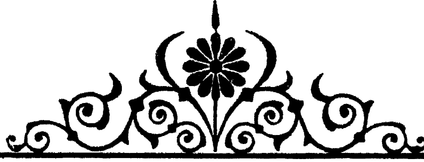
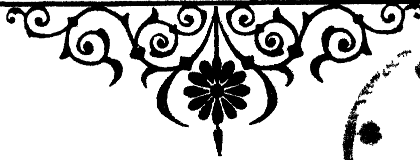

Exclusively Distributed by
Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
54 RANI JHANSI ROAD
NEW DELHI 110055 INDIA.

The Mahābhāratam

with the Bharata Bhawadeepa Commentary of Nilkantha

edited by

Pandit Ramchandrashastri Kinjawadekar

1. Adi Parva

Illustrated

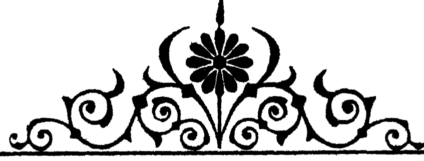

Oriental Books Reprint Corporation
54 Rani Jhansi Road New Delhi 110055

Second edition 1979

Rs 1000

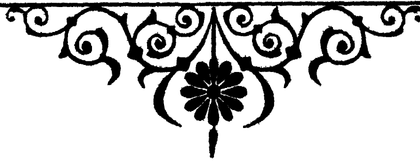
for complete set of 6 Vols

PUBLISHED BY ORIENTAL BOOKS REPRINT CORPORATION 54 RANI JHANSI ROAD NEW DELHI 110055 AND PRINTED BY MEHRA OFFSET PRESS, CHANDNI MAHAL, NEW DELHI 110002

श्रीः महाभारतम् ।

चतुर्धरवशावतस श्रीमन्नीलकण्ठविरचित-भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर

इत्येतं पाठान्तरटिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम

---

१ आदिपर्व

ओरियण्टल बुक्स रीप्रिंट कारपोरेशन

भरा॥प

इह खलु निखिलेऽपि भरतखण्डे न तादृश कोऽपि ग्रन्थो य किल महाभारत तुलामधिरोक्ष्यति । तत्र नानाविधा खलु विषयास्तत्तत्स्थलेषु विशदीकृता भगवता व्यासमहर्षिणा । सर्वेष्वपि पुराणग्रन्थेषु प्रामुख्येन वरीवर्तेतेऽसौ । ऐतिहासिकग्रन्थेष्वपि प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते सूरिभिरय ग्रन्थ । 'भारत पञ्चमो वेद ' 'व्यासोच्छिष्ट जगत्सर्वम्' इत्यादीनि सूक्तान्यपि महत्त्वमेतस्य प्रकटीकुर्वन्ति नित्यश । बालवृद्धाना सर्वेषामपि स्त्रीपुरुषाणामुपकारकोऽय ग्रन्थराज इति नास्त्यत्र सशयावसर । अनेका कथा उपकथा आख्यानान्याख्यायिकाश्चात्र सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । तेन च विदुषामिव सामान्यानामपि जनाना मार्गदर्शकोऽय ग्रन्थ इति विदितमेव सर्वेषाम् । एतद्गतान्याख्यानानि पुरस्कृत्य बहुभि कविभि प्रबन्धकृद्भिश्च नानाविधा समलकृता देशभाषा इत्यपि लोकप्रियत्व प्रदर्शयन्त्यस्य प्रयत्नसमवाया । न केवल भारत वर्ष किं तु निखिलमपि जगत्प्रभया ग्रन्थस्यास्य प्रकाशितामित्यहो महाभाग्य भारतवर्षीयाणाम् । श्रीमद्भगवद्गीतासदृशानि निखिलजगल्ललामभूतानि देदीप्यमानानि नानाविधानि रत्नान्यपि प्रादुरभूवन्नेतस्मादेव ग्रन्थमहोदधेरिति विदितमेव महाशयानाम् । महासमुद्राच्चतुर्दशैव रत्नानि समुद्धृतानि गीर्वाणैरिति श्रूयते किं तु भारतवर्षीयैर्महाग्रन्थसागरादस्मान्नानाविधानि दिव्यानि चिरस्थायीनि रत्नानि समुद्धृतानीति महान्खलु लाभोऽयमभूतपूर्व ।

अतिविस्तृतोऽप्यय ग्रन्थ सर्वैरपि जगद्विश्रुतैर्विद्वद्भि सपूज्यतेऽनुवाच्यते सगृह्यते स्वस्वभाषासु छायया चालक्रियते इति महत्येतस्य लोकमान्यता । कैश्चित्तु सादरमारभ्यते पाठसंशोधनकार्यमप्येतस्य । वैदेशिकैश्च ग्रन्थमेत पुरस्कृत्यानेकविधा प्रबन्धा प्रकाशितास्ते च सर्वैरनुमता । सप्रति ग्रन्थस्यास्य दौर्लभ्य विचिन्तयद्भि कैश्चिद्विद्वद्भि प्रकाशनविषये साग्रहमनुज्ञाता वय प्रयतिष्यामहे तथाविधेऽतिमहत्यपि कर्मणि वाचकमहाशयानामनुग्रहेण । महाराष्ट्रेषु 'गणपत कृष्णाजी इत्येतै , 'गोपाल नारायण' इत्येतैश्च मुद्रित ' निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा कुम्भकोणनगरे प्राकाश्य नीत'चेति पुस्तकत्रितय प्रागेवासीत् । सप्रति तु तस्या यतिदुर्लभत्वात्पुन सस्करणमावश्यकमित्याकलय्यादिसभापर्वणो प्रथमखण्डमिद प्रसिद्धीक्रियतेऽस्माभि । अत्र च नीलकण्ठकृता भारतभावदीपाख्या टीका सनिवेशिता । त्रिचतुरासु टीकास्वियमेव विशेषतो महाराष्ट्रेष्वाद्रियते सुधीभि । सपूर्णा चेयमुपलभ्यते न खण्डिता । एव खलु धाष्ट्र्यमिदमाचरन्तो वय सर्वथाऽनुग्राह्या सहृदयैर्वाचकमहाशयैरिति सादरमभ्यर्थ्य विरमाम इति शिवम् ।

श्रीमहाशिवरात्रे
शाक १८५०

चित्रशालामुद्रणालयाधिपति

श्रीः

आदिपर्व ।

१

अनुक्रमणिका ।

(८) जतुगृहपर्व ।

(९) हिडिम्बवधपर्व ।

(१०) बकवधपर्व

(११) चैत्ररथपर्व ।

आदिपर्वसमाप्तिः ।

आदिपर्व १ अवान्तरपर्वाणि १९ अध्यायाः २३४ श्लोकाः ८३७३.

॥ श्रीः ॥

महाभारतम् ।

(सटीकम्)

आदिपर्व

नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवी सरस्वती चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीवेदव्यासाय नम ॥ श्रीगुरुभ्यो नम ॥ य वक्त्र मुकुरा इवेन्द्रियमनोमाया पराग्दृश्यताम्। निन्युस्तत्स्थविमादिनापि च विराट्सूत्रेशभावगतम् ॥ त प्रत्यग्गदृश्यगक्षरमणु त्यक्तोपनेत्रनया । श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरोवशीरवैर्दर्शितम् ॥ १ ॥ बाह्य स्तेनाभिभाषी बहिरुदवसित पाति तर्कोप्रतिष्ठो। मीमासा प्रातिहार्य भजति गुणगण यस्य सख्यातिसाख्य ॥ त्वत्पीठे योगशुद्धे निहित-मुपनिषद्वाहत्रन्दै पर मे । भाग्य श्रीलक्ष्मणार्या जगति विज यते यस्य लेश शिवाद्या ॥ ॥ हरिविधिवसिष्ठशाक्ति-पराशरव्यासशुकदेवान् ॥ वैशपायनमुग्रश्रवस च नुम पुराण-गुरुमुख्यान् ॥३॥ कणभक्षमक्षचरण जैमिनिकपिलौपतजलिं च नुम । श्रीमद्व्यासवचोंबुधि नय सारत्नवर्षिणोमुदिरान् ॥ ४ ॥ सर्वविद्येशतामाविश्चिकीषू पूर्वपूरुषौ । श्रीनारायण धीरेशरूपौ हरिहरौ नुम ॥ ५ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्न देश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् । प्राचा गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीप ॥ ६ ॥ टीकान्तराणीन्दुरवि प्रभाणि बाह्यार्थरत्नानि चकासयतु ॥ अन्तर्निगूढार्थचय-प्रकाशे दीप क्षमो भारतमन्दिरेऽस्मिन् ॥ ७ ॥ ईशप्रसादा दवितु स्ववश्यान्भगीरथेनेव मया प्रणीता ॥ एषा महा-भारततीर्थगगा लोकत्रयीजाड्यमल धुनोतु ॥ ८ ॥ उत्ता नेष्विह कोशविग्रहबल पद्येषु नैवाश्रितम्। गभीरेषु न सेतवो न विहिता कूटाननस्फोटिता ॥ न च्छिन्नानतमश्वराननतति र्भक्ताननाल्हादिता नोदीना न विभाषिणाश्च विहिता श्रीलक्ष्मणार्याश्रिते ॥ ९ ॥

१ गृहम् २ मेघान

इह खलु भगवान्पाराशर्य परमकारुणिको मन्दम ध्यममतीननुगृह्णीतु चतुर्दश विद्यास्थानरहस्यान्येकत्र प्रदि दर्शयिषुर्महाभारताख्यामितिहासप्रणेष्यन्प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय प्रचयगमनाय च कृत मङ्गल शिष्याशि क्षायैश्लोकरूपेण निबध्नन्नर्थात्तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेया दिदर्शयति। **नारायणमिति** । नरोऽविद्यावच्छिन्न चैतन्य जीव तेन विषयीकृतेऽनवच्छिन्नचैतन्यरूपे ब्रह्मणि शुक्तौ रजतवत्कल्पित चराचर अप्शब्दवाच्य नार तदेव अयन शुक्तीदमशस्य रजतमिव प्रवेशस्थान यस्य स नारायण । स्वास्मिन् जीवकल्पितस्य प्रपञ्चस्य सत्तास्फूर्तिप्रद त्वेन कारणीभूत इत्यर्थ । यथोक्तम् आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव । अयन तस्य ता पूर्व तेन नारायण स्मृत ' इति त नारायण नमस्कृत्य तथा नर उक्तरूप नमस्कृत्य एन विशिनष्टि नरोत्तममिति जीवो हि चेतनत्वेन जडवर्गा दुत्कृष्टस्तत उत्कृष्टतर कारणात्मा नारायणस्ततोप्युत्कृष्टतम निरुपाधिचैतन्य सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मविज्ञानमानन्द ब्रह्मेत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्ध तदेव नरोत्तमस्य निरस्ताविद्यस्य जीवस्य निष्प्रपञ्च पारमार्थिक रूपमिति युक्त तत्रोत्तमत्व विशेषण यथोक्त ' पिण्डब्रह्माण्डनेतृत्वान्नरौ जीवेश्वरावुभौ। तयोश्च नयनाच्छुद्ध ब्रह्मापि नर उच्यते ॥ न रजानामपा कार्य नार ब्रह्माण्ड मिष्यते । तद्यस्य वसतिस्थान तेन नारायणो विभु ।। स्वाविद्या सप्तपिण्डेन तादात्म्य यो गतो नर । स जीव स पर ब्रह्म नरोत्तमपदाभिधम् ॥ तद्द्योतिका गिर नत्वा ततो व्यासस्तथैव सन् । ससारजयिन ग्रन्थ जयनामानमीरयेत् ॥ ' इति एव च जीवाविद्याकल्पितत्वात् जगतो मिथ्यात्व ब्रह्मणश्च तत्र सत्ता-

स्फूर्तिप्रदत्वेन सत्यत्व जीवस्य तदभिन्नत्व चेति विषयो दर्शित । अविद्या निवृत्तौ तत्कृतस्य प्रपञ्चस्य त्रैकालिक बाधादात्यान्तिक्यनर्थनिवृत्ति प्रयोजनम् अर्थात्तत्कामोधिकारी ग्रन्थस्य उक्तविषयस्य च ज्ञाप्यज्ञापकभाव सबन्ध इति च दर्शितम् । देवीं नरनारायणनरोत्तमतत्त्वप्रद्योतना सरस्वता च नमस्कृत्यैव ततो व्यासस्तथैव सरस्वत्या परमकारुणिकया जनबोधायाविष्टो जय जयो नामेतिहासोयमिति वक्ष्यमाण-त्वाजयसंज्ञ भारताख्यमितिहास वा अष्टादशपुराणानि रामस्य चरित तथा । कार्ष्णं वेद पञ्चमं च यन्महाभारत विदु ॥ तथैव विष्णुधर्माश्च शिवधर्माश्च शाश्वता । जयेति नाम तेषा च प्रवदन्ति मनीषिण ॥' इति भविष्यवचनात्पु-राणादिक वा चतुर्णां पुरुषार्थानामपि हेतौ जयो क्रियामिति कोशादन्य वा सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक ग्रन्थ शारीरकसूत्रभा-ष्यादिरूप उदीरयेत् उच्चारयेत् । अत्र लिङा मगलाचरणस्य ग्रन्थपाठेप्यावश्यकत्व दर्शयता रचनारम्भे सुतरा तद्दर्शित नन्वेतन्न पठनीय न व्याख्येय च पौरुषेयत्वात्पुरुषेषु च भ्रमविप्रलम्भकत्वयो सम्भवादितिचेन्न । सर्वज्ञेषु वेदैकप्रमाणेषु मन्वादिषु तदसम्भवात् । पूर्वतन्त्रे च स्मृत्यादिधर्मे प्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । यस्या तु स्मृतौ लोभमूलकत्व प्रत्यक्ष दृश्यते यथा वै सर्जनहोमीय वासोऽध्वर्यु परिगृह्णातीति तत्रास्त्व-प्रामाण्य नत्वष्टका कर्तव्या प्रपा कर्तव्या ऊर्ध्वपुण्ड्र मृदा कुर्यादित्यादीना तासा लोभमूलकत्वादर्शनात् । या जना प्रतिनन्दन्ति धन्वन्निव प्रपा असि त्वमग्ने श्रोणामेक उदक गामवाजतीति मन्त्रलिङ्गानुमितावि धिमूलकत्वाच्च धन्वधन्वनि निरुदकप्रदेशे किमुश्रेष्ठ षळूना आर्भव त्रिष्टुबतामित्यनुक्रम णिकाया किमुश्रेष्ठ इति सूक्तस्य चतुर्दशर्चस्य ऋभुदैवत्यस्य नवम दशम्यावेते ऋचौ आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्नि र्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् वधर्यन्ती बहुभ्य प्रैको अब्रवीदृता वदन्तश्चमसाँअपिंशत १ श्रोणामेक उदकगामवाजति मास मेक पिंशति सूनयाभृत आनिम्रुच शकृदेको अपाभरत्कि स्वित्पुत्रेभ्य पितरावुपावतु २ अत्र ऋभ्वाख्य देवतास्तु-ति व्याजेन श्रेय साधनानि विधीयन्ते । हे ऋभव । भवता मध्ये एक कश्चित्तीर्थाश्रयेणैव प्राप्तदेवताभाव आप एव भूयिष्ठा उत्कृष्टतमा इत्यब्रवीत् । एव यज्ञादिना प्राप्तदेवता-भावोऽन्योऽग्निर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । वधर्यन्ती अवपूर्वाद्गमेर्विच् प्रत्ययेभागुरिमतेनाकारलोपे चेद रूप स्वरादि पाठादव्ययत्व निपातत्वादाद्युदात्तत्व च वधरित्यव्यय पालनार्थ अवगत्य धारयतीति योगात् । तदर्थं यन्तीं गच्छन्तीं चेतोवृत्तिं दया बहुभ्य प्रमाणेभ्यो निश्चित्य एक दययैव प्राप्तदेवताभाव प्रकर्षण अब्रवीत् । ते यूयं ऋताऋतानि सत्यान्येव तान्य-वादीनि देवताभावप्राप्तिसाधनानि वदन्त उपदिशन्तो यज्ञेषु चमसान् सोमयुक्तान् अपिंशत व्यभजन्त । अत्र ह्येवमुपाख्या यते । ऋभवो नाम त्रयो देवा एक चमसमासेदुस्तत्र वह्नि रपि तद्रूप गृहीत्वा आगतस्ते तमतिसारूप्यात् पृथग्ज्ञातु मशक्ता एकं चमस चतुर्धा व्यभजन्तेति । यद्वा सत्यवादिना मेव तीर्थादिफलदमिति ऋता वदन्तइत्यस्यार्थ श्रोणामेक हे ऋभव भवता मध्ये एक श्रोणा श्लक्ष्णा गा मृद गोपी-चन्दनादिरूपा तीर्थनिकटस्था मुख्यकर्मभूता प्रति उदक जल गौण कर्म अवाजति अवगमयति अन्तर्भावितण्यर्थोय श्रोणा गा उदकेन मिश्रयतीत्यर्थ । श्रोणा गा रक्तचन्दनादि रूपा वा तथा एक सूनया हिंसया तत्कर्त्री आभृत आहृत मास गोरोचनाख्य पिंशति पिनष्टि उदकेन सहेति शेष । निम्रुच नितरामस्त गच्छतो दग्धेन्धनस्याग्ने सबन्धिशकृत् गो मय शुष्कगोमयोत्थ भस्मेति यावत् । अपाभरत् अपाहृतवान् । अत्राप्युदकेन सहेति शेष । व्यवहिताश्चेतिच्छदसि व्यवहिते नाप्युपसर्गेण क्रियाया सबन्ध । हृग्रहोर्भश्छन्दसीतिहस्यभ एतानि मन्त्रपदानि असपूर्णार्थत्वात् स्वार्थलाभाय ब्राह्मण-मपेक्षन्ते इषे त्वोर्जेत्वेत्यादि मन्त्रवत् । तत्र यथा । इषे त्वेति शाखामाच्छिनत्ति । ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीति ब्राह्मणानुसारात् हे शाखे त्वा त्वां इषे अन्नाय च्छिनद्मीति ऊर्जे पशुभ्य अनु माज्मीति व्याख्यातम् । एवमिहापि वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्र पुराणोपबृहणानुसारात् ऊर्ध्वपुण्ड्रार्थे श्लक्ष्णा मृद जलेन मिश्र येदिति व्याख्येयम् । तथा कालाग्निरुद्रबृहज्जाबालाद्युपनिष द्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपबृहणानुसारात् त्रिपुण्ड्र कर्तुं निम्रुच शकृ दपाभरदिति च व्याख्येयम् । एवमितरस्यापि पादस्य ब्राह्मण मन्त्रलिङ्गादुपबृहणस्मृतिभ्यश्चाष्टकाप्रपाविधिवदनुमेयम् । तथा च श्रोणामिति पदस्य रक्तामिति व्याख्याने सौरशाक्तगाणे शाना रक्तमेव पार्थिव द्रव्य पुण्ड्रार्थे तत्तत्तन्त्रे विधीयते । वैष्ण वाना पीत शैवाना भस्मेति अनेन तत्तत्पुण्ड्रविशेषोपलक्षित तत्तद्देवताभजनेनापि देवताभावं प्राप्नुवन्तीति विधीयते । केवल वैदिकाना तु श्रोणा श्लक्ष्णामिति व्याख्यानेन त्रितयस्यापि समुच्चय स्नात्वा पुण्ड्र मृदा कुर्याद्धुत्वा चैव तु भस्मना देवान् पित्रान् समभ्यर्च्य चन्दनेन समाचरेदिति स्मृतिभ्य अत्र गोरो चनाग्रहण चन्दनाद्यष्टगन्धोपलक्षणार्थ एतेषा विकल्पसमुच्चय पक्षाणा पितृपैतामहपरपराक्रमेण व्यवस्थामाह किंस्वित्पुत्रेभ्य पितरावुपावतुरिति पुत्रहितार्थे यत्किंचिद्व्रत पितरौ मातापि तरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्वीकृत्य अवतु व्रत सम्यक्परि पालयामासतु तदेव तस्य पुत्रस्य श्रेय साधनमित्यर्थ । एव सत्यवादिना तीर्थानि यज्ञादयस्तन्त्रमार्गेण सूर्याद्यन्यतमोपा-स्ति केवलवैदिकता चेति देवताभावप्राप्तिसाधनानीति मन्त्रद्व यतात्पर्यं सिद्धम् । तस्मादस्मदादिभिरल्पज्ञै दृष्टमूलमदृष्टमूल वा मनुव्यासादिसर्वज्ञप्रणीत स्मृतिजात वेदवद्वेदविदा वचनमिति न्यायेनागमयितव्य पठनीय व्याख्येय चेति सर्वमनवद्यम ॥१॥

ॐनमो भगवते वासुदेवाय।ॐनमः पितामहाय। ॐ नमः प्रजापतिभ्यः। ॐनमः कृष्णद्वैपायनाय।
ॐ नमः सर्वविघ्नविनायकेभ्यः ।

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाःसौतिःपौराणिका नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥१॥

सुखासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दन ॥ २

तमाश्रममनुप्राप्त नैमिषारण्यवासिनाम् ।
चित्रा श्रोतु कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विन ॥ ३

अभिवाद्य मुनींस्तास्तु सर्वानेव कृताञ्जलि ।
अपृच्छत्स तपोवृद्धि सद्भिश्चैवाभिपूजित ॥ ४

अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासन भेजे विनयाल्लौमहर्षणि ॥ ५

सुखासीन ततस्त तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथा ॥ ६

कुत आगम्यते सौते क्व चाय विहृतस्त्वया ।
काल कमलपत्राक्ष शसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७

एव पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लौमहर्षणि ।
वाक्य वचनसपन्नस्तेषा च चरिताश्रयम् ॥ ८

तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीना भावितात्मनाम्
सौतिरुवाच ।
जनमेजयस्य राजर्षे सर्पसत्रे महात्मन ॥ ९

महत शास्त्रस्यारभे बहुविघ्नसभावनयास्वोपास्य वासुदेव द्वादशाक्षरेण प्रणम्य ‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन ॥’ इत्युक्तेराश्वरवत् परात्परगुरु पितामह परमगुरून वसिष्ठमरीच्यादीन्प्रजापतींश्च प्रणम्य अह मनुरभव सूर्यश्चे त्यादिना वामदेव इव स्वकीय ब्रह्मभावमयमात्मा ब्रह्मेति शास्त्रमनुसदधान प्रत्यगात्मानमेव नमस्करोति। ॐनम कृष्णद्वैपायनायेति ।ततो विघ्नविनायकान्नमस्कृत्य सुखासीना निति भारतारम्भश्लोकेऽपेक्षित पूरयति गद्येन । लोमहर्षणपुत्र इति। लोमानि हर्षयाचक्रे श्रोतृणा य स्वभाषितै कर्मणा प्रथितस्तेन लोमहर्षणसज्ञयेति कौर्मे निरुक्तार्थनाम्न पुत्र उग्रश्रवा उग्रस्य नृसिंहतापनीयोपनिषत्प्रतिपाद्यस्य वस्तुन श्रव श्रवण यस्य स अधिगतोपनिषद्रहस्य इत्यर्थ ।सौति सूत जातेरुत्पत्तिरुक्ता वायुपुराणे। ‘वैन्यस्य तु पृथोर्यज्ञे वर्तमाने महात्मन । सुत्यायामभवत्सूत प्रथम वर्णवैकृतम् ॥ ऐन्द्रेण हविषा तत्र हवि पृक्त बृहस्पते ।जुहावेन्द्राय दैवेन तत सूतो व्यजायत॥ शिष्यहव्येन सपृक्तमभिभूत गुरोर्हवि । अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवकृतम् ॥’ इति ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूत इति याज्ञवल्क्योक्त विलोमजत्व तस्य सूतस्यापत्य सौति पौराणिक पुराणे कृतश्रम नैमिषारण्ये वाराहे एव कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुख तदा। उवाच निमिषेणेद निहत दानव बल॥ अरण्येऽस्मिस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसज्ञितम्’॥ इति उक्तरूपे। नैमिशेति पाठे तु वायवाये ‘एतन्मनोमय चक्र मया सृष्ट विसृज्यते। यत्रास्य शीर्यते नेमि स देशस्तपस शुभ ’॥ इत्युक्त्वा सूर्यसकाश चक्र सृष्ट्वा मनोमयम् ॥ प्रणिपत्य महादेव विससर्ज पितामह ॥ ते ऽपि हृष्टतरा विप्रा प्रणम्य जगता प्रभु। प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्व्यशीर्यत ॥ तद्वन तेन विख्यात नैमश मुनिपूजितमिति॥ तन्निर्वचन द्रष्टव्य शौनकस्य शौन सर्वाविवेकर्द्गति लीलावत्या शौन एव शौनकस्तस्य कुलपते ‘एको दशसहस्राणि योऽन्नदानादिना भरेत्। स वै कुलपतिरित्युक्तलक्षणस्य सत्रे ये यजमानास्त एव ऋत्विजो यस्मिन्बहुकर्तृके क्रतौ स सत्रसज्ञ यथोक्तम् । ‘बहुभ्यो दीयते यत्र तृप्यन्ति प्राणिनो बहु । कर्तारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते । इति ॥१॥ सुखासीनानिति कर्मच्छिद्रेषु सुख स्वरूपानन्द विचारयितुमासनिान् अभ्यगच्छत आभिमुख्येन स्वयमेव तेषा पुर कथा वक्तु कौतूहलितया गतवान्। नानाहूतोऽध्वर गच्छेदन्यत्र तु कुतूहलादित्युक्ते साशितव्रतान्सम्यक् शित ताक्ष्ण खड्गधारा वदनास्कन्दनीय व्रत ब्रह्मचर्यादिक येषा तान् ॥ २ ॥ नैमिषारण्यवासिनामाश्रममनुप्राप्त त तपस्विन परिवव्रुरिति सबन्ध । अनुप्राप्त इति पाठे तूत्तरार्धे तमित्यध्याहार्यम् ॥३॥ तपोधनाना तपोवृद्धिरेव प्रष्टव्यातस्तास्तपोवृद्धिमपृच्छत्पृच्छेर्द्विकर्मकत्वात् तपोवृद्धानिति पाठे तपोपृच्छदित्यन्वय ॥ ४ ॥ निर्दिष्टमिहोपविश्यतामिति दर्शितम्॥ ५ ॥ प्रस्तावयनुपोद्धातयन् प्रास्तवया इति पाठे वृद्ध इत्यर्थ ॥ ६ ॥ उपोद्धातमेवाह कुत इति विहृत नात ॥ ७ ॥ एवमिति सम्यक्शद्धत शुद्ध यथावदर्थत शुद्ध वचनसपन्न शद्धप्रयोगकौशल्युक्त तेषा चरिताश्रय तेषा मुनीना चादन्येषा राजादाना च सबधीनि यानि चरितानि तेषामाश्रयभूत वचनम् ॥ ८ ॥ भावितात्मना विशोधितचित्तानाम्। सौतिरुवाच जनमेजयस्य राजर्षेरित्यक्षराधिक्यमार्षम् यत्तु जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यत एजृकम्पने धातुर्हि जन्मेजय इति श्रुत इति निरुच्य चतुरक्षनामेत्याहुस्तन्निर्मूल जनमेजय पारिक्षित इति श्रौताक्षरसख्याविरोधात्। जन्मशद्धस्यानुपसर्गत्वाच्चाभिपररूप दुर्लभ च। युक्त नु जनशद्धपूर्वादेजृभ्रेजृभ्राजृदीप्ताविति दी त्यर्थाण्ण्यतादेजेः खशितिखशिमुमागमे जनमेजय इति ॥ ९ ॥

समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक्पारिक्षितस्य च ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्ता सुपुण्या विविधा कथा ॥ १०
कथिताश्चापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ।
श्रुत्वाऽह ता विचित्रार्था महाभारतसश्रिता ॥ ११
बहूनि सपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च ।
समन्तपञ्चक नाम पुण्य द्विजनिषेवितम् ॥ १२
गतवानस्मि त देश युद्ध यत्राभवत्पुरा ।
कुरूणा पाण्डवाना च सर्वेषा च महीक्षिताम् ॥
दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीप भवतामिह ।
आयुष्मन्त सर्वे एव ब्रह्मभूता हि मे मता ।
अस्मिन्यज्ञे महाभागा सूर्यपावकवर्चस ॥ १४
कृताभिषेका शुचय कृतजप्याहुताग्नय ।
भवन्त आसने स्वस्था ब्रवीमि किमह द्विजा॥ १५
पुराणसहिता पुण्या कथा धर्मार्थसश्रिता ।
इतिवृत्त नरेन्द्राणामृषीणा च महात्मनाम् ॥ १६

ऋषय ऊचु ।

द्वैपायनेन यत्प्रोक्त पुराण परमर्षिणा ।
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् ॥ १७
तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वण ।
सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ १८
भारतस्येतिहासस्य पुण्या ग्रन्थार्थसयुताम् ।
सस्कारोपगता ब्राह्मी नानाशास्त्रोपबृहिताम् ॥ १९
जनमेजयस्य या राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ २०
वेदैश्चतुर्भि सयुक्ता व्यासस्याद्भुतकर्मण ।
सहिता श्रोतुमिच्छाम पुण्या पापभयापहाम् २१

सौतिरुवाच ।

आद्य पुरुषमीशान पुरुहूत पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षर ब्रह्म व्यक्ताव्यक्त सनातनम् ॥ २२

पार्थिवेन्द्रस्य समीपेकृष्णद्वैपायनप्रोक्ता वैशपायनेन कथिताश्चेति सबन्ध ॥१०॥ विश प्रजा पातीतिविशपो जनमेजयस्तस्यायन गुरुत्वेनाश्रयभूतो विशपायन स एव वैशपायन स्वार्थे तद्धित । यद्वाविरिवविर्जीव पक्षिवद्देहान्तरसंक्रमणात् । शप सुखस्य पालक ईश तयोरयनमधिष्ठान शुद्ध ब्रह्म तदधीते तद्वेदेति वा वैशपायनस्तेन वैशपायनेन । ता श्रुत्वा त देश गतवानस्मीति सबन्ध महाभारत 'चत्वार एकतो वेदा महाभारतमेकत । महर्षिभि समागत्य तुलामारोपित पुरा ॥ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते।' इत्युक्तलक्षण तत्र माश्रिता सम्यक्श्रिता सर्ववेदार्थगर्भा इत्यर्थ । तप्पूर्वमरुन्धामित्यन्यत्रस्मृतो मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययोबाहुलकाद्भारशद्बादपाति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ तीर्थानि जलप्राधान्यात्पुष्करादीनि आयतनानि स्थलप्राधान्यान्नैमिषादीनि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृतेति आसने स्वस्थाभवन्तो भवत्विति शेष आसते इति पाठे स्वास्थ्य पृच्छति । कथा प्रस्तोतुमित्यर्थ । अह च पुराणादिष्वन्यतम किं ब्रवीमीत्याज्ञापयतेति शेष ॥ १५ ॥ पुराणेति 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च। वशानुचरित चेति पुराण पञ्च लक्षणम् इति॥' स्मृत्युक्त पुराण पुरापि नव वर्णपदानुपुर्वीविभ्रशेपि प्रतिकल्प तदर्थाना सर्गादीना समाननाम रूपत्वात् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पुर्वमकल्पयदिति श्रुते पुराणस्य सहिता धर्माश्रिता कथा दानमोक्षधर्माद्या अर्थाश्रिता राजधर्माद्या नरेन्द्राणा नलरामादीना इतिवृत्त आचारप्रकार ऋषीणा भृग्वादीनाचात्पतिव्रतादानाम् ॥ १६ ॥ सुरै ब्रह्मर्षिभिश्च यदभिपूजित स्वस्वलोके इति शेष ॥ १७ ॥ विचित्राणि स्वरूपतोऽर्थतश्च रम्याणि पदानि वाक्यादेरुपलक्षण पर्वाणि पौष्यपौलोमादीनि आदिसभादानि वा यत्र तस्य सूक्ष्म। अतर्क्या अथा आत्मतत्त्वादय 'अचिन्त्या खलु ये भावा न तास्तर्केण योजयेत्। नाप्रतिष्ठित तर्केण गभीरार्थस्य निश्चय ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेयेति स्मृतिभ्या न्यायस्तत्प्रतीत्यनुकूलायुक्ति वेदार्थै वेदतात्पर्यविषयभूतैरर्थैश्च भूषितस्य ॥ १८ ॥ सस्कारोपगता पदादिव्युत्पत्तिमतीं ब्राह्मा वाचं ब्राह्मीं गौभारतीभा न्त्यमर । नानाशास्त्रैरुपबृहिताउद्दीपिता शास्त्रान्तराविरुद्धामित्यर्थ ॥१९॥ ॥ १९ ॥ राज्ञोऽग्रे इति शेष ॥ २० ॥ वेदैश्चतुर्भि सयुक्ता चतुर्वेदार्थवती समितामितिपाठे तुल्यामित्यर्थ पुण्या श्रेयोवर्धिनीं पापभयापहा चित्तशोधिकाम् ॥२१॥ मङ्गलाचरणपूर्वक मुनिभि प्रार्थितमर्थ वक्तु प्रतिजानीते आद्यमित्यादिचतुर्भि हरिं नमस्कृत्य महर्षेर्मत प्रवक्ष्यामीति तृतीयचतुर्थयोरन्वय। अत्र भूबीजाङ्कुरतरुफलोपमा पञ्च ईश्वरपुरुषा शुद्धशबलसूत्रविराड्विष्णुसज्ञा निरुपाधिमायोपाधिमायाकार्या पञ्चीकृतमहाभूतोपाधिपञ्चीकृतमहाभूतोपाधिपुरुषाकारमूर्त्युपाधिविशिष्टचैतन्यरूपा तत्र श्रीनत्रोद्दिशति नमस्कार्यत्वेन आद्य पुरुष निरूपाधिचैतन्य ईशान मायिन तु महेश्वरमिति श्रुतिप्रसिद्ध । पुरुहूत यज्ञेषु पुरुभिर्बहुभिर्होतृभिर्हूतमाहूत पुरुभि सामगै स्तुतमध्वर्युभिरिष्ट चेत्यपि द्रष्टव्यम् तद्यदिदमाहुरमु यजामु यजेत्येतस्यैव साविसृष्टिरिति हिरण्यगर्भाख्ये सूत्रे सर्वयष्टव्यदेवतात्मत्वश्रुते यदेनमृग्भि शसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभि स्तुवन्तीति स्मृतेश्च पुरुह पुरुभूयिष्ठमित्यमर एतदेवत्रय व्युत्क्रमेण विशिनष्टि व्यक्ताव्यक्त सनातनमिति । व्यक्त सूत्रात्मा हविर्भोक्तृत्वफलप्रदातृत्वादियोगात् अव्यक्त ईशान सुप्तिप्रलययो सर्वलयात्मत्वात् सनातनअखण्डदण्डायमान एतेन तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमितिस्मृतेश्चेतरयो

असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् । परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २३

रुत्पत्तिमत्त्वेन लयोदर्शित ऋतयथाभूत यथा स्फटिके स्वत शुद्धे हिङ्गुलाश्रयत्वेन रक्तत्व तत्रैव स्फटिकनाशप्रमोषे पद्मरागत्व तत्रैव चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्व चाध्यस्यते । तथा चैतन्ये माया योगादीशत्व ईशेप्यविद्यायोगात् सूत्रत्व सूत्रेपि अविद्यादार्ढ्यो द्विराट्त्व चाध्यस्यते । तत्रउत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वं ऋत परमर्त वाच्य पुरुष एव । एकमितिमायाद्युपाधिकृतभेदनिरास । अक्षर अशे सरन् । व्यापक । तेनआकाशात् पृथिव्यादेरिवनास्मात् पृथगुपाधेरपिसत्वमस्तीतिदर्शितम् । अतएवब्रह्मनिरवधिव बृह-त्वाद्देशत कालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदशून्यम् ॥ २२ ॥

चतुर्थ विराजमाह । असच्चेति । यत्सदसत्पर सदसन्त्या कार्य कारणाभ्या सूत्रेशाभ्या परमन्यत्सनातनाख्य तदेव वस्तु विश्व विराटरूपमित्यर्थ । ब्रह्मैवेदसर्वमित्यादिश्रुते । किं भूत विश्व सत् दृश्यमानत्वात् । असच्च नेह नानास्ति किंचनेति तत्वज्ञानबा ध्यत्वश्रुते नन्वाद्यतयोरमन्मध्ये च सद्घटादिक दृष्ट नेत्याह । असच्चेति रज्जूरगवत्प्रतिभासमानमपि कालत्रयेपि नास्तीत्यर्थ । फलोपर्म पञ्चम विष्णुमाह परेति परे सूत्रात्मानोऽवरे विरा डादि घटान्ता । बहुत्वमनन्तशक्तित्वसूचनार्थं तेषा स्रष्टारम् । नन्वण्डान्तरुत्पन्नस्य कथ परादिस्रष्टृत्वमत आह । पुराणमिति पुरापि नवम् । अनादिरेवसन्ब्रह्माण्डान्तश्चतुर्भुजेन रूपेणाविर्भू तोनन्तशक्ति परिणतबीजगर्भ फलमङ्कुरादीनामिव परावराणा स्रष्टा भवतीत्यर्थ । अत एव परमव्ययमत्यन्त व्ययशून्य स सारस्यानन्त्यात्तत्कारणाभूतस्य तस्य व्ययो युज्यत इत्यर्थ । ननु सोयमात्मा चतुष्पादित्यादिनानिरूपाधितुर्यप्रतिपत्त्यै परमात्मन्यपेव सोपाधिका निरूपाणि विश्वतैजसप्राज्ञसज्ञानि माण्डूक्यादिषु श्रूयन्ते न तु चतुर्थमितिचेत्सत्यम् तथापि । य एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश अरश्चण्यश्चार्णवौ तृतीयस्यामितो दिवात्यादि प्रभुमित हि रण्मय वेश्मेति छादोग्ये पुरुषाकृतेर्ब्रह्मणस्तल्लोकदेश्च श्रवणात् । कौषीतकिब्राह्मणे च पर्यङ्कस्थस्य ब्रह्मणस्तेन सह सवादादेश्च श्रवणात्सद्यस्तीति गम्यते । आरण्यकेपि गन्धमादनप्रवेशे धौम्यवाक्ये महामेरुर्महाभागेत्यादिना मेरपृष्ठे ब्रह्मलोकादन्य विष्णुलोक प्राच्या नारायणस्थानं मेरावतिविराजते इत्या दिना स्थानमेतन्महाभागध्रुवमक्षयमव्ययमित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्त-विशेषणमामनन्ति तत्रैव च तत्प्राप्तानामनावृत्ति स्मृता तत्र गत्वा पुनर्नेम लोकमायान्ति भारतेति । स्थानान्तरेभ्यश्चावृत्ति गीतासूक्ता । आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोर्जुनेति । इमावेव ब्रह्मविष्णुलोकावभिप्रेत्य चिन्तित चतुर्थे कार्यवादरिरित्यत्र छान्दोग्ये हि अर्चिरादिमार्गे प्रकृत्य श्रूयते सएतान्ब्रह्म गम-यतीत्यत्र मानव पुरुष उपासकान्कार्यं ब्रह्म प्रापयत्युत विष्ण्वाख्य परमिति । प्राणो ब्रह्मक ब्रह्मख ब्रह्मेति प्रकृत्य यद्वा-चक तदेव ख यदेव ख तदेव कमिति कखयोरभेदमुक्त्वा प्राण च हास्मै तदाकाशचोचुरिति प्राणाकाशाख्ययो कार्यकारणब्रह्मणोरुपास्यत्वेनोपसंहारात्सशय । तत्र परास्मि न्ब्रह्मणि न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त इति श्रुतिं प्रसिद्ध पारमार्थिक गत्यभावमभिप्रेत्य कार्य ब्रह्मैव गति प्रा प्यमिति पूर्व पक्ष । दृश्यते परमिति सिद्धात । अस्मिन्पक्षे श्रुतिसूत्रयो स्वारस्य क्तवेव गतव्य ईक्षति कर्माधिकरणे भाष्येपि हि एवंविधौ पूर्वोत्तरपक्षौ सर्वत्र दृश्येते । यत्तुक्त पर मेश्वरे हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवण नोपपद्यते इति तत्र ब्रूम स्यात्परमेश्वरस्यापिच्छावशान्मामय रूप साधकानुग्रहार्थ मित्यादिना तद्वदिहापि । ज्ञेय तत्र पूर्वपक्षे फल इम मानव मावर्त नावर्तन्त इत्यन्ते इममिति विशेषणान्मानवान्तरे आवृ-त्तिरिति सिद्धान्ते तु न च पुनरावर्तन्त इति श्रुत्यन्तरात् यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इतिवदिद शब्द उपप्रदर्शनार्थ इत्य-नावृत्तिरिति । कथ तर्हि भाष्ये सूत्रक्रममुल्लङ्घ्य पर गतिप्राप्य-मिति । प्राप्यत्य कार्यमेव गतिप्राप्यमिति सिद्धान्तित शृणु नोऽव्योमापरो यदिति परव्योमाख्यस्याव्याकृताकाशस्य सर्वे जगत्कारणस्यापि सृष्टे प्राङ्निषेधश्रवणात् तस्मादव्यक्तमुत्प-न्नमिति । तदुत्पत्तिश्रुतेर्हिरण्यश्मश्रुवादिमतोपिकारणब्रह्मण शुद्धापेक्षया कार्यत्व विवक्षित्वा तद्विषयत्व गतिश्रुतीना वर्णित परशब्देन च शुद्ध विवक्षित्वा तत्र गत्ययोगश्च दर्शित इति । न च हिरण्यश्मश्रुत्वादिश्रवण कार्यब्रह्मविषयमेवेति वाच्यम् । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् दहरउत्तरेभ्यइत्यादिन्यायैस्तस्य जगत्कारणत्वसिद्धे इयमेवर्गग्नि सामवागेवर्क्प्राण सामेत्या-दिना ऋक्सामात्मकत्वेन निरूपितस्य कृत्स्नस्याधिदैविका-ध्यात्मिकप्रपञ्चस्य तस्यर्क्सामचगेष्णाविति तदङ्गालिपर्वमात्र-त्वोक्तेश्च तस्मात् शाखान्त्यन्यायेन यदधीन जगद्व्यापारवर्जे इतरेषामुपासनासिद्धाना हिरण्यगर्भादीनामैश्वर्यं येन सह तेषा भोगसाम्य यथैतान्देवतासर्वाणि भूतान्यवन्त्येवहैवविद सर्वाणि भूतान्यवन्तीतिलिङ्गाद्गम्यते। यस्य सभूमिं सर्वतोवृत्त्वा त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमिति घटादिभ्यो मृद इव इन्द्रजालादैन्द्रजालि-कस्येव च विकारवर्ति तदवर्तिच रूप स्थितिश्च श्रूयते । यल्लोक प्राप्तानामनावृत्तिस्तद्ध्रुत्यभूतचतुर्वक्त्रेण सहमुक्तिराधि कारिणामभुक्तविद्याफलाना तल्लोकगतानामपि यावद-धिकार कल्पान्तरेप्यवस्थितिश्चेति श्रूयते । तस्य विग्रहादिक सर्व शास्त्राप्रामाण्यदभ्युपेयम् । अयमेव भगवत्पादीये वेदान्त सारे वनवृक्षदृष्टान्तेन स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदेन त्रिविधेसम ष्टिव्यष्टीप्रतिपाद्य समष्टिर्वनदृष्टान्तेन प्रतिपादित । किं च

शुद्धे ब्रह्मणि प्रणिधीयमानं चित्तं स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि प्रविलापयेदिति पञ्चीकरणोक्तक्रमेण स्वाभाविकपरिच्छेदाभिमानं त्यक्त्वाऽमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इति शास्त्रीयसार्वात्म्याभिमानयुक्तं व्यक्तभावनामन्तरेण सहसा कर्तुमशक्यम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यत इत्युक्तेः। देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिः। तस्मात् भावनामयं प्रणिधानमयं चेति द्विविधमपि ध्यानं शुद्धवस्तुप्रेप्सोरावश्यकम्। तत्राद्यनष्टवनितावदसन्निहितविषयपुरुषव्यापारतन्त्रम्। तेन वशीकृतं चित्तं क्रमशो मूर्त्याकारतत्त्वाद्यव्यक्तमात्रालम्बनो भूत्वा विराडादौ कारणे ब्रह्मणि चित्तं प्रणिदध्यात्। अयमेव ध्यानक्रमः श्रीमद्भागवतादिसर्वपुराणेषूक्तः। प्रणिधानं च वस्तुतत्त्वविषयं पूर्वोक्तरज्जुसर्पादिकदृष्टान्तेन आत्मन्यध्यस्तस्य विराडादित्रयस्य रज्जुसर्पस्येव चित्तस्थिरीकरणेन अधिष्ठानभूतशुद्धवस्तुदर्शनेन प्रविलापनकरणम्। तच्च दर्शनं दग्धेन्धनानलवत्स्वयमुपशान्तं चेत्सुषुप्तिरूपा काचिदानन्दावस्थाविर्भवति। सा च श्रूयते यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति। एवं वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यतीति। तत्र माण्डूक्यादौ यद्यपि प्रणिधानगोचरमेव रूपत्रयमुक्तं तथापि मन्दाधिकारिणा भावनागोचरमपि चतुर्थं सोपाधिकमैश्वरं रूपं श्रुत्युक्तं प्रत्याख्येयम्। नन्वस्य नित्यत्वे तल्लोकादिकमपि नित्यं वाच्यं तथा च सृष्टेः प्राक्सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमितित्रिविधभेदशून्यसन्मात्रसद्भावावधारणं विरुध्येतेति चेन्न। व्यवहारपरमार्थदृष्टिभ्यामुभयोपपत्तेः। तथा हि। "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा। अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा॥ अस्यार्थः। न रूपमस्य नान्तोऽस्य छित्त्वैनमिति चेश्वरः। इन्द्रजालोपमत्वेन भवाश्वत्थं न्यरूपयत्॥ १॥ सम्यग्दृशा वक्ष्यमाणं रूपं नास्योपलभ्यते। एतत्प्रयोक्तुर्नित्यत्वाद्दयमाद्यन्तवर्जितः॥ २॥ रज्जुसर्पसमस्यास्य तुच्छाज्ञानोद्भवत्त्वतः। प्रतिष्ठाख्यं लयस्थानं नास्ति कुम्भस्य मृद्यथा॥ ३॥ अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम्। अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते॥ ४॥ इत्येव वार्तिकाचार्यैरुपचारात्परात्मनः। उक्तोपादानता तस्मादप्रतिष्ठो भवद्रुमः॥ ५॥ दुःस्वप्न इव संसारः सङ्गमात्रेण दुःखदः। तमसङ्गासिनाच्छित्त्वा प्रयाहि परमं पदम्॥ ६॥ नित्यं बद्धदृशामिन्द्रजालं शुद्धदृशा त्विदम्। कालत्रयेऽपि नास्तीति न्यायमत्रापि योजयेत्॥ ७॥ प्रवाहनित्यं जगदित्याहुर्मीमांसका स्फुटम्। व्यवहारे भाट्टनयो ह्यस्माकमपि संमतः॥ ८॥ न कार्यत्वादनित्योयं नन्दनन्दनविग्रहः। उपचाराद्धि कार्यत्वं तत्र पौराणिका जगुः॥ ९॥ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा। उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते॥ १०॥ दुर्गा विनायको विष्णुर्भवो भानुरितीह हि। नामरूपान्तराण्यस्य शृणुष्व पार्थसारथेः॥ ११॥ वेदान्तेष्वपि नित्यत्वं खादीनां व्यावहारिकम्। सिद्धवत्कृत्यदृष्टान्ते कीर्त्यते हि परिस्फुटम्"॥ १२॥ तथा ह्याकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्याकाशात्मनोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वगतत्वनित्यत्वे पगच्छेते। अन्यथा द्वयोरपि सत्यत्वे सर्वगतत्वस्यैवासंभव इत्यास्तां तावत्। ततश्च यथाऽस्मदादिसुप्तिकाले सः यदा स्वपिति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येतिचक्षुः सर्वैरूपैः सहाप्येतीत्यादिना श्रूयमाणेपि सर्वनामरूपप्रलये इतरेषां व्यवहारो न विच्छिद्यते। एवं ब्राह्मप्रलयकालेपि वैकुण्ठवासिनामिति। सदेव सोम्येत्यादिकमपि आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेतिन्यायेन नेह नानास्ति किंचनेति श्रूयमाणस्य व्यवहारकालेपि प्रपञ्चासत्त्वस्य प्रदर्शनार्थं न तु कदाचिदस्य तदसत्त्वस्य ज्ञापनार्थम्। 'नासतो विद्यते भाव' इत्यसदुत्पत्तिनिषेधात् 'नान्तो न चादिरिति' गीताविरोधाच्च। तस्मादखण्डदण्डायमानेन्द्रजालतुल्यस्य जगतो दर्शनादर्शने एवादयलयावित्यभिप्रायेण सृष्टिश्रुतय इत्याकाशवद्व्यावहारिकं विष्णुमूर्त्यादेरपि नित्यत्वं सिद्धम्। परमार्थतस्तु निर्विशेषचिन्मात्रादन्यत्कालत्रयेप्यस्तीति दिक्। "रज्ज्वज्ञानात्सर्पभीतिपातक्षतमिवक्रमात्। आत्माज्ञानादहंसङ्गक्रियादेहसमुत्थितम्॥ १॥ घृतवल्लीयते सुप्तौ वासनामात्रदेहकः। बोधेसहन्यते चैव पुनः पुनरहं भ्रमः॥ २॥ अहं तद्वासनाधारा नाज्ञाने सति शाम्यति। सङ्गक्रियादेहचक्रं नानष्टेहं विनश्यति॥ ३॥ रज्जुज्ञानाद्भयं नश्येन्नतुपातोद्भवं क्षतम्। आत्मज्ञानात्तथासङ्गो नतुकर्मोद्भवं वपुः॥ ४॥ यावत्कर्म वपुस्तावद्यावद्देहश्च तिष्ठति। तावत्कर्माहं भ्रमश्च वर्तेते दग्धवस्त्रवत्॥ ५॥ तत्रैव सति कर्मोत्थं कर्मनाशात्प्रणश्यति। अकर्मजं तु बोधेन बाध्यते न तु नश्यति॥ ६॥ एव श्रीकृष्णदेहोयमकर्मोत्थो न नश्यति। बोधेन बाध्यते चैव स्वप्ने दृष्ट इवेश्वरः॥ ७॥ अन्योन्यबाधकौ जाग्रत्स्वप्नावात्मनि कल्पितौ। नोत्पद्येते न नश्येते रज्ज्वां सर्पस्रजाविव॥ ८॥ आत्मैव ह्यीश्वरोस्माकं धीदर्पणपृथक्कृतः। धीनाश एव तद्बाधः कार्यत्वाद्धीश्च नश्यति॥ ९॥ नन्वैश्वर्यमकार्यत्वान्न नश्येत्प्रत्यगात्मनः। बाढं बाधस्तु तस्य स्यान्मायाबाधेन सर्वथा॥ १०॥ अत्रोक्तं वार्तिकसारे 'ब्रह्मत्वादेव जीवस्य भ्रान्तजीवत्ववारणात्। वशित्वाद्या ब्रह्मधर्मा शिष्यन्तेऽतोऽयमीश्वरः॥ ११॥ निवृत्तत्वाज्जीवधर्मा भासन्ते नैव कस्यचित्। अनिवृत्ता ईशधर्मा अकर्मोपादितत्वतः॥ १२॥ भान्ति ते वीश्वरस्यापि बुद्धानां च स्वबुद्धितः। ईश्वरस्य ततो धर्माः सन्तु नत्विह विस्मयः॥ १३॥ तिष्ठत्स्वपीशधर्मेषु धर्माणां मायिकत्वतः। ईशो निर्धर्मको बोध्यो विमुक्त्यर्थं मुमुक्षुभिः"' इति। प्रपञ्चस्तु तत्रैवद्रष्टव्यः। कस्यचित्तु विदेहमुक्तादेः अय

च ईश्वरोयमधर्मवत्स्वस्वबुद्धिभेदाद्वर्णवद्वलिपिभेदादाकारभेदे न विष्णुरिति सावइति च शास्त्राद्दृष्टते। एवतल्लोकोपिवैकुण्ठइति-कैलासइति च एक सत बहुधाकल्पयति यौदेवाना नामधा एक एवेत्यादिश्रुतिभ्य । त यथा यथोपासते तथैत प्रेत्य भवन्तिति श्रुतेस्वद्भावनावता तत्सारूप्यप्राप्ति कीटभृङ्गन्यायेन भवति न तु तदैक्यप्राप्तिरितिव्युत्पादित वेदातकतके। केचित्तु पूर्वो क्तमन प्रणिधानात्मकध्यानसप्रदायानभिज्ञा एतल्लोकप्राप्ति रेवमुक्तिरयमेवेश्वरो न समष्ट्याख्योन्य ईश्वरोस्तीति वदन्ति । ते सर्वशास्त्रप्रसिद्ध मुक्तौ द्वैतादर्शन बाधमाना स्वाप्ययस पत्त्योरित्यादिन्यायेन न ह्रिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविना शित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोन्यद्यद्विभक्त पश्येदिति सुप्ति कैवल्ययोरविशेषाद्वैतादर्शनश्रवणेनचविरुध्यन्ते । अनर्थक च श्रुत्या द्वितीयाभावादेव द्वैतादर्शन न तुदृग्लोपादितिवदन्त्या द्वैतस्येन्द्रजालतुल्यत्व दर्शित तेन विष्णु सर्वोत्तम शिवोजीव । शिव सर्वोत्तमो विष्णुर्जीव ' इत्युपासकानामाग्रहोविष्ण्वा-धुत्कर्षप्रतिपादकश्रीभागवतसुतसहितादीनामनार्षत्वासुरत्वादि वचनैर्दूषण च शास्त्रमर्यादा नवबोधमूलमेव । विकल्पो विशिष्टफलत्वादितिन्यायेन ऐकात्म्ये चित्तावतारार्थ यस्य कस्यचिदाकारस्यालम्बनीयत्वात् । यत्तुशैववैष्णवपुराणेषु इतरनिन्दास्मरण तन्न हि निन्दा निन्द्य निन्दितु प्रवर्तते अपि तु विधेय स्तोतुमितिन्यायेन तिधेयस्तुत्यर्थ ' यथा उद्यन्तु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्सदधातीत्युपक्रम्य प्रात प्रातरनृत ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येग्निहोत्रम्। दिवा-कीर्त्यमदिवाकीर्तयन्त सूर्योज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति । आदित्यो वा अस्त यन्नग्निमनुप्रविशतीति श्रुतिमुपजीव्य यदु-दिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात्। यथातिथये प्रद्रुताय शुन्यायावस-थायाहार्य हरति तादृगेव तदिति उदितानुदितहोमयो प्रकरणे इतरनिंदाविधेयस्तुत्यर्थैवतद्वत्। न तु तत्र निन्दाया तात्पर्य-मस्ति । उभयस्यापि त्याज्यत्वापत्ते न हि विष्णुभजन शिवभजन वा तदङ्गमूर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रादिवासुरापानादिवद्रा-गत प्राप्त येन टिंदार्थवादानुमितनिषेधशास्त्रबलादनर्थकरस्यात् यद्वा मत्यपिनिषेधे शास्त्रत प्राप्तत्वात् अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति भातिरात्रे षोडशिन गृह्णातीतिविहितप्रतिषिद्धत्वा त्षोडशिग्रहणाग्रहणवत्विकल्प्यताम् । विशिष्टफलत्वेनावि रोधेवासमुच्चीयताम् । ननुतद्विधायकशास्त्राप्रामाण्यमध्यवसातु शक्यम् । इतरस्यापि तथा त्वापत्ते सर्वपुराणोच्छेदप्रसग । तस्मात्तस्यालशुनकन्यायेन शिवविष्णुगोचरे निन्दास्तुतिसके‌त भेदमाश्रित्य कार्यकारणब्रह्मगोचरतया व्याख्येये । यथाहि कश्चित्कुतुकी मुग्धा भार्या कोपयितु गृहशुनक स्यालनाम्नासके-त्य गालयति । सा च मद्भ्रातरमक्षगालयतीतिकुप्यति । तद्वच्छैवे विष्णुशब्देन कार्य ब्रह्मविवक्षितत्वात्तद्वज-

नात्भावनातारतम्यैनैश्वर्यतारतम्यवत्त्वा हनिसपदा पुसा दु खकरत्वात् नरकशब्दोदितस्य ब्रह्मलोकस्य प्राप्तिरिष्यते । एव पक्षान्तेरपि तथा च व्यम्रल्यात मोक्षधर्मेषु जापकोपा ख्याने । अमूनि यानि स्थानानि देवाना परमात्मनामित्या दिना तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसाज्ञिता इत्यन्तेन । तामिम-पौराण भाषाभेदमजानत पामरा शैववैष्णवापसदा 'ब्रह्माण केशव रुद्र भेदभावेन मोहिता । पश्यन्त्येक न जानन्ति पाखण्डोपहता जना' इति तत्रैव स्मर्यमाण शिवाविष्ण्वोर्भेदे दर्शने दोषमुदाहृत्याभेदश्रुतीश्चापश्यन्तो मूलकारणमेवात्या त्कार्योत्कट इव तत्तद्रूपेण भासत इति शास्त्रतत्त्वमजानतोऽन्य तररूपपरिग्रहेणेतरनिन्दन्त परस्परकलहायमाना स्वामिद्रो हान्नरकायैव सजन्त इत्यल प्रसक्तानुप्रसक्तोक्त्या। तस्मादस्ति चतुर्भ्य आत्मन पादेभ्योतिरिक्तो विष्ण्वाख्य पञ्चम पुरुष सोय प्रतिपाद्यते। परावराणा स्रष्टारमित्यादिना। नन्वयनन्दन न्दनो यदि परावराणामुच्चनीचाना स्रष्टा तर्हि वैषम्यनैर्घृण्य भागीस्यात् न च तत्तत्प्राणिकर्मापेक्षो विषमानर्थान्सृजताति वाच्यम्। कर्मण एव मुख्यत्वेन तस्याकिंचित्करत्वात्। कर्मणश्च कृष्यादे सर्वाङ्गोपसहारवतो विनैवेश्वरानुग्रह फलसाधनत्व दृष्टे । तस्मादुपासनार्थत्वेन कल्पनामात्र तद्विग्रहादिकमिति चेत्सत्यम् । देवताधिकरणन्यायेनोपासनायामद्वैते वा शास्त्रस्य परमतात्पर्यवत्त्वेपि तत्प्रतिपत्त्युपायतया श्रुतस्येश्वरस्य अवा न्तरतात्पर्यविषयतयाङ्गविधीनामिव देवताविग्रहादिवेधीना प्रामाण्य सिद्धम्। मानातराविरोधात्। न च वैषम्यादिदोष । दाशतय्यानिरस्तत्वात् । तथाहि न सस्वोदक्षो वरुणध्रुति सासुरामन्युर्विभीदकोऽअचित्ति । अस्तिज्यायान्कनीयस उपारेस्वप्रश्च नेदनृतस्य प्रयोतेतिमन्त्रे स स्वोदक्षोनयेन महद्य शस्य कर्म कृत तत् स्वसामर्थ्यन भवति किं तुहे वरुणापरमेश्वर सा तवै वनृति तत्त्वदीयमेवाधिष्ठातृत्व तवैव माहात्म्य तदि त्यर्थ । नन्वन्यसामर्थ्येनान्य करोतीत्ययुक्तमिति चेत्तत्राह । सुरेति यथा सुरामद्य मन्यु क्रोध । विभीदको बिभीतक स्तत्स्थ कलि अचित्तिर्भूतावेशपित्ताद्युद्रेकजन्मा उन्माद एते अशक्तमपि पुरुष वशीकृत्य महाशक्तसाध्यमपि कदर्य कर्म कारयन्ति । तद्वदीश्वरोपि सर्वस्मिन्यशस्ये कर्मणि जीव प्रवर्तयतीत्यर्थ । अय भाव नहि त्वदारेनिमिषश्चने शे इति श्रुते । ईश्वरानुग्रह विना निमिषोपि स्वय चालितु न इष्ट इति सर्वापि सात्विकी राजसी तामसी वा प्रवृत्तिरीश्वरायत्तैव । तथापि यथा सर्वरसप्रकृतेर्मधुरैकस्वभावस्य जलस्य इक्षुरसा तिशयेन माधुर्यमभिव्यक्तं। जम्बीरमरीचमरसयोस्तु स्वाभाविक तदभिभूतमौपाधिकमम्लत्व कटुत्व चाभिव्यक्तम्। एव सर्व-जगत्प्रकृते सत्वैकस्वभावस्येश्वरस्य नन्दनन्दनविग्रहेतिशयेन सत्वमभिव्यक्तम्। अत एव तस्मिन्निरातिशय धर्मज्ञानवैराग्यैश्व-

मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २४
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोकैर्महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं पुण्यं व्यासस्याद्भुतकर्मणः ॥ २५

तर्यादिकमस्ति । कामक्रोधादिभिमानिदेवताविग्रहे सत्व तिरो भूतम् । औपाधिक लोभत्त्याप्रादिक प्रमादमोहादिन चावि भूत । तथा च यथा गोधूमादिचूर्णं इक्षुरसानुग्रहात्तत्तद्रस वद्भवति । एव जीवान्त करणमपि ईश्वरानुग्रहाद्धर्मोपग कामा धनुग्रहाल्लोभोपग च भवति । अत एव भगवद्गीतासूक्तम् । 'ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रा रूढानि मायया इति ॥' सर्वभूतातर्यामिणप्रकृत्य । 'तमेव शरण गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्पराशान्ति मत्सस्थामधि गच्छसि इति । तदनुग्रहफल शात्यादिकमित्युक्त । तथा । अथ केन प्रयुक्तोय पाप चरति पूरुष । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजित इति । प्रश्नस्य उत्तरम् । 'काम एष क्रोध एष ' इत्यादिना कामक्रोधलोभा एव पुरुष पापे प्रवर्तयति । नत्वीश्वर इत्युक्तम् । एष ह्येवासाधुकर्मकारयति । ईश्वरप्रेरितो गच्छेच्छ्वभ्र वा स्वर्गमेवेत्यादिश्रुतिस्मृतिजात तु पर्जन्यवदी श्वरस्यासाधारणकारणत्वमिनाह । नच तावता जलवत्सर्वा तर्यामिणोपीश्वरस्य वैषम्यादिगन्धोस्ति । करपादयश्चाचारव्य भिचार एवाभिभवंतीति परपरया कर्मापेक्षत्वमपीश्वरस्य युज्य ते । अङ्कुरादि जननस्य कार्यत्वेनाकर्तृकत्वानुपपत्तेश्च तत्कर्ता ईश्वर सिद्ध एवास्ति । क तर्ह्यसावित्यतआह । अस्ति ज्याया न्कनीयस उपार इति । उभावप्येकत्वादनुपाधिना रूपेण ज्येष्ठौ सोपाधिना कनिष्ठौ तथाप्युपाधिशुध्यशुध्यतिशयादीश्वरो ज्यायान् जीव कनीयान् तस्य सघाताभिमानिन उपारे समीपे अन्तर्यामितयास्ति । अन्त प्रविष्ट शास्ता जनाना सर्वात्मेत्यादिश्रुत्यतरप्रसिद्धे । केन लिङ्गेन तदसौ ज्ञेय इत्यत आह । स्वप्नश्च नेदन्नृत्यस्य प्रयोतेति । स्वप्नश्च न स्वप्न इव इत एव । अनृतस्य मिथ्याभूतस्यैव अहकारादिघटातस्य प्रपञ्चस्य प्रयोता युमिश्रणामिश्रणयो प्रकर्षेण भूयोभूय सयोजयिता वियोजयिता च । यो दृष्टिसमया सृष्टिमिन्द्र जालवदाविर्भावयति । तिरोभावयति स भगवान् महामायावी समस्तपापसछेदनकामैराराधनाय इति भाव १ नन्वमूर्तस्या तर्यामिणस्तस्य कथमाराधन कर्तव्यमित्यत आह । अर दासोनमीढुषे कराण्यह देवाय भूर्णये नागा । अचेतयदचित्तो देवो अर्योगृत्सरायेकवितरोजुनातीति न शब्द इवार्थे । अह मीढुषे भूयसीं धनस्य वृष्टिं कृतवते स्वामिने दासो न दास इव देवाय षर्तुर्भुजमूर्तये अरंकराणि अलंकरवाणि प्रार्थना यां लोट् । यथा दासा स्वामिन स्रक्चंदनमुकुटादिनालकुर्वति

आचख्युः कवयः केचित्सम्प्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ २६
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्द्विजातिभिः ॥ २७

एवमह पार्थिव नन्दनन्दनविग्रह भूषयेयमित्यर्थ । अनागा निषिद्धाचरणवर्जित । ननु चेतनो ह्यलक्रियमाण सद्य फल ददाति किमचेतनायालकरणेनेत्यत आह । भूर्णये भूरि यनुष्यराजाद्यपेक्षया आधिक द्रव्यादिक नयति भक्ताय प्राप यति भूर्णिस्तस्मै भूर्णये अचेतनोऽप्ययं मर्वान ग्रामान्दास्यतीति भाव । ननु दृष्टविरुद्धमेतत् । न हि प्रतिमाराधनेन धन प्रति मात प्राप्यत इत्यत आह । अचेतयदिति । अर्य भुक्तिमुक्ति कामैरभिगम्य स्वामा देव प्रतिमादिरूप । अचित चेतना रहितान् सर्वान् पिण्डान् अचेतयत् चेतनायुक्तान् करोति । अहत्यावत् भूतनिर्देशश्छादस । अय भाव । देह इव प्रतिमायापि तीव्रभावनावता चैतन्य स्पष्टमुपलभ्यते । प्रसिद्ध चैतत्प्रतिमोन्मेषण मन्त्रशास्त्रे । उपाख्यायते च पुराणादौ । तस्मात्प्रतिमायाश्चेतनाधिष्ठितत्वेन चेतनस्यच सर्वपुरुषप्रवर्तक त्वेन तत फलसंभावनास्तीति । एव परमेश्वरे श्रीमाधवादि प्रतिमारूपे सर्वपुरुषार्थप्रदे सत्यपिकवितरो बुद्धियुक्तरो जनो गृत्सप्राणप्राणौ वै गृत्स इतिश्रुते प्राणवत जीव राजादिं राये धनार्थं जुनाति अनुसरति नानाविधै शब्दै क्षुद्र प्रभु प्र स्तौति अहो दौर्भाग्यमस्येति श्रुतिरुरस्ताड मदानाक्रोशति । नवितमस्तु परमेश्वरमेव नन्दनन्दनापरपर्याय समस्तपुरुपार्थ काम शरणीकुर्यादिति भाव । तस्माद्युक्तमुक्त परावराणा स्रष्टारमिति ॥ ३॥ मङ्गल्य मङ्गलावह मङ्गल स्वरूपेणैव । एष ह्येवानन्दयातीति आनन्दो ब्रह्मेति च श्रुतिभ्याम । विष्णु यज्ञात्मान यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुते । वरेण्य वरणीयम् । भोग मोक्षकाङ्क्षिभिरवश्यमादरणीय अनघ आगन्तुकदोषास्पर्शिनम् । शुचिं स्वभावशुद्ध । शिवमिति पाठे शिवमद्वैत चतुथ मन्यन्त इतिश्रुतिप्रसिद्ध निर्गुण । हृषीकेश हृषीकानामिन्द्रियाणामीशि तारम् । चराचरगुरु चराचराणा गुरु विद्याप्रद अतएव हरिं ससार हरण ॥ २४ ॥ ईदृश हरिं नमस्कृत्य व्यासस्य मत अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रैर्निर्णीत यद्ब्रह्माद्वैत तत्प्रकर्षेण नानोपा ख्यानोपबृहणेन वक्ष्यामि । तत्र श्रद्धोत्पादनार्थ महर्षेरित्या दिव्यासविशेषणं । ऋषीणा मन्त्रद्रष्टृणा महत इति तन्मतस्य श्रौतत्वमुक्त । अद्भुतकर्मण इति ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्त्युपायभूतेन नानाव्याख्यानदृष्टान्तप्रणयेनन विचित्रग्रन्थकारित्वमुक्तम् ॥२५॥आचख्युरिति कवय क्रान्तदर्शिन ॥२६॥ त्रैकालिका नामपि कवीनामेतदाख्याने गुणमाह । इदमिति । ज्ञानं ज्ञानसाधन ग्रन्थरूपं द्विजातिभिस्त्रैवर्णिकैर्यद्धार्यते तदिद इति

अलङ्कृत शुभै॰ शब्दै समयैर्दिव्यमानुषै॰ ।
छन्दोवृत्तैश्च विविधैरन्वित विदुषा प्रियम् ॥ २८
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते ।
बृहदण्डमभूदेक प्रजाना बीजमव्ययम् ॥ २९
युगस्यादौ निमित्त तन्महद्दिव्य प्रचक्षते ।
यस्मिन्संश्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म सनातनम् ॥ ३०
अद्भुत चाप्यचिन्त्य च सर्वत्र समता गतम् ।
अव्यक्त कारणं सूक्ष्म यत्तत्सदसदात्मकम् ॥ ३१
यस्मात्पितामहो जज्ञे प्रभुरेक प्रजापति ।
ब्रह्मा सुरगुरु स्थाणुर्मनु क परमेष्ठ्यथ ॥ ३२
प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त वै ।
तत प्रजाना पतय प्राभवन्नेकविंशति॰ ॥ ३३
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा य सर्वऋषयो विदु ।
विश्वेदेवास्तथादित्या वसवोथाश्विनावपि ॥ ३४
यक्षा साध्या॰ पिशाचाश्च गुह्यका पितरस्तथा
तत प्रसूता विद्वास शिष्टा ब्रह्मर्षिसत्तमा ॥ ३५
राजर्षयश्च बहव सर्वै समुदिता गुणै ।
आपो द्यौ पृथिवी वायुरन्तरिक्ष दिशस्तथा ॥३६
सवत्सरर्तवो मासा पक्षाहोरात्रय क्रमात् ।
यच्चान्यदपि तत्सर्व सभूत लोकसाक्षिकम् ॥ ३७
यदिद दृश्यते किंचिद्भूत स्थावरजगमम् ।
पुन सक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३८
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु॥३९
एवमेतदनाद्यन्त भूतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधन लोके चक्र सपरिवर्तते ॥ ४०
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशच्च देवाना सृष्टि सक्षेपलक्षणा ॥ ४१

ह्रासरूपेण त्रिषु लोकेषु जातित उत्तममध्यमाधमजनेषु प्रतिष्ठित ज्ञानकरत्वेनेत्यर्थ ॥२७॥ समयै संकेतै 'समया शपथाचारकालसिद्धान्तसविद' इत्यमर । दिव्यमानुषै वैदिकलौकिकै । सस्कृतप्राकृतैर्वा तथाह्यमृतमन्थनादौ जलादिषु घृतादिपदप्रयोगे वेदनिघण्टु प्रसिद्धो दृश्यते । तथा जतुगृहदाहेपाश्चरादिषु वक्षघ्नादिशब्दा म्लेच्छप्रसिद्धा दृश्यन्ते । छंदोवृत्तै त्रिष्टुबादिच्छदोन्तर्गतैरिन्द्रवज्रादिभिर्वृत्तै ॥२८॥ निष्प्रभे इति । यत्प्रजाना बीजं जगदुपादान एक निमित्तान्तरानपेक्ष । अव्यय अपरिणामिकूटस्थ वस्तु तत् बृहदण्ड ब्रह्माण्डरूपमभूत् । तदात्मान स्वयमकुरुत । सच्चत्यच्चाभवदित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मण एव सर्वभावावगमात् । कदाण्डमभूदित्यपेक्षाया अस्मिन् प्रजाना बीजे निष्प्रभे प्रकर्षेण भान विशेषविज्ञान रूपाद्याकारे तद्रहिते सति । प्रलयकाले बाह्यबोद्धव्ययोरभावात् । निरालोके आलोक्यतेऽनेनेत्यालोक सत्वं ईश्वरोपाधिभूत विक्षेपशक्तिमन्मायाख्य तद्रहिते मायाया अप्यभावे कुतोऽण्डोत्पत्तिरत आह । सर्वतस्तमसावृत इति । मायाया आवरणशक्तिरूपात्तुच्छात्तमस एव स्वप्नप्रपञ्चवदण्डमुत्पन्नमित्यर्थ । तथा च श्रुति । नो व्योमा परोयदिति । सृष्टे प्रागव्याकृताख्यमायाया अपि सत्वं निषिध्य तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् । तमसस्तन्महिनाजायतैकमिति तमोमात्रात्सृष्टिं दर्शयति ॥ २९ ॥ युगस्य ब्रह्मकल्पस्यादौ जात तत् निमित्त चतुर्विधभूतग्रामोपादानम् । यस्मिन् अण्डे ब्रह्म प्रविष्टमितिशेष तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदितिश्रुते किं तत् सत्यविकारत्वहीनम् । वाचारंभण विकार इति विकारस्यानृतत्वश्रुते । किं जडप्रकृतिरूप न ज्योति चिद्रूप सनातनं सततैकरूपम् ॥ ३० ॥ अद्भुत प्रत्यगात्मत्वेपिदुर्ज्ञेयत्वात् । अचिन्त्य वाङ्मनसातीतत्वात् । सर्वत्रदेशे काले वस्तुनि च समता साम्य ऐक्यमिति यावत् । गतप्राप्तम् । अव्यक्त अव्याकृतम् । कारण हेतु सूक्ष्मबाह्येन्द्रियाविषयत्वात् । सदसदात्मक तुच्छातुच्छव्यावृत्तस्वरूप अनिर्वचनीयमित्यर्थ ॥३१॥ यस्मादण्डात् पितामह स वै शरीरी प्रथम । हिरण्यगर्भ समवर्तताग्र इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध । अस्य रज सत्त्वतमोगुणप्रधानानि त्रीणि रूपाण्याह ब्रह्मा सुरगुरुर्विष्णु स्थाणू रुद्र ब्रह्मणोविभूती सृष्टिकर्मप्रधाना आह मनुरित्यादिना ॥ ३२ ॥ दक्षपुत्रा सप्त । 'क्रोधस्तमोदमश्चैव विक्रीताथाङ्गिरास्तथा । कर्दमोश्वश्च सप्तैते दक्षपुत्रा प्रकीर्तिता' इत्यन्यत्रोक्ता । एकविंशतिर्मरीच्यादय सप्तमनवश्चतुर्दशेति । यथोक्त ब्रह्माण्डपुराणे। 'ऋषय सप्तपूर्वे ये मनवश्च चतुर्दश । एते प्रजाना पतय एभि कल्प समाप्यते' इति ॥ ३३ ॥ विष्णोर्विभूतिं पालनकर्मप्रधानामव्ययतामाह । पुरुषश्चेति । य मत्स्यकूर्मवराहादिविग्रहम् ॥ ३४ ॥ स्थाणोर्विभूती संहारकर्मप्रधाना आह । यक्षा इति । ततोब्रह्माण्डात् । ब्रह्मर्ष्याद्या कृत्स्नससारसहारकज्ञानप्रधाना ॥ ३५ ॥ आप इत्यादिकं षट्कं वन्हिपुरुषयोरप्युपलक्षणम् । दिश द्यौरित्येताभ्या तदभिमानिनौ चन्द्रसूर्यौ गृह्येते। अन्तरिक्ष आकाश एतच्च मूर्त्यष्टक स्थाणोरेवविभूति ॥३६॥ सवत्सरादि कालोपिसहारकत्वात्स्थाणोरेव विभूति । यच्चान्यदपि दृष्टं श्रुत वा तत्सर्वं तत एवाण्डात्सभूतमिति पूर्वेण सबन्ध ॥ ३७ ॥ यदिदं दृश्यते बाह्य रूपादि आन्तरं च अहंकारतद्धर्मसुखदु खादिसाक्षिदृश्यम् तत्सर्वं युगक्षये कल्पान्ते पुन सक्षिप्यते । कूर्मांगवत्तिरोभवति स्वाधिष्ठाने ब्रह्मण्येव शुक्ताविव रजतम् । ३८ । प्रतिकल्प सृष्टे समाननामरूपत्वमाह । यथेति ॥ ३९ ॥ कल्पानामानन्त्यमाह । एवमिति । अनाद्यत परमात्मावगत्यवसानम् ॥ ४० ॥ एव पिण्डब्रह्माण्डात्मिकां जडसृष्टिमुक्त्वा तदभिमानिचेतनसृष्टिमाह । त्रयस्त्रिंशदिति । शाकल्यब्राह्मणे त्रयश्च त्री च

दिव पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसु ।
सविता स ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रवि ॥४२

शतात्रयश्च त्री च सहस्रेत्याद्युपक्रम्य महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशदेव देवा । इत्युक्तेस्त्रयस्त्रिंशदेवदेवा तावति शतानि सहस्राणि वा तेषामेव विभूतिरित्यर्थ । ते चाष्टौ वसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्या । इन्द्र प्रजापतिश्च तत्र वसव पृथिव्यग्नी अन्तरिक्षवायू आदित्यादिवौ चन्द्रो नक्षत्राणि च रुद्रा एकादशेन्द्रियाणि आदित्याद्वादशमासा इन्द्र पर्जन्य प्रजापतिर्यज्ञ एतेषामभिमानिनश्चेतना अत्र विवक्षिता शरीरसृष्टे प्रागुक्तत्वात्। सोय सृष्टिसक्षेप । विस्तरस्त्वन्यत्रोक्त । 'तिस्र कोट्यस्तु रुद्राणामादित्याना दश स्मृता । अग्नीना पुत्रपौत्र तु सख्यातु नैव शक्यते' इति ॥ ४१ ॥ कतम एकादेवतेति प्राण इति स ब्रह्मेत्युपसंहारे तत्रैवोक्तमेक सूत्रात्मान चेतन विवक्षितत्वात्तद्विभूतयोन्ये चेतना इत्याह। दिव पुत्र इत्यादिना सुविस्तरा इत्यन्तेन । दिवो नानारूपेण द्योतमानाया मायाया पुत्र इव पुत्रो गर्भस्थत्वात् । मायाया चित्प्रतिबिम्ब सूत्रात्मेत्यर्थ । तस्यैवावयवाबृहद्भान्वादय एकादशसमनस्केन्द्रियाधिष्ठातृदेवता । दिग्वातार्कप्रचेतोश्वि वह्नीन्द्रोपेन्द्र मित्रप्रजापतिबृहस्पतिसज्ञा अपि अत्र सूर्यपर्यायैरेवाभिधीयन्ते। 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति श्रुतेस्तद्विभूतयोन्यादेवता इति स्मृतेश्च दिगादीना सूर्यविभूतित्वात् । स बृहत् स भानु स चक्षुरिति प्रत्येक तच्छद्ब सबध्यते । अत्र बृहदादिपदार्थास्तु बृहद्व्योममयत्वेन श्रोत्रमिन्द्रियमुच्यते। द्रव्याणा भासनाद्भानुशब्देनोक्त त्वगिन्द्रियम् ॥ १ ॥ चक्षु प्रसिद्धमात्मा तु प्रेयस्त्वाद्रसनेन्द्रियम् । वागग्निर्दैवतत्वेन विभावसुपदोदिता ॥ २ ॥ कर्मणा प्रसवात्पाणीमतौ सवितृशाद्बितौ । विशिष्टगतिमत्त्वादप्यर्क पादेन्द्रिय मतम् ॥ ३ ॥ उपस्त स्यादृचीकाख्य ऋचा सर्वाङ्गतेजसाम् । सङ्गमो रतिकालेत्रेत्येवमेवमरीचिक ॥ ४ ॥ वायुराशावह प्रोक्तो भासनादवनाच्च स । भानूरविश्चोच्यते तौ घ्राणपायुपदोदितौ ' इति ॥ ५ ॥ ४२ ॥ पुत्रा प्रतिबिम्बा विवस्वत सूर्यवत्सर्वावभासकस्य चैतन्यस्य । यद्वा विशेषेण वस्ते आच्छादयति सर्व ज्ञेय व्याप्नोतीति विवोज्ञान तद्वान् । आजानसिद्धज्ञानवान् ब्रह्मा । ज्ञानमप्रतिम यस्य वैराग्य च जगत्पते । ऐश्वर्य चैव धर्मश्च सहसिद्ध चतुष्टयम्' । इति स्मृते । तस्य पुत्र्यपि भार्याभूता द्यौ । प्रजापतिर्वै स्वा दुहितरमभ्यध्यायद्दिवामित्यन्य आहुरिति श्रुतेस्तस्यामुत्पन्नाबृहाद्भान्वाद्यम् इति ज्ञेयम् । पुरा विवस्वत इति पाठे विवस्वत सबन्धी दिव पुत्र इति योज्यम् महानेव मह्य मनु-स्वार्थे[1] तेषा मध्ये वर श्रेष्ठ बुद्धितत्त्वाभिमानीत्यर्थ तस्य तनयो देवभ्राट् देवैरिन्द्रियैर्भ्राज्यते दीप्यते इति अहकारो देवभ्राट् ।

[1] बाहुल्कात्

पुत्रा विवस्वत सर्वे मह्यस्तेषा तथावर ।
देवभ्राट् तनयस्तस्य सुभ्राडिति तत स्मृत ॥४३

अहमिद पश्यामि अहमिद शृणोमीत्याद्यनुभवात् । तस्य पुत्र सुभ्राट् भौतिक मन तद्धि सकल्पविकल्पात्मक सत्सर्वविषय प्रकल्पक तत्तद्विषयरूपेण सुतरा स्पष्ट भ्राजते इति सुभ्राट्पद वाच्य यथोक्तमक्षपादै रूपादयोविषया सकल्पकृता इति। रत्नगर्भस्तु तत्र सृज्य सहार्ययोरतिबाहुल्य वक्तुतन्मध्ये सक्षेपतो-देवाना सृष्टिमाह । त्रयस्त्रिंशदिति । त्रयस्त्रिंशद्यानितान्येवश तानि बिन्दुत्रययुक्तानि पुनस्तान्येव त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि च बिन्दुचतुष्टययुतानि तदा त्रयस्त्रिंशत्कोटय इत्यर्थ । देवाना सृष्टि सृज्यमाना देवा कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति न्यायात् । यद्वा त्रयस्त्रिंशाधिकशतत्रययुक्तषट्त्रिंशत्सहस्राणि देवानां सक्षेपत तत्र तावद्ब्रह्मणो जन्मसमनन्तरमेव प्रथम कल्पे सृष्टिक्रममाह । दिव पुत्र इत्यादिना। अत एव एतत्कल्पीय सूर्यवशसृष्टिक्रमविरोधो नाशङ्कनीय । दिव पुत्र इत्येक नाम दिव पुत्रादयो द्वादशविवस्ववन्त सूर्या जाता । नकारलोपश्छादस । तेषा सह्योऽवर कनिष्ठ । मह्य इति च पाठ । तस्य पृथक् निर्देशो वंशकरत्वात् । तेभ्य सह्यवश्येभ्य एवाय मेतत्कल्पीय कुरुवशादिसदृशस्तास्मिन्कल्पेप्येषां वशाना सभवात् । अत एव यदुभरतययातिवशाना पृथगुपादानम् । यद्वा तेभ्य एवेदानीमिहोत्पन्नेभ्य कुरुवंशादय इत्यर्थ । विमलबोधव्याख्यात्रदिव पुत्र इत्यारभ्य संभूता बहवो वशा इत्यन्तेन। ननु द्वौ वशौराज्ञामिहोक्तौ सूर्यवशश्चन्द्रवशश्च । तत्रादित्यवशस्तावद्ब्रह्मणो मरीचिर्मरीचे कश्यप कश्यपाद्विवस्वान्विवस्वतो मनुर्मनोरिक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोर्विकुक्षि स एव शशादस्तत काकुत्स्थस्तस्मादनेनास्तत पृथु पृथोरार्द्रस्ततो बृहदश्वस्तस्माद्धुधुमारादयो यावन्मरुत्त इति तावदादित्य वश । सोमवशस्त्वयवत्। ब्रह्मणोत्रिरत्रे सोम सोमाद्बुधस्तत पुरूरवा पुरूरवस आयुरायोर्नहुषस्ततोययातिर्ययाते पुरुप्रभृतयो यावदेव वज्रपुत्र इति । एतौ द्वौ राजवंशौ तत केऽमी दिव पुत्रादयो राजान । तथा पुराविवस्वतश्चेति न सगतम् । विवस्वत पूर्व कश्यपस्तत पूर्व ब्रह्मा ततश्च कथमुच्यते पुराविवस्वतश्चेति । तथा सुभ्राजश्चत्राय पुत्रा दशज्योतिरादय इत्यपि न सगतम् ते हि दशज्योतिरादय पार्थिवा उभयोरपि वशयो पुराणेतिहासादिषु न श्रूयन्ते। अत्रोच्यते।काचिदसगतिर्नात्र। तत्र दिव पुत्रस्तावदादित्य एव स्वरश्मिभिर्दिव पूरणात् बृहद्भानुरपि स एव बृहतो विश्वव्यापका भानवोऽस्येति । चक्षुर्विश्वप्रकाशकत्वात् आत्मा च स एव सहिब्रह्मज्योतिरित्यागमप्रामाण्यात् विभावसुश्च स एव ऋतुषु विविधप्रकारा रश्मयो मस्य । सविता च स एव ऋतुक्रमेण लोकोपकारार्थे सलिलगर्भप्रसवात् । मरीचिक स एव । लोकोपकारार्थे मरीचीन्

सुभ्राजस्तु त्रय पुत्रा॰ प्रजावन्तो बहुश्रुता ।
दशज्योति शतज्योति सहस्रज्योतिरेव च ॥४४
दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मन ।
ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजा ॥ ४५
भूयस्ततो दशगुणा सहस्रज्योतिष सुता ।
तेभ्योऽय कुरुवशश्च यदूना भरतस्य च ॥ ४६
ययातीक्ष्वाकुवशश्च राजर्षीणा च सर्वश ।
सभूता बहवो वशा भूतसर्गा सुविस्तरा ॥ ४७

भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्य त्रिविध च यत् ।
वेदा योग सविज्ञानो धर्मोऽर्थ काम एव च ४८
धर्मकामार्थयुक्तानि शास्त्राणि विविधानि च ।
लोकयात्राविधान च सर्व तद्दृष्टवानृषि ॥ ४९
इतिहासा सवैयाख्या विविधा श्रुतयोऽपि च ।
इह सर्वमनुक्रान्तमुक्त ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ५०
विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषि सक्षिप्य चाब्रवीत् ।
इष्ट हि विदुषा लोके समासव्यासधारणम् ॥ ५१

कायति कीर्तयति प्रकाशयतीति यावत् । मरीचिभि सहस्ररश्मिभि कीर्त्यत इति वा । अर्क ऋगतौ स्तुतौ धातुरस्य कप्रत्यये गुण । आह च 'ऋद्गतौ स्तुतौ धातुस्तस्मात्कप्रत्यय स्तुत । गतौ यस्मात्परो नास्ति तस्मादर्क स उच्यते ' । भानु स एव लोकोपकारार्थं भा नौति प्रस्तौतीति । आशावह इति लोकानामाशामावहत्याराध्यमान सफलीकरोति । रविरिति । अवेति रक्षणे धातु प्रत्ययेस्य रुडागम । अवति त्रीनिमाँल्लोकास्तेनासौरविरुच्यत इति । पुरेति पुराकल्पे एते दिव पुत्रादय पुत्रान्दा विवस्वतो वाचका पठ्यते पुराकल्पविद्भि तेषा शब्दाना मध्ये॰वरो जघन्यो मह्यशब्द । मह्यशब्दोपि गर्भधारकवाचकतया पावनाद्वा अनघतया पठ्यते। मह्यो मही गर्भाधायकत्वात् । उक्त च । 'पौषस्य कृष्णसप्तम्या मह्या सह भवेद्रवि ।देवभ्राट्तनयस्तस्य इति तस्यमह्यानन्तर देवान् भ्राजयति रश्मिभि । तनयो विस्तारक । तस्मादनन्तर सुसूडिति सुष्टुशीला पुत्रा । सुभ्राजसोनन्तर त्रय पुत्रा दशज्योतिरादयो ग्रहनक्षत्रतारकाप्रकाशका रश्मय प्रादुरासन् । ते च पूरणाजगतस्त्राणाद्वा पावनाद्वाऽनघयोनित्वात्पुत्रा उच्यन्ते । बहुशश्चास्य वामीये सूक्ते पुत्रशब्दो रश्मिषु दृष्टो विस्तराति शयान्न पठ्यते । अत्र दशशतसहस्रशब्दा रश्मिबहुलत्ववाचका स्तेभ्योय कुरुवशश्चेत्यायचावचोभयवशप्रभवराजाभिधानमस्तु सूर्यस्यैवोभयवशहेतुत्वकथनपरम् । तथाहि । आदित्यान्मनुर्मनोरिक्ष्वाकुरित्यादिपौत्र सूर्यवश । तथादित्यान्मनुर्मनोरिडाइडात पुरूरवा इत्यादिना दौहित्र सोमवश इति । अत एभि श्लोकैरादित्यस्तुतिभिस्तन्मूलकत्व कथितम् । उक्त च । 'आदित्यमूलमखिल त्रैलोक्य यदुनन्दन । भवत्यस्माजगत्सर्व सदेवासुरमानुषम्' इत्यादि सर्वमवदातम् ॥ ४३ ॥ दशज्योतीषि धूम्रार्चिरूष्माज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी सुश्री सुरूपा कपिलाहव्यकव्यवहा तथेति दशकलारूपाणि यस्य सदशज्योतिरग्नि । शतज्योतिश्चन्द्र स हि हृदयायतन । चन्द्रमामनसोभूत्वाहृदयप्राविशादितिश्रुते । हृदयस्य च शतचैका च नाड्य तासामूर्धन्यासौरीक्रममुक्तिस्थानप्रापिका इतरा शत जन्मान्तरहेतुगतिप्रदास्तासा प्रकाशकत्वाच्चन्द्र शतज्योति सहस्रज्योति सूर्य ॥ ४४ ॥ ज्योतेरितीद तत्त्वमार्षम् ॥ ४५ ॥ तेभ्य समष्टिमन्त्र कल्पि तेभ्योग्निचन्द्रसूर्येभ्य क्रमादय पुरोवर्ती ब्राह्मणवश कुर्वादि वश इक्ष्वाकुवशश्च सभूता इति योज्यम् । तादृशादग्नेर्ब्राह्मण उत्पन्न इति चकाराद्वा लभ्यते । 'आग्नेयो वै ब्राह्मण ' इति श्रुतेर्ब्राह्मणस्याग्निवश्यत्वम् । इतरेषा चन्द्रसूर्यवश्यत्व प्रसिद्धमेव ॥ ४६ ॥ राजर्षीणा राज्ञामृषीणांचेतिद्वद्व । भूतसर्गा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जसृष्टय ॥४७॥ भूतस्थानानीति । नृणा वासस्थानानि राजकृतानि दुर्गनगरादीनि । ब्राह्मण कृतानि तीर्थक्षेत्रादीनि । त्रिविध रहस्य धर्मरहस्यम् । कृष्ण द्रोहिणोपि शिशुपालस्य कृष्णैकत्वप्राप्तिस्तत्र रहस्य यथा कथचित्तीव्राभिनिवेशेन ध्यानमेव श्रेय इति सोऽधर्माभासोऽपि धर्म एव । तथा हिंसाफलो धर्मोप्यधर्म एव यथा सत्यवादिनाश्चोरेभ्य कापटिकमार्ग तत्वेनोपदिशत इति । एव अर्थकामयोरपि रहस्यमूह्यम् । वेदा कर्मकाण्ड योगउपासनाकाण्ड सविज्ञानो ज्ञानकाण्डसहित धर्म स्मार्त अर्थकामौ लोकप्रसिद्धौ ॥ ४८ ॥ धर्मेति एतत्त्रयप्रतिपादकानि शास्त्राणि मीमासाकोकामन्दकानि । लोक्यात्राविधान च लोकयात्रा येन निर्वहति तस्य आयुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदादेर्विधान ज्ञापन च एतत्सर्व तेभ्य सभूतमिति पूर्वेण सबन्ध । सर्वे तद्दृष्टवान् योगबलेन । ऋषिर्व्यास ॥ ४९ ॥ सवैयाख्या व्याख्यामधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैयाख्यस्तद्युक्ता । यथा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति सूत्रस्य व्याख्या सत्यज्ञानमितिमन्त्र । अनुव्याख्यान तस्माद्वा एतस्मादित्यादि ब्राह्मणम् । एवमत्रापि प्रथमेध्याये सूत्रितस्यार्थस्य द्वितीयतृतीयाभ्या व्याख्यानमुत्तरग्रन्थेनानुव्याख्यान च । विविधा लिङ्गादिनार्थप्रत्यायका । प्रपा कर्तव्या इत्यादिस्मृतिमूलभूता धन्वन्निव प्रपा असिल्वमग्ने इत्यादय । हे अग्ने! त्व धन्वन् निरुदके प्रदेशे प्रपेवलोकतृप्तिकरोसीति तदर्थ । प्रपा असीत्यत्रासान्धिप्रछादम । इहेति । अनुक्रान्तमनुक्रमेणोक्त इदमेव यथोक्त ग्रन्थस्य लक्षणम् । विषय प्रतिपाद्योऽर्थ ॥ ५० ॥ समास सक्षेप । व्यासो विस्तर ॥ ५१ ॥

मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ५२
विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः ।
व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्ग्रन्थान्धारयितुं परे ॥५३
तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ५४
पराशरात्मजो विद्वान्ब्रह्मर्षिः संशितव्रतः ।
तदाख्यानवरिष्ठं स कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ॥ ५५
कथमध्यापयानीह शिष्यानित्यन्वचिन्तयत् ।
तस्य तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ऋषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ५६
तत्राजगाम भगवान्ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् ।
प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेर्लोकानां हितकाम्यया ॥५७
तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः
आसनं कल्पयामास सर्वैर्मुनिगणैर्वृतः ॥ ५८
हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने ।
परिवृत्यासनाभ्याशे वासवेयः स्थितोऽभवत् ५९
अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
निषसादासनाभ्याशे प्रीयमाणः शुचिस्मितः ६०
उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
कृतं मयेदं भगवन्काव्यं परमपूजितम् ॥ ६१
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्स्थापितं मया ।
साङ्गोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥ ६२
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिविधं कालसंज्ञितम्॥६३
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयः ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ६४
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणानां च कृत्स्नशः ।
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ६५

ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ॥६६
न्यायशिक्षाचिकित्सा च दानं पाशुपतं तथा ।
हेतुनैव समं जन्म दिव्यमानुषसंज्ञितम् ॥ ६७
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ॥ ६८
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषाश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ॥ ६९
यच्चापि सर्वगं वस्तु तच्चैव प्रतिपादितम् ।
परं न लेखकः कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते ॥ ७०

ब्रह्मोवाच ।

तपोविशिष्टादपि वै विशिष्टान्मुनिसंचयात् ।
मन्ये श्रेष्ठतरं त्वां वै रहस्यज्ञानवेदनात् ॥ ७१
जन्मप्रभृति सत्यां ते वेद्मि गां ब्रह्मवादिनीम् ।
त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति॥
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
विशेषणे गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ॥ ७३
काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां मुने ।

सौतिरुवाच ।

एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ७४
ततः सस्मार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ॥ ७५
तत्राजगाम विघ्नेशो वेदव्यासो यतः स्थितः ।
पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदाऽनघ ॥ ७६
लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ।
मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ॥ ७७
श्रुत्वैतत्प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखितो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ७८

वर्णानुपूर्वीभेदेऽपि प्रतिकल्पमर्थानां समानत्वात्मकम् त्वाद्भारतारम्भे मतभेदमाह । मन्वादीति । मनुर्मन्त्रः नारायणं नमस्कृत्येति । ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति वा तदादि इति प्राञ्चः । दिवः पुत्रो वैवस्वतमनुसंज्ञोमनुस्तदादीति तत्व आस्तीक आस्तीकचरितं तदादि । उपरिचरो वसुस्तच्चरितादि वा ॥ ५२ ॥ बहुर्थत्वाद्विविधं ज्ञानं दीपयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ ५३ ॥ व्यस्य वेदं आध्वर्यवादिकाण्डशो विभज्य तेन वेदार्थोऽत्र सगृहीत इति दर्शितम् ॥ ५४ ॥ तदाख्यानवरिष्ठं स इत्यादि अच्छेद्यममरैरपीत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टार्थः ॥ ५५ ॥ अभ्याशे समीपे वसुरुपरिचरस्तस्य कन्या वासवी सत्यवती तस्याः पुत्रो वासवेयो व्यासः ॥ ५९ ॥ कृष्णो व्यासः ॥ ६० ॥ उन्मेषः उपबृंहणम् ॥ ६३ ॥ पाशुपतं पशूनां जीवानां पत्युरन्तर्यामिणः इदं माहात्म्यं पाशुपतं हेतुना सात्विकादिकर्मणा समं तुल्यम् ॥ ६८ ॥ कल्पानां धनुर्वेदोक्तशस्त्रादिविधीनां दुर्गसेनाव्यूहरचनादिविधीनां वा । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति मेदिनी । वाक्यजातिविशेषाः राजामात्यचेटादिवक्तृविशेषप्रयुक्तवैलक्षण्यानि स्तुतिनिन्दान्यायदेशादयो वापरकृत्यादि रूपार्थवाद भेदा वा लोकयात्राक्रमो नातिशास्त्रः ॥ ६९ ॥ मुनिसंचयात् मुनिसमूहात् विशिष्टात् कुलेन ॥ ७१ ॥ गां वाचं ब्रह्मवादिनीं वेदवादिनीम् ॥ ७२ ॥ विशेषणे अतिशायने ॥ ७३ ॥ यतः यत्र देशे ॥ ७६ ॥

व्यासोऽप्युवाच त देवमबुध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखक ७९
ग्रन्थग्रन्थि तदा चक्रे मुनिर्गूढ कुतूहलात् ।
यस्मिन्प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ॥ ८०
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च ।
अह वेद्मि शुको वेत्ति सञ्जयो वेत्ति वा न वा ८१
तच्छ्लोककूटमद्यापि ग्रथित सुदृढ मुने ।
भेत्तु न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात्प्रश्रितस्य च ॥ ८२
सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत्क्षणमास्ते विचारयन् ॥
तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान्बहूनपि ॥८३
अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टत ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकम् ॥ ८४
धर्मार्थकाममोक्षार्थै समासव्यासकीर्तनै ।
तथा भारतसूर्येण नृणा विनिहत तम ॥ ८५
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्ना प्रकाशिता ।
नृबुद्धिकैरवाणा च कृतमेतत्प्रकाशनम् ॥ ८६
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृह कृत्स्न यथावत्संप्रकाशितम् ॥ ८७
सग्रहाध्यायबीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान् ।
सभवस्कन्धविस्तार सभारण्यविटङ्कवान् ॥ ८८
अरणीपर्वरूपाढ्यो विराटोद्योगसारवान् ।
भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् ॥ ८९
कर्णपर्वसितै पुष्पै शल्यपर्वसुगन्धिभि ।
स्त्रीपर्वैषीकविश्राम शान्तिपर्वमहाफल ॥ ९०
अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंशय ।
मौसल श्रुतिसक्षेप शिष्टद्विजनिषेवित ॥ ९१
सर्वेषा कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुम ॥ ९२

सौतिरुवाच ।

तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
स्वादुमेध्यरसोपेतमच्छेद्यममरैरपि ॥ ९३
मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमत
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायन पुरा ॥ ९४
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ।
उत्पाद्य धृतराष्ट्र च पाण्डु विदुरमेव च ॥ ९५
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रम प्रति ।
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमा गतिम् ॥ ९६
अब्रवीद्भारत लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषि ।
जनमेजयेन पृष्ट सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रश ॥ ९७
शशास शिष्यमासीन वैशपायनमन्तिके ।
स सदस्यै सहासीन श्रावयामास भारतम् ९८
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमान पुन पुन ।
विस्तर कुरुवशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ॥ ९९
क्षत्तु प्रज्ञा धृतिं कुन्त्या सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
वासुदेवस्य माहात्म्य पाण्डवाना च सत्यताम् ॥
दुर्वृत्त धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषि ।
इद शतसहस्र तु लोकाना पुण्यकर्मणाम् ॥ १०१
उपाख्यानै सह ज्ञेयमाद्य भारतमुत्तमम् ।
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसहिताम् ॥ १०२
उपाख्यानैर्विना तावद्भारत प्रोच्यते बुधै ।
ततोऽध्यर्धशत भूय सक्षेप कृतवानृषि ॥ ३
अनुक्रमणिकाध्याय वृत्तान्ताना सपर्वणाम् ।
इद द्वैपायन पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥ ४
ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्य शिष्येभ्य प्रददौ विभु ।
षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्या स सहिताम्॥ ५
त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्वेषु चतुर्दश ॥ १०६

अबुध्वा अर्थमिति शेष ओमित्यङ्गीकारे ॥ ७९ ॥ ग्रन्थग्रन्थि ग्रन्थे दुर्भेद्यस्थानम् ॥ ८० ॥ श्लोककूटेश्लोकेषु गुढार्थं अन्यार्थत्वे सत्यर्थान्तरप्रत्यायकत्वमित्यर्थ अर्थस्य प्रमेयस्य गूढत्वात् । प्रश्रितस्य प्रेमेयण स्वप्रकाशार्थं श्रित शब्दप्रमाण तस्यापि गौण्यादिवृत्तिभेदेन गूढत्वम् यथा मत्स्य स्वप्नज्ञनिमिषतीति ॥ ८२ ॥ यद्यदा यावत् ॥८३॥ कारकमिति 'तुमुण्ण्वुलौ क्रियायाम् क्रियार्थायाम्' इतिण्वुला नेत्रोन्मीलन कर्तुमित्यर्थ । एतत्प्रकाशन कृतमिति तृतीयेनान्वय ॥ ८४ ॥ प्रकाशन विकसनम् ॥८६॥ विटङ्का पक्ष्युपवेशनस्थानानि 'कपोतपालिकाया तु विटङ्क पु नपुसकम्' इत्यमर ॥ ८८ ॥ सारोमज्जा ॥ ८९ ॥ विश्रामत्यस्यामिति विश्रामश्छाया ॥ ९० ॥ आश्रमेति आश्रमवासिकस्थण्डिल मौसलादिग्रन्थ श्रुतिस्थानीयदीर्घशाखान्त ॥ ९१ ॥ पुष्प धर्म फल मोक्ष तदुभय सत्याख्य पुष्प हि फल वाच सत्यमिति श्रुते । अत एव क्रमात् स्वादु च अच्छेद्य च ॥९३॥ भारतसूत्रभूतश्लोकत्रयमाह मातुरिति मातु सत्यवत्या गाङ्गेयस्य भीष्मस्य च नियोगात् न तु कामत क्षेत्रे अम्बिकादिषु क्रमेण धृतराष्ट्रादीन् जनयामास ॥ ९४ ॥ तेषु धृतराष्ट्रादिषु जातेषु पुत्रपौत्रादिरूपेण प्रादुर्भूतेषु प्रवृद्धेषु राज्यभागिषु पुत्रपौत्रादीनां राज्यार्थिनां परमा गतिं मृत्युं गतेषु ॥ ९६ ॥ शशास त्वमेतान् भारत श्रावयेत्याज्ञापितवान् ॥ ९८ ॥ कर्मान्तरेषु कर्मच्छिद्रेषु ॥ ९९ ॥ क्षत्तुर्विदुरस्य ॥ १०० ॥ धार्त्तराष्ट्राणा दुर्योधनादीनाम् ॥ १०१ ॥ तावत् तावत्सङ्ख्याक अध्यर्धशत सार्धशतम् ॥३॥ शुकग्रहण तत्सदृशायैव देयमिति ज्ञापनार्थम् ॥ ४ ॥ षष्टिशतसहस्राणि षष्टिलक्षाणि श्लोका ॥ १०५ ॥

एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ।
नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ॥ १०७
गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ।
अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ॥१०८
शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदां वरः ।
एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ॥ १०९
दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः फलपुष्पे समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ११०
युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ १११
पाण्डुर्जित्वा बहून्देशान्बुद्ध्या विक्रमणेन च ।
अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसन्मुनिभिः सह ॥ ११२
मृगव्यवायनिधनात्कृच्छ्रां प्राप स आपदम् ।
जन्मप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ॥ ११३
मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ॥११४
तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ११५
ऋषिभिर्यत्तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ११६
पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ॥११७
तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चुक्रुशुर्भृशम् ॥११८
आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।
यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ॥ ११९

मया उच्यमानं वैशंपायनेन उक्तं निबोधत अर्थतो बुध्यध्वम् ॥ ९ ॥ इदानीं भारततात्पर्यसंग्राहकौ द्वौ श्लोकौ पठति । दुर्योधन इति । मन्युः क्रोधः तेन द्वेषेर्ष्यासूयादिकमपि ग्राह्यम् । तन्मयो महान्ननुच्छेद्यो द्रुमो दुर्योधनस्तेन सह अत्यन्तमैक्यं प्राप्ताः कर्णशकुनिदुःशासनास्तस्य स्कन्धशाखाः पुष्पादितुल्यास्तादृशा एव तस्य मूलं राजा धृतराष्ट्रः स च अमनीषीमनोनिग्रहासमर्थः तेनैवहि पुत्रस्नेहान्धेन दत्तावसरो दुर्योधनो दृढमूलोऽभवत् । अन्यथा बाल्य एव विदुरादिवचसा तस्य त्यागे कृते सति गराग्निदानद्रौपदीकचग्रहणादिमूलः कुलक्षयो न जातः स्यात् । एतेन दृढाज्ञानमूलो दैन्यतरुः क्रोधलोभादिस्कन्धो हिंसास्तेयादिशाखो वधबन्धनरकादिफलपुष्पः पुरुषार्थकामैर्मूलाज्ञानच्छेदेन नाशनीय इति सूचितम् । मन्युः पुमान् क्रुधि दैन्ये शोके च यज्ञेवेति मेदिनीकोशः ॥११०॥ युधिष्ठिर इति । धर्मः पुण्यं तेन तत्कारणीभूतशमदमसत्याहिंसादिकं ग्राह्यम् । तन्मयो महाद्रुमो युधिष्ठिरः तदेकात्मानोऽर्जुनभीममाद्रेयास्तस्य स्कन्धादितुल्यास्तादृशा एव । तस्य मूलं कृष्णः शुद्धसत्वमयज्ञानविग्रहः परमात्मा । तेन हि दृढं ज्ञानेन धर्मो दृढमूलो भवेत् । अन्यथा कामादिभिरुपहतः स्यात् । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिंल्लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवतीतिश्रुतेः । ज्ञानस्य मूलं ब्रह्मैव वेदाद्धियोगकृत्वाख्यपरापरधर्मज्ञानं जायते । धर्मस्य शब्दमूलत्वादिति न्यायात् । वेदस्यापिमूलं ब्राह्मणास्तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वात् । एवं च ब्राह्मणानामुपदेष्टृत्वेन वेदस्य प्रमाणत्वेन परमात्मानोनुग्राहकत्वेन च धर्ममूलत्वम् । एतेन वेदब्राह्मणभक्तेन संपाद्यमानो वेदोक्तो योगादिधर्मवृक्षोऽहिंसासत्यादिस्कन्धो धारणाध्यानादिशाखस्तत्वसाक्षात्कारफलः पुरुषार्थकामेन भगवदाराधनबलेन संपादनीय इति सूचितम् ॥ ११ ॥ मातुर्नियोगादिति पूर्वोक्तस्यैव सूत्रभूतस्य श्लोकत्रयस्यवृत्तिरूपोध्यायशेषस्तत्र दुर्योधनस्य मन्युमयत्वादिकं युधिष्ठिरस्य धर्ममयत्वादिकं च व्याख्यायते । पाण्डुर्जित्वेत्यादि ॥ १२ ॥ मृगव्यवायनिधनात् मृगरूपिणो ऋषेर्व्यवायनिधनं मैथुनकाले मरणं तस्माद्धेतो । कृच्छ्रां अतिकष्टां आपदं प्रजोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमपि व्यवायकाले मरिष्यसीति शापं प्राप । तत्र आपदि एव सत्यामपि पार्थानां पाण्डवानां जन्मप्रभृति जातकर्मादिसंस्कारप्रभृतिशब्दार्थः । तच्च आचारविधिः क्रमश्चशीलरक्षाख्यो भूदितिशेषः ॥ १३ ॥ न चैतद्द्वयं विरुद्धमित्याह । मात्रोरिति । च शब्दो हेतौ । यस्माद्धर्मोपनिषदं प्रति धर्मं कुलश्रीभिरापद्यपत्यार्थैर्विशिष्टः पुमान्प्रार्थनीय इत्येवंरूपो व्यासवसिष्ठादिभ्योऽपत्यवत्सुविचित्रवीर्यकल्माषपादादिराजदारेषु दृष्टस्तस्य संरक्षणार्था उपनिषत् दुर्वाससा दत्ता विद्या तां आवर्तिनां प्रतिप्रतीत्य धर्मादीनां मात्रोः मातरौप्रति अभ्युपपत्तिः । रेतःसेकार्थं गमनं उपपन्नम् । तस्मात्सत्यामप्यापदि पाण्डोः पुत्रजन्मादिकं न विरुद्धमेतदित्यर्थः ॥ १४ ॥ अत्र मातृभ्यामित्यनेन पितुर्मरणं सूच्यते ॥ १५ ॥ ऋषिभिरिति । यत् यदा संवृद्धा इति पूर्वेणान्वयः । तदा धार्तराष्ट्रान् धृतराष्ट्रमबन्धिगृहान्प्रति आनीता इत्यर्थः ॥१६॥ पुत्राश्चेत्यादि धृतराष्ट्रादीन् प्रति यथायोग्यं योज्यं पाण्डवाः पाण्डोः पुत्रा एते ॥ १७ ॥ तानिति शिष्टाः साधवः ॥ १८ ॥ न तस्यैत इति पित्रपेक्षया अत्युदारमूर्तित्वात् । तस्यैत इति मात्रोः सतीत्वात् । अतिदुष्टानामुक्तिर्यदेति । चिरमृतः चिरे शापदग्धः अल्पकालाश्च शिशव इति संदेहबाजि यद्वा चिरं ऋतोदीप्तः कामेनेति शेषः विप्रशापात् । ऋत

स्वागत सर्वथा दिष्ट्या पाण्डो पश्याम सततिम् ।
उच्यता स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वश ॥१२०
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिश सर्वा निनादयन् ।
अन्तर्हिताना भूताना नि स्वनस्तुमुलोऽभवत् ॥२१
पुष्पवृष्टि शुभा गन्धा शङ्खदुन्दुभिनि स्वना ।
आसन्प्रवेशे पार्थाना तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २२
तत्प्रीत्या चैव सर्वेषा पौराणा हर्षसभव ।
शब्द आसीन्महास्तत्र दिवस्पृक्कीर्तिवर्धन ॥ २३
तेऽधीत्य निखिलान्वेदाञ्छास्त्राणि विविधानि च
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभया ॥ २४
युधिष्ठिरस्य शौचेन प्रीता प्रकृतयोऽभवन् ।
धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जुनस्य च ॥१२५
गुरुशुश्रूषया क्षान्त्या यमयोर्विनयेन च ।
तुतोष लोक सकलस्तेषा शौर्यगुणेन च ॥ २६
समवाये ततो राज्ञा कन्या भर्तृस्वयवराम् ।
प्राप्तवानर्जुन कृष्णा कृत्वा कर्मसुदुष्करम् ॥ २७
तत प्रभृति लोकेऽस्मिन्पूज्य सर्वधनुष्मताम् ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्य समरेष्वपि चाभवत् ॥ २८
स सर्वान्पार्थिवाञ्जित्वा सर्वाश्च महतोगणान् ।
आजहारार्जुनो राज्ञो राजसूय महाक्रतुम् ॥ २९

अन्नवान्दक्षिणावाश्च सर्वै समुदितो गुणै ।
युधिष्ठिरेण सप्राप्तोराजसूयो महाक्रतु ॥ १३०
सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
घातयित्वा जरासन्ध चैद्य च बलगर्वितम् ॥ ३१
दुर्योधन समागच्छन्नर्हणानि ततस्तत ।
मणिकाञ्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ ३२
विचित्राणि च वासासि प्रावारावरणानि च ।
कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कवास्तरणानि च ॥ ३३
समृद्धा ता तथा दृष्ट्वा पाण्डवाना तदा श्रियम् ।
ईर्ष्यासमुत्थ सुमहास्तस्य मन्युरजायत ॥ ३४
विमानप्रतिमा तत्र मयेन सुकृता सभाम् ।
पाण्डवानामुपहृता स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ॥ ३५
तत्रावहसितश्चासीत्प्रस्कन्दन्निव सभ्रमात् ।
प्रत्यक्ष वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ ३६
स भोगान्विविधान्भुञ्जन्रत्नानि विविधानि च
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिण कृश ॥ ३७
अन्वजानात्ततो द्यूत धृतराष्ट्र सुतप्रिय ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोप समभवन्महान् ॥ ३८
नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादाश्चान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्विविधाश्चाप्युपैक्षत ॥ १३९

सुच्छाशिले जले सत्ये दीप्ते पूजितेस्यादिति मेदिनी । यद्वा ऋता त्सत्यमुपैमीति व्रतोपायनीय मन्त्रलिङ्गाद्दत ब्रह्मचर्याख्य सत्य तद्वान् ॥ १९ ॥ स्वागत शोभनमागमन युष्माक यतो वय दिष्ट्या भाग्येन पाण्डो सततिं पश्यामेति पौरैरुक्ते स्वागत सम्यगागतमस्माभिर्युष्मान्प्रतीति उच्यता वदता पाण्डवाना मपि वाचोऽश्रूय ते । सर्वश सर्व ॥ २० ॥ सदिग्धाना स देहापनोदक तदा देवचेष्टितमाह द्वाभ्याम् । तस्मिन्निति नि स्वन निश्चितस्वन पाण्डवा एत इत्येव रूप शब्द ॥२१॥ अद्भुत दिव्यपुष्पवृष्ट्यादि अत्याश्चर्यम् ॥ १२२ ॥ तत्प्री त्या तेषु पाण्डवेषु प्रेम्णा हर्षसभव साधुशब्द दिवस्पृक् स्वर्गस्पृष्टा ॥ २३ ॥ अकुतोभया निर्भया ॥ २४ ॥ शौचेनेति । 'आचारापरिहारश्च ससर्गश्चाप्यनिन्दितै । आचारे च व्यवस्थान शौचमित्यभिधीयते'॥ शीलेनेति पाठे शीलमप्ये तदेव । 'इष्टानिष्टार्थसप्राप्तौ चित्तस्याविकृतिर्धृति । सर्वातिश यसामर्थ्य विक्रम परिचक्षते' ॥१२५॥ वृत्तानुवृत्ति शुश्रूषा क्षान्तिरागस्य विक्रिया । जितेन्द्रियत्व विनयोऽथवानुद्धतशी लता । शौर्यमध्यवसाय स्याद्बलिनोपि पराभवे' ॥ २६ ॥ समवाये समाजे भर्तार स्वयमेव वृणुत इति भर्तृस्वयवराम् । कर्म अधोमुखेनोपरिस्थस्य भ्रमतो मत्स्यस्य वेधनम् ॥ २७ ॥ पूज्य समरेषु दुष्प्रेक्ष्योपि चाभवदित्यन्वय ॥ २८ ॥

पार्थिवान् एकैकश गणान्सङ्घीभूताश्च जित्वा । आजहार सपादितवान् ॥ २९ ॥ गुणै ऋत्विगारमधनजायाद्या दिभि ॥१३०॥ जरासन्ध भीमेन चैद्य शिशुपाल कृष्णेन च घातयित्वा युधिष्ठिरेण राजसूय प्राप्त इति पूर्वेण सबन्ध ॥३१॥ अर्हणानि उपायनानि मणयो विषरोगादिहरादिव्यो पला रत्नानि वज्रवैदूर्यादीनि ॥३२॥ प्रावाराण्युपरिवस्त्राणि । आवरणानि परिधानीयानि । यद्वा वास शब्देनैव तेषा ग्रहणा त्प्रावाराणि शिबिराणि । आवरणानि जवनिका । कम्बलरत्ना नि अजिनरत्नानि च कम्बलादिष्वत्युत्कृष्टानि जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तद्रत्नमिति कोशात् राङ्कवास्तरणानि । रङ्कु पशु विशेषस्तल्लोमजानि पक्ष्मलान्यास्तरणानि ॥ ३३ ॥ ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्व तदुत्थो मन्यु क्रोध । सुमहान्पावदेह भावी ॥ ३४ ॥ सुकृता पुण्यकृताम् ॥१३५॥ अनभिजातवत् ग्रामीणवदवहसित जले स्थलभ्रमात् स्थले जलभ्रमाद्द्वारे द्वारभ्रमाच्च प्रस्कन्दन् स्खलन् । किं कृत्वेव सभ्रमादिव सभ्रम भ्रमियन्त्र प्राप्येव ॥ ३६ ॥ हरिण पाण्डुर 'हरिण पाण्डुर पाण्डु ' इत्यमर ॥३७॥ तत पुत्रकार्यादिज्ञानानन्तर सुतप्रिय न तु धर्मप्रिय ॥ ३८ ॥ नातीति यत् विवादानन्वमोदत यच्चानयानुपैक्षत । तत्रहेतु दहन् क्षत्र परस्परमित्युत्तरेण सबन्ध । हेतौ शतृप्रत्यय । क्षत्रस्य दाहायेत्यर्थ । दुष्टसहा

निरस्य विदुरं भीष्मं द्रोणं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुमुले तस्मिन्दहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ १४०
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ॥ ४१
धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ।
शृणु संजय सर्वं मे न चासूयितुमर्हसि ॥ ४२
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुलक्षये ॥ ४३
न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा ।
वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ॥ ४४
अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ४५
राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ४६
अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः पाण्डवान्रणे ।
निरुत्साहश्च संप्राप्तुं सुश्रियं क्षत्रियोऽपि सन् ॥ ४७
गान्धारराजसहितश्छद्मद्यूतममन्त्रयत् ।
तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया संजय तच्छृणु ॥ ४८
श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ ४९
यदाश्रौषं धनुरायम्य चित्रं
विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम् ।
कृष्णां हृतां प्रेक्षतां सर्वराज्ञां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५०
यदाश्रौषं द्वारकायां सुभद्रां
प्रसह्योढां माधवीमर्जुनेन ।
इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरौ च यातौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ५१
यदाश्रौषं देवराजं प्रवृष्टं
शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन ।
अग्निं तथा तर्पितं खाण्डवे च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ५२
यदाश्रौषं जातुषाद्वेश्मनस्तान्-
मुक्तान्पार्थान्पञ्च कुन्त्या समेतान् ।
युक्तं चैषां विदुरं स्वार्थसिद्धौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ५३
यदाश्रौषं द्रौपदीं रङ्गमध्ये
लक्ष्यं भित्वा निर्जितामर्जुनेन ।
शूरान्पञ्चालान्पाण्डवेयांश्च युक्ता-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ५४
यदाश्रौषं मागधानां वरिष्ठं
जरासन्धं क्षत्रमध्ये ज्वलन्तम् ।
दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ५५
यदाश्रौषं दिग्जये पाण्डुपुत्रै-
र्वशीकृतान्भूमिपालान्प्रसह्य ।
महाक्रतुं राजसूयं कृतं च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५६

रार्थत्वात्तदवतारस्य ॥ ३९ ॥ निरस्य अवगणय्य प्रवृत्ते सतीतिशेषः ॥ १४० ॥ दुर्योधनमतं जयो मृत्युर्वाऽस्तु न तु राज्यार्धं देयमिति ॥ ४१ ॥ ध्यात्वा वृत्तमर्थमनुस्मृत्य असूयितुं मदीयं प्रज्ञाचक्षुष्ट्वं दूषयितुं नार्हसि ॥ ४२ ॥ तत्र हेतुं श्रुतवानसीति । श्रुतवान् अधीती मेधावीपाठतोऽर्थतश्च ग्रन्थधारकः बुद्धिमान् ऊहापोहकुशलः । अत एव प्राज्ञानां पण्डितानां संमतः । न च प्रीयेनैव प्रीतिमानास्मि ॥ ४३ ॥ अचक्षुः कार्पण्यात् आन्ध्येन दीनत्वात् पुत्रप्रीत्या च तत्सहामि सहे । अचेतनं अल्पबुद्धिम् ॥१४५॥ सभायामारोहणे दर्शने च ॥४६॥ अमर्षणः अशान्तः निरुत्साहोभूदितिशेषः । सुश्रियं शोभनाश्रीर्यस्य तं युधिष्ठिरं संप्राप्तुं वशे वर्तुम् । श्रियमक्षत्रियो यथेति पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः ॥ ४७ ॥ गान्धारराजः शकुनिः । तत्र तस्मिन् द्यूते मन्त्रिते सति पूर्वं पश्चाच्च यद्यजातं जयाशाप्रतिरोधकं तत्सर्वं मया निगद्यमानं शृणु ॥ ४८ ॥ लोकद्वयहितज्ञानाभावेपि मूढा लौकिककृतार्थस्मृतिमात्रेण स्वात्मानं स्तुवन्तीति धृतराष्ट्रोक्तिव्याजेन दर्शयति । श्रुत्वेति केचित्तु प्रज्ञाचक्षुषमिति विशेषणादनागतार्थकथनं धृतराष्ट्रेण क्रियते यदाश्रौषमित्यादिनेत्याहुस्तन्न । अश्रौषमितिभूतार्थेलुङ्प्रयोगानुपपत्तेः ॥ ४९ ॥

सकृदपि केनचिन्निमित्तेन स्थालीपुलाकन्यायेन परप्राबल्ये निश्चिते प्राकृता अपि बलवता सह प्रसङ्गं न कुर्वन्ति । धृतराष्ट्रपुत्रस्तु जयाशाविच्छेदकेष्वनेकेषु निमित्तेषु दृष्टेष्वपि तां न जहौ । अहो मोहस्य माहात्म्यमिति वर्णयन् अर्थाद्भारतार्थं च संगृह्णाति । यदाश्रौषं धनुरित्यादिभिः सप्तषष्ट्याश्लोकैः । प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानाम् । ताननादृत्य लक्ष्यं पातितं तथैव द्रुपदेन प्रतिज्ञातत्वात् । विजयाय विजयार्थम् । तदा तदारभ्य नाशंसे आशां न करोमि ॥ १५० ॥ माधवीं मधुवंशजां प्रसह्य यदून्प्यभिभाव्य । वृष्णिवीरौ रामकृष्णौ मह त्स्वपराधेपि सौहार्दं गतौ तत्र कालाकः जयाशेति भावः ॥ ५१ ॥ प्रवृष्टं वर्षणे प्रवृत्तं कर्तरि क्तः ॥ ५२ ॥ जातुषात् लाक्षामयात् विदुरं चैषां पाण्डवानां स्वार्थसिद्धौ युक्तं यदा श्रौषम् ॥ ५३ ॥ केवला अप्यस्माकमजेया पाण्डवा किमुत पञ्चालैरतिशूरै समेता इति भावः ॥ ५४ ॥ ज्वलन्तं भासमानं दोर्भ्यामेव न शस्त्रेण ॥ ५५ ॥ प्रसह्य दण्डेनैव न तु भेदादिना ॥ १५६ ॥

यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्वलां नाथवतीमनाथव
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५७

यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः ।
दुःशासनो गतवान्नैव चान्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ५८

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥५९

यदाश्रौषं विविधास्तत्र चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १६०

यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रै-
रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६१

यदाश्रौषमर्जुनं देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ।
अवाप्तवन्तं पाशुपतं महास्त्रं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६२

यदाश्रौषं त्रिदिवस्थं धनंजयं
शक्रात्साक्षाद्दिव्यमस्त्रं यथावत् ।
अधीयानं शंसितं सत्यसन्धं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६३

यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदानाच्च दृप्ताः ।
देवैरजेया निर्जितास्चार्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६४

यदाश्रौषमसुराणां वधार्थे
किरीटिनं यान्तममित्रकर्शनम् ।
कृतार्थं चाप्यागतं शक्रलोका
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १६५

यदाश्रौषं वैश्रवणेन सार्धं
समागतं भीममन्यांश्च पार्थान् ।
तस्मिन्देशे मानुषाणामगम्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६६

यदाश्रौषं घोषयात्रागतानां
बन्धं गन्धर्वैर्मोक्षणं चार्जुनेन ।
स्वेषां सुतानां कर्णबुद्धौ रतानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६७

यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं
समागतं धर्मराजेन सूत ।
प्रश्नान्कांश्चिद्विब्रुवाणं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६८

यदाश्रौषं न विदुर्मामकास्तान्
प्रच्छन्नरूपान्वसतः पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्णया च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६९

यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठा-
न्धनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १७०

यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।
तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ७१

यदाश्रौषं निर्जितस्याधनस्य
प्रव्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १७२

यदाश्रौषं द्रौपदीमिति पतिव्रताकोपात् पाण्डवानां क्षोभाच्च नष्टा जयाशेत्यर्थः ॥५७॥ यदा वाससामिति अचिन्त्यमहिमस्वाद्रौपद्या नास्माकं जयः । कितवः आक्षिको धूर्तः ॥५८॥ अक्षवत्यां पाशवत्यां द्यूतक्रीडायां सौबलेन शकुनिना अन्वागतमनुगतम् ॥५९॥ चेष्टा बाहुवीक्षणाद्याः ॥१६०॥ ब्राह्मणानुग्रहादपि तेषामेव जय इत्याह । यदाश्रौषं स्नातकानामिति द्वाभ्याम् । स्नातकाः समापितविद्याव्रताः ॥ ६१ ॥ यदाश्रौषमर्जुनमित्यादि चतुर्भिरर्जुनस्यामानुषीशक्तिर्दर्शिता ॥ ६२ ॥ शंसितं प्रशस्यम् सत्यसन्धं अवितथप्रतिज्ञम् ॥ ६३ ॥ यदाश्रौषं घोषेति । वल्कलधारिभ्यः पाण्डवेभ्यः स्वैश्वर्यं प्रकाशयितुं वत्साकनव्याजेन घोषयात्रागतानां धार्तराष्ट्राणाम् । यैर्मत्सुताबद्धास्तेषामपि जेतृत्वं मत्सुता जेतुं शक्ता इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ धर्मानुग्रहादपि तेषामेव जय इत्याह । यदाश्रौषं यक्षेति ॥ ६८ ॥ कृष्णाया द्रौपद्या वेदने पुनर्द्वादशवर्षाणि वनवासश्चयोदशे प्रच्छन्नवर्षमिति-प्रतिज्ञानात् ॥ ६९ ॥ विराटराष्ट्रे गोग्रहे ॥ १७० ॥ मत्स्यराज्ञा विराटेन । सत्यासान्तविभेरनित्यत्वात्क्वचटन्च् ॥७१॥ निर्जितत्वादिनात्यन्तपराभूतस्यापि सप्ताक्षौहिणीसंपत्तेर्दैवानुग्र

यदाश्रौषं माधवं वासुदेवं
सर्वात्मना पाण्डवार्थे निविष्टम् ।
यस्येमां गां विक्रममेकमाहु-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १७३

यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ
कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ७४

यदाश्रौषं लोकहिताय कृष्णं
शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम् ।
शमं कुर्वाणमकृतार्थं च यातं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १७५

यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ।
तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ७६

यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
रथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् ।
आर्तां पृथां सान्त्वितां केशवेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ७७

यदाश्रौषं मन्त्रिणं वासुदेवं
तथा भीष्मं शान्तनवं च तेषाम् ।
भारद्वाजं चाशिषोऽनुब्रुवाणं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ७८

यदाश्रौषं कर्ण उवाच वाक्यं
नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति ।
हित्वा सेनामपचक्राम चापि
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ७९

यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ
तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
त्रीण्युग्रवीर्याणि समागतानि
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १८०

यदाश्रौषं कश्मलेनाभिपन्ने
रथोपस्थे सीदमानेऽर्जुने वै ।
कृष्णं लोकान्दर्शयानं शरीरे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८१

यदाश्रौषं भीष्मममित्रकर्शनं
निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते ख्यातरूप-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८२

यदाश्रौषं चापगेयेन सख्ये
स्वयं मृत्युं विहितं धार्मिकेण ।
तच्चाकार्षुः पाण्डवेया प्रहृष्टा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८३

यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८४

यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं
वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८५

यदाश्रौषं शान्तनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८६

यदा वायुश्चन्द्रसूर्यौ च युक्तौ
कौन्तेयानामनुलोमा जयाय ।
नित्यं चास्माञ्श्वापदा भीषयन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८७

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्छ्रेष्ठतरान्निहन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८८

कूल्यात्तेषामजय्यत्वं स्फुटमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ इमां गां पृथिवीं यस्य एकं विक्रमं पदमात्रमाहुः । यस्येन्द्राद्या इति पाठे विक्रमं पराक्रमं । एकं असमं शरणम् ॥ ७३ ॥ वदतो नारदस्य मुखादिति शेषः ॥ ७४ ॥ ॥ बहुधा विश्वरूपेण ॥७६॥ पृथां कुन्तीम् ॥ ७७ ॥ तेषां पाण्डवानाम् ॥ ७८ ॥ स्वयूथ्यकलहोऽपि पराजयावह इत्याह । यदाश्रौषं कर्ण इति ॥ ७९ ॥ गण्डाऽस्यास्तीति गण्डो खड्गमृगः । गण्ड स्यात्पुंसि खड्गिनि इति मेदिनी। तेन सह वर्तते गच्छतीति गाण्डिवं तस्य पृष्ठवंश तद्विकारो गाण्डिवम् । चापमध्याप्ययं शब्दः क्वचिदस्ति तत्रार्षम् ॥१८० ॥ कश्मलेन मोहेन ॥ ८१ ॥ अयुतं दशसहस्राणि ॥ ८२ ॥ आपगेयेन भीष्मेण विहितं प्रकाशितं तच्च मृत्युप्रापकं द्वारम् ॥ ८३ ॥ तदेवाह यदाश्रौषं भीष्ममिति ॥ ८४ ॥ सोमकानेवाल्पशेषान् कृत्वा तं वन्यान ॥ ८५ ॥ भूमिं भित्त्वेत्यलौकिकं कर्म ॥ ८६ ॥ वायोरानुलोम्यं दक्षिण-पृष्ठवाहित्वं चन्द्रसूर्ययोर्लाभस्थानस्थत्वेन । शक्रसूर्यावितिपाठे शक्रस्यानुकूल्यं परेषां मेघ्येऽशनिपातादिना । श्वापदाः श्ववृकपिक्रोशादयः ॥ ८७ ॥

यदाश्रौष चास्मदीयान्महारथा
न्व्यवस्थितानर्जुनस्यान्तकाय ।
संशप्तकान्निहतानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १८९

यदाश्रौष व्यूहमभेद्यमन्यै
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ।
भित्वा सौभद्र वीरमेक प्रविष्ट
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ९०

यदाऽभिमन्यु परिवार्य बाल
सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवु ।
महारथा पार्थमशक्नुवन्त
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ९१

यदाश्रौषमभिमन्यु निहत्य
हर्षान्मूढान्क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् ।।
क्रोधादुक्त सैन्धवे चार्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ९२

यदाश्रौष सैन्धवार्थे प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञाता तद्वधायार्जुनेन ।
सत्या तीर्णा शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ९३

यदाश्रौष श्रान्तहये धनजये
मुक्त्वा हयान्पाययित्वोपवृत्तान ।
पुनर्युक्त्वा वासुदेव प्रयात
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ ९४

यदाश्रौषं वाहनेष्वक्षमेषु
रथोपस्थे तिष्ठता पाण्डवेन ।
सर्वान्योधान्वारितानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय सजय॥ १९५

यदाश्रौषं नागबलै सुदु सह
द्रोणानीक युयुधान प्रमथ्य ।
यात वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ ९६

यदाश्रौष कर्णमासाद्य मुक्त
वधाद्भीम कुत्सयित्वा वचोभि ।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीर
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ ९७

यदा द्रोण कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूर ।
अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमान
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ९८

यदाश्रौष देवराजेन दत्ता
दिव्या शक्ति व्यसिता माधवेन ।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ ९९

यदाश्रौष कर्णघटोत्कचाभ्या
युद्धे मुक्ता सूतपुत्रेण शक्तिम् ।
यया वध्य समरे सव्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ २००

यदाश्रौष द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगत विशस्त
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ १

यदाश्रौष द्रौणिना द्वैरथस्थ
माद्रीसुत नकुल लोकमध्ये ।
सम युद्धे मण्डलेभ्यश्चरन्त
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ २

यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिव्यमस्त्र विकुर्वन् ।
नैषामन्त गतवान्पाण्डवाना
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ ३

यदाश्रौष भीमसेनेन पीत
रक्त भ्रातुर्युधि दु शासनस्य ।
निवारित नान्यतमेन भीम
तदा नाशंसे विजयाय सजय ॥ २०४

पार्थं अशक्नुवन्तो हन्तुमितिशेष । तेन अर्जुनकोपाग्नेरत्यन्त प्रदीपनान्नास्माक जयाशेत्यर्थ ॥ ९१ ॥ मूढान् अनेन स्वेषा क्षय एव भविष्यतीति जयाप्ययं पराजय एवेत्यजानत । सैन्धव जयद्रथे उक्त अद्यैन न हनिष्यामि चेदग्निं प्रवेक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातम् ॥ ९२ ॥ युयुधान युध्यमान वार्ष्णेय सात्यकिम् ॥९६॥ कर्णमासाद्यापि वधान्मुक्त अप्राप्तमृत्यु भीम यदाश्रौषमित्यन्वय । आतुद्य सर्वतो व्यथयित्वा वचोभिर्न तु मनसा कुत्सयित्वा मूढ औदरिकेत्यादिशब्दैर्निन्दित्वोपेक्षितमिति शेष ॥ ९७ ॥ अमर्षयन मर्षण सहन कृतवन्त अशक्त्या ॥ ९८ ॥ व्यसिता व्यर्थीकृता माधवेन कर्णस्यापि धिय प्रवर्तकेन । घोररूपे इति घटो कचस्यापि वध्यत्वेन तद्वधेनापि कृष्णस्य हर्ष एव न क्षतिरिति भाव ॥ ९९ ॥ यदा कर्णघटोत्कचाभ्या युद्धे क्रियमाणे इति शेष । अर्जुनस्यावध्यत्वे सिद्धे का जयाशेति भाव ॥ २०० ॥ प्रायगत मरणार्थमनशन प्रायस्तत्रगत तेदर्थं निश्चल स्थितम् । विशस्त छिन्नम् ॥१॥ द्रौणिना नकुलमिति द्रौणेर्निकृष्टत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

यदाश्रौषं कर्णमत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
तस्मिन्भ्रातॄणां विग्रहे देवगुह्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०५

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रं च शूरं
दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् ।
युधिष्ठिरं धर्मराजं जयन्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ६

यदाश्रौषं निहतं मद्रराजं
रणे शूरं धर्मराजेन सूत ।
सदा संग्रामे स्पर्धते यस्तु कृष्णं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ७

यदाश्रौषं कलहद्यूतमूलं
मायाबलं सौबलं पाण्डवेन ।
हतं संग्रामे सहदेवेन पापं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ८

यदाश्रौषं श्रान्तमेकं शयानं
ह्रदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः ।
दुर्योधनं विरथं भग्नशक्तिं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ९

यदाश्रौषं पाण्डवांस्तिष्ठमानान्
गत्वा ह्रदे वासुदेवेन सार्धम् ।
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २१०

यदाश्रौषं विविधांश्चित्रमार्गान्
गदायुद्धे मण्डलशश्चरन्तम् ।
मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तै-
र्हतान्पञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यं च कर्म
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२

यदाश्रौषं भीमसेनानुयाते-
नाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३

यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
स्वस्तीत्युक्त्वाऽस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४

यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रैः ।
द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं
परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ २१५

शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा बन्धुभिः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १६

कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।
द्व्यूना विंशतिराहताऽक्षौहिणीनां
तस्मिन्संग्रामे भैरवे क्षत्रियाणाम् ॥ १७

तमस्त्वतीव विस्तीर्णं मोह आविशतीव माम् ।
संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १८

सौतिरुवाच ।

इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहुदुःखितः ।
मूर्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमब्रवीत् २१९

देवगुह्ये पार्थानां कर्णे सोदर्यत्वाज्ञानात् प्रवृत्ते विग्रहे युद्धे ॥५॥ युधिष्ठिरं द्रोणपुत्रादीन् जयन्तमित्यन्वयः ॥६॥ मद्रराजः शल्यः स्पर्धते जेतुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यदा० कलहेति पुनर्द्यूतप्रसंजनेनापि जयाशा नास्तीतिभावः ॥ ८ ॥ भग्ना शक्तिः मन्त्रोत्साहादिजं सामर्थ्यं यस्य ॥९॥ प्रच्छन्नोपि परै रदृष्टत्वात्कालान्तरेऽपि जयाशा स्यात्सापि नास्तीत्याह । यदाश्रौषं पाण्डवानिति । अमर्षणः अशक्तस्यातितिक्षोर्मरणमवश्यं भावीति भावः ॥ १० ॥ मिथ्याहतं नाभेरधः प्रहारात् कपटेन हतम् । तस्मिन् हते जयाशा नास्ति मूलोच्छेदादिति भावः ॥ ११ ॥ यदा० द्रोणेति दुष्कर्मकारिणो दुर्योधनस्य दारेषु कश्चिन्महानुभावः पुत्रमपि नोत्पादयिष्यति । अतस्तद्द्वारापि जयाशा नास्तीतिभावः ॥ १२ ॥ अनुयातेन हन्तुं अनुद्रुतेन । अग्रिमश्लोकत्रयेण स्वीयस्याप्यश्वत्थाम्नोतिजुगुप्सितकर्मत्वान्मणिहीनत्वाद्बहुशापग्रस्तत्वाच्च दुर्योधनक्षेत्रेषु पुत्रजननद्वारा राज्यलाभरूपजयाशासापि नास्तीति सूच्यते । यदा शशाप तदा नाशंसे विजयायेत्यन्तिमश्लोके पूर्वानुकर्षेणान्वयः ॥१३॥ शोच्या गान्धारी । अहं तु तामपि शोचन् शोच्यतर इति भावः । यद्वा गान्धार्येव शोच्या न त्वहं उदासीनत्वात् । न मे विशेष इति प्रागुक्तेः । अतः पाण्डवानां जयोऽपि ममैव जय इति भावः ॥ १६ ॥ त्रयः कृपोऽश्वत्थामा कृतवर्मा च । सप्त कृष्णसात्यकी पञ्च पाण्डवाश्च ॥ १७ ॥ तमः शोकावेशाच्चक्षुरावरणं बाह्यम् । मोहः कार्याकार्ययोरप्रतिपत्तिः । अत एव संज्ञां विशेषविज्ञानं नोपलभे । विह्वलति शोकेनाकुलीभवति ॥ १८ ॥ अत एव मूर्छितः अन्तः संज्ञाशून्यः ॥१९॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयैवं गते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि मा चिरम् ।
स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे २२०
सौतिरुवाच ।
तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं मुह्यमानं पुनः पुनः ॥ २१
गावल्गणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
संजय उवाच ।
श्रुतवानसि वै राजन्महोत्साहान्महाबलान् २२
द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ।
महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च ॥ २३
जातान्दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ।
धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वाप्तदक्षिणैः ॥ २४
अस्मिँल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गतान् ।
शैब्यं महारथं वीरं सृञ्जयं जयतां वरम् ॥ २५
सुहोत्रं रन्तिदेवं च काक्षीवन्तमथौशिजम् ।
बाल्हीकं दमनं चैद्यं शर्यातिमजितं नलम् ॥ २६
विश्वामित्रममित्रघ्नमम्बरीषं महाबलम् ।
मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च ॥ २७
रामं दाशरथिं चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ।
कृतवीर्यं महाभागं तथैव जनमेजयम् ॥ २८
ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ २९
इति राज्ञां चतुर्विंशं नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा श्वैत्याय कीर्तितम् २३०
तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ३१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्वो महाद्युतिः ।
अणुहो युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ ३२
विजयो वीतिहोत्रोऽङ्गो भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ ३३
दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघ ॥ ३४
देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैषधो नलः ॥ ३५
सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रभुः ।
जानुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियभृत्यः शुचिव्रतः ॥ ३६
बलबन्धुर्निरामर्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः
धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ॥ ३७
अविक्षिच्चपलो धूर्तः कृतबन्धुर्दृढेषुधिः ।
महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः ॥ ३८
एते चान्ये च राजानः शतशोऽथ सहस्रशः ।
श्रूयन्ते शतशश्चान्ये संख्याताश्चैव पद्मशः ॥ ३९
हित्वा सुविपुलान्भोगान्बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रा इव प्रभो ॥ २४०
येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्त्याग एव च ।
माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यं शौचं दयार्जवम् ४१
विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणे कविसत्तमैः ।
सर्वर्द्धिगुणसंपन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥ ४२
तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना ।
लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥ ४३
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत ॥ ४४
निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
नात्यन्तमेवानुवृत्तिः कार्या ते पुत्ररक्षणे ॥ ४५
भवितव्यं तथा तच्च नानुशोचितुमर्हसि ।
दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ ४६
विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।
कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ ४७

गवल्गणस्यापत्यं गावल्गणिः संजयः ॥ २१ ॥ चैत्य चयनवति क्रतौ विहिताश्चैत्याः न च त यूपाश्च तैरङ्किता ॥ २९ ॥ चतुर्विंशदिताकारलोपस्त्वार्षः ॥ २३० ॥ तव पुत्रा इवेति निधने दृष्टान्तः । अत एव 'तव पुत्रा दुरात्मानः' इत्युच्यते ॥ ४० ॥ त्यागो दानं आस्तिक्यं गुरुदेववाक्यादिषु फलावश्यं भावनिश्चयः । सत्यं भूतद्रोहवर्जितं यथार्थभाषणम् । दया परदुःखप्रहाणेच्छा आर्जवं अकौटिल्यम् ॥ ४१ ॥ ते चापि तथाविधा अपि ॥ ४२ ॥ दुरात्मानो दुष्टचित्ताः प्रतप्ताः स्ताक्ष्णाः दुर्वृत्तमेव भूयिष्ठं येषां ते तथा ॥ ४३ ॥ स्वयं कृतेऽनर्थे किं शोकेनेत्याह । श्रुतवानसीत्यादिना ॥ ४४ ॥ निग्रहः पाण्डवेषु अनुग्रहः स्वपुत्रेषु तौ त्वत्कृतौ तवैव विदितौ अतः स्वपुत्राणां रक्षणे त्वयानुवृत्तिर्ध्यानं न कार्यम् । श्रूयत इति पाठः अन्यैः कृतेति न श्रूयतेऽतस्त्वयापि न कार्या । गराग्निदानादिपापकृतां नाशस्यावश्यभावित्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी' इतिन्यायेन प्राकृतस्य कर्मणो दुर्निवारत्वाच्च स्वकृतेऽपि नात्यन्तं पश्चात्तापेन शोकः कर्तव्य इत्याह । भवितव्यमिति ॥ ४६ ॥ मार्गं 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्'इत्येवरूपां पद्धतिम् । ननु प्राकृतमेव शोचामीति चेत्तत्राह । कालेति । यथा तरुषु फलपुष्पाद्युद्गमः कालैकहेतुस्तथा पुरुषेषु सदसद्बुद्ध्युद्गमोऽपीत्यर्थः । भावाभावौ वस्तुनामुद्भवानुद्भवौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये वा ॥ ४७ ॥ कालः निमेषादिर्वत्सरान्तः । भूतानि जरायुजादीनि । सृजति संहरते च

काल सृजति भूतानि काल सहरते प्रजा ।
सहरन्त प्रजा काल काल शमयते पुन ॥२४८
कालो हि कुरुते भावान्सर्वलोके शुभाशुभान् ।
काल सक्षिपते सर्वा प्रजा विसृजते पुन ॥ ४९
काल सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ।
काल सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृत सम ॥२५०
अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति साप्रतम् ।
तान्कालनिर्मितान्बुध्वा न सज्ञा हातुमर्हसि ॥ ' १

सौतिरुवाच ।

इत्येव पुत्रशोकार्त धृतराष्ट्र जनेश्वरम् ।
आश्वास्य स्वस्थमकरोत्सूतो गावल्गणिस्तदा ॥५२
अत्रोपनिषद पुण्या कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
विद्वद्भि कथ्यते लोके पुराणे कविसत्तमै ॥ ५३
भारताध्ययन पुण्यमपि पादमधीयत ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषत ॥ ५४
देवादेवर्षयो ह्यत्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमला ।
कीर्त्यन्ते शुभकर्माणस्तथा यक्षा महोरगा ॥५५
भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातन ।
स हि सत्यमृत चैव पवित्र पुण्यमेव च ॥ २५६

प्रजास्ता एव । एव शोचन्त धृतराष्ट्रम । 'तरति शोकमात्म वित्' इति श्रुतेरात्मज्ञानप्रदानेन नि शोक कर्तु प्रथम जावान। कालादृष्टादिपारतन्त्र्यप्रदर्शनेनाकिंचित्करत्वप्रबोधनेन च तस्य वैराग्यमुत्पाद्यात्मानमुपदिशति । 'सहरन्त प्रजा काल काल शमयते पुन' इति । 'मृत्युमृत्यु नमाम्यहम' इति श्रुते कालस्यापि काल परमात्मास्तीत्यर्थ । निर्दहति प्रजा काल इति पाठे तु यो निर्दहति कालस्तमपि काल शमयत इति यत्तच्छ ब्दाध्याहारेण योज्यम ॥ ४८ ॥ कालो हाति । अयं महाकालो हि अतिप्रसिद्धो वेदे । 'एष ह्येव साधु कर्म कार यति त यमभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष ह्येवासाधुकर्म कारयति त यमधो निनीषते' इत्यादौ । कुरुते भावानर्थान् क्वचित्प्रयोजक- त्वेन क्वचित्प्रयोज्यत्वेन ईशानाशरूपोयमेवेत्यर्थ ।प्रजा अव्य क्तमहदादय ॥ ४९ ॥ सुप्तेषु तेष्वेव लीनेषु जागर्ति । महा प्रलये मोक्षे च अलुप्तदृक्शक्तिरास्ते । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरि लोपो दृश्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुते । कालो हि प्रसिद्ध दुरतिक्रम अलङ्घनीय । पुरुषान्न पर किंचित्सा काष्ठा सा परागति ' इति श्रुते । चरति शास्यशास्तृभावेन । 'अन्त प्रविष्ट शास्ता जनाना सर्वात्मा' इति श्रुते । अविधृत न केनचित् विधृत । सर्वाधिष्ठानत्वात् । अत एव सम आत्मा । 'सम आत्मेतिविद्यात्' । निर्दोष हि सम ब्रह्म' इति प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समशब्दप्रयोगात ॥ ५० ॥ सर्वमात्म प्रभवामिति बुध्वा सज्ञा ज्ञाननिष्ठां न त्यक्तुमर्हसि । इतोन्यस्य शोकतरणोपायस्याभावादित्यर्थ ॥ ५१ ॥ स्वस्थ शोकहेतु देहाद्यभिमान त्याजयित्वा निरुपाधौ स्वस्वरूपे प्रतिष्ठितम करोदित्यर्थ ॥ ५२ ॥ अत्र शोकार्ताना स्वास्थ्यकरणे विषये उपनिषदम । 'उपनीये ममात्मान ब्रह्मापास्तद्वय यत । निहन्त्यविद्या तज्ज च तस्मादुपनिषद्भवेत्' इति यथोक्तविद्या_ हेतुत्वाद्ग्रन्थोप्युपनिषद्भवेदिति च वचनात् । ब्रह्मात्मैकत्ववि द्याप्रतिपादक ग्रन्थ सूत्रवृत्त्यो प्रागुक्तयोर्वार्तिकस्थानीयमुप निषच्छब्दवाच्य अब्रवीत् । यद्यप्यत्र पुरुषार्थचतुष्टयप्रति पादन दृश्यते तथाप्यर्थकामयोर्लोकप्रसिद्धयोगेन स्वरूपख्या क्रियैव पराक्रियेतिन्यायेन हानार्थमनुवादाद्धर्मस्य च विवि दिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुत्या विद्याशेषत्वस्य दर्शितत्वात्परमता त्पर्य विद्यायामेवेति ध्येयम । अस्या साप्रदायिकत्वमाह । विद्वद्भिरिति । कथ्यते अनादिसिद्धमेव कीर्त्यते न तु काद म्बर्यादिवदभिनवकथा कल्प्यते कविसत्तमै पूर्वपूर्वकल्पीयै- र्व्यासादिभि । एव च व्यासादिशब्दाना सेनापत्यादिशब्द वदधिकारिकवचनत्वेन व्यक्त्यानित्यत्वेऽपि तदर्थाना नित्य त्वान्न पुराणाना सकर्तृकत्वमात्रादनित्यत्वम् । अत एव सुमन्तुजैमिनिवैशपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्मा चार्या ' इति मन्त्रस्य पुराणादिप्रणेत्राचार्यसग्रहवतो नित्येन तर्पणविधिना सयोग सगच्छते । अन्यथा नित्यानित्यसयो गविरोधो दुर्वार स्यात् । अत एव पुराणे पुरापि नवे ॥ ॥ भारतेति । नित्ये ब्रह्मयज्ञे ऋचोधीते पय आहु तिभिरेव देवतास्तर्पयत्यादानामिव इतिहासपुराणानाम मृताहुतिभिरिति तदध्ययनफलश्रुतिरपि युज्यत इत्यभिप्रेत्याह। पुण्यमिति । पूयन्ते नश्यन्ति। अस्य श्लोकस्य चतुर्थाशोच्चा रणमात्रादपि सर्वपापनाश किं वाच्य कृत्स्नाध्ययनात्तदर्थस्य ज्ञानात् साक्षात्काराद्वेतिभाव ॥ ५४ ॥ एव ग्रन्थस्य स्वाध्य मुख्य फल पापक्षय गुणफल चोक्त्वात्र प्रतिपाद्य विषयमाह । देवा इति । देवादीनां शुभकर्माण इति विशेषणेन तेषा शुभ कर्मैवोपाख्येय विवक्षितम । तस्यैव परंपरया परमपुरुषार्थहेत त्वात् ॥५५॥ मुख्य विषयमाह भगवानिति । 'ऐश्वर्यस्य सम ग्रस्य ज्ञानस्य यशस श्रिय । वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णा भग इतीगना' इत्युक्तरूपषड्गुणैश्वर्यवान्परमात्मा वासुदेव वसुदेवो त्पन्नशरीरोपाधि सर्वशरीरोपाधिरपि तेन शरीरेणातिमानुषाणि वह्निपानादीनि कर्माणि कृतवानिति तदुपादानम् । तथाहि। ब्रह्माण प्रति भगवद्वाक्यम् । 'विधेऽह सर्वोस्मि व्रजपृथुकगो वत्सवदह बिभर्मि ब्रह्माण्ड गिरिवदहमाद्मि ज्वलनवत् । सृ जामि द्रौपद्या वसनवदह प्राणभृदह यदत्राहं तृप्तो मुनि रिति मन्यन्त किमपि' इति । तस्य वास्तव रूपमाह । सनातन इति । आकाशादिवत प्रवाहनित्यतया वा मायाया आद्यन्त

शाश्वत ब्रह्मपरम ध्रुव ज्योति सनातनम् ।
यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिण ॥५७
असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्व प्रवर्तते ।
संततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवा ॥ ५८
अध्यात्म श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् ।
अव्यक्तादि पर यच्च स एव परिगीयते॥ ५९
यत्तद्यतिवरा मुक्ता ध्यानयोगबलान्विता
प्रतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्॥२६०
श्रद्दधान सदायुक्त सदा धर्मपरायण ।
आसेवन्निममध्याय नर पापात्प्रमुच्यते ॥ ६१
अनुक्रमणिकाध्याय भारतस्येममादित ।
आस्तिक सतत शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ६२
उमे सध्ये जपन्किचित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना राञ्या च सञ्चितम्॥६३
भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्य चामृतमेव च ।
नवनीत यथा दध्नो द्विपदा ब्राम्हणो यथा ॥ ६४
आरण्यक च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृत यथा ।
ह्रदानामुदधि श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ६५
यथैतानीतिहासाना तथा भारतमुच्यते ।
यश्चैन श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्तत ॥ ६६
अक्षय्यमन्नपान वै पितृंस्तस्योपतिष्ठते ।
इतिहासपुराणाभ्या वेद समुपबृहयेत् । ॥ ६७
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामय प्रहरिष्यति ।
कार्ष्ण वेदमिम विद्वाञ्छ्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ ६८
भ्रूणहत्यादिक चापि पाप जह्यादसशयम्
य इम शुचिरध्याय पठेत्पर्वणि पर्वणि ६९
अधीत भारत तेन कृत्स्न स्यादिति मे मति ।
यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्ष श्रद्धासमन्वित ॥ २७०
स दीर्घमायु कीर्ति च स्वर्गति चाप्नुयान्नर ।
एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकत ॥ ७१
पुरा किल सुरै सर्वै समेत्य तुलया धृतम् ।
चतुर्भ्य सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिक यदा ॥ ७२

शून्यत्वाद्वा तन्मयस्य भगवच्छरीरस्य नित्यत्वापरपर्याय सनातनत्व युज्यत इत्यथ । स वासुदेवो हि प्रसिद्धम् । सत्य अनुष्ठीयमान कर्म । ऋत तदेव वेदात् ज्ञायमानम् । पवित्र पापनाशकं पुण्य अभ्युदयहेतु । सर्वकर्मफलभूत ब्रह्माण्ड स एवेति भाव ॥ ५६ ॥ अस्यैव निर्विशेषत्व माह । शाश्वत शश्वत् निरन्तर भवं शाश्वतं तेन वस्तुतोदे शतश्चापरिच्छिन्नम् । अत एव ब्रह्म बृहत् परम कार्यकारणा- तातम । ध्रुवं कूटस्थम् । ज्योति चिन्मात्रम । सनातन काल- तोऽपरिच्छिन्नम । यस्य इन्यस्यापि मायया विग्रहवत ५७॥ देशादपि यस्मात् असत् अनिर्वचनीय सदसच्च कार्य कारण च तदुभयात्मकम । विश्व जान संततिर्ब्रह्मादि प्रवृत्तिर्य ज्ञादि ॥ ५८ ॥ आत्मनात्यध्यात्म देहे । यत् पञ्चभूत कार्यरूपा गुणा श्रोत्रादयस्तदात्मकम । स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यन् चक्षु शृण्वन् श्रोत्र मन्वा ना मन इत्यादि श्रुतौ यच्छ्रूयते जीवरूपम । इति च परा र्मन्त्र तत्पदार्थमाह । अव्यक्तादि । अव्यक्तस्य आदि भूत यत्परं निर्विशेष च । तयोरभेदमाह । स एवेति । परिगीयते वेदे अयमात्मा ब्रह्म अह ब्रह्मास्मि इत्यादौ । नन्वन्त प्रविष्ट शास्ता जनानामिति शास्तृशास्यभा वन श्रुतयोरीशजीवयो राजभृत्यवद्भेद औपचारिको न तु तात्त्विक इति चेन्न । अन्त प्रविष्ट इति श्रुते किं जीवोऽणु विभुर्वा । नाद्य । अणूदरे शास्तु प्रवेशायोगात् । प्रवेशो च सान्तरालस्याणुत्वायोगात । मध्यमस्य च सावयवत्वेन घटादिवदनित्यत्वावश्य भावात् । न द्वितीय विभुनोश्च तयो । कालाकाशयोरिव तुल्यत्वेन मिथ शास्यशास्त्- त्वायोगात् । तस्मादुपादानोपादेयभावेन वाधिष्ठानाध्य स्तभावेन वा ईशजीवयो प्रवेष्टृप्रवेश्यभावेन । शास्तृशा स्यभाव । तेनेशस्यान्त प्रविष्टत्व सगच्छते तथा च तयोरभेदोपि तात्त्विक एव ॥ ९ ॥ अत्र विद्वदनुभव प्रमाणयति । यत्तदिति । आत्मनि हार्दाकाशे पश्यन्ति प्रत्यग भेदेन । प्रतिबिम्बमिव आदर्श इति अस्मादिग्धत्वे दृष्टान्ता न तु दृश्यते । अन्यथा दृश्यस्य जडत्वापत्त्या वाङ्मन सातीतत्वश्रुतिव्याकोप एव ॥ ० ॥ युक्त नियमवान् । आसेवन् जपन् ॥ ६१ ॥ आदित नारायण नमस्कृत्य न्यारभ्य अनेन भारतकथाश्रमात्र पराशरात्मजो विद्वानित्यत एवारभ्य तद्वक्तव्यमिति नादर्तव्यमिति भाव ॥६ ॥ जपन किंचित् अनुक्रमण्या काश्चिदपि श्लोकान् ॥ ६३ ॥ एत द्भारतस्य वपु शरीरम् । सत्य ब्रह्म अमृत देवभावश्च अत्रे वास्तीत्यर्थ । उत्तरग्रन्थस्त्वस्य राज्ञ इव परिवारस्थानाय । तत्त्वं त्वत्रैव सूत्रितमित्यर्थ ॥ ६४ ॥ आरण्यक उप- निषत् ॥ ओषधिभ्यो यवादिभ्य । अमृत यज्ञशेषम् ॥ ६५ ॥ इतिहासाना शिवरहस्यादाना मध्ये ॥ ६६ ॥ इतिहासेति । यद्वत्य मायिन सन तमुत्थ माययावधातीति म- न्त्रावयवो हि रामायणायमाराचवधेत्रे नैवोपबृहितुं शक्यो नत्वन्येनातस्तस्मादल्पश्रुताद्वेदस्य भयमुचितमेव । वेदार्थजि ज्ञासुना इदमवश्यम श्रोतव्यमित्यर्थ ॥ ६७ ॥ कार्ष्ण कृष्णेन व्यासेन प्रोक्तम । वेद पुरुषार्थचतुष्क वेदयन्तम्॥६८॥ तुलया धृत न्यूनाधिकभावेन परीक्षितम । सरहस्येभ्य सोप- निषत्केभ्य । अधिक अर्थगौरवयुक्तम ॥ ७२ ॥

तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाण यतोऽधिकम् ॥ ७३
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापै प्रमुच्यते ॥ २७४

तपो न कल्कोऽध्ययनं नकल्क
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्क ।
प्रसह्य वित्ताहरण न कल्कनान्येव
भावोपहतानि कल्क ॥ २७५ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणिकापर्वणि प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

अनुक्रमणीपर्व समाप्तम् ।

पर्वसग्रहपर्व

ऋषयऊचु ।
समन्ततपञ्चकमिति यदुक्त सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथातत्त्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १
सौतिरुवाच ।
शृणुध्वं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथा शुभा ।
समन्तपञ्चकाख्य च श्रोतुमर्हथ सत्तमा ॥ २
त्रेताद्वापरयो सधौ राम शस्त्रभृता वर ।
असकृत्पार्थिव क्षत्रं जघानामर्षचोदित ॥ ३
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युति ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान्ह्रदान् ॥ ४

स तेषु रुधिराम्भ सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छित ।
पितॄन्सतर्पयामास रुधिरेणेति न श्रुतम् ॥ ५
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।
राम राम महाभाग प्रीता स्म तव भार्गव ॥ ६
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ।
वर वृणीष्व भद्र ते यमिच्छसि महाद्युते ॥ ७
राम उवाच ।
यदि मे पितर प्रीता यद्यनुग्राह्यतामयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादित मया ८

महत्त्वे ग्रन्थत आधिक्ये गुरुत्वे अथत आधिक्ये ॥ ७३ ॥ नन्वत्रानर्थको युद्धादिप्रलापो भूयान् दृश्यते कणिकनीत्यादिश्चाधर्मप्रवर्तकोऽपि ग्रन्थोऽस्ति। ततश्च क्वचिद्धर्मादिकथने सत्यपि विषसपृक्तान्नवत्कृत्स्नमप्येतद्धेयमेवस्यादित्याशङ्क्याह । तप इति तप कृच्छ्रचान्द्रायणादि कल्क पाप तदभावो न कल्क । कल्कोऽस्त्रीशमलैनसोरित्यमर । नभ्राडादिवन्नञ प्रकृतिभाव । तपो निर्मलं नैर्मल्यसाधनमित्यर्थ । विरोधित्व वा नञर्थ । तेन तप पापनाशकमित्यर्थ । अध्ययनं वेदस्य स्वाभाविक स्वस्ववर्णाश्रमादिपुरस्कारेण विहित शमो दमस्तप शौचमित्यादिर्वेदविधिर्वेदोक्तो विधिरग्निहोत्रसध्योपासनादि । प्रसह्य प्रकर्षेण सोढ्वा क्षुधादिदु खमपि सोढ्वा वित्तस्य आहरण शिलोञ्छादिना अर्जन तदपि न कल्को नैर्मल्यसाधनम् । तान्येव तप आदीनि भावेन चित्ताभिप्रायेण उपहतानि कल्क पाप पापहेतुर्भवन्ति । यथा शीतादिसहन वानप्रस्थै कटकस्थैश्च तुल्यवत्क्रियते तथापि भावभेदात्तदेकस्य स्वर्गायान्यस्य नरकाय भवति । वक्ष्यति च । 'चत्वारि कर्माण्यभयकराणि भय प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि । मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुतमानयज्ञ' इति ॥ एव शिलोञ्छादिकमपि दम्भेन कृत पापायान्यथा श्रेयसे भवति। एव भारतेऽपि धर्मब्रह्मप्रतिपादने एव परमतात्पर्यम् । अर्थवादजातमपि युधिष्ठिरादिवद्व्यवहर्तव्यं न दुर्योधनादिवदित्याशयेनोक्तम् । तत्र हीन पक्षमुपाददान स्वार्थात् भ्रश्यति तेनाधीतमपि भारत पापायैव भवतीत्यर्थ । तथा च सर्वस्मादपि ग्रन्थात्सारमेवादेयमितरत् त्याज्यमिति श्रूयते । 'ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्पर । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषत ' इति ॥ २७५ ॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

एव प्रथमेऽध्याये सूत्रितानामर्थाना प्रकरणशो विभाग शिष्याणामवधानाय प्रदर्शयिष्यन् वैराग्यमुत्पादयितु कुरुषु परशुरामकृत क्षत्रक्षय प्रसङ्गात्प्रदर्शयति । समन्तेति । 'समन्तपञ्चक नाम पुण्य द्विजनिषेवितम् । गतवानस्मि त देश युद्ध यत्राभवत्पुरा इत्यादिना यदुक्तम्। एतत्सर्वं त देश तद्युद्ध च श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ ॥ मम मत्त कथा अन्या ॥ २ ॥ क्षत्र क्षत्रियजातिम्। अमर्ष स्वपितु क्षत्रियेण हतत्वाज्जातस्य क्रोधस्यासहन तेन चोदित प्रेरित ॥३॥ रौधिरान् रुधिरपूर्णान् ॥ ४ ॥ न अस्माभि । रुधिरेण पितॄणा तर्पणात्सर्वा हिंसा पितृतृप्त्याद्युद्देशेनैव कर्तव्या न कामकारेणेति सूचितम् ॥ ५ ॥ यदिति सार्धेन क्रोधकृत सर्वं पापायैव हीनबलेषु शस्त्रनिक्षेपादिति भाव ॥ ८ ॥

अतश्च पापान्मुच्येहमेष मे प्रार्थितो वर ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुता ॥ ९
एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमथाब्रुवन् ।
त क्षमस्वेति निषिषिधुस्तत स विरराम ह ॥ १०
तेषा समीपे यो देशो ह्रदाना रुधिराम्भसाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्य तत्परिकीर्तितम् ॥ ११
येन लिङ्गेन यो देशो युक्त समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देश वाच्यमाहुर्मनीषिण ॥ १२
अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।
समन्तपञ्चके युद्ध कुरुपाण्डवसेनयो ॥ १३
तस्मिन्परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ १४
समेत्य त द्विजास्ताश्च तत्रैव निधन गता ।
एतन्नामाभिनिर्वृत्त तस्य देशस्य वै द्विजा ॥ १५
पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो व प्रकीर्तित ।
तदेतत्कथित सर्वं मया ब्राह्मणसत्तमा ॥
यथा देश स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥१६

ऋषय ऊचु॰ ।

अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतु सर्वमेव यथातथम् ॥ १७
अक्षौहिण्या परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ १८

सौतिरुवाच ।

एको रथो गजश्चैको नरा पञ्च पदातय ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञै पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १९
पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहु सेनामुख बुधा ।
त्रीणि सेनामखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ २०
त्रयो गुल्मा गणा नाम वाहिनी तु गणास्त्रय ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्य पृतनेति विचक्षणै ॥ २१
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनी दशगुणा प्राहुरक्षौहिणी बुधा ॥ २२
अक्षौहिण्या॰ प्रसख्याता रथाना द्विजसत्तमा ।
सख्यागणितत्त्वज्ञै सहस्राण्येकविंशति ॥ २३
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्तति ।
गजाना च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥ २४
ज्ञेय शतसहस्र तु सहस्राणि नवैव तु ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघा ॥२५
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वाना शतानि च ।
दशोत्तराणि षट्प्राहुर्यथावदिह सख्यया ॥ २६
एतामक्षौहिणीं प्राहु सख्यातत्त्वविदो जना ।
या व कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधना ॥२७
एतया सख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयो ।
अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठा पिण्डिताष्टादशैव तु॥ २८
समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गता ।
कौरवान्कारण कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २९
अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ ३०
अहनी युयुधे द्वे तु कर्ण परबलार्दन ।
शल्योऽर्धदिवस चैव गदायुद्धमत परम् ॥ ३१
तस्यैव दिवसस्यान्त द्रौणिहार्दिक्यगौतमा ।
प्रसुप्त निशि विश्वस्त जघ्नुर्यौधिष्ठिर बलम् ॥ ३२
यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानमुत्तमम् ।
जनमेजयस्य तत्सत्रे व्यासशिष्येण धीमता ॥ ३३
कथित विस्तरार्थ च यशोवीर्यं महीक्षिताम् ।
पौष्य तत्र च पौलोममास्तीक चादित स्मृतम् ।

निषिषिधु निषिद्धवन्त । अक्षराधिक्यमार्षम् । अभ्यास लोपो वा आर्ष । सिषिधुरिति पाठे शशासु । हिंसातो विरमस्वेति शिक्षितवन्त इत्यर्थ ॥ १० ॥ भूदोषा निम्नो न्नतकण्टकित्वादयस्तद्रहिते ॥ १४ ॥ समन्ते ह्रदाना पञ्चक समन्तपञ्चकम् । तत्परिसरवर्त्ती देशोऽपि तन्नामेत्युक्तम् । तत्र समन्तशब्दस्यावयवार्थं दर्शयति । समेत्येति । समेताना अन्तो नाशो यस्मिन्निति समन्त इत्यर्थ । अभिनिर्वृत्त निर्व्यूढम् ॥ १५ ॥ पदातय इति रथादिगताना नराणा व्युदास ॥ १९ ॥ अक्षौहिण्या परीमाण खाद्रिधृत्यक्षिभिर्गजै २१८७० रथैरेतै २१८७० हयैस्त्रिभि ६५६१० पत्त्रै १०९३५० श्चपदातिभिरिति सग्रह ॥ २७ ॥ पिण्डिता एकीभूता । सन्धिरार्ष ॥२८॥ द्रौणिरश्वत्थामा हार्दिक्य कृतवर्मा । गौतम कृपाचार्य ॥ ३२ ॥ पर्वसग्रह वक्तु प्रस्तौति । यत्तु शौनकेत्यादिना । हे शौनक ! हे श्रेष्ठ-तम । श्रयतेर्श्रैष्ठ्यर्थात् । निष्ठाया शूना श्रद्धा तेषु श्रेष्ठतरत्वे विदित शौनक । वुञ्छणादिसूत्रेणारिहणादिवुञ् । ते तव सत्रे यत् भारताख्यानं मत्त प्रवृत्त तत् जनमेजयस्य सत्रे व्यासशिष्येण कथितमित्युत्तरेण सबन्ध ॥ ३३ ॥ ननु सर्प सत्रे जनमेजय प्रति यद्वैशपायनेनोक्त तदेव शौनक प्रति सूतेन वक्तु प्रतिज्ञातम् । तत्र पौष्य पौलोममास्तीक च किमि त्यप्रतिज्ञातमप्युच्यते सूतेनेतिचेत्तत्राह । कथितमिति सत्रे व्यासशिष्येण यत् कथित तत्र भारते पौष्य पौलोम आस्तीक च महीक्षिता यशोवीर्यं च वक्तुमिति शेष आदित स्मृतमितियोजना । स्मरण तु विस्तारार्थम् । अ भाव । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रि य ब्रह्मनिष्ठ अविद्यया मृत्यु तीर्त्वेत्यादि श्रुतेर्गुरुसेवामाहा त्म्य गुरूणा च माहात्म्य यज्ञादीना विद्यार्थत्व च निरू पणीय तेष्वन्यतमाभावेऽपि विद्यानैवोदेतुमर्हतीति तदर्थमत्रा

विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ।
प्रतिपन्नं नरै प्राज्ञैर्वैराग्यमिव मोक्षिभि ॥ ३५
आत्मैव वेदितव्येषु प्रियेष्विव हि जीवितम् ।
इतिहास प्रधानार्थ श्रेष्ठ सर्वागमेष्वयम् ॥ ३६
अनाश्रित्यैदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ ३७
तदेतद्भारत नाम कविभिस्तूपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वर ॥ ३८
इतिहासोत्तमे यस्मिन्नर्पिता बुद्धिरुत्तमा ।
स्वरव्यञ्जनयो कृत्स्ना लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३९
तस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वण ।
सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ ४०
भारतस्येतिहासस्य श्रूयता पर्वसग्रह ।
पर्वानुक्रमणी पूर्व द्वितीय पर्वसंग्रह ॥ ४१
पौष्य पौलोममास्तीकमादिरंशावतारणम् ।
तत सभवपर्वोक्तमद्भुत रोमहर्षणम् ॥ ४२
दाहो जतुगृहस्यात्र हैडिम्ब पर्व चोच्यते ।
ततो बकवध पर्व पर्व चैत्ररथ तत ॥ ४३
तत स्वयवरो देव्या पाञ्चाल्या पर्व चोच्यते ।
क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ॥
विदुरागमनं पर्व राज्यलम्भस्तथैव च ।
अर्जुनस्य वने वास सुभद्राहरण तत ॥ ४५
सुभद्राहरणादूर्ध्वं ज्ञेया हरणहारिका ।
तत खाण्डवदाहाख्यं तत्रैव मयदर्शनम् ॥ ४६
सभापर्व तत प्रोक्त मन्त्रपर्व तत परम् ।
जरासधवध पर्व पर्व दिग्विजय तथा ॥ ४७
पर्व दिग्विजयादूर्ध्व राजसूयिकमुच्यते ।
ततश्चार्घाभिहरण शिशुपालवधस्तत ॥ ४८
द्यूतपर्व तत प्रोक्तमनुद्यूतमत परम् ।
तत आरण्यक पर्व किर्मीरवध उच्यते ॥ ४९
अर्जुनस्याभिगमनं पर्व ज्ञेयमत परम् ।
ईश्वरार्जुनयोर्युद्ध पर्व कैरातसंज्ञितम् ॥ ५०
इन्द्रलोकाभिगमनं पर्व ज्ञेयमत परम् ।
नलोपाख्यानमपि च धार्मिक करुणोदयम् ॥ ५१
तीर्थयात्रा तत पर्व कुरुराजस्य धीमत ।
जटासुरवध पर्व यक्षयुद्धमत परम् ॥ ५२

चार्येणाख्यायिकामुखेनैव पौष्ये गुरुशुश्रूषामाहात्म्य पौलोमे भार्गवाणा गुरूणा महाभाग्यमुक्तम् । आस्तीके जरत्कारोर प्रतिपन्नगार्हस्थस्याकृतार्थत्वदर्शनेन यज्ञादीनामाविद्यकानामपि विद्याङ्गत्वमुक्तम् । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुते । त स्मान्महोपनिषदारम्भे एतत्त्रयकथनमावश्यकमिति आ ख्यायिकामुखेन कथ्यमानगहनोप्यर्थ । सुग्रहोभवतीत्य भिप्रेत्य महीभृता यशोवीर्य चोक्तमिति ॥ ३४ ॥ मोक्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्नरै । प्रतिपन्न शरणीकृत वैराग्यमिव । य था परवैराग्यस्य नान्तरीयक फल कैवल्यमेवमेतच्छ्रवणस्या पीति भाव ॥ ३५ ॥ आत्मेति । आत्मज्ञानमेव स्वत पुरुषार्थ इत्यात्मैव मुख्य वेदितव्यम् । तत्प्रमाणस्य तत्त्वा वेदकत्वात् । अन्यत् ज्ञान तु सर्व पुरुषसस्कारद्वारा कर्माङ्गम् । यथोक्त भट्टपादै । 'सर्वत्रैव हि विज्ञान सस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्ग चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम्' इति ॥ प्रधानार्थ ब्रह्मावाप्तिप्रयोजन ॥ ३६ ॥ कविभि काव्य कर्तृभि व्यासोच्छिष्ट जगत्सर्वम्' इति प्रसिद्धेस्तेषामद्भुतका व्यरचने इदमेवालम्बनमित्यर्थ । अभिजात कुलीन ॥ ३८ ॥ उत्तमा चरमा बुद्धिर्ब्रह्मविद्याख्यान्त करणवृत्ति ॥ ३९ ॥ प्रज्ञ याभिपन्न प्राप्त तस्य ॥ ४० ॥ पर्वणा उपक्रमोपसहारैक-रूप्यादिना एकमर्थं पूरयन्ति कार्त्स्न्येन प्रतिपादयन्ति । तानि पर्वाणि प्रकरणानि तेषा सग्रह सम्यक् विविच्य ग्रहो यस्मिन् स पर्वसग्रहो द्वितीय पर्व ॥ ४१ ॥ अत्र केवलस्य सोपाख्यानस्य च भारतस्य स्मरणे आद्ययो पर्वणोस्तात्पर्य पौष्यादि त्रयस्य तूक्तमेवेति पर्व पञ्चकतात्पर्यमुक्तम् । तत्रास्तीके कर्मप्राधान्यमुक्त तत्कर्मिणो देवभाव प्राप्यापीह जन्म लभन्ते । इत्यादावंशावतरणमुक्त षष्ठे । अंशावतारण देवाना भूमौ भागशोवतरण आदि प्रथम पर्वेत्यर्थ । तेन पूर्वोक्ता सूतप्रतिज्ञा सगच्छते सभवे । अत्र लब्धजन्मनामपि न तेषा नियमेन स्वर्गति । किंतु सर्पनागादितामसयोनि प्राप्तिरपि कर्मवशाद्भवतीत्युक्त सप्तमे । तत्राप्यर्थार्थिनो बन्धूनप्यन्यायेन घ्नन्तीति जातुषे दर्शितमष्टमे । तथा कामुका स्त्रियो बन्धूनपि घातयन्तीत्यविश्वसनीयास्ता इति हैडिम्बे नवमे दर्शितम् । श्वशूकरभक्ष्यस्यापि शरीरस्यार्थे परप्राणानपि पामरा प्रत्यहमाददते इति बकवधे दशमे सूचितम् । तत कष्टतरा गतिं तम प्रधाना प्राणिन प्राप्नुवन्तीति प्रबन्धेन परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत कृतेनेति श्रुत्यर्थ उपबृंहित । एव मग्रेऽपि तत्तदाख्यानतात्पर्योन्नयनेन राजसाना सात्विकानां च गति परीक्षणीया । अग्रे प्रतिप्रकरण वक्ष्यमाणत्वादिह ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रपञ्च्यते ॥ ४२ ॥ चैत्ररथ अङ्गारपर्ण चरित पर्व ॥ ४३ ॥ विदुरागमन राज्यलम्भश्चैक पर्व लम्भो लाभ ॥ ४५ ॥ हरण दाय पारिबर्हमिति यावत् । तस्य हारिकासमानयन खाण्डवदाहो मयदर्शन चैकैक पर्व ॥ ४६ ॥ सभापर्व सभारचन पर्व । मन्त्रो राजसूयार्थे मन्त्रणम् ॥ ४७ ॥ अनुद्यूत पुनर्द्यूतम् ॥ ४९ ॥ अभि गमन तपसे गमनम् ॥ ५० ॥ यक्षयुद्ध भीमेन ॥ ५१ ॥

निवातकवचैर्युद्धं पर्व चाजगरं ततः ।
मार्कण्डेयसमास्या च पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५३
संवादश्च ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ।
घोषयात्रा ततः पर्व मृगस्वप्नोद्भवं ततः ॥ ५४
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च ।
द्रौपदीहरणं पर्व जयद्रथविमोक्षणम् ॥ ५५
पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्याश्चैवमद्भुतम् ।
रामोपाख्यानमत्रैव पर्व ज्ञेयमतः परम् ॥ ५६
कुण्डलाहरणं पर्व ततः परमिहोच्यते ।
आरणेयं ततः पर्व वैराटं तदनन्तरम् ।
पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ॥ ५७
कीचकानां वधः पर्व पर्व गोग्रहणं ततः ।
अभिमन्योश्च वैराट्या पर्व वैवाहिकं स्मृतम् ५८
उद्योगपर्व विज्ञेयमत ऊर्ध्वं महाद्भुतम् ।
ततः संजययानाख्यं पर्वज्ञेयमतः परम् ॥ ५९
प्रजागरं तथा पर्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ।
पर्व सानत्सुजातं वै गुह्यमध्यात्मदर्शनम् ॥ ६०
यानसन्धिस्ततः पर्व भगवद्यानमेव च ।
मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च ॥ ६१
सावित्रं वामदेव्यं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
जामदग्न्यमुपाख्यानं पर्व षोडशराजकम् ॥ ६२
सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनम् ।
उद्योगः सैन्यनिर्याणं विश्वोपाख्यानमेव च ॥६३
ज्ञेयं विवादपर्वात्र कर्णस्यापि महात्मनः ।
निर्याणं च ततः पर्व कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६४
रथातिरथसंख्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
उलूकदूतागमनं पर्वामर्षविवर्धनम् ॥ ६५
अम्बोपाख्यानमत्रैव पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
भीष्माभिषेचनं पर्व ततश्चाद्भुतमुच्यते ॥ ६६
जम्बूखण्डविनिर्माणं पूर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भूमिपर्व ततः प्रोक्तं द्वीपविस्तारकीर्तनम् ॥ ६७

पूर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व भीष्मवधस्ततः ।
द्रोणाभिषेचनं पर्व संशप्तकवधस्ततः ॥ ६८
अभिमन्युवधः पर्व प्रतिज्ञापर्व चोच्यते ।
जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः ॥ ६९
ततो द्रोणवधः पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ७०
कर्णपर्व ततो ज्ञेयं शल्यपर्व ततः परम् ।
ह्रदप्रवेशनं पर्व गदायुद्धमतः परम् ॥ ७१
सारस्वतं ततः पर्व तीर्थवंशानुकीर्तनम् ।
अत ऊर्ध्वं सुबीभत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ७२
ऐषीकं पर्व चोद्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीविलापस्ततः परम् ॥ ७३
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।
चार्वाकनिग्रहः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ॥ ७४
आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः ।
प्रविभागो गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ७५
शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुशासनम् ।
आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ७६
शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ।
प्रादुर्भावश्च दुर्वाससः संवादश्चैव मायया ॥ ७७
ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं चैव ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ७८
ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीता ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ ७९
पर्व चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागमनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ८०
मौसलं पर्व चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम् ।
महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ८१
हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥८२

समास्या सहावस्थानम् ॥ ५३ ॥ घोषयात्रा कौरवाणाम्। मृगस्वप्नो धर्मराजस्य ॥ ५४ ॥ ऐन्द्रद्युम्नमित्यत्र क्रमो न विवक्षितः । संख्याया तात्पर्यात् । समास्यान्तर्गतं चेदं पर्व ॥ ५५ ॥ कुण्डलाहरणं कर्णस्य । आरणेयं अरणाहरणं ब्राह्मणस्य । धर्मेण प्रवेशो विराटनगरे । समयस्य प्रतिज्ञातस्य प्राक् प्रवेशार्थस्य ॥ ५७ ॥ अभिमन्योः अर्जुनपुत्रस्य ॥ ५८ ॥ संजययानं पाण्डवान्प्रति ॥ ५९ ॥ भगवद्यानं कौरवान् प्रति ॥ ६१ ॥ विवादपर्व कृष्णकर्णसंवादरूपं पर्व ॥ ६४ ॥ संख्या भीष्मकृता उलूकदूतस्य पाण्डवान् प्रति आगमनम् ॥ ६५ ॥ आभिषेचनं सैनापत्ये ॥ ६६ ॥ जम्बूखण्डविनिर्माणं जम्बूद्वीपसंनिवेशः भूमिपर्वण्येव द्वीपविस्तारकीर्तनम् ॥ ६७ ॥ प्रतिज्ञा जयद्रथवधाथम् ॥ ६९ ॥ ह्रदप्रवेशनं दुर्योधनस्य । गदायुद्धं तस्यैव भीमेन ॥ ७१ ॥ जलप्रदानिके एव स्त्रीविलापनम् ॥ ७३ ॥ कुरूणामौर्ध्वदेहिकं श्राद्धं पर्व । चार्वाकस्य ब्रह्मरूपिणो राक्षसस्य विप्रक्षोभान्निग्रहः पर्व ॥ ७४ ॥ शान्तिपर्वाद् द्वाभ्यां शान्तीति ॥ ७६ ॥ भामयेति पाठान्तरं उभयत्रापि मूलभ्रमेन्यर्थ ॥७७॥ अनुशासनं धर्माधर्मोपदेशस्तत्सम्बद्धमानुशासनिकम् ॥ ७८ ॥ हरिवंशः पुराणं प्राकप्रकृतं पर्व खिलसंज्ञितम् । शाखान्तरस्था शाखान्तरे यदपेक्षा

भविष्यपर्व चाप्युक्त खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।
एतत्पर्वशतं पूर्ण व्यासनोक्त महात्मना ॥ ८३
यथावत्सूतपुत्रेण लौमहर्षणिना तत ।
उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ॥ ८४
समासो भारतस्यायमत्रोक्त पर्वसंग्रह ।
पौष्य पौलोममास्तीकमादिरंशावतारणम् ॥ ८५
सभवो जतुवेश्माख्यं हिडिम्बबकयोर्वध ।
तथा चैत्ररथ देव्या पाञ्चाल्याश्च स्वयंवर ॥ ८६
क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिक स्मृतम् ।
विदुरागमन चैव राज्यलम्भस्तथैव च ॥ ८७
वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरण तत ।
हरणाहरण चैव दहन खाण्डवस्य च ॥ ८८
मयस्य दर्शन चैव आदिपर्वणि कथ्यते ।
पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम् ॥ ८९
पौलोमे भृगुवशस्य विस्तार परिकीर्तित ।
आस्तीके सर्वनागाना गरुडस्य च संभव ॥ ९०
क्षीरोदमथनं चैव जन्मोच्चै श्रवसस्तथा ।
यजत सर्पसत्रेण राज्ञ पारिक्षितस्य च ॥ ९१
कथेयमभिनिर्वृत्ता भरताना महात्मनाम् ।
विविधा सभवा राज्ञामुक्ता सभवपर्वणि ॥ ९२
अन्येषा चैव शूराणामृषेर्द्वैपायनस्य च ।
अशावतरणं चात्र देवाना परिकीर्तितम् ॥ ९३
दैत्याना दानवाना च यक्षाणा च महौजसाम् ।
नागानामथ सर्पाणा गन्धर्वाणा पतत्रिणाम् ॥ ९४
अन्येषा चैव भूताना विविधाना समुद्भव ।
महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विन ॥ ९५
शकुन्तलाया दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाम्नेद प्रथित भारत कुलम् ॥ ९६
वसूना पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्या महात्मनाम् ।
शान्तनोर्वेश्मनि पुनस्तेषा चारोहणं दिवि ॥ ९७

वशात्पठ्यते तत्खिलमिति वैदिकी प्रसिद्धि । यथा बह्वृचाना श्रीसूक्तमेधासूक्तादीना सहिताकाले पाठो दृश्यते । एव मस्मिन्नितिहासे यत्पुराणान्तरस्थमाकाङ्क्षावशात्पठ्यते तत्खिल हरिवशाख्यमित्याह । हरिवश इति । अत एवास्य खिलस्य पुराणमिति विशेषणम् । तथा हि अत्र विष्णुचर्या विष्णु पुराणोक्ता साकल्येन दृश्यते ॥ ८२ ॥ एव भविष्यपुराण कथा च । खिलेष्वेवाद्भुत महदिति पृथग्वाक्यम् । अद्भुत पुष्करवाराहनारसिंहवामनप्रादुर्भावादिकैलासयात्रात्रिपुरवधा न्तम् । एतदेव पर्वशतम् । एकैकस्मिन्महाप्रकरणे अवा न्तरप्रकरणानामन्तर्भावविवक्षयाऽष्टादशसख्यात्वेन लौमहर्ष णिना उक्तम् ॥ ८३ ॥ तत्र कस्मिन्महापर्वणि कत्यवान्तर- पर्वाणि तेषु च के केऽर्था प्रतिपाद्या । एकैकस्मिन्महा- पर्वणि श्लोकसख्या च का इत्येतद्वक्तुमुपक्रमते । समास इति । अय बुद्धिस्थोऽनुक्रमण्यध्याय । स च भारतस्य समास सक्षेपपवत्यर्थ । अत्र प्रस्तुते द्वितीयेऽध्याये पर्व- संग्रह । एव पौष्यादिभिश्च मयदर्शनान्तै सप्तदशभिश्चैव- मेकोनविंशत्या पर्वभिरादिपर्व । आदित्व चास्य न प्राथम्या- त्किंतु सर्वेषामादिरुत्पत्तिरिह कीर्त्यत इति । एव सभा- दीनामपि सज्ञा तत्तदेकैकार्थप्राधान्याद्बोध्या । अत्रायं* सग्रह । "आदौ सभारण्यविराटउद्यमे भीष्मे गुरौ सूर्यजश- ल्यसौप्तिके । स्त्रीशान्तिदानाश्वमखाश्रमास्थितौ मौसल्यया वद्युगमे खिलेषु च" पर्वाणिवृ १८ त्यक ९ नृप १६ वार्धी ४ द् ११ धी ५ मै ८ क १ केट् ४ त्रि ३ धी ५ वार्द्धी

*अय सग्रह प्राचीनरीत्या स्वमतानुरोधेनत्वग्रे वक्ष्यते इति । अग्रे बहुश आदिपर्वण्येकोनविंशति पर्वाणि हरिवंशे पर्वद्वय चेति गणनाया कृतत्वात् ।

४ दु १ द्वि २ त्रि ३ भू १ भू १ भू १ ग्रामा ३ श्वेति शत क्रमादीति ॥ ८५ ॥ अत्र प्राधान्यस्तत्तदाख्यानतात्प र्याणि गाणेश्या सगृहीतानि कुब्जवद्वृषवद्भूत्वाप्यन्नोय सेवते गुरुम् । त विद्या देवताश्चानुगृह्णन्तीत्याह पौष्यकृत् ।" खलो न प्रार्थनासाध्य स च दैवेन ताडित । अभ्येति मृदुता पश्चादुत्तङ्के तक्षको यथा ॥ ८९ ॥ शास्त्रोल्लघनतो वह्नि पुलोमानाववापतु । शापमृत्यू इति पुन पौलोमे तुर्य ईरितम् । लोकान्मन्त्रान्महेन्द्राच्च ब्राह्मणे वीर्यमद्भुतम् । तक्षको येन खे तस्थावित्यास्तीकेऽनुवर्णितम् । अन्याय्य। मपि मात्रोक्त सद्यो यो नानुतिष्ठति । त भस्मीकुर्वते विप्रा वेदाश्चाहिगण यथा ॥ मिथ्यावादेन ये दासीकृतास्त- त्सतति स्वकाम् ॥ सततिं नाशयत्येव गरुत्मानिव पन्नगान्- आयुर्हानिर्महान् शोको हिंसाया चाति सभ्रम ॥ रुरोरिव भवन्त्येव दारसक्तस्य दुर्मते । प्रजया पैतृकमृण छेत्तु दारान् करोति चेत् ॥ तदा जरत्कारुरिव कार्यान्ते प्रव्रजे द्गृहात् ॥ ९० ॥ तत्त्वामृत शास्त्रसिन्धो सम लब्ध सुरा सुरै । आस्वादित विष्णुभक्तै सुरैर्नान्यै क्रिया जितै ॥ देवपङ्क्तौ सुधा लेभे दैत्यो देहच्छिदा समम् । सूचितश्चित्तचक्षु र्भ्यो काश्यामिव महेश्वरात् ॥ ९१ ॥ क्रिया मायन्ति सन्तोपीत्युक्त व्यासस्य जन्मनि । देवासुरनरेष्वेव सन्तीत्य- शावतारणे ॥ ९३ ॥ अत्यल्पस्यापि पापस्य विपाकमति- दारुणम् । अन्वभूता चिर ब्रह्मणामाण्डव्यकुण्डुभौ ॥ ९४ ॥ शिष्टाना चेतसस्तुष्टिर्धर्मे प्रामाण्यमश्नुते । शकुन्तलामीहमान दुष्यन्तस्य मनो यथा ॥ ९६ ॥ पितुर्दु ख हरन् पुत्र श्रेयो लक्ष्मीं च विन्दति । भीष्मव त्पूरुवन्मानात्पतान्ति च ययातिवत् ॥ ९७ ॥

तेजोऽशाना च सपातो भीष्मस्याप्यत्र सभव ।
राज्यान्निवर्तनं तस्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थिति ॥ ९८
प्रतिज्ञापालन चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयस ॥ ९९
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु सभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ १००
कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवाना च सभव ॥ १
वारणावतयात्राया मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
कूटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषण पाण्डवान्प्रति ॥ २
हितोपदेशश्च पथे धर्मराजस्य धीमत ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ॥ ३
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमक्रिया ।
निषाद्या पञ्चपुत्राया सुप्ताया जतु वेश्मनि ॥ ४
पुरोचनस्य चात्रैव दहन सप्रकीर्तितम् ।
पाण्डवाना वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् ॥ ५
तत्रैव च हिडिम्बस्य वधो भीमान्महाबलात् ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता ॥ ६
महर्षेर्दर्शन चैव व्यासस्यामिततेजस ।
तदाज्ञयैकचक्राया ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ७
अज्ञातचर्यया वासो यत्र तेषा प्रकीर्तित ।
बकस्य निधन चैव नागराणा च विस्मय ॥ ८

संभवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव ह ॥
ब्राह्मणात्समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिता ॥ ९
द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया ।
पञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विता ॥ १०
अङ्गारपर्णं निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा ।
सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव च शुश्रुवे ॥ ११
तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम् ।
भ्रातृभि सहित सर्वैं पञ्चालानभितो ययौ ॥ १२
पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्वा धनजय ।
द्रौपदीं लब्धवानत्र मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ॥ १३
भीमसेनार्जुनौ यत्र सरब्धान्पृथिवीपतीन् ।
शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महामृधे ॥ १४
दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्यमप्रमेयममानुषम् ।
शङ्कमानौ पाण्डवास्तान् रामकृष्णौ महामती ॥ १५
जग्मतुस्तै समागन्तु शाला भार्गववेश्मनि ।
पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च ॥ १८
पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते ।
द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुष ॥ १७
क्षत्तुश्च धार्तराष्ट्रेण प्रेषण पाण्डवान्प्रति ।
विदुरस्य च सप्राप्तिर्दर्शन केशवस्य च ॥ १८
खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्धसर्जनम् ।
नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्या समयक्रिया ॥ १९

क्षेत्रबीजे विना द्रोणधृष्टद्युम्नवपुर्जनि । केवलात्कर्मण इतिप्रोक्त सभवपर्वणि ॥ १ ॥ विषवार्यग्निभिर्लुब्धा घातयन्तिस्म बान्धवान् । ईश्वरस्तानवत्येवेत्युक्त जातुषपर्वणि ॥ २ ॥ अविश्वास्या स्त्रिय कामाद्घातयन्त्यपि बान्धवान् । इति दर्शितवान्व्यासो हिडिम्बवधपर्वणि ॥ ६ ॥ यस्मिन्गेहे पुरे वापि वसेत्पुण्यतमो जन । उपकुर्यात्तमित्येवमुक्त बक वधेऽपि च ॥ ८ ॥ ब्राह्मणानुग्रहादेव क्षत्र जयति नान्यथा । इति तापसदृष्टान्तादाह चैत्ररथे मुनि ॥ ११ ॥ सूर्यस्य कन्यातपतीं नष्ट राज्य च लब्धवान् । वसिष्ठस्य प्रसादेन राजा सवरणो यथा । वसिष्ठस्य शत पुत्रान्नाशयामास कौशिक । नैन बबाधिरे ब्रह्महत्यास्तास्तपसो बलात् ॥ प्राज्ञ खलार्दितो देह सत्यक्षति न तु क्षमाम् । न शशाप वसिष्ठो हि पुत्रघ्नमपिकौशिकम् ॥ कौशिके क्रौर्यतपसी राधेये शौर्यभीरुते । खले च वाचि माधुर्यं बीजसस्कारसकरात् ॥ ब्राह्मणो गर्भसस्थोऽपि माननीयो मनीषिणाम् । और्वो हि मातु रूरुस्थ क्षत्रमन्धमचीकरत् ॥१२॥ लोकवेदविरोधेऽपि मातु र्वाक्य न लङ्घयेत् । इत्येकस्या रेमिऽरेमी पञ्चेत्युक्त स्वयवरे ॥ ननु वेदविरुद्धेयमेकस्या बहुभर्तृता । नैकस्यै बहवो नैका द्वौ पती इति च श्रुती ॥ 'नैकस्यै बहव सह पतय इति तस्मान्नै

का द्वौ पती विन्दते' इति च श्रुतिविशेष । 'अग्नीन्पञ्चन्नमा त्प्राप्य हव्यमेति मनुष्यताम् । अग्नयस्त्वग्निरर्क क्ष्मा पुरुषौ योषिदित्यपि ॥ अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा ॥ द्रोणोवह्नि चतुष्कोत्थो योषिदग्नेरभावत । अग्नित्रयोत्थितासीता भू स्त्यापित्रोरभावत ॥ अग्निद्वयोत्थिता देवा न स्पृशन्ति क्षितिं हिते । देवजा पार्थ माद्रेया भूपुमग्निविवर्जिता ॥ क्षिप्तमात्र हविर्वह्नौ मिथुनत्वमुपागतम् । एकाग्निजावत पुत्रौ द्रुपदस्य सुराधिकौ ॥ सर्व सर्वात्मका देवा विरजोवयवा यत । सर्वे एव समा सर्वेऽनन्ता इति हि वेदगी ॥ न तेषा व्यभिचारोऽस्ति न चेत्सूर्ययमौ कथम् । पितापुत्रौ सतीं कुन्तीमुपेयाता सुरोत्तमौ ॥ द्रौपदीं देवजा पार्था देवजा यदि भुञ्जते । न तेषामत्र दोषोऽस्ति देवा एव हि ते स्वयम् ॥ श्रूयते न हि वै देवान् षाप गच्छति सर्वथा । तस्माद्यज्ञैर्देवभाव प्रार्थयीत निरेनसम् ॥ एतद्वैवाह्हिके व्यासो नानाख्यानोपबृंहणै । दर्शयामास लोकाना सशयस्यापनुत्तये ॥ १३ ॥ प्रणमन्ति जिघासन्तोप्यनुकूले विधातरि । पाण्डुपुत्रान्धार्तराष्ट्रा इत्युक्त विदुरागमे ॥ यान् खला दग्धुमिच्छन्ति तान्वर्द्धयति केशव । निरस्ता पाण्डवा दारान् राज्य कीर्तिं च लेभिरे ॥११८॥

सुन्दोपसुन्दयोस्तद्वदाख्यानं परिकीर्तितम् ।
अनन्तरं च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ॥ १२०
अनुप्रविश्य विप्रार्थे फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ।
मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थे कृतनिश्चयः ॥ २१
समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।
पार्थस्य वनवासे च उलूप्या पथि संगमः ॥ २२
पुण्यतीर्थानुसयानं बभ्रुवाहनजन्म च ।
तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः ॥२३
शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
प्रभासतीर्थे पार्थेन कृष्णस्य च समागमः ॥ २४
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन भामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ २५
गृहीत्वा हरणं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ॥ २६
द्रौपद्यास्तनयानां च संभवोऽनुप्रकीर्तितः ।
विहारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु ॥ २७
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ।
मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजगस्य च मोक्षणम् ॥२८
महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसंभवः ।
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ॥ २९

अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
सप्तविंशतिरध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ३०
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्मुनिनोक्ता महात्मना ॥ ३१
द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किंकराणां च दर्शनम् ॥३२
लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शिनः ।
राजसूयस्य चारम्भो जरासंधवधस्तथा ॥ ३३
गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् ।
तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकीर्तितः ॥३४
राज्ञामागमनं चैव सार्हणानां महाक्रतौ ।
राजसूयेऽर्घसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ ३५
यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च ।
दुर्योधनस्यावहासो भीमेन च समातले ॥ ३६
यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् ।
यत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् ॥ ३७
यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ॥ ३८
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १३९

एकात्मानोऽपि भिद्यन्ते स्त्रीभिः सुन्दोपसुन्दवत् । तस्मात्सख्युरपि स्त्रीभिर्न सभाषेत बुद्धिमान् । विप्रार्थान्पाल्येऽज्ञाप्याप्य पदं द्वादशाब्दिकीम् । इति दर्शितवान्व्यास आर्जुन्या तीर्थयात्रया॥ १२० ॥ न ज्ञातानां वचः प्रेक्ष्य वरे श्रेयस्युपागते । इताव कृष्णो विजयं स्वस्वसारमहारयत् । मातुलस्य सुता पार्थो धर्मतो भगिनीं सताम् । कथं जहार धर्मात्मापाति चेत्तच्छृणुष्व मे । भ्रातृस्वस्रोः सुतौ भ्रातृस्वसारौ यदि शौनक । ससमादूर्ध्वमप्येष सबन्धश्छिद्यता कथम् । तस्मात्तयोः स्वसृभ्रातृभावो भाक्तो विगोत्रयोः । दाम्पत्यभावस्तु तयोर्मन्त्रलिङ्गात्परिस्फुटः । आयाहीन्द्रपथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व । तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयां वपामिव । योषापत्यं मातुलाय यथा भागं पितृष्वसुः । पुत्रस्यैव वपान्तेंऽश जुषस्वेन्द्रेत्यृषिर्जगौ ॥ २५ ॥ मानप्रस्यापि जामातुमानं संवर्द्धयेद्बुधः । स्वसुर्हेतोरर्जुनायापि ददुर्वित्तानि वृष्णयः ॥ २६ ॥ अभिमन्युमिमाद्यार्तं नरनारायणावृषा । खाण्डवौषधिदानेन नारोगं चक्रतुर्यथा । दवोऽपि दह्यद् खार्तो मानुषादेस्तु का कथा । शरणाकरणायोऽत सर्वदुःखापहो हरिः '। भुजगस्य अश्वसेनस्य ॥ २८ ॥' पित्र्याद्दणादमुक्तस्य सकलं सुकृतं वृथा । वियोनावप्यतः पुत्रान् जनयेन्मन्दपालवत् । शार्ङ्गकान्स्वतपोरक्षन्नाग मातार्जुनो-मयम् । भर्वाभि ततुकमीतस्त्रीनतान् शरणं व्रजेत् ॥ २९ ॥ चतुराशातातिदैर्घ्यमार्षम् । इत्यादिपर्वतात्पर्यं संक्षेपेणोपवर्णितम् ॥ ३१ ॥ सभापर्वादितात्पर्यं मुख्यतः कथ्यतेऽधुना । दानवेन्द्रेण तुष्टेन सभा दत्ताद्भुता भुवि । दिवि देवा सभा यज्ञप्राप्या तस्या शताधिका ॥ ३२ ॥ ततः शतगुणा ब्राह्मी लभ्या विष्णोः समर्चनात् । इत्युक्त्या नारदः पार्थं यज्ञेशाचामचाकरत् । बहूनां यो वधेयत्तस्तं छलेनापि निर्दहेत् । जरासन्धवधेनैतद्दर्शितं मुनिना मुने ॥ ३३ ॥ वित्तार्जनं मखायैव महतामिति दर्शयन् । उच्चे दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयक्रतुक्रियाम् ॥ ३४ ॥ तत्रैवार्घाभिहरणे विष्णुर्देवनरर्षिषु । आदौ पूज्योऽथ तद्द्वेष्टा सद्यो नश्येदितारितम् । गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । तावध्यानाद्धरेः साम्यं लेभिरे कीटभृङ्गवत् ॥ ३५ ॥ न तथा शूलयक्ष्माद्या पीडयन्ति गदा नरान् । यथा परेषामुत्कर्षं पापिनं धार्तराष्ट्रवत् ॥ ३६ ॥ कितवो द्यूतकार ॥ ३७ ॥ द्रौपदी तारयामासेत्युत्तरेणान्वयः । 'न बाधोनान्तरं शत्रुर्बाधने भगवज्जनम् । क्वाधदुःशासनौ कृष्णामापद्यपि न तेरतुः ॥ ३८ ॥ ज्ञात्वापि परमाहात्म्यं न खलः खलतां त्यजेत् । दृष्ट्वापि कृष्णमाहात्म्यं नैवाशाम्यत्सुयोधनः । द्यूते द्यूतनिमित्तम् ॥ १३९ ॥

जित्वा स वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः
एतत्सर्वं सभापर्व समाख्यातं महात्मना ॥ १४०
अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा चाष्टौ प्रसंख्यया
श्लोकाना द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च ॥४१
श्लोकाश्चैकादश ज्ञेया पर्वण्यस्मिन्द्विजोत्तमा ।
अत पर तृतीय तु ज्ञेयमारण्यक महत् ॥ ४२
वनवास प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पौरानुगमन चैव धर्मपुत्रस्य धीमत ॥ ४३
अन्नौषधीना च कृते पाण्डवेन महात्मना ।
द्विजाना भरणार्थं च कृतमाराधन रवे ॥ ४४
धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्नसंभव ।
हित च ब्रुवत क्षत्तु परित्यागोऽम्बिकासुतात् ४५
त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणा समीपगमन तथा ।
पुनरागमन चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ४६
कर्णप्रोत्साहनाच्चैव धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ।
वनस्थान्पाडवान्हन्तु मन्त्रो दुर्योधनस्य च॥ ४७
त दुष्टभाव विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम् ।
निर्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च ॥ ४८
मैत्रेयागमन चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् ।
शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च ॥ ४९
किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे ।
वृष्णीनामागमश्चात्र पञ्चालाना च सर्वश ॥ ५०
श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्जिताश्च तान् ।
क्रुद्धस्यानुप्रशमन हरेश्चैव किरीटिना ॥ ५१
परिदेवन च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधौ ।
आश्वासन च कृष्णेन दु खार्ताया प्रकीर्तितम् ५२
तथा सौभवधाख्यानमत्रैवोक्त महर्षिणा ।
सुभद्राया सपुत्राया कृष्णेन द्वारका पुरीम् ॥ ५३
नयन द्रौपदेयाना धृष्टद्युम्नेन चैव ह ।
प्रवेश पाण्डवेयाना रम्ये द्वैतवने तत ॥ ५४

धर्मराजस्य चात्रैव सवाद कृष्णया सह ।
सवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तित ॥५५
समीप पाण्डुपुत्राणा व्यासस्यागमन तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दान राज्ञो महर्षिणा ॥५६
गमन काम्यके चापि व्यासे प्रतिगते तत ।
अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजस ॥ ५७
महादेवेन युद्ध च किरातवपुषा सह ।
दर्शन लोकपालानामस्त्रप्राप्तिस्तथैव च ॥ ५८
महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिन ।
यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ॥ ५९
दर्शन बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मन ।
युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसनं परिदेवनम् ॥ १६०
नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठ करुणोदयम् ।
दमयन्त्या स्थितिर्यत्र नलस्य चरित तथा ॥ ६१
तथाऽक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षित
लोमशस्यागमस्तत्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ॥ ६२
वनवासगताना च पाण्डवाना महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ६३
सदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ।
तीर्थाना च फलप्राप्ति पुण्यत्व चापि कीर्तितम् ।६४
पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।
तीर्थयात्रा च तत्रैव पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ ६५
कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्या पुरदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ॥ ६६
आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेस्तथा ॥ ६७
ऋष्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिण
जामदग्न्यस्य रामस्य चरित भूरितेजस ॥ ६८
कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयाना च वर्ण्यते ।
प्रभासतीर्थे पाण्डूना वृष्णिभिश्च समागम ॥ ६९

सत्य सता महान्पाशो येन बद्धा पदात्पदम् । वञ्चिता अपि नो चेलु समर्था अपि पाण्डवा ॥४०॥ पौरानुगमन पौरकर्तृकम नुगमनम् ॥४३॥ विप्रार्थे भास्करे भेजे न तु राज्याय धर्मराट् । धर्मायाभ्यर्चयेद्देव न राज्यायेति दर्शयन् । प्रव्राजित पथि रिपु यद्वन्यान्मङ्गलाय तत् ।पाण्डवाना प्रवसता किर्मीरोन्मथन यथा ॥ ४४ ॥ उपदेशो हि मूर्खाणा प्रकोपाय न शान्तये । भ्रातर पथ्यवक्तार धृतराष्ट्रो व्यवासयत् १४५ ॥ शत्रुस्तव ऊरू भेत्स्यतीति शापोत्सर्ग ॥ ४९ ॥ अत्र धृतराष्ट्रसमीपे कथित इति शेष ॥ ५० ॥ निकृत्या छलेन ॥ ५१ ॥

परिदेवन विलाप ॥ ५२ ॥ महर्षिणा कृष्णेन ॥ ५३ ॥ देवतासु प्रसन्नासु देवशत्रून्विनाशयेत् । इतीव दैवैर्दत्तास्त्रो निर्जघानार्जुनोऽसुरान् । अकामे कामेनोशापो देहगुप्त्यै क्वचिद्भवेत् । पार्थस्येवोर्वशीशाप प्रच्छन्न वा समीप्सित ॥ ५८ ॥ व्यसन द्यूतजमनर्थम् ॥ ६० ॥ स्थितिर्विपद्यपि मर्यादाप्रतिपालनम् । दु खे दु खाधिकान्पश्येत्तेन शोकोपनीयते । इतीव श्रावितो राजा नलोपाख्यानम द्भुतम् ॥६१ ॥ स्वर्गे प्रवृत्ति स्वर्गीयवृत्तान्त ॥ ६३॥ ऋषेरगस्त्यस्य ॥६७॥ क्रोधीपुत्रान्कलत्र च हन्ति लोकाश्च भूरिश । जमदग्नि सपुत्रोऽत्र निदर्शनमुदीरितम् ॥ ६८॥

सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गव ।
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीतिनौ ॥ १७०
ताभ्या च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादित ।
माधातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ७१
जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमक ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च स ॥ ७२
तत श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनुत्तमम् ।
इन्द्राग्नी यत्र धर्मश्चाप्यजिज्ञासञ्छिबिं नृपम् ॥ ७३
अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना ।
अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ॥ ७४
नैयायिकाना मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ।
पराजितो यत्र बन्दी विवादेन महात्मना ॥ ७५
विजित्य सागरं प्राप्त पितरं लब्धवानृषि ।
यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मन ॥
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ॥ ७६
नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
व्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्पवनात्मजम् ॥ ७७
कदलीषण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम् ।
यत्र सौगन्धिकार्थेऽसौ नलिनीं तामधर्षयत् ॥ ७८
यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसै सह ।
यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ॥ ७९
जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् ।
वृषपर्वणो राजर्षेस्ततोऽभिगमन स्मृतम् ॥ ८०
आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषा गमन वास एव च ।
प्रोत्साहन च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मना ८१
कैलासारोहण प्रोक्त यत्र यक्षैर्बलोत्कटै ।
युद्धमासीन्महाघोर मणिमत्प्रमुखै सह ॥ ८२

समागमश्च पाण्डूना यत्र वैश्रवणेन च ।
समागमश्चार्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभि सह ॥ ८३
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थं सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्ध हिरण्यपुरवासिभि ॥ ८४
निवातकवचैर्घोरैर्दानवै सुरशत्रुभि ।
पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्ध किरीटिन ॥ ८५
वधश्चैषा समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ।
अस्त्रसदर्शनारम्भो धर्मराजस्य सनिधौ ॥ ८६
पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन सुरर्षिणा ।
अवरोहण पुनश्चैव पाण्डूना गन्धमादनात् ॥ ८७
भीमस्य ग्रहण चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ॥ ८८
अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिर ।
काम्यकागमन चैव पुनस्तेषा महात्मनाम् ॥ ८९
तत्रस्थाश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ॥ ९०
मार्कण्डेयसमास्यायामुपाख्यानानि सर्वश ।
पृथोर्वैन्यस्य यत्रोक्तमाख्यान परमर्षिणा ॥ ९१
संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षे सुमहात्मन ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् ॥ ९२
मार्कण्डेयसमास्या च पुराण परिकीर्त्यते ।
ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यान धौन्धुमारं तथैव च ॥ ९३
पतिव्रतायाश्चाख्यान तथैवाङ्गिरस स्मृतम् ।
द्रौपद्या कीर्तितश्चात्र सवाद सत्यभामया ॥ ९४
पुनर्द्वैतवनं चैव पाण्डवा समुपागता ।
घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्ध सुयोधन ॥ १९५

देवल देवताना हि ब्राह्मण्याच्च्यवनो यत । शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपायिनौ । सोमस्य पीतं पान तद्वन्तौ सोमपीतिनौ ॥ १७० ॥ पुत्रेण पशुभूतेन याजको नरक याति न याज्य पापमाचरन् जन्तु हत्वा सोमकाय शत पुत्रान्ददद्यथा ॥ ७२ ॥ अजिज्ञासत् परीक्षितवान् उत्कृत्यापि स्वमासानि दत्वा बाप्यखिलं वपु । शिबि कपोतमिव च त्रायेत शरणागतम् ॥ ७३ ॥ नैयायिकाना मुख्येन युक्तिरेव बलीयसी । न तु श्रुतिरि ति मन्यमानेन ॥ ७५ ॥ सागरं प्राप्तं सागर गत पितर कहोडम् । ऋषि अष्टावक्र । न वेद्य युक्तितो लभ्यं न च वेद्यो गुरु विना । अष्टावक्रयवक्रीतकथाभ्यामेतदीरितम् ॥ ७६ ॥ निर्गुण परमात्माय देह व्याप्यावतिष्ठते । इत्युक्त्वाह कपीन्द्राय नावमन्ये न लङ्घये ॥ ७७ ॥ सौगन्धिकार्थे कल्हारार्थे 'सौगन्धिक तु कल्हारे पद्मरागे पिकतृणे' इति मेदिनी । नलिनीं पुष्करिणीम् । अधर्षयत् आकुलीकृतवान् ॥ ७८ ॥ तीर्थयात्राखलवधौ समानाविति दर्शयन् । पपाठतीर्थयात्रान्ते जटासुरवधादिकम् ॥ १८० ॥ राज्ञोग्र इति शेष । तेनैव अर्जुनेनैव एषा दानवाना वध आख्यात ॥ ८६ ॥ शारीराद्बलतो ब्रह्मन्बलवैद्य महत्तम । भीमं ह्यजगरग्रस्त धर्मराजो ह्यमोचयत् । पर्वतवत् आभोग परिपूर्णत्वं यस्य तादृश वर्ष्म शरीर यस्य तेन । पर्वततुल्येनेत्यर्थे ॥ ८८ ॥ समास्याया सहोपवेशने ॥ ९१ ॥ यावत्कीर्तिरकीर्तिर्वा तावत्स्वर्नरकेऽथवा । पुमानस्तीति जानीयादिन्द्रद्युम्ननिदर्शनात् ॥ ९३ ॥ पित्रो शुश्रूषया व्याध सिद्ध पत्युः पतिव्रता । सिध्यन्ति ब्राह्मणा वन्हेर्योगिनस्त्वात्मसेवया । पतिव्रतानां धर्माश्च द्रौपदीसत्यभामयो । सवादादधिगन्तव्या सेव्यास्तासा सुखावहा ॥ १९४ ॥

ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना
धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनात् ॥ ९६
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ ९७
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ॥ ९८
यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैन पञ्चशिख यत्र भीमो महाबल ॥ ९९
रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ॥२००
सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्या पुरदरात् ॥ १
यत्रास्य शक्ति तुष्टोऽसावदादेकवधाय च ।
आरणेयमुपाख्यान यत्र धर्मोऽन्वशात्सुतम् ॥ २
जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवा पश्चिमा दिशम् ।
एतदारण्यक पर्व तृतीय परिकीर्तितम् ॥ ३
अत्राध्यायशते द्वे तु सख्यया परिकीर्तिते ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्याया प्रकीर्तिता ॥ ४
एकादश सहस्राणि श्लोकाना षट् शतानि च
चतु षष्टिस्तथा श्लोका पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ५
अत पर निबोधेद वैराट पर्व विस्तरम् ।
विराटनगरे गत्वा श्मशाने विपुला शमीम् ॥ ६
दृष्ट्वा सनिदधुस्तत्र पाण्डवा ह्यायुधान्युत ।
यत्र प्रविश्य नगर छद्मना न्यवसंस्तु ते ॥ ७
पाञ्चाली प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतस ।
दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ॥ ८
पाण्डवान्वेषणार्थं च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
चारा प्रस्थापिताश्चात्र निपुणा सर्वतो दिशम् ॥९
न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवाना महात्मनाम् ।
गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्तै प्रथम कृतः ॥ २१०
यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासील्लोमहर्षणम् ।
ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षित ॥ ११
गोधन च विराटस्य मोक्षित यत्र पाण्डवै ।
अनन्तर च कुरुभिस्तस्य गोग्रहण कृतम् ॥ १२
समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिता कुरवो युधि ।
प्रत्याहृत गोधन च विक्रमेण किरीटिना ॥ १३
विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिन ।
अभिमन्यु समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम् ॥ १४
चतुर्थमेतद्विपुल वैराट पर्व वर्णितम् ।
अत्रापि परिसख्याता अध्याया परमर्षिणा ॥१५
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु ।
श्लोकाना द्वे सहस्रे तु श्लोका पञ्चाशदेव तु ॥१६
उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा ।
उद्योगपर्व विज्ञेय पञ्चम शृण्वत परम् ॥ १७
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १८
साहाय्यमस्मिन्समरे भवान्नौ कर्तुमर्हति ।
इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोऽवाच महामति ॥ १९
अयुध्यमानमात्मान मन्त्रिण पुरुषर्षभौ ।
अक्षौहिणी वा सैन्यस्य कस्य किं वा ददाम्यहम् २०
वव्रे दुर्योधन सैन्य मन्दात्मा यत्र दुर्मति ।
अयुध्यमान सचिव वव्रे कृष्ण धनजय ॥ २२१

साधूनभिबुभूषुर्हि स्वयमेवाभिभूयते । इति सद र्शयन्नाह घोषयात्रा महामुनि । न देवब्राह्मणार्थेऽपि हिंसा बह्वी प्रशस्यते । इति सदर्शयन्नाह मृगस्वप्ननिदर्शनम् ॥९६॥ व्रीहिद्रौणिकदृष्टान्ताद्वृत्तिशुद्धोऽतिथिप्रिय । अत्यल्पेनापि दानेन सिध्यतीत्येतदीरितम् ॥ ९७ ॥ दौर्वाससे तु सार्वा त्म्य कारुण्य चेरितं हरे । तत्तृप्त्याहि जगत्तृप्तमत्यल्पेनापि तृप्यत ॥ ९८ ॥ भीमो भयकर भीम पाण्डव । पञ्च- सटामिति पाठेऽपि स एवार्थ । परस्त्रीस्पर्शमात्रेण जयद्रथ दशास्ययो । आद्य पञ्चसटो जात सकुटुम्बो हत पर ॥ ९९ ॥ कार्यार्थी मित्रमान्विच्छन्नृशस स्यान्महानपि । जघान वालिन रामो निर्दोषमपि साहसात् ॥ २०० ॥ पति व्रताया माहात्म्य कुलद्वयसुखावहम् । भर्तृमृत्युहर चैव सावित्रीह निदर्शनम् । परिमोक्षो वियोग ॥ १ ॥ कर्णो दाता पात्रमिन्द्रो देय स्वात्मसम धनम् । शक्त्या विनि मयात्तज्ज्ञो धर्मो नाभ्यभवद्रिपुम् । आरणेय अरणाहरणम् । धर्मेण मृगरूपिणा । सर्वत्र चोदितार्थानामुपसंहारवर्णनम् । आरणेये धर्मपार्थसवादव्याजत कृतम् ॥ ॥ आदिरे- कोनविंशत्या पर्वभिर्नवभि सभा । आरण्यके षोडश भिर्धर्ममेव न्यरूपयत् ॥ ३ ॥ धर्म उक्तास्त्रिभि सेवा नीतियुद्धादि हेतुकम् । शोकभोगफल चार्थ वक्ति पर्वभिर ष्टभि ॥ ६ ॥ विराटे प्रथम प्रोक्त सेवाधर्म प्रवे शने । तत्रापि खलबाधास्तीत्युक्तं कीचकदारणे ॥ ८ ॥ पौरुष दर्शयित्वैव स्वामिने गोत्रनामना । प्रकोनयेदिति प्रोचे मुनिर्गोग्रहपर्वणि ॥ १२ ॥ धर्मेणैवापदं तार्त्वा परसौभाग्यमश्नुते । अभिमन्योर्विवाहाख्ये पर्वण्येत प्रदर्शि तम् ॥ १४ ॥ मदात्मा स्वार्थानभिज्ञ । दुर्मतिर्विक्षिप्त चित्त । एक एव सहायोऽलमीश किं सैन्यकोटिभि । इति वव्रेऽर्जुन कृष्ण न सैन्यं धार्तराष्ट्रवत् ॥ २१ ॥

मद्रराज च राजानमायान्तं पाण्डवान्प्रति ।
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधन ॥ २२२
वरद त वर वव्रे साहाय्य क्रियता मम ।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् २३
शान्तिपूर्वं चाकथयद्यत्रेन्द्रविजय नृप
पुरोहितप्रेषण च पाण्डवै कौरवान्प्रति ॥ २४
वैचित्रवीर्यस्य वच समादाय पुरोधस ।
तथेन्द्रविजय चापि यान चैव पुरोधस ॥ २५
सजय प्रेषयामास शमार्थी पाण्डवान्प्रति ।
यत्र दूत महाराजो धृतराष्ट्र प्रतापवान् ॥ २६
श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् ।
प्रजागरः सम्प्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ २७
विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ।
श्रावयामास राजान धृतराष्ट्र मनीषिणम् ॥ २८
तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ।
मनस्तापान्वितो राजा श्रावित शोकलालस ॥२९
प्रभाते राजसमितौ सजयो यत्र वा विभो ।
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ २३०
यत्र कृष्णो दयापन्न सधिमिच्छन्महामति ।
स्वयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३१
प्रत्याख्यान च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
शमार्थे याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम् ॥ ३२
दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मन ॥ ३३
महर्षेश्चापि चरितं कथित गालवस्य वै ।
विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् ॥ ३४

कर्णदुर्योधनादीना दुष्ट विज्ञाय मन्त्रितम् ।
योगेश्वरत्व कृष्णेन यत्र राज्ञा प्रदर्शितम् ॥ ३५
रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रित ।
उपायपूर्वं शौटीर्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन स ॥ ३६
आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदम ।
पाण्डवाना यथावृत्त सर्वमाख्यातवान् हरि ॥ ३७
ते तस्य वचन श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम् ।
साङ्ग्रामिकं तत सर्व सज्ज चक्रु परतपा ॥ ३८
ततो युद्धाय निर्याता नराश्वरथदन्तिन ।
नगराद्धास्तिनपुराद्बलसख्यानमेव च ॥ ३९
यत्र राज्ञोलूकस्य प्रेषण पाण्डवान्प्रति ।
श्वो भाविनि महायुद्धे दौत्येन कृतवान्प्रभु २४०
रथातिरथसख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ।
एतत्सुबहुवृत्तान्त पञ्चम पर्व भारते ॥ ४१
उद्योगपर्व निर्दिष्ट सधिविग्रहमिश्रितम् ।
अध्यायाना शत प्रोक्तं षडशीतिर्महर्षिणा ॥ ४२
श्लोकाना षट्सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
श्लोकाश्च नवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ॥ ४३
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधना ।
अत पर विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ॥ ४४
जम्बूखण्डविनिर्माण यत्रोक्त सजयेन ह ।
यत्र यौधिष्ठिर सैन्य विषादमगमत्परम् ॥ ४५
यत्र युद्धमभूद्घोर दशाहानि सुदारुणम् ।
कश्मल यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामति ॥ ४६
मोहज नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शिभि ।
समीक्ष्याधोक्षज क्षिप्र युधिष्ठिरहिते रत ॥२४७

वैचित्रवीर्यस्य पाण्डवस्य पुरोधस सकाशात् वच इन्द्र-
विजयतात्पर्यं पुरोहितप्रेषणौचित्य च समादाय अभ्युपेत्य
सजय प्रेषयामासेति उत्तरेण सबन्ध । भवेत्सहायवान्
पूर्वं साम्ना शत्रुमथार्थयेत् । उद्योगसजयप्रेष्य पर्वभ्यामेत
दीरितम् ॥ २५ ॥ शोके लालसा आसक्तिर्यस्य स तथा
भूतस्तापहर अध्यात्म श्रावितोऽपि ताप न जहाविति भाव ।
न निद्राति परार्थार्थी न च बुध्यति बोधित । इति प्रजा-
गरे सानत्सुजाते चापि वर्णितम् ॥२९॥ समितौ सभायाम् ।
ऐकात्म्य एकचित्तत्वम् । वस्तुतस्तु यत्र कुत्रचित्प्रसङ्गे
वासुदेवार्जुनयोर्जीवेशयोरैकात्म्यमभेदमेव शास्ति सजय ।
तज्ज्ञान विना राज्ञ शोकतरणासम्भवात् । राजातु मौढ्यात्
अधिलोकपरतयैव तमर्थं निगृह्णातीति नास्यशोको नश्य-
तीति ज्ञातव्यम् ॥२३०॥ सधिम् अविरोधम् । नागो
हस्ती । तेन समानसज्ञ हस्तिनापुरमित्यर्थ ॥ ३१ ॥

दुष्ट कृष्णनिग्रहरूप योगेश्वरत्व वैश्वरूप्य ऐश्वर्यं वैश्वरूप्य
च हरे श्रुत्वावलोक्य च दुर्योधनो न मेनेऽस्य वाक्य म्लेच्छ
श्रुतेरिव ॥३५॥ अनुमन्त्रित उपजापित उपायपूर्वं भेदपूर्वम् ।
शौटीर्यात् गर्वात् । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोर्विश्व
स्तमाश्रितम् । न त्यजेद्देहनाशेऽपीत्युक्तं कर्णोपजापत ॥ ३६ ॥
निन्दन्त्यसन्तोऽपि सतो बैडालव्रतिका इति । युधिष्ठिर
मिवोलूक इत्यूचे बादरायण ॥ ४० ॥ यद्बलाज्जयमा-
शास्ते धार्तराष्ट्रस्तमर्कजम् । प्राहार्धरथ इत्युच्चैर्भीष्मस्तेजो
वधेप्सया ॥ न किंचित्तपसोऽसाध्य यतो जन्मान्तर विना ।
पुस्त्व शिखण्डिनी प्रापेत्यम्बोपाख्यान ईरितम् ॥ ४१ ॥
सधिविग्रहमिश्रित कृष्णदौत्येन सधि उलूकदौत्येन विग्रह
ताभ्या मिश्रितम् ॥ ४२ ॥ श्रयेत्पतिं विना सेना कूर्मा-
मल्कमुष्टिवत् । इति सेनापतिं भीष्म चक्रे कौरवनन्दन ॥
वैराजदर्शनात्पूर्वं परब्रह्मान्वेषणम् । इतीव जम्बूखण्डादि
गीताया पूर्वमीरितम् । कश्मल विषादम् ॥ ४६ ॥ मोहज

रथादाप्लुत्य वेगेन स्वय कृष्ण उदारधी ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्म हन्तु व्यपेतभी ॥ २४८
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डव ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृता वर ॥ ४९
शिखण्डिन पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनु ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ २५०
शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह ।
षष्ठमेतत्समाख्यात भारते पर्व विस्तृतम् ॥ ५१
अध्यायाना शत प्रोक्त तथा सप्तदशापरे ।
पञ्च श्लोकसहस्राणि सख्ययाष्टौ शतानि च ५२
श्लोकाश्च चतुराशीतिरस्मिन्पर्वणि कीर्तिता ।
व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ॥ ५३
द्रोणपर्व ततश्चित्र बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्य प्रतापवान् ॥५४
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ।
ग्रहण धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमत ॥ ५५
यत्र सशप्तका पार्थमपानिन्यू रणाजिरात् ।
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ॥ ५६
सुप्रतीकेन नागेन स हि शान्त किरीटिना ।
यत्राभिमन्यु बहवो जघ्नुरेक महारथा ॥ ५७
जयद्रथमुखा बाल शूरमप्राप्तयौवनम् ।
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन सयुगे ॥ ५८
अक्षौहिणी सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथ ।
यत्र भीमो महाबाहु सात्यकिश्च महारथ ॥ ५९
अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया ।
प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्या सुरैरपि ॥ २६०
सशप्तकावशेष च कृत निःशेषमाहवे ।
सशप्तकाना वीराणा कोट्यो नव महात्मनाम् ६१
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य प्रापिता यमसादनम् ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिन ॥ ६२
नारायणाश्च गोपाला समरे चित्रयोधिन ।
अलंबुष श्रुतायुश्च जलसधश्च वीर्यवान् ॥ ६३

सौमदत्तिर्विराटश्च द्रुपदश्च महारथ ।
घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्वणि ॥ ६४
अश्वत्थामाऽपि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते ।
अस्त्र प्रादुश्चकारोग्र नारायणममर्षित ॥ ६५
आग्नेय कीर्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् ।
व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्य कृष्णपार्थयो ॥६६
सप्तम भारते पर्व महदेतदुदाहृतम् ।
यत्र ते पृथिवीपाला प्रायशो निधन गता ॥६७
द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टा पुरुषर्षभा ।
अत्राध्यायशत प्रोक्त तथाध्यायाश्च सप्तति ॥ ६८
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोका नव तथैवात्र सख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ ६९
पाराशर्येण मुनिना सचिन्त्य द्रोणपर्वणि ।
अत पर कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् ॥ २७०
सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमत ।
आख्यात यत्र पौराण त्रिपुरस्य निपातनम् ॥७१
प्रयाणे परुषश्चात्र सवाद कर्णशल्ययो ।
हसकाकीयमाख्यान तत्रैवाक्षेप सहितम् ॥ ७२
वध. पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना ।
दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा ॥ ७३
द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिर ।
सशय गमितो युद्धे मिषता सर्वधन्विनाम् ॥ ७४
अन्योन्य प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनो ।
यत्रैवानुनय प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य हि ॥ ७५
प्रतिज्ञापूर्वक चापि वक्षो दु शासनस्य च ।
भित्त्वा वृकोदरो रक्त पीतवान्यत्र सयुगे ॥ ७६
द्वैरथे यत्र पार्थेन हत कर्णो महारथ ।
अष्टम पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकै ॥ ७७
एकोनसप्तति प्रोक्ता अध्याया कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ ७८
चतु षष्टिस्तथा श्लोका पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ।
अत पर विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ॥ २७९

ममतोत्थ समीक्ष्य भीष्मस्य दुर्जयत्वमितिशेष ॥ ४७ ॥ श्रुति स्मृतेर्बलवती भक्तौ त्वेताद्विपर्यय । भीष्म जिघांसता पार्थसूतेनैतत्प्रदर्शितम् ॥ ४८ ॥ न देहमनुशीर्यन्ते वैष्णवा जितमृत्यव । भीष्म कालान्तराकाङ्क्षी शरतल्पेऽवसच्चिरम् ॥ ५१ ॥ क्षात्रात् ब्राह्म मह श्रेष्ठमिति मत्वा सुयोधन । जयाशया स्वमाचार्यं सैनापत्येभ्यषेचयत् ॥५४॥ सशप्तकास्तु ये सख्ये सर्वथाप्यनिवर्तिनस्ते अपनिन्यु अपहृतवन्त रणाजिराद्रणस्थानात् ॥ ५६ ॥ सशप्तकवधोत्साही जिष्णु पुत्रवधार्दित । प्रतिज्ञा महतीं कृत्वा 'तीर्णश्रीपतिमायया ॥ ५९ ॥ सतोष्य साधुता यान्ति प्रतिकूले विधातरि । द्रोणस्य मृत्युकाले हि धर्मोऽप्यनृतभाग भूत् । अनृतेन हतो द्रोणो नत्वा नारायणास्त्रकम् नानोपायैररीन् हत्वा स्वीयान् रक्षितवान् हरि ' ॥ ६५ ॥ मिषता पश्यताम् ॥ ७४ ॥ 'कार्याकार्यविचार हि क्रोधाविष्टा न कुर्वते । अपिबच्छोणित भ्रातुर्भीमसेनो हि सयुगे ॥ ७६ ॥ सौररैन्द्रि निजघ्ने प्रागिदानीं तद्विपर्यय । सहायो हन्तुरीशान पक्षपातविवर्जित ॥ ७७ ॥

हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ।
यत्र कौमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च ॥ २८०
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागश ।
विनाश कुरुमुख्याना शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ ८१
शल्यस्य निधन चात्र धर्मराजान्महात्मन ।
शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे ॥ ८२
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधन ।
ह्रद प्रविश्य यत्रासौ सस्तभ्यापो व्यवस्थित ॥ ८३
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकै ।
क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमत ॥ ८४
ह्रदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षण ।
भीमेन गदया युद्ध यत्रासौ कृतवान्सह ॥ ८५
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमन स्मृतम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थाना पुण्यता परिकीर्तिता ॥ ८६
गदायुद्ध च तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन सयुगे ॥ ८७
ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ।
नवम पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ॥ ८८
एकोनषष्टिरध्याया पर्वण्यत्र प्रकीर्तिता ।
सख्याता बहुवृत्तान्ता श्लोकसख्याऽत्र कथ्यते ८९
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना सप्रणीतानि कौरवाणा यशोभृता ॥ २९०
अत पर प्रवक्ष्यामि सौप्तिक पर्व दारुणम् ।
भग्नोरु यत्र राजान दुर्योधनममर्षणम् ॥ ९१
अपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथा ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणि सायाह्ने रुधिरोक्षितम् ॥ ९२
समेत्य ददृशुर्भूमौ पतित रणमूर्धनि ।
प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथ ॥ ९३
अहत्वा सर्वपञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवाश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दशनम् ९४
यत्रैव मुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथा ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ॥ ९५
न्यग्रोधस्याथ महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिता ।
तत काकान्बहून् रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ९६
द्रौणि क्रोधसमाविष्ट पितुर्वधमनुस्मरन् ।
पञ्चालाना प्रसुप्ताना वध प्रति मनो दधे ॥ ९७
गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्श तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्ठितम् ॥ ९८
तेन व्याघातमस्त्राणा क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणिर्यत्र विरूपाक्ष रुद्रमाराध्य सत्वर ॥ ९९
प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पञ्चालान्सपरीवारान्द्रौपदेयाश्च सर्वश ॥ ३००
कृतवर्मणा च सहित कृपेण च निजघ्निवान् ।
यत्रामुच्यन्त ते पार्था पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ॥ १
सात्यकिश्च महेष्वास शेषाश्च निधन गता ।
पञ्चालाना प्रसुप्ताना यत्र द्रोणसुताद्वध ॥ २
धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदित ।
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ॥ ३
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत् ।
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रम ॥ ४
प्रिय तस्याश्चिकीर्षन्वै गदामादाय वीर्यवान् ।
अन्वधावत्सुसक्रुद्धो भारद्वाज गुरो सुतम् ॥ ५
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदित ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ ६
मैवमित्यब्रवीत्कृष्ण शमयस्तस्य तद्वच ।
यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुन ॥ ७
द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्व वीक्ष्य पापात्मनस्तदा ।
द्रौणिद्वैपायनादीना शापाश्चान्योन्यकारिता ॥ ८
मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।
पाण्डवा प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिन ॥ ९
एतद्वै दशम पर्व सौप्तिक समुदाहृतम् ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ॥ ३१०
श्लोकाना कथितान्यत्र शतान्यष्टौ प्रसख्यया ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना ॥ ११
सौप्तिकैषीके सबद्धे पर्वण्युत्तमतेजसी ।
अत ऊर्ध्वमिद प्राहु स्त्रीपर्व करुणोदयम् ॥ १२
पुत्रशोकाभिसतप्त प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप ।
कृष्णोपनीता यत्रासावायसीं प्रतिमा दृढाम् ॥ १३

जयाशा जीविताशा च सुक्षीणस्यापि दुस्त्यजा । शल्य ह्रद च शरण कृतवान्यत्सुयोधन '॥८३॥ समवाये समये । 'युद्धान्ते तीर्थयात्रा यत्प्रभूते बादरायण । तेन जानीमहे हिंसा धर्म्यापि दुरितप्रदा ॥ ८६ ॥ नाधर्मेण विना शत्रु शक्यो निर्जेतुमुल्बण । भीमसेनो ह्यधो नाभे प्रजहार सुयोधनम् '॥ ८७ ॥ दशन कवचम् ॥ ९४ ॥ 'विदुषो ब्राह्मणस्यापि दैन्यात्स्याद्दारुणा मति । अश्वत्थामापि यत्सुप्ता नर्भांश्च न्यवधीद्रुषा'॥३००॥ उपाविशत् भर्तॄनुपरुद्धवती ॥४॥ जितकाशिन जयश्लाघिन ॥ ९ ॥ सौप्तिकैषीके आख्याने अत्र पर्वणि सबद्धे इत्यर्थ ॥ १२ ॥

भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह ।
तथा शोकाभितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमत ॥३१४
ससारगहन बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनै ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासन कृतम् ॥ १५
धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधन तथा ।
सान्त पुरस्य गमन शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ॥ १६
विलापो वीरपत्नीना यत्रातिकरुण स्मृत ।
क्रोधावेश प्रमोहश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयो ॥ १७
यत्र तान् क्षत्रिया शूरान्सग्रामेष्वनिवर्तिन ।
पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄश्चैव ददृशुर्निहतान् रणे ॥ १८
पुत्रपौत्रवधार्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ।
गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ॥ १९
यत्र राजा महाप्राज्ञ सर्वधर्मभृता वर ।
राज्ञा तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रत ३२०
तोयकर्माणि चारब्धे राज्ञामुदकदानिके ।
गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन ॥ २१
सुतस्यैतदिह प्रोक्त व्यासेन परमर्षिणा ।
एतदेकादश पर्व शोकवैक्लव्यकारणम् ॥ २२
प्रणीत सज्जनमनो वैक्लव्याश्रुप्रवर्तकम् ।
सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ॥ २३
श्लोकसप्तशतीचापि पञ्चसप्ततिसयुता ।
सख्यया भारताख्यानमुक्त व्यासेन धीमता ॥२४
अत पर शान्तिपर्व द्वादश बुद्धिवर्धनम् ।
यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिर ॥२५
घातयित्वा पितॄन् भ्रातॄन्पुत्रान्सबन्धिमातुलान् ।
शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याता शारतल्पिका ॥
राजभिर्वेदितव्यास्ते सम्यग्ज्ञानबुभुत्सुभि ।
आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शिन ॥ २७
यान्बुद्ध्वा पुरुष सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तरा ॥ २८
द्वादश पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
अत्र पर्वणि विज्ञेयमध्यायाना शतत्रयम् ॥ २९
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधना ।
चतुर्दश सहस्राणि तथा सप्त शतानिच ॥ ३३०
सप्त श्लोकास्तथैवात्र पञ्चविंशतिसख्यया ।
अत ऊर्ध्व च विज्ञेयमनुशासनमुत्तमम् ॥ ३१
यत्र प्रकृतिमापन्न श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ ३२
व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थी य प्रकीर्तित ।
विविधाना च दानाना फलयोगा प्रकीर्तिता ३३
तथा पात्रविशेषाश्च दानाना च परो विधि ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परागति ॥ ३४
महाभाग्य गवा चैव ब्राह्मणाना तथैव च ।
रहस्य चैव धर्माणा देशकालोपसहितम् ॥ ३५
एतत्सुबहुवृत्तातमुत्तम चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव सप्राप्ति स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥३६
एतत्त्रयोदश पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायाना शत त्वत्र षट्चत्वारिंशदेव तु ॥ ३७
श्लोकाना तु सहस्राणि प्रोक्तान्यष्टौ प्रसख्यया ।
ततोऽश्वमेधिक नाम पर्व प्रोक्त चतुर्दशम् ॥ ३८
तत्सवर्तमरुत्तीय यत्राख्यानमनुत्तमम् ।
सुवर्णकोशसप्राप्तिर्जन्म चोक्त परीक्षित ॥ ३३९

आयोधनम् युद्धस्थान ॥ १६ ॥ क्षत्रिया क्षत्रियास्त्रिय ॥ १८ ॥ 'अर्थार्थी वधमाप्नोति विलपन्ति च तत्स्त्रिय । तस्मादर्थे न लिप्सेत श्रेयोर्थी धार्तराष्ट्रवत् ॥ द्विनवाक्षौहिणीर्हत्वा लेभे राज्य युधिष्ठिर । एव भूतक्षयेणैव भवत्यर्थ सतामपि ॥ बन्धूनपि नयेद्युद्धे स्वर्गे श्राद्धैश्च तर्पयेत् । इत्येव निर्मल क्षात्र कर्मोक्त तोयकर्माणि ॥ २१ ॥ अर्थासौ इत्यादि योगे वा यत्सुख कामशब्दितम् । तदापु पाण्डवा क्लेशैर्लब्धराज्या पृथग्गृहा ॥ चतुर्भिरेव वैराटमेकादशभिरुद्यमम् । पञ्चभि भीष्ममष्टाभिर्द्रोणमेकेन सूर्यजम् ॥ चतुस्त्रिपञ्चभि शल्य सौप्तिकसख्याभिधानि च । पर्वभिर्दीपयन्त्यथ शान्त्यादि काम दीपिका' ॥ निर्वेद दु खम् ॥ २५ ॥ शारतल्पिका शरा एव तल्पो यस्य तेन भीष्मेण व्याख्याता इत्यर्थ ॥ २६ ॥ 'यथोक्त दण्डयन्दण्ड्यान् धर्ममक्षयमश्नुते । भूप इत्येव तद्धर्मा सापद्धर्मा निरूपिता ' ॥ कालहेतुप्रदर्शिन कालो दुर्भिक्षादिर्हेतुर्वैररोगादिश्च तत्प्रदर्शिन देशकालाद्यपेक्षया वर्तितव्यमित्यर्थ ॥२७॥ सर्वज्ञत्व कार्याकार्यविभागज्ञत्वम् ॥ २८ ॥ प्रकृतिं स्वाभाविकीमवस्थाम् । 'सर्वाधिकारिका मोक्षधर्मा सम्यगुदीरिता । तत्राधिकारसिद्ध्यर्थं दानधर्माश्च कीर्तिता' ॥ ३२ ॥ व्यवहार आचार धर्मार्थी य धर्मार्थयोर्हित ॥ ३३ ॥ सत्यस्य हिंसाशून्यस्य यथार्थभाषणस्य परागति पराकाष्ठा ॥ ३४ ॥ महाभाग्य माहात्म्य रहस्य अल्पायासेनापि महाफलप्रदत्व देशकालोपसहित तीर्थपर्वो पधानात् ॥ ३५ ॥ स्वच्छन्दमरण सर्वो योगी भीष्मसमो भवेत् । इति प्रदर्शयन् भीष्मनिर्याण चाप्यवर्णयत् ॥ ३६ ॥ वाराणस्यामविज्ञातो वसेद्विघ्नभयात्सुधी । व्यासमैत्रेयसवर्तै रेतत्सम्यक् प्रदर्शितम् ॥ काश्या मृतस्य कुणप शिवलिङ्गत्वमृच्छति । अपूर्वमेतत्सवर्तमरुत्तीये प्रकाशितम् । क्रममुक्तिप्रसिद्ध्यर्थमश्वमेधोऽपि कीर्तित ॥ तत्त्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च पुनरध्यात्ममीरितम् '। तत्पुराणप्रसिद्ध सवर्तमरुत्तीयम ॥३३९॥

दग्धस्यास्याग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ।
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ॥ ३४०
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ।
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकायाः* धनंजयः ॥ ४१
संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ ४२
इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अध्यायानां शतं चैव त्रयोऽध्यायाश्च कीर्तिताः ४३
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ४४
ततस्त्वाश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदश स्मृतम् ।
यत्र राज्यं समुत्सृज्य गान्धार्या सहितो नृपः ४५
धृतराष्ट्रोऽश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ।
यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा ॥ ४६
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ।
यत्र राजा हतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ४७
लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ।
ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम् ॥ ४८
त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ।
यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ॥ ४९
संजयश्च सहामात्यो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ।
ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५०
नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत् ।
एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं महदद्भुतम् ॥ ५१
द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ।
सहस्रमेकं श्लोकानां पंच श्लोकशतानि च ॥ ५२
षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ॥ ५३
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शहता युधि ।
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ ५४
आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ५५
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रामतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं महत् ॥ ५६
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ ५७
स संस्कृत्य नरश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ ५८
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ५९
स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ ३६०
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ ६१
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ ६२
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम्
श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्याता तत्त्वदर्शिना ।
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदश स्मृतम् ॥ ६४
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपद्या सहिता देव्या महाप्रस्थानमास्थिताः ॥ ६५
यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम् ।
यत्राग्निना चोदितश्च पार्थस्तस्मै महात्मने ॥ ६६
ददौ संपूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
यत्र भ्रातॄन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ॥ ३६७

चर्यायां पर्यटने ॥ ३४० ॥ संशयं प्राणान्तं गङ्गाशापमोक्षार्थं धनंजयो दर्शितः । 'कृशेन श्रद्धया दत्तमत्यल्पमपि सज्जने । अश्वमेधाधिकं पुण्यं ततः इत्याह नाकुले' ॥ ४२ ॥ धृतराष्ट्रोऽश्रमपदमित्यत्र आकारस्य पूर्वरूपमार्षम् । 'तपोहिततमं नृणां भोगा नरकयोनयः । इतीव कुन्तीपुत्राणां राज्यं त्यक्त्वा वनं ययौ ॥ ४६ ॥ मायामात्रं सुतादीनि विज्ञायाश्चर्यपर्वतः । धृतराष्ट्र इव त्यक्त्वा शोकं मोक्षं समाश्रयेत्' ॥ ४८ ॥ संजयश्च सुगतिं गतः इत्यनुवर्तते ॥ ३५० ॥ पञ्चश्लोकशतानि चेत्यत्रपञ्च च श्लोकशतं चेति समासः । पञ्चाधिकं शतमित्यर्थः । तेनात्र एकादशशतीह श्लोकसंख्या ज्ञेया । तावत्या एव पुस्तकेषूपलम्भात् ॥ ५२ ॥ आपाने सुरापानस्थाने । पानकलिताः सुरापानेन वशीकृताः । एरकानिर्ग्रन्थितृणम् ॥ ५५ ॥ रामकृष्णौ महत्परं ब्रह्मापि सन्तौ कालं नातिचक्रामतुः । समर्थावपि मर्यादां नोल्लङ्घितवन्तावित्यर्थः । 'ब्रह्मक्षोभात्सुरापानाद्विनष्टाः सर्वयादवाः । तस्मादेतद्द्वयं सद्भिर्नैव कार्यं कदाचन ॥'५६ ॥ आर्तिं पीडाम् ॥ ५७ ॥ वैशसं परस्परं विशसनम् ॥ ५८ ॥ 'सर्वे क्षयान्ता निचया वृष्णानामपि संक्षयात् । पराभवादर्जुनस्य पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ' ॥ ३६० ॥ अप्रसन्नता अस्फुरणम् ॥ ६१ ॥ संन्यासं राज्यत्यागम् ॥ ६२ ॥ अध्यायाष्टौ संधिरार्षः ॥ ६३ ॥ महाप्रस्थानं देहत्यागार्थं उद्गमनम् ॥ ६५ ॥ 'स्वस्य मृत्युं विनिश्चित्य परं शोचेत कः पुमान् । युधिष्ठिर इवोपेक्षां कुर्याद्बन्धोर्मुमूर्षतः ' ॥ ६७ ॥

*पुत्रिकायाः पुत्रत्वेन कल्पितायाः

दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् ।
एतत्सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम् ॥ ३६८
यत्राध्यायास्त्रय प्रोक्ता श्लोकाना च शतत्रयम् ।
विंशतिश्च तथा श्लोका संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥
स्वर्गपर्व ततो ज्ञेय दिव्य यत्तदमानुषम् ।
प्राप्त दैवरथं स्वर्गान्नेष्टवान्यत्र धर्मराट् ॥३७०
आरोढु सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना ।
तामस्या विचला ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मन ७१
श्वरूप यत्र तत्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वित ।
स्वर्गं प्राप्त स च तथा यातना विपुला भृशम्७२
देवदूतेन नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम् ।
शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातृणा करुणा गिर ॥७३
निदेशे वर्तमानाना देशे तत्रैव वर्तताम् ।
अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डव ॥ ७४
आप्लुत्याकाशगङ्गाया देह त्यक्त्वा स मानुषम् ।
स्वधर्मनिर्जितं स्थान स्वर्गे प्राप्य स धर्मराट् ॥ ७५
मुमुदे पूजित सर्वै सेन्द्रै सुरगणै सह ।
एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता ॥ ७६
अध्याया पञ्च सख्याता पर्वण्यस्मिन्महात्मना ।
श्लोकाना द्वे शते चैव प्रसख्याते तपोधना ॥७७
नव श्लोकास्तथैवान्ये सख्याता परमर्षिणा ।
अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्येतान्यशेषत ॥ ७८
खिलेषु हरिवशश्च भविष्य च प्रकीर्तितम् ।
दश श्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ॥७९
खिलेषु हरिवशे च सख्यातानि महर्षिणा ।
एतत्सर्वं समाख्यात भारते पर्वसग्रह ॥ ३८०
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महादारुण युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ ८१
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदो द्विज ।
न चाख्यानमिद विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षण ॥८२
अर्थशास्त्रमिद प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिद महत् ।
कामशास्त्रमिद प्रोक्त व्यासेनामितबुद्धिना ॥ ८३
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यान श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुस्कोकिलगिर श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव८४
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धय ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसविधयस्त्रय ॥ ८५
अस्याख्यानस्य विषये पुराण वर्तते द्विजा ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधा ॥ ८६
क्रियागुणाना सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रय ।
इन्द्रियाणा समस्ताना चित्रा इव मन क्रिया ॥८७
अनाश्रित्यैतदाख्यान कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ ८८
इद कविवरै सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वर ॥ ८९
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमा ॥ ३९०

शत च त्रय चेति समासे शतत्रयमित्यस्य त्र्यधिकय शतमित्यर्थं । ततश्च त्रयोविंशत्य धिक शत श्लोका इत्यर्थ । तावतामेवोपलम्भात् ॥ ६९ ॥ आनृशस्यात्कारुण्यात् । 'आनृशस्य परो धर्मो येन राजा युधिष्ठिर । श्वान मातान्विना दैवरथ स्वर्गं च नारुहत् ॥ ७१ ॥ एव सर्वत्र तात्पर्यं कथायामुन्नयेद्यत । न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां विना वाच कृतार्थता ॥ अर्थो धर्माय भोगाय धर्म स्वर्गाय मुक्तये । कामो धर्मार्थनाशाय मोक्ष स्वार्थस्त्रिवर्गाजित् ' ॥ स्वर्गमिति । राज्यान्ते महतामपि यातनाप्राप्तिरस्तीति दर्शितमिति भाव ॥ ७२ ॥ निदेशे- यमस्य शासने यातनायामित्यर्थ । अनुदर्शित ईदृक् फल ऐश्वर्यसुखमस्तीति बोधित ॥ ७४ ॥ खिलेषु आख्यानान्तरेषु सत्स्वपि हरिवशभविष्ययोर्ग्रहण तयोरभ्यर्हितत्वप्रदर्शनार्थम् । दशश्लोकसहस्राणीति । हरिवशे भविष्यान्तग्रन्थस्य द्वादशसहस्रोन्मितत्वम् । न तु कृत्स्न- हरिवंशस्य अधिकस्य ग्रन्थस्य दर्शनात् तावन्मात्रविवक्षायां च लक्षपूर्तेरयोगात् । तथाप्यत्र कण्ठोक्ताया सख्याया सकलने षण्णवति सहस्राणि द्वेशते षोडश च श्लोका । परिशेषात् पुष्करप्रादुर्भावाद्युपरितनग्रन्थे कैलासयात्रासहिते किंचिदून सहस्रचतुष्टय ज्ञेयम् । तेन ततोप्यर्धशत भूय सक्षेप कृतवानृषि । अनुक्रमणिकाध्यायमित्यादौ भूय शब्दात्अध्यर्धशताधिक लक्ष परिपूर्णं ज्ञेयम् । अष्टादशसहस्राणीत्यादयो विगीतपाठास्तु इष्टसख्याप्रातिकूल्यादुपेक्षणीया ॥ ७९ ॥ युयुत्सया योद्धु- मिच्छया ॥ ८१ ॥ अङ्गानि शिक्षाकल्पादीनि । उपनि- षदो रहस्यविद्यास्तत्सहितान् साङ्गोपनिषद विचक्षण स्वार्थज्ञ ॥ ८२ ॥ ध्वाङ्क्षस्य काकस्य ॥ ८४ ॥ लोकस- विधयस्त्रय आध्यात्माधिभूताधिदैवाना सम्यग्विधयो रचना ॥ ८५ ॥ विषये देशे अन्तरित्यर्थ । पुराण अष्टादशभेद पाद्मादि । चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जा ॥ ८६ ॥ क्रिया लौकिक्यो वैदिक्यश्च तासा गुणा उत्कृष्टफलसाध- नानि । अथवा क्रिया दानध्यानादय । गुणा शमादय मनसि इन्द्रियाणीवात्र सर्वे शास्त्रार्था प्रतिष्ठिता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इद कविभि उपजीव्यते । एतच्छायाहरणेनैव काव्यनिर्वाहात् ॥ ८९ ॥ विशेषणे अतिशयकरणे । अनेन ग्रन्थस्य सर्वोत्कृष्टत्वमुक्तम् ॥ ३९० ॥

धर्मे मतिर्भवतु व सततोत्थिताना
सह्येक एव परलोकगतस्य बन्धु ।
अर्था स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना
नैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ९१
द्वैपायनौष्ठपुटनि सृतमप्रमेय
पुण्य पवित्रमथपापहर शिव च ।
यो भारत समधिगच्छति वाच्यमान
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ९२
यदह्नात्कुरुते पाप ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय सध्या मुच्यति पश्चिमाम् ९३
यद्रात्रौ कुरुते पाप कर्मणा मनसा गिरा ।
महाभारतमाख्याय पूर्वा सध्या प्रमुच्यते ॥ ९४
योगो शत कनकश्रृङ्गमय ददाति
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
पुण्या च भारतकथा शृणुयाच्च नित्य
तुल्य फल भवति तस्य च तस्य चैव ९५
आख्यान तदिदमनुत्तम महार्थ
विज्ञेय महदिह पर्वसग्रहेण ।
श्रुत्वादौ भवति नृणा सुखावगाह
विस्तीर्ण लवणजल यथा प्लवेन ॥ ३९६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पर्वसग्रहपर्वणि द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥
॥ समाप्त पर्वसग्रहपर्व ॥

पौष्यपर्व

सौतिरुवाच ।
जनमेजय पारिक्षित सह भ्रातृभि कुरुक्षेत्रे। दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रय श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत्सारमेय ॥ १ ॥

भारतसप्रदायप्रवर्तकान् वाचकानाशिषाऽभिनन्दति धर्मे इति ॥९१॥श्रोतॄन् प्रोत्साहयति द्वैपायनेति । अप्रमेय नास्ति प्रकृष्ट मेय विज्ञेय यस्मादित्यप्रमेयम् । अवश्य श्राव्यमित्यर्थ पुण्य पुण्यहेतु । पवित्र पविरिवपविर्वज्रतुल्यो मृत्युस्त स्मात् त्रायत इति पवित्र मृत्युतरणमित्यर्थ । यस्मात्पापहर पुण्यहेतुत्वादेव शिव कल्याण समधिगच्छति शब्दतोर्थतश्च जानाति । यद्वा अप्रमेय आशयस्य गभीरत्वादगाध पुण्य ज्योतिष्टोमादिवत्स्वर्ग्यम् । पवित्र सध्योपासनादिवच्चित्तशुद्धिकरम् पापहर प्रायश्चित्तवद्ब्रह्महत्यादि दोषघ्नम् । शिव योगाभ्यासवत्सर्वकल्याणप्रदम्। पुष्कर आदितीर्थ शुण्डाग्र वा तदुपात्तजलै । एतच्छ्रुण्वतस्तार्थफल साम्राज्यफल चानायाससिद्ध भवतीति भाव ॥ ९२ ॥ सध्या सध्याया अत्यन्तसयोगे द्वितीया। आख्याय पठित्वा प्रमुच्यते । तस्मात्पापादिति शेष ॥ ९३ ॥ आख्यानमिति । इद आख्यान पर्वसग्रहेण कृतेन सुखावगाह सुखग्राह्य भवतीति शेष द्विन्याय्य इति पाठे द्वौ शब्दार्थौ न्याय्यौ न्यायादनपेतौ यस्मिंस्तद्विन्याय्यम्। अन्ये तु द्वाभ्या सक्षेपविस्ताराभ्या कृतेन पर्वसग्रहेण शतपर्वाष्टादशपर्वरूपेण न्याय्यम् । एतच्छ्रवणेन कृत्स्नग्रन्थार्थावधारणादिति व्याचख्यु । तत्र पर्वसग्रहो वररुचिप्रोक्तया कादिनवटादिनवपादिपचयाद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते । आदिध्यान १९ सभाधन ९ वनचय १६ वैराटभ ४ योगयक ११ भीष्मद्रोणम ५ ज ८ च कर्णकु १ तथा शल्येभ ४ सौप्तुगग ३ म् । स्त्रीश ५ शातिभ ४ दानधर्मकु १ हये ज्यारा ० श्रमावासग ३ क १ क १ मौसलयानयोर्युगतिक १ वशेख २ मेतच्छतम् ॥ आदिपर्वणि एकोनविंशति पर्वाणी त्यर्थ । एवमग्रेऽपि भीष्मेम ५ द्रोणेज ८ हयेज्या आश्वमेधिक रा २ यान महाप्रस्थानिके युगति स्वर्गारोहण वशे हरिवशे । एतच्छत पर्वणामिति शेष । शेष स्पष्ट । श्लोकसख्यापि प्रागुक्तैव ज्ञेया । अथ सर्वपर्वतात्पर्यसग्रह । 'आदौ सर्वे द्वयो कल्तृतधृतिगुरुसत्तीर्थसेवोत्थधर्म सेवानीत्यार्यहत्या प्रमुखदुरितज शोकदोर्थोष्ठसूक्त । एकस्मिन्काममोक्षावसुखमयसुखौ षट्सुमुक्त्यैददाज्यातापोवैराग्यहानेस्वरपिनिखिलकृत्कृष्णभाक्ति खिलेषु' । ददि दान ताप कृच्छ्रादिकं ताप आश्रमवासे उक्त इति सर्वत्रानुषज्जते । हानत्याग स्व स्वर्गतिरपिक्रममुक्त्यै भवतीत्यर्थ । 'य सर्गप्रतिसर्गवंशात इद चियोनिचित्कर्तृक चिद्रूप जडमात्थ तन्तुपटवद्वृतोर्णवद्बीजवत्। सत्वाध्यैमनुभेदपूर्वचीरतै वैराग्ययोगौदिशन्मो पञ्चाङ्गपुराणकर्तरमल व्यासस्वतद्देहि मे ' ॥३९६॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्याय ॥२॥

जनमेजयस्य सर्पसत्रे कथेय प्रवृत्तेत्युक्त तदुपोद्घातत्वेन जनमेजयस्य सरमाशापादिकमाह । जनमेजय पारिक्षित इत्यादिना । दीर्घसत्र बहुवार्षिकं सत्र उपास्ते अनुतिष्ठति । सारमेय श्वा ॥ १ ॥

जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातु समीपमुपागच्छत् ॥ २ ॥

त माता रोरूयमाणमुवाच । किं रोदिषि केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥

स एवमुक्तो मातर प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोस्मीति ॥ ४ ॥

त माता प्रत्युवाच व्यक्त त्वया तत्रापराद्ध येनात्राभिहत इति ॥ ५ ॥

स ता पुनरुवाच नापराध्यामि किंचिन्नावेक्षे हवींषि नावलिह इति ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदु खार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजय सह भ्रातृभिर्दीर्घ सत्र मुपास्ते ॥ ७ ॥

स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽय मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थ मभिहत इति ॥ ८ ॥

न किंचिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्ट त्वा भयमागमिष्यतीति ॥ ९ ॥

जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् ॥ १० ॥

स तस्मिन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुर प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विष्यमाण पर यत्नमकरोद्यो मे पापकृत्या शमयेदिति ॥ ११ ॥

स कदाचिन्मृगया गत पारिक्षितो जनमेजय कस्मिंश्चित्स्वविषय आश्रममपश्यत् ॥ १२ ॥

तत्र कश्चिदृषिरासाचक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्य तपस्यभिरत पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम ॥ १३ ॥

तस्य त पुत्रमभिगम्य जनमेजय पारिक्षित पौरोहित्याय वव्रे ॥ १४ ॥

स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नय तव पुत्रो ममपुरोहितोऽस्त्विति ॥ १५ ॥

स एवमुक्त प्रत्युवाच जनमेजय भो जनमेजय पुत्रोऽय मम सर्प्या जातो महातपस्वी स्वाध्याय सपन्नो मत्तपोवीर्यसभृतो मच्छुक्र पीतवत्यास्तस्या कुक्षौ जात ॥ १६ ॥

समर्थोऽय भवत सर्वा पापकृत्या शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् ॥ १७ ॥

अस्य त्वेकमुपाशुव्रत यदेन कश्चिद्ब्राह्मण कचिदर्थमभियाचेत्त तस्मै दद्यादय यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति ॥ १८ ॥

तेनैवमुक्तो जनमेजयस्त प्रत्युवाच भगवस्तत्तथा भविष्यतीति ॥१९ ॥

स त पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातृनुवाच मयाऽय वृत उपाध्यायो यदय ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिर्भवद्भिरिति । तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रु स तथा भ्रातृन्सदिश्य तक्षशिला प्रत्यभिप्रतस्थे त च देश वशे स्थापयामास ॥ २० ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामापोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवु ॥२१ ॥

उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्य प्रेषयामास गच्छ केदारखण्ड बधानेति ।

स उपाध्यायेन सदिष्ट आरुणि पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्ड बद्धं नाशकत्। स क्लिश्यमानो पश्यदुपाय भवत्वेव करिष्यामि ॥२२ ॥

स तत्र सविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदक तस्थौ ॥ २४ ॥

रोरूयमाण भश रुदन् ॥ २ ॥ नावेक्षे हविषामवेक्षणमपि न कृत तत्रावलेहन दूरतोऽपास्त मित्यर्थ ।'कुक्कुट पक्षवातेन श्वा दृष्ट्वान्न प्रदूषयेत् ' इति वच नाच्छुना दृष्टमपि हविर्दुष्यतीत्याहु ॥ ६ ॥ सा तानुवाच । सा शुनी तानाभिलक्ष्य जनमेजय प्रत्युवाचेत्यर्थ ॥ अदृष्ट अतर्कितम्॥९॥ सम्भ्रान्तोऽत्यन्त भीत विषण्ण वाङ्मन-कायक्रियाविकल । एतेन निरपराधिना हिंसा हिंसकस्य सद्यो दु खावहेति दर्शितम् ॥ १० ॥ पापकृत्या शाप रूपा बलायु प्राणनिकृन्तनीं देवताम् शमयेत् अक्रोधना कुर्यात् ॥ ११ ॥ सर्प्यां सर्पजातीयाया जातत्वाद्विचित्रोत्पत्तिमत्त्वादलैकिकशक्तिमानिति भाव ॥ १६ ॥ उपाशुव्रत निगूढमनियम ॥ १८ ॥ उपावृत्त स्वदेश-प्रत्यागत । तक्षशिला देशविशेष विजेतुमिति शेष ॥ २० ॥ एतस्मिन्निति एव गुरुप्रसादादपेतभयो विजयी उत्तङ्केन प्रोत्साहित सर्पसत्र कृतवानिति वक्तु तद्गुरोर्वेदस्य प्रशसाप्रसगादितरावपि तत्सब्रह्माध्यायिना वारुण्युपमन्यू प्रस्तौति । तेन च गुरुभक्तिमाहात्म्यमत्र मुख्य प्रमेय ज्ञेय । धौम्यो नामत अपोऽस्तीत्यपोद अब्भक्षस्तस्या पत्यमापोद । अयोद इतिपाठे अयोद लोहदत । दन्छब्दात्समासान्तोऽदट्। उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दता इति वाक्यशेषात् क्रूरवचा इत्यर्थ ॥ २१ ॥ केदारो महाक्षेत्रान्तर्गत चतुरस्र तस्य खण्ड जलनिरोधभित्तिस्ता बधान बध्नीहि । केदारे बहुजलप्रवेशेन बीजनाशो मा भूदिति भाव ॥ २२ ॥ नाशकत् शिष्यपरीक्षार्थे गुरुणा योगबलेन जलप्रवाहस्य दुर्वारत्वसपादनादित्यर्थ ॥ २३ ॥

तत कदाचिदुपाध्याय आपोदो धौम्य शिष्या नपृच्छन् क आरुणि पाञ्चाल्यो गत इति ॥ २५॥

ते त प्रत्यूचुर्भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्ड बधानेति । स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात्तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गत इति२६

स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्द चकार । भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि वत्सैहीति ॥ २७ ॥

स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्य तस्मात्केदारखण्डात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे २८॥

प्रोवाच चैनमयमस्म्यत्र केदारखण्डे नि सरमाणमुदकमवारणीय सरोद्धु सविष्टो भगवच्छब्द श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्ड भवन्तमुपस्थित ॥ २९ ॥

तदभिवादये भगवन्नमाज्ञापयतु भवान्कमर्थ करवाणीति ॥ ३० ॥

स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच यस्माद्भवान्केदारखण्ड विदार्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एव नाम्ना भवान् भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीत ॥ ३१ ॥

यस्माच्च त्वया मद्वचनमनुष्ठित तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि। सर्वे च ते वेदा प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ॥ ३२ ॥

स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्ट देशं जगाम । अथापर शिष्यस्यैवापोदस्य धौमस्योपमन्युर्नाम ॥ ३३

तं चोपाध्याय प्रेषयामास वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३४ ॥

स उपाध्यायवचनादरक्षद्गा स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३५ ॥

तमुपध्याय पीवानमपश्यदुवाच चैन वत्सोपमन्यो केनवृत्तिं कल्पयसि पीवानसि दृढमिति ३६

स उपाध्याय प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ३७ ॥

तमुपध्याय प्रत्युवाच मय्यनिवेद्य भैक्ष्य नोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्तो भैक्ष्य चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

स तस्मादुपाध्याय सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्त पुनररक्षद्गा अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३९॥

तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्ष्य गृह्णामि केनेदानी वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४० ॥

स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपर चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति॥

तमुपाध्याय प्रत्युवाच नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्योपजीविना वृत्त्युपरोध करोषि इत्येव वर्तमानो लुब्धोऽसीति ॥ ४२ ॥

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत्। रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४३ ॥

तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच । वत्सोपमन्यो अह ते सर्वं भैक्ष्य गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानासि भृश केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४४ ॥

स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासा गवा पयसा वृत्तिं कल्पयामीति। तमुवाचोपाध्यायो नैतच्न्याय्य पय उपयोक्तु भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति ॥ ४५ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४६ ॥

तमुपाध्याय पीवानमेव दृष्ट्वोवाच।वत्सोपमन्यो भैक्ष्यं नाश्नासि न चान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृश केनेदानी वृत्तिं कल्पयसीति ४७

स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच । भो फेन पिबामि यमिमे वत्सा मातृणा स्तनात्पिबन्त उद्गिरन्ति ॥ ४८ ॥

तमुपाध्याय प्रत्युवाच।एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्सा प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेषामपि वत्साना वृत्त्युपरोध करोष्येव वर्तमान । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति। स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षद्गा ॥ ४९॥

तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्य नाश्नाति नचान्यच्चरति पयो न पिबति फेन नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५० ॥

उत् ऊर्ध्वं दारयतीत्युद्दालक रलयोरभेदादुद्दालक इति निरुक्ति ण्वुल् ॥ ३१ ॥ श्रेय ऐहिकामुष्मिकसुखमपवर्गश्च । सर्वे वेति । विनाप्यध्ययनमैकाग्र्येण गुरुमाराधयता सर्वापि विद्या लभ्यन इति भाव ॥ ३२ ॥

पीवान पुष्ट भूयोन्नादिरस पीतवन्तामित्यर्थ । वृत्तिं जीविकाम् ॥ ३६ ॥ वृत्त्युपरोधो वृत्तिप्रतिबन्ध ॥ ४२ । चरसि भक्षयसि ॥ ४४॥ उपयोक्तुम् भोक्तुम् ॥ ४५ । अर्कपत्राणि अर्कवृक्षपत्राणि ॥ ५० ॥

स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्ण विपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव । तत सोऽन्धोऽपि चंक्रम्यमाण कूपे पपात ॥ ५१ ॥

अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्याय शिष्यानवोचत् । नायात्युपमन्युस्त ऊचुर्वनं गतो गा रक्षितुमिति ॥ ५२ ॥

तानाह उपाध्याय मयोपमन्यु सर्वत प्रतिषिद्ध स नियत कुपितस्ततो नागच्छति चिर ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यै सार्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार । भो उपमन्यो क्वासि वत्सैहीति ॥ ५३ ॥

स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन्कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्याय प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन्कूपे पतित इति ॥ ५४ ॥

स उपाध्याय प्रत्युवाच । अर्कपत्राणि भक्षयित्वाऽन्धीभूतोऽस्म्यत कूपे पतित इति ॥ ५५ ॥

तमुपाध्याय प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि । तौ देवभिषजौ त्वा चक्षुष्मन्त कर्ताराविति । स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भि ॥ ५६ ॥

> प्रपूर्वगौ पूर्वजा चित्रभानू
> गिरा वाऽऽशसामि तपसा ह्यनन्ता ।
> दिव्यौ सुपर्णौ विरजौ विमाना
> वधिक्षिपन्तौ भुवनानि विश्वा॥१॥५७

क्षारेति । अन्यदपि क्षारादिरूप द्रव्य चक्षुरुपघातकमेवेति भाव तक्ष्णिविपाकै पाककाले उदरेऽभिज्वालोत्थापकैः ॥५१॥ कर्ताराविति लुडन्तम् । तौ त्वा चक्षुष्मन्त करिष्यत इत्यर्थ । अत्र गुर्वनुज्ञात उपमन्युर्ऋग्भिरश्विनौ तुष्टावेति स्मर्यते । एतासामृचा कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्व तत्त समानार्थऋगन्तरोदाहरणपूर्वक कर्ममीमासका प्राहु । तदनुरागबलेन चानन्तत्वादीनि ब्रह्मलिङ्गान्यन्यथा निन्युस्तन्मन्दम् । आसा कर्माणि विनियोगस्यादर्शनात् । प्रत्यक्षब्रह्मलिङ्गैरर्थवत्त्वोपपत्तौ लिङ्गमात्रात्कर्मणस्तत्र ऋग्विनियोगस्य च कल्पनाया अनुदयात् । किं च समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्' । इति न्यायेन यथारोपितभुजगधर्मेण भीषणत्वादिना रज्जुर्विशेष्यते न तु रज्जुधर्मेणाभिगम्यत्वादिना भुजगो विशेष्टु शक्य । तत्स्वरूपलोपप्रसङ्गात् । एव ब्रह्माध्यस्ताश्विदेवता धर्मेण विग्रहवत्त्वादिना ब्रह्म विशेष्टु शक्य न तु ब्रह्मधर्मेणा स्थूलत्वादिना देवता विशेष्टु शक्या । तत्स्वरूपलोपप्रसङ्गात । अत एवाकाशश्रुति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' इत्यनन्यथा सिद्धभूतोपादानत्वप्रकाशनसामर्थ्यरूपब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मपरतयानीता आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र । दृश्यते च 'उभा उनूनम्' इति मन्त्रे वितन्वाते धिय इत्यश्विनोरन्तर्यामित्वं तच्च धियो यो न प्रचोदयादित्यनेन तुल्यार्थ ब्रह्मलिङ्गम् । सृण्येवेति मन्त्रे जर्भरीतुर्फरीतू इति भर्तृ वहतृत्वे ब्रह्मलिङ्गे जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारौ' इति यास्कीयनिर्वचनात् । न चैतान्यसतिबाधके सकोचयितु शक्यानि । शास्त्रदृष्टिन्यायेनाश्विविग्रहोपलक्षितब्रह्मोपदेशार्थत्वोपपत्ते । अत्र हि इन्द्रेण प्रतर्दन प्रति मामेव विजानीहीत्युक्तेर्देवतात्मन एव वेद्यत्वापत्तौ यच्छास्त्रदृष्ट शुद्ध ब्रह्म तदभिप्रायेणायमुपदेशो न देवतात्माभिप्रायेणेति स्थितम् । आश्विनाविति द्वित्व तु द्वासुपर्णेत्यस्यामृचि तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्तीति सत्वमनश्नन्न्योऽभिपश्यति ज्ञ इति पङ्गिरहस्यन्याख्यातप्रकारेणोपाध्युपधेयभूतसत्वचैतन्यभेदाभिप्रायेण । तेनात्र मायोपाधिक जगत्कारण ब्रह्म प्रतिपाद्यते । तज्ज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वात् । चक्षु प्राप्तिस्तु तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्त दस्राभिषजावनर्वन्' इति मन्त्रेऽश्विनोश्चक्षु प्रदत्वदर्शनादवान्तरफलम् । विचक्षे विचक्षुषे । आधत्त दत्तवन्तौ । अनर्वन्वाहनशून्ये कुण्ठितगतावपि भिषजौ भैषज्यकरणेनाऽनुग्राहकौ । अत एव लिङ्गात्सूर्यचन्द्रपरत्वमस्या स्तुतेर्विरुद्धम् । आख्यायिका तु गुरुदेवताभक्तेर्विद्याप्राप्त्यर्थत्वसूचनार्था । भिषक्तम त्वा भिषजा शृणोमीति परमेश्वरे भिषक्त्वश्रवणाद्देवभिषजावित्युक्तम् । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ५६ ॥ ऋग्भिरित्युक्त ता ऋच पठति । प्रपूर्वगौ स्रष्टे प्राग्विद्यमानौ । स त्वेवसोम्येदमग्रआसादेकमेवाद्वितीयम् इतिश्रुते । पूर्वजा तावेव हिरण्यगर्भात्मकता गतौ पूर्वोत्पन्नौ । स वै शरीरी प्रथम इति श्रुते । चित्रभानू विचित्रप्रपञ्चाकारेण भासमानौ । ऐतदात्म्यमिद सर्वम् इति श्रुते । गिरा श्रवणजज्ञानेन वा शब्दश्चार्थे । तपसा मननध्यानात्मकेनालोचनेन । आशसामि प्रत्यगात्मत्वेन प्राप्तुमिच्छामि । हि यस्मादनन्तौ देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नौ । एतेन सत्त्वस्यावस्तुत्वमुक्तम् । अन्यथा चितो वस्तुपरिच्छेदापत्ते । यस्मादनन्तौ तस्मादाशसाम्यभयाय । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुते । तज्ज्ञानादहमप्यनन्त स्यामित्यर्थ । अन्यथा द्वितीयाद्वै भय भवति इति श्रुते ससारभयानिवृत्तिप्रसङ्ग । दिव्यौ द्युतितद्रुपारश्चैतन्यरूपेण द्योतमानौ । सुपर्णौ पक्षिवच्छरीरवृक्षारूढौ । अधिक्षिपन्तौ भुवनानि विश्वा सत्वगतविक्षेपशक्त्या सर्वाणि भुवनानि विक्षिपन्तौ । तदेतत् सत्त्वयेन स्वप्न पश्यतीति श्रुते । विश्वा विश्वानि । सुपां सुलु-

हिरण्मयौ शकुनी सापरायौ
नासत्यदस्रौ सुनसौ वै जयन्तौ ।
शुक्लं वयन्तौ तरसा सुवेमा
वभिव्ययन्तावसितं विवस्वत ॥२॥ ५८

ग्रस्ता सुपर्णस्य बलेन वर्तिका
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया
वसत्तमागा अरुणा उदावहन्॥ ३ ॥ ५९

षष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव
एक वत्स सुवते त दुहन्ति ।
नाना गोष्ठा विहिता एकदोहना
स्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ४॥ ६०

एका नाभि सप्तशता अरा श्रिता
प्रधिष्वन्या विंशतिरर्पिता अरा ।
अनेमि चक्र परिवर्ततेऽजर
मायाऽश्विनौ समनक्ति चर्षणी ५ ॥६१

गिति सुपो डादेश । विरजौ रज शब्दिता परमाणवो वा र ज प्रधान साख्याभिमत गुणत्रय वा तद्रहितौ । सृष्टौ तदनपेक्षावित्यर्थ । बहुस्या प्रजायेयेति । तदात्मानऽस्व-यमकुरुतेति स्वस्यैव बहुभवनाशसनकरणश्रवणात् । विमानौ विगत मान प्रमासाधन यतस्तौ । 'तुच्छ्येनाभ्वपिहित यदासीत्' इति सत्त्वस्य तुच्छत्वान्मानासहिष्णुत्वेन विमान-त्वम् । चितस्तु 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह' इति वाङ्मनसातीतत्वादमानत्वम् ॥ ५७ ॥ अस्यैव सूत्र-भूतस्य विवरणार्था उत्तरश्लोका ।प्रपूर्वगाविति सृष्टे प्राक्-पूर्वशब्देन कालसत्ता प्रतीयते तां निराचष्टे । कालस्यैवा-श्विप्रवर्त्यत्व वदन् हिरण्मयाविति । हिरण्मयौ शकुनी 'हिरण्मय शकुनिर्ब्रह्मनामा' इति श्रुते । रमणीयौ असगौ-चेत्यर्थ । सापरायौ सर्वस्य लयाधिष्ठानभूतौ । स्वय च नासत्यदस्रौ । असत्य रज्जुभुजङ्गादिवद्ब्र उपक्षयधर्मक घटादि तदुभयाभावरूपौ । सुनसौ शोभननासिकौ । विग्र-हधर्मोऽयम् । वै निश्चित्त जयन्तौ काल एतदेवाह विवस्वत । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विवस्वन्त सूर्यं सृष्ट्वा तद्वारा असित कृष्ण रात्रिजातम् । शुक्ल दिनजात च ततुस्थानीय तेन सवत्सररूप पट वयन्तौ तन्तुवायाविव । तेन च पटेन तरसा वेगेन सुवेमौ सुमार्गौ वेति लोको येन स सुवेम वेतेरौणादिको मन् । तौ देवपितृयानौ आभिव्ययन्तौ उप स्थापयन्तौ । 'शुक्लकृष्णे गतीह्येते जगत शाश्वते मते' इति भगवद्वचनात् । एताविव कर्मफलोपभोगाय तत्तल्लोकमार्गप्रदौ कालस्य च प्रवर्तकौ । तस्मान्नाद्वैततत्त्वक्षतिरिति भाव ॥ ५८ ॥ एव ब्रह्माद्वैत प्रसाध्यैतदेव वीतरागैर्ज्ञात सन्मु क्तयेऽन्यथा बन्धाय भवतीत्याह । सुपर्णस्य परमात्मनो बलेन कालशक्त्या ग्रस्ता वर्तिका सुपर्णसरूपा जीवपक्षिणीम् । अश्विनौ देवौ सौभगाय महते भाग्याय कैवल्याय । अमु ञ्चतां मोचितवन्तौ । मुक्त्युपायविदमित्यर्थ । व्यतिरेक मुखेन मुक्त्युपायमाह । तावदिति । मायया अज्ञानेन सह वसत्तमा अतिशयेन वसन्त । अत्यन्त मूढा पुरुषा

अरुणा रागादिविषयाक्रान्ता । गा इन्द्रियाणि प्रति या वत् अनमन्त नतवन्त । इन्द्रियवैक्लव्यं यावदासादित्यर्थ । तावत्सुवृत्तौ अनात्मदोषास्पर्शिनौ । युवा जावात्मरूपौ कर्मीभूतौ उदा उदकप्रधानेन शरीरेण'आप पुरुषवचस ' इति श्रुते । उदी-क्लेदने इत्यस्मात्क्विप्यनिदितामितिनलोपे उदिति-रूपम् । इत्थभावे तृतीया । तद्रूपेण अवहन् ऊढवन्त रागादि ग्रस्ता यावद्भवन्ति । आत्मान देहमेव तावन्मन्यन्ते ततश्च ससरन्ति । तस्माद्रागादिजयो मुक्त्युपाय इत्युक्त भवति ॥५९ काले कृत कर्मापि मुक्त्युपाय इत्याह । धेनवोऽभिमत फलदोग्ध्र्यो गावोऽहोरात्ररूपा । षष्टिश्च त्रिशताश्च सख्या ता एक वत्स सवत्सर सुवते निर्वर्तयन्ति त वत्स गौण कर्मभूतम् । नाना गोष्ठा पृथक्फला अपि विहिता क्रिया मुख्यकर्मभूता एकदोहना एकमेव विविदिषाख्य दुह्यते तद्दोहन दोह्य येषा ते।'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि ल्युट् । दुहन्ति विविदिषव । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुते । यथोक्त यज्ञेनेत्यादिवाक्य शतपथविहित कमवृन्द गृहा त्वा स्वोत्पत्याम्नानसिद्ध पुरुष विविदिषामात्रसाध्ये युन क्तीति । एकदोहना य वत्स दुहन्ति त तावाश्विनौ प्रसिद्धा गोस्थानीयौ दुहत । अश्विनावेव काल प्रसुवाते इत्यर्थ । एतच्च युवां दिशो जनयथ इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते । कादृश वत्स घर्मं तापक सहर्तारमिति यावत् । उक्थ्यं उत्तिष्ठ त्यस्मात्कार्यजातम् । उत्पादकमित्यर्थ ॥ ६० ॥ एत त्कालचक्रमजर सर्वान्देवमनुष्यान् क्षिणोतीत्याह । चक्र-स्यान्तरमध्यमबाह्यवलयानि नाभिप्रधि नेमय । तेषा सभे दकाष्ठानि तिर्यञ्चि अरा । एव सति एका नाभि सवत्स राख्या सप्तशता अरा विंशतिश्चारा । ते चार्धशोऽहानि रात्रयश्च श्रिता नाभिं प्रधिषु च मध्यमवलयखण्डेषु ते च द्वादशमाससज्ञा । द्वादशप्रधयश्चक्रमिति श्रुते । तेषु अर्पि ता । नेमिचक्र नियतप्रचारम् इदं तु न तथा । प्रत्यह दिन मानभेदेन परिवर्तते । अजर अक्षयम् । माया मायामयम् । हे अश्विनौ । युवाभ्या प्रवर्तितमित्यर्थः।समनक्ति संहरति ।

एक चक्रं वर्तते द्वादशार
षण्णाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम् ।
यस्मिन्देवा अधि विश्वे विषक्ता
स्तावाश्विनौ मुञ्चत मा विषीदतम्६॥६२
आश्विनाविंदुममृतं वृत्तभूयौ
तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नी ।
हित्वा गिरिमश्विनौ गा मुदा चरन्तौ
तद्वृष्टिमह्ना प्रस्थितौ बलस्य ७ ॥ ६३

युवा दिशो जनयथो दशाग्रे
समानं मूर्ध्नि रथयानं वियन्ति ।
तासां यातमृषयोऽनुप्रयान्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ८ ॥ ६४
युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपा-
स्तेऽधिक्षियन्ते भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ९ ॥ ६५

चर्षणी ऐहिक्यामुष्मिक्यौ प्रजे । ततश्च द्विविधमपि भोगं नेच्छेत्क्षयिष्णुत्वादिति भावः ॥ ६१ ॥ एवं भचक्रस्य षष्टिघटिकात्मकैकाहोरात्रं निर्वर्त्य प्रदक्षिणप्रक्रमैः षष्ट्यधिकशतत्रयसमितैः सावनाख्यं संवत्सरचक्रं जगदायुःक्षेपणमुक्तं द्वाभ्याम् । इदानीं प्रदाक्षिणावर्ते भचक्रे सूर्यचन्द्रयोरप्रदक्षिणप्रक्रमेण निर्वर्त्ये सौरचान्द्रसंवत्सरचक्रे कर्मोपयोगिनी आह । तत्र एकस्मिन् शकौ प्रोता षट्शलाका पृथक् अन्ताश्चेद्द्वादशारं षण्णाभि एकं चक्रं भवति । तत्र संवत्सरोक्षः । मेषाद्या राशयो द्वादशाराः । षड् ऋतवो नाभयः । तच्चक्रं ऋतस्य कर्मफलस्य धारणं ध्रियतेऽस्मिन्निति तथा । अत्र हेतुः । यस्मिन्विश्वेदेवाः कालाभिमानिनः अधि विषक्ताः । व्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितक्रियायाप्युपसर्गाणां संबन्धस्मरणात् । तावश्विनौ मा मां मुञ्चत मोचयन्तम् । अस्माच्चक्रादिति शेषः । किं भूतं मा विषीदतं जन्मादिदुःखेन विषादं प्राप्नुवन्तम् । नुमभावश्छान्दसः । ततः कालोचितकर्मकरणोचिता कालाभिमानिन्यो देवतास्तृप्यन्ति इष्टं फलं च यजमानाय प्रयच्छन्त्यन्यथा विपरीतं कुर्वन्तीति भावः ॥ ६२ ॥ एवं कर्मणा विविदिषोत्पादनद्वारा विद्याहेतुत्वमुक्त्वा सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति श्रुत्युक्तां ब्रह्मोपास्तिमाह चित्तैकाग्र्याय । अश्विनौ वृत्तभूयौ वृत्तं निवृत्तमुत्पन्नं वियदादि तस्य भूयं भावः । 'भुवोभावे' इति क्यप् । आश्विनौ कृत्स्नप्रपञ्चात्मकावित्यर्थः । एतदेवाश्विनोर्लेख्यकारणप्रदर्शनेन द्रढयति । अश्विनौ इन्दुं सोमं तदुपलक्षितानि कर्माणि । अमृतं तत्फलभूतमैहिकामुष्मिकं भोग्यजातम् । दासपत्नी । सुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णः । अप नैरन्तर्यप्रसिद्धेः । अनुपलक्षितं वियदादि च तिरोधत्तां रज्जुरिव स्वाध्यस्तभुजगमन्तर्हितं कुरुतः । आश्विनावेव सर्वात्मरूपेणोपास्यावितिभावः । एवमुपासनालब्धचित्तैकाग्र्यस्य प्रत्यक्तत्त्वख्यापनाय ब्रह्मण एव तावद्बन्धप्रसक्तिमाह । हित्वेति । अश्विनौ स्वरूपेण ब्रह्मैव सन्तौ बलस्य गिरिं साधनसंपत्तिरच्छाय अनाद्यविद्यया हित्वा गा इन्द्रियाणि मुदा विषयेन्द्रियसंयोगजहर्षेण चरन्तौ चारयन्तौ विषयभूमिषु । तद्वृष्टिमह्ना तस्या मुदो वृष्टिस्तद्वृष्टिस्तन्माहात्म्येन प्रस्थितौ विषयजसुखर्धिमाहात्म्यात्पराक्प्रावण्यमेव प्राप्तौ । अत्र 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य' इत्यत्र बलशब्दस्य बोधसाधनसंपद्वाचित्वं दृष्टम् । गिरिशब्दस्यापि गिरति ह वै द्विषन्तं पाप्मानमिति श्रौतनिर्वचनबलात्साधनसंपदुच्छ्राय परतयाख्यानं कृतम् । एवं चानादिविषयवासनावशाद्ब्रह्मैव बद्धमिति दर्शितम् ॥ ६३ ॥ अस्य जीवस्य ब्रह्मात्मतावबोधार्थं तत्पदार्थस्वरूपं तावदाह । हे अश्विनौ युवां अग्रे सृष्टेः प्राक् दशादिशः प्राच्याद्या जनयथः । अत्राकाशे एव सूर्योपाधिकी दिक्कल्पनातस्तत्स्रष्टृत्वमप्याह । मूर्ध्नि अर्वाग्दिशाम् । अन्तरिक्षे इत्यर्थः । रथयानं रथेन यानं गमनमस्य तं सूर्यं समानं सर्वेषामेकं तथा वियन्ति व्योमानि । कल्पभेदात्सृष्टिभेदाद्वा बहुत्वम् । जनयथ इत्यनुवर्तते । तासां दिशां यातम् । अर्थात्तत्सम्बन्धिनं सूर्यस्य यातं गमनमनुसूर्यकृतदिक्कालावनुलक्ष्य ऋषयः प्रयान्ति कर्मभिः प्रचरन्ति । तथा देवा मनुष्याश्च यथाधिकारं क्षितिं ऐश्वर्यं आचरन्ति आसमंताद्भुञ्जते ॥ ६४ ॥ एवं भूतसृष्टिमुक्त्वा भौतिकीं सृष्टिमाह । भो अश्विनौ युवां वर्णान् तेजोबन्नानि लोहितशुक्लकृष्णवर्णवन्ति विकुरुथः । परस्परमिश्रणेन विविधाकारान् कुरुथ सेयं देवतैक्षतहन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि इति श्रुतेः । विश्वरूपान् त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमितिश्रुतेः । सर्वेषां रूपाणां त्रिष्वेवान्तर्भावाद्वर्णानां वैश्वरूप्यं ते वर्णा अधियन्ते जनयन्ति भुवनानि चतुर्दशभौतिकानि । विश्वा सर्वाणि । ते प्रसिद्धा जाता अर्थात् भानवोंशा इवांशा अपि विश्वानि भूतानि अनुसृता । देहेन्द्रियबुद्धिरूपविकारानुसारिणो भूत्वा चरन्ति विषयान् भुञ्जते । त एते देवा मनुष्या अन्येऽपि पश्वादयः क्षितिं भूमिमाश्रित्य चरन्ति वर्तन्ते । अत्राद्य श्लोकेन 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिश्रुतेरर्थो दर्शितः । द्वितीये ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पितेत्येतत्प्रदर्शनेन तत्पदार्थतत्त्वं सर्वभूतस्रष्टृत्वं सर्वान्तःप्रविष्टत्वं चेत्येव लक्षणं प्रदर्शितम् ॥ ६५ ॥

तौ नासत्यावश्विनौ वा महेऽह
स्रजं च या विभृथ पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा
वृते देवास्तत्प्रपदे न सूते १० ॥ ६६

मुखेन गर्भं लभेता युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ
स्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गा ११॥६७

स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीन पथि सप्रमोह ।
दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवां शरण्यौ शरणं प्रपद्ये १२ ॥ ६८

इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष तेऽपूपोऽशानैनमिति ॥६९॥

स एवमुक्त प्रत्युवाच नानृतमूचतुर्भगवन्तौ नत्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति ॥७०

ततस्तमश्विनावूचतु आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्त स तेनानिवेद्य गुरवे त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति ॥ ७१ ॥

स एवमुक्त प्रत्युवाच एतत्प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमुपयोक्तुमिति ॥७२॥

तमश्विनावाहतु प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते काष्र्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांश्च भविष्यसीति श्रेयश्चावाप्स्यसीति ॥७३॥

स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्याभ्यवादयत् ॥७४॥

आचचक्षे च स चास्य प्रीतिमान्बभूव ॥७५॥

उक्तविध तत्पदार्थमनूद्य स एव सघातप्रवर्तको जीवो नान्यस्ततोऽस्तीत्याह । तौ प्रसिद्धौ नासत्यावश्विनौ वा युवा महे पूजयेऽहम् । वा युवा पुष्करस्य व्योमपुष्करमम्बरम् । आकाशोऽव्याकृतमव्यक्तामत्यनर्थान्तरम् । तस्य स्रज सृज्यते इति स्रक्कार्यजात विभृथ । प्राविश्य धारयथस्तदपि महे इत्यनुषज्यते । तौ नासत्यौ अमृतौ नित्यमुक्तौ ऋतावृधौ ऋतस्य कर्मफलस्योप बृहकौ । न हि ऋत्तिवृधात्यादिना दीर्घ । ऋते विना देवा वागाद्यभिमानिनोऽग्न्यादय तत्प्रपन्ने तेषा वागादिविषयाणा वचनादीना प्रपदे प्राप्तये न सूते न सुवते न समथा भवन्ति । सूते इति च्छान्दसो व्यत्यय । कोह्येवान्यात्क प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति श्रुते । न चेतन प्रवर्तकमृते शकटवदचेतन । सघात प्रवर्तत इति भाव । तदेव नान्योऽतोस्ति द्रष्टेति चेतनान्तरऽनिषेधात् तत्त्वमसीति जीवेशयोरभेदश्रवणात्प्रपञ्चस्य च वाचारभण विकारो नामधेयमित्यनृतत्वश्रवणाच्चाद्वैत ब्रह्मशास्त्रसिद्धमत्रापि अश्विनोर्जगदुपादानत्वोक्त्या तौ नासत्याविति पदद्वयेन तत्त्व पदार्थयो पूर्वापरार्धयोस्तुल्यशब्दोपादाने न जावेशाभेदप्रतिपादनेन च प्रसाधितम् ॥ ६६ ॥ एव ब्रह्मविद्या समाप्य केषाचिन्मते सघात एव चेतयते नान्यस्ततश्चेतनोस्तीति त दूषणपूर्वक स्वस्य चक्षु प्रार्थयते । युवानौ मातापितरौ । अन्नात्पुरुष इति श्रुते । मुखेनान्नरूप गर्भं प्रथम लभेता तत एतत् एत गर्भं छान्दस क्लीबत्व पुसि रेतोरूपेण । योषिति शोणितरूपेण परिणतम् । गतासुरचेतनो देह प्रपदेन प्रकर्षेण पद्यते सुखमनेनेति प्रपदमुपस्थेन्द्रियम् । सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमिति श्रुते । तेन पूर्व रेत सिक्त सूते पश्चात्स्त्री । अत सघातस्य मलपिण्डवदचेतनत्व सिद्धम् । सद्यो जात उत्पन्नमात्रो गर्भो बाल मातर आत्ति स्तनपाने प्रवर्तत इत्यर्थ । तदेतज्जन्मान्तरीयानुभवाहितसस्कारमन्तरेण सभवतीत्यस्ति पूर्वसिद्ध सघातादन्यश्चेतनस्तत्प्रवर्तक इति सिद्धम् । तावश्विनौ स्त अश्व्युपलक्षित ब्रह्म । ताविति विधेयापेक्षया द्वित्वम् । शैत्य हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येतिवत् । एतेन तत्वमसीति वाक्यार्थ उक्त । जीवसे जीवनाय । गा चक्षूषि मुचथ चक्षु प्रतिबन्धापनयनक्रियास्तामित्यर्थ ॥ ६७ ॥ अपूप बहुच्छिद्र स्नेहपक्व भक्ष्यम् । यावन्त्यपूपाच्छिद्राणीति व्रतविशेष प्रसिद्धे । मधुविद्याया मध्वपूपशब्देन मधुपेश्या बहुबिलाया ग्रहणात्तत्सदृशेनैवापूपद्रव्येण भवितव्यमिति च अशान भक्षय ॥ ६९ ॥ दन्ता इव दन्ता सुखदु खभोजकत्वात् कर्माणि । कृष्ण अय मालिनत्वात् बन्धकत्वाच्च अविद्या तन्मया । उपाध्याय केवलकर्मार्जिते एव सुखदु खे भुक्ते इत्यर्थ । तव तु हरताति हिरण्य सकल्पस्तन्मयास्तत्प्रधाना दन्ता अतस्त्वं स यदि पितृलोककामो भवति सकल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्तीति श्रुते । सकल्पमात्रासिद्धविषयोपनीत सुख भोक्ष्यसि ब्रह्मवित्त्वादित्यर्थ । एतेनानात्मज्ञस्यापि गुरोराराधनादात्मज्ञान भक्तस्य भवति । एकलव्यस्येव मृन्मयद्रोणाराधनादिति दर्शितम् । श्रेयो ज्ञानम् ॥ ७३ ॥

* यथा श्रुते काष्र्णायसा दन्ता इत्युपाध्यायस्य निर्दयत्व सूचितम् तव हिरण्मया इति त्वं शिष्येषु दयावान्भविष्यसीति । तेनानुपताप्यैवानुग्राह्यमनुगृह्णीयादित्युक्त भवति ।

आह चैनं यथाऽश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसि ॥ ७६ ॥

सर्वे च ते वेदा प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति । एषा तस्यापि परीक्षोपमन्यो ॥

अथापर शिष्यस्तस्यैवापोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम तमुपाध्याय समादिदेश वत्स वेद इहास्यता तावन्ममगृहे काचित्काल शुश्रूषुणा च भवितव्य श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ७८ ॥

स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषण परोऽवसत् गौरिव नित्य गुरुणा धूर्षु नियोज्यमान शीतोष्णक्षुतृष्णादु खसह सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महताकालेन गुरु परितोष जगाम ॥ ७९ ॥

तत्परितोषाच्च श्रेय सर्वज्ञता चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८० ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञात समावृतस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रम प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रय शिष्या बभूवु स शिष्यान्नकिंचिदुवाच कर्म वा क्रियता गुरुशुश्रूषा चेति । दु खाभिज्ञो हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितु नेयेष ॥ ८१ ॥

अथ कस्मिंश्चित्काले वेद ब्राह्मण जनमेजय पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्य वरयित्वोपाध्याय चक्रतु ॥ ८२ ॥

स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कनामान शिष्य नियोजयामास ॥ ८३ ॥

भो यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीयमान भवता क्रियमाणमिति स एव प्रतिसदिश्योत्तङ्क वेद प्रवास जगाम ॥ ८४ ॥

अथोत्तङ्क शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म । स तत्र वसमान उपाध्याय स्त्रीभि सहिताभिराहूयोक्त ॥ ८५ ॥

उपाध्यायिनी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथाऽयमृतर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियेतामषा विषीदतीति ॥ ८६ ॥

एवमुक्तस्ता स्त्रिय प्रत्युवाच । न मया स्त्रीणा वचनादिदमकार्य करणीयम् । न ह्यहमुपाध्यायेन सदिष्टोऽकार्यमपि त्वया कार्यमिति ॥ ८७ ॥

तस्य पुनरुपाध्याय कालान्तरेण गृहमाजगाम तस्मात्प्रवासात् । स तु तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत ॥ ८८ ॥

उवाच चैन वत्सोत्तङ्क किं ते प्रिय करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता तेन प्रीति परस्परेण नौ सवृद्धा तदनुजाने भवन्त सर्वानेव कामानवाप्स्यसि गम्यतामिति ॥ ८९ ॥

स एवमुक्त प्रत्युवाच किं ते प्रिय करवाणीति एवमाहु ॥ ९० ॥

यश्चाधर्मेण वै ब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतर प्रैति विद्वेष चाधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सोहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्ट गुर्वर्थमुपहर्तुमिति । तेनैवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच वत्सोत्तङ्क उष्यता तावदिति ॥ ९२ ॥

स कदाचिदुपाध्यायमाहोत्तङ्क आज्ञापयतु भवान्किं ते प्रियमुपाहरामि गुर्वर्थमिति ॥ ९३ ॥

यथाश्विनावित्युक्त्या स्वस्य तादृक् श्रेय प्रदाने सामर्थ्याभाव सूचित उपाध्यायेन ॥७६॥ एषा तस्येति सूतवाक्यम् ॥७७॥ शुश्रूषुणा सेवापरेण॥७८॥गौर्बलीवर्द ॥७९॥ अत्र उद्दालकपरीक्षायास्तात्पर्यमत्यल्पमपि गुरुकार्ये देहत्यागेनापि कर्तव्यम् । उपमन्युपरीक्षाया अत्यावश्यकमप्याहारादिक गुरुणा प्रतिषिद्ध चेत्त्यक्तव्यमेवेति । वेदपरीक्षाया अनर्हेऽपि कर्मणि गुरुणा नियुक्त शीतोष्णादिना बाध्यमानोऽपि न विषीदेदनुग्रह इत्येव मत्वा तिष्ठेदिति । एवमग्रेप्याख्यायिकातात्पर्याण्यूह्यानि ॥ ८० ॥ 'अथ सेवामनिच्छन्त गुरुमर्थेन तोषयेत् । गुर्वर्थे यतमान तमनुगृह्णन्ति देवा ' इत्येतद्दर्शयितुमुत्तङ्काख्यायिकामाह । स उपाध्यायेनेत्यादिना । स वेद समाव्रतो मेखलाजिनादि ब्रह्मचर्याश्रमलिङ्ग त्यक्त्वा स्नातकत्व प्राप्त । नेयेष न कामितवान् ॥ ८१ ॥ नियोजयामास अग्निशुश्रूषादौ इति शेष ॥८३॥ वसमानो वसन् । उपाध्यायस्त्रीभि उपाध्यायाश्रमस्थाभि ॥ ८५ ॥ वध्य उपागमशून्य । पाठान्तरे एतत्कर्म । विषीदति परिहीयते ॥८६॥ आहुर्वृद्धा ॥९०॥ यश्चेति याजने हि ददत वै ते तमयाजयस्तस्माद्दयाज्य प्रतिगृह्णन्तो वै ते तमयाजयस्तस्मात्प्रतिगृह्णता याज्यमुभये राध्नुवन्तीति श्रूयते । तद्वदध्यापनेऽपि याजने प्रतिग्रहवज्जीविकारूपे ददद्देवाध्याप्य प्रतिगृह्णतैवाध्याप्यमिति धर्म । तत्र यो दक्षिणाया अग्रहणेन अधर्मेण यो ब्रूयात् अध्यापयेत् । यश्च अधर्मेण तस्या असमर्पणेन पृच्छति अधीते । अन्यतर अदाता अप्रतिग्रहीता वा प्रैति म्रियते । विद्वेष चान्यतरोऽदानाद प्रतिग्रहाद्वाधिगच्छति । मद्दत्तदक्षिणाया अग्रहे तव अधर्म स्यात् मम च त्वयि द्वेष स्यादहमनेन कृतार्थो न कृत इति भाव ॥९१॥ उष्यतामिति । कालान्तरे एतस्य गुरुदक्षिणादाननिर्बन्धमपनेष्यामीति भाव ॥९२॥

तमुपाध्याय प्रत्युवाच वत्सोत्तङ्क बहुशो मा चोदयसि गुर्वर्थमुपाहरामीति तद्गच्छैना प्रविश्योपाध्यायिनी पृच्छ किमुपाहरामीति ॥ ९४ ॥

एषा यद्ब्रवीति तदुपाहरस्वेति।स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छद्भगवत्युपाध्यायेनास्म्य नुज्ञातो गृह गन्तुमिच्छामीष्ट ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तुमिति ॥ ९५ ॥

तदाज्ञापयतु भवती किमुपहरामि गुर्वर्थमिति। सैवमुक्तोपाध्यायिनी तमुत्तङ्क प्रत्युवाच। गच्छ पौष्य प्रति राजान कुण्डले भिक्षितु तस्य क्षत्रियया पिनद्धे ॥ ९६ ॥

आनयस्व चतुर्थेऽहनि पुण्यक भविता ताभ्यामाबद्धाभ्या शोभमाना ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि। तत्सपादयस्व एव हि कुर्वत श्रेयो भविता ऽन्यथा कुत श्रेय इति ॥ ९७ ॥

स एवमुक्तस्तथा प्रातिष्ठतोत्तङ्क स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाण तमधिरूढ च पुरुषमतिप्रमाणमेव स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत ॥ ९८ ॥ भो उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ ९९ ॥

तमाह पुरुषो भूयो भक्षयस्वोत्तङ्क मा विचारयोपाध्यायेनापि ते भक्षित पूर्वमिति॥ १०० ॥

स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य मूत्र पुरीष च भक्षयित्वोत्तङ्क ससभ्रमादुत्थित एवाप उपस्पृश्य प्रतस्थे ॥ १ ॥

यत्र स क्षत्रिय पौष्यस्तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तङ्क।सउत्तङ्कस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच ॥२ ॥

अर्थी भवन्तमुपागतोऽस्मीति स एनमभिवाद्योवाच। भगवन्पौष्य खल्वह किं करवाणीति ॥

तमुवाच गुर्वर्थ कुण्डलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मीति। ये वै ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हतीति ॥ ४ ॥

त प्रत्युवाच पौष्य प्रविश्यान्त पुर क्षत्रिया याच्यतामिति। स तेनैवमुक्त प्रविश्यान्त पुर क्षत्रिया नापश्यत् ॥ ५ ॥

स पौष्य पुनरुवाच न युक्त भवताऽहमनृतेनोपचरितु न हि तेऽन्त पुरे क्षत्रिया सन्निहिता नैना पश्यामि ॥ ६ ॥

स एवमुक्त पौष्य क्षणमात्र विमृश्योत्तङ्क प्रत्युवाच। नियत भवानुच्छिष्ट स्मर तावन्न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टु पतिव्रतात्वात्सैषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ७ ॥

अथैवमुक्त उत्तङ्क स्मृत्वोवाचास्ति खलु मयोत्थितेनोपस्पृष्ट गच्छता चेति। त पौष्य प्रत्युवाच एष ते व्यतिक्रमो नोत्थितेनोपस्पृष्ट भवतीति शीघ्र गच्छता चेति ॥ ८ ॥

अथोत्तङ्कस्त तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनो नि शब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृद्गताभिरद्भिस्त्रि पीत्वा द्वि परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्य चान्त पुर प्रविवेश ॥ ९ ॥

ततस्ता क्षत्रियामपश्यत् सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्क प्रत्युत्थायाभिवाद्योवाच स्वागत त भगवन्नाज्ञापय किं करवाणीति ॥ ॥ ११० ॥

स तामुवाचैते कुण्डले गुर्वर्थ मे भिक्षिते दातुमर्हसीति। सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते कुण्डलेऽवमुच्यास्मै प्रायच्छदाह तक्षको नागराज सुभृश प्रार्थयत्यप्रमत्तो नेतुमर्हसीति ॥ ११ ॥

स एवमुक्तस्ता क्षत्रिया प्रत्युवाच भगवति सुनिर्वृता भव। न मा शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति ॥ १२ ॥

स एवमुक्त्वा ता क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाशमागच्छत्। आह चैन भो पौष्य प्रीतोऽस्मीति तमुत्तङ्क पौष्य प्रत्युवाच ॥ ११३ ॥

पिनद्धे परिहिते ॥ ९६ ॥ पुण्यक व्रतविशेष। परिवेषण अन्नादिदानम् ॥ ९७ ॥ ऋषभो वृषभ। स्वाध्यायाध्ययनजो धर्म। तमाधिरूढ पुमांस्तदधिष्ठाता परमेश्वर ॥ ९८ ॥ तेन प्रेरित उत्तङ्क पुरीषं धर्मफल अमृतं मरणभयनिवृत्तये भक्षयस्वाङ्गीकुरुष्व ॥ ९९ ॥ स तदनिच्छन्नपि बलादिन्द्रेण धर्मफलं ग्राहित ॥ १०० ॥ स तु पुरीषमेवेदमिति मत्वा भक्षयित्वा उत्थित अनुपविश्यैव अप उपस्पृश्य कार्यशैघ्र्यात्प्रतस्थे। अत्र ऋषभादिरूपकेण धर्मबलादानिष्टनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च भवतीति दर्शितम् ॥ १ ॥ तावतैवापराधेन क्षत्रियां नापश्यत्। अशुचित्वदोषादेवेदानीं त नाना देवर्षिदर्शनादिक न जायत इति भाव ॥ ५ ॥ पतिव्रतात्वादिति। पातिव्रत्याद्देवतावदल्पापराधेऽपि स्त्रियो दुर्लक्ष्या भवन्तीति तद्धर्ममहात्म्यं दर्शितम् ॥ ७ ॥ अथेति। तिष्ठता गच्छता चोपस्पृष्ट आचमन कृतम्। तदकृतमेवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ खानि इन्द्रियाणि ॥ १०९ ॥ सद्भावेन गुरुभक्त्या ॥ ११ ॥ हे भगवति त्वं निर्वृता निश्चिन्ता भव इत्युवाचेति सबन्ध ॥ १२ ॥

भगवन्श्चिरेण पात्रमासाद्य ते भवांश्च गुणवान्-तिथिस्तदिच्छे श्राद्धं कर्तुं क्रियतां क्षण इति ॥१४

तमुत्तङ्क प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि शीघ्रमिच्छामि । यथोपपन्नमन्नमुपस्कृतं भवतेति स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास ॥१५॥

अथोत्तङ्कः सकेशं शीतमन्नं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा तं पौष्यमुवाच । यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥१६॥

तं पौष्यः प्रत्युवाच यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मात्त्वमनपत्यो भविष्यसीति तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच ॥१७॥

न युक्तं भवताऽन्नमशुचि दत्वा प्रतिशापं दातुं तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु। ततः पौष्यस्तदन्नमशुचि दृष्ट्वा तस्याशुचिभावमपरोक्षयामास ॥१८॥

अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रिया यत्कृतमनुष्णं सकेशं चाशुच्येतदिति मत्वा तमृषिमुत्तङ्कं प्रसादयामास ॥१९॥

भगवन्नेतदज्ञानादन्नं सकेशमुपाहृतं शीतं तत्क्षामये भवन्तं न भवेयमन्ध इति तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच ॥१२०॥

न मृषा ब्रवीमि भूत्वा त्वमन्धो न चिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि शापो भवता दत्तो न भवेदिति ॥२१॥

तं पौष्यः प्रत्युवाच न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुं न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति किं चैतद्भवता न ज्ञायते तथा ॥२२॥

नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः । तदुभयमेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारमिति ॥ २३ ॥

तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथा कर्तुं गम्यतामिति तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । भवताऽहमन्नस्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यनुनीतः प्राक् च तेऽभिहितम् ॥२४॥

यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति।दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यतीति२५

साधयामस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानं च ॥२६॥

अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले सन्न्यस्य भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे। एतस्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् ॥२७॥

तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य कृतोदककार्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् ॥२८॥

तस्य तक्षको दृढमासन्नः स तं जग्राह गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षकस्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश॥ २९ ॥

प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् । अथोत्तङ्कस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् ॥३०॥

स तद्बिलं दण्डकाष्ठेन चखान न चाशकत् । तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत्स वज्रं प्रेषयामास ॥३१॥

गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रं दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत्३२

तमुत्तङ्कोऽनुविवेश तेनैव बिलेन प्रविश्य च तं नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् ॥ ३३ ॥

स तत्र नागास्तानस्तुवदेभिः श्लोकैः --
य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।
क्षरन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥३४॥

अत्र सर्वत्र शापव्याजेन सत्पात्रे केशकीटाद्यवपन्नमन्नं ददद्न्धो भवतीति दर्शितम् । तस्मात्परीक्ष्य देयमिति भावः । विनापराधं दत्तः शापो विनिष्फलो भवतीत्यप्युन्नेयम् । राज्ञा दत्तस्य शापस्य वैयर्थ्यदर्शनात् ॥ १२० ॥ न चिरात् शीघ्रम् ॥ २१ ॥ प्रत्यादातुं उपसंहर्तुम् ॥ २२ ॥ नवनीतवत् शीघ्रद्रावि । वाक् क्षुरवत्सद्यो विच्छेदिका सुखजीवितादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥ गम्यतां त्वयेति शेषः । ते त्वया ॥ २४ ॥ साधयामः शापाभावं निश्चिनुमः क्षपणकं पाखण्डभिक्षुकम् ॥ २६ ॥ उदकार्थं शौचाचमनादि प्रचक्रमे । कर्तुमिति शेषः ॥ २७ ॥ नमस्कृत्वेति संबन्धः ॥ २८ ॥ दृढमासन्नः अत्यन्तसंनिहितः ॥ २९ ॥ अन्वगच्छत् आज्ञातवान् ॥३०॥ प्रासादाः देवनृदेवगृहाणि । हर्म्याणि धनिकानां गृहाणि । वलभ्यो मध्योच्छ्रिता उभयतो नमत्पक्षा गृहविशेषाः । निर्यूहाः पट्टशालाः ॥ ३३ ॥ ऐरावतो राजा येषां ते । समितौ रणे शोभनाः श्लाघिनः । जीमूता इव शस्त्रधाराः क्षरन्तः । सविद्युतः पवनस्येव ईरितं गमनं येषां ताः शीघ्राः सफलाश्च । शस्त्रधारा इत्यध्याहारः ॥३४॥

सुरूपा बहुरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डला ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवा ॥ ३५
बहूनि नागवेश्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
तत्रस्थानपि सस्तौमि महत पन्नगानहम् ॥ ३६
इच्छेत्कोऽर्काशुसेनाया चर्तुमैरावत विना ।
शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशति ॥ ३७
सर्पाणा प्रग्रहा यान्ति धृतराष्ट्रो यदैजति ।
ये चैनमुपसर्पन्ति ये च दूरपथ गता ॥ ३८
अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृभ्योऽकरव नम ।
यस्य वास कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्पुरा ॥ ३९
त नागराजमस्तौष कुण्डलार्थाय तक्षकम् ।
तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्य सहचरावुभौ ॥ १४०
कुरुक्षेत्र च वसता नदीमिक्षुमतीमनु ।
जघन्यजस्तक्षकश्च श्रुतसेनेति य सुत ॥ ४१
अवसद्यो महद्युम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् ।
करवाणि सदाचाह नमस्तस्मै महात्मने ॥ ४२
एव स्तुत्वा स विप्रर्षिरुत्तङ्को भुजगोत्तमान् ॥
नैव ते कुण्डले लेभे ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ ४३

एव स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभ त्तदाऽपश्यत्स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पट वयन्त्यौ । तस्मिंस्तन्त्रे कृष्णा सिताश्च तन्तवश्चक्र चापश्यत् द्वादशार षड्भि कुमारै परिवर्त्यमान पुरुष चापश्यदश्व च दर्शनीयम् ॥ ४४
स तान्सर्वांस्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवदेव श्लोकै ॥ १४५

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्य चरति ध्रुवेऽस्मिन् ॥
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्वै कुमारा परिवर्तयन्ति ॥ १ ॥४६॥

कल्माषकुण्डला चित्रकुण्डला ॥ ३५ ॥ अर्का शूनामतितीक्ष्णानाम् । अय धृतराष्ट्र ऐरावतभ्राता यदा एज ति दीप्यते । 'एजभ्रेजृभ्राजृदीप्तौ' इत्यस्य धातो रूपम् । तदा ष्टाधिकान्यष्टाविंशतिसहस्राणि सर्पाणा प्रग्रहा सूर्यहयर श्मिभूता नागा यान्ति । सौर तेजोऽपि यत्तेजसा निरुद्ध प्रग्रह सर्पात्र दग्धुमीष्टे इत्यर्थ सार्ध ॥ ३८ ॥ महद्युम्नि तीर्थ विशेष इति प्राञ्च । महद्युम्नि सूर्ये तत्समीपे नागमुख्यता प्रार्थयन् कुरुक्षेत्रेऽवसदिति पूर्वेण सबन्ध कुरुक्षेत्रवासमात्रा देव महत्स्थान प्राप्यत इत्याशय । *द्युमानित्यत्रमनिच आदिलोप आर्ष । अत्रायमाख्यायिकातात्पर्यार्थ । कुण्डलरत्न वस्तुतत्त्वम् । तक्षकेणेव पाखण्डिना अपहृत परमेश्वरप्रसादलब्धविवेकवज्रबलेन पाखण्डमतबिलमव दार्य विवेकमनुनागराजबिलतुल्यमान्तरमान्तरंकोश पूर्व पूर्वकोशाद्रमणीयतर प्रविश्य तत्रत्या सत्यसकल्पत्वा दि सपद दृष्ट्वा तदभिमानिना सर्पतुल्यानामिन्द्रि यबुद्ध्यादि स्थानीयानामनुनयेनापि तत्त्वरत्न यदा न प्राप्त तदा सकटस्थ स्वयमेवपूर्वार्जितसाङ्गाध्ययनध र्मबलादालोचितवानिति । तत्र वेदेऽपि छादोग्यादौ गुरु शुश्रूषया तुष्ट परमात्मा स्वयमेवानुगृह्णातीति दृष्टम् । यथा सत्यकामस्य उपाध्यायगवीरभिरक्षतोऽमानुषेभ्य ऋषभा दिभ्यो विद्यालाभ । तथा उपकोसलस्य गुरोरग्नीन्सेवमान स्याग्निभ्य एव विद्यालाभ । एवमुत्तङ्कस्यापि ब्रह्मचर्यदा र्ढ्यात्प्रजापतेरिव स्वत एव ज्ञानमुद्भमाविति युज्यत एवेति ॥ ४२ ॥ तत्र सवत्सरात्मकपटरूपकेण प्रपञ्चस्वरूपमत्र निरूप्यते । तत्र स्त्रियौ चितिर्माय च । तन्त्र यत्र दीर्घ तन्तव प्रोता भवन्ति तत्स्थानीयमविद्याकामकर्मात्मक वास नाजाल तत्र ह्येतत्सर्वं प्रतिष्ठितम् । पट *ससारस्त वयन्त्यौ अविच्छिन्नतन्तुसन्तानेन निर्वर्तयन्त्यौ । प्रकाशाप्रकाशाभ्यामे व रज्जूरगादि जायते न त्वन्यतरेण तादृशत्वात्ससारस्य चिद चिद्रूपयुवतीद्वयनिर्वर्त्यत्वं युक्तम् । तस्मिंस्तन्त्रे सुवेमे शोभने वेमे तिर्यक्तन्तुविक्षेपणे तत्तुल्ये पुण्यपापे । तत्र योज्ये सितकृष्णतन्तुस्थानीये सुखदु खे । चक्र तत्स्थूलश रीरम् । षड्भिर्वक्ष्यमाणै कुमारै परिवर्त्यमान सचार्य माण पुरुष च तदधिष्ठातारमन्तर्यामिणं मायाविनम् । अश्व चाश्रुवस्वभाव बुद्धिवशवर्तित्वात्तिरोहितास गस्वभावं जीवं चादर्शनीयमहं प्रत्ययगोचरं चापश्यत् ॥ ४४ ॥ स तान्सर्वांस्तुष्टाव एभिर्वक्ष्यमाणै श्लोकै । मन्त्रवद्वेदगतऋग्भागवत् । तत्त्वार्थप्रकाशकैरिति शेष । मन्त्रवादेति पाठे मन्त्रवादो मन्त्रस्वरूपम् ॥१४५॥ श्लोकानेवाह । त्रीणीति । अत्र सवत्सर प्रजापतिरिति श्रुते सवत्सररूपकेण प्रजापतिं विश्वात्मान कृत्स्नससाराभि मानिन समष्टिजीव स्तौति । तत्र सवत्सरस्य षष्ट्यधि कशतत्रयमहोरात्रा दर्शपूर्णमासाख्यानि चतुर्विंशतिपर्वाणि षड्ऋतवश्चेत्यवयवा । एव प्रजापतेरपि चतुर्विंशतेस्त त्त्वाना योगे सघातरूपे चक्रे स्थूलसूक्ष्मशरीरात्मके । तत्त्वानि च मूलप्रकृति महान् अहकार पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चमहाभूतानाति । तत्र ध्रुवे यावन्मो क्षस्थायिनि चक्रे चक्रवदनिश भ्राम्यमाणे । मध्येऽन्तर्यो नित्य चरति विषयान् भुक्ते । भोक्ताऽत्मा । अत्रास्मिन्नेव प्रत्यग्रूपे त्रीणि शतानि षष्टिश्च वासनातन्तुयूथानि सम र्पितानि । तथा हृदयस्य हि ता नाड्यो द्वासप्तति । सहस्रा णीति श्रूयमाणसख्याका नाड्यस्तत्तल्लोकगतिप्रदा सान्ति । तासा चैकैकस्मिँल्लोके शब्दादीना पञ्चानामपि सत्त्वात्प्रत्येक

तन्त्रं चेदं विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ॥
कृष्णान्सिताश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव २॥ १४७

वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ॥
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ३॥ ४८

यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपैति ॥
नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ४॥ ४९

ततः स एनं पुरुषः प्राह प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण किं ते प्रियं करवाणीति स तमुवाच ॥१५०॥

पञ्चविधत्वम् । तथा च विस्तरेण तावत्सहस्रसंख्याका अपि संक्षेपात्त्रीणि शतानि षष्टिश्चोच्यन्ते । एवं चास्मिन् भोक्तरि तावत्यो वासना अर्पिता इत्यर्थः । षट्कुमाराः जीवगता अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः । 'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः । अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ' इति स्मृत्युक्तम् आद्याख्या वा पञ्चक्लेशाः । अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मधीरविद्या । अहमेव महानस्मीति धीरस्मिता । शेषाः प्रसिद्धाः । षष्ठी ऐश्वरी माया च। एते षट्कुमारा इव विवेकवैराग्यबलवता सुजेया अपि ते परिवर्तयन्ति जन्ममरणप्रबन्धं घटायन्त्रवदनिशं चालयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ तन्त्रं चेदमिति । इदं तन्त्रं वासनाजालं विश्वरूपे विश्वरूपा तावन्मायैव तामनुचितिरपि विश्वरूपा । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' । 'रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव ' इत्यादि श्रुतिभ्यः । युवत्यौ बाल्यवार्धक्यकृतापकर्षशून्ये । वयतः सतनुतः । कथं सततं तन्तून् वासनामयान् वर्तयन्त्यौ चालयन्त्यौ । तन्तुवायाविव इमे एव बुद्धिचिदाभासरूपाभ्यां घटादिकं कवलीकृत्य तद्विषया वासना उत्पादयतः इत्यर्थः । यद्वा युवत्यौ धाताविधातारौ तत्र धाता मायोपाधिरीश्वरः पर्जन्यवत्साधारणं कारणम् । विधाता विविधवासनामयत्वेन विचित्ररूपः सन् कर्ता जीवः तत्तद्धीजवदसाधारणं कारणम् । तावेतौ प्रयोज्यप्रयोजकरूपेणेदं तन्त्रं संसाराख्यं वयतः इत्यादि यथायोग्यं व्याख्येयम् । कृष्णान् दुःखरूपान्सितान्सुखमयान् । विवर्तयन्त्यौ वैपरीत्येन सुखे दुःखबुद्धिं दुःखे सुखबुद्धिं च संपादयन्त्यौ । तथाऽजस्रं भूतानि जरायुजादीनि भुवनानि तदाश्रयरूपाणि चतुर्दश। तानि सर्वाणि विवर्तयन्त्यावित्यनुकृष्यते ।ऊर्ध्वाधरीभावेन चालयन्त्यावित्यर्थः ॥ २॥ ॥१४७॥ एवं बन्धस्वरूपं प्रदर्श्य तस्याज्ञानकार्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वमाह । वज्रस्येति । योऽयं चक्रे चरति मौढ्यदशायां स एव साधकदशायां वज्रस्य विवेकस्य भर्ता भवति शास्त्रश्रवणेन गुर्वाद्यनुग्रहात् । अत एव भुवनस्य गोप्ता विवेकवत्त्वादेव सर्वभूताभयदायी वृत्रस्य स्वरूपावरकस्याज्ञानस्य निहन्ता । सर्वत्र इन्द्रवृत्रवज्रशब्दानामात्ममायाविवेकवाचित्वमाश्वमेधिके स्पष्टीभविष्यति । अनयैव दिशा कृत्स्नो वेदार्थोऽपि निर्वोढव्यः । नमुचेः न मुञ्चतीति आवरणापगमे सत्यपि प्रतिबिम्बभ्रमवदिदंज्ञानगतविक्षेपशक्तिर्नमुचिः । तस्यापि निहन्ता । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति सत्यपि विद्याऽविद्योच्छेदे तद्विक्षेपशक्तेर्देहान्त एव नाशश्रवणात् । कृष्णे विद्याविद्ये । मायाकार्यत्वादुभे अपि कृष्णे । यथोक्तं श्रीमद्भागवते। 'विद्याविद्ये मम तनू विध्युद्धवशरीरिणाम् । मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते इति । वसने वसनवदावरके । वसानः ऊरीकृतवान् । उभे अपि स्वरूपाद्बहिर्भूते इत्यर्थः । अत एव महात्मा व्यापकस्तेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तम् । अस्य चिद्रूपत्वमाह । सत्यानृते सत्यं अबाधितं प्रत्यगात्मतत्त्वम् । अनृतं अहंकारादि तदुभयं यो विविनक्ति पृथक्करोति यस्तस्मै नमः इत्युत्तरेण संबन्धः । स्थूलसूक्ष्मकारणाख्योपाधित्रयं निरस्य स्वमहिमप्रतिष्ठो भवतीत्यर्थः । एतेन दृश्यस्याहंकारादेः पृथक्करणेन दृङ्मात्रमात्मतत्त्वमिति दर्शितम् ॥ ३ ॥ अस्यैवंभूतस्य चिदात्मनः समष्टिव्यष्टिपिण्डान्तः प्रविष्टत्वं दर्शयति । य इति । य आत्मा पूर्वोक्तो वैश्वानरः विराजं विश्वं वा वाहनं स्वारोहणस्थानम् । अभ्युपैति अभितः उपैत्युपगच्छति । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् 'इति श्रुतेः । उपाध्यात्मतां धत्ते इत्यर्थः । आकस्मिकत्वं अभ्युपगन्तव्याभ्युपगमयोर्वारयति । पुराणमिति । कार्यरूपेण क्षयिष्णुमपि कारणरूपेण सततं सन्तमित्यर्थः । अपां गर्भमिव गर्भं प्रतिबिम्बभूतं न तु ब्रह्मैकदेशभूतम् । तस्यासङ्गत्वात् । अनंशत्वाच्च । वाजिनं इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमिति श्रुतेश्चिदात्मनो जडशक्तिरूपम् । य एवं भूतोऽपि जीवत्वं मिथ्यैव प्रतिबिम्बरूपेणापद्यते तस्मै नमोऽस्तु । जगदीश्वराय चतुर्दशभुवननियन्त्रे । लोकत्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि तेषामीशाय । एवं तत्त्वं पदवाच्यार्थरूपित्वमुक्तम् । तल्लक्ष्यार्थरूपित्वमाह । पुरंदरायेति। पुराणि व्यष्टिसमष्ट्यात्मकानि त्रीणि त्रीणि शरीराणि दारयति विद्ययाऽविद्योच्छेदेन समूलमुन्मूलयतीति तथा सर्वोपाधिशून्यचिन्मात्रायेत्यर्थः ।* पुराणि दारयतीति स्थिते 'वाचं यमपुरंदरौ च' इति खच्मुमागमश्च निपात्येते ४॥४९

नागा मे वशामीयुरिति स चैन पुरुष पुनरुवाच एतमश्वमपाने धमस्वेति ॥ १५१ ॥

ततोऽश्वस्यापानमधमत्ततोऽश्वाद्धम्यमानात्स र्वस्रोतोभ्य पावकार्चिष सधूमा निष्पेतु ॥ ५२ ॥

ताभिर्नागलोक उपधूपितेऽथ सम्भ्रान्तस्तक्षकोऽ ग्नेस्तेजोभयाद्विषण्ण कुण्डले गृहीत्वा सहसा भवनान्निष्क्रम्योत्तङ्कमुवाच ॥ ५३ ॥

इमे कुण्डले गृह्णातु भवानिति स ते प्रतिजग्राहो त्तङ्क प्रतिगृह्य च कुण्डलेऽचिन्तयत् ॥५४॥

अद्य तत्पुण्यकमुपाध्यायिन्या दूर चाहमभ्या गत स कथ सभावयेयमिति तत एन चिन्तया नमेव स पुरुष उवाच ॥५५॥

उत्तङ्क एनमेवाश्वमधिरोह त्वा क्षणेनैवोपा ध्यायकुल प्रापयिष्यतीति ॥ ५६ ॥

स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामो- पाध्यायकुलमुपाध्यायिनी च स्नाता केशाना वापयन्त्युपविष्टोत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे ॥ ५७ ॥

अथतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्क प्रविश्य उपाध्याय कुलमुपाध्यायिनीमभ्यवादयत् ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत्सा चैन प्रत्युवाच ॥५८॥

उत्तङ्क देशे कालेऽभ्यागत स्वागत ते वत्स त्वमनागासि मया न शप्त॰ श्रेयस्तवोपस्थित सिद्धिमाप्नुहीति ॥ ५९ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत्। तमुपाध्याय प्रत्युवाच वत्सोत्तङ्क स्वागत ते किं चिर- कृतमिति ॥१६०॥

तमुत्तङ्क उपाध्याय प्रत्युवाच भोस्तक्षकेण मे नागराजेन विघ्न कृतोऽस्मिन्कर्मणि तेनाऽस्मि नागलोक गत ॥ ६१ ॥

तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पट वयन्त्यौ तस्मिश्च कृष्णा सिताश्च तन्तव किं तत् ॥६२ ॥

तत्र च मया चक्र दृष्ट द्वादशार षड्भैन कुमारा परिवर्तयन्ति तदपि किम् ॥ पुरुषश्चापि मया दृष्ट स चाऽपि क । अश्वश्चातिप्रमाणो दृष्ट स चाऽपि क ॥६३॥

पथि गच्छता च मया ऋषभो दृष्टस्त च पुरुषो ऽधिरूढस्तेनाऽस्मि सोपचारमुक्त उत्तङ्कास्य ऋषभस्य पुरीष भक्षय उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति ॥ ६४ ॥

ततस्तस्य वचनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्त स चापि क । तदेतद्भवतोपदिष्टमिच्छेय श्रोतुं किं तदिति । स तेनैवमुक्त उपाध्याय: प्रत्युवाच ॥ ६५ ॥

ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च ये च ते कृष्णा: सितास्तन्तवस्ते राञ्यहनी। यदपि तच्चक्र द्वादशार षड्भै कुमारा परिवर्तयन्ति तेऽपि षड्ऋतव संवत्सरश्चक्रम् ॥ ६६ ॥

य पुरुष स पर्जन्यो योऽश्व सोऽग्निर्य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्ट स ऐरावतो नागराट् ॥६७॥

एतमश्वमपाने धमस्वेति वैराजमैश्वर्य प्रदर्श येत्यर्थ ५१ ॥ स्रोतोभ्य शरीररन्ध्रेभ्य ॥ ५२ ॥ उपधूपिते धूमेन व्याप्ते । तत एव सर्वेश्वरत्वाविर्भावात्तक्षक शरणागतो बभूवेति तात्पर्यम् ॥ १५३ ॥ तत एव सत्यसंक ल्पत्वाख्य वैराज भावमारूढ क्षणेन गुरुकुल प्राप । आवा पयन्ती दन्तपत्रिकया वेणीरूपेण सग्रथन केशाना कारयन्ती ॥५७॥ यदि क्षण नागत स्यास्तर्हि आनागसि अपराधाभा वेऽपि मया शप्त स्या इत्यर्थ । श्रेयस्तत्त्वज्ञानम् सिद्धि मणिमाद्यैश्वर्यम् ॥५९॥ इदानीं स्वयमपरोक्षीकृतमर्थ गुरुमु खेनाधिगन्तुमुत्तङ्क पृच्छति तत्र चेत्यादिना ॥६२॥ सोपचार सानुनयम् ॥६४॥ आचार्याद्धै विद्या विदिता साधिष्ठ प्राप इति श्रुतेरमानुषैरुक्ताऽपि विद्यागुरुमुखेन स्वीकृता बाढ फलवती- तिभवतीति भाव ॥६५॥ स्त्रियौ धाताविधाता चेति। दधाति सत्तास्फूर्तीकार्येष्विति धाताचितिं विविधरूपेण दधाति धारयत्यात्मानमित्यनेकविकारवती माया विधाता । रात्रि- बद्धामोहकत्वाद् रा रात्रि । अहर्वत् प्रसादकत्वात् सुख- मह ऋतुवदनिश भ्रममाणत्वाहतुशब्देनाविद्यादिपञ्चकं मायाचेति पूर्वोक्तमेव षट्कम् । संवत्सर प्रजापति । सर्वो पाधित्वसाम्यादुदात्ततश्रुतेश्च । न हि संवत्सराख्य कालो नाम किंचित्सूर्यादिपरिस्पन्दाल्पत्वबहुत्वादिनानुमेय वस्तुनि जीर्णत्वनूतनत्वादिव्यवहारहेतुतया सिद्धमिदाना तदानी- मित्यादिव्यवहारालम्बन द्रव्यमास्ति । घटादि द्रव्यस्यैव पूर्वापरदेशसबन्धेन नूतनत्व॰तीतत्वाद्यवस्थाभेदेन च तदुपपत्तेः किमन्तर्गडुना कालेनेति । प्रजापतिरेव संवत्सरशब्दार्थ ॥ ६६ ॥ य पुरुष स पर्जन्य पर्जन्यवत्तापनाशकत्वादा- चार्यरूपी ईश्वर योऽश्व सोऽग्नि भोक्ता जीव इत्यर्थ । इर

यश्चैनमधिरूढ पुरुष स चेन्द्रो यदपि ते भक्षित तस्य ऋषभस्य पुरीष तदमृतं तेन खल्वासि तस्मिन्नागभवने न व्यापन्नस्त्वम् ॥ ६८ ॥

स हि भगवानिन्द्रो मम सखा त्वदनुक्रोशादिममनुग्रहं कृतवान् । तस्मात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरागतोऽसि ॥ ६९ ॥

तत्सौम्य गम्यतामनुजाने भवन्त श्रेयोऽवाप्स्यसीति।स उपाध्यायेनानुज्ञातो भगवानुत्तङ्क क्रुद्धस्तक्षक प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुर प्रतस्थे।१७०

स हास्तिनपुर प्राप्य न चिराद्विप्रसत्तम ।
समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ ७१ ॥
पुरा तक्षशिलासस्थ निवृत्तमपराजितम् ॥
सम्यग्विजयिन दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम् ॥७२॥
तस्मै जयाशिष पूर्वं यथान्याय प्रयुज्य स ॥
उवाचैन वच काले शब्दसपन्नया गिरा ॥ ७३ ॥

उत्तङ्क उवाच ।

अन्यस्मिन्करणीये तु कार्ये पार्थिवसत्तम ।
बाल्यादिवान्यदेव त्व कुरुषे नृपसत्तम ॥ ७४

सौतिरुवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा जनमेजय ।
अर्चयित्वा यथान्याय प्रत्युवाच द्विजोत्तमम् ॥७५॥

जनमेजय उवाच ।

आसा प्रजाना परिपालनेन
स्व क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
प्रब्रूहि मे कि करणीयमद्य
येनासि कार्येण समागतस्त्वम् ॥ ७६

सौतिरुवाच ।

स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
द्विजोत्तम पुण्यकृतां वरिष्ठ ।
उवाच राजानमदीनसत्व
स्वमेव कार्यं नृपते कुरुष्व ॥ १७७ ॥

उत्तङ्क उवाच ।

तक्षकेण महीन्द्रेन्द्र येन ते हिंसित पिता ।
तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ ७८ ॥
कार्यकाल हि मन्येऽह विधिदृष्टस्य कर्मण ।
तदपचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मन ॥७९॥
तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुम ॥ १८० ॥
बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षक पन्नगाधम ।
अकार्यं कृतवान्पापो योऽदशत्पितर तव ॥ ८१ ॥
राजर्षिवंशगोप्तारममरप्रतिम नृपम् ।
घियासु काश्यप चैव न्यवर्तयत पापकृत् ॥ ८२ ॥
होतुमर्हसि त पाप ज्वलिते हव्यवाहने ।
सर्पसत्रे महाराज त्वरित तद्विधीयताम् ॥८३ ॥
एवं पितुश्चापचितिं कृतवास्त्वं भविष्यसि ।
मम प्रिय च सुमहत्कृत राजन् भविष्यति ॥ ८४ ॥
कर्मण पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना ।
विघ्न कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ॥ ८५ ॥

सौतिरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकाय चुकोप ह ।
उत्तङ्कवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ ८६
अपृच्छत्स तदा राजा मन्त्रिणस्तान्सुदु खित ।
उत्तङ्कस्यैव सान्निध्ये पितु स्वर्गगतिं प्रति ॥८७॥
तदैव हि स राजेन्द्रो दु खशोकाप्लुतोऽभवत् ।
यदैव वृत्त पितरमुत्तङ्कादशृणोत्तदा ॥ १८८ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौष्यपर्वणि तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

समाप्त पौष्यपर्व ।

अश्व तद्वान् इरावान् क्रतुस्तत उत्पन्न ऐरावतो धर्म । नागराडिव अप्रकम्प्य शेषमुक्तार्थम् ॥ ६७ ॥ न व्यापन्न न मृत ॥ ६८ ॥ सहीति । मम जीवस्य सखा । परमेश्वरो हि अन्तरात्मत्वात्सर्वेषा सखा । द्वासुपर्णासयुजासखायेति मन्त्रवर्णात् । स हि सर्वान्स्वधर्मस्थाननुगृह्णाति । तत्प्रतिकूलस्य तक्षकस्येव कुलक्षय च करोतीत्याख्यायिकातात्पर्यम् । 'खलो न प्रार्थनासाध्य स च दैवेन दण्डित । अभ्येति मृदुता पश्चादुत्तङ्के तक्षको यथा' ॥ ६९ ॥ प्रतिचिकीर्षमाण हेतौ शानच् । तक्षकं बाधितुमित्यर्थ. ॥ १७० ॥ हर्षकाले राजानमर्थयेतेति भाव ॥ ७१ ॥ शब्द्यत इति शब्दोर्थस्तेन सपन्नया विशिष्टार्थवत्या ॥ ७३ ॥ योस्मान्द्वेष्टि य च वय द्विष्मस्त हन्मि' इति मन्त्रलिङ्गानुमिते शत्रुर्हन्तव्य एवेत्यस्मिन् विधौ साध्ये दृष्ट यत्कर्म सर्पसत्राख्य तस्य कार्यस्यावश्यानुष्ठेयस्य कर्तव्यताया' वा काल मन्ये । अपचितिं प्रतिक्रियाम् ॥ ७९ ॥ मुख्यमपराधमाह । घियासुमिति । विषहरणाय जिगमिषुमर्थदानेन न्यवर्तयत् । पिपासुमिति पाठे रिरक्षिषुमित्यर्थ ॥ ८२ ॥ वाक्यहविषा वाक्यरूपेणोद्दीपकेन हविषा घृतादिना ॥ ८६ ॥ वृत्त मृतम् । 'वृत्तोऽतीते दृढे ख्याते वर्तुलेऽपि मृते वृते 'इति विश्व । तक्षकविषेणेतिशेष ।'धर्मोद्यमेऽनुकूला स्युर्दैवास्तत्प्रतिबध्नत । तक्षकस्यैव दु खासिरिति पौष्ये व्यवस्थितम्' इति रत्नगर्भ ॥८८॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

पौलोमपर्व ।

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवा सौति पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥ १

पौराणिक पुराणे कृतश्रम स कृताञ्जलि स्तानुवाच । किं भवन्त श्रोतुमिच्छन्ति किमह ब्रवाणीति ॥ २

तमृषय ऊचु परम लौमहर्षणे वक्ष्यामस्त्वा न प्रतिवक्ष्यासि वच शुश्रूषता कथायोग न कथायोगे ॥३

तत्र भगवान् कुलपतिस्तु शौनकोऽग्निशरणम-ध्यास्ते ॥ ४

योऽसौ दिव्या कथा वेद देवतासुरसंश्रिता ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वश ॥ ५

स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान् कुलपतिर्द्विज ।
दक्षो धृतव्रतो धीमान् शास्त्रे चारण्यके गुरु ॥६॥

सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रत ।
सर्वेषामेव नो मान्य स तावत्प्रतिपाल्यताम् ॥ ७

तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् ।
ततो वक्ष्यसि यत्त्वा स प्रक्ष्यति द्विजसत्तम ॥ ८

सौतिरुवाच ।

एवमस्तु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि ।
तेन पृष्ट कथा पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रया ॥९

सोऽथ विप्रर्षभ सर्व कृत्वा कार्य यथाविधि ।
देवान्वाग्भि पितॄनद्भिस्तर्पयित्वा जगाम ह॥१०॥

यत्र ब्रह्मर्षय सिद्धा सुखासीना धृतव्रता ।
यज्ञायतनमाश्रित्य सूतपुत्रपुर सरा ॥ ११ ॥

ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्तदा ।
उपविष्टेषूपविष्ट शौनकोऽथाब्रवीदिदम् ॥ १२ ॥

इ० श्रीम० आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

शौनक उवाच ।

पुराणमखिल तात पिता तेऽधीतवान्पुरा ।
कच्चित्त्वमपि तत्सर्वमधीषे लौमहर्षणे ॥ १

पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम् ॥
कथ्यन्ते ये पुराऽस्माभि श्रुतपूर्वा पितुस्तव॥२॥

तत्र वशमह पूर्व श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ॥
कथयस्व कथामेता कल्या स्म श्रवणे तव ॥ ३ ॥

एव कृतोपोद्घात भारतमारभते । लोमहर्षणेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अत्र सौतिरुवाचेति पाठे लोमहर्षणपुत्रादीना सृष्टिप्रवाहानादितया प्रतिकल्प समाननामरूपाधिकारपुरुषविशेषवचनाना ' सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्'इत्यादि श्रुतिभ्य स्थानपतिसेनापत्यादिशब्दवदधिकारविशेषवाचित्वादेतत्कल्पीय सौतिवचन पूर्वकल्पीयलोमहर्षणपुत्रादि परमिति । एव सर्पसत्रादि कथाऽपि कृतत्रेतादियुगस्थान् रुरुप्रभृतीन्प्रत्युच्यमाना पूर्वकल्पीयसर्पसत्रादिपरेति ध्येयम् ॥ १ ॥ पौराणिक पुराण पण्य जीविकास्येऽति व्युत्पत्तिं निराकरोति । पुराणे कृतश्रम इति । अत्र 'ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूत ' इति स्मृत्युक्तो विलोमजो जातिसूत सजयाधिरथादिरन्य । यस्य जीविका सारथ्य वा पुराणराज्ञा शौर्यौदार्यादिवर्णनेन स्वामिप्रोत्साहन च । अत एवाऽस्य पौराणिक इति सज्ञा । उग्रश्रवास्तु सौतिरेव न जातिसूत । तथा त्वेतत्राऽपि सूतशब्दप्रयोगोपपत्ते सौतिरित्यपत्यार्थस्य तद्धितस्यानर्थक्य स्यात् । किं तर्हि । "अग्निकुण्डसमुद्भूतसूतानिर्मलमान स "इति रोमहर्षणं प्रति शौनकवचनस्य पुराणातरे दर्शनादग्निजो रोमहर्षण सूतस्तस्य च ब्राह्मणसकल्पात् ब्रह्मासनार्हत्वम् । धृष्टद्युम्नस्य क्षत्रियत्ववत् । ब्रह्मासनं च वैशपायनशान्तनुतमार्कण्डेयादि तुल्यस्तत्सजातीय एवार्हति न हीन । न हि महान्त शौनकादयो हीनात्पर रहस्य जगृहुरिति वक्तु युक्तम् । न हीनत परमभ्याददीतेत्यत्रैव तन्निषेधात् । नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्येति त्वापद्विषयमेतत् । अत एव तद्वधाद्बलरामेण ब्रह्महत्याव्रत चीर्णमिति स्मर्यते । तत्र सूतशब्दस्तु कथाप्रवक्तृत्वसामान्यात् । तस्माद्ब्राह्मण एव पुराणप्रवक्तृत्वेन वरणीय श्रोतुकामैर्न हान पौराणिकपद न जातिसूतपरमपितु पुराणाध्येतृब्राह्मणपरमिति ॥ २ ॥ परममिति । हे लौमहर्षणे ! त्वा परम वचो वक्ष्याम । परम ब्रह्म वक्ष्याम । तत्प्रयोजकत्वेन वाचयिष्याम । शौनके समागते इतिशेष । कथायोग कथासमुदाय शुश्रूषता न त्व प्रतिवक्ष्यसीति ज्ञात्वेति शेष । न अस्माक कथायोगे कथाप्रसंगे इति व्यवहितान्वयेन योज्यम् ॥ ३ ॥ आग्निशरणमाग्निगृहम् ॥ ४ ॥ वेदतात्पर्यं बोद्धुमितिशेष ॥ ५ ॥ शास्त्रे विधिनिषेधप्रधाने कर्मकाण्डे । आरण्यके उपनिषदि ज्ञानकाण्डे ॥ ६ ॥ प्रतिपाल्यता प्रतीक्ष्यताम् ॥ ७ ॥ तत तत् प्रथमार्थेतासि ॥ ८ ॥ वाग्भि ब्रह्मयज्ञीयाभि ' यदृचोधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति' इत्यादिवचनात् आजगामेतिच्छेद ॥ १० ॥ इति श्रीमदादिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

पुराणमिति पुराणं पुरावृत्तम् ॥१॥ कल्या समर्था तव त्वत्त श्रोतुमिति सबन्ध ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच ।
यदधीत पुरा सम्यक् द्विजश्रेष्ठैर्महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं यथा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक् चैव ततो मया ।
तावच्छृणुष्व यो देवैः सेन्द्रैः सर्षिमरुद्गणैः ॥५॥
पूजितः प्रवरो वंशो भार्गवो भृगुनन्दन ।
इमं वंशमहं पूर्वं भार्गवं ते महामुने ॥ ६ ॥
निगदामि यथा युक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ।
भृगुर्महर्षिर्भगवान् ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥ ७ ॥
वरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् ।
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ॥ ८
च्यवनस्य च दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ९ ॥
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहः ॥ १०
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान् ब्रह्मवित्तमः ।
धार्मिकः सत्यवादी च नियतो नियताशनः ॥ ११
शौनक उवाच ।
सूतपुत्र यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १२
सौतिरुवाच ।
भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता ।
तस्यां समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भवः ॥ १३
तस्मिन् गर्भेऽथ संभूते पुलोमायां भृगूद्वह ।
समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः ॥ १४
अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे ।
आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह ॥ १५
तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत ॥ १६
अभ्यागतं तु तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना ।
न्यमन्त्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ १७
तां तु रक्षस्तदा ब्रह्मन् हृच्छयेनाभिपीडितम् ।
दृष्ट्वा हृष्टमभूद्राजन् जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥१८
जातमित्यब्रवीत्कार्यं जिहीर्षुर्मुदितः शुभाम् ।
सा हि पूर्वं वृता तेन पुलोम्ना तु शुचिस्मिता १९
तां तु प्रादात्पिता पश्चाद्भृगवे शास्त्रवत्तदा ।
तस्य तत्किल्बिषं नित्यं हृदि वर्तति भार्गव ॥ २०
इदमन्तरमित्येवं हर्तुं चक्रे मनस्तदा ।
अथाग्निशरणे पश्यज्ज्वलन्तं जातवेदसम् ॥ २१
तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा ।
शंस मे कस्य भार्येयमग्ने पृच्छे ऋतेन वै ॥ २२
मुखं त्वमसि देवानां वद पावक पृच्छते ।
मया हीयं वृता पूर्वं भार्यार्थे वरवर्णिनी ॥ २३
पश्चादिमां पिता प्रादाद्भृगवेऽनृतकारकः ।
सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ॥ २४
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ।
समन्युस्तत्र हृदयं प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्यां यदिमां भृगुराप सुमध्यमाम् ॥ २५
सौतिरुवाच ।
एवं रक्षस्तमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानं भृगोर्भार्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २६
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।
साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २७
मत्पूर्वापहृता भार्या भृगुणाऽनृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २८
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्यां हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥२९॥
सौतिरुवाच ।
तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितोऽभवत् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥३०
अग्निरुवाच ।
त्वया वृता पुलोमेयं पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्वियं विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृता त्वया ॥३१

कथितं मह्यमिति शेषः ॥ ४ ॥ ततो मयेति पितुः सकाशान्मयाऽधीतमित्यावर्तनीयम् ॥ ५ ॥ पुराणस्याश्रयः उपोद्घातस्तत्संयुतम् ॥ ७ ॥ पूर्वपितामहः कुलप्रधानपुरुषः ॥ १० ॥ नियतः शमादिमान् । नियताशनः हितं मितं मेध्यं चाश्नाति नत्वनशनमेवेति भावः । नियतेन्द्रिय इति पाठे यमनियमयुक्तः ॥११॥ हृच्छयेन कामेन ॥ १६ ॥ कथं परदारेषु काम इत्यत आह । सा हीति । बाल्ये किल रुदतीं कन्यां रोदनानिवृत्त्यर्थं भीषयितुं पित्रा उक्तं रे रक्षः एनां गृहाणेति तावतैव गृहे सन्निहितेन रक्षसा वृता ममेयं भार्येति भावः ॥ १९ ॥ अत एव तस्याः पिता अनृतकारकः । अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषणम् । परिहासेनापि ददामीत्युक्त्वा न दत्तं चेद्दोषो भवतीति भावः । वरारोहा श्रेष्ठनितम्बा ॥ २४ ॥ शङ्कमानं छलवचनेन पूर्वं मह्यं दत्ता पश्चाद्विधिपूर्वकं भृगवे दत्ताऽतो मम वा इयं भृगोर्वेति संदिहानम् ॥ २६ ॥ कवे सर्वज्ञ ॥ २७ ॥ यदि तथेति । मत्पूर्वा सा चेत् भृगुश्चानृतकारी चेत्तर्हि सत्यं ब्रूहि ॥ २८ ॥ भृगोरित्युक्तेऽनृतं पूर्वं रक्षः परिग्रहत्वात्तस्या रक्षस इत्युक्ते भृगुतः शापभयम् ॥ ३० ॥

पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेय यशस्विनी ।
ददाति न पिता तुभ्यं वरलोभान्महायशा ॥ ३२
अथेमा वेददृष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् ।
भार्यामृषिर्भृगु प्राप मा पुरस्कृत्य दानव ॥ ३३
सेयमित्यवगच्छामि नानृत वक्तुमुत्सहे ।
नानृत हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि पुलोमाग्निसवादे पञ्चमोऽध्याय ॥५॥

सौतिरुवाच ।

अग्नेरथ वच श्रुत्वा तद्रक्ष प्रजहार ताम् ।
ब्रह्मन्वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १
तत स गर्भो निवसत्कुक्षौ भृगुकुलोद्वह ।
रोषान्मातुश्च्युत कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ २
त दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्चसम् ॥
तद्रक्षो भस्मसाद्भूत पपात परिमुच्यताम् ॥ ३
सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् ।
च्यवन भार्गव पुत्र पुलोमा दु खमूर्च्छिता ॥ ४
ता ददर्श स्वय ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ।
रुदतीं बाष्पपूर्णाक्षीं भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ॥ ५
सान्त्वयामास भगवान्वधूं ब्रह्मा पितामह ।
अश्रुबिन्दूद्भवा तस्या प्रावर्तत महानदी ॥ ६
आवर्तन्ती सृतिं तस्या भृगो पत्न्यास्तपस्विन ।
तस्या मार्गं सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरित तदा ॥ ७
नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामह ।
वधूसरेति भगवाश्च्यवनस्याश्रम प्रति ॥ ८
स एवं च्यवनो जज्ञे भृगो पुत्र प्रतापवान् ।
तं ददर्श पिता तत्र च्यवन ता च भाविनीम् ।
स पुलोमा ततो भार्यां पप्रच्छ कुपितो भृगु ॥९

भृगुरुवाच ।

केनाऽसि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वा वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम्१०
तत्त्वमाख्याहि त ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यह रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चाय व्यतिक्रम ११

पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवस्तस्मै रक्षसेऽह निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्ष क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ १२
साऽह तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूत च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १३

सौतिरुवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगु परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्ध सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि अग्निशापे षष्ठोऽध्याय ॥६॥

सौतिरुवाच ।

शप्तस्तु भृगुणा वह्नि क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिद साहस ब्रह्मन्कृतवानसि मा प्रति ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्य च वदत समम् ।
पृष्टो यदब्रुव सत्य व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी य साक्ष्यं जानानोऽप्यन्यथा वदेत्।
स पूर्वानात्मन सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानानोऽपि न भाषते ।
सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र सशय ॥ ४
शक्तोऽहमपि शप्तु त्वा मान्यास्तु ब्राह्मणा मम ।
जानतोऽपि च ते ब्रह्मन्कथयिष्ये निबोध तत् ॥५
योगेन बहुधात्मान कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु ।
अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियासु च मखेषु च ॥ ६

सेयमिति या त्वया पूर्वं वृता सेय त्वदीयैवेयमित्यर्थ ३४॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्याय ५

छलवचनाद्द्वैध एव विधि श्रेयान् । तयो साम्यं पश्यन्नग्नि शाप प्राप । आद्यस्य प्राबल्यं मन्वानो राक्षसो नाश च प्रापेति षष्ठाध्यायतात्पर्यम् । अग्नेरथेति ॥१॥ तेन चुच्यावेति योगेन ॥२॥ सृतिं मार्गम् ॥७॥ मद्भार्यां इय ममैव भार्या न तु भृगोरित्येव रूपेण त्वा रक्षो न वेदेत्यर्थ । तवेय भार्येति केन कथिताऽसि ॥ १० ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

शप्तस्त्विति ॥ १ ॥ सत्यं च वदत सम सत्य च यथार्थम् । समं पक्षपातहीनम् । व्यभिचार अपराध ॥ २ ॥ योगेन योगसिद्धिबलेन । मूर्तिषु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यादिषु । सत्रेष्वनेककर्तृकेषु गवामयनादिषु । क्रियासु स्मार्तासु गर्भाधानादिषु । मखे ज्योतिष्टोमादौ ॥ ६ ॥

वेदोक्तेन विधानेन मयि यद्धूयते हवि ।
देवता पितरश्चैव तेन तृप्ता भवन्ति वै ॥ ७
आपो देवगणा सर्वे आप पितृगणास्तथा ।
दर्शश्च पौर्णमासश्च देवाना पितृभि सह ॥ ८
देवता पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवता ।
एकीभूताश्च दृश्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ९
देवता पितरश्चैव भुञ्जते मयि यद्धुतम् ।
देवताना पितॄणा च मुखमेतदहं स्मृतम् ॥ १०
अमावास्या हि पितर पौर्णमास्या हि देवता ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुत हवि ॥ ११
सर्वभक्ष: कथ त्वेषा भविष्यामि मुख त्वहम् ।

सौतिरुवाच ।

चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मन ॥ १२
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ।
निरोंकारवषट्कारा स्वधास्वाहाविवर्जिता १३
विनाऽग्निना प्रजा सर्वास्तत आसन्सुदु खिता ।
अथर्षय समुद्विग्ना देवान्गत्वा ब्रुवन्वच ॥ १४
अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशाद्भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघा
विदध्वमत्र यत्कार्यं न स्यात्कालात्ययो यथा ॥१५
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ।
अग्नेरावेदयन्शाप क्रियासंहारमेव च ॥ १६
भृगुणा वै महाभाग शप्तोऽग्नि कारणान्तरे ।
कथ देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ॥ १७
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ।
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ॥ १८
उवाच वचनं श्लक्ष्ण भूतभावनमव्ययम् ।
लोकानामिह सर्वेषा त्व कर्ता चान्त एव च ॥ १९
त्व धारयसि लोकास्त्रीन् क्रियाणा च प्रवर्तक ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्यथा क्रिया २०
कस्मादेव विमूढस्त्वमीश्वर सन्हुताशन ।
त्व पवित्र सदा लोके सर्वभूतगतिश्च ह ॥ २१
न त्व सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ।
अपाने ह्यर्चिषो यास्ते सर्वं भक्ष्यन्ति ता शिखिन्२२
क्रव्यादा च तनुर्याते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।
यथा सूर्यांशुभि स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते॥ २३
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ।
त्वमग्ने परम तेज स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ॥ २४
स्वतेजसैव त शाप कुरु सत्यमृषेर्विभो ।
देवाना चात्मनो भाग गृहाण त्व मुखे हुतम्॥ २५

सौतिरुवाच ।

एवमस्त्विति तं वह्नि प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासन कर्तुं देवस्य परमेष्ठिन ॥ २६
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्व क्रिया सर्वा प्रचक्रिरे ॥ २७
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसघाश्च लौकिका ।
अग्निश्च परमा प्रीतिमवाप हतकल्मष ॥ २८
एवं स भगवाञ्छाप लेभेऽग्निर्भृगुत पुरा ।
एवमेष पुरावृत्त इतिहासोऽग्निशापज ।
पुलोम्नश्च विनाशोऽय च्यवनस्य च संभव ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि अग्निशापमोचने सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

सौतिरुवाच ।

स चापि च्यवनो ब्रह्मन्भार्गवो जनयत्सुतम् ।
सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ १
प्रमतिस्तु रुरु नाम घृताच्या समजीजनत् ।
रुरु प्रमद्वराया तु शुनक समजीजनत् ॥ २
शुनकस्तु महासत्त्व सर्व भार्गवनन्दन ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थित स्थिरयशास्तत ॥ ३
तस्य ब्रह्मन् रुरो सर्व चरित भूरितेजस ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वमशेषत ॥ ४

आप सोमाज्यपय प्रभृतयोऽग्नौ हूयमाना देवपितृरूपा । 'आप पुरुषवचसो भवन्ति' इतिश्रुतेरग्नौ हुता आप एव देवताशरीररूपेण परिणमन्त इत्यर्थ ॥ ८ ॥ देवादिभावस्यापि कर्मप्राप्यत्वाद्देवाना पितॄणा च मिथो भेदो नास्त्येव तुल्यहेतुकत्वादित्याह । देवता इति॥९॥ अमावास्याममावास्यायाम् । हूयन्ते इज्यन्ते ॥ ११ ॥ सहारं तिरोभावम् ॥ १२ ॥ क्रियाभ्रंशात् अग्निहोत्रादि-लोपात् । भ्रान्ता कर्तव्याकर्तव्यविमूढा ॥ १५ ॥ भूत भावन जरायुजादि भूतकर्तारम् ॥ १९ ॥ भक्ष्यान्ति भक्षयिष्यान्ति शिखिन् अग्ने ॥ २२ ॥ क्रव्यादा मनुष्याद्यमेध्यमासभाक्षिणी ॥ २३ ॥ स्वप्रभावाद्विनिर्गत शापं सत्य कुर्विति भाव । यथोक्त शिक्षायाम् 'आत्मा बुध्या समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया । मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्र जनयति स्वरम् ॥' इत्याद्युक्तत्वादग्नेर्वागधिष्ठातृत्वाच्च ॥२४॥ ब्राह्मणैरनपराधबाधितोऽपि न तेषु प्रतीकार प्रयुञ्जीतेत्यध्यायतात्पर्यम् ॥ २८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥ स चापीति ॥ १ ॥

ऋषिरासीन्महान्पूर्वं तपोविद्यासमन्वित
स्थूलकेश इति ख्यात सर्वभूतहिते रत ॥ ५
एतस्मिन्नेव काले तु मेनकायां प्रजज्ञिवान् ।
गन्धर्वराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति स्मृत ॥ ६
अप्सरा मेनका तस्य तं गर्भं भृगुनन्दन ।
उत्ससर्ज यथा काल स्थूलकेशाश्रम प्रति ॥ ७
उत्सृज्य चैव त गर्भं नद्यास्तीरे जगाम सा ।
अप्सरा मेनका ब्रह्मन्निर्दया निरपत्रपा ॥ ८
कन्याममरगर्भाभा ज्वलन्तीमिव च श्रिया ।
ता ददर्श समुत्सृष्टा नदीतीरे महानृषि ॥ ९
स्थूलकेश स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ।
स ता दृष्ट्वा तदा कन्या स्थूलकेशो महाद्विज १०
जग्राह च मुनिश्रेष्ठ कृपाविष्ट पुपोष च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभे ॥ ११
जातकाद्या क्रियाश्चास्या विधिपूर्वं यथाक्रमम् ।
स्थूलकेशो महाभागश्चकार सुमहानृषि ॥ १२
प्रमदाभ्यो वरा सा तु सत्त्वरूपगुणान्विता ।
तत प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषि ॥ १३
तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव किल धर्मात्मा मदनोपहतस्तदा ॥ १४
पितर सखिभि सोऽथ श्रावयामास भार्गवम् ।
प्रमतिश्चाभ्ययाचत्ता स्थूलकेश यशस्विनम् ॥ १५
तत प्रादात्पिता कन्या रुरवे ता प्रमद्वराम् ।
विवाह स्थापयित्वाऽग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १६
तत कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभि क्रीडती सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी१७
नापश्यत्सप्रसुप्त वै भुजग तिर्यगायतम् ।
पदा चैन समाक्रामन्मुमूर्षु कालचोदिता ॥ १८
स तस्या सम्प्रमत्तायाश्चोदित कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १९
सा दष्टा तेन सर्पेण पपात सहसा भुवि ।
विवर्णा विगतश्रीका भ्रष्टाभरणचेतना ॥ २०
निरानन्दकरी तेषा बन्धूना मुक्तमूर्धजा ।
व्यसुरप्रेक्षणीया सा प्रेक्षणीयतमाऽभवत् ॥ २१
प्रसुप्तेवाभवच्चापि भुवि सर्पविषार्दिता ।
भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ २२
ददर्श ता पिता चैव ये चैवान्ये तपस्विन ।
विचेष्टमाना पतिता भूतले पद्मवर्चसम् ॥ २३
तत सर्वे द्विजवरा समाजग्मु कृपान्विता ।
स्वस्त्यात्रेयो महाजानु कुशिक शङ्खमेखल ॥२४
उद्दालक कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशा ।
भरद्वाज कौणकुत्स्य आर्ष्टिषेणोऽथ गौतम ॥ २५
प्रमति सहपुत्रेण तथाऽन्ये वनवासिन ।
ता ते कन्या व्यसु दृष्ट्वा भुजगस्य विषार्दिताम्॥२६
रुरुदु कृपयाविष्टा रुरुस्त्वार्तो बहिर्ययौ ।
ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठास्तत्रैवोपाविशस्तदा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि प्रमद्वरासर्पदंशे अष्टमोऽध्याय ॥ ८

सौतिरुवाच ।

तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
रुरुश्चुक्रोश गहनं वन गत्वाऽतिदु खित ॥ १
शोकेनाभिहत सोऽथ विलपन्करुणं बहु ।
अब्रवीद्वचनं शोचन्प्रिया स्मृत्वा प्रमद्वराम् ॥ २
शेते सा भुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।
बान्धवाना च सर्वेषा किं नु दु खमत परम् ॥ ३
यदि दत्त तपस्तप्त गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन सजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा च जन्मप्रभृति यतात्माऽह धृतव्रत ।
प्रमद्वरा तथा ह्येषा समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५
एव लालप्यतस्तस्य भार्यार्थे दु खितस्य च ।
देवदूतस्तदाऽभ्येत्य वाक्यमाह रुरु वने ॥ ६

देवदूत उवाच ।

अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दु खेन तन्मृषा ।
यतो मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुष ॥७
गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसो सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्व कथचन ॥८

प्रजज्ञिवानुत्पादितवान् ॥६॥ भगदैवते पूर्वयो फल्गुन्योरिति लौकिका । फल्गुनीनक्षत्रमर्यमादेवता फल्गुनीनक्षत्रं भगो देवतेति श्रुतेरुत्तराफल्गुन्योर्वा विवाह स्थापयित्वा निश्चित्य ॥ १६ ॥ विवाहे समुपस्थिते प्रागेव विवाहात् शब्दत परिग्रहमात्रेण भार्यात्वेन कल्पिताया अपि नाशे रुरोर्दुरन्तदु - खावाप्तिरिति परिग्रहस्य दु खदत्व व्यक्तम् ॥ १७ ॥ कालधर्मणा मृत्युना । विषोपलिप्तान् सविषान् ॥ १९ ॥ व्यसुर्विगतप्राणा ॥ २१ ॥

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

महामाहिम्नाप्यायुष क्षणोऽपि दुर्लभ इत्यर्थमध्याय आरभ्यते तेषु तत्रेत्यादि ॥ १ ॥ गतायुष आयुर्लाभो नास्ति ॥ ७ ॥

उपायश्चात्र विहित पूर्व देवैर्महात्मभि ।
त यदीच्छसि कर्तु त्व प्राप्स्यसीह प्रमद्वराम् ॥ ९
रुरुरुवाच।
क उपाय कृतो देवैर्ब्रूहि तत्वेन खेचर ।
करिष्येऽह तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मा भवान् १०
देवदूत उवाच।
आयुषोऽर्ध प्रयच्छ त्वं कन्यायै भृगुनन्दन।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ ११
रुरुरुवाच।
आयुषोऽर्ध प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम।
शृङ्गाररूपाभरणा समुत्तिष्ठतु मे प्रिया ॥ १२
सौतिरुवाच।
ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमौ।
धर्मराजमुपेत्येद वचन प्रत्यभाषताम् ॥ १३
धर्मराजायुषोऽर्धेन रुरोर्भार्या प्रमद्वरा ।
समुत्तिष्ठतु कल्याणी मृतैव यदि मन्यसे ॥ १४
धर्मराज उवाच।
प्रमद्वरा रुरोर्भार्या देवदूत यदीच्छसि।
उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरोरेव समन्विता ॥ १५

सौतिरुवाच ।
एवमुक्ते तत कन्या सोदतिष्ठत्प्रमद्वरा ।
रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्तेव वरवर्णिनी ॥१६
एतद्दृष्ट भविष्ये हि रुरोरुत्तमतेजस ।
आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भार्यार्थेऽर्धमलुप्यत ॥ १७
तत इष्टेऽहनि तयो पितरौ चक्रतुर्मुदा ।
विवाह तौ च रेमाते परस्परहितैषिणौ ॥ १८
स लब्ध्वा दुर्लभा भार्यां पद्मकिञ्जल्कसुप्रभाम् ।
व्रत चक्रे विनाशाय जिह्मगाना धृतव्रत ॥ १९
स दृष्ट्वा जिह्मगान्सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वित ।
अभिहन्ति यथा सत्त्वं गृह्य प्रहरण सदा ॥ २०
स कदाचिद्वन विप्रो रुरुरभ्यागमन्महत् ।
शयान तत्र चापश्यत् डुण्डुभ वयसान्वितम् ॥२१
तत उद्यम्य दण्ड स कालदण्डोपम तदा ।
जिघासु कुपितो विप्रस्तमुवाचाऽथ डुण्डुभ. २२
नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन ।
सरभाच्च किमर्थ मामभिहसि रुषाऽन्वित. ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि प्रमद्वराजीवने नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

रुरुरुवाच।
मम प्राणसमाभार्या दष्टासीद्भुजगेन ह।
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृत ॥ १
भुजग वै सदा हन्या य य पश्येयमित्युत।
ततोऽह त्वा जिघासामि जीवितेनाद्य मोक्ष्यसे २
डुण्डुभ उवाच।
अन्ये ते भुजगा ब्रह्मन् ये दशन्तीह मानवान्।
डुण्डुभानहिगन्धेन न त्व हिंसितुमर्हसि ॥ ३
एकानर्थान्पृथगर्थानेकदु खान्पृथक्सुखान्।
डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्व हिंसितुमर्हसि ॥ ४

सौतिरुवाच।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा ।
नावधीद्भयसविग्नमृषि मत्वाऽथ डुण्डुभम् ॥ ५
उवाच चैन भगवान् रुरु सशमयन्निव ।
काम मा भुजग ब्रूहि कोऽसीमा विक्रिया यत ६
डुण्डुभ उवाच ।
अह पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरास सहस्रपात् ।
सोऽह शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ॥ ७
रुरुरुवाच ।
किमर्थ शप्तवान्क्रुद्धो द्विजस्त्वा भुजगोत्तम ।
कियन्त चैव काल ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि रुरुडुण्डुभसवादे दशमोऽध्याय॰ ॥ १० ॥

रुरोरेव नान्यस्य दपत्योरेकात्मकत्वात्॥१५॥न चैवमायुषोऽर्धप्रदानेनेतरेषामप्यायुर्लाभो भवतीत्याह । भविष्ये रुरोरेव जातके इदं दृष्ट नान्यत्रेत्यर्थ ॥ १७ ॥ एव कामप्रतीघाते क्रोधावेशादविवेकेनाधर्ममपि महान्तोनुतिष्ठन्तीत्याह । व्रत मिति। व्रतं नियमम् । जिह्मगाना सर्पाणाम् ॥ १९ ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ २० ॥ डुण्डुभ निर्विष स्थूलसर्पं वयसान्वित वृद्धम् ॥ २१ ॥ सरंभादावेशात् ॥२३॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

ममेति॥१॥ अहिगन्धेन सर्पसादृश्यमात्रेण॥३॥अत्राध्याये विधेयाशमाह । एकानर्थानिति । अनर्थो हानि । अर्थो लाभ । तत्रार्थ सुख च कर्तुर्भोक्तुश्च भवति । अनर्थो दु ख चैकस्यापराधेन सर्वेषा तत्सजातियाना भवतीत्यर्थ । धर्मवित् यस्यापराध स एव दण्ड्यो नान्य इति धर्मस्तज्ज्ञ ॥ ४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

डुण्डुभ उवाच।
सखा बभूव मे पूर्वं खगमो नाम वै द्विज ।
भृशं संशितवाक्तात तपोबलसमन्वितः ॥ १
स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णं भुजगमम् ।
अग्निहोत्रे प्रसक्तस्तु भीषितः प्रमुमोह वै ॥ २
लब्ध्वा स च पुनः संज्ञां मामुवाच तपोधनः ।
निर्दहन्निव कोपेन सत्यवाक्संशितव्रतः ॥ ३
यथा वीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्बिभीषया ।
तथा वीर्यो भुजगस्त्वं मम शापाद्भविष्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानन्नास तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचमहं तदा ॥ ५
प्रणतः संभ्रमादेव प्राञ्जलिः पुरतः स्थितः ।
सखेति सहसेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन् शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसम्भ्रान्तस्तपोधनः ।
नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे तपोधन ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु सदाऽनघ ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता न चिरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजोऽपि च ।
स्वरूपं प्रतिपद्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा ।
स्वरूपं भास्वरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः ॥ १२
इदं चोवाच वचनं रुरुमप्रतिमौजसम् ।
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां वर ॥ १३
तस्मात्प्राणभृतः सर्वान्न हिंस्याद्ब्राह्मणः क्वचित् ।
ब्राह्मणः सौम्य एवेह भवतीति परा श्रुतिः ॥ १४
वेदवेदाङ्गवित्नाम सर्वभूताभयप्रदः ।
अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् ॥ १५
ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणापि च ।
क्षत्रियस्य हि यो धर्मः स हि नेष्येत वै तव ॥ १६
दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ।
तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो ॥ १७
जनमेजयस्य यज्ञेऽस्मिन् सर्पाणां हिंसनं पुरा ।
परित्राणं च भीतानां सर्पाणां ब्राह्मणादपि ॥ १८
तपोवीर्यबलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात् ।
आस्तीकाद्द्विजमुख्याद्वै सर्पसत्रे द्विजोत्तम ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पौलोमपर्वणि डुण्डुभशापमोक्षे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रुरुरुवाच।
कथं हिंसितवान्सर्पान्स राजा जनमेजयः ।
सर्पा वा हिंसितास्तत्र किमर्थं द्विजसत्तम ॥ १
किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन धीमता ।
आस्तीकेन द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २
ऋषिरुवाच।
श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।
ब्राह्मणानां कथयतामित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३
सौतिरुवाच।
रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृषिं नष्टमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४
स मोहं परमं गत्वा नष्टसंज्ञ इवाभवत् ।
तदृषेर्वचनं तथ्यं चिन्तयानः पुनः पुनः ॥ ५
लब्धसंज्ञो रुरुश्चायात्तदाचख्यौ पितुस्तदा ।
पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते आदिप०पौलोमप०सर्पसत्रप्रस्तावनायां द्वादशोऽध्यायः॥ १२

समाप्तं पौलोमपर्व ।

नर्मपूर्विकाऽपि परपीडा न कर्तव्या किमुत वास्तवी साप्यधर्मेणेत्याहाध्यायेन । सखा बभूवेत्यादिना । खगमो नाम वाडव इति पाठे । वाडवो ब्राह्मणः । संशितवाक् तीक्ष्णवचनः ॥ १ ॥ तार्णं तृणमयम् ॥ २ ॥ सम्भ्रमात् भयात् । पुर इत्यपेक्षिते पुरत इत्यार्षम् ॥ ६ ॥ सौम्यः अतीक्ष्णस्वभावः ॥ १४ ॥ अहिंसा अविधिस्पृष्टहिंसाया अभावः ॥ १५ ॥ परित्राणं दृष्टमितिशेषः । परैर्हिंस्यमानस्य ब्राह्मणेन त्राणं कर्तव्यं न तु हिंसेत्यर्थः ॥१८॥इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कथमिति॥१॥ नष्टमन्तर्हितम् ॥४॥ 'सद्रोहः सैत्यवचनमतिरागश्च योषिति । अनागसामपि द्रोहः पौलोमेऽयाद्विनिन्दितः 'इति रत्नगर्भः ॥६॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आस्तीकपर्व ।

शौनक उवाच ।

किमर्थं राजशार्दूल स राजा जनमेजय ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥ १
निखिलेन यथातत्त्वं सौते सर्वमशेषत ।
आस्तीकश्च द्विजश्रेष्ठ किमर्थं जपतां वर ॥ २
मोक्षयामास भुजगान्प्रदीप्ताद्वसुरेतस ।
कस्य पुत्र स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत् ॥ ३
स च द्विजातिप्रवर कस्य पुत्रोऽभिधत्स्व मे ।

सौतिरुवाच ।

महदाख्यानमास्तीकं यथैतत्प्रोच्यते द्विज ॥ ४
सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतां वर ।

शौनक उवाच ।

श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम् ॥ ५
आस्तीकस्य पुराणर्षेर्ब्राह्मणस्य यशस्विन ।

सौतिरुवाच ।

इतिहासमिमं विप्रा पुराणं परिचक्षते ॥ ६
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैमिषारण्यवासिषु ।
पूर्वं प्रचोदित सूत पिता मे लोमहर्षण ॥ ७
शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणेष्विदमुक्तवान् ।
तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ८
इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ।
कथयिष्याम्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९
आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसम प्रभु ।
ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युग्रे रत सदा ॥ १०
जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महातपा ।
यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञ संशितव्रत ॥ ११
स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसमन्वित ।
चचार पृथिवीं सर्वां यत्र सायंगृहो मुनि ॥ १२
तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वश ।
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभि ॥ १३
वायुभक्षो निराहार शुष्यन्ननिमिषो मुनि ।
इतस्तत परिचरन्दीप्तपावकसप्रभ ॥ १४
अटमान कदाचित्स्वान् स ददर्श पितामहान् ।
लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरवाङ्मुखान् ॥ १५
तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारु पितामहान् ।
के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्ते ह्यस्मिन्नधोमुखा ॥१६
वीरणस्तम्बके लग्ना सर्वत परिभक्षिते ।
मूषकेन निगूढेन गर्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १७

पितर ऊचु ।

यायावरा नाम वयमृषय संशितव्रता ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १८
अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति स्मृत ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थित १९
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानस्य क्षयादिह ॥ २०
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा ।
कस्त्वं बन्धुरिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ॥ २१
ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन् कोभवानिह न स्थित ।
किमर्थं चैव न शोच्याननुशोचसि सत्तम ॥ २२

जरत्कारुरुवाच ।

मम पूर्वे भवन्तो वै पितर सपितामहा ।
ब्रूत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ २३

पौलोमे दारपरिग्रहस्य महाद्रोहहेतुत्वमुक्त्वा संततिमात्रार्थ स आवश्यको न तु भोगार्थमिति दर्शयितुमास्तीकाख्यानमारभते । किमर्थमिति । अन्तं मन्तकरत्वम् ॥ १ ॥ जयतां जितेन्द्रियाणाम् । यद्वा 'अराजा सान्वियया समन्तं सर्वत पृथिवीं जयन्परीयाय' इति ब्राह्मणाद्विद्ययैव जयतामिति व्याख्येयम् । जपतामित्यपि केचित्पठन्ति ॥ २ ॥ वसुरेतस अग्ने आहरत् कृतवान् ॥३॥ परिचक्षते मादृशा इति शेष ॥ ६ ॥ तदेवाह पूर्वमिति ॥ ७ ॥ तस्मादित्यनेन स्वस्य सम्प्रदायवित्त्वं स्फुटीकृतम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मचारी अकृतदारत्वान्नित्यं वेदाध्ययनमात्रपर ॥ १० ॥ यायावराणां ग्रामैकरात्रवासिनां गृहस्थानाम् । येभ्योऽयं पक्षहोमसंप्रदाय प्रवृत्त । तथा च भरद्वाज । 'यायावरा नाम ब्राह्मणा आसंस्तेर्धऽमासायामिहोत्रमजुहवामिति' ॥ ११ ॥ यत्र सायंगृह इत्येकं पदं यत्रैव सायंकालस्तत्रैव गृहमस्येति स तथा ॥ १२ ॥ दीक्षां व्रतनियमं चरन् ॥ १३ ॥ वायुभक्षो जितपवन । आहरणं आहारो विषयभोगस्तच्छून्यो निराहार । अनिमिषो जितनिद्र । इतस्ततो वृक्षादिभ्य शार्णं पर्णादिकं परित काले सर्वदाचरन्नश्नन् ॥ १४ ॥ अटमान नित्यं पर्यटनकर । अत्र प्रक्षीणसंतानस्य वंशस्य गतिमनेन रूपकेण प्रदर्शयति । लम्बमानानित्यादिना ॥ १५ ॥ वीरणस्तम्बके तृणस्तम्बे । अत्र गर्तो भूलोक ऊर्ध्वपादत्वाऽधोमुखत्वाभ्यां स्वर्गस्थत्वेऽपि पातभयेन व्याकुलत्वमुक्तं वीरणस्तम्बो वंशस्तोम । मूषक काल ॥१७॥ न स्थित अस्माकं स्वामीवेति शेष ॥ २२ ॥

पितर ऊचु ।
यतस्व *यत्नवास्तात सतानाय कुलस्य न ।
आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो ॥२४
न हि धर्मफलैस्तात न तपोभि॰ सुसचितै ।
ता गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो या व्रजन्ति वै ॥२५
तद्दारग्रहणे यत्न सतत्या च मन कुरु ।
पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्न परम हितम् ॥ २६
जरत्कारुरुवाच ।
न दारान्वै करिष्येऽह न धन जीवितार्थत ।
भवता तु हितार्थाय करिष्ये दारसग्रहम् ॥ २७
समयेन च कर्ताऽहमनेन विधिपूर्वकम् ।
यथा यद्युपलप्स्यामि करिष्ये नान्यथा ह्यहम् ॥२८
सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभि ।
भैक्ष्यवत्तामह कन्यामुपयस्ये विधानत ॥ २९
दरिद्राय हि मे भार्यां को दास्यति विशेषत ।
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षा तु यदि कश्चित्प्रदास्यति॥ ३०
एव दारक्रियाहेतो प्रयतिष्ये पितामह॰ ।
अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा ॥ ३१
तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवता तारणाय वै ।
शाश्वत स्थानमासाद्य मोदन्ता पितरो मम ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुतत्पितृसवादे त्रयोदशोऽध्याय ॥१३

सौतिरुवाच ।
ततो निवेशाय तदा स विप्र सशितव्रत ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ १
स कदाचिद्वन गत्वा विप्र पितृवच स्मरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाच शनैरिव ॥२
त वासुकि प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स ता प्रतिजग्राह व सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३
सनाम्नीं चोद्यता भार्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मन ॥ ४
तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपा ।
किं नाम्नी भगिनीय ते ब्रूहि सत्य भुजगम ॥ ५
वासुकिरुवाच ।
जरत्कारो जरत्कारु स्वसेयमनुजा मम ।
प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थे मया दत्ता सुमध्यमाम् ।
त्वदर्थ रक्षिता पूर्व प्रतीच्छेमा द्विजोत्तम ॥ ६
एवमुक्त्वा तत प्रादाद्भार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।
स च ता प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुकिस्वसृवरणे चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४

सौतिरुवाच ।
मात्रा हि भुजगा शप्ता पूर्व ब्रह्मविदा वर ।
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथि ॥ १
तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तम ।
स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय महात्मने ॥ २
स च ता प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आस्तीको नामपुत्रश्च तस्या जज्ञे महामना ॥ ३
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारग ।
सम सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापह ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य पाण्डवेयो नराधिप ।
आजहार महायज्ञ सर्पसत्रमिति श्रुति ॥ ५
तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै ।
मोचयामास तान्नागानास्तीक सुमहातपा ॥ ६

न दारानित्यध्यायतात्पर्यमुक्तम् । भोगाय धन दारासग्रहो न कार्य किं तु पुत्रकत्वोरेवार्थे इति भाव ॥ २७ ॥ सनाम्नीति । प्रायेण वस्तूना यथार्थनामत्वात् जरत्कारुशब्देन तपसा जीर्यमाणशरीरत्व विवक्षितम् । तादृशोऽह सदृशीमेव भार्यां स्वीकरिष्यामि । 'बन्धुभिर्दित्सितामिति ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलकृत्य स दैवो गोमिथुन दत्त्वोपयच्छेत स आर्ष ' इत्यार्त्विज्य गोमिथुनपूर्वयोर्दैवार्षयोर्विवाहयोर्व्यावृत्तिर्दर्शिता । भैक्ष्यवदिति तस्या ब्राह्मप्राजापत्यविधिना अलकृताया अनलकृताया वा लाभेऽपि अन्नवस्त्रादिना भरणे मम धनादिकं नास्तीति च दर्शितम् । उपयस्ये परिणेष्ये॥ २९ ॥इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्याय ॥१३॥

तत इति निवेशाय दारसग्रहाय पाठान्तरे यतिर्ब्रह्मचारी ॥ १ ॥ तिस्रो वाच कन्याभिक्षा देहीत्येवरूपा ॥ २ ॥ प्रतीच्छ प्रतिगृह्णीष्व ॥ ६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्याय ॥१४॥

एवमास्तीकोत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा सर्पसत्रनिमित्त सर्पाणा मातृशापमुपक्षिपति । मात्रा हीत्यादिना । अनिलसारथिर्वह्नि । धक्ष्यति दाह करिष्यति ॥ १ ॥ जज्ञे जात ॥ ३ ॥ पितृमातृपक्षीयाणा भयापह पितृमातृभयापह इति मध्यमपदलोप ॥ ४ ॥ आजहार चक्रे ॥ ५

* तपोविषये

भ्रातृंश्च मातुलांश्चैव तथैवान्यान्स पन्नगान् ।
पितॄंश्च तारयामास सतत्या तपसा तथा ॥ ७
व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्स्वाध्यायैश्चानृणोऽभवत् ।
देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ ८
ऋषींश्च ब्रह्मचर्येण सतत्या च पितामहान् ।
अपहृत्य गुरुं भारं पितॄणां संशितव्रतः ॥ ९

जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः स्वैः पितामहैः ।
आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं मुनिः ॥ १०
जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमेयिवान् ।
एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कथितं मया ।
प्रब्रूहि भृगुशार्दूल किमन्यत्कथयामि ते ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५

शौनक उवाच ।
सौते त्वं कथयस्वेमां विस्तरेण कथां पुनः ।
आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः ॥ १
मधुरं कथ्यते सौम्य श्लक्ष्णाक्षरपदं त्वया ।
प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ २
अस्मच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३
सौतिरुवाच ।
आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथाश्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४
पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघ ॥ ५
ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ॥ ६
कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ।
वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ॥ ७
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ ।
वव्रे कद्रूः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यवर्चसः ॥ ८
द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ।
तेजसा वपुषा चैव विक्रमेणाधिकौ च तौ ॥ ९
तस्यै भर्ता वरं प्रादादत्यर्थं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ १०
यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाऽभवत्तदा ।
कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ॥ ११
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यवर्चसाम् ।
धार्यौ प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः ॥ १२
ते भार्ये वरसंतुष्टे कश्यपो वनमाविशत् ।
सौतिरुवाच ।
कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश ॥ १३
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे चाण्डे विनता तदा ।
तयोरण्डानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचारिकाः ॥ १४
सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्चवर्षशतानि च ।
ततः पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिःसृताः ॥ १५
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यदृश्यत ।
ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी ॥ १६
अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत ।
अध्यर्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ॥ १७
स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुतिः ।
योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ॥ १८
शरीरेणासमग्रेण तस्माद्दासी भविष्यसि ।
पञ्चवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह ॥ १९
एष च त्वां सुतो मातर्दासीत्वान्मोचयिष्यति ।
यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ॥ २०

भ्रातॄन्मातुलपुत्रान् ॥ ७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सौते इति शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा ॥ १ ॥ अस्मच्छुश्रूषणे अस्माकं श्रावणे । आचष्टे साकल्येन व्यक्तं कथितवान् ॥ ३ ॥ कथयतः पितुः सकाशात् ॥ ४ ॥ देवयुगे सत्ययुगे रूपेण प्रकाशेन अद्भुते इति संबन्धः ' रूपं स्वभावे सौंदर्ये आलोके पशुशब्दयोः ' इति मेदिनी । अद्भुते इत्यादेः पूर्वरूपमार्षम् ॥ ५ ॥ वरातिसर्गं वरदानम् ॥ ७ ॥ तेजसा दीप्त्या विक्रमेण पराभिभवसामर्थ्येन । ओजसा तेजसेति पाठे ओजसा इन्द्रियबलेन ॥ ९ ॥ पुत्रं पुनातीति तं पवित्रं वरं दिव्यपुत्रद्वयलाभरूपम् ॥ १० ॥ यथा दशावृत्ता नवनवतिः तथा दशावृत्ता दशदशतिः शतमित्यर्थः । दशदशतीः दशशतानीत्यर्थः ॥ १३ ॥ सोपस्वेदेषु उष्मवत्सु । तत्र ह्यण्डान्तर्जलमूष्मणा शीघ्रं घनीभवतीति । पञ्चशते पञ्चशत्या पूरणे काले संवत्सरे पूर्णे सतीतिशेषः ॥ १५ ॥ मिथुनं निःसृतं सत् । न व्यदृश्यत न दृष्टं स्वरूपेणेऽतिशेषः । व्रीडिता सपत्न्याः पुत्रसमृध्द्या लज्जिता ॥ १६ ॥ अपश्यत अपश्यत् । अध्यर्धेति चरणादारभ्य अर्धादुपरितनेन देहेन कृत्स्नोऽन्येनाकृत्स्न इत्यर्थः । पूर्वार्धेति पाठः सुगमः ॥ १७ ॥ क्रोधसंरब्धः क्रोधेन द्वेषेण संरब्धः अभिनिविष्टः ॥ १८ ॥

न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि तपस्विनम् ।
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया ॥२१
विशिष्टं बलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्पर ।
एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षग ॥ २२
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये यदा ।
आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ॥ २३
गरुडोऽपि यथा कालं जज्ञे पन्नगभोजन ।
स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत्॥२४
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितः पतगेश्वर ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पादीनामुत्पत्तौ षोडशोऽध्याय ॥ १६

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायाते उच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणा सर्वे हृष्टरूपमपूजयन् ।
मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
अमोघबलमश्वानामुत्तमं जगतां वरम् ।
श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणपूजितम् ॥ ३
शौनक उवाच ।
कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्य सोऽश्वराजो महाद्युति ॥ ४
सौतिरुवाच ।
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
आक्षिपन्तं प्रभां भानो स्वशृङ्गै काञ्चनोज्वलै ॥५
कनकाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनै ॥ ६
व्यालैरावारितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ।
नाकमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ॥ ७
अगम्यं मनसाऽप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ।
नानापतगसङ्घैश्च नादितं सुमनोहरै ॥ ८
तस्य शृङ्गमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम् ।
अनन्तकल्पमुद्विद्धं सुरा सर्वे महौजस ॥ ९
ते मन्त्रयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकस ।
अमृताय समागम्य तपोनियमसंयुता ॥ १०
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्वश ॥ ११
देवैरसुरसङ्घैश्च मथ्यतां कलशोदधि ।
भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ॥ १२
सर्वौषधी समावाप्य सर्वरत्नानि चैव ह ।
मन्थध्वमुदधिं देवा वेत्स्यध्वममृतं तत ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि अमृतमन्थने सप्तदशोऽध्याय ॥ १७

सौतिरुवाच ।
ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृङ्गैरलङ्कृतम् ।
मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमाकुलम् ॥ १
नानाविहगसङ्घुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ।
किन्नरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादशसहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधोभूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुमशक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४

अनङ्गं मामिव वाव्यङ्गमदृढावयवम् । प्रतीपालयितव्य प्रतीक्षणीय ॥२१॥ भर्तृशुश्रूषयैव नारीणां मनोरथसिद्धि ईर्ष्यया च सिद्धमपि सुखं हीयत इत्यध्यायतात्पर्यम्। विधात्रा विहितमिति योजना ॥२५॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

एतस्मिन्निति समायाते एकीभूते॥१॥ ज्वलन्तं मेरुं समागम्य दिवौकस अमृताय मन्त्रयितुमारब्धा इति षष्ठेनान्वय । किं कृत्वा तस्य मेरो शृङ्गमुपारुह्येति सबन्ध ॥५॥ अप्रमेय अतिमनोहरत्वात् मनसा वाचा वाकलयितुमशक्यम् ॥६॥ आवारितं आचार्णम् ॥७॥ अगम्य अप्राप्यम् अन्यै प्राकृतै ॥ ८ ॥ अनन्तकल्पं अनन्तो विष्णुराकाशो वा तत ईषन्न्यूनम् । बहुगुणाढ्यत्वादतिप्रमाणत्वाच्च । ईषदसमाप्तौ कल्पप् । उद्विद्धमुच्चम् ॥ ९ ॥ कलश इव कलशो मन्थनाधारत्वात् । उदधि समुद्र कलशोदधि क्षीरसमुद्र इति केचित् । कला पाषाणमया पर्वता मैनाकादय शेरतेऽस्मिन्निति कलश । समुद्र स च उदधि । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति योगात् जलसमुद्र इत्यर्थ । विशेषण विशेष्येण बहुलमिति समास । कलशब्दो दृषदि रूढो लाट्टेषु । क्षोभ्यता कलश सर्वैरिति वाक्यशेषात् । आर्यप्रसिध्यभावे म्लेच्छप्रसिध्याप्यर्थनिर्णयाभ्युपगमात् ॥ १२ ॥ वेत्स्यध्व लप्स्यध्वम् ॥ १३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥ तत इति ॥ १ ॥

भवन्तावत्र कुर्वीनां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
सौतिरुवाच ।
तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मलोचनः ॥ ६
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ७
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन् सवनं सवनौकसम् ॥ ८
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतस्यार्थे निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ९
अपां पतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढाऽस्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ १०
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारे सुरासुराः ।
अधिष्ठानं गिरेरस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ ११
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तं शैलं तस्य पृष्ठस्थं यन्त्रेणेन्द्रो न्यपीडयत् ॥ १२
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ १३
अमृतार्थे पुरा ब्रह्मंस्तथैवासुरदानवाः ।
एकमन्तमुपाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ॥ १४
विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ।
अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ।
शिर उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ १५
वासुकेरथ नागस्य सहसाक्षिप्यतः सुरैः ।
सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ॥ १६
ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ।
अभ्यवर्षन्सुरगणान् श्रमसंतापकर्शितान् ॥ १७
तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ।
सुरासुरगणान्सर्वान्समन्तात्समवाकिरन् ॥ १८
बभूवात्र महानादो महामेघरवोपमः ।
उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ १९
तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ।
विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥ २०
वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ २१
तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ २२
तेषां संघर्षजश्चाग्निरर्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः ।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ २३
ददाह कुञ्जरांस्तत्र सिंहांश्चैव विनिर्गतान् ।
विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २४
तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तमितस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वशः ॥ २५
ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ २६
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निस्रवात् ॥ २७
ततस्तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २८
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २९
विना नारायणं देवं सर्वेऽन्ये देवदानवाः ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ ३०
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३१

अनन्तः शेषः ॥ ७ ॥ पर्वतराजानं अनित्यत्वात्समासान्तश्च न । सवनं सूतेनेनेति अमृतप्रसवसाधनं वनैः सहितं वा ॥ ८ ॥ तेन पर्वतभृतानन्तेन तं समुद्रमूचुः जलं तवेति शेषः ॥ ९ ॥ अकूपारे समुद्रसमीपे । द्वितीयान्तपाठे उपेत्येत्याहारः । अधिष्ठानं गौरवात्तलं जिगमिषतो मन्दरस्याधारः ॥ ११ ॥ मन्थानं मन्थनदण्डं नेत्रं मन्थनरज्जुम् ॥ १३ ॥ एकमन्तं एकं प्रदेशं मुखभागं उपाश्लिष्टाः ग्रहणवन्तः ॥ १४ ॥ अनन्त इति शेषो विष्णुपक्षीयः । वासुकेः शिर उत्क्षिप्योत्क्षिप्य भूमावाक्षिपत्तन्मुखनिःसृतं विषं स्वयं सोढवानिति भावः ॥ १५ ॥ वासुकिमुखोत्थवाय्वग्निदेवोपकारायाभूदित्याह । वासुकेरिति द्वाभ्याम् । आक्षिप्यतः आक्षिप्यमाणस्य एतेन मेघस्य धूमज्योतिर्वातवारिमयत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ जलचरा मत्स्यादयः । अस्मदादिवत्पार्थिवांशप्रधानशरीराः ॥ २० ॥ वारुणानि वरुणलोकस्थानि आप्यांशप्रधानदेहानि ॥ २१ ॥ पर्वताग्रात्पतमानानां द्रुमाणां संघर्षाज्जातोऽग्निः पर्वतं व्याप्नुवंस्तत्रस्थान् पश्वादीन्ददाहेत्याह । त्रिभिस्तस्मिन्नित्यादिभिः ॥ २३ ॥ तेषां द्रुमौषधीनां येऽमृतवीर्या रसास्तज्जेन पयसा क्षीरेण काञ्चनस्य स्वर्णमयस्य पर्वतस्य निस्रवात् दिव्यप्रभावानेकमणिभ्यो निःसृतात् जलाच्च सुरा अमृतत्वं जग्मुः ॥ २७ ॥ ततः पयो निःस्रवं प्राप्य समुद्रस्य तत्क्षारं उत्क्रम्य । लवणाम्भसीत्युपक्रमात् । पयः क्षीरं जातम् । यथा क्षारमक्षारं वा जलं गवि तृणादि रसं प्राप्य क्षीरं भवति तद्वदित्यर्थः । पयोऽपि रसोत्तमैर्विमिश्रमस्ति । ततो हेतोः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २८ ॥

विष्णुरुवाच ।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३२
सूत उवाच ।
नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ३३
ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् ।
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥३४
श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डुरवासिनी ।
सुरादेवी समुत्पन्नातुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ३५
कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्य उत्पन्नो घृतसंभवः ।
मरीचिविकचः श्रीमान्नारायण उरोगतः ॥ ३६
श्रीः सुरा चैव सोमश्च तुरगश्च मनोजवः ।
यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः ॥ ३७
धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ३८
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।
अमृतार्थे महान्नादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३९
श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् ।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः ॥ ४०
अतिनिर्मथनादेव कालकूटस्ततः परः ।
जगदावृत्य सहसा सधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥४१
त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् ।
प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥ ४२
दधार भगवान्कण्ठे मन्त्रमूर्तिर्महेश्वरः ।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतिः ॥ ४३
एतत्तदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवाः स्थिताः ।
अमृतार्थे च लक्ष्म्यर्थे महान्तं वैरमाश्रिताः ॥ ४४
ततो नारायणो मायां मोहिनीं समुपाश्रितः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ४५
ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि अमृतमन्थने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सौतिरुवाच ।

अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३
ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ॥ ४
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥५
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥ ६
तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् ।
चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयंकरम् ॥ ७
तत्कबन्धं पपातास्य विस्फुरद्धरणीतले ।
सपर्वतवनद्वीपां दैत्यस्याकम्पयन्महीम् ॥ ८
ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै ।
शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ९
विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः ।
नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान्समकम्पयत् ॥ १०

शतसहस्रं लक्षं अनन्ता अशवः आप्यायनाः औषधिभेदात् रश्मयो यस्य स शतसहस्रांशुः । शतसहस्रान्त इति पाठे अन्तशब्दोगम्यप्रदेशपरः ॥ ३४ ॥ घृतेन द्यावापृथिवीभ्युक्षीति । पार्जन्ये दशनान्नैघण्टुकप्रासिद्धेश्च घृतं जलं तस्मात् श्रीरुत्पन्ना द्रुमौषधिरसाज्जलस्य क्षीरत्वं ततो घृतमिति क्रमे सारत्वमात्रं विवक्षितम् ॥३५॥ मरीचिविकचः रश्मिभिरुज्ज्वलः नारायणउरोगतः इत्यसंधिरार्षः ॥ ३६ ॥ ऐरावणः ऐरावतः महानागो महाहस्ती ॥ ४० ॥ निराशाः विषमप्येतैर्गृहीतं अस्माभिस्तु तद्ग्रहणासमर्थैः कथममृतं लब्धुं शक्यमिति भावः । महान् अन्तः संहारो येन तन्महान्तम् ॥ ४४ ॥ अभिसंश्रितः संमुखः मोहनार्थमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ 'अमृतादपि विभ्रंशः सङ्गमात्रेण योषिताम् । दधता मोहिनीरूपं हरिणैव प्रकाशितम्' इति रत्नगर्भः ॥ ४६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८

अथेति । आवरणमुख्यानि कवचाद्याणि । प्रहरणानि आयुधानि ॥ १ ॥ संभ्रमे उभयेषाममृतादरे सति ॥

तत प्रवृत्त सग्राम समीपे लवणाम्भस ।
सुराणामसुराणा च सर्वघोरतरो महान् ॥ ११
प्रासाश्च विपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रश ।
तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्रा शस्त्राणि विविधानि च१२
ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिर बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ १३
छिन्नानि पट्टिशैश्चैव शिरासि युधि दारुणै ।
तप्तकाञ्चनमालीनि निपेतुरनिश तदा ॥ १४
रुधिरेणानुलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुरा ।
अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ॥ १५
हाहाकार समभवत्तत्र तत्र सहस्रश ।
अन्योऽन्य छिन्दता शस्त्रैरादित्ये लोहितायति १६
परिघैरायसैस्तीक्ष्णै सनिकर्षे च मुष्टिभि ।
निघ्नता समरेऽन्योऽन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत्१७
छिन्द्धि भिन्द्धि प्रधाव त्व पातयाभिसरेति च ।
व्यश्रूयन्त महाघोरा शब्दास्तत्र समन्तत ॥ १८
एव सुतुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १९
तत्र दिव्य धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास तच्चक्र विष्णुर्दानवसूदनम् ॥ २०
ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभ चक्रममित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डल
सुदर्शन संयति भीमदर्शनम् ॥ २१
तदागत ज्वलितहुताशनप्रभ
भयंकर करिकरबाहुरच्युत ।
मुमोच वै प्रबलवदुग्रवेगवान्
महाप्रभ परनगरावदारणम् ॥ २२
तदन्तकज्वलनसमानवर्चस
पुन पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रश
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २३
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिहत्
प्रसह्य तानसुरगणान्न्यकृन्तत ।
प्रवेरित वियति मुहु क्षितौ तथा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २४
तथाऽसुरा गिरिभिरदीनचेतसो
मुहुर्मुहु सुरगणमार्दयस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चस
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २५
अथाम्बराद्भयजनना प्रपेदिरे
सपादपा बहुविधमेघरूपिण ।
महाद्रय परिगलिताग्रसानव
परस्पर द्रुतमभिहत्य सस्वना ॥ २६
ततो मही प्रविचलिता सकानना
महाद्रिपाताभिहता समन्तत ।
परस्पर भृशमभिवर्जता मुहु
रणाजिरे भृशमभिसप्रवर्तिते ॥ २७
नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणै
महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् ।
विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभि
महाभयेऽसुरगणविग्रहे तदा ॥ २८
ततो महीं लवणजल च सागर
महासुरा प्रविविशुरर्दिता सुरै ।
वियद्गत ज्वलितहुताशनप्रभ
सुदर्शन परिकुपित निशम्य ते ॥ २९
तत सुरैर्विजयमवाप्य मन्दर
स्वमेव देश गमित सुपूजित ।
विनाद्य ख दिवमपि चैव सर्वश
ततो गता सलिलधरा यथागतम् ॥३०

प्रासा हस्तक्षेप्या क्षुद्रभल्ला विध्ये करकाडीति प्रसिद्धा । तोमरा दीर्घदण्डास्त एवा क्षेप्या । लाटेष्विटा इति प्रसिद्धा । विविधानि शस्त्राणि यमदष्ट्रादीनि लोकप्रसिद्धानि 'जमधड' इत्यादीनि ॥ १२ ॥ असिं खड्ग शक्तिर्हस्तक्षेप्यो लोहदण्ड पृथुबुध्नो गदासरल स एव ॥ १३ ॥ पट्टिश खड्गविशेष उभयतो धारस्तीक्ष्णाग्र 'पट्टा' इति प्रसिद्ध ॥ १४ ॥ परिघ परितो हन्तीति तथा । सर्वत कण्टकितो लोहदण्ड । एवमग्रेऽपिलोकप्रसिध्द्यनुसारेण योग बलेन चायुधवाचिना शब्दानामर्थो बोध्य ॥ १७ ॥ सयति युद्धे ॥ २१ ॥ प्रवेरित प्रेरितम् । अवोपसर्गस्य भागुरिमते नाकारलोप । विगलिता रिक्ता मेघास्तत्तुल्यदीप्तय श्वेतभास्वरा इत्यर्थ ॥ २५ ॥ बहुविधा नीलपातादिधातुमत्त्वात् । मेघरूपित्व गगनगामित्वात् ॥ २६ ॥ गणशब्दिता रुद्रानुचरोपलक्षिता देवा । असुराश्च गणाश्च तेषा विग्रहे 'गण प्रमथसख्यौघे' इति मेदनी॥ २८ ॥ निशम्य् विज्ञायते असुरा ॥ २९ ॥ सलिलधरा अमृतभृतो देवा ॥ ३० ॥

ततोऽमृत सुनिहितमेव चक्रिरे
सुरा परा मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च त निधिममृतस्य रक्षितु
किरीटिने बलभिदथामरै सह ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि अमृतमन्थनसमाप्तिर्नाम एकोनविंशोऽध्याय १९

सौतिरुवाच ।
एतत्ते कथित सर्वममृतं मथितं तथा ।
यत्र सोऽश्व समुत्पन्न श्रीमानतुलविक्रम ॥ १
य निशाम्य तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् ।
उच्चै श्रवा हि किं वर्णो भद्रे प्रब्रूहि मा चिरम् २
विनतोवाच ।
श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्व मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३
कद्रूरुवाच ।
कृष्णवालमह मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ।
एहि सार्ध मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥४
सौतिरुवाच ।
एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथ ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ५
तत पुत्रसहस्र तु कद्रूर्जिह्म चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा वाला भूत्वाञ्जनप्रभा ॥ ६
आविशध्व हय क्षिप्र दासी न स्यामहं यथा ।
नावपद्यन्त ये वाक्यं ताञ्शशाप भुजगमान् ॥ ७
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको व प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षे पाण्डवेयस्य धीमत ॥ ८
शापमेन तु शुश्राव स्वयमेव पितामह ।
अतिक्रूर समुत्सृष्ट कद्र्वा दैवादतीव हि ॥ ९
सार्धं देवगणै सर्वैर्वाच तामन्वमोदत ।
बहुत्व प्रेक्ष्य सर्पाणा प्रजाना हितकाम्यया ॥ १०
तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबला ।
तेषा तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजाना च हिताय च ११
युक्त मात्रा कृत तेषा परपीडोपसर्पिणाम् ।
अन्येषामपि सत्त्वाना नित्य दोषपरास्तु ये ॥ १२
तेषा प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते ।
एव सभाष्य देवस्तु पूज्य कद्रू च ता तदा ॥ १३
आहूय कश्यप देव इद वचनमब्रवीत् ।
यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा जातास्त्वयानघ ॥ १४
विषोल्बणा महाभोगा मात्रा शप्ता परंतप ।
तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्तव्य कथचन ॥ १५
दृष्ट पुरातन ह्येतद्यज्ञे सर्पविनाशनम् ।
इत्युक्त्वा सृष्टिकृद्देवस्त प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
प्रादाद्विषहरीं विद्या कश्यपाय महात्मने ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे विंशोऽध्याय ॥ २० ॥

सौतिरुवाच ।
ततो रजन्या व्युष्टाया प्रभातेऽभ्युदिते रवौ ।
कद्रूश्च विनताचैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १
अमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।
जग्मतुस्तुरग द्रष्टुमुच्चै श्रवसमन्तिकात् ॥ २
ददृशातेऽथ ते तत्र समुद्र निधिमम्भसाम् ।
महान्तमुदकागाध क्षोभ्यमाण महास्वनम् ॥ ३
तिमिङ्गिलझषाकीर्ण मकरैरावृत तथा ।
सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपै समावृतम् ॥ ४

किरीटिने नराय 'तुल्यायासेप्यविबुधानाब्धिज विमुखा हरे । देवास्तु वशगा विष्णो प्रापुरेतादिहोच्यते' इति रत्नगर्भ ॥३१॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारत भावदीपे एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

एतदिति ॥ १ ॥ विपणावहे पण कुर्वहे ॥ ३ ॥ दीव्य विजिगीषस्व दासभावाय मा वा दासीकर्तुं त्व वा दासी भवितु ब्रूहीत्यर्थ ॥ ४ ॥ जिह्म कौटिल्यम् ॥ ६ ॥ नाव पद्यन्त नानुमोदितवन्त ॥ ७ ॥ दन्दशूका भृश दशनशीला ॥ ११ ॥ महाभोगा महाशरीरा ॥ १५ ॥ विषहरीं विषघ्ना विषहरामिति पाठ ॥ १६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशोऽध्याय ॥ २० ॥

तत इति । व्युष्टाया व्यतीतायाम् ॥१॥ दास्ये विषये ॥२॥ उदकेन अगाध तलस्पर्शशून्य क्षोभ्यमाण मकरादिभि ॥३॥

भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ५
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ६
पातालज्वलनावासमसुराणां च बान्धवम् ।
भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ७
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ८
घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिःस्वनम् ।
गभीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ९
वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुच्छ्रितम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वतः ॥ १०
चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिसमाकुलम् ।
पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ ११
गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ १२
ब्रह्मर्षिणा व्रतवता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १३
अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १४
वज्रपातनसंत्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् ।
डिम्बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम् ॥ १५
वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शिवम् ।
अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १६
महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्मिभिः ॥ १७

गभीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं
गर्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः ।
विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

सौतिरुवाच ।

नागाश्च संविदं कृत्वा कर्तव्यमिति तद्वचः ।
निःस्नेहा वै दहेन्माता असंप्राप्तमनोरथा ॥ १
प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भामिनी ।
कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ॥ २
तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे वाला इति स्मृताः ।
एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ॥ ३
ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ।
जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥ ४
कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ।
आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ ५
वायुनातीव सहसा क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।
तिमिंगिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ६
संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि ।
घोरैर्घोरमनाधृष्यं गभीरमतिभैरवम् ॥ ७
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं चापि सुरम्यं सरितां पतिम् ॥ ८
पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् ।
भयंकराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ॥ ९

पातालज्वलनो वाडवाग्निस्तस्यावासम् । बान्धवं शरणम् । बन्धनमिति पाठे कारागारम् ॥ ७ ॥ वेलाया दोलः आदोलनं तज्जेनानिलेन चलम् ॥ १० ॥ गां पृथ्वीं विन्दता लम्भमानेन हेतौ शतृप्रत्ययः । तेन हेतुना विक्षोभितेन जलेनाविलं व्याप्तम् ॥ १२ ॥ अत्रिणा तलान्वेषिणेति शेषः । गाधं तलम् । पातालस्यापि तलं अधःस्थम् । अव्ययं पातालादि व्ययेऽप्यविनाशम् ॥ १३ ॥ सेवतः सेवमानस्य युगादिकालशयनम् । युगं कृतादिकं तस्य आदिभूतो युगादिकालस्तस्मिन् । शयनं तल्पभूतम् ॥ १४ ॥ डिम्बाहवे डिम्बो भयवतामाक्रन्दस्तद्वति आहवे 'डिम्बोभयध्वनाबंडे' इति मेदिनी । तिग्माहव इति पाठः स्पष्टार्थः ॥१५ ॥ वडवा अश्वा तस्या मुखात् उत्पन्नो दीप्तो योऽग्निस्तस्मै तोयहव्यप्रदं गाधः पारश्च नास्ति यस्य सोऽगाधपारस्तं अत एव विस्तीर्णं विशेषेण स्तीर्णं समन्ततः आस्तीर्णम् ॥१६॥ अभिसार्यमाणं अभितो गम्यमानम् ॥ १७ ॥ ते कद्रूविनते अगाधं पूर्वरूपमार्षम् ॥ १८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥

नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठन्ति । काश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठन्ति । अन्ये तु पञ्चषान्पठन्त्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः । संविदं मिथ आलोचनम् ॥ २ ॥ पणिते पणं कृतवत्यौ ॥ ३ ॥ उक्तानुक्तविशेषणैः पुनः स्तौति समुद्रं अक्षोभ्यमित्यादिना ॥ ५ ॥

शुभ्रं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलसंमितम् ॥ १०
महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः ।
आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११
इत्येवं तरलतरोर्मिसंकुलं तं
गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् ।
पातालज्वलनशिखाविदीपिताङ्गं
गर्जन्तं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे समुद्रदर्शनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२

सौतिरुवाच ।
तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रूर्विनतया सह ।
न्यपतत्तुरगाभ्याशे न चिरादिव शीघ्रगा ॥ १
ततस्ते तं हयश्रेष्ठं ददृशाते महाजवम् ।
शशाङ्ककिरणप्रख्यं कालवालमुभे तदा ॥ २
निशाम्य च बहून्वालान्कृष्णान्पुच्छसमाश्रितान् ।
विषण्णरूपां विनतां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ ३
ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अभवद्दुःखसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ४
एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ५
महासत्त्वबलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विहंगमः ॥ ६
अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ७
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापरः ॥ ८
तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुर्देवाः सर्वे विभावसुम् ।
प्रणिपत्याब्रुवंश्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ९
अग्ने मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥१०
अग्निरुवाच ।
नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
गरुडो बलवानेष मम तुल्यश्च तेजसा ॥ ११
जातः परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धनः ।
तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समाविशत् १२
नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः ।
देवानां च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् ॥१३
न भीः कार्या कथं चात्र पश्यध्वं सहिता मम ।
एवमुक्तास्तदा गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ॥ १४
ते दूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ।
देवा ऊचुः ।
त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ॥ १५
त्वं प्रभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ॥ १६
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तम १७

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

तमिति ॥ १ ॥ शशाङ्ककिरणवत् प्रख्यादीप्तिर्यस्य तं तादृशमपि कालवालं कृष्णकेशम् ॥ २ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ ३ ॥ कामरूपः इच्छाकृतमेव रूपं यस्य स तथा ॥ ६ ॥ उद्भासन् उत्कर्षेण भासमानः ॥ ७ ॥ और्वः वाडवः ॥ ८ ॥ विभावसुं वह्निम् ॥ ९ ॥ अग्ने मा त्वमिति देवानां भ्रमवर्णनमग्निगरुडयोरतिसादृश्यकथनार्थम् ॥ १० ॥ अत्रापि पूर्ववत् सुपर्णोपाधिकं ब्रह्मैव स्तूयते । न हि विष्णुवाहने पक्षिमात्रे प्रकृतानि सर्वाणि विशेषणानि अञ्जसा संगच्छन्ते । 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः' इति श्रुतेरिन्द्रादिबहुप्रकारेण स देवैकमुच्यत इत्यवगमात् । ऋषिः प्रणवरूपो मन्त्रः । मन्त्राणां सर्वेषां द्रष्टा मधुच्छन्द आदिरूपो वा । महाभागः कृत्स्नस्य यज्ञस्य भोक्ता । देवो द्योतमानः । पतगानां जीवपक्षिणामीश्वरः । आतिशीघ्रगो वा । तद्धावतोऽन्यानत्येति शश्वदिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ प्रभुश्चेतनाचेतनस्य कृत्स्नस्याधिष्ठाता । तपनः तपतीति तपनः अन्तकर्ता । सूर्यः सूते इति सूर्यः उत्पादकः उपादानमित्यर्थः । परमेष्ठी हिरण्यगर्भरूपेण । प्रजापतिः दक्षादिरूपेण च निमित्तमपीत्यर्थः त्वमिन्द्रो देवराजः हयमुखो हयग्रीवावतारः । त्वं शरः महादेवस्य त्रिपुरवधे बाणभूतो विष्णुः ॥१६॥ त्वं मुखं 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः । पद्मजश्चतुर्मुखः । विप्रो विज्ञानवान् । अग्निर्वायुश्चेत्यादि सर्वं देवतात्मा । धाताचितिः । विधाता मायेति प्राग्व्याख्यातमेव । विष्णुर्व्यापकः सुरसत्तमः देवेश्वरः ॥ १७ ॥

त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः ।
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ॥ १८
बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः
समृद्धिमान्दुर्विषहस्त्वमेव ।
त्वत्तः सृतं सर्वमहीनकीर्ते
ह्यनागतं चोपगतं च सर्वम् ॥ १९
त्वमुत्तमं सर्वमिदं चराचरं
गभस्तिभिर्भानुरिवावभाससे ।
समाक्षिपन्भानुमतः प्रभां मुहु-
स्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ २०
दिवाकरः परिकुपितो यथा दहेत्
प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ ।
भयंकरः प्रलय इवाग्निरुत्थितो
विनाशयन्युगपरिवर्तनान्तकृत् ॥ २१
खगेश्वरं शरणमुपागता वयं
महौजसं ज्वलनसमानवर्चसम् ।
तडित्प्रभं वितिमिरमभ्रगोचरं
महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरम् ॥ २२
परावरं वरदमजय्यविक्रमं
तवौजसा सर्वमिदं प्रतापितम् ।
जगत्प्रभो तप्तसुवर्णवर्चसा
त्वं पाहि सर्वांश्च सुरान्महात्मनः ॥ २३
भयान्विता नभसि विमानगामिनो
विमानिता विपथगतिं प्रयान्ति ते ।
ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो
महात्मनः खगवर कश्यपस्य ह ॥ २४
स मा क्रुधः कुरु जगतो दयां परां
त्वमीश्वरः प्रशममुपैहि पाहि नः ।
महाशनिस्फुरितसमस्वनेन ते
दिशोऽम्बरं त्रिदिवमियं च मेदिनी ॥ २५
चलन्ति नः खग हृदयानि चानिशं
निगृह्यतां वपुरिदमग्निसंनिभम् ।
तव द्युतिं कुपितकृतान्तसंनिभां
निशम्य नश्चलति मनोऽव्यवस्थितम् ।
प्रसीद नः पतगपते प्रयाचतां
शिवश्च नो भव भगवन्सुखावहः ॥ २६
एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सौतिरुवाच ।
स श्रुत्वाऽथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् ।
शरीरप्रतिसंहारमात्मनः सम्प्रचक्रमे ॥ १

सुपर्ण उवाच ।
न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् ।
भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ॥ २

महान् महत्तत्त्वम् । अभिभूः अभितो भवतीत्यभिभूः । अभिमानोऽहंकार इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा अमृतः अविकृतं महद्यशः 'तस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेर्निर्गुणं ब्रह्म । त्वं प्रभाः सूर्यादीनां तेजांसि । त्वं अभिप्रेतं बुद्धिवृत्तिः । त्राणं रक्षणम् ॥ १८ ॥ बलस्य पुण्यस्य ऊर्मिमान्सागरः । अत एव अदीनं रजः आदिनाऽनुपक्षीणं सत्त्वं यस्य सः । अत एव समृद्धिरैश्वर्यं तद्वान् । दुर्विषहो युद्धे । त्वत्तः सृतं निर्गतं सर्वम् । अहीनकीर्ते पुण्यश्लोक । अनागतादि च त्वमेव ॥१९॥ उत्तमश्चिन्मात्रं चराचरं चेतनाचेतनम् । स्थावरजंगमं वा गभस्तिभिर्वृत्तिज्ञानैः । भानुरिव किरणैः । अवभाससे घटादिज्ञानरूपेण । यथोक्तम् । 'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता । संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' इति । भानुमतः सूर्यस्य अन्तको मृत्युः । ध्रुवाध्रुवं क्षराक्षरं प्रधानपुरुषात्मकम् ॥२०॥ युगपरिवर्तनं सहस्रकृत्वो जायमानं तस्यान्तस्तत्कर्ता कालस्यापि काल इत्यर्थः ॥ २१ ॥ खगेश्वरमुपेत्य समीपे गत्वा वयं शरणमुपागता इति संबन्धः ॥ २२ ॥ परावरं कारणं कार्यं च अजय्यो जेतुमशक्यो विक्रमो यस्य तम् ॥ २३ ॥ विमानगामिनो देवा विमानिताः पराजिताः विपथगतिं हीनमार्गानुसृतिम् ॥ २४ ॥ स त्वं मा क्रुधः क्रोधं मा कार्षीः । महाशनेः स्फुरितं तेन समस्तुल्यः स्वनः शब्दस्तेन दिशश्चलन्तीत्युत्तरादपकृष्यते ॥ २५ ॥ निगृह्यतां संक्षिप्तं क्रियताम् अव्यवस्थितमिति च्छेदः व्याकुलमित्यर्थः ॥२६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

स इति । स सुपर्णः स्तुतिव्याजेन देवैर्बोधितस्तेभ्य आत्मनो देहं स्वरूपं श्रुत्वा प्रेक्ष्यानुभूय च सर्वभूताभयाय सौम्यो बभूवेत्यर्थः ॥१॥ समुद्विग्ना जना इति शेषः ॥ २ ॥

सौतिरुवाच ।

तत कामगम पक्षी कामवीर्यो विहगम ।
अरुण चात्मन पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् ॥ ३
मातुरन्तिकमागच्छत्पर तीर महोदधे ।
तत्रारुणश्च निक्षिप्तो दिश पूर्वा महाद्युति ॥ ४
सूर्यस्तेजोभिरत्युग्रैर्लोकान्दग्धुमना यदा ।

रुरुरुवाच ।

किमर्थ भगवान्सूर्यो लोकान्दग्धुमनास्तदा ॥ ५
किमस्यापहृत देवैर्येनेम मन्युराविशत् ।

प्रमतिरुवाच ।

चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृत पिबन् ॥ ६
वैरानुबन्ध कृतवाश्चन्द्रादित्ये तदाऽनघ ।
बध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् ॥ ७
सुरार्थाय समुत्पन्नो रोषो राहोस्तु मा प्रति ।
बह्वनर्थकर पापमेकोऽह समवाप्नुयाम् ॥ ८
सहाय एव कार्येषु न च कृच्छ्रेषु दृश्यते ।
पश्यन्ति ग्रस्यमान मा सहन्ते वै दिवौकस ॥ ९
तस्माल्लोकविनाशार्थ ह्यवतिष्ठे न संशय ।
एव कृतमति सूर्यो ह्यस्तमभ्यगमद्गिरिम् ॥ १०
तस्माल्लोकविनाशाय सतापयत भास्कर ।
ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेव महर्षय ॥ ११
अथार्धरात्रसमये सर्वलोकभयावह ।
उत्पत्स्यते महान्दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशन ॥ १२
ततो देवा सर्षिगणा उपगम्य पितामहम् ।
अब्रुवन्किमिवेहाद्य महद्दाहकृत भयम् ॥ १३
न तावद्दृश्यते सूर्य क्षयोऽय प्रतिभाति च ।
उदिते भगवन्भानौ कथमेतद्भविष्यति ॥ १४

पितामह उवाच ।

एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यत ।
दृश्यन्नेव हि लोकान्स भस्मराशीकरिष्यति ॥ १५
तस्य प्रतिविधान च विहित पूर्वमेव हि ।
कश्यपस्य सुतो धीमानरुणेत्यभिविश्रुत ॥ १६
महाकायो महातेजा स स्थास्यति पुरो रवे ।
करिष्यति च सारथ्य तेजश्चास्य हरिष्यति ॥ १७
लोकाना स्वस्ति चैव स्यादृषीणा च दिवौकसाम् ।

प्रमतिरुवाच ।

तत पितामहाज्ञात सर्व चक्रे तदाऽरुण ॥ १८
उदितश्चैव सविता ह्यरुणेन समावृत ।
एतत्ते सर्वमाख्यात यत्सूर्य मन्युराविशत् ॥ १९
अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत्प्रभु ।
भूय एवापर प्रश्न शृणुपूर्वमुदाहृतम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

सौतिरुवाच ।

तत कामगम पक्षी महावीर्यो महाबल ।
मातुरन्तिकमागच्छत्पर पार महोदधे ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दु खसतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
तत कदाचिद्विनता प्रणता पुत्रसनिधौ ।
काले चाहूय वचन कद्रूरिदमभाषत ॥ ३
नागानामालय भद्रे सुरम्य चारुदर्शनम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मा विनते नय ॥ ४
तत सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदित ॥ ५
स सूर्यमभितो याति वैनतेयो विहगम ।
सूर्यरश्मिप्रतप्ताश्च मूर्छिता पन्नगाऽभवन् ॥ ६
तदवस्थान्सुतान्दृष्ट्वा कद्रू शक्रमथास्तुवत् ।
नमस्ते सर्वदेवेश नमस्ते बलसूदन ॥ ७

अरुण मातुर्विवशतया यत्र कुत्रापि स्थितम् ॥ ३ ॥ सूर्यो दग्धुमना यदाऽभूत्तदा पूर्वा दिश गत्वा तत्र सूर्यस्याग्रेऽरुणो निक्षिप्त इति योज्यम् ॥ ४ ॥ आदित्यस्य मूर्तिबहुत्वेन चन्द्रादित्यैरिति बहुवचनम् ॥ ६ ॥ चन्द्रादित्येकत्व च समाहारात् । ग्रहेण राहुणा ग्रहणेन वा ॥७॥ सुराणाम् अर्थाय हिताय ॥ ८॥ सहन्ते मर्षयन्ति सहदेवैरिति पाठे दिवौकस उपदेवा मरीच्यादय प्रजापतय ॥९॥ तस्मात् अस्ताचल गत्वेतिल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ १० ॥ सतापयत समतापयत । अडभाव आर्ष । तिरोभूत एव सन्नेव दहत्युदये तु भस्मीकरिष्यति लोकानित्याह तत इत्यादिना ॥ ११ ॥ दृश्यन्पश्यन् कड्वादेराकृतिगणत्वाद्दृशेरपि स्वार्थे यक् ॥ १५ ॥ प्रतिविधान प्रतीकार ॥ १६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशतितमोऽध्याय ॥ २४ ॥

तत इति ॥ १ ॥ अभित समुख पन्नगा अभवन् सधिरार्ष ॥ ६ ॥ अत्रापीन्द्रोपाधिक ब्रह्म स्तूयते नमस्ते इत्यादिना। लोकस्रष्टृत्वसहर्तृत्वादेस्तल्लिङ्गदर्शनात् ॥७॥

नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ।
सर्पाणां सूर्यतप्तानां वारिणा त्वं प्लवो भव ॥ ८
त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम ।
ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरंदर ॥ ९
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमग्निर्विद्युतोऽम्बरे।
त्वमभ्रगणविक्षेप्ता त्वामेवाहुर्महाघनम् ॥ १०
त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ।
स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्ता चापराजित ॥ ११
त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः ।
त्वं महद्भूतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः ॥ १२
त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ।
त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमार्चितः ॥ १३
त्वं मुहूर्तस्तिथिस्त्वं च त्वं लवस्त्वं पुनः क्षणः ।
शुक्लस्त्वं बहुलस्त्वं च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा ।
संवत्सरर्तवो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ १४
त्वमुत्तमा सगिरिवना वसुंधरा
सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमितिमिंगिलस्तथा
महोर्मिमान्बहुमकरो झषाकुलः ॥ १५
महायशास्त्वमिति सदाऽभिपूज्यसे
मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ।
अभिष्टुतः पिबसि च सोममध्वरे
वषट्कृतान्यपि च हवींषि भूतये ॥ १६
त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वतुलबलौघ गीयसे च ।
त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा
वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्वयत्नैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५

सौतिरुवाच ।

एवं स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंघातैः सर्वमम्बरमावृणोत् ॥ १
मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वममृतं शुभम् ।
ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः ॥ २
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि ।
संवर्तितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ॥ ३
सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ।
संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभिरनेकशः ॥ ४
मेघस्तनितनिर्घोषैर्विद्युत्पवनकम्पितैः ।
तैर्मेघैः सततासारं वर्षद्भिरनिशं तदा ॥ ५
नष्टचन्द्रार्ककिरणमम्बरं समपद्यत ।
नागानामुत्तमो हर्षस्तथा वर्षति वासवे ॥ ६
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ।
रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् ॥ ७
तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः ।
रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

ज्योतिश्चिद्रूपम् ॥ ११ ॥ सर्वममृतं मोक्षः आपेक्षिके ह्यमृतं त्वं नैव नास्ति । मोक्षेऽवशिष्य माणं यद्रूपं तत्त्वमेवेत्यर्थः । सोम ईश्वरः । परमैः श्रेष्ठैरार्चितः । 'सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोतविष्णोः' इति श्रुतिप्रसिद्धः ॥ १३ ॥ बहुलः कृष्णपक्षः ॥ १४ ॥ कालो पादानत्वात्तद्रूपत्वमुक्त्वा भूव्योमाद्युरूपत्वमाह । त्वमुत्तमेति ॥ १५ ॥ यज्ञभोक्ताऽपि त्वमेवेत्याह । महायशा इति ॥ १६ ॥ यज्ञफलदोऽपि त्वमेवेत्याह । त्वं विप्रैरिति । त्वद्धेतोस्त्वत्प्राप्तये । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः । वेदाङ्गानि षट् यज्ञसाद्गुण्यार्थम् । तत्र शिक्षा पाठशुद्ध्यर्थं कल्पः प्रयोगज्ञानार्थं व्याकरणमूहादिसिद्ध्यर्थम् । छंदो गायत्र्यो याज्यानुवाक्या भवन्तानि विच्छ्रपिक्षितगायत्र्यादिज्ञानार्थम् । निरुक्तं वेदार्थज्ञानार्थम् । ज्योतिषं कर्मकालज्ञानार्थमिति । एतान्येव वेदाङ्गानि ॥ १७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

एवमिति । हर्योऽश्वौ वाहने रथे यस्य स हरिवाहनः ॥ १ ॥ संवर्तितं संवर्तः कल्पान्तः संजातोऽस्मिन्निति संवर्तितमिव ॥ ३ ॥ सततासारम् अनवच्छिन्नधारासंपातं यथा स्यात्तथा ॥ ५ ॥ रामणीयकं द्वीपविशेषम् ॥ ८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सौतिरुवाच ।

संप्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराप्लुतास्तदा ।
सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मुस्तं द्वीपमाशु वै ॥ १
तं द्वीपं मकरावासं विहितं विश्वकर्मणा ।
तत्र ते लवणं घोरं ददृशुः पूर्वमागताः ॥ २
सुपर्णसहिताः सर्पाः काननं च मनोरमम् ।
सागराम्बुपरिक्षिप्तं पक्षिसंघनिनादितम् ॥ ३
विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिभिरावृतम् ।
भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरैरपि ॥ ४
प्रसन्नसलिलैश्चापि ह्रदैर्दिव्यैर्विभूषितम् ।
दिव्यगन्धवहैः पुण्यैर्मारुतैरुपवीजितम् ॥ ५
उत्पतद्भिरिवाकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि ।
शोभितं पुष्पवर्षाणि मुञ्चद्भिर्मारुतोद्धतैः ॥ ६
वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथाऽन्यैरपि पादपैः ।
किरद्भिरिव तत्रस्थान्नागान्पुष्पाम्बुवृष्टिभिः ॥ ७
मनः संहर्षजं दिव्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
मत्तभ्रमरसंघुष्टं मनोज्ञाकृतिदर्शनम् ॥ ८
रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वैर्जनमनोहरैः ।
नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रूपुत्रप्रहर्षणम् ॥ ९
तत्ते वनं समासाद्य विजह्रुः पन्नगास्तदा ।
अब्रुवंश्च महावीर्यं सुपर्णं पतगेश्वरम् ॥ १०
वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विमलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहून्रम्यान्व्रजन्पश्यसि खेचर ॥ ११
स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ १२

विनतोवाच ।

दासीभूताऽस्मि दुर्योगात्सपत्न्याः पतगोत्तम ।
पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ १३
तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १४
किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं तथ्यं वदत लेलिहाः ॥ १५

सौतिरुवाच ।

श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सौतिरुवाच ।

इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १

विनतोवाच ।

समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान्भुक्त्वाऽमृतमानय ॥ २
न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ३ ॥
अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः ।
गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ॥ ४
एवमादिभिरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः ।
स ते तात न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वथा ॥ ५
ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्तव्यः कथंचन ।
न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्यात्तथाऽनघ ॥ ६
यथा कुर्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् ॥ ७
भूतानामग्रभूर्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ।

गरुड उवाच ।

किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः ॥ ८
किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित्सौम्यप्रदर्शनः ।
यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः ॥ ९
तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि ।

विनतोवाच ।

यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बडिशं यथा ॥ १०

संप्रहृष्टा इति । तं द्वीपं रामणीयकमेव ॥ १ ॥ लवणं लवणासुरं पूर्वं ददृशुः पुनर्गमने स नास्तीति भावः ॥ २ ॥ पद्माकरैः सरोभिः ॥ ४ ॥ ह्रदैः नदीषु गम्भीरप्रदेशैः ॥ ५ ॥ मनः संहर्षाय जातं मनःसंहर्षजं जने सर्वविमवस्तूपपदाद्ड । प्रजापतेर्यो मनःसंहर्षः सकल्पोल्लासस्तज्जं वा ॥ ८ ॥ सर्वैर्गुणैरिति शेषः ॥ ९ ॥ सुरम्यमितोऽपि रमणीयम् ॥ ११ ॥ दुर्योगात् दुष्टभावात् वितथं शुक्लेऽपि कृष्णत्वं दृष्ट्वा सर्पैर्वालभूतैः उपधिना छलेन ॥ १३ ॥ धनक्रीतो विद्यार्थी पणजितो वा दास्यं करोति तेषां मुक्तिः दानेन विद्यालाभेन पणान्तरजयेन वा भवतीति त्रिष्वेतेषु मया कर्तव्यमित्याह किमिति । लेलिहाः भो सर्पाः ॥ १५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इत्युक्त इति ॥ १ ॥ बडिशं मत्स्यादिधरणार्थो गलग्रहः ॥ १० ॥

दहेदङ्गारवत्पुत्र त विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् ।
विप्रस्त्वया न हन्तव्य सङ्क्रुद्धेनापि सर्वदा ॥ ११
प्रोवाच चैन विनता पुत्रहार्दादिद वच ।
जठरे न च जीर्येद्यस्त जानीहि द्विजोत्तमम् ॥ १२
पुन प्रोवाच विनता पुत्रहार्दादिद वच ।
जानन्त्यप्यतुल वीर्यमाशीर्वादपरायणा ॥ १३
प्रीता परमदु खार्ता नागैर्विप्रकृता सती ।

विनतोवाच ।

पक्षौ ते मारुत पातु चन्द्रसूर्यौ च पृष्ठत ॥ १४
शिरश्च पातु वह्निस्ते वसव सर्वतस्तनुम् ।
अह च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा ॥ १५
इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे रता सदा ।
अरिष्ट व्रज पन्थानं पुत्र कार्यार्थसिद्धये ॥ १६

सौतिरुवाच ।

तत स मातुर्वचन निशम्य
वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात ।
ततो निषादान्बलवानुपागतो
बुभुक्षित काल इवान्तकोऽपर ॥ १७
स तान्निषादानुपसहरस्तदा
रज समुद्धूय नभ स्पृश महत् ।
समुद्रकुक्षौ च विशोषयन्पय
समीपजान्भूधरजान्विचालयन् ॥ १८
तत स चक्रे महदानन तदा
निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् ।
ततो निषादास्त्वरिता प्रवव्रजु
यतो मुख तस्य भुजंगभोजिन ॥ १९
तदानन विवृतमतिप्रमाणवत्
समभ्ययुर्गगनमिवार्दिता खगा ।
सहस्रश पवनरजो विमोहिता
यथाऽनिलप्रचलितपादपे वने ॥ २०
तत खगो वदनममित्रतापन
समाहरत्परिचपलो महाबल ।
निषूदयन्बहुविधमत्स्यजीविनो
बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

सौतिरुवाच ।

तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मण सह भार्यया ।
दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तमुवाचान्तरिक्षग ॥ १
द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्य पापेष्वपि रत सदा ॥२
ब्रुवाणमेव गरुड ब्राह्मण प्रत्यभाषत ।
निषादी मम भार्येय निर्गच्छतु मया सह ॥ ३

गरुड उवाच ।

एतामपि निषादीं त्व परिगृह्याशु निष्पत ।
तूर्ण सभावयात्मानमजीर्ण मम तेजसा ॥ ४

सौतिरुवाच ।

तत स विप्रो निष्क्रान्तो निषादीसहितस्तदा ।
वर्धयित्वा च गरुडमिष्ट देश जगाम ह ॥ ५
सह भार्ये विनिष्क्रान्ते तस्मिन्विप्रे च पक्षिराट् ।
वितत्य पक्षावाकाशमुत्पपात मनोजव ॥ ६
ततोऽपश्यत्स पितर पृष्टश्चाख्यातवान्पितु ।
यथान्यायममेयात्मा त चोवाच महानृषि ॥ ७

कश्यप उवाच ।

कच्चिद्व कुशलं नित्य भोजने बहुल सुत ।
कच्चिच्च मानुषे लोके तवान्न विद्यते बहु ॥ ८

गरुड उवाच ।

माता मे कुशला शश्वत्तथा भ्राता तथा ह्यहम् ।
न हि मे कुशलं तात भोजने बहुले सदा ॥ ९
अह हि सर्पै प्रहित सोममाहर्तुमुत्तमम् ।
मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै ॥ १०

हार्दात् स्नेहात् ॥१२॥ विप्रकृता वञ्चिता ॥१४॥ इहासतीति पाठे आसीना । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकादनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वादसे शतृप्रत्यय । स्वस्तिकारे कल्याणकरणे । अनिष्ट निर्विघ्न यथा स्यात्तथा ॥ १६ ॥ काले समये ॥ १७ ॥ भूधरजान् पर्वतजान् वृक्षान् ॥ १८ ॥ भुजगभोजिनो गरुडस्य ॥ १९ ॥ परिचपल तेषा ग्रहणाय सर्वतो भ्रमन् ॥ २१ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

तस्येति ॥ १ ॥ सभावय सजीवय ॥ ४ ॥ पृष्ट आख्यातवाश्च वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ७ ॥ व युष्माक मातृभ्रात्रपेक्षया बहुलत्वम् ॥ ८ ॥ भोजने बहुले विषये मम कुशल न हि पूर्णाहारस्याभावात्॥९॥सोमम् अमृतम् ॥१०

मात्रा चात्र समादिष्टो निषादान्भक्षयेति ह ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रश ॥ ११
तस्माद्भक्ष्य त्वमपर भगवन्प्रदिशस्व मे ।
यद्भुक्त्वाऽमृतमाहर्तुं समर्थ स्यामह प्रभो ॥ १२
क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।

कश्यप उवाच ।

इद सरो महापुण्य देवलोकेऽपि विश्रुतम् ॥ १३
यत्र कूर्माग्रज हस्ती सदाकर्षत्यवाङ्मुख ।
तयोर्जन्मान्तरे वैर सप्रवक्ष्याम्यशेषत ॥ १४ ॥
तन्मे तत्त्व निबोधत्स्व यत्प्रमाणौ च तावुभौ ।
आसीद्विभावसुर्नाम महर्षि कोपनो भृशम् ॥ १५
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपा ।
स नेच्छति धन भ्राता सहैकस्थ महामुनि ॥१६
विभाग कीर्तयत्येव सुप्रतीको हि नित्यश ।
अथाब्रवीच्च त भ्राता सुप्रतीकं विभावसु ॥ १७
विभाग बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यश ।
ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्य विक्रुध्यन्तेऽर्थमोहिता ॥
तत स्वार्थपरान्मूढान्पृथग्भूतान्स्वकैर्धनै ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रामित्ररूपिण ॥ १९
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाश क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥ २०
तस्माद्विभागं भ्रातॄणा न प्रशसन्ति साधव ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योऽन्येनाभिशङ्किनाम् २१
नियन्तु न हि शक्यस्त्व भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीक हस्तित्व समवाप्स्यसि ॥२२
शप्तस्त्वेव सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचर कच्छप सभविष्यसि ॥ २३
एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ।
गजकच्छपता प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ ॥ २४
रोषदोषानुषङ्गेण तिर्यग्योनिगतावुभौ ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ ॥ २५
सरस्यस्मिन्महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ।
तयोरन्यतर श्रीमान्समुपैति महागज ॥ २६
यस्य बृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशय ।
उत्थितोऽसौ महाकाय कृत्स्न विक्षोभयन्सर २७
य दृष्ट्वा वेष्टितकर पतत्येष गजो जलम् ।
दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्यवान् ॥ २८
विक्षोभयस्ततो नाग सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥
षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायत ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डल ॥ ३०
तावुभौ युद्धसमत्तौ परस्परवधैषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेद साधये हितमात्मन ॥ ३१
महाभ्रघनसंकाश त भुक्त्वामृतमानय ।
महागिरिसमप्रख्य घोररूप च हस्तिनम् ॥ ३२

सौतिरुवाच ।

इत्युक्त्वा गरुड सोऽथ माङ्गल्यमकरोत्तदा ।
युध्यत सह देवैस्ते युद्धे भवतु मङ्गलम् ॥ ३३
पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यच्चान्यत्किंचिदुत्तमम् २९
शुभ स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवाण्डज ॥३४
युध्यमानस्य सग्रामे देवै सार्धं महाबल ।
ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च ३५
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुड पित्रा गतस्त ह्रदमान्तिकात् ॥ ३६
अपश्यन्निर्मलजल नानापक्षिसमाकुलम् ।
स तत्स्मृत्वा पितुर्वाक्य भीमवेगोऽन्तरिक्षग ॥३७
नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ।
समुत्पपात चाकाश तत उच्चैर्विहंगम ॥ ३८
सोऽलम्ब तीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ।
ते भीता समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहता ॥३९
न नो भज्यादिति तदा दिव्या कनकशाखिन ।
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलद्रुमान् ॥ ४०
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचर ।
काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैदूर्यशाखिन ।
सागराम्बुपरिक्षिप्तान्भ्राजमानान्महाद्रुमान् ॥४१

कूर्माग्रज कूर्मभूत ज्येष्ठभ्रातरम् ॥ १४ ॥ विभाग करिष्यामीति कीर्तयत्येव न तु कृतवान् ॥ १७ ॥ अन्तरेषु छिद्रेषु पतन्ति अन्योन्यस्य छिद्राणि बहुलाकृत्य नाशहेतु वैरमुद्दीपयन्तीत्यर्थ ॥ २० ॥ 'कनिष्ठान्पुत्रव त्पश्येज्ज्येष्ठो भ्राता पितु सम' इति गुरुशास्त्रे अलङ्घनीये शासने अनिबद्धानाम् अतिशङ्किना मयादाभङ्गभयेन ॥२१॥ आख्यानतात्पर्यमाह । एवमिति । लोभात्तामसीं योनिं गच्छन्तीतिभाव ॥ ४ ॥ आवेष्टितकर कुण्डलीकृत शुण्डादण्ड ॥ ८ ॥ उपयुज्य भुक्त्वा ईहित ईप्सित ॥ ३१ ॥ ते तुभ्य बल दास्यन्तीतिशेष ॥ ३६ ॥ सोऽलम्ब स अलम्ब निरालम्ब यथा स्यात्तथा । आप्लुत्य मार्गेण तीर्थं भक्षणार्थं मेरुशृङ्ग क्षेत्रमासाद्य वृक्षान् आसेदुम् ॥ ३९ ॥ कनके कनकाचले स्थिता शाखिन कनकशाखिन ॥ ४० ॥

तमुवाच खगश्रेष्ठ तत्र रौहिणपादप ।
अतिप्रवृद्ध सुमहानापतन्त मनोजवम् ॥ ४२
रौहिण उवाच ।
यैषा मम महाशाखा शतयोजनमायता ।
एतामास्थाय शाखा त्व खादेमौ गजकच्छपौ ४३
ततो द्रुम पतगसहस्रसेविनम्
महीधरप्रतिमवपु प्रकम्पयन् ।
खगोत्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवान्
बभञ्जतामविरलपत्रसचयाम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे ऊनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

सौतिरुवाच ।
स्पृष्टमात्रा तु पद्भ्या सा गरुडेन बलीयसा ।
अभज्यत तरो शाखा भग्ना चैकामधारयत् ॥ १
ता भङ्क्त्वा स महाशाखा स्मयमानो विलोकयन् ।
अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् ॥ २
ऋषयो ह्यत्र लम्बन्ते न हन्यामिति तानृषीन् ।
तपोरतान्लम्बमानान्ब्रह्मर्षीनभिवीक्ष्य स ॥ ३
हन्यादेतान्सपतन्ती शाखेत्यथ विचिन्त्य स ।
नखैर्दृढतरं वीर सगृह्य गजकच्छपौ ॥ ४
स तद्विनाशसत्रासादभिपत्य खगाधिप ।
शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ५
अतिदैव तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षय ।
विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महाखगे ॥ ६
गुरु भार समासाद्योड्डीन एष विहगम ।
गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजन ॥ ७
तत शनै पर्यपतत्पक्षै शैलान्प्रकम्पयन् ।
एव सोऽभ्यपतद्देशान्बहून्सगजकच्छप ॥ ८
दयार्थं वालखिल्याना न च स्थानमविन्दत ।
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठ गन्धमादनमञ्जसा ॥ ९
ददर्श कश्यप तत्र पितर तपसि स्थितम् ।
ददर्श त पिता चापि दिव्यरूप विहगमम् ॥ १०
तेजोवीर्यबलोपेत मनोमारुतरहसम् ।
शैलशृङ्गप्रतीकाश ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ११
अचिन्त्यमनभिध्येय सर्वभूतभयकरम् ।
महावीर्यधर रौद्र साक्षादग्निमिवोद्यतम् ॥ १२
अप्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसै ।
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणा समुद्रजलशोषणम् ॥ १३
लोकसलोडन घोर कृतान्तसमदर्शनम् ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य सकल्पमिद वचनमब्रवीत ॥ १४
कश्यप उवाच ।
पुत्र मा साहस कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम्
मा त्वा दहेयु सक्रुद्धा वालखिल्या मरीचिपा १५
सौतिरुवाच ।
तत प्रसादयामास कश्यप पुत्रकारणात् ।
वालखिल्यान्महाभागास्तपसा हतकल्मषान् ॥ १६
कश्यप उवाच ।
प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधना ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १७
सौतिरुवाच ।
एवमुक्ता भगवता मुनयस्ते समभ्ययु ।
मुक्त्वा शाखा गिरिं पुण्य हिमवन्त तपोऽर्थिन १८
ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतासुत ।
शाखाव्याक्षिप्तवदन पर्यपृच्छत कश्यपम् ॥ १९
भगवन्क्व विमुञ्चामि तरो शाखामिमामहम् ।
वर्जित मानुषैर्देशमाख्यातु भगवान्मम ॥ २०
ततो नि पुरुष शैलं हिमसरुद्धकन्दरम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कश्यप २१
तं पर्वत महाकुक्षिमुद्दिश्य स महाखग ।
जवेनाभ्यपतत्तार्क्ष्य सशाखागजकच्छप ॥ २२

रोहेव रौहिणो वट स्वार्थे तद्धित । राक्षसवायसादिवत् रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयो पुमानिति मेदिनी ॥ ४२ ॥ इति आदिपर्वणि नै० भा० भा० ऊनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

स्पृष्टमात्रेति ॥१॥ अतिदैव देवैरपिकर्तुमशक्यम् ॥ ६ ॥ गुरुमिति । गुरुशब्दपूर्वाड्डीङ् विहायसा गतौ अस्माड्ड आदे रकारश्च पृषोदरादित्वात् । गरुडशब्दो निष्पन्न इत्यर्थ ॥ ७ ॥ अचिन्त्य अद्भुताकारत्वात् । अनभिध्येय क्रूर मूर्तित्वात् तदेवाह सर्वेति ॥ १२ ॥ वालखिल्या नामत मरीचिपा सूर्यमरीचीनेव पीत्वा तृप्यन्ति । 'असौ वा आदित्यो देवमधुर' इत्यादिना छादोग्यप्रसिद्धमधुविद्याविद इत्यर्थ ॥१५॥ शाखा मुक्त्वा गिरिं समभ्ययुरिति सबन्ध ॥ १८ ॥ शाखया मुखस्थया व्याक्षिप्त विकल वदन वचनक्रिया यस्य स तथा । अव्यक्तवर्णं यथा स्यात्तथाऽपृच्छदित्यर्थ ॥ १९ ॥

न ता वध्री परिणहेच्छतचर्मा महातनुम् ।
शाखिनो महती शाखा या प्रगृह्य ययौ खग २३
स तत शतसाहस्र योजनान्तरमागत ।
कालेन नातिमहता गरुड पतगेश्वर ॥ २४
स त गत्वा क्षणेनैव पर्वत वचनात्पितु ।
अमुञ्चन्महती शाखा सस्वन तत्र खेचर ॥ २५
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्ष च समागलितपादप ॥ २६
शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त गिरेस्तस्य समन्तत ।
मणिकाञ्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम् २७
शाखिनो बहवश्चापि शाखयाऽभिहतास्तया ।
काञ्चनै कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदा ॥२८
ते हेमविकचा भूमौ युता पर्वतधातुभि ।
व्यराजञ्छाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरञ्जिता ॥ २९
ततस्तस्य गिरे शृङ्गमास्थाय स खगोत्तम ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ ३०
तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्य कूर्मकुञ्जरौ ।
तत पर्वतकूटाग्रादुत्पपात महाजव ॥ ३१ ॥
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाताभयशसिन ।
इन्द्रस्य वज्र दयित प्रजज्वाल भयात्तत ॥ ३२
सधूमा न्यपतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ।
तथा वसूना रुद्राणामादित्याना च सर्वश ॥३३
साध्याना मरुता चैव ये चान्ये देवतागणा ।
स्व स्व प्रहरण तेषा परस्परमुपाद्रवत् ॥ ३४
अभूतपूर्व सग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाता सनिर्घाता पेतुरुल्का सहस्रश ॥ ३५
निरभ्रमेव चाकाश प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देव सोऽप्यवर्षत शोणितम्॥३६
मम्लुर्माल्यानि देवाना नेशुस्तेजासि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववृषु शोणित बहु ॥ ३७
रजासि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ।
ततस्त्राससमुद्विग्न सह देवै शतक्रतु ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥३८

इन्द्र उवाच ।
किमर्थ भगवन्घोरा उत्पाता सहसोत्थिता ।
न च शत्रु प्रपश्यामि युधि यो न प्रधर्षयेत् ॥३९
बृहस्पतिरुवाच ।
तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच्च शतक्रतो ।
तपसा वालखिल्याना महर्षीणा महात्मनाम्॥४०
कश्यपस्य मुने पुत्रो विनतायाश्च खेचर ।
हर्तु सोममभिप्राप्तो बलवान्कामरूपधृक् ॥ ४१
समर्थो बलिना श्रेष्ठो हर्तु सोम विहगम ।
सर्व सभावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ४२
सौतिरुवाच ।
श्रुत्वैतद्वचन शक्र प्रोवाचामृतरक्षिण ।
महावीर्यबल पक्षी हर्तु सोममिहोद्यत ॥ ४३
युष्मान्सबोधयाम्येष यथा न स हरेद्बलात् ।
अतुल हि बल तस्य बृहस्पतिरुवाच ह ॥ ४४
तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्य विस्मिता यत्नमास्थिताः।
परिवार्यामृत तस्थुर्वज्री चेन्द्र प्रतापवान् ॥ ४५
धारयन्तो विचित्राणि काञ्चनानि मनस्विन ।
कवचानि महार्हाणि वैदूर्यविकृतानि च ॥ ४६
चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृढानि च ।
विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकश ॥ ४७
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सुरोत्तमा ।
सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वश॰ ४८
चक्राणि परिघाश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णा करवालाश्च निर्मलान्
स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोग्रप्रदर्शना ॥ ४९
तै॰ शस्त्रैर्भानुमद्भिस्ते दिव्याभरणभूषिता ।
भानुमन्त सुरगणास्तस्थुर्विगतकल्मषा ॥ ५०
अनुपमबलवीर्यतेजसो
धृतमनस परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणा सुरा
ज्वलनसमिद्धवपु प्रकाशिन ॥ ५१

गजकच्छपयो परिमाणमुक्त शाखायास्तदाह न तामिति । परिणहेत्परितो बध्नीयात् वेष्टयेत् । वध्री एकतन्तुका चर्मरज्जु । शतचर्मा एकेन गोचर्मणा कृतया रज्ज्वा आक्रान्तभूर्गोचर्ममात्रा इय तु शतगोचर्मरज्ज्वाप्यनाक्रमणीयेत्यतिपुष्टत्वमुक्त शाखाया ॥ २३ ॥ हेमविकचा हेमवदुज्ज्वला ॥ २९ ॥ सभूमेति । दिवा अन्हि ॥ ·· ॥ अभूतपूर्व यथा स्यात्तथा प्राद्रवत् । प्रहरणमायुधम् । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ३४ ॥ सनिर्घाता अशनिनिर्घातसहिता । उल्का वन्हिविस्फुलिङ्गसघा ॥ ३५ ॥ देवाना देव पर्जन्य ॥ ३६ ॥ अपराधाद्वालखिल्यावमानात् । प्रमादात्स्वबलदर्पेण अनवधानात् ॥४०॥ असाध्यमन्येषा साधयेत् ॥ ४२ ॥ कवचानि वातुमयानि कण्ठादिनाभित्राणानि ॥ ४६ ॥ चर्माणि चर्ममयानि हस्तावापोर्ध्वमुखीप्रभृतीनि । भानुमन्ति दीप्तिमन्ति ॥ ४७ ॥ स्वदेहरूपाणि स्वदेहानुरूपाणि ॥ ४९ ॥ ज्वलनवत्समिद्धैर्दीप्यमानैर्वपुर्भि प्रकाशिन ॥ ५१ ॥

इति समरवरं सुरा स्थितास्ते
परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरं
तपनमरीचिविकाशितं बभासे ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

शौनक उवाच ।
कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट्सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३
सौतिरुवाच ।
विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवर्तिकामेकां वहतः संहतान्पथि ॥ ८
प्रलीनान्स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्लिश्यमानान्मन्दबलान्गोष्पदे संप्लुतोदके ॥ ९
तान्सर्वान्विस्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ।
अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥ १०
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत्कर्म यदा शक्रभयंकरम् ॥ ११ ॥
जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् ।
मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु ॥ १२
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ १३
इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव मनोजवः ।
तपसो नः फलेनाद्य दारुणः संभवत्विति ॥ १४
तद्बुध्वा भृशसंतप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान्कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ १७
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥ १८
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्याऽयं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥ १९
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥ २०
एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
वालखिल्या ऊचुः ।
इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
सौतिरुवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४

विगलितमिव अकस्मादागतमिव ॥ ५२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

कोऽपराध इति ॥ १ ॥ यजतः यजमानस्य । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः । यियक्षमाणस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ इध्मानि अग्निसामिन्धनार्थानि समिधः ॥ ६ ॥ अङ्गुष्ठोदरप्रमाणं वर्ष्म शरीरं येषां तान् । वर्तिका दार्वयष्टिम् । संहतान् एकीभूतान् ॥ ८ ॥ स्वेष्वङ्गेषु प्रलीनानिवातिकृशानित्यर्थः । क्लिश्यमानानिति । गोष्पदमात्रेऽपि जले मज्जनेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ जातमन्यवो दीनाः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इति कोशः ॥ ११ ॥ यावदिच्छितं वीर्यं गतिश्च यस्येति कामवीर्यः कामगमश्च ॥ १३ ॥ दारुणः इन्द्रं प्रत्येव ॥ १४ ॥ कर्मसिद्धिमपृच्छत । सिद्धं वः कर्मेत्यपृच्छदित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवमस्तु सिद्धमस्तु ॥ १७ ॥ पतत्रीणां पक्षिणाम् पतेरत्रिनूइत्यौणादिकात्रिन्प्रत्ययात्तोऽयं 'विविष्किरपतत्रयः' इत्यमरः ॥ २० ॥

तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुसवने शुचि ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यप ॥ २५
आरम्भ सफलो देवि भाविता यस्त्वयेप्सित ।
जनयिष्यासि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
तपसा वालखिल्याना मम सकल्पजौ तथा ।
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ॥२७
उवाच चैना भगवान्कश्यप पुनरेव ह ।
धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽय सुमहोदय ॥ २८
एतौ सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्व कारयिष्यत ।
लोकसभावितौ वीरौ कामरूपौ विहगमौ ॥ २९
शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाण प्रजापति ।
त्वत्सहायौ महावीर्यौ भ्रातरौ ते भविष्यत ॥ ३०
नैताभ्या भविता दोष सकाशात्ते पुरदर ।
व्येतु ते शक्रसतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यासि ॥ ३१
न चाप्येव त्वया भूय क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिन ।
न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपना ॥३२
एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ॥३३
जनयामास पुत्रौ द्वावरुण गरुड तथा ।
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरस्सर ॥ ३४
पतत्रीणा च गरुडमिन्द्रत्वेनाभ्याषिञ्चत ।
तस्यैतत्कर्म सुमहच्छ्रूयता भृगुनन्दन ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

सौतिरुवाच ।

ततस्तस्मिन्द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।
गरुड पक्षिराट् तूर्ण सप्राप्तो विबुधान्प्रति ॥ १
त दृष्ट्वातिबल चैव प्राकम्पन्त सुरास्तत ।
परस्पर च प्रत्यघ्न सर्वप्रहरणान्युत ॥ २
तत्र चासीदमेयात्मा विद्युदग्निसमप्रभ ।
भौमन सुमहावीर्य सोमस्य परिरक्षिता ॥ ३
स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डनखक्षत ।
मुहूर्तमतुल युद्ध कृत्वा विनिहतो युधि ॥ ४
रजश्चोद्धूय सुमहत्पक्षवातेन खेचर ।
कृत्वा लोकान्निरालोकास्तेन देवानवाकिरत् ॥५
तेनावकीर्णा रजसा देवा मोहमुपागमन् ।
न चैव ददृशुश्छन्ना रजसाऽमृतरक्षिण ॥ ६
एव सलोडयामास गरुडस्त्रिदिवालयम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैस्तु देवान्स विददार ह ॥ ७
ततो देव सहस्राक्षस्तूर्ण वायुमचोदयत् ।
विक्षिपे मा रजोवृष्टिं तवेदं कर्म मारुत ॥ ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवा शकुनिमार्दयन् ॥ ९
ननादोच्चै स बलवान्महामेघ इवाम्बरे ।
वध्यमान सुरगणै सर्वभूतानि भीषयन् ॥ १०
उत्पपात महावीर्य पक्षिराट् परवीरहा ।
समुत्पत्यान्तरिक्षस्थ देवानामुपरिस्थितम् ॥ ११
वर्मिणो विबुधा सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ।
पट्टिशै परिघै शूलैर्गदाभिश्च सवासवा ॥ १२
क्षुरप्रैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभि ।
नानाशस्त्रविसर्गैस्तैर्वध्यमान समन्तत ॥ १३
कुर्वन्सुतुमुल युद्ध पक्षिराण्न व्यकम्पत ।
निर्दहन्निव चाकाशे वैनतेय प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥१४
ते विक्षिप्तास्ततो देवा दुद्रुवुर्गरुडार्दिता ।
नखतुण्डक्षताश्चैव सुस्रुवु शोणित बहु ॥ १५
साध्या प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणा दिशम् ।
प्रजग्मु सहिता रुद्रा पतगेन्द्रप्रधर्षिता ॥ १६
दिश प्रतीचीमादित्यानासत्यावुत्तरा दिशम् ।
मुहुर्मुहु प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजस ॥ १७
अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट् ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचर ॥ १८

पुसवने ऋतुकाले ॥ २५ ॥ कारयिष्यत इति स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदितिवत् ॥ २९ ॥ दर्पात्ते त्वया ॥ ३२ ॥ गरुड इन्द्रत्वे । ना नर । हिरण्यगर्भ अभ्याषिञ्चत । गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यतेति पाठे हिरण्यगर्भेणेति शेष ॥ ३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

तत इति । तस्मिन् देवानाके तथाविधे नानायुधाद्युपेते समुदीर्णे सग्रामायोद्गते सति ॥ १ ॥ तत तेषा षष्ठ्यर्थे तसि ॥ २ ॥ भौमन विश्वकर्मा ॥ ३ ॥ विनिहतो मृतकल्प कृत ॥ ४ ॥ सलोडयामास आकुलीचकार ॥ ७ ॥ अपोवाह अपमारितवान् ॥ ९ ॥ अन्तरिक्षस्थ गरुडमिति शेष । व्यक्षिपत् विशेषेण क्षिप्तवान् ॥ १४ ॥ अश्वक्रन्दादयो नवयक्षा ॥ १८ ॥

उलूकश्वसनाभ्या च निमेषेण च पक्षिराट्।
प्ररुजेन च सग्राम चकार पुलिनेन च ॥ १९
तान्पक्षनखतुण्डाग्रैरभिनद्विनतासुत ।
युगान्तकाले संक्रुद्ध पिनाकीव परंतप ॥ २०
महाबला महोत्साहास्तेन ते बहुधा क्षता॰ ।
रेजुरभ्रघनप्रख्या रुधिरौघप्रवर्षिण ॥ २१
तान्कृत्वा पतगश्रेष्ठ सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् ।
अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ २२
आवृण्वान महाज्वालमर्चिर्भि सर्वतोऽम्बरम् ।
दहन्तमिव तीक्ष्णाशु चण्डवायुसमीरितम् ॥ २३
ततो नवत्या नवतीर्मुखाना
कृत्वा महात्मा गरुडस्तपस्वी ।
नदी समापीय मुखैस्ततस्तै
सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ २४
ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापन
समास्तरत्पत्त्ररथो नदीभि ।
तत प्रचक्रे वपुरन्यदल्प
प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

सौतिरुवाच ।
जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वल ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
सचक्र क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिश तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभ घोर छेदन सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्र देवै सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तर स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचर ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्सक्षिप्याङ्ग क्षणेन ह ॥ ४
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।
विद्युज्जिह्वौ महावीर्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥५
चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्य क्रुद्धौ तरस्विनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
सदा सरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि य पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
तयोश्चक्षूषि रजसा सुपर्ण सहसाऽऽवृणोत्।
ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वत समताडयत् ॥ ८
तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षग ।
आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्तत ॥ ९
समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली ।
उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ १०
अपीत्वैवाऽमृत पक्षी परिगृह्याशुनि सृत॰ ।
आगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभा तत ॥ ११
विष्णुना च तदाकाशे वैनतेय समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥ १२
तमुवाचाऽव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षग ॥ १३
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिद वच ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाऽप्यहम् ॥ १४
एवमस्त्विति त विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥ १५
भवतेऽपि वर दद्या वृणोतु भगवानपि ।
त वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्त महाबलम् ॥ १६
ध्वज च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् ।
एवमस्त्विति त देवमुक्त्वा नारायण खग॰ ॥१७

अत एव उत्क्रान्तजीवितान्कृत्वेत्याह ॥ २२ ॥ नवत्या नवती शताधिकाष्टसाहस्री । नवतीरिति बहुवचनात्साप्यनेकगुणा । ततश्चानन्तर्मुखैरित्यर्थ । नवत्यो नवतीरिति पाठे ङित्तामाडभाव आर्ष ॥ २४ ॥ समास्तरत् आच्छादितवान् शामितवान् । अग्निमभिप्रशाम्य प्रवेष्टुकाम । सोमसमीपमिति शेष ॥ २५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

जाम्बूनदमय इति । प्रविवेश चक्रमित्युत्तरेणान्वय ॥ १ ॥ चक्र यन्त्र क्षुरपर्यन्त समन्तत कदम्बमुकुलवत् क्षुरसहस्रयुतम् । चक्रवद्वेगेन बभ्रम्यमाणम् । यत्र प्रविष्टो मशकोऽपि सहस्रधा छिद्यते । परिभ्रमन्तमिति पुस्त्वमार्षम् । अयस्मय लोहमयम् । 'अयस्मयादीनि छदसि' इतिभत्वमार्षम् ॥ २ ॥ अरा चक्रस्य नाभिनेम्यो सभेदकाष्ठानि । तेषामन्तरेण मध्यत अङ्ग सक्षिप्य अणुतर कृत्वा ॥४॥ तयो अङ्गे देहौ । आच्छिनत् खण्डश कृतवान् ॥ ९ ॥ यन्त्रमुन्मथ्य अमृतकुम्भ समुत्पाट्य उत्पपातेत्यन्वय ॥ १० ॥ आवार्य वारयित्वा तिरस्कृत्येत्यर्थ ॥ ११ ॥ समेयिवान् सङ्गत अलौल्येन अमृतपानलोभराहित्येन ॥ १२ ॥ उपरि ध्वजे इत्यर्थ ॥ १३ ॥

वव्राज तरसा वेगाद्वायु स्पर्धन्महाजव ।
त व्रजन्त खगश्रेष्ठ वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥ १८
हरन्तममृत रोषाद्गरुड पक्षिणा वरम् ।
तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुड पतता वर ॥ १९
प्रहसन् श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहत ।
ऋषेर्मान करिष्यामि वज्र यस्यास्थिसभवम् ॥ २०
वज्रस्य च करिष्यामि तवैव च शतक्रतो ।
एतत्पत्र त्यजाम्येक यस्यान्त नोपलप्स्यसे ॥ २१
न च वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्तीह काचन ।
एवमुक्त्वा तत पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् ॥ २२
तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
हृष्टानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गरुत्मत ॥ २३ ॥
सुरूप पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽय भवत्विति ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य सहस्राक्ष पुरदर ॥
खगो महदिद भूतमिति मत्वाऽभ्यभाषत ॥ २४

शक्र उवाच ।

बल विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।
सख्य चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥२५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

गरुड उवाच ।

सख्य मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरदर ।
बल तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥ १
काम नैतत्प्रशसन्ति सन्त स्वबलसस्तवम् ।
गुणसकीर्तन चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २
सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यह त्वया ।
न ह्यात्मस्तवसयुक्त वक्तव्यमनिमित्तत ॥ ३
सपर्वतवनामुर्वी ससागरजलामिमाम् ।
वहे पक्षेण वै शक्र त्वामप्यत्रावलम्बिनम् ॥ ४
सर्वान्सपिण्डितान्वापि लोकान्सस्थाणुजङ्गमान् ।
वहेयमपरिश्रान्तो विद्धीद मे महद्बलम् ॥ ५

सौतिरुवाच ।

इत्युक्तवचन वीर किरीटी श्रीमता वर ।
आह शौनक देवेन्द्र सर्वलोकहित प्रभु ॥ ६
एवमेव यथात्थ त्वं सर्व सभाव्यते त्वयि ।
संगृह्यतामिदानीं मे सख्यमत्यन्तमुत्तमम् ॥ ७
न कार्यं यदि सोमेन मम सोम प्रदीयताम् ।
अस्मांस्ते हि प्रबाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ८

गरुड उवाच ।

किंचित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽय नीयते मया ।
न दास्यामि समादातु सोम कस्मैचिदप्यहम् ॥ ९
यत्रेम तु सहस्राक्ष निक्षिपेयमह स्वयम् ।
त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदिवेश्वर ॥ १०

शक्र उवाच ।

वाक्येनानेन तुष्टोऽह यत्त्वयोक्तमिहाण्डज ।
यमिच्छसि वर मत्तस्त गृहाण खगोत्तम ॥ ११

सौतिरुवाच ।

इत्युक्त प्रत्युवाचेद कद्रूपुत्राननुस्मरन् ।
स्मृत्वा चैवोपधिकृत मातुर्दास्यनिमित्तत ॥ १२
ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगा शक्र मम भक्ष्या महाबला ॥ १३
तथेत्युक्त्वाऽन्वगच्छत्त ततो दानवसूदन ।
देवदेव महात्मान योगिनामीश्वर हरिम् ॥ १४
स चान्वमोदत्त चार्थं यथोक्त गरुडेन वै ।
इद भूयो वच प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वर ॥ १५
हरिष्यामि विनिक्षिप्त सोममित्यनुभाष्य तम् ।
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ॥ १६

स्पर्धावानिवाचरतीति स्पर्धन् वायु जेतुमिच्छन्नित्यर्थ १८॥आक्रन्दे कलकले॥१९॥ऋषे दधीचे ॥२०॥पत्र पक्षम् ॥ २२ ॥ सुपर्णशब्द निर्वक्ति सुरूपमिति ॥ २४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ३३

सख्यमिति ॥ १ ॥ काम स्वेच्छया बल शरीरसामर्थ्यं गुणो बुद्धिसामर्थ्यं ज्ञानौदार्यादि ॥ २ ॥ निमित्ते रणभूमौ शत्रो पुरस्तादात्मस्तवोऽपि कर्तव्य इति भाव ॥ ३ ॥ सपिण्डितान् एकीकृतान् । सपीडितानित्यपपाठ । स्थाणु स्थावरम् ॥ ५ ॥ किरीटी इन्द्र सर्वलोकहित सर्पेभ्योऽमृत दातुमनिच्छत्वात् ॥ ६ ॥ न कार्यमिति । विष्णुनाऽमृत विनाप्यमरत्वस्य दत्तत्वात् ॥ ८ ॥ किंचित्कारण मातुर्दास्यविमोक्षरूपमितिभाव । समादातु पातु न हि मम कश्चिद्देवेभ्य आप्तोऽस्तीति भाव ॥९॥ उपधिकृत छलकृतम् । दास्यनिमित्तत । निमित्तमिन्द्राश्वस्य कृष्णकेशत्व दास्यमिति पाठे निमित्ततोऽरुणशापात् ॥१२॥ ईश समर्थ अर्थिताम-न्यस्मै अमृत न देयमित्यर्थेप्सुताम् ॥ १३ ॥ त गरुड तथेत्युक्त्वा हरिमन्वगच्छत् । अनुसृतवान् । स्वोक्तिनिर्वाहार्थमिति भाव ॥ १४ ॥ विनिक्षिप्त त्वयेतिशेष । अनुभाष्य हे गरुडेति सबोध्य ॥ १६ ॥

अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ।
इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः ॥ १७
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ।
भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ॥ १८
अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १९
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ २०
अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ २१
यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।
तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ॥ २२
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ।
ततो द्विधाकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा ॥ २३
अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः ।
एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना ॥ २४
ततः सुपर्णः परमप्रहर्षवान्
विहृत्य मात्रा सह तत्र कानने ।
भुजंगभक्षः परमार्चितः खगै-
रहीनकीर्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ २५
इमां कथां यः शृणुयान्नरः सदा
पठेत वा द्विजगणमुख्यसंसदि ।
असंशयं त्रिदिवमियात्स पुण्यभाक्
महात्मनः पतगपतेः प्रकीर्तनात् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सौपर्णे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

शौनक उवाच ।
भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १
वरप्रदानं भर्त्रा च कद्रूविनतयोस्तथा ।
नामनी चैव ते प्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः ॥ २
पन्नगानां तु नामानि न कीर्तयसि सूतज ।
प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ३
सौतिरुवाच ।
बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन ।
न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु ॥ ४
शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।
ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ५
कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथापिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ।
आर्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः ॥ ७
सुमनाख्यो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कर्कोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा ॥ ८
निष्टानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।
बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १०
नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कूष्माण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
करवीरः पुष्पदंष्ट्रो बिल्वको बिल्वपाण्डुरः ।
मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः ॥ १२
अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् ॥ १३
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान् ।
हस्तिपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः ॥ १४
कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ॥ १५
कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः ।
कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १६
एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ।
बहुत्वान्नामधेयानामितरे नानुकीर्तिताः ॥ १७

इदं वः युष्माकममृतं न तु मम । कुशेषु निक्षेप्स्यामि गृह्णीतेति भावः ॥१७॥ भवता भवद्भिः मे मया॥१९॥ प्रतिमाया कृतं मायाकृतं यथा दास्यं तथाऽमृतदानमपीतरेणकृतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ पवित्रममृतं विद्यते येषु ते पवित्रिणः हृतं देवलोकात् आहृतं सर्पसमीपे ॥ २४ ॥ 'पदं महत्प्राप्तुमिच्छुर्नीचो नीचतरं व्रजेत् । अमृतप्रेप्सवो याता भुजगास्तार्क्ष्यभक्ष्यताम्' । रत्नगर्भस्तु 'विप्रस्यावज्ञया शक्रो मातुः सर्पा विपद्गताः । सुपर्णस्त्वभयं प्रीत्या हरेरप्युपरिस्थितः' ॥ २६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

भुजगमानामिति । भुजगमानां मात्रा शापो दत्तस्तस्य कारणमवज्ञया मातुराज्ञाकारित्वम् । विनतायाः पुत्रेण शापो दत्तस्तस्य कारणं सपत्नीर्ष्या ॥ १ ॥

एतेषा प्रसवो यश्च प्रसवस्य च सतति ।
असख्येयेति मत्वा तान्न ब्रवीमि तपोधन ॥ १८

बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्येव सख्यातु पन्नगाना तपोधन ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पनामकथने पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।
आख्याता भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदा ।
शाप त तेऽभिविज्ञाय कृतवन्त किमुत्तरम् ॥ १
सौतिरुवाच ।
तेषा तु भगवाञ्छेष कद्रू त्यक्त्वा महायशा ।
उग्र तप समातस्थे वायुभक्षो यतव्रत ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्या च तपोरत ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीलो नियत सतत विजितेन्द्रिय ॥ ४
तप्यमान तपो घोर त ददर्श पितामह ।
सशुष्कमासत्वक्स्नायु जटाचीरधर मुनिम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृति तप्यमान पितामह ।
किमिद कुरुषे शेष प्रजाना स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्व हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि काम च मे शेष यस्ते हृदि व्यवस्थित ॥ ७
शेष उवाच ।
सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतस ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तु तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यसूयन्ति सतत परस्परममित्रवत् ।
ततोऽह तप आतिष्ठ नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति ससुता सतत विनता च ते ।
अस्माक चापरो भ्राता वैनतेयोऽन्तरिक्षग ॥ १०
त च द्विषन्ति सतत स चापि बलवत्तर ।
वरप्रदानात्स पितु कश्यपस्य महात्मन ॥ ११
सोऽह तप समास्थाय मोक्ष्यामीद कलेवरम् ।
कथ मे प्रेत्यभावेऽपि न तै स्यात्सहसगम ॥ १२
तमेव वादिन शेष पितामह उवाच ह ।
जानामि शेष सर्वेषा भ्रातृणा ते विचेष्टितम् ॥ १३
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातृणा ते महद्भयम् ।
कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्वमेव भुजगम ॥ १४
भ्रातृणा तव सर्वेषा न शोक कर्तुमर्हसि ।
वृणीष्व च वर मत्त शेष यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ १५
दास्यामि हि वर तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
दिष्ट्या बुद्धिश्च ते धर्मे निविष्टा पन्नगोत्तम ।
भूयो भूयश्च ते बुद्धिर्धर्मे भवतु सुस्थिरा ॥ १६
शेष उवाच ।
एष एव वरो देव काङ्क्षितो मे पितामह ।
धर्मे मे रमता बुद्धि शमे तपसि चेश्वर ॥ १७
ब्रह्मोवाच ।
प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन च शमेन च ।
त्वया त्विद वच कार्यं मन्नियोगात्प्रजाहितम् ॥ १८
इमा मही शैलवनोपपन्ना
ससागरग्रामविहारपत्तनाम् ।
त्व शेष सम्यक चलिता यथावत्
सगृह्य तिष्ठस्व यथाऽचला स्यात् ॥ १९
शेष उवाच ।
यथाऽऽह देवो वरद प्रजापति
महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पति ।
तथा मही धारयिताऽस्मि निश्चला
प्रयच्छता मे शिरसि प्रजापते ॥ २०
ब्रह्मोवाच ।
अधो मही गच्छ भुजगमोत्तम
स्वय तवैषा विवर प्रदास्यति ।
इमा धरा धारयता त्वया हि मे
महत्प्रिय शेषकृत भविष्यति ॥ २१
सौतिरुवाच ।
तथैव कृत्वा विवर प्रविश्य स
प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रज स्थित ।
बिभर्ति देवीं शिरसा महीमिमा
समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वत ॥ २२

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

पित्राचार्यादिभ्य पूज्यतमापि माताऽनृताभिसन्धिनी चेत्त्याज्यैवेति दर्शयितु शेषाध्यायमारभते । आख्याता इत्यादिना उत्तरमनन्तरम् ॥ १ ॥ स्नायु शिरा ॥ ५ ॥ प्रेत्यभावेऽपि देहान्तरेऽपि ॥ १२ ॥ धर्मे वेदबोधितेऽर्थे शमे मनोजये तपसि तत्त्वालोचने ॥ १७ ॥ दमेन बाह्येन्द्रियजयेन प्रश्रयेण चेति पाठे प्रश्रयो विनय ॥ १८ तिष्ठस्व 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति तङ् ॥ १९ ॥ प्रयच्छतामुत्थाप्य भवानिति शेष ॥ २० ॥

* शेषवृत्तकथनादय शेषाध्याय

ब्रह्मोवाच ।
शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो
महीमिमां धारयसे यदेकः ।
अनन्तभोगैः परिगृह्य सर्वां
यथाऽहमेव बलभिद्यथा वा ॥ २३

सौतिरुवाच ।
अधोभूमौ वसत्येव नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।
धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४
सुपर्णं च सहायं वै भगवानमरोत्तमः ।
प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि शेषवृत्तकथने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सौतिरुवाच ।
मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा वै पन्नगोत्तमः ।
वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ १
ततः स मन्त्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः ।
ऐरावतप्रभृतिभिः सर्वधर्मपरायणैः ॥ २
वासुकिरुवाच ।
अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथाऽनघाः ।
तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे ॥ ३
सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्तानां मोक्षः क्वचन विद्यते ॥४
अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाऽग्रतः ।
शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपथुः ॥ ५
नूनं सर्वविनाशोऽयमस्माकं समुपागतः ।
न ह्येतां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्यषेधयत् ॥ ६
तस्मात्संमन्त्रयामोऽद्य भुजगानामनामयम् ।
यथा भवेद्धि सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम्॥७
सर्व एव हि नस्तावद्बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ।
अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ॥ ८
यथा नष्टं पुरा देवा गूढमग्निं गुहागतम् ।
यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवः ।
जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय वै ॥ ९
सौतिरुवाच ।
तथेत्युक्त्वा ततः सर्वे काद्रवेयाः समागताः ।
समयं चक्रिरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ १०
एके तत्राब्रुवन्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः ।
जनमेजयं तु भिक्षामो यज्ञस्तेन भवेदिति ॥ ११
अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥१२
स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रदास्यामो यथा यज्ञो निवर्त्स्यति ॥१३
स नो बहुमतान्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥१४
दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५

अनन्तभोगैः फणाभिः ॥२३॥ सहायं मित्रम् ॥२५॥
इति आदि पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

मातुरिति। पत्यते वशीक्रियते नगोत्तमो येन पन्नगोत्तमः । अमृतमन्थनकाले मन्दरं परिवर्तयन् वासुकिः पूर्वोक्तरूपं मातुः शापं श्रुत्वा ॥ १ ॥ ततः योगबलेन शरीरान्तरमादाय स मन्त्रयामास । अयं भावः । मन्थनव्यापृते नागराजे प्रथमोत्पन्नमश्वं निमित्तीकृत्य कद्रूः पुत्रान् शशाप । तं च शापं निवर्तयितुं मन्त्रयत्सु सर्पेष्वेलापत्रेण तत्प्रतीकारोपाये उक्तेऽपि कार्यगौरवादप्रत्ययाच्चामृतमन्थनान्ते वासुकिर्ब्रह्माणं यतवान् तेन च एलापत्रोक्तमेव वचनमुक्त्वा सान्त्वितः । अत एवाऽथ देवासुराः सर्वे इत्यादिरग्रिमाध्यायस्था विचारानन्तरमप्यमृतमन्थनकथा सगच्छते ॥ २ ॥ अभिशप्तानां साक्षाच्छप्तानाम् ॥ ४ ॥ सत्यस्य सत्यलोकपतेः अग्रतः अव्ययस्य जरामरणवर्जितस्य । अप्रमेयस्य अनन्तमाहात्म्यस्य । ब्रह्मणोऽग्रे शप्ता इति श्रुत्वा ॥ ५ ॥ सोऽव्ययो देवो ब्रह्मा ॥ ६ ॥ अनामयं कुशलं मा नः कालोऽत्यगात् प्राक्सत्रारम्भात्प्रतीकारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपीति यथा गूढमग्निं मन्त्रेण देवा अपश्यन् एवं मोक्षणे हेतुं पश्यामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ गुहागतं स्वकारणे वायौ लीनं अत एव नष्टं अदर्शनं गतम् । जनमेजयस्य स यज्ञो यथा न भवेद्यथा वा यज्ञस्य पराभवः स्यात्तथा पश्यामेत्यनुषज्यते । विनाशकरणाय प्रवृत्तइति शेषः ॥ ९ ॥ समयं ऐकमत्यम् । मन्त्रबुद्धिविशारदाः नीतिनिश्चयनिपुणाः ॥ १० ॥ भिक्षाम याचयामहे ॥ ११ ॥ निवर्त्स्यति निवृत्तो भविष्यति ॥ १३ ॥ प्रेत्य दोषा हिंसाकृता नरकाः इह दोषाः पुरराष्ट्रदाहादयः । हेतुभिर्विप्रशापामोघत्वाभिः कारणैस्तन्मूलैर्विप्रावज्ञादिभिः प्रदर्शितैरिति शेषः । तथा च न सर्पस्यापराधोऽस्तीति उक्त्या यज्ञं निषेत्स्याम इत्यर्थः ॥१५॥

अथवाऽयमुपाध्याय क्रतोस्तस्य भविष्यति ।
सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रत ॥ १६
त गत्वा दशता कश्चिद्भुजग स मरिष्यति ।
तस्मिन्मृते यज्ञकारे क्रतु स न भविष्यति ॥ १७
ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य चर्त्विज ।
तांश्च सर्वान्दशिष्याम कृतमेव भविष्यति ॥ १८
अपरे त्वब्रुवन्नागा धर्मात्मानो दयालव ।
अबुद्धिरेषा भवता ब्रह्महत्या न शोभनम् ॥ १९
सम्यक्सद्धर्ममूला वै व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्न व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
अपरे त्वब्रुवन्नागा समिद्ध जातवेदसम् ।
वर्षैर्निर्वापयिष्यामो मेघा भूत्वा सविद्युत ॥ २१
स्रुग्भाण्ड निशि गत्वा च अपरे भुजगोत्तमा ।
प्रमत्ताना हरन्त्वाशु विघ्न एव भविष्यति ॥ २२
यज्ञे वा भुजगास्तस्मिञ्छतशोऽथ सहस्रश ।
जनान्दशन्तु वै सर्वे नैव त्रासो भविष्यति ॥ २३
अथवा सस्कृत भोज्य दूषयन्तु भुजगमा ।
स्वेन मूत्रपुरीषेण सर्वभोज्यविनाशिना ॥ २४
अपरे त्वब्रुवस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे ।
यज्ञविघ्न करिष्यामो दीयता दक्षिणा इति ॥ २५
वश्यता च गतोऽसौ न करिष्यति यथेप्सितम् ।
अपरे त्वब्रुवस्तत्र जले प्रक्रीडित नृपम् ॥ २६
गृहमानीय बध्नीम क्रतुरेव भवेन्न स ।
अपरे त्वब्रुवस्तत्र नागा पण्डितमानिन ॥ २७
दशामस्त प्रगृह्याशु कृतमेव भविष्यति ।
छिन्न मूलमनर्थाना मृते तस्मिन्भविष्यति ॥ २८
एषा नो नैष्ठिकी बुद्धि सर्वेषामीक्षणश्रव ।
अथ यन्मन्यसे राजन्द्रुत तत्सविधीयताम् ॥ २९
इत्युक्त्वा समुदैक्षन्त वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
वासुकिश्चापि सचिन्त्य तानुवाच भुजङ्गमान् ३०
नैषा वो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तु भुजगमा ।
सर्वेषामेव मे बुद्धि पन्नगाना न रोचते ॥ ३१
किं तत्र सविधातव्य भवता स्याद्धित तु यत् ।
श्रेय प्रसादन मन्ये कश्यपस्य महात्मन ॥ ३२
ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजगमा ।
न च जानाति मे बुद्धि किंचित्कर्तु वचो हि व ३३
मयाहीद विधातव्य भवता यद्धित भवेत् ।
अनेनाह भृश तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुक्यादिमन्त्रणे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७॥

सौतिरुवाच ।
सर्पाणा तु वच श्रुत्वा सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेश्च वच श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविध ।
जनमेजय पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महद्भयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुष ।
स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिद चैवमस्माक भय पन्नगसत्तमा ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्व च वचो मम ॥ ४
अह शापे समुत्सृष्टे समश्रौष वचस्तदा ।
मातुरुत्सगमारूढो भयात्पन्नगसत्तमा ॥ ५
देवाना पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो ।
पितामहमुपागम्य दु खार्ताना महाद्युते ॥ ६

सम्यगिति । सम्यगविकल सता धर्मो देवब्राह्मणप्रार्थना तन्मूला । व्यसने आपदि शान्ति आपन्नाश । एकभूप हत्यादोषोऽनेकर्त्विगादिवधेन मार्ज्यते चेत्तावद्दोषापमार्जने कृत्स्नजगद्वध कर्तव्यो भविष्यतीत्याह । अधर्मेति । सधर्म मूलेतिपाठे मूल कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चेत्युक्तेर्विष्णुवेदब्राह्मणरूप धर्ममूल समानमविरुद्ध यस्या सा सधर्ममूलेत्यर्थ २० स्रुग्भाण्ड स्रुगादि यज्ञपात्र प्रमत्ताना व्यग्राणाम् ॥ २२ ॥ नोऽस्माक नैष्ठिकी पार्यन्तिकी ईक्षणमेव श्रव श्रोत्र यस्य तथाभूत हे वासुके ॥२९॥ नैषेति न मता न समता ममेति शेष ॥ ३१ ॥ किं तत्रेति । अत्यापदि ब्राह्मण एव शरणीकरणीय इति भाव ॥ ३२ ॥ मयेति । ज्ञाति रक्षानाशनिमित्तौ गुणदोषौ मदाश्रयौ ज्येष्ठत्वान्ममेत्यर्थ ॥ ३४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

सर्पाणामिति । इति चेति चेति तद्वचनाभिनयप्रदर्शनम् ॥१॥ नेति भवितैवेत्यर्थ न तथाविध यस्य राष्ट्रमृत्विज स्वरूप वा द्रष्टु शक्य तादृश न भवति । मन्त्रवीर्यसपन्नत्वात् ॥ २ ॥ दैवेनेति । दृष्टदोषाभावेप्यागता विपद्दृष्टोपायपरिहार्येत्यर्थ ॥ ३ ॥ अहमिति युग्म वक्तुर्व्याकुलत्वात्समानार्थं सबोधनद्वयम् । देवाना वच समश्रौषमिति सबन्ध ।वच एवाऽऽह । तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति स्त्रिय इति शेष । पुत्रमपि शपन्तीना स्त्रीणा दौष्ट्यमालक्ष्य हा कष्ट कथ स्त्रीसङ्गिना सुख स्यादिति चिन्तया दु खार्तानाम् ॥ ५ ॥

देवा ऊचु ।
का हि लब्ध्वा प्रियान्पुत्राञ्छपेदेव पितामह ।
ऋते कद्रू तीक्ष्णरूपा देव देव तवाग्रत ॥ ७
तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाप्युक्तं पितामह ।
एतदिच्छामि विज्ञातु कारणं यन्न वारिता ॥ ८
ब्रह्मोवाच ।
बहव पन्नगास्तीक्ष्णा घोररूपा विषोल्बणा ।
प्रजाना हितकामोऽह न च वारितवास्तदा ॥ ९
ये दन्दशूका क्षुद्राश्च पापाचारा विषोल्बणा ।
तेषा विनाशा भविता न तु ये धर्मचारिण ॥ १०
यन्निमित्त च भविता मोक्षस्तेषा महाभयात् ।
पन्नगाना निबोधध्व तस्मिन्काले समागते ॥ ११
यायावरकुले धीमान्भविष्यति महानृषि ।
जरत्कारुरिति ख्यातस्तपस्वी नियतेन्द्रिय ॥ १२
तस्य पुत्रोजरत्कारोर्भविष्यति तपोधन ।
आस्तीको नाम यज्ञ स प्रतिषेत्स्यति त तदा ।
तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्मिका ॥१३
देवा ऊचु ।
स मुनिप्रवरो ब्रह्मञ्जरत्कारुर्महातपा ।
कस्या पुत्र महात्मान जनयिष्यति वीर्यवान् ॥१४
ब्रह्मोवाच ।
सनामाया सनामा स कन्याया द्विजसत्तम ।
अपत्य वीर्यसपन्न वीर्यवाञ्जनयिष्यति ॥ १५
वासुके सर्पराजस्य जरत्कारु स्वसा किल ।
स तस्या भविता पुत्र शापान्नागाश्च मोक्ष्यति१६
एलापत्र उवाच ।
एवमस्त्विति त देवा पितामहमथाब्रुवन् ।
उक्त्वैव वचन देवान्विरिञ्चिस्त्रिदिव ययौ ॥ १७
सोऽहमेव प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।
जरत्कारुरितिख्याता ता तस्मै प्रतिपादय ॥ १८
भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागाना भयशान्तये ।
ऋषये सुव्रतायैनामेष मोक्ष श्रुतो मया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि एलापत्रवाक्ये अष्टात्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

सौतिरुवाच ।
एलापत्रवच श्रुत्वा ते नागा द्विजसत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनस साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥ १
तत प्रभृति ता कन्यां वासुकि पर्यरक्षत ।
जरत्कारु स्वसार वै पर हर्षमवाप च ॥ २
ततो नातिमहान्काल समतीत इवाभवत् ।
अथ देवासुरा सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३
तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्बलिना वर ।
समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४
देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।
भगवञ्छापभीतोऽय वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५
अस्यैतन्मानस शल्य समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।
जनन्या शापज देव ज्ञातीना हितमिच्छत ॥ ६
हितो ह्यय सदाऽस्माक प्रियकारी च नागराट् ।
प्रसादं कुरु देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ७
ब्रह्मोवाच ।
मयैव तद्वितीर्णं वै वचन मनसाऽमरा ।
एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहित पुरा ॥ ८
तत्करोत्वेष नागेन्द्र प्राप्तकालं वच स्वयम् ।
विनशिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्मचारिण ॥९
उत्पन्न स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विज ।
तस्यैष भगिनीं काले जरत्कारु प्रयच्छतु ॥ १०
एलापत्रेण यत्प्रोक्त वचन भुजगेन ह ।
पन्नगाना हि तं देवास्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११
सौतिरुवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु नागेन्द्र पितामहवचस्तदा ।
सदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकि शापमोहित ॥१२

तथेति त्वयाप्येतन्नोपेक्षणीयमिति भाव ॥ ८ ॥ उपेक्षा कारण ब्रह्मोवाच बहव इति ॥ ९ ॥ दन्दशूका दशन शीला । क्षुद्रा अल्पेऽपि निमित्ते प्राणग्राहका । पापाचारा निर्निमित्त हिंसका । मातापि पापिष्ठाहन्ति किमुतान्ये इति भाव ॥ १० ॥ स्वसा भगिनी । मोक्ष्यति मोक्षयिष्यति ॥ १६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टात्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

एलापत्रेति ॥ १ ॥ समतीत इव अत्यल्पत्वात् शापात् प्राक् हयोत्पत्तिस्ततोऽपि प्राक् प्रवृत्त मन्थनमनुवदति शाप मोक्षोपाय प्रदर्शयितुम् । अथेत्यादिना ॥ ३ ॥ नेत्र रज्जु ॥ ४ ॥ शल्य शापजम् ॥ ६ ॥ प्रियकारी प्रतिकल्प नेत्रीभूय मन्थनोपयोगित्वात् ॥ ७ ॥ जरत्कारौ जरत्कारुनिमित्त

स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।
सर्पान्बहूञ्जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् ॥ १३

जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्वरयितु प्रभु ।
शीघ्रमेत्य तदाख्येयं तन्न श्रेयो भविष्यति ॥१४॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कार्वन्वेषणे एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९

शौनक उवाच ।
जरत्कारुरिति ख्यातो यस्त्वया सूतनन्दन ।
इच्छामि तदह श्रोतु ऋषेस्तस्य महात्मन ॥ १
किं कारण जरत्कारोर्नामैतत्प्रथित भुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तिं त्व यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २
सौतिरुवाच ।
जरेति क्षयमाहुर्वै दारुण कारुसंज्ञितम् ।
शरीर कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्छनै शनै ॥३
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनक प्राहसत्तदा ।
उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५
शौनक उवाच ।
उक्त नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।
यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।
तच्छ्रुत्वा वचन तस्य सूत प्रोवाच शास्त्रत ॥ ६
सौतिरुवाच ।
संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकि सुसमाहित ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ॥ ७
अथकालस्य महत स मुनि संशितव्रत ।
तपस्यभिरतो धीमान्स दारान्नाभ्यकाङ्क्षत ॥ ८
स तूर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्त
स्वाध्यायवान्वीतभय कृतात्मा ।
चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान्मनसाध्यकाङ्क्षत ॥ ९

ततो परस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु ।
परिक्षिन्नाम राजासीद्ब्रह्मन्कौरववंशज ॥ १०
यथा पाण्डुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो युधि ।
बभूव मृगयाशील पुराऽस्य प्रपितामह ॥ ११
मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षून्महिषांस्तथा ।
अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्चचार पृथिवीपति ॥१२
स कदाचिन्मृगं विध्वा बाणेनानतपर्वणा ।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ १३
यथैव भगवान्रुद्रो विध्वा यज्ञमृग दिवि ।
अन्वगच्छद्धनुष्पाणि पर्यन्वेष्टुमितस्तत ॥ १४
न हि तेन मृगो विद्धो जीवन्गच्छति वै वने ।
पूर्वरूप तु तत्तूर्णं सोऽगात्स्वर्गगतिं प्रति ॥ १५
परिक्षितो नरेन्द्रस्य विद्धो यन्नष्टवान्मृग ।
दूर चापहृतस्तेन मृगेण स महीपति ॥ १६
परिश्रान्त॰ पिपासार्त आससाद मुनिं वने ।
गवा प्रचारेष्वासीन वत्सानां मुखनि सृतम् १७
भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेनमापिबता पय ।
तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम् ॥ १८
अपृच्छद्धनुरुद्यम्य त मुनिं क्षुच्छ्रमान्वित ।
भो भो ब्रह्मन्नह राजा परीक्षिदभिमन्युज ॥ १९
मया विद्धो मृगो नष्ट कच्चित्त दृष्टवानसि ।
स मुनिस्त तु नोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थित २०
तस्य स्कन्धे मृत सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैन समुपैक्षत ॥ २१

तदन्वेषणायेत्यर्थ । समादधत् सम्यक् नियोजितवान् ॥ १३॥ अन्वेषणफलमाह । जगत्कारुरिति ॥१४॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥

जरत्कारुरिति ॥ १ ॥ जरत्कारुनाम निर्वक्ति । जरेति । जरच्छब्द क्षयवाची कारुशब्दो दारुणवाची । तस्यास्तीकपितु शरीर कारुकामायुद्भवमूलत्वात् दारुणमासीत् । तस्य तेन तपसा क्षेपण कृतमतोऽसौ जरत्कारुरित्यर्थ ॥ ३ ॥ वासुकेर्भगिनी तथेति तादृश्येव । अभर्तृकाया युवत्या शरीरक्षेपणमेव श्रेयस्करमिति भाव ॥ ४ ॥ प्राहसत् अति जीर्णयोरपि ब्रह्मचर्यविनाश प्रसक्त इत्याश्चर्यं मत्वेति भाव । आमन्त्र्य हे उग्रश्रव इति संबोध्य । उपपन्न युक्तम् । यत्तुल्य वयोरूपयोर्विवाह इति भाव ॥ ५ ॥ सर्पसत्रकारण वक्तुमाह । तत इत्यादिना । ततो वासुकेराश्वासनानन्तर अपरस्मिन्पश्चाद्भूते कस्मिंश्चित्काले । अमङ्गलत्वान्नामाप्यवान्यकलेस्तदादौ इत्यर्थ ॥ १० ॥ पूर्वरूपमिति । परिक्षित तूर्णं स्वर्गगतिं प्रति तत् मृगस्यादर्शन पूर्वरूप कारण स राजा अगात्प्राप्तवान् तत एव हि मूढो राजा विप्रावमानना शापमूलभूता कृतवानित्यर्थ ॥ १५ ॥ प्रचारेषु गोष्ठेषु ॥ १७ ॥ उपयुञ्जान भक्षयन्तम् ॥१८॥ समासजत् आरोपयामास धनुष्कोट्या धनुष्प्रान्तेन ॥ २१ ॥

न स किंचिदुवाचैन शुभ वा यदि वाऽशुभम् ।
स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्त तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वासीत्तथैव स ॥ २२
न हि त राजशार्दूल क्षमाशीलो महामुनि ।
स्वधर्मनिरत भूप समाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत् ॥ २३
न हि त राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत् ॥ २४
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपा ।
शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रत ॥ २५
स देव परमासीन सर्वभूतहिते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसयत ॥ २६
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमेयिवान् ।
सख्योक्त क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ॥ २७
सरम्भात्कोपनोऽतीव विषकल्पो मुने सुत ।
उद्दिश्य पितर तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाहरत् ।
ऋषिपुत्रेण धर्मार्थे कृशेन द्विजसत्तम ॥ २८

कृश उवाच ।

तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विन ।
शव स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २९
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स्म किंचिद्वचो वद ।
अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ ३०
क्व ते पुरुषमानित्व क्व ते वाचस्तथाविधा ।
दर्पजा पितरं द्रष्टा यस्त्वं शवधर तथा ॥ ३१
पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मन ।
कृत मुनिजनश्रेष्ठ येनाह भृशदु खित ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि परिक्षिदुपाख्याने चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

सौतिरुवाच ।

एवमुक्त स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वित ।
मृतधार गुरु श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ १
स त कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृता वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत्त कथ तात समेऽद्य मृतधारक ॥ २

कृश उवाच ।

राज्ञा परिक्षिता तात मृगया परिधावता ।
अवसक्त पितुस्तेऽद्य मृत स्कन्धे भुजगम ॥ ३

शृङ्ग्युवाच

किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्ट दुरात्मन ।
ब्रूहि तत्कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४

कृश उवाच ।

स राजा मृगया यात परिक्षिदभिमन्युज ।
ससार मृगमेकाकी विद्ध्वा बाणेन शीघ्रगम् ॥ ५
न चापश्यन्मृगं राजा चरस्तस्मिन्महावने ।
पितर ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छानभिभाषिणम् ॥ ६
तं स्थाणुभूत तिष्ठन्त क्षुत्पिपासाश्रमातुर ।
पुन पुनर्मृगं नष्ट पप्रच्छ पितर तव ॥ ७
स च मौनव्रतोपेतो नैव त प्रत्यभाषत ।
तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्प स्कन्धे समासजत् ॥ ८
शृङ्गिंस्तव पिता सोऽपि तथैवास्ते यतव्रत ।
सोऽपि राजा स्वनगर प्रस्थितो गजसाह्वयम् ॥ ९

सौतिरुवाच ।

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु शवं कन्धे प्रतिष्ठितम् ।
कोपसरक्तनयन प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १०
आविष्ट स हि कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृत ॥ ११

शृङ्ग्युवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह ।
स्कन्धे मृत समास्राक्षीत्पन्नग राजकिल्बिषी ॥ १२

स राजेति। त तथागत दृढसमाधिं दृष्ट्वा क्रोधमुत्सृज्य व्यथित सन् जगाम नगरम्। व्यथितेनापि सर्पापसारण न कृत दीर्घद्रोहित्वात्क्षत्रस्य किंचित्कोधोनुवर्तत एवेति ज्ञेयम्।तथोक्त पौष्येण – क्षत्रियस्य वाक्सूनृता हृदय तीक्ष्णधारमिति ॥२२॥ तादिद मुक्तम्। स्वधर्मनिरतामिनि। स्वधर्म तीक्ष्णहृदयत्व तन्निरतम्। जातिस्वभावज्ञो मुनि समाक्षिप्तोऽपि अधर्षयत्। धृष्टत्व कोपस्य निग्रहे धैर्यं अकरोत् ॥ २३ ॥ सरम्भात्क्रोधावेशात् कोपनस्तीक्ष्ण ॥ २८ ॥ पित्रा चेति तत्तत्र धर्षणे विषये अपराधाख्य च तव पित्रा न कृत येन तव पितुर्धर्षणे नाह भृश दु खितोऽस्मि । आत्मन इव दृष्टान्त । विनाऽपराध तव पितुर्धर्षणा दृष्टा मात्पितुर्धर्षणयेवाह भृश दु खितोऽस्मीत्यर्थ ॥ ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

एवमुक्त इति । मन्युना क्रोधेन ॥ १ ॥ अनभिभाषिण मौनशीलम् ॥ ६ ॥ नष्ट पलायनेनादर्शन गतम् ॥ ७ ॥ गजसाह्वय हस्तिनापुरम् ॥ ९ ॥ क्रोधवेगबलात्कृत क्रोधावेशपरवश ॥११॥ कृच्छ्रगतस्य मौनव्रतधरस्य । राजा चासौ किल्बिषी च राजकल्बिषी ॥ १२ ॥

त पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षक पन्नगेश्वर ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदन प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४

सौतिरुवाच ।

इति शप्त्वाऽतिसंक्रुद्ध शृङ्गी पितरमभ्यगात् ।
आसीन गोव्रजे तस्मिन्वहन्त शवपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भूय क्रोधसमाकुल ॥ १६
दु खाच्चाश्रूणि मुमुचे पितर चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमा धर्षणा तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादशपन्तमह नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्र शाप कुरुकुलाधम ।
सप्तमेऽहनि त पापं तक्षक पन्नगोत्तम ॥ १८
वैवस्वतस्य सदन नेता परमदारुणम् ।
तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् ॥ १९

शमीक उवाच ।

न मे प्रिय कृत तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ।
वय तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ॥ २०
न्यायतो रक्षितास्तेन तस्य पाप न रोचये ।
सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञो ह्यस्मद्विधै सदा ॥ २१
क्षन्तव्य पुत्रधर्मो हि हतो हन्ति न सशय ।
यदि राजा न सरक्षेत्पीडा न परमा भवेत् ॥ २२
न शक्नुयाम चरितु धर्म पुत्र यथासुखम् ।
रक्ष्यमाणा वय तात राजभिर्धर्मदृष्टिभि ॥ २३
चरामो विपुल धर्म तेषा भागोऽस्ति धर्मत ।
सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञ क्षन्तव्यमेव हि ॥ २४
परिक्षित्तु विशेषेण यथाऽस्य प्रपितामह ।
रक्षत्यस्मांस्तथा राज्ञा रक्षितव्या प्रजा विभो २५
तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना ।
अजानता कृत मन्ये व्रतमेतादिद मम ॥ २६
अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्वृत्त सतत लोक राजा दण्डेन शास्ति वै ॥ २७
दण्डात्प्रतिभय भूय शान्तिरुत्पद्यते तदा ।
नोद्विग्नश्चरते धर्म नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् ॥ २८
राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात्स्वर्ग प्रतिष्ठित ।
राज्ञो यज्ञक्रिया सर्वा यज्ञाद्देवा प्रतिष्ठिता ॥२९
देवाद्वृष्टि प्रवर्तेत वृष्टेरोषधय स्मृता ।
ओषधिभ्यो मनुष्याणा धारयन्सतत हितम् ॥ ३०
मनुष्याणा च यो धाता राजा राज्यकर पुन ।
दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येव मनुरब्रवीत् ॥ ३१
तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना ।
अजानता कृत मन्ये व्रतमेतादिद मम ॥ ३२
कस्मादिद त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृत कृतम् ।
न ह्यर्हति नृप शापमस्मत्त पुत्र सर्वथा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि परिक्षिच्छापे एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥४१ ॥

शृङ्ग्युवाच ।

यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृत कृतम् ।
प्रिय वाऽप्यप्रिय वा ते वागुक्ता न मृषा भवेत् ॥१
नैवान्यथेद भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा ब्रवीम्येव स्वैरेष्वपि कुत शपन् ॥ २

शमीक उवाच ।

जानाम्युग्रप्रभाव त्वा तात सत्यगिर तथा ।
नानृत चोक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३
पित्रा पुत्रो वयस्थोऽपि सतत वाच्य एव तु ।
यथा स्याद्गुणसयुक्त प्राप्नुयाच्च महद्यश ॥ ४
किं पुनर्बाल एव त्व तपसा भावित सदा ।
वर्धते च प्रभवता कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽह पश्यामि वक्तव्य त्वयि धर्मभृता वर ।
पुत्रत्व बालता चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६

आशीविष दंष्ट्राविष ॥ १३ ॥ नेता नेष्यति ॥ १४ ॥ विषये देशे ॥ २० ॥ तस्य पाप द्रोह सर्वथा अस्मास्वपराधेनाऽपि वर्तमानस्य ॥ २१ ॥ हतो नाशितो धर्मो हन्त्येव धर्मनाशमेवाह यदीत्यादिना ॥२२॥ राज्ञा परिक्षिता रक्षितव्या । अस्य नाशे प्रजोच्छेदकृत पाप तवेति भाव ॥ २५ ॥ व्रत अजानतेति सबन्ध ॥ २६ ॥ दोषा दस्युपीडादय जायन्ति उद्भवन्ति ॥ २७ ॥ धारयन् कुर्वन्मनुष्याणा हितम् ॥ ३० ॥ धाता पोषक श्रोत्रियो वेदाध्यायी अक्षराविक्रयमार्षम् ॥ ३१ ॥ बाल्यात् अविवेकात् ॥ ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

यद्येतदिति ॥ १ ॥ स्वैरेष्वपि परिहासादिष्वपि ॥ २ ॥ वयस्थोऽपि प्रौढोऽपि वाच्य शास्य ॥ ४ ॥ प्रभवतां योगैश्वर्यवता कोपोऽतीव वर्धते ॥ ५ ॥ स च तपोनाशक इति शिक्षणीय एव त्व मयेत्याशयेनाह सोऽहमिति। बालतां विवेकशून्यताम् । साहस आकस्मिकमकार्यकारित्व पुत्रत्व चावेक्ष्य त्वयि वक्तव्य उपदेश्यत्व पश्यामि॥६

स त्व शमपरो भूत्वा वन्यमाहारमाचरन् ।
चर क्रोधमिम हत्वा नैव धर्म प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्म हरति यतीना दु खसचितम् ।
ततो धर्मविहीनाना गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८
शम एव यतीना हि क्षमिणा सिद्धिकारक ।
क्षमावतामय लोक परश्चैव क्षमावताम् ॥ ९
तस्माच्चरेथा सतत क्षमाशीलो जितेन्द्रिय ।
क्षमया प्राप्स्यसे लोकान्ब्रह्मण समनन्तरान् ॥ १०
मया तु शममास्थाय यच्छक्य कर्तुमद्य वै ।
तत्करिष्याम्यह तात प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ ११
मम पुत्रेण शप्तोऽसि बालेन कृशबुद्धिना ।
ममेमा धर्षणा त्वत्त प्रेक्ष्य राजन्नमर्षिणा ॥ १२
सौतिरुवाच ।
एवमादिश्य शिष्य स प्रेषयामास सुव्रत ।
परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपा ॥ १३
सदिश्य कुशलप्रश्न कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्य गौरमुख नाम शीलवन्त समाहितम् ॥ १४
सोऽभिगम्य तत शीघ्र नरेन्द्र कुरुवर्धनम् ।
विवेश भवन राज्ञ पूर्व द्वास्थैर्निवेदित ॥ १५
पूजितस्तु नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा ।
आचख्यौ च परिश्रान्तो राज्ञ सर्वमशेषत ॥१६
शमीकवचन घोर यथोक्त मन्त्रिसन्निधौ ।
गौरमुख उवाच ।
शमीको नाम राजेन्द्र वर्तते विषये तव ॥ १७
ऋषि परमधर्मात्मा दान्त शान्तो महातपा ।
तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्प प्राणैर्वियोजित ॥ १८
अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे मौनान्वितस्य च ।
क्षान्तवास्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे ॥ १९
तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वे ।
तक्षक सप्तरात्रेण मृत्युस्तव भविष्यति ॥ २०
तत्र रक्षा कुरुष्वेति पुन पुनरथाऽब्रवीत् ।
तदन्यथा न शक्य च कर्तु केनचिदप्युत ॥ २१
न हि शक्नोति त यन्तु पुत्र कोपसमन्वितम् ।
ततोऽह प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २२
सौतिरुवाच ।
इति श्रुत्वा वचो घोर स राजा कुरुनन्दन ।
पर्यतप्यत तत्पाप कृत्वा राजा महातपा ॥ २३
त च मौनव्रत श्रुत्वा वने मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसतप्तमानस ॥ २४
अनुक्रोशात्मता तस्य शमीकस्यावधार्य च ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिष मुने ॥ २५
न हि मृत्यु तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २६
ततस्त प्रेषयामास राजा गौरमुख तदा ।
भूय प्रसाद भगवान्करोत्विह ममेति वै ॥ २७
तस्मिंश्च गतमात्रेऽथ राजा गौरमुखे तदा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह सविग्नमानस ॥ २८
समन्त्र्य मन्त्रिभिश्चैव स तथा मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासाद कारयामास एक स्तम्भ सुरक्षितम् ॥२९
रक्षा च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्मन्त्रसिद्धांश्च सर्वतो वै न्ययोजयत् ॥३०
राजकार्याणि तत्रस्थ सर्वाण्येवाकरोच्च स ।
मन्त्रिभि सह धर्मज्ञ समन्तात्परिरक्षित ॥ ३१
न चैनं कश्चिदारूढ लभते राजसत्तमम् ।
वातोऽपि निश्चरंस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ॥ ३२
प्राप्ते च दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वास्त राजान चिकित्सितुम्॥
श्रुत हि तेन तदभूद्यथा त राजसत्तमम् ।
तक्षक पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३४
त दष्ट पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् ।
तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३५
त ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षक काश्यप पथि ।
गच्छन्तमेकमनस द्विजो भूत्वा वयोऽतिग ॥ ३६
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्र काश्यप मुनिपुगवम् ।

सत्वमिति । क्रोधाद्धनने धर्म हास्यस्येवेत्यर्थ ॥ ७ ॥ यतीना आमुष्मिकहितार्थ यतमानानाम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मण समनन्तरान् प्रत्यासन्नान् क्रममुक्तिप्रदानित्यर्थ ॥ १० ॥ प्रेषयिष्ये सदेशहरामिति शेष ॥ ११ ॥ परिश्रान्त परिवर्जने श्रमहीन ॥ १६ ॥ न चक्षमे न क्षान्तवान् ॥ १९ ॥ तेन च पितुरज्ञात यथा स्यात्तथा शप्तोऽसि ॥ २० ॥ पाप कृत्वैव पर्यतप्यत न तु मृत्यु श्रुत्वा ॥ २३॥ ब्राह्मणस्यावज्ञा तत्रापि मौनिनस्तत्रापि मयि दयालोरित्यालोच्य शोकोतीव तस्य ववृधे इत्याह । त चेत्यादिना ॥ २४ ॥ अनुक्रोशात्मता दयालुताम् ॥ २५ ॥ सर्वत एवात्मान गोपायेदिति शास्त्रादात्मरक्षार्थ यत्न कृतवानित्याह । प्रासादमित्यादिना ॥ २९ ॥ आरूढ प्रासादारूढम् । न लभते द्रष्टुमपि न शक्नोति । आरोढुमिति पाठे एन प्रासादमिति द्रष्टव्यम् । राजसत्तम राज्ञ समीचीनतमम् ॥ ३२ ॥ चिकित्सितु निर्विष कर्तुम् ॥ ३३ ॥ अर्थ स्पष्ट एव भविता । धर्मोऽपि सर्वलोकोपकारकस्य राज्ञो जीवनेन । एतेन मृत्यस्यापि निष्कपट महत्सेवाकुर्वता

क भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति ॥
काश्यप उवाच ।
नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परिक्षितमरिन्दमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाऽद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३८
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसम् ।
पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् ।
गच्छामि त्वरितं सौम्य सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥३९
तक्षक उवाच ।
अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम्॥४०
काश्यप उवाच ।
अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम् ।
करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्विता ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि काश्यपागमने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

तक्षक उवाच ।
यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किंचिच्चिकित्सितुम् ।
ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १
परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ।
न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २
काश्यप उवाच ।
दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३
सौतिरुवाच ।
एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तम ॥ ४
स वृक्षस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५
तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६
सौतिरुवाच ।
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽद्य वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८
ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नैतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११
द्विजेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत्॥१४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
निरंशुरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ १५
काश्यप उवाच ।
धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे देहि भुजंगम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये स्वापतेयं प्रगृह्य वै ॥ १६
तक्षक उवाच ।
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
अहमेव प्रदास्यामि निवर्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७
सौतिरुवाच ।
तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८
दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा ।
क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यपः ॥ १९
लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ।
निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मनि ॥ २०

धर्मबुद्धिरस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

यदीति ॥१॥ दश दंश कुरु॥३॥ नगं वृक्षम् ॥६॥ नैतदिति हे ब्रह्मन् त्वयि सर्वशक्तिमति ब्रह्मीभूते एतत् अद्भुतं न। एतदिति पाठे यथाश्रुतोऽर्थः ॥ ११ ॥ प्राप्तुं अभिलषितं फलमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ घटमानस्य सज्जमानस्य ॥१४॥ निरंशुः राह्वादिना हृतप्रभः ॥ १५ ॥ स्वापतेयं हिरण्यं स्वः धनं तस्य पतिः अग्निर्भुवद्रयिपतीरयीणामिति लिङ्गात् रयिरिति धननाम स्वपतेरिदं स्वापतेयम्। आग्नेयं वै हिरण्यमिति श्रुतेश्च । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्' इत्यमरः ॥ १६ ॥ प्रदध्यौ ध्यानं चक्रे राजानं प्रति राज्ञो मृत्युमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ समयेन कालेन संकेतविशेषेण गुप्तवेषेणेति वा ॥ २० ॥

वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥

आदि० ४३ ३६.

जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ।
अथ शुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् ॥ २१
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ।
सौतिरुवाच ।
स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः ॥२२
मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ।
ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजंगमान् ॥ २३
फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ।
तक्षक उवाच ।
गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया ॥ २४
फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ।
सौतिरुवाच ।
ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजंगमाः ॥ २५
उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ।
तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ २६
कृत्वा तेषां च कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ।
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु ॥ २७
अमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ।
भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ॥ २८
तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ।
ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ॥२९
विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ॥ ३०
ततो भक्षयतस्तस्य फलात्कृमिरभूदणुः ।
ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रवर्णोऽथ शौनक ॥ ३१
स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ३२
सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मां दशतामयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३३
ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ३४
कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ।
प्रहसन्नेव भोगेन तक्षकेण त्ववेष्ट्यत ॥ ३५
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ।
वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि तक्षकदंशे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३॥

सौतिरुवाच ।
ते तथा मन्त्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विषण्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ १
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मन्त्रिणस्ते प्रदुद्रुवुः ।
अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ २
सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् ।
तक्षकं पन्नगश्रेष्ठं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३
ततस्तु ते तद्गृहमग्निनावृतं
प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः ।
भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे
पपात राजाऽशनिताडितो यथा ॥ ४
ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५
नृपं शिशुं तस्य सुतं प्रचक्रिरे
समेत्य सर्वे पुरवासिनो जनाः ।
नृपं यमाहुस्तममित्रघातिनं
कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ६
स बाल एवार्यमतिर्नृपोत्तमः
सहैव तैर्मन्त्रिपुरोहितैस्तदा ।
शशास राज्यं कुरुपुंगवाग्रजो
यथाऽस्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ७
ततस्तु राजानममित्रतापनं
समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ।
सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं
वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रमुः ॥ ८

गदैः दशस्थाने क्षुरेणोत्कीर्णं मर्यमानैरौषधविशेषैः ॥ २२ आपः अपः ॥ २६ ॥ तेषां कार्याणि पारितोषिकदानानि ॥२७॥ आदातुं भक्षितुम् ॥ २९ ॥ विधिना देवेन । तमेव तदेव ॥ ३० ॥ ह्रस्वकः कुत्सितो ह्रस्वः ॥ ३१ ॥ परिहृतं परिहारः ब्राह्मणावमाननादोषस्य भवेत् ॥ ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

ते तथेति ॥१॥ सीमन्तः स्त्रीणां द्विफालबद्धेषु केशेषु मध्ये सिंदूररेखा । तं कुर्वाणं पद्मवत् रक्तवर्णत्वात् । आकाशस्य च नीलत्वात् ॥ ३ ॥ अशनिताडितो वज्राहतः ॥ ४ ॥ प्रपितामहो युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ वपुष्टमा काशिराजकन्या ॥८॥

तत स राजा प्रददौ वपुष्टमा
कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मत ।
स चापि ता प्राप्य मुदायुतोऽभवन्
न चान्यनारीषु मनोदधे क्वचित् ॥ ९
सर सु फुल्लेषु वनेषु चैव
प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
तथा स राजन्यवरो विजह्रिवान्
यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरूरवा ॥ १०
वपुष्टमा चापि वर पतिव्रता
प्रतीतरूपा समवाप्य भूपतिम् ।
भावेन रामा रमयाबभूव
विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जनमेजयराज्याभिषेके चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥४४॥

सौतिरुवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपा ।
चचार पृथिवीं कृत्स्ना यत्र सायगृहो मुनिः ॥ १
चरन्दीक्षा महातेजा दुश्चराम कृतात्ममि ।
तीर्थेष्वाप्लवन कृत्वा पुण्येषु विचचार ह ॥ २
वायुभक्षो निराहार शुष्यन्नहरहर्मुनि ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
एकतन्त्ववशिष्ट वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
त तन्तुं च शनैराखुमाददान बिलेशयम् ॥ ४
निराहारान्कृशान्दीनान्गर्ते स्वत्राणमिच्छत ।
उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिता ।
दुर्बल खादितैर्मूलैराखुना बिलवासिना ॥ ६
वीरणस्तम्बके मूल यदप्येकमिहस्थितम् ।
तदप्यय शनैराखुरादत्ते दशनै शितै ॥ ७
छेत्स्यतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव ।
ततस्तु पतितारोऽत्र गर्ते व्यक्तमधोमुखा ॥ ८
तस्य मे दु खमुत्पन्न दृष्ट्वा युष्मानधोमुखान् ।
कृच्छ्रमापदमापन्नान्प्रिय किं करवाणि व ॥ ९
तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनाथवा पुन ।
अर्धेन वापि निस्तर्तुमापद ब्रूत मा चिरम् ॥ १०
अथवाऽपि समग्रेण तरन्तु तपसा मम ।
भवन्त सर्व एवेह काममेव विधीयताम् ॥ ११

पितर ऊचु ।
वृद्धो भवान्ब्रह्मचारी यो न स्त्रातुमिहेच्छसि ।
न तु विप्राग्र्यतपसा शक्यते तद्व्यपोहितुम् ॥ १२
अस्ति नस्तात तपस फल प्रवदता वर ।
सतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्पताम निरये शुचौ ॥ १३
सतान हिं परो धर्म एवमाह पितामह ।
लम्बतामिह नस्तात न ज्ञान प्रतिभाति वै ॥ १४
येन त्वा नाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् ।
वृद्धो भवान्महाभागो यो न शोच्यान्सुदु खितान्
शोचते चैव कारुण्याच्छृणुये वै वयं द्विज ।
यायावरा नाम वयमृषय संशितव्रता ॥ १६
लोकात्पुण्यादिह भ्रष्टा सतानप्रक्षयान्मुने ।
प्रनष्ट नस्तपस्तीव्र न हि नस्तन्तुरस्ति वै ॥ १७
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तु सोऽपि नास्ति यथा तथा।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्याना तप एक समास्थित ॥ १८
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारग ।
नियतात्मा महात्मा च सुव्रत सुमहातपा ॥ १९
तेन स्म तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वाऽस्ति कश्चन २०
तस्माल्लम्बामहे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्टो ह्यस्माक नाथवत्तया ॥ २१
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखा ।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजामुत्पादयेति च ॥ २२

वर वरणीयम् । प्रतीतरूपा हृष्टरूपा । प्रतीत प्रख्यात रूप सौंदर्यं यस्या इति वा । भावेनानुरागातिशयेन । 'अनुभूतमिह्नाकूत मृगयापदमापदाम् । विष्णुरातोऽपियद्रागादगात्तक्षकभक्ष्यताम्' इति रत्नगर्भ ॥ ११ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ स्वत्राण स्वरक्षाम् । दीनरूप करुणापीडितत्वात् ॥ ५ ॥ पतितार पतिष्यथ ॥ ८ ॥ कृच्छ्र दुस्तर यथा स्यात्तथा । आपद आपन्नान्प्राप्तान् ॥९॥ तत् व्यपोहितु अस्मदीय कृच्छ्र अपनेतुम् ॥ १२ ॥ प्रवदता प्रवक्तॄणां अध्यापकानाम् ॥ १३ ॥ ज्ञान सज्ञा यया सज्ञया त्वा जानीम मूर्च्छितकल्पा स्म इत्यर्थ ॥ १४ ॥ नियतात्मा जितचित्त महात्मा महामति ॥ १९ ॥ कृच्छ्र सकट आपादिता प्रापिता ॥ २० ॥ नाथवत्तया दयया परवशतया ॥ २१ ॥

कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ।
यस्त्वं पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् २३
एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आस्ते स्वकुलवर्धन ।
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ॥२४
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ।
यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ॥ २५
यत्र लम्बामहे गर्ते सोऽप्येकस्तप आस्थितः ।
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ॥ २६
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २७
न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ॥ २८
अधः प्रविष्टान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ।
अस्मासु पतितेष्वत्र सह सर्वैः सबान्धवैः ॥ २९
छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता वै नरकं ततः ।
तपोऽवाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ॥३०
तत्सर्वमपरं तात न सतत्या समं मतम् ।
स तात दृष्ट्वा ब्रूयास्त्वं जरत्कारुं तपोधनम् ॥ ३१
यथा दृष्टमिदं चात्र त्वयाख्येयमशेषतः ।
यथा दारान्प्रकुर्यात्स पुत्रानुत्पादयेद्यथा ॥ ३२
तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तथा ।
बान्धवानां हितस्येह यथा चात्मकुलं तथा ॥ ३३
कस्त्वं बन्धुमिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ।
श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि जरत्कारुपितृदर्शने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सौतिरुवाच ।
एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्भृशं शोकपरायणः ।
उवाच तान्पितॄन्दुःखाद्बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ १
जरत्कारुरुवाच ।
मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
तद्ब्रूत यन्मया कार्यं भवतां प्रियकाम्यया ॥ २
अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ।
ते दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ ३
पितर ऊचुः ।
पुत्र दिष्ट्याऽसि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्नकृतो दारसंग्रहः ॥ ४
जरत्कारुरुवाच ।
ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ५
न दारान्वै करिष्येहमिति मे भावितं मनः ।
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ॥ ६
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ।
करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम् ॥ ७
सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ।
भविष्यति च या काचिद्भैक्ष्यवत्स्वयमुद्यता ॥ ८
प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् ।
एवं विधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
अन्यथा न करिष्येऽहं सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ९
तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम ॥ १०
सौतिरुवाच ।
एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
न च स्म लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ११
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
तदाऽरण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः ॥१२
स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितॄणां हितकाम्यया ।
उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाचः शनैरिमाः १३
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः १४

मन्दात्मानं अदीर्घदर्शिनं अचेतसं पाषाणतुल्यम् ॥ २७॥ अपरं ज्ञानादर्वाचीनम् । ' किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः ' इति श्रुतेः । ' किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः ' इत्यादि श्रुतेश्च पित्राद्यृणमज्ञानमेवेति भावः ॥ ३१ ॥ बान्धवानामित्यादिसार्धः श्लोकः । तस्य बान्धवानां अस्माकं सर्वेषां मध्ये कस्त्वम् । यथा आत्मकुलं तथा बन्धुमिव वा अस्माननुशोचसि ततस्माच्छ्रोतुमिच्छाम को भवानिह तिष्ठतीति योजना ॥ ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

एतदिति ॥ १ दुष्टा कृतिर्यस्य तस्य दुष्कृतेः ॥ ३ ॥ दिष्ट्या भाग्येन ॥ ४ ॥ भावितं भावयुक्तम् ॥ ५ ॥ निवेक्ष्ये निवेशं विवाहं करिष्ये ॥ ७ ॥ न भरेयं धारणपोषणे न कुर्याम् ॥ ९ ॥ शाश्वताः नित्याः अव्ययाः अपक्षयशून्याः ॥ १० ॥ याचामि याचे ॥ १३ ॥

उग्रे तपसि वर्तन्ते पितरश्चोदयन्ति माम् ।
निविशस्वेति दु खार्ता सतानस्य चिकीर्षया १५
निवेशायाखिला भूमिं कन्याभैक्ष्य चरामि भो ।
दरिद्रो दु खशीलश्च पितृभि' सनियोजित ॥१६
यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिता ।
ते मे कन्या प्रयच्छन्तु चरत सर्वतो दिशम् ॥ १७
मम कन्या सनाम्नीया भैक्ष्यवच्चोदिता भवेत् ।
भरेय चैव या नाह ता मे कन्या प्रयच्छत ॥ १८
ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिता ।
तामादाय प्रवृत्तिं ते वासुके प्रत्यवेदयन् ॥ १९
तेषा श्रुत्वा स नागेन्द्रस्ता कन्या समलकृताम् ।
प्रगृह्यारण्यमगमत्समीप तस्य पन्नग ॥ २०
तत्र ता भैक्ष्यवत्कन्या प्रादात्तस्मै महात्मने ।
नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन्स ता प्रत्यगृह्णत ॥ २१
असनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते ।
मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वभूत परिग्रहे ॥ २२
ततो नाम स कन्याया' पप्रच्छ भृगुनन्दन ।
वासुकिं भरण चास्या न कुर्यामित्युवाच ह ॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि वासुकिजरत्कारुसमागमे षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥४६

सौतिरुवाच ।
वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्य जरत्कारुमृषिं तदा ।
सनाम्नी तव कन्येय स्वसा मे तपसान्विता ॥ १
भरिष्यामि च ते भार्या प्रतीच्छेमा द्विजोत्तम ।
रक्षण च करिष्येऽस्या' सर्वशक्त्या तपोधन ।
त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ॥ २
ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येहमेता वै एष मे समय कृत ।
अप्रिय च न कर्तव्य कृते चैना त्यजाम्यहम् ॥ ३
सौतिरुवाच ।
प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।
जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ४
तत्र मन्त्रविदा श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रत ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५
ततो वासगृह रम्य पन्नगेन्द्रस्य समतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभि ॥ ६
शयन तत्र सक्लृप्त स्पर्ध्यास्तरणसवृतम् ।
तत्र भार्यासहायो वै जरत्कारुरुवास ह ॥ ७
स तत्र समय चक्रे भार्यया सह सत्तम ।
विप्रिय मे न कर्तव्य न च वाच्य कदाचन ॥ ८
त्यजेय विप्रिये च त्वा कृते वास च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचन मया यत्समुदीरितम् ॥ ९
तत परमसविग्ना स्वसा नागपतेस्तदा ।
अतिदु खान्विता वाक्य तमुवाचैवमस्त्विति १०
तथैव सा च भर्तार दु खशीलमुपाचरत् ।
उपायै श्वेतकाकीयै प्रियकामा यशस्विनी ११
ऋतुकाले नत स्नाता कदाचिद्वासुके स्वसा ।
भर्तार वै यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ १२
तत्र तस्या समभवद्गर्भो ज्वलनसनिभ ॥
अतीव तेजसा युक्तो वैश्वानरसमद्युति ॥ १३
शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव स ।
तत कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महायशा' ॥ १४
उत्सङ्गेऽस्या शिर कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ।
तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सविताऽस्तमियाद्गिरिम् ॥१५
अह्न परिक्षये ब्रह्मस्तत साऽचिन्तयत्तदा ।
वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्मनस्विनी ॥१६
किं नु मे सुकृत भूयाद्भर्तुरुत्थापन न वा ।
दु खशीलो हि धर्मात्मा कथ नास्यापराध्नुयाम् ॥

जरत्कारौ समाहिता जरत्कारोरन्वेषणे यत्ता ॥१९॥ असनामेति मोक्षे स्थितस्य परिग्रहो दु खायेति पितृप्रयोजनमात्र कार्यमित्याशय ॥ २२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

वासुकिरिति ॥ १ ॥ प्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ २ ॥ स्पर्ध्यं बहुमूल्य तूलिकाद्यास्तरण तेन सयुतम् ॥ ७ ॥ विप्रिये कृते त्वा तव गृहे वास च त्यजेयम् ॥ ९ ॥ दु खशील दु खप्रदस्वभावम् । श्वेतकाकीयै श्वा च एतश्च काकश्च तेषामिमे श्वेतकाकीयास्तै । नित्यजागरूकत्वभयचकितत्वेङ्गितज्ञत्वै । उपाचरत् आराधितवती । एत कर्बुर आगते इति मेदिनीकोशाद्वर्णवाच्यपि एत शब्दस्तद्वति मृगे वर्तते शोणादिपदवत् । श्वेत इत्यत्र 'ओमाङोश्च' इति पररूपम् । अन्ये तु श्वेतकाको बकस्तदीयै । त हि वर्षासु नीडस्थ बक्येव पुष्णातीति तद्वदिति ॥ ११ ॥ उत्सङ्गे अङ्के ॥ १५ ॥ दु खशीलो दु खप्रदशालो धर्मात्मा च कथ केन प्रकारेणापराधिनी न भवेयमित्यर्थ ॥ १७ ॥

अप्यस्ति गर्भ सुभगे तस्माचे मुनिसत्तमात् ।
न चेच्छाम्यफल तस्य दारकर्म मनीषिण ॥ ५
काम च मम न न्याय्य प्रष्टु त्वा कार्यमीदृशम् ।
किं तु कार्यगरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ६
दुर्वार्यता विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विन ।
नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स माम् ॥७
आचक्ष्व भद्रे भर्तु स्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ।
उद्धरस्व च शल्य मे घोर हृदि चिरस्थितम् ॥ ८
जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्त्वा प्रत्यभाषत ।
आश्वासयन्ती सतप्त वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९

जरत्कारुरुवाच ।

पृष्टो मयाऽपत्यहेतो स महात्मा महातपा ।
अस्तीत्युत्तरमुद्दिश्य ममेद गतवाश्च स ॥ १०
स्वैरेष्वपि न तेनाह स्मरामि वितथ वच ।
उक्तपूर्वं कुतो राजन्सापराये स वक्ष्यति ॥ ११
न सतापस्त्वया कार्य कार्य प्रति भुजगमे ।
उत्पत्स्यति च ते पुत्रो ज्वलनार्कसमप्रभ ॥ १२
इत्युक्त्वा स हि मा भ्रातर्गतो भर्ता तपोधन ।
तस्माद्व्येतु पर दु ख तवेद मनसि स्थितम् ॥१३

सौतिरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिं परया मुदा ।
एवमस्त्विति तद्वाक्य भगिन्या प्रत्यगृण्हत ॥ १४
सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
सोदर्या पूजयामास स्वसार पन्नगोत्तम ॥ १५
तत प्रववृधे गर्भो महातेजा महाप्रभ ।
यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
अथ काले तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
कुमार देवगर्भाभ पितृमातृभयापहम् ॥ १७
ववृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने ।
वेदाश्चाधिजगे साङ्गान्भार्गवाच्च्यवनान्मुने ॥ १८
चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वित ।
नाम चास्या भवत्ख्यात लोकेष्वास्तीक इत्युत॥१९
अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वन तस्मादिद तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् ॥२०
स बाल एव तत्रस्थश्चरन्नमितबुद्धिमान् ।
गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्परिरक्षित ॥ २१
भगवानिव देवेश शूलपाणिर्हिरण्मय ।
विवर्धमान सर्वांस्तान्पन्नगानभ्यहर्षयत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि आस्तीकोत्पत्तौ अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

शौनक उवाच ।

यदपृच्छत्तदा राजा मन्त्रिणो जनमेजय ।
पितु स्वर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ १

सौतिरुवाच ।

शृणु ब्रह्मन्यथा पृच्छन्मन्त्रिणो नृपतिस्तदा ।
यथा चाख्यातवन्तस्ते निधन तत्परिक्षित ॥ २

जनमेजय उवाच ।

जानन्ति स्म भवन्तस्तद्यथा वृत्तं पितुर्मम ।
आसीद्यथा स निधन गत काले महायशा ॥ ३
श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितुर्वृत्तमशेषत ।
कल्याण प्रतिपत्स्यामि विपरीत न जातुचित् ॥ ४

सौतिरुवाच ।

मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्य पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वे धर्मविद प्राज्ञा राजान जनमेजयम् ॥ ५

मन्त्रिण ऊचु ।

शृणु पार्थिव यद्ब्रूषे पितुस्तव महात्मन ।
चरित पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठा गतश्च स ॥ ६
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापाल पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्त स महात्मा शृणुष्व तत्॥ ७

जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्त्वा प्रत्यभाषतेति वाक्य वचनीय मयोच्यत इति शेष । इत्युक्त्वा प्रत्यभाषत गुह्यवचनारम्भे ह्येव वक्तारो भवन्ति पश्चात्सदेश वदन्ति । यथोक्त ब्रह्मवैवर्ते 'इद वचनमुक्त्वाग्रे वाक्य वाक्यविशारद । चकारावश्यक कर्म नर्मदातीरमाश्रित ' इति ॥ ९ ॥ ममेद कार्यमुद्दिश्य अस्तीत्युत्तर दत्तवानिति शेष ॥ १० ॥ वितथ तेन उक्तपूर्वं न स्मरामि । सापराये सकटे 'सापरायो रणापदो ' इति कोश ॥११॥ प्रजज्ञे जनयामास ॥ १७ ॥ बुद्धि कार्यनिष्ठा सत्त्वगुण इति सत्त्वकार्याणि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि तैरन्वित ॥ १९ ॥ हिरण्मय दीप्तिमान ॥ २२॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

सर्पसत्र प्रस्तावयन् शौनक उवाच । यदपृच्छदिति ॥ १ ॥ निधन मरणम् ॥२॥ कल्याण सर्वलोकहित चेत्प्रतिपत्स्यामि प्रतीकार करिष्यामि नान्यथेत्यर्थ ॥ ४ ॥ ब्रुषे पृच्छसि । निष्ठा समाप्तिम् ॥ ६ ॥ धर्मात्मा उदारचित्त । महात्मा महानुभाव । कलिनिग्राहकत्वात् ॥ ७ ॥

चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ८
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्स च द्वेष्टि न कंचन ॥ ९
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ॥१०
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वधिष्ठिताः ।
विधवानाथविकलान्कृपणांश्च बभार सः ॥ ११
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ।
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ॥ १२
धनुर्वेदे तु शिष्योऽभून्नृप शारद्वतस्य सः ।
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ॥ १३
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ।
परिक्षीणेषु कुरुषु सोत्तरायामजीजनत् ॥ १४
परिक्षिदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ।
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्वृतः ॥ १५
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी धर्मसेविता ।
षड्वर्गजिन्महाबुद्धिर्नीतिशास्त्रविदुत्तमः ॥ १६
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिवर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःखमावहन् ॥ १७
ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठ धर्मेण प्रतिपेदिवान् ।
इदं वर्षसहस्राणि राज्यं कुरुकुलागतम् ।
बाल एवाभिषिक्तस्त्वं सर्वभूतानुपालकः ॥ १८

जनमेजय उवाच ।

नास्मिन्कुले जातु बभूव राजा
यो न प्रजानां प्रियकृत्प्रियश्च ।
विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां
वृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ १९
कथं निधनमापन्नः पिता मम तथाविधः ।
आचक्षध्वं यथावन्मे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥२०

सौतिरुवाच ।

एवं संचोदिता राज्ञा मन्त्रिणस्ते नराधिपम् ।
ऊचुः सर्वे यथावृत्तं राज्ञः प्रियहितैषिणः ॥ २१

मन्त्रिण ऊचुः ।

स राजा पृथिवीपालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
बभूव मृगयाशीलस्तव राजन्पिता सदा ॥ २२
यथा पाण्डुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो युधि ।
अस्मास्वासज्य सर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः ॥ २३
स कदाचिद्वनगतो मृगं विव्याध पत्रिणा ।
विद्ध्वा चान्वसरत्तूर्णं तं मृगं गहने वने ॥ २४
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशस्ततायुधकलापवान् ।
न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव ॥ २५
परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिसत्तमम् ॥ २६
स तं पप्रच्छ राजेन्द्रो मुनिं मौनव्रते स्थितम् ।
न च किंचिदुवाचेदं पृष्टोऽपि स मुनिस्तदा ॥२७
ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशंगतः ॥ २८
न बुबोध च तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं क्रोधसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २९
मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात् ।
तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ ३०
न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा ।
तस्थौ तथैव चाक्रुद्धः सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि पारिक्षितीये एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

चातुर्वर्ण्यं चतुरो वर्णान् ॥ ८ ॥ स्वधिष्ठिताः सुष्टुपालिताः । बभार पोषितवान् ॥ ११ ॥ शारद्वतस्य कृपाचार्यस्य ॥ १३ ॥ सोत्तरायामिति पादपूरणार्थः सन्धिः अजीजनत् जातः ॥ १४ ॥ राजधर्मो ग्रन्थस्तस्यार्थः फलं तदुक्तानुष्ठानम् । शाब्दभावनाया प्रवृत्तेरेव भाव्यत्वात् । तत्र कुशलो दक्षः ॥ १५ ॥ आत्मवान् बुद्धिमान् । मेधावी बहुग्रन्थधारणसमर्थः । षड्वर्गः कामादिस्तस्य जेता षड्वर्गजित् । नीतिशास्त्रं कामन्दकीयपालकाप्यादि ॥ १६ ॥ षष्टिवर्षाणि जन्मतः षष्टिवर्षपर्यन्तं न तु राज्यलाभात् । अपालयत् पालितवान् । षड्त्रिंशे वर्षे लब्धराज्यः । चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं तत्पालनस्य दृष्टत्वादित्यर्थः । दिष्टः धर्माधर्मौ तयोरन्तमवसानं विदेहकैवल्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ पितामहानां पाण्डवानाम् ॥ १९ ॥ आचक्षध्वं भ्वादिराकृतिगणत्वात् शपो-लुङ् न ॥ २० ॥ गहने दुर्गमे ॥ २४ ॥ निस्त्रिंशः खड्गः ततायुधकलापवान् ततो विस्तीर्णः आयुधानां बाणादीनां कलापस्तूणस्तद्वान् । 'कलापः संहतौ बर्हे काञ्चीभूषणतूणयोः' इति मेदिनी ॥ २५ ॥ वयःस्थो वृद्धः ॥ २६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

मन्त्रिण ऊचु ।

तत स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजगमम् ।
मुने क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुर प्रययौ पुन ॥ १
ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशा ।
शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपन ॥ २
ब्रह्माण समुपागम्य मुनि पूजा चकार ह ।
सोऽनुज्ञातस्ततस्तत्र शृङ्गी शुश्राव त तदा ॥ ३
सख्यु सकाशात्पितर पित्रा ते धर्षित पुरा ।
मृत सर्प समासक्त स्थाणुभूतस्य तस्य तम् ॥ ४
वहन्त राजशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ।
तपस्विनमतीवाथ त मुनिप्रवर नृप ॥ ५
जितेन्द्रिय विशुद्ध च स्थित कर्मण्यथाद्भुतम् ।
तपसा द्योतितात्मान स्वेष्वङ्गेषु यत तदा ॥ ६
शुभाचार शुभकथ सुस्थित तमलोलुपम् ।
अक्षुद्रमनसूय च वृद्ध मौनव्रते स्थितम् ।
शरण्य सर्वभूताना पित्रा विनिकृत तव ॥ ७
शशापाथ महातेजा पितर ते रुषान्वित ।
ऋषे पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरद्युति ॥ ८
स क्षिप्रमुदक स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह ।
पितर तेऽभिसंधाय तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ९
अनागसि गुरौ यो मे मृत सर्पमवासृजत् ।
त नागस्तक्षक क्रुद्धस्तेजसा प्रदहिष्यति ॥ १०
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदित ।
सप्तरात्रादित पाप पश्य मे तपसो बलम् ॥ ११
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत् ।
दृष्ट्वा च पितर तस्मै त शाप प्रत्यवेदयत् ॥ १२
स चापि मुनिशार्दूल प्रेरयामास ते पितु ।
शिष्य गौरमुख नाम शीलवन्त गुणान्वितम् ॥ १३
आचख्यौ स च विश्रान्तो राज्ञ सर्वमशेषत ।
शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते ॥ १४
तक्षकस्त्वा महाराज तेजसाऽसौ दहिष्यति ।
श्रुत्वा च तद्वचो घोर पिता ते जनमेजय ॥ १५
यत्तोऽभवत्परित्रस्तस्तक्षकात्पन्नगोत्तमात् ।
ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ॥ १६
राज्ञ समीप ब्रह्मर्षि काश्यपो गन्तुमैच्छत ।
त ददर्शाथ नागेन्द्रस्तक्षक काश्यप तदा ॥ १७
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्र काश्यप त्वरित द्विजम् ।
क्व भवास्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति १८

काश्यप उवाच ।

यत्र राजा कुरुश्रेष्ठ परिक्षिन्नाम वै द्विज ।
तक्षकेण भुजगेन धक्ष्यते किल सोऽद्य वै ॥ १९
गच्छाम्यह त त्वरित सद्य कर्तुमपज्वरम् ।
मयाऽभिपन्न त चापि न सर्पो धर्षयिष्यति॥ २०

तक्षक उवाच ।

किमर्थ त मया दष्ट सजीवयितुमिच्छसि ।
अह स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ॥ २१
न शक्तस्त्व मया दष्ट त सजीवयितु नृपम् ।
इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदशद्वै वनस्पतिम्॥ २२
स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नग ।
काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् ॥ २३
ततस्त लोभयामास काम ब्रूहीति तक्षक ।
स एवमुक्तस्त प्राह काश्यपस्तक्षक पुन ॥ २४
धनलिप्सुरह तत्र यामीत्युक्तश्च तेन स ।
तमुवाच महात्मान तक्षक श्लक्ष्णया गिरा ॥ २५
यावद्धन प्रार्थयसे राज्ञस्तस्मात्ततोऽधिकम् ।
गृहाण मत्त एव त्व सनिवर्तस्व चानघ ॥ २६
स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदा वर ।
लब्ध्वा वित्त निववृते तक्षकाद्यावदीप्सितम्॥२७
तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षक ।
त नृप नृपतिश्रेष्ठ पितर धार्मिक तव ॥ २८
प्रासादस्थ यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
ततस्त्व पुरुषव्याघ्र विजयायाभिषेचित ॥ २९
एतद्दृष्ट श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथित तेऽतिदारुणम्॥ ३०
श्रुत्वा चैन नरश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३१

सौतिरुवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु स राजा जनमेजय ।
उवाच मन्त्रिण सर्वानिद वाक्यमरिंदम ॥ ३२

तत इति ॥ १ ॥ ब्रह्माण आचार्यम् । पूजा तस्यैव चकार । तेनानुज्ञातस्तत्र आचार्यगृहे त सर्पधर स्वपितर सख्यु सहाध्यायिन सकाशाच्छुश्रावेति सबन्ध ॥ ३ ॥ अङ्गेषु वागादिषु यत नियत शमदमवन्तमित्यर्थ ॥ ६ ॥ अक्षुद्र गभीरम् । अनसूय परगुणेषु दोषाविष्करणशून्यम् । तव पित्रा विनिकृत अपकृतम् ॥ ७ ॥ प्रदहिष्यति प्रधक्ष्यति ॥१० ॥ पश्य हे मत्पितृद्रोहिन् ॥ ११ ॥ दहिष्यति धक्ष्यति ॥ १५ ॥ अभिपन्न त्रातम् । धर्षयिष्यति अभिभविष्यति ॥ २० ॥ काम काम्यमानमर्थम् ॥ २४ ॥ द्विपदा पुरुषाणा निववृते निवृत्त ॥ २७ ॥ एव पार्थिवस्य उत्तङ्कस्य च पराभव श्रुत्वा ॥ ३१ ॥

जनमेजय उवाच ।

अथ तत्कथितं केन यद्वृत्तं तद्वनस्पतौ ।
आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ॥ ३३
यद्वृक्षं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै ।
नूनं मन्त्रैर्हतविषो न प्रणश्येत काश्यपात् ॥ ३४
चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ।
दष्टं यदि मया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति॥ ३५
तक्षकः संहतविषो लोके यास्यति हास्यताम् ।
विचिन्त्यैवं कृता तेन ध्रुवं तुष्टिर्द्विजस्य वै ॥ ३६
भविष्यति ह्युपायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ।
एकं तु श्रोतुमिच्छामि तद्वृत्तं निर्जने वने ॥ ३७
संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य च कस्तदा ।
श्रुतवान्दृष्टवांश्चापि भवत्सु कथमागतम् ।
श्रुत्वा तस्य विधास्येऽहं पन्नगान्तकरीं मतिम् ३८

मन्त्रिण ऊचुः ।

शृणु राजन्यथाऽस्माकं येन तत्कथितं पुरा ।
समागमं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चाध्वनि ॥ ३९
तस्मिन्वृक्षे नरः कश्चिदिन्धनार्थाय पार्थिव ।
विचिन्वन्पूर्वमारूढः शुष्कशाखावनस्पतौ ॥ ४०
न बुध्येतामुभौ तौ च नगस्थं पन्नगद्विजौ ।
सह तेनैव वृक्षेण भस्मीभूतोऽभवन्नृप ॥ ४१
द्विजप्रभावाद्राजेन्द्र व्यजीवत्स वनस्पतिः ।
तेनागम्य द्विजश्रेष्ठ पुंसाऽस्मासु निवेदितम् ॥ ४२
यथावृत्तं तु तत्सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च ।
एतत्ते कथितं राजन्यथा दृष्टं श्रुतं च यत् ।
श्रुत्वा च नृपशार्दूल विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ४३

सौतिरुवाच ।

मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिंषत्करं करे ॥ ४४
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्ररुदन्नृप ॥ ४५
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ।
*दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि॥४६
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृप ।
अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४७

जनमेजय उवाच ।

श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।
निश्चितेयं मम मतिर्या च तां मे निबोधत ।
अनन्तरं च मन्येऽहं तक्षकाय दुरात्मने ॥ ४८
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ।
शृङ्गिणं हेतुमात्रं यः कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम्॥४९
इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्तयत् ।
यदा गच्छेत्स वै विप्रो ननु जीवेत्पिता मम ॥५०
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां विनयेन च ॥ ५१
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।
संजिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ५२
महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः ।
द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ५३
उत्तङ्कस्याप्रियं कर्तुमात्मनश्च महत्प्रियम् ।
भवता चैव सर्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि परिक्षिन्मन्त्रिसंवादे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५०॥

संहतविषः सम्यक् हृतं नष्टं विषं यस्य स तथा। संहृत विष इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥ यस्य दास्यामि यातनां यस्य प्रयासं कृत्वा । यसु प्रयत्ने अस्मादसमासे-प्याषत्वाल्ल्यप् । यातनां प्रतिक्रियाम् ॥ ३७ ॥ समागतं समागमं भावे निष्ठा ॥ ३९ ॥ पुरुषः द्विजाविति पाठे द्विजौ अण्डजः सर्पो विप्रश्च ' दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ' इत्युक्ते । अर्थभेदेऽपि सरूपत्वादेकशेषः ॥ ४१ ॥ व्यजीवत् विशेषेण अत्युल्लसितेन रूपेण जीवितवान् । आगम्य आगत्य । 'वाल्यपि'इतिपक्षेऽनुनासिकलोपाभावः । द्विजश्रेष्ठपुंसा ब्राह्मणदासेन ॥ ४२ ॥ करः करे निधाय प्रत्यपिंषत् । क्रोधावेशात् घर्षितवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अनन्तरमव्यवहितं यथा स्यात्तथा ॥ ४८ ॥ मोहात् मदीयसामार्थ्याज्ञानात् ॥ ५२ ॥ यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनं शतशारदाय-' इति मन्त्रवर्णाद्ब्राह्मणस्यायुःप्रदानेऽपि सामर्थ्यमस्ति अतस्तं बहुधनदानेन निवर्तयतस्तक्षकस्यैवापराधोऽयमित्याह । महानिति । ददिदिति हेतौ शतृप्रत्ययः । द्रव्यं दत्वापि तेनैव नृपो बलान्मारित इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अपचितिं वैरनिर्यातनम् ॥ ५४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५०॥

---

* दुर्धरमित्यादि सार्धः श्लोकः क्षिप्त इति भाति । उवाच अब्रवीदितिपौनरुक्त्यात् । केषुचित्पुस्तकेष्वदर्शनाच्च ।

सौतिरुवाच ।
एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः ।
आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ॥ १
ब्रह्मन्भरतशार्दूलो राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुरोहितमथाहूय ऋत्विजो वसुधाधिपः ॥ २
अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः कार्यसंपत्करं वचः ।
यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् ॥ ३
प्रतिकुर्यां तथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ।
अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् ॥ ४
तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सबान्धवम् ।
यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाग्निना ।
तथाऽहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ५
ऋत्विज ऊचुः ।
अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे परिपठ्यते ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः ॥ ७
एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने दग्धं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखे दीप्ते प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संव्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
तं देशं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ॥ १०
यथावद्वेदविद्वांसः सर्वे बुद्धेः परंगताः ।
ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणैर्युतम् ॥ ११
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिषेवितम् ।
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ॥ १२
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ।
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ॥ १३
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ।
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ॥ १४
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ।
इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ॥ १५
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु राजाऽसौ प्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् ।
क्षत्तारं न हि मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रोपक्रमे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

सौतिरुवाच ।
ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रविधानतः ।
पर्यक्रामंश्च विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ १
प्रावृत्य कृष्णवासांसि धूम्रसंरक्तलोचनाः ।
जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जातवेदसम् ॥ २
कम्पयन्तश्च सर्वेषामुरगाणां मनांसि च ।
सर्पानाजुहुवुस्तत्र सर्वानग्निमुखे तदा ॥ ३
ततः सर्पाः समापेतुः प्रदीप्ते हव्यवाहने ।
विचेष्टमानाः कृपणमाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ४
विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तः परस्परम् ।
पुच्छैः शिरोभिश्च भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ॥ ५
श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा ।
नदन्तो विविधान्नादान्पेतुर्दीप्ते विभावसौ ॥ ६
क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्णस्य प्रमाणतः ।
पतन्त्यजस्रं वेगेन वन्हावग्निमतां वर ॥ ७
एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अवशानि विनष्टानि पन्नगानां तु तत्र वै ॥ ८
तुरगा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे ।
मत्ता इव च मातङ्गा महाकाया महाबलाः ॥ ९

एवमुक्त्वेति॥१॥मह्यं मम।।५॥ त्वन्नान्यः त्वमेव नान्यः यद्वा त्वत् त्वत्तो नान्योस्ति ॥७॥ आहरिष्यामि करिष्यामि संव्रियन्तु संव्रियन्ताम्॥९॥दीक्षयामासुः दीक्षां ग्राहितवन्तः। सर्पसत्राप्तये सर्पसत्रफलाप्तये भविष्यति भाविनि ॥ १३ ॥ इति वक्ष्यमाणं यस्मिन्देशे इत्यादि सूतो जात्या पौराणिकः शिल्पागमवेत्ता ॥ १५ ॥ नायं संस्थास्यते न समाप्स्यते ॥ १६ ॥ दीक्षाकालस्य प्रागिति प्राग्दीक्षाकालं क्षत्तारं द्वास्थम् ॥१७॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

ततः इति पर्यक्रामन् पराक्रान्तवन्तः ॥ १ ॥ मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तं यथा स्यात्तथा ॥ २ ॥ आजुहुवुः आहूतवन्तः ॥३॥ चित्रभानुं अग्निम् ॥ ५ ॥ प्रमाणतः प्रमाणं प्राप्य ॥ ७ ॥ परिघः महाद्वारार्गलादण्डस्तत्तुल्याः । मातृवाग्दण्डपीडिता इति यैर्मातुर्वचनं नानुष्ठितं त एव पेतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः । घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः ।
प्रपेतुरग्नावुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ १० ॥
इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रोपक्रमे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

शौनक उवाच ।
सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये ॥ २
सर्वं विस्तरशस्तात भवाञ्छंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञविज्ञेयाः के च सूतज ॥ ३
सौतिरुवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये ख्यातो जातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सोऽथ जैमिनिः
ब्रह्माऽभवच्छार्ङ्गरवोथाध्वर्युश्चापि पिङ्गलः ॥ ६
सदस्यश्चाभवद्व्यासः पुत्रशिष्यसहायवान् ।
उद्दालकः प्रमतकः श्वेतकेतुश्च पिङ्गलः ॥ ७
असितो देवलश्चैव नारदः पर्वतस्तथा ।
आत्रेयः कुण्डजठरौ द्विजः कालघटस्तथा ॥ ८
वात्स्यः श्रुतश्रवा वृद्धो जपस्वाध्यायशीलवान्
कोहलो देवशर्मा च मौद्गल्यः समसौरभः ॥ ९
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
सदस्याश्चाभवंस्तत्र सत्रे पारिक्षितस्य ह ॥ १०
जुह्वत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाक्रतौ ।
अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः ॥ ११
वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्तिताः ।
ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥ १२
पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे ।
अश्रूयतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना भृशम् ॥ १३
तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
ततः सर्वं यथावृत्तमाख्याय भुजगोत्तमः ।
अगच्छच्छरणं भीत आगस्कृत्वा पुरंदरम् ॥ १५
तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवास्तीह तक्षक ।
भयं नागेन्द्र तस्माद्वै सर्पसत्रात्कदाचन ॥ १६
प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥१७
सौतिरुवाच ।
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
उवास भवने तस्मिञ्छक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
कश्मलं चाविशद्घोरं वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
दह्यन्त्यङ्गानि मे भद्रे न दिशः प्रतिभान्ति च ।
सीदामीव च संमोहात् घूर्णतीव च मे मनः ॥२१
दृष्टिर्भ्राम्यति मेतीव हृदयं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ॥२२
पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मज्जिघांसया ।
व्यक्तं मयाऽपि गन्तव्यं प्रेतराजनिवेशनम् । २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः ।
जरत्कारौ मया दत्ता त्रायस्वास्मान्सबान्धवान्२४
आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिषेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥२६
इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रे वासुकिवाक्ये त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

सर्पसत्र इति । ऋत्विजो यज्ञे कर्मकराः ॥ १ ॥ सदस्या उपद्रष्टारः ॥ २ ॥ विधानज्ञेषु विज्ञेयाः श्रेष्ठाः ॥ ३ ॥ पच्यतां पच्यमानानाम् ॥ १३ ॥ आगः अपराधं कृत्वा ॥ १५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सौतिरुवाच ।
तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।
कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २
आस्तीक उवाच ।
किं निमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्तास्मि तत्तथा ॥३
सौतिरुवाच ।
तत आचष्ट सा तस्मै बान्धवानां हितैषिणी ।
भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्लवा ॥ ४
जरत्कारुरुवाच ।
पन्नगानामशेषाणां माता कद्रूरिति श्रुता ।
तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ ५
उच्चैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम ।
विनतार्थाय पणिते दासभावाय पुत्रकाः ॥ ६
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ।
तत्र पञ्चत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ ७
तां च शप्तवतीं देवः साक्षाल्लोकपितामहः ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुममोद च ॥ ८
वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा ।
अमृते मथिते तात देवाञ्छरणमीयिवान् ॥ ९
सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् ।
भ्रातरं मे पुरस्कृत्य पितामहमुपागमन् ॥ १०
ते तं प्रसादयामासुः सुराः सर्वेऽब्जसंभवम् ।
राज्ञा वासुकिना सार्धं शापोऽसौ न भवेदिति ॥ ११
देवा ऊचुः ।
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मातुस्तु भगवन्न भवेत्कथम् ॥ १२
ब्रह्मोवाच ।
जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापान्मोक्षयिष्यति पन्नगान् ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगोत्तम ।
प्रादान्मामरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ॥ १४
प्रागेवानागते काले तस्मात्त्वं मय्यजायथाः ।
अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ १५
भ्रातरं चापि मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ।
न मोघं तु कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६
सौतिरुवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सास्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा राजन्यथा श्रेयो भविष्यति ॥ १९
न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ॥ २०
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल ।
यथा स यज्ञो नृपतेर्निवर्तिष्यति सत्तम ॥ २१
स संभावय नागेन्द्र मयि सर्वं महामते ।
न ते मयि मनो जातु मिथ्या भवितुमर्हति ॥ २२
वासुकिरुवाच ।
आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते ।
दिशो न प्रतिजानामि ब्रह्मदण्डनिपीडितः ॥ २३
आस्तीक उवाच ।
न संतापस्त्वया कार्यः कथंचित्पन्नगोत्तम ।
प्रदीप्ताग्नेः समुत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २४
ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।
नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथंचन ॥ २५
सौतिरुवाच ।
ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २६
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २७
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २८
स तत्र वारितो द्वाःस्थैः प्रविशन्द्विजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी परंतपः ॥ २९

तत आहूयेति ॥ १ ॥ आचष्ट व्यक्तं कथितवती । अविक्लवा अनाकुला । अविह्वलेति पाठे साध्वी ॥ ४ ॥ अभिशापः शापः ॥ १२ ॥ सास्तीक इति पादपूरणार्थं सुलोपः । सोऽस्तीक इत्यपपाठः ॥१७॥ मयि अयमस्मान्मोचयिष्यत्येव रूपो मनः संकल्पो जातु कदाचित् मिथ्याऽन्यथा न ॥२२॥ ब्रह्म वेदः 'मातृदेवो भव' इति मातुराज्ञाकरत्वविधानपरस्तदन्यकरणप्रयुक्तो दण्डो मातृशापरूपो ब्रह्मदण्डः ॥ २३ ॥ ततः स इति वासुकेश्चिन्ताज्वरं स्वयं गृहीत्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥

स प्राप्य यज्ञायतन वरिष्ठ
द्विजोत्तम पुण्यकृता वरिष्ठ ।
तुष्टाव राजानमनन्तकीर्ति-
मृत्विक्सदस्यांश्च तथैव चाग्निम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रे आस्तीकागमने चतु पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥५४॥

आस्तीक उवाच ।

सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञ
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽय तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्य. ॥ १

शक्रस्य यज्ञ शतसंख्य उक्त
स्तथा परं तुल्यसंख्य शत वै ।
तथा यज्ञोऽय तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्य. ॥ २

यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञ ।
तथा यज्ञोय तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्य ॥ ३

गयस्य यज्ञ शशबिन्दोश्च राज्ञो
यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञ ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्य ॥ ४

नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-
द्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञ ।
तथा यज्ञोय तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्य ॥ ५

यज्ञ' श्रुतो दिवि देवस्य सूनो
र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञ. ।
तथा यज्ञोऽय तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वाति नोऽस्तु प्रियेभ्य ॥ ६

कृष्णस्य यज्ञ सत्यवत्या सुतस्य
स्वय च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽय तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्य ॥ ७

इमे च ते सूर्यसमानवर्चस
समासते वृत्रहण क्रतु यथा ।
नैषा ज्ञातु विद्यते ज्ञानमद्य
दत्त येभ्यो न प्रणश्येत्कदाचित् ॥ ८

ऋत्विक्समो नास्ति लोकेषु चैव
द्वैपायनेनेति विनिश्चित मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं सचरन्ति
सर्वर्त्विज कर्मसु स्वेषु दक्षा ॥ ९

विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता हुतभुक्कृष्णवर्त्मा ।
प्रदक्षिणावर्तशिख प्रदीप्तो
हव्य तवेद हुतभुग्वष्टि देव ॥ १०

नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके
समो नृप पालयिता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमना सदाह
त्व वा वरुणो धर्मराजो यमो वा ॥ ११

शक्र साक्षाद्वज्रपाणिर्यथेह
त्राता लोकेऽस्मिंस्त्व तथेह प्रजानाम ।
मतस्त्व न. पुरुषेन्द्रेह लोके
न च त्वदन्यो भूपतिरस्ति जज्ञे ॥ १२

खट्वाङ्गनाभागदिलीपकल्प
ययातिमान्धातृसमप्रभाव ।
आदित्यतेज. प्रतिमानतेजा
भीष्मो यथा राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३

इति आदि० नैलकण्ठीये भार०चतु पञ्चाशत्तमो० ॥५४॥

सोमस्येति । स्वस्ति नोस्तु प्रियेभ्य । न इति यजमानादीन्वासुकिप्रभृतींश्चात्मीयत्वेनाभिसधाय तेभ्य स्वस्ति कल्याणमस्त्वित्याशास्ते ॥ १ ॥ शक्रस्येति यथा शत शतक्रतोर्यज्ञा यथा वा ततोऽपि पर तुल्यसख्य शत शतक्रतवो वा तथाऽय तव यज्ञोऽयुतक्रतुतुल्य इत्यर्थ ॥ २ ॥ देवस्य धर्मराजस्य ॥ ६ ॥ नैषामिति । ज्ञानज्ञद्व कर्मब्युसनो ज्ञेयवचन । अद्य सप्रति ज्ञातु ज्ञेय न विद्यते सर्वस्य ज्ञातत्वादित्यर्थ । अत एव तेभ्यो दत्त साक्षद्ब्रह्मण्येवार्पितमतस्तस्य कदाचिदपि दानजपुण्यस्य नाशो नास्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥ लोकेषु परलोकसाधनेषु दीक्षा दीक्षावन्त कुशला । दक्षा इत्यपि पाठ ॥ ९ ॥ अग्निं स्तौति विभावसुरिति । वष्टि कामयते । वष्टि देवानिति पाठे प्रापयितुमिति शेष ॥१०॥ त्व वा वरुण इत्यत्र त्व वा राजेत्यपि पाठ ॥ ११ ॥ न च त्वदन्यस्त्राता भूपतिरस्ति इदानीम् । न च जज्ञे प्रागपि । अस्ति यज्ञे इत्यपिपाठ । तथा सति यज्ञे त्रातास्तीति योज्यम् । तेन प्रकृतहिंसानिवृत्ति कर्तव्येति व्यज्यते ॥१२

वाल्मीकिवत्ते निभृत स्ववीर्य
वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोप ।
प्रभुत्वमिन्द्रत्वसम मत मे
द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञ
कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्न ।
श्रिया निवासोऽसि यथा वसूना
निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५

दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
रामो यथा शास्त्रविदस्त्रविच्च ।
और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथेन ॥ १६

सौतिरुवाच ।

एव स्तुता सर्व एव प्रसन्ना
राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाह ।
तेषा दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्व० आस्तीकपर्व० सर्पसत्रे आस्तीककृतराजस्तवे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय॥५५॥

जनमेजय उवाच।

बालोऽप्यय स्थविर इवावभाषते
नाय बाल स्थविरोऽय मतो मे ।
इच्छाम्यह वरमस्मै प्रदातु
तन्मे विप्रा सविदध्व यथावत् ॥ १

सदस्या ऊचु ।

बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञा
विद्वान्यो वै स पुनर्वै यथावत् ।
सर्वान्कामास्त्वत्त एवार्हतेऽद्य
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ॥ २

सौतिरुवाच ।

व्याहर्तुकामे वरदे नृपे द्विज
वर वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ।
होता वाक्य नातिहृष्टान्तरात्मा
कर्मण्यस्मिंस्तक्षको नैति तावत् ॥ ३

जनमेजय उवाच ।

यथा चेद् कर्म समाप्यते मे
यथा च वै तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्त प्रयतन्तु सर्वे
पर शक्त्या स हि मे विद्विषाण ॥ ४

ऋत्विज ऊचु ।

यथा शास्त्राणि न प्राहुर्यथा शसति पावक ।
इन्द्रस्य भवने राजस्तक्षको भयपीडित ॥ ५

यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान्पुरस्तात् ।
स राजान प्राह पृष्टस्तदानी
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नृदेव ॥ ६

पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यह
दत्त तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्व मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वा प्रदहिष्यतीति ॥ ७

एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतार चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तोऽस्याजुहावाथ मन्त्रै-
रथो महेन्द्र स्वयमाजगाम ॥ ८

विमानमारुह्य महानुभाव
सर्वैर्देवै परिसस्तूयमान ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसा गणैश्च ॥ ९

निभृत गुप्तम् । नियतो निगृहीत ॥ १४ ॥ वसूना श्रिया निवासोऽसि । वसवोऽष्टौ तत्सबन्धिनीना श्रियाम् ॥ १५ ॥ रामो भार्गव और्वत्रिताग्नी ॥ १६ ॥ तेषामृत्विगादीना भावितानि मनसि सकल्पितानि । इङ्गितानि बहिश्चेष्टितानि वक्त्रादिचिह्नानि आस्तीकातिथ्यविषयाणि । भारतास्त्विङ्गितानीति पाठे भारतो राजा भरतवशजत्वात् ॥ १७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५५ ॥

बालोऽपाति । सविदध्य ऐकमत्य कुरुध्वम् ॥ १ ॥ एति शीघ्र प्राग्वरदानादिति तथा कर्तव्यमिति भाव ॥ २ ॥ तक्षकस्तावन्नैतीति वाक्य होता उवाचेति सबन्ध । तावद्वरो न देय इति भाव ॥ ३ ॥ विद्विषाण द्वेष कृतवान् । लिटि कानच् । अभ्यासलोप आर्ष ।दिद्विषाण इति वा पाठ ॥ ४ ॥ शास्त्राणि शसनमन्त्रदेवता । शास्त्राणाति पाठे पुराकल्परूपा अर्थवादा ॥ ५ ॥ पुराण पूर्वकल्पायवृत्तान्तम् । आगम्य ज्ञात्वा तेनास्मिन्नपि कल्पे तथैव भवितेति भाव ॥७

तस्योत्तरीये निहित स नागो
भयोद्विग्न शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुन
क्रुद्धो वाक्य तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥१०
जनमेजय उवाच ।
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नाग स तक्षक ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्व विभावसौ ॥ ११
सौतिरुवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा तु नोदितस्तक्षक प्रति ।
होता जुहाव तत्रस्थ तक्षकं पन्नग तथा ॥ १२
हूयमाने तथा चैव तक्षक स पुरदर ।
आकाशे ददृशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा ॥ १३
पुरदरस्तु त यज्ञ दृष्ट्वोरुभयमाविशत् ।
हित्वा तु तक्षक त्रस्त स्वमेव भवन ययौ ॥ १४
इन्द्रे गते तु राजेन्द्र तक्षको भयमोहित ।
मन्त्रशक्त्या पावकार्चि समीपमवशो गत ॥१५
ऋत्विज ऊचु ।
वर्तते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ।
अस्मै तु द्विजमुख्याय वर त्व दातुमर्हसि ॥ १६
जनमेजय उवाच ।
बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय
वर प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।
वृणीष्वयत्तेऽभिमत हृदि स्थित
तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ १७
ऋत्विज ऊचु ।
अयमायाति तूर्ण स तक्षकस्ते वश नृप ।
श्रूयतेऽस्य महान्नादो नदतो भैरव रवम् ॥ १८
नून मुक्तो वज्रभृता स नागो
भ्रष्टो नाकान्मन्त्रविस्रस्तकाय ।
घूर्ण नाकाशे नष्ट सज्ञोऽभ्युपैति
तीव्रान्नि श्वासान्नि श्वसन्पन्नगेन्द्र ॥ १९
सौतिरुवाच ।
पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ २०
आस्तीक उवाच ।
वर ददासि चेन्मह्य वृणोमि जनमेजय ।
सत्र ते विरम त्वेतन्न पतेयुरिहोरगा ॥ २१
एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मन्पारिक्षितस्तु स ।
नातिहृष्टमनाश्चेदमास्तीक वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
सुवर्ण रजत गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्या वरं विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ २३
आस्तीक उवाच ।
सुवर्णं रजत गाश्च न त्वा राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्र ते विरम त्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य न ॥ २४
सौतिरुवाच ।
आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुन पुनरुवाचेदमास्तीक वदता वर ॥ २५
अन्यं वरय भद्र ते वर द्विजवरोत्तम ।
अयाचत न चाप्यन्य वर स भृगुनन्दन ॥ २६
ततो वेदविदस्तात सदस्या सर्व एव तम् ।
राजानमूचु सहिता लभता ब्राह्मणो वरम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि आस्तीकवरप्रदान षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

शौनक उवाच ।
ये सर्पा सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
तेषा नामानि सर्वेषा श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १
सौतिरुवाच ।
सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
न शक्य परिसंख्यातु बहुत्वाद्द्विजसत्तम ॥ २
यथास्मृति तु नामानि पन्नगाना निबोध मे ।
उच्यमानानि मुख्याना हुताना जातवेदसि ॥ ३
वासुके कुलजातास्तु प्राधान्येन निबोध मे ।
नीलरक्तान्सितान्घोरान्महाकायान्विषोल्बणान् ४
अवशान्मातृवाग्दण्डपीडितान्कृपणान्हुतान् ।
कोटिशो मानस पूर्ण शल पालो हलीमक ॥५

• विभावसौ वन्हौ ॥ ११ ॥ भय आविशत्प्राप्तवान् ॥ १४ ॥ इन्द्रादपि ब्राह्मणसामर्थ्यमधिक तथापि ब्राह्मणै- र्देवहेलन न कर्तव्यमित्याशयेन ऋत्विज ऊचु वर्तत इति ॥ १६ ॥ हे बाल ॥ १७ ॥ नाकात्स्वर्गात् ॥ १९ ॥

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥

ये सर्पा इति ॥ १ ॥

पिच्छल. कौणपश्चक्र कालवेग प्रकालन ।
हिरण्यबाहु शरणः कक्षक कालदन्तक ॥ ६
एते वासुकिजा नागा प्रविष्टा हव्यवाहने ।
अन्ये च बहवो विप्र तथा वै कुलसंभवा ।
प्रदीप्ताग्नौ हुता सर्वे घोररूपा महाबला ॥ ७
तक्षकस्य कुले जातान्प्रवक्ष्यामि निबोध तान् ।
पुच्छाण्डको मण्डलक पिण्डसेक्ता रभेणक ॥ ८
उच्छिख. शरभो भङ्गो बिल्वतेजा विरोहण ।
शिली शलकरो मूक सुकुमार प्रवेपन ॥ ९
मुद्गर शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनु ।
एते तक्षकजा नागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १०
पारावत पारियात पाण्डरो हरिण कृश ।
विहङ्ग शरभो मेद प्रमोद सहतापन ॥ ११
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्छृणु मे त्व द्विजोत्तम ॥ १२
एरक कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्ध कुमारक ।
बाहुक शृङ्गवेरश्च धूर्तक प्रातरातकौ ॥ १३
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
धृतराष्ट्रकुले जाताञ्छृणु नागान्यथातथम् ॥ १४
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विषोल्बणान् ।
शङ्कुकर्ण पिठरक कुठारमुखसेचकौ ॥ १५
पूर्णाङ्गद पूर्णमुख प्रहास शकुनिर्दरि ।
अमाहठ कामठक सुषेणो मानसोऽव्यय. ॥ १६
भैरवो मुण्डवेदाङ्ग पिशङ्गश्चोद्रपारक ।
ऋषभो वेगवान्नाग पिण्डारकमहाहनू ॥ १७
रक्ताङ्ग सर्वसारङ्ग समृद्धपटवासकौ ।
वराहको वीरणक सुचित्रश्चित्रवेगिक ॥ १८
पराशरस्तरुणको मणि स्कन्धस्तथारुणि ।
इति नागा मया ब्रह्मन्कीर्तिता कीर्तिवर्धना ॥ १९
प्राधान्येन बहुत्वात्तु न सर्वे परिकीर्तिता ।
एतेषा प्रसवो यश्च प्रसवस्य च सतति ॥ २०
न शक्य परिसंख्यातु ये दीप्त पावक गता ।
त्रिशीर्षा सप्तशीर्षाश्च दशशीर्षास्तथाऽपरे ॥ २१
कालानलविषा घोरा हुता शतसहस्रश ।
महाकाया महावेगा शैलशृङ्गसमुच्छ्रया ॥ २२
योजनायाममविस्तारा द्वियोजनसमायता ।
कामरूपा कामबला दीप्तानलविषोल्बणा ॥ २३
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिता ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पनामकथने सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५७ ॥

सौतिरुवाच ।

इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशश्रुम ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन हि ॥ १
इन्द्रहस्ताच्च्युतो नाग ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजय ॥ २
हूयमाने भृश दीप्त विधिवद्वसुरेतसि ।
न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडित ॥ ३

शौनक उवाच ।

किं सूत तेषा विप्राणा मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाऽग्नौ यत्स पपात न तक्षक ॥ ४

सौतिरुवाच ।

तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्त विसंज्ञ पन्नगोत्तमम् ।
आस्तीकस्तिष्ठ तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदैरयत् ॥ ५
वितस्थे सोऽन्तरिक्षे च हृदयेन विदूयता ।
यथा तिष्ठति वै कश्चित्ख च गा चान्तरा नर ॥ ६
ततो राजाऽब्रवीद्वाक्य सदस्यैश्चोदितो भृशम् ।
काममेतद्भवत्वेव यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७
समाप्यतामिद कर्म पन्नगा सन्त्वनामया ।
प्रीयतामयमास्तीक सत्य सूतवचोऽस्तु तत् ॥ ८
ततो हलहलाशब्द प्रीतिद समजायत ।
आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ९
स यज्ञ पाण्डवेयस्य राज्ञ पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजय ॥ १०
ऋत्विग्भ्य ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागता. ।
तेभ्यश्च प्रददौ वित्त शतशोऽथ सहस्रश ॥ ११
लोहिताक्षाय सूताय तथा स्थपतये विभु ।
येनोक्त तस्य तत्राग्रे सर्पसत्रनिवर्तने ॥ १२

योजनायामविस्तारा अपि मन्त्रसामर्थ्यात्स्वल्पप्रमाणा । अगस्त्यकरगतसमुद्रवत् । वन्हौ प्रवेशयोग्या भवन्ति ॥ २३ ॥ ब्रह्म वेदस्तत्तुल्य मातृवाक्य तद्रूपो दण्डो ब्रह्म दण्डस्तेन निपीडिता ॥ २४॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५७ ॥

इदमिति ॥ १ ॥ ख च गा चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्ष इत्यर्थ ॥ ६ ॥ स यज्ञ उपररामेत्यन्वय ॥ १० ॥ स्थपतये शिल्पिने ॥ १२ ॥

निमित्त ब्राह्मण इति तस्मै वित्त ददौ बहु ।
दत्वा द्रव्य यथान्याय भोजनाच्छादनान्वितम् १३
प्रीतस्तस्मै नरपतिरप्रमेयपराक्रम ।
ततश्चकारावभृथ विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
आस्तीकं प्रेषयामास गृहानेव सुसस्कृतम् ।
राजा प्रीतमना प्रीत कृतकृत्य मनीषिणम् ॥ १५
पुनरागमन कार्यमिति चैन वचोऽब्रवीत् ।
भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १६
तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव तदास्तीको मुदा युत ।
कृत्वा स्वकार्यमतुल तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥१७
स गत्वा परमप्रीतो मातुलं मातर च ताम् ।
अभिगम्योपसगृह्य तथावृत्त न्यवेदयत् । १८

सौतिरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणा समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहा ।
आस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवु
रूचुश्चैन वरमिष्ट वृणीष्व ॥ १९
भूयो भूय सर्वशस्तेऽब्रुवंस्त
किं ते प्रिय करवामाद्य विद्वन् ।
प्रीता वय मोक्षिताश्चैव सर्वे
काम किं ते करवामाद्य वत्स ॥ २०

आस्तीक उवाच ।

सायप्रातर्ये प्रसन्नात्मरूपा
लोके विप्रा मानवा ये परेऽपि ।
धर्माख्यान ये पठेयुर्ममेदं
तेषा युष्मन्नैव किंचिद्भय स्यात् ॥ २१
तैश्चाप्युक्तो भागिनेय प्रसन्नै
रेतत्सत्य काममेव वर ते ।
प्रीत्या युक्ता कामित सर्वशस्ते
कर्तार स्म प्रवणा भागिनेय ॥ २२
असित चार्तिमन्त च सुनीथ चापि य स्मरेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्य सर्पभय भवेत् ॥ २३
यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशा ।
आस्तीक सर्पसत्रे व पन्नगान्योऽभ्यरक्षत ।
त स्मरन्त महाभागा न मा हिंसितुमर्हथ ॥ २४
सर्पापसर्प भद्र ते गच्छ सर्पमहाविष ।
जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचन स्मर ॥ २५
आस्तीकस्य वच श्रुत्वा य सर्पो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफल यथा ॥ २६

सौतिरुवाच ।

स एवमुक्तस्तु तदा द्विजेन्द्र
समागतैस्तैर्भुजगेन्द्रमुख्यै ।
संप्राप्य प्रीतिं विपुला महात्मा
ततो मनो गमनायाथ दध्रे ॥ २७
मोक्षयित्वा तु भुजगान्सर्पसत्राद्द्विजोत्तम ।
जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्त पुत्रपौत्रवान् ॥२८
इत्याऽख्यान मयास्तीक यथावत्तव कीर्तितम् ।
यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भय विद्यते क्वचित् २९

सौतिरुवाच ।

यथा कथितवान्ब्रह्मन्प्रमति पूर्वजस्तव ।
पुत्राय रुरवे प्रीत पृच्छते भार्गवोत्तम ॥ ३०
यद्वाक्य श्रुतवांश्चाह तथा च कथित मया ।
आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादित ॥ ३१
श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीक पुण्यवर्धनम् ।
यन्मा त्वं पृष्टवान्ब्रह्मन्श्रुत्वा डुण्डुभभाषितम् ।
व्येतु ते सुमहद्ब्रह्मन्कौतूहलमरिंदम ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि आस्तीकपर्वणि सर्पसत्रे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥५८॥

समाप्तमास्तीकपर्व ।

अवभृथ यज्ञसमाप्तिम् ॥ १४ ॥ सुसस्कृत वस्त्रालकरणादिभि शोभितम् ॥ १५ ॥ प्रदुद्राव शीघ्र मातुलाय हर्ष माख्यातुम् ॥ १७ ॥ प्रवणा नम्रा ॥ २२ ॥ प्रसगात्सर्पभयनिवर्तकान्मन्त्रान्पठति । असितामित्यादीन् । तत्र द्वितीय षट्पाद ॥ २३ ॥ दिष्टान्त मोक्षम् ॥ २८ ॥ कौतूहल कीदृक्सर्पसत्रमित्याश्चर्यम् । 'रहस्य सौपर्णे कुमतिसुमतीकद्रूविनते भुजङ्गा कामाद्या सुक्तमरुणस्तापशमन । सुपर्ण प्रत्यग्धी कृतकममृत नेच्छति फणी तदिच्छन्वन्ध्याशो ह्यजनि हरिशक्रौ परनरौ ॥ १ ॥ 'अमृतमथनगुह्य यत्नतौल्येपि देवैरमृतमसुरसघ श्रीमनस्को न लेभे । अपि फणिमखगोप्य साध्वसाध्वोरपिस्तोभयममयमवश्य विप्रहेलाश्रयाभ्याम्' ॥ २ ॥ रत्नगर्भस्तु । ' सतति-स्तुतिरास्तीके तथा सर्वापदामपि । निवृत्तिर्ब्राह्मणात्तस्य शक्तिश्चातीव कथ्यते ॥ ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५८ ॥

अशावतरणपर्व ।

शौनक उवाच ।

भृगुवशात्प्रभृत्येव त्वया मे कीर्तित महत् ।
आख्यानमखिल तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥१
वक्ष्यामि चैव भूयस्त्वा यथावत्सूतनन्दन ।
या कथा व्याससपन्नास्ताश्च भूयो विचक्ष्व मे २
तस्मिन्परमदुष्पारे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य सदस्याना तथाऽध्वरे ॥ ३
या बभूवु कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतु सौते त्व वै प्रचक्ष्व न ॥ ४

सौतिरुवाच ।

कर्मान्तरेष्वकथयन्द्विजा वेदाश्रया कथा ।
व्यासस्त्वकथयच्चित्रमाख्यान भारत महत् ॥ ५

शौनक उवाच ।

महाभारतमाख्यान पाण्डवाना यशस्करम् ।
जनमेजयेन पृष्ट सन्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ६
श्रावयामास विधिवत्तदा कर्मान्तरे तु स ।
तामह विधिवत्पुण्या श्रोतुमिच्छामि वै कथाम् ७
मन सागरसभूता महर्षेर्भावितात्मन ।
कथयस्व सता श्रेष्ठ सर्वरत्नमयीमिमाम् ॥ ८

सौतिरुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
कृष्णद्वैपायनमत महाभारतमादित ॥ ९
शृणु सर्वमशेषेण कथ्यमान मया द्विज ।
शसितु तन्महान्हर्षो ममापीह प्रवर्तते ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशावतरणपर्वणि कथानुबन्धे एकोनषष्टितमोऽध्याय ॥ ५९ ॥

सौतिरुवाच ।

श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षित जनमेजयम् ।
अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १
जनयामास य काली शक्ते पुत्रात्पराशरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवाना पितामहम् ॥ २
जातमात्रश्च य सद्य इष्टया देहमवीवृधत् ।
वेदाश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशा ॥ ३
यन्नैति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।
न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४
विव्यासैक चतुर्धा यो वेद वेदविदा वर ।
परावरज्ञो ब्रह्मर्षि कवि सत्यव्रत शुचि ॥ ५
य पाण्डु धृतराष्ट्र च विदुर चाप्यजीजनत् ।
शान्तनो सतति तन्वन्पुण्यकीर्तिर्महायशा ॥ ६
जनमेजयस्य राजर्षे स महात्मा सदस्तथा ।
विवेश सहित शिष्यैर्वेदवेदाङ्गपारगै ॥ ७

भृगुवशेति ॥ १ ॥ विचक्ष्व विशेषेण स्पष्ट कथय ॥ २ ॥ कर्मान्तरेष्विति । वेदाश्रया शौन शेपाख्यानादय । अक थयद्वैशपायन कथा कथयितु प्रयोजितवान् । वेदाश्रया भ्योपि कथाभ्य एता कथा श्रेष्ठतरा इति भाव ॥ ५ ॥ भावित योगसस्कृत आत्मा मनो यस्य स भावितात्मा तस्य। पाठान्तरे । न हि तृप्यामि कथ्यति त्वयि कथयति सति ॥ ८ ॥ इति आदिप० नै० भारतभा० एकोनषष्टितमोऽ ध्याय ॥ ५९ ॥

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ काली सत्यवती ॥ २ ॥ इष्टया इच्छया देह सद्योऽवीवृधत् वर्धितवान् । देवीमितिपाठे देवी मातर वरदानेन वा स सरस्वतीं वा उपबृहणैरवीवृधत् वर्धितवान् । देवी वृद्धिमेवाह । वेदानिति । चाद्वेदार्थान् । अधिजगे अधि-गतवान् ॥३॥ यन्नैतीति । यत्तप आदिना कश्चिन्नैति नात्येति नातिक्रामते इति प्राञ्च । यद्ब्रह्मस्तु तप आदिना कश्चिन्नैति न प्राप्नोति तदध्यात्मतत्त्वमधिजगे इति पूर्वेण सबन्ध । तथा च न कर्मणा न प्रजया धनेन नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन इत्यादिश्रुतिभ्यस्तप आदिनापि दुष्प्रापमात्मतत्त्व जातमात्र एवाधिगतवानित्यर्थ । मन्युना यज्ञेन ॥ ४ ॥ विव्यास विभक्तवान् । हौत्राध्वर्यवौद्गात्राणि काण्डानि त्रेतानुपयुक्त काण्ड च पृथक्कृतवानित्यर्थ । परावरे निरुपाधिसोपाधिब्रह्मणी जानातीति परावरज्ञ ब्रह्मर्षि । ब्राह्मणश्चासौ मन्त्रद्रष्टा चेत्यर्थ । कवि क्रान्त अतीतादि-तद्दर्शी ॥ ५ ॥ पुण्यकीर्तिर्महायशा । यो गुणौघ । श्रूयमाणस्तादृशगुणार्जने पुरुष व्यापारयति सा कीर्ति । यथा युधिष्ठिरस्य धर्मनिष्ठत्वम् । क्वचित्क्षेपेऽस्मात्सज्ञायाक्तिच् । यश्च गुणौघो गृह्यमाण पुरुषमाल्हादयत्येव न प्रवर्तयति स यश । यथा ज्योत्स्ना चन्द्रस्य । यथा विष्णोर्लोकत्रया-क्रमण पदत्रयेण वसिष्ठस्य वाक्षमा रामस्य सेतुर्यश ॥ ६ ॥ सद यज्ञमण्डपम् ॥७॥ देवैरित्यत्र मेधैरिति पाठे मेधाश-

तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्देवैरिव पुरंदरम् ॥ ८
तथा मूर्धाभिषिक्तैश्च नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च कुशलैर्यज्ञसंस्तरे ॥ ९
जनमेजयस्तु राजर्षिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ।
सगणोऽभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १०
काञ्चनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमते प्रभुः ।
आसनं कल्पयामास यथा शक्रो बृहस्पतेः ॥ ११
तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
पाद्यमाचमनीयं च अर्घ्यं गां च विधानतः ।
पितामहाय कृष्णाय तदर्हाय न्यवेदयत् ॥ १३
प्रतिगृह्य तु तां पूजां पाण्डवाज्जनमेजयात् ।
गां चैव समनुज्ञाप्य व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ॥ १४
तथा च पूजयित्वा तं प्रणयात्प्रपितामहम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १५
भगवानपि तं दृष्ट्वा कुशलं प्रतिवेद्य च ।
सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यान्प्रत्यपूजयत् ॥ १६
ततस्तु सहितः सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः ।
इदं पश्चाद्द्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १७

जनमेजय उवाच ।

कुरूणां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ १९
पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्टचेतसाम् ।
कार्त्स्न्येनैतन्ममाचक्ष्व यथावृत्तं द्विजोत्तम ॥ २०

सौतिरुवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१

व्यास उवाच ।

कुरूणां पाण्डवानां च यथा भेदोऽभवत्पुरा ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२
गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३
राज्ञे तस्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः ।
भेदं सर्वविनाशं च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि कथानुबन्धे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशंपायन उवाच ।

गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् १
महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः ॥ २
श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम् ।
गुरोर्वक्त्रपरिस्पन्दो मनः प्रोत्साहतीव मे ॥ ३
शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४

द्वान्मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच् । मेधावद्भिर्बहुभिर्बृहस्पतिभिरिवेत्य भूतोपमा । बृहस्पतेरेकत्वात् ॥८॥ मूर्ध्नि पट्टस्थानेऽभिषिक्तैर्मूर्धाभिषिक्तैः । यज्ञसंस्तरे यज्ञाङ्गानां रचनानुष्ठाने इत्यर्थः ॥ ९ ॥ पितामहाय ब्रह्मतुल्याय । कृष्णाय व्यासाय ॥ १३ ॥ विष्टरादिभिर्मधुपर्कार्चनं दर्शितम् । तत्र निवेदितां गां समनुज्ञापितवान् व्यासो मा गामनागामिति मन्त्रलिङ्गात्तस्या अवध्यत्वं मन्यमानः । तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते इत्यर्थवादस्तु रागप्राप्तानुवादरूपो न विधायकः । मावधिष्टेति निषेधलिङ्गस्य अनागामिति निरपराधत्वहेतूपोद्बलितस्य प्रबलतरत्वात् । वेहतं वन्ध्यां गां क्षदन्ते हिंसन्ति ॥१४॥ उपोपविश्य समीपे उपविश्य ॥ १५ ॥ प्रतिवेद्य प्रतिख्याप्य । अत्र पूजास्तुतिरेव ॥ १६ ॥ इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षदर्शिवान् प्रत्यक्षदर्शी । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् ॥ १८ ॥ भेदं वैरं । अक्लिष्टं रागद्वेषादिशून्यं कर्म येषां तेषां अक्लिष्टकर्मणाम् ॥ १९ ॥ पितामहानां प्रपितामहानाम् ॥ २० ॥ भेदं वैरमूलं सर्वविनाशं च तत्फलम् ॥ २४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

गुरव इति । मनोबुद्धिसमाधिभिः मन इत्यष्टाङ्गोपलक्षणं बुद्धीति भक्तिश्रद्धयोः । समाधिश्चित्तैकाग्र्यं । संपूज्य नमस्कारादिना मानयित्वा ॥ १ ॥ प्रोत्साहयतीव परिस्पन्दमुत्प्रोत्साहयतीव मे इति पाठे परिस्पन्दशब्दे क्लीबत्वमार्षं । गुरोर्वक्त्रपरिस्पन्दस्त्वं कथां कथयेत्याज्ञावचनं तज्जन्यामुत्प्रीतिं सा प्रोत्साहयति ॥ ३ ॥

यथा च युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ॥ ५
मृते पितरि ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् ।
न चिरादेव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ॥ ६
तांस्तथा सत्ववीर्यौज सपन्नान्पौरसमतान् ।
नामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवाञ्छ्रीयशोभृत ॥ ७
ततो दुर्योधन क्रूर कर्णश्च सह सौबल ।
तेषा निग्रहनिर्वासान्विविधास्ते समारभन् ॥ ८
ततो दुर्योधन शूर कुलिङ्गस्य मते स्थित ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ॥ ९
ददावथ विष पापो भीमाय धृतराष्ट्रज ।
जरयामास तद्वीर सहान्नेन वृकोदर ॥ १०
प्रमाणकोट्या ससुप्त पुनर्बध्वा वृकोदरम् ।
तोयेषु भीम गङ्गाया प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ॥ ११
यदा विबुद्ध कौन्तेयस्तदा सच्छिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो गतव्यथ ॥ १२
आशीविषै कृष्णसर्पै सुप्त चैनमदशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ १३
तेषा तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामति ।
मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥ १४
स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शक्र सुखावह ।
पाण्डवाना तथा नित्य विदुरोऽपि सुखावह ॥१५
यदा तु विविधोपायै सवृतैविवृतैरपि ।
नाशकद्विनिहन्तु तान्दैवभाव्यर्थरक्षितान् ॥ १६
तत समन्त्र्य सचिवैर्वृषदु शासनादिभि ।
धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुष गृहमादिशत् ॥ १७
सुतप्रियैषी तान्राजा पाण्डवानम्बिकासुत ।
ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ॥ १८
ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरान्नागसाह्वयात् ।
प्रस्थाने चाभवन्मन्त्री क्षत्ता तेषा महात्मनाम् १९
तेन मुक्ता जतुगृहान्निशीथे प्राद्रवन्वनम् ।
तत सप्राप्य कौन्तेया नगर वारणावतम् ॥ २०
न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परतपा ।
धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ॥ २१
पुरोचनाद्रक्षमाणा सवत्सरमतन्द्रिता ।
सुरुङ्गा कारयित्वा तु विदुरेण प्रचोदिता ॥ २२
आदीप्य जातुष वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
प्राद्रवन्भयसविग्ना मात्रा सह परतपा ॥ २३
ददृशुर्दारुण रक्षो हिडिम्ब वननिर्झरे ।
हत्वा च त राक्षसेन्द्र भीता समवबोधनात् २४
निशि सप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिता ।
प्राप्ता हिडिम्बा भीमेन यत्र जातो घटोत्कच ॥२५
एकचक्रा ततो गत्वा पाण्डवा सशितव्रता ।
वेदाध्ययनसपन्नास्तेऽभवन्ब्रह्मचारिण ॥ २६
ते तत्र नियता काल कचिद्रूषुर्नरर्षभा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २७
तत्रासखाद क्षुधित पुरुषाद वृकोदर ।
भीमसेनो महाबाहुर्बक नाम महाबलम् ॥ २८
त चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डव ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्त्वयत् ॥ २९
ततस्ते शुश्रुवु कृष्णा पञ्चालेषु स्वयवराम् ।
श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्त ताम् ३०
ते तत्र द्रौपदी लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिता ।
विदिता हास्तिनपुर प्रत्याजग्मुररिंदमा ॥ ३१
ते उक्ता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ।
भ्रातृभिर्विग्रहस्तात कथ वो न भवेदिति ॥ ३२
अस्माभि खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तित ।
तस्माज्जनपदोपेत सुविभक्तमहापथम् ॥ ३३
वासाय खाण्डवप्रस्थ व्रजध्व गतमत्सरा ।
तयोस्ते वचनाजग्मु सहसर्वै सुहृज्जनै ॥ ३४

न चिरात् शीघ्र विद्वासोऽभवन् ॥ ६ ॥ सत्व देहबलम् । वार्य उत्साह ओजश्चित्तेन्द्रियबलम् ॥ ७ ॥ कुलिङ्गस्य पक्षिणो मते साहसे । स हि सिंहदष्ट्रान्तर्गत मासमादातु यतते । कलिङ्गस्येत्यपपाठ ॥९॥ साहसमेवाह ददावित्यादिना ॥ १० ॥ प्रमाणकोट्या गङ्गायास्तीर्थविशेषे । वृकनामा बहुभक्षोऽग्निरुदरे यस्य स वृकोदर ॥ ११ ॥ विप्रकारेषु अपकारेषु मोक्षणे प्राप्तापन्निवारणे प्रतिकारे प्रातिभटयेन शत्रोरप्यापदि निपातने ॥ १४ ॥ सवृतै गुप्तै । विवृतै प्रकाशै । दैवभाव्यर्थरक्षितान् दैवेनादृष्टेन भावी कुरुक्षयपाण्डवराज्यलाभादिरर्थस्तस्मै रक्षितान् ॥ १६ ॥ वृष कर्ण । जातुष लाक्षामयम् ॥ १७ ॥ क्षत्ता विदुर ॥१९॥ तेन क्षत्तुर्मन्त्रेणेन॥२०॥ पुरोचनात् आत्मान रक्षमाणा रक्षन्त । सुरुङ्गा-सुभयतो बिल विवरम् ॥ २२ ॥ वननिर्झरे वननिर्झरसमीपे । अवबोधनात् प्राकट्यात् ॥ २४ ॥ निहत्य नागराणा शोकं अपनीतवानित्यर्थ ॥ २९ ॥ स्वय वृणुते इति स्वयवरा ताम् ॥ ३० ॥ शान्तनवेन भीष्मेण ॥ ३२ ॥

नगरं खाण्डवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः ।
तत्र ते न्यवसन्पार्थाः संवत्सरगणान्बहून् ॥ ३५
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीभृतः ।
एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः ॥ ३६
अप्रमत्तोत्थिताः क्षान्ताः प्रतपन्तोऽहितान्बहून् ।
अजयद्भीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महायशाः ॥ ३७
उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ।
दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा ॥ ३८
एवं चक्रुरिमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुंधराम् ।
पञ्चभिः सूर्यसंकाशैः सूर्येण च विराजता ॥ ३९
षट्सूर्येवाभवत्पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ।
ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४०
वनं प्रस्थापयामास तेजस्वी सत्यविक्रमः ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं भ्रातरं सव्यसाचिनम् ॥ ४१
अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् ।
स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वने वसन् ॥ ४२
ततो गच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ।
लब्धवांस्तत्र बीभत्सुर्भार्यां राजीवलोचनाम् ॥ ४३
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ।
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ॥ ४४
सुभद्रा युयुजे प्रीत्या पाण्डवेनार्जुनेन ह ।
अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ॥ ४५
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ।
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेन सहाभवत् ॥ ४६
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ।
पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ॥ ४७
इषुधी चाक्षयैर्बाणै रथं च कपिलक्षणम् ।
मोक्षयामास बीभत्सुर्मयं यत्र महासुरम् ॥ ४८
स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ।
तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ ४९
ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ।
वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ॥ ५०
अज्ञातमेकं राष्ट्रे च ततो वर्षं त्रयोदशम् ।
ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ॥ ५१
नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ।
ततस्ते क्षत्रमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५२
राज्यं विहतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ।
एवमेतत्पुरावृत्तं तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
भेदो राज्यविनाशाय जयश्च जयतां वर ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि भारतसूत्रं नाम एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

जनमेजय उवाच ।

कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथां त्वनघ चित्रार्थां कथयस्व तपोधन ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २
स भवान्विस्तरेणेमां पुनराख्यातुमर्हति ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३
न तत्कारणमल्पं वै धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः ।
अवध्यान्सर्वशो जघ्नुः प्रशस्यन्ते च मानवैः ॥ ४
किमर्थं ते नरव्याघ्राः शक्ताः सन्तो ह्यनागसः ।
प्रयुज्यमानान्संक्लेशान्क्षान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५
कथं नागायुतप्राणो बाहुशाली वृकोदरः ।
परिक्लिश्यन्नपि क्रोधं धृतवान्वै द्विजोत्तम ॥ ६
कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्लिश्यमाना दुरात्मभिः ।
शक्ता सती धार्तराष्ट्रान्नादहत्क्रोधचक्षुषा ॥ ७
कथं व्यसनिनं द्यूते पार्थौ माद्रीसुतौ तदा ।
अन्वयुस्ते नरव्याघ्रा बाध्यमाना दुरात्मभिः ॥ ८

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वने वसदिति दशसंख्यापूरकत्वात्पूर्णशब्देन दशगुणमुच्यते संवत्सरं पूर्णं एकं च तथा मासं पूर्णमेव । तेन एकादशसंवत्सरा दशमासाश्च भवन्ति । तेषां च सौराणां प्रत्यब्दं सपादपञ्चदिनवृध्या सावना द्वादशाब्दा भवन्ति । अन्ये तु मासशब्देन द्वादशसंख्यां लक्षयन्तः एकशब्दवैयर्थ्यं एकवचनानुपपत्तिं च नेक्षन्ते । वने इत्युपलक्षणं नगरस्यापि ॥ ४२ ॥ नातीति । खाण्डवदाह इति शेषः ॥ ४६ ॥ व्यवसायः एवमेवेदं करिष्यामीति निश्चयः ॥ ४७ ॥ बाणैर्युक्ताविति शेषः । कपिलक्षणं वानरध्वजं । यत्र खाण्डवदाहे ॥ ४८ ॥ अक्षैः पाशैर्द्यूतेनेत्यर्थः ॥ ५० ॥ विहतभूयिष्ठं नष्टप्रायम् ॥ ५३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

कथितमिति ॥ १ । अवध्यान् भीष्मद्रोणादीन् ॥ ४ ॥ बाहुशाली बाहुबलवान् । कथं क्रोधं धृतवान् निरुद्धवान् ॥ ६ ॥ शक्ता दग्धुमिति शेषः ॥ ७ ॥

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
कथं च बहुला सेना पाण्डवैः कृष्णसारथिः ।
अस्यन्नेकोऽनयत्सर्वां पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनुक्रमः ।
पुण्याख्यानस्य वक्तव्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ॥ १२
महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १३
इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १४
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ये चेदं शृणुयुर्नराः ।
ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १५
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १६
अस्मिन्नर्थश्च कामश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ १७
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ १८
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १९
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ।
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ॥ २०
महीं विजयते राजा शत्रूंश्चापि पराजयेत् ।
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ॥ २१
महिषी युवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ।
वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ॥ २२
धर्मशास्त्रमिदं पुण्यमर्थशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २३
संप्रत्याचक्षते चेदं तथा श्रोष्यन्ति चापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ २४
शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयान्नरः ॥ २५

भरतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ २६
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च ।
कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥ २७
कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २८
सर्वविद्यावदातानां लोके प्रथितकर्मणाम् ।
य इदं मानवो लोके पुण्यार्थे ब्राह्मणाञ्शुचीन् ॥ २९
श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
कुरूणां प्रथितं वंशं कीर्तयन्सततं शुचिः ॥ ३०
वंशमाप्नोति विपुलं लोके पूज्यतमो भवेत् ।
योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ॥ ३१
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन् ॥ ३२
देवा राजर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ॥ ३३
भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ।
अनेकजननो यत्र कार्तिकेयस्य संभवः ॥ ३४
ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
सर्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ ३५
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्म गच्छति शाश्वतम् ॥ ३६
श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे यश्चेमं पादमन्ततः ।
अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपावर्तेत्पितॄनिह ॥ ३७
अह्ना यदेनः क्रियते इन्द्रियैर्मनसाऽपि वा ।
ज्ञानादज्ञानतो वाऽपि प्रकरोति नरश्च यत् ॥ ३८
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ॥ ३९
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ॥ ४०
महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्तितः ।
*त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ४१
*नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ।
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ॥ ४२

अस्यन् शरान् क्षिपन् । स कथं क्लेशं सोढवानित्यनुषज्यते ॥ १० ॥ ऋषिभिर्मन्त्रैस्तद्द्रष्टृभिर्वा संस्तुतं सम स्तुतं वा ॥ १६ ॥ परिनैष्ठिकी परिनिष्ठा मोक्षस्तदुचिता ॥१७ ॥ पुंसवनं पुमांसः सूयन्तेऽस्मिन्निति श्रुतेः २१ महिषी पट्टराज्ञी ॥ २२ ॥ अनसूयतां गुणेषु दोषारोपमकुर्वतां ॥ २६ ॥ अनेकजननः अनेकेभ्यः षड्भ्यः कृत्तिकाभ्यः जननं उत्पत्तिरस्मिन्निति तथा ॥ ३४ ॥ सर्वश्रुतिसमूहः सर्वासां श्रुतीनां कर्मब्रह्मपराणां समूह एवायम् ॥३५॥
* लब्धकामः अभूदिति शेषः । * नित्योत्थित इत्यादि पूर्वान्वयि एतन्महाभारतं महर्षिणा कृतमित्यन्वयः ।

तस्मान्नियमसयुक्तै श्रोतव्य ब्राह्मणैरिदम् ।
कृष्णप्रोक्तामिमा पुण्या भारतीमुत्तमा कथाम् ४३
श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवा ।
सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्या कृताकृतै ४४
नरेण धर्मकामेन सर्व श्रोतव्य इत्यपि ।
निखिलेनेतिहासोऽय तत सिद्धिमवाप्नुयात् ४५
न ता स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानव ।
या श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ॥ ४६
शृण्वञ्श्राद्ध पुण्यशील श्रावयश्चेदमद्भुतम् ।
नर फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयो ॥ ४७
यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरि ।
उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यत ॥ ४८
इद हि वेदै समित पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्रव्य श्रुतिसुख चैव पावन शीलवर्धनम् ॥ ४९
य इदं भारत राजन्वाचकाय प्रयच्छति ।
तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ॥ ५०
पारिक्षितकथा दिव्या पुण्याय विजयाय च ।
कथ्यमाना मया कृत्स्ना शृणु हर्षकरीमिमाम् ॥५१
त्रिभिर्वर्षै सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनि ।
महाभारतमाख्यान कृतवानिदमद्भुतम् ॥ ५२
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥५३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशावतरणपर्वणि महाभारतप्रशसाया द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ६२ ॥

वैशपायन उवाच ।

राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपति ।
बभूव मृगया गन्तु सदा किल धृतव्रत ॥ १
स चेदिविषय रम्य वसु पौरवनन्दन ।
इन्द्रोपदेशाज्जग्राह रमणीय महीपति ॥ २
तमाश्रमे न्यस्तशस्त्र निवसन्त तपोनिधिम् ।
देवा शक्रपुरोगा वै राजानमुपतस्थिरे ॥ ३
इन्द्रत्वमर्हो राजाऽय तपसेत्यनुचिन्त्य वै ।
तं सान्त्वेन नृप साक्षात्तपस सन्यवर्तयन् ॥ ४

देवा ऊचु ।

न सकीर्येत धर्मोऽय पृथिव्या पृथिवीपते ।
त्वया हि धर्मो विधृत कृत्स्न धारयते जगत् ५

इन्द्र उवाच ।

लोके धर्म पालय त्व नित्ययुक्त समाहित ।
धर्मयुक्तस्ततो लोकान्पुण्यान्पश्यसि शाश्वतान् ६
दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्व सखा भूतो मम प्रिय ।
रम्य पृथिव्या यो देशस्तमावस नराधिप ॥ ७
पशव्यश्चैव पुण्यश्च प्रभूतधनधान्यवान् ।
स्वा रक्ष्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युत ॥ ८
अर्थवानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युत ।
वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९
धर्मशीला जनपदा सुसतोषाश्च साधव ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा १०
न च पित्रा विभज्यन्ते पुत्रा गुरुहिते रता ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशान्सधुक्षयन्ति च ॥ ११

सर्वथा साधुनाऽसाधुना वा वर्त्मना वर्तमाना अपि कृताकृतै क्रमेण पापपुण्यैस्तेन शोच्या । एतच्छ्रवणादेव सर्वप्रत्यवायपरिहारो भवतीति भाव ॥ ४४ ॥ सिद्धिर्धर्मफल चित्तशुध्द्यादि ॥४५॥ न तामिति । स्वर्गादप्येतच्छ्रवण सुखकर मुक्तिहेतुत्वादिति भाव ॥४६॥ श्राद्ध श्रद्धावान् ॥४७॥ श्रव्य अर्थतो रम्य श्रुतिसुख शब्दतो रम्यम् ॥४९॥ सदोत्थायी सदोयुक्त ॥ ५२ ॥ अद्भुतत्त्वमेवाह । धर्मे चेति धर्मादिचतुष्टये उपादेये चकारचतुष्टयोक्ते अधर्मानर्थदु खससाररूपे चतुष्के ज्ञातव्ये च विषये हेयमुपादेय च कृत्स्नमत्रैव निरूपितम् । इतोऽधिक ग्रन्थातरे नास्तीति कात्स्न्र्येन सर्वेषा शास्त्राणा अर्थं ज्ञातुकामेनैतदेवादर्तव्यमित्यर्थ ॥ ५३ ॥

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ ६२

राजेति । रञ्जकत्वाद्राजा । महीपति पृथ्वीपालक ॥ १ ॥ वसु उपरिचर ॥ २ ॥ साक्षात्प्रत्यक्षीभूय ॥४॥ न सकीर्येत निर्नायकत्वात् ॥ ५ ॥ पशव्य पशुभ्यो हित स्वा रक्ष्य स्व सर्गस्तत्तुल्य अत एव रक्ष्य ॥ ८ ॥ गा बलीवर्दान् देशोऽकृष्टपच्य इति हलधुरि न युञ्जते । नापि शकटधुरि । पृष्ठवाहैरेव तत्कार्यसिद्धेरिति भाव । कृशान् दीनानाथादीन्सधुक्षयन्ति पुष्टान्कुर्वन्ति । यद्वा वृषभान्कृशान् धुरि युञ्जते प्रत्युत सधुक्षयन्तीति । अन्ये तु गा स्त्री गवी तासामप्यान्ध्रादि दुर्देशेषु धुरि योजन दृष्ट तदिह नास्तीत्याहु ॥ ११ ॥

सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
देवोपभोग्यं दिव्यं त्वामाकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वा मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
चरिष्यस्युपरिस्थो हि देवो विग्रहवानिव ॥ १४
ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ १५
लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६
यष्टिं च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः ।
इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालिनीम् ॥ १७
तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।
प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥ १८
ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः ।
प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः ॥ १९
अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्छ्रयो नृपैः ।
अलंकृतायाः पिटकैर्गन्धमाल्यैश्च भूषणैः ॥ २०
माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत्क्रियतेऽपि च ।
भगवान्पूज्यते चात्र हंसरूपेण चेश्वरः ॥ २१
स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ।
स तां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देवः कृतां शुभाम् ॥ २२
वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत्प्रभुः ।
ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम ॥ २३
कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ।
तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति ॥ २४
तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति ।
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ॥ २५
वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ।
उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ॥ २६
भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते ।
वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च ॥ २७
संपूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः ।
पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् ॥ २८
इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ।
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ॥ २९
नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यषेचयत् ।
महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथः ॥ ३०
प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
मावेल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ ३१
एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः ।
न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च ॥ ३२
वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ।
वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् ॥ ३३
उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम् ।
राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ॥ ३४
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ॥ ३५
गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताडयत् ।
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ॥ ३६
तस्यां नद्यां स जनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।
तस्माद्विमोक्षणात्प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३७
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिंदमम् ॥ ३८
चकार पत्नीं कन्यां तु तथा तां गिरिकां नृपः ।
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत् ॥ ३९
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ।
तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति ॥ ४०

न त इति । आत्मज्ञानात्सर्वज्ञो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उपपत्स्यते उपस्थास्यते ॥ १३ ॥ वैजयन्तीं विजयहेतुं अविक्षतमेव धारयिष्यति पालयिष्यति न तु विक्षतम् । अनया शस्त्रमेव त्वां न बाधिष्यत इति भावः ॥ १५ ॥ लक्षणं चिह्नम् ॥ १६ ॥ इष्टप्रधानं प्रीतिदानमुद्दिश्य यष्टिं ददौ ॥ १७ ॥ शक्रस्य पूजार्थं मानार्थम् । तस्याः यष्टेः । गते संवत्सरे संवत्सरान्ते यष्टिप्रवेशोद्यापि महाराष्ट्रादिषु दृश्यते ॥ १८ ॥ अपरेद्युः प्रतिपदि द्वितीयसंवत्सरादौ । अत्युच्छ्रयः ऊर्ध्वं स्थापनम् । पिटकैः मञ्जूषारूपैः वंशमयैः कोशैः । यद्वा काञ्चयामिव पिटकाः स्वर्णादिमया वेष्टका पेव्य इति भाषायां प्रसिद्धा ग्राह्याः । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाथ विहंगिका' इत्यमरः ॥ २० ॥ हंसरूपेण युक्तो हंसरूपी। तस्यैव बुद्धिस्थस्य रूपस्य विशेषणं स्वयमेव गृहीतेनेति हंसरूपेण वामन इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥ देव कृतामिति पाठे विसर्गाभवे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम् ॥ २२ ॥ महं उत्सवम् । महः उद्धवः उत्सवः इत्यमरः ॥ २३ ॥ वरदानं च महायज्ञाश्च तैः ॥ २७ ॥ वासवाः वसुपुत्राः । इन्द्रप्रासादे इन्द्रदत्ते विमाने ॥ ३३ ॥ पुरोपवाहिनीं पुरसमीपे वहन्तीं अरौत्सीत् आत्मन्येवावरुरोध ॥ ३५ ॥ नदी राज्ञे न्यवेदय-न्मिथुनमित्यनुषज्यते ॥ ३७ ॥ पुंसवने पुंप्रसवयोग्ये काले । तदहः तस्मिन् दिने ॥ ४० ॥

त राजसत्तम प्रीतास्तदा मतिमता वर ।
स पितृणा नियोग तमनतिक्रम्य पार्थिव ॥ ४१
चकार मृगया कामी गिरिकामेव सस्मरन् ।
अतीवरूपसपन्ना साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ४२
अशोकैश्चम्पकैश्चूतैरनेकैरतिमुक्तकै ।
पुन्नागै कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपाटलै' ॥ ४३
पाटलैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतै रम्यैर्महावृक्षै पुण्यै स्वादुफलैर्युतम् ॥ ४४
कोकिलाकुलसनाद मत्तभ्रमरनादितम् ।
वसन्तकाले तत्तस्य वन चैत्ररथोपमम् ॥ ४५
मन्मथाभिपरीतात्मा नापश्यद्गिरिका तदा ।
अपश्यन्कामसंतप्तश्चरमाणो यदृच्छया ॥ ४६
पुष्पसच्छन्नशाखाग्र पल्लवैरुपशोभितम् ।
अशोक स्तबकैश्छन्न रमणीयमपश्यत ॥ ४७
अधस्तात्तस्य च्छायाया सुखासीनो नराधिप ।
मधुगन्धैश्च सयुक्त पुष्पगन्धमनोहरम् ॥ ४८
वायुना प्रेर्यमाणस्तु धूम्राय मुदमन्वगात् ।
तस्य रेत• प्रचस्कन्द चरतो गहने वने ॥ ४९
स्कन्नमात्र च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिप' ।
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न पतेद्रेत इत्युत ॥ ५०
इदं मिथ्या परिस्कन्न रेतो मे न भवेदिति ।
ऋतुश्च तस्या पत्न्या मे न मोघ स्यादिति प्रभु ५१
सचिन्त्यैव तदा राजा विचार्य च पुन पुन ।
अमोघत्व च विज्ञाय रेतसो राजसत्तम ॥ ५२
शुक्रप्रस्थापने काल महिष्या प्रसमीक्ष्य वै ।
अभिमन्त्र्याथ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ॥ ५३
सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो गत्वा श्येन ततोऽब्रवीत् ।
मत्प्रियार्थमिद सौम्य शुक्र मम गृह नय ॥ ५४
गिरिकाया प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ।
गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ॥ ५५
जव परममास्थाय प्रदुद्राव विहगम ।
तमपश्यदथायान्त श्येन श्येनस्तथापर ॥ ५६
अभ्यद्रवच्च त सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ।
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ सप्रचक्रतु ॥ ५७
युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ।
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सरा ॥ ५८
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ।
श्येनपादपरिभ्रष्ट तद्वीर्यमथ वासवम् ॥ ५९
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ।
कदाचिदपि मत्सीं ता बबन्धुर्मत्स्यजीविन• ॥६०
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्रुरुदरात्तस्या स्त्रीं पुमास च मानुषम् ॥६१
आश्चर्यभूत तद्गत्वा राज्ञेऽथ प्रत्यवेदयन् ।
काये मत्स्या इमौ राजन्सभूतौ मानुषाविति ६२
तयो पुमास जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।
स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिक सत्यसगर ६३
साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत ।
या पुरोक्ता भगवता तिर्यग्योनिगता शुभा ॥ ६४
मानुषौ जनयित्वा त्व शापमोक्षमवाप्स्यसि ।
तत सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना
सत्यज्य मत्स्यरूप सा दिव्य रूपमवाप्य च ।
सिद्धर्षिचारणपथ जगामाथ वराप्सरा ॥ ६६
सा कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी
राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्येय ते भवत्विति ६७
रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वै समुदितागुणै ।
सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसश्रयात् ६८
आसीत्सा मत्स्यगन्धैव कचित्काल शुचिस्मिता
शुश्रूषार्थं पितुर्नाव वाहयन्तीं जले च ताम् ॥ ६९
तीर्थयात्रा परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशर ।
अतीवरूपसपन्ना सिद्धानामपि काङ्क्षिताम् ॥ ७०
दृष्ट्वैव स च ता धीमाश्चकमे चारुहासिनीम् ।
दिव्या ता वासवीं कन्या रम्भोरु मुनिपुङ्गव ७१
सगम मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ।
सा ब्रवीत्पश्य भगवन्पारावारे स्थितानृषीन् ७२
आवयोर्दृष्टयोरेभि' कथ तु स्यात्समागम• ।
एव तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभु ॥ ७३

सिंहावलोकनेनाशोकमेव विशिनष्टि मधुगन्धैरिति ॥ ४८ ॥ वायुना कामोद्दीपकेन । धूम्र मालिन रति कर्म तदर्थे मुद स्त्रीविषया प्रीतिमनुसृत्य तामेव मनसाऽगात् । तया सह मानस सुरतमकरोदित्यर्थ । प्रचस्कन्द पपात ॥ ४९ ॥ मिथ्याप्रसवशून्यत्वेनालीकप्रायम् ॥ ५० ॥ अभिमन्त्र्य पुत्रोत्पत्तिलिङ्गैर्मन्त्रै स्पृष्ट्वा आरात् विमानैकदेशसमीपे ॥ ५३ ॥ आर्तव ऋतुकालीन स्नानम् ॥५५॥ युध्यतो सतो । अद्रिकागिरिकेति नामसाम्यादेकस्या एवाप्सरसो व्यूहभेदेन देहद्वय ज्ञेयम् । अन्यथा राज्ञो मिथ्यासकल्पत्वापत्ते ॥ ५८ ॥ मासे दशमे प्राप्ते बबन्धुरिति सबन्ध ॥ उज्जह्रु उद्धृतवन्त ॥६१॥ काये देहे मत्स्या मत्स्ययोषाया ॥ ६२ ॥ मत्स्यसगन्धिनी मत्स्यसमानगन्धा । दाशाय कैवर्ताय ॥६७॥ चकमे कामितवान् ॥ ७१ ॥ नीहार धूमिकाम् ॥ ७३ ॥

येन देश स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ।
दृष्ट्वा सृष्ट तु नीहारं ततस्त परमर्षिणा ॥ ७४
विस्मिता साऽभवत्कन्या व्रीडिता च तपस्विनी।

सत्यवत्युवाच ।

विद्धि मा भगवन्कन्या सदा पितृवशानुगाम् ७५
त्वत्सयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममाऽनघ ।
कन्यात्वे दूषिते वाऽपि कथ शक्ष्ये द्विजोत्तम॥७६
गृह गन्तुमृषे चाह धीमन्न स्थातुमुत्सहे ।
एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ७७
एवमुक्तवती ता तु प्रीतिमानृषिसत्तम ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्व भविष्यसि ॥७८
वृणीष्व च वर भीरु य त्वमिच्छसि भाविनि ।
वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्व शुचिस्मिते ॥ ७९
एवमुक्ता वर वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
स चास्यै भगवान्प्रादान्मनस काङ्क्षित भुवि॥ ८०
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम सह ससर्गमृषिणाऽद्भुतकर्मणा ॥ ८१
तेन गन्धवतीत्येव नामास्या प्रथित भुवि ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्त नरा भुवि ॥ ८२
तस्या योजनगन्धेति ततो नामापर स्मृतम् ।
इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ॥ ८३
पराशरेण सयुक्ता सद्यो गर्भ सुषाव सा ।
जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य स वीर्यवान् ॥ ८४
स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ।
स्मृतोऽह दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत्
एव द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायन स्मृत ॥८६
पादापसारिण धर्म स तु विद्वान्युगे युगे ।
आयु शक्ति च मर्त्याना युगावस्थामवेक्ष्य च ॥
ब्रह्मणो ब्राह्मणाना च तथाऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
विव्यास वेदान्यस्मात्स तस्माद्व्यास इति स्मृत ॥
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।
सुमन्तु जैमिनिं पैल शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥ ८९
प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशपायनमेव च ।
सहितास्तै पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिता ॥९०
तथा भीष्म शान्तनवो गङ्गायाममितद्युति ।
वसुवीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायशा ॥ ९१
वेदार्थविच्च भगवानृषिर्विप्रो महायशा ।
शूले प्रोत पुराणर्षिरचौरश्चौरशङ्कया ॥ ९२
अणीमाण्डव्य इत्येव विख्यात स महायशा ।
स धर्ममाहूय पुरा महर्षिरिदमुक्तवान् ॥ ९३
इषीकया मया बाल्यादिद्धा ह्येका शकुन्तिका ।
तत्किल्बिष स्मरे धर्म नान्यत्पापमह स्मर ॥ ९४
तन्मे सहस्रममित कस्मान्नेहाजयत्तप ।
गरीयान्ब्राह्मणवध सर्वभूतवधाद्यत ॥ ९५
तस्मात्त्व किल्बिषी धर्म शूद्रयोनौ जनिष्यसि ।
तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनावजायत ॥ ९६
विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिषी ।
संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात् ॥ ९७
सूर्याच्च कुन्तिकन्याया जज्ञे कर्णो महाबल ।
सहज कवच बिभ्रत्कुण्डलो द्योतितानन ॥ ९८
अनुग्रहार्थं लोकाना विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्या प्रादुर्भूतो महायशा ॥ ९९
अनादिनिधनो देव स कर्ता जगत प्रभु ।
अव्यक्तमक्षर ब्रह्म प्रधान त्रिगुणात्मकम् ॥ १००

पितुर्वश इच्छा तदनुसारिणीं पितृवशानुगाम् ॥ ७५ ॥ न स्थातु जीवितु नोत्सहे । कन्यात्वदूषणादित्यर्थ ॥७७॥ स्त्रीभावे यो गुण पुष्पवत्ता तेन भूषिता सद्य पुष्पवत्यभूदित्यर्थ ॥ ८१ ॥ वर कन्याभाव सौगन्ध्यं च लब्ध्वा सद्यो गर्भं च सुषावेति सबन्ध ॥ ८३ ॥ द्वीपमेव अयन न्यासस्थानं यस्य द्वीपायन स्वार्थे तद्धित । द्वीपायन एव द्वैपायन इति नाम निर्वाक्ति । न्यस्त इति ॥ ८६ ॥ पादापसारिण युगे युगे पादश क्षीयमाणम् । कलेरादौ पादमात्रमवशिष्टमित्यर्थ । एवं आयुरादिन्हास चावेक्ष्य ॥ ८७ ॥ ब्रह्मणो वेदस्य । अनुग्रहो रक्षणम् । विव्यास शाखाभेदेन विस्तारितवान् । अतो व्यास इत्यपि तस्य नामेत्यर्थ ॥ ८८ ॥ महाभारतपञ्चमानिति । भारत पञ्चमो वेद । सर्वश्रुतिसमूहोयामित्यसकृदुक्ते । इतरपुराणवदिद न मन्तव्यमित्यर्थ ॥ ८९ ॥ भारतस्य मूलभूता साहिता मन्त्रब्राह्मणरूपा वेदा । तै सुमंतुप्रभृतिभि प्रकाशिता इदमस्य मूलमिदमस्य मूलमिति स्पष्टीकृतास्तेन प्रत्यक्षवेदमूलमेतदिति भाव ॥ ९० ॥ वसुवीर्यात् अष्टाना वसूना अशात् ॥ ९१ ॥ आहूय समीपमानीय । आहत्येति पाठे आधिक्षिप्य ॥ ९३ ॥ वध पीडाऽपमानो वा ॥ ९५ ॥ कुन्तिभोजस्य कन्यायां कुन्त्याम् ॥ ९८ ॥ अनादिनिधन इति स्थूलदेहधर्मयोर्जन्ममरणयोर्व्यावृत्ति । देवो दीव्यमानो जगत्कर्ता । किं तैजसो न प्रभु जीवस्य स्वप्नेऽपि जगत्कर्तृत्वाभावात् । अन्यथा स्वप्ने प्रतिकूलसृष्ट्यनुपपत्ति । एतेन कर्मद्वाराऽपि जगत्कर्तृत्व जीवस्य लाङ्गल गवादीनुद्वहतीतिव-

आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं प्रभुम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ १०१
अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजमव्यक्तं यमाहुः परमव्ययम् ॥ २
कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम् ।
पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ॥ ३
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ।
अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशास्त्रविशारदौ ॥ ४
सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
सत्यकाद्धृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ५
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ६
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ॥ ७
अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः ।
तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ॥ ८
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत ।
वीरो द्रोणविनाशाय धनुरादाय वीर्यवान् ॥ ९
तत्रैव वेद्यां कृष्णाऽपि जज्ञे तेजस्विनी शुभा ।
विभ्राजमाना वपुषा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ११०
प्रह्रादशिष्यो नग्नजित्सुबलश्चाभवत्ततः ।
तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे देवप्रकोपनात् । ११

न्निमित्तत्वमात्रेण नत्वीश्वरत्वेनेति दर्शितम् । अव्यक्तं अन्याकृतम् । किं सौषुप्तं कारणं । यथोक्तं ' सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं यद्बीजं स्वप्नबोधयोः ' इति । तद्व्यावर्तयति । अक्षरमिति । न क्षरत्यपरिणामित्वात् । तत्तु क्षयोद्भवयुक्तम् । एतेन व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणदेहव्यावर्तनेन त्वंपदार्थशोधः उक्तः । अन्यथा भगवति जन्माद्यप्रसक्तेस्तद्वारकमनादिनिधनं इति विशेषणमनुपपन्नम् । तत्पदार्थमाह । ब्रह्म बृहत् प्रधानं प्रधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति लयस्थानम् । त्रिगुणात्मकं सत्वरजस्तमोमयम् ॥ १०० ॥ अस्य साङ्ख्याभिमतं अनात्मत्वं परिणामित्वं च वारयति आत्मानमव्ययमिति विशेषणाभ्याम् । प्रधानत्वादेव प्रकृतिं उपादानम् । प्रभवं उत्पत्तिनिमित्तम् । प्रभुं अधिष्ठातारम् । ननु घटादेर्मृदुपादानं चक्रं निमित्तं कुलालः कर्ता । अत्र तु त्रयमपि देव एवेत्युक्तं तत्कथमित्याशङ्क्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदितिश्रुत्यर्थमाह । पुरुषं पूर्षु वसतीति पुरुषः पुरश्च । ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथापराणि कर्मेन्द्रियाणि मन आदिचतुष्टयं च । 'प्राणादिपञ्चकमथोवियदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमीपूरित्युक्ता ' । आत्मानमेव स्वाविद्यया पूर्यष्टकाकारं कृत्वा तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः । एवमैश्वरा प्रवेशाता सृष्टिमुक्त्वा जाग्रदादिविमोक्षाता जैवीं सृष्टिं तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदित्यादिश्रुत्युक्तां सगृह्णाति । विश्वकर्माणमिति विश्वं पृथिव्यप्तेजोरूपं सच्छब्दवाच्यं वाय्वाकाशादिरूपं त्यच्छब्दवाच्यं चेत्येवमादिरूपं कर्मघटादिवत्क्रियाफलभूतं यस्येति विश्वकर्मा तम् । एवं विशेषणैरेव ब्रह्मण एव जीवभावं प्रदर्श्य तन्निवृत्त्युपायमपि तैरेव प्रत्याययति । सत्वयोगं सत्वेनैव धर्मज्ञानवैराग्यमूलेन योगं प्राप्तिरस्य तम् । सत्ववतो ब्रह्मभावप्राप्त्यालम्बनमाह । ध्रुवाक्षरं प्रणवाख्यवर्णस्वरूपम् । वाच्यवाचकयोरभेदात्प्रणवमात्राभिरकारोकारमकारार्धमात्राभिरुपासिताभिस्तदर्थभूता विराट्सूत्रान्तर्यामितुरीयाख्या प्राप्यन्त इति भावः ॥ १०१ ॥ एतेषु कतमो मुख्यः प्राप्य इत्यत आह । अनन्तमिति । देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं तुरीयमित्यर्थः । ननु तत्तदवस्थायां सर्वेषामानन्त्यमविशिष्टमित्याशङ्क्याह । अचलं अबाधितम् । इतरेषां बाधोऽस्तीत्यापेक्षिकमनन्तत्वमिति भावः । नन्वेवं कारणत्वादिनिषेधे शून्यमेवस्यान्नेत्याह । देवं द्योतमानं चिद्रूपमित्यर्थः । एवं तदङ्कुरबीजद्वारा भुवं इव विराट्सूत्रेशद्वारा तुरीयप्राप्तिमुक्त्वा तत्रैव द्वारान्तरमाह हंसं सन्यासाश्रमरूपम् । तत्र ह्यविक्षेपेण श्रवणादिकं सिध्यतीति सोऽपि द्वारम् । नारायणं फलस्थानीयं पञ्चमं महाविष्णुम् । एतद्विग्रहध्यानद्वारैव हि विराडादिभावमारोहन्ति ध्यायिनः । फलगर्भे बीजानीवास्य गर्भेऽनन्तानि कारणानि सन्तीत्येन तुरीयविशेषणैरेव विशिनष्टि प्रभुं प्रभवत्यस्मात्कार्यमिति जगद्भ्रमाधिष्ठानम् । धातारं कार्ये सत्तास्फूर्त्योः समर्पकम् । अजं उरगोपादानभूतरज्जुवदजातम् । अव्यक्तं अप्रकटम् । अधिष्ठानव्यक्तौ हि अध्यस्तमेव लुप्येतातोऽव्यक्तम् । परं आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादयो मन्त्रा यं कारणात्परं प्राहुः । अत एवाव्ययं नाशबाधाभ्यां हीनम् ॥ २ ॥ कैवल्यं केवलमेव कैवल्यं असङ्गम् । निर्गुणं रूपादिभिश्चक्षुरादिभिश्च हीनम् । अत्र विग्रहवत्त्वात्प्रसक्तं परिच्छिन्नत्वं कारणवत्त्वं जन्ममरणं चेति । तच्चतुष्कं क्रमेण व्यावर्तयति । विश्वमनादिमजमव्ययमिति । मायिकत्वाद्विग्रहस्य न तत्कृतपरिच्छेदादयोऽस्मिन्सम्भवन्तीत्यर्थः । य एवंरूपो नारायणः स एव देवकीसूनुरित्याह । पुरुष इत्यादि सार्धेन । स एवंभूतोऽन्ते रामाकृष्णौ जज्ञे । तदुभयरूपेण जात इत्यर्थः ॥ ३ ॥ विशारदौ प्रयोगकुशलौ ॥ ५ ॥ द्रोण्यां गिरिदर्याम् ॥ ६ ॥ शरस्तम्बात् शरस्तम्बस्कन्नात् द्वैधीभूताद्रेतसः ॥ ७ ॥ वैताने त्रेताग्निसाध्ये ॥ ९ ॥ तस्य सुबलस्य प्रजा पुरुषैव शकुनिरूपा । दुर्योधनमातुर्धर्महन्तृत्वं पुत्रद्वारैव ॥११॥

गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनि सौबलस्तथा ।
दुर्योधनस्य जननी जज्ञातेऽर्थविशारदौ ॥ १२
कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्चैव महाबल ॥ १३
धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मष ।
विदुर शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि ॥ १४
पाण्डोस्तु जज्ञिरे पञ्च पुत्रा देवसमा पृथक् ।
द्वयो स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासीद्युधिष्ठिर ॥ ११५
धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे मारुताच्च वृकोदर ।
इन्द्राद्धनजय श्रीमान्सर्वशस्त्रभृता वर ॥ १६
जज्ञाते रूपसपन्नावश्विभ्याच यमावपि ।
नकुलः सहदेवश्च गुरुशुश्रूषणे रतौ ॥ १७
तथा पुत्रशत जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमत ।
दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सु करणस्तथा ॥ १८
ततो दु.शासनश्चैव दु सहश्चापि भारत ।
दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशति ॥ १९
जय सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथा ॥ १२०
अभिमन्यु सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य पौत्र. पाण्डोर्महात्मन ॥२१
पाण्डवेभ्यो हि पाञ्चाल्या द्रौपद्या पञ्च जज्ञिरे ।
कुमारा रूपसपन्ना सर्वशास्त्रविशारदा ॥ २२
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलि ॥२३
तथैव सहदेवाच्च श्रुतसेन प्रतापवान् ।
हिडिम्बाया च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कच ॥२४
शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
या यक्ष पुरुष चक्रे स्थूण प्रियचिकीर्षया ॥२५
कुरूणा विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्बहून्यथा ।
राज्ञा शतसहस्राणि योत्स्यमानानि सयुगे ॥ २६
तेषामपरिमेयाना नामधेयानि सर्वश ।
न शक्यानि समाख्यातु वर्षाणामयुतैरपि ।
एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिद ततम् ॥२७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि व्यासाद्युत्पत्तौ त्रिषष्टितमोऽध्याय. ॥ ६३ ॥

जनमेजय उवाच ।
य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिता' ।
सम्यक्ताञ्छ्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सहस्रश.१
यदर्थमिह सभूता देवकल्पा महारथा ।
भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशपायन उवाच ।
रहस्य खल्विद राजन्देवानामिति न श्रुतम् ।
तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयभुवे ॥ ३
त्रिःसप्तकृत्व पृथिवीं कृत्वा नि क्षत्रिया पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
तदा नि क्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्सुतार्थिन्योऽभिचक्रमु ॥५
ताभि सह समापेतुर्ब्राह्मणा सशितव्रता ।
ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६
तेभ्यश्च लेभिरे गर्भं क्षत्रियास्ता. सहस्रश. ।
तत सुषुविरे राजन्क्षत्रियान्वीर्यवत्तरान् ॥ ७
कुमाराश्च कुमारीश्च पुन क्षत्राभिवृद्धये ।
एव तद्ब्राह्मणै क्षत्र क्षत्रियासु तपस्विभि ॥ ८
जात वृद्ध च धर्मेण सुदीर्घेणायुषान्वितम् ।
चत्वारोऽपि ततो वर्णा बभूवुर्ब्राह्मणोत्तरा ॥ ९
अभ्यगच्छन्नृतौ नारीं न कामान्नानृतौ तथा ।
तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ १०
ऋतौ दाराश्च गच्छन्ति तत्तथा भरतर्षभ ।
ततो वर्धन्त धर्मेण सहस्रशतजीविन ॥ ११
ता प्रजा पृथिवीपाल धर्मव्रतपरायणा ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव विमुक्ता सर्वशो नरा १२
अथेमा सागरापाङ्गीं गा गजेन्द्रगताखिलाम् ।
अध्यतिष्ठत्पुन क्षत्र सशैलवनपत्तनाम् ॥ १३
प्रशासति पुन क्षत्रे धर्मेणेमा वसुधराम् ।
ब्राह्मणाद्यास्ततो वर्णा लेभिरे मुदमुत्तमाम् ॥१४

प्रसङ्गात्पुनर्विदुरजन्मोक्ति ॥ १४ ॥ युयुत्सु शताधिक करणस्तु । वैश्यायां क्षत्रियाज्जात करण परिकीर्तित इति स्मृत्युक्त ॥ १८ ॥ स्थूणो नाम्ना ॥ १२५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्याय

य एत इति ॥ १ ॥ त्रि सप्तकृत्व एकविंशति वारान् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणोत्तरा ब्राह्मणप्रधाना ॥ ९ ॥ जीविन जीविन्य ॥११॥ आधिभि शोकादिभि व्याधिभि र्ज्वरादिभि ॥१२॥ अपाङ्ग इवापाङ्ग प्रान्त सागरान्तामि त्यर्थ । अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । हे गजेन्द्रगत ॥ १३ ॥

कामक्रोधोद्भवान्दोषान्निरस्य च नराधिपा ।
धर्मेण दण्ड दण्ड्येषु प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १५
तथा धर्मपरे क्षत्रे सहस्राक्ष शतक्रतु ।
स्वादु देशे च काले च वर्षेणापालयत्प्रजा ॥ १६
न बाल एव म्रियते तदा कश्चिज्जनाधिप ।
न च स्त्रिय प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवन ॥ १७
एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्षभ ।
इय सागरपर्यन्ता समापूर्यत मेदिनी ॥ १८
ईजिरे च महायज्ञै क्षत्रिया बहुदक्षिणै ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १९
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाश्च तदा नृप ।
न च शूद्रसमाभ्यासे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ २०
कारयन्त कृषिं गोभिस्तथा वैश्या क्षिताविह ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशा गाश्चाप्यजीवयन् ॥ २१
फेनपाश्च तथावत्सान्न दुहन्ति स्म मानवा ।
न कूटमानैर्वणिज पण्य विक्रीणते तदा ॥ २२
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवा ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणा ॥ २३
स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ २४
काले गाव प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
भवन्त्यृतुषु वृक्षाणा पुष्पाणि च फलानि च ॥२५
एव कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।
आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥२६
एव समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञा तु मनुजेश्वर ॥ २७
आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशिता स्वर्गात्सबभूवु क्षिताविह ॥ २८
इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विन ।
जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २९
गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
क्रव्यात्सु चैव भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ ३०
जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमिय धारयितु धरा ॥ ३१
अथ जाता महीपाला केचिद्बहुमदान्विता ।
दिते पुत्रा दनोश्चैव तदा लोक इहाच्युता ॥ ३२
वीर्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमा सागरपर्यन्ता परीयुररिमर्दना ॥ ३३
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्चैवाप्यपीडयन् ।
अन्यानि चैव सत्त्वानि पीडयामासुरोजसा ॥३४
त्रासयन्तोऽभिनिघ्नन्त सर्वभूतगणाश्च ते ।
विचेरु सर्वशो राजन्महीं शतसहस्रश ॥ ३५
आश्रमस्थान्महर्षींश्च धर्षयन्तस्ततस्तत• ।
अब्रह्मण्या वीर्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ३६
एव वीर्यबलोत्सिक्तैर्भूरियत्नैर्महासुरै ।
पीड्यमाना मही राजन्ब्रह्माणमुपचक्रमे ॥ ३७
न ह्यमीभूतसत्त्वौघा पन्नगा सनगा महीम् ।
तदा धारयितु शेकु सक्रान्ता दानवैर्बलात् ॥३८
ततो मही महीपाल भारार्ता भयपीडिता ।
जगाम शरण देव सर्वभूतपितामहम् ॥ ३९
सा सवृत महाभागैर्देवद्विजमहर्षिभि ।
ददर्श देव ब्रह्माण लोककर्तारमव्ययम् ॥ ४०
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवकर्मसु निष्ठितै ।
वन्द्यमान मुदोपेतैर्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ४१
अथ विज्ञापयामास भूमिस्त शरणार्थिनी ।
सनिधौ लोकपालाना सर्वेषामेव भारत ॥ ४२
तत्प्रधानात्मनस्तस्य भूमे कृत्य स्वयभुव ।
पूर्वमेवाभवद्राजन्विदित परमेष्ठिन ॥ ४३
स्रष्टा हि जगत कस्मान्न सबुध्येत भारत ।
ससुरासुरलोकानामशेषेण मनोगतम् ॥ ४४
तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपति प्रभु ।
प्रभव सर्वभूतानामीश शभु प्रजापति ॥ ४५

स्वादु रोचक यथा स्यात्तथा ॥ १६ ॥ ब्रह्म वेद न विक्रीणते भृतकाध्यापन न कुर्वत इत्यर्थ २० वैश्या स्वय धुरि गा बलीवर्दान् न युञ्जते ॥ २१ ॥ फेन पान् अतृणादानभिलक्ष्य न दुहन्ति धेनूरितिशेष । कूट-मानै कपटतुलाप्रस्थादिभि ॥ २२ ॥ ऋतुषु वसन्तादिषु स्वस्वकाले ॥ २५ ॥ समुदिते मुदितया प्रीत्या सहिते ॥२७॥ देवत्व राज्य देवभाव वा ॥२९॥ मही उप चक्रमे गन्तुमितिशेष । महाराजेति पाठान्तरे तु महीतिशेष ॥ ३७ ॥ न ह्यमी इति । भूतसत्वौघा भूतानां शेषकूर्मदिग्गजाना धराभूतां सत्वौघाः बलसघा । पन्नगा शेषा । बहुवचन तेषा प्रत्येक बहूनामप्यसामर्थ्यं किं पुनरेकैकस्येति सूचनार्थम् । न ह्येनामिति पाठे एना बुद्धिस्था भूमिम् ॥ ३८ ॥ अव्यय अजरत्वादपक्षयशून्यम् ॥४० ॥ एन ब्रह्माणम् । सा पृथ्वी ॥ ४१ ॥ तद्भूमे कृत्यम् । प्रधानात्मन प्रधानजयी आत्मा मनो यस्य तस्य । साख्ययोगाना हि प्रधानजयिन सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्व च भवतीति प्रसिद्धम् । सर्वज्ञस्य नाविदित किंचिदस्तीत्यर्थ । प्रधानात्मन कारणात्मन तद्भूमे कृत्यमिति वार्थ ॥ ४३ ॥ तदेवाह स्रष्टाहीति ॥ ४४ ॥ अस्य त्रिमूर्तित्वमाह । प्रभ॒ इति ईशो विष्णु ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

यदर्थमभिसंप्राप्ता मत्सकाशं वसुंधरे ।
तदर्थं सनियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकस ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४७
अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥४८
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४९

ब्रह्मोवाच

स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च ।
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ५०
अथ ते सर्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ५१
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५२
प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ॥ ५३
तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरेत्येव तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अंशावतरणपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
समाप्तमंशावतरणपर्व ॥

सभवपर्व ।

वैशंपायन उवाच ।

अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १
आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च ।
अवतेरुः क्रमेणैव महीं स्वर्गाद्दिवौकसः ॥ ३
ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च ।
जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः ॥ ४
दानवान्राक्षसांश्चैव गन्धर्वान्पन्नगांस्तथा ।
पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्त्वान्यनेकशः ॥ ५
दानवा राक्षसाश्चैव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा ।
न तान्बलस्थान्बाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ॥ ६

जनमेजय उवाच ।

देवदानवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
मानवानां च सर्वेषां तथा वै यक्षरक्षसाम् ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन संभवं कृत्स्नमादितः ।
प्राणिनां चैव सर्वेषां संभवं वक्तुमर्हसि ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्य स्वयंभुवे ।
सुरादीनामहं सम्यग्लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ९
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ११
अदितिर्दितिर्दनुः कालादनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ॥
कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत ।
एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ १३

विरोधाय विरोधमूलकाय भूभारनाशायेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तथ्यं यथार्थम् । अर्थ्यम् प्रार्थनीयम् । पथ्यं हितकरम् ॥ ५० ॥ कृतक्षणाः कृतनियमाः ॥ ५१ ॥ पृथुचार्वञ्चितेक्षणः पृथुनी चार्वञ्चिते सदयनिपाते ईक्षणे यस्य सः । पृथुवक्षाञ्चितेक्षणः इति पाठे वक्ष शब्दोऽकारान्तः पृथुनि वक्षे वक्षसि अञ्चितं गमनं ययोस्ते ध्यानारूढतया ईक्षणे यस्य सः ॥ ५२ ॥ शोधनाय कण्टकभूतखलोन्मूलनाय ॥ ५४ ॥ इति आदिप० नै० भा० भा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ १ ॥ क्षयात् स्थानात् ॥ २ ॥ दानवादयो बाल्ये एव देवान्कुतो न हतवन्त इत्याशङ्क्याह दानवा इति । बाल्येऽपि बलिन एव देवा इति तेषामवध्या एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ हन्तेति वाक्यारम्भे प्रभवाप्ययमुत्पत्तिप्रलयम् ॥ ९ ॥ जघन्यजः पश्चाज्जातः ॥ १६ ॥

अदित्या द्वादशादित्या सभूता भुवनेश्वरा ।
ये राजन्नामतस्तास्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वश एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥१५
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्याना गुणाधिक ॥ १६
एक एव दिते पुत्रो हिरण्यकशिपु स्मृत ।
नाम्नाख्यातास्तु तस्येमे पञ्च पुत्रा महात्मन ॥१७
प्रह्लाद पूर्वजस्तेषा सह्लादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्लादस्तृतीयोभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
प्रह्लादस्य त्रय पुत्रा ख्याता सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥ १९
विरोचनस्य पुत्रोभूद्बलिरेक प्रतापवान्
बलेश्च प्रथित पुत्रो बाणो नाम महासुर ॥ २०
रुद्रस्यानुचर श्रीमान्महाकालेति य विदु ।
*चत्वारिंशद्दनो पुत्रा ख्याता सर्वत्र भारत२१
तेषा प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशा ।
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुत ॥ २२
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानव ।
अय शिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्चवीर्यवान्॥ २३
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमाश्च स ।
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ॥ २४
अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबल ।
इषुपादेकचक्रश्च विरूपाक्षहराहरौ ॥ २५
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपट कपटस्तथा ।
शरभ शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
एते ख्याता दनोर्वंशे दानवा परिकीर्तिता ॥२६
अन्यौ तु खलु देवाना सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ।
अन्यौ दानवमुख्याना सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥ २७
इमे च वशा प्रथिता सत्त्ववन्तो महाबला ।
दनुपुत्रा महाराज दश दानववशजा ॥ २८
एकाक्षो मृतपा वीर प्रलम्बनरकावपि ।
वातापी शत्रुतपन शठश्चैव महासुर ॥ २९
गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानव ।
असख्येया॰ स्मृतास्तेषा पुत्रा पौत्राश्च भारत३०
सिंहिका सुषुवे पुत्र राहु चन्द्रार्कमर्दनम् ।
सुचन्द्र चन्द्रहर्तार तथा चन्द्रप्रमर्दनम् ॥ ३१
क्रूरस्वभाव क्रूराया पुत्रपौत्रमनन्तकम् ।
गण क्रोधवशो नाम क्रूरकर्माऽरिमर्दन ॥ ३२
दनायुष पुन पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवा ।
विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुर ॥ ३३
कालाया प्रथिता पुत्रा कालकल्पा प्रहारिण ।
प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परतपा ॥ ३४
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुता ॥ ३५
असुराणामुपाध्याय शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् ।
ख्याताश्चोशनस पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजका ॥३६
त्वष्टाधरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ रौद्रकर्मिणौ ।
तेजसा सूर्यसकाशा ब्रह्मलोकपरायणा ॥ ३७
इत्येष वशप्रभव कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणा सुराणा च पुराणे सश्रुतो मया ॥ ३८
एतेषा यदपत्य तु न शक्य तदशेषत॰ ।
प्रसख्यातु महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३९
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेया प्रकीर्तिता ॥ ४०
शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजगम
कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया प्रकीर्तिता ॥ ४१
भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तम ॥ ४२
सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुत॰ ।
भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यात सर्वविद्वशी ॥ ४३
तथा शालिशिरा राजन्पर्जन्यश्च चतुर्दश ।
कलि पञ्चदशस्तेषा नारदश्चैव षोडश ।
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेया परिकीर्तिता ॥ ४४
अथ प्रभूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
अनवद्या मनु वशामसुरा मार्गणप्रियाम् ॥ ४५
अरूपा सुभगा भासीमिति प्राधा व्यजायत ।
सिद्ध पूर्णश्च बर्हिश्च पूर्णायुश्च महायशा॰ ॥ ४६
ब्रह्मचारी रतिगुण सुपर्णश्चैव सप्तम ।
विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७
इत्येते देवगन्धर्वा प्राधाया॰ परिकीर्तिता ।
इम त्वप्सरसा वश विदित पुण्यलक्षणम् ॥ ४८
प्राधाऽसूत महाभागा देवी देवर्षित पुरा ।
अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥ ४९

क्रूराया क्रोधाया ॥३२॥ गुणभूत अप्रधानरूपम् ॥३९॥

*अग्रे त्रयस्त्रिंशतामेव नामतो गणनात् पाठभ्रशो वा चत्वारिंशत्यत्र त्रयस्त्रिंशदिति पाठो वेति न ज्ञायते। अत्रैव प्रकरणे विश्वाया वशो नोपलभ्यते।

अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ।
केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा ॥ ५०
सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हाहा हूहू ।
तुम्बुरुश्चेति चत्वार स्मृता गन्धर्वसत्तमा ॥ ५१
अमृत ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्य कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५२
इति ते सर्वभूताना सभव कथितो मया ।
यथावत्सपरिख्यातो गन्धर्वाप्सरसा तथा ॥ ५३
भुजगाना सुपर्णाना रुद्राणा मरुता तथा ।
गवा च ब्राह्मणाना च श्रीमता पुण्यकर्मणाम् ५४
आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्य श्रुतिसुखावह ।
श्रोतव्यश्चैव सतत श्राव्यश्चैवानसूयता ॥ ५५
इम तु वश नियमेन य॰ पठेत्
महात्मना ब्राह्मणदेवसनिधौ ।
अपत्यलाभ लभते स पुष्कलम्
श्रियं यश प्रेत्य च शोभना गतिम्॥५६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि आदित्यादिवंशकथने पञ्चषष्टितमोऽध्याय॰ ॥६५॥

वैशंपायन उवाच ।

ब्रह्मणो मानसा पुत्रा विदिता षण्महर्षय ।
एकादश सुता स्थाणो ख्याता परमतेजस॰ ॥ १
मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशा ।
अजैकपादहिर्बुध्न्य पिनाकी च परंतप ॥ २
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युति ।
स्थाणुर्भगश्च भगवान्रुद्रा एकादश स्मृता ॥ ३
मरीचिरङ्गिरा अत्रि पुलस्त्य पुलह क्रतु ।
षडेते ब्रह्मण पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षय॰ ॥ ४
त्रयस्त्वङ्गिरस पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुता ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रता ॥ ५
अत्रेस्तु बहव पुत्रा श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविद सिद्धा शान्तात्मानो महर्षय ॥ ६
राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानरा किंनरास्तथा ।
यक्षाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमत ॥ ७
पुलहस्य सुता राजञ्छलभाश्च प्रकीर्तिता ।
सिंहा किंपुरुषा व्याघ्रा यक्षा ईहामृगास्तथा॥८
क्रतो क्रतुसमा पुत्रा पतङ्गसहचारिण ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणा ॥ ९
दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषि ।
ब्रह्मण पृथिवीपाल शान्तात्मा सुमहातपा॰ ॥१०
वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मन ।
तस्या पञ्चाशत कन्या स एवाजनयन्मुनि ॥ ११
ता सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्य कन्या कमललोचना ।
पुत्रिका स्थापयामास नष्टपुत्र प्रजापति ॥ १२
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥ १३
नामतो धर्मपत्न्यस्ता॰ कीर्त्यमाना निबोध मे ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टि श्रद्धा क्रिया तथा ॥
बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश ।
द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयंभुवा ॥ १५
सप्तविंशति सोमस्य पत्न्यो लोकस्य विश्रुता ।
कालस्य नयने युक्ता॰ सोमपत्न्य शुचिव्रता ॥१६
सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्रा विधानत ।
पैतामहो मुनिर्देवस्तस्य पुत्र प्रजापति ।
तस्याऽष्टौ वसव पुत्रास्तेषा वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनल ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिता ॥ १८
धूम्रायास्तु धर॰ पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्या श्वासाया॰ श्वसनस्तथा ॥
रतायाश्चाप्यह पुत्र शाण्डिल्याश्च हुताशन॰ ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभाताया सुतौ स्मृतौ ॥ २०

ब्राह्मणवैद्यसनिधाविति पाठे ब्राह्मणेषु वैद्यो विद्यावान् तत्सनिधौ ॥५६॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चषष्टितमोऽध्याय ॥ ६५ ॥

ब्रह्मण इति षण्महर्षय स्थाणुश्च सप्तम इति बोध्यम् । तत्रादौ स्थाणु सततिमेवाह एकादशेति ॥ १ ॥ ईहामृगा वृका ॥ ८ ॥ पतङ्गसहचारिण सूर्यसहचरा वालखिल्या ॥ ९ ॥ बुद्धिर्निश्चय । मति परामर्श । कीर्त्यादयो दश धर्मद्वाराणि धर्मप्रवेशमार्गा ॥ १५ ॥ नयने ज्ञापने ॥१६॥ नक्षत्रयोगिन्यो नक्षत्रनामयुक्ता विधानत विधानार्थं अभवन् । पैतामहो देवो धम पितामहस्तनाज्जातत्वात् । तस्य पितामहस्य पुत्रो दक्ष । तदङ्गुष्ठाज्जातत्वात् । तस्य संबन्धिनी वसुनाम्नी कन्या तस्या धर्माद्वसवोऽष्टौ जाता इत्यर्थ । 'वसोस्तु वसव पुत्रा ' इत्यन्यत्रोक्ते ॥१७॥ धूम्राया इति वसोरेव धूम्रादीनि नामान्तराणि कल्पभेदात् । अन्या एतान दक्षकन्या इति वा ॥ १९ ॥

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालन ॥ २१
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहराया शिशिर प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥२२
अह्न सुतस्तथा ज्योति शम शान्तस्तथा मुनि ।
अग्ने पुत्र कुमारस्तु श्रीमाञ्छरवणालय ॥ २३
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठज ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृत ॥ २४
अनिलस्य शिवा भार्या तस्या पुत्रो मनोजव ।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २५
प्रत्यूषस्य विदु पुत्रमृषिं नाम्नाऽथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ।
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मवादिनी ॥ २६
योगसक्ता जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ।
प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २७
विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापति ।
कर्ता शिल्पसहस्राणा त्रिदशाना च वर्धकि २८
भूषणाना च सर्वेषा कर्ता शिल्पवता वर ।
यो दिव्यानि विमानानि त्रिदशाना चकार ह २९
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्प महात्मन ।
पूजयन्ति च य नित्य विश्वकर्माणमव्ययम् ॥ ३०
स्तन तु दक्षिण भित्त्वा ब्रह्मणो नरविग्रह ।
नि सृतो भगवान्धर्म· सर्वलोकसुखावह ॥ ३१
त्रयस्तस्य वरा· पुत्रा सर्वभूतमनोहरा ।
शम कामश्च हर्षश्च तेजसा लोकधारिण ॥ ३२
कामस्य तु रतिर्भार्या शमस्य प्राप्तिरङ्गना ।
नन्दा तु भार्या हर्षस्य यासु लोका प्रतिष्ठिता ३३
मरीचे कश्यप पुत्र कश्यपस्य सुरासुरा ।
जज्ञिरे नृपशार्दूल लोकाना प्रभवस्तु स ॥ ३४
त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ३५

द्वादशैवादितेे पुत्रा शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोका प्रतिष्ठिता ॥ ३६
त्रयस्त्रिंशत इत्येते देवास्तेषामह तव ।
अन्वय सप्रवक्ष्यामि पक्षैश्च कुलतो गणान् ॥ ३७
रुद्राणामपर पक्ष साध्याना मरुता तथा ।
वसूना भार्गव विद्याद्विश्वेदेवास्तथैव च ॥ ३८
वैनतेयस्तु गरुडो बलवानरुणस्तथा ।
बृहस्पतिश्च भगवानादित्येष्वेव गण्यते ॥ ३९
अश्विनौ गुह्यकान्विद्धि सर्वौषध्यस्तथा पशून् ।
एते देवगणा राजन्कीर्तितास्तेऽनुपूर्वश· ॥ ४०
यान्कीर्तयित्वा मनुज सर्वपापै प्रमुच्यते ।
ब्रह्मणो हृदय भित्त्वा नि सृतो भगवान्भृगु ॥४१
भृगो पुत्र कविर्विद्वाञ्छुक्र कविसुतो ग्रह ।
त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थ वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयभुवा नियुक्त सन्भुवन परिधावति ॥ ४२
योगाचार्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरु ।
सुराणा चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रत ॥ ४३
तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्र भृगुरनिन्दितम् ॥ ४४
च्यवन दीप्ततपस धर्मात्मान यशस्विनम् ।
य स रोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत॥ ४५
आरुषी तु मनो कन्या तस्य पत्नी मनीषिण· ।
और्वस्तस्या समभवदूरु भित्त्वा महायशा ॥ ४६
महातेजा महावीर्यो बाल एव गुणैर्युत ।
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥४७
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मन ।
रामस्तेषा जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युत ।
सर्वशास्त्रेषु कुशल क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४८
और्वस्यासीत्पुत्रशत जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषा पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भुवि विस्तर ॥ ४९
द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ५०

कृत्तिकाना षण्णा मातृत्वेनाभ्युपपत्तेरङ्गीकारात् ॥ २४ ॥ त्रय इति । अत्र धर्मसतानाना सर्वेषा नामान्यन्वर्थकानि ॥ ३२ ॥ वडवा अश्वा । अन्तरिक्षे अश्विनावसूत नासिकया शुक्रप्रक्षेपात् ॥ ३५ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ॥ ३७ ॥ शुक्रो ग्रहत्वादेव लोकाना प्राणयात्रार्यां वर्षाऽवर्षादिकार्ये नियुक्त ॥ ४२ ॥ योगाचार्य इति चापीच्यस्तौ । सुराणामपि च गुरुरिति सबन्ध । देवानां गुरुरेव योगाचार्यो योगबलेन कायद्वय कृत्वा देवाना मप्याचार्यो भवदित्यर्थ । तथा च मैत्रायणीये समाम्नातम् । 'बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्य क्षयायेमामविद्यामसृजत्' इति ॥४३॥ धर्मप्रधाना सृष्टिरुक्ताथाधर्मप्रधानां विवक्षुस्तत्र श्रोतॄणामनादरनिवृत्त्यर्थमुभयसाधारणीं सृष्टिं मध्ये प्राह । द्वाविति । ययोर्लक्षण लोके तिष्ठति तावन्यौ धर्माधर्मभयात्कार्यात्परौ उदासीनौ ब्रह्मण पुत्रौ यौ धाता विधाता चेति सज्ञावन्तौ मनुना सह नित्य स्थिताविति योजना । इयमत्र प्रक्रिया । 'वृत्तितत्स्थचिदाभासावुभौ व्याप्नुवतो घटम् । तत्राज्ञान धिया नश्येदाभासेन घट स्फुरेत् ।'

तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मी पद्मगृहा शुभा ।
तस्यास्तु मानसा पुत्रास्तुरगा व्योमचारिण ५१
वरुणस्य भार्या या ज्येष्ठा शुक्राद्देवी व्यजायत ।
तस्या पुत्र बल विद्धि सुरा च सुरनन्दिनीम् ५२
प्रजानामन्नकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ।
अधर्मस्तत्र सजात सर्वभूतविनाशक ॥ ५३
तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता येन राक्षसा ॥
घोरास्तस्यास्त्रय पुत्रा पापकर्मरता सदा ॥५४
भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि स
काकी श्येनीं तथा भासी धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम्
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुता ॥ ५६
उलूकान्सुषुवे काकी श्येनी श्येनान्व्यजायत ।
भासी भासानजनयद्गृध्राश्चैव जनाधिप ॥ ५७
धृतराष्ट्री तु हसाश्च कलहसाश्च सर्वश ।
चक्रवाकाश्च भद्रा तु जनयामास सैव तु ॥ ५८
शुकी च जनयामास शुकानेव यशस्विनी ।
कल्याणगुणसपन्ना सर्वलक्षणपूजिता ॥ ५९
नव क्रोधवशा नारी प्रजज्ञे क्रोधसभवा ।
मृगी च मृगमन्दा च हरी भद्रमना अपि ॥ ६०
मातङ्गी त्वथ शार्दूली श्वेता सुरभिरेव च ।
सर्वलक्षणसपन्ना सुरसा चैव भामिनी ॥ ६१
अपत्य तु मृगा सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ।
ऋक्षाश्च मृगमन्दाया सृमराश्च परतप ॥ ६२
ततस्त्वैरावत नाग जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावत सुतस्तस्या देवनागो महागज ॥ ६३
हर्याश्च हरयोऽपत्य वानराश्च तरस्विन ।
गोलागूलाश्च भद्र ते हर्या पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६४
प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिहान्व्याघ्राननेकश ।
द्वीपिनश्च महासत्त्वान्सर्वानेव न सशय ॥ ६५
मातङ्ग्यपि च मातङ्गानपत्यानि नराधिप ।
दिशा गज तु श्वेताख्य श्वेताऽजनयदाशुगम् ६६
तथा दुहितरौ राज सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणी चैव भद्र ते गन्धर्वी तु यशस्विनी ॥६७
विमलामपि भद्र ते अनलामपि भारत ।
रोहिण्या जज्ञिरे गावो गन्धर्व्या वाजिन सुता ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलाऽपि व्यजायत ॥ ६८

अस्यार्थ । यथा दीपप्रभा चक्षुर्भ्यां युगपद्घटो व्याप्यते तत्र प्रभया घटावरक तमो नश्यति चक्षुषा घट प्रकाशते तद्वत् वृत्तितत्स्थचिदाभासाभ्या घटाज्ञाननाशघटस्फुरणे क्रियेते इति । ते अत्र क्रमाद्धातृविधातृसज्ञे । तयोर्लक्षण जाड्यस्फुरणात्मक लोके दृश्यते । जडो घट । स्फुरति घट इति स्फुरणजन्यहर्षविषादयोर्मन्ता जीवो मनुस्तेन सह नित्यसबद्धौ धाताविधातारौ । सुषुप्तावपि सूक्ष्मवृत्तिस्फुरणयो सत्त्वात् । 'आनन्दभुक्चेतो मुख'इति श्रुते । सुखमहमस्वाप्समित्यनुभूतसौषुप्तसुखपरामर्शाच्च । ततश्च सर्वं दृष्ट श्रुत ब्रह्मपुत्राभ्या व्याप्त ब्रह्मैव । तत्र दीपवदुदासीनोऽपि चिदात्माबुद्धितादात्म्याध्यासात्तदीयदोषाक्रान्तो रागद्वेषादिमानिव भवति । विद्वांस्तु सर्वस्य चिद्विलासत्व मत्वा अधर्मादिकथादिभ्योऽपि नोद्विजेतेतिभाव ॥ ५० ॥ ननु केय विद्या यया सर्वं चिन्मात्रमित्येव पश्यति तस्या कर्मजन्यत्वे उपासनाजन्यत्वे वाऽनित्यत्वापत्ति प्रकारान्तरस्य चासभवादित्याशङ्क्याह । तयोरेवेति । यथा धीस्फुरणे प्रमाणपरतन्त्रे न कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं वा शक्ये तथैवेय विद्येति सादृश्य स्वसृशब्देन लक्ष्यते । देवी द्योतमाना शुद्धसत्वमयी अह ब्रह्माऽस्मीति वाक्यजन्याधीवृत्तिर्दशमस्त्वमिति वाक्यजावृत्तिर्दशमत्वमिव ब्रह्मभाव जीवस्य गोचरयन्ती । लक्ष्मी परब्रह्मोपलक्षकत्वात् । पद्मगृहाहृदयगुहायामेव स्फुरन्ती । शुभा बन्धानिवर्तकत्वात् । न चैव वृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणो नात्मत्व घटादिवत्स्यादिति वाच्यम् । वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वानङ्गीकारात् । यथोक्त फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्ष्यते इति । तथा च वस्तुतत्त्वविषयिण्येव विद्या अविद्योन्मूलिका न कर्मोपास्तिरूपा येनानित्यास्यादिति भाव । अस्या फलमाह । तस्या इति । तस्या विद्याया पुत्रा इव पुत्रा फलानि । मानसा मन - सकल्पमात्रजन्या पित्रादय । 'सकल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति' इति श्रुते । अस्य हार्दब्रह्मविद । तुरगा तुर गच्छन्ति ते तुरगा सद्यो मन सहार्या एव।यतो व्योमचारिण व्योम्नि हार्दाकाशे चारिण । य एव वेदाह ब्रह्माऽस्मीति । स इद सर्वं भवति इति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञानात्सार्वात्म्य स्वीयमवगच्छत सर्वप्राप्तिरस्तीत्यर्थ । तस्मादधर्मप्रभवसृष्टिश्रवणेऽपि न विगान कार्यं सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वात् ॥ ५१ ॥ एवमुपपादितारम्भ सृष्ट्यन्तर वक्तुमुपक्रमते । वरुणस्येत्यादिना । वरुणस्य शुक्रात् ज्येष्ठाबल पुत्र सुरा च पुत्रीं व्यजायतेति सबन्ध ॥ ५२ ॥ पिण्डफलान्सप्त । 'खर्जूरतालहिन्तालौ ताली खर्जूरिका तथा । गुवाको नारिकेलश्च सप्तपिण्डफला द्रुमा ' । इत्युक्तरूपान् । इह पुराणान्तराविरोधो नामभेदात्कल्पभेदाद्वापनेय ॥ ६८ ॥

अनलाया शुकी पुत्री कङ्कस्तु सुरसासुत ।
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ६९
संपातिं जनयामास वीर्यवन्त जटायुषम् ।
सुरसाऽजनयन्नागान्कद्रू पुत्रास्तु पन्नगान् ॥ ७०
द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु विख्यातौ गरुडारुणौ ।
इत्येष सर्वभूताना महता मनुजाधिप ॥
प्रभव कीर्तित सम्यङ्मया मतिमतावर ॥७१॥
य श्रुत्वा पुरुष सम्यङ्मुक्तो भवति पाप्मन ।
सर्वज्ञता च लभते गतिमग्र्या च विन्दति ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

जनमेजय उवाच ।
देवाना दानवाना च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
सिंहव्याघ्रमृगाणा च पन्नगाना पतत्रिणाम् ॥ १
सर्वेषा चैव भूताना संभव भगवन्नहम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ।
जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वश ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
मानुषेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवौकस ।
प्रथम दानवाश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वश ॥ ३
विप्रचित्तिरितिख्यातो य आसीद्दानवर्षभ ।
जरासन्ध इति ख्यात स आसीन्मनुजर्षभ ॥ ४
दिते पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपु स्मृत ।
स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभ ॥ ५
संह्राद इति विख्यात प्रह्रादस्यानुजस्तु य ।
स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाहीकपुङ्गव ॥ ६
अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यज ।
धृष्टकेतुरिति ख्यात स बभूव नरेश्वर ॥ ७
यस्तु राजञ्शिबिर्नाम दैतेय परिकीर्तित ।
द्रुम इत्यभिविख्यात स आसीद्भुवि पार्थिव ॥८
बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तम ।
भगदत्त इति ख्यात स जज्ञे पुरुषर्षभ ॥ ९
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चम ॥ १०
पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुरा ।
केकयेषु महात्मान पार्थिवर्षभसत्तमा ।
केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्य प्रतापवान्११
अमितौजा इति ख्यात सोग्रकर्मा नराधिप ।
स्वर्भानुरिति विख्यात श्रीमान्यस्तु महासुर ॥१२
उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिप ।
यस्त्वश्व इति विख्यात श्रीमानासीन्महासुर १३
अशोको नाम राजाऽभून्महावीर्योऽपराजित ।
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपति स्मृत ॥ १४
दैतेय सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभ ।
वृषपर्वेति विख्यात श्रीमान्यस्तु महासुर ॥ १५
दीर्घप्रज्ञ इति ख्यात पृथिव्या सोऽभवन्नृप ।
अजकस्त्ववरो राजन्य आसीद्वृषपर्वण ॥ १६
स शाल्व इति विख्यात पृथिव्यामभवन्नृप ।
अश्वग्रीव इति ख्यात सत्त्ववान्यो महासुर ॥ १७
रोचमान इति ख्यात पृथिव्या सोऽभवन्नृप ।
सूक्ष्मस्तु मतिमान्राजन्कीर्तिमान्य प्रकीर्तित ॥१८
बृहद्रथ इति ख्यात क्षितावासीत्स पार्थिव ।
तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तम ॥ १९
सेनाबिन्दुरिति ख्यात स बभूव नराधिप ।
इषुपान्नाम यस्तेषामसुराणा बलाधिक ॥ २०
नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रम ।
एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुर ॥ २१
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथित क्षितौ ।
विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुर ॥ २२
चित्रधर्मेति विख्यात क्षितावासीत्स पार्थिव ।
हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तम ॥ २३
सुबाहुरिति विख्यात श्रीमानासीत्स पार्थिव ।
अहरस्तु महातेजा शत्रुपक्षक्षयकरः ॥ २४
बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथित क्षितौ ।
निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तम ॥ २५
मुञ्जकेश इति ख्यात श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
निकुम्भस्त्वजित सङ्ख्ये महामतिरजायत ॥ २६

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्टितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥

देवानामिति अध्यायो निगदव्याख्यात ॥१॥

भूमौ भूमिपति श्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृत ।
शरभो नाम यस्तेषा दैतेयाना महासुर ॥ २७
पौरवो नाम राजर्षि स बभूव नरोत्तम ।
कुपटस्तु महावीर्य श्रीमान्राजन्महासुर ॥ २८
सुपार्श्व इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ।
कपटस्तु राजन्राजर्षि क्षितौ जज्ञे महासुर ॥२९
पार्वतेय इति ख्यात काञ्चनाचलसंनिभ ।
द्वितीय शलभस्तेषामसुराणा बभूव ह ॥ ३०
प्रह्लादो नाम बाह्लीक स बभूव नराधिप ।
चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपम ॥ ३१
चन्द्रवर्मेति विख्यात काम्बोजाना नराधिप ।
अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गव ॥ ३२
ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तम ।
मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तम ॥३३
पश्चिमानूपक विद्धि त नृप नृपसत्तम ।
गविष्ठस्तु महातेजा य प्रख्यातो महासुर ॥ ३४
द्रुमसेन इति ख्यात पृथिव्या सोऽभवन्नृप ।
मयूर इति विख्यात श्रीमान्यस्तु महासुर ॥ ३५
स विश्व इति विख्यातो बभव पृथिवीपति ।
सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु य ॥ ३६
कालकीर्तिरिति ख्यात पृथिव्या सोऽभवन्नृप ।
चन्द्रहन्तेति यस्तेषा कीर्तित प्रवरोऽसुर ॥ ३७
शुनको नाम राजर्षि स बभूव नराधिप ।
विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुर ॥३८
जानकिर्नाम विख्यात सोभवन्मनुजाधिप ।
दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभ ॥ ३९
काशिराज स विख्यात पृथिव्या पृथिवीपते ।
ग्रह तु सुषुवे य तु सिंहिकार्केन्दुमर्दनम् ।
स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिप ॥ ४०
दनायुषस्तु पुत्राणा चतुर्णा प्रवरोसुर ।
विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रो नृप स्मृत ॥ ४१
द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिप महासुर ।
पाण्ड्यराष्ट्राधिप इति विख्यात सोऽभवन्नृप ४२
बली वीर इति ख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तम ।
पौण्ड्रमात्स्यक इत्येव बभूव स नराधिप ॥ ४३
वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुर ।
मणिमान्नाम राजर्षि स बभूव नराधिप ॥ ४४
क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुर ।
दण्ड इत्यभिविख्यात स आसीन्नृपति क्षितौ ४५
क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्य परिकीर्तित ।
दण्डधार इति ख्यात सोभवन्मनुजर्षभ ॥ ४६

कालेयाना तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नराधिपा ।
जज्ञिरे राजशार्दूल शार्दूलसमविक्रमा ॥ ४७
मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत्स पार्थिव ।
अष्टाना प्रवरस्तेषा कालेयाना महासुर ॥ ४८
द्वितीयस्तु ततस्तेषा श्रीमान्हरिहयोपम ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिप ॥ ४९
तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुर ।
निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रम ॥ ५०
तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थ परिकीर्तित ।
श्रेणिमानिति विख्यात क्षितौ राजर्षिसत्तम ५१
पञ्चमस्त्वभवत्तेषा प्रवरो यो महासुर ।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परंतप ॥ ५२
षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुर ।
अभीरुरिति विख्यात क्षितौ राजर्षिसत्तम ॥५३
समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् ।
विश्रुत सागरान्ताया क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥५४
बृहन्नामाष्टमस्तेषा कालेयाना नराधिप ।
बभूव राजा धर्मात्मा सर्वभूतहिते रत ॥ ५५
कुक्षिस्तु राजन्विख्यातो दानवाना महाबल ।
पार्वतीय इति ख्यात काञ्चनाचलसंनिभ ॥ ५६
क्रथनश्च महावीर्य श्रीमान्राजा महासुर ।
सूर्याक्ष इति विख्यात क्षितौ जज्ञे महीपति ५७
असुराणा तु य सूर्य श्रीमांश्चैव महासुर ।
दरदो नाम बाह्लीको वर सर्वमहीक्षिताम् ॥५८
गण क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तित ।
तत संजज्ञिरे वीरा क्षिताविह नराधिपा ॥५९
मद्रक कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थ कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिक ॥ ६०
क्रथो विचित्र सुरथ श्रीमान्नीलश्च भूमिप ।
चीरवासाश्च कौरव्य भूमिपालश्च नामत ॥ ६१
दन्तवक्त्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव दानव ।
रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजय ॥ ६२
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
एकलव्य सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुख ॥ ६३
कारूषकाश्च राजान क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुरुद्वहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ६४
क्षेमोग्रतीर्थ कुहर कलिङ्गेषु नराधिप ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुत ॥ ६५
गणात्क्रोधवशादेष राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
जात पुरा महाभागो महाकीर्तिर्महाबल ॥ ६६

कालनेमिरिति ख्यातो दानवाना महाबल ।
स कस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली ॥ ६७
यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युति ।
स गन्धर्वपतिर्मुख्य क्षितौ जज्ञे नराधिप ॥ ६८
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अशाद्द्रोण समुत्पन्न भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६९
धन्विना नृपशार्दूल य सर्वास्त्रविदुत्तम ।
महाकीर्तिर्महातेजा स जज्ञे मनुजेश्वर ॥ ७०
धनुर्वेदे च वेदे च य त वेदविदो विदु ।
वरिष्ठ चित्रकर्माण द्रोण स्वकुलवर्धनम् ॥ ७१
महादेवान्तकाभ्या च कामात्क्रोधाच्च भारत ।
एकत्वमुपपन्नाना जज्ञे शूर परतप ॥ ७२
अश्वत्थामा महावीर्य शत्रुपक्षभयावह ।
वीर कमलपत्राक्ष क्षितावासीन्नराधिप ॥ ७३
जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गाया शान्तनो सुता ।
वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ७४
तेषामवरजो भीष्म कुरूणामभयकर ।
मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयकर ॥ ७५
जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषा वर ।
योयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ॥ ७६
यस्तु राजन्कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत्क्षितौ ।
रुद्राणा तु गणाद्विद्धि सभूतमतिपौरुषम् ॥ ७७
शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथ ।
द्वापर विद्धि त राजन्सभूतमरिमर्दनम् ॥ ७८
सात्यकि सत्यसन्धश्च योऽसौ वृष्णिकुलोद्वह ।
पक्षात्स जज्ञे मरुता देवानामरिमर्दन ॥ ७९
द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् ।
मानुषे नृपलोकेस्मिन्सर्वशस्त्रभृता वर ॥ ८०
ततश्च कृतवर्माण विद्धि राजञ्जनाधिपम् ।
तमप्रतिमकर्माण क्षत्रियर्षभसत्तमम् ॥ ८१
मरुता तु गणाद्विद्धि सजातमरिमर्दनम् ।
विराट नाम राजान परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ८२
अरिष्टायास्तु य पुत्रो हस इत्यभिविश्रुत ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवशविवर्धन ॥ ८३
धृतराष्ट्र इति ख्यात कृष्णद्वैपायनात्मज ।
दीर्घबाहुर्महातेजा प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप ॥ ८४
मातुर्दोषादृषे कोपादन्ध एव व्यजायत ।
तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबल ॥ ८५
स पाण्डुरिति विख्यात सत्यधर्मरत शुचि ।
अत्रेस्तु सुमहाभाग पुत्र पुत्रवता वरम् ।
विदुर विद्धि त लोके जात बुद्धिमता वरम् ॥ ८६
कलेरशस्तु सजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृप ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्कर ॥ ८७
जगतो यस्तु सर्वस्य विद्विष्ट कलिपूरुष ।
य सर्वा घातयामास पृथिवी पृथिवीपते ॥ ८८
उद्दीपित येन वैर भूतान्तकरण महत् ।
पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह ॥ ८९
शत दु शासनादीना सर्वेषा क्रूरकर्मणाम् ।
दुर्मुखो दु सहश्चैव ये चान्येनानुकीर्तिता ॥ ९०
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्र शताधिक ॥ ९१

जनमेजय उवाच ।

ज्येष्ठानुज्येष्ठतामेषा नामधेयानि वा विभो ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्तय ॥ ९२

वैशपायन उवाच ।

दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुशासनस्तथा ।
दु सहो दु शलश्चैव दुर्मुखश्च तथा पर ॥ ९३
विविंशतिर्विकर्णश्च जलसन्ध सुलोचन ।
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्ष सुबाहुर्दुष्प्रधर्षण ॥ ९४
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्ण कर्ण एव च ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह ॥ ९५
दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकट सम ।
ऊर्णनाभ पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ९६
सेनापति सुषेणश्च कुण्डोदरमहोदरौ ।
चित्रबाहुश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विरोचन ॥ ९७
अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलौ ।
भीमवेगो भीमबलो बलाकी भीमविक्रम ॥ ९८
उग्रायुधो भीमशर कनकायुर्दृढायुध ।
दृढवर्मा दृढक्षत्र सोमकीर्तिरनूदर ॥ ९९
जरासन्धो दृढसन्ध सत्यसन्ध सहस्रवाक् ।
उग्रश्रवा उग्रसेन क्षेममूर्तिस्तथैव च ॥ १००
अपराजित पण्डितको विशालाक्षो दुराधन ॥ १
दृढहस्त सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ।
आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तानुयायिनौ ॥ २
कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रह ।
उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुप ॥ ३

अत्रेरिति । यत्रोदितो भास्करेभूत्प्रनष्टे सोप्यत्रात्रिर्भवानाजगाम इत्यत्रेर्भास्करकार्यकारित्वस्मरणात् । अत्रिशब्देन सूर्यो गृह्यते । तस्य पुत्र धर्मं विदुर विद्धीत्यर्थ ॥ ८६ ॥

अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च य ।
अनाधृष्य कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचन ॥ ४
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोर कनकाङ्गद ।
कुण्डजश्चित्रकश्चैव दुःशला च शताधिका ॥ ५
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्र शताधिक ।
एतदेकशतं राजन्कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ ६
नामधेयानुपूर्व्या च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदु ।
सर्वे त्वातिरथा शूरा सर्वे युद्धविशारदा ॥ ७
सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगा ।
सर्वे संग्रामविद्यासु विद्याभिजनशोभिन ॥ ८
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
दु शला समये राजन्सिन्धुराजाय कौरव ॥ ९
जयद्रथाय प्रददौ सौबलानुमते तदा ।
धर्मस्यांश तु राजान विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ॥१०
भीमसेन तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ।
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ॥ ११
नकुल सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
यस्तु वर्चा इति ख्यात सोमपुत्र प्रतापवान् ॥१२
सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ।
यस्यावतरणे राजन्सुरान्सोमोऽब्रवीदिदम् ॥ १३
नाह दद्या प्रिय पुत्रं मम प्राणैर्गरीयसम् ।
समय क्रियतामेष न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १४
सुरकार्यं हि न कार्यमसुराणा क्षितौ वध ।
तत्र यास्यत्ययं वर्चा न च स्थास्यति वै चिरम् ॥१५
ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायण सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिविख्यात पाण्डो पुत्र प्रतापवान् ॥१६
तस्याय भविता पुत्रो बालो भुवि महारथः ।
तत षोडशवर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमा ॥ १७
अस्य षोडशवर्षस्य स सग्रामो भविष्यति ।
यत्रांशा व करिष्यन्ति कर्मवीरनिषूदनम् ॥ १८
नरनारायणाभ्या तु स सग्रामो विना कृत ।
चक्रव्यूह समास्थाय योधयिष्यन्ति व सुरा ॥१९
विमुखाञ्छत्रवान्सर्वान्कारयिष्यति मे सुत ।
बाल प्रविश्य च व्यूहमभेद्य विचरिष्यति ॥ २०
महारथाना वीराणा कदन च करिष्यति ।
सर्वेषामेव शत्रूणा चतुर्थांश नयिष्यति ॥ २१
दिनार्धेन महाबाहु प्रेतराजपुर प्रति ।
ततो महारथैर्वीरै समेत्य बहुशो रणे ॥ २२
दिनक्षये महाबाहुर्मया भूय समेष्यति ।
एक वशकरं पुत्र वीर वै जनयिष्यति ॥ २३

प्रनष्ट भारतं वश स भूयो धारयिष्यति ।
एतत्सोमवच श्रुत्वा तथास्त्विति दिवौकस ॥२४
प्रत्यूचु सहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एव ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पित ॥ २५
अग्नेर्भाग तु विद्धि त्व धृष्टद्युम्न महारथम् ।
शिखण्डिनमथो राजन्स्त्रीपूर्वं विद्धि राक्षसम् ॥ २६
द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ।
विश्वान्देवगणान्विद्धि सजातान्भरतर्षभ ॥ २७
प्रतिविन्ध्य सुतसोम श्रुतकीर्तिस्तथापर ।
नाकुलिस्तु शतानीक श्रुतसेनश्च वीर्यवान् ॥ २८
शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ २९
पितु स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् ।
अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा ॥ ३०
अग्रजातेति ता कन्या शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
अददत्कुन्तिभोजाय स ता दुहितर तदा ॥ ३१
सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्र पर्यचरद्घोर ब्राह्मण संशितव्रतम् ॥ ३२
निगूढनिश्चय धर्मे य त दुर्वाससं विदु ।
तमुग्र शसितात्मान सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ३३
तुष्टोऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि ।
उवाच चैना भगवान्प्रीतोऽस्मि सुभगे तव ॥ ३४
य य देव त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रसादात्त्व देवि पुत्राञ्जनिष्यसि ॥३५
एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ३६
प्रकाशकर्ता भगवांस्तस्या गर्भं दधौ तदा ।
अजीजनत्सुत चास्या सर्वशस्त्रभृता वरम् ॥ ३७
सकुण्डल सकवच देवगर्भश्रियान्वितम् ।
दिवाकरसम दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम् ॥ ३८
निगूहमाना जात वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज जले कुन्ती त कुमार यशस्विनम् ॥ ३९
तमुत्सृष्ट जले गर्भं राधा भर्ता महायशा ।
राधायाः कल्पयामास पुत्र सोऽधिरथस्तदा ॥ ४०
चक्रतुर्नामधेय च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पतीव सुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥ ४१
सवर्धमानो बलवान्सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् ।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि जजाप जयता वर ॥ ४२
यस्मिन्काले जपन्नास्ते धीमान्सत्यपराक्रम ।
नादेय ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन्काले महात्मन ॥४३

तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावन ।
ययाचे कुण्डले वीरं कवचं च सहाङ्गजम् ॥ ४४
उत्कृत्य कर्णो ह्यददत्कवचं कुण्डले तथा ।
शक्तिं शक्रो ददौ तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् ४५
देवासुरमनुष्याणा गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यस्मिन्क्षेप्स्यसि दुर्धर्ष स एको न भविष्यति ४६
पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ ।
ततो वैकर्तन कर्ण कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ ४७
आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशा ।
स कर्ण इति विख्यात पृथाया प्रथम सुत ४८
स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ।
कर्णं नरवरश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृता वरम् ॥ ४९
दुर्योधनस्य सचिव मित्र शत्रुविनाशनम् ।
दिवाकरस्य त विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम् ॥ ५०
यस्तु नारायणो नाम देवदेव सनातन ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेव प्रतापवान् ॥ ५१
शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबल ।
सनत्कुमार प्रद्युम्न विद्धि राजन्महौजसम् ॥ ५२
एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोंशा दिवौकसाम् ।
जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्धना ॥ ५३
गणस्त्वप्सरसा यो वै मया राजन्प्रकीर्तित ।
तस्य भाग क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह ५४
तानि षोडशदेवीना सहस्राणि नराधिप ।
बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरिग्रह ॥ ५५
श्रियस्तु भाग संजज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामत ॥
द्रौपदी त्वथ सजज्ञे शचीभागादनिन्दिता ।
द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता ॥ ५७
नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी स्वसिताञ्चितमूर्धजा ॥ ५८
सर्वलक्षणसपूर्णा वैदूर्यमणिसनिभा ।
पञ्चाना पुरुषेन्द्राणा चित्तप्रमथनी रह ॥ ५९
सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चाना मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ६०
इति देवासुराणा ते गन्धर्वाप्सरसा तथा ।
अंशावतरण राजन्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ६१
ये पृथिव्या समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदा ।
महात्मानो यदूना च ये जाता विपुले कुले ॥ ६२
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिता ।
धन्य यशस्य पुत्रीयमायुष्य विजयावहम् ।
इदमंशावतरण श्रोतव्यमनसूयता ॥ ६३
अंशावतरण श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वण्यंशावतरणसमाप्तौ सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

जनमेजय उवाच ।
त्वत्त श्रुतमिद ब्रह्मन्देवदानवरक्षसाम् ।
अंशावतरण सम्यग्गन्धर्वाप्सरसा तथा ॥ १
इम तु भूय इच्छामि कुरूणा वंशमादित ।
कथ्यमान त्वया विप्र विप्रर्षिगणसनिधौ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
पौरवाणा वंशकरो दुष्यन्तो नाम वीर्यवान् ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३
चतुर्भाग भुव कृत्स्न यो भुङ्क्ते मनुजेश्वर ।
समुद्रावरणाश्चापि देशान्स समितिंजय ॥ ४
आम्लेच्छावधिकान्सर्वान्स भुङ्क्ते रिपुमर्दन ।
रत्नाकरसमुद्रा ताश्चातुर्वर्ण्यजनावृतान् ॥ ५

सुबलात्मजा गान्धारी ॥ ६० ॥ धन्य धनप्रदम् । यशस्य यशस्करम् ॥ ६३ ॥ प्रभावाप्यय परमात्मा । विश्वोत्पत्तिप्रलयाधिष्ठानत्वात् । त वेत्तीति प्रभवाप्ययवि द्भूत्वेतिशेष । कृच्छ्रेषु ससारगहनेषु । अय भाव यथा शास्त्रे वियदादिसृष्टि ब्रह्मोपादानिका ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्त्यै कीर्त्यते । वियत्प्राणपादयो सृष्टिश्रुतीना परस्परविरोधप रिहारश्च कीर्त्यते । तथापि सृष्टौ तात्पर्यं नास्ति । एवमि ह्यपि नाशावतरणे तात्पर्यमस्ति । किं तु तद्द्वारा ब्रह्माद्वै तप्रतिपत्तावेव । तथा सृष्टिस्मृतीना विरोध कल्पभेदाभिप्रा येण वावर्णनीय उपेक्षणीयो वा । स्वार्थे तात्पर्याभावा दिति दिक् ॥ ६४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

त्वत्त इति ॥ १ ॥ चतुरन्ताया चतु समुद्रावच्छिन्नाया ॥ ३ ॥ चतुर्भाग भागचतुष्क सर्वामिति यावत् ॥ ४ ॥

न वर्णसंकरकरो न कृष्याकरकृज्जन ।
न पापकृत्कश्चिदासीत्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ६
धर्मे रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीच्चौरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वधर्मे रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्चैवाकुतोभयाः ॥ ९
कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि रसवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही पशुमती तथा ॥ १०
स्वकर्मनिरता विप्रा नानृतं तेषु विद्यते ।
स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ॥ ११
उद्यम्य मन्दरं दोर्भ्यां वहेत्सवनकाननम् ।
चतुष्पथगदायुद्धे सर्वप्रहरणेषु च ॥ १२
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ।
बले विष्णुसमश्चासीत्तेजसा भास्करोपमः ॥ १३
अक्षोभ्यत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ।
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ॥ १४
भूयो धर्मपरैर्भावैर्मुदितं जनमादिशन् । १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

जनमेजय उवाच ।
संभवं भरतस्याहं चरितं च महामते ।
शकुन्तलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला ।
तं वै पुरुषसिंहस्य भगवन्विस्तरं त्वहम् ॥ २
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञ सर्वं मतिमतां वर ।
वैशंपायन उवाच ।
स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ॥ ३
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः ।
बलेन चतुरङ्गेण वृतः परमवल्गुना ॥ ४
खड्गशक्तिधरैर्वीरैर्गदामुसलपाणिभिः ।
प्रासतोमरहस्तैश्च ययौ योधशतैर्वृतः ॥ ५
सिंहनादैश्च योधानां शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ।
रथनेमिस्वनैश्चैव सनागवरबृंहितैः ॥ ६
नानायुधधरैश्चापि नानावेषधरैस्तथा ।
हेषितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेडितास्फोटितस्वनैः ॥ ७
आसीत्किलकिलाशब्दस्तस्मिन्गच्छति पार्थिवे ।
प्रासादवरशृङ्गस्थाः परया नृपशोभया ॥ ८
ददृशुस्तं स्त्रियस्तत्र शूरमात्मयशस्करम् ।
शक्रोपमममित्रघ्नं परवारणवारणम् ॥ ९
पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र वज्रपाणिं स्म मेनिरे ।
अयं स पुरुषव्याघ्रो रणे वसुपराक्रमः ॥ १०
यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ।
इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम्
तुष्टुवुः पुष्पवृष्टीश्च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ।
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
निर्ययौ परमप्रीत्या वनं मृगजिघांसया ।
तं देवराजप्रतिमं मत्तवारणधूर्गतम् ॥ १३
द्विजक्षत्रियविट्शूद्रा निर्यान्तमनुजग्मिरे ।
ददृशुर्वर्धमानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च ॥ १४
सुदूरमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तथा ।
न्यवर्तन्त ततः पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह ॥ १५
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः ।
महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ १६
स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् । १७

न कृष्याकरकृत्कश्चित्क्व । भुवोऽकृष्टपच्यत्वात् । आकरः सुवर्णादिधातूत्पत्तिस्थानम् । तत्रापि यत्नं न करोति । पृथिव्या रत्नैर्धातुभिश्च पूर्णत्वात् ॥ ६ ॥ दैवे कर्मणि वृष्ट्याद्यर्थे कारीर्यादिकाम्यकर्मणि ॥ ९ ॥ तदेवाह कालेति वसुमतीति पाठे धनवती ॥ १० ॥ वज्रसंहननो दृढदेहः ॥ ११ ॥ सवनकाननं वनं जलं उपवनं वा । चत्वारः प्रक्षेपविक्षेपपरिक्षेपाभिक्षेपाख्याः. पन्थानो यस्य तद्गदायुद्धम् । प्रक्षेपो दूरस्थे शत्रौ त्यागः । विक्षेपः समीपस्थे कौट्या प्रहारः । परिक्षेपो बहुषु समन्तात्परिभ्रमणेन शत्रूणां क्षेपः । आभिक्षेपोऽग्रेण ताडनम् ॥ १२ ॥ आदिशत् शशास ॥ १५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

संभवमिति ॥१ ॥ चतुरङ्गेण हस्त्यश्वरथपादातवतावल्गु-रम्यम् ॥ ४ ॥ परवारणवारणः शत्रुगजानां निवारकः सिंहम् ॥ ९ ॥ धूर्गतः स्कन्धारूढम् ॥ १३ ॥ अथ रथेन पौरपरावृत्त्यनन्तरम् ॥ १५ ॥

विषमं पर्वतप्रस्थैस्तैरश्मभिश्च समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ॥ १८
मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ।
तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ॥ १९
लोडयामास दुष्यन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् ।
बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्बहून् ॥ २०
पातयामास दुष्यन्तो निर्बिभेद च सायकैः ।
दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नराधिपः ॥ २१
अभ्याशमागतांश्चान्यान्खङ्गेन निरकृन्तत ।
कांश्चिदेणान्समाजघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ॥२२
गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ।
तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकम्पनैः ॥ २३
चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ।
राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ॥ २४

लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुः स्म मृगाधिपाः ।
तत्र विद्रुतयूथानि हतयूथपतीनि च ॥ २५
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ।
शुष्काश्चापि नदीर्गत्वा जलनैराश्यकर्शिताः ॥२६
व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ।
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ॥२७
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ।
केचिदग्निमथोत्पाद्य संसाध्य च वनेचराः ॥ २८
भक्षयन्ति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ।
तत्र केचिद्गजा मत्ता बलिनः शस्त्रविक्षताः ॥ २९
संकोच्याग्रकरान्भीताः प्राद्रवन्ति स्म वेगिताः ।
शकृन्मूत्रं सृजन्तश्च क्षरन्तः शोणितं बहु ॥ ३०
वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान्बहून् ।
तद्वनं बलमेघेन शरधारेण संवृतम् ।
व्यरोचत मृगाकीर्णं राज्ञा हतमृगाधिपम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततो मृगसहस्राणि हत्वा सबलवाहनः ।
राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ १
एक एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
स वनस्यान्तमासाद्य महच्छून्यं समासदत् ॥ २
तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।
मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥ ३
शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्वनम् ।
पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम् ॥ ४
विपुलं मधुरारावैर्नादितं विहगैस्तथा ।
पुंस्कोकिलनिनादैश्च झिल्लीकगणनादितम् ॥ ५
प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
षट्पदाघूर्णिततलं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥ ६
नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
षट्पदैर्नाप्यपाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ७
विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥ ८

मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ।
मारुताकलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशाखिनः ॥ ९
पुष्पवृष्टिं विचित्रां तु व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ।
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वनैः ॥ १०
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ।
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ॥ ११
रुवन्ति रावान्मधुरान्षट्पदा मधुलिप्सवः ।
तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ॥ १२
लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
संपश्यन्सुमहातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ १३
परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमान्वितैः ।
अशोभत वनं तत्तु महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १४
सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
सेवितं वनमत्यर्थं मत्तवानरकिंनरम् ॥ १५
सुखः शीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १६

औत्सुक्यात् वैयग्र्यात् ॥ २६ ॥ संसाध्य पाकादिना संस्कृत्य ॥ २८ ॥ प्रकुट्य चूर्णीकृत्य गजा वनगजाः ॥ २९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

तत इति ॥ १ ॥ शून्यं वृक्षादिरहितं ऊषरम् ॥ २ ॥ लक्ष्म्या शोभया ॥ ६ ॥ नाप्यपाकीर्णः अनावृतो न ॥७॥ कुसुमवच्छाखावन्तः कुसुमशाखिनः ॥९॥ महेन्द्रे पर्वते ध्वजा इव ध्वजा उच्चतरा वृक्षास्तत्तुल्यैरिन्द्रध्वजवदत्युच्चैर्वा॥१४॥

षड्गुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १७
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १८
नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
तं तदाऽप्रतिमं श्रीमानाश्रमं प्रत्यपूजयत् ॥ १९
यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ।
अग्न्यगारैश्च बहुभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ॥ २०
महाकच्छैर्बृहद्भिश्च विभ्राजितमतीव च ।
मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् २१
नैकपक्षिगणाकीर्णां तपोवनमनोरमाम् ।
तत्र व्यालमृगान्सौम्यान्पश्यन्प्रीतिमवाप सः॥२२
तं चाप्रतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।
देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ २३
नदीं चाश्रमसंश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः ।
सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव धिष्ठिताम् ॥ २४
सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।
सकिंनरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ २५
पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम् ।
मत्तवारणशार्दूलभुजगेन्द्रनिषेविताम् ॥ २६
तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः ।
आश्रमप्रवरं रम्यं महर्षिगणसेवितम् ॥ २७
नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा ।
चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा ॥ २८
अलंकृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ।
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ॥ २९
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ।
तत्स चैत्ररथप्रख्यं समुपेत्य नरर्षभः ॥ ३०
अतीवगुणसंपन्नमनिर्देश्यं च वर्चसा ।
महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् ॥ ३१
ध्वजिनीमश्वसंबाधां पदातिगजसंकुलाम् ।
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः ॥ ३२
मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् ।
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम ॥ ३३
तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजेश्वरः ।
क्षुत्पिपासे जहौ राजा मुदं चावाप पुष्कलाम् ॥ [३४]
सामात्यो राजलिङ्गानि सोपनीय नराधिपः ।
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् ॥ ३५
दिदृक्षुस्तत्र तमृषिं तपोराशिमथाव्ययम् ।
ब्रह्मलोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य ह ।
षट्पदोद्गीतसंघुष्टं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ३६
ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च प्रेर्यमाणाः पदक्रमैः ।
शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्मसु ॥ ३७
यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च यजुर्विद्भिश्च शोभितम् ।
मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः ॥ ३८
भारुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः ।
यतात्मभिः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः ॥ ३९
अथर्ववेदप्रवराः पूगयज्ञियसामगाः ।
संहितामीरयन्ति स्म पदक्रमयुतां तु ते ॥ ४०
शब्दसंस्कारसंयुक्तैर्ब्रुवद्भिश्चापरैर्द्विजैः ।
नादितः स बभौ श्रीमान्ब्रह्मलोक इवापरः ॥ ४१
यज्ञसंस्तरविद्भिश्च क्रमशिक्षाविशारदैः ।
न्यायतत्त्वात्मविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ॥ ४२
नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदैः ।
विशेषकार्यविद्भिश्च मोक्षधर्मपरायणैः ॥ ४३

रिरंसया रमयितुमिच्छया ॥ १६ ॥ नदीकच्छोद्भवं कच्छः सजलोऽनूपप्रदेशः ॥ १७ ॥ महाकच्छैः महातुङ्गकैः * । बृहद्भिः पुष्टैः । अथ 'कच्छः स्यादनूपे तुङ्गकद्रुमे' इति मेदिनी । मालिनीमभितः । आश्रममध्ये नैव मालिनी गच्छति न तु प्रान्तेन ॥ २१ ॥ अप्रतिरथः अप्रतिमः ॥ २३ ॥ काश्यपस्य कश्यपगोत्रस्य कण्वस्य ॥ २७ ॥ विततेषु वैतानिकेषु इष्टिपशुसोमादिषु प्रवर्तमानेषु ॥ ३७ ॥ यज्ञविद्यायामङ्गभूतानि कल्पसूत्रादीनि ॥ ३८ ॥ भारुण्डसामानि पूगयज्ञियसामानि च साम्रा अवान्तरभेदाः ॥३९॥
*नांदरुखीति प्रसिद्धे ।

शब्दसंस्कारः यथास्थानकरणप्रयत्नमुच्चारणम् । स्थानं तात्वादि । करणं जिह्वाग्रादि । प्रयत्नो घोषादिः ॥ ४१ ॥ यज्ञसंस्तरः इष्टकाद्युपधानक्रमः न्यायतत्त्वं युक्तेर्मर्यादा । आत्मविज्ञानं स्वानुभवः ॥ ४२ ॥ नानावाक्यानां एकशाखागतानां समिधो यजतीत्यादि प्रयाजाद्यङ्गविधिपराणां प्रयोगविधिपराणां प्रयोगविधिना दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिना एकवाक्यत्वं समाहारः । भिन्नशाखास्थानां गुणविधीनामेकस्यां शाखायामुपसंहारः समवायः । तत्र विशारदैः । विशेषकार्यमुपासनाब्रह्मलोकफलाः । कर्मभ्यो विशिष्टत्वात्तस्याः । मोक्षधर्मेति पृथगुपादानेन मोक्षस्य विशेषकार्यत्वं निरस्तम् ॥ ४३ ॥ स्थापन

कण्वस्याह भगवतो दुष्यन्त दुहिता मता ।
तपस्विनो धृतिमतो धर्मज्ञस्य महात्मन ॥ १५

दुष्यन्त उवाच ।

ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवाँल्लोकपूजित ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रत ॥ १६
कथ त्व तस्य दुहिता सभूता वरवर्णिनी ।
सशयो मे महानत्र तन्मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ १७

शकुन्तलोवाच ।

यथायमागमो मह्य यथा चेदमभूत्पुरा ।
शृणु राजन्यथातत्त्व यथाऽस्मि दुहिता मुने १८
ऋषि कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् ।
तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९

कण्व उवाच ।

तप्यमान किल पुरा विश्वामित्रो महत्तप ।
सुभृश तापयामास शक्र सुरगणेश्वरम् ॥ २०
तपसा दीप्तवीर्योऽय स्थानान्मा च्यावयेदिति ।
भीत पुरदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ॥ २१
गुणैरप्सरसा दिव्यैर्मेनके त्व विशिष्यसे ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वा वक्ष्यामि तच्छृणु २२
असावादित्यसकाशो विश्वामित्रो महातपा ।
तप्यमानस्तपो घोर मम कम्पयते मन ॥ २३
मेनके तव भारोऽय विश्वामित्र सुमध्यमे ।
शसितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्तते ॥ २४
स मा न च्यावयेत्स्थानात्त वै गत्वा प्रलोभय ।
चर तस्य तपो विघ्न कुरु मेऽविघ्नमुत्तमम् ॥ २५
रूपयौवनमाधुर्यचेष्टितस्मितभाषणै ।
लोभयित्वा वरारोहे तपसस्त निवर्तय ॥ २६

मेनकोवाच ।

महातेजा स भगवास्तथैव च महातपा ।
कोपनश्च तथा ह्येन जानाति भगवानपि ॥ २७
तेजसस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मन ।
त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमह कथम् ॥ २८

महाभाग वसिष्ठ य पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षत्रजातश्च य पूर्वमभवद्ब्राह्मणो बलात् ॥ २९
शौचार्थ यो नदी चक्रे दुर्गमा बहुभिर्जलै ।
या ता पुण्यतमा लोके कौशिकीति विदुर्जना ॥
बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मन ।
दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिर्व्याधता गत ॥३१
अतीतकाले दुर्भिक्षे अभ्येत्य पुनराश्रमम् ।
मुनि पारेति नद्या वै नाम चक्रे तदा प्रभु ॥३२
मतङ्ग याजयाचक्रे यत्र प्रीतमना स्वयम् ।
त्व च सोम भयाद्यस्य गत पातु सुरेश्वर ॥ ३३
चकारान्य च लोक वै क्रुद्धो नक्षत्रसपदा ।
प्रतिश्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि चकार य ।
गुरुशापहतस्यापि त्रिशङ्को शरण ददौ ॥ ३४
एतानि यस्य कर्माणि तस्याह भृशमुद्विजे ।
यथाऽसौ न दहेत्क्रुद्धस्तथाज्ञापय मा विभो ३५
तेजसा निर्दहेल्लोकान्कम्पयेद्धरणी पदा ।
सक्षिपेच्च महामेरु तूर्णमावर्तयेद्दिश ॥ ३६
तादृश तपसा युक्त प्रदीप्तमिव पावकम् ।
कथमस्माद्विधानारी जितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ॥ ३७
हुताशनमुख दीप्त सूर्यचन्द्राक्षितारकम् ।
कालजिह्व सुरश्रेष्ठ कथमस्मद्विधा स्पृशेत् ॥ ३८
यमश्च सोमश्च महर्षयश्च
साध्या विश्वे वालखिल्याश्च सर्वे ।
एतेऽपि यस्योद्विजन्ते प्रभावा-
त्तस्मात्कस्मान्मादृशी नोद्विजेत ॥ ३९
त्वयैव मुक्ता च कथ समीप
मृषेर्न गच्छेयमह सुरेन्द्र ।
रक्षा तु मे चिन्तय देवराज
यथा त्वदर्थ रक्षिताऽह चरेयम् ॥ ४०
काम तु मे मारुतस्तत्र वास
प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ।
भवेच्च मे मन्मथस्तत्र कार्ये
सहायभूतस्तु तव प्रसादात् ॥ ४१

आगमो गुरूपदेश । इद मज्जन्मादि पुरा यथाभूतथा शृणु इत्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ अभ्यचोदयत्पृष्टवान् ॥ १९ ॥ मे अविघ्नमितिच्छेद ॥२५॥बभार पोषितवान् । मतङ्ग त्रिशङ्कु व्याधतां गत । विवाहविघ्नदोषदर्शिन पितु कोपादितिशेष ॥ ३१ ॥ आश्रम अभ्येत्य तपस्तप्त्वेतिशेष । नद्या कौशिक्या ॥ ३२ । शरण त्राण त्रिशङ्को । त्रीणि पितु कोपो वसिष्ठधेनोर्वधो वृथा गोमासभक्षण चेति शङ्कुनिशङ्कुतुल्यानि पापानि यस्य स त्रिशङ्कुस्तस्य यथोक्त हरिवशे त्रिशङ्कु प्रति वसिष्ठेन । 'पितुश्च परितोषेण गुरोदोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रम ' इति ॥ ३४ ॥ तस्य तस्मात् ॥ ३५ ॥ आवर्तयेदेकीकुर्यात् ॥ ३६ ॥ सूर्यचन्द्रावेव अक्ष्णो सबन्धिनी तारके यस्य तावपि भ्रूभङ्गमात्रेण स्रष्टु समर्थ इत्यर्थ ॥ ३८ ॥ प्रक्रीडिताया प्रकृष्ट क्रीडित यस्या । विवृणोतु अपसारयतु ॥ ४१ ॥

प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम।
जातमुत्सृज्य त गर्भं मेनका मालिनीमनु ॥
आदि० ७२ १०

वनाश्च वायु सुरभि प्रवायात्तस्मिन्काले तमृषिं लोभयन्त्या ।
तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मिंस्ततो ययौ साश्रम कौशिकस्य ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने
एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

कण्व उवाच ।
एव मुक्तस्तया शक्र सादिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १
अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
विश्वामित्र तप्यमान मेनका भीरुराश्रमे ॥ २
अभिवाद्य तत सा त प्राक्रीडदृषिसनिधौ ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुत शशिसनिभम् ३
साऽगच्छत्त्वरिता भूमि वासस्तदभिलिप्सती ।
स्मयमानेव सव्रीड मारुत वरवर्णिनी ॥ ४
पश्यतस्तत्र तत्रर्षेरप्यग्निसमतेजस ।
विश्वामित्रस्ततस्ता तु विषमस्थामनिन्दिताम् ॥५
गृद्धा वाससि सभ्रान्ता मेनका मुनिसत्तम ।
अनिर्देश्य वयोरूपामपश्यद्विवृता तदा ॥ ६
तस्या रूपगुणान्दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा ।
चकार भाव ससर्गात्तया कामवश गत ॥ ७
न्यमन्त्रयत चाप्येना सा चाप्यैच्छदनिन्दिता ।
तौ तत्र सुचिर कालमुभौ व्यहरता तदा ॥ ८
रममाणौ यथाकाम यथैकदिवस तथा ।
जनयामास स मुनिर्मेनकाया शकुन्तलाम् ॥ ९
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ।
जातमुत्सृज्य त गर्भ मेनका मालिनीमनु ॥ १०
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रससदम् ।
त वने विजने गर्भ सिंहव्याघ्रसमाकुले ॥ ११
दृष्ट्वा शयान शकुना समन्तात्पर्यवारयन् ।
नेमा हिंस्युर्वने बाला क्रव्यादा मासगृद्धिन १२
पर्यरक्षन्त ता तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ।
उपस्प्रष्टु गतश्चाहमपश्य शयितामिमाम् ॥ १३
निर्जने विपिने रम्ये शकुन्तै परिवारिताम् ।
आनयित्वा ततश्चैना दुहितृत्वे न्यवेशयम् ॥ १४
शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ।
क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ता पितरो धर्मशासने ॥ १५
निर्जने तु वने यस्माच्छकुन्तै परिवारिता ।
शकुन्तलेति नामास्या कृत चापि ततो मया १६
एव दुहितर विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितर मन्यते मामनिन्दिता ॥ १७

शकुन्तलोवाच ।
एतदाचष्ट पृष्ट सन्मम जन्म महर्षये ।
सुता कण्वस्य मामेव विद्धि त्व मनुजाधिप १८
कण्व हि पितर मन्ये पितर स्वमजानती ।
इति ते कथित राजन्यथावृत्त श्रुत मया ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने
द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥७२॥

तस्मिन्कामवायुसाहाय्यके इन्द्रेण विहिते सदिष्टे सति ॥ ४२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

एवमुक्त इति सदागति वायुम् ॥ १ ॥ गृद्धा सक्ता विवृतां अनाच्छादिताम् ॥ ६ ॥ भाव ससर्गात्सदर्शना त्तस्या मनश्चकार । तया हेतुभूतया ॥ ७ ॥ न्यमन्त्रयत एहीत्याकारितवान् । व्यहरता विहार चक्रतु ॥ ८ ॥ उपस्प्रष्टु आह्निक जलकार्यं कर्तुम् ॥ १३ ॥ शरारकृन्निषेक्ता प्राणदाताऽभयप्रद ॥ १५ ॥ निर्जन इति । शकुन्तै परिवारिता उपात्तेति ला आदानेऽस्मात्कप्रत्यये शकुन्तलेति नाम निर्वचनम् ॥ १६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारत भावदीपे द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥

दुष्यन्त उवाच ।

सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४

शकुन्तलोवाच ।

फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५

दुष्यन्त उवाच ।

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते ।
त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ ६
आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ।
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७
अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।
तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ९
प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वान्ब्राह्मणस्योपधारय ।
षडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्माननिन्दिते ॥ १०
राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विट्शूद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या अधर्म्यौ द्वौ स्मृताविह ॥ ११
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ।
अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥ १२
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः ॥ १३
सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनी ।
गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रहः ।
मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरः ॥ १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
यद्येतदेवं दुष्यन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां हि नेष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ॥
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ॥ १९
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ।
विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ॥ २०
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ।
तया त्वानाययिष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय ।
मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिव ॥ २२

सुव्यक्तमिति। गोत्रप्रवर्तकोऽपि तपसा ब्राह्मणोऽपि जातितः क्षत्रिय एव विश्वामित्र इति भावः । इतः ऊर्ध्वं वा तस्य ब्राह्मणत्वमिति कल्प्यम् ॥ १ ॥ गान्धर्वो वरवध्वोरैकमत्येन कृतः ॥४॥ फलाहारः फलान्याहर्तुं गतः ॥५॥ 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति न्यायविरोधमाशङ्क्याह । आत्मन इति ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तगान्धर्वविवाहस्य कर्तव्यतां वक्तुं विवाहभेदानाह । अष्टाविति । ब्राह्मः अलंकृत्य कन्यादानम् । तद्वदेव यज्ञान्ते ऋत्विजे दानं दैवः । सहोभौ धर्मं चरतामिति बुध्यादानं प्राजापत्यः । वराद्गोमिथुनं शुल्कं गृहीत्वा दानमार्षः । बहु धनं गृहीत्वा दानमासुरः ॥८॥ गान्धर्वो व्याख्यातः । सुप्तानां प्रमत्तानां वापहरेत्स पैशाचः । हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः । इत्येतेऽष्टौ क्रमाद्व्याख्याताः ॥ ९ ॥ पञ्चानां ब्राह्मादीनां त्रयः ब्राह्मदैवप्राजापत्या धर्म्याः । द्वावार्षासुरौ कन्याशुल्कग्रहणादधर्म्यौ ॥ ११ ॥ तयोरप्यासुरः पैशाचवदत्यन्तहेय इत्याह पैशाच इति ॥ १२ ॥ परिशेषाद्गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य धर्म्यावित्याह गान्धर्वेति । मिश्रौ रुक्मिणीविवाहे ॥ १३ ॥ उवास सङ्गं कृतवान् । अत्राधिकं ग्रन्थे । 'मूकाश्चैव किराताश्च कुब्जवामनकैः सह । सहिता कञ्चुकिवैर्वाहिनी सूतमागधैः ॥' इति श्लोकः पठ्यते । तस्यार्थः । मूकाः अन्तःपुररक्षणयोग्याहितमितभाषिणः । किराताश्चामरवाहिन्यः स्त्रियः । 'किरातो म्लेच्छभेदे स्यात्स्त्री भूनिम्बेल्पतनावपि। स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुब्जा दुर्गयोरपि' इति मेदिनी । कुब्जवामनकाश्चन्दनपुष्पोदकादिधराश्चेष्टाश्च । कञ्चुकिनः अन्तःपुराध्यक्षाः । 'कञ्चुकयन्तःपुराध्यक्षे' इति मेदिनी । वाहिनी प्रेष्या इति शेषः ॥ २० ॥ तया वाहिन्या ॥ २१ ॥

आहरामि तवाद्याह निष्कादीन्यजिनानिच।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने॥

आदि० ७३ ४

भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति ।
एवं स चिन्तयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ २३
मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् ।
शकुन्तला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥ २४
विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ।
उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ २५
त्वयाऽद्य भद्रे रहसि मामनादृत्य यः कृतः ।
पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ २६
क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः २७
धर्मात्मा च महात्मा च दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः ।
अभ्यगच्छः पतिं यत्त्वं भजमानं शकुन्तले ॥ २८
महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ।
य इमां सागरापाङ्गीं कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥
परं चाभिप्रयातस्य चक्रं तस्य महात्मनः ।
भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ॥ ३०
ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।
विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥३१

शकुन्तलोवाच ।

मया पतिर्वृतो राजा दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३२

कण्व उवाच ।

प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्त्वं शुभे यदभीप्सितम् ॥३३

वैशंपायन उवाच ।

ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुष्यन्तहितकाम्यया ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिज्ञाय तु दुष्यन्ते प्रतियाते शकुन्तलाम् ।
गर्भं सुषाव वामोरूः कुमारममितौजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् ।
रूपौदार्यगुणोपेतं दौष्यन्तिं जनमेजय ॥ २
जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ।
विधिवत्कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ॥ ३
दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो महान् ।
चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्धा महाबलः ॥ ४
कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्धत ।
षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ ५
सिंहव्याघ्रान्वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा ।
बबन्ध वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः ॥ ६
आरोहन्दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ।
ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ॥ ७
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्यसौ ।
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ॥ ८
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ।
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ॥ ९
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ।
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ॥ १०
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितो गृहात् ।
भर्तुः प्रापयतागारं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ ११
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत मा चिरम् ॥ १२
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्त महौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १३
गृहीत्वाऽमरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् ।
आजगाम ततः शुभ्रं दुष्यन्तं विदिताद्वनात् ॥१४
अभिसृत्य च राजानं विदिता च प्रवेशिता ।
सह तेनैव पुत्रेण बालार्कसमतेजसा ॥ १५
निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः ।
पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीच्च शकुन्तला ॥ १६
अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ।
त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः ।
यथा समयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ॥ १७
यथा मत्संगमे पूर्वं यः कृतः समयस्तथा ।
तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ १८

परं शत्रुम् । चक्रं सैन्यम् । चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयो इति मेदिनी । इदमेव चक्रवर्तिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ ३० ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

प्रतिज्ञायेति ॥१॥ विक्रमः पराभिभवसामर्थ्यम् । ओजः कान्तिः बलं शारीरम् ॥ ९ ॥ न रोचते न शोभते । चारित्रं शीलम् । धर्मः पातिव्रत्यम् ॥१२॥

सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्य तस्या राजा स्मरन्नपि ।
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्व दुष्टतापसि ॥ १९
धर्मकामार्थसबन्ध न स्मरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा काम यद्वापीच्छसि तत्कुरु २०
सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव तपस्विनी ।
नि.सज्ञेव च दु खेन तस्थौ स्थूणेव निश्चला २१
सरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसपुटा ।
कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ २२
आकार गूहमाना च मन्युना च समीरिता ।
तपसा सभृत तेजो धारयामास वै तदा ॥ २३
सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दु खामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २४
जानन्नपि महाराज कस्मादेव प्रभाषसे ।
न जानामीति नि शङ्क यथान्य प्राकृतो जन २५
अत्र ते हृदय वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण वद साक्ष्येण मात्मानमवमन्यथा ॥ २६
योऽन्यथा सतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृत पाप चौरेणात्मापहारिणा ॥ २७
एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्व
न हृच्छय वेत्सि मुनि पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मण पापकस्य
तस्यान्तिके त्व वृजिन करोषि ॥ २८
मन्यते पापक कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैन देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुष ॥ २९
आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ३०
यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थित कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ३१
न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मन ।
त यम पापकर्माण वियातयति दुष्कृतम् ॥ ३२
योऽवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
न तस्य देवा श्रेयासो यस्यात्माऽपि न कारणम् ॥
स्वय प्राप्तेति मामेव माऽवमस्था पतिव्रताम् ।
अर्चार्हां नार्चयसि मा स्वय भार्यामुपस्थिताम् ॥
किमर्थं मा प्राकृतवदुपप्रेक्षसि ससदि ।
न खल्वहमिद शून्ये रौमि किं न शृणोषि मे ३५
यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि
दुष्यन्त शतधा मूर्धा ततस्तेऽद्य स्फुटिष्यति ॥३६
भार्या पति सप्रविश्य स यस्माज्जायते पुन ।
जायायास्तद्धि जायात्व पौराणा कवयो विदु ॥
यदागमवत पुसस्तदपत्य प्रजायते ।
तत्तारयति सतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ३८
पुनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितर त्रायते सुत ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयभुवा ॥ ३९
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥
अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतम सखा ।
भार्या मूल त्रिवर्गस्य भार्या मूल तरिष्यत ॥४१
भार्यावन्त क्रियावन्त सभार्या गृहमेधिन ।
भार्यावन्त प्रमोदन्ते भार्यावन्त श्रियान्विता ॥
सखाय प्रविविक्तेषु भवन्त्येता प्रियवदा ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातर ॥ ४३
कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै ।
य सदार सविश्वास्यस्तस्माद्दारा परागति ४४
ससरन्तमपि प्रेत विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तार सतत या पतिव्रता ॥ ४५
प्रथम सस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्ष्यते ।
पूर्वं मृत च भर्तार पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ४६

धर्मार्थकामसबन्धम् । धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेय नातिचरामीति विवाहमन्त्रप्रकाशित वैवाहिकसबन्धम् ॥ २० ॥ साक्ष्येण साक्षिधर्मेण औदासीन्यबोधरूपेण ॥ २६ ॥ हृच्छयमन्तर्यामिणम् । मुनिं नारायणम् ॥२८॥ निर्यातयति परिहरति । दुष्कृत पापम् ॥३१॥ वियातयति विशेषेण यातनां पीडां करोति । दुष्कृत दुष्ट कृतमस्य तम् ॥ ३२ ॥ न कारण श्रेयसे इत्यर्थ ॥ ३३ ॥ पौराणा कवयो वैदिका ' तज्जाया जाया भवति यदस्या जायते पुन ' इत्यादि मन्त्रविद ॥ ३७ ॥ आगमवतो वेदोक्तमन्त्रादि कर्मविदो यत्तदमितप्रभावमपत्य जायते तत्तारयति ॥ ३८ ॥ पुनाम्न इत्यत पर'पौत्रेण लोकान् जयते पौत्रेणानन्त्यमश्नुते। अथ पौत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रपितामहा ' इति पठन्ति । तत्र पुत्रेण नरकादुद्धृत पौत्रेण स्वर्गं नीयते प्रपौत्रेण ततोऽप्युपरिनीयते । पुत्रेणैव स्वर्गं नीत पौत्रेण ब्रह्मलोके प्रापित आनन्त्य मोक्ष लभते । तेनासौ प्रपौत्रमपेक्षत इत्यर्थ ॥ ३९॥ पितर पितृवद्धितैषिण्य मातर मातृवद् स्नेहन्त्य ॥ ४३ ॥ विषमेषु नरकेषु एक एव पततीति त एकपातिनम् अन्वेति अनुगमन करोति भर्तार नरकादुद्धर्तुम् । यथोक्त 'व्यालग्राही यथा व्याल बलादुद्धरते बिलात् । नरकस्थ पतिं तद्वत्पतिप्राणानुगा सती' इति ॥ ४५ ॥

एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिहलोके परत्र च ॥ ४७
आत्मात्मनैव जनित पुत्र इत्युच्यते बुधै ।
तस्माद्भार्यां नर पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४८
भार्याया जनित पुत्रमादर्शेष्विव चाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४९
दह्यमाना मनोदु खैर्व्याधिभिश्चातुरा नरा ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ता सलिलेष्विव ॥ ५०
सुसरब्धोऽपि रामाणा न कुर्यादप्रिय नर ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य हि ॥ ५१
आत्मनो जन्मन क्षेत्र पुण्य रामा सनातनम् ।
ऋषीणामपि का शक्ति स्रष्टु रामामृते प्रजाम् ५२
प्रतिपद्य यदा सूनुर्धरणी रेणुगुण्ठित ।
पितुराश्लिष्यतेऽङ्गानि किमस्त्यभ्यधिक तत ५३
स त्व स्वयमभिप्राप्त साभिलाषमिम सुतम् ।
प्रेक्षमाण कटाक्षेण किमर्थमवमन्यसे । ५४
अण्डानि बिभ्रति स्वानि न भिन्दति पिपीलिका ।
न भरेथा कथ नु त्व धर्मज्ञ सन्स्वमात्मजम् ॥ ५५
न वाससा न रामाणा नापा स्पर्शस्तथाविध ।
शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्श सूनोर्यथा सुख ५६
ब्राह्मणो द्विपदा श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
गुरुर्गरीयसा श्रेष्ठ पुत्र स्पर्शवता वर ॥ ५७
स्पृशतु त्वा समाश्लिष्य पुत्रोऽय प्रियदर्शन ।
पुत्रस्पर्शात्सुखतर स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५८
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताऽहमरिंदम ।
इम कुमार राजेन्द्र तव शोकविनाशनम् ॥ ५९
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मा सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥ ६०
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्ग्रामान्तर गता ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाघ्राय प्रतिनन्दन्ति मानवा ॥ ६१
वेदेष्वपि वदन्तीम मन्त्रग्राम द्विजातय ।
जातकर्मणि पुत्राणा तवापि विदित तथा ॥ ६२
अङ्गादङ्गात्सभवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरद शतम् ६३
जीवित त्वदधीन मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्व जीव मे पुत्र सुसुखी शरदा शतम् ॥६४
त्वदङ्गेभ्य प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोपर ।
सरसीवामलेऽत्मान द्वितीय पश्य वै सुतम् ॥ ६५
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्त प्रसूतोऽय त्वमेक सन्द्विधाकृत ६६
मृगावकृष्टेन पुरा मृगया परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६७
उर्वशीपूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च षडेवाप्सरसा वरा ६८
तासा सा मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सरा ।
दिव सप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥६९
सा मा हिमवत प्रस्थे सुषुवे मेनकाऽप्सरा ।
अवकीर्य च मा याता परात्मजमिवासती ॥ ७०
किं नु कर्माशुभ पूर्वं कृतवत्यन्यजन्मनि ।
यदह बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये सप्रति च त्वया ॥७१
काम त्वया परित्यक्ता गमिष्यामि स्वमाश्रमम् ।
इम तु बाल सत्यक्तु नार्हस्यात्मजमात्मन ॥ ७२

दुष्यन्त उवाच ।

न पुत्रमभिजानामि त्वयि जात शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्य कस्ते श्रद्धास्यते वच ॥ ७३
मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव ।
यया हिमवत पृष्ठे निर्माल्यमिव चोज्झिता ॥ ७४
स चापि निरनुक्रोश क्षत्रयोनि पिता तव ।
विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्ध कामवश गत ७५
मेनकाऽप्सरसा श्रेष्ठा महर्षीणा पिता च ते ।
तयोरपत्य कस्मात्व पुंश्चलीव प्रभाषसे ॥ ७६
अश्रद्धेयमिद वाक्य कथयन्ती न लज्जसे ।
विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ७७
क्व महर्षि स चैवाग्र्य साऽप्सरा क्व च मेनका ।
क्व च त्वमेव कृपणा तापसी वेषधारिणी ॥ ७८
अतिकायश्च ते पुत्रो बालोऽतिबलवानयम् ।
कथमल्पेन कालेन शालस्तम्भ इवोद्गत ॥ ७९
सुनिकृष्टा च ते योनि पुंश्चलीव प्रभाषसे ।
यदृच्छया कामरागाज्जाता मेनकया ह्यसि ॥ ८०

मातृवज्जन्मभूमिवत् ॥ ४८ ॥ सुसरब्धोऽपि अतिक्रुद्धोऽपि । रामाणा रम्यस्त्रीणाम् ॥ ५१ ॥ प्रतिपद्य प्रत्येत्य ॥ ५३ ॥ शिशोरजातदन्तस्य सूनो ॥ ५६ ॥ मन्त्रग्राममेव पठति । अङ्गादिति । शरद वर्षाणि ॥ ६३ ॥ त्मान आत्मान द्वितीयम् । प्रतिबिम्बे इव तव सादृश्यमत्र पश्येति भाव ॥ ६५ ॥ एक सन्पुत्रे जाते योगीवद्द्विधाकृतो द्वैरूप्य गत ॥ ६६ ॥ सा प्रसिद्धा अजाजनत् मामितिशेष ॥ ६९ ॥ अवकार्य अधस्त्यक्त्वा । असती अपत्यस्नेहहीना ॥ ७० ॥ तव पितरौ नीचै उच्चौ चेत्कथ त्वमेव भाषस इत्याह द्वाभ्या स चेति ॥ ७५ ॥

सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि ।
नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८१
शकुन्तलोवाच ।
राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥८२
मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुष्यन्त तव जन्मनः ॥ ८३
क्षितावटसि राजेन्द्र अन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ८४
महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ८५
सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेषात्तच्छ्रुत्वा तं क्षन्तुमर्हसि ॥ ८६
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ८७
यदा स्वमुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते ।
तदान्तरं विजानीते आत्मानं चेतरं जनम् ॥ ८८
अतीवरूपसंपन्नो न कंचिदवमन्यते ।
अतीवजल्पन्दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ॥ ८९
मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः
अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ॥ ९०
प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ ९१
अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ९२
अभिवाद्य यथा वृद्धान्सन्तो गच्छन्ति निर्वृतिम् ।
एवं सज्जनमाक्रुश्य मूर्खो भवति निर्वृतः ॥ ९३
सुखं जीवन्त्यदोषज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः ।
यत्र वाच्याः परैः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ९४
अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यन्न विद्यते ।
यत्र दुर्जनमित्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ ९५
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ९६
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं यो न मन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते॥९७
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥९८
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ ९९
धर्मकीर्त्यावहा नॄणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितॄन् १००
स त्वं नृपतिशार्दूल पुत्रं न त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयन्पृथिवीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ १
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ३
सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यं च वचनं राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥४
नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
न हि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥ ५
राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ।
मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ॥ ६
अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् ।
आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम् ७
त्वामृतेपि हि दुष्यन्त शैलराजावतंसकाम् ।
चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
अथान्तरिक्षाद्दुष्यन्तं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ९
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्च वृतं तदा ।
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः १०

परोक्षं अविश्वसनीयम् ॥८१॥ विहेठकः निन्दकः परोपतापको वा 'हेठ' विबाधायाम् ॥ ८९॥ निर्वृतः सुखी ॥९३॥ यत्र विषये परैः साद्भिः वाच्याः निन्द्याः सन्तो दुरात्मानः परान्साधूनिन्द्यानाहुः ॥ ९४ ॥ अनास्तिकः आस्तिकाद्भिन्नः ॥ ९६ ॥ इह श्रियं घ्नन्ति लोकानमुत्र ॥ ९७ ॥ स्वपत्नीप्रभवान् अन्यासु चोत्पन्नाश्चतुर्विधानेव पञ्च पुत्रान्प्रचक्षते । कृतान् उपनयनादिना सस्कृतान् ॥ ९९ ॥ आत्मानं पालयन् पालनहेतोः ॥ १ ॥ समयः नियमः संगतं सत्यम् ॥६॥ अत्र 'ऋतेऽपि गर्दभक्षीरात्पय पास्यति मे सुत 'इति क्वचित्पठ्यते तस्यायं भावः । गर्दभी क्षीरवत्त्वया दत्तमपि राज्यं परित्यज्य स्वभुजबलेनैव मत्पुत्रो राज्यं करिष्यतीति । त्वामिति चतुरन्तां चतुः समुद्रान्ताम् ॥ ८ ॥ भस्त्रा चर्मकोशः । तत्र निहितं बीजं यथा तदीयं न भवति एवं मातापि भस्त्रेव । येन हेतुना यो जातः स एव सः । कार्यस्य कारणानन्यत्वात् ॥ ११० ॥

भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्था शकुन्तलाम् ।
रेतोधा पुत्र उन्नयति नरदेवयमक्षयात् ॥ ११
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ।
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधाकृतम् ॥ १२
तस्माद्भरस्व दुष्यन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ।
अभूतिरेषा यत्त्यक्त्वा जीवेज्जीवन्तमात्मजम् १३
शाकुन्तलं महात्मानं दौष्यन्तिं भर पौरव ।
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ॥१४
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ।
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं त्रिदिवौकसाम् १५
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ।
शृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ॥१६
अहं चाप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ।
यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामि स्वमात्मजम् ॥ १७
भवेद्धि शङ्क्यो लोकस्य नैव शुद्धो भवेदयम् ।

वैशंपायन उवाच ।

तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ १८
ततस्तस्य तदा राजा पितृकर्माणि सर्वशः ।
कारयामास मुदितः प्रीतिमानात्मजस्य ह ॥ १९
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे ।
सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥ १२०
तां चैव भार्यां दुष्यन्तः पूजयामास धर्मतः ।
अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ २१
कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धोऽयं त्वया सह ।
तस्मादेतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥२२
मन्यते चैव लोकास्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम् ।
पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् २३
यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ।
प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे २४
तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुष्यन्तो महिषीं प्रियाम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ २५
दुष्यन्तस्तु तदा राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ २६
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ २७
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ २८
स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ २९
याजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ।
यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥१३०
भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपरे ये च पूर्वे वै भारता इति विश्रुताः ॥ ३१
भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः ।
बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः ॥ ३२
येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
तेषां तु ते यथामुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत ।
महाभागान्देवकल्पान्सत्यार्जवपरायणान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ।
भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानघ ॥ १
यादवानामिमं वंशं कौरवाणां च सर्वशः ।
तथैव भरतानां च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ २

भरस्व धारयस्व पोषयस्व वा । रेतोधा रेतःसेक्ता यः स एव पुत्रः पितुरनन्य एवेत्यर्थः । उन्नयति ऊर्ध्वं नयति । यमक्षयात् नरकात् पितॄनिति शेषः ॥ ११ ॥ धाता निषेक्ता ॥ १२ ॥ अभूतिः अभार्यम् ॥ १३ ॥ गृह्णीयामि गृह्णीयां इ तोलोपाभाव आर्षः ॥ १७ ॥ पितृकर्माणि पित्रा कर्तव्यान्युपनयनादीनि ॥ १९ ॥ सभाज्यमानः पूज्यमानः ॥ २ ॥ चक्रं रथः अमादेशाभाव आर्ष इति वक्तव्यम् । चक्रं आज्ञा वा अन्यतरेण सर्वं व्याप्नोतीति चक्रवर्ती । सार्वभौमः सर्वभूमीश्वरः ॥ २९ ॥ पद्मानां कोटिशतानाम् ॥ ३० ॥ सत्यं ब्रह्म । आर्जवं धर्मः । ते एव परं अयनं प्राप्य येषां तान् ॥ ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वंशस्य भारतत्वे निमित्तमुक्त्वा तमेवाह । प्रजापतेरित्यादिना ॥ १ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।
तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः ॥ ३
दश प्राचेतसः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः ।
मुखजेनाग्निना यैस्ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ४
तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
सम्भूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ५
वीरिण्या सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ६
सहस्रसंख्यान्संभूतान्दक्षपुत्रांश्च नारदः ।
मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७
ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजादक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥ ८
ददौ दश स धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ९
त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्त्वस्यामादित्यान्समजीजनत् १०
इन्द्रादीन्वीर्यसम्पन्नान्विवस्वन्तमथापि च ।
विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ॥ ११
मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः ।
यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः ॥१२
धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वंशः प्रतिष्ठितः ।
मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् १३
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ।
ततोऽभवन्महाराज ब्रह्म क्षत्रेण सङ्गतम् ॥ १४
ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमधारयन् ।
वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ॥ १५
कारूषमथ शर्यातिं तथा चैवाष्टमीमिलाम् ।
पृषध्रं नवमं प्राहुः क्षत्रधर्मपरायणम् ॥ १६
नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्प्रचक्षते ।
पञ्चाशत्तु मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन् क्षितौ १७
अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ॥ १८
सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम् ।
त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्नन्पुरूरवाः ॥ १९
अमानुषैर्वृतः सत्त्वैर्मानुषः सन्महायशाः ।
विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरूरवाः ॥२०
जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ।
सनत्कुमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह ॥ २१
अनुदर्शं ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णान्न चाप्यसौ
ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः सद्यः शप्तो व्यनश्यत ॥२२
लोभान्वितो बलमदान्नष्टसंज्ञो नराधिपः ।
स हि गन्धर्वलोकस्थानुर्वश्या सहितो विराट् २३
आनिनाय क्रियार्थेऽग्नीन्यथावद्विहितांस्त्रिधा ।
षट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः ॥ २४

प्राचेतसः प्राचे देशाय यज्ञक्रियया अतति सततं गच्छतीति प्राचेताः । चतुर्थ्या अलुक् । अतः सातत्यगमनेऽस्मात्समरे अतमाना इत्यादौ यज्ञसातत्यार्थत्वेन दृष्टादसुन् । तस्य प्राचेतसः प्राचीनबर्हिषः । यद्वा प्राचे अतसः तृणमस्येति प्राचेतसः । नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कं इत्यादौ तृणेप्यतस शब्दो दृष्टः । अविमृष्टविधेयांशत्वदोषमाश्रित्य प्रचेतसामयं पिता प्राचेतस इति वा । अस्मिन्पक्षद्वये सुपां सुलुगितिषष्ठ्या सुः । अन्ये तु प्रचेतस इति पाठं प्रकल्प्य प्राचीनबर्हिषं इत्यध्याहरन्ति । पुण्यजनाः पुण्योत्पादकास्तपःशीला इत्यर्थः । यैस्ते महौजसो महाप्रभावा वृक्षौषधयो दग्धाः । ये ते पूर्वमिति पाठे तु ये पूर्वं पुण्यजना राक्षसाः स्मृतास्तेमी महौजसो वृक्षा भूमिमावृत्य प्राणिनां पीडाकरा दग्धा यैरिति शेषः ॥ ४ ॥ वीरिण्या वीरणपुत्र्या ॥ ६ ॥ मोक्षं मोक्षहेतुम् । सांख्यज्ञानं विवेकजं विज्ञानम् । एतेन ज्ञाततत्त्वाः प्रजां न कामयन्त इति दर्शितम् । तथा च श्रुतिः । 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोकः' इति ॥ ७ ॥ तत इति । स्त्रियः प्रायेण ज्ञानानर्हा इति भावः । तथा च श्रुतिः । 'स्त्रिया अशास्यं मनः' इति । अभिसदधे पुत्रिका एव दौहित्रद्वारा मम पुत्रा इति मेने सङ्कल्पितवान्वा ॥ ८ ॥ मार्तण्डस्य विवस्वतः । यमश्चेति पुनरुक्तिर्मनुतः कनिष्ठत्वप्रख्यापनार्था ॥ १२ ॥ चतुर्थीनाभागादन्योऽयं नाभागारिष्टो दशमः ॥ १७ ॥ अन्योन्यभेदात्परस्परवैरात् ॥ १८ ॥ मातेव लब्धपुंभावा राज्यदानात्पिताप्यभूत् । मुख्यः पिता तु बुध एव । त्रयोदशद्वीपाः । अवान्तरभेदात् । ते च स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्र आवर्तनो रमणको मन्दरहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्कारोमकपत्तनं सिद्धपुरं यमकोटिरित्येकादशजम्बूद्वीपस्योपद्वीपाः । द्वादशो जम्बुद्वीपः प्लक्षादिषट्कं चेत्यष्टादशद्वीपाः । प्लक्षादिषट्कस्यैकत्वविवक्षया त्रयोदश ॥ १९ ॥ अनुदर्शं दर्शो दर्शनम् स पश्चाद्यस्य श्रुतियुक्त्युपदेशोऽनुदर्शस्तम् । ततस्तदुपदेशमित्यर्थः । पाठान्तरे तु अनुदर्शयाचक्रे पूर्वराजचरितमिति शेषः । 'तं पातया प्रथममास पपात पश्चात्'इत्यादौ दर्शनेनामतानुप्रयोगयोस्तत इति व्यवधानेऽपि न दोषः ॥ २२ ॥ विराड्विराजमानः ॥ २३ ॥ त्रिधा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयभेदेन । आयुः शब्द उकारान्तः सान्तश्च ॥२४ ॥

दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुता ।
नहुष वृद्धशर्माणं रजिं गयमनेनसम् ॥ २५
स्वर्भानवी सुतानेतानायो पुत्रान्प्रचक्षते ।
आयुषो नहुष पुत्रो धीमान्सत्यपराक्रम ॥ २६
राज्य शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपते ।
पितॄन्देवानृषीन्विप्रान्गन्धर्वोरगराक्षसान् ॥ २७
नहुष पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विश ।
स हत्वा दस्युसंघातानृषीन्करमदापयत् ॥ २८
पशुवच्चैव तान्पृष्ठे वाहयामास वीर्यवान् ।
कारयामास चेन्द्रत्वमभिभूय दिवौकस ॥ २९
तजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ।
यतिं ययातिं सयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ॥ ३०
नहुषो जनयामास षट्सुतान्प्रियवादिन ।
यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोभवन्मुनि ॥ ३१
ययातिर्नाहुष सम्राडासीत्सत्यपराक्रम ।
स पालयामास महीमीजे च बहुभिर्मखै ॥ ३२
अतिभक्त्या पितॄनर्चन्देवाश्च प्रयत सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजा सर्वा ययातिरपराजित ॥ ३३
तस्य पुत्रा महेष्वासा सर्वै समुदिता गुणै ।
देवयान्या महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३४
देवयान्यामजायेता यदुस्तुर्वसुरेव च ।
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३५
स शाश्वती समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्च्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३६
जराऽभिभूत पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।
यदु पूरु तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३७
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभि सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साह्य कुरुत पुत्रका ॥ ३८
त पुत्रो दैवयानेय पूर्वजो वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं भवत कार्यमस्माकं यौवनेन ते ॥ ३९
ययातिरब्रवीत्त वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेय विषयानहम् ॥ ४०
यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुने ।
कामार्थ परिहीणोऽय तप्येय तेन पुत्रका ॥ ४१
मामकेन शरीरेण राज्यमेक प्रशास्तु व ।
अह तन्वाऽभिनवया युवा काममवाप्नुयाम् ॥ ४२
तेन तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्तत पूरु कनीयान्सत्यविक्रम ॥ ४३
राजश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचर ।
अह जरा समादाय राज्ये स्थास्यामि ते ज्ञया ॥ ४४
एवमुक्त स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् ।
संचारयामास जरा तदा पुत्रे महात्मनि ॥ ४५
पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थित ।
यायातेनापि वयसा राज्य पूरुरकारयत् ॥ ४६
ततो वर्षसहस्रान्ते ययातिरपराजित ।
स्थित स नृपशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ॥ ४७
ययातिरपि पत्नीभ्या दीर्घकाल विहृत्य च ।
विश्वाच्या सहितो रेमे पुनश्चैत्ररथे वने ॥ ४८
नाध्यगच्छत्तदा तृप्तिं कामाना स महायशा ।
अवेत्य मनसा राजाश्चिमा गाथा तदा जगौ ॥ ४९
न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ५०
पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्य पशव स्त्रिय ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शम व्रजेत् ॥ ५१
यदा न कुरुते पाप सर्वभूतेषु कर्हिचित् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५२
यदा चाय न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५३

सहत्वेति । ऋषिभ्य कर जग्राहेत्यर्थ ॥ २८ ॥ कारयामास चकार स्वार्थे णिच् ॥ २९ ॥ तेजसा देहकान्त्या । विक्रमेण पराभिभवसामर्थ्येन । ओजसा बुद्धीन्द्रियबलेन ॥ ३० ॥ शाश्वती बह्वी समा वर्षाणि । आर्च्छत्प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥ साह्य सोढु मर्षितु योग्यम् । जराग्रहणज दु ख कुरुत अङ्गीकुरुत । साह्य साहायकं वा ॥ ३८ ॥ कार्यं प्रयोजन कार्यं कर्तव्यम् ॥ ३९ ॥ क्रतनिर्बन्धात् शुक्रशापाच्च कामरूप पुरुषार्थो हीन ॥ ४१ ॥ शरीरेण शरीरस्थजरया युक्त इति शेष । व युष्माक मध्ये काम कामसुखम् ॥ ४२ ॥ ते ज्ञया तव आज्ञया पूर्वरूप आकारलोपो वार्ष ॥ ४४ ॥ कामाना कामभोगेन अवेत्य कामसेवया तृप्त्यभाव ज्ञात्वा ॥ ४९ ॥ हविषा समिदाज्यादिना ॥ ५० ॥ एकस्य कामिन सर्वं नालमपर्याप्त शम कामशान्तिम् ॥ ५१ ॥ सर्वथा कामशमे ब्रह्मैव भवतीत्याह । यदेति । पाप काम भूतेषु पञ्चभूतात्मकेषु स्त्र्यादिषु विषयेषु । चतस्रो हि कामस्यावस्था । प्रसुप्ता तन्वी विच्छिन्ना उदरा च । तत्र सुप्तिप्रलययोर्बीजमात्रावशेषा प्रसुप्ता वासनामात्रशेषे मनसि स्थिता । तन्वी तु लब्धवृत्तिके मनसि रूपादिदर्शनेन उद्भूता मनोरथात्मिका । विच्छिन्ना च समाधिकाले । तदा मूलज्ञानस्याभावात् ।

इत्यवेक्ष्य महाप्राज्ञ कामाना फल्गुता नृप ।
समाधाय मनो बुध्या प्रत्यगृह्णाज्जरा सुतात् ॥५४
दत्वा च यौवन राजा पूरु राज्येऽभिषिच्य च ।
अतृप्त एव कामाना पूरु पुत्रमुवाच ह ॥ ५५
त्वया दायादवानस्मि त्व मे वशकर सुत ।
पौरवो वश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति॥५६

वैशंपायन उवाच ।

तन स नृपशार्दूल पूरु राज्येऽभिषिच्य च ।
तत सुचरित कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपा ॥ ५७
कालेन महता पश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् ।
कारयित्वा त्वनशन सदार स्वर्गमाप्तवान् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने पञ्चसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७५ ॥

जनमेजय उवाच ।

ययाति पूर्वजोऽस्माक दशमो य प्रजापते ।
कथ स शुक्रतनया लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यह श्रोतु विस्तरेण तपोधन ।
आनुपूर्व्या च मे शस राज्ञो वशकरान्पृथक् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ययातिरासीन्नृपतिर्देवराजसमद्युति ।
त शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽह सप्रवक्ष्यामि पृच्छते जनमेजय ।
देवयान्याश्च सयोग ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणा च समजायत वै मिथ ।
ऐश्वर्यं प्रतिसघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५
जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरस मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्य तूशनस परे ॥६
ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ।
तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि सगतान् ॥ ७
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय बोधयाचक्रिरे सुरान् ॥ ८
असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्सजीवयामास बृहस्पतिरुदारधी ॥ ९
न हि वेद स ता विद्या या काव्यो वेत्ति वीर्यवान्
संजीविनीं ततो देवा विषादमगमन्परम् ॥ १०
ते तु देवा भयोद्विग्ना काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊचु कचमुपागम्य ज्येष्ठ पुत्र बृहस्पते ॥ ११
भजमानान्भजस्वास्मान्कुरु न साह्यमुत्तमम् ।
या सा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ॥१२
शुक्रे तामाहर क्षिप्र भागभाङ्नो भविष्यसि ।
वृषपर्वसमीपे हि शक्यो द्रष्टु त्वया द्विज ॥ १३
रक्षते दानवास्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ।
तमाराधयितु शक्तो भवान्पूर्ववया कविम् ॥१४
देवयानीं च दयिता सुता तस्य महात्मन ।
त्वमाराधयितु शक्तो नान्य कश्चन विद्यते ॥ १५
शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेण दमेन च ।
देवयान्या हि तुष्टाया विद्या ता प्राप्स्यसि ध्रुवम्१६

उदारा भोगकाले । तत्र कर्मणेति उदाराया व्यावृत्ति । वाचेति तन्व्या । मनसेति प्रसुप्ताया । यदैव तदैव ब्रह्म सपद्यते समाधौ विदेहकैवल्ये च । तथा च श्रुति । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिता । अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति सर्वे उदाराया ॥ ५२ ॥ अयमेव काम किंचिद्विघ्नित क्रोधो भवति सोऽपि स्वपर भयदायी नाशनीय इत्याह । यदा चेति । भयेच्छाद्वेष राहित्यादेव ब्रह्म सपद्यत इत्यर्थ ॥ ५३ ॥ कामप्रवण मनोबुध्या कामतुच्छत्वनिश्चयेन समाधाय निगृह्य ॥ ५४ ॥ अतृप्त इति । द्विधा हि कामनिवृत्ति । दोषदृष्ट्या तृप्त्या च। ते च विवेकविज्ञानोत्थे इति विवेकवतो राज्ञो दोषदृष्ट्या कामेभ्यो निवृत्तावपि ब्रह्मज्ञानाभावादतृप्तिरिति भाव ॥ ५५ ॥ दायादवान् पुत्रवान् ॥ ५६ ॥ सुचरित सत्कर्म भृगुतुङ्गे पर्वतविशेषे ॥ ५७ ॥ कारयित्वा कृत्वा । पारयित्वेति पाठे समाप्य ॥ ५८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७५ ॥

ययातिरिति ॥ १ ॥ विप्रदानवौ वव्राते जामातृत्वेनेति-शेष ॥ ३ ॥ सुराणामिति । त्रैलोक्यैश्वर्ये विषये । प्रतिसघर्षो 'वयमीश्वरा भविष्यामो वयमीश्वरा भविष्याम' इति स्पर्धा ॥ ५ ॥ जिगीषयेति सार्धश्लोक । याज्यार्थेऽन्योन्य-स्पर्धिनाविति सबन्ध ॥६॥ रक्षते । कर्मव्यतिहारे 'तङ्' । शुक्र हि दानवा रक्षन्ति अयमस्मत्तो मा गादिति । शुक्रस्तु तान् रक्षत्येव । अदानवान्देवान् । मृतसजीविन्या न रक्षति ॥ १४ ॥

तथेत्युक्त्वा तत प्रायाद्बृहस्पतिसुत कच ।
तदाऽभिपूजितो देवै समीपे वृषपर्वण ॥ १७
स गत्वा त्वरितो राजन्देवै सप्रेषित कच ।
असुरेन्द्रपुरे शुक्र दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १८
ऋषेरङ्गिरस पौत्र पुत्र साक्षाद्बृहस्पते ।
नाम्ना कचमितिख्यात शिष्य गृह्णातु मा भवान् १९
ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यह परम गुरौ ।
अनुमन्यस्व मा ब्रह्मन्सहस्र परिवत्सरान् ॥ २०

शुक्र उवाच ।

कच सुस्वागत तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वच ।
अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पति ॥२१

वैशंपायन उवाच ।

कचस्तु त तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम् ।
आदिष्ट कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् ॥ २२
व्रतस्य प्राप्तकाल स यथोक्त प्रत्यगृह्णत ।
आराधयन्नुपाध्याय देवयानीं च भारत ॥ २३
नित्यमाराधयिष्यस्तौ युवा यौवनगोचरे ।
गायन्नृत्यन्वादयश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २४
स शीलयन्देवयानीं कन्या सप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पै फलै प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ २५
देवयान्यपि त विप्र नियमव्रतधारणम् ।
गायन्ती च ललन्ती च रह पर्यचरत्तथा ॥ २६
पञ्चवर्षशतान्येव कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथोबुद्ध्वा दानवास्त तत कचम् ॥ २७
गा रक्षन्त वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिता* ।
जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च ॥ २८
हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छँल्लवश कृतम् ।
ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपा स्व निवेशनम् २९
सा दृष्ट्वा रहिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात् ।
उवाच वचन काले देवयान्यथ भारत ॥ ३०

देवयान्युवाच ।

आहुत चाग्निहोत्र ते सूर्यश्चास्त गत प्रभो ।
अगोपाश्चागता गाव कचस्तात न दृश्यते ॥ ३१
व्यक्त हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
त विना न च जीवेयमिति सत्य ब्रवीमि ते ॥३२

शुक्र उवाच ।

अयमेहीति सशब्द्य मृत सजीवयाम्यहम् ।
तत सजीविनी विद्या प्रयुज्य कचमाह्वयत् ॥३३
भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि वृकाणा स विनिर्गत ।
आहूत प्रादुरभवत्कचो हृष्टोऽथ विद्यया ॥ ३४
कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्गवीम् ।
समिधश्च कुशादीनि काष्ठभार च भाविनी ॥३५
गृहीत्वाश्रममारात्त वटवृक्ष समाश्रित ।
गावश्च सहिता सर्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिता ३६
असुरास्तत्र मा दृष्ट्वा कस्त्वमित्यभ्यचोदयन् ।
बृहस्पतिसुतश्चाह कच इत्यभिविश्रुत ॥ ३७
इत्युक्तमात्रे मा हत्वा पेषीकृत्वा तु दानवा ।
दत्त्वा शालावृकेभ्यस्तु सुख जग्मु स्वमालयम् ३८
आहूतो विद्यया भद्रे भार्गवेण महात्मना ।
त्वत्समीपमिहायात कथंचित्समजीवित ॥ ३९
हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ।
स पुनर्देवयान्योक्त पुष्पाहारो यदृच्छया ॥ ४०
वन ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम् ।
पुनस्त पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् ॥ ४१
चिर गत पुन कन्या पित्रे त सन्यवेदयत् ।
विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहज ।
पुनरावृत्य तद्वृत्त न्यवेदयत तद्यथा ॥ ४२
ततस्तृतीय हत्वा त दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णश ।
प्रायच्छन्ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तथा ॥ ४३
देवयान्यथ भूयोऽपि पितर वाक्यमब्रवीत् ।
पुष्पाहार प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ४४
व्यक्त हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
त विना न च जीवेय कच सत्य ब्रवीमि ते ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

बृहस्पते सुत पुत्रि कच प्रेतगतिं गत ।
विद्यया जीवितोऽप्येव हन्यते करवाम किम् ४६
मैव शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचते ।
यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ॥ ४७

भृगो पुत्र कविस्तत्पुत्र शुक्र काव्य । स कविरित्यप्युपचारादुच्यते । शुक्रेण रुद्रशुक्ररूपेण ॥ २२ ॥ प्राप्त काल 'प्राप्तापन्ने च द्वितीया' इति समास । प्राप्तकाल कचम् ॥ २३ ॥ प्रेषणै प्रेष्यत्वादिभि ॥ २५ ॥ अतीयु ब्राह्मणस्यावध्यत्वमतिक्रान्तवन्त इत्यर्थ ॥ २७ ॥ उवाच शुक्र प्रति ॥ ३० ॥ सशब्द्य शब्द कृत्वा ॥ ३३ ॥ भाविनि हे शुद्धभाववति ! ॥३५॥ पेष पिष्ट पिष्टीकृत्येत्यर्थ । पेषीकृत्वेति समासेऽपि ल्यबादेशाभाव आर्ष ॥३८॥ सम सपूर्णं जीवित यस्य स । अन्तरा मरणे हि अप्राप्तविद्यत्वाद्ब्रह्मचर्ये जीवनमिति भाव ॥ ३९ ॥ गुरुदेहज कच आवृत्य आगत्य तद्वृत्त असुरचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणाय शुक्राय ॥ ४३ ॥ पेषणकृत्कार्यकर्ता ॥ ४४ ॥ मर्त्ये त्व तु मत्प्रभावादमरकल्पाऽसि । ब्रह्म वेद । तस्य नमन स्वार्थप्रकाशेन ४७

सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व-
मुपस्थाने संनमन्ति प्रभावात् ।
अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजाति
संजीवितो बध्यते चैव भूयः ॥ ४८

देवयान्युवाच ।

यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ४९

स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ५०

वैशंपायन उवाच ।

स पीडितो देवयान्या महर्षिः
समाह्वयत्संरभाच्चैव काव्यः ।
असंशयं मामसुरा द्विषन्ति
ये मे शिष्यानागतान्सूदयन्ति ॥ ५१

अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा-
स्ते मां यथा व्यभिचरन्ति नित्यम् ।
अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः
कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ॥ ५२

गुरोर्हि भीतो विद्यया चोपहूतः
शनैर्वाक्यं जठरे व्याजहार ।

वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीत्केन पथोपनीत-
स्त्वं चोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ॥ ५३

कच उवाच ।

तव प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः
स्मरामि सर्वं यच्च यथा च वृत्तम् ।
न त्वेवं स्यात्तपसः संक्षयो मे
ततः क्लेशं घोरमिमं सहामि ॥ ५४

असुरैः सुराया भवतोऽस्मि दत्तो
हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ।
ब्राह्मीं मायां चासुरी विप्र माया
त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ॥ ५५

शुक्र उवाच ।

किं ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से
वधेन मे जीवितं स्यात्कचस्य ।
नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन
दृश्येत्कचो मद्गतो देवयानि ॥ ५६

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेताम्
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।
कचस्य नाशे मम शर्म नास्ति
तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ५७

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ५८

न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ५९

पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।
समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां
गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ६०

वैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपस्तत्क्षणाद्ब्राह्मणस्य
शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ६१

प्रभावान्ममेति शेषः । उपस्थाने सन्ध्योपस्थानकाले त्रिसन्ध्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ समाह्वयत् आक्रोशं कृतवान् । संरभात् क्रोधात् । सर्वान्दैत्यानेकत्राहूय उपालब्धवानित्यर्थः । उपालम्भमेवाह । असंशयमिति । द्विषन्तीति मध्यमपुरुषाप्रयोगः क्रोधावेशसूचनार्थः ॥ ५१ ॥ मां अब्राह्मणं उदरे कचस्य पाकेन ब्रह्महत्याप्रसञ्जनेन कर्तुमिच्छन्ति । व्यभिचरन्ति विरुद्धमाचरन्ति मदुदरे ब्राह्मणप्रवेशनेन । अन्तः परिपाकः ॥ ५२ ॥ तपसः संक्षयो गुरूदरविदारणात् । क्लेशं संकीर्णोदरे वासजम् ॥ ५४ ॥ चाद्दैवीं मायाम् । मायात्रयविदि त्वयि सति को देवोऽसुरो ब्राह्मणो वाऽतिक्रामेत् । अतस्त्वदुदरभेदनं मम तु साध्यमेवेति भावः ॥ ५५ ॥ न चेदिन्द्रः । इन्द्रश्चेत्त्वन्तर्हि त्वामुदरे जीर्णं करिष्याम्येवेति भावः ॥ ५८ ॥ नेति । त्वं तु ब्राह्मणत्वादवध्यो ममेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ भावय जीवय । भावितो मया जीवितः । कृतघ्नो माभूरिति भावः ॥ ६० ॥ शुक्लस्य अन्होरवेर्वा अत्यये शुक्लात्यये ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा च त पतित ब्रह्मराशि
मुत्थापयामास मृत कचोऽपि
विद्या सिद्धा तामवाप्याभिवाद्य
तत कचस्त गुरुमित्युवाच ॥ ६२
य श्रोत्रयोरमृत सनिषिञ्चे
द्यो मे न विद्यस्य यथा ममायम् ।
त मन्येऽह पितर मातर च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ६३
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनामपि लब्धविद्या ।
येनाद्रियन्ते गुरुमर्चनीय
पापाँल्लोकास्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठा ॥ ६४
वैशपायन उवाच ।
सुरापानाद्वचना प्राप्य विद्वा
न्सज्ञानाश चैव महातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कच चापि तथाभिरूप
पीत तदा सुरया मोहितेन ॥ ६५
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहित चिकीर्षु ।
सुरापान प्रतिसजातमन्यु
काव्य स्वय वाक्यमिद जगाद ॥ ६६
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चि
न्मोहात्सुरा पास्यति मन्दबुद्धि ।
अपेतधर्मा ब्रह्महा चैव स स्या
दस्मिँल्लोके गर्हित स्यात्परे च ॥ ६७
मया चैता विप्रधर्मोक्तिसीमा
मर्यादा वै स्थापिता सर्वलोके ।
सन्तो विप्रा शुश्रुवासो गुरूणा
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे ॥ ६८
इतीदमुक्त्वा स महानुभाव
स्तपोनिधीना निधिरप्रमेय ।
तान्दानवान्दैवविमूढबुद्धी
निद समाहूय वचोऽभ्युवाच ॥ ६९
आचक्षे वो दानवा बालिशा स्थ
सिद्ध कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।
सजीविनीं प्राप्य विद्या महात्मा
तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूत ॥ ७०
एतावदुक्त्वा वचन विरराम स भार्गव ।
दानवा विस्मयाविष्ट प्रययु स्व निवेशनम् ॥ ७१
गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि स ।
अनुज्ञात कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि समवपर्वणि ययात्युपाख्याने षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

वैशपायन उवाच ।
समावृतव्रत त तु विसृष्ट गुरुणा तदा ।
प्रस्थित त्रिदशावास देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १
ऋषेरङ्गिरस पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २
ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्य पितुर्मम महायशा ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पति ॥ ३
एव ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यह त्वयि ॥ ४

ब्रह्मराशिं वेदराशिम् ॥ ६२ ॥ य श्रोत्रयोरिति यथा मम श्रोत्रयोरय शुक्र अमृत अमरणसाधनीं विद्या निषिक्तवान् तथान्योऽपि यो मे मम न विद्यस्य विद्याशून्यस्य । समासेऽपि नञोनभ्राडादिवत्प्रकृतिभाव । श्रोत्रयो सद्वस्तुनिषिञ्चेत् । य यत्सत् पुस्त्वमार्षम् । अमृत मोक्षरूपम् । त निषेक्तार अह पितर मातर च मन्ये । तस्मै निषेक्त्रे न द्रुह्येत् । क अस्य कृत अनेन उपकृत जानन्नद्रुह्येहम् । क्रुधद्रुहेर्ष्येति सप्रदानत्वम् ॥ ६३ ॥ ऋतस्य कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डात्मकस्य वेदस्य निधीना विद्याना निधिं आश्रयम् । विद्याया निधित्व गोपायमाशेवधिष्टेऽहमस्मीति विद्यावचनात् । मा माम् । शेवधिर्निधि । प्रतिष्ठा विद्याफल तच्छून्या अप्रतिष्ठा । निधाना चतुरन्वयानामिति पाठे अध्ययन अर्थज्ञान अनुष्ठान शिष्येभ्य प्रतिपादन चेति चत्वारि कर्माणि तेषु अन्वय सबन्धो येषा निधीना विद्यानामित्यर्थ ॥ ६४ ॥ बालिशा ममोदरे कच पातयित्वा शीघ्र तत्कार्ये सिद्ध कृतवन्त ॥ ७० ॥ उष्य उषित्वा ॥ ७२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

समावृतव्रतामिति । समावृतव्रत समाप्तव्रतम् ॥ १ ॥

स समावृतविद्यो मा भक्ता भजितुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५

कच उवाच ।

पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य महात्मन ।
त्व भद्रे धर्मत पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७
यथा मम गुरुर्नित्य मान्य शुक्र पिता तव ।
देवयानि तथैव त्व नैव मा वक्तुमर्हसि ॥ ८

देवयान्युवाच ।

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न त्व पुत्रश्च मे पितु ।
तस्मात्पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्व द्विजोत्तम ॥९
असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुन पुन ॥
तदा प्रभृति या प्रीतिस्ता त्वमद्य स्मरस्व मे ॥१०
सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तु भक्तामनागसम् ॥ ११

कच उवाच

अनियोज्ये नियोगे मां नियुनङ्क्षि शुभव्रते ।
प्रसीद सुभ्रु त्व मह्य गुरोर्गुरुतरा शुभे ॥ १२
यत्रोषित विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनी ॥१३
भगिनी धर्मतो मे त्व मैव वोच सुमध्यमे ।
सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ १४
आपृच्छे त्वा गमिष्यामि शिवमाशस मे पथि ।
अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरु मम ॥ १५

देवयान्युवाच ।

यदि मा धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचित ।
तत कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति १६

कच उवाच ।

गुरुपुत्रीति कृत्वाऽह प्रत्याचक्षे न दोषत ।
गुरुणा चाननुज्ञात काममेव शपस्व माम् ॥ १७
आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽह देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मत १८
तस्माद्भवत्या य कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥१९
फलिष्यति न ते विद्या यत्त्व मामात्थ तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु य तस्य विद्या फलिष्यति २०

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालय शीघ्र जगाम द्विजसत्तम ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमा ।
बृहस्पतिं सभाज्येद कच वचनमब्रुवन् ।। २२

देवा ऊचु ।

यत्त्वयाऽस्मद्धित कर्म कृत वै परमाद्भुतम् ।
न ते यश प्रणशिता भागभाक् भविष्यसि ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने सप्तसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७७ ॥

वैशपायन उवाच ।

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकस ।
कचादधीत्य ता विद्या कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् ।
कालस्ते विक्रमस्याद्य जहि शत्रून्पुरदर ॥ २
एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवास्तदा ।
तथेत्युक्त्वा प्रचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रिय ॥ ३
क्रीडन्तीना तु कन्याना वने चैत्ररथोपमे ।
वायुभूत स वस्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ४

गुरु पुत्रो यस्य अङ्गिरस पुत्र पौत्र ॥९॥ उत्थिता अनलसा ॥१५॥ अननुज्ञातस्त्वदुक्तकार्ये ॥१७॥ आर्षं ऋषिप्रणीत सोदरयोरविवाह कामत शप्तोऽस्मि न धर्मत ॥१८॥ प्रणशिता प्रणक्ष्यति । भागभाक् भाग अयमेव कचो वेदे 'शयु' शब्देनोच्यते । यदेवाब्रह्मणोक्तोऽश्रद्दधानो यजते शयुमेव तस्य बार्हस्पत्य यज्ञस्याशीर्गच्छति एतन्मे मेत्यब्रवीत्किं मे प्रजाया इति योऽपगुरातैशतेन यातयाद्योनिहनत्सहस्रेण यातयाद्यो लोहित करवद्यावत प्रस्कन्द्य पासून्सगृह्णात्तावत सवत्सरान्पितृलोक न प्राजानादिति । तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्याच्च लोहित कुर्यादिति श्रुतो वरस्तद्भाक् । अपगुरेत न गालयेत् । शतादयो नरकविशेषा ॥ २३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७७ ॥

कृतविद्य इति ॥१॥ मघवान् इन्द्र । 'मखेषु मघवानसौ' इति भट्टि । प्रचक्राम भूतल प्रतीति शेष ॥ ३ ॥ वायुभूत इन्द्र । कन्याद्वयद्वारा शुक्रदानवयोर्विरोधोत्पादनार्थम् ॥ ४ ॥

ततो जलात्समुत्तीर्य कन्यास्ता सहितास्तदा ।
वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथा सन्नान्यनेकश ॥ ५
तत्र वासो देवयान्या शर्मिष्ठा जगृहे तदा ।
व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्वण ॥ ६
ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोध समजायत ।
देवयान्याश्च राजेन्द्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृत ॥ ७
देवयान्युवाच ।
कस्माद्गृह्णासि मे वस्त्र शिष्या भूत्वा ममासुरि ।
समुदाचारहीनाया न ते साधु भविष्यति ॥ ८
शर्मिष्ठोवाच ।
आसीनं च शयान च पिता ते पितर मम ।
स्तौति वन्दीव चाभीक्ष्ण नीचै स्थित्वा विनीतवत्
याचतस्त्व हि दुहिता स्तुवत प्रतिगृह्णत ।
सुताह स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णत ॥ १०
आदुन्वस्व विदुन्वस्व द्रुह्य कुप्यस्व याचकि ।
अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुभ्यासि भिक्षुकि ।
लप्स्यसे प्रतियोद्धार न हि त्वा गणयाम्यहम् ११
वैशपायन उवाच ।
समुच्छ्रय देवयानी गता सक्ता च वाससि ॥१२
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे तत स्वपुरमागमत् ।
हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्चया ॥ १३
अनवेक्ष्य ययौ वेश्म क्रोधवेगपरायणा ।
अथ त देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मज ॥ १४
श्रान्तयुग्म श्रान्तहयो मृगलिप्सु पिपासित ।
स नाहुष प्रेक्षमाण उदपान गतोदकम् ॥ १५
ददर्श राजा ता तत्र कन्यामग्निशिखामिव ।
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् ॥ १६
सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठ साम्ना परमवल्गुना ।
का त्व ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला १७
दीर्घ ध्यायसि चात्यर्थ कस्माच्छोचसि चातुरा ।
कथ च पतिताऽस्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते ॥ १८

दुहिता चैव कस्य त्व वद सत्य सुमध्यमे ।
देवयान्युवाच ।
योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ॥ १९
तस्य शुक्रस्य कन्याऽह स मा नूनं न बुध्यते ।
एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलि ॥ २०
समुद्धर गृहीत्वा मा कुलीनस्त्वं हि मे मत ।
जानामि हि त्वा सशान्त वीर्यवन्त यशस्विनम् ॥
तस्मान्मा पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि । २१
वैशपायन उवाच ।
तामथो ब्राह्मणीं राजा विज्ञाय नहुषात्मज ॥२२
गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ।
उद्धृत्य चैना तरसा तस्मात्कूपान्नराधिप ॥ २३
आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययाति स्वपुर ययौ ।
गते तु नाहुषे तस्मिन्देवयान्यप्यनिन्दिता ॥ २४
उवाच शोकसतप्ता घूर्णिकामागता पुर ।
देवयान्युवाच ।
त्वरित घूर्णिके गच्छ शीघ्रमाचक्ष्व मे पितु ॥२५
नेदानीं सप्रवेक्ष्यामि नगर वृषपर्वण ।
वैशपायन उवाच ।
सा तत्र त्वरित गत्वा घूर्णिकाऽसुरमन्दिरम् २६
दृष्ट्वा काव्यमुवाचेद सम्भ्रमाविष्टचेतना ।
आचचक्षे महाप्राज्ञं देवयानी वने हताम् ॥ २७
शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वण ।
श्रुत्वा दुहितर काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् ॥ २८
त्वरया निर्ययौ दु खान्मार्गमाण सुता वने ।
दृष्ट्वा दुहितर काव्यो देवयानीं ततो वने ॥ २९
बाहुभ्या सपरिष्वज्य दु खितो वाक्यमब्रवीत् ।
आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दु खसुखे जना ॥ ३०
मन्ये दुश्चरित तेऽस्ति यस्येय निष्कृति कृता ।
देवयान्युवाच ।
निष्कृतिर्मेऽस्तु वा माऽस्तु शृणुष्वावहितो मम ३१

समुदाचर सदाचार ॥८॥ आदुन्वस्वेति । अत्र यथा इन्द्रेण युजातरुषेमन्त्रामित्यत्रउ सिप्शप् चेतिबहुल छदसीति बाहुलकाद्विकरणत्रयम् । एवमिहाप्यार्षत्वात्श्नु शप् चेतिविकरणद्वयम् । आदुन्वस्व आभिमुख्येन वक्षस्ताड नादिना सताप प्राप्नुहि । विदुन्वस्व पासुषु लुठनादिना । द्रुह्य द्रोह चिरकालिक क्रोध कुरु । कुप्यस्व सद्य परानिष्ट फलो यत्न कोपस्त कुरु । रिक्ता दरिद्रा ॥ ११ ॥ प्रति- योद्धार प्रहर्तार शत्रु मामेव । समुच्छ्रय सत्यवचनेन मह त्वम् ॥ १२ ॥ युग्या रथवाहका । हया केवलाश्वा ।

उदक पीयतेऽस्मादिति उदपान कूपम् ॥ १५ ॥ वल्गुना मञ्जुना । श्यामा षोडशवार्षिकी यौवनारूढा । सुमृष्टानि दिव्यानि ॥ १७ ॥ वीरुधो लता ॥ १८ ॥ अवटात् गर्तात् ॥ २३ ॥ घूर्णिका दासीम् ॥२५॥ हताम् ताडिताम् ॥ २७ ॥ नियच्छन्ति प्रयच्छन्ति । आत्मदोषैर्हेतुभि स्वकर्मभिरेव सुखदु खे जनाःप्राप्येते न तु जनस्यापराध इत्यर्थ ॥ ३० ॥ एतदेवाह । मन्ये इति । निष्कृति फल- भोगेन निरसनम् ॥ ३१ ॥

शर्मिष्ठया यदुक्ताऽस्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥३२
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३३
स्तुवतो दुहिता नित्यं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
अहं तु स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ३४
इदं मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३५
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता तु सखी मया ३६

शुक्र उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३७
वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्मनिर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ३८
यच्च किंचित्सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिवि ।
तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा ॥ ३९
अहं जलं विमुञ्चामि प्रजानां हितकाम्यया ।
पुष्णाम्यौषधयः सर्वा इति सत्यं ब्रवीमि ते ॥४०

वैशंपायन उवाच ।

एवं विषादमापन्नां मन्युना संप्रपीडिताम् ।
वचनैर्मधुरैः श्लक्ष्णैः सान्त्वयामास तां पिता ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

शुक्र उवाच ।

यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षते ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १
यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ २
यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ४
यः संधारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षते ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ५
यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः ।
न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
यत्कुमाराः कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत न विदुस्ते बलाबलम् ॥ ७

देवयान्युवाच ।

वेदाहं तात बालाऽपि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
अक्रोधे चापि वादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेस्तु न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९
पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन वा ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
मम मथ्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ॥ १२
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ।
मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

तीक्ष्णं मर्मभित् । यत परुषं निष्ठुराक्षरम् । ॥ ३३ ॥ इदं पूर्वोक्तम् ॥ ३५ ॥ नाहुषो ययातिः । मम ऐश्वरं निर्द्वन्द्वमप्रतिपक्षं बलमस्ति ॥ ३८ ॥ ईश्वरत्वमेवाह । यच्चेति । स्वयंभुवा तत्त्वमसीत्यादिना वेदेन करणेन तुष्टेन गुरुणेति शेषः ॥ ३९ ॥ अहं मनुरभवं यत्सूर्यश्चेति वदन्वामदेव इव स्वस्य सार्वात्म्यानुभवमाह । अहमिति ॥ ४० ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

य इति । अतिवादान्निन्दावचनानि ॥१॥ रश्मिषु क्रोधफलभूतास्वापत्सु पक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥ अक्रोधेन क्रोधविरोधिन्या क्षमया ॥ ३ ॥ अर्थस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य ॥ ५ ॥ यजेत्पितृयज्ञेन। तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियत इति श्रुतेः । एतेन अन्ययज्ञेभ्यः पितृयज्ञः श्रेष्ठ इति सूचितम् ॥ ६ ॥ यदिति । अचेतसो मूढाः । बाल्यात् शर्मिष्ठया कृतमस्माभिः क्षन्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह ।
वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
शनैरावर्त्यमानो हि कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ २
पुत्रेषु वा नप्तृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ।
फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ ३
यदघातयथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा ।
अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहे रतम् ॥ ४
वधादनर्हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम ।
वृषपर्वन्निबोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सबान्धवम् ।
स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ५
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ६

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ७
यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ८

शुक्र उवाच ।

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ९
प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम् ।
योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ १०

वृषपर्वोवाच ।

यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्वं च तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ ११

शुक्र उवाच ।

यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।
तस्येश्वरोऽस्मि यद्येषा देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः ।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः ॥ १३

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १४

वृषपर्वोवाच ।

यं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदि वापि हि दुर्लभम् ॥ १५

देवयान्युवाच ।

दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये ।
अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दद्याच्च मे पिता ॥ १६

वृषपर्वोवाच ।

उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय ।
यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १८
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः ।
सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयाऽनघे ॥ १९

शर्मिष्ठोवाच ।

यं सा कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् ।
यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानीकृते हि माम् ।
मद्दोषान्माऽऽगमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः कन्यासहस्रेण वृता शिबिकया तदा ।
पितुर्नियोगात्त्वरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात् ॥ २१

शर्मिष्ठोवाच ।

अहं दासीसहस्रेण दासी ते परिचारिका ।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२

देवयान्युवाच ।

स्तुवतो दुहिताऽहं ते याचतः प्रतिगृह्णतः ।
स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ २३

शर्मिष्ठोवाच ।

येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २४

तत इति । काव्यः कविपुत्रः समन्युः सक्रोधः ॥ १ ॥ पुत्रेष्विति । ननु पितृकृतं पुत्रेण भुज्यते चेच्छास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायविरोधापत्तिरिति चेन्न । यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति धनमानभागिनां दूरीकरणादवश्यं स्वयं पुत्रः पौत्रो वा नश्यतीति श्रुतेः । न्यायस्य तु जातेष्ट्यादिवत्पुत्रगतमपि फलं तदैकात्म्याभिमानात्पितर्यपि वक्तुं शक्यमतो न न्यायकोपः । मृतेऽपि पितरि पुत्राणां दारिद्र्यदौर्जन्यादिना श्राद्धलोपादिकृतं दुःखादिफलमन्वेत्येवेति सुष्ठूक्तं पुत्रेषु वेत्यादि ॥ ३ ॥ उपेक्षसे शपथमात्रेण मां सान्त्वयसि न तु दृष्टं दोषं निगृह्णासि ॥ ६ ॥ महाकविरित्यादि पृथग्वाक्यम् ॥ १३ ॥ दासीमिति । इदं देवयान्या प्रार्थितं दासीसहस्रं शर्मिष्ठापरिवारभूताद्दासीसहस्रादन्यत् । द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यामिति वाक्यशेषात् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २५
देवयान्युवाच ।
प्रविशामि पुरं तात तुष्टाऽस्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्या बलं च ते ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्यानेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ॥ २
ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ।
क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम्
खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च
पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ॥ ४
तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्शितः ।
ददृशे देवयानीं स शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ५
पिबन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ।
उपविष्टां च ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ॥ ६
रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् ।
शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ७
ययातिरुवाच ।
द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते ।
गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छाम्यहं शुभे ॥ ८
देवयान्युवाच ।
आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप ।
शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ९
इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ १०
ययातिरुवाच ।
कथं तु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्रु परं कौतूहलं हि मे ॥ ११
देवयान्युवाच ।
सर्व एव नरश्रेष्ठ विधानमनुवर्तते ।
विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथाः ॥
राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च ।
को नाम त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ १३
ययातिरुवाच ।
ब्रह्मचर्येण वेदो मे कृत्स्नः श्रुतिपथं गतः ।
राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १४
देवयान्युवाच ।
केनास्यर्थेन नृपते इमं देशमुपागतः ।
जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १५
ययातिरुवाच ।
मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहुधाप्यनुयुक्तोऽस्मि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६
देवयान्युवाच ।
द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह ।
त्वदधीनाऽस्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव १७
ययातिरुवाच ।
विद्ध्यौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भाविनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १८

विज्ञानं ब्रह्मानुभवः । विद्यामृतसंजीविनी ॥ २६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

अथेति ॥ १ ॥ तेन स्वयंवृतेन शर्मिष्ठया स्वीयदासीसहस्रोपेतया ॥ २ ॥ मधुमाधवीं मधुवृक्षजां मदिराम् ॥ ३ ॥ पिबन्तीः पेयं ललमानाः क्रीडन्तीः ॥ ६ ॥ द्वाभ्यामित्युक्तार्थं गोत्रे वंशकरावृषी ॥ ८ ॥ विधानं दैवं अनुवर्तते अनुसृत्यास्ति ॥ १२ ॥ राज्ञो रूपं ब्राह्मी क्वेत्यत्र हेतुद्वयं व्युत्क्रमेणाह ब्रह्मेति ॥ १४ ॥ अर्थेन कार्येण वारिजं मीनपद्मादि वा ॥१५॥ * अनुयुक्तोऽस्मि पलायिते मृगे श्रान्तोस्मि ॥ १६

देवयान्युवाच ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ १९
ययातिरुवाच ।
एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः २०
देवयान्युवाच ।
पाणिधर्मो नाहुषाऽयं न पुम्भिः सेवितः पुरा ।
तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २१
कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् ।
गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ २२
ययातिरुवाच ।
क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्रो ज्ञेयः पुंसा विजानता ॥ २३
देवयान्युवाच ।
कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ पुरुषर्षभ ॥ २४
ययातिरुवाच ।
एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः २५
दुराधर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम ।
अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम् २६
देवयान्युवाच ।
दत्तां वहस्व तन्मा त्वं पित्रा राजन्वृतो मया ।
अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्णतः ॥ २७
वैशंपायन उवाच ।
त्वरितं देवयान्याथ संदिष्टं पितुरात्मनः ।
सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम् ॥ २८
श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ।
दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः २९
देवयान्युवाच ।
राजाऽयं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै लोके नान्यं पतिं वृणे ॥ ३०
शुक्र उवाच ।
वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ३१
ययातिरुवाच ।
अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३२
शुक्र उवाच ।
अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वृणु त्वं वरमीप्सितम् ।
अस्मिन्विवाहे मा म्लासीरहं पापं नुदामि ते ३३
वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्नुहि ॥ ३४
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वये ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
शास्त्रोक्तविधिना राजा विवाहमकरोच्छुभम् ३६
लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तदोत्तमाम् ।
द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ॥ ३७
संपूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तम ।
जगाम स्वपुरं हृष्टोऽनुज्ञातोऽथ महात्मना ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

संसृष्टं उच्छिन्नस्य क्षत्रस्य ब्राह्मणवीर्यादेव पुनरुद्भवात् ब्रह्मणा क्षत्रं संसृष्टम् । क्षत्रियकन्यासु लोपामुद्रादिषु ब्राह्मणानामुत्पत्तिदर्शनात् । क्षत्रेण ब्रह्मसंहितं संमिश्रं ऋषिः बुधादिलायां पुरूरवास्ततः आयुस्ततो नहुषस्ततस्त्वमिति । क्षत्रियकन्यायां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः क्षत्रियदारेषु ब्राह्मणाज्जातस्तु क्षत्रिय एवेत्याग्रहेऽपि इलाया क्षत्रियदारत्वाभीवाद्युष्माकमृषित्वमेव तथ्यमित्यर्थः । हे अङ्ग वहस्व परिणयस्व ॥ १९ ॥ एकस्येश्वरस्य देहो देहावयवा मुखबाहूरुपादास्तदुद्भवा ॥ २० ॥ प्रागेव त्वया मम पाणिग्रहणं कृतमत इदानीं विचारावसरो नास्तीत्याशयेनाह । पाणीति पाणिधर्मः पाणिग्रहणाख्यो धर्मः ॥ २१॥ ययातिस्तु स्वस्य शर्मिष्ठासक्त्या देवयान्याः प्रकोपे सति शुक्राद्भीतः सन्मनस्येव उवाच क्रुद्धादिति ॥ २३ ॥ अदत्तामिति च्छेदः ॥ २६ ॥ मा मा भयं क्षत्रियेण ब्राह्मणीपरिणयनदोषजम् ॥ २७ ॥ दुर्गमे संकटे ॥ ३० ॥ ईप्सितं वरं च वृणीष्वेत्युक्तोऽपीदानीं न वृतवान् । पश्चात्तु अन्यत्र जरासंक्रमणसामर्थ्यरूपः शुक्रेणैव स्वप्रतिज्ञासिद्धये दत्त इति ध्येयम् ॥ ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ १
देवयान्याश्चानुमते सुतां तां वृषपर्वणः ।
अशोकवनिकाऽभ्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २
वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठां वार्षपर्वणीम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३
देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ।
विजहार बहूनब्दान्देववन्मुदितः सुखी ॥ ४
ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना ।
लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारं च व्यजायत ॥ ५
गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६
ऋतुकालस्य संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्वृतः ।
किं प्राप्तं किं नु कर्तव्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ७
देवयानी प्रजाताऽसौ वृथाऽहं प्राप्तयौवना ।
यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्क्रम्य राजाऽसौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां प्रेक्ष्य धिष्ठितः ॥१०
तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ११

शर्मिष्ठोवाच ।

सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य च ।
तव वा नाहुषगृहे कः स्त्रियं द्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच ।

वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपं च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥१४
अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदाऽवहम् ।
नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणि ॥ १५

शर्मिष्ठोवाच ।

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा
वदन्ति मिथ्या पतितं नरेन्द्र ।
एकार्थतायां तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं त्वनृतं हिनस्ति ॥ १७

ययातिरुवाच ।

राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच ।

समावेतौ मतौ राजन्पतिः सख्याश्च यः पतिः ।
समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि वृतः पतिः १९

ययातिरुवाच ।

दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम् ।
त्वं च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते२०

शर्मिष्ठोवाच ।

अधर्मात्पाहि मां राजन्धर्मं च प्रतिपादय ।
त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम् ॥ २१
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥२२

ययातिरिति ॥ १ ॥ व्यजायत अजनयत् ॥ ५ ॥प्रजाता प्रजारूपेण विंतता वल्लीवत् ॥ ८ ॥ रहिते विजने ॥ ११ ॥ अवहं ऊढवान् अहम् ॥ १५ ॥ नर्मयुक्तं परिहासयुक्तं वचनं अनृतमपि न हिनस्ति । दोषजनकं न भवतीत्यर्थः । स्त्रीषु गम्यासु अहमेनां न रमये इत्युक्तिरनृतापि कृता चेन्न हिनास्ति। धनेत्युपलक्षणं रुत्यादेरपि ॥ १६ ॥ स्त्रीष्वनृतं न हिनास्ति प्रत्युततस्त्यादेरेण तत्त्याग एव हिनस्तीत्याह । पृष्टमिति । साक्ष्ये पृष्टं सदस्यैः अन्यथा प्रवदन्तं पुरुषं पतितं यद्वदन्ति तान्मिथ्या । गोब्राह्मणस्त्रीदानानाथार्थे कूटसाक्ष्यस्यापि पुण्यहेतुत्वात्। तथा च हिंसाहेतु सत्यमप्यनृतमेव । अहिंसाहेतुरनृतमपि सत्यमेवेति भावः । प्रकृतमाह । एकार्थतायां एकप्रयोजनतायां समाहितायां आवयोस्त्वदाराधनरूपे प्रयोजने तुल्यत्वेन निश्चिते सति देवयान्येव मम भार्या न शर्मिष्ठेति मिथ्यावदन्तं त्वामेवानृतं हिनास्तित्यर्थः ॥१७॥ एकार्थतामेव व्याचष्टे । समाविति । हे राजन् एतौ विवाहौ मतौ बुद्धावारूढौ समौ तुल्यावेव । यदैव देवयान्या त्वं मनसा वृतस्तदैव मयापीत्यर्थः । अतः यस्त्वं सख्या पतिः स एव चकारान्ममापि पतिः । एतल्लोकप्रसिध्या द्रढयति । समं सहविवाहं सख्या सहैवेतरासां विवाहं सिद्धमाहुः । द्वयोः प्रदेयद्रव्यत्ववरणीयत्वादेस्तुल्यत्वात्। अतः मे मया ऋतोऽसि ऋतुप्राप्त्यै यतः पतिरसि ॥ १९ ॥ राजा तु भार्यासमत्वं दासीनार्हतीत्येव मत्वा प्रकारान्तरेण तदभीष्टं दातुं प्रतिजानीते दातव्यमिति ॥ २० ॥ अधर्मात् त्वदन्यवरणजाव्यभिचारात् ॥ २१ ॥ ननु त्वमपि पित्रा दत्तेन धनेन धर्मं चरन्तीं गतिं प्राप्नुहि किं सतत्येत्याशङ्क्याह । त्रय इति॥२२

देवयान्या भुजिष्यास्मि वश्या च तव भार्गवी ।
सा चाहं च त्वया राजन्भजनीये भजस्व माम् २३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्यभिजज्ञिवान् ।
पूजयामास शर्मिष्ठां धर्मं च प्रत्यपादयत् ॥ २४

स समागम्य शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
अन्योऽन्यं चाभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् २५
तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ययात्युपाख्याने द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ।
चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् ।

देवयान्युवाच ।

किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं वै कामलुब्धया ॥ २

शर्मिष्ठोवाच ।

ऋषिरभ्यागतः कश्चिद्धर्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम् ॥ ३
नाहमन्यायतः काममाचरामि शुचिस्मिते ।
तस्मादृषेर्ममापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४

देवयान्युवाच ।

शोभनं भीरु यद्येवमथ स ज्ञायते द्विजः ।
गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ५

शर्मिष्ठोवाच ।

तपसा तेजसा चैव दीप्यमानं यथा रविम् ।
तं दृष्ट्वा मम संप्रष्टुं शक्तिर्नासीच्छुचिस्मिते ॥ ६

देवयान्युवाच ।

यद्येतदेवं शर्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच्च वै द्विजात्७

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमेवमुक्त्वा तु संप्रहस्य च ते मिथः ।
जगाम भार्गवी वेश्म तथ्यमित्यवजग्मुषी ॥ ८
ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयन्नृपः ।
यदुं च तुर्वसुं चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥ ९
तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत् ॥ १०

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन्जगाम रहितं वनम् ॥ ११
ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
क्रीडमानान्सुविस्रब्धान्विस्मिता चेदमब्रवीत्॥१२

देवयान्युवाच ।

कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।

देवयान्युवाच ।

किं नामधेयं वंशो वः पुत्रकाः कश्च वः पिता ।
प्रब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तथाचख्युश्च दारकाः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ॥ १६
रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः ।
श्रुत्वा तु तेषां बालानां सव्रीड इव पार्थिवः ॥१७
दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ।
बुद्ध्वा च तत्त्वं सा देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ १८

देवयान्युवाच ।

मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ।
तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि मे ॥ १९

शर्मिष्ठोवाच ।

यदुक्तमृषिरित्येव तत्सत्यं चारुहासिनि ।
न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न बिभेमि ते ॥ २०

भुजिष्या देवयान्या भुक्तं त्वा इच्छन्तीति योगात् दासी ॥ २३ ॥ भुजिष्या त्वमस्यास्तथ्यमिति अभिजज्ञिवान् । अभितः साकल्येन ज्ञातवान् धर्मं ऋतुदानेन आर्तत्राणम् ॥ २४ ॥ प्रजज्ञे प्रजानितवती ॥ २७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ अवजग्मुषी ज्ञातवती ॥ ८ ॥ वंशो वः क इत्यत्रापि संबध्यते ॥ १४ ॥ प्रदेशिन्या तर्जन्या ॥१५॥ राजानं आलिङ्गितुमितिशेषः । नाभ्यनन्दत दूरीकृतवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

यदा त्वया वृतो भर्ता वृत एव तदा मया ।
सखी भर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ २१
पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा च ब्राह्मणी ह्यसि ।
त्वत्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षि किं न वेत्थ तत् ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्य देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रिय मे कृत त्वया ॥ २३
सहसोत्पतिता श्यामा दृष्ट्वा ता साश्रुलोचनाम् ।
तूर्ण सकाश काव्यस्य प्रस्थिता व्यथितस्तदा २४
अनुवव्राज सभ्रान्त पृष्ठत सान्त्वयन्नृप ।
न्यवर्तत न चैव स्म क्रोधसरक्तलोचना ॥ २५
अविब्रुवन्ती किंचित्सा राजान साश्रुलोचना ।
अचिरादेव सप्राप्ता काव्यस्योशनसोन्तिकम् ॥२६
सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रत स्थिता ।
अनन्तर ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २७

देवयान्युवाच ।

अधर्मेण जितो धर्म प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयाऽतिवृत्ताऽस्मि दुहित्रा वृषपर्वण ॥ २८
त्रयोऽस्या जनिता पुत्रा राज्ञाऽनेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २९
धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।
अतिक्रान्तश्च मर्यादा काव्यैतत्कथयामि ते ॥ ३०

शुक्रउवाच ।

धर्मज्ञ सन्महाराज योऽधर्ममकृथा प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३१

ययातिरुवाच ।

ऋतु वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतम् मया ॥ ३२
ऋतु वै याचमानाया न ददाति पुमानृतुम् ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभि ॥ ३३
अभिकामा स्त्रिय यश्च गम्या रहसि याचित ।
नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधै ॥ ३४
इत्येतानि समीक्ष्याह कारणानि भृगूद्वह ।
अधर्मभयसविग्न शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ३५

शुक्र उवाच ।

नन्वह प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पार्थिव ।
मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यभवति नाहुष ॥ ३६

वैशपायन उवाच ।

क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुषस्तदा ।
पूर्व वय परित्यज्य जरा सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३७

ययातिरुवाच ।

अतृप्तो यौवनस्याह देवयान्या भृगूद्वह ।
प्रसाद कुरु मे ब्रह्मञ्जरेय न विशेच्च माम् ॥ ३८

शुक्र उवाच ।

नाह मृषा ब्रवीम्येतज्जरा प्राप्तोऽसि भूमिप ।
जरा त्वेता त्वमन्यस्मिन्सक्रामय यदीच्छसि ३९

ययातिरुवाच ।

राज्यभाक्स भवेद्ब्रह्मन्पुण्यभाक्कीर्तिभाक्तथा ।
यो मे दद्याद्वय पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४०

शुक्र उवाच ।

सक्रामयिष्यसि जरा यथेष्ट नहुषात्मज ।
मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ ४१
वयो दास्यति ते पुत्रो य स राजा भविष्यति ।
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि ययात्युपाख्याने त्र्यशीतितमोऽध्याय ॥ ८३ ॥

वैशपायन उवाच ।

जरा प्राप्य ययातिस्तु स्वपुर प्राप्य चैव हि ।
पुत्र ज्येष्ठ वरिष्ठ च यदुमित्यब्रवीद्वच ॥ १

ययातिरुवाच ।

जरा वली च मा तात पलितानि च पर्यगु ।
काव्यस्योशनस शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने २

अधरोत्तर नीचस्याभिवृद्धिरुत्तमस्य ह्रास अतिवृत्तास्मि राज्ञ काशादपत्यत्रयाधिगमेनातिक्रान्ता उल्लङ्घिताऽस्मि ॥ २८ ॥ तदेवाह त्रय इति ॥ २९ ॥ अधर्ममेव प्रिय अकृथा ॥ ३१ ॥ नान्यचेतसा न कामलोभेन ॥ ३२ ॥ ' न काञ्चनपरिहरेत्' इति श्रुतिनिषेधातिक्रमस्या धर्मस्य भयात्सविग्न अनन्यपूर्विका गम्या या काञ्चन स्त्रिय ऋतु याचमाना न परिहरेन्नप्रत्याचक्षीतेति श्रुत्यर्थ ॥३५॥ प्रत्यवेक्ष्य अस्मिन्कर्मणि मदाज्ञाऽपि त्वया प्रार्थनीयेती भाव ॥३६॥ ज्येष्ठस्य राज्याप्रदानज पापम् ॥४१॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यशीतितमोऽध्याय ॥८३॥

जरामिति ॥ १ ॥ वली त्वच सवलन पलितानि केशरोम्णा शौक्ल्यम् । पर्यगु परित शरीरे गतानि प्राप्तानि यौवने यौवनसाध्ये कामभोगे ॥२॥

त्व यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मान जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेय विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवन त्वहम् ।
दत्वा स्व प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥४

यदुरुवाच ।

जराया बहवो दोषा पानभोजनकारिता ।
तस्माज्जरा न ते राजन्ग्रहीष्य इति मे मति ॥ ५
सितश्मश्रुर्निरानन्दो जरया शिथिलीकृत ।
वलीसगतगात्रस्तु दुर्दर्शो दुर्बल कृश ॥ ६
अशक्त कार्यकरणे परिभूत सयौवनै ।
सहोपजीविभिश्चैव ता जरा नाभिकामये ॥ ७
सन्ति ते बहव पुत्रा मत्त प्रियतरा नृप ।
जरा ग्रहीतु धर्मज्ञ तस्मादन्य वृणीष्व वै ॥ ८

ययातिरुवाच ।

यत्त्व मे त्वदयाज्जातो वय स्व न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा तव भविष्यति ॥ ९
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मान जरया सह ।
यौवनेन चरेय वै विषयास्तव पुत्रक ॥ १०
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्व चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मान जरया सह ॥ ११

तुर्वसुरुवाच ।

न कामये जरा तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् ॥ १२

ययातिरुवाच ।

यत्त्व मे त्वदयाज्जातो वय स्व न प्रयच्छसि ।
तस्मात्प्रजासमुच्छेद तुर्वसो तव यास्यति ॥ १३
सकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ राजा भविष्यसि १४
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मेषु पापेषु म्लेच्छेषु त्व भविष्यसि ॥ १५

वैशपायन उवाच ।

एव स तुर्वसु शप्त्वा ययाति सुतमात्मन ।
शर्मिष्ठाया सुत द्रुह्युमिद वचनमब्रवीत् ॥ १६

ययातिरुवाच ।

द्रुह्यो त्व प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरा वर्षसहस्र मे यौवन स्व ददस्व च ॥ १७
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्व चाऽदास्यामि भूयोऽह पाप्मान जरया सह १८

द्रुह्युरुवाच ।

न गज न रथ नाश्व जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाक्सङ्गश्चास्य भवति ता जरा नाभिकामये १९

ययातिरुवाच ।

यत्त्व मे हृदयाज्जातो वय स्व न प्रयच्छसि ।
तस्माद्द्रुह्यो प्रिय कामो न ते सपत्स्यते क्वचित् २०
यत्राश्वरथमुख्यानामश्वाना स्याद्गत न च ।
हस्तिना पीठकाना च गर्दभाना तथैव च ॥ २१
बस्ताना च गवा चैव शिबिकायास्तथैव च ।
उडुपप्लवसतारो यत्र नित्य भविष्यति ।
अराजा भोजशब्द त्व तत्र प्राप्स्यसि सान्वय २२

ययातिरुवाच ।

अनो त्व प्रतिपद्यस्व पाप्मान जरया सह ।
एक वर्षसहस्र तु चरेय यौवनेन ते ॥ २३

अनुरुवाच ।

जीर्ण शिशुवदादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं ता जरा नाभिकामये २४

ययातिरुवाच ।

यत्त्व मे हृदयाज्जातो वय स्व न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वया प्रोक्तस्तस्मात्त्व प्रतिपत्स्यसे ॥२५
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनाशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्व चाप्येव भविष्यसि ॥ २६

ययातिरुवाच ।

पुरो त्व मे प्रिय॰ पुत्रस्त्ववरीयान्भविष्यसि ।
जरा वली च मा तात पलितानि च पर्यगु॰ ॥२७
काव्यस्योशनस शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ।
पूरो त्व प्रतिपद्यस्व पाप्मान जरया सह ।
कंचित्काल चरेय वै विषयान्वयसा तव ॥ २८
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्व चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मान जरया सह ॥२९

पाप्मान भोगसामर्थ्येऽपि तदिच्छारूप चितस्य दौस्थ्य चरेय भुञ्जीय ॥३॥ दोषा कफाद्याधिक्याद्वमनादय ॥५॥ दोषानेवाह सितेति ॥६॥ तिर्यग्योनीनामिव गत प्रकाश मैथुनाद्याचरण येषा तेषु॥१५॥वाक्सग दन्ताना पतनात् कफादिरुद्धेश्च वाच सङ्ग इव सङ्ग सन्नत्वम् । अव्यक्तत्वमिति यावत् ॥ १९ ॥ पीठकाना राजयोग्याना नरयानविशेषाणां तस्तरावा इति म्लेच्छेषु प्रसिद्धानाम् ॥ २१ ॥ प्रतिलप्स्यसे प्रजा ताश्च विनशिष्यन्तीति द्वयो सबन्ध ॥ २५ ॥ अग्निप्रस्कन्दन श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यकर्मत्यागस्तत्पर ॥ २६ ॥ वरीयान्स्वभ्रातृभ्यो महान् जरा देहेन्द्रियशक्तिघात ॥२७॥

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्त प्रत्युवाच पूरु पितरमञ्जसा ।
यथात्थ मा महाराज तत्करिष्यामि ते वच ॥३०
प्रतिपत्स्यामि ते राजन्पाप्मान जरया सह ।
गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ ३१
जरयाह प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव ।
यौवन भवते दत्वा चरिष्यामि यथात्थ माम् ३२

ययातिरुवाच ।

पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेद ददामि ते ।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३३
एवमुक्त्वा ययातिस्तु स्मृत्वा काव्य महातपा ।
सक्रामयामास जरा तदा पूरौ महात्मनि ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि ययात्युपाख्याने चतुरशीतितमोऽध्याय ॥ ८४ ॥

वैशपायन उवाच ।

पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मज ।
प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान्प्रियान् ॥ १
यथाकाम यथोत्साह यथाकाल यथासुखम् ।
धर्माविरुद्ध राजेन्द्र यथाऽर्हति स एव हि ॥ २
देवानतर्पयद्यज्ञै श्राद्धैस्तद्वत्पितॄनपि ।
दीनाननुग्रहैरिष्टै कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥३
अतिथीनन्नपानैश्च विशश्च परिपालनै ।
आनृशस्येन शूद्राश्च दस्यून्सनिग्रहेण च ॥ ४
धर्मेण च प्रजा सर्वा यथावदनुरञ्जयन् ।
ययाति पालयामास साक्षादिन्द्र इवापर ॥ ५
स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचर ।
अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ६
स सप्राप्य शुभान्कामास्तृप्त खिन्नश्च पार्थिव ।
काल वर्षसहस्रान्त सस्मार मनुजाधिप ॥ ७
परिसख्याय कालज्ञ कला काष्ठाश्च वीर्यवान् ।
यौवन प्राप्य राजर्षि सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ८
विश्वाच्या सहितो रेमे व्यभ्राजन्नन्दने वने ।
अलकाया स काल तु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ॥ ९
यदा स पश्यते काल धर्मात्मा त महीपति ।
पूर्ण मत्वा तत काल पूरु पुत्रमुवाच ह ॥ १०
यथाकाम यथोत्साह यथाकालमरिंदम ।
सेविता विषया पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ११
न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ १२
यत्पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय ।
एकस्यापि न पर्याप्त तस्मात्तृष्णा परित्यजेत् १३
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्ता तृष्णा त्यजत सुखम्
पूर्ण वर्षसहस्र मे विषयासक्तचेतस ।
तथाप्यनुदिन तृष्णा ममैतेष्वभिजायते ॥ १५
तस्मादेनामह त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगै सह १६
पूरो प्रीतोऽस्मि भद्र ते गृहाणेद स्वयौऽवनम् ।
राज्य चेद गृहाण त्वं त्व हि मे प्रियकृत्सुत ॥१७

वैशपायन उवाच ।

प्रतिपेदे जरा राजा ययातिर्नाहुषस्तदा ।
यौवन प्रतिपेदे च पूरु स्व पुनरात्मन ॥ १८
अभिषेक्तुकाम नृपति पूरु पुत्र कनीयसम् ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इद वचनमब्रुवन् ॥ १९
कथ शुक्रस्य नप्तार देवयान्या सुत प्रभो ।
ज्येष्ठ यदुमतिक्रम्य राज्य पूरो प्रयच्छसि ॥ २०

अञ्जसा आर्जवेन ॥ ३० ॥ यथेप्सिता नित्यस्य यावज्जीव मपीति भाव ॥ ३१ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरशीतितमोऽध्याय ॥ ८४ ॥

पौरवेणोते चचार बुभोज ॥ १ ॥ विषया दिव्यगन्धाद्यो गोचरे वशो यस्य स विषयगोचर ॥ ६ ॥ परीति । सौरवर्षे हि प्रत्यब्द पञ्चदिनानि पञ्चदशनाड्यस्त्रिंशत्पलानि एकत्रिंशदक्षराणिवर्धन्ते। सावने षष्ठ्यधिकशतत्रय दिनात्मके वर्षैरायुर्गण्यतेऽत कला काष्ठाश्च । 'अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तुता कला, इत्युक्तरूपा सख्यायेत्युक्तम् ॥ ८ ॥ अलकाया कुबेरपुर्याम् ॥९॥ पश्यते स काल कालोऽपि त प्रसिद्धं पश्यतीत्याशयेन कर्मव्यतिहारे 'तङ्' ॥१०॥ एतदेव ज्ञात्वा पश्चात्तापेनाह । न जात्वित्यादि ॥ १२ ॥ ब्रह्मज्ञानमेवात्यन्तिकतृप्तिहेतुर्न विषयभोग इत्याशयेनाह । तस्मादिति । एना तृष्णा द्वन्द्वानि शीतोष्णमानापमानसुखदु खादीनि तद्रहितो निर्द्वन्द्व । द्वन्द्वकल्पकस्य मानसस्य ब्रह्मणि निधानात् अत एव निर्मम अहकारस्यैव ममतामूलस्य त्यागात् ॥१६॥ कनीयस कनीयासम् ॥१९॥ नप्तार दौहित्रम् २०

यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसु ।
शर्मिष्ठाया सुतो द्रुह्युस्ततोऽनु पूरुरेव च ॥ २१
कथ ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति ।
एतत्सबोधयामस्त्वा धर्मं त्व प्रतिपालय ॥ २२
ययातिरुवाच ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा सर्वे शृण्वन्तु मे वच ।
ज्येष्ठ प्रति यथा राज्य न देय मे कथचन ॥ २३
मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालित ।
प्रतिकूल पितुर्यश्च न स पुत्र सता मत ॥ २४
मातापित्रोर्वचनकृद्धित पथ्यश्च य सुत ।
स पुत्र पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ २५
यदुनाऽहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनाऽपि च ।
द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ २६
पूरुणा तु कृत वाक्य मानित च विशेषत ।
कनीयान्मम दायादो धृता येन जरा मम ॥ २७
मम काम स च कृत पूरुणा मित्ररूपिणा ।
शुक्रेण च वरो दत्त काव्येनोशनसा स्वयम् ॥२८
पुत्रो यस्त्वाऽनुवर्तेत स राजा पृथिवीपति ।
भवतोऽनुनयाम्येव पूरू राज्येऽभिषिच्यताम्॥२९
प्रकृतय ऊचु ।
य पुत्रो गुणसपन्नो मातापित्रोर्हित सदा ।
सर्वमर्हति कल्याण कनीयानपि सत्तम ॥ ३०
अर्ह पूरुरिद राज्य य सुत प्रियकृत्तव ।
वरदानेन शुक्रस्य न शक्य वक्तुमुत्तरम् ॥ ३१
वैशपायन उवाच ।
पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।
अभ्यषिञ्चत्तत पूरु राज्ये स्वे सुतमात्मन ॥ ३२
दत्त्वा च पूरवे राज्य वनवासाय दीक्षित ।
पुरात्स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसै सह ॥ ३३
यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवना स्मृता ।
द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातय
पूरोस्तु पौरवो वशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
इद वर्षसहस्राणि राज्य कारयितु वशी ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि ययात्युपाख्याने पूर्वयायातसमाप्तौ पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥

वैशपायन उवाच ।
एव स नाहुषो राजा ययाति पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनि १
उषित्वा च वने वास ब्राह्मणै सशितव्रत ।
फलमूलाशनो दान्तस्तत स्वर्गमितो गत ॥ २
स गत स्वर्निवास त निवसन्मुदित सुखी ।
कालेन नातिमहता पुन शक्रेण पातित ॥ ३
निपतन्प्रच्युत स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुत मया ॥ ४
तत एव पुनश्चापि गत स्वर्गमिति श्रुतम् ।
राज्ञा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ॥ ५
प्रतर्दनेन शिबिना समेत्य किल ससदि ।
जनमेजय उवाच ।
कर्मणा केन स दिव पुन प्राप्तो महीपति ॥ ६
सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
कथ्यमान त्वया विप्र विप्रर्षिगणसनिधौ ॥ ७
देवराजसमो ह्यासीद्ययाति पृथिवीपति ।
वर्धन कुरुवशस्य विभावसुसमद्युति ॥ ८
तस्य विस्तीर्णयशस सत्यकीर्तेर्महात्मन ।
चरित श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वश ॥९
वैशपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तमा कथाम् ।
दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् १०
ययातिर्नाहुषो राजा पूरु पुत्र कनीयसम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदित प्रवव्राज वन तदा ॥ ११
अन्त्येषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् ।
फलमूलाशनो राजा वने सन्न्यवसच्चिरम् ॥ १२
शसितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवता ।
अग्नींश्च विधिवज्जुह्वन्वानप्रस्थविधानत ॥ १३

नियोग आज्ञा ॥ २४ ॥ मातेति । अनौरसोऽपि य पुत्रवद्वर्तते स एव पुत्रो मन्तव्य ॥ २५ ॥ कारयितु कर्तुम् ॥ ३५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ अन्त्येषु म्लेच्छेषु ॥ १२ ॥

अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ।
शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥ १४
पूर्णं वर्षसहस्रं च एवंवृत्तिरभून्नृपः ।
अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ १५
ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
तथा पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे स वत्सरम् ॥ १६
एकपादः स्थितश्चासीत् षण्मासाननिलाशनः ।
पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशंपायन उवाच ।
स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देववेश्मनि ।
पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १
देवलोकं ब्रह्मलोकं संचरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शक्रेण स पृष्टः पृथिवीपतिः ॥ ३
शक्र उवाच ।
यदा स पूरुस्तव रूपेण राजन्
जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।
तदा च राज्यं संप्रदायैव तस्मै
त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४
ययातिरुवाच ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥ ५
अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना
विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६
आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ८
अरुंतुदं परुषं तीक्ष्णवाचं
वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९
सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या-
त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ।
सदाऽसतामतिवादांस्तितिक्षे-
त्सतां वृत्तं चाददीतार्यवृत्तः ॥ १०
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ११

शिलोञ्छवृत्तिः 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्'। तच्च वने एव न तु नगरे क्षेत्रेषु वा॥१४॥पञ्चाग्नयः चत्वारोऽग्नयः पञ्चमः सूर्यः ॥१६॥ आवृत्य व्याप्य रोदसी द्यावाभूमी पृथिव्यामिव स्वर्गेऽपि मुख्योऽभूदित्यर्थः ॥१७॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

स्वर्गत इति ॥ १ ॥ अन्त्याधिपाः प्रान्त्यदेशाधिपाः ॥ ५ ॥ विद्वत्त्वाभिमानात् किं मया सर्वज्ञस्येन्द्रस्य पुरो वक्तव्यमित्यविमृशन् ययातिराह । अक्रोधन इति । वैशिष्ट्यं पूजातारतम्यार्थमुच्यते । समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः इति समयोर्विषमा विषमयोः समा च पूजा प्रयुञ्जानस्यापाङ्क्तेयत्वस्मरणात् ॥ ६ ॥ आक्रुश्यमान इति । अस्य आक्रोष्टुः सुकृतं तितिक्षुर्विन्दति न त्वाक्रोशा । प्रत्याक्रोशा तु स्वीयमपि सुकृतं नाशयतीति भावः ॥ ७ ॥ नारुंतुद इति । कोपेन न नृशंसवादीति वाचा परपीडां न कुर्यादित्युक्तम् । न हीनतः परमभ्याददीतेति हीनेनाभिचारादिकर्मणा परं शत्रुं न वशे कर्तुमिच्छेदिति न मनसापि परपीडां कुर्यादित्युक्तम् । अरुः क्षतं तद्वदत्यन्तं तुदति व्यथयतीति कण्टकवत्स्यादिति पदार्थः । न नृशंसवादी स्यादित्येतत्सार्धेन प्रपञ्चयति । ययास्येति । उषतीं दहन्तीम् । रुषतीमितिपाठे हिंस्राम् ॥ ८ ॥ विद्यादलक्ष्मीकतममित्यनेन परुषवचसां दर्शनमप्यलक्ष्मीकरत्वात् परिहार्यमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ के तर्ह्यनुसर्तव्या इत्यत आह । सद्भिरिति । असतामतिवादान् दुष्टानामतिक्रमवचनानि तितिक्षेत् ॥ १० ॥

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२
तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।
पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

इन्द्र उवाच ।
सर्वाणि कर्माणि समाप्य राजन्
गृहं परित्यज्य वनं गतोऽसि ।
तत्त्वा पृच्छामि नहुषस्य पुत्र
केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥ १
ययातिरुवाच ।
नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वेषु महर्षिषु ।
आत्मनस्तपसा तुल्यं कंचित्पश्यामि वासव ॥ २
इन्द्र उवाच ।
यदाऽवमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च
अल्पीयसश्चाविदितप्रभावः ।
तस्माल्लोकास्त्वन्तवन्तस्तवेमे
क्षीणे पुण्ये पतिताऽस्यद्य राजन् ॥ ३
ययातिरुवाच ।
सुरर्षिगन्धर्वनरावमाना-
त्क्षयं गता मे यदि शक्रलोकाः ।
इच्छाम्यहं सुरलोकाद्विहीनः
सतां मध्ये पतितुं देवराज ॥ ४
इन्द्र उवाच ।
सतां सकाशे पतिताऽसि राज-
श्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धाऽसि भूयः ।
एतद्विदित्वा च पुनर्ययाते
त्वं माऽवमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रहायामरराजजुष्टान्
पुण्याँल्लोकान्पतमानं ययातिम् ।
संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्त-
मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ६
अष्टक उवाच ।
कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः
स्वतेजसा दीप्यमानो यथाऽग्निः ।
पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारात्
खात्खेचराणां प्रवरो यथाऽर्कः ॥ ७
दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं
वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
किं नु स्विदेतत्पततीति सर्वे
वितर्कयन्तः परिमोहिताः स्म ॥ ८
दृष्ट्वा च त्वां धिष्ठितं देवमार्गे
शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे
तत्त्वं प्रपाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ९
न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे
न च त्वमस्मान्पृच्छसि ये वयं स्मः ।
तत्त्वां पृच्छामि स्पृहणीयरूप
कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः ॥ १०
भयं तु ते व्येतु विषादमोहौ
त्यजाशु चैवेन्द्रसमप्रभाव ।
त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे
नालं प्रसोढुं बलहाऽपि शक्रः ॥ ११
सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां
सतां सदैवामरराजकल्प ।
ते संगताः स्थावरजङ्गमेशाः
प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ १२
प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

न हीदृशमिति । दयादिचतुष्कं संवननं सभजनं परमेश्वरस्याराधनम् ॥ १२ ॥ इति आदि प० नैलकण्ठीये भारत भा० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

किमयं परोपदेशमेव कृतवानुत स्वयमप्युत्तुद्वेगकरमेव वदतीति परीक्षितुमिन्द्र उवाच । सर्वाणीति ॥ १ ॥ ययाति स्वोत्कर्षोक्त्या पराभिभवमजानन् यथार्थमेव मत्वाह । नाहमिति ॥ २ ॥ अवमंस्थाः सर्वेभ्य आत्मन आधिक्योक्त्या । सदृशः सदृशान् । अल्पीयस इति । नृगादीनामपि कृकलासादिरूपत्वदर्शनात्तिर्यञ्चोऽपि नावमन्तव्याः । किमुत सदृशो मनुष्याः श्रेयांसो देवा ऋषयश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूय इति । इन्द्रेण स्वस्य दयालुत्वं दर्शितम् । यत्र पतित्वा प्रतिष्ठां लब्धासि लप्स्यसि ॥ ५ ॥ आवपने समृद्धे ॥ १३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

ययातिरुवाच ।

अह ययातिर्नहुषस्य पुत्र
पूरो पिता सर्वभूतावमानात् ।
प्रभ्रशित सुरसिद्धर्षिलोकात्
परिच्युत प्रपताम्यल्पपुण्य ॥ १

अह हि पूर्वो वयसा भवद्भ्य
स्तेनाभिवाद भवता न प्रयुञ्जे ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्ध स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २

अष्टक उवाच ।

अवादीस्त्व वयसा य प्रवृद्ध
स वै राजन्नाभ्यधिक कथ्यते च ।
यो विद्यया तपसा सप्रवृद्ध
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३

ययातिरुवाच ।

प्रतिकूल कर्मणा पापमाहु-
स्तद्वर्ततेऽप्रवणे पापलोक्यम् ।
सन्तोऽसता नानुवर्तन्ति चैत
यथा चैषामनुकूलास्तथासन् ॥ ४

अभूद्धन मे विपुल गत त-
द्विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदस्मि ।
एव प्रधार्यात्महिते निविष्टो
यो वर्तते स विजानाति धीर ॥ ५

महाधनो यो यजते सुयज्ञै-
र्य सर्वविद्यासु विनीतबुद्धि ।
वेदानधीत्य तपसा योज्य देह
दिव समायात्पुरुषो वीतमोह ॥ ६

न जातुहृष्येन्महता धनेन
वेदानधीयीतानहकृत स्यात् ।
नानाभावा बहवो जीवलोके
दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकारा ।
तत्तत्प्राप्य न विहन्येत धीरो
दिष्ट बलीय इति मत्वात्मबुध्या ॥ ७

सुख हि जन्तुर्यदि वाऽपि दु ख
दैवाधीन विन्दते नात्मशक्त्या ।
तस्माद्दिष्ट बलवन्मन्यमानो
न सज्वरेन्नापि हृष्येत्कथचित् ॥ ८

दु खैर्न तप्येन्न सुखै प्रहृष्ये
त्समेन वर्तेत सदैव धीर ।
दिष्ट बलीय इति मन्यमानो
न सज्वरेन्नापि हृष्येत्कथचित् ॥ ९

भये न मुत्याम्यष्टकाह कदाचि
त्सतापो मे मानसो नाऽस्ति कश्चित् ।
धाता यथा मा विदधीत लोके
ध्रुव तथाऽह भवितेति मत्वा ॥ १०

सस्वेदजा अण्डजा श्चोद्भिदश्च
सरीसृपा कृमयोऽथाप्सु मत्स्या ।

अहमिति ॥ १ ॥ स्वदौहित्रेषु नत्ययोगात्तेषा स्तभ्योयमिति धीर्माभूदित्येतदर्थमपनीततपोविद्यागर्वत्वाद्वय श्रेष्ठयमेव पुरस्कृत्याह । अह हि पूर्वो वयसेति ॥ २ ॥ अवादीरित्येतद्दूषणपूर्वक विद्यातपसो श्रैष्ठ्ये अष्टकेन स्तुते तत्र स्वानुभूत विघ्न दर्शयन्ययातिरुवाच । प्रतिकूलमिति । कर्मणां पुण्याना प्रतिकूल नाशक पाप गर्वस्तच्चाप्रवणेऽनम्रे दर्पवति वर्तते । पापलोक्य नरकप्रदम् । एतत्पाप असतां सबन्धिसन्तो नानुवर्तन्त इदानीमपि । किं च प्राच्चोऽपि सन्तो यथैषा कर्मणामनुकूला उपबृहका स्युस्तथा तेन प्रकारेण दम्भदर्पादिराहित्येन आसन् । अहत्वतद्विधत्वात्स्वर्गादिन्द्रेण च्यावित इत्याशय ॥ ४ ॥ अभूद्धन मे विपुल गत तदिति । तदम्मादिराहित्येन प्रसिद्ध धन पुण्य मे मम विपुल यदभू त्तद्गत नष्ट दर्पादित्यर्थ । पुनरिदानीं तच्चेष्टमानोऽपि तत्पु नर्नाधिगन्ताऽस्मि । एव प्रधार्य मामिकां गतिं ज्ञात्वा धीरो धियमीरयन् धीदोषेण कामादिनाऽनभिभूतो भवेदित्यर्थ । ॥ ५ ॥ वीतमोहो मानमकुर्वन् ॥ ६ ॥ एतदेवाह । न जात्विति । धनेन तपसा । तर्हि त्वमेव कुतोहकार कृतवा नित्यत आह । नानेति । जीवलोकेऽस्मिन् जीवा नानाभावा । पृथक्स्वभावा । केचिद्धर्मरुचय । केचिद्विपरीता । यतो दैवाधीना । अत एव नष्टा वृथाभूता चेष्टा उद्योग अधि कारो योग्यता च येषा ते तथा । मूढाना पुण्ये पण्डिताना पापे च प्रवृत्तिकर दैवमेव बलवदित्यर्थ । एव विद्वास्तत्त प्राप्य न विहन्येत । तत्तत्सुख दु ख वा प्राप्य न विहन्येत हर्षवि षादाभ्यामात्मान न हिंस्यादित्यर्थ ॥ ७ ॥ एतदेव विवृ णोति सुख हीति द्वाभ्याम् ॥८॥ भय तु ते स्येतु विषादमोहा विति यदष्टकेनोक्त तत्रोत्तरमाह भये इति। धाता दिष्टम्॥१०॥ अहमिवान्येऽपि दिष्टाधीना एवेत्याह । सस्वेदजा इति।एतेऽपि दिष्टक्षये पुण्यपापोच्छेदे स्वां प्रकृतिं पर ब्रह्म भजन्ति प्राप्नु वन्ति । आरोहक्रमेण मोक्षयोग्यां योनिं प्राप्येति शेष । यद्वा जाबालोपनिषदि । अविमुक्त प्रकृत्य । अत्र हि जन्तो प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति जन्तुपदेन प्राणिमात्रसाधारणेन सस्वेदजा-

तथाश्मानस्तृणकाष्ठ च सर्वे
दिष्टक्षये स्वा प्रकृतिं भजन्ति ॥ ११
अनित्यता सुखदु खस्य बुद्ध्वा
कस्मात्सतापमष्टकाह भजेयम् ।
किं कुर्यां वै किं च कृत्वा न तप्ये
तस्मात्सताप वर्जयाम्यप्रमत्त ॥ १२
वैशपायन उवाच ।
एव ब्रुवाण नृपतिं ययाति
मथाष्टक पुनरेवान्वपृच्छत् ।
मातामह सर्वगुणोपपन्न
तत्र स्थित स्वर्गलोके यथावत् ॥ १३
अष्टक उवाच ।
ये ये लोका पार्थिवेन्द्रप्रधाना
स्त्वया भुक्ता य च काल यथावत् ।
तान्मे राजन्ब्रूहि सर्वान्यथाव
त्क्षेत्रज्ञवद्भाषसे त्व हि धर्मान् ॥ १४
ययातिरुवाच ।
राजाऽहमासमिह सार्वभौम
स्ततो लोकान्महतश्चाजय वै ।
तत्रावस वर्षसहस्रमात्र
ततो लोक परमस्म्यभ्युपेत ॥ १५
तत पुरीं पुरुहूतस्य रम्या
सहस्रद्वारा शतयोजनायताम् ।
अध्यावस वर्षसहस्रमात्र
ततो लोक परमस्म्यभ्युपेत ॥ १६
ततो दिव्यमजर प्राप्य लोक
प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
तत्रावस वर्षसहस्रमात्र
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेत ॥ १७
स देवदेवस्य निवेशने च
विहृत्य लोकानवस यथेष्टम् ।
सपूज्यमानस्त्रिदशै समस्तै-
स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ १८
तथावस नन्दने कामरूपी
सवत्सराणामयुत शतानाम् ।
सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा-
न्पश्यन्नगान्पुष्पिताश्चारुरूपान् ॥ १९
तत्र स्थित मा देवसुखेषु सक्तं
कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो
ध्वसेत्युच्चैस्त्रि प्लुतेन स्वरेण ॥ २०
एतावन्मे विदित राजसिंह
ततो भ्रष्टोऽह नन्दनात्क्षीणपुण्य ।
वाचोऽश्रौष चान्तरिक्षे सुराणा
सानुक्रोशा शोचता मा नरेन्द्र ॥ २१
अहो कष्ट क्षीणपुण्यो ययाति
पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्ति ।
तानब्रुव पतमानस्ततोऽह
सता मध्ये निपतेय कथ नु ॥ २२
तैराख्याता भवता यज्ञभूमि
समीक्ष्य चेमा त्वरितमुपागतोऽस्मि ।
हविर्गन्ध देशिक यज्ञभूमे-
र्धूमापाङ्ग प्रतिगृह्य प्रतीत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि समवपर्वणि उत्तरयायाते एकोननवतितमोऽध्याय ॥ ८९ ॥

दीनामपि साक्षाद्वाराणस्या मोक्षाधिकारदर्शनात् । आथर्वणे रामतापनीये मणिकर्णिकाया वा क्षेत्रे गङ्गाया वा तटे पुनरित्युपक्रम्य कृमिकीटकादयोप्याशु मुक्ता सन्तु न चान्यथेति जन्तुशब्दविवरणाच्चास्तु साक्षादेव स्वेदजादीनामपि दिष्टक्षयस्तेन मोक्षयोग्या योनिं प्राप्येत्यध्याहारदोषोप्यपास्त । अत्राप्याश्वमेधिके सवर्तमरुत्तीये एतद्दर्शितम् । उन्मत्तवेष बिभ्रत्स चक्रमीति यथासुखम् । 'वाराणस्यां महाराज दर्शने प्सुर्महेश्वरम् । तस्या द्वार समासाद्य न्यसेथा कुणप क्वचित् । त दृष्ट्वा यो निवर्तेत स सवर्तो महीपते' । इति कुणपदर्शनेन महेश्वरदर्शनासिद्धिं सूचयता वाक्यजातेन ॥ ११ ॥ अह तु दिष्टक्षयाभावात्प्राप्तेऽपि दु खेन तप्ये इत्याह अनित्यतामिति ॥१२॥ मातामहमिति । तत्र स्थितमन्तरिक्षे स्थितम् ॥१३॥ तानिति । क्षेत्रज्ञवत् क्षेत्र महाभूतादिवृत्य त तज्जानन्तो नारदादय क्षेत्रज्ञास्तद्वत् ॥ १४ ॥ तैरिति । देशिक उपदेष्टारम् । धूम एवापाङ्ग इव सूचको यस्य त धूमापाङ्ग प्रतात हृष्ट ॥ २३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोननवतितमोऽध्याय ॥ ८९ ॥

अष्टक उवाच ।

यदाऽवसो नन्दने कामरूपी
सवत्सराणामयुत शतानाम् ।
किं कारण कार्तयुगप्रधान
हित्वा च त्व वसुधामन्वपद्य ॥ १

ययातिरुवाच ।

ज्ञाति सुहृत्स्वजनो वा यथेह
क्षीणे वित्ते त्यजते मानवैर्हि ।
तथा तत्र क्षीणपुण्य मनुष्य
त्यजन्ति सद्य सेश्वरा देवसङ्घा ॥ २

अष्टक उवाच ।

तस्मिन्कथं क्षीणपुण्या भवन्ति
समुह्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् ।
किं वा विशिष्टा कस्य धामोपयान्ति
तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्व मतो मे ॥ ३

ययातिरुवाच ।

इम भौम नरक ते पतन्ति
लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।
ये कङ्कगोमायुबलाशनार्थे
क्षीणा विवृद्धि बहुधा व्रजन्ति ॥ ४
तस्मादेतद्वर्जनीय नरेन्द्र
दुष्ट लोके गर्हणीय च कर्म ।
आख्यात ते पार्थिव सर्वमेव
भूयश्चेदानी वद किं ते वदामि ॥ ५

अष्टक उवाच ।

यदा तु तान्वितुदन्ते वयासि
तथा गृध्रा शितिकण्ठा पतङ्गा ।
कथ भवन्ति कथमाभवन्ति
न भौममन्य नरक शृणोमि ॥ ६

ययातिरुवाच ।

ऊर्ध्वं देहात्कर्मणा जृम्भमाणा
व्यक्त पृथिव्यामनुसचरन्ति ।
इम भौम नरक ते पतन्ति
नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७
षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि
तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।
तान्वै तुदन्ति पतत प्रपात
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदष्ट्रा ॥ ८

अष्टक उवाच ।

यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदष्ट्रा ।
कथ भवन्ति कथमाभवन्ति
कथ भूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९

यदेति । कार्तयुगप्रधान । कृतयुगे भवा कार्तयुगा । अत्यन्तनिष्पापास्तेषा मुख्यतमेत्यर्थ ॥ १ ॥ तस्मिन्निति । मे मम । अपामसोमममृता अभूमेति कर्मफलस्य नित्यत्व श्रुतवत । अत्र पातविषये मन समुह्यत इत्येक प्रश्न । 'न च पुनरावर्तत' इति प्रजापतिलोकादनावृत्ति श्रुता । त्वया तु प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापामिति तत्रावस वर्षसहस्रमात्रमिति च ततोऽपि स्वस्यावृत्तिरुदिता । तत्र कस्य प्रजापते किं धाम विशिष्टा अनावृत्तियोग्य' उपयान्तीत्यन्य प्रश्न ।तत्राद्यस्योत्तर भूयस्तु किं पृच्छसि राजर्सिंहेत्यन्तम् । शेषग्रन्थो द्वितीयस्येति विभाग ॥ ३ ॥ इम भौममिति । भूमिरेव भौमो नरक आध्यात्मादितापत्रयवत्त्वात्त पतान्ति प्राप्नुवान्ति । इम प्राप्ताश्च ते बहुधा पुत्रपौत्रादिरूपेण विविधवासनामूलेन विवृद्धि विषमा वृद्धिं लभन्ते । बहुप्रजानिर्ऋतिमाविवेशेति श्रुते । कालपाशमेव दृढयन्तीत्यर्थ । ते के ये कङ्केति गृध्रादेरुपलक्षणम् । गोमायु इति श्वादे । तेषा बल सघस्तस्याशन भक्ष्य शरीर तस्यार्थे क्षीणा । दिव्येन भौमेन वा देहेन भोगान्भोक्तु कृतश्रमा इत्यर्थ ॥४॥ तस्मादेतत्काम्यकर्म दुष्ट निषिद्ध गर्हणीय आभिचारिक च वर्जनीयम् ॥ ५ ॥ ननु कङ्कादिभक्षितस्य कथ स्वरूपसत्ता कथ वा शरीरान्तरेणाविर्भाव इति देहात्मवादमाश्रित्य शङ्कते । भौमो नरकश्च क इति पृच्छति च । यदा तु तानिति ॥६॥ उत्तरमाह । ऊर्ध्वमिति । न देहनाशेनात्मनाश । कृतहानादिप्रसङ्गात् । किं तु 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन । स्थाणुमन्येनुसयाति यथा कर्म यथा श्रुतम्' । इति श्रुतेर्निमित्तभूतेन कर्मणा मातुरुदरे जृम्भमाण देह प्राप्य निर्गमादूर्ध्वं व्यक्त सर्वलोकप्रत्यक्ष यथास्यात्तथा पृथिव्या सचरन्ति । तदेव सचरण भौमो नरक । कुतोऽस्य नरकत्वमत आह । नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् यस्मादत्र पतिता गत वयो न बुध्यन्ते कर्मभूमिं प्राप्ताऽपि स्वहिताय न यतन्तेऽतोतिमौढ्यप्रदोय लोको नरक एवेत्यर्थ । एतेन कङ्कादिभक्षितस्यापि सत्व देहयोगश्चास्तीत्युक्तम् ॥ ७ ॥ स्वर्गतस्यापि पुन पातावश्य भावादय लोको दुष्परिहर इत्याह । षष्टिं सहस्राणीति षष्टि सहस्राणि । अशीतिं च सहस्राणि परिवत्सराणि व्योम्नि स्वर्गे स्थित्वा पतन्तीति योजना । रक्ष रक्षेति वदन्तो दारादयो भौमा राक्षसा ॥ ८ ॥ स्वर्गच्युतिप्रकार पृच्छति । यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति । यत् यान् । एनस पापाद्धेतो पतत स्वर्गाच्च्यवमानान् । ते राक्षसास्तुदन्ति । ते पुरुषा कथ भवन्ति प्रपातभ्रष्टा इव कथ न शीर्यन्ते ।

यथातिरुवाच ।

अन्नं रेतः पुष्पफलानुपृक्त-
मन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम् ।
स वै तस्या रज आपद्यते वै
स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १०

वनस्पतीनोषधीश्चाविशन्ति
अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।
चतुष्पदं द्विपदं चातिसर्व-
मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११

अष्टक उवाच ।

अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भ-
मुताहोस्वित्स्वेन कायेन याति ।
आपद्यमानो नरयोनिमेतां
माचक्ष्व मे संशयात्प्रब्रवीमि ॥ १२

शरीरभेदादिसमुच्छ्रयं च
चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम् ।
एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः
क्षेत्रज्ञं त्वा तात मन्याम सर्वे ॥ १३

यथातिरुवाच ।

वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनि-
मृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ।
स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः
क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ १४

कथं वा आभवन्ति । इन्द्रियादिमन्तो भवन्ति । कथं वा गर्भत्वं प्राप्नुवन्तीति प्रश्नत्रयम् ॥ ९ ॥ 'तत्र यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते ' इति श्रुत्यनुसार्युत्तरम् । अन्नं रेत इति । अन्नशब्दो तु खाश्रुवाचीसन् 'आपः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतेर्देहारम्भकेष्वबहुलेषु भूतसूक्ष्मेषु वर्तते । स्वर्गाच्च्यवमानस्य तु खाज्जलमयं शरीरं भवतीति युज्यते च । तत् अन्नमेव रेतो देहबीजं पुष्पफलस्थानीयेन चरणाख्येन कर्मशेषेणानुपृक्तं रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते ' इति श्रुतेरन्वेति अनुसरति जीवः । तज्जलानुगमन्नं पुरुषेण रेतः सिक्तं सृष्टं संसृष्टं भवति स भूतसूक्ष्मावृतो जीवो रेतोभावं प्राप्तः सन्तस्या स्त्रियो रजोगर्भपेशीतामापद्यते प्राप्नोति ततो गर्भभूतो भवति ॥१०॥ कथमन्नं रेतः सिक्तं संसृज्यते तदाह । वनस्पतीनोषधीश्चाविशन्ति । ओषधिषु संसृष्टमन्नं तद्भुजि संसृज्यत इत्यर्थः । ओषधिसंसर्गोऽप्यन्नस्य पृथिव्यम्बुवाय्वन्तरिक्षक्रमेणोदाहृतश्रुतेरित्यर्थः । आपो वायुं पृथिवीमन्तरिक्षमित्यत्र पृथिवी अभ्रं पूर्वं बोध्या । वाय्वम्बुनोर्मध्ये धूमाभ्रमेघा अपि बोध्या उदाहृतश्रुतेरेव । एवमोषधिभूता सन्तो द्विपदं मनुष्यशकुन्तादिचतुष्पदं पश्वादि चाविश्येति शेषः । ततो गर्भभूता भवन्ति ॥११॥ एवं यदेनसस्ते पतत इति श्लोकेन कृतस्य प्रश्नत्रयस्य उत्तरमुक्तम् । तेनैव स्थूलदेहाद्विवेचितं जीवं सूक्ष्मादपि विवेक्तुं प्रश्नमवतारयति । अन्यद्वपुरिति । नरयोनिमापद्यमानो जीवः स्वेन कायेन जैवेनैव रूपेण गर्भं मातुरुदरं याति उत तत्र प्रवेष्टुं अन्यद्वपुरुपाधिभूतं विदधाति ॥ १२ ॥ शरीरेति । अन्यजन्मानङ्गीकारे शरीरविशेषं करणानि संज्ञां च नाय लभेत् । मलपिण्डवत् । अङ्गीकारे च तेषां स्वाभाविकत्वात् । उपाधिसतत्याविच्छेदाद्वा नित्यसंसारित्वं स्यात् ॥१३॥तदेतदनाद्यं कोपाधिस्वीकारेण परिहरति । वायुः समुत्कर्षतीति । वायुव्यष्टिलिङ्गम् 'वायुर्वै गौतमतत्सूत्रं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः' इति श्रुतिभ्याम् पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्' इत्युक्तरूपं तत्कर्तृ। गर्भस्थानं मुख्यवर्मभूतम् । ऋतौ स्त्रीरजसि रेतः पूर्वोक्तम् । पुष्परसेन पुष्पं कर्मफलोत्पादकत्वसाम्यात्तस्य रसोऽपूर्वं तेनानुपृक्तं गौणकर्म समुत्कर्षति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' इति स्मृते ।'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुतेश्च । सोमाज्यपयः आदिरूपा । कर्मसमवायिनीर्देहान्तरारम्भिका आपो रेतोरूपा गृहीत्वा लिङ्गोपाधिर्जीवो गर्भाशयं विशतीत्यर्थः । अन्यथा ऋतौ सिक्तमपि रेतः पूयेन संभवेत् न स्थिरीभवेच्च । स वायुः तत्र गर्भाशये तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तैः उपादानभूतैः कृतः अधिकारो यावदपवर्गमवस्थानं यस्य स तन्मात्रकृताधिकारः । एवंभूतो वायुः क्रमेण गर्भं वर्धयति । यथाहुर्नैरुक्ताः । 'शुक्रातिरेके पुमान् भवति । शोणितातिरेके स्त्री भवति । द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति । शुक्रभिन्नेन यमो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति । पञ्चरात्राद्बुद्बुदा । सप्तरात्रात्पेशी । द्विसप्तरात्रादर्बुदं । पञ्चविंशतिरात्रं स्वस्थितो घनो भवति । मासमात्रात्कठिनो भवति । द्विमासाभ्यन्तरे शिरः संपद्यते । मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः । मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः । पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः । षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति । सप्तमे चलनसमर्थो भवति।अष्टमे बुध्याऽध्यवस्यति । नवमे सर्वाङ्गसंपूर्णो भवति'। 'मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः 'इत्यादि जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरणमन्ते च शुभाशुभं कर्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ १४॥

स जायमानो विगृहीतमात्र
  सञ्ज्ञामधिष्ठाय ततो मनुष्य ।
स श्रोताभ्या वेदयतीह शब्द
  स वै रूप पश्यति चक्षुषा च ॥ १५
घ्राणेन गन्ध जिह्वयाऽथो रस च
  त्वचा स्पर्श मनसा वेद भावम् ।
इत्यष्टकेहोपहित हि विद्धि
  महात्मना प्राणभृता शरीरे ॥ १६
अष्टक उवाच ।
य सस्थित पुरुषो दह्यते वा
  निखन्यते वाऽपि निकृष्यते वा ।
अभावभूत॰ स विनाशमेत्य
  केनात्मना चेतयते परस्तात् ॥ १७
ययातिरुवाच ।
हित्वा सोऽसून्सुप्तवन्निष्टनित्वा
  पुरोधाय सुकृत दुष्कृत वा ।
अन्या योनिं पवनाग्रानुसारी
  हित्वा देह भजते राजसिंह ॥ १८
पुण्या योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
  पापा योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटा पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
  न मे विवक्षाऽस्ति महानुभाव ॥ १९
चतुष्पदा द्विपदा षट्पदाश्च
  तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।
आख्यातमेतन्निखिलेन सर्व
  भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २०
अष्टक उवाच ।
किंस्वित्कृत्वा लभते तात लोका
  न्मर्त्य श्रेष्ठास्तपसा विद्यया वा ।
तन्मे पृष्ट शस सर्व यथाव
  च्छुभाँल्लोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ २१
ययातिरुवाच ।
तपश्च दान च शमो दमश्च
  ह्रीरार्जव सर्वभूतानुकम्पा ।
स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो
  द्वाराणि सप्तैव महान्ति पुसाम् ।
नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूता
  पुस सदैवेति वदन्ति सन्त ॥ २२

म इति युग्मम् । स गर्भो जायमानो वर्ध मान । विगृहीतमात्र विग्रहेण सर्वाङ्गकलापेन सपन्नमात्र सज्ञां प्राग्भवीया वासनामधिष्ठायानुसधाय ततो जात सन् योनेर्बहिर्नि सरणान्मनुष्योऽहमित्यभिमानवान्भवति। एवभूत स्य प्राणभृतो जीवस्य प्राणाख्ये लिङ्ग शरीरे स्थूले उप हित उपाधिं विद्धि । स्वतस्तु महात्मन विभो किं तदुप हित येन श्रोत्रादिरूपेण शब्दादीन्विषयान् जानीत इति द्वयो श्लोकयोरन्वय ॥१५॥१६॥ तन्मात्रकृताधिकार इति लिङ्गस्य यावन्मोक्षस्थायित्वमुक्त तदाक्षिपति । य सस्थित इति । सस्थितो मृत । स्थूलदेहदाहेनैव लिङ्गदेहदाह कुतो न भवतीत्यर्थ ॥ १७ ॥ स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तौ सत्या नाय दोष सभवतीत्याह । हित्वा सोऽसून्सुप्तवन्निष्टनित्वा स सस्थित असून्प्राणान् हित्वा धारयित्वा गृहीत्वेत्यर्थ ।धाञ स्त्वापत्यये परे दधातेर्हिरिति हि भाव । 'तमुत्क्रामन्त प्राणो-नूत्क्रामति। प्राणमनूत्क्रामत सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति'इत्यसु-सहितस्यैव लोकान्तरप्राप्तिश्रुते । निष्टनित्वा शब्द कृत्वा । सुप्तवत् स्वप्नवदन्या योनिं देह भजते । हित्वा त्यक्त्वा देह स्थूलम् ॥ १८ ॥ पुरोधाय सुकृत दुष्कृत वेत्युक्त तद्विभजते । पुण्यां योनिमिति । आरोहे ।' अन्य नवतर कल्याणतर रूप कुरुते पित्र्य वा गान्धर्व वा दैव वा प्राजापत्य वा ब्राह्म वा'इति श्रुते । पित्र्याद्यन्यतमा योनिम् अवरोहे तु 'रमणीय चरणा अभ्याशोहयत्तेरमणीया योनिं प्रपद्यन्ते ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा' इति । पुण्या योनिं भजन्ति । एव पापा मपि । 'पापकृतो नारका योनिं भुक्त्वा कपूयचरणा कपूयां योनिमापद्यन्ते श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा'इति श्रुते ।पापां योनिं भजन्ति। कीटा पतङ्गाश्च भवन्ति पापा पापैकस्वभावा । अथैतयो पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीय स्थानमिति श्रुते । कीटादियोनिं असकृद्व्रजन्ति । अत एव योनिसचारस्य दु खबहुलत्वान्न मे विवक्षास्ति 'महानुभाव जायामेस्यादथ प्रजायेय वित्त मेस्यादथ कर्म कुर्वीय'इति श्रूयमा-ण जायादिभार वोढुमिच्छा मम नास्ति।किं तु भूमिं प्राप्य नैष्कर्म्यमेव साधयिष्यामीतिभाव ॥ १९ ॥ एव स्थूला त्सूक्ष्माच्च देहाद्विवेचितस्य देहिनस्तत्संबन्धादुत्क्रान्तिगत्या-गतयो दर्शिता । आगतेश्च न मे विविक्षास्तीति तुन्छत्व चोक्तम् । अतुन्छस्थानप्रापकमुपाय पृन्छति । किं स्विदिति। श्रेष्ठान् आवृत्तिशून्यान् । तपसा कर्मणा विद्यया उपास्त्या वा ॥ २१ ॥ उत्तरमाह सार्धेन । तपश्च दान चेति । नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूता पुस इति । तप आदय सप्तस्वर्गस्य द्वारभूता अपि पुस पुरुषस्य मानेन अहमेव श्रेष्ठ कर्ता इत्यभिमानेन नश्यन्ति । यतस्ते तमोभिभूता मानरूपेण तमसाऽभिभूता षण्ढीकृता ॥ २२ ॥

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका
न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३
चत्वारि कर्माण्यभयकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४
न मानमान्यो मुदमाददीत
न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ।
सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके
नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते ॥ २५
इति दद्यामिति यज इत्यधीय इति व्रतम् ।
इत्येतानि भयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि सर्वशः ॥२६
ये चाश्रयं वेदयन्ते पुराणं
मनीषिणो मानसमार्गरुद्धम् ।
तद्वः श्रेयस्तेन संयोगमेत्य
परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि उत्तरयायाते नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

अष्टक उवाच ।
चरन्गृहस्थः कथमेति धर्मा
न्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ।
वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो
बहून्यस्मिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ १
ययातिरुवाच ।
आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः
पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः
स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २
धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत
दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।
अनाददानश्च परैरदत्तं
सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ॥ ३
स्ववीर्यजीवी वृजिनान्निवृत्तो
दाता परेभ्यो न परोपतापी ।
तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां
वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ४
अशिल्पजीवी गुणवांश्चैव नित्यं
जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।
अनोकशायी लघुरल्पप्रचारः
श्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ५

दर्पवता कृतमध्ययनादि न मोक्षोपयोगिनापि स्वर्गदं प्रत्युत भयावहमित्याह द्वाभ्याम् । अधीयान इति॥२३॥चत्वारीत्यत्र अधात ब्रह्मचारिणो धर्मः । मौनं यतेः । यज्ञाग्निहोत्रे इतरयो र्द्वयोरपि साधारणे ॥ २४ ॥ अतो मानापमानादिद्वन्द्वसहिष्णुर्भवेदित्याह । न मानमान्य इति ॥ २५ ॥ इति दद्यामिति दाम्भिकस्य स्वधर्मप्रकाशनाभिनयः । अतस्तप आदिदम्भविवर्जितं चेन्मोक्षद्वारं नान्यथेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तपसा विद्यया वेति तपो विद्ययोः कतरदावृत्तिशून्यस्थान प्रापकमिति पृष्टे तपसस्तत्राराद्रुपकारकत्वमुक्त्वा विद्याया साक्षादेव तत्प्रापकत्वमाह । ये चेति । मनीषिणो मनोनिग्रह शीलस्य प्रमातुः आश्रयं स्वाध्यासाधिष्ठानम् । पुराणं पुरापि नवम् । कूटस्थकार्यकारणवद्विकारि न भवतीत्यर्थः । मानसस्य मार्गः पराक्प्रावण्यं तेन रुद्धमावृतं यद्वस्तु ये विद्वांसो वेदयन्ते विदन्ति । स्वार्थे णिच् । तमेवैकं जानथ आत्मानं न चेद्वेदीमहती विनष्टिः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्याद्यागमेनानुमानानुभवाभ्यां च जानन्ति । तद्वस्तु वो युष्माकं श्रेयः यस्मात्ते ब्रह्मणा संयोगमेत्य ऐक्यं प्राप्य परां शान्तिं कैवल्यं प्राप्नुयुस्ते इह जीवत्येव देहे । प्रेत्य देहाभिमानादुत्थाय । तथा च श्रुतिः । 'शरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ॥२७॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भा०भाव०नवतितमोऽध्यायः ॥९ ॥

चरन्निति । अस्मिन्धर्मे विषये बहूनि प्रसिद्धाराणि वेदयन्ति वैदिकाः ॥ १ ॥ चत्वारि कर्माण्यभयकराणीत्याश्रमकर्मणामभयकरत्वमुक्तं तदेव विस्तरेणाह । आहूताध्यायीत्यादिना ॥ २ ॥ अनोकशायी शून्यागारदेवालयकुलालशालादौ गृहस्थागारभिन्ने स्थाने शयीत । ओक इति सलोप आर्षः । लघुः परिग्रहशून्यः ॥ ५ ॥ 'यदहरेव

राञ्या यया वाऽभिजिताश्च लोका
भवन्ति कामाभिजिता सुखाश्च ।
तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वा-
नरण्यसस्थो भवितु यतात्मा ॥ ६
दशैव पूर्वान्दश चापराश्च
ज्ञातीनथात्मानमथैकविंशम् ।
अरण्यवासी सुकृते दधाति
विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ७

अष्टक उवाच ।

कतिस्विदेवमुनय कति मौनानि चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८

ययातिरुवाच ।

अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठत ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्य स मुनि स्याज्जनाधिप ९

अष्टक उवाच ।

कथस्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठत ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्य कथ भवति पृष्ठत ॥ १०

ययातिरुवाच ।

न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठत ॥ ११
अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनि ।
कौपीनाच्छादन यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२
यावत्प्राणाभिसधान तावदिच्छेच्च भोजनम् ।
तथाऽस्य वसतो ग्रामेऽरण्य भवति पृष्ठत ॥ १३
यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रिय ।
आतिष्ठेच्च मुनिर्मौन स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४
धौतदन्त कृत्तनख सदा स्नातमलकृतम् ।
असित सितकर्माण कस्तमर्हति नार्चितुम् ॥ १५
तपसा कर्शित क्षाम क्षीणमासास्थिशोणित ।
स च लोकमिम जित्वा लोक विजयते परम् १६
यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौन समास्थित ।
अथ लोकमिम जित्वा लोक विजयते परम् ॥ १७
आस्येन तु यदाहार गोवन्मृगयते मुनि ।
अथास्य लोक सर्वोऽय सोऽमृतत्वाय कल्पते १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि उत्तरयायाते एकनवतितमोऽध्याय ॥ ९१ ॥

विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्’ इति श्रुत्युक्तं परिग्रहत्यागकालमाह । राञ्येति । लोक्यत इति लोका शब्दाद्या विषया ययैव राञ्या यदैव अभिजितास्तुच्छीकृता । सुखा सुखावहा अपि कामाभिजिता वशवर्तिनोऽपि तामेव रात्रिं तदैव सर्वपरिग्रह सन्यस्यारण्यसस्थ । ‘अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्चहैवण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि’ इति श्रुतिप्रसिद्धा ब्रह्मनिष्ठा कर्तु यतेतेत्यर्थ ॥ ६ ॥ अरण्यवासी हार्दब्रह्मनिष्ठ तत्रैव हार्दशरीरधातून् स्थूल सूक्ष्मभूतरूपान् । विमुच्य प्रविलाप्य । तमपि हार्दम् । सुकृते निष्कले ब्रह्माणि तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते’ इति श्रुतिप्रसिद्धे चिदेकरसे दधाति प्रविलापयति ॥ ७ ॥ सर्वेष्वाश्रमेषु सिद्धिरस्तीत्युक्त राञ्याययेति सन्यासे चात्यादरोदर्शितस्तात्किं तत्रैव मोक्षोऽस्त्युताश्रमान्तरेष्वपीति सशयान पृच्छति कतीति । मोक्षिण । मौनानि मुनयो मोक्षमार्गा ॥८॥ योगी ज्ञानी चेति द्वौ मुनी इत्याह। अरण्य इति। अरण्ये वसतोन्तर्निष्ठस्य योगिन ग्रामो बाह्य वस्तु पृष्ठत समीपत एव भवति । योगप्रभावात्सर्वमस्यास्तीत्यर्थ । ग्रामे लोके वसतो मायापुरदर्शिन इव द्विचन्द्रन्यायेन तद्बाधेनाधिष्ठानदृष्टिर्नित्यमप्रमुषितास्तीत्यर्थ ॥ ९ ॥ द्वयमप्येतदाश्चर्यमिति मत्वा पृच्छति । कथमिति ॥ १० ॥ आद्य तीव्रवैराग्यपूर्वक योगमभ्यस्यत सुलभमित्याह न ग्राम्यमिति ॥ ११ ॥ द्वितीय विवेकिन सन्यासिन सुलभमित्याह । अनग्निरनिकेत इति । अनग्नि सन्यासी । अनिकेत कुटीचकव्यावृत्त परमहस । अत एव अगोत्रचरण गोत्र जन्मवश चरण विद्यावंश तद्व्यपदेशशून्या कौपीनेति स्पष्टार्थ ॥ १२ ॥ एव प्रकारेण ग्रामेऽपि वसतो विवेकिनोऽरण्यमेव समीपेऽस्तीत्याह । तथास्येति । त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियो मौन योगविवेकान्यतरदभ्यस्यन् सिध्यतीत्याह । यस्त्विति ॥ १४ ॥ धौतदन्त शुद्धाहारम् । ‘आहारशुद्धौ सत्वशुद्धि ’इति श्रुतेस्तदपेक्षणात् । कृत्तनख त्यक्तहिंसासाधनम्। अत एव सदा स्नात नित्य शुद्धचित्तम् । अलंकृत योगैश्वर्येण शमादिना च । असित वासनाबन्धशून्यम् । सितकर्माण हिंसायुक्तम् धर्ममपि त्यजन्तम् । ‘ य य लोक मनसा सविभाति विशुद्धसत्व कामयते याश्च कामान्। तं त लोकं जयते ताश्च कामास्तस्मादात्मज्ञ ह्यर्चयेद्भूतिकाम ’ इति श्रुते । सर्वोऽपि तमर्चितुमर्हतीति ॥१५॥ मन्दाधिकारिणा कामादिजयाय तपोऽपि कर्तव्यमित्याह । तपसेति । इम वैराग्येण जित्वा तुच्छ कृत पर स्वर्गं विजयते प्राप्नोति ॥ १६ ॥ मध्यम प्रति प्राह यदा तु निर्द्वन्द्व सुखदु खमानापमानादिद्वन्द्वदु खरहित । मौन समास्थितो ध्यानमनुतिष्ठन् । इम लोक जित्वा प्रविलाप्य पर लोक ब्रह्म विजयते प्राप्नोति ॥ १७ ॥ उत्तम प्रतिप्राह । आस्येनेति । मुखेनैवाहार मृगयते नतु रसे सज्जते । एव सुबालस्तनपानवत् विषयान्गृह्णन्नपि गृह्णाति । प्रत्यङ्मात्र निष्ठत्वात् । सचक्षुरचक्षुरिवेत्यादिश्रुते । ‘अथास्य लोक सर्वोऽयमात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति सर्वमस्यात्मा भवति’ इतिश्रुते । अत सोमृतत्वाय कल्पते ॥१८॥ एकनवतितमोऽध्याय ९१

अष्टक उवाच ।
कतरस्त्वनयो पूर्वं देवानामेति सात्मताम् ।
उभयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १

ययातिरुवाच ।
अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु सयत ।
ग्राम एव वसन्भिक्षुस्तयो पूर्वतर गत ॥ २
अप्राप्य दीर्घमायुस्तु य प्राप्तो विकृतिं चरेत् ।
तप्यते यदि तत्कृत्वा चरेत्सोऽन्यत्तपस्तत ॥ ३
पापाना कर्मणा नित्य बिभ्यायस्तु मानव ।
सुखमप्याचरन्नित्य सोऽत्यन्त सुखमेधते ॥ ४
तद्वै नृशस तदसत्यमाहु-
र्य सेवते धर्ममनर्थबुद्धि ।
अर्थोप्यनीशस्य तथैव राज
स्तदार्जव स समाधिस्तदार्यम् ॥ ५

अष्टक उवाच ।
केनासि दूत प्रहितोऽसि राज
न्युवा स्रग्वी दर्शनीय सुवर्चा ।
कुत आयात कतरस्या दिशि त्व-
मुताहोस्वित्पार्थिव स्थानमस्ति ॥ ६

ययातिरुवाच ।
इम भौम नरक क्षीणपुण्य
प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रहीण ।
उक्त्वाऽहं व प्रपतिष्याम्यनन्तर
त्वरन्ति मा लोकपा ब्रह्मणो ये ॥ ७
सता सकाशे तु वृत प्रपात
स्ते सगता गुणवन्तस्तु सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष
पतिष्यता भूमितल नरेन्द्र ॥ ८

अष्टक उवाच ।
पृच्छामि त्वा मा प्रपत प्रपात
यदि लोका पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि स्थिता
क्षेत्रज्ञ त्वा तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ९

ययातिरुवाच ।
यावत्पृथिव्या विहित गवाश्व
सहारण्यै पशुभि पार्वतैश्च ।
तावल्लोका दिवि ते सस्थिता वै
तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ १०

कतर इति एतयोर्योगिज्ञानिनोर्मध्ये देवाना सात्मता ब्रह्मप्राप्तिं आत्मा ह्येषा स भवतीति श्रुते । एषा देवाना स विद्वानिति श्रुतिपदयोरर्थ । धावतो यतमानयो व पूर्व कृतकृत्यो भवतीत्यर्थ ॥ १ ॥ उत्तर अनिकेत इति । सयत धारणाध्यानसमाधिमान् । अनिकेतो भिक्षुर्गृहस्थो वा योगी मुच्यत इति पूर्वार्धार्थ । ज्ञानी पूर्वोक्तरूपस्तु सद्यो मुच्यत इत्युत्तरार्धार्थ । अय भाव । ज्ञानिन श्रुतियुक्तिभ्या जगन्मिथ्यात्वनिश्चयात् । क्षणिकेनापि निर्विकल्पसाक्षात्कारेण ब्रह्माद्वैतनिश्चयो भवति । योगिनस्तु तदभावान्निर्विकल्पसमाध्यभ्यासबलेनैव द्वैतविस्मरण सपादनीयमिति विलम्बाच्छ्रमसाध्यामुक्तिरिति । गृहस्थेषु वसन्नपि स्वय सयत ॥ २ ॥ अस्यैवमस्मिन् जन्मन्यलब्धोत्तमभूमेर्जन्मान्तरेपि तल्लाभोस्तीत्याह । अप्राप्येति । आयु साधन काल वा । दीर्घं उक्तविधनिष्ठापर्याप्तम् । विकृतिं दिव्यादिव्यविषयभोग योगसिद्धिबलेन चरेत् । सोऽपि सौभर्यादिवत्पश्चात्ताप प्राप्त सन्पुनर्योग चरति इह जन्मनि जन्मान्तरे वा योगभ्रष्ट स्मृतिप्रामाण्यादित्यर्थ ॥ ३ ॥ ज्ञानिनस्तत आधिक्यमाह पापानामिति । यस्तु मानवो ज्ञानी नित्य अविनाशिवस्तु ब्रह्माख्य बिभृयात्तत्वमसीति शास्त्रात्प्रत्यगात्मत्वेनावधारयेत् । सपापाना कर्मणाम् । कर्मणि षष्ठी । तानि सुख यथष्ट आचरन्नपि मुच्यत एवेत्यर्थ । न लिप्यते कर्मणा पापकेन हत्वापि स इमाँल्लोकान्नहन्ति न निबद्धयत इत्यादि शास्त्रात् ॥ ४ ॥ इद पदमप्राप्तो मोक्षेच्छया धर्ममेवसेवेतेत्याह । तद्वा इति । य पुरुषोऽनर्थबुद्धि नास्ति अर्थे मोक्षे बुद्धिर्यस्य स तथाभूत सन् । स्वर्गाद्यर्थं धर्म सेवते । तत्सेवन नृशस असत्य च मुमुक्षाहानत्वादनित्यफलत्वाच्च । विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादि श्रुतिसिद्ध धर्मस्य मोक्षहेतुत्व परित्यज्य काम्यधर्मकृत आत्मान नानादु खमये ससारे पातयित्वा घ्नन्तित्यर्थ । एवमनीशस्याजितेन्द्रियस्यार्थो धनमपि नृशसम सत्य च । यस्तु मोक्षार्थे कर्मकरण तदार्जव कर्मणामुचित फलम् । तदेव समाधि योगसिद्धिमूलम् । तदार्यं तदेव गम्य प्राप्य ज्ञानसाधनमित्यर्थ । ऋगतौअस्मात्कृहलोर्ण्यत् । द्वयोरपि योगज्ञानमूलयोर्मूल निष्काम धर्म एवेत्यर्थ ॥ ५ ॥ केन कतरस्या दिशि प्रहितोसीत्यन्वय ॥ ६ ॥ विप्रहीण च्युत उक्त्वा आपृच्छय व युष्मान् ॥ ८ ॥ प्रपात पतित्वा माप्रपत पात मा प्राप्नुहीत्यर्थ । कषादित्वादनुप्रयोग 'समूलघात न्यवधीदरींश्च' इत्यादिवत् । लोका भोग्य विषया । दिवि मेरुपृष्ठे । अन्तरिक्षे नक्षत्रमण्डलादौ । क्षेत्र सिद्ध स्थान तदभिज्ञम् ॥ ९ ॥

अष्टक उवाच ।
तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपात
ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता
स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोह ॥ ११

ययातिरुवाच ।
नास्मद्विधो ब्राह्मणो ब्रह्मविच्च
प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य
स्तथाऽददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ १२
नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवे
द्याच्ञापि स्याद्ब्राह्मणी वीरपत्नी ।
सोऽहं नैवाकृतपूर्वं चरेयं
विधित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १३

प्रतर्दन उवाच ।
पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप
प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १४

ययातिरुवाच ।
सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र
अप्येकैकः सप्तसप्ताप्यहानि ।
मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका
स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १५

प्रतर्दन उवाच ।
तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपात
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोह ॥ १६

ययातिरुवाच ।
न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत
योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ।
दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वा-
श्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ १७
धर्म्यं मार्गं यतमानो यशस्यं
कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ।
न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान
न्कुर्यादेवं कृपणं मां यथात्थ ॥ १८
कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै
र्विधित्समानः किमु तत्र साधु ।
ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं
नृपोत्तमो वसुमानब्रवीत्तम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सम्भवपर्वणि उत्तरयायाते द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वसुमानुवाच ।
पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्वि
र्यद्यस्ति लोको दिवि मे नरेन्द्र ।
यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्मन्
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १

ययातिरुवाच ।
यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च
यत्तेजसा तपते भानुमांश्च ।
लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै
ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ २

वसुमानुवाच ।
तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपात
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राज-
न्प्रतिग्रहस्ते यदि धीमन्प्रदुष्टः ॥ ३

आक्रम आक्रमस्व ॥ ११ ॥ ब्राह्मणोऽपि ब्रह्मवित् वेदविदेव प्रतिग्रहे वर्तेत नत्वन्यः । अस्मद्विधस्तु नैव वर्तेतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ कृपणो याच्ञा दैन्ययुक्तः । वारस्य विद्यया दिग्विजयिनः पत्नी तत्र कर्मभूमौ-साधु सत्कर्म । विधित्समानः कर्तुमिच्छन् किमु कथं चरेयं नैव कुर्यामित्यर्थः । विवित्समान इति पाठे तत्र स्वर्गे साधु लब्धुमिच्छन् ॥ १३ ॥ प्रत्येकं सप्त सप्ताप्यहानि सेविताः । सन्तो नान्तवन्तः मधुच्युतः सुखस्रवाः घृतपृक्ताः तेजोयुक्ताः ते त्वां प्रतिपालयन्ति प्रतीक्षन्ते ॥ १५ ॥ नृशंसं निंद्यम् ॥ १७ ॥ अन्यै राजभिः यत्प्रतिग्रहाख्यं न कृतं तत् अपूर्वं प्रथमं अहमेव कथं कुर्यामिति भावः ॥ १९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

पृच्छामीति ॥ १ ॥ यत् यान् तपते प्रकाशयति ॥ २ ॥

ययातिरुवाच ।
न मिथ्याऽहं विक्रयं वै स्मरामि
वृथा गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः ।
कुर्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यै-
र्विधित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ४
वसुमानुवाच ।
तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
अहं न तान्वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र
सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५
शिबिरुवाच ।
पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं
ममापि लोका यदि सन्तीह तात ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं वाचा हृदयेनापि साधू-
न्परीप्समानान्नावमस्था नरेन्द्र ।
तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते
विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः ॥ ७
शिबिरुवाच ।
तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
न चाहं तान्प्रतिपत्स्ये ह दत्वा
यत्र गत्वा नानुशोचन्ति धीराः ॥ ८
ययातिरुवाच ।
यथा त्वमिन्द्रप्रतिमप्रभाव-
स्ते चाप्यनन्ता नरदेव लोकाः ।
तथाऽद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते
तस्माच्छिबे नाभिनन्दामि देयम् ॥ ९
अष्टक उवाच ।
न चेदेकैकशो राजँल्लोकान्नः प्रतिनन्दसि ।
सर्वे प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम् ॥ १०

ययातिरुवाच ।
यदर्होऽहं तद्यतध्वं सन्तः सत्याभिनन्दिनः ।
अहं तन्नाभिजानामि यत्कृतं न मया पुरा ॥ ११
अष्टक उवाच ।
कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
यानारुह्य नरो लोकानभिवाञ्छति शाश्वतान् १२
ययातिरुवाच ।
युष्मानेते वहिष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥
अष्टक उवाच ।
अतिष्ठस्व रथान्राजन्विक्रमस्व विहायसम् ।
वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति ॥ १४
ययातिरुवाच ।
सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजः पन्था दृश्यते देवसद्मनः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः ।
आक्रमन्तो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ १६
अष्टक उवाच ।
अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गन्ता
सखा चेन्द्रः सर्वथा मे महात्मा ।
कस्मादेवं शिबिरौशीनरोऽय-
मेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् ॥ १७
ययातिरुवाच ।
अददद्देवयानाय यावद्वित्तमविन्दत ।
उशीनरस्य पुत्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि वः शिबिः ॥
दानं तपः सत्यमथाऽपि धर्मो
ह्रीः श्रीः क्षमा सौम्यमथो विधित्सा ।
राजन्नेतान्यप्रमेयाणि राज्ञः
शिबेः स्थितान्यप्रतिमस्य बुद्ध्या ॥ १९
एवंवृत्तो ह्रीनिषेवश्च यस्मा-
त्तस्माच्छिबिरत्यगाद्वै रथेन ।
वैशंपायन उवाच ।
अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छ-
न्मातामहं कौतुकेनेन्द्रकल्पम् ॥ २०

शिशुकात् शिशुमारप्रधानात्कालचक्रात् शङ्कमानः । 'अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्' इत्युक्ते । मिथ्याक्रियात्मकं कापट्यं दुस्तरमिति भावः 'शिशुकः शिशुमारे स्यादिति मेदिनी । शिशुकान्मन्दबालकादिति वा ॥ ४ ॥ परीप्समानान् याचकान् नावमस्था नावमानं कृतवानसि । स्वनवन्तः प्रख्याता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ गन्तारः मृत्वा प्राप्स्यामः नरकं भूलोकम् ॥ १० ॥ यतध्वं कर्तुं नाभि- जानामि नाङ्गाकरोमि ॥ ११ ॥ प्रकाशन्ते दृश्यन्ते ज्वलन्तो दीप्यमानाः ॥ १३ ॥ देवयानाय ब्रह्मलोकमार्गप्राप्तये यावत्सर्वस्वं अददत्सर्वत्यागीत्यर्थः । अन्ये पितृयाने नैव गता इत्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ सौम्यमक्रूरत्वम् । विधित्सा पालनेच्छा ॥ १९ ॥ सत्यमेवं श्रेय साधनमिति विधातुं पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरे अनुवदति । अथाष्टक इत्यादिना ॥ २० ॥

प्रृच्छामि त्वा नृपते ब्रूहि सत्य
कुतश्च कश्चासि सुतश्च कस्य ।
कृत त्वया यद्धि न तस्य कर्ता
लोके त्वदन्य क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ २१
ययातिरुवाच ।
ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्र
पूरो पिता सार्वभौमस्त्विहासम् ।
गुह्य चार्थ मामकेभ्यो ब्रवीमि
मातामहोऽह भवता प्रकाशम् ॥ २२
सर्वामिमा पृथिवी निर्जिगाय
प्रादामह छादन ब्राह्मणेभ्य ।
मेध्यानश्वानेकशतान्सुरूपा-
स्तदा देवा पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २३
अदामह पृथिवी ब्राह्मणेभ्य
पूर्णामिमामखिला वाहनेन ।
गोभि सुवर्णेन धनैश्च मुख्यै-
स्तदादद गा शतमर्बुदानि ॥ २४
सत्येन मे द्यौश्च वसुधरा च
तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्य
सत्य हि सन्त प्रतिपूजयन्ति ॥ २५
यदष्टक प्रब्रवीमीह सत्य
प्रतर्दन चौषदश्वि तथैव ।
सर्वे च लोका मुनयश्च देवा
सत्येन पूजा इति मे मनोगतम् ॥ २६
यो न स्वर्गजित सर्वान्यथावृत्त निवेदयत् ।
अनुसूयुर्द्विजाग्र्येभ्य स लभेन्न सलोकताम् २७
वैशपायन उवाच ।
एव राजा स महात्मा ह्यतीव
स्वैर्दौहित्रैस्तारितो मित्रसाह ।
त्यक्त्वा मही परमोदारकर्मा
स्वर्ग गत कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि उत्तरयायातसमाप्तौ त्रिनवतितमोऽध्याय ॥ ९३

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरान्नृपान् ।
यद्वीर्यान्यादृशाश्चापि यावतो यत्पराक्रमान् ॥ १
न ह्यस्मिञ्शीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिप ।
प्रजाविरहितो वाऽपि भूतपूर्व कथचन ॥ २
तेषा प्रथितवृत्ताना राज्ञा विज्ञानशालिनाम् ।
चरित श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३
वैशपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
पूरोर्वंशधरान्वीराञ्छक्रप्रतिमतेजस ।
भूरिद्रविणविक्रान्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ॥ ४
प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रय पुत्रा महारथा ।
पूरो पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरो वशकृत्तत ॥ ५
मनस्युरभवत्तस्माच्छूरसेनीसुत प्रभु ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचन ॥ ६
शक्त सहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रय ।
मनस्योरभवन्पुत्रा शूरा सर्वे महारथा ॥ ७
अन्वग्भानुप्रभृतयो मिश्रकेश्या मनस्विन ।
रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनव ॥ ८
यज्वानो जज्ञिरे शूरा प्रजावन्तो बहुश्रुता ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वास सर्वे धर्मपरायणा ॥ ९
ऋचेयुरथ कक्षेयु कृकणेयुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशा ॥ १०
तेजेयुर्बलवान्धीमान्सत्येयुश्चेन्द्रविक्रम ।
धर्मेयु सनतेयुश्च दशमो देवविक्रम ॥ ११
अनाधृष्टिरभूत्तेषा विद्वान्भुवि तथैकराट् ।
ऋचेयुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासव ॥ १२

प्रकाश प्रागुक्तमपि स्पष्टतरम् ॥ २८ ॥ छादनं जीविकात्वेन परिधानम् । अतातफलत्वादस्य धर्मस्य स्वमुखेन कार्त्तन न दोष ।अन्यथा 'न्म क्षरति कीर्तनात्' इत्युक्तेरश्रेयसे स्यात् प्रस्थे दत्वा विपिन ब्राह्मणेभ्य इतिपाठे ब्राह्मणेभ्यो दत्वा विपिन वन प्रस्थे प्रतस्थेऽह प्रस्थान कृतवानस्मि । अभ्यासलोप आर्ष । मेध्यानश्वान्यदा देवेभ्य उत्सृजति तदा देवास्त पुण्यवन्त भजन्तीत्यर्थ ॥२३॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिनवतितमोऽध्याय ॥ ९३ ॥

भगवन्निति ॥ १ ॥ चतुरन्तायाश्चतु समुद्रावच्छिन्नाया ॥ ६ ॥

अनाधृष्टिसुतस्त्वासीद्राजसूयाश्वमेधकृत् ।
मतिनार इति ख्यातो राजा परमधार्मिक ॥ १३
मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमा ।
तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युति ॥ १४
तेषा तंसुर्महावीर्य पौरव वंशमुद्वहन् ।
आजहार यशो दीप्त जिगाय च वसुंधराम् ॥ १५
ईलिन तु सुत तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
सोऽपि कृत्स्नामिमा भूमिं विजिग्ये जयता वर ॥
रथन्तर्या सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्तत ।
ईलिनो जनयामास दुष्यन्तप्रभृतीन्नृपान् ॥ १७
दुष्यन्त शूरभीमौ च प्रवसु वसुमेव च ।
तेषा श्रेष्ठोऽभवद्राजा दुष्यन्तो जनमेजय ॥ १८
दुष्यन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वान्शाकुन्तलो नृप ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यश ॥ १९
भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ २०
ततस्तान्मातर क्रुद्धा पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ।
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य वितथ पुत्रजन्म तत् ॥ २१
ततो महद्भि क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ।
लेभे पुत्र भरद्वाजाद्भुमन्यु नाम भारत ॥ २२
तत पुत्रिणमात्मान ज्ञात्वा पौरवनन्दन ।
भुमन्यु भरतश्रेष्ठ यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ २३
ततो दिविरथो नाम भुमन्योरभवत्सुत ।
सुहोत्रश्च सुहोता च सुहवि सुयजुस्तथा ॥ २४
पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन्सुता ।
तेषा ज्येष्ठ सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् २५
राजसूयाश्वमेधाद्यै सोयजद्बहुभि सवै ।
सुहोत्र पृथिवी कृत्स्ना बुभुजे सागराम्बराम् २६
पूर्णा हस्तिगजाश्वैश्च बहुरत्नसमाकुलाम् ।
ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ॥ २७
हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ।
सुहोत्रे राजनि तदा धर्मत शासति प्रजा ॥ २८
चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमि शतसहस्रश ।
प्रवृद्धजनसस्या च सर्वदैव व्यरोचत ॥ २९
ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपते ।
अजमीढ सुमीढ च पुरुमीढ च भारत ॥ ३०
अजमीढो वरस्तेषा तस्मिन्वंश प्रतिष्ठित ।
षट्पुत्रान्सोप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ ३१
ऋक्ष धूमिन्यथो नीली दुष्यन्तपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयज्जह्नु सुतौ व्रजनरूपिणौ ॥ ३२
तथेमे सर्वपञ्चाला दुष्यन्तपरमेष्ठिनो ।
अन्वया कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजस ३३
व्रजनरूपिणयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकर सुत ॥ ३४
आर्क्षे संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधराम् ।
संक्षय सुमहानासीत्प्रजानामिति न श्रुतम् ॥३५
व्यशीर्यत ततो राष्ट्र क्षयैर्नानाविधैस्तदा ।
क्षुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ॥
अभ्यघ्नन्भारतांश्चैव सपत्नाना बलानि च ।
चालयन्वसुधा चेमा बलेन चतुरङ्गिणा ॥ ३७
अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ।
अक्षौहिणीभिर्दशभि॰ स एन समरेऽजयत् ॥ ३८
तत सदार सामात्य सपुत्रससुहृज्जन ।
राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महाभयात् ॥ ३९
सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपत ॥ ४०
तत्रावसन्बहून्कालान्भारता दुर्गमाश्रिता ।
तेषा निवसता तत्र सहस्र परिवत्सरान् ॥ ४१
अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानृषि ।
तमागत प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ॥ ४२
अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा ।
निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ४३
तमासने चोपविष्ट राजा वव्रे स्वय तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतेमहि ॥ ४४
ओमित्येव वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ।
अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ॥ ४५
विषाणभूत सर्वस्या पृथिव्यामिति न श्रुतम् ।
भरताध्युषित पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ॥ ४६
पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षित ।
तत स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबल ॥ ४७
आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणै ।
तत संवरणात्सौरी तपती सुषुवे कुरुम् ॥ ४८

वितथ विगतस्तथा भावो ननकसादृश्य यत्र तत्तादृश पुत्रजन्म ॥ २१ ॥ सवै सवसञ्ज्ञैर्यज्ञै ॥ २६ ॥ व्रजनरूपिणयोरित्यक्षराधिक्यमार्षम् ॥ ३४ ॥ आर्क्षे ऋक्षपुत्रे ॥ ३५ ॥ क्षयै नाशहेतुभि क्षुत्प्रभृतिभि अन्ययात्त संवरण एन संवरणमेव ॥ ३८ ॥ पलायत अडभाव आर्ष ॥ ३९ ॥ ओमित्यङ्गीकारे । विषाणवत् गिरिश्रृङ्गवत् श्रेष्ठभूतम् ॥ ४६ ॥ बलिभृत करदान् ॥ ४७ ॥ सौरी सूर्यकन्या ॥ ४८ ॥

राजत्वे त प्रजा सर्वा धर्मज्ञ इति वव्रिरे ।
तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ॥
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ।
अश्ववन्तमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम् ॥ ५०
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम ।
पञ्चैतान्वाहिनीपुत्रान्व्यजायत मनस्विनी ॥ ५१
अविक्षितं परिक्षित्तु शबलाश्वस्तु वीर्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः ५२
उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।
एतेषामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजैर्गुणैः ।
जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महारथाः ॥ ५३
परीक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ५४
इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः ।
जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ५५
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्बाह्लीक एव च ।
निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली ॥ ५६
कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ।
सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वभूतहिते रताः ॥ ५७
धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः ५८
हविःश्रवास्तथेन्द्राभो भुमन्युश्चापराजितः ।
धृतराष्ट्रसुतानां तु त्रीनेतान्प्रथितान्भुवि ॥ ५९
प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत ।
प्रतीपः प्रथितस्तेषां बभूवाप्रतिमो भुवि ॥ ६०
प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।
देवापिः शान्तनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः ॥ ६१
देवापिश्च प्रवव्राज तेषां धर्महितेप्सया ।
शान्तनुश्च महीं लेभे बाह्लीकश्च महारथः ॥ ६२
भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो नराधिपाः ।
देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ६३
एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पूरुवंशानुकीर्तने चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

जनमेजय उवाच ।
श्रुतस्त्वत्तो मया ब्रह्मन्पूर्वेषां संभवो महान् ।
उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः ॥१
किं तु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति ।
प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ २
एतामेव कथां दिव्यामाप्रजापतितो मनोः ।
तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३
सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुत्तमम् ।
विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशःस्फीतमवस्थितम् ॥४
गुणप्रभाववीर्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ।
न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
शृणु राजन्पुरा सम्यङ्मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
प्रोच्यमानं मया कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ६
दक्षाददितिरदितेर्विवस्वान्विवस्वतो मनुर्मनोरिला इलायाः पुरूरवाः । पुरूरवस आयुरायुषो नहुषो नहुषाद्ययातिर्ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः ॥ ७
उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम ॥ ८
अत्रानुवंशश्लोको भवति ।
यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९
तत्र यदोर्यादवाः पूरोः पौरवाः ॥ १०
पूरोस्तु भार्या कौसल्या नाम तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम यस्त्रीनश्वमेधानाजहार विश्वजिता चेष्ट्वा वनं विवेश ॥ ११

अश्ववन्तं एवाविक्षिदिति संज्ञातरम् ॥ ५२ ॥ सुतानां कुण्डिकादीनां मध्ये प्रथितान् आहुरिति शेषः । सुतानाहुरिति पाठे तु एतांस्तेभ्योन्यान्वक्ष्यमाणान् प्रथितानाहुरिति व्याख्येयम् ॥ ५९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥९४॥

श्रुत इति ॥ १ ॥ गुणा दातृत्वादयः प्रभावो देवतादिवशित्वम् । वीर्यं शारीरं बलम् । ओजः मानसं सामर्थ्यं धैर्यादि । सत्वमदीनत्वं उत्साहः प्रयतमानता ॥ ५ ॥ अदितेर्दक्षोऽजायत दक्षाद्दितिरिति परिश्रुतयोः सृष्टिक्रमयोरन्यमाह । दक्षाददितिरिति । आद्यस्तु हरिवंशे वक्ष्यते । अदितेर्दक्षो द्वादश इति । अनयोश्च पक्षयोः कल्पभेदेन व्यवस्था॥७॥

जनमेजय खल्वनन्ता नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् य प्राची दिश जिगाय यावत्सूर्योदयात्ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम् ॥ १२ ॥

प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे यादवी तस्यामस्य जज्ञे सयाति ॥ १३

सयाति खलु दृषद्वतो दुहितर वराङ्गीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे अहयाति ॥ १४

अहयाति खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमती नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौम ॥ १५

सार्वभौम खलु जित्वा जहार कैकेयी सुनन्दा नाम तामुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम ॥ १६

जयत्सेन खलु वैदर्भीमुपयेमे सुश्रवा नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीन ॥ १७

अवाचीनोऽपि वैदर्भीमपरामेवोपयेमे मर्यादा नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिह ॥ १८

अरिह खल्वाङ्गीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे महाभौम ॥ १९

महाभौम खलु प्रासेनजितिमुपयेमे सुयज्ञा नाम तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी य पुरुषमेधानामयुतमानयत्तेनास्यायुतनायित्वम् ॥ २०

अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे कामा नाम तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधन ॥ २१

स खलु कालिङ्गी करम्भा नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवातिथि ॥ २२

देवातिथि खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादा नाम तस्यामस्य जज्ञेऽरिहो नाम ॥ २३

अरिह खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवा नाम तस्या पुत्रमजीजनदृक्षम् ॥ २४

ऋक्ष खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वाला नाम तस्या पुत्र मतिनार नामोत्पादयामास ॥ २५

मतिनार खलु सरस्वत्या गुणसमन्वित द्वादशवार्षिक सत्रमाहरत् । समाप्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य त भर्तार वरयामास तस्या पुत्रमजीजनत्तसु नाम ॥ २६

अत्रानुवशश्लोको भवति ।

तसु सरस्वतीपुत्र मतिनारादजीजनत् ।
ईलिन जनयामास कालिङ्ग्या त सुरात्मजम् २७

ईलिनस्तु रथन्तर्या दुष्यन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजीजनत् ॥ २८

दुष्यन्त खलु विश्वामित्रदुहितर शकुन्तला नामोपयेमे तस्यामस्यजज्ञे भरत ॥ २९

अत्रानुवशश्लोकौ भवत ।

भस्त्रा माता पितु पुत्रो येन जात स एव स ।
भरस्व पुत्र दुष्यन्त मावमस्था शकुन्तलाम् ३०
रेतोधा पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् '
त्व चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला' ३१

ततोऽस्य भरतत्व भरत खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दा नाम तस्यामस्य जज्ञे भुमन्यु ॥ ३२

भुमन्यु खलु दाशार्हीमुपयेमे विजया नाम तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्र ॥ ३३

सुहोत्र खल्विक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णा नाम तस्यामस्य जज्ञे हस्ती । य इद हास्तिनपुर स्थापयामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३४

हस्ती खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यशोधरा नाम तस्यामस्य जज्ञे विकुण्ठनो नाम ॥ ३५

विकुण्ठन खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवा नाम तस्यामस्य जज्ञे अजमीढो नाम ॥ ३६

अजमीढस्य चतुर्विंश पुत्रशत बभूव कैकेय्या गान्धार्या विशालायामृक्षाया चेति पृथक्पृथक् वशधरा नृपतय । तत्र वंशकर सवरण ॥ ३७

सवरण खलु वैवस्वती तपती नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरु ॥ ३८

कुरु खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गी नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूर ॥ ३९

विदूरस्तु माधवीमुपयेमे सप्रिया नाम तस्यामस्य जज्ञे अनश्वा नाम ॥ ४०

अनश्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृता नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥ ४१

परीक्षित्खलु बाहुदामुपयेमे सुयशा नाम तस्यामस्य जज्ञे भीमसेन ॥ ४२

भीमसेन खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारी नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम ॥ ४३

प्रतिश्रवस प्रतीप खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दा नाम तस्या पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीक चेति ॥ ४४

यावत्सूर्योदयात् उदयाचलपर्यन्तम् एकेनैवाह्ना इति तु भाव ॥ १२ ॥

देवापि खलु बाल एवारण्य विवेश । शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥ ४५

अत्रानुवशश्लोको भवति ।

य य कराभ्या स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।
पुनर्युवाच भवति तस्मात्त शान्तनु विदु ॥
इति तदस्य शान्तनुत्वम् ॥ ४६

शान्तनु खलु गङ्गा भागीरथीमुपयेमे तस्या मस्य जज्ञे देवव्रतो नाम यमाहुर्भीष्ममिति ॥ ४७

भीष्म खलु पितु प्रियचिकीर्षया सत्यवती मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति ॥ ४८

तस्या पूर्व कानीनो गर्भ पराशरात् द्वैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतु ॥ ४९

विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हत विचित्रवीर्यस्तु राजासीत् ॥ ५०

विचित्रवीर्य खलु कौसल्यात्मजेऽम्बिकाबालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५१

विचित्रवीर्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्व प्राप्तस्तत सत्यवत्यचिन्तयन्मा दौष्यन्तो वश उच्छेद व्रजेदिति ॥ ५२

सा द्वैपायनमृषिं मनसा चिन्तयामास ।
स तस्या पुरत स्थित किं करवाणीति ॥ ५३

सा तमुवाच भ्राता तवानपत्य एव स्वर्यातो विचित्रवीर्य साध्वपत्य तस्योत्पादयेति ॥ ५४

स तथेत्युक्त्वा त्रीन्पुत्रानुत्पादयामास । धृतराष्ट्र पाण्डु विदुर चेति ॥ ५५

तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञ पुत्रशत बभूव गान्धार्या वरदानात् द्वैपायनस्य ॥५६

तेषा धृतराष्ट्रस्य पुत्राणा चत्वार प्रधाना बभूवु । दुर्योधनो दु शासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ॥ ५७

पाण्डोस्तु द्वे भार्ये बभूवतु कुन्ती पृथा नाम माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने ॥ ५८

अथ पाण्डुर्मृगया चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्या वर्तमान तथैवाद्भुतमनासादितकामरसमतृप्त च बाणेनाजघान ॥ ५९

स बाणविद्ध उवाच पाण्डु चरता धर्ममिम येन त्वयाऽभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसो निहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरस पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति स विवर्णरूपस्तथा पाण्डु शाप परिहरमाणो नोपासर्पत भार्ये वाक्य चोवाच ॥ ६०

स्वचापल्यादिद प्राप्तवानह शृणोमि च नानपत्यस्य लोका सन्तीति । सा त्व मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच सा तथोक्ता पुत्रानुत्पादयामास । धर्माद्युधिष्ठिर मारुताद्भीमसेन शक्रादर्जुनमिति ॥ ६१

ता सहृष्ट पाण्डुरुवाच ।

इय ते सपत्न्यनपत्या साध्वस्या अपत्यमुत्पाद्यतामिति । एवमस्त्विति कुन्ती ता विद्या माद्र्या प्रायच्छत् ॥ ६२

माद्र्यामश्विभ्या नकुलसहदेवावुत्पादितौ ६३

माद्रीं खल्वलङ्कृता दृष्ट्वा पाण्डुर्भाव चक्रे स ता स्पृष्ट्वैव विदेहत्व प्राप्त ॥ ६४

तत्रैन चिताग्निस्थ माद्री समन्वारुरोह । उवाच कुन्तीं यमयोरप्रमत्तया त्वया भवितव्यमिति ॥ ६५

ततस्ते पाण्डवा कुन्त्या सहिता हास्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य च विदुरस्य च निवेदिता । सर्ववर्णाना च निवेद्य तर्हितास्तापसा बभूवु प्रेक्ष्यमाणाना तेषाम् ॥ ६६

तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टि पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदु ॥ ६७

प्रतिगृहीताश्च पाण्डवा पितुर्निधनमावेदयन्तस्तस्यौर्ध्वदेहिक न्यायतश्च कृतवन्तस्तास्तत्र निवसत पाण्डवान्बाल्यात्प्रभृति दुर्योधनो नामर्षयत् ॥ ६८

पापाचारो राक्षसी बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तु च व्यवसितो भावित्वाच्चार्थस्य न शकितास्ते समुद्धर्तुम् ॥ ६९

ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनुप्रेषिता गमनमरोचयन् ॥ ७०

तत्रापि जतुगृहे दग्धु समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रितेनेति ॥ ७१

तस्माच्च हिडिम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रा गता ७२

तस्यामप्येकचक्राया बक नाम राक्षस हत्वा पाञ्चालनगरमधिगता ॥ ७३

तत्र द्रौपदीं भार्यामविन्दन् स्वविषय चाभिजग्मु ॥ ७४

कुशलिन पुत्राश्चोत्पादयामासु प्रतिविन्ध्यं युधिष्ठिर सुतसोम वृकोदर श्रुतकीर्तिमर्जुनः

शतानीक नकुल श्रुतकर्माण सहदेव इति ॥ ७५

युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविका नाम कन्या स्वयवराल्लेभे । तस्या पुत्र जनयामास यौधेय नाम ॥ ७६

भीमसेनोपि काश्या बलन्धरा नामोपयेमे वीर्यशुल्का तस्या पुत्र सर्वग नामोत्पादयामास।

अर्जुन खलु द्वारवती गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रा भद्रभाषिणी भार्यामुदावहत् । स्वविषय चाभ्याजगाम कुशली तस्या पुत्रमभिमन्युमनीव गुणसपन्न दयित वासुदेवस्याऽजनयत् ॥ ७८

नकुलस्तु चैद्या करेणुमती नाम भार्यामुदावहत्तस्या पुत्र निरामित्र नामाजनयत् ॥ ७९

सहदेवोपि माद्रीमेव स्वयवरे विजया नामोपयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितर तस्या पुत्रमजनयत्सुहोत्र नाम ॥ ८०

भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिडिम्बाया राक्षस घटोत्कच पुत्रमुत्पादयामास ॥ ८१

इत्येत एकादश पाण्डवाना पुत्रास्तेषा वशकरोऽभिमन्यु ॥ ८२

स विराटस्य दुहितरमुपयेमे उत्तरा नाम । तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽभवत्तमुत्सङ्गेन प्रतिजग्राह पृथा नियोगात् पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य षाण्मासिक गर्भमहमेन जीवयिष्यामीति ॥ ८३

स भगवता वासुदेवेनासजातबलवीर्यपराक्रमो कालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन सजीवित । जीवयित्वा चैनमुवाच परिक्षीणे कुले जातो भवत्वय परिक्षिन्नामेति ॥ ८४

परिक्षित्खलु माद्रवतीं नामोपयेमे त्वन्मातर तस्या भवान् जनमेजय ॥ ८५

भवतो पुष्टमाया द्वौ पुत्रौ जज्ञाते । शतानीक शङ्कुकर्णश्च शतानीकस्य वैदेह्या पुत्र उत्पन्नोऽश्वमेधदत्त इति ॥ ८६

एष पूरोर्वंश पाण्डवाना च कीर्तितो धन्य पुण्य परमपवित्र सतत श्रोतव्यो ब्राह्मणैर्नियमवद्भिरनन्तर क्षत्रियै स्वधर्मनिरतै प्रजापालनतत्परैर्वैश्यैरपि च श्रोतव्योधिगम्यश्च तथा शूद्रैरपि त्रिवर्णशुश्रूषुभि श्रद्दधानैरिति ॥ ८७

इतिहासमिम पुण्यमशेषत श्रावयिष्यन्ति ये नरा श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा वेदपरास्तेपि स्वर्गजित पुण्यलोका भवन्ति सतत देवब्राह्मणमनुष्याणा मान्या सपूज्याश्च॥

पर हीद भारत भगवता व्यासेन प्रोक्त पावन ये ब्राह्मणादयो वर्णा श्रद्दधाना अमत्सरा मैत्रा वेदसपन्ना श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजित सुकृतिनोऽशोच्या कृताकृते भवन्ति ॥ ८९

भवति चात्र श्लोक ।

इद हि वेदै समित पवित्रमपि चोत्तमम् ।
धन्य यशस्यमायुष्य श्रोतव्य नियतात्मभि ॥९०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि पूरुवशानुकीर्तने पञ्चनवतितमोऽध्याय ॥९५॥

वैशपायन उवाच ।

इक्ष्वाकुवशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपति ।
महाभिष इति ख्यात सत्यवाक्सत्यविक्रम ॥ १
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
तोषयामास देवेश स्वर्ग लेभे तत प्रभु ॥ २
तत कदाचिद्ब्रह्माणमुपासाचक्रिरे सुरा ।
तत्र राजर्षयो ह्यासन्स च राजा महाभिष ॥ ३
अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम् ।
तस्या वास समुध्दूत मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४
ततो भवन्सुरगणा सहसा वाङ्मुखास्तदा ।
महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५
सोऽपध्यातो भगवता ब्रह्मणा तु महाभिष ।
उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६
ययाहृतमनाश्चासि गङ्गया त्व हि दुर्मते ।
सा ते वै मानुषे लोके विप्रियाण्या चरिष्यति ७
यदा ते भविता मन्युस्तदा शापाद्विमोक्ष्यसे ।

वैशपायन उवाच ।

स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपानन्यास्तपोधनान् ॥ ८

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चनवति तमोऽध्याय ॥ ९५ ॥

भीष्मोत्पत्तिं वक्तुं तत्पितु शान्तनोरुत्पत्तिमाह इक्ष्वाकुवशेति ॥ १ ॥ अपध्यात शप्त ॥ ६ ॥

प्रतीप रोचयामास पितरं भूरितेजसम् ।
महाभिषं तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्याच्च्युतं नृपम् ॥ ९
तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्तत्सरिद्वरा ।
सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतान्नृप ॥ १०
ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान्दिवौकसः ।
तथारूपांश्च तान्दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितां वरा ॥ ११
किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि ॥१२
अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वसिष्ठेन महात्मना ।
विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम् ॥ १३
संध्यां वसिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा ।
तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ संभवतेति ह ॥ १४
न तच्छक्यं निवर्तयितुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
त्वमस्मान्मानुषी भूत्वा सृज पुत्रान्वसून्भुवि ॥१५
न मानुषीणां जठरं प्रविशेम वयं शुभे ।
इत्युक्ता तैश्च वसुभिस्तथेत्युक्त्वाऽब्रवीदिदम् १६

गङ्गोवाच ।

मर्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ।

वसव ऊचुः

प्रतीपस्य सुतो राजा शान्तनुर्लोकविश्रुतः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥१७

गङ्गोवाच ।

ममाप्येवं मतं देवा यथा मां वदतानघाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकं चैतदीप्सितम् १८

वसव ऊचुः ।

जातान्कुमारान्स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि ।
यथा न चिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे ॥

गङ्गोवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् ।
नास्य मोघः सङ्गमः स्यात्पुत्रहेतोर्मया सह ॥२०

वसव ऊचुः ।

तुरीयार्धं प्रदास्यामो वीर्यस्यैकैकशो वयम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः ॥ २१
न संपत्स्यति मर्त्येषु पुनस्तस्य तु संततिः ।
तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्यवान् ॥२२
एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह ।
जग्मुः संहृष्टमनसो यथा संकल्पमञ्जसा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि महाभिषोपाख्याने षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रतीपो राजासीत्सर्वभूतहितः सदा ।
निषसाद समा बह्वीर्गङ्गाद्वारगतो जपन् ॥ १
तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा स्त्रीरूपधारिणी ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ २
अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी ।
दक्षिणं शालसंकाशमूरुं भेजे शुभानना ॥ ३
प्रतीपस्तु महीपालस्तामुवाच यशस्विनीम् ।
करोमि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम्

स्त्र्युवाच ।

त्वामहं कामये राजन्भजमानां भजस्व माम् ।
त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ५

प्रतीप उवाच ।

नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि ।
न चासवर्णां कल्याणि धर्म्यमेतद्धि मे व्रतम् ॥ ६

स्त्र्युवाच ।

नाश्रेयस्यास्मि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भजन्तीं भज मां राजन्दिव्यां कन्यां वरस्त्रियम् ॥

प्रतीप उवाच ।

त्वया निवृत्तमेतत्तु यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्मविप्लवः ॥ ८
प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने ।
अपत्यानां स्नुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९

विध्वस्तवपुषः दिवश्च्युतत्वात् ॥ १० ॥ अत्यभिसृता अतिक्रान्तवन्तः । वक्ष्यमाणेन तद्धेनुहरणेनेति शेषः ॥ १४ ॥ सृज उत्पादय ॥ १५ ॥ न चिरकालं शीघ्रम् । नः अस्माकम् ॥ १९ ॥ तुरीयार्धं अष्टमांशम् । एवमष्टभिरष्टमांशैरेको द्यौर्भविता यो मुख्योऽपराधी ॥ २१ ॥

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

तत इति ॥ १ ॥ दिव्या दिवि भवाम् ॥ ७ ॥ त्वया हेतुभूतया निवृत्तं निरस्तम् ॥ ८ ॥ आश्लिष्टा संगता ॥ ९ ॥

सव्योरु कामिनीभोग्यस्त्वया स च विवर्जित ।
तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि काम वराङ्गने ॥ १०
स्नुषा मे भव सुश्रोणि पुत्रार्थे त्वा वृणोम्यहम् ।
स्नुषापक्ष हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ११

स्त्र्युवाच ।

एवमप्यस्तु धर्मज्ञ सयुज्येय सुतेन ते ।
त्वद्भक्त्या तु भजिष्यामि प्रख्यात भारत कुलम् १२
पृथिव्या पार्थिवा ये च तेषा यूय परायणम् ।
गुणा न हि मया शक्या वक्तु वर्षशतैरपि ॥ १३
कुलस्य ये व प्रथितास्तत्साधुत्वमथोत्तमम् ।
समयेनेह धर्मज्ञ आचरेय च यद्विभो ॥ १४
तत्सर्वमेव पुत्रस्ते न मीमासेत कर्हिचित् ।
एव वसन्ती पुत्रे ते वर्धयिष्याम्यहं रतिम् ॥ १५
पुत्रै पुण्यै प्रियैश्चैव स्वर्ग प्राप्स्यति ते सुत ।

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु सा राजस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६
पुत्रजन्म प्रतीक्षन्वै स राजा तदधारयत् ।
एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीप क्षत्रियर्षभ ॥ १७
तपस्तेपे सुतस्यार्थे सभार्य कुरुनन्दन ।
तयो समभवत्पुत्रो वृद्धयो स महाभिष ॥ १८
शान्तस्य जज्ञे सतानस्तस्मादासीत्स शान्तनु ।
सस्मरश्चाक्षयाँल्लोकान्विजातान्स्वेन कर्मणा ॥ १९
पुण्यकर्मकृदेवासीच्छान्तनु कुरुसत्तम ।
प्रतीप शान्तनु पुत्र यौवनस्थ ततोऽन्वशात् ॥ २०
पुरा स्त्री मा समभ्यागाच्छान्तनो भूतये तव ।
त्वामाव्रजेद्यदि रह सा पुत्र वरवर्णिनी ॥ २१
कामयानाऽभिरूपाढ्या दिव्यस्त्री पुत्रकाम्यया ।
सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि चाङ्गने
यच्च कुर्यान्न तत्कर्म सा प्रष्टव्या त्वयाऽनघ ।
मन्नियोगाद्भजन्तीं ता भजेथा इत्युवाच तम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एव सदिश्य तनय प्रतीप शान्तनु तदा ।
स्वे च राज्येऽभिषिच्यैन वन राजा विवेश ह २४
स राजा शान्तनुर्धीमान्देवराजसमद्युति ।
बभूव मृगयाशील सतत वनगोचर ॥ २५
स मृगान्महिषाश्चैव विनिघ्नन्राजसत्तम ।
गङ्गामनुचचारैक सिद्धचारणसेविताम् ॥ २६
स कदाचिन्महाराज ददर्श परमा स्त्रियम् ।
जाज्वल्यमाना वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवापराम् २७
सर्वानवद्या सुदती दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माम्बरधरामेका पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २८
ता दृष्ट्वा हृष्टरोमाऽभूद्विस्मितो रूपसपदा ।
पिबन्निव च नेत्राभ्या नातृप्यत नराधिप ॥ २९
सा च दृष्ट्वैव राजान विचरन्त महाद्युतिम् ।
स्नेहादागतसौहार्दा नातृप्यत विलासिनी ॥ ३०
तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ।
देवी वा दानवी वा त्व गन्धर्वी चाथ वाप्सरा ३१
यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे ।
याचे त्वा सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि शान्तनूपाख्याने सप्तनवतितमोऽध्याय ॥ ९७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञ सस्मित मृदु वल्गु च ।
वसूना समय स्मृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ १
उवाच चैव राज्ञ सा ह्लादयन्ती मनो गिरा ।
भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ २
यत्तु कुर्यामह राजन् शुभ वा यदि वाऽशुभम् ।
न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम् ३
एव हि वर्तमानेऽह त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ।
वारिता विप्रिय चोक्ता त्यजेय त्वामसशयम् ॥ ४
तथेति सा यदा तूक्ता तदा भरतसत्तम ।
प्रहर्षमतुल लेभे प्राप्य त पार्थिवोत्तमम् ॥ ५

समयेन नियमेन ॥ १४ ॥ न मीमांसेत न विचारयेत ॥ १५ ॥ शान्तनुशब्दव्युत्पत्तिमाह । शान्तस्येति । शान्तस्योपरतस्य वशस्य सतानो विस्तार इति शान्तनु । तकारलोपेन शान्तनुरिति नाम सस्मरन्निति । अव्यवहितमपि ज्ञानबलेन जानातीत्यर्थ ॥ १९ ॥ नानुयोक्तव्या न प्रष्टव्या ॥ २२ ॥ सर्वत्र रूपौदार्यादावानिन्द्याम् ॥ २८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तनवतितमोऽध्याय ॥ ९७ ॥

एतदिति अनिन्दिता गङ्गा ॥ १ ॥ राज्ञ शान्तनो ॥ २ ॥

आसाद्य शान्तनुस्ता च बुभुजे कामतो वशी ।
न प्रष्टव्येति मन्वानो न स ता किंचिदूचिवान् ६
स तस्या शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च ।
उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपति ॥ ७
दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
मानुष विग्रह कृत्वा श्रीमन्त वरवर्णिनी ॥ ८
भाग्योपनतकामस्य भार्या चोपनताऽभवत् ।
शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराजसमद्युते ॥ ९
सभोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्यमनोहरै ।
राजान रमयामास यथा रेमे तथैव स ॥ १०
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृत ।
सवत्सरानृतून्मासान्नबुबुधे न बहून्गतान् ॥ ११
रममाणस्तया सार्ध यथाकाम नरेश्वर ।
अष्टावजनयत्पुत्रास्तस्याममरसनिभान् ॥ १२
जात जात च सा पुत्र क्षिपत्यम्भसि भारत ।
प्रीणाम्यहत्वामित्युक्त्वा गङ्गा स्रोतस्यमज्जयत्१३
तस्य तन्न प्रिय राज्ञ शान्तनोरभवत्तदा ।
न च ता किंचनोवाच त्यागाद्भीतो महीपति १४
अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव ।
उवाच राजा दु खार्त परीप्सन्पुत्रमात्मन ॥ १५
मा वधी कस्य काऽसीति किं हिनत्सि सुतानिति
पुत्रघ्नि सुमहत्पाप सप्राप्त ते सुगर्हितम् ॥ १६
स्त्र्युवाच ।
पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्र पुत्रवता वर ।
जीर्णस्तु मम वासोऽय यथा स समय कृत १७
अह गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताह त्वया सह ॥ १८
इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजस ।
वसिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागता ॥ १९
तेषा जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते ।
मद्विधा मानुषी धात्री लोकेनास्तीह काचन॥२०
तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षया २१
देवाना समयस्त्वेष वसूना सश्रुतो मया ।
जात जात मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति २२
तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मन ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्र पाहि महाव्रतम्२३
एष पर्यायवासो मे वसूना सनिधौ कृत ।
मत्प्रसूर्ति विजानीहि गङ्गादत्तमिम सुतम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि भीष्मोत्पत्तावष्टनवतितमोऽध्याय ॥ ९८ ॥

शान्तनुरुवाच ।
आपवो नाम कोन्वेष वसूना किं च दुष्कृतम् ।
यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं योनिमागता ॥ १
अनेन च कुमारेण त्वया दत्तेन किं कृतम् ।
यस्य चैव कृतेनाय मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २
ईशा वै सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम् ।
मानुषेष्वुदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि ॥ ३
वैशपायन उवाच ।
एवमुक्ता तदा गङ्गा राजानमिदमब्रवीत् ।
भर्तार जाह्नवी देवी शान्तनु पुरुषर्षभ ॥ ४
गङ्गोवाच ।
य लेभे वरुण पुत्र पुरा भरतसत्तम ।
वसिष्ठनामा स मुनि ख्यात आपव इत्युत ॥ ५
तस्याश्रमपद पुण्य मृगपक्षिसमन्वितम् ।
मेरो पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तुकुसुमावृतम् ॥ ६
स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन्भरतसत्तम ।
वने पुण्यकृता श्रेष्ठ स्वादुमूलफलोदके ॥ ७
दक्षस्य दुहिता या तु सुरभीत्यभिशब्दिता ।
गा प्रजाता तु सा देवी कश्यपाद्भरतर्षभ ॥ ८

भाग्योपनतकामस्य शुभादृष्टेन प्राप्ताभिलषितस्य ॥ ९॥ हाव शृङ्गारजो भाव लास्य सुकुमारनृत्यम् ॥१०॥ पाठान्तरे अमराणामपि वर्णिन चित्रकरान् ॥ १२ ॥ प्रीणामि मानुषदेहवियोजनेन प्रीणयामि । त्वा देवतारूपम् । स्रोतसि प्रवाहे ॥ १३ ॥ ते त्वया ॥ १६ ॥ धात्री गर्भ धारिणी ॥ २० ॥ तज्जननीहेतो ब्रह्मसभायां मयि तवा भिलाषात् ॥ २१ ॥ सश्रुतोऽङ्गीकृत ॥ २२ ॥ आपवस्य वसिष्ठस्य ॥ २३ ॥ एष पुत्र मे मया अष्टाना वसूनां सनिधौ कृतस्त्वदर्थे सप्रार्थित । किं भूत वसूना पर्याया रूपान्तराणि एकैकस्याष्टमांशप्रदानात् । तेषा वास स्थान सर्वेषामशैर्घटितोय मया त्वदर्थे प्रार्थित इत्यर्थ ॥ २४ ॥ इति आ० नै० भा० भा० अष्टनवतितमोऽध्याय ॥ ९८ ॥

आपवो नामेति ॥ १ ॥ गां प्रजाता नन्दिनी जनितवती ॥ ८ ॥

मा वधीः कस्य काऽसीति किं हिनत्सि सुतानिति।
पुत्रघ्नि सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम् ॥
आदि० ९८ १६

अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुहां वराम् ।
तां लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः ॥ ९
सा तस्मिंस्तापसारण्ये वसन्ती मुनिसेविते ।
चचार पुण्ये रम्ये च गौरपेतभया तदा ॥ १०
अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥ ११
ते सदारा वनं तच्च व्यचरन्त समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२
तत्रैकस्याथ भार्या तु वसोर्वासवविक्रम ।
सचरन्ती वने तस्मिन्गां ददर्श सुमध्यमा ॥ १३
नन्दिनीं नाम राजेन्द्र सर्वकामधुगुत्तमाम् ।
सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसंपदा ॥ १४
द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षण ।
आपीनां च सुदोग्ध्रीं च सुवालधिखुरां शुभाम् ॥ १५
उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ।
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ॥ १६
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ।
द्यौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम ॥ १७
उवाच राजंस्तां देवीं तस्या रूपगुणान्वदन् ।
एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसितेक्षणा ॥ १८
ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ।
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे ॥ १९
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत्स्थिरयौवनः ।
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम सुमध्यमा ॥ २०
तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्ततेजसम् ।
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ॥ २१
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ।
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसंधस्य धीमतः ॥ २२
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसंपदा ।
तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् ॥ २३
आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्धन ।
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ॥ २४
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ।
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ २५
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथंचन ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ॥ २६
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ।
तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप ॥ २७
ऋषेस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २८
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत्स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २९
ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।
नाध्यगमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ ३०
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः ।
ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ३१
यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् ।
तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३२
एवं शशाप भगवान्वसूंस्तान्भरतर्षभ ।
वशं क्रोधस्य संप्राप्त आपवो मुनिसत्तम ॥ ३३
शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
एवं स शप्तवान्राजन्वसूनष्टौ तपोधनः ॥ ३४
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान्क्रोधसमन्वितः ।
अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः ॥ ३५
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ।
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ ॥ ३६
लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ।
आपवात्पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३७
उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥ ३८
अयं तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति ।
द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३९
नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान्यदब्रुवम् ।
न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ४०
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान्वर्जयिष्यति ॥ ४१
एवमुक्त्वा वसून्सर्वान्स जगाम महानृषिः ।
ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा ॥ ४२
अयाचन्त च मां राजन्वरं तच्च मया कृतम् ।
जाताञ्जातान्प्रक्षिपास्मान्स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४३
एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम ।
मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम् ॥ ४४
अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम ।
द्यौ राजन्मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४५

द्यवे द्युसंज्ञाय वसवे वालधिः पुच्छम् ॥ १५ ॥ वसुनन्दिनी वसुप्रिया ॥ १६ ॥ प्रपातः वसिष्ठशापरूपो भृगुपतनं वा न तर्कितः रागान्धत्वात् ॥ २८ ॥ सुवालधिं सुपुच्छाम् ॥३२॥ न प्रजास्यति आत्मनः प्रजेच्छां न करिष्यति । व्यजतोयम् ॥४०॥ तत्र हेतुः पितुरिति ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।
एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम्॥ ४६
स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् ।
द्युनामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः ४७
शान्तनुश्चापि शोकार्तो जगाम स्वपुरं ततः ।
तस्याहं कीर्तयिष्यामि शान्तनोरधिकान्गुणान्४८
महाभाग्यं च नृपतेर्भारतस्य महात्मनः ।
यस्येतिहासो द्युतिमान्महाभारतमुच्यते ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवप० आपवोपाख्याने नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

वैशंपायन उवाच ।
स राजा शान्तनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः ।
धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १
दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
नित्यान्यासन्महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे ॥ २
एवं स गुणसंपन्नो धर्मार्थकुशलो नृपः ।
आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता सर्वजनस्य च ॥ ३
कम्बुग्रीवः पृथ्व्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्वैर्नृपतिलक्षणैः ॥ ४
तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः ।
धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थिताः ॥ ५
एतान्यासन्महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे ।
न चास्य सदृशः कश्चिद्धर्मतः पार्थिवोऽभवत् ॥६
वर्तमानं हि धर्मेषु सर्वधर्मभृतां वरम् ।
तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ७
वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ८
तेन कीर्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ।
यज्ञदानक्रियाशीलाः समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ९
शान्तनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा ।
नियमात्सर्ववर्णानां धर्मोत्तरमवर्तत ॥ १०
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्यचरन्विशः ॥ ११
स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने ।
वसन्सागरपर्यन्तामन्वशासद्वसुंधराम् ॥ १२
स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ १३
अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुवेगसमो जवे ॥
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १४
वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शान्तनौ पृथिवीपाले नावर्तत तथा नृप ॥ १५
ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १६
देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः ।
न चाधर्मेण केषांचित्प्राणिनामभवद्वधः ॥ १७
असुखानामनाथानां तिर्यग्योनिषु वर्तताम् ।
स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत्पिता ॥ १८
तस्मिन्कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति ।
श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १९
स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः ।
रतिमप्राप्नुवन्स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ २०
तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः ।
गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना देवव्रतो वसुः ॥ २१
सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च ।
महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २२
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम् ।
भागीरथीमल्पजलां शान्तनुर्दृष्टवान्नृप ॥ २३
तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शान्तनुः पुरुषर्षभः ।
स्यन्दते किं त्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा २४

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

स राजेति ॥१॥ पुटभेदने पत्तने । 'पत्तनं पुटभेदनम्' इत्यमरः ॥ १२ ॥ दानं बर्हिर्वेदि धर्मः स्वाचारः तपः-जपोपवासादि योगः आत्मानुसंधानं एतच्चतुष्टयात् ॥ १३ ॥ ब्रह्म धर्मोत्तरे अहिंसाधर्मप्रधाने विनयात्मवान् विनयवान् आत्मवान् जितचित्तश्च ॥ १६ ॥ वाक्सत्यं श्रिताभवत् ॥ १९ ॥ षोडशादीनां सकलने षट्त्रिंशत्समा वर्षाणि ॥२०॥ अस्त्रेषु मन्त्रमयेषु शस्त्रेषु । पार्थिवेषु धनुर्बाणगदादि पृथिवीविकारेषु शस्त्रेषु ॥ २२ ॥ शरसंधानेन गङ्गाप्रवाहस्य निरोधादल्पजलाम् ॥ २३ ॥ स्यन्दते प्रस्रवति ॥ २४ ॥

एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
आदाय च कुमार त जगामाथ यथेप्सितम् ॥

आदि० ९९ ४६

कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ।
साऽब्रवीद्दाशकन्याऽस्मि धर्मार्थं वाहये तरिम् ॥
आदि० १०० ४८

ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामना ।
कुमारं रूपसंपन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २५
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरंदरम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २६
तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके ।
अभवद्विस्मितो राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम् ॥ २७
जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा ।
नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम् ॥ २८
स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया ।
संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९
तदद्भुतं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः ।
शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥ ३०
दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलंकृतम् ॥ ३१
अलंकृतामाभरणैर्विरजोम्बरसंवृताम् ।
दृष्टपूर्वामपि स तां नाभ्यजानात्स शान्तनुः ॥ ३२

गङ्गोवाच ।

यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यविन्दथाः ।
स चायं पुरुषव्याघ्र सर्वास्त्रविदुत्तमः ॥ ३३
गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहं विभो ॥ ३४
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेष वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३५
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३६
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३७
तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ।
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ ३८
यदस्त्रं वेद रामश्च तदेतस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ॥ ३९
मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहं नय ।

वैशंपायन उवाच ।

तयैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शान्तनुः ॥ ४०
भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ।
पौरवस्तु पुरीं गत्वा पुरंदरपुरोपमाम् ॥ ४१
सर्वकामसमृद्धार्थं मेने सोत्मानमात्मना ।
पौरवेषु ततः पुत्रं राज्यार्थमभयप्रदम् ॥ ४२
गुणवन्तं महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ।
पौरवाञ्छान्तनोः पुत्रः पितरं च महायशाः ॥ ४३
राष्ट्रं च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ ।
स तथा सहपुत्रेण रममाणो महीपतिः ॥ ४४
वर्तयामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ।
स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम् ॥ ४५
महीपतिरनिर्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम् ।
तस्य प्रभवमन्विच्छन्विचचार समन्ततः ॥ ४६
स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ।
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् ॥ ४७
कस्य त्वमसि का चासि किं च भीरु चिकीर्षसि ।
साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरिम् ॥ ४८
पितुर्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः ।
रूपमाधुर्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् ॥ ४९
समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शान्तनुः ।
स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा ॥ ५०
पर्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं सोत्मकारणात् ।
स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ॥ ५१
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी ।
हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ५२
यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ ।
सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ५३
समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप ।
न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति ॥ ५४

शान्तनुरुवाच ।

श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं तव ।
दातव्यं चेत्प्रदास्यामि न त्वदेयं कथंचन ॥ ५५

दाश उवाच ।

अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपते ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५६

वैशंपायन उवाच ।

नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शान्तनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ॥ ५७
स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः ।
प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं कामोपहतचेतनः ॥ ५८

अभिज्ञातुं परिवेत्तुम् ॥ २८॥ अधिजगे अधीतवान् ॥३५॥ उशना शुक्रः ॥ ३६ ॥ अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः ॥३७॥ सोत्मानं सः आत्मानम् ॥ ४२ ॥ दाशानां धीवराणाम् ॥ ४७ ॥ तरिं नावम् ॥ ४८॥ व्यवस्येयं विनिश्चिनुयां देयं न वेति ॥ ५५ ॥ शरीरजेन कामेन ॥५७ ॥

ततः कदाचिच्छोचन्तं शान्तनुं ध्यानमास्थितम् ।
पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५९
सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः ।
तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ॥ ६०
ध्यायन्निव च मा राजन्नाभिभाषसि किंचन ।
न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ६१
व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तत्र वै ।
एवमुक्तः स पुत्रेण शान्तनुः प्रत्यभाषत ॥ ६२
असंशयं ध्यानपरो यथा वत्स तथा शृणु ।
अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ ६३
शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे पर्यवस्थितः ।
अनित्यतां च लोकानामनुशोचामि पुत्रक ॥ ६४
कथंचित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम् ।
असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ६५
न चाप्यहं वृथा भूयो दारान्कर्तुमिहोत्सहे ।
संतानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ॥ ६६
अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
अग्निहोत्रं त्रयी विद्या संतानमपि चाक्षयम् ॥६७
सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
एवमेतन्मनुष्येषु तच्च सर्वं प्रजास्विति ॥ ६८
यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नाऽस्ति संशयः ।
एषा त्रयी पुराणानां देवतानां च शाश्वती ॥६९
त्वं च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र युद्धात्तस्मात्ते निधनं विद्यते क्वचित् ॥७०
सोऽस्मि संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् ।
इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ७१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्कारणं राज्ञो ज्ञात्वा सर्वमशेषतः ।
देवव्रतो महाबुद्धिः प्रज्ञया चान्वचिन्तयत् ॥ ७२
अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् ।
तमपृच्छत्तदाऽभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥७३
तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्परिपृच्छते ।
वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ७४
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा ।
अभिगम्य दाशराजं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥७५

तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्प्रतिपूज्य च ।
अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ७६
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शान्तनोर्भरतर्षभ ।
पुत्रः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः किं तु वक्ष्यामि ते वचः ७७
को हि संबन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम् ।
अतिक्रामन्न तप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७८
अपत्यं चैतदार्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः ।
यस्य शुक्रात्सत्यवती संभूता वरवर्णिनी ॥ ७९
तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्तितः ।
अर्हः सत्यवतीं वोढुं धर्मज्ञः स नराधिपः ॥ ८०
असितो ह्यपि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया ।
सत्यवत्या भृशं चार्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥८१
कन्यापितृत्वात्किंचित्तु वक्ष्यामि त्वां नराधिप ।
बलवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ८२
यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा ।
न स जातु चिरं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परंतप ॥ ८३
एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव ।
एतज्जानीहि भद्रं ते दानादाने परंतप ॥ ८४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारत ॥ ८५
इदं मे व्रतमादत्स्व सत्यं सत्यवतां वर ।
नैव जातो न वा जात ईदृशं वक्तुमुत्सहेत् ॥ ८६
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति
इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत ।
चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८८
त्वमेव नाथः संप्राप्तः शान्तनोरमितद्युते ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८९
इदं तु वचनं सौम्य कार्यं चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणां शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ९०
यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ९१
नान्यथा तन्महाबाहो संशयोऽत्र न कश्चन ।
तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ९२

हरिणः पाण्डुगात्रः ॥६१॥ विद्यासंतानं शिष्यप्रशिष्यद्वारा ॥६७॥ एवमिति । एतत् संतानस्य श्रेयःसाधनत्वं मनुष्येषु तदन्यासु प्रजासु पश्वादिषु च प्रसिद्धं । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुः । तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति' इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ६८ ॥ अपत्यं श्रेयःसाधनं इति यत् तत्र मे संशयो नास्ति । तस्मान्मन्दपालवत् यथाकथंचित्प्रजोत्पादनं कर्तव्यमिति भावः । त्रयी वेदः सोऽयं लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा । 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः' इत्यादि पुराणानां मूलभूता देवतानां प्रमाणभूता ॥६९॥ वरं वरणीयम् ॥७४॥ कौमारिकाणां कुमारीस्नेहवताम् ॥ ८९ ॥

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥
आदि० १०० ९६

वैशंपायन उवाच ।
तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायण ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितु प्रियचिकीर्षया ॥ ९३
गाङ्गेय उवाच ।
दाशराज निबोधेद वचन मे नृपोत्तम ।
शृण्वता भूमिपालाना यद्ब्रवीमि पितु कृते ॥९४
राज्य तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपा ।
अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ॥ ९५
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्य भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ९६
वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा सप्रहृष्टतनूरुह ।
ददानीत्येव त दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ९७
ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवा सर्षिगणास्तदा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९८
तत स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथ मातर्गच्छाव स्वगृहानिति ॥ ९९
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु भीष्मस्त रथमारोप्य भाविनीम् ।
आगम्य हास्तिनपुर शान्तनो सन्यवेदयत् १००
तस्य तद्दुष्कर कर्म प्रशशसुर्नराधिपा ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ १
तच्छ्रुत्वा दुष्कर कर्म कृत भीष्मेण शान्तनु ।
स्वच्छन्दमरण तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने ॥ २
न ते मृत्यु प्रभविता यावज्जीवितुमिच्छसि ।
त्वत्तो ह्यनुज्ञा सप्राप्य मृत्यु प्रभवितानघ ॥१०३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि सत्यवतीलाभोपाख्याने शततमोऽध्याय ॥१००॥

१०१

वैशंपायन उवाच ।
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शान्तनुर्नृप ।
ता कन्या रूपसपन्ना स्वगृहे सन्यवेशयत् ॥ १
तत शान्तनवो धीमान्सत्यवत्यामजायत ।
वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्यवान्पुरुषेश्वर ॥ २
अथापर महेष्वास सत्यवत्या सुत प्रभु ।
विचित्रवीर्य राजान जनयामास वीर्यवान् ॥ ३
अप्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवन पुरुषर्षभे ।
स राजा शान्तनुर्धीमान्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४
स्वर्गते शान्तनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिंदमम् ।
स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थित ॥५
स तु चित्राङ्गद शौर्यात्सर्वाश्चिक्षेप पार्थिवान् ।
मनुष्य न हि मेने स कचित्सदृशमात्मन ॥ ६
त क्षिपन्त सुराश्चैव मनुष्यानसुरास्तथा ।
गन्धर्वराजो बलवास्तुल्यनामाऽभ्ययात्तदा ॥ ७
तेनास्य सुमहद्युद्ध कुरुक्षेत्रे बभूव ह ।
तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययो ।
नद्यास्तीरे सरस्वत्या समास्तिस्रोऽभवद्रण ॥ ८
तस्मिन्विमर्दे तुमुले शस्त्रवर्षसमाकुले ।
मायाधिकोऽवधीद्वीर गन्धर्व कुरुसत्तमम् ॥ ९
स हत्वा तु नरश्रेष्ठ चित्राङ्गदमरिंदमम् ।
अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे तत ॥ १०
तस्मिन्पुरुषशार्दूले निहते भूरितेजसि ।
भीष्म शान्तनवो राजा प्रेतकार्याण्यकारयत् ११
विचित्रवीर्य च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्य स तदा भीष्मस्य वचने स्थित ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामह पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशल भीष्म शान्तनवं नृप ।
पूजयामास धर्मेण स चैन प्रत्यपालयत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि चित्राङ्गदोपाख्याने एकाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०१

भीष्मोऽय भयकरकर्मकारित्वात् ॥९८॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे शततमोऽध्याय ॥१००

१०१

तत इति ॥ १ ॥ कालधर्मं मृत्युम् ॥ ४ ॥ तुल्यनामा चित्राङ्गदनामा ॥ ८ ॥ अन्ताय कृत्वा अन्त कर्तुं युद्ध कृत्वेत्यर्थ ॥ १० ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०१

१०२

वैशपायन उवाच

हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि कौरव।
पालयामास तद्राज्य सत्यवत्या मते स्थित ॥ १
सप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमता वर ।
भीष्मो विचित्रवीर्यस्य विवाहायाकरोन्मतिम् २
अथ काशिपतेर्भीष्म कन्यास्तिस्रोऽप्सरोपमा ।
शुश्राव सहिता राजन्वृण्वाना वै स्वयवरम् ॥ ३
तत स रथिना श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित् ।
जगामानुमते मातु पुरीं वाराणसीं प्रभु ॥ ४
तत्र राज्ञ समुदितान्सर्वत समुपागतान् ।
ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्म शान्तनुनन्दन ॥ ५
कीर्त्यमानेषु राज्ञा तु तदा नामसु सर्वश ।
एकाकिन तदा भीष्म वृद्धं शान्तनुनन्दनम् ॥ ६
सोद्वेगा इव त दृष्ट्वा कन्या परमशोभना ।
अपाक्रामन्त ता सर्वा वृद्ध इत्येव चिन्तया ॥ ७
वृद्ध परमधर्मात्मा वलीपलितधारण ।
किं कारणमिहायातो निर्लज्जो भरतर्षभ ॥ ८
मिथ्याप्रतिज्ञो लोकेषु किं वदिष्यति भारत ।
ब्रह्मचारीति भीष्मो हि वृथैव प्रथितो भुवि ॥ ९
इत्येव प्रब्रुवन्तस्ते हसन्ति स्म नृपाधमा ।

वैशंपायन उवाच ।

क्षत्रियाणा वच श्रुत्वा भीष्मश्चुक्रोध भारत ॥१०
भीष्मस्तदास्वय कन्या वरयामास ता प्रभु ।
उवाच च महीपालान्राजञ्जलदनि स्वन ॥ ११
रथमारोप्य ता कन्या भीष्म प्रहरता वर ।
आहूय दान कन्याना गुणवद्भ्य स्मृत बुधै ॥ १२
अलकृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ।
प्रयच्छन्त्यपरे कन्या मिथुनेन गवामपि ॥ १३
वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च ।
प्रमत्तामुपयन्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते ॥ १४
आर्षं विधिं पुरस्कृत्य दाराविंन्दति चापरे ।
अष्टमं तमथो वित्त विवाह कविभिर्वृतम् ॥ १५
स्वयवर तु राजन्या प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिन ॥ १६
त इमा पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादित ।
ते यतध्वं पर शक्त्या विजयायेतराय वा ॥ १७
स्थितोऽह पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चय ।
एवमुक्त्वा महीपालान्काशिराज च वीर्यवान् ॥
सर्वा कन्या स कौरव्यो रथमारोप्य च स्वकम्
आमन्त्र्य च स तान्प्रायाच्छीघ्र कन्या प्रगृह्य ता
ततस्ते पार्थिवा सर्वे समुत्पेतुरमर्षिता ।
सस्पृशन्त स्वकान्बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥
तेषामाभरणान्याशु त्वरिताना विमुञ्चताम् ।
आमुञ्चता च वर्माणि सभ्रम सुमहानभूत् ॥ २१
ताराणामिव सपातो बभूव जनमेजय ।
भूषणाना च सर्वेषा कवचाना च सर्वश ॥ २२
स वर्मभिर्भूषणैश्च प्रकीर्यद्भिरितस्तत ।
सक्रोधामर्षजिह्मभ्रू कषायीकृतलोचना ॥ २३
सूतोपक्लृप्तान्रुचिरान्सदश्वैरुपकल्पितान् ।
रथानास्थाय ते वीरा सर्वप्रहरणान्विता ॥ २४
प्रयान्तमथ कौरव्यमनुसस्रुरुदायुधा ।
तत सममवद्युद्ध तेषा तस्य च भारत ।
एकस्य च बहूना च तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २५
तेत्विन्दशसाहस्रास्तस्मिन्युगपदाक्षिपन् ।
अप्राप्ताश्चैव तानाशु भीष्म सर्वास्तथान्तरा २६
अच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ।
ततस्ते पार्थिवा सर्वे सर्वत परिवार्य तम् ॥ २७
ववृषु शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदा ।
स त बाणमय वर्षं शरैरावार्य सर्वत ॥ २८
तत सर्वान्महीपालान्पर्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभि ।
एकैकस्तु ततो भीष्म राजन्विव्याध पञ्चभि २९
स च तान्प्रतिविव्याध द्वाभ्या द्वाभ्या पराक्रमन् ।
तद्युद्धमासीत्तुमुलं घोर देवासुरोपमम् ॥ ३०
पश्यता लोकवीराणा शरशक्तिसमाकुलम् ।
स धनूषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरासि च ३१
चिच्छेद समरे भीष्म शतशोऽथ सहस्रश ।
तस्यातिपुरुषानन्याँल्लाघव रथचारिण ॥ ३२

हते इति ॥ १ ॥ आहूयेति ब्राह्म ॥ १२ ॥ मिथुनेन गृहीतेनेत्यार्ष ॥ १३ ॥ वित्तेनेत्यासुर । बलेनेति राक्षस अनुमान्येति गान्धर्व । प्रमत्तामिति पैशाच । स्वयमन्ये इति प्राजापत्य ॥ १४ ॥ आर्षं विधिं यज्ञ तेन दैव उक्त एतेऽष्टौ विवाहा प्राग्व्याख्याता । अष्टम राक्षस विवाहम् ॥ १५ ॥ प्रशसन्ति स्वयवरमिति ॥ १६ ॥ प्रकीर्यद्भिर्भूषणैरुपलक्षिता अनुसस्रुरिति तृतीयेनान्वय ॥ २३ ॥ अन्यान्प्रति तस्य रथचारिण लाघव शैघ्र्य परध्वजादिच्छेदे यत् तत् शत्रवोऽप्यपूजयन्निति सबन्ध ॥३२ ॥

रक्षणं चात्मनः सख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन्।
तान्विनिर्जित्य तु रणे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३३
कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान्प्रति।
ततस्तं पृष्ठतो राजञ्शाल्वराजो महारथः ॥ ३४
अभ्यगच्छदमेयात्मा भीष्मं शान्तनवं रणे।
वारणं जघने भिन्दन्दन्ताभ्यामपरो यथा ॥ ३५
वासितामनुसंप्राप्तो यूथपो बलिनां वरः।
स्त्रीकामस्तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः ॥
शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेण प्रचोदितः।
ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्दनः ॥ ३७
तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्।
विततेषुधनुष्पाणिर्विकुञ्चितललाटभृत् ॥ ३८
क्षत्रधर्मं समास्थाय व्यपेतभयसंभ्रमः।
निवर्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः ॥ ३९
निवर्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व एव ते।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमे ॥ ४०
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे।
अन्योन्यमभिवर्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ४१
ततो भीष्मं शान्तनवं शरैः शतसहस्रशः।
शाल्वराजो नरश्रेष्ठ समवाकिरदाशुगैः ॥ ४२
पूर्वमभ्यर्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः।
विस्मिताः समपद्यन्त साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥
लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा समरे सर्वपार्थिवाः।
अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपम् ४४
क्षत्रियाणां ततो वाचः श्रुत्वा परपुरंजयः।
क्रुद्धः शान्तनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ४५
सारथिं चाब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः।
यावदेनं निहन्म्यद्य भुजङ्गमिव पक्षिराट् ॥ ४६
ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः।
तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्नाच्छाल्वराजस्य भूपते ॥ ४७
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य शाल्वराजस्य कौरवः।
भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ४८
अस्त्रेण चास्यार्थैन्द्रेण न्यवधीत्तुरगोत्तमान्।
कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ४९
जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम्।
ततः शाल्वः स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ५०

स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा।
राजानो ये च तत्रासन्स्वयंवरदिदृक्षवः ॥ ५१
स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरंजय।
एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः ५२
प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमाम् ॥
यथा पितास्य कौरव्य शांतनुर्नृपसत्तमः।
सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप ॥ ५४
वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधान्द्रुमान्।
अक्षतः क्षपयित्वाऽरीन्संख्येऽसंख्येयविक्रमः ५५
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुत।
स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिनीरिव चानुजाः ५६
यथा दुहितरश्चैव परिगृह्य ययौ कुरून्।
आनिन्ये स महाबाहुर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया ॥५७
ताः सर्वगुणसंपन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे।
भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ॥५८
एवं धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम्।
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य विवाहायोपचक्रमे ॥ ५९
सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान्।
विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता।
ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्धसती तदा ॥ ६०
मयाऽसौ भूपतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः।
तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ६१
मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन्स्वयंवरे।
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ धर्मतत्त्वं समाचर ॥ ६२
एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि।
चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्मणः ॥ ६३
विनिश्चित्य स धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः।
अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशिपतेः सुताम् ॥६४
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ६५
तयोः पाणी गृहीत्वा तु रूपयौवनदर्पितः।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ६६
ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ६७

वासितां करिणीं प्राप्तं वारणं यथाऽपरोऽनुप्राप्तो जघने भिन्दन् इति संबन्धः। वासिता स्त्रीकरेण्वोश्चेत्यमरः ॥ ३५ ॥ वृषौ रेतःसेककामौ गजौ गोवृषाविव वा तत्साहचर्याद्वासिता पुष्पिणी गौस्तदन्तरे तन्निमित्तम् ॥४१॥ जीवन्तं प्राणमात्रावशेषितम् ॥ ५० ॥ काश्यस्य काशिराजस्य ॥ ५६ ॥ अनुजाः कनिष्ठाः ॥ ५७ ॥ तस्य वैवाहिकस्य कर्मणः काले ॥६३॥ बृहत्यौ च ते श्यामे च प्रौढे अप्रसूते च बृहतापुष्पवद्रक्तश्यामे इत्यन्ये ॥ ६७ ॥

आत्मन प्रतिरूपोऽसौ लब्ध पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याण्यौ पूजयामासतु शुभे ॥६८
स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रम ।
सर्वासामेव नारीणा चित्तप्रमथनो रह ॥ ६९
ताभ्या सह समा सप्त विहरन्पृथिवीपति ।
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्मणा समगृह्यत ॥ ७०
सुहृदा यतमानानामाप्तै सह चिकित्सकै ।
जगामाऽस्तमिवादित्य कौरव्यो यमसादनम्॥७१
धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायण ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ॥ ७२
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थित ।
ऋत्विग्भि सहितो भीष्म सर्वैश्च कुरुपुङ्गवै ७३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि विचित्रवीर्योपरमे द्व्यधिकशततमोऽध्याय ॥१०२

१०३

वैशपायन उवाच ।
तत सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्या सह भारत ॥१
समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्म शस्त्रभृता वरम् ।
धर्मं च पितृवशं च मातृवश च भाविनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेय वाक्यमब्रवीत् ॥ २
शान्तनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विन ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सतान च प्रतिष्ठितम् ३
यथा कर्म शुभ कृत्वा स्वर्गोपगमन ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुव सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुव ॥ ४
वेत्थ धर्माश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।
विविधास्त्व श्रुतीर्वेत्थ वेदाङ्गानि च सर्वश ॥ ५
व्यवस्थान च ते धर्मे कुलाचार च लक्षये ।
प्रतिपत्ति च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६
तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृता वर ।
कार्ये त्वा विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ७
मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गत स्वर्गमपुत्र पुरुषर्षभ ॥ ८
इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
तयोरुत्पादयापत्य संतानाय कुलस्य न ।
मन्नियोगान्महाबाहो धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दाराश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जी पितामहान्॥११
वैशपायन उवाच ।
तथोच्यमानो मात्रा स सुहृद्भिश्च परंतप ।
इत्युवाचाथ धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तर वच ॥ १२
असशय परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृत ।
त्वमपत्य प्रति च मे प्रतिज्ञा वेत्थ वै पराम् ॥१३
जानासि च यथावृत्त शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
स सत्यवति सत्य ते प्रतिजानाम्यह पुन ॥ १४
परित्यजेय त्रैलोक्य राज्य देवेषु वा पुन ।
यद्वाऽप्यधिकमेताभ्या न तु सत्य कथचन॥ १५
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मन ।
ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायु स्पर्शगुण त्यजेत् १६
प्रभा समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्मताम् ।
त्यजेच्छब्द तथाकाश सोम शीताशुता त्यजेत्
विक्रम वृत्रहा जह्याद्धर्म जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वह सत्यमुत्स्रष्टु व्यवसेय कथचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परा सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रीँल्लोकानन्यांस्त्व स्वेन तेजसा २०
जानामि चैव सत्य तन्मदर्थे यच्च भाषितम् ।
आपद्धर्मं त्वमावेक्ष्य वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१

स्थिते नत्रैव निष्ठावत्यौ ॥६८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकशततमोऽध्याय ॥१०२

१०३

तत इति ॥ १ ॥ इतरेण विस्तरेण ॥ ५ ॥ आश्वस्य विश्वास प्राप्य ॥ ७ ॥ राज्ये चैव राज्य एव वा आत्मानं अभिषिच्यस्व अभिषेचय कुरु ब्रह्मचर्यसकल्पात्प्रभृति त्यक्तान् सतत्यर्थमङ्गीकुरु मा निमज्जी मा निमज्जय ॥ ११ ॥ त्वदन्तरे त्वन्निमित्तम् ॥ १४ ॥ भूरिद्रविणतेजसा बहुबलोत्साहवता ॥ १९ ॥

यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
लालप्यमाना तामेव कृपणा पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेत ब्रुवतीं भीष्मोभूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
शान्तनोरपि संतानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३

१०४

भीष्म उवाच ।
जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
राजा परशुना पूर्वं हैहयाधिपतिर्हतः ॥ १
शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्याचरितो धर्मस्तेनाति किल दुश्चरः ॥ २
पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ ३
एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ४
एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।
ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ॥ ५
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ॥ ६
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणास्ताः समभ्ययुः ।
लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥ ७
ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।
इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥ ८
अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥ ९
उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् ।
बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतामन्वपद्यत ॥ १०
उवाच ममता तं तु देवरं वदतां वरम् ।
अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ ११
अयं च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ १२
अमोघरेतास्त्वं चापि द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
तस्मादेवंगते त्वद्य उपारमितुमर्हसि ॥ १३
एवमुक्तस्तदा सम्यग्बृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ १४
स बभूव ततः कामी तया सार्धमकामया ।
उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १५
भोस्तात मा गमः कामं द्वयोर्नास्तीह संभवः ।
अल्पावकाशो भगवन्पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १६

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

जामदग्न्येनेति ॥ १ ॥ निकृत्तानि छिन्नानि ॥ २ ॥ ब्राह्मणैः संभूय संज्ञां कृत्वा उत्पादितानीति संबन्धः ॥ ५ ॥ ननु कथं तर्हि 'माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः' इत्युक्तम् । 'अन्योदर्योमनसा मतवा उ'इतिश्रुतेरन्योदर्योमनसापि न मतव्यो मऽमायं पुत्र इति तन्निर्वचनाच्च शेषो अग्रे अन्यजातमस्तीति श्रुतेश्चान्यक्षेत्रेऽन्यस्मात्स्वस्माद्वा जातः शेषशब्दितो न स्वपुत्रः किं तु क्षेत्रपतेरेवेति निश्चयात् । तेन दत्तक्रीतान्यक्षेत्रजादीनामपुत्रत्वं सिद्धमत आह । धर्ममिति । धर्मं ममायं पुत्रो भविष्यतीत्यभिलाषम् । अथ खलु 'क्रतुमयः पुरुषः' इति संकल्पप्राधान्यश्रुतेः । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये यस्य संकल्पो दृढस्तस्यैव पुत्र इत्यर्थः । माता भस्त्रेति तु विवाहविषयम् । नन्वेवं शालिक्षेत्रे यवबीजादपि शाल्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति चेन्न । दावाग्निदग्धात् कदलीकाण्डादपि वेत्राङ्कुरोत्पत्तिदृष्टेः श्मस्तकेऽन्युप्तगोधूमयावनालादेः पलाण्डुलशुनाङ्कुरोत्पत्तिदृष्टेश्च भावनाविशेषजन्यधर्मस्यैव विशेषाधायकत्वाभ्युपगमात् । धनादिनोपनिमन्त्रणाच्च क्षेत्रपतेरेव सा संततिर्न विप्रस्य लोकेऽपीति । कल्माषपादक्षेत्रे मदयन्त्यां वसिष्ठेन पुत्रा उत्पादिता इति लोकेऽप्याचरितोऽनुष्ठितो दृष्टः । क्षत्रियाणां भवः उत्पत्तिर्ब्राह्मणेभ्य इति शेषः ॥ ७ ॥ अन्वपद्यत उपगतवान् ॥ १० ॥ आरम्यतां उपरम्यताम् ॥ ११ ॥ आत्मानं चित्तं नियच्छितुं नियन्तुम् ॥१४॥ तया कामनिग्रहाशक्त्या ॥ १५ ॥ कामं मैथुनं मा गमः ॥ १६ ॥

अमोघरेताश्च भवान्न पीडा कर्तुमर्हति ।
अश्रुत्वैव तु तद्वाक्य गर्भस्थस्य बृहस्पति ॥ १७
जगाम मैथुनायैव ममता चारुलोचनाम् ।
शुक्रोत्सर्ग ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनि ॥ १८
पद्भ्यामारोधयन्मार्ग शुक्रस्य च बृहस्पते ।
स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्र प्रतिहत तदा ॥ १९
पपात सहसा भूमौ तत क्रुद्धो बृहस्पति ।
त दृष्ट्वा पतित शुक्र शशाप स रुषान्वित ॥२०
उतथ्यपुत्र गर्भस्थ निर्भर्त्स्य भगवानृषि ।
यस्मा त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ॥ २१
एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घ प्रवेक्ष्यसि ।
स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत ॥ २२
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ।
जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञ पत्नी लेभे स विद्यया २३
तरुणीं रूपसंपन्ना प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।
स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशा ॥ २४
ऋषेरुतथ्यस्य तदा सतानकुलवृद्धये ।
धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारग ॥ २५
गोधर्म सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिल मुनि ।
प्रावर्तत तदा कर्तु श्रद्धावास्तमशङ्कया ॥ २६
ततो वितथमर्याद त दृष्ट्वा मुनिसत्तमा ।
क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकस ॥ २७
अहोऽय भिन्नमर्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति ।
तस्मादेन वय सर्वे पापात्मान त्यजामहे ॥ २८
इत्यन्योऽन्य समाभाष्य ते दीर्घतमस मुनिम् ।
पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा ॥ २९
प्रद्विषन्ती पतिर्भार्या किं मा द्वेक्षीति चाब्रवीत् ।

प्रद्वेष्युवाच ।

भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाच्च पति स्मृत ॥ ३०
अह त्वद्भरणाशक्ता जात्यन्ध ससुत तदा ।
नित्यकाल श्रमेणार्ता न भरेय महातप ॥३१

भीष्म उवाच ।

तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा ऋषि कोपसमन्वित ।
प्रत्युवाच तत पत्नी प्रद्वेषी ससुता तदा ॥ ३२
नियता क्षत्रियकुले धनार्थश्च भविष्यति ।

प्रद्वेष्युवाच ।

त्वया दत्त धन विप्र नेच्छेयं दु खकारणम् ॥ ३३
यथेष्ट कुरु विप्रेन्द्र न भरेय पुरा यथा ।

दीर्घतमा उवाच ।

अद्यप्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ॥ ३४
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीव परायणम् ।
मृते जीवति वा तस्मिन्नापर प्राप्नुयान्नरम् ॥ ३५
अभिगम्य पर नारी पतिष्यति न संशय ।
अपतीना तु नारीणामद्यप्रभृति पातकम् ॥ ३६
यद्यस्ति चेद्धन सर्वे वृथाभोगा भवन्तु ता ।
अकीर्ति परिवादाश्च नित्य तासा भवन्तु वै ॥३७
इति तद्वचन श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
गङ्गाया नीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ॥ ३८
लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्त गौतमादय ।
बध्वोडुपे परिक्षिप्य गङ्गाया समवासृजन् ॥ ३९
कस्मादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
चिन्तयित्वा तत क्रूरा प्रतिजग्मुरथो गृहान् ४०

त शशापेति सबन्ध ॥ २० ॥ दीर्घ तम अन्धत्वम् ॥२२॥ सम्यक् तान विस्तारो यस्य तस्य कुलस्य वृद्धये विस्तार्ण स्यापि वृद्धये इत्यर्थ ॥ २५ ॥ गोधर्म प्रकाशमैथुनम् । सौरभेयात् कामधेनुपुत्रात् अधीत्य अधिगम्य ॥ २६ ॥ मोहाभिभूतत्व अपापे पापदर्शित्वात् ॥ २७ ॥ पुत्रलाभा लब्धपुत्रा । तदा गोधर्मकाले न तुतोष ते मुनय पत्नी च त त्यक्तवन्त इत्यर्थ । यत अत एव प्रद्वेषीति तस्या नाम ॥ २९ ॥ द्वेक्षि द्वेष करोषि पति पालनादुपसर्गेभ्य भर णादन्नादिना भर्ता च ॥ ३० ॥ अह तु प्रत्युत त्वद्भरणाशक्ता सती न भरेयम् । तदा तदेव । लुप्तोपमा । पूर्ववदित्यर्थ ॥ ३१ ॥ धन अर्थश्च उपभोगादि ॥ ३३ ॥ न भरेय यथा पुरा । भर्त्रन्तर करिष्यामीत्याशय ॥ ३४ ॥ एक एवेति । ननु ‘ यदेकस्मिन्यूपे द्वेरशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यन्नैका रशना द्वयो र्यूपयो परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते’ इत्यार्थवादि कनिषेधविवेरेकस्या पतिद्वयस्याप्राप्तत्वात्कथमिय दीर्घतमसा मर्यादा क्रियते इति चेत्तत्राह । मृते इति । ‘ तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहव सह पतय ’ इति श्रुत्यन्तरे ‘सह’ शब्दात्पर्यायेणानेकपतित्वप्रसञ्जनाद्रागत प्राप्तत्वाच्च तन्निषेधोपपत्ति । सह शब्दोऽपि रागत प्राप्तनुवाद एव न विधायक । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धत्वादनेकपतित्वे विकल्प स्यात् । कथ तर्हि द्रौपद्या पञ्चपाण्डवा मारिषायाश्च दशप्रा- चेतस । इदानीं तनाना नीचाना च द्वित्र्यादय पतयो दृश्यन्त इति चेन्न । ‘न देवचरित चरेत्’इति न्यायेन देवता- कल्पेषु पर्यनुयोगायोगात् । नीचाना पशुप्रायाणा चाचारस्या- प्रामाण्याच्च । अधिकारिविषयवत्त्वाच्च नियोगस्येति दिक् ॥ ३५ ॥ भोग पुयोग । तथा ऐहिकप्रतिष्ठाकरसंतति- शून्य प्रत्युतान्यथैव तत्स्यादित्याहाकीर्तिश्चेति ॥ ३७ ॥ उडुपे प्लवे ‘उडुप तु प्लव कोल ’ इत्यमर ॥३९॥

* धनसहितोऽर्थ इति समास

सोऽनुस्रोतस्तदा विप्र प्लवमानो यदृच्छया ।
जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ ४१
त तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविदा वर ।
अपश्यन्मज्जनगत स्रोतसाभ्याशमागतम् ॥ ४२
जग्राह चैन धर्मात्मा बलि सत्यपराक्रम ।
ज्ञात्वा चैव स वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ ॥ ४३
सन्तानार्थं महाभाग भार्यासु मम मानद ।
पुत्रान्धर्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि ॥ ४४
एवमुक्त स तेजस्वी त तथेत्युक्तवानृषि ।
तस्मै स राजा स्वा भार्या सुदेष्णा प्राहिणोत्तदा॥
अन्ध वृद्ध च त मत्वा न सा देवी जगाम ह ।
स्वा तु धात्रेयिका तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ४६
तस्या काक्षीवदादीन्स शूद्रयोनावृषिस्तदा ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ ४७
काक्षीवदादीन्पुत्रास्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयत ।
उवाच तमृषिं राजा ममेमे इति भारत ॥ ४८

नेत्युवाच महर्षिस्त ममेम इति चाब्रवीत् ।
शूद्रयोनौ मया हीमे जाता काक्षीवदादय ॥४९
अन्ध वृद्ध च मा दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
अवमन्य ददौ मूढा शूद्रा धात्रेयिका मम ॥ ५०
तत प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलि सुदेष्णा स्वा भार्या तस्मै स प्राहिणोत्पुन ५१
ता स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चस ॥ ५२
अङ्गो वङ्ग कलिङ्गश्च पुण्ड्र सुह्मश्च ते सुता ।
तेषा देशा समाख्याता स्वनाम कथिता भुवि ५३
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृत ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृत ॥ ५४
पुण्ड्रस्य पुण्ड्रा प्रख्याता सुह्मा सुह्मस्य च स्मृता
एव बले पुरा वश प्रख्यातो वै महर्षिज ॥ ५५
एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणै क्षत्रिया भुवि ।
जाता परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबला ॥
एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मात कुरु यथेप्सितम् ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसवादे चतुरधिकशततमोऽध्याय ॥१०४॥

१०५

भीष्म उवाच ।

पुनर्भरतवशस्य हेतु सन्तानवृद्धये ।
वक्ष्यामि नियत मातस्तन्मे निगदत शृणु ॥ १
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम् ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु य समुत्पादयेत्प्रजा ॥ २

वैशपायन उवाच ।

तत सत्यवती भीष्म वाचा संसज्जमानया ।
विहसन्तीव सव्रीडमिद वचनमब्रवीत् ॥ ३
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि सन्तानाय कुलस्य न ॥ ४
न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धर्मं तथाविधम् ।

त्वमेव न कुले धर्मस्त्वं सत्य त्वं परा गति ॥ ५
तस्मान्निशम्य सत्य मे कुरुष्व यदनन्तरम् ।
धर्मयुक्तस्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरीम् मम ॥ ६
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवनम् ।
अथ धर्मविदा श्रेष्ठ परमर्षि पराशर ॥ ७
आजगाम तरीं धीमास्तरिष्यन्यमुना नदीम् ।
स तार्यमाणो यमुना मामुपेत्याब्रवीत्तदा ॥ ८
सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठ कामार्तो मधुर वच ।
उक्त जन्मकुल मह्यमास्मि दाशसुतेत्यहम् ॥ ९
तमह शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ १०

मज्जनगत स्नानार्थं गत । स्रोतसा प्रवाहेण । अभ्याश समीपम्॥४२॥ धात्रेयिका दासी ॥४६॥ अङ्गेषु स्पृष्ट्वा स्व रूपज्ञानार्थमिति भाव सचिरार्थं ॥५२॥ यथेप्सित ब्राह्मणेभ्यो वशवृद्धिमित्यर्थ ॥५६॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरधिकशततमोऽध्याय ॥ १०४ ॥

१०५

पुनरिति ॥ १ ॥ ससज्जमानया स्खलन्वत्या ॥ ३ ॥ विश्वासात् अन्तरङ्गत्वबुद्धे । सतानाय विस्ताराय ॥ ४ ॥ आपद्धर्मे अवेक्ष्येति शेष । धर्मो धर्मरक्षक ॥ ५ ॥ सत्य वचनमिति शेष । तरी नौका ॥ ६ ॥ उक्ता प्रलोभितेत्यर्थ ॥ १० ॥

अभिभूय स मा बाला तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ ११
मत्स्यगन्धो महानासीत्पुरा मम जुगुप्सित ।
तमपास्य शुभ गन्धमिम प्रादात्स मे मुनि ॥ १२
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरित कन्यैव त्व भविष्यसि॥१३
पराशर्यो महायोगी स बभूव महानृषि ।
कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुत ॥ १४
यो व्यस्य वेदाश्चतुरस्तपसा भगवानृषि ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात्कृष्णत्वमेव च॥१५
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिष ।
समुत्पन्न स तु महान्सह पित्रा ततो गत ॥ १६
स नियुक्तो मया व्यक्त त्वया चाप्रतिमद्युति ।
भ्रातु क्षेत्रेषु कल्याणमपत्य जनयिष्यति ॥ १७
स हि मामुक्तवास्तत्र स्मरे कृच्छ्रेषु मामिति ।
त स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि१८
तव ह्यनुमते भीष्म नियत स महातपा ।
विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १९

वैशपायन उवाच ।

महर्षे कीर्तने तस्य भीष्म प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धर्ममर्थ च काम च त्रीनेतान्योऽनुपश्यति ॥ २०
अर्थमर्थानुबन्ध च धर्म धर्मानुबन्धनम् ।
काम कामानुबन्ध च विपरीतान्पृथक् पृथक्॥२१
यो विचिन्त्य धिया धीरो व्यवस्यति स बुद्धिमान् ।
तदिद धर्मयुक्त च हित चैव कुलस्य न ॥ २२
उक्त भवत्या यच्छ्रेयस्तन्मह्य रोचते भृशम् ।

वैशपायन उवाच ।

ततस्तस्मिन्प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ॥ २३
कृष्णद्वैपायन काली चिन्तयामास वै मुनिम् ।
स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् २४
प्रादुर्बभूवाविदित क्षणेन कुरुनन्दन ।
तस्मै पूजा तत कृत्वा सुताय विधिपूर्वकम् २५
परिष्वज्य च बाहुभ्या प्रस्नवैरभ्यषिञ्चत ।
मुमोच बाष्प दाशेयी पुत्र दृष्ट्वा चिरस्य तु ॥ २६
तामद्भि परिषिच्यार्ता महर्षिरभिवाद्य च ।
मातर पूर्वज पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २७
भवत्या यदभिप्रेत तदह कर्तुमागत ।
शाधि मा धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रिय तव ॥ २८
तस्मै पूजा ततोकार्षीत्पुरोधा परमर्षये ।
स च ता प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २९
पूजितो मन्त्रपूर्व तु विधिवत्प्रीतिमाप स ।
तमासनगत माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ॥ ३०
सत्यवत्यथ वीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम् ।
मातापित्रो प्रजायन्ते पुत्रा साधारणा कवे ३१
तेषा पिता यथा स्वामी तथा माता न सशय ।
विधानविहित स त्व यथा मे प्रथम सुत ॥ ३२
विचित्रवीर्यो ब्रह्मर्षे तथा मे वरज सुत ।
यथैव पितृतो भीष्मस्तथा त्वमपि मातृत ॥ ३३
भ्राता विचित्रवीर्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे ।
अय शान्तनव सत्य पालयन्सत्यविक्रम ॥ ३४
बुद्धि न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्याऽनुशासने ।
स त्व व्यपेक्षया भ्रातु सतानाय कुलस्य च ३५
भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ ।
अनुक्रोशाच्च भूताना सर्वेषा रक्षणाय च ॥ ३६
आनृशस्याच्च यद्ब्रूया तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ।
यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्ये सुरसुतोपमे ॥ ३७
रूपयौवनसपन्ने पुत्रकामे च धर्मत ।
तयोरुत्पादयापत्य समर्थो ह्यसि पुत्रक ॥ ३८
अनुरूप कुलस्यास्य सतत्या प्रसवस्य च ।

व्यास उवाच ।

वेत्थ धर्म सत्यवति पर चापरमेव च ॥ ३९

बाला पुयोगमनिच्छन्ता बालामिव ॥ ११ ॥ मामक गर्भमुत्सृज्य कन्यैव त्व भविष्यसीति मुनिवचनाज्जातापत्याया अपि कन्यात्वाविनाशात् पुनर्दाशससर्गज हीनवर्णत्व नाभूत् । कन्यात्वावस्थाया कामभक्षादिनिषेधाभावात् । किं च पृथासत्यवत्योरनिच्छन्त्योरेव सूर्यपराशराभ्यामपत्योत्पादन कृत अतो न तयो कन्यात्वोच्छित्तिरिति भाव ॥ १३ ॥ कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वात् ईश्वरादनन्यत्वादेव कृष्णत्वमित्यर्थ ॥ १५ ॥ व्यक्त नि सशयम् ॥१७॥ अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्ध फल परिणामे सुखकरमेव । अर्थादिक तद्विपर्यय वाऽर्थनाशादिक पश्येत् । अत्यल्पदोषानुसधानेन महत फलस्य नाशो न कार्य इत्यभिप्राय ॥ २१ ॥ विधानविहित पूर्वपुण्यप्रसूत ॥ ३२ ॥ व्यपेक्षया स्नेहानुबन्धेन ॥ ३५ ॥ नियोगात् आज्ञात अनुक्रोशात् कृपात ॥ ३६ ॥ आनृशस्यात् अनैष्ठुर्यात् ॥ ३७ ॥ पर धर्म निवृत्तिरूपम् । अपर धर्म प्रवृत्तिरूपम् । आमुष्मिकमैहिकमिति वा ॥३९॥

तथा तव महाप्राज्ञे धर्मे प्रणिहिता मतिः ।
तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ४०
ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत्सनातनम् ।
भ्रातुः पुत्रान्प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान् ४१
व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्दिष्टमिह यन्मया ।
संवत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः ॥ ४२
न हि मामव्रतोपेता उपेयात्काचिदङ्गना ।

सत्यवत्युवाच ।

सद्यो यथा प्रपद्येते देव्यौ गर्भं तथा कुरु ॥ ४३
अराजकेषु राष्ट्रेषु प्रजानाथा विनश्यति ।
नश्यन्ति च क्रियाः सर्वा नास्ति वृष्टिर्न देवता ४४
कथं चाराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो ।
तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मः संवर्धयिष्यति ॥४५

व्यास उवाच ।

यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया भ्रातुरकालिकः ।
विरूपतां मे सहतां तयोरेतत्परं व्रतम् ॥ ४६
यदि मे सहते गन्धं रूपं वेषं तथा वपुः ।
अद्यैव गर्भं कौसल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम् ॥ ४७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा ।
शयने सा च कौसल्या शुचिवस्त्रा ह्यलंकृता ॥४८
समागमनमाकाङ्क्षेदिति सोऽन्तर्हितो मुनिः ।
ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि संगताम् ४९
धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम् ।
कौसल्ये धर्मतन्त्रं त्वां यद्ब्रवीमि निबोध तत् ५०
भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात् ।
व्यथितां मां च संप्रेक्ष्य पितृवंशं च पीडितम् ५१
भीष्मो बुद्धिमदान्मह्यं कुलस्यास्य विवृद्धये ।
सा च बुद्धिस्त्वय्यधीना पुत्रि प्रापय मां तथा ५२
नष्टं च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ।
पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम् ॥ ५३
स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ।
सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथंचिद्धर्मचारिणीम् ।
भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि सत्यवत्युपदेशे पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०५

१०६

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा ।
संवेशयन्ती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् ॥ १
कौसल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वाऽनुप्रवेक्ष्यति ।
अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे ह्यागमिष्यति ॥ २
श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुङ्गवान् ॥ ३
ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः ।
दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह ॥ ४
तस्य कृष्णस्य कपिलां जटां दीप्ते च लोचने ।
बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवीन्यमीलयत् ॥ ५
संबभूव तया सार्धं मातुः प्रियचिकीर्षया ।
भयात्काशिसुता तं तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ६
ततो निष्क्रान्तमागम्य माता पुत्रमुवाच ह ।
अप्यस्यां गुणवान्पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७
निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
नागायुतसमप्राणो विद्वान्राजर्षिसत्तमः ॥ ८
महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ।
तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः ॥९
किं तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १०
नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ।
ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितॄणां वंशवर्धनम् ॥ ११
द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ।
स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महायशाः ॥ १२

देव्यौ राजभार्ये ॥ ४२ ॥ यथा भीष्मेणोक्तं तथा मां प्रापय इष्टार्थेन योजय ॥ ५२ ॥ उद्वक्ष्यति धुरं उद्वहनं करिष्यति ॥ ५३ ॥ एनां पुरुषान्तरस्पर्शमनिच्छन्तीमिति सूचयति । कथंचिदिति ॥ ५४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

तत इति ॥ १ ॥ अनुप्रवेक्ष्यति पुत्ररूपेण तवोदरमागमिष्यति ॥ २ ॥ सा अचिन्तयदित्यनेन गर्भधारणकाले यं पुरुषं स्त्री चिन्तयति तादृग्गुणः पुत्रो भवतीति सूचितम् ॥ ३॥ शरणं गृहं 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः ॥४॥

साऽपि कालेन कौसल्या सुषुवेन्ध तमात्मजम् ।
पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषा तत ॥ १३
ऋषिमावाहयत्सत्या यथा पूर्वमरिन्दिम ।
ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ॥ १४
अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विवर्णा पाण्डुसकाशा समपद्यत भारत ॥ १५
ता भीता पाण्डुसकाशा विषण्णा प्रेक्ष्य भारत ।
व्यास सत्यवतीपुत्र इद वचनमब्रवीत् ॥ १६
यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूप प्रेक्ष्य मामिह ।
तस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ॥ १७
नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति शुभानने ।
इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तम ॥ १८
ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमथाब्रवीत् ।
शशास स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम्॥ १९
त माता पुनरेवान्यमेक पुत्रमयाचत ।
तथेति च महर्षिस्ता मातर प्रत्यभाषत ॥ २०
तत कुमार सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ।
पाण्डु लक्षणसपन्न दीप्यमानमिव श्रिया ॥ २१
यस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवा ।
ऋतुकाले ततो ज्येष्ठा वधू तस्मै न्ययोजयत् ॥२२
सा तु रूप च गन्ध च महर्षे प्रविचिन्त्य तम् ।
नाकरोद्वचन देव्या भयात्सुरसुतोपमा ॥ २३
तत स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाऽप्सरोपमाम् ।
प्रेषयामास कृष्णाय तत काशिपते सुता ॥ २४
सा तमृषिमनुप्राप्त प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
सविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह ॥ २५
कामोपभोगेन रहस्तस्या तुष्टिमगादृषि ।
तया सहोषितो राजन्महर्षि सशितव्रत ॥ २६
उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामभुजिष्या भविष्यसि ।
अय च ते शुभे गर्भ श्रेयानुदरमागत ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमता वर ॥ २७
स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायनात्मज ।
धृतराष्ट्रस्य वै भ्राता पाण्डोश्चैव महात्मन ॥ २८
धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मन ।
माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञ कामक्रोधविवर्जित ॥ २९
कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत्सत्यवत्यै न्यवेदयत् ।
प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्राया पुत्रजन्म च ॥ ३०
स धर्मस्यानृणो भूत्वा पुनर्मात्रा समेत्य च ।
तस्यै गर्भ समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३१
एते विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि ।
जज्ञिरे देवगर्भाभा कुरुवशविवर्धना ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि विचित्रवीर्यसुतोत्पत्तौ षडधिकशततमोऽध्याय ॥१०६॥

१०७

जनमेजय उवाच ।
किं कृत कर्म धर्मेण येन शापमुपेयिवान् ।
कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षे शूद्रयोनावजायत ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
बभूव ब्राह्मण कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुत ।
धृतिमान्सर्वधर्मज्ञ सत्ये तपसि च स्थित ॥ २
स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपा ।
ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वित ॥ ३
तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्तत ।
तमाश्रममनुप्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिण ॥ ४
अनुसार्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ।
ते तस्यावसथे लोप्त्र दस्यव कुरुसत्तम ॥ ५
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते बले ।
तेषु लीनेष्वथो शीघ्र ततस्तद्रक्षिणा बलम् ॥ ६
आजगाम ततो पश्यस्तमृषि तस्करानुगा ।
तमपृच्छस्ततो राजस्तथावृत्त तपोधनम् ॥ ७

सत्या सत्यवती ॥१४॥ अभुजिष्या अदासी ॥२७॥ भ्राता भुजिष्या पुत्रस्यापि भ्रातृत्व पित्रन्वयात् ॥ २८ ॥ प्रलम्भ आत्मस्थाने दासीनियोजनम् ॥ ३० ॥ एत इति क्षेत्रत्व दास्या अपीत्यनेनैवगम्यत इति केचित् ॥ ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडधिकशततमोऽध्याय ॥ १०६ ॥

१०७

किं कृतमिति ॥ १ ॥ लोप्त्र लुप्यत इति व्युत्पत्त्या चोरापहृत धनम् ॥ ५ ॥

कतमेन पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम ।
तेन गच्छामहे ब्रह्मंस्तथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ८
तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः ।
न किंचिद्वचनं राजन्नब्रवीत्साध्वसाधु वा ॥ ९
ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तमाश्रमम् ।
ददृशुस्तत्र लीनांस्तांश्चौरांस्तद्द्रव्यमेव च ॥ १०
ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति ।
संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ ११
तं राजा सह तैश्चौरैरन्वशाद्वध्यतामिति ।
स रक्षिभिस्तैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ १२
ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपाल धनान्यादाय तान्यथ ॥ १३
शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः ।
निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्यपद्यत ॥ १४
धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् ।
शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ॥ १५
संतापं परमं जग्मुर्मुनयस्तपसान्विताः ।
ते रात्रौ शकुना भूत्वा संनिपत्य तु भारत ।
दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्द्विजोत्तमम् ॥ १६
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्किं पापं कृतवानसि ।
येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि अणीमाण्डव्योपाख्याने सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥१०७॥

१०८

वैशंपायन उवाच ।
ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् ।
दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥१
तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि ।
न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप ॥ २
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह मन्त्रिभिः ।
प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ ३
राजोवाच ।
यन्मयाऽपकृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम ।
प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ ४
एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ ५
अवतार्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह ।
अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ ६
स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेनातितपसा लोकान्विजिग्ये दुर्लभान्परैः ॥ ७
अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते ।
स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमात्मवित् ॥ ८
आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः ।
किं नु तद्दुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ॥ ९
यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया ।
शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १०
धर्म उवाच ।
पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ ११
स्वल्पमेव यथा दत्तं दानं बहुगुणं भवेत् ।
अधर्म एवं विप्रर्षे बहुदुःखफलप्रदः ॥ १२
अणीमाण्डव्य उवाच ।
कस्मिन्काले मया तत्तु कृतं ब्रूहि यथातथम् ।
तेनोक्तो धर्मराजेन बालभावे त्वया कृतम् ॥ १३
अणीमाण्डव्य उवाच ।
बालो हि द्वादशाद्वर्षाज्जन्मतो यत्करिष्यति ।
न भविष्यत्यधर्मोऽत्र न प्रज्ञास्यन्ति वै दिशः ॥१४

संयम्य चोरवन्निगृह्य ॥ ११ ॥ ऋषान् वेदान् समुपानयत् स्वाधीनानकरोत् । चिरं वेदनार्तोपि वेदान्न विस्मृतवानित्यर्थः । यद्वा ऋषीन्मुनीन् स्वसमीपे उपानयदित्युक्तं तदेव विवृणोति । शूलाग्र इत्यादिना ॥१५॥ दर्शयन्तः स्वानि रूपाणि प्रकाशयन्तः ॥ १६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

तत इति । दोषतः न कमपि दोषिणं कथयामि । स्वकृतमेव भुञ्जे इत्यर्थः ॥ १ ॥ मूले देहान्तःप्रविष्टशूलभागस्यान्तिके । 'मूलं वितेऽन्तिके' इति मेदिनी ॥ ६ ॥ व्यचरत् आचरत् तप इति शेषः ॥७॥ अणी शूलाग्रं तद्युक्तो माण्डव्यः ॥ ८ ॥ उपालभत गर्हितवान् ॥ ९ ॥ दिशो देशनाः धर्मशास्त्राणि । यतो न प्रज्ञास्यन्ति बालत्वात् ॥ १४ ॥

अल्पेऽपराधेऽपि महान्मम दण्डस्त्वया धृत ।
गरीयान्ब्राह्मणवध सर्वभूतवधादपि ॥ १५
शूद्रयोनावतो धर्मं मानुष संभविष्यसि ।
मर्यादा स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् ॥१६
आचतुर्दशकाद्वर्षान्न भविष्यति पातकम् ।
परत कुर्वतामेव दोष एव भविष्यति ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मन ।
धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ १८
धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जित ।
दीर्घदर्शी शमपर कुरूणा च हिते रत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि अणीमाण्डव्योपाख्याने अष्टाधिकशततमोऽध्याय ॥१०८॥

१०९

वैशंपायन उवाच ।

तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम् ।
कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्धत ॥ १
ऊर्ध्वसस्याऽभवद्भूमि सस्यानि रसवन्ति च ।
यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमा ॥ २
वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिण ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ३
वणिग्भिश्चान्वकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभि ।
शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
नाभवन्दस्यव केचिन्नाधर्मरुचयो जना ।
प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणा कृत युगमवर्तत ॥ ५
धर्मक्रिया यज्ञशीला सत्यव्रतपरायणा ।
अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
मानक्रोधविहीनाश्च नरा लोभविवर्जिता ।
अन्योऽन्यमभ्यनन्दन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
तन्महोदधिवत्पूर्णं नगर वै व्यरोचत ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमै ॥ ८
प्रासादशतसंबाधं महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु ।
काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जना ॥ ९
उत्तरै कुरुभि सार्धं दक्षिणा कुरवस्तथा ।
विस्पर्धमाना व्यचरंस्तथा देवर्षिचारणै ॥ १०
नाभवत्कृपण कश्चिन्नाभवन्विधवा स्त्रिय ।
तस्मिञ्जनपदे रम्ये कुरुभिर्बहुलीकृते ॥ ११
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
बभूवु सर्वर्धियुतास्तस्मिन् राष्ट्रे सदोत्सवा १२
भीष्मेण धर्मतो राजन्सर्वत परिरक्षिते ।
बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कित ॥ १३
स देश परराष्ट्राणि विमृज्याभिप्रवर्धित ।
भीष्मेण विहित राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १४
क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणा महात्मनाम् ।
पौरजानपदा सर्वे बभूवु परमोत्सुका ॥ १५
गृहेषु कुरुमुख्याना पौराणा च नराधिप ।
दीयता भुज्यता चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वश ॥१६
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामति ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिता ॥ १७

ब्राह्मणवधो ब्राह्मणपीडनम् ॥ १५ ॥ मर्यादामिति । बालो हीति हेतून्यासपूर्वक द्वादशवर्षपर्यन्त कृताकृतप्रत्यवायो नास्तीत्युत्सर्ग उक्त । स्वय तु वर्षद्वय तत्राधिक प्रचिक्षेप ॥ १६ ॥ चतुर्दशादूर्ध्वं पापमस्तीति पौराण मतमिदम् । वस्तुतस्तूक्तहेतो पुण्यपापविभागज्ञानपर्यन्तमेव पापानुत्पत्ति । तेन पञ्चवर्षादन्तर एव दोषो नास्तीत्यादि वचन विद्वदभिप्रायम् । अन्यथा कलिशेषे अल्पायुष्ट्वेन पापाभावप्रसङ्ग स्यात् ॥ १७ ॥ दीर्घदर्शी सर्वकालपरामर्शी । शमपरो निर्वैर ॥ १९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकशततमोऽध्याय ॥ १०८ ॥

१०९

तेष्विति । कुरुजाङ्गल देश कुरव पुरुषा कुरुक्षेत्र तेषां वासस्थानम् ॥ १ ॥ देश स्तौति । उर्ध्वेति । ऊर्ध्वसस्या प्रचुरसस्या ॥ २ ॥ कुरूस्तौति । शूराश्चेति ॥ ४ ॥ स्थान स्तौति । तन्महेति ॥ ८ ॥ विमृज्य परराष्ट्रस्था अपि सुखार्थिनोऽत्रैव प्रविष्टा इत्यर्थ ॥ १४ ॥

संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १८
धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसि चर्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगाः ॥ १९
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः ॥ २०
पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
अन्येभ्यो बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ २१
त्रिषु लोकेषु न त्वासीत्कश्चिद्विदुरसंमितः ।
धर्मनित्यस्तथा राजन्धर्मे च परमं गतः ॥ २२
प्रनष्टं शान्तनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्तत ॥ २३
वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम् ।
सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २४
धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत ।
पारसवत्वाद्विदुरो राजा पाण्डुर्बभूव ह ॥ २५
कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिमतां वरः ।
विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डुराज्याभिषेके नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

भीष्म उवाच ।
गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
अत्यन्यान्पृथिवीपालान्पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
रक्षितं राजभिः पूर्वैर्धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।
नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २
मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
तच्चैतद्वर्धते भूयः कुलं सागरवद्यथा ।
तथा मया विधातव्यं त्वया चैव न संशयः ॥ ४
श्रूयते यादवी कन्या स्वनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च ॥ ५
कुलीना रूपवत्यश्च ताः कन्याः पुत्र सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ॥ ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७
विदुर उवाच ।
भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
तस्मात्स्वयं कुलस्यास्य विचार्य कुरु यद्धितम् ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ९
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ।
इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ॥ १०
ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत ।
अचक्षुरिति तत्रासीत्सुबलस्य विचारणा ॥ ११
कुलं ख्यातिं च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम् ॥ १२
गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ [१३]
ततः सा पट्टमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्पतिव्रतपरायणा ॥ १४
नाभ्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ।
ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ॥ १५
स्वसारं वयसा लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ।
तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ॥
भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ॥ १६
दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात्स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १७
गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १८

श्रमः शास्त्राभ्यासः । व्यायामो बाहुयुद्धाद्यभ्यासः ॥ १८ ॥ धर्मे च परमं आत्मदर्शनं गतः प्राप्तः । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥२२॥ निर्वचनं प्रशंसा ॥२३॥ पारसवत्वात् शूद्रायां ब्राह्मणाजातत्वात् । करणत्वाच्चेत्यपपाठः । लक्षणया वा तथा व्याख्येयम् । शूद्रायां करणो वैश्यादिति तन्निर्वचनात् ॥२५॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

गुणैरिति ॥ १ ॥ यादवी यादवस्य शूरस्य कुन्तिभोजस्य वा अपत्यम् ॥ ५ ॥ प्रेषयामास दूतमिति शेषः ॥ ॥ ११ ॥ दित्सितं दातुमिष्टं ॥ १३ ॥ बहुगुणं बहुधा गुणितं ॥ १४ ॥ नाभ्यसूयां पत्युरभिभवं न कुर्याम् ॥१५॥

तस्मिन्काले तु जपतस्तस्य वीरस्य धीमत ।
नादेय ब्राह्मणेष्वासीत्किंचिद्वसु महीतले ॥ २६
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थी समुपागमत् ।
कवच प्रार्थयामास फाल्गुनस्य हिते रत ॥ २७
स्वशरीरात्समुत्कृत्य कवच स्व निसर्गजम् ।
विप्ररूपाय शक्राय ददौ कर्ण कृताञ्जलि ॥ २८
प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टस्तेनास्य कर्मणा ।
ददौ शक्तिं सुरपतिर्वाक्य चेदमुवाच ह ॥ २९
देवासुरमनुष्याणा गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
यमेक जेतुमिच्छेथा सोऽनया न भविष्यति॥३०
प्राङ्नाम तस्य कथित वसुषेण इति क्षितौ ।
कर्णो वैकर्तनश्चैव कर्मणा तेन सोभवत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि कर्णसभवे एकादशाधिकशततमोऽध्याय ॥१११॥

११२

वैशपायन उवाच ।
सत्त्वरूपगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।
दुहिता कुन्तिभोजस्य पृथा पृथुललोचना ॥ १
ता तु तेजस्विनीं कन्या रूपयौवनशालिनीम् ।
व्यावृण्वन्पार्थिवा केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ॥ २
तत सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् ।
पित्रा स्वयवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ॥ ३
तत सा रङ्गमध्यस्थ तेषा राज्ञा मनस्विनी ।
ददर्श राजशार्दूल पाण्डु भरतसत्तमम् ॥ ४
सिंहदर्प महोरस्क वृषभाक्ष महाबलम् ।
आदित्यमिव सर्वेषा राज्ञा प्रच्छाद्य वै प्रभा ॥५
तिष्ठन्त राजसमितौ पुरदरमिवापरम् ।
त दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ॥ ६
पाण्डु नरवर रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।
तत कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा ॥ ७
व्रीडमाना स्रज कुन्ती राज्ञ स्कन्धे समासजत् ।
त निशम्य वृत पाण्डु कुन्त्या सर्वे नराधिपा ८
यथागत समाजग्मुर्गजैरश्वै रथैस्तथा ।
ततस्तस्या पिता राजन्विवाहमकरोत्प्रभु ॥ ९
स तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दन ।
युयुजेऽमितसौभाग्य पौलोम्या मघवानिव ॥१०
कुन्त्या' पाण्डोश्च राजेन्द्र कुन्तिभोजो महीपति
कृत्वोद्वाह तदा त तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुर प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तम ॥ ११
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।
स्तूयमान स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभि' ॥१२
सप्राप्य नगर राजा पाण्डु कौरवनन्दन' ।
न्यवेशयत ता भार्या कुन्तीं स्वभवने प्रभु ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि कुन्तीविवाहे द्वादशाधिकशततमोऽध्याय ॥११२॥

११३

वैशपायन उवाच ।
तत शान्तनवो भीष्मो राज्ञ पाण्डोर्यशस्विन ।
विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ॥ १
सोमात्यै स्थविरै सार्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभि ।
बलेन चतुरङ्गेण ययौ मद्रपते पुरम् ॥ २
तमागतमभिश्रुत्य भीष्म वाहीकपुङ्गव ।
प्रत्युद्गम्यार्चयित्वा च पुर प्रावेशयन्नृप ॥ ३
दत्त्वा तस्यासन शुभ्र पाद्यमर्घ्य तथैव च ।
मधुपर्क च मद्रेश प्रपच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ४

कर्ण इति सहजकवचकर्तनात् कर्ण । विशेषत कर्तनेन वैकर्तन । स्वार्थे तद्धित । वस्तुतस्तु विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्यत्वाद्वैतकर्तन ॥३१॥इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ १११ ॥

११२

सत्त्वेति । धर्मारामा धर्मैकनिष्ठा ॥ १ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११२ ॥

११३

तत इति ॥ १ ॥

त भीष्म प्रत्युवाचेद मद्रराज कुरूद्वह ।
आगत मा विजानीहि कन्यार्थिनमरिंदम ॥ ५
श्रूयते भवत साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी ।
तामह वरयिष्यामि पाण्डोरर्थे यशस्विनीम् ॥ ६
युक्तरूपो हि सबन्धे त्व नो राजन्वय तव ।
एतत्सचिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्यथाविधि ॥ ७
तमेव वादिन भीष्म प्रत्यभाषत मद्रप ।
न हि मेऽन्यो वरस्त्वत्त श्रेयानिति मतिर्मम॥ ८
पूर्वै प्रवर्तित किंचित्कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमै ।
साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्सहे ॥ ९
व्यक्त तद्भवतश्चापि विदित नात्र सशय ।
न च युक्त तथा वक्तु भवान्देहीति सत्तम ॥ १०
कुलधर्म स नो वीर प्रमाण परम च तत् ।
तेन त्वा न ब्रवीम्येतदसदिग्ध वचोऽरिहन् ॥ ११
त भीष्म प्रत्युवाचेद मद्रराज जनाधिप ।
धर्म एष परो राजन् स्वयमुक्त स्वयभुवा ॥ १२
नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरय कृत ।
विदितेय च ते शल्य मर्यादा साधुसमता ॥ १३
इत्युक्त्वा स महातेजा॰ शातकुम्भ कृताकृतम् ।
रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्सहस्रश १४
गजानश्वान्रथाश्चैव वासास्याभरणानि च ।
मणिमुक्ताप्रवाल च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ॥१५
तत्प्रगृह्य धन सर्व शल्य सप्रीतमानस ।
ददौ ता समलकृत्य स्वसार कौरवर्षभे ॥ १६
स ता माद्रीमुपादाय भीष्म सागरगासुत ।
आजगाम पुरीं धीमान्प्रविष्टो गजसाह्वयम् ॥ १७
तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्ते साधुसमते ।
जग्राह विधिवत्पाणि माद्र्या पाण्डुर्नराधिप १८
ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दन ।
स्थापयामास ता भार्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम्॥
स ताभ्या व्यचरत्सार्धं भार्याभ्या राजसत्तम ।
कुन्त्या माद्र्या च राजेन्द्रो यथाकाम यथासुखम्
तत स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशा ।
जिगीषया महीं पाण्डुर्निरक्रामत्पुरात्प्रभो ॥ २१

स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च ।
धृतराष्ट्र च कौरव्य तथान्यान्कुरुसत्तमान् ।
आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाप्यनुमोदित ॥ २२
मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिरभिनन्दित ।
गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् ॥ २३
स राजा देवगर्भाभो विजिगीषुर्वसुधराम् ।
हृष्टपुष्टबलै प्रायात्पाण्डु शत्रूननेकश ॥ २४
पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णा समरे जिता ।
पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणा यशोभृता ॥ २५
तत सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
प्रभूतहस्त्यश्वयुता पदातिरथसकुलाम् ॥ २६
आगस्कारी महीपाना बहूना बलदर्पित ।
गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दीर्घो राजगृहे हत ॥ २७
तत॰ कोश समादाय वाहनानि च भूरिश ।
पाण्डुना मिथिला गत्वा विदेह समरे जिता॰ २८
तथा काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु च नरर्षभ ।
स्वबाहुबलवीर्येण कुरूणामकरोद्यश॰ ॥ २९
त शरौघमहाज्वाल शस्त्रार्चिषमरिंदमम् ।
पाण्डुपावकमासाद्य व्यदह्यन्त नराधिपा ॥ ३०
ते ससेना ससेनेन विध्वसितबला नृपा ।
पाण्डुना वशगा कृत्वा कुरुकर्मसु योजिता ३१
तेन ते निर्जिता सर्वे पृथिव्या सर्वपार्थिवा ।
तमेक मेनिरे शूर देवेष्विव पुरदरम् ॥ ३२
त कृताञ्जलय सर्वे प्रणता वसुधाधिपा ।
उपाजग्मुर्धन गृह्य रत्नानि विविधानि च ॥ ३३
मणिमुक्ताप्रवाल च सुवर्ण रजत बहु ।
गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ ३४
खरोष्ट्रमहिषीश्चैव यच्च किंचिदजाविकम् ।
कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कवास्तरणानि च ।
तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिप ॥ ३५
तदादाय ययौ पाण्डु पुनर्मुदितवाहन ।
हर्षयिष्यन्स्वराष्ट्राणि पुर च गजसाह्वयम् ॥ ३६
शान्तनो राजसिंहस्य भरतस्य च धीमत ।
प्रनष्ट कीर्तिज॰ शब्द पाण्डुना पुनराहृत ॥ ३७

यद्यपि कन्याशुल्कग्रहण आसुरे विवाहे दृष्ट तथापि कुलधर्मत्वादपरिहार्यमित्याह । पूर्वैरिति ॥ ९ ॥ धर्म एष । आर्षेऽपि विवाहे कन्याशुल्कत्वेन गोमिथुनग्रहस्य विधानात् । तथा च शिष्टादृतत्वादयमपि धर्म स्वयभुवा वेदेनैवोक्त इत्यवसेयम् । एतेन विगीतोपि कुलाचारो न त्याज्य इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ शातकुम्भ काञ्चन कृताकृत घटितमघटित च ॥ १४ ॥ व्यसृजत् प्रादात् ॥ ॥ १५ ॥ त्रिदशा त्रिंशत् ॥ २१ ॥ आगस्कृत चोरप्राय पर्वताद्याश्रयित्वात् ॥ २५ ॥ कुरुकर्मसु योजिता कुरूणा दासभूता कृता ॥ ३१ ॥ नागपुराधिप हस्तिनापुरेश ॥ ३५ ॥

ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जह्नुः कुरुधनानि च ।
ते नागपुरसिंहेन पाण्डुना करदीकृता ॥ ३८
इत्यभाषन्त राजानो राजामात्याश्च संगता ।
प्रतीतमनसो हृष्टा पौरजानपदैः सह । ३९
प्रत्युद्ययुश्च तं प्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमा ॥
तेन दूरमिवाध्वानं गत्वा नागपुरालयात् । ४०
आवृतं ददृशुर्हृष्टा लोकं बहुविधैर्धनैः ॥
नानायानसमानीतै रत्नैरुच्चावचैस्तदा । ४१
हस्त्यश्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैस्तथाविभिः ॥
नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण सह कौरवा । ४२
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौसल्यानन्दवर्धन
यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि । ४३
प्रमृद्य परराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् ।
पुत्रमाश्लिष्य भीष्मस्तु हर्षादश्रूण्यवर्तयत् । ४४
स तूर्यशतशङ्खाना भेरीणां च महास्वनैः ॥
हर्षयन्सर्वशः पौरान्विवेश गजसाह्वयम् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डुदिग्विजये त्रयोदशाधिकशततमोऽध्याय ॥११३॥

११४

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञात स्वबाहुविजितं धनम् ।
भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार स ॥ १
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् ।
सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २
ततः सत्यवती भीष्मं कौसल्यां च यशस्विनीम् ।
शुभैः पाण्डुजितैरर्थैस्तोषयामास भारत ॥ ३
ननन्द माता कौसल्या तमप्रतिमतेजसम् ।
जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४
तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५
संप्रयुक्तस्तु कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ ।
जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचर ॥ ६
हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च ।
अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापर ॥ ७
स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः ।
उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८
रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह वने चरन् ।
करेण्वोरिव मध्यस्थ श्रीमान्पौरंदरो गज ॥ ९
भारतं सह भार्याभ्यां खड्गबाणधनुर्धरम् ।
विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम्
देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिन ॥ १०
तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिता ।
उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिता ॥ ११
अथ पारसवीं कन्यां देवकस्य महीपते ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुत ॥ १२
ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभ ।
विवाहं कारयामास विदुरस्य महामते ॥ १३
तस्यां चोत्पादयामास विदुर कुरुनन्दन ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मन सदृशान्गुणैः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि विदुरपरिणये चतुर्दशाधिकशततमोऽध्याय ११४

प्रतीतमनस निष्कलुषचित्ता अत एव हृष्टा ॥ ३९ ॥ न दूरमिव अदूरमिव । जयोत्साहेन मार्गश्रमाभावात् ॥४० ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११३ ॥

११४

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञात इति ॥ १ ॥ अश्वमेधशतैस्तुल्यैर्महामखैः पञ्चमहायज्ञैः गर्भान्धस्य श्रौतयज्ञेष्वनधिकारात् ॥ ५ ॥ पारसवीं व्याख्यानरूपां ब्राह्मणेन शूद्रायां जाताम् ॥ १४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।

तत पुत्रशत जज्ञे गान्धार्यां जनमेजय ।
धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्पर ॥ १
पाण्डो कुन्त्या च माद्र्या च पुत्रा पञ्च महारथा ।
देवेभ्य समपद्यन्त सन्तानाय कुलस्य वै ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथ पुत्रशत जज्ञे गान्धार्यां द्विजसत्तम ।
कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३
कथ चैक स वैश्याया धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।
कथ च सदृशी भार्यां गान्धारीं धर्मचारिणीम् ४
आनुकूल्ये वर्तमाना धृतराष्ट्रोऽभ्यवर्तत ।
कथ च शप्तस्य सत पाण्डोस्तेन महात्मना ॥ ५
समुत्पन्ना दैवतेभ्य पुत्रा पञ्च महारथा ।
एतद्विद्वन्यथान्याय विस्तरेण तपोधन ॥ ६
कथयस्व न मे तृप्ति कथ्यमानेषु बन्धुषु ।

वैशंपायन उवाच ।

क्षुच्छ्रमाभिपरिम्लान द्वैपायनमुपस्थितम् ॥ ७
तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वर ददौ ।
सा वव्रे सदृश भर्तु पुत्राणा शतमात्मन ॥ ८
तत कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ।
संवत्सरद्वय त तु गान्धारी गर्भमाहितम् । ९
अप्रजा धारयामास ततस्ता दु खमाविशत् ।
श्रुत्वा कुन्तीसुत जात बालार्कसमतेजसम् ॥ १०
उदरस्यात्मन स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ।
अज्ञात धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता तत ॥ ११
सोदर घातयामास गान्धारी दु खमूर्च्छिता ।
ततो जज्ञे मासपेशी लोहाष्ठीलेव संहता ॥ १२
द्विवर्षसंभृता कुक्षौ तामुत्स्रष्टु प्रचक्रमे ।
अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरित समुपागमत् ॥ १३
ता स मासमयी पेशीं ददर्श जपता वर ।
ततोऽब्रवीत्सौबलेयीं किमिद ते चिकीर्षितम् ॥ १४
सा चात्मनो मत सत्य शशस परमर्षये ।

गान्धार्युवाच ।

ज्येष्ठ कुन्तीसुत जात श्रुत्वा रविसमप्रभम् ॥ १५
दु खेन परमेणेदमुदर घातित मया ।
शत च किल पुत्राणा वितीर्णं मे त्वया पुरा १६
इयं च मे मासपेशी जाता पुत्रशताय वै ।

व्यास उवाच ।

एवमेतत्सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ॥ १७
वितथ नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
घृतपूर्णं कुण्डशत क्षिप्रमेव विधीयताम् ॥ १८
सुगुप्तेषु च देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् ।
शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमा च परिषिञ्चय ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

सा सिच्यमाना त्वष्ठीला बभूव शतधा तदा ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणा गर्भाणा पृथगेव तु ॥ २०
एकाधिकशत पूर्णं यथायोग विशापते ।
मासपेश्यास्तदा राजन् क्रमश कालपर्ययात् ॥२१
ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा ।
स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षा वै व्यदधात्तत ॥ २२
शशास चैव भगवान्कालेनैतावता पुन ।
उद्घाटनीयान्येतानि कुण्डानीति च सौबलीम् २३
इत्युक्त्वा भगवान्व्यासस्तथा प्रतिनिधाय च ।
जगाम तपसे धीमान्हिमवन्त शिलोच्चयम् ॥ २४
जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषा दुर्योधनो नृप ।
जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिर ॥ २५
तदाख्यात तु भीष्माय विदुराय च धीमते ।
यस्मिन्नहनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्योधनस्तदा ॥ २६
तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ।
स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप ॥ २७
रासभारावसदृश रुराव च ननाद च ।
त खरा प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमायुवायसा ॥ २८
वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ।
ततस्तु भीतवद्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २९
समानीय बहून्विप्रान्भीष्म विदुरमेव च ।
अन्यांश्च सुहृदो राजन्कुरून्सर्वांस्तथैव च ॥ ३०
युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो न कुलवर्धन ।
प्राप्त स्वगुणतो राज्य न तस्मिन्वाच्यमस्ति न ३१
अय त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
एतद्विब्रूत मे तथ्य यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ ३२

११५

तत इति ॥१॥ लोहाष्ठीला लोहमया गण्डिका तद्वत् सहता कठिना ॥ १२ ॥ अवदधे धृतवती ॥२२॥ रुराव च ननाद च व्यक्तमव्यक्त च शब्द खरसदृशमेवाकरोत् ॥२८॥

वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रव्यादा प्राणदन्घोरा शिवाश्चाशिवशंसिन ३३
लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वश ।
तेऽब्रुवन्ब्राह्मणा राजन्विदुरश्च महामति ॥ ३४
यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।
उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ॥ ३५
व्यक्त कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
तस्य शान्ति परित्यागे गुप्तावपनयो महान् ३६
शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणा ते महीपते ।
त्यजैनमेक शान्ति चेत्कुलस्येच्छसि भारत ३७
एकेन कुरु वै क्षेम कुलस्य जगतस्तथा ।
त्यजेदेक कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् ॥३८
ग्राम जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ।
स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमै ॥ ३९
न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वित ।
तत पुत्रशत पूर्ण धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ ४०
मासमात्रेण सजज्ञे कन्या चैका शताधिका ।
गान्धार्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्धता ॥ ४१
धृतराष्ट्र महाराज वैश्या पर्यचरत्किल ।
तस्मिन्सवत्सरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशा ॥ ४२
जज्ञे धीमास्ततस्तस्या युयुत्सु करणो नृप ।
एव पुत्रशत जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमत ॥ ४३
महारथाना वीराणा कन्या चैका शताधिका ।
युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्र प्रतापवान् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि गान्धारीपुत्रोत्पत्तौ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्याय ॥११५॥

११६

जनमेजय उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादित कथित त्वया ।
ऋषे प्रसादात्तु शत न च कन्या प्रकीर्तिता ॥ १
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका ।
गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ॥ २
उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा ।
कथ त्विदानीं भगवन्कन्या त्व तु ब्रवीषि मे ॥ ३
यदि भागशत पेशी कृता तेन महर्षिणा ।
न प्रजास्यति चेद्भूय सौबलेयी कथचन ॥ ४
कथ तु सभवस्तस्या दु शलाया वदस्व मे ।
यथावदिह विप्रर्षे पर मेऽत्र कुतूहलम् ॥ ५
वैशपायन उवाच ।
साध्वय प्रश्न उद्दिष्ट पाण्डवेय ब्रवीमि ते ।
ता मासपेशी भगवान्स्वयमेव महातपा ॥ ६
शीताभिरद्भिरासिच्य भाग भागमकल्पयत् ।
यो यथा कल्पितो भागस्त त धात्र्या तथा नृप ७
घृतपूर्णेषु कुण्डेषु एकैक प्राक्षिपत्तदा ।
एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता ॥ ८
दुहितु स्नेहसयोगमनुध्याय वराङ्गना ।
मनसाऽचिन्तयद्देवी एतत्पुत्रशत मम ॥ ९
भविष्यति न सदेहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनि ।
ममेय परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि ॥ १०
एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ।
ततो दौहित्रजाल्लोकादबाह्योऽसौ पतिर्मम ॥ ११
अधिका किल नारीणा प्रीतिर्जामातृजा भवेत् ।
यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका १२
कृतकृत्या भवेय वै पुत्रदौहित्रसवृता ।
यदि सत्य तपस्तप्त दत्त वाप्यथवा हुतम् ॥ १३
गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायन स्वयम् ॥ १४
व्यभजत्स तदा पेशीं भगवानृषिसत्तम ।
गणयित्वा शत पूर्णमशानामाह सौबलीम् ॥ १५
व्यास उवाच ।
पूर्ण पुत्रशत त्वेतन्न मिथ्यावागुदाहृता ।
दौहित्रयोगाय भाग एक शिष्ट शतात्पर ॥ १६

करण इव करण क्षत्रियात् वैश्याया जातत्वान्न तु वैश्यात् शूद्रायाम् ॥ ४३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ॥ ११५ ॥

११६

धृतराष्ट्रस्येति ॥ १ ॥ न प्रजास्यति प्रजामात्मनो नेच्छति। क्यजतोय शब्द सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्यचि लालसाया सुगसुगाविति वार्तिकात्सुगागम ॥ ४ ॥ अबाह्य-दौहित्रजानपि लोकान्प्राप्स्यतीत्यर्थ ॥ ११ ॥

एषा ते सुभगा कन्या भविष्यति यथेप्सिता । ततोऽन्य घृतकुम्भ च समानाय्य महातपा ।
त चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभाग तपोधन ॥ १७
एतत्ते कथित राजन्दु शलाजन्म भारत । ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयो वर्तयिष्यामि तेऽनघ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि दु शलोत्पत्तौ षोडशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११६ ॥

११७

जनमेजय उवाच ।
ज्येष्ठानुज्येष्ठता तेषा नामानि च पृथक्पृथक् ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्यात्प्रकीर्तय ॥ १
वैशपायन उवाच ।
दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दु शासनस्तथा ।
दु सहो दु शलश्चैव जलसन्ध सम सह ॥ २
विन्दानुविन्दौ दुर्धर्ष सुबाहुर्दुष्प्रधर्षण ।
दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्ण कर्ण एव च ॥ ३
विविंशतिर्विकर्णश्च शल सत्व सुलोचन ।
चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्र शरासन ॥ ४
दुर्मदो दुर्विगाहश्च विवित्सुर्विकटानन ।
ऊर्णनाभ सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५
चित्रबाणश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचन ।
अयो बाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डल ॥ ६
भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्धन ।
उग्रायुध सुषेणश्च कुण्डधारो महोदर ॥ ७
चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा ।
दृढवर्मा दृढक्षत्र सोमकीर्तिरनूदर ॥ ८
दृढसन्धो जरासन्ध सत्यसन्ध सद सुवाक् ।
उग्रश्रवा उग्रसेन सेनानीर्दुष्पराजय ॥ ९
अपराजित कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधर ।
दृढहस्त सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १०
आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तोऽग्रयाय्यपि ।
कवची क्रथन कुण्डी कुण्डधारो धनुर्धर ॥ ११
उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुप ।
अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथाश्रय ॥ १२
अनाधृष्य कुण्डभेदी विरावी चित्रकुण्डल ।
प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् ॥ १३
दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोर कनकध्वज ।
कुण्डाशी विरजाश्चैव दु शला च शताधिका १४
इति पुत्रशत राजन् कन्या चैव शताधिका ।
नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मक्रम नृप ॥ १५
सर्वे त्वतिरथा शूरा सर्वेयुद्धविशारदा ।
सर्वे वेदविदश्चैव सर्वे सर्वास्त्रकोविदा ॥ १६
सर्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा महीपते ।
धृतराष्ट्रेण समये परीक्ष्य विधिवन्नृप ॥ १७
दु शला चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिप ।
जयद्रथाय प्रददौ विधिना भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने सप्तदशाधिकशततमोऽध्याय ११७

११८

जनमेजय उवाच ।
कथितो धार्तराष्ट्राणामार्ष सभव उत्तम ।
अमनुष्यो मनुष्याणां भवता ब्रह्मवादिना ॥ १
नामधेयानि चाप्येषा कथ्यमानानि भागश ।
त्वत्त श्रुतानि मे ब्रह्मन्पाण्डवाना च कीर्तय ॥ २

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११६ ॥

११७

ज्येष्ठेति ॥ १ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकशततमोऽध्याय ॥ ११७ ॥

११८

कथित इति । आर्ष ऋषिप्रसादहेतुक । अमनुष्यो मनुष्येष्वदृष्ट । युगपद्बहूना जननात् ॥ १ ॥

ते हि सर्वे महात्मानो देवराजपराक्रमा ।
त्वयैवाशावतरणे देवभागा प्रकीर्तिता ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्मणाम् ।
तेषामाजननं सर्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते ।
चरन्मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५
ततस्तां च मृगीं तं च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६
स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः ।
भार्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण संगतः ॥ ७
संसक्तश्च तया मृग्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८

मृग उवाच ।

काममन्युपरीता हि बुध्या विरहिता अपि ।
वर्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वपि रता नराः ॥ ९
न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान्प्राज्ञो न प्रतिपद्यते ॥ १०
शश्वद्धर्मात्मना मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११

पाण्डुरुवाच ।

शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता ।
राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२
अच्छद्मना मायया च मृगाणां वध इष्यते ।
स एव धर्मो राज्ञां तु तद्विद्वन्किं नु गर्हसे ॥ १३
अगस्त्यः सत्रमासीनश्चकार मृगयामृषिः ।
आरण्यान्सर्वदैवत्यान्मृगान्प्रोक्ष्य महावने ॥ १४
प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्विगर्हसे ।
अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकं च वपा हुता ॥ १५

मृग उवाच ।

न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति नराः शरान् ।
रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६

पाण्डुरुवाच ।

प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा ।
उपायैर्विविधैस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७

मृग उवाच ।

नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन्विगर्हे चात्मकारणात् ।
मैथुनं तु प्रतीक्ष्य मे त्वयेहाद्यानृशंस्यतः ॥ १८
सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा ।
को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ॥ १९
अस्यां मृग्यां च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् ।
पुरुषार्थफलं कर्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् ॥ २०
पौरवाणां महाराज तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २१
नृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविगर्हितम् ।
अस्वर्ग्यमयशस्यं चाप्यधर्मिष्ठं च भारत ॥ २२
स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् ।
नार्हस्त्वं सुरसंकाश कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २३
त्वया नृशंसकर्तारः पापाचाराश्च मानवाः ।
निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २४

कामेति कामक्रोधावृता अपि मूढा पापाचारस्वभावा ईदृशानि नृशंसानि बीभत्सानि वर्जयन्ति। अतस्त्वं नृशंसकर्ता सर्वेभ्योऽप्यधम इत्यर्थः ॥९॥ विधिं दैवं न ग्रसते नातिक्रामति । प्रज्ञा शास्त्रीयाबुद्धिः । प्राज्ञः प्रज्ञावान् । अर्थान्विधिपर्यागतान्दैवोपगतान् । न प्रतिपद्यते न वेत्ति । किं तु प्रज्ञाबलेनैवैतन्मयाकृतमिति मन्यतेऽतो नायं तवापराध इति भावः ।प्रज्ञावानिति पाठे तु प्रज्ञावानेवैतज्जानाति न मूढ इत्यर्थः ॥१०॥ तवापि मोह इत्याश्चर्यमित्याह । शश्वदिति ॥ ११ ॥ पाठान्तरे मृगयुता मृगहन्तृत्वम् ॥१२॥ अच्छद्मना प्राकाश्येन । मायया प्रच्छन्नरूपेण। चो वार्थे ॥ १३ ॥ सत्रमासिनः अनुतिष्ठन् । व्रतस्थानां तत्रापि ब्राह्मणानामपि मृगया दृष्टैवार्कि पुनर्मम राज्ञः । प्रोक्ष्येत्यनेनोपाकरणसंज्ञपना दिक लक्ष्यते । मुखं व्यादाय स्वपितीतिवन्मृगयां कृत्वा प्रोक्षयामासेति व्याख्येयम् ॥ १४ ॥ प्रमाणं वेदः । अस्मान्वर्तमानान् । ननु पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्यारण्यानामुत्सर्ग एव विहितो न वध इत्याशङ्क्याह । अगस्त्यस्येति। अभिचारेण शत्रुमारणेन। अतिचारेणेति पाठे शास्त्रातिक्रमेण । वपा कदलीगर्भपत्रसदृशो मांसाऽपूपः । तस्मादगस्त्यप्रदर्शितेन मार्गेण शत्रुवधकामा नृपाः शत्रुवन्मृगान् घ्नन्ति ॥ १५ ॥ न रिपूनिति । रन्ध्रे विशस्त्रत्वव्यसनाक्रान्तत्वादिसमये शरान्न विमुञ्चन्तीति संबन्धः । किंतु एषां शत्रूणां वधकालः सर्वलोकप्रसिद्धः संग्रामे आभिमुख्यादिमान्स एव प्रशस्यतेऽन्यो निन्द्यत इत्यर्थः ॥१६॥ प्रमत्तं असावधानम् । तीक्ष्णैः गुप्तशस्त्रैराग्नेयादिभिः । विवृतं व्यक्तम् । घ्नन्ति मृगान् । मत्तभीतपलायितादीनां शत्रूणां वधो निन्द्यो न तु मृगादीनामित्याशयः ॥ १७ ॥ हर्षात् ऋष्यशृङ्गादितुल्यः पुत्रो मे भविष्यतीत्युत्साहात् । पुरुषार्थफलं पुरुषैर्मैथुनेनार्थनीयं फलं पुत्रः तं कर्तुं उत्पादयितुम् ॥ २० ॥ त्रिवर्गेति । धर्मार्थकामहीनाः ॥ २४ ॥

किं कृतं ते नरश्रेष्ठ मामिहानागसं घ्नता ।
मुनिं मूलफलाहारं मृगवेषधरं नृप ॥ २५
वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ।
त्वयाऽहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे २६
द्वयोर्नृशंसकर्तारमवशं काममोहितम् ।
जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २७
अहं हि किंदमो नाम तपसा भावितो मुनिः ।
व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २८
मृगो भूत्वा मृगैः सार्धं चरामि गहने वने ।
न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ॥ २९
मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ।
अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ॥ ३०
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ ३१
अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया ।
प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् ।
भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ सैव त्वामनुगमिष्यति॥३२
वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया ।
तथा त्वां च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ३३
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्स व्यमुच्यत ।
मृगः पाण्डुश्च दुःखार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डुमृगशापेऽष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

वैशंपायन उवाच ।
तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम् ।
सभार्यः शोकदुःखार्तः पर्यदेवयदातुरः ॥ १
पाण्डुरुवाच ।
सतामपि कुले जाता कर्मणा बत दुर्गतिम् ।
प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २
शश्वद्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम ।
जीवितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३
तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः ।
कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ४
तस्याद्य व्यसने बुद्धिः संजातेयं ममाधमा ।
त्यक्तस्य देवैरनयान्मृगयां परिधावतः ॥ ५
मोक्षमेव व्यवस्यामि बन्धो हि व्यसनं महत् ।
सुवृत्तिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ६
अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् ।
तस्मादेकोहमेकाकी एकैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ७
चरन्भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डश्चरिष्याम्याश्रमानिमान् ।
पांसुना समवच्छन्नः शून्यागारकृतालयः ॥ ८
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ।
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ ९
निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ॥ १०
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ।
जङ्गमाजङ्गमं सर्वमविहिंसंश्चतुर्विधम् ॥ ११

ते त्वया ॥२५॥ द्वयोः स्त्रीपुंसयोः नृशंसं निन्द्यं मैथुनासक्तयोर्वधस्तस्य कर्तारम् ॥२७॥ प्राप्तं त्वां त्वाम्॥३२॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ॥ ११८ ॥

११९

तमिति । राजातिक्रम्य तं पर्यदेवयदिति संबन्धः कीदृशं तं व्यतीतं मारितमित्यर्थः ॥ १ ॥ कामजालं विधित्साजालम् ॥२॥ देवैस्त्यक्तस्य अपुत्रतया स्वर्गमनानर्हत्वात् ॥ ५ ॥ मोक्षं मोक्षमार्गं व्यवस्यामि निश्चिनोमि श्रेयस्करत्वेन । तत्र हि पुत्राद्यनपेक्षा दृष्टा 'किं प्रजाया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति । इष्टमेवैतज्जातमित्याह । बन्धो हीति । बन्धः पुत्रैषणादिः । सुवृत्तिं ब्रह्मचर्याख्यां वृत्तिम् । पितुर्व्यासस्य ॥ ६ ॥ तपसा श्रवणमननात्मकेनालोचनेन । आत्मानं चित्तं योजयिष्यामि समाधातुमिच्छामि । तत्र साधनान्याह । तस्मादिति । एकः स्त्रीहीनः एकाकी शिष्यादिभिः सहायैर्हीनः ॥७॥ इमान्वानप्रस्थाश्रमान्सन्निहितान् । पांसुनेति भूमिशायित्वमुक्तम् ॥ ८ ॥ निराशीर्निर्नमस्कारः । आशिषं नमस्कारं वा नेच्छामीत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः सुखदुःखादिहीनः । निष्परिग्रहः कथापादुकादिहीनः ॥१०॥

स्वासु प्रजास्विव सदा सम प्राणभृता प्रति ।
एककाल चरन्भैक्ष्यं कुलानि दश पञ्च वा ॥ १२
असंभवे वा भैक्ष्यस्य चरन्ननशनान्यपि ।
अल्पमल्प च भुञ्जान पूर्वालाभे न जातुचित् १३
अन्यान्यपि चरँल्लोभादलाभे सप्त पूरयन् ।
अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपा ॥ १४
वास्यैक तक्षतो बाहु चन्दनेनैकमुक्षत ।
नाकल्याण न कल्याण चिन्तयन्नुभयोस्तयो १५
न जिजीविषुवत्किंचिन्न मुमूर्षुवदाचरन् ।
जीवित मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ॥ १६
या काश्चिज्जीवता शक्या कर्तुमभ्युदयक्रिया ।
ता सर्वा समतिक्रम्य निमेषादिव्यवस्थिता १७
तासु चाप्यनवस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रिय ।
सपरित्यक्तधर्मार्थ सुनिर्णिक्तात्मकल्मष ॥ १८
निर्मुक्त सर्वपापेभ्यो व्यतीत सर्ववागुरा ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वन ॥ १९
एतया सतत धृत्या चरन्नेव प्रकारया ।
देह सस्थापयिष्यामि निर्भय मार्गमास्थित २०
नाह सुकृपणे मार्गे स्ववीर्यक्षयशोचिते ।
स्वधर्मात्सततापेते चरेय वीर्यवर्जित ॥ २१
सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्य कृपणचक्षुषा ।
उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुना वर्तते पथि ॥२२

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सुदु खातो नि श्वासपरमो नृप ।
अवेक्षमाण कुन्तीं च माद्रीं स समभाषत ॥ २३
कौसल्या विदुर क्षत्ता राजा च सह बन्धुभि ।
आर्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिता ॥२४
ब्राह्मणाश्च महात्मान सोमपा सशितव्रता ।
पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रया ।
प्रसाद्य सर्वे वक्तव्या पाण्डु प्रव्रजितो वनम् ॥२५
निशम्य वचन भर्तुर्वनवासे धृतात्मन ।
तत्सम वचन कुन्ती माद्री च समभाषताम् ॥२६
अन्येऽपि ह्याश्रमा सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्या धर्मपत्नीभ्या सह तप्तु तपो महत् ॥२७
शरीरस्यापि मोक्षाय स्वर्ग्यं प्राप्य महाफलम् ।
त्वमेव भविता भर्ता स्वर्गस्यापि न सशय ॥ २८
प्रणिधायेन्द्रियग्राम भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्त्वा कामसुखे ह्यावा तप्स्यावो विपुल तप
यदि चावा महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्व विशापते ।
अद्यैवावा प्रहास्यावो जीवित नात्र सशय ॥ ३०

पाण्डुरुवाच ।

यदि व्यवसित ह्येतद्युवयोर्धर्मसहितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्तिष्ये तामह पितुरव्ययाम् ॥ ३१

पूर्वं सन्यासिधर्मानेव करिष्यामीत्युक्त इदानीं सन्यासमेव करिष्यामीत्याह । एककालमिति सार्धं । पूवालाभे पूर्वं एकैकस्मिन्वनस्पतौ चरन् भैक्ष्यमित्युक्त तदभावे सति । कुलानि गृहाणि ॥ १२ ॥ न जातु चिन्न कदाचित् ॥१३॥ लोभादन्यानि दशाधिकानि चरन् । अलाभे अपूर्तौ ॥ १४ ॥ वास्यावास्येन काष्ठतक्षणेन । सुपोडादेश आर्ष विभक्तिलोपो वा ॥१५॥ अभ्युदयक्रिया स्वर्गादिहेतुदर्शपूर्णमासादय । समतिक्रम्य प्राजापत्येष्ट्यादि पूर्वक विधिवत् त्यक्त्वा । निमेषादि कालस्तत्रव्यवस्थिता नियतकाला ॥ १७ ॥ अनवस्थासु अनित्यफलासु । सपरित्यक्तो धर्मसाध्योऽर्थो ब्रह्मलोकान्तो येन स । सुनिर्णिक्ता त्मकल्मष यस्मात् धर्मेण सम्यक् क्षालित चित्तकल्मष रागादि तस्मात् । तेन कृतार्थेन नात पर कार्यमस्तीत्यर्थ ॥ १८ ॥ रागादिक्षयोऽपि तन्मूलभूतपापक्षयादेवेत्याह निर्मुक्त इति । वागुरा इव वागुरा बन्धनानि अविद्याकाम कर्माणि । सधर्मा असग ॥१९॥ सस्थापयिष्यामि नाशयिष्यामि । निर्भय मार्गं ससारभयरहितम् ॥ २० ॥ बाह्यसा धनाधीने सुकृपणे मार्गे कर्ममार्गे । यो वा हतदक्षर गार्ग्यविदि त्वास्मिन् लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेपि बहूनि वर्षसहस्राण्य तव देवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षर गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतिनिन्दिते । स्ववीर्यक्षयशोचिते स्वस्य प्रत्यनात्मनो वीर्यं सर्वस्य वशी सर्वस्येशान सर्वस्याधिपतिरित्यादिश्रु इतिप्रसिद्ध वशित्वादि तस्य क्षयो विषयसग कृतो ह्रासस्तेन शोचिते शोच्ये । ननु न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रिय '। श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इति स्मृतेर्गृह एव मोक्षसिद्धौ किं सन्यासेनेत्याशक्याह । सधर्मा इति।'जाया मेस्यादथ प्रजायेय'इति श्रुते प्रजोत्पादनमेव गृहस्थधर्म ततोऽपेते गार्हस्थ्ये किमवस्थाने नेति आशय । वीर्यवर्जितोऽपत्योत्पादन सामर्थ्यरहित ॥२१॥ अपत्योत्पादनमपि ब्राह्मणद्वारा सुसपाद्यमित्याशक्याह । सत्कृत इति अन्य पुरुष वृत्तिं वृत्तिपद । कृपणचक्षुषा । अपत्य मे देहीति याच्ञा दीनदृष्ट्या । कामात्मा अपत्यकाम आत्मा चित्त यस्य स । कामपूर्त्यन्ते शुनामिवापत्यकामानामपि तत्कृत महद्दु - खमस्ति अत पारिव्राज्यमेव श्रेय इति भाव ॥ २२ ॥ क्षत्ताऽत्र विदुर एव कौसल्यादिसाहचर्यात् ॥ २४ ॥ तत्सम उक्तस्य योग्यम् ॥ २६ ॥

---

* वासी शब्द इबतोपि 'वासी तु तक्षणी न स्त्री' इति त्रिकाण्डशेषात्

त्यक्त्वा ग्राम्यसुखाहार तप्यमानो महत्तप ।
वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३२
अग्नौ जुह्वन्नुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् ।
कृश परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधर ॥ ३३
शीतवातातपसह क्षुत्पिपासानवेक्षक ।
तपसा दुश्चरेणेद शरीरमुपशोषयन् ॥ ३४
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ३५
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शन कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतर विधिम् ।
काङ्क्षमाणोऽहमास्थास्ये देहस्यास्यासमापनात् ॥
वैशपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा भार्ये ते राजा कौरवनन्दन ।
ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥ ३८
वासासि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च ।
प्रदाय सर्व विप्रेभ्य पाण्डु पुनरभाषत ॥ ३९
गत्वा नागपुर वाच्य पाण्डु प्रव्रजितो वनम् ।
अर्थ काम सुख चैव रतिं च परमात्मिकाम् ॥४०
प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्य कुरुनन्दन ।
ततस्तस्यानुयातारस्ते चैव परिचारका ॥ ४१
श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधा करुणा गिर ।
भीममार्तस्वर कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशु ॥ ४२
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तस्त विहाय महीपतिम् ।
ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वनम् ॥ ४३
ते गत्वा नगर राज्ञो यथावृत्त महात्मन ।
कथयाचक्रिरे राज्ञस्तद्धन विविध ददु ॥ ४४
श्रुत्वा तेभ्यस्तत सर्व यथावृत्त महावने ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४५
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४६
राजपुत्रस्तु कौरव्य पाण्डुर्मूलफलाशन ।
जगाम सहपत्नीभ्या ततो नागशत गिरिम् ॥४७
स चैत्ररथमासाद्य कालकूटमतीत्य च ।
हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४८
रक्ष्यमाणो महाभूतै सिद्धैश्च परमर्षिभि ।
उवास स महाराज समेषु विषमेषु च ॥ ४९
इन्द्रद्युम्नसर प्राप्य हसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापस समतप्यत ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डुचरिते ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ ११९ ॥

१२०

वैशपायन उवाच ।
तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमान स वीर्यवान् ।
सिद्धचारणसघाना बभूव प्रियदर्शन ॥ १
शुश्रूषुरनहवादी सयतात्मा जितेन्द्रिय ।
स्वर्ग गन्तु पराक्रान्त स्वेन वीर्येण भारत ॥ २
केषाचिदभवद्भ्राता केषाचिदभवत्सखा ।
ऋषयस्त्वपरे चैन पुत्रवत्परिपालयन् ॥ ३
स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मष तप ।
ब्रह्मर्षिसदृश पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४
अमावास्या तु सहिता ऋषय सशितव्रता ।
ब्रह्माण द्रष्टुकामास्ते सप्रतस्थुर्महर्षय ॥ ५
सप्रयातानृषीन्दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्रवीत् ।
भवन्त क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदता वरा ॥ ६

विमृशन् हिंसादिदोषम् । पक्वापक्वेन पक्व फलादि अपक्व कन्दादि । पक्षापक्षेणेति पाठे पक्षान्तकर्म इष्ट्यादिक पक्षस्तदन्यदग्निहोत्रादिकमपक्ष ॥ ३५ ॥ अप्रियाणि च नाचरिष्यामि । तथा कुलवासिनां भ्रात्रादीनाम् ॥३६॥ आरण्या वानप्रस्थास्तेषा शास्त्राणि धर्मविधायकानि तेषा मध्ये विहित उग्रम् । आस्थास्ये अङ्गीकरिष्ये । आसमापनात् यावत्समाप्तिम् ॥ ३७ ॥ निष्क ग्रैवेयकम् ॥ ३८ ॥ रतिं स्त्रीसग परमात्मिकां परम मूतनत्वादुत्कृष्ट आत्मा आत्मा वै पुत्रनामासिति श्रुते पुत्र स यया ता ॥ ४० ॥
इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ ११९ ॥

१२०

तत्रापीति ॥ १ ॥ परिपालयन् अडभाव आर्ष ॥ ३ ॥ अमावास्या प्राप्य ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचु ।
समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् ।
देवाना च ऋषीणा च पितॄणा च महात्मनाम् ।
वय तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामा स्वयभुवम् ॥ ७
वैशपायन उवाच ।
पाण्डुरुत्थाय सहसा गन्तुकामो महर्षिभि ।
स्वर्गपार तितीर्षु स शतशृङ्गादुदङ्मुख ॥ ८
प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवस्त च तापसा ।
उपर्युपरि गच्छन्त शैलराजमुदङ्मुखा ॥ ९
दृष्टवन्तो गिरौ रम्ये दुर्गान्देशान्बहून्वयम् ।
विमानशतसबाधा गीतस्वरनिनादिताम् ॥ १०
आक्रीडभूमि देवाना गन्धर्वाप्सरसा तथा ।
उद्यानानि कुबेरस्य समानि विषमाणि च ॥ ११
महानदीनितम्बाश्च गहनान्गिरिगह्वरान् ।
सन्ति नित्यहिमा देशा निर्वृक्षमृगपक्षिण ॥ १२
सन्ति क्वचिन्महादर्यो दुर्गा काश्चिद्दुरासदा ।
नातिक्रामेत पक्षी यान्कुत एवेतरे मृगा ॥ १३
वायुरेको हि यात्यत्र सिद्धाश्च परमर्षय ।
गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन्राजपुत्र्यौ कथ त्विमे ॥
न सीदेतामदु खार्हे मागमो भरतर्षभ ।
पाण्डुरुवाच ।
अप्रजस्य महाभागा न द्वार परिचक्षते ॥ १५
स्वर्गे तेनाभितप्तोहमप्रजस्तु ब्रवीमि व ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधना ॥ १६
देहनाशे ध्रुवो नाश पितॄणामेष निश्चय ।
ऋणैश्चतुर्भि सयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि ॥१७
पितृदेवर्षिमनुजैर्देय तेभ्यश्च धर्मत ।
एतानि तु यथाकाल यो न बुध्यति मानव ॥१८
न तस्य लोका सन्तीति धर्मविद्भि प्रतिष्ठितम् ।
यज्ञैस्तु देवान्प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् १९
पुत्रै श्राद्धै पितॄश्चापि आनृशस्येन मानवान् ।
ऋषिदेवमनुष्याणा परिमुक्तोऽस्मि धर्मत ॥ २०
त्रयाणामितरेषा तु नाश आत्मनि नश्यति ।
पित्र्यादृणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसा ॥ २१
इह तस्मात्प्रजाहेतो प्रजायन्ते नरोत्तमा ।
यथैवाह पितु क्षेत्रे जातस्तेन महर्षिणा ॥ २२
तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथ व सभवेत्प्रजा ।
ऋषय ऊचु
अस्ति वै तव धर्मात्मन्विद्म देवोपम शुभम् ॥२३
अपत्यमनघ राजन्वय दिव्येन चक्षुषा ।
दैवोद्दिष्ट नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ॥ २४
अक्लिष्ट फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धिमान्नर ।
तस्मिन्दृष्टे फले राजन्प्रयत्न कर्तुमर्हसि ॥ २५
अपत्य गुणसपन्न लब्धा प्रीतिकर ह्यसि ।
वैशपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा तापसवच पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् २६
आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहता क्रियाम् ।
सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
अपत्योत्पादने यत्नमापदि त्व समर्थय ॥ २७
अपत्य नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसहिता ।
इति कुन्ति विदुर्धीरा शाश्वत धर्मवादिन ॥२८
इष्ट दत्त तपस्तप्त नियमश्च स्वनुष्ठित ।
सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥ २९
सोऽहमेव विदित्वैतत्प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
अनपत्य शुभाल्लोकान्न प्राप्स्यामीति चिन्तयन् ॥
मृगाभिशापान्नष्ट मे जनन ह्यकृतात्मन ।
नृशसकारिणो भीरु यथैवोपहत पुरा ॥ ३१

विमानशतेन सबाध सकट यस्या सा । 'सबाध सकटे भगे' इति मेदिनी ॥ १० ॥ सिद्धाश्च परमर्षय इति । वक्ष्यमाणऋणचतुष्टयनिर्मुक्ता सिद्धादिव्यज्ञानवन्त परमर्षयस्तेपि यान्ति । त्व तु न तथेति भाव । तत्र लोकदृष्ट हेतुमाह । गच्छन्त्याविति ॥ १४ ॥ तमेव मुनी नामाशय बुद्ध्वा पाण्डुरुवाच । अप्रजस्येति । न परिचक्षते परित सर्वथा न पश्यन्ति ॥ १५ ॥ नाशो ममैव । यत पितॄणामेष निश्चय । अप्रजस्य स्वर्गद्वारनिरोधेन यज्ञादिक विफलीकर्तव्यमित्येष निश्चय पितॄणा तेन तादृशोऽस्वर्ग्ये भूमौ सन्नपि नष्टप्राय एव किमुतदेहनाशे इति भाव । एतदेव विवृणोति । ऋणैरित्यादिना ॥ १७ ॥ ऋषिदेवमनुष्याणा ऋणादिति शेष ॥२०॥इतरेषा पितॄणामृणात्तु नाश अप्रकाशता मम आत्मनि देहे नश्यति सति । सोय लोक पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेति श्रुते । स्वदेहनाशेऽपि पुत्र रूपेणास्त्येव पुत्राभावे तु नास्त्येवेत्यर्थ तदेवाह । पित्र्याद् णादिति ॥ २१ ॥ दैवोद्दिष्ट दृष्टादृष्टकारणकलापजन्यत्वा-त्कार्यमात्रस्येत्यर्थ ॥ २४ ॥ अव्यग्रो विन्दतेऽतो व्यग्रो माभूदित्यर्थ ॥ ५ ॥ लभते इति लब्धा तादृशोसि लप्स्य-सीत्यर्थ ॥ २६ ॥ क्रिया पुत्रोत्पादिकाम् ॥ २७ ॥ धर्म-सहिता धर्ममयी ॥ २८ ॥ मृगाभिशापात् मृगरूपस्य मुने । शापान्नष्ट असद्रूप जात जनन स्त्रीसगाख्य रतिकर्म यत उपहत यथा मृगस्य तथैवान्तरा मैथुन ममापि मरण प्राप्ति निश्चयान्न तु क्लीबत्वात् ॥ ३१ ॥

इमे वै बन्धुदायादाः षट्पुत्रा धर्मदर्शने ।
षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्शृणु मे पृथे ॥ ३२
स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ ३३
दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयं च यः ।
सहोढो ज्ञातिरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ ३४
पूर्वपूर्वतमाभावं मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
उत्तमाद्देवरात्पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३५
अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति मानवाः ।
आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥३६
तस्मात्प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनि ॥ ३७
शृणु कुन्ति कथामेतां शारदण्डायिनीं प्रति ।
सा वीरपत्नी गुरुणा नियुक्ता पुत्रजन्मनि ॥ ३८
पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
वरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥३९
कर्मण्यवसिते तस्मिन्सा तेनैव सहावसत् ।
तत्र त्रीञ्जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥ ४०
तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात्तपसाधिकात् ।
मन्नियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डुपृथासंवादे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२०॥

१२१

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत ।
कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १
न मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथंचन ।
धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचने ॥ २
त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत ।
वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यसि ॥ ३
स्वर्गं मनुजशार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया ।
अपत्याय च मां गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४
न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम् ।
त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥
इमां च तावद्धर्मात्मन्पौराणीं शृणु मे कथाम् ।
परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्तयिष्यामि यामहम् ॥६

धर्मदर्शने धर्मशास्त्रे उक्त इति शेषः । बन्धुदायादाः रिक्थहराः । अबन्धुदायादास्तदन्ये ॥ ३२ ॥ षडाद्यानाह । स्वयं जातः ऊढाया वोढुः सकाशाज्जातः १ तस्यामेवोत्तमानुग्रहाज्जातः प्रणीतः २ परिक्रीतः रेतो मूल्यदानेन तस्यामेव जनितः ३ पौनर्भवः पूर्वमन्येन ऊढा पश्चादन्येन तस्यां द्वितीयतो जातो धर्मतो यद्यपि पूर्वस्य क्षेत्रजस्तथापि तस्यापि परिणेतृत्वात्तदीय एव ४ कानीनः विवाहात्प्रागेव अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यतीति समयबन्धेन या दीयते तस्यामुत्पन्नः ५ स्वैरिण्यामप्यूढायामेवानीचाज्जातः कुण्डनामा ६ एतेष्वाद्यः चतुर्थौ औरसौ पञ्चमो व्यवहितौरसः इतरे क्षेत्रजाश्च ॥ ३६ ॥ अथ षडबन्धुदायादाः दत्तः मातापितृभ्यां समर्पितः ॥ १ ॥ क्रीतः धनादिकं दत्वा गृहीतः ॥ २ ॥ कृत्रिमश्चेति चकारो भिन्नक्रमः । क्रीतश्चेति संबन्धः । कृत्रिमः उक्तप्रकाराष्टकाभावेपि यः स्वयमुपगच्छेत् । अहं तव पुत्रोस्मीत्युपेयात्स तृतीयः ३ सहोढः यस्य माता गर्भवत्येव ऊढा स चतुर्थः । कर्णादिसदृशस्य कानीनस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । ज्ञातिरेताव्यवहितभ्रात्रादेः पुत्रः पञ्चमः । 'सर्वेषामेकपुत्राणां यद्येकोऽपि भवेत्सुतः । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्' इति स्मृतेः । साक्षाद्भ्रातुः पुत्रस्य औरसत्वाविशेषात् । हीनयोनौ धृतः उत्पादितः षष्ठः ६ ॥ ३४ ॥ प्रणीते विशेषमाह । उत्तमादिति ॥ ३५ ॥ श्रेष्ठं पितुः कुलादपि यः प्रशस्यतमस्तज्जं श्रेष्ठमपत्यमिति सामानाधिकरण्यं । श्रेष्ठादनन्यत्वादपत्यस्य ॥ ३६ ॥ प्रहेष्यामि गतिवृद्धिकर्मणोर्हिनोतेरूपं । अद्येति क्षिप्रवचनसयोगाल्लट् । त्वां शरणं गतोऽस्मि वर्धयामि वेति चार्थः ॥३७॥ शारदण्डायनेर्भार्याम् ॥ ३८ ॥ गुरुणा भर्त्रा पुष्पेण आर्तवेन उपलक्षिते प्रयता रजस्वला व्रतवती स्नाता च चतुर्थेह्नि ॥ ३९ ॥ यत यतस्व ॥ ४१ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

विवाहात्प्रागेव कन्यायां भवतस्तस्यापि मातृद्वारकः परिणेतुः संबन्धोस्ति ।

१२१

एवमिति ॥ १ ॥

व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिव ।
पुरा परमधर्मिष्ठ पूरोर्वंशविवर्धन ॥ ७
तस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महाभुजे ।
उपागमस्ततो देवा सेन्द्रा देवर्षिभि सह ॥ ८
अमाद्यदिन्द्र सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातय ।
व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मन ॥ ९
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रु कर्म स्वय तदा ।
व्युषिताश्वस्ततो राजन्नतिमर्त्यान्व्यरोचत ॥१०
सर्वभूतान्प्रति यथा तपन शिशिरात्यये ।
स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तम ॥ ११
प्राच्यानुदीच्यान्पाश्चात्यान्दाक्षिणात्यानकालयत्
अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्व प्रतापवान् ॥ १२
बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वित ।
अप्यत्र गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जना ॥
व्युषिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरूत्तम ।
व्युषिताश्व समुद्रान्ता विजित्येमा वसुधराम् ॥
अपालयत्सर्ववर्णान्पिता पुत्रानिवौरसान् ।
यजमानो महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो धन ददौ ॥ १५
अनन्तरत्नान्यादाय स जहार महाक्रतून् ।
सुषाव च बहून्सोमान्सोमसस्थास्ततान च ॥ १६
आसीत्काक्षीवती चास्य भार्या परमसमता ।
भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १७
कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम् ।
स तस्या कामसपन्नो यक्ष्मणा समपद्यत ॥ १८
तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवाशुमान् ।
तस्मिन्प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भृशदु खिता ॥१९
अपुत्रा पुरुषव्याघ्र विललापेति न श्रुतम् ।
भद्रा परमदु खार्ता तन्निबोध जनाधिप ॥ २०

भद्रोवाच ।

नारी परमधर्मज्ञ सर्वा भर्तृविनाकृता ।
पतिं विना जीवति या न सा जीवति दु खिता ॥
पतिं विना मृत श्रेयो नार्या क्षत्रियपुङ्गव ।
त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् ॥
त्वया हीना क्षणमपि नाह जीवितुमुत्सहे ।
प्रसाद कुरु मे राजन्नितस्तूर्ण नयस्व माम् ॥ २३
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च ।
त्वामह नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्तितुम् ॥ २४
छायेवानुगता राजन्सतत वशवर्तिनी ।
भविष्यामि नरव्याघ्र नित्य प्रियहिते रता ॥ २५
अद्यप्रभृति मा राजन्कष्टा हृदयशोषणा ।
आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २६
अभाग्यया मया नून वियुक्ता सहचारिण ।
तेन मे विप्रयोगोयमुपपन्नस्त्वया सह ॥ २७
विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्तमपि जीवति ।
दु ख जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ॥२८
सयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्वदेहे कृता मया ।
तदिद कर्मभि पापै पूर्वदेहेषु सचितम् ॥ २९
दु ख मामनुसप्राप्त राजस्त्वद्विप्रयोगजम् ।
अद्यप्रभृत्यह राजन्कुशसस्तरशायिनी ।
भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा ॥ ३०
दर्शयस्व नरव्याघ्र शाधि मामसुखान्विताम् ।
कृपणा चाथ करुण विलपन्तीं नरेश्वर ॥ ३१

कुन्त्युवाच ।

एव बहुविध तस्या विलपन्त्या पुन पुन ।
त शव सपरिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ३२
उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्व ददानीह वर तव ।
जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यह चारुहासिनि ॥३३
आत्मकीये वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
अष्टमी वा ऋतुस्नाता सविशेथा मया सह ॥ ३४
एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता ।
यथोक्तमेव तद्वाक्य भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३५
सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ ।
त्रीन् शाल्वाश्चतुरो मद्रान्सुतान्भरतसत्तम ३६
तथा त्वमपि मय्येव मनसा भरतर्षभ ।
शक्तो जनयितु पुत्रास्तपोयोगबलान्वित ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि व्युषिताश्वोपाख्याने एकविंशत्यधिकशततमो० ॥१२१॥

अकालयत् वशीकृतवान् ॥ १२ ॥ जहार आहृतवान् चकारेत्यर्थ । सोमसस्था अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमाद्य सप्त ॥ १६ ॥ काक्षीवती कक्षीवतो दुहिता ॥ १७ ॥ मृत मरण अमृत मुक्तिर्वा न तु ब्रह्मलोकान्तमैश्वर्यम् ॥२२॥ अनिवर्तितु गच्छन्त म्रियमाणमित्यर्थ ॥ २४ ॥ आधयो मनोव्यथा ॥ २६ ॥ सहचारिण मिथुनिन ॥ २७ ॥ शव प्रेतशरीर सपरिष्वज्य विलपन्त्यामित्यन्वय ॥ ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२१ ॥

१२२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।
धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १

पाण्डुरुवाच ।

एवमेतत्पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २
अथ त्विदं प्रवक्ष्यामि धर्मतत्त्वं निबोध मे ।
पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३
अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुहासिनि ॥ ४
तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात्सुभगे पतीन् ।
नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत् ॥ ५
तं चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः ।
अद्याप्यनुविधीयन्ते कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ६
प्रमाणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः ।
उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि पूज्यते ॥ ७
स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्मः सनातनः ।
अस्मिंस्तु लोके न चिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते ॥८
स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ।
बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ॥ ९
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ।
मर्यादेयं कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ १०
कोपात्कमलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे ।
श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ॥ ११
जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ।
ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षचोदितः ॥ १२
मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ।
क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ॥ १३
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ।
अनावृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि ॥ १४
यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ।
ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे ॥ १५
चकार चैव मर्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ।
मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ॥ १६
तदाप्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ।
व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्यप्रभृति पातकम् १७
भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुखावहम् ।
भार्यां तथा व्युच्चरतः कौमारब्रह्मचारिणीम् ॥१८
पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ।
पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च ॥१९
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ।
इति तेन पुरा भीरु मर्यादा स्थापिता बलात् २०
उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।
सौदासेन च रम्भोरु नियुक्ता पुत्रजन्मनि ॥ २१
मदयन्ती जगामर्षिं वसिष्ठमिति नः श्रुतम् ।
तस्माल्लेभे च सा पुत्रमश्मकं नाम भाविनी ॥२२
एवं कृतवती सापि भर्तुः प्रियचिकीर्षया ।
अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ॥ २३
कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ।
अत एतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै ॥२४
ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते ।
ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता पतिव्रते ॥ २५
नातिवर्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ।
शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति॥ २६
धर्ममेवं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ।
भर्ता भार्यां राजपुत्रि धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा॥२७

१२२

एवमिति ॥ १ ॥ अनावृता सर्वैर्द्रष्टुं योग्याः । कामचारो रतिसुखं तदर्थं विहारिण्यः पर्यटनशीलाः स्वतन्त्रा भर्त्रादिभिरनिवार्याः ॥४॥ पतीन्व्युच्चरमाणानां व्यभिरन्तानां च ॥ ५ ॥ अनुविधीयन्ते । अनुसार्यन्ते ईश्वरेण ॥ ६ ॥ दृश्यते च वेदे नकाचनपरिहरेत्'इति वामदेव्यव्रतेषु मैथुनार्थिन्याः स्त्रियाः प्रत्याख्याननिषेधः ॥ ७ ॥ न चिरात् अल्पकालतः ॥ ८ ॥ श्वेतकेतोर्मातरं पितुः समक्षम् ॥ ११ ॥ स्थिता व्यवस्थिताः । न च क्षमेन क्षमां कृतवान् यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चतीत्ययोनौ आदारेषु पुंसां गमनात् प्रत्यवायः श्रुतिसिद्धः तथा अमीषां निष्कृते जारिणीवेति मन्त्रे जारिण्या निष्कृते पीडायाश्च दर्शनात् स्त्रीणामपि परसंगे दोषोस्त्येवोक्तः । तथापि श्रौतोऽयमस्यैव कयाचिद्भङ्ग्याव्यवस्थेयं विहितेति ज्ञेयम् अथवा व्युच्चरणे तेजस्विना न दोषः किं तु पृथग्जनानामेवेति तात्पर्यम्। अन्यथा कृष्णस्यापि पारदार्यदोषप्रसक्तेः । अहल्यादि जारणामिन्द्रादीनां तदप्रसक्तेश्चेत्यास्तां तावत् ॥ १५ ॥ प्रकृतोपयुक्तमाह । पत्येति । अयुक्तमपि भर्त्राज्ञया स्त्रीभिरवश्यं कर्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ पुराणं युगान्तरीयम् ॥२७॥

यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति वेदविदो विदुः ।
विशेषतः पुत्रगृद्धी हीनः प्रजननात्स्वयम् ॥ २८
यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शनलालसः ।
तथा रक्ताङ्गुलिनिभः पद्मपत्रनिभः शुभे ॥ २९
प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ।
मन्नियोगात्सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् ॥
पुत्रान्गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि ।
त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां गतिम् ३१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरंजयम् ।
प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३२
पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरं तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ३३
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमहं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३४
समेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान्वरम् ।
मन्त्रं त्विमं च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥३५
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति ॥३६
तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति ।
इत्युक्ताहं तदानेन पितृवेश्मनि भारत ॥ ३७
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः ।
अनुज्ञाता त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ॥ ३८
तेन मन्त्रेण राजर्षे यथास्यान्नौ प्रजा हिता ।
आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवतां वर ।
त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विध्यस्मिन्कर्मणि स्थिताम्

पाण्डुरुवाच ।

अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि लोकेषु पुण्यभाक् ॥ ४०
अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्यति कथंचन ।
लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मन्यते ॥ ४१
धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।
धर्मेण चापि दत्तस्य नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४२
तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते ।
उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममावाहयस्व वै ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना ।
अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने द्वाविंशत्यधिकशततमोऽ० ॥१२२॥

१२३

वैशंपायन उवाच ।

संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्या जनमेजय ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥ १
सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह ।
जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २
आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः ।
विमाने सूर्यसंकाशो कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥ ३
विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किं ते ददाम्यहम् ।
सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम् ॥ ४

रक्ताङ्गुलिभिर्नितरां भातीति रक्ताङ्गुलिनिभः । पद्मपत्रं निभा उपमा यस्य स तथा ॥२९॥ अभिचारो देवताकर्षणशक्तिस्तद्युक्तम् ॥ ३५ ॥ विलम्बासह पाण्डुरुवाचाद्यैवेति ॥४०॥ न क्षत्रियाणां धर्मः पालनं अधर्मेण न संयुज्यति न संभवति अतः केवलाद्धर्मादेव पुत्र एष्टव्य इति भावः । अयं धर्म इति मन्यते लोकः स नः धर्मं इति संबन्धः ॥ ४१ ॥ धार्मिकश्चेत्यत्र हेतुमाह । धर्मेणेति । धर्मेण स्वविहितेन लौकिकवैदिकाचारेण ॥ ४२ ॥ उपचार आदरः । अभिचारो व्याख्यातस्ताभ्याम् ॥ ४३ ॥ भर्त्रा तथोक्ता सती तथेत्युक्तेति योजना प्रदक्षिणं आज्ञानुकूलं अवर्तत वर्तनं कृतवती ॥ ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

संवत्सरधृते इति ॥१॥ जप्यं मन्त्रं धर्मदेवताकरूपम् ॥२॥ विमाने स्थित्वा आजगामेत्यन्वयः । जपस्थिता जपनिष्ठा ॥३॥ ततो विहस्य तां अब्रवीदित्यपकृष्यते । हे कुन्ति किं ते ददामि तद्ब्रूया इति संबन्धः । ब्रूयादित्यपपाठो लकारव्यत्ययो वार्षः विहस्यमाना धर्मेण ॥ ४ ॥

सयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्र वरारोहा सर्वप्राणभृता हितम् ॥ ५
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥ ६
समृद्धयशस कुन्ती सुषाव प्रवर सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ७
एष धर्मभृता श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तम ।
विक्रान्त सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्या भविष्यति॥
युधिष्ठिर इति ख्यात पाण्डो प्रथमज सुत ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुत ॥ ९
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वित ।
धार्मिक त सुत लब्ध्वा पाण्डुस्ता पुनरब्रवीत् ॥१०
प्राहु क्षत्र बलज्येष्ठ बलज्येष्ठ सुत वृणु ।
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ॥ ११
ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबल ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् १२
सा सलज्जा विहस्याह पुत्र देहि सुरोत्तम ।
बलवन्त महाकाय सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥ १३
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रम ।
तमप्यतिबल जात वागुवाचाशरीरिणी ॥ १४
सर्वेषा बलिना श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ।
इदमत्यद्भुत चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ॥ १५
यदङ्कात्पतितो मातु शिला गात्रैर्व्यचूर्णयत् ।
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ॥
नान्वबुध्यत सञ्सुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ।
तत स वज्रसघात कुमारोऽभ्यपतद्गिरौ ॥ १७
पतता तेन शतधा शिलागात्रैर्विचूर्णिता ।
ता शिला चूर्णिता दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागत ॥१८
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ।
दुर्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥ १९
जाते वृकोदरे पाण्डुरिद भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
कथ नु मे वर पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ २०
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽय सप्रतिष्ठित ।
तत्र दैव तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ २१

इन्द्रो हि राजा देवाना प्रधान इति न श्रुतम् ।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युति ॥ २२
त तोषयित्वा तपसा पुत्र लप्स्ये महाबलम् ।
य दास्यति समे पुत्र स वरीयान्भविष्यति ॥ २३
अमानुषान्मानुषाश्च सग्रामे स हनिष्यति ।
कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तप ॥ २४
तत पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभि ।
दिदेश कुन्त्या कौरव्यो व्रत सावत्सर शुभम् ॥
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ।
उग्र स तप आस्थाय परमेण समाधिना ॥ २६
आरिराधयिषुर्देव त्रिदशाना तमीश्वरम् ।
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यतप्यत भारत ॥ २७
त तु कालेन महता वासव प्रत्यपद्यत ।

शक्र उवाच ।

पुत्र तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २८
ब्राह्मणाना गवा चैव सुहृदा चार्थसाधकम् ।
दुर्हृदा शोकजनन सर्वबान्धवनन्दनम् ॥ २९
सुत तेऽग्र्य प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ।
इत्युक्त कौरवो राजा वासवेन महात्मना ॥ ३०
उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवच स्मरन् ।
उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वर ॥ ३१
दातुमिच्छति ते पुत्र यथा सकल्पित त्वया ।
अतिमानुषकर्माण यशस्विनमरिंदमम् ॥ ३२
नीतिमन्त महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्ष क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ॥ ३३
पुत्र जनय सुश्रोणि धामक्षत्रियतेजसाम् ।
लब्ध प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ ३४

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्ता तत शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ ३५
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ ३६
शृण्वता सर्वभूतानां तेषा चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेद शुचिस्मिताम् ॥

ऐन्द्रे जेष्ठानक्षत्रे अष्टमे सवत्सरारम्भात् । आभिजितेऽभिजिति । त्रिंशन्मुहूर्तस्यान्होष्टमे मुहूर्ते । दिवा शुक्लपक्षे । मध्यगते तुलायनगते तिथौ पूर्णाया पञ्चम्या अय योग प्रायेणाश्विनशुक्लपञ्चम्या भवतीति तत्रैव धर्मराजस्य जन्मेत्यर्थ ॥६॥ प्रथितो महान् विश्रुत कीर्तिमान् ॥ ९ ॥ अङ्कात्पतने हेतुमाह कुन्तीति ॥ १६ ॥ सस्रुप्त येन शिलापि चूर्णीभूता तादृशेप्याघाते सति यस्य निद्राभङ्गोपि न जात निर्वेदनत्वात् वज्रशरीरत्वादित्यर्थ । उत्सङ्गे समीपे ॥ १७ ॥ समाधिना ध्यानेन परमेणानन्यवृत्तिना सूर्येण सह उदयादस्तमयावधि ॥ २७ ॥ आभाष्य हे कुन्ति इति सबोध्य॥३७ ॥

कार्तवीर्यसम कुन्ति शिवतुल्यपराक्रम ।
एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ ३८
आदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्धिता ।
तथा विष्णुसम प्रीतिं वर्धयिष्यति तेऽर्जुन ३९
एष मद्रान्वशे कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकै ।
चेदिकाशिकरूषांश्च कुरुलक्ष्मीं वहिष्यति ॥ ४०
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहन ।
मेदसा सर्वभूताना तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥४१
ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबल ।
भ्रातृभि सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥४२
जामदग्न्यसम कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रम ।
एष वीर्यवता श्रेष्ठो भविष्यति महायशा ॥ ४३
एष युद्धे महादेव तोषयिष्यति शंकरम् ।
अस्त्र पाशुपत नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ॥ ४४
निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विष ।
शक्राज्ञया महाबाहुस्तान्वधिष्यति ते सुत ॥ ४५
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टा श्रिय चायमाहर्ता पुरुषर्षभ ॥ ४६
एतामत्यद्भुता वाचं कुन्ती शुश्राव सूतके ।
वाचमुच्चारितामुच्चैस्ता निशम्य तपस्विनाम्॥ ४७
बभूव परमो हर्ष शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवनिकायाना सेन्द्राणा च दिवौकसाम् ॥
आकाशे दुदुभीना च बभूव तुमुल स्वन ।
उदतिष्ठन्महाघोष पुष्पवृष्टिभिरावृत ॥ ४९
समवेत्य च देवाना गणा पार्थमपूजयन् ।
काद्रवेया वैनतेया गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
प्रजाना पतय सर्वे सप्त चैव महर्षय ॥ ५०
भरद्वाज कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत्प्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ५१
मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्य पुलह क्रतु ।
दक्ष प्रजापतिश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ५२
दिव्यमाल्याम्बरधरा स्वर्वालंकारभूषिता ।
उपगायन्ति बीभत्सु नृत्यन्तेऽप्सरसा गणा ॥५३
तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्तत ।
गन्धर्वै सहित श्रीमान्प्रागायत च तुम्बुरु ॥ ५४
भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तथाष्टम ॥ ५५
युगपस्तृणप कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा ।
त्रयोदश शालिशिरा पर्जन्यश्च चतुर्दश ॥ ५६
कलि पञ्चदशश्चैव नारदश्चात्र षोडश ।
ऋत्वा बृहत्त्वा बृहक करालश्च महामना ॥ ५७
ब्रह्मचारी बहुगुण सुवर्णश्चेति विश्रुत ।
विश्वावसुर्भुमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥ ५८
गीतमाधुर्यसपन्नौ विख्यातौ च हहाहुहू ।
इत्येते देवगन्धर्वा जग्मुस्तत्र नराधिप ॥ ५९
तथैवाप्सरसो हृष्टा सर्वालकारभूषिता ।
ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचना ॥ ६०
अनूचानाऽनवद्या च गुणमुख्या गुणावरा ।
अद्रिका च तथा सोमा मिश्रकेशी त्वलम्बुषा ॥६१
मरीचि शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ६२
असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया च वपुस्तथा ।
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥ ६३
काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र सघश ।
मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ६४
ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्त्यपि ।
उम्लोचेति च विख्याता प्रम्लोचेति च ता दश॥६५
ऊर्वश्येकादशी तासा जगुश्चायतलोचना ।
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ॥ ६६
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा ।
पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृता ।
महिमान पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे स्थिता ॥६७
मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशा ।
अजैकपादहिर्बुध्न्य पिनाकी च परतप ॥ ६८
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशापते ।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ६९
अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबला ।
विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन्परित स्थिता ७०
कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजगम ।
कश्यपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरग ॥ ७१
आययुस्तपसा युक्ता महाक्रोधा महाबल ।
एते चान्ये च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिता ॥७२
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्चासितध्वज ।
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिता ॥ ७३

वहिष्यति पालयिष्यति ॥ ४० ॥ मेधानश्वमेधान् ॥४२॥ देवनिकायाना देवतानिलयाना विमानाना तेन तत्स्थाना-देवानामिति लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

ताश्च देवगणान्सर्वास्तप सिद्धा महर्षय ।
विमानगिर्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरे जना ॥ ७४
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य विस्मिता मुनिसत्तमा ।
अधिका स्म ततो वृत्तिमवर्तन्पाण्डवान्प्रति ॥ ७५
पाण्डुस्तु पुनरेवैना पुत्रलोभान्महायशा ।
वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नी कुन्तीत्वेनमथाब्रवीत् ॥ ७६
नातश्चतुर्थ प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अत पर स्वैरिणीस्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत्॥ ७७
स त्व विद्वन्धर्ममिममधिगम्य कथ नु माम् ।
अपत्यार्थ समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि पाण्डवोत्पत्तौ त्रयोविंशत्यधिकशततमो० ॥१२३॥

१२४

वैशपायन उवाच ।
कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डु रहो वचनमब्रवीत् ॥ १
न मेऽस्ति त्वयि सतापो विगुणेऽपि परंतप ।
नावरत्वे वरार्हाया स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥२
गान्धार्याश्चैव नृपते जात पुत्रशत तथा ।
श्रुत्वा न मे तथा दु खमभवत्कुरुनन्दन ॥ ३
इद तु मे महद्दु खं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सतति ॥
यदि त्वपत्यसतान कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हित भवेत् ॥ ५
सरम्भो हि सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुता प्रति ।
यदि तु त्व प्रसन्नोमे स्वयमेना प्रचोदय ॥ ६
पाण्डुरुवाच ।
ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थ परिवर्तते ।
न तु त्वा प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७
तव त्विद मत मत्वा प्रयतिष्याम्यत परम् ।
मन्ये ध्रुव मयोक्ता सा वचन प्रतिपत्स्यते ॥ ८
वैशपायन उवाच ।
तत कुन्ती पुन पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सतानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९
मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मन ।
मत्प्रियार्थ च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥१०
यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्ट यशोऽर्थिना ॥ ११
तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ।
गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भाविनि ॥ १२
तथा राजर्षय सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधना ।
चक्रुरुच्चावच कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३
सा त्व माद्री प्लवेनैव तारयैनामनिन्दिते ।
अपत्यसविभागेन परा कीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४
वैशपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ब्रवीन्माद्री सकृच्चिंतय दैवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसशयम् ॥ १५
ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्या जनयामासतुर्यमौ ॥ १६
नकुल सहदेव च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥ १७
सत्त्वरूपगुणोपेतौ भवतोऽत्यश्विनाविति ।
भासतस्तेजसात्यर्थ रूपद्रविणसपदा ॥ १८
नामानि चक्रिरे तेषा शतशृङ्गनिवासिन ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशापते ॥१९

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १२३ ॥

१२४

कुन्तीति ॥ १ ॥ विगुणे प्रजोत्पादनाधिकृते अवरत्वे क निष्टत्वे वरार्हाया कुन्त्या अपेक्षया ॥ २ ॥ सरम्भ अभिमान ॥६ ॥ ममेति । इष्टमनिष्ट वा वक्ष्यसीति सदेहेन त्वा वक्तु न प्रसहे इत्यर्थ ॥ ७ ॥ मत्वा ज्ञात्वा प्रतिपत्स्यते अङ्गीकरिष्यति ॥ ८ ॥ सतान अविच्छेद लोकस्य प्रिय बलवत्प्रजात्वेन निर्भयत्वम् ॥ ९ ॥ मम पूर्वेषा च अपिण्डविनाशाय पिण्डविनाशाभावाय । बहुषु पुत्रेषु कस्यचिदपि पुत्रस्य सततेरविच्छेदसभवादित्यर्थ । कल्याण पुत्रान्तरोत्पादनम् ॥ १० ॥ यशस इति । कृतकृत्या अपि यशोर्थं देवगुर्वाद्याराधन कुर्वन्तीत्यर्थ ॥ ११ ॥ एव पाण्डु प्रति उक्त्वा कुन्त्या मन्त्रे कृते सति कुन्ती माद्रीं अब्रवीदिति योजना॥१५॥ अत्यश्विनौ अश्विभ्यामधिकौ१८

ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्येवं भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयं च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २०
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रतिमानसाः ॥ २१
अनुसंवत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः ।
पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च संवत्सरा इव ॥ २२
महासत्त्वा महावीर्या महाबलपराक्रमाः ।
पाण्डुर्दृष्ट्वा सुतांस्तांस्तु देवरूपान्महौजसः ॥ २३
मुदं परमिकां लेभे ननन्द च नराधिपः ।
ऋषीणामपि सर्वेषां शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥ २४
प्रिया बभूवुस्तासां च तथैव मुनियोषिताम् ।
कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्माद्र्यर्थे समचोदयत् ॥ २५
तमुवाच पृथा राजन् रहस्युक्ता तदा सती ।
उक्ता सकृद्द्वन्द्वमेषा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ॥ २६
बिभेम्यस्याः परिभवात्कुस्त्रीणां गतिरीदृशी ।
नाज्ञासिषमहं मूढा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ॥ २७
तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैषोऽस्तु वरो मम ।
एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ॥ २८
संभूताः कीर्तिमन्तश्च कुरुवंशविवर्धनाः ।
शुभलक्षणसंपन्नाः सोमवत्प्रियदर्शनाः ॥ २९
सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः ।
सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधुर्देवविक्रमाः ॥ ३०
विवर्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ।
विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ ३१
ते च पञ्च शतं चैव कुरुवंशविवर्धनाः ।
सर्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डवोत्पत्तौ चतुर्विंशत्यधिकशततमो० ॥ १२४ ॥

१२५

वैशंपायन उवाच ।
दर्शनीयांस्ततः पुत्रान्पाण्डुः पञ्च महावने ।
तान्पश्यन्पर्वते रम्ये स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १
सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥ २
पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥ ३
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पाण्डोर्वनं तत्संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ४
प्रहृष्टमनसं तत्र विचरन्तं यथामरम् ।
तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ५
समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम् ।
तस्य कामः प्रववृते गहनेऽग्निरिवोद्गतः ॥ ६
रहस्येकां तु तां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् ।
न शशाक नियन्तुं तं कामं कामवशीकृतः ॥ ७
ततः एनां बलाद्राजा निजग्राह रहो गताम् ।
वार्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ ८
स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत ।
माद्रीं मैथुनधर्मेण सोऽन्वगच्छद्बलादिव ॥ ९
जीवितान्ताय कौरव्य मन्मथस्य वशंगतः ।
शापजं भयमुत्सृज्य विधिना संप्रचोदितः ॥ १०
तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहिता ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ ११
स तया सह संगम्य भार्यया कुरुनन्दन ।
पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मणा ॥ १२

अनुसंवत्सरं संवत्सरमनुपश्चाज्जाता अपि देवताभावात्सर्वे पञ्चसंवत्सरा इवादृश्यन्तेत्यर्थः । यद्वा पञ्चापि पुत्रा व्यराजन्त । संवत्सराः प्रभवादय इवानुसंवत्सरं जाता इति योज्यम् ॥ २२ ॥ ते पञ्चपाण्डवाः शतं चान्ये धार्तराष्ट्राः नीरजाः पद्मा इव ॥ ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

१२५

दर्शनीयानिति ॥ १ ॥ मधुमाधवे चैत्रवैशाखयोः संधौ तदात्मके वसन्ते ॥ २ ॥ वयःस्थां युवतीं तनुवाससं सूक्ष्मवस्त्रां किंचित् विवृतांगामित्यर्थः ॥ ६ ॥ कामपरीतात्मा कामेन व्याप्तचित्तः ॥ ९ ॥ बुद्धिर्भयनिश्चयः चेतसः विचारेण ॥ ११ ॥ कालस्यातीतत्वादि व्यवहारतो षष्ठद्रव्यस्येव धर्मः कालनात्मको यस्य मरणस्य तेन कालधर्मणा मृत्युना ॥ १२ ॥

ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् ।
मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव हि ॥ १३
सहपुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १४
ततो माद्र्यब्रवीद्राजन्नार्ता कुन्तीमिदं वचः ।
एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाधाय दारकान् ।
हताहमिति विक्रुश्य सहसैवाजगाम सा ॥ १६
दृष्ट्वा पाण्डुं च माद्रीं च शयानौ धरणीतले ।
कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १७
रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान् ।
कथं त्वामत्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ १८
ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो नराधिपः ।
सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ १९
कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम् ।
तं विचिन्तयतः शापं प्रहर्षः समजायत ॥ २०
धन्या त्वमसि बाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा ।
दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २१

माद्र्युवाच ।

विलपन्त्या मया देवि वार्यमाणेन चासकृत् ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २२

कुन्त्युवाच ।

अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनो भावान्मा मा माद्रि निवर्तय ॥ २३
अन्विष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् ।
उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान्पालय दारकान् ॥ २४

माद्र्युवाच ।

अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् ।
न हि तृप्तास्मि कामानां ज्येष्ठा मामनुमन्यताम् ॥
मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः ।
तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २६
न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।
वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा च माम् ॥ २७
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्तितव्यं स्वपुत्रवत् ।
मां च कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ २८
राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् ।
दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्ये प्रियं कुरु ॥ २९
दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम ।
अतोऽन्यन्न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किंचन ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नरर्षभम् ।
मद्रराजसुता तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डूपरमे पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२५॥

१२६

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डोरुपरमं दृष्ट्वा देवकल्पा महर्षयः ।
ततो मन्त्रविदः सर्वे मन्त्रयाचक्रिरे मिथः ॥ १

तापसा ऊचुः ।

हित्वा राज्यं च राष्ट्रं च स महात्मा महायशाः ।
अस्मिन्स्थाने तपस्तप्त्वा तापसाञ्शरणं गतः ॥ २
स जातमात्रान्पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह ।
प्रादायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३
तस्येमानात्मजान्देहं भार्यां च सुमहात्मनः ।
स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षयः ।
पाण्डोः पुत्रान्पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ५
उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः ।
भीष्माय पाण्डवान्दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ६
तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे ।
पाण्डोर्दाराश्च पुत्रांश्च शरीरे ते च तापसाः ॥ ७

त्वा अत्यतिक्रान्तो बलादाक्रान्तवान् शोकाकुलत्वादिति शब्दस्याभ्यासः ॥ १८ ॥ त्वया च रक्षितव्यः ॥ १९ ॥ प्रहर्षः कामः ॥ २० ॥ आत्मा चित्तं दिष्टं शापजं दुरदृष्टम् ॥ २२ ॥ प्रेतवशं प्रेतराजवशं अन्विष्यामि अनुगमिष्यामि ॥ २४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२५॥

१२६

पाण्डोरुपरमं दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ देहं देहयोरस्थीनि अग्निहोत्राग्निभिः संस्कारलम्भनार्थम् ॥ ४ ॥ तत् गमनं संक्षिप्त-

सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला ।
प्रपन्ना दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तदमन्यत ॥ ८
सा त्वदीर्घेण कालेन संप्राप्ता कुरुजाङ्गलम् ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ९
द्वारिणं तापसा ऊचू राजानं च प्रकाशय ।
ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ॥ १०
तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणाम् विस्मयः समपद्यत ॥ ११
मुहूर्तोदित आदित्ये सर्वे बालपुरस्कृताः ।
सदारास्तापसान्द्रष्टुंनिर्ययुः पुरवासिनः ॥ १२
स्त्रीसंघाः क्षत्रसंघाश्च यानसंघसमास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानां च योषितः ॥१३
तथा विट्शूद्रसंघानां महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन्धर्मबुद्धयः ॥ १४
तथा भीष्मः शान्तनवः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ।
प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम्॥१५
सा च सत्यवती देवी कौसल्या च यशस्विनी ।
राजदारैः परिवृता गान्धारी चापि निर्ययौ ॥१६
धृतराष्ट्रस्य दायादा दुर्योधनपुरोगमाः ।
भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसंख्या विनिर्ययुः ॥ १७
तान्महर्षिगणान्दृष्ट्वा शिरोभिरभिवाद्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १८
तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ।
उपोपविविशुः सर्वे पौरा जानपदा अपि॥ १९
तमकूजमभिज्ञाय जनौघं सर्वशस्तदा ।
पूजयित्वा यथान्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो॥ २०
भीष्मो राज्यं च राष्ट्रं च महर्षिभ्यो न्यवेदयत् ।
तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ॥
ऋषीणां मतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ २१

यः स कौरव्य दायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः ।
कामभोगान्परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २२
ब्रह्मचर्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना ।
साक्षाद्धर्मादयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः ॥ २३
तथैनं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २४
पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यामेव धनंजयः ।
यस्य कीर्तिर्महेष्वासान्सर्वानभिभविष्यति ॥ २५
यौ तु माद्री महेष्वासावसूत पुरुषोत्तमौ ।
अश्विभ्यां पुरुषव्याघ्राविमौ तावपि पश्यत ॥ २६
चरता धर्मनित्येन वनवासं यशस्विना ।
नष्टः पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २७
पुत्राणां जन्मवृद्धिं च वैदिकाध्ययनानि च ।
पश्यन्तः सततं पाण्डोः परां प्रीतिमवाप्स्यथ २८
वर्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च ।
पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥ २९
तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम् ।
प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥३०
सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता ।
तस्यास्तस्य च यत्कार्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥३१
इमे तयोः शरीरे द्वे पुत्राश्चेमे तयोर्वराः ।
क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परंतपाः ॥ ३२
प्रेतकार्ये निवृत्ते तु पितृमेधं महायशाः ।
लभतां सर्वधर्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्कुरूणामेव पश्यताम् ।
क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे तापसा गुह्यकैः सह ॥ ३४
गन्धर्वनगराकारं तथैवान्तर्हितं पुनः ।
ऋषिसिद्धगणं दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि ऋषिसंवादे षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६॥

ममन्यत । मुनीनां योगप्रभावात् स्वदेशगमनौत्कण्ठ्याद्वा ॥ ८ ॥ वर्धमानपुरद्वारं मुख्यद्वारम् ॥ ९ ॥ चारणा देवगायका गुह्यकाख्यास्तेषां सहस्राणां मुनीनां चागममिति चोध्यमृहर्तव्यं । पाठान्तरे आरण्यानां सहस्रसंख्यानां मुनीनां चेति योज्यम् ॥ ११ ॥ व्यतिकरः संघर्षः ॥१४॥ कौसल्या काशिराजसुता ॥१६॥ उपोपाविविशुः परिवार्योपविष्टवन्तः ॥ १८ ॥ अकूजं निःशब्दम् ॥ २० ॥ दिव्येन हेतुना मन्त्रेण देवताह्वानायलौकिककारणेन ॥ २३ ॥ प्रेतकार्ये सपिण्डीकरणान्ते पितृमेधं यज्ञविशेषं वृषोत्सर्गादिकं वा ॥३३॥ गन्धर्वनगरं खपुरम् । यथोक्तं ज्योतिःशास्त्रे । 'अनेकरत्नाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुंधरा' इति।३५॥

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

धृतराष्ट्र उवाच ।
पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषत ॥ १
पशून्वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च ।
पाण्डो प्रयच्छ माद्र्याश्च यस्या यावच्च वाञ्छितम्
यथा च कुन्ती सत्कार कुर्यान्माद्र्यास्तथा कुरु ।
यथा न वायुर्नादित्य पश्येतां ता सुसंवृताम् ॥३
न शोच्य पाण्डुरनघ प्रशस्य स नराधिप ।
यस्य पञ्चसुता वीरा जाता सुरसुतोपमा ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्त तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत ।
पाण्डु संस्कारयामास देशे परमपूजिते ॥ ५
ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यगन्धपुरस्कृता ।
निर्हृता पावका दीप्ता पाण्डो राजन्पुरोहितै ६
अथैनामार्तवै पुष्पैर्गन्धैश्चविविधैर्वरै ।
शिबिका तामलंकृत्य वाससाच्छाद्य सर्वश ७
ता तथा शोभिता माल्यैर्वासोभिश्च महाधनै ।
अमात्या ज्ञातयश्चैन सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८
नृसिंह नरयुक्तेन परमालंकृतेन तम् ।
अवहन्यानमुख्येन सह माद्र्या सुसंवृतम् ॥ ९
पाण्डुरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च ।
सर्ववादित्रनादैश्च समलंचक्रिरे तत ॥ १०
रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नरा ।
प्रददु काङ्क्षमाणेभ्य पाण्डोस्तस्यौर्ध्वदेहिके॥११॥
अथ छत्राणि शुभ्राणि चामराणि बृहन्ति च ।
आजह्रु कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च॥१२
याजकै शुक्लवासोभिर्हूयमाना हुताशना ।
आगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमाना स्वलंकृता ॥१३
ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैव सहस्रश ।
रुदन्त शोकसंतप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४
अयमस्मानपाहाय दु खे चाधाय शाश्वते ।
कृत्वा चास्माननाथांश्च क्व यास्यति नराधिप १५
क्रोशन्त पाण्डवा सर्वे भीष्मो विदुर एव च ।
रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६
न्यासयामासुरथ ता शिबिका सत्यवादिन ।
सभार्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्मण ॥ १७
ततस्तस्य शरीर तु सर्वगन्धाधिवासितम् ।
शुचिकालीयकादिग्ध दिव्यचन्दनरूषितम् ॥ १८
पर्यषिञ्चञ्जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटै ।
चन्दनेन च शुक्लेन सर्वत समलेपयन् ॥ १९
कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च ।
अथैन देशजै शुक्लैर्वासोभि समयोजयन् ॥ २०
संछन्न स तु वासोभिर्जीवन्निव नराधिप ।
शुशुभे स नरव्याघ्रो महार्हशयनोचित ॥ २१
याजकैरभ्यनुज्ञाते प्रेतकर्मण्यनुष्ठिते ।
घृतावसिक्त राजान सहमाद्र्या स्वलंकृतम् ॥ २२
तुङ्गपद्मकमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना ।
अन्यैश्च विविधैर्गन्धैर्विधिना समदाहयन् ॥ २३
ततस्तयो शरीरे द्वे दृष्ट्वा मोहवश गता ।
हाहा पुत्रेति कौसल्या पपात सहसा भुवि ॥ २४
ता प्रेक्ष्य पतितामार्ता पौरजानपदो जन ।
रुरोद दु खसंतप्तो राजभक्त्या कृपान्वित ॥ २५
कुन्त्याश्चैवार्तनादेन सर्वाणि च विचुक्रुशु ।
मानुषै सह भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ २६
तथा भीष्म शान्तनवो विदुरश्च महामति ।
सर्वश कौरवाश्चैव प्राणदन्भृशदु खिता ॥ २७
ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह पाण्डवै ।
उदक चक्रिरे तस्य सर्वाश्च कुरुयोषित ॥ २८
चुक्रुशु पाण्डवा सर्वे भीष्म शान्तनवस्तथा ।
विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रिया ॥ २९
कृतोदकास्तानादाय पाण्डवाञ्छोककर्शितान् ।
सर्वा प्रकृतयो राजञ्शोचमाना न्यवारयन् ॥३०
यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपु सह बान्धवै ।
तथैव नागरा राजन् शिश्यिरे ब्राह्मणादय ॥ ३१
तद्गतानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत् ।
बभूव पाण्डवै सार्ध नगर द्वादशक्षपा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि पाण्डुदाहे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१२७

१२७

पाण्डोरिति ॥ १ ॥ नृसिंहं पाण्डुं नृसिंहेति पाठे जनमजेय संबोधनम् ॥९॥ कालीयकादिग्ध कृष्णागुरुलिप्तम् ॥१८॥ तुङ्गपद्मकौ गन्धद्रव्यविशेषौ ॥२३॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्याय १२७

१२८

वैशंपायन उवाच ।
तत कुन्ती च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभि ।
ददु श्राद्ध तदा पाण्डो स्वधामृतमय तदा ॥ १
कुरूश्च विप्रमुख्याश्च भोजयित्वा सहस्रश ।
रत्नौघान्विप्रमुख्येभ्यो दत्वा ग्रामवरास्तथा ॥ २
कृतशौचास्ततस्तास्तु पाण्डवान्भरतर्षभान् ।
आदाय विविशु सर्वे पुर वारणसाह्वयम् ॥ ३
सतत स्मानुशोचन्तस्तमेव भरतर्षभम् ।
पौरजानपदा सर्वे मृत स्वमिव बान्धवम् ॥ ४
श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा त दु खित जनम् ।
सम्मूढा दु खशोकार्ता व्यासो मातरमब्रवीत् ॥ ५
अतिक्रान्तसुखा काला पर्युपस्थितदारुणा ।
श्व श्व पापिष्ठदिवसा पृथिवीगतयौवना ॥ ६
बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुल ।
लुप्तधर्मक्रियाचारो घोर कालो भविष्यति ॥ ७
कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति ।
गच्छ त्व योगमास्थाय युक्ता वस तपोवने ॥ ८
माद्राक्षीस्त्व कुलस्यास्य घोर संक्षयमात्मन ।
तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत्स्नुषाम् ॥ ९
अम्बिके तव पौत्रस्य दुर्नयात्किल भारता ।
सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति पौराश्चैवेति न श्रुतम् १०
तत्कौसल्यामिमामार्ता पुत्रशोकाभिपीडिताम् ।
वनमादाय भद्र ते गच्छामि यदि मन्यसे ॥ ११
तथेत्युक्तात्वम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता ।
वन ययौ सत्यवती स्नुषाभ्या सह भारत ॥ १२
ता सुघोर तपस्तप्त्वा देव्यो भरतसत्तम ।
देह त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टा ययुस्तदा ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
अथाप्तवन्तो वेदोक्तान्संस्कारान्पाण्डवास्तदा ।
संव्यवर्धन्त भोगास्ते भुञ्जाना पितृवेश्मनि ॥१४
धार्तराष्ट्रैश्च सहिता क्रीडन्तो मुदिता सुखम् ।
बालक्रीडासु सर्वासु विशिष्टास्तेजसाभवन् १५
जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेन सर्वान्स परिमर्दति ॥ १६
हर्षात्प्रक्रीडमानास्तान्गृह्य राजन्निलीयते ।
शिर सु विनिगृह्यैतान्योधयामास पाण्डवै ॥१७
शतमेकोत्तर तेषा कुमाराणा महौजसाम् ।
एक एव निगृह्णाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदर ॥ १८
कचेषु च निगृह्यैनान्विनिहत्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोंसकान् ॥ १९
दश बालाञ्जले क्रीडन्भुजाभ्या परिगृह्य स ।
आस्ते स्म सलिले मग्नो मृतकल्पान्विमुञ्चति २०
फलानि वृक्षमारुह्य विचिन्वन्ति च ये तदा ।
तदा पादप्रहारेण भीम कम्पयते द्रुमान् ॥ २१
प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्तत ।
सफला प्रपतन्ति स्म द्रुत त्रस्ता कुमारका २२
न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन ।
कुमारा उत्तर चक्रु स्पर्धमाना वृकोदरम् ॥ २३
एव स धार्तराष्ट्राश्च स्पर्धमानो वृकोदर ।
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्त बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ २४
ततो बलमतिख्यात धार्तराष्ट्र प्रतापवान् ।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २५
तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यत ।
मोहादैश्वर्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २६
अय बलवता श्रेष्ठ कुन्तीपुत्रो वृकोदर ।
मध्यम पाण्डुपुत्राणा निकृत्या स निगृह्यताम्२७
प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्येण महतान्वित ।
स्पर्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदर ॥ २८
त तु सुप्त पुरोद्याने गङ्गाया प्रक्षिपामहे ।
अथ तस्मादवरज श्रेष्ठ चैव युधिष्ठिरम् ॥ २९
प्रसह्य बन्धने बद्ध्वा प्रशासिष्ये वसुधराम् ।
एव स निश्चय पाप कृत्वा दुर्योधनस्तदा ।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मन ॥ ३०
ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत ।
चैलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ३१
सर्वकामै सुपूर्णानि पताकोच्छ्रायवन्ति च ।
तत्र सजनयामास नानागाराण्यनेकश ॥ ३२

१२८

तत इति ॥ १ ॥ श्व श्व पूर्वपूर्वदिनापेक्षया उत्तरमुत्तर पापिष्ठम् । गतयौवना सम्यक्फलशून्या ॥६॥ योग चित्त वृत्तीनिरोध प्रयाणोद्योग वा युक्ता समाहिता ॥८॥जवे धा वनक्रीडाया लक्ष्याभिहरणे अह पूर्वमह पूर्वमिति दृष्टफलादि ग्रहणे भोज्ये पांसुविकर्षणे बालक्रीडाविशेषे परिमर्दति सर्वत उपमृद्नाति ॥ १६ ॥ योग्यासु शिक्षाभ्यासेषु उत्तर उत्कर्षम् ॥ २३ ॥ निकृत्या कपटेन ॥ २७ ॥ प्राणवान् बलवान् ॥ २८ ॥ प्रसह्य बलात्कारेण ॥ ३० ॥

उदकक्रीडन नाम कारयामास भारत ।
प्रमाणकोट्या त देश स्थल किंचिदुपेत्य ह ॥ ३३
भक्ष्य भोज्य च पेय च चोष्य लेह्यमथापि च ।
उपपादित नरैस्तत्र कुशलै सूदकर्मणि ॥ ३४
न्यवेदयस्तत्पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा ।
ततो दुर्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मति ॥ ३५
गङ्गा चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम् ।
सहिता भ्रातर सर्वे जलक्रीडामवाप्नुम ॥ ३६
एवमस्त्विति त चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमै ॥ ३७
निर्ययुर्नगराच्छूरा कौरवा पाण्डवै सह ।
उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् ॥ ३८
विशन्ति स्म तदा वीरा सिंहा इव गिरेर्गुहाम् ।
उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातर सर्व एव ते ॥ ३९
उपस्थानगृहै शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम् ।
गवाक्षकैस्तथा जालैर्यन्त्रै साचारिकैरपि ॥ ४०
समार्जित सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।
दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि ४१
जल तच्छुशुभे च्छन्न फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ।
उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्तुकै ॥ ४२
तत्रोपविष्टास्ते सर्वे पाण्डवा कौरवाश्च ह ।
उपच्छन्नान्बहून्कामास्ते भुञ्जन्ति ततस्तत ॥ ४३
अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीडागताश्च ते ।
परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यास्ततस्तत ॥ ४४
ततो दुर्योधन पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विष प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ॥ ४५
स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपम ।
स वाचा मृतकल्पश्च भर्तृवच्च सुहृद्यथा ॥ ४६
स्वय प्रक्षिपते भक्ष्य बहु भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीक्षित स्म भीमेन त वै दोषमजानता ॥ ४७
ततो दुर्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
कृतकृत्यमिवात्मान मन्यते पुरुषाधम ॥ ४८
ततस्ते सहिता सर्वे जलक्रीडामकुर्वत ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसा ॥४९
क्रीडावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्रा स्वलंकृता ।
दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहा ॥५०
विहारावसथेष्वेव वीरावासमरोचयन् ।
खिन्नस्तु बलवान्भीमो व्यायम्याभ्यधिक तदा ५१
वाहयित्वा कुमारांस्ताञ्जलक्रीडागतांस्तदा ।
प्रमाणकोट्या वासार्थी सुष्वापावाप्य तत्स्थलम्५२
शीत वात समासाद्य श्रान्तो मदविमोहित ।
विषेण च परीताङ्गो निश्चेष्ट पाण्डुनन्दन ॥ ५३
ततो बध्वा लतापाशैर्भीम दुर्योधन स्वयम् ।
मृतकल्प तदा वीर स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ५४
स नि सञ्ज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ॥ ५५
तत समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषै ।
अदश्यत भृश भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणै ॥ ५६
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विष कालकूटकम् ।
हत सर्पविषेणैव स्थावर जगमेन तु ॥५७
दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणा तेषा मर्मस्वपि निपातिता ।
त्वच नैवास्य बिभिदु सारत्वात्पृथुवक्षस ॥५८
तत प्रबुद्ध कौन्तेय सर्व सछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान्केचिद्भीता प्रदुद्रुवु ॥५९
हतावशेषा भीमेन सर्वे वासुकिमभ्ययु ।
ऊचुश्च सर्पराजान वासुकिं वासवोपमम् ॥ ६०
अय नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बध्वा प्रवेशित ।
यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ॥ ६१
निश्चेष्टोऽस्माननुप्राप्त स च दष्टोऽन्वबुध्यत ।
स सञ्ज्ञश्चापि सवृत्तश्छित्त्वा बन्धनमाशु न ॥६२

प्रमाणकोट्या गङ्गाया प्रदेशविशेषे । स्थल किंचित् अर्ध जलेऽर्ध स्थले च क्रीडागारम् ॥ ३३ ॥ भक्ष्य दन्तैश्छित्वा छित्वा ग्राह्य अपूपादि । भोज्य जिह्वाव्यापारैकग्राह्य पायसादि । पेय तदुभयानपेक्ष पानकादि । चोष्य रसमात्र गृहीत्वा त्याज्यमिक्षुकाण्डादि । लेह्य मुखलालया द्रवीभावमापद्यमान खण्डशर्करादि । उप पादित उपाहृतमित्यपि पठन्ति ॥ ३४ ॥ उपस्थानगृहै यत्र राजान कार्यिण शूराश्चोपतिष्ठन्ति तैर्गृहै । वलभीभि रुभ यतो न मत्पक्षाभि स्तम्भशालाभि यन्त्रै जलयन्त्रै शतधाराभि । यतो युगपच्छत धारा उच्छल-न्त्यो नीहारीभूय भवनोदर व्याप्नुवन्ति । साचारिकै सचार-योग्यै ॥ ४० ॥ दीर्घिकाभि कुल्याभि पुष्करिणीभिर्हीति उपात्यस्याल्घुत्वेऽप्यनुष्टुब्लाहानेर्न दोष ॥४१॥ उपच्छ-न्ना सच्छन्ना ॥ ४२ ॥उपच्छन्नानुपागतान् कामान् शब्दादि विषयान् ॥ ४३ ॥ वक्त्रेभ्यो वक्त्रेषु ॥ ४४ ॥ प्रतीक्षित प्रीत्यावेक्षित भक्षित न तु शत्रोरिति निरस्त तत्र हेतुरजानतेति ॥ ४७ ॥ व्यायम्य श्रम कृत्वा ॥ ५१ ॥ जलस्य अन्त अवसान । आक्रामन् शरीराभोगेन नागानाक्रान्तवान् ॥५५॥ ततस्तैर्भोगिभिरदश्यत दष्ट ॥५६॥ विषपात पीतविष ६१

पोथयन्त महाबाहु त्वं वै त ज्ञातुमर्हसि ।
ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ॥ ६३
पश्यति स्म महाबाहु भीम भीमपराक्रमम् ।
आर्यकेण च दृष्ट स पृथाया आर्यकेण च ॥ ६४
तदा दौहित्रदौहित्र परिष्वक्त सुपीडितम् ।
सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकि स महायशा ॥ ६५
अब्रवीत्त च नागेन्द्र किमस्य क्रियता प्रियम् ।
धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ॥ ६६
एवमुक्तस्तदा नागो वासुकि प्रत्यभाषत ।
यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसचयै ॥ ६७
रस पिबेत्कुमारोऽय त्वयि प्रीते महाबल ।
बल नागसहस्रस्य यस्मिन्कुण्ड प्रतिष्ठितम् ॥ ६८
यावत्पिबति बालोऽय तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति त नाग वासुकि प्रत्यभाषत ॥ ६९
ततो भीमस्तदा नागै कृतस्वस्त्ययन शुचि ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टश्च रस पिबति पाण्डव ॥ ७०
एकोच्छ्वासात्तत कुण्ड पिबति स्म महाबल ।
एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत्पाण्डुनन्दन ॥ ७१
ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुज ।
अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिंदम ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि भीमसेनरसपाने अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१२८

१२९

वैशपायन उवाच ।
ततस्ते कौरवा सर्वे विना भीम च पाण्डवा ।
वृत्तक्रीडाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम् ॥ १
रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकश ।
ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव न ॥ २
ततो दुर्योधन पापस्तत्रापश्यन्वृकोदरम् ।
भ्रातृभि सहितो हृष्टो नगर प्रविवेश ह ॥ ३
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा ह्यविदन्पापमात्मनि ।
स्वेनानुमानेन पर साधु समनुपश्यति ॥ ४
सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातर भ्रातृवत्सल ।
अभिवाद्याब्रवीत्कुन्तीमम्ब भीम इहागत ॥ ५
क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि त शुभे ।
उद्यानानि वन चैव विचितानि समन्तत ॥ ६
तदर्थ न च त वीर दृष्टवन्तो वृकोदरम् ।
मन्यमानास्तत सर्वे यातो न पूर्वमेव स ॥ ७
आगता स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना ।
इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषित क्व नु ॥ ८
कथयस्व महाबाहु भीमसेन यशस्विनि ।
न हि मे शुध्यते भावस्त वीर प्रति शोभने ॥ ९
यत प्रसुप्त मन्येऽह भीम नेति हतस्तु स ।
इत्युक्ता च तत कुन्ती धर्मराजेन धीमता ॥ १०
हाहेति कृत्वा सम्भ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
न पुत्र भीम पश्यामि न मामभ्येत्यसाविति ॥ ११
शीघ्रमन्वेषणे यत्न कुरु तस्यानुजै सह ।
इत्युक्त्वा तनय ज्येष्ठ हृदयेन विदूयता ॥ १२
क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन् क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ॥ १३
उद्यानान्निर्गता सर्वे भ्रातरो भ्रातृभि सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ॥ १४
न च प्रीणयते चक्षु सदा दुर्योधनस्य स ।
क्रूरोऽसौ दुर्मति क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रप ॥ १५
निहन्यादपि त वीर जातमन्यु सुयोधन ।
तेन मे व्याकुल चित्त हृदय दह्यतीव च ॥ १६

आर्यकेण नागराजेन । पृथाया आर्यकेण माता महेन । कुन्तिभोजद्वाराऽय सबन्ध इति गम्यते ॥ ६४ ॥ दौहित्रदौहित्र इति त्वार्यकनागस्य दौहित्र शूरस्तद्दौहित्रो भीम इत्यविरुद्धमेतत् । अन्ये तु शूरमातामह एवोपचारात् कुन्ती मातामहोपीत्याहु ॥ ६५ ॥ नागदन्ते भित्तितो बहिर्निर्गते दारुणि कृत यत् आसनस्थान तत्र 'झरोखा(खा)' इति भाषाया प्रसिद्धे॥७२॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारत० अष्टाविंशत्यधिकशततमो० ॥१२८॥

१२९

तत इति वृत्त समाप्त ॥ १ ॥ अम्ब हे मात ॥ ५ ॥ भावाश्चित्त न शुध्यते जावतीति न मनुते ॥ ९ ॥ यत भीम प्रसुप्त न मन्येऽपि तु हत इत्येव मन्ये ॥ १० ॥ न चेति दुर्योधनस्त द्रष्टु न शक्नोतीत्यर्थ ॥ १५ ॥

विदुर उवाच ।

मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ॥ १७
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यन्ति ते पुत्राः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्विदुरः स्वं निवेशनम् ।
कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ॥ १९
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे सोऽप्रमेयबलो बली ॥ २०
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते भुजङ्गमाः ।
सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ॥ २१
यत्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रणेऽधृष्यो भविष्यसि ॥ २२
गच्छाद्य त्वं च स्वगृहं स्नातो दिव्यैरिमैर्जलैः ।
भ्रातरस्तेऽनुतप्यन्ति त्वां विना कुरुपुङ्गव ॥ २३
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः ।
ततो नागस्य भवने कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २४
ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभिर्विशेषतः ।
भुक्तवान्परमान्नं च नागैर्दत्तं महाबलः ॥ २५
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दितः ।
दिव्याभरणसञ्छन्नो नागानामन्त्र्य पाण्डवः ॥ २६
उदतिष्ठत्प्रहृष्टात्मा नागलोकादरिंदमः ।
उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलाज्जलरुहेक्षणः ॥ २७
तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः ।
ते चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ॥२८
तत उत्थाय कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिकमञ्जसा ॥ २९
ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च ।
कनीयसः समाघ्राय शिरःस्वरिविमर्दनः ॥ ३०
तैश्चापि संपरिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः ।
अन्योन्यगतसौहार्दाद्दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रुवन् ॥ ३१
ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्योधनविचेष्टितम् ।
भ्रातॄणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः ॥ ३२
नागलोके च यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः ।
तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः ॥ ३३
ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत् ।
तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्यं कथंचन ॥ ३४
एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्तदा ॥ ३५
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ।
धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ मतिम् ॥ ३६
भोजने भीमसेनस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ३७
वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारं वृकोदरः ॥ ३८
विकारं न ह्यजनयत्सुतीक्ष्णमपि तद्विषम् ।
भीमसंहनने भीमे अजीर्यत वृकोदरे ॥ ३९
एवं दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ताञ्जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥
पाण्डवाश्चापि तत्सर्वं प्रत्यजानन्नमर्षिताः ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४१
कुमारान्क्रीडमानांस्तान्दृष्ट्वा राजातिदुर्मदान् ।
गुरुं शिक्षार्थमन्विष्य गौतमं तान्न्यवेदयत् ॥ ४२
शरस्तम्बे समुद्भूतं वेदशास्त्रार्थपारगम् ।
अधिजग्मुश्च कुरवो धनुर्वेदं कृपात्तु ते ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि भीमप्रत्यागमने ऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१२९॥

१३०

जनमेजय उवाच ।

कृपस्यापि मम ब्रह्मन्संभवं वक्तुमर्हसि ।
शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं वाऽस्त्राण्यवाप्तवान् ॥१

वैशंपायन उवाच ।

महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः ।
पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २

वदस्व विपरीतं मन्यथा । प्रत्यादिष्टः कुतो भाम हतवानसीत्युपालब्धः ॥ १७ ॥ तान्कुरुबालकान् न्यवेदयत् ॥ ४१ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

* विमतावात्मनेपदम् ।

१३०

गुरुद्वारकमपि शरवाणां माहात्म्यं वक्तुं गुर्वोः कृपद्रोणयोरप्युत्पत्तिं विशिष्टामाहाभ्यामाभ्यां कृपस्यापीत्यादिना ॥ १ ॥ शरद्वान्नामतः गौतमो गोत्रतः शरैः सहजातः शराः एव चास्य बन्धुवत्प्रिया इत्यर्थः ॥ २ ॥

न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत ।
यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परंतप ॥ ३
अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः ।
तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४
धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च ।
भृशं संतापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५
ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः ।
प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६
सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः ।
धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७
तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने ।
लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८
धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन्भुवि ।
वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९
स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात् ।
अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्येण परमेण ह ॥ १०
यस्तस्य सहसा राजन्विकारः समदृश्यत ।
तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तन्नान्वबुध्यत ॥ ११
धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
स विहायाश्रमं तं च तां चैवाप्सरसं मुनिः ॥ १२
जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च ।
शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप ॥ १३
तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ।
मृगयां चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया ॥ १४
कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ।
धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ॥ १५
ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह ।
स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः ॥ १६
स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः ।
आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ॥ १७
ततः संवर्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ।
प्रातिपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत् ॥ १८
गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ।
कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्धिताविति ॥ १९
तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ।
गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत ॥ २०
आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ।
चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च ॥ २१
निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ।
सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः ॥ २२
ततोऽधिजग्मुः सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ।
धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः ॥ २३
वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादेशसमागताः ।

वैशंपायन उवाच ।

विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ॥ २४
इष्वस्त्रज्ञान्पर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ।
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथा नानास्त्रकोविदः ॥ २५
नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरूनस्त्रे महाबलान् ।
इति संचिन्त्य गाङ्गेयः सदा भरतसत्तम ॥ २६
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ॥ २७
शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः ॥ २८
प्रतिजग्राह तान्सर्वान् शिष्यत्वेन महायशाः ।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः ॥ २९
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः ।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजसः ॥ ३०

जनमेजय उवाच ।

कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवाप्तवान् ।
कथं चागात्कुरून्ब्रह्मन्कस्य पुत्रः स वीर्यवान् ॥ ३१
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥ ३३
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्धाने चरन्पुरा ॥ ३४

तदेवाह न तस्येत्यादिना ॥ ३ ॥ समर्थनात् सामर्थ्यात् समन्वयादिति पाठान्तरम् ॥ १० ॥ पुत्रा च पुत्रश्च पुत्रौ ॥ १७ ॥ प्रातिपेयः प्रतापपुत्रः ॥ १८ ॥ गोपितौ राज्ञा पालितौ ॥ २० ॥ चतुर्विधं मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं मन्त्रमुक्तं चेति । मुक्तं बाणादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं सोपसंहारमस्त्रम् । निरुपसंहारमस्त्रं मन्त्रमुक्तम् यद्वा शस्त्रमस्त्रं प्रत्यस्त्रं परमास्त्रं च । यद्वा आदानं संधानं विमोक्षः संहारश्च ॥ २१ ॥ विनयेप्सया शिक्षेच्छया ॥ २४ ॥ अदेवसत्त्वः नास्ति देवस्येव सत्त्वं सामर्थ्यं यस्य सः ॥ २६ ॥ स इति ततः पूर्वमेवाप्लुतामिति संबन्धः । अङ्गलग्नवस्त्रां विवृताङ्गां ददर्शेति भावः सार्धः ॥ ३४ ॥ * कृपः कृपा चेति

ददर्शोप्सरस साक्षाद्घृताचीमाप्लुतामृषि ।
रूपयौवनसपन्ना मददृप्ता मदालसाम् ॥ ३५
तस्या पुनर्नदीतीरे वसन पर्यवर्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरा दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे तत ॥ ३६
तत्र ससक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमत ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ ३७
तत समभवद्द्रोण कलशे तस्य धीमत ।
अध्यगीष्ट स वेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वश ॥ ३८
अग्निवेश महाभाग भरद्वाज प्रतापवान् ।
प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदा वर ॥ ३९
अग्नेस्तु जात स मुनिस्ततो भरतसत्तम ।
भारद्वाज तदाग्नेय महास्त्र प्रत्यपादयत् ॥ ४०
भरद्वाजसखा चासीत्पृषतो नाम पार्थिव ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुत ॥ ४१
स नित्यमाश्रम गत्वा द्रोणेन सह पार्थिव ।
चिक्रीडाध्यायन चैव चकार क्षत्रियर्षभ ॥ ४२
ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
पञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वर* ॥ ४३
भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिव तदा ।
तत्रैव च वसन्द्रोणस्तपस्तेपे महातपा ॥ ४४
वेदवेदाङ्गविद्वान्स तपसा दग्धकिल्बिष ।
तत पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशा ॥ ४५
शारद्वती ततो भार्यां कृपी द्रोणोऽन्वविन्दत ।
अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सतत रताम् ॥ ४६
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ।
स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चै श्रवा हय ॥ ४७
तच्छ्रुत्वान्तर्हित भूतमन्तरिक्षस्थमब्रवीत् ।
अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदत प्रदिशो गतम् ॥४८
अश्वत्थामैव बालोय तस्मान्नाम्ना भविष्यति ।
सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ॥ ४९
तत्रैव च वसन्धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ।
स शुश्राव महात्मान जामदग्न्य परतपम् ॥ ५०
सर्वज्ञानविद विप्र सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्त वसु सर्वश ॥ ५१
स रामस्य धनुर्वेद दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह ।
श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ॥ ५२
तत स व्रतिभि शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपा ।
वृत प्रायान्महाबाहुर्महेन्द्र पर्वतोत्तमम् ॥ ५३
ततो महेन्द्रमासाद्य भारद्वाजो महातपा ।
क्षान्त दान्तममित्रघ्नमपश्यद्भृगुनन्दनम् ॥ ५४
ततो द्रोणो वृत शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् ।
आचख्यावात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरस कुले ५५
निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ।
ततस्त सर्वमुत्सृज्य वन जिगमिषु तदा ॥ ५६
जामदग्न्य महात्मान भारद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
भरद्वाजात्समुत्पन्न तथा त्व मामयोनिजम् ॥ ५७
आगत वित्तकाम मा विद्धि द्रोण द्विजोत्तमम् ।
तमब्रवीन्महात्मा स सर्वक्षत्रियमर्दन ॥ ५८
स्वागत ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि वदस्व मे ।
एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वच ॥ ५९
राम प्रहरता श्रेष्ठ दित्सन्त विविध वसु ।
अह धनमनन्त हि प्रार्थये विपुलव्रत ॥ ६०

राम उवाच ।

हिरण्य मम यच्चान्यद्वसु किंचिदिह स्थितम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्त सर्वमेतत्तपोधन ॥ ६१
तथैवेय धरा देवी सागरान्ता सपत्तना ।
कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगरमालिनी ॥ ६२
शरीमात्रमेवाद्य ममेदमवशेषितम् ।
शस्त्राणि च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ॥
अस्त्राणि वा शरीर वा वरयैतन्मयोद्यतम् ।
वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्य द्रोण वदाशु तत् ६४

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि मे समग्राणि ससहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषत ॥ ६५
तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गव ।
सरहस्यव्रत चैव धनुर्वेदमशेषत ॥ ६६
प्रतिगृह्य तु तत्सर्व कृतास्त्रो द्विजसत्तम ।
प्रिय सखाय सुप्रीतो जगाम द्रुपद प्रति ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सभवपर्वणि द्रोणस्य भार्गवादस्त्रप्राप्तौ त्रिंशदधिकशततमो० ॥१३०॥

द्रोणे द्रोणकलशाख्ये यज्ञियपात्रविशेषे ॥ ३७ ॥ यतो द्रोणकलशेऽभवत्ततो द्रोण इति नाम निर्वक्ति तत इति ॥ ३८ ॥ भरद्वाज आग्नेयमस्त्र अग्निवेशाय ददौ । स चाग्ने पुत्रोऽग्निवेशो भारद्वाज द्रोण स्वगुरुपुत्रमाग्नेयमस्त्रमशिक्षयदिति श्लोकद्वयार्थ ॥३९॥४०॥ पितृभि पुत्रमुत्पादयेति नियुक्त आत्मा मनो यस्य स पितृनियुक्तात्मा ॥४५॥ स्थामशब्दसकारस्य तकारादेशोऽश्वत्थामेति ॥ ४८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३० ॥

१३१

वैशंपायन उवाच ।
ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पार्थिवं राजन्सखायं विद्धि मामिह ॥ १
इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः ।
भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् २
सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः ।
ऐश्वर्यमदसंपन्नो द्रोणं राजाऽब्रवीदिदम् ॥ ३
द्रुपद उवाच ।
अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसा ।
यन्मा ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ४
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवंभूतैर्नरैः क्वचित् ।
सख्यं भवति मन्दात्मन् श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥५
सौहृदान्यपि जीर्यन्ते कालेन परिजीर्यतः ।
सौहृदं मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ६
न सख्यमजरं लोके हृदि तिष्ठति कस्यचित् ।
कालो ह्येनं विहरति क्रोधो वैनं रहत्युत ॥ ७
मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवत्वपाकृधि ।
आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥८
न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान्विदुषः सखा ।
न शूरस्य सखा क्लीबः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९
ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ १०
नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
मुहूर्तं चिन्तयित्वा तु मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १२
स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १३
स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने ।
भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः ॥ १४
ततोऽस्य तनुजः पार्थान्कृपस्यानन्तरं प्रभुः ।
अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च तं जनाः १५
एवं स तत्र गूढात्मा कंचित्कालमुवास ह ।
कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ॥१६
क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा ।
पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ॥१७
ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटामुद्धर्तुमादृताः ।
न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ १८
ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीडयावनताननाः ।
तस्या योगमविन्दन्तो भृशं चोत्कण्ठिताभवन् ॥
तेऽपश्यन्ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम् ।
कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ॥ २०
ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥ २१
अथ द्रोणः कुमारास्तान् दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा ।
प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ २२
अहो वो धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् ।
भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ २३
वीटां च मुद्रिकां चैव ह्यहमेतदपि द्वयम् ।
उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ॥ २४
एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् ।
कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिंदमः ॥ २५
ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
कृपस्यानुमते ब्रह्मन् भिक्षामाप्नुहि शाश्वतीम् ॥२६

१३१

तत इति ॥१॥ कषायीकृते रक्ते लोचने यस्य स ॥३॥ अकृता असत्कृता ॥ ४ ॥ सामर्थ्येत्यनेनासमर्थस्य सौहृदं जीर्यत इत्युक्तम् ॥ ६ ॥ एनं सखायं विरहति पृथक्करोति । रहति सख्याच्च्यावयति ॥ ७ ॥ मैवमिति । एवं जीर्णं भवत् जीर्णत्वं प्राप्नुवत् सख्यं मा उपास्स्व तु पुनः अपाकृधि दूरीकुरु । यद्वा भवतु जीर्णं सख्यं तत्तु एवं पूर्ववत् मा उपास्स्व किंत्वपाकृधि नाशय त्यजेत्यर्थः । हिंसार्थस्य स्वादिकृञो रूपम् । अत्रापि हेतुः । अर्थनिबन्धनम् ॥८॥ एतदेव विवृणोति । न दरिद्र इत्यादिना । पूर्वं सखा इति सखिपूर्वं जीर्णं सख्यं तत्किमिष्यते अपि तु नैवेति काका योज्यम् ॥९॥ विपुष्टः कृशो निर्धनो वा ॥ १० ॥ द्रुपदेनेति पाञ्चाल्यं भर्वितं चिन्तयित्वा तत्पराभवोपायं मनसा विनिश्चित्य प्रति बुद्धिः प्रतीपबुद्धिः शत्रुबुद्धिस्तद्वान् सन् नागसाह्वयं जगामेति द्वयोः संबन्धः ॥ १२ ॥ अस्य तनुजोऽश्वत्थामा नाबुध्यन्त द्रोणपुत्रोयमिति न ज्ञातवन्तः ॥ १५ ॥ वीटया यवाकारेण प्रादेशमात्रकाष्ठेन । यत् हस्तमात्रदण्डेन उपर्युपरि कुमाराः प्रक्षिपन्ति । लोहगुलिकेत्यन्ये ॥ १७ ॥ पैशल्यात् कौशल्यात् ॥ २२ ॥ मुद्रिकां च मया त्यज्यमानाम् ॥ २४ ॥ सांप्रतं युक्तं प्रतिपत्स्यते ज्ञास्यति ॥२६॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ।
द्रोण उवाच ।
एषा मुष्टिरिषीकाणां मयाऽस्त्रेणाभिमन्त्रिता २७
अस्या वीर्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते ।
भेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीका तथाऽन्यया ॥
तामन्यया समायोगे वीटाया ग्रहणं मम ।
वैशंपायन उवाच ।
ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृतमञ्जसा ॥ २९
तदवेक्ष्य कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
आश्चर्यमिदमत्यन्तमिति मत्वा वचोऽब्रुवन् ॥ ३०
कुमारा ऊचुः ।
मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ।
वैशंपायन उवाच ।
ततः शरं समादाय धनुर्द्रोणो महायशाः ॥ ३१
शरेण विद्ध्वा मुद्रां तामूर्ध्वमावाहयत्प्रभुः ।
स शरं समुपादाय कूपादङ्गुलिवेष्टनम् ॥ ३२
ददौ ततः कुमाराणां विस्मितानामविस्मितः ।
मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारकाः ॥ ३३
कुमारा ऊचुः ।
अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते ।
कोऽसि कस्यासि जानीमो वयं किं करवामहे
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमारकान् ।
द्रोण उवाच ।
आचक्षध्वं च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ३५
स एव सुमहातेजाः सांप्रतं प्रतिपत्स्यते ।
वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा च गत्वा च भीष्ममूचुः कुमारकाः ॥
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म तथाविधम् ।
भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणं तं प्रत्यजानत ३७
युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ।
अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ ३८
परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः ।
हेतुमागमने तच्च द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३९
द्रोण उवाच ।
महर्षेरग्निवेशस्य सकाशमहमच्युत ।
अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ ४०

ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः ।
अवसं सुचिरं तत्र गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ ४१
पाञ्चाल्यो राजपुत्रश्च यज्ञसेनो महाबलः ।
इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्तस्मिन्नेव गुरौ प्रभुः ॥ ४२
स मे तत्र सखा चासीदुपकारी प्रियश्च मे ।
तेनाहं सह संगम्य वर्तयन्सुचिरं प्रभो ॥ ४३
बाल्यात्प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च ।
स मे सखा सदा तत्र प्रियवादी प्रियंकरः ॥ ४४
अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्धनम् ।
अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ॥ ४५
अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा ।
त्वद्भोग्यं भविता तात सखे सत्येन ते शपे ॥ ४६
मम भोगाश्च वित्तं च त्वदधीनं सुखानि च ।
एवमुक्त्वाऽथ वव्राज कृतास्त्रः पूजितो मया ४७
तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसा धारयंस्तदा ।
सोऽहं पितृनियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ॥ ४८
नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् ।
अग्निहोत्रे च सत्रे च दमे च सततं रताम् ॥ ४९
अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् ।
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ॥ ५०
पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो मया यथा ।
गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे संदेहयद्दिशः ॥ ५१
न स्नातकोऽवसीदेत वर्तमानः स्वकर्मसु ।
इति संचिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन् ॥ ५२
विशुद्धमिच्छन्गाङ्गेय धर्मोपेतं प्रतिग्रहम् ।
अन्तादन्तं परिक्रम्य नाध्यगच्छं पयस्विनीम् ५३
अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ।
पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयाऽपि च ५४
ननर्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ।
तं दृष्ट्वा नृत्यमानं तु बालैः परिवृतं सुतम् ॥ ५५
हास्यतामुपसंप्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ।
द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ५६
पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया ।
नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाऽप्युत ॥५७

चिकीर्षया जिज्ञासया 'कृ'विज्ञाने इत्यस्य रूपम्॥४०॥ सखा वयस्यः उपकारकर्तृत्वादेव प्रियो वल्लभश्च । वर्तयन् वसन् ॥४३॥ दिशः संदेहयन् दिङ्मोहमजनयत् । अडभाव आर्षः शत्रत वा ॥ ५१ ॥ स्नातको यः कश्चिदल्पगोधनः स्वधर्मलोपाद्नावसीदेततो बहुगोधनवतो ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहमिच्छन् ॥ ५२ ॥ अन्तादन्तम् देशाद्देशम् ॥ ५३ ॥

इति सभाषता वाच श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ।
आत्मान चात्मना गर्हन्मनसेद व्यचिन्तयम् ॥५८
अपि चाह पुरा विप्रैर्वर्जितो गर्हितो वसे ।
परोपसेवा पापिष्ठा न च कुर्यां धनेप्सया ॥ ५९
इति मत्वा प्रिय पुत्र भीष्मादाय ततो ह्यहम् ।
पूर्वस्नेहानुरागित्वात्सदार सौमकिं गत ॥ ६०
अभिषिक्त तु श्रुत्वैव कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन् ।
प्रियं सखाय सुप्रीतो राज्यस्थ समुपागमम् ॥६१
सस्मरन्सगम चैव वचन चैव तस्य तत् ।
ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमह प्रभो ॥ ६२
अब्रुव पुरुषव्याघ्र सखाऽथ विद्धिमामिति ।
उपस्थितस्तु द्रुपद साखिवच्चास्मि सगत ॥ ६३
स मा निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
अकृतेय तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसा ॥ ६४
यदात्थ मा त्व प्रसभ सखा तेऽहमिति द्विज ।
सगतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्यत ॥ ६५
सौहृद मे त्वया ह्यासीत्पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ।
नाश्रोत्रिय श्रोत्रियस्य नारथी रथिन सखा ६६
साम्याद्धि सख्य भवति वैषम्यान्नोपपद्यते ।
न सख्यमजर लोके विद्यते जातु कस्यचित् ॥६७
कालो वैन विहरति क्रोधो वैन रहत्युत ।
मैव जीर्णमुपास्व त्व सख्य भवत्वपाकृधि ॥ ६८
आसीत्सख्य द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ।
न ह्यनाढ्य सखाढ्यस्य नाविद्वान्विदुष सखा६९
न शूरस्य सखा क्लीब सखिपूर्व किमिष्यते ।
न हि राज्ञामुदीर्णानामेव भूतैर्नरै क्वचित् ॥ ७०
सख्य भवति मन्दात्मन् श्रियाहीनैर्धनच्युतै ।
नाश्रोत्रिय श्रोत्रियस्य नारथी रथिन सखा ७१
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्व किमिष्यते ।
अह त्वया न जानामि राज्यार्थे सविद कृताम् ७२
एकरात्र तु ते ब्रह्मन्काम दास्यामि भोजनम् ।
एवमुक्तस्त्वह तेन सदार प्रस्थितस्तदा ॥ ७३
त प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय या कर्तास्म्यचिरादिव ।
द्रुपदेनैवमुक्तोऽह मन्युनाऽभिपरिप्लुत ॥ ७४
अभ्यागच्छ कुरून्भीष्म शिष्यैरर्थीगुणान्वितै ।
ततोऽह भवत काम सवर्धयितुमागत ॥ ७५
इद नागपुर रम्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ॥ ७६

भीष्म उवाच ।

अपज्य क्रियता चाप साध्वस्त्र प्रतिपादय ।
भुङ्क्ष्व भोगान्भृश प्रीत पूज्यमान कुरुक्षये ॥७७
कुरूणामस्ति यद्वित्त राज्य चेद सराष्ट्रकम् ।
त्वमेव परमो राजा सर्वे च कुरवस्तव ॥ ७८
यच्च ते प्रार्थित ब्रह्मन्कृत तदिति चिन्त्यताम् ।
दिष्ट्या प्राप्तोसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रह कृत ७९

इति श्रीमहा० आदिपर्वणि सभवपर्वणि भीष्मद्रोणसमागमे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१३१॥

१३२

वैशपायन उवाच ।

तत सपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदा वर ।
विशश्राम महातेजा पूजित कुरुवेश्मनि ॥ १
विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च २
गृह च सुपरिच्छन्न धनधान्यसमाकुलम् ।
भारद्वाजाय सुप्रीत प्रत्यपादयत प्रभु ॥ ३

सभाषता सभाषमाणानाम् । अन्यवत् धर्मन्युताऽभूत् । आत्मान दरिद्रदोषादात्मना मनसा गर्हन् । इद वक्ष्यमाणम् ॥५८॥ पुरा पूर्वं दरिद्रोयमिति गर्वितोऽपि वसे उपवास कुर्वे न तु सेवा कुर्यां इति मत्वा निश्चित्यापि पुत्रस्य प्रियत्वात् सौमकिं द्रुपद गत इति सबन्ध ॥ ६० ॥ तत्तस्य वचन मम राज्य त्वद्भोग्य भविष्यतीति ॥ ६२ ॥ निराकार निरस्तोत्तमरूप हीनजनमिव । अकृतेत्यादि प्रागव्याख्यातम् ॥ ६४ ॥ राज्यार्थे सविद त्वद्भोग्यं मम राज्यमिति सकेतम् ॥ ७२ ॥ प्रतिपादय अस्मत्कुमारेभ्य इति शेष । कुरुक्षये कुरुगृहे ॥७७॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३१ ॥

१३२

तत इति ॥ १ ॥ सुपरिच्छन्न सुधाधालिप्तम् ॥ ३ ॥

स तान्शिष्यान्महेष्वास प्रतिजग्राह कौरवान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानस ॥ ४
प्रतिगृह्य च तान्सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
रहस्येक प्रतीतात्मा कृतोपसदनास्तथा ॥ ५

द्रोण उवाच ।

कार्यं मे काङ्क्षित किंचिद्धृदि सपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदेतद्वदतानघा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूर्णीमासन्विशांपते ।
अर्जुनस्तु तत सर्वं प्रतिजज्ञे परंतप ॥ ७
ततोऽर्जुनं तदा मूर्ध्नि समाघ्राय पुन पुन ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ८
ततो द्रोण पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ९
राजपुत्रास्तथा चान्ये समेत्य भरतर्षभ ।
अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम् ॥ १०
वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नाना देश्याश्च पार्थिवा ।
सूतपुत्रश्च राधेयो गुरु द्रोणमियात्तदा ॥ ११
स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षण ।
दुर्योधन समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥१२
अभ्ययात्स ततो द्रोण धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डव ॥ १३
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुन ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ॥ १४
सर्वेषामेव शिष्याणा बभूवाभ्यधिकोऽर्जुन ।
ऐन्द्रिमप्रतिम द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ॥ १५
एव सर्वकुमाराणामिष्वस्त्र प्रत्यपादयत् ।
कमण्डलु च सर्वेषा प्रायच्छच्चिरकारणात् ॥ १६
पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात् ।
यावत्तेनोपगच्छन्ति तावदस्मै परा क्रियाम् ॥१७
द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरौहत ।
तत स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् ॥१८
सममाचार्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुन ।
आचार्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचयेऽपृथक् ॥ १९
न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽप्यस्त्रविदा वर ।
अर्जुन परम यत्नमातिष्ठद्गुरुपूजने ॥ २०
अस्त्रे च परम योग प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ।
त दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्र प्रति फाल्गुनम् ॥ २१
आहूय वचन द्रोणो रह सूदमभाषत ।
अन्धकारेऽर्जुनायान्न न देय ते कदाचन ।
न चाख्येयमिद चापि मद्वाक्य विजये त्वया २२
तत कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने ।
तेन तत्र प्रदीप स दीप्यमानो विलोपित ॥ २३
भुक्त एव तु कौन्तेयो नास्यादन्यत्र वर्तते ।
हस्तस्तेजस्विनस्तस्य अनुग्रहणकारणात् ॥ २४
तदभ्यासकृत मत्वा रात्रावपि स पाण्डव ।
योग्या चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दन ॥ २५
तस्य ज्यातलनिर्घोष द्रोण शुश्राव भारत ।
उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ २६

द्रोण उवाच ।

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धर ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणोऽर्जुन भूयो हयेषु च गजेषु च ।
रथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ २८
गदायुद्धेऽसि चर्यायां तोमरप्रासशक्तिषु ।
द्रोण संकीर्णयुद्धे च शिक्षयामास कौरवान् २९
तस्य तत्कौशल श्रुत्वा धनुर्वेदजिघृक्षव ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मु सहस्रश ॥ ३०

प्रतातात्मा हृष्टचित्त कृतोपमदनान् कृतपादग्रहणान् ॥ ५ ॥ धनुर्वेदस्य चिकीर्षया जिज्ञासया । शिक्षादिभि पाण्डवो द्रोणमभ्ययादभिगत । तत्तुल्योऽभवदित्यर्थ ॥ १३ ॥ अत एव तेषु विशिष्ट एतदेवाह 'तुल्येष्विति ॥ १४ ॥ कमण्डलु सूक्ष्ममुखत्वाद्विलम्बेन पूरणीयम् ॥ १६ ॥ कुम्भ विस्तीर्ण मुखत्वात्सद्य पूरणाय तस्य फलमाह यावदिति ॥ १७ ॥ औहत तर्कितवान् ॥ १८ ॥ विशेषोपचये गुणवृद्धौ अपृथक् सहैवास्ते ॥ १९ ॥ अतो न व्यहीयत न विहीनोभूत् ॥ २० ॥ योग ऐकाग्र्यम् ॥ २१ ॥ सूद सूपकार प्रति अन्न न देय किं त्वन्धकारे मुखादन्यत्र ग्रासा पतिष्यन्तीति नान्न ददामीति स त्वया वाच्य इति भाव । विजये अर्जुने । अय भाव । अत्यभ्यासान्मुखादन्यत्र ग्रासा न पतन्त्येव एव तमसि शब्दादिलक्ष्यादन्यत्र शरा अपि न पतेयुरित्युक्तोऽर्जुनो यदि केनेदमुक्तमिति पृच्छेत्तर्हि लौकिक एवायमर्थ इति त प्रतिवक्तव्य न तु द्रोणवाक्यमेतदिति ॥ २२ ॥ एव गुरुणा शिष्यस्याभ्यासे प्रवृत्तौ ज्ञापिताया तत प्रागेवार्जुन स्वदृष्टान्तेनैव तज्ज्ञातवानित्याह द्वाभ्या तत इति ॥ २३ ॥ अनुग्रहण अभ्यास ॥ २४ ॥ योग्य अभ्यासम् ॥ २५ ॥ श्रवणोत्तर उत्थायोपेत्येतिक्रम ॥ २६ ॥ संकीर्णयुद्धे युगपदनेकायुधप्रयोगे युगपदनेकै सह युद्धे वा ॥ २९ ॥

ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ ३१
न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ३२
स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परंतप ।
अरण्यमनुसम्प्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ ३३
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ ३४
परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसंधाने लघुत्वं परमाप सः ॥ ३५
अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दन ॥ ३६
तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ ३७
तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्मचिकीर्षया ।
श्वा चरन्स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ३८
स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् ।
नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ३९
तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ ४०
स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः ॥४१
लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ ४२
तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ४३
न चैनमभिजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
तथैनं परिपप्रच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ ४४

एकलव्य उवाच ।

निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् । ४५

वैशंपायन उवाच ।

ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
यथावृत्तं वने सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ ४६
कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।
रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ ४७

अर्जुन उवाच ।

तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ४८
अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः ॥

वैशंपायन उवाच ।

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ५०
ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ५१
एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ५२
पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५३
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।
यदि शिष्योऽसि मे वीर वेतनं दीयतां मम ॥ ५४
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।

एकलव्य उवाच ।

किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ५५
न हि किंचिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ।

वैशंपायन उवाच ।

तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतामिति ॥ ५६
एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्सत्ये च स नियतः सदा॥५७
तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्वाविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ५८
ततः शरं तु नैषादीरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ५९
ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभिभवितार्जुनम् ॥
द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यौ बभूवतुः ।
दुर्योधनश्च भीमश्च सदा संरब्धमानसौ ॥ ६१

तेषामन्ववेक्षया तेभ्योऽधिको मा भूदिति बुध्या ॥३२॥ महीमयं मृन्मयम्॥३३॥इष्वस्त्रे इषुप्रयोगे योगं ऐकाग्र्यम्॥३४ लघुत्वं शास्त्रप्रयोक्तृत्वम् ॥३५॥ उपकरणं श्ववागुरादि मुख्यं तु करणं आयुधमेव ॥ ३७ ॥ अस्त्रे प्रयोगे लाघवं कौशलं येन शरा मुखे प्रविष्टा एव न तु तद्विद्धवन्तः ॥ ४० ॥ वेतनं गुरुदक्षिणारूपम् ॥५४॥ छित्वेति अविचार्येति च्छेदः "स सत्यसंधं नैषादिं दृष्ट्वा प्रीतोऽब्रवीदिदम् । एवं कर्तव्यमिति वा एकलव्यमभाषत" इति क्वचित्पद्यं पठन्ति । तत्र एवं कर्तव्यमिति तर्जनीमध्यमाभ्यां शरं धृत्वा ज्याकर्षणं कर्तव्यमित्यभिनीय दर्शयति॥५८॥ गदायोग्यौ गदायुद्धेऽभ्यासवन्तौ६१

अश्वत्थामा रहस्येषु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् ।
तथातिपुरुषानन्यान्त्सारुकौ यमजावुभौ ॥ ६२
युधिष्ठिरो रथश्रेष्ठ सर्वत्र तु धनंजय ।
प्रथित सागरान्ताया रथयूथपयूथप ॥ ६३
बुद्धियोगबलोत्साहै सर्वास्त्रेषु च निष्ठित ।
अस्त्रे गुर्वनुरागे च विशिष्टोऽभवदर्जुन ॥ ६४
तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्यवान् ।
एक सर्वकुमाराणा बभूवातिरथोऽर्जुन ॥ ६५
प्राणाधिक भीमसेन कृतविद्य धनंजयम् ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ६६
तांस्तु सर्वान्समानीय सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान् ।
द्रोण प्रहरणज्ञाने जिज्ञासु पुरुषर्षभ ॥ ६७
कृत्रिम भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभि कृतम् ।
अविज्ञात कुमाराणा लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ६८

द्रोण उवाच ।

शीघ्र भवन्त सर्वेऽपि धनूष्यादाय सर्वश ।
भासमेत समुद्दिश्य तिष्ठध्व संधितेषव ॥ ६९
मद्वाक्यसमकाल तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रका ॥ ७०

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिर पूर्वमुवाचाङ्गिरसा वर ।
संधत्स्व बाण दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ७१
ततो युधिष्ठिर पूर्व धनुर्गृह्य परंतप ।
तस्थौ भास समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदित ॥७२
ततो विततधन्वान द्रोणस्त कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेद वचन भरतर्षभ ॥ ७३
पश्यैन त द्रुमाग्रस्थ भास नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्य प्रत्युवाच युधिष्ठिर ॥ ७४
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्त प्रत्यभाषत ।

द्रोण उवाच ।

अथ वृक्षमिम मा वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ७५
तमुवाच स कौन्तेय पश्याम्येन वनस्पतिम् ।
भवन्त च तथा भ्रातॄन्भास चेति पुन पुन ७६
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्य त्वया वेद्धु लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ७७
ततो दुर्योधनादींस्तान्धार्तराष्ट्रान्महायशा ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासु पर्यपृच्छत ॥ ७८
अन्यांश्च शिष्यान्भीमादीन्राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे तत्सर्व पश्याम इति कुत्सिता ७९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि द्रोणशिष्यपरीक्षाया द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१३२

१३३

वैशंपायन उवाच ।

ततो धनंजय द्रोण स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानी प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्य विलोक्यताम् ॥ १
मद्वाक्यसमकाल ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छर ।
वितत्य कार्मुक पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ २
एवमुक्त सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुक ।
तस्थौ भास समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदित ॥ ३
मुहूर्तादिव त द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येन स्थित भास द्रुम मामपि चार्जुन ॥ ४
पश्याम्येक भासमिति द्रोण पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्ष भवन्त वा पश्यामीति च भारत ॥ ५
तत प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव त पुन ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्ष पाण्डवाना महारथम् ॥ ६
भास पश्यसि यद्येन तथा ब्रूहि पुनर्वच ।
शिर पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत्
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुह ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थ स मुमोचाविचारयन् ॥ ८

त्सारुकौ त्सरु खड्गादिमुष्टिस्तद्ग्रहणप्रधाने युद्धे कुशलौ ॥६२॥ रथश्रेष्ठ 'सप्तमी शौण्डै' इति समास ॥६३॥ प्रहरणज्ञाने क कथ प्रहरतीति विचारे ॥ ६७ ॥ भास नीलपक्ष पक्षिण शकुन्तमित्यन्ये गृध्रमित्यपरे ॥ ६८ ॥ आङ्गिरसा वर द्रोण ॥ ७१ ॥ भास पश्य तदेकाग्रदृष्टिर्भवेत्यर्थ ॥ ७४ ॥ तमिति वृक्षादिदर्शनात् व्यग्रदृष्टिं व तेषा ज्ञात्वा सर्वानपि निराचकार ॥ ७७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३२ ॥

१३३

तत इति ॥ १ ॥

ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डव ॥ ९
तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत पाण्डवम् ।
मेने च द्रुपदं सङ्ख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ १०
कस्यचित्त्वथ कालस्य स शिष्योऽङ्गिरसां वर ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ११
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचर ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदित ॥ १२
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान्सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा तु मोक्षध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ १३
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितै शरै ।
अवार्यै पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ॥ १४
इतरे त्वथ संमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ।
तं तु दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ॥ १५
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्य प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डश परिकल्पित ॥ १६
ग्राह पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मन ।
अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ॥ १७
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ १८
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ १९
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद्धारयेथा प्रयत शृणु चेदं वचो मम ॥ २०
बाधेतामानुष शत्रुर्यदि त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदस्त्रमिदमाहवे ॥ २१
तथेति संप्रतिश्रुत्य बीभत्सु स कृताञ्जलि ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरु ।
भविता त्वत्समो नान्य पुमाँल्लोके धनुर्धर ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि द्रोणग्राहमोक्षणे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१३३॥

१३४

वैशंपायन उवाच ।
कृतास्त्रान्धार्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत ।
दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १
कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमत ।
गाङ्गेयस्य च सांनिध्ये व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २
राजन्संप्राप्तविद्यास्ते कुमारा कुरुसत्तम ।
ते दर्शयेयु स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराज प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम ॥ ४
यदानुमन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा ।
तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ५
स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात्पुरुषाणां सचक्षुषाम् ।
अस्त्रहेतो पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ६
क्षत्तर्यद्गुरुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा ।
न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल ॥ ७
ततो राजानमामन्त्र्य निर्गतो विदुरो बहि ।
भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम् ॥ ८
समामवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रस्रवणान्विताम् ।
तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ॥ ९
अवघुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वर ।
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥ १०
प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्ते तस्य शिल्पिन ।
राज्ञ सर्वायुधोपेतं स्त्रीणां चैव नरर्षभ ॥ ११

तस्य भासस्य नगस्थस्य वृक्षाग्रस्थितस्य ॥ ९ ॥ सानुबन्धम् ससहायम् ॥ १० ॥ अवगाढम् जलावगाहिनम् ॥ १२ ॥ मोक्ष्यध्वम् मोचयध्वम् ॥ १३ ॥ क्रियोपेतम् कृतकार्यम् ॥ १५ ॥ असामान्यम् असाधारणम् ॥ २० ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३३ ॥

१३४

कृतास्त्रान् धार्तराष्ट्रांश्चेति ॥ १ ॥ कर्म कुमारशिक्षाख्यम् ॥ ४ ॥ मन्यसेऽस्त्रशिक्षादर्शनस्य कालम् विधानाय रङ्गभूमे ॥ ५ ॥ निर्वेदात् दु खात् सचक्षुषा स्पृहयामि सुखायेति शेष ॥ ६ ॥ हे क्षत्त हे विदुर ॥ ७ ॥ निर्गुल्मा तृणसमूहमूलपिण्डरहिताम् । उदक् प्रस्रवणान्वितां उदक् निम्नाम् ॥ ९ ॥ तदर्थं बल्यर्थं समाजे वीरसमूहे अवघुष्टे डिण्डीरवशब्देनाहूते सति बलिं चक्रे इति पूर्वेणान्वय ॥ १० ॥ राज्ञ स्त्रीणां प्रेक्षार्थमागारम् मञ्चाश्च इतरेषाम् प्रेक्षार्थं रङ्गभूमौ चक्रुरिति द्वयो संबन्ध ॥ ११ ॥

मञ्चाश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः ।
विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्शिबिकाश्च महाधनाः ॥ १२
तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा कृपं चाचार्यसत्तमम् ॥ १३
मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैदूर्यमणिशोभितम् ।
शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १४
गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतां वर ।
स्त्रियश्च राज्ञः सर्वास्ताः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ॥
हर्षादारुरुहुर्मञ्चान्मेरुं देवस्त्रियो यथा ।
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यं च चातुर्वर्ण्यं पुराद्द्रुतम् ॥ १६
दर्शनेप्सु समभ्यागात्कुमाराणां कृतास्त्रताम् ।
क्षणेनैकस्थतां तत्र दर्शनेप्सुर्जगाम ह ॥ १७
प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च ।
महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभवत्तदा ॥ १८
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
शुक्लकेशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १९
रङ्गमध्यं तदाचार्यः सपुत्रः प्रविवेश ह ।
नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ २०
स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतां वरः ।
ब्राह्मणांस्तु सुमन्त्रज्ञान्कारयामास मङ्गलम् ॥ २१
सुखपुण्याहघोषस्य पुण्यस्य समनन्तरम् ।
विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २२
ततो बद्धाङ्गुलित्राणा बद्धकक्षा महारथाः ।
बद्धतूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २३
अनुज्येष्ठं तु ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमाद्भुतम् ॥ २४
केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे ।
मनुजा धृष्टमपरे वीक्षां चक्रुः सुविस्मिताः ॥ २५
ते स्म लक्ष्याणि बिभिदुर्बाणैर्नामाङ्कशोभितैः ।
विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजिभिर्द्रुतम् ॥ २६
तत्कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम् ।
गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताऽभवन् ॥ २७
सहसा चुक्रुशुश्चान्ये नराः शतसहस्रशः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु साध्विति भारत ॥ २८
कृत्वा धनुषि ते मार्गान्रथचर्यासु चासकृत् ।
गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महाबलाः ॥ २९
गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः ।
त्सरुमार्गान्यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु ॥ ३०
लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम् ।
ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगं खड्गचर्मणोः ॥ ३१
अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ ।
अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ ॥ ३२
बद्धकक्षौ महाबाहू पौरुषे पर्यवस्थितौ ।
बृंहन्तौ वासिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३३
तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ ।
चेरतुर्मण्डलगतौ समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३४
विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्यै पाण्डवारणिः ।
न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सम्भवपर्वण्यस्त्रदर्शने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

साङ्गारकः सभौमः अंशुमान् चन्द्रः ॥ २० ॥ बद्धकक्षाः वस्त्रादिना सन्नताः सपृष्ठोदराः इत्यर्थः । कक्षा बाहुमूलम् ॥ २३ ॥ अस्त्रं अस्त्रविद्यां चक्रुः प्रादुश्चक्रुः ॥ २४ ॥ धृष्टं निर्भयम् यथा स्यात्तथा ॥ २५ ॥ लाघवोत्सृष्टैः गतिचातुरीप्रयुक्तैः उह्यन्तः उह्यमानाः ॥ २६ ॥ गन्धर्वनगराकारम् अद्भुतरूपम् ॥ २७ ॥ धनुषि मार्गान् तिर्यगूर्ध्वान् चललक्ष्यपातनादीन् । रथचर्यासु मार्गान् शीघ्रगतप्रत्यागतप्रदक्षिणा प्रदक्षिणमण्डलगत्यादिरूपान् ॥ २९ ॥ त्सरुमार्गान् तिर्यगूर्ध्वाध खड्गप्रचलनरूपान् । सर्वासु भूमिषु रथादिपृष्ठेषु भुवि वा ॥ ३० ॥ लाघवं शैघ्र्यं सौष्ठवं चातुरीम् । एकेनैव खड्गेन समन्ताद्भ्रामितेन युगपदनेकायुधनिवारणम् । शोभा सर्वतो झल्झलायमानैकखड्गांशुमण्डलान्तरगतत्वेनाभिनवाम् । स्थिरत्वमभातत्वम् । दृढमुष्टिता खड्गभृता हस्त एव परितश्चलति न त्वङ्गुल्य इत्यर्थः । प्रयोगं निदर्शनम् ॥ ३१ ॥ संहृष्टौ परस्परम् जेतुं सकामौ ॥ ३२ ॥ बृंहन्तौ शब्दम् कुर्वाणौ । वासिता हस्तिनी ॥ ३३ ॥ चेरतुः पद्भ्याम् । मण्डलगतौ अलातचक्रवद्भ्राम्यमाणगदापरिवेषान्तर्गतौ । निर्मलगदाविविति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ३४ ॥ पाण्डवारणिः कुन्ती ॥ ३५ ॥
इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

वैशंपायन उवाच ।
कुरुराजे हि रङ्गस्थे भीमे च बलिनां वरे ।
पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १
हा वीर कुरुराजेति हा भीम इति जल्पताम् ।
पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः ॥ २
ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुद्धिमान् ।
भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ ३
द्रोण उवाच ।
वारयैतौ महावीर्यौ कृतयोग्यावुभावपि ।
मा भूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्योधनोद्भवः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ ।
युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेलाविवार्णवौ ॥ ५
ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
निवार्य वादित्रगणं महामेघनिभस्वनम् ॥ ६
यो मे पुत्रात्प्रियतरः सर्वशस्त्रविशारदः ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति ॥ ७
आचार्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः ॥ ८
काञ्चनं कवचं बिभ्रत्प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः ।
सार्कः सेन्द्रायुधतडित्ससंध्य इव तोयदः ॥ ९
ततः सर्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जलकोऽभवत् ।
प्रावाद्यन्त च वाद्यानि शङ्खानि समन्ततः ॥ १०
एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष मध्यमपाण्डवः ।
एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११
एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः ।
एष शीलवतां चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२
इत्येवं तुमुला वाचः शुश्रुवुः प्रेक्षकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रस्रवसंयुक्तैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३
तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४
क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५
विदुर उवाच ।
एष पार्थो महाराज फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः ।
अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६
धृतराष्ट्र उवाच ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते ।
पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्प्रमुदिते रङ्गे कथंचित्प्रत्युपस्थिते ।
दर्शयामास बीभत्सुराचार्यायास्त्रलाघवम् ॥ १८
आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्जन्येनासृजद्घनान् ॥ १९
भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनासृजद्गिरीन् ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २०
क्षणात्प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः ।
क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावतरन्महीम् ॥ २१
सुकुमारं च सूक्ष्मं च गुरुं चापि गुरुप्रियः ।
सौष्ठवेनाभिसंक्षिप्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२
भ्रमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।
पञ्च बाणानसंसक्तान्समुमोचैकबाणवत् ॥ २३
गव्ये विषाणकोषे च चले रज्ज्ववलम्बिनि ।
निचखान महावीर्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४
इत्येवमादि सुमहत्खड्गे धनुषि चानघ ।
गदायां शस्त्रकुशलो मण्डलानि व्यदर्शयत् ॥ २५
ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निःस्वने ॥ २६
द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः ।
वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिःस्वनः ॥ २७
दीर्यन्ते किं नु गिरयः किंस्विद्भूमिर्विदीर्यते ।
किंस्विदापूर्यते व्योम जलधाराघनैर्घनैः ॥ २८
रङ्गस्यैवं मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
द्वारं चाभिमुखाः सर्वे बभूवुः प्रेक्षकास्तदा ॥ २९

१३५

कुर्विति कुरुराजे दुर्योधने ॥ १ ॥ हा विस्मये आश्चर्यं भीमदुर्योधनौ कुरुतः इत्यर्थः । हा भीमेत्यपपाठः ॥ २ ॥ कृतयोग्यौ सुशिक्षितौ ॥ ४ ॥ इन्द्रानुजसमः विष्णुतुल्यः ॥ ७ ॥ बद्धे गोधाङ्गुलित्राणे येन गोधातलाख्यं ज्याघातवारणं अङ्गुलित्राणं प्रसिद्धं चर्ममयम् ॥ ८ ॥ काञ्चनमिति तूणकार्मुककवचानां तत्प्रभाजालस्यार्जुनस्य च क्रमादर्केन्द्रायुधतडित्संध्यातोयदैरुपमा ॥ ९ ॥ समुत्पिञ्जलकः उत्फुल्लता । प्रमुदिते रङ्गे इति वाक्यशेषात् । अन्ये कलकलशब्दो व्याकुलत्वं वेत्याहुः ॥ १० ॥ अस्रैः प्रेमाश्रुभिः ॥ १३ ॥ सुकुमारम् पूर्णघटकुक्कुटाण्डादानि लक्ष्याणि अविचाल्य अविध्यत् । सूक्ष्मं गुञ्जादिलक्ष्यम् गुरु घनावयवं च सोऽविध्यत् ॥ २२ ॥ गव्ये गोसंबन्धिनि ॥ २४ ॥

तत स्नेहाद्धरिहय दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाश समीपोपगतान्घनान् ॥ २४
मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत फाल्गुन ।
सूर्यातपपरिक्षिप्त कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५
धार्तराष्ट्रा यत कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिता ।
भारद्वाज कृपो भीष्मो यत पार्थस्ततोऽभवन् ॥
द्विधा रङ्ग समभवत्स्त्रीणा द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोह विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७
ता तथा मोहमापन्ना विदुर सर्वधर्मवित् ।
कुन्तीमाश्वासयामास प्रेष्याभिश्चन्दनोदकै ॥ २८
तत प्रत्यागतप्राणा तावुभौ परिदंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसम्भ्रान्ता नान्वपद्यत किंचन ॥ २९
तावुद्यतमहाचापौ कृप शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशल सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अय पृथायास्तनय कनीयान्पाण्डुनन्दन ।
कौरवो भवता सार्ध द्वन्द्वयुद्ध करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येव महाबाहो मातर पितर कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणा येषा त्व कुलभूषणम् । ३२
ततो विदित्वा पार्थस्त्वा प्रतियोत्स्यति वा न वा ।
वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजा ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीडावनतमाननम् ।
बभौ वर्षाम्बुविक्लिन्न पद्ममागलित यथा ॥ ३४

दुर्योधन उवाच ।

आचार्य त्रिविधा योनी राज्ञा शास्त्रविनिश्चये ।
सत्कुलीनश्च शूरश्च यश्च सेना प्रकर्षति ॥ ३५
यद्यय फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति ।
तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तस्मिन्क्षणे कर्ण सलाजकुसुमैर्घटै ।
काञ्चनै काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथ ॥ ३७
अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबल ।
सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दोत्तरेण च ॥ ३८
उवाच कौरव राजन्वचन स वृषस्तदा ।
अस्य राज्यप्रदानस्य सदृश किं ददानि ते ॥ ३९
प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
अत्यन्त सख्यमिच्छामीत्याह त स सुयोधन ४०
एवमुक्तस्तत कर्णस्तथेति प्रत्युवाच तम् ।
हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परा मुदमवापतु ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कर्णाभिषेके षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१३६॥

१३७

वैशंपायन उवाच ।

तत स्रस्तोत्तरपट सप्रस्वेद सवेपथु ।
विवेशाधिरथो रङ्ग *यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रित ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिरा शिरसा समवन्दत ॥ २
तत पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससम्भ्रम ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथि ॥ ३
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धान स्नेहविक्लव ।
अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभि सिषिचे पुन ॥ ४
त दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति सचिन्त्य पाण्डव ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्ण प्रतोदो गृह्यता त्वया ॥ ६
अङ्गराज्य च नार्हस्त्वमुपभोक्तु नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थ पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७
एवमुक्तस्तत कर्ण किंचित्प्रस्फुरिताधर ।
गगनस्थ विनि श्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८
ततो दुर्योधन कोपादुत्पपात महाबल ।
भ्रातृपद्मवनात्तस्मान्मदोत्कट इव द्विप ॥ ९

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३६ ॥

१३७

तत इति ॥ १ ॥ यष्टिर्वेणुदण्ड एव प्राण शक्तिर्यस्य स ॥

सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमवस्थितम् ।
वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १०
क्षत्रियाणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
शूराणां च नदीनां च दुर्विदाः प्रभवाः किल ॥ ११
सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं चराचरम् ।
दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम् ॥ १२
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३
क्षत्रियेभ्यश्च ये जाता ब्राह्मणास्ते च ते श्रुताः ।
विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम् ॥ १४
आचार्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः ॥ १५
भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं मया ।
सकुण्डलं सकवचं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ॥ १६
पृथिवीराज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वर ।
अनेन बाहुवीर्येण मया चाज्ञानुवर्तिना ॥ १७
यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचेष्टितम् ।
रथमारुह्य पद्भ्यां स विनामयतु कार्मुकम् ॥ १८
ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् ।
साधुवादानुसंबद्धः सूर्यश्चास्तमुपागमत् ॥ १९
ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याग्रकरे नृप ।
दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्ययौ ॥ २०
पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सकृपाश्च विशांपते ।
भीष्मेण सहिताः सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २१
अर्जुनेति जनः कश्चित्कश्चित्कर्णेति भारत ।
कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थितास्तदा ॥ २२
कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम् ।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरजायत ॥ २३
दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसंजातं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २४
स चापि वीरः कृतशस्त्रनिश्रमः
परेण साम्नाऽभ्यवदत्सुयोधनम् ।
युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मतिः
न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्धरः क्षितौ ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि अस्त्रदर्शने सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान्प्रसमीक्ष्य सः ।
गुर्वर्थं दक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः ॥ १
ततः शिष्यान्समानीय आचार्योऽर्थमचोदयत् ।
द्रोणः सर्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते ॥ २
पञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात्परमदक्षिणा ॥ ३
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः ।
आचार्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ४
ततोऽभिजग्मुः पञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः ॥ ५
दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ ६
एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः ।
अहं पूर्वमहंपूर्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः ॥ ७
ततो वररथारूढाः कुमाराः सादिभिः सह ।
प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः ॥ ८
तस्मिन्काले तु पाञ्चालः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम् ।
भ्रातृभिः सहितो राजंस्त्वरया निर्ययौ गृहात् ॥ ९
ततस्तु कृतसंनाहो यज्ञसेनो महीधरः ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्व एव ते ॥ १०

यस्य येन न क्षान्तं न सोढम् सोऽस्मत्समक्षं कार्मुकं पादेन स्पृष्ट्वा अस्मद्बध्यतां वा यातु अस्मान्वा हन्तु इति क्षत्रप्रसिद्धा प्रतिज्ञा करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स चापि कर्णोऽपि निश्रमः नितरां श्रमः ॥ २५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

पाण्डवानिति । अमन्यत चिन्तितवान् ॥१॥ अर्थं गुरवे देयं दक्षिणार्थं दक्षिणायै ॥ ॥ ततो गृहान्निर्गमादूर्ध्वं मार्गे कृतसंनाहोऽभूत् । ते प्रणेदुः यज्ञसेनमालक्ष्येति शेषः ॥१०॥

नतो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
यज्ञसेन शरान्घोरान्ववर्ष युधि दुर्जय ॥ ११
वैशंपायन उवाच ।
पूर्वमेव तु समन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाऽब्रवीत् ।
दर्पोद्रेकात्कुमाराणामाचार्य द्विजसत्तमम् ॥ १२
एषा पराक्रमस्यान्ते वय कुर्याम साहसम् ।
एतैरशक्य पाञ्चालो ग्रहीतु रणमूर्धनि ॥ १३
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभि सहितोऽनघ ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्बहिरेव स ॥ १४
द्रुपद कौरवान्दृष्ट्वा प्राधावत समन्तत ।
शरजालेन महता मोहयन्कौरवी चमूम् ॥ १५
तमुद्यत रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सत्रासान्मेनिरे तत्र कौरवा ॥ १६
द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरु सर्वतो दिशम् ।
तत शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रश ॥ १७
प्रावाद्यन्त महाराज पञ्चालाना निवेशने ।
सिंहनादश्च सजज्ञे पञ्चालाना महात्मनाम् ॥ १८
धनुर्ज्यातलशब्दश्च सस्पृश्य गगन महान् ।
दुर्योधनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचन ॥ १९
दु शासनश्च सक्रुद्ध शरवर्षैरवाकिरन् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वास पार्षतो युधि दुर्जय २०
व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत ।
दुर्योधन विकर्ण च कर्ण चापि महाबलम् ॥ २१
नानानृपसुतान्वीरान्सैन्यानि विविधानि च ।
अलातचक्रवत्सर्व चरन्बाणैरतर्पयत् ॥ २२
ततस्तु नागरा सर्वे मुसलैर्यष्टिभिस्तदा ।
अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्वर्षमाणा घना इव ॥ २३
सबालवृद्धास्ते पौरा कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा सुतुमुल युद्ध कौरवानेव भारत ॥ २४
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्त पाण्डवान्प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वन श्रुत्वा आर्ताना लोमहर्षणम् २५
अभिवाद्य ततो द्रोण रथानारुरुहुस्तदा ।
युधिष्ठिर निवार्याशु मा युध्यस्वेति पाण्डवम् २६
माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फाल्गुनश्च तदाऽकरोत् ।
सेनाग्रगो भीमसेन सदाभूद्गदया सह ॥ २७
तदा शत्रुस्वन श्रुत्वा भ्रातृभि सहितोऽनघ ।
आयाज्जवेन कौन्तेयो रथेनानादयन्दिश ॥ २८
पञ्चालाना तत सेनामुद्धतार्णवनि स्वनाम् ।
भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तक ॥ २९
प्रविवेश महासेना मकर सागर यथा ।
स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागानीक गदाधर ॥ ३०
स युद्धकुशल पार्थो बाहुवीर्येण चातुल ।
अहनत्कुञ्जरानीक गदया कालरूपधृक् ॥ ३१
ते गजा गिरिसकाशा क्षरन्तो रुधिर बहु ।
भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डका ॥ ३२
पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचला ।
गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डव ॥ ३३
पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीदर्जुनाग्रज ।
गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान्वने ॥ ३४
चालयन्रथनागांश्च सचचाल वृकोदर ।
वैशंपायन उवाच ।
भारद्वाजप्रिय कर्तुमुद्यत फाल्गुनस्तदा ॥ ३५
पार्षत शरजालेन क्षिपन्नागात्स पाण्डव ।
हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च समन्तत ॥ ३६
पातयन्समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
ततस्ते हन्यमाना वै पञ्चाला सृञ्जयास्तथा ॥ ३७
शरैर्नानाविधैस्तूर्ण पार्थ सछाद्य सर्वश ।
सिंहनाद मुखै कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् ॥ ३८
तद्युद्धमभवद्घोर सुमहाद्भुतदर्शनम् ।
सिंहनादस्वन श्रुत्वा नामृष्यत्पाकशासनि ॥ ३९
तत किरीटी सहसा पञ्चालान्समरेऽद्रवत् ।
छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ४०
शीघ्रमभ्यस्यतो बाणान्सदधानस्य चानिशम् ।
नान्तर ददृशे किंचित्कौन्तेयस्य यशस्विन ॥ ४१
सिंहनादश्च सजज्ञे साधुशब्देन मिश्रित ।
तत पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ॥ ४२
त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्र शम्बरो यथा ।
महता शरवर्षेण पार्थ पाञ्चालमावृणोत् ॥ ४३
ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
जिघृक्षति महासिंहो गजानामिव यूथपम् ॥ ४४
दृष्ट्वा पार्थ तदायान्त सत्यजित्सत्यविक्रम ।
पाञ्चाल वै परिप्रेप्सुर्धनजयमदुद्रुवत् ॥ ४५
ततस्त्वर्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ ।
व्यक्षोभयेता तौ सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ॥ ४६
तत सत्यजित पार्थो दशभिर्मर्मभेदिभि ।
विव्याध बलवद्गाढ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४७

कुर्यामकुर्वीमहि ॥ १३॥ तुमुल युद्धमुपस्थित श्रुत्वा चारमुखात् न तु दृष्ट्वा कौरवा न द्रवेति च्छेद न द्रवन्तीति न अपि तु द्रवन्त्येव पाण्डवान्प्रतीत्यर्थ तथा नदन्तीत्यपि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

तत शरशतै पार्थं पाञ्चाल शीघ्रमार्दयत् ।
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथ ॥ ४८
वेगं चक्रे महावेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
तत सत्यजितश्चाप छित्वा राजानमभ्ययात् ॥
अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्व ससूत सरथ पार्थं विव्याध सत्वर ॥ ५०
स त न ममृषे पार्थ पाञ्चालेनार्दितो युधि ।
ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वर व्यसृजच्छरान् ॥ ५१
हयान्ध्वज धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ।
स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुन पुन ॥ ५२
हयेषु विनियुक्तेषु विमुखोऽभवदाहवे ।
स सत्यजितमालोक्य तथा विमुखमाहवे ॥ ५३
वेगेन महता राजन्नभ्यवर्षत पाण्डवम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयता वर ॥ ५४
तस्य पार्थो धनुश्छित्वा ध्वज चोर्व्यामपातयत् ।
पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्सूत च सायकै ५५
तत उत्सृज्य तच्चापमाददान शरावरम् ।
खड्गमुद्धृत्य कौन्तेय सिंहनादमथाकरोत् ॥ ५६
पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसाऽपतत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनजय ॥ ५७
विक्षोभ्याम्भोनिधिं पार्थस्त नागमिव सोऽग्रहीत्
ततस्तु सर्वपञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ५८
दर्शयन्सर्वसैन्याना स बाह्वोर्बलमात्मन ।
सिंहनादस्वन कृत्वा निर्जगाम धनजय ॥ ५९
आयान्तमर्जुन दृष्ट्वा कुमारा सहितास्तदा ।
ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मन ॥ ६०

अर्जुन उवाच ।

सबन्धी कुरुवीराणा द्रुपदो राजसत्तम ।
मा वधीस्तद्बल भीम गुरुदान प्रदीयताम् ॥ ६१

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनस्तदा राजन्नर्जुनेन निवारित ।
अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्तत महाबल ॥ ६२
ते यज्ञसेनं द्रुपद गृहीत्वा रणमूर्धनि ।
उपाजह्रु सहामात्य द्रोणाय भरतर्षभ ॥ ६३
भग्नदर्प हृतधन त तथा वशमागतम् ।
स वैर मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६४
विमृद्य तरसा राष्ट्र पुर ते मृदित मया ।
प्राप्य जीव रिपुवश सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ६५
एवमुक्त्वा प्रहस्यैव किंचित्स पुनरब्रवीत् ।
मा भै प्राणभयाद्वीर क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ६६
आश्रमे क्रीडित यत्तु त्वया बाल्ये मया सह ।
तेन सवर्धित स्नेह प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ ॥ ६७
प्रार्थयेय त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप ।
वर ददामि ते राजन्राज्यस्यार्धमवाप्नुहि ॥ ६८
अराजा किल नो राज्ञ सखा भवितुमर्हसि ।
अत प्रयतित राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ६९
राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे ।
सखाय मा विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥

द्रुपद उवाच ।

अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्विक्रान्तेषु महात्मसु ।
प्रीये त्वयाऽह त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम्

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त स त द्रोणो मोक्षयामास भारत ।
सत्कृत्य चैन प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयत् ॥
माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यावसद्दीनमना काम्पिल्य च पुरोत्तमम् ॥
दक्षिणाश्चापि पाञ्चालान्यावच्चर्मण्वती नदी ।
द्रोणेन चैवं द्रुपद परिभूयाथ पालित ॥ ७४
क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् ।
हीन विदित्वा चात्मान ब्राह्मेण स बलेन तु ॥
पुत्रजन्म परीप्सन्वै पृथिवीमन्वसचरत् ।
अहिच्छत्र च विषय द्रोण समभिपद्यत ॥ ७६
एव राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता ।
युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ ७७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि द्रुपदशासने अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३८ ॥

तान्छिन्न धनु तत उत्सृज्य चाप शरावर तूण चाददान तमुद्दिश्य खड्गमुद्धृत्य सिंहनादमकरोदिति सबन्ध ॥ ५६ ॥ ईषारथस्ययुगचक्रयो सलग्न महादारु ॥ ५७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३८ ॥

१३९

वैशपायन उवाच ।

तत सवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशस्यात्तथार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पार्थ तथैव स्थिरसौहृदात् ॥ २
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभि ॥ ३
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डव ।
सकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षा वृकोदर ॥ ४
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण सपन्नो भ्रातृणामचरद्वशे ॥ ५
प्रगाढदृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा ।
क्षुरनाराचभल्लाना विपाठाना च तत्त्ववित् ॥ ६
ऋजुवक्रविशालाना प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत् ।
लाघवे सौष्ठवे चैव नान्य कश्चन विद्यते ॥ ७
बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थित ।
ततोऽब्रवीद्गुडाकेश द्रोण कौरवससदि ॥ ८
अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरु पुरा ।
अग्निवेश इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ९
तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत्समुद्यत ।
तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम् ॥ १०
अस्त्र ब्रह्मशिरो नाम यद्दहेत्पृथिवीमपि ।
ददता गुरुणा चोक्त न मनुष्येष्विद त्वया ॥ ११
भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ।
त्वया प्राप्तमिद वीर दिव्य नान्योऽर्हति त्विदम् ॥
समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशापते ।
आचार्यदक्षिणा देहि ज्ञातिग्रामस्य पश्यत ॥ १३
ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरु ।
युद्धेऽह प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयाऽनघ ॥ १४
तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुङ्गव ।
उपसगृह्य चरणौ स प्रायादुत्तरा दिशम् ॥ १५
स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ।
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्धर ॥ १६
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डव ।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनजय ॥१७
नीतिमान्सकला नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा ।
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातृणा ववृते वशे ॥ १८
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातृणा नकुल प्रिय ।
चित्रयोधी समाख्यातो बभूवातिरथोदित ॥ १९
त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणामुपप्लवे ।
अर्जुनप्रमुखै पार्थै सौवीर समरे हत ॥ २०
न शशाक वशे कर्तुं य पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वश नीतो राजासीद्यवनाधिप ॥ २१
अतीव बलसपन्न सदा मानी कुरून्प्रति ।
विपुलो नाम सौवीर शस्त पार्थेन धीमता ॥२२
दत्तामित्र इति ख्यात सग्रामे कृतनिश्चयम् ।
सुमित्र नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरै ॥२३
भीमसेनसहायश्च रथानामयुत च स ।
अर्जुन समरे प्राच्यान्सर्वानेकरथोऽजयत् ॥ २४
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ।
धनौघ प्रापयामास कुरुराष्ट्र धनजय ॥ २५
एव सर्वे महात्मान पाण्डवा मनुजोत्तमा ।
परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्र ववृधु पुरा ॥ २६

१३९

तत संवत्सरस्यान्ते इति ॥१॥ धृति प्रजाना धारण स्थैर्यं अचापल सहिष्णुत्व तितिक्षा समाहारद्वन्द्वोयमानृशस्य अनैष्ठुर्य आर्जवमवक्रता एतेभ्यो हेतुभ्य प्रजानामनुकम्पार्थम् धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो यौवराज्याय स्थापित इति द्वयो सबन्ध ॥ २ ॥ अदीर्घेणेति च्छेद शील विनयादि सदाचार । वृत्त शौर्यतेज आदिमत्त्वाविष्करणम् । समाधि प्रजाना समाधानम् ॥ ३ ॥ क्षुरनाराचौ पार्श्वधारतीक्ष्णाग्रावृजू । भल्ल बडिशवदुद्धरणकाले अन्त्राण्युद्गृह्णातीति वक्र विपाठो विशालो बैशाखीमुखवत ॥ ६ ॥ गुडाका निद्रा तस्या ईशमर्जुन जितनिद्रम् ॥ ८ ॥ तीर्थात्पात्रात्पात्रान्तर गमयितुम् । सप्रदायाविच्छेदार्थमित्यर्थ ॥१०॥ अल्पवीर्येषु अमानुषेषु त्वया ग्राह्यान्मा मोचयता प्राप्त प्रागेव ॥ १२ ॥ समयो विद्यालाभादनन्तर गुरवे दक्षिणादानम् ॥१३॥ उत्तरामुत्कृष्टतराम् दिशमुपदेश प्रायात् प्राप्तवान् चरणावुपसगृह्याचार्यात् ब्रह्मशिरोऽस्त्र लब्धवानित्यर्थ ॥ १५ ॥ विबुधाधिपतेर्देवाचार्याद्द्रोणरूपात् ॥ १८ ॥ विनीत शिक्षित अतिरथेषु उदित ख्यात ॥ १९ ॥ त्रिवर्षेति । गन्धर्वोपप्लवेऽपि यस्य सौवीरस्य यज्ञो न विप्लुत इत्यभोग्यत्वमुक्तम् ॥ २० ॥ शस्त हिंसित शसु हिंसायाम् ॥२२॥ ववृधु वर्धितवन्त ॥ २६ ॥

ततो बलमतिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् । दूषितं सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु ॥
स चिन्तापरमो राजा न निद्रामलभन्निशि ॥ २७ ॥

इति श्रीमहा० आदिपर्वणि सभवपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायामूनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१३९॥

१४०

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोद्रिक्तान्महौजस ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुर ॥ १
तत आहूय मन्त्रज्ञ राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिक मन्त्रिणा श्रेष्ठ धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वच ॥ २
धृतराष्ट्र उवाच ।
उत्सक्ता पाण्डवा नित्य तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम ।
तत्र मे निश्चिततम सधिविग्रहकारणम् ।
कणिक त्व ममाचक्ष्व करिष्ये वचन तव ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तम ।
उवाच वचन तीक्ष्ण राजशास्त्रार्थदर्शनम् ॥ ४
शृणु राजन्निद तत्र प्रोच्यमान मयानघ ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या श्रुत्वैतत्कुरुसत्तम ॥ ५
नित्यमुद्यतदण्ड स्यान्नित्य विवृतपौरुष ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषा विवरानुग ॥ ६
नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जन ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् ॥ ७
नास्य छिद्र पर पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन ॥ ८
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्राव जनयेच्चिरम् ॥ ९
वधमेव प्रशसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् ।
सुविदीर्ण सुविक्रान्त सुयुद्ध सुपलायितम् ॥ १०
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथचन ॥ ११

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १३९ ॥

१४०

श्रुत्वेति । उद्रिक्तान् अधिकान् ॥ १ ॥ राजशास्त्र दण्डनीतिशास्त्रम् ॥ २ ॥ उत्सक्ता उत्कर्षेण सर्वत्र व्याप्ता षञ्ज सङ्गेऽस्य रूपम् । असूये गुणवत्त्वेऽपि दोषवत्त्वेन पश्यामि । तेभ्य इति चतुर्थ्या तेषु कोपादेव पश्यामि न तु अज्ञानादिति गम्यते । क्रुधद्रुहेति स्मरणात् । पाण्डवै सह सधिकारण विग्रहकारणम् वा तयोरन्यतरप्रयोजक सधिविग्रहकारणम् त्व ममाचक्ष्व ॥३॥ ब्राह्मणोऽयम् तीक्ष्णमेवोपायम् वदतीति प्रसक्ताभ्यसूया न कार्येत्याह । न मे इति ॥ ५ ॥ भीमसेनदुर्योधनयोरर्जुनकर्णयोश्च वैरस्याचिकित्स्यत्वादसभावनीय सधिं त्यक्त्वा विग्रहमेवाश्रित्याह । नित्यमिति । उद्यतो न तु क्षिप्तो दण्डो येन स तथा । अपकृष्टान् भीषयेदेव न तूच्छिन्द्यान्न वा उपेक्षेतेति भाव । समेषु नित्य विवृतपौरुष स्यात् । समान उत्कृष्ट बल सपाद्य हन्यादेवेत्यर्थ । उत्कृष्टेषु च शत्रुषु अच्छिद्र स्यात् । स्वस्य न्यून कोशबलादिक ते यथा न जानन्ति तथा स्थेयम् । छिद्रदर्शी दूरामात्यत्वप्रतिकूलदेशावस्थितत्वादीनि च्छिद्राणि तद्दर्शी स्यात् । तथा भूत्वा च तदेव विवरमनुसृत्य शत्रु हन्यादित्याह । परेषा विवरानुग इति ॥६ ॥ अस्य श्लोकस्याद्य पाद व्याचष्टे । नित्यमिति ।। ७ ॥ तस्यैवोत्तरार्ध व्याचष्टे । नास्येति । अङ्गानि सहायसाधनोपायादीनि गूहेत्सगृणुयात् । तथा चैन अगणयन् शत्रुश्छिद्रे तैरेवाङ्गै प्रहर्तव्य इति भाव । आत्मनो विवर रक्षेत् गूहेत् ॥८ ।। तथा स्वय सम्यक् कार्त्स्न्येन कृत निष्पादित कार्यं तत्करणशील स्यात् । शत्रुशेष नावशेषयेदित्यर्थ । तत्र दृष्टान्त । कण्टक इति । दुश्छिन्न अर्धच्छिन्न आस्राव व्रणम्॥ ९ ॥ उपसहरति वधमिति कथ वध कर्तव्य इत्याह सुविदीर्णमिति । सुविक्रान्तमपि शत्रु काले आपदि आपन्नम् आलभ्य सुविदीर्णं विनष्ट कुर्वीत । तथा सुयुद्धमपि शत्रु आपदि काले सुपलायित कुर्वीत । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी । आपदा शत्रोर्विदारण कालो लक्षणीय इत्यर्थ । आपदि आपदीति द्वित्वम् यदा शत्रोरापत्तदा तदेव कर्तव्य न तु अनुबन्धादिक सौभ्रात्रादिक वा विचारयेत् । सार्धश्लोक ॥ १० ॥ मध्यम प्रत्येवमुक्त्वाऽधमोऽपि नोपेक्षणीय इत्याह । नावज्ञेय इति ॥११ ॥

अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् १२
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् १३
दया न तस्मिन्कर्तव्या शरणागत इत्युत ।
निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम् ॥ १४
हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम् ।
हन्यात्त्रीन्पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्वशः ॥ १५
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः ।
ततः सहायांस्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ॥ १६
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥ १७
एकाग्रः स्यादविवृतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजन्नित्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत् ॥ १८
अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ।
लोकान्विश्वासयित्वैव ततो लुम्पेद्यथा वृकः ॥१९
अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे ।
आनाम्य फलितां शाखां पक्वं पक्वं प्रशातयेत् २०
फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ।
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः ॥ २१
ततः प्रत्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ।

अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन् ॥ २२
कृपा न तस्मिन्कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ।
हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः ॥ २३
तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ॥ २४
अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ।

कणिक उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं वने निवसतः पुरा ॥ २५
जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ।
अथ कश्चित्कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः ॥ २६
सखिभिर्न्यवसत्सार्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ।
तेऽपश्यन्विपिने तस्मिन्बलिनं मृगयूथपम् ॥ २७
अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ।

जम्बुक उवाच ।

असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्रवने त्वया ॥ २८
युवा वै जवसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ।
मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् ॥२९
अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः ।
ततो वै भक्षयिष्यामः सर्वे मुदितमानसाः ॥ ३०
जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ।
मूषिका भक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा ॥३१

आश्रयो दुर्गादिः इन्धनं अग्नेः तस्य संश्रयात् बलात् । आश्रयाभावे तु स किं कुर्यात्तत्राह । अन्ध इति । स हि अन्धवेलायां रात्रौ ।'अन्धं तु तिमिरे क्लीबे' इति मेदिनी । सामर्थ्यप्रतिघातसमये अन्धः हीनोपकरणः स्यात् भवेत् । शस्त्रं त्यक्त्वा शत्रुं शरणमेतीत्यर्थः । बाधिर्यमपि चाश्रयेत् । तदानीं धिकृतोपि अश्रुतवदेव तत्क्षत्वाक्षमेत् ॥ १२ ॥ अथ शत्रु चापं तृणमयं तृणवन्निष्प्रयोजनं कुर्यात् । क्षात्रं धर्मं त्यक्त्वा शत्रुगृहे भिक्षाभुगपि स्यादित्यर्थः । ननु सिद्धस्तर्हि पुरुषार्थ इति चेत्तत्राह । शयीत मृगशायिकाम् । मृगहन्तुः शय्यां शयीत शेते । यथा व्याधो मृगान्विश्वासयितुं मृषा निद्राति विश्वस्तेषु च तेषु प्रहरति एवं स हन्तुमेवाकारं गोपयतीत्यर्थः । उपसंहरति । सान्त्वेति तु तस्मात् । तमेव कपटेन वशे स्थितं स्वयमपि सान्त्वादिना विश्वास्य हन्यादेवेत्यर्थः ॥१३ बलाधिकमुद्दिश्याह । हन्यादिति । अमित्रं सहजशत्रुं दायादं दानेन तत्परिचारकान्वशीकृत्य विषाद्युपायैर्हन्यात्।तथा सप्रति दासीभूतमपि पूर्वापकारिणं हन्यादेवेत्युक्तं भवति।अत्रोपायमाह हन्यादिति । परपक्षस्य कलत्रान् ऐश्वर्यमन्त्रोत्साहान् ऐश्वर्यं तदीयदुर्गाद्याक्रमणेन । मन्त्रं चारैः । उत्साहमाप्तद्वारा तेजोवधेन । तथा पञ्चैते त्वया यौवराज्याद्दूषणीया इति भावः । तथा पञ्च 'अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः' इति प्रकृतिपञ्चकहनने शत्रोरैश्वर्यभ्रंशो भवतीत्यर्थः । दण्डोत्र सैन्यम् । 'साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोद्बन्धनेन वा । विषेण वह्निना वापि प्रकृता पञ्च निर्हरेत्' इत्याह सप्तेति । उद्बन्धनं प्रमत्तस्य पाशेन मारणं । यद्वा उद्बन्धनादिना मूलं शत्रुमेव नाशयेत् ॥ १५ ॥ अन्नपानताम्बूलादिद्वारा तद्भृत्यान् भेदयित्वा विषादिना नाशयेत्किमितरैरित्याह । मूलमेवेति । ॥ १६ ॥ एकाग्रः एकः शत्रुरेव अग्रे दृष्टिगोचरो यस्य तादृशः स्यात् । अन्यत्र मनो न दद्यात् । अविवृतो गुप्ताङ्गः । विवरदर्शकः । परच्छिद्रं द्रष्टुमित्यर्थः । नित्योद्विग्नः विश्वासं कृत्वा क्वचिदपि निश्चितो न भवेदित्यर्थः । दर्शक इति ' क्रियायां क्रियार्थायां ण्वुल् ' ॥ १८ ॥ दम्भादिनापि शत्रुर्जेय इत्याह । अग्न्याधानेनेति ॥ १९ ॥ अङ्कुशः अङ्कुशवत्परचित्ताकर्षणम् । शौचमग्न्याधानादि । अत्र दृष्टान्तः । आनाम्येति । आनामयित्वा॥२०॥ एतत्प्रयोजनमाह । फलार्थ इति । फलं शत्रुवधः प्रसिद्धं च सेवया निर्दयत्वेन शत्रुं हन्यादित्याह । वहेदित्यादिना ॥ २१ ॥ बभ्रुर्नकुलः मृगयूथपं महान्तं हरिणम् ॥ २७ ॥ मूषिकेण आ ईषद्भक्षितैः ॥ ३१ ॥

दृष्ट्वाचेष्टमान तु भूमौ मृगकलेवरम् ।
स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुक ॥३२
शृगालवचनात्तेऽपि गता सर्वे नदी तत ।
स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुक ३३
अथाजगाम पूर्वं तु ज्ञात्वा व्याघ्रो महाबल ।
ददर्श जम्बुक चैव चिन्ताकुलितमानसम् ॥ ३४

व्याघ्र उवाच ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ त्व नो बुद्धिमता वर ।
अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ॥३५

जम्बुक उवाच ।

शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत् ।
धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्याय मृगो हत ॥ ३६
मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति ।
गर्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्य न रोचये ॥ ३७

व्याघ्र उवाच ।

ब्रवीति यदि स ह्येव काले ह्यस्मिन्प्रबोधित ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽह वनेचरान् ॥ ३८
खादिष्ये तत्र मासानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह ॥३९
तमागतमभिप्रेत्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वच ।

जम्बुक उवाच ।

शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत् ॥ ४०
मृगमास न खादेय गरमेतन्न रोचते ।
मूषिक भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४१
तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्य सत्रस्त प्रगतो बिलम् ।
तत स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप ॥४२
तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ।
मृगराजो हि सक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति ४३
सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ।
एव सचोदितस्तेन जम्बुकन तदा वृक ॥ ४४
ततोऽवलुम्पन कृत्वा प्रयात पिशिताशन ।
एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह ॥ ४५

तमुवाच महाराज नकुल जम्बुको वने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्जितास्तेऽन्यतो गता ४६
मम दत्वा नियुद्ध त्व भुङ्क्ष्व मास यथेप्सितम् ।

नकुल उवाच ।

मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिक ॥ ४७
निर्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ।
न त्वयाप्युत्सहे योद्धमित्युक्त्वा सोऽप्युपागमत्

कणिक उवाच ।

एव तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानस ।
खादति स्म तदा मासमेकस्मिन्मन्त्रनिश्चयात् ४९
एव समाचरन्नित्य सुखमेधेत भूपति ।
भयेन भेदयेद्भीरु शूरमञ्जलिकर्मणा ॥ ५०
लुब्धमर्थप्रदानेन सम न्यून तथौजसा ।
एव ते कथित राजन् शृणु चाप्यपर तथा ॥ ५१
पुत्र सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरु ।
रिपुस्थानेषु वर्तन्तो हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ ५२
शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुन ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथचन ।
उभौ चेत्सशयोपेतौ श्रद्धावास्तत्र वर्द्धते ॥ ५३
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्य भवति शासनम् ॥ ५४
क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूप स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
न चाप्यन्यमपध्वसेत्कदाचित्कोपसयुत ॥ ५५
प्रहरिष्यन्प्रिय ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत ।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च ॥ ५६
आश्वासयेच्चापि पर सान्त्वधर्मार्थवृत्तिभि ।
अथास्य प्रहरेत्काले यदा विचलिते पथि ॥ ५७
अपि घोरापराधस्य धर्ममाश्रित्य तिष्ठत ।
स हि प्रच्छाद्यते दोष शैलो मेघैरिवासितै ॥५८
य स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागार प्रदीपयेत् ।
अधनान्नास्तिकाश्चौरान्विषये स्वे न वासयेत् ॥

मृगराजस्य व्याघ्रस्य ॥३६॥ गर गरवद्दुष्पच व्याघ्रामिषत्वात् ॥४१॥ अवलुम्पन गात्रसकोचन वर्त्मान्तरेण गमनमित्यन्ये ॥४५॥ भयेनेति । अत्र व्याघ्रस्य साम्ना आखुवृकयोर्व्याघ्राद्भयदर्शनेन नकुलस्य ओजसा स्वसामर्थ्येन च बुद्धिभेद कृत ॥ ५० ॥ हन्तव्या इत्यत्र कर्तव्या इति पाठेऽपि च्छेत्तव्या इत्येवार्थ । कृहिंसायामित्यस्य रूपम् । भूतिवर्धना इति पाठे भूतिच्छेदना ॥ ५२ ॥ उभौ जिगीषू तुल्योपायतया सशयापन्नौ चेत् श्रद्धावान् यो मदुक्तादरवान् स वर्धते । श्रद्धा- दरे च काङ्क्षायाम् इति मेदिनी ॥५३ ॥ ननु ज्येष्ठो युधिष्ठिर कथ हन्तव्य इत्याशक्याह । गुरोरिति । अवलिप्तस्य भ्रातृबलेन गर्वितस्य । धृतराष्ट्रस्य राज्यं पाण्डौ न्यासभूतमित्यजानतो राज्यलुब्धस्य शासनं कार्यमेव ॥ ५४ ॥ अपध्वसेत् कुत्सयेत् ॥५५ ॥ अस्य एन विचलिते विचलने सति ॥ ५७ ॥ अनुप्राप्तवध शीघ्र हन्तुमिष्ट चौरादि । अधना दरिद्रा सन्तो नास्तिका परलोकश्रद्धारहितास्तान् चौरांश्च । एव धर्मे पक्षपात प्रदर्शयेदित्याशय ॥ ५९ ॥

प्रत्युत्थानासनाद्येन सम्प्रदानेन केनचित् ।
प्रतिविश्रब्धघातीस्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नक ॥ ६०
अशङ्कितेभ्य शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वश ।
अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूल निकृन्तति ॥ ६१
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ६२
चार सुविहित कार्यं आत्मनश्च परस्य वा ।
पाषण्डास्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ॥ ६३
उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ।
पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ॥ ६४
चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत् ॥ ६५
वाचा भृश विनीत स्याद्धृदयेन तथा क्षुर ।
स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ६६
अञ्जलि शपथ सान्त्व शिरसा पादवन्दनम् ।
आशाकरणमित्येव कर्तव्य भूतिमिच्छता ॥ ६७
सुपुष्पित स्यादफल फलवान्स्याद्दुरारुह ।
आम स्यात्पक्वसकाशो न च जीर्येत कर्हिचित् ॥

त्रिवर्गे त्रिविधा पीडा ह्यनुबन्धस्तथैव च ।
अनुबन्धा शुभा ज्ञेया पीडास्तु परिवर्जयेत् ॥ ६९
धर्मं विचरत पीडा सापि द्वाभ्या नियच्छति ।
अर्थं चाप्यर्थलुब्धस्य काम चातिप्रवर्तिन ॥ ७०
अगर्वितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ।
अवेक्षितार्थ शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजै सह ॥ ७१
कर्मणा येन केनैव मृदुना दारुणेन च ।
उद्धरेद्दीनमात्मान समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ७२
न सशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
सशय पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ७३
यस्य बुद्धि परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुर्बुद्धि प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ ७४
योऽरिणा सह सधाय शयीत कृतकृत्यवत् ।
स वृक्षाग्रे यथासुप्त पतित प्रतिबुध्यते ॥ ७५
मन्त्रसवरणे यत्न सदा कार्योऽनसूयता ।
आकारमभिरक्षेत चारेणाप्यनुपालित ॥ ७६
नाच्छित्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महती श्रियम् ॥

प्रतिविश्रब्धघाती अत्यन्तविश्रब्धहननशील तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नक गाढ प्रहरेद्यथा पुनर्नोन्मज्जेदित्यर्थ ॥६०॥ योन्य हन्तुमिच्छति तमन्योपि जिघासतीति स्वयमशङ्कितेभ्य इति ॥६१॥ सर्वत्र शङ्कावत किमपि कार्यं न सिध्यतीत्याशक्याह नेति ॥६२॥ सुविहित सम्यक् परीक्षित ॥६३॥ उद्यानादिस्थानेषु ये समवाया जनसमूहास्तेषु तीर्थेषु । ' मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूपति । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वेशिकस्तथा ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थाना नवमो विनियोजक ॥ प्रदेष्टा नगराध्यक्ष कार्यनिर्माणकृत्तथा। धर्माध्यक्ष सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चम । षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालक । अटवी पालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ' ॥ इति नीतिशास्त्रोक्तेषु । विचारयेत् चारद्वारा शत्रुम् । चिकीर्षितुमिति शेष ॥ ६४ ॥ आशाकरण तुभ्य धनादिक दास्ये इत्युक्त्या प्रलोभन भूतिमिच्छता । भूतिकामस्यैवैतदुचित न परलोककामस्येत्यर्थ ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नर्थे नीतिशास्त्रीय वृक्षरूपकश्लोकमाह । सुपुष्पित इति । पुष्पित शब्देनैव फलाशा दर्शयेत् न तु फलम् । दर्शितस्य प्राप्तावपि विघ्न योजयेत् । प्राप्तमप्यप्राप्तवत् । आम पक्वो भूत्वा तिष्ठेत् । न च जीर्येत धनव्ययेन शत्रून्पोषयित्वा हीयेत ॥ ६८ ॥ एव नानोपायै शत्रूणां दण्डमुक्त्वा नीतिमाह । त्रिवर्ग इति । त्रिवर्गे धर्मार्थकामेषु

त्रिविधा त्रिप्रकारा पीडा । एक एकैकेन प्रकारेण पीड्यत इत्यर्थ । तथा अनुपश्चाद्बध्यत इत्यनुबन्ध फल तदपि तथैव त्रिविध शुभ पीडास्तु न शुभा । त्रिवर्गं परस्परापीडया सेवेतेत्यर्थ ॥ ६९ ॥ तत्र पीडामाह । धर्ममिति । धर्म मत्यन्त विचरत पुसो द्वाभ्यामर्थकामाभ्या धनव्ययब्रह्मचर्योपक्षिप्ताभ्या पीडा चित्तवैकल्य भवति । सापि पुस पीडाधर्मे नियच्छति निगृह्णाति । कर्तुं पीडैव धर्मपीडेत्यर्थ । एव मर्थं चाप्यर्थलुब्धस्य काम चातिप्रवर्तिन इति व्याख्येयम् । लुब्धस्यार्थे विचरत पुसो द्वाभ्या कामधर्माभ्या पीडिताभ्या पीडा भवति । सा पीडार्थ नियच्छति । एवमतिप्रवर्तिन काम विचरत पुसो द्वाभ्या धर्मार्थाभ्या पीडा भवति । सापि पीडा काम नियच्छतीति योज्यम् । अर्थस्य कामस्येति पाठे कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ ७० ॥ समर्थो धर्ममाचरेदित्यनेन पूर्वोक्त सर्वं कौटिल्यादिक आपद्येव कार्यं नान्यथेत्युक्तम् ॥ ७२ ॥ सशय प्राणसकटम् ॥ ७३ ॥ परिभवेत् शोकेन तमतीतेन नलरामाद्याख्यानेन । अनागतेन । कालान्तरे तव श्रेयो भविष्यतीत्याशाप्रदर्शनेन । पण्डित प्रत्युत्पन्नेन वर्तमानेन धनादिना सान्त्वयेत् ॥ ७४ ॥ सधिपक्ष निन्दति योऽरिणेति ॥ ७५ ॥ मन्त्रेति । परचारेभ्यो मन्त्रस्य गूहनम् । आकारस्य क्रोधाद्यावेशस्य च गूहन कर्तव्यम् । स्वय चचार प्रधान स्यादित्यर्थ ॥ ७६ ॥ दण्डस्यैव प्राधान्यमाह नाच्छित्वेति ॥ ७७ ॥

कर्शितं व्याधितं क्लिन्नमपानीयमघासकम् ।
परिविश्वस्तमन्दं च प्रहर्तव्यमरेर्बलम् ॥ ७८
नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति संगतम् ।
तस्मात्सर्वाणि साध्यानि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ७९
संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्योऽनसूयता ।
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ८०
नास्य कृत्यानि बुध्येरन्मित्राणि रिपवस्तथा ।
आरब्धान्येव पश्येरन्सुपर्यवसितान्यपि ॥ ८१
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ८२
दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ।
स मृत्युमुपगृह्णीयाद्गर्भमश्वतरी यथा ॥ ८३
अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुरः स्थितम् ।
न तु बुद्धिक्षयात्किंचिदतिक्रामेत्प्रयोजनम् ॥ ८४
उत्साहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
विभज्य देशकालौ च दैवं धर्मादयस्त्रयः ।
नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ॥ ८५
तालवत्कुरुते मूलं बालः शत्रुरुपेक्षितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं संजायते महान् ॥ ८६
अग्निं स्तोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः ।
स वर्धमानो ग्रसते महान्तमपि संचयम् ॥ ८७
आशां कालवतीं कुर्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं वाऽपि हेतुतः ॥ ८८
क्षुरो भूत्वा हरेत्प्राणान्निशितः कालसाधनः ।
प्रतिच्छन्नो लोमहारी द्विषतां परिकर्तनः ॥ ८९
पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह ।
वर्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ॥ ९०
सर्वकल्याणसंपन्नो विशिष्ट इति निश्चयः ।
तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप ॥ ९१
भ्रातृव्या बलिनो यस्मात्पाण्डुपुत्रा नराधिप ।
पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ९२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः ।
धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्य शोकार्तः समपद्यत ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि संभवपर्वणि कणिकवाक्ये चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४०॥

समाप्तं संभवपर्व ।

१४१

जतुगृहपर्व ।

वैशंपायन उवाच ।

ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह । दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन् ॥ १
ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम् । दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ॥ २

विग्रहकालमाह कर्शितमिति । अघासकमनाहारम् ॥७८॥ नार्थिक इति । संगतं सख्यम् । कार्येषु सावशेषेषु कार्थिणः स्ववशे तिष्ठन्ति । अन्यथा न गणयन्तीत्यर्थः ॥ ७९ ॥ संग्रहे सहायादीनां विग्रहे रिपुभिः सार्धम् ॥ ८० ॥ संविधातव्यं प्रतिकर्तव्यम् ॥ ८२ ॥ उपनतं वशीकृतं अनुगृह्णाति धनमानादिना अश्वतरी अश्वगर्दभसंकीर्णजातिः ॥ ८३ ॥ अनागतं कार्यं बुध्येत बुद्ध्वा च तदनुगुणं कुर्यादित्यर्थः । पुरःस्थितं वर्तमानं बुद्धिक्षयादनवधारणात् ॥ ८४ ॥ देशाद्यनुगुणं उत्साहोऽपि कर्तव्यो न त्वलसोभवेत् । दैवं प्राक्तनं कर्म ये धर्मादयस्त्रयस्ताश्च विभज्य तेषां मध्ये नैःश्रेयसौ श्रेयो हेतू इति स्थितिर्निश्चयः ॥ ८५ ॥ बालः अल्पोपि ॥ ८६॥ आत्मानं संधुक्षयति सहायादिना वर्धयति । संचयमिन्धनानां पक्षे शत्रूणाम् ॥८७॥ आशां कालवतीं दद्यादित्यत प्रागदक्षिणात्याः " आदातव्यं न दातव्यमाशामेव प्रदापयेत् " इत्यर्धं पठन्ति । कालवतीं दीर्घावधिमतीं निमित्ततो हेतुतः तमपि हेत्वन्तरेण ॥ ८८ ॥ क्षुरः क्षुरवत् । निशितस्तीक्ष्णो निर्दय इति यावत् । पक्षे शाणोल्लीढः । कालसाधनः छिद्रकालापेक्षः । पक्षे काललोहोपादानकः प्रतिच्छन्नो गूढाशयः । पक्षे चर्मपुटच्छन्नः । लोमहारी अनुलोमसंग्राही । पक्षे लोमच्छेदकः ' लोमवाहीति पाठेऽपि तावेवार्थौ ॥ ८९ ॥ कल्याणैर्धनपुत्रराज्यादिभिः संपन्नः विशिष्टः कुलशीलबलादिभिः श्रेष्ठः ॥ ९१ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

ततः इति ॥ १ ॥ अनुज्ञाप्य पृष्ट्वा ॥ २ ॥

तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेण च त मन्त्र बुबुधे दुष्टचेतसाम् ॥ ३
ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवाना हिते रत ।
पलायने मति चक्रे कुन्त्या पुत्रै सहानघ ॥ ४
ततो वातसहा नाव यन्त्रयुक्ता पताकिनीम् ।
ऊर्मिक्षमा दृढा कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ॥ ५
एष जात कुलस्यास्य कीर्तिवशप्रणाशन ।
धृतराष्ट्र परीतात्मा धर्म त्यजति शाश्वतम् ॥ ६
इय वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा ।
नौर्यया मृत्युपाशात्त्व सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ॥ ७
तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रै सह यशस्विनी ।
नावमारुह्य गङ्गाया प्रययौ भरतर्षभ ॥ ८
ततो विदुरवाक्येन नाव विक्षिप्य पाण्डवा ।
धन चादाय तैर्दत्तमरिष्ट प्राविशन्वनम् ॥ ९
निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि ।
कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ॥ १०
स च म्लेच्छाधम पापो दग्धस्तत्र पुरोचन ।
वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्तराष्ट्रा सहानुगा ॥ ११
अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा ।
जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रिता १२
ततस्तस्मिन्पुरे* लोका नगर वारणावते ।
दृष्ट्वा जतुगृह दग्धमन्वशोचन्त दु खिता ॥ १३
प्रेषयामासु राजान यथावृत्त निवेदितुम् ।
संवृत्तस्ते महान्काम पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ १४
सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्य सपुत्रक ।
तच्छ्रुत्वा धृतराष्ट्रस्तु सह पुत्रेण शोचयन् ॥ १५
प्रेतकार्याणि च तथा चकार सह बान्धवै ।
पाण्डवाना तथा क्षत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तम १६

जनमेजय उवाच ।

पुनर्विस्तरश श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम ।
दाह जतुगृहस्यैव पाण्डवाना च मोक्षणम् ॥ १७
सुनृशसमिद कर्म तेषा क्रूरोपसहितम् ।
कीर्तयस्व यथावृत्त पर कौतूहल मम ॥ १८

वैशपायन उवाच ।

शृणु विस्तरशो राजन्वदतो मे परतप ।
दाह जतुगृहस्यैतत्पाण्डवाना च मोक्षणम् ॥ १९
प्राणाधिक भीमसेन कृतविद्य धनजयम् ।
दुर्योधनो लक्षयित्वा पर्यतप्यत दुर्मना ॥ २०
ततो वैकर्तन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघासन्ति स्म पाण्डवान् २१
पाण्डवा अपि तत्सर्व प्रतिचक्रुर्यथागतम् ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिता ॥ २२
गुणै समुदितान्दृष्ट्वा पौरा पाण्डुसुतास्तदा ।
कथयाचक्रिरे तेषा गुणान्ससत्सु भारत ॥ २३
राज्यप्राप्तिं च सप्राप्त ज्येष्ठ पाण्डुसुत तदा ।
कथयन्ति स्म सभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ २४
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
राज्य न प्राप्तवान्पूर्व स कथ नृपतिर्भवेत् ॥ २५
तथा शान्तनवो भीष्म सत्यसधो महाव्रत ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्य न स जातु ग्रहीष्यति २६
ते वय पाण्डवज्येष्ठ तरुण वृद्धशीलिनम् ।
अभ्यषिञ्चाम साध्वद्य सत्यकारुण्यवेदिनम् ॥ २७
स हि भीष्म शान्तनव धृतराष्ट्र च धर्मवित् ।
सपुत्र विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ २८
तेषा दुर्योधन श्रुत्वा तानि वाक्यानि जल्पत ।
युधिष्ठिरानुरक्ताना पर्यतप्यत दुर्मति ॥ २९
स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषा वाचो न चक्षमे ।
ईर्ष्यया चापि सतप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ ३०
ततो विरहित दृष्ट्वा पितर प्रतिपूज्य स ।
पौरानुरागसतप्त पश्चादिदमभाषत ॥ ३१

इङ्गित चेष्टित तेन भाव चित्ताभिप्राय जानातीति इङ्गितभावज्ञ आकारेण च नेत्रादिविकारेण यथाहु 'नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायेतऽन्तर्गत मन 'इति॥ ३॥ विदितवेद्यो ज्ञाततत्त्व आत्मा चित्त यस्य ॥ ४ ॥ यन्त्र महत्यपि वाते जलाशये नौकास्तम्भक लोहलाङ्गलमय सामुद्रिकप्रसिद्धम् । एव पताकावती नौर्वायुना वेगेन उह्यमाना न चोर्मिभि पूरयितु शक्या । अत उक्त पताकिनीमूर्मिक्षमामिति ॥५॥ परीतात्मा विपरीतबुद्धि । परीतो ममताक्रान्त आत्मा चित्त यस्येति वा॥६॥

* पुरे प्रेषयामासुरित्युत्तरेण सबन्ध

नावमारुह्य प्रययाविति जतुगृहे स्वदाहो माभूदिति बिलमार्गेण वारणावत त्यक्त्वा गङ्गातीरप्राप्त्यनन्तरम् ॥८ ॥ अरिष्ट निर्विघ्नम् ॥९॥ क्रूरेण कणिकेन उपसहित उपदिष्टम् ॥१८॥ प्राणाधिक बलाधिकम् ॥ २०॥ यथागत यथोपस्थित तथैव प्रतिचक्रु ॥ २२ ॥ राज्यप्राप्तिं राज्ययोग्यताम् ॥ २४ ॥ प्रज्ञाचक्षुरन्ध अत एवानधिकाराद्राज्य न प्राप्तवान् । स इदानीमपि पुत्रद्वारा कथ नृपतिर्भवेन्न कथमपि द्वारलोपादित्यर्थ ॥ २५ ॥ सत्य कारुण्य वेदश्च तद्वतम् ॥ २७ ॥ विरहितमेकाकिनम् ॥३१॥

दुर्योधन उवाच ।

श्रुता मे जल्पता तात पौराणामशिवा गिर ।
त्वामनादृत्य भीष्म च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्य बुभुक्षति ।
अस्माक तु परा पीडा चिकीर्षन्ति पुरे जना ३३
पितृत प्राप्तवान्राज्य पाण्डुरात्मगुणै पुरा ।
त्वमन्धगुणसयोगात्प्राप्त राज्य न लब्धवान् ॥ ३४
स एष पाण्डोर्दायाद्य यदि प्राप्नोति पाण्डव ।
तस्य पुत्रो ध्रुव प्राप्तस्तस्य तस्यापि चापर ३५
ते वय राजवशेन हीना सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ ३६
सतत निरय प्राप्ता परपिण्डोपजीविन ।
न भवेम यथा राजस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥३७
यदि त्वं हि पुरा राजन्निद राज्यमवाप्तवान् ।
ध्रुव प्राप्स्याम च वय राज्यमप्यवशे जने ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि दुर्योधनेर्ष्यायामेकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१४१

१४२

वैशपायन उवाच ।

एव श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप ।
कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वश १
धृतराष्ट्रो द्विधाचित्त शोकार्त समपद्यत ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनि सौबलस्तथा ॥ २
दु शासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकत ।
ततो दुर्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ३
पाण्डवेभ्यो भय न स्यात्तान्विवासयता भवान् ।
निपुणेनाभ्युपायेन नगर वारणावतम् ॥ ४
धृतराष्ट्रस्तु पुत्रेण श्रुत्वा वचनमीरितम् ।
मुहूर्तमिव सचिन्त्य दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मनित्य सदा पाण्डुस्तथा धर्मपरायण ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषत ॥ ६
नासौ किंचिद्विजानाति भोजनादि चिकीर्षितम्
निवेदयति नित्य हि मम राज्य धृतव्रत ॥ ७
तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायण ।
गुणवाँल्लोकविख्यात पौरवाणा सुसमत ॥ ८
स कथ शक्यतेऽस्माभिरपाकर्तु बलादित ।
पितृपैतामहाद्राज्यात्स सहायो विशेषत ॥ ९
भृता हि पाण्डुनाऽमात्या बलं च सतत भृतम् ।
भृता पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषत ॥ १०
ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना नागरा जना ।
कथ युधिष्ठिरस्यार्थे ननो हन्यु सबान्धवान् ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

एवमेतन्मया तात भावित दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतय सर्वा अर्थमानेनपूजिता ॥ १२
ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानत ।
अर्थवर्ग सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ १३
स भवान्पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगर वारणावतम् ॥ १४
यदा प्रतिष्ठित राज्य मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन ममाप्येतद्धृदि सपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैव तु विवृणोम्यहम् ॥ १६
न च भीष्मो न च द्रोणो न च क्षत्ता न गौतम
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमस्यन्ति कर्हिचित् १७
समा हि कौरवेयाणा वय ते चैव पुत्रक ।
नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विन ॥ १८
ते वय कौरवेयाणामेतेषा च महात्मनाम् ।
कथ न वध्यता तात गच्छाम जगतस्तथा ॥ १९

अस्माक तु परा पीडामिति मिथ्यैवोक्त राज्ञ पाण्डवेषु द्वेषमुत्पादयितु राज्यापहरणाद्वा पीडाम् ॥ ३३ ॥ प्राप्त ज्येष्ठत्वात्प्राप्तमपि ॥ ३४ ॥ दायाद्य दायाद पुत्रस्तयोम्य राज्य तस्य पाण्डवस्य ॥ ३५ ॥ निरय दु खम् ॥ ३७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४१ ॥

१४२

एवमिति ॥ १ ॥ भावित वर्धितम् ॥ १२ ॥ प्रधानत: प्राधान्येन । अर्थवर्ग धनकोश । मत्सस्थ मदधीन ॥ १३ ॥

दुर्योधन उवाच ।
मध्यस्थ सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थित ।
यत पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र सशय ॥ २०
कृप शारद्वतश्चैव यत एतौ ततो भवेत ।
द्रोण च भागिनेय च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥
क्षत्ताऽर्थबद्धस्त्वस्माक प्रच्छन्न सयत पुरै ।
न चैक ससमर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थेऽधिबाधितुम्
सुविस्रब्ध पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा प्रवासय ।
वारणावतमद्यैव यथा यान्ति तथा कुरु ॥ २३
विनिद्रकरण घोर हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २४

इति श्रीमहा० आदि० जतुगृहपर्वणि दुर्योधनपरामर्शे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४२ ॥

१४३

वैशपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा सर्वा प्रकृतय शनै ।
अर्थमानप्रदानाभ्या सजहार सहानुज ॥ १
धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्ते केचित्कुशलमान्त्रिण ।
कथयाचक्रिरे रम्य नगर वारणावतम् ॥ २
अय समाज सुमहान्रमणीयतमो भुवि ।
उपस्थित पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३
सर्वरत्नसमाकीर्णे पुसा देशे मनोरमे ।
इत्येव धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथा ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणा जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैतानेत्य तदा पाण्डवानम्बिकासुत ॥ ६
ममैते पुरुषा नित्य कथयन्ति पुन पुन ।
रमणीयतम लोके नगर वारणावतम् ॥ ७
ते ताता यदि मन्यध्वमुत्सव वारणावते ।
सगणा सान्वयाश्चैव विहरध्वं यथाऽमरा ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वश ।
प्रयच्छध्व यथाकाम देवा इव सुवर्चस ॥ ९
कचित्काल विहृत्यैवमनुभूय परा मुदम् ।
इद वै हास्तिनपुर सुखिन पुनरेष्यथ ॥ १०
वैशपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य त काममनुबुध्य युधिष्ठिर ।
आत्मनश्च सहायत्व तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११
ततो भीष्म शान्तनव विदुर च महामतिम् ।
द्रोण च बाह्लिक चैव सोमदत्त च कौरवम् ॥ १२
कृपमाचार्यपुत्र च भूरिश्रवसमेव च ।
मान्यानन्यानमात्याश्च ब्राह्मणाश्च तपोधनान् ॥ १३
पुरोहिताश्च पौराश्च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
युधिष्ठिर शनैर्दीन उवाचेद वचस्तदा ॥ १४
रमणीये जनाकीर्णे नगरे वारणावते ।
सगणास्तत्र यास्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥
प्रसन्नमनस सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत ।
आशीर्भिर्बृंहितानस्मान्न पाप प्रसहिष्यते ॥ १६
एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवा ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽन्ववर्तन्त पाण्डवान् ॥ १७
स्वस्त्यस्तु व पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्वश ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किंचित्सर्वश पाण्डुनन्दना ॥
तत कृतस्वस्त्ययना राज्यलम्भाय पार्थिवा ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १९

इति श्रीमहा० आदि० जतुगृहपर्वणि वारणावतयात्रायां त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४३ ॥

सुविस्रब्ध नि शक ॥ २३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४२ ॥

१४३

तत इति । प्रकृतय प्रकृती । संजहार स्वाधीनाश्चक्रे ॥ १ ॥ समाज पशुपते पूजार्थं मेलक ॥ ३ ॥ जातकौतूहला जातकौतुकदिदृक्षा ॥ ६ ॥ सगणा सपरिवारा सान्वया अन्वयो वश सकुन्तीका इत्यर्थ मानुयात्रा इति पाठे यात्रामनुविधीयमाना शिबिकाकोशाद्युपस्कारास्तत्सहिता ॥ ८ ॥ प्रसहिष्यते स्प्रष्टु शक्नोति ॥ १६ ॥ राज्यलम्भाय राज्याशलाभाय ॥ १९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डुपुत्रेषु भारत ।
दुर्योधनः परं हर्षमगच्छत्स दुरात्मवान् ॥ १
स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥२
ममेयं वसुसंपूर्णा पुरोचन वसुंधरा ।
यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३
न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति विश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन संधाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४
संरक्ष तात मन्त्रं च सपत्नांश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ५
पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् ।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥ ९
सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय १०
शणं तैलं घृतं चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन्वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ११
यथा च तन्न पश्येरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमपि चान्येऽपि मानवाः १२
वेश्मन्येवं कृते तत्र गत्वा तान्परमार्चितान् ।
वासयेथाः पाण्डवेयान्कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् १३
आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च ।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता १४
यथा च तन्न जानन्ति नगरे वारणावते ।
तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥१५
ज्ञात्वा च तान्सुविश्वस्तान् शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्त्वया ततो देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
दह्यमाने स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः ।
न गर्हयेयुरस्मान्वै पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥१७
स तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः ।
प्रायाद्रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ॥ १८
स गत्वा त्वरितं राजन्दुर्योधनमते स्थितः ।
यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९

इति श्रीमहा० आदि० जतुगृहपर्वणि पुरोचनोपदेशे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः ।
आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्तवत् ॥ १
राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
अन्येषां चैव वृद्धानां कृपस्य विदुरस्य च ॥ २
एवं सर्वान्कुरून्वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः ।
समालिङ्ग्य समानान्वै बालैश्चाप्यभिवादिताः ३
सर्वा मातॄस्तथापृच्छ्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४
विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथाऽन्ये कुरुपुङ्गवाः ।
पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वीयुः शोककर्शिताः ॥ ५
तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
दीनान्दृष्ट्वा पाण्डुसुतानतीव भृशदुःखिताः ॥ ६

१४४

एवमिति ॥ १ ॥ स त्वं तां मदायां च ॥ ३ ॥ विश्वासिकतरः विश्वासेनाप्ततरः संधाय मिलित्वा ॥ ४ ॥ उद्धर उन्मूलय ॥ ५ ॥ रासभेति तदुत्पन्नाश्वतरग्रहणम् ॥ ७ ॥ महाधनं बहुधनसाध्यम् ॥८ ॥ आग्नेयानि अग्निसंदीपकानि ॥ ९ ॥ पिता धृतराष्ट्रः ॥ १४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमो० १४४

१४५

पाण्डवा इति ॥ १ ॥ प्रकृतयः प्रकृताः ॥४ ॥ अन्वीयुः अनुजग्मुः ॥ ५ ॥

विषमं पश्यते राजा सर्वथा स सुमन्दधीः ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रस्तु न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनंजयः ॥ ८
कुत एव महात्मानौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ।
तान्राज्यं पितृतः प्राप्तान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ९
अधर्म्यमिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते ।
विवास्यमानानस्थाने नगरे योऽभिमन्यते ॥ १०
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छान्तनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दन ॥ ११
स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे देवभावं गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ १२
वयमेतदनिच्छन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र गन्ता युधिष्ठिरः ॥ १३
तांस्तथावादिनः पौरान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।
उवाच मनसा ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः ।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १५
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
प्रतिनन्द्य तथाशीर्भिर्निवर्तध्वं यथा गृहम् ॥ १६
यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
तदा करिष्यथास्माकं प्रियाणि च हितानि च ॥ १७
एवमुक्तास्तदा पौराः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आशीर्भिश्चाभिनन्द्यैताञ्जग्मुर्नगरमेव हि ॥ १८
पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सत्यधर्मवित् ।
बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९
प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ।
प्राज्ञं प्राज्ञः प्रलापज्ञः प्रलापज्ञं वचोऽब्रवीत् ॥ २०
यो जानाति परप्रज्ञां नीतिशास्त्रानुसारिणीम् ।
विज्ञायेह तथा कुर्यादापदं निस्तरेद्यथा ॥ २१
अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्तनम् ।
यो वेत्ति न तु तं घ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ २२

अस्थाने अयुक्तम् ॥ १० ॥ गन्ता गमिष्यति ॥ १३ ॥ पौरेष्विति । पाण्डवश्रेष्ठं युधिष्ठिरं बोधयन् । अज्ञातं दुर्योधनकृतं कपटं ज्ञापयन् । इदं वक्ष्यमाणं वचनं अब्रवीत् ॥ १९ ॥ न केवलं पौरेभ्य एव तद्वचनं गोपनीयमपि तु समीपस्थैरपि युधिष्ठिरादन्यैर्न ज्ञातुं शक्यमित्याह । प्राज्ञ इति । प्राज्ञो बुद्धिमाननेकभाषाभिज्ञत्वात् । प्राज्ञत्वमेवाह । प्राज्ञप्रलापज्ञ इति । प्रकर्षेणाज्ञाना पशुप्रायाणां वेदविरोधिनां म्लेच्छानां प्रलापोऽनर्थकम् सम्यक्प्रकृतिप्रत्ययविभागेनानिष्पन्नत्वादर्थानवबोधकं वचनं देशभाषारूपं लुप्तवर्णं अविकृतवर्णं विकृतवर्णं च पदजातं यत्र तादृशभाषाभिज्ञ इत्यर्थः । तत्र लुप्तवर्णं काण्वशतपथे इन्द्रेणासुरान्प्रति भवतामग्नौ इमा चित्राख्या मदीया इष्टकास्तुपधास्ये इति पृष्टे उपद्दीत्यसुरवचनम् । तथा आदास्ये इत्युक्ते आहीति प्रतिवचनम । तत्र उपधेहि आदेहीति वक्तव्ये वर्णलोपः । अविकृतवर्णं तु गौरिति वक्तव्ये गावी गोणी गोता गोपोतलिकेति प्रयुञ्जते । तथा विकृतवर्णे ते सुरा हेलयो हेलय इति वदन्तः पराबभूवुरिति । अरय इत्यपेक्षिते रेफस्थाने लकारः प्रयुज्यते वेदेपि असुरभाषानुवादे तेनेयं शङ्काप्यपास्ता । यद्यपि युधिष्ठिरं प्रति विदुरेण म्लेच्छभाषया उक्तं तथापि व्यासेन तत्संस्कृतेनैवोपनिबद्धमिति । आदिपर्वणि नानादेशभाषाश्चात्र प्रथ्यन्त इति प्रतिज्ञानात् । स एव प्राज्ञः प्राज्ञप्रलापज्ञश्च विदुरो युधिष्ठिरं प्रलापज्ञं म्लेच्छभाषाभिज्ञं इदं वक्ष्यमाणं वचो म्लेच्छभाषारूपं प्राज्ञं प्रकर्षेणाजानतः । प्राज्ञ प्रकर्षेण अर्थतो ज्ञातुमशक्यं अज्ञापकं अर्थानामनवबोधकं वा । कथं तर्हि तेन वचनेनास्यापि बोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । प्रलापज्ञं प्रलापज्ञमिति प्रलापं जानतः । प्रलापज्ञापकं प्रलापज्ञमिति पूर्वार्धे क्वब्दतो म्लेच्छभाषाभिज्ञत्वमुक्तम् । इह त्वर्थतस्तदभिज्ञत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । प्राज्ञ इति प्रलापज्ञ इति च उत्तरार्धे क्विबन्तस्य षष्ठ्यन्तस्य रूपे । प्राज्ञं प्रलापज्ञमिति तु अन्तर्भावितण्यर्थात् ज्ञाधातोः कप्रत्ययान्तस्य रूपे । वचो वचनायमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । अत एवाब्रवीत् अत्रोत्तरार्धे गोडपाठ एव दृश्यते । तदभावे तु पूर्वार्धादेवायमर्थः प्रत्येतव्यः । सर्वथापि म्लेच्छभाषयोक्तोर्थो म्लेच्छभाषयैव संगृह्यत इति तात्पर्यम् । अन्यथा अलोहमित्याद्यपि व्यासो नावक्ष्यत् । यथाश्रुतं जातुषमेव गृहं भवद्दाहार्थं तत्र कृतमिति म्लेच्छभाषया विदुरेण युधिष्ठिरो बोधित इत्येव तेनोक्तं स्यात् ॥ २० ॥ तदेव वचनं श्रावयितुं युधिष्ठिरमभिमुखीकरोति । योजानातीति । परस्य शत्रोः प्रज्ञां नीतिशास्त्रं कपटेन विश्वासमुत्पाद्यापि शत्रुर्हन्तव्य इति कणिकवचनरूपं तदनुसारिणीं यो जानाति स पुमानिह यथा शत्रुकल्पितां आपदं निस्तरेत्तथा कुर्यादिममिति शेषः ॥ २१ ॥ तामेवापदमाह । अलोहमित्यादिना । तं शत्रुणा कृतं वारणावतस्थम् । शस्त्रं सास्ति शेते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रासादम् ।यो वेत्ति तं द्विषो न घ्नन्तीति संबन्धः । शस्त्रमिति दंत्यसकारस्थाने तालव्यशकारो म्लेच्छभाषात्वात् । हेलय इतिवत् वर्णविकारः । षसस्वापे इत्यदादेस्त्रन्प्रत्ययान्तस्य रूपम् । तमेव विशिनष्टि । अलोहमिति । अलो अनलोमि । आहि उपद्दीतिवद्वर्णलोपः तेन आग्नेयानि द्रव्याणि जतुशणसर्ज-

कक्षघ्न शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकस ।
न दहेदिति चात्मान यो रक्षेति स जीवति २३
नाचक्षुर्वेत्ति पन्थान नाचक्षुर्विन्दते दिश ।
नाधृतिर्बुद्धिमाप्नोति बुध्यस्वैव प्रबोधित ॥ २४
अनाप्तैर्दत्तमादत्ते नर शस्त्रमलोहजम् ।
श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २५
चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिश ।
आत्मना चात्मन पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २६
एवमुक्त प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिर ।
विदुर विदुषा श्रेष्ठ ज्ञातमित्येव पाण्डव ॥ २७
अनुशिष्यानुगम्यैतान्कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुर प्रययौ गृहान् ॥ २८
निवृत्ते विदुरे चापि भीष्मे पौरजने तथा ।
अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २९
क्षत्ता यदब्रवीद्वाक्य जनमध्येऽब्रुवन्निव ।
त्वया च स तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ३०
यदीद शक्यमस्माभिर्श्रोतु न च सदोषवत् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्व सवाद तव तस्य च ॥ ३१

सादानि लक्ष्यन्ते । तेषा ऊह समूहो यस्मिन् । आग्नेयैर्दाहकैर्द्रव्यैरुपेतमित्यर्थ । तर्हि किं तानि ज्ञातुमशक्यानि न वेत्यत आह । शरीरपरिकर्तनमिति । शरीर स्वरूपम् । म्लेच्छभाषात्वादविभक्तिकमिद पदम् । परि परिलिप्य अच्छाद्य । वण द्वयलोप । परिवर्जनार्थो वा । कर्तन हिंसकम् । तस्मिन् गृहेन्तर्हितान्येवाग्नेयानि द्रव्याणि भित्त्यादौ वर्तन्ते न स्वरूपेण दृश्यन्ते अतस्त शरीरपरिकर्तन प्रासाद परित्याज्य यो वेत्ति । कर्तनमिति हिंसार्थस्य कृणत्ते रूप न छेदनार्थस्य कृन्ततेरिति ज्ञेयम् । कर्तनकालमाह । निशीति अत्र निशित कर्तनमिति पदत्रयव्यतिरेकेण पूर्वार्धं म्लेच्छभाषयैवोक्तम् । एवमग्रेपि श्लोके कतिपयपदान्येव म्लेच्छभाषा भवति न सर्व श्लोक इति ज्ञेयम् । यो वेत्ति त प्रतिघातविद तस्य शस्त्रस्य प्रतिघात प्रतीकार । तद्विद द्विष शत्रवो न घ्नति हन्तु न शक्नुवन्तीत्यर्थ ॥ २२ ॥ कस्तर्हि साहसी तस्मिन् गृहे वसतोस्मान् भस्मीकर्तुं यतिष्यतीत्यत आह । कक्षघ्न इति । कक्ष कुक्षि पार्श्व इति यावत् । तत्र हन्ति गच्छतीति कक्षघ्न पार्श्वचर पुरोचन एव । अत्र स्वरस्यैव प्रथमे पदे व्यत्ययो हन्तेरप्रसिद्ध गत्यर्थत्व च म्लेच्छभाषात्वात् । कक्षघ्न एव शिशिरघ्न । शृणाति हिनस्तीति शिशिरोऽग्नि । शॄ हिंसायामित्यस्य रूप । तेन हन्तीतिशिशिरघ्न गावी गोणीतिवद्वर्णाधिक्य शिकारद्वयरूपम् । अयमेव पार्श्ववर्ती युष्मानग्निना हन्तुमायातीत्यर्थ । एवं तर्ह्ययमेवहन्तव्य उत वारणावते तद्गृह वा न प्रवेष्टव्यमुत वारणावतमगत्वैव हास्तिनपुर प्रत्येवागन्तव्यमित्याशङ्क्याह । महाकक्ष इति । महातिक सुखं क्षिणोतीति कक्षय शत्रुर्वर्णलोपेन कक्षे महति शत्रौ सति एतत्रय कर्तुमशक्यम् । ज्ञातकपटो हि बलवान् शत्रु प्रत्यक्षमेव प्रहरेदिति भाव । कस्तर्ह्यत्र उपाय इत्यत आह । बिलौकस बिलान्त प्रविष्टान्युष्मान्स पुरोचनो न दहेत् । तत्र दाहस भावना नास्ति । तत्र गृहान्तर्बिल कर्तव्यमित्यर्थ । इत्यनेन प्रकारेणात्मान यो रक्षति स जीवति । तस्मात्त्वयाप्येव ज्ञात्वा उपायेनात्मा सरक्षणाय इत्यर्थ ॥ २३ ॥ ननु बिले प्रविष्टानामस्माक बिलमुखे प्रदीप्ते न वन्हिना अन्तरूष्मणा नाश कर्तव्य इत्याशङ्क्य विवेक विना मार्गज्ञान दिग्ज्ञान च न भवति धैर्ये विना ऐश्वर्यं च न प्राप्यत इति विवेक धैर्य चाश्रयस्वेत्याह । नाचक्षुरिति । चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुर्विवेक । सस्कृत एवाय श्लोको नीतिप्रदर्शनार्थ ॥ २४ ॥ तत्र मार्गविवेक तावदाह । अनाप्तैरिति । अनाप्तै शत्रुभिर्दत्त स्वीकारित शस्त्र गृह अलोहज पूर्ववत् आग्नेयद्रव्यसमूहज आदत्ते स्वीकरोति चेन्नरस्तर्हि श्वावित् शल्लस्तस्य शरण गृह तद्वत् । तस्य हि बिलमुभयतो मुख भवति तादृश बिलमासाद्य प्राप्य हुताशनात् प्रमुच्येत आत्मान मोचयेत् । तेन बिलप्रवेशेन मार्गान्तरेण सद्य एव बिलाद्बहिर्नि सरता युष्माक नान्तरूष्मणा मरण भविष्यतीत्युक्तम् ॥ २५ ॥ बिलान्नि सृतानामपि मार्गज्ञान कथ भवेदित्याशङ्क्य मृगयाव्याजेन सर्वे मार्गा ज्ञातव्या इत्याशयेनाह । चरन्मार्गान्विजानातीति । एव ज्ञातेष्वपि मार्गेषु हास्तिनपुर प्रति नागन्तव्यमित्याशयेनाह । नक्षत्रैर्विन्दते दिश इति ननु कथमस्माभिर्लोकानामविदित बिल कारयितु शक्य कथ वा विदेशे बन्धून् त्यक्त्वा स्थातव्यमित्याशङ्क्याह आत्मनेति । आत्मन अहं धर्मांशस्त्व च धर्मपुत्र । अतोह तव आत्मा तस्य मम आत्मेवात्मा सखा कश्चिन्मया नियोक्तव्यस्तेन सहायेन बिलादिसपादयता हेतुना । पञ्च इन्द्रियाणि विदेशवासात् इष्टविषयासमर्पणेन पीडयन् । हेतौ शतृप्रत्यय । मत्प्रहितेन भृत्येन स्वधैर्येणेति यावत् । एताभ्यां द्वाभ्यामुपेतो नानुतप्यते । मयाऽकृत्य कृत इति पश्चात्ताप न प्राप्नोति । मदीय आप्त सुरग कृत्वा दास्यति तेन मार्गेण देशान्तरे एव गतव्य न तु हास्तिनपुरे प्रवेष्टव्यम् । ज्ञातकपटो हि प्रबल शत्रु प्रत्यक्षमेव प्रहरेदिति प्रागुक्त एवाशय । धैर्ये सति पुनर्लक्ष्मीप्राप्तिर्भविष्यतीति भाव ॥ २६ ॥ अब्रुवन्निव अव्यक्ता वाचमकुर्वन्निव ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मा विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदित कश्चित्स्यादिति धर्मधी
जितेन्द्रियश्च वसुधा प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वं प्रत्युक्तो विदुरो मया ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

अष्टमेऽहनि रोहिण्या प्रयाता फाल्गुनस्य ते ।
वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागर जनम् ॥ ३४

इति श्रीमहा० आदि० जतुगृहपर्वणि वारणावतगमने पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।

तत सर्वा प्रकृतयो नगराद्वारणावतात् ।
सर्वमङ्गलसयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिता ॥ १
श्रुत्वागतान्पाण्डुपुत्रान्नानायानै सहस्रश ।
अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठान् श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २
ते समासाद्य कौन्तेयान्वारणावतका जना ।
कृत्वा जयाशिष सर्वे परिवार्यावतस्थिरे ॥ ३
तैर्वृत पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
विबभौ देवसंकाशो वज्रपाणिरिवामरै ॥ ४
सत्कृताश्चैव पौरैस्ते पौरान्सत्कृत्य चानघ ।
अलकृत जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५
ते प्रविश्य पुरीं वीरास्तूर्णं जग्मुरथो गृहान् ।
ब्राह्मणाना महीपाल रताना स्वेषु कर्मसु ॥ ६
नगराधिकृताना च गृहाणि रथिना तदा ।
उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहाण्यपि ॥ ७
अर्चिताश्च नरै पौरै पाण्डवा भरतर्षभ ।
जग्मुरावसथ पश्चात्पुरोचनपुर सरा ॥ ८
तेभ्यो भक्ष्याणि पानानि शयनानि शुभानि च ।
आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचन ॥ ९
तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदा ।
उपास्यमाना पुरुषैरूषु पुरनिवासिभि ॥ १०
दशरात्रोषिताना तु तत्र तेषा पुरोचन ।
निवेदयामास गृह शिवाख्यमशिव तदा ॥ ११
तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशु सपरिच्छदा ।
पुरोचनस्य वचनात्कैलासमिव गुह्यका ॥ १२
तच्चागारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृता वर ।
उवाचाग्नेयमित्येव भीमसेन युधिष्ठिर ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

जिघ्राणोऽस्य वसागन्ध सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ।
कृत हि व्यक्तमाग्नेयमिद वेश्म परतप ॥ १४
शणसर्जरसव्यक्तमानीय गृहकर्मणि ।
मुञ्जबल्वजवशादि द्रव्य सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १५
शिल्पिभि सुकृत ह्याप्तैर्विनीतैर्वेश्मकर्मणि ।
विश्वस्त मामय पापो दग्धुकाम पुरोचन ॥ १६
तथा हि वर्तते मन्द सुयोधनवशे स्थित ।
इमा तु ता महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवास्तथा ॥ १७
आपद तेन मा पार्थ स सबोधितवान्पुरा ।
ते वय बोधितास्तेन नित्यमस्मद्धितैषिणा ॥ १८
पित्रा कनीयसा स्नेहाद्बुद्धिमन्तोऽशिव गृहम् ।
अनार्यैं सुकृतं गूढैर्दुर्योधनवशानुगै ॥ १९

भीमसेन उवाच ।

यदीद गृहमाग्नेय विहित मन्यते भवान् ।
तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥२०

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टा ध्रुवामित ॥ २१
यदि विन्देत चाकारमस्माक स पुरोचन ।
क्षिप्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत न ॥ २२

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१४५॥

१४६

तत इति ॥ १ ॥ आगतानिति च्छेद ॥ २ ॥ शिवमित्याख्यामात्र अर्थतस्त्वशिव मरणार्थं कृतत्वात् ॥ ११ ॥ मुञ्ज शरवल्क ॥ १५ ॥ इममापद भाविनीं दृष्टवान् तकत तेन हेतुना अशिवं गृहमित्यस्मान् बोधितवान् इति सबन्ध ॥ १७ ॥ योगरूपकेण गृहवासकर्तव्यतामाह । इहेति । निराकारै अनाविष्कृतबाह्यचेष्टै इष्टां गतिं निरुपद्रव मार्गम् । पक्षे इह देहे निराकारैराकारविशेषमनालम्ब्य स्थेयम् यत्तै शमादिपरै अप्रमत्तै स्मृतिमद्भि ध्रुवां गतिं मोक्षम् ॥२१॥

नाथ बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचन ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ॥ २३
अपि चाय प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयीत सः ॥२४
अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
धर्म इत्येव कुप्येरन्ये चान्ये कुरुपुङ्गवाः ॥ २५
वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेमहि ।
स्पशैर्निर्घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २६
अपदस्थान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ २७
तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नावासं क्वचित्क्वचित् ॥ २८
ते वयं मृगयाशीला अटाम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम्॥
भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढश्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ ३०
वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥३१

इति श्रीमहा० आदि० जतुगृहपर्वणि भीमसेनयुधिष्ठिरसंवादे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४६

१४७

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलो नरः ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो ह्यहम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥२
प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् ।
प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः ।
भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४
मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
इति व्यवसितं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ५
किंचिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव ।
त्वया च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् ॥ ६
उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै ॥ ७
शुचिमाप्तं प्रियं चैव सदा च दृढभक्तिकम् ।
न विद्यते कवेः किंचिदविज्ञातं प्रयोजनम् ॥ ८
यथा तस्य तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि ।
भवतश्च यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः ॥ ९
इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः ।
पुरोचनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १०
स पापः कोषवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः ।
अस्मानपि च पापात्मा नित्यकालं प्रबाधते ॥११
स भवान्मोक्षयत्वस्मान्यत्नेनास्माद्धुताशनात् ।
अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात्सुयोधनः १२
समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः ।
वप्रान्तं निष्प्रतीकारमाश्रित्येदं कृतं महत् ॥ १३
इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम् ।
प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानन्वबोधयत् ॥ १४
सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान्पुरा ।
पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं प्रतिमोचय ॥ १५

उपक्रोशात् गर्हात् ॥ २३ ॥ अयं भीष्म इति संबन्धः ॥ २४ ॥ दग्धेषु अस्मासु अभिदेषु कोपो धर्म इत्येव कारणं कृत्वा भीष्मोन्ये च कुप्येरन् ॥२५ ॥ दाहस्य दाहात् स्पशैश्चारैः ॥ २६ ॥ अपदं देशकोशाद्यक्षमत्वं तत्र स्थितान् । अपक्षान् असहायान् प्रयोगैरुपायैः ॥ २७ ॥ छन्नावासं गूढस्थानं वस्तव्यं अधिष्ठातव्यम् ॥ २८ ॥ क्वचित्काले न्छन्नावासमेवाह भौममिति गूढः श्वासोपि येषां तान् इतरैरविदितकर्तव्यानित्यर्थः ॥ ३० ॥ अत्र बिले ॥ ३१ ॥ इति आदि० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

विदुरस्येति ॥ १ ॥ प्रच्छन्नं यथास्यात्तथा पाण्डवान् श्रेयः प्रतिपादयेत्युक्तोहं वः किं करवाणि ॥ ३ ॥ म्लेच्छवाचा म्लेच्छभाषया ॥ ५ ॥ कवेः सर्वज्ञस्य क्रान्तदर्शिनो वा ॥ ८ ॥ यथा वयं तस्य तथा भवतश्च पालनीयाः अतोस्मान्यथा कविः पालयति तथा त्वमपि पालयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ शरणं गृहम् ॥१० ॥ वप्रान्तं प्राकारमूलम् । निष्प्रतीकारं बहिर्निर्गमनप्रकारशून्यम् ॥ १३ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थित ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाबिलम् ॥ १६
चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्येनातिमहद्बिलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञात सम भूम्याश्च भारत ॥ १७
पुरोचनभयादेव व्यदधात्संवृत मुखम् ।
स तस्य तु गृहद्वारि वसत्यशुभधी सदा॥
तत्र ते सायुधा सर्वे वसन्ति स्म क्षपा नृप ॥१८
दिवा चरन्ति मृगया पाण्डवेया वनाद्वनम् ।
विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्त पुरोचनम् ।
अतुष्टा तुष्टवद्राजन्नूषु परमविस्मिता ॥ १९
न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिन ।
अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात्खनकसत्तमात् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि जतुगृहवासे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥१४७॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।

तांस्तु दृष्ट्वा सुमनस परिसंवत्सरोषितान् ।
विश्वस्तानिव सलक्ष्य हर्षं चक्रे पुरोचन ॥ १
पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिर ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमौ प्रोवाच धर्मवित् ॥ २
अस्मानय सुविश्वस्तान्वेत्ति पाप पुरोचन ।
वञ्चितोऽय नृशसात्मा काल मन्ये पलायने ॥ ३
आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
षट्प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिता ॥ ४
अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम् ।
चक्रे निशि महाराज आजग्मुस्तत्र योषित ॥ ५
ता विहृत्य यथाकाम भुक्त्वा पीत्वा च भारत ।
जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम् ॥ ६
निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन्भोज्ये यदृच्छया ।
अन्नार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा कालचोदिता ॥ ७
सा पीत्वा मदिरा मत्ता सपुत्रा मदविह्वला ।
सहसर्वै सुतै राजस्तस्मिन्नेव निवेशने ॥ ८
सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप ।
अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ॥ ९
तदुपादीपयद्भीम शेते यत्र पुरोचन ।
ततो जतुगृहद्वार दीपयामास पाण्डव ॥ १०
समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने ।
ज्ञात्वा तु तद्गृह सर्वमादीप्त पाण्डुनन्दना ॥ ११
सुरङ्गा विविशुस्तूर्ण मात्रा सार्धमरिंदमा ।
तत प्रताप सुमहाञ्छब्दश्चैव विभावसो ॥ १२
प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रज ।
तदवेक्ष्य गृह दीप्तमाहु पौरा कृशानना ॥ १३

पौरा ऊचु ।

दुर्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना ।
गृहमात्मविनाशाय कारित दाहित च तत् ॥ १४
अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसा ।
य शुचीन्पाण्डुदायादान्दाहयामास शत्रुवत्॥१५
दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मति
अनागस सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान्॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एव ते विलपन्ति स्म वारणावतका जना ।
परिवार्य गृह तच्च तस्थू रात्रौ समन्तत ॥ १७
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदु खिता ।
बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्द्रुतमलक्षिता ॥ १८
तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवा ।
न शेकु सहसा गन्तु सह मात्रा परतपा ॥ १९
भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रम ।
जगाम भ्रातॄनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ २०
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्या भ्रातरौ सुमहाबल २१

परिखा प्राकारपरिधिभूतो गर्त ताम् । नाम प्रसिद्धम् । उत्किरन्परिखापरिष्कारव्याजेन बिलान्मृद उत्किरन् बहि क्षिपन् महाबिल सुरङ्गाख्य चकार॥१६॥मध्येन मध्यत १७ व्यदधात् विहितवान् । स पुरोचनस्ते च पञ्च गृहद्वारि क्षपां वसन्ति स्म ॥ १८ ॥ दिवा च मृगया चरन्ति अतो न दग्धु पुरोचनश्छिद्र प्रापेति भाव ॥ १९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४७ ॥

१४८

तांस्त्विति॥१॥ षट्प्राणिन इति अन्यथा पलायनशङ्कया पुनरस्मदन्वेषणे मति स्यात्सा माभूदिति भाव ॥ ४ ॥

उरसा पादपान्भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् । स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि जतुगृहदाहे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ॥ १
स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्ददृशे वने ।
जनन्या सह कौरव्य मापयानान्नदीजलम् ॥ २
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः ।
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ॥ ३
ततः प्रवासितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥ ४
सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृताम् ॥ ५
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ॥ ६
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ ७
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयाऽनया ।
भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ॥ ८
कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेताऽसि न संशयः ॥ ९
इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्माद्देशान्न संशयः ॥ १०
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ॥ ११
विदुरो मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य वचो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् १२
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः ।
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ॥ १३
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ॥ १४
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि गङ्गोत्तरणे ऊनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४९॥

वैशंपायन उवाच ।

१५०

अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः ।
तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १
निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः ।
जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यं च पुरोचनम् ॥ २
नूनं दुर्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा ।
पाण्डवानां विनाशायेत्येवं ते चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३
विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः ।
दग्धवान्पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

एतस्मिन्निति । यथासंप्रत्ययं यथासंकेतं शुचिं नाविकं । मापयानान् जलपरिमाणं परीक्षमाणान् ॥ १ ॥ तस्य चेष्टितं चारेण विदुरस्य विदितं यतस्ततो हेतोः विदुरेण ततः स्वस्थानात् नरः प्रवासितः प्रेषित इति सार्धश्लोको वाक्यम् ॥३॥ स नरः दर्शयामास ॥४॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९॥

१५०

अथेति ॥ १ ॥ व्यपोहमाना निर्वापयन्तः ॥ ७ ॥

नूनं शान्तनवोऽपीह न धर्ममनुवर्तते ।
द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५
ते वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः ।
संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६
ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थे हुताशनम् ।
निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७
खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम् ।
पांसुभिः पिहितं तच्च पुरुषैस्तैर्न लक्षितम् ॥ ८
ततस्ते ज्ञापयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः ।
पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यं च पुरोचनम् ॥ ९
श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम् ।
विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥१०
अद्य पाण्डुर्मृतो राजा मम भ्राता महायशाः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११
गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तिराजसुतां च ताम् ॥
कारयन्तु च कुल्यानि शुभानि च बृहन्ति च ।
ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदो यान्तु तानपि ॥ १३
एवं गते मया शक्यं यत्कारयितुं हितम् ।
पाण्डवानां च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः १४
एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः ।
उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५
रुरुदुः सहिताः सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।
हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ॥ १६
हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे ।
कुन्तीमार्ताश्च शोचन्त उदकं चक्रिरे जनाः ॥१७
अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान् ।
विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १८
पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात् ।
नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृषष्ठा महाबलाः ॥ १९
दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च ।
वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ॥ २०
ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशम् ।
विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रगणसूचितम् ॥ २१
यतमाना वनं राजन्गहनं प्रतिपेदिरे ।
ततः श्रान्ताः पिपासार्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः
पुनरूचुर्महावीर्यं भीमसेनमिदं वचः ।
इतः कष्टतरं किं तु यद्वयं गहने वने ।
दिशश्च न विजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २३
तं च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः ।
कथं तु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २४
पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत ।
त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २५
इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः ।
आदाय कुन्तीं भ्रातॄंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि पाण्डववनप्रवेशे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५०॥

वैशंपायन उवाच ।

१५१

तेन विक्रममाणेन ऊरुवेगसमीरितम् ।
वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ॥ १
जङ्घावातो ववौ चास्य शुचिशुक्रागमे यथा ।
आवर्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ॥ २
समृद्धान्पुष्पिताश्चैव फलिताश्च वनस्पतीन् ।
अवरुज्य ययौ गुल्मान्पथस्तस्य समीपजान् ॥ ३
स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् ।
त्रिःप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षी मतङ्गराट् ॥ ४

कुल्यानि अस्थीनि । कारयन्तु सत्कारयन्तु। 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेपि च । भवने च तनौ क्लीबं कष्टकायौषधौ कुली' इति मेदिनी। 'कुल्यं स्यात्कीकसेपि' इति च । कुल्यानि चैत्यानीत्यन्ये । महावृक्षेण वा महाप्रसादेन वा आङ्कितानि चत्वराणीत्यर्थः ॥ १३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

तेनेति ॥ १ ॥ शुचिशुक्रागमे ज्येष्ठाषाढयोः समये । आवर्जिता समीकृता लता वृक्षाश्च यस्मिन् ॥ २ ॥ अवरुज्य भक्त्वा ॥ ३ ॥ रोषितः रोषं प्रापितः । त्रिषु गण्डकर्णमूलगुह्यदेशेषु प्रस्रुतो मदो यस्य सः । शुष्मा तेजस्वी 'शुष्म तेजसि सूर्ये ना' इति मेदिनी । षष्टिवर्षीति पूर्णयौवनः ॥ ४ ॥

गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरंहसः ।
भीमस्य पाण्डुपुत्राणां मूर्च्छेव समजायत ॥ ५
असकृच्चापि संतीर्य दूरपारं भुजप्लवैः ।
पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धार्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ६
कृच्छ्रेण मातरं चैव सुकुमारीं यशस्विनीम् ।
अवहत्स तु पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ७
अगमच्च वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् ।
क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभ ॥ ८
घोरा समभवत्सन्ध्या दारुणा मृगपक्षिणः ।
अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्तवैः ॥ ९
शीर्णपर्णफलै राजन्बहुगुल्मक्षुपैर्द्रुमैः ।
भग्नावभग्नभूयिष्ठैर्नानाद्रुम*समाकुलैः ॥ १०
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ११
न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृषा परिक्रान्ता कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ॥ १२
माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता ।
तृष्णया हि परीताऽस्मि पुत्रान्भृशमथाब्रवीत् ॥ १३
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् ।
कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ॥ १४
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥ १५
तत्र निक्षिप्य तान्सर्वानुवाच भरतर्षभ ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १६
एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थानं महच्चेति मतिर्मम ॥ १७
अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म सारसा जलचारिणः ॥ १८
स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
तेषामर्थे च जग्राह भ्रातृणां भ्रातृवत्सलः ।
उत्तरीयेण पानीयमानयामास भारत ॥ १९
गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ।
शोकदुःखपरीतात्मा निशश्वासोरगो यथा ॥ २०
स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च वसुधातले ।
भृशं शोकपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ २१
अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
यत्पश्यामि महीसुप्तान्भ्रातॄनद्य सुमन्दभाक् ॥ २२
शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ २३
स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिराजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ २४
स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
तथैव चास्मज्जननीं पुण्डरीकोदरप्रभाम् ॥ २५
सुकुमारतरामेनां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताऽद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ २६
धर्मादिन्द्राच्च वाताच्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते प्रासादशायिनी ॥ २७
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २८
त्रिषु लोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥
अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमोऽर्जुनः ।
शेते प्राकृतवद्भूमौ ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३०
अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।
तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ ३१
ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
स जीवेत सुखं लोके ग्रामद्रुम इवैकजः ॥ ३२
एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ ३३
येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिताः ।
ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ ३४
बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः ।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ ३५
वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथंचिद्दैवसंश्रयात् ॥ ३६
तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ॥ ३७
सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।
नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिरः ॥ ३८

दूरपारं गङ्गाप्रवाहं वनेऽपि तस्माद्बिभ्यतीति भावः भुजप्लवैः भुजाभ्यां प्लवनैः बहुत्वं व्यापारभेदात् ॥ ६ ॥ रोधःसु उच्चभागेषु ॥ ७ ॥ अनार्तवैः अनृतुभवैः उत्पातरूपै-रित्यर्थः ॥ ९ ॥ गुल्मः स्तम्बः क्षुपो ह्रस्वशाखो वृक्षः अवभग्नो नामितः ॥ १० ॥ तृषा तृष्णया ॥ ११ ॥ गव्यूतिमात्रात्क्रोशद्वयात् ॥ २० ॥ सुमन्दभाक् अतिमन्द-भाग्यः ॥ २२ ॥ एकजः एक एव जातः असहायः ॥ ३२ ॥ बान्धवानां नन्दनाः सुखदाः ॥ ३५ ॥

* 'द्रुमो महीरुहे पारिजाते किंपुरुषे स्वरे' इति मेदिनी कोशात्नानाविधपक्षिध्वनिर्द्रुमः ।

प्रयच्छति वधे तुभ्य तेन जीवासि दुर्मते ।
नन्वद्य ससुतामात्य सकर्णानुजसौबलम् ॥ ३९
गत्वा क्रोधसमाविष्ट प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ।
किं तु शक्य मया कर्तु यत्ते न क्रुध्यते नृप ॥४०
धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठ पापाचारो युधिष्ठिर ।
एवमुक्त्वा महाबाहु क्रोधसंदीप्तमानस ॥ ४१
कर करेण निष्पिष्य नि श्वसन्दीनमानस ।
पुनर्दीनमना भूत्वा शान्तार्चिरिव पावक ॥ ४२
भ्रातॄन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदर ।
विश्वस्तानिव सविष्टान्पृथग्जनसमानिव ॥ ४३
नातिदूरेण नगर वनादस्माद्धि लक्षये ।
जागर्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ४४
पास्यन्तीमे जल पश्चात्प्रतिबुद्धा जितक्लमा ।
इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वय तदा ॥ ४५

इति श्रीमहाभा०आदिपर्वणि जतुगृहपर्वणि भीमजलाहरणे एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥१५१॥

समाप्त जतुगृहपर्व ।

हिडिम्बवधपर्व ।

१५२

वैशंपायन उवाच ।

तत्र तेषु शयानेषु हिडिम्बो नाम राक्षस ।
अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्ष समाश्रित ॥ १
क्रूरो मानुषमासादो महावीर्यपराक्रम ।
प्रावृड्जलधरश्याम पिङ्गाक्षो दारुणाकृति ॥ २
दंष्ट्राकरालवदन पिशितेप्सु क्षुधार्दित ।
लम्बस्फिग्लम्बजठरो रक्तश्मश्रुशिरोरुह ॥ ३
महावृक्षगलस्कन्ध शङ्कुकर्णो विभीषण ।
यदृच्छया तानपश्यत्पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ४
विरूपरूप पिङ्गाक्ष करालो घोरदर्शन ।
पिशितेप्सु क्षुधार्तश्च तानपश्यद्यदृच्छया ॥ ५
ऊर्ध्वाङ्गुलि स कण्डूयन्धुन्वन्रूक्षान् शिरोरुहान्
जृम्भमाणो महावक्त्र पुन पुनरवेक्ष्य च ॥ ६
हृष्टो मानुषमासस्य महाकायो महाबल ।
आघ्राय मानुष गन्ध भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ७
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षोऽय मम सुप्रिय ।
स्नेहस्रवान्प्रस्रवति जिह्वा पर्येति मे सुखम् ॥ ८
अष्टौ दंष्ट्रा सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदु सहा ।
देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥ ९
आक्रम्य मानुष कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ।
उष्ण नव प्रपास्यामि फेनिल रुधिर बहु ॥ १०
गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिता
मानुषो बलवान्गन्धो घ्राण तर्पयतीव मे ॥ ११
हत्वैतान्मानुषान्सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ।
अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ १२
एषामुत्कृत्य मासानि मानुषाणा यथेष्टत ।
भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं वचो मम ॥ १३
भक्षयित्वा च मासानि मानुषाणा प्रकामत ।
नृत्याव सहितावावा दत्ततालावनेकश ॥ १४
एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने ।
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ॥ १५
जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ।
ददर्श तत्र सा गत्वा पाण्डवान्पृथया सह ।
शयानान्भीमसेन च जाग्रत त्वपराजितम् ॥१६
दृष्ट्वैव भीमसेन सा शालपोतमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिम भुवि ॥ १७
अय श्यामो महाबाहु सिंहस्कन्धो महाद्युति ।
कम्बुग्रीव पुष्कराक्षो भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १८
नाह भ्रातृवचो जातु कुर्या क्रूरोपसहितम् ।
पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ १९
मुहूर्तमेव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च ।
हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये शाश्वती समा ॥ २०

तुभ्य तव ॥ ३९ ॥ लक्षये यामिकानामाक्रोशादिना ॥ ४४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५१ ॥

१५२

तत्रेति ॥ १ ॥ पिशितेप्सु मासार्थी स्फिक् जघामूलम् ॥३ ॥ पर्येति मानुषमासस्य लाभ सूचयन्ती चलताव ॥८॥ धमना नाडीम् ॥१०॥ शालपोतमिव शालाङ्कुरमिव ॥१७॥ श्याम स्तरुण अग्रे नवहेमाभमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥१८॥ क्रूरोपसहित हिंसायुक्तम् ॥ १९ ॥

सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुषमुत्तमम् ।
उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ २१
लज्जमानेव ललना दिव्याभरणभूषिता ।
स्मितपूर्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ २२
कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुषर्षभ ।
क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ २३
केयं वै बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ ।
शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता स्वगृहे यथा ॥ २४
नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः २५
तेनाहं प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा ।
बिभक्षयिषता मांसं युष्माकममरोपमाः ॥ २६
साऽहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
नान्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७
एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर ।
कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां भजस्व माम् ॥२८
त्रास्यामि त्वां महाबाहो राक्षसात्पुरुषादकात् ।
वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २९
अन्तरिक्षचरी ह्यस्मि कामतो विचरामि च ।
अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ ३०

भीमसेन उवाच ।

मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं सुखसुप्तान्कथं त्विमान् ।
परित्यजेत कोन्वद्य प्रभवन्निह राक्षसि ॥ ३१
को हि सुप्तानिमान्भ्रातॄन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् ।
मातरं च नरो गच्छेत्कामार्त इव मद्विधः ॥ ३२

राक्षस्युवाच ।

यत्ते प्रियं तत्करिष्ये सर्वानेतान्प्रबोधय ।
मोक्षयिष्याम्यहं कामं राक्षसात्पुरुषादकात् ३३

भीमसेन उवाच ।

सुखसुप्तान्वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि ।
न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३४
न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् ।
न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३५
गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत्कुरु ।
तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३६

इति श्रीमहा०आदि० हिडिम्बवधपर्वणि भीमहिडिम्बासंवादे द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५२॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।

तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
अवतीर्य द्रुमात्तस्मादाजगामाशु पाण्डवान् ॥ १
लोहिताक्षो महाबाहुरूर्ध्वकेशो महाननः ।
मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ॥ २
तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् ।
हिडिम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३
आपतत्येष दुष्टात्मा संक्रुद्धः पुरुषादकः ।
साऽहं त्वां भ्रातृभिः सार्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ४
अहं कामगमा वीर रक्षोबलसमन्विता ।
आरुहेमां मम श्रोणिं नेष्यामि त्वां विहायसा ५
प्रबोधयैतान्संसुप्तान्मातरं च परंतप ।
सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६

भीम उवाच ।

माभैस्त्वं पृथुसुश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७
नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८
पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो महत् ॥ ९
विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साऽद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥१०

हिडिम्बोवाच ।

नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम् ।
दृष्टप्रभावस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११

बिभक्षयिषता भक्षयितुमिच्छता ॥२६॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५२॥

१५३

तामिति ॥१॥ मेघसंघातवर्ष्मा अतिकृष्णशरीरः ॥२॥

वैशंपायन उवाच ।

तथा सजल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाच शुश्राव ता क्रुद्धो राक्षस पुरुषादक १२
अवेक्ष्यमाणस्तस्याश्च हिडिम्बो मानुष वपु ।
स्रग्दामपूरितशिख समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३
सुभ्रूनासाक्षिकेशान्त सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसयुक्त सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ १४
ता तथा मानुष रूप बिभ्रती सुमनोहरम् ।
पुस्कामा शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादक ॥ १५
सक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्या कुरुसत्तम ।
उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥१६
को हि मे भोक्तुकामस्य विघ्न चरति दुर्मति ।
न बिभेषि हिडिम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता॥१७
धिक्त्वामसति पुस्कामे मम विप्रियकारिणि ।
पूर्वेषा राक्षसेन्द्राणा सर्वेषामयशस्करि ॥ १८
यानिमानाश्रिताऽकार्षीर्विप्रिय सुमहन्मम ।
एष तानद्य वै सर्वान्हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९
एवमुक्त्वा हिडिम्बा स हिडिम्बो लोहितेक्षण ।
वधायाभिपपातैनान्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २०
तमापतन्त सप्रेक्ष्य भीम प्रहरता वर ।
भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥२१

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनस्तु त दृष्ट्वा राक्षस प्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रतिसक्रुद्धमिद वचनमब्रवीत् ॥ २२
किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तै प्रबोधितै ।
मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्व नराशन ॥ २३
मय्येव प्रहरैहि त्व न स्त्रिय हन्तुमर्हसि ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ २४
न हीय स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह ।
चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ॥ २५
भगिनी तव दुर्वृत्त रक्षसा वै यशोहर ।
त्वन्नियोगेन चैवेय रूप मम समीक्ष्य च ॥ २६
कामयत्यद्य मा भीरुस्तव नैषापराध्यति ।
अनङ्गेन कृते दोषे नेमा गर्हितुमर्हसि ॥ २७
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्स्त्रिय हन्तुमर्हसि ।
सगच्छस्व मया सार्धमेकेनैको नराशन ॥ २८
अहमेको गमिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ।
अद्य मद्बलनिष्पिष्ट शिरो राक्षस दीयताम् ।
कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्ट बलीयस ॥ २९
अद्य गात्राणि ते कङ्का श्येना गोमायवस्तथा ।
कर्षन्तु भुवि सहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥ ३०
क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिद वनमराक्षसम् ।
पुरा यद्दूषित नित्य त्वया भक्षयता नरान् ॥ ३१
अद्य त्वा भगिनी रक्ष कृष्यमाण मयाऽसकृत् ।
द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाश सिंहेनेव महाद्विपम् । ३२
निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपासन ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिण ॥ ३३

हिडिम्ब उवाच ।

गर्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष ।
कृत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्थेथा मा चिर कृथा ३४
बलिन मन्यसे यच्चाप्यात्मान सपराक्रमम् ।
ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मान बलाधिकम् ३५
न तावदेतान्हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते यथासुखम् ।
एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियवदम् ॥ ३६
पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्तत पश्चादिमानपि ।
हनिष्यामि तत पश्चादिमा विप्रियकारिणीम् ३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो बाहु प्रगृह्य पुरुषादक ।
अभ्यद्रवत सक्रुद्धो भीमसेनमरिंदम ॥ ३८
तस्याभिद्रवतस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रम ।
वेगेन प्रहित बाहु निजग्राह हसन्निव ॥ ३९
निगृह्य त बलाद्भीमो विस्फुरन्त चकर्ष ह ।
तस्माद्देशाद्धनूष्यष्टौ सिंह क्षुद्रमृग यथा ॥ ४०
तत स राक्षस क्रुद्ध पाण्डवेन बलार्दित ।
भीमसेन समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरव रवम् ॥ ४१
पुनर्भीमो बलादेन विचकर्ष महाबल ।
मा शब्द सुखसुप्ताना भ्रातृणा मे भवेदिति ॥४२
अन्योन्य तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा ।
हिडिम्बो भीमसेनश्च विक्रम चक्रतु परम् ॥ ४३
बभञ्जतुस्तदा वृक्षाँल्लताश्चाकर्षतुस्तदा ।
मत्ताविव च सरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ४४
तयो शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभा ।
सह मात्रा च ददृशुर्हिडिम्बामग्रत स्थिताम् ४५

इति श्रीमहा० आदिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि हिडिम्बयुद्धे त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥१५३॥

*वाससमिति समासातष्टच् । तेन अकारान्त शब्द ॥१४॥ गमिष्यामि गमयिष्यामि नयिष्यामिति वा पाठ ॥२९॥ आकर्षतु आचकर्षतु ॥४४ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भवरतभावदीपे त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥१५३॥ आर्षत्वात्

१५४

वैशंपायन उवाच ।
प्रबुद्धास्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम् ।
विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १
ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसंपदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २
कस्य त्वं सुरगर्भाभे का वाऽसि वरवर्णिनि ।
केन कार्येण संप्राप्ता कुतश्चागमनं तव ॥ ३
यदि वाऽस्य वनस्य त्वं देवता यदि वाऽप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४
हिडिम्बोवाच ।
यदेतत्पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत् ।
निवासो राक्षसस्यैष हिडिम्बस्य ममैव च ॥ ५
तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भाविनि ।
भ्रात्रा संप्रेषितामार्ये त्वां सपुत्रां जिघांसितुम् ६
क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता त्विह ।
अद्राक्षं नवहेमाभं तव पुत्रं महाबलम् ॥ ७
ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे ।
चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८
ततो वृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ९
चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः ।
स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्सर्वांस्तवात्मजान् ॥ १०
स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता ।
बलादितो विनिष्पिष्य व्यपनीतो महात्मना ॥ ११
विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
पश्यैव युधि विक्रान्तावेतौ च नरराक्षसौ ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः ।
अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ १३
तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् ।
काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ १४
अथान्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ पुनः पुनः ।
दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५
वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसंनिभौ ।
बभ्राजतुर्यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६
राक्षसेन तदा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य च ।
उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्छनकैरिव ॥ १७
भीम मा भैर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् ।
समेतं भीमरूपेण रक्षसा श्रमकर्शिता ॥ १८
साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ पातयिष्यामि राक्षसम् ।
नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९
भीम उवाच ।
उदासीनो निरीक्षस्व न कार्यः संभ्रमस्त्वया ।
न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ २०
अर्जुन उवाच ।
किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा ।
गन्तव्यं न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिंदम ॥ २१
पुरा संरज्यते प्राची पुरा संध्या प्रवर्तते ।
रौद्रे मुहूर्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्त्युत ॥ २२
त्वरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो रोषाज्ज्वलन्निव ।
बलमाहारयामास यद्वायोर्जगतः क्षये ॥ २४
ततस्तस्याम्बुदाभस्य भीमो रोषात्तु रक्षसः ।
उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं शतगुणं तदा ॥ २५
भीम उवाच ।
वृथामांसैर्वृथापुष्टो वृथावृद्धो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ २६
क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम् ।
न पुनर्मानुषान्हत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ॥ २७
अर्जुन उवाच ।
यदि वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेष निपात्यताम् ॥२८
अथवाऽप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ।
कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २९

१५४

प्रबुद्धा इति ॥ १ ॥ जिघांसितुं हन्तुं स्वार्थे सन् ॥६॥ भावे चित्ते ॥ ८ ॥ व्यपनीतो दूरं नीतः ॥११॥ गन्तव्ये सति चिरं स्थातुं न शक्यम् ॥ २१ ॥ विभीषणम् विशेषेण भयंकरं पुरा प्रागेव मायां विकुरुते रक्षो रौद्रे मुहूर्तेऽतः अस्मिन्सारं बलं अर्पय निपातय एनं शीघ्रं जहीत्यर्थः ॥ २३ ॥ आभ्रामयत्समन्ताद्भ्रमितवान् ॥ २५ ॥ वृथा-वृद्धो दीर्घत्वं गतः वृथामरणं बाहुयुद्धेन हतस्य स्वर्गकीर्त्यो-रभावात् ॥ २६ ॥ क्रोधोद्दीपनायार्जुन उवाच यदिवेति ॥ २८ ॥

वैशंपायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ ३०
स मार्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम् ।
पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलार्द्र इव दुन्दुभिः ॥ ३१
बाहुभ्यां योक्त्रयित्वा तं बलवान्पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्क्त्वा महाबाहुर्हर्षयामास पाण्डवान् ३२
हिडिम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः ।
अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३३
अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३४
न दूरे नगरं मन्ये वनादस्मादहं विभो ।
शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्सुयोधनः ३५
ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा मात्रा सह महारथाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३६

इति श्रीमहा० आदिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि हिडिम्बवधे चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५४॥

१५५

भीमसेन उवाच ।
स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वमिमं भ्रातृसेवितम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मा स्म स्त्रियं वधीः ।
शरीरगुप्त्यभ्यधिकं धर्मं गोपाय पाण्डव ॥ २
वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम् ।
रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति ॥३
वैशंपायन उवाच ।
हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरं तु कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
आर्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५
सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया ।
सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखोदयः ॥६
मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७
वीरेणाहं तथानेन त्वया चापि यशस्विनि ।
प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८
तदर्हसि कृपां कर्तुं मयि त्वं वरवर्णिनि ।
मत्वा मूढेति तन्मां त्वं भक्ता वाऽनुगतेति वा ९
भर्त्राऽनेन महाभागे संयोजय सुतेन ह ।
तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम् ।
पुनश्चैवानयिष्यामि विस्रम्भं कुरु मे शुभे ॥ १०
अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा ।
वृजिनात्तारयिष्यामि दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ११
पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रं गतिमभीप्सतः ।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२
आपदस्तरणे प्राणान्धारयेद्येन तेन वा ।
सर्वमावृत्य कर्तव्यं तं धर्ममनुवर्तता ॥ १३
आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ।
व्यसनं ह्येव धर्मस्य धर्मिणामापदुच्यते ॥ १४
पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ।
येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन्गर्हा न विद्यते ॥ १५
युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतद्यथात्थ त्वं हिडिम्बे नात्र संशयः ।
स्थातव्यं तु त्वया सत्ये यथा ब्रूयां सुमध्यमे ॥१६
स्नातं कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् ।
भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः ॥ १७
अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥१८

योक्त्रयित्वा निबध्य उरोदेशे गृहीत्वा प्रतीपं विनाम्य यष्टिवन्मध्यदेशे भङ्क्त्वा त्रोटयित्वा । पशुमारममारयत् । पाण्डवांश्च हर्षयामासेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

१५५

स्मरन्तीति । भ्रातृसेवितं पन्थानं मृत्युम् ॥ १ ॥ अभिवाद्य आर्ये इत्याभाष्य चौरादिकस्यवदेरूपं ॥ ४ ॥ वहिष्यामि प्रापयिष्यामि आर्षं इट् प्रवक्ष्यामीति पाठेऽपिवहेरेव रूपं । गतिं गम्यं देशम् ॥१२॥ आवृत्य अङ्गीकृत्य ॥१३॥ व्यसनं बाधकम् ॥ १४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तथेति तत्प्रतिज्ञाय भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ॥ १९
यावत्कालेन भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे ।
तावत्कालं गमिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ॥२०

वैशंपायन उवाच ।

तथेति तत्प्रतिज्ञाय हिडिम्बा राक्षसी तदा ।
भीमसेनमुपादाय सोर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ २१
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च ।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥ २२
कृत्वा च रूपं परमं सर्वाभरणभूषिता ।
संजल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २३
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २४
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैडूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥ २५
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु ।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥ २६
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च ॥ २७
पल्वलेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च ।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ॥ २८
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ।
सर्वर्तुफलरम्येषु मानसेषु सरःसु च ॥ २९
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥ ३०
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् ।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥ ३१
भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाबलम् ।
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥ ३२
महाजवं महाकायं महामायमरिंदमम् ।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥ ३३
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीत्यान्यान्बभूवातीव राक्षसान् ॥ ३४
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशांपते ।
सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ॥ ३५
सद्यो हि गर्भान्राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥ ३६
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात्स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३७
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ३८
अनुरक्तश्च तानासीत्पाण्डवान्स घटोत्कचः ।
तेषां च दयितो नित्यमात्मनित्यो बभूव ह ॥ ३९
संवाससमयो जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान् ।
हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ४०
घटोत्कचो महाकायः पाण्डवान्पृथया सह ।
अभिवाद्य यथान्यायमब्रवीच्च प्रभाष्यताम् ॥ ४१
किं करोम्यहमार्याणां निःशङ्कं वदतानघाः ।
तं ब्रुवन्तं भैमसेनिं कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ ४२
त्वं कुरूणां कुले जातः साक्षाद्भीमसमो ह्यसि ।
ज्येष्ठः पुत्रोऽसि पञ्चानां साहाय्यं कुरु पुत्रक ॥४३

वैशंपायन उवाच ।

पृथयाऽप्येवमुक्तस्तु प्रणम्यैव वचोऽब्रवीत् ।
यथा हि रावणो लोके इन्द्रजिच्च महाबलः ।
वर्ष्मवीर्यसमो लोके विशिष्टश्चाभवं नृषु ॥ ४४
कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः ।
आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥
स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथः ॥ ४६

इति श्रीमहा० आदि० हिडिम्बवधपर्वणि घटोत्कचोत्पत्तौ पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५५॥

शङ्कुकर्णं तीक्ष्णाग्रस्तब्धकर्णम् ॥ ३१ ॥ दीर्घघोणं दीर्घनासिकम् । विकटे वक्रे उद्बद्धे उच्चे पिण्डिके जानुगुल्फान्तरे पाश्चात्यप्रदेशे पिण्डिका ते द्वे यस्य तं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥ ३३ ॥ विकचः केशहीनः ॥ ३७ ॥ घट इति । घटसादृश्याद्धटः शिरः । 'घटः समाधिभेदे ना शिरःकूटकटेषु च' इति मेदिनी । ह स्पष्टं अस्य पुत्रस्य उत्कचः विकेशो यतस्ततो घट उत्कचो यस्येति योगाद्धटोत्कच इति नामाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ आत्मनित्यः स्ववशः ॥ ३९ ॥ संवाससमयः सहवासकालः जीर्णोऽतीतः पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तमेव तस्य कृतत्वात् ॥ ४० ॥ समयमेवाह कृत्येति ॥४५॥ घटोत्कचोत्पत्तिप्रयोजनमाह सहीति॥४६॥

इति आदिप० नै० भा० भा० पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।

ते वनेन वनं गत्वा घ्नन्तो मृगगणान्बहून् ।
अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः ॥ १

मत्स्यांस्त्रिगर्तान्पञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।
रमणीयान्वनोद्देशान्प्रेक्षमाणाः सरांसि च ॥ २

जटाः कृत्वात्मनः सर्वे वल्कलाजिनवाससः ।
सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः ॥ ३

क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः ।
क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४

ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
नीतिशास्त्रं च सर्वज्ञा ददृशुस्ते पितामहम् ॥ ५

तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परंतपाः ॥ ६

व्यास उवाच ।

मयेदं व्यसनं पूर्वं विदितं भरतर्षभाः ।
यथा तु तैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिताः ॥ ७

तद्विदित्वाऽस्मि संप्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम् ।
न विषादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय वः ॥ ८

समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः ।
दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्वन्ति मानवाः ।
तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम सांप्रतम् ॥ ९

स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत ।
इदं नगरमभ्याशे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

एवं स तान्समाश्वास्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत्प्रभुः ॥ ११

व्यास उवाच ।

जीवत्पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मनित्यो युधिष्ठिरः ।
धर्मेण पृथिवीं जित्वा महात्मा पुरुषर्षभः ।
पृथिव्यां पार्थिवान्सर्वान्प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥

पृथिवीमखिलां जित्वा सर्वां सागरमेखलाम् ।
भीमसेनार्जुनबलाद्भोक्ष्यते नात्र संशयः ॥ १३

पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्व एव महारथाः ।
स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसः सदा ॥ १४

यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा निर्जित्य पृथिवीमिमाम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १५

अनुगृह्य सुहृद्वर्गं भोगैश्वर्यसुखेन च ।
पितृपैतामहं राज्यमिमे भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा निवेश्यैनान्ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अब्रवीत्पाण्डवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा ॥ १७

इह मासं प्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः ।
देशकालौ विदित्वैव लप्स्यध्वं परमां मुदम् ॥ १८

स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप ।
जगाम भगवान्व्यासो यथागतमृषिः प्रभुः ॥ १९

इति श्रीमहा० आदि० हिडिम्ब० एकचक्राप्रवेशे व्यासदर्शने षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५६॥

समाप्तं हिडिम्बवधपर्व ।

बकवधपर्व ।

१५७

जनमेजय उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
अत ऊर्ध्वं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २

१५६

ते इति । वनेन वनं वनाद्वनम् ॥ १ ॥ ब्राह्मं वेदं ब्रह्मप्रतिपादकं उपनिषद्भागं ब्राह्मणयोग्यं वा । पितामहं व्यासम् ॥ ५ ॥ एकचक्रां आभिगतः तैः सहेतिशेषः ॥११॥

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

एकचक्रामिति ॥ १ ॥

रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च ।
पार्थिवानपि चोद्देशान्सरितश्च सरांसि च ॥ ३
चेरुर्भैक्ष्यं तदा ते तु सर्व एव विशांपते ।
बभूवुर्नागराणां च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४
निवेदयन्ति स्म तदा कुन्त्या भैक्ष्यं सदा निशि ।
तया विभक्तान्भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक्पृथक् ॥
अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं सर्वस्य भैक्ष्यस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६
तथा तु तेषां वसतां तस्मिन्राष्ट्रे महात्मनाम् ।
अतिचक्राम सुमहान्कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७
ततः कदाचिद्भैक्ष्याय गतास्ते पुरुषर्षभाः ।
संगत्या भीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह ॥ ८
अथार्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
भृशमुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत ॥ ९
रोरूयमाणांस्तान्दृष्ट्वा परिदेवयतश्च सा ।
कारुण्यात्साधुभावाच्च कुन्ती राजन्न चक्षमे ॥१०
मथ्यमानेव दुःखेन हृदयेन पृथा तदा ।
उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥११
वसाम सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्रस्य सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १२
सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किं न्वहम् ।
प्रियं कुर्यामिति गृहे यत्कुर्युरुषिताः सुखम् ॥ १३
एतावान्पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्यादभ्यधिकं ततः ॥१४
तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम् ।
तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्यामुपकृतं भवेत् ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम् ।
विदित्वा व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवं तौ कथयन्तौ च भूयः शुश्रुवतुः स्वनम् ।
आर्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्यस्य विशांपते ॥ १७
अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
विवेश त्वरिता कुन्ती बद्धवत्सेव सौरभी ॥ १८
ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्यया च सुतेन च ।
दुहित्रा चैव सहितं ददर्शावनताननम् ॥ १९

ब्राह्मण उवाच ।

धिगिदं जीवितं लोके गतसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ २०
जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः ।
जीविते वर्तमानस्य दुःखानामागमो ध्रुवः ॥ २१
आत्मा ह्येको हि धर्मार्थौ कामं चैव निषेवते ।
एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमनन्तकम् ॥ २२
आहुः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथंचन ।
अर्थप्राप्तौ तु नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते ॥ २३
अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ ततोऽधिकम् ।
जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥ २४
न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः ।
पुत्रदारेण वा सार्धं प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५
यतितं वै मया पूर्वं वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा ।
क्षेमं यतस्ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम् ॥ २६
इह जाता विवृद्धाऽस्मि पिता चापि ममेति वै ।
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयाऽसकृत् ॥२७
स्वर्गतोऽपि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव ।
बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥२८
सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम ।
बन्धुप्रणाशः संप्राप्तो भृशं दुःखकरो मम ॥ २९
अथवा मद्विनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कंचन ।
परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत् ॥ ३०
सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम ।
सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥३१
पित्रा मात्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम्
वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत्परिणीय च ॥ ३२
कुलीनां शीलसंपन्नामपत्यजननीमपि ।
त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ३३
परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्यां नित्यमनुव्रताम् ।
कुत एव परित्यक्तुं सुतं शक्ष्याम्यहं स्वयम् ॥ ३४
बालमप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ।
भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ॥३५
यया दौहित्रजाँल्लोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३६

पार्थिवान्पृथिवासंबन्धिनः ॥ ३ ॥ भैक्ष्यं भिक्षालब्धमन्नं चेरुर्भक्षितवन्तः आपदि क्षत्रियस्यापि तदौचित्यात् ॥ ४ ॥ परिदेवयतः विविधं लालप्यमानान् ॥ १० ॥ गृहे सुखं उषिताः दुर्वासप्रभृतय इव ॥ १३ ॥ कृतं उपकृतं न नश्यति प्रत्युपकारं विना नावसीदति । एतावानेव पुरुषो न चान्यः ॥१४॥ सौरभी कामधेनुसततिर्गौः ॥ १८ ॥ योगं उपायं ॥ २५ ॥ भूतपूर्वाः पूर्वं भूता नष्टा इत्यर्थः ॥२८॥ मातृसमा आदिभूमिसमा गोसमा वा ' माता गौर्यादिजननी गोब्रह्माण्यादि भूमिषु' इति मेदिनी ॥३१॥

मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः ।
कन्यायां केचिदपरे मम तुल्यावुभौ स्मृतौ ॥ ३७
यस्यां लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम्
अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ ३८
आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्यामि परलोकम ।
त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम्॥
एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः ।
आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति मया विना ४०
स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्तुमापदम् ।
अहो धिक्कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः ।
सर्वैः सह मृतं श्रेयो न च मे जीवितं क्षमम् ॥४१

इति श्रीमहा० आदिपर्व० बकवधपर्वणि ब्राह्मणचिन्तायां सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५७॥

१५८

ब्राह्मण्युवाच ।
न संतापस्त्वया कार्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित् ।
न हि संतापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १
अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः ।
अवश्यभाविन्यर्थे वै संतापो नेह विद्यते ॥ २
भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
व्यथां जहि सुबुध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र च३
एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ४
तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीदं सुखावहम् ।
भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥५
एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव ।
अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६
यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
कन्या चैका कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७
समर्थः पोषणे चासि सुतयो रक्षणे तथा ।
न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८
मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वप्राणधनेश्वर ।
कथं स्यातां सुतौ बालौ भरेयं च कथं त्वहम् ९
कथं हि विधवाऽनाथा बालपुत्रा विना त्वया ।
मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि १०
अहं कृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।
अयुक्तैस्तव संबन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११
उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे पतिहीनां तथा स्त्रियम् ॥
साऽहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्यमाना दुरात्मभिः
स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम ॥१२
कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामनागसम् ।
पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे ॥ १४
कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन्गुणानाधातुमीप्सितान्
अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान् ॥ १५
इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम् ।
अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६
तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम् ।
प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वाङ्क्षा इवाध्वरात् ॥ १७
संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः ।
अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८
अवज्ञाता च लोकेषु तथात्मानमजानती ।
अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः १९
तौ च हीनौ मया बालौ त्वया चैव तथात्मजौ ।
विनश्येतां न संदेहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २०
त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम् ।
त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मा परित्यक्तुमर्हसि ॥ २१
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परां गतिम् ।
गन्तुं ब्रह्मन्सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२
परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया ।
बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितं च मे ॥२३

इति आदिपर्वणि नै० भा० भा० सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

नेति । वैद्यस्य विद्यावतः ॥१॥ तत्र भर्तृहितनिमित्तं तच्च प्राणत्यागरूपं कर्म ॥५॥ अहंकृता गर्विता अवलिप्ता कलङ्किता 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति मेदिनी ॥११॥ मार्गे सत्कुलसंबन्धरूपे॥१४॥ गुणान्विद्यादीन्॥१५॥ ध्वाङ्क्षाः काकाः ॥१७॥ पराव्युष्टिर्महद्भाग्यम् । 'व्युष्टिः फले समृद्धौ स्त्री' इति मेदिनी ॥ २२ ॥

यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥
तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्मं परमसंमतम् ।
इष्टं चैव हितं चैव तव चैव कुलस्य च ॥ २५
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मप्रमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥ २६
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २७
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ॥ २८
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धनः ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः ॥ २९
स कुरुष्व मया कार्यं तारयात्मानमात्मना ।
अनुजानीहि मामार्य सुतौ मे परिपालय ॥ ३०
अवध्याः स्त्रियमित्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।
धर्मज्ञान्राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥ ३१
निःसंशयं वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः ।
अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३२
भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो महान् ।
त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मा तप्स्यत्यजीवितम् ॥
जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा ।
समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३४
उत्सृज्यापि हि मामार्य प्राप्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम् ।
ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३५
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकृतां नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३६
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम् ।
आत्मानं तारयाद्याशु कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तया भर्ता तां समालिङ्ग्य भारत ।
मुमोच बाष्पं शनकैः सभार्यो भृशदुःखितः ॥ ३८

इति श्री म० आ० बकवधपर्वणि ब्राह्मणीवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैशंपायन उवाच ।

तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तु ।
ततो दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १
किमेवं भृशदुःखार्तौ रोरूयेतामनाथवत् ।
ममापि श्रूयतां वाक्यं श्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्राहि सर्वं मयैकया ॥ ३
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
अस्मिन्नुपस्थिते काले तरध्वं प्लववन्मया ॥ ४
इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य भारत ।
सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५
आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रान्मयि नित्यं पितामहाः ।
तत्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६
भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि ।
अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ७
तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे ।
पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्येत्तत्तेषां विप्रियं भवेत् ॥
पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम् ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ९
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः ।
संतानश्चैव पिण्डश्च प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १०
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं मां च धर्मे नियोजय ॥ ११

फलार्थं विधातव्यमिति संबन्धः ॥ २८ ॥ आत्मना समं सर्वं नेति एष बुधानां निश्चयः ॥ २९ ॥ त्वत् त्वत्तः प्रसूतिः संततिः अजीवितं मरणम् ॥ ३३ ॥ पूर्वस्य लङ्घने तं विना भर्त्रन्तरकरणे ॥ ३६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

तयोरिति ॥ १ ॥ त्यक्तव्यां अवश्यदेयां परित्यज्य रक्षसे दत्वा ॥ ३ ॥ प्लववत् नौकयेव मया तरध्वं दुःसहं दुःखनदीमतिक्रामध्वम् ॥ ४ ॥ पुत्रः पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति योगात्पुत्र इत्यर्थः । तत्स्वयमिति । दौहित्रापेक्षया संनिहिता दुहितैवाहं तारयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत स तृणमादाय प्रहृष्ट पुनरब्रवीत् ।
अनेनाह हनिष्यामि राक्षस पुरुषादकम् ॥
आदि० १५९ २९

अनाथा कृपणा बाला यत्र क्वचनगामिनी ।
भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा सदा ॥
अथवाऽहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम् ।
फलसस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् १३
अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम ।
पीडिताऽहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४
तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थं स सत्तम ।
आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां मां च सत्यज १५
अवश्यकरणीये च मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
किं त्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ॥ १६
याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत् ।
त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते क्लेशादस्मात्सबान्धवे ।
अमृते वसती लोके भविष्यामि सुखान्विता १७
इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम् ।
त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यन्ति हिताय वै ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम् ।
पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः १९
ततः प्ररुदितान्सर्वान्निशम्याथ सुतस्तदा ।
उत्फुल्लनयनो बालः कलमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २०
मा पिता रुद मा मातर्मा स्वसस्त्विति चाब्रवीत्
प्रहसन्निव सर्वांस्तानेकैकमनुसर्पति ॥ २१
ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् ।
अनेनाहं हनिष्यामि राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२
तथापि तेषां दुःखेन परीतानां निशम्य तत् ।
बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥२३
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् ।
गतासूनमृतेनेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४

इति श्रीम० आदि० बकवधपर्वणि ब्राह्मणकन्यापुत्रवाक्ये ऊनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१५९॥

१६०

कुन्त्युवाच ।

कुतो मूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने ।
न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २
समीपे नगरस्यास्य बको वसति राक्षसः ।
ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च महाबलः ॥ ३
पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराण्नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४
नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः ।
तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥ ५
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् ।
महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६
एकैकश्चापि पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुकरो नरैः ॥ ७
तद्विमोक्षाय ये केचिद्यतन्ति पुरुषाः क्वचित् ।
स पुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८
वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः ।
उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ।
अनामयं जनस्यास्य येन स्याद्द्य शाश्वतम् ॥ ९

फलसस्था सफलमरणा ॥१३॥ तत्र राक्षससमीपे ॥१४॥ प्रसवार्थं वंशार्थम् ॥१५॥ अमृतेव जीवन्तीव । इहलोके कीर्तेः सत्त्वात् ॥ १७ ॥ इतः प्रदाने अस्मिन् राक्षसाहाराय कन्यादाने दुर्दानत्वात् पितुर्दुर्मरणाच्च कन्याया देवाश्च पितरश्च हिताय नेति श्रुतं यद्यपि तथापि त्वया दत्तेन तोयेन तव मम च हिताय ते भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ कलं मधुरम् ॥ २० ॥ हे पितः मा रुद रोदनं मा कुरु । एतेन बाललीलापि शुभाशुभसूचिकेति सूचितम् ॥ २१ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

कुत इति । कुतो मूलं कुतः उत्थितमित्यर्थः ॥ १ ॥ शालिवाहः विंशतिखारीमितशालितण्डुलौदनः 'वाहो विंशतिखारीकः' इत्युक्तेः ॥ ६ ॥ वारः पर्यायागतो दिवसः ॥७॥ वेत्रकीयगृहे स्थानविशेषे । इनः अदूरे राजाऽस्ति अयं इह नगरे नयं न आस्थितः अस्य नगरस्यावेक्षां न करोतीत्यर्थः । स्वयं राक्षसं हन्तुमशक्तत्वादुपायमप्यन्यद्वारा न कुरुते यतो मन्दधीः ॥ ९ ॥

एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये ।
विषये नित्यवास्तव्या कुराजानमुपाश्रिताः ॥ १०
ब्राह्मणाः कस्य वक्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः ।
गुणैरेते हि वत्स्यन्ति कामगाः पक्षिणो यथा ॥११
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम् ।
त्रयस्य संचयेनास्य ज्ञातीन्पुत्रांश्च तारयेत् ॥१२
विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपार्जितम् ।
तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम् ॥ १३
सोयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः ।
भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४
न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ।
सुहृज्जनं प्रदातुं च न शक्ष्यामि कदाचन ॥ १५
गतिं चैव न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ।
सोऽहं दुःखार्णवे मग्नो महत्यसुकरे भृशम् ॥ १६
सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य राक्षसम् ।
ततो नः सहितान्क्षुद्रः सर्वानेवोपभोक्ष्यति ॥ १७

इति श्रीमहा० आदि० बकवधपर्वणि कुन्तीप्रश्ने षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

कुन्त्युवाच ।
न विषादस्त्वया कार्यो भयादस्मात्कथंचन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १
एकस्तवसुतो बालः कन्या चैका तपस्विनी ।
न चैतयोस्तथा पत्न्या गमनं तव रोचये ॥ २
मम पञ्च सुता ब्रह्मंस्तेषामेको गमिष्यति ।
त्वदर्थं बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथंचन ।
ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणान्वियोजयन् ॥ ४
न त्वेतदकुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते ।
यद्ब्राह्मणार्थे विसृजेदात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५
आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति रोचते ।
ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयानात्मवधो मम ॥ ६
ब्रह्मवध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते ।
अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि वरमात्मवधो मम ॥ ७
न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
परैः कृते वधे पापं न किंचिन्मयि विद्यते ॥ ८
अभिसंधिकृते तस्मिन्ब्राह्मणस्य वधे मया ।
निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९
आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसो गर्हितो बुधैः ॥१०
कुर्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कथंचन ।
इति पूर्वे महात्मान आपद्धर्मविदो विदुः ॥ ११
श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् ।
ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कदाचन ॥ १२
कुन्त्युवाच ।
ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन्विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा ।
न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३
न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने ।
वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४

एतदर्हाः एतस्य दुःखस्य योग्या वयम् । तत्र हेतुः वसाम इत्यादि । विषये देशे नित्यवास्तव्या नित्यं वासकर्तारः नित्यमुद्विग्ना इत्यपि पठन्ति ॥१०॥ कस्य केन हेतुना कस्य केन पुंसा वक्तव्याः । इतो मागच्छतेति वक्तुं शक्याः । कृष्यादिकारित्वाभावात् । अत एव छन्दचारिणः ।गुणैः देशस्य राज्ञो वा वत्स्यन्ति वासं करिष्यन्ति न तु निर्बन्धेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ संचयेन समृध्या । अराजके हि राष्ट्रे कृता भार्या चोरहार्या स्यात् । अभार्यस्यायज्वनो धनं राजहार्यं स्यात् ॥ १२ ॥ विपरीतं कुराज्ये भार्योद्वहनात् उद्वाहानन्तरं धनालाभाच्च ॥ १३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

न विषाद इति ॥१॥ एतत्त्वदुक्तम् । अकुलीनासु अधर्मिष्ठास्वपि प्रजासु न विद्यते तत्कथं मादृशेषु स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणार्थे आत्मादिविसर्जनमेव आत्मनः श्रेयो मया बोद्धव्यमिति संबन्धः ॥ ५ ॥ अबुद्धिपूर्वकब्रह्मवधाद्बुद्धिपूर्वकृते आत्मवधे स्वल्पं पापम् । तदपि मम परेण कृते वधे नास्तीत्याह सार्धेन । अबुद्धीत्यादिना ॥ ७ ॥ अभिसंधिकृते बुद्धिपूर्वं कृते ॥ ९ ॥

राक्षसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोजनम् ।
मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥
समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राक्षसाः ।
बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६
न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विप्रकुर्युः कुतूहलात् १७
गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यत्सुतो मम ।
न स कुर्यात्तथा कार्यं विद्ययेति सतां मतम् १८
एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्यया सह ।
हृष्टः संपूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९
ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् ।
तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २०

इति श्रीमहा० आदि० बकवध० भीमबकवधाङ्गीकारे एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञातेऽथ भारत ।
आजग्मुस्ते ततः सर्वे भैक्षमादाय पाण्डवाः ॥ १
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
रहः समुपविश्यैकस्ततः पप्रच्छ मातरम् ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
किं चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपराक्रमः ।
भवत्यनुमते कच्चिदयं वा कर्तुमिच्छति ॥ ३
कुन्त्युवाच ।
ममैव वचनादेष करिष्यति परंतप ।
ब्राह्मणार्थे महत्कृत्यं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्करं कृतम् ।
परित्यागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५
कथं परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि ।
लोकवेदविरुद्धं हि पुत्रत्यागात्कृतं त्वया ॥ ६
यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे शयामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते रजनीः सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।
अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०
तस्य व्यवसितस्त्यागो बुद्धिमास्थाय कां त्वया ।
कच्चिन्न दुःखैर्बुद्धिस्ते विलुप्ता गतचेतसः ॥ ११
कुन्त्युवाच ।
युधिष्ठिर न संतापस्त्वया कार्यो वृकोदरे ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद्व्यवसायः कृतो मया ॥ १२
इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥ १३
तस्य प्रतिक्रिया पार्थ मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥ १४
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ।
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।
हिडिम्बस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥ १५
बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥ १६
वृकोदरेण सदृशो बलेनान्यो न विद्यते ।
यो व्यतीयाद्युधि श्रेष्ठमपि वज्रधरं स्वयम् ॥ १७
जातमात्रः पुरा चैव ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।
शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १८
तदहं प्रज्ञया ज्ञात्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकार्ये च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥ १९

विप्रकुर्युः बाधेरन् ॥ १७ ॥ नन्वयमपि तान्बाधतां नेत्याह । गुरुणा चेति ग्राहयेत् ग्राहवदाचरेत् कवलयेत् स मम सुतः तत्कार्यं तथा न कुर्यात् । यथा विद्यया शिक्षया गुर्वाज्ञया कुर्यादिति ॥ १८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६१

१६२

करिष्ये इति ॥ १ ॥ मोक्षाय बकभयादिति शेषः ॥४॥ विश्वासः असाध्यमपि साधयेदिति प्रत्ययः ॥ १५ ॥ निर्व्यूढा बहिर्निष्काशिताः निगूढा इति पाठे गूढा रक्षिता वारणावतात् वारणावतं त्यक्त्वा पथीति शेषः ॥ १६ ॥ प्रतिकार्ये शत्रौ मतिं कृतवती । प्रतिकर्तुमिति शेषः ॥ १९ ॥

तथा बल्वता भीम पाणिभ्या भृशमाहत ।
नैवावलोकयामास राक्षस भुङ्क्त एव स ॥

आदि० १६ १५

स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् ।
समयुज्यत तीव्रेण क्रमेन पुरुषादक ॥ २३
तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत ।
पादपाश्च महाकायाश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २४
हीयमान तु तद्रक्ष समीक्ष्य पुरुषादकम् ।
निष्पिष्य भूमौ जानुभ्या समाजघ्ने वृकोदर ॥ २५
ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव ।
बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २६
सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डव ।
तद्रक्षो द्विगुण चक्रे रवन्त भैरव रवम् ॥ २७
ततोऽस्य रुधिर वक्त्रात्प्रादुरासीद्विशापते ।
भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षस ॥ २८

इति श्रीमहा० आदि० बकवधपर्वणि बकभीमसेनयुद्धे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६३ ॥

१६४

वैशंपायन उवाच ।
तत स भग्नपार्श्वाङ्गो नदित्वा भैरव रवम् ।
शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्बक ॥ १
तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षस ।
निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभि ॥ २
तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीम प्रहरता वर ।
सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेशयत् ॥ ३
न हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिति कर्हिचित् ।
हिंसता हि वध शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ४
तस्य तद्वचन श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत ।
एवमस्त्विति त प्राहुर्जगृहु समय च तम् ॥ ५
तत प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत ।
नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभि ॥ ६
ततो भीमस्तमादाय गतासु पुरुषादकम् ।
द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षित ॥ ७
दृष्ट्वा भीमबलोद्भूत बक विनिहत तदा ।
ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्ना प्रतिजग्मुस्ततस्तत ॥ ८
तत स भीमस्त हत्वा गत्वा ब्राह्मणवेश्म तत् ।
आचचक्षे यथावृत्त राज्ञ सर्वमशेषत ॥ ९
ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्कल्यमेव तु ।
ददृशुर्निहत भूमौ राक्षस रुधिरोक्षितम् ॥ १०
तमद्रिकूटसदृश विनिकीर्ण भयानकम् ।
दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागरा ॥ ११
एकचक्रा ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददु पुरे ।
तत सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिन ॥ १२
तत्राजग्मुर्बक द्रष्टु सस्त्रीवृद्धकुमारका ।
ततस्ते विस्मिता सर्वे कर्म दृष्ट्वाऽतिमानुषम् ।
दैवतान्यर्चयाचक्रु सर्व एव विशांपते ॥ १३
तत प्रगणयामासु कस्य वारोऽद्य भोजने ।
ज्ञात्वा चागम्य त विप्र पप्रच्छु सर्व एव ते ॥ १४
एव पृष्ट स बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् ।
उवाच नागरान्सर्वानिद विप्रर्षभस्तदा ॥ १५
आज्ञापित मामशने रुदन्त सह बन्धुभि ।
ददर्श ब्राह्मण कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महामना ॥ १६
परिपृच्छ्य स मा पूर्व परिक्लेश पुरस्य च ।
अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठो विश्वास्य प्रहसन्निव ॥ १७
प्रापयिष्याम्यहं तस्मा अन्नमेतद्दुरात्मने ।
मन्निमित्त भयं चापि न कार्यमिति चाब्रवीत् ॥
स तदन्नमुपादाय गतो बकवन प्रति ।
तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहित कृतम् ॥ १९
ततस्ते ब्राह्मणा सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिता ।
वैश्या शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममह तदा ॥ २०

शिरोधरा कन्धराम् ॥ २६ ॥ चक्रे कृत कटिकन्धरयो र्योजनेन पृष्ठवश बभञ्जेत्यर्थ रवन्तमिति रववत् प्राग्वल्लिङ्ग ॥ २७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६३ ॥

१६४

तत इति । भग्नानि पार्श्वानि पर्शवो अङ्गानि च हस्त पादादीनि यस्य स तथा ॥ १ ॥ गत्वा गतवान् । अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति गमे क्वनिप् । ततोऽनुनासिकलोपे तुगागमे चैतद्रूपम् । आचचक्षे ब्राह्मण इति शेष ॥९॥ कल्य प्रात काले ॥ १० ॥ अज्ञापित राजकीयैरिति शेष । अशने राक्षसस्य भोजनार्थम् ॥ १६ ॥ ब्रह्ममह । ब्राह्मणेन राक्षसो हत इति श्रुत्वा ब्राह्मणाना सुखार्थ मह उत्सव ब्राह्मणपूजनादिक चक्रु ॥ २० ॥

ततो जानपदा सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति । तदद्भुततमं दृष्ट्वा पार्थास्तत्रैव चावसन् ॥ २१

इति श्रीमहा० आ० बकवधपर्वणि बकवधे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

समाप्तं बकवधपर्व ।

चैत्ररथपर्व ।

१६५

जनमेजय उवाच ।
ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम् ।
अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन्किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
तत्रैव न्यवसन्राजन्निहत्य बकराक्षसम् ।
अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २
ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
प्रतिश्रयार्थी तद्वेश्म ब्राह्मणस्य जगाम ह ॥ ३
स सम्यक्पूजयित्वा तं विप्रं विप्रर्षभस्तदा ।
ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रतः ॥ ४
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः ।
उपासांचक्रिरे विप्रं कथयन्तं कथाः शुभाः ॥ ५
कथयामास देशांश्च तीर्थानि सरितस्तथा ।
राज्ञश्च विविधाश्चर्यान्देशांश्चैव पुराणि च ॥ ६
स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय ।
पञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयंवरम् ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिं च शिखण्डिनः ।
अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८
तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः ।
विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथान्ते पुरुषर्षभाः ॥ ९
पाण्डवा ऊचुः ।
कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदीमध्याच्च कृष्णायाः संभवः कथमद्भुतः ॥ १०
कथं द्रोणान्महेष्वासात्सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत ।
कथं विप्र सखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन वा
वैशंपायन उवाच ।
एवं तैश्चोदितो राजन्स विप्रः पुरुषर्षभैः ।
कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसंभवं तदा ॥ १२

इति श्रीमहा० आ० चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसंभवे पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

ब्राह्मण उवाच ।
गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः । भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः ॥ १
सोऽभिषेक्तुं गतो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् । ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः ॥ २
तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा । अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे तदा ॥ ३

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

ते तथा पुरुषव्याघ्रा इति ॥ १ ॥ ब्रह्म उपनिषदं परं अत्यन्तं अधीयाना इति संबन्धः ॥ २ ॥ शसितव्रत इति तालव्यादिदन्त्यमध्यपाठे शसा प्रशंसा संजाता यस्य तत् शसितं व्रतं यस्य सः । प्रशस्यव्रत इत्यर्थः प्रतिश्रयार्थी वासार्थी ॥ ३ ॥ अतिथिव्रतः अतिथिपूजनैकनिष्ठः ॥ ४ ॥ याज्ञसेन्या द्रौपद्याः ॥ ७ ॥ हे विप्र तौ द्रोणद्रुपदौ भिन्नौ वैरं प्राप्तौ ॥ ११ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

गङ्गाद्वारमिति ॥ १ ॥ ततो गङ्गामिति पाठे तु गङ्गां । ततः पूर्वं भरद्वाजागमनात् पूर्वं अभिषेक्तुं आगतामित्यर्थः ॥ २ ॥ व्यहरद्विशेषेण हृतवान् चकमे कामितवान् ॥ ३ ॥

तस्या ससक्तमनस कौमारब्रह्मचारिण ।
चिरस्य रेतश्चस्कन्द तद्दधिद्रोण आदधे ॥ ४
तत समभवद्द्रोण कुमारस्तस्य धीमत ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वश ॥ ५
भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिव ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत्सुत ॥ ६
स नित्यमाश्रम गत्वा द्रोणेन सह पार्षत ।
चिक्रीडाध्ययन चैव चकार क्षत्रियर्षभ ॥ ७
ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोभवत् ।
द्रोणोऽपि राम शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वश ॥८
वन तु प्रस्थितं राम भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् ।
आगत वित्तकाम मा विद्धि द्रोण द्विजोत्तम ॥९

राम उवाच ।

शरीरमात्रमेवाद्य मया समवशेषितम् ।
अस्त्राणि वा शरीर वा ब्रह्मन्नेकतम वृणु ॥ १०

द्रोण उवाच ।

अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषा सहारमेव च ।
प्रयोग चैव सर्वेषा दातुमर्हति मे भवान् ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दन ।
प्रतिगृह्य तदा द्रोण कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १२
सप्रहृष्टमना द्रोणो रामात्परमसंमतम् ।
ब्रह्मास्त्र समनुज्ञाप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत् ॥ १३
ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाज प्रतापवान् ।
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्र सखाय विद्धि मामिति ॥ १४

द्रुपद उवाच ।

नाश्रोत्रिय श्रोत्रियस्य नारथी रथिन सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥१५

ब्राह्मण उवाच ।

स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्य प्रति बुद्धिमान् ।
जगाम कुरुमुख्याना नगर नागसाह्वयम् ॥ १६
तस्मै पौत्रान्समादाय वसूनि विविधानि च ।
प्राप्ताय प्रददौ भीष्म शिष्यान्द्रोणाय धीमते ॥
द्रोण शिष्यास्तत पार्थानिद वचनमब्रवीत् ।
समानीय तु तान् शिष्यान्द्रुपदस्यासुखाय वै १८
आचार्यवेतन किंचिद्धृदि यद्वर्तते मम ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेय स्यात्तदृत वदतानघा ।
सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथास्त्विति गुरुस्तदा ॥ १९
यदा च पाण्डवा सर्वे कृतास्त्रा कृतनिश्चया ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिद वच ॥ २०
पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्या नरेश्वर ।
तस्मादाकृष्य तद्राज्य मम शीघ्र प्रदीयताम् ॥ २१
तत पाण्डुसुता पञ्च निर्जित्य द्रुपद युधि ।
द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्ध्वा ससचिव तदा ॥ २२

द्रोण उवाच ।

प्रार्थयामि त्वया सख्य पुनरेव नराधिप ।
अराजा किल नो राज्ञ सखा भवितुमर्हति ॥२३
अत प्रयतित राज्ये यज्ञसेन त्वया सह ।
राजाऽसि दक्षिणे कूले भागीरथ्याऽहमुत्तरे २४

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्तो हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता ।
उवाचास्त्रविदा श्रेष्ठो द्रोण ब्राह्मणसत्तमम् ॥ २५
एव भवतु भद्र ते भारद्वाज महामते ।
सख्य तदेव भवतु शश्वद्यदभिमन्यसे ॥ २६
एवमन्योऽन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् ।
जग्मतुर्द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिंदमौ ॥ २७
असत्कार स तु महान्मुहूर्तमपि तस्य तु ।
नापैति हृदयाद्राज्ञो दुर्मना स कृशोऽभवत् २८

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसभवे षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६६ ॥

कुमाराणां सनत्कुमारादीना समूह कौमार तत्तुल्यस्य ब्रह्मचारिण ॥ ४ ॥ एकतम एकतर अस्त्रसमुदायस्याविवक्षितत्वाद्वा तमप् ॥ १० ॥ समनुज्ञाप्य निशम्य । 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इति मित्त्वात् ह्रस्व । ज्ञाप्येत्यपपाठ प्राप्येत्यपि पठान्ति ॥ १३ ॥ पूर्वं सखा इति सखिपूर्व बाल्ये कृत सख्य कि कथ इष्यते प्राज्ञैर्न कथमपीत्यर्थ । बालो हि मौढ्याद्तुल्येनापि सख्यमिच्छति न तु प्राज्ञ इति भाव ॥ १५ ॥ समादाय हस्ते गृहीत्वा प्रददौ ॥ १७ ॥ छत्रवत्या अहिच्छत्रे॥२१॥ राज्ये राज्यार्थम् । त्वयासह सगम्येति शेष । भागीरथ्याहमिति सधिरार्ष ॥ २४ ॥ उक्त्वा वचनेनैव सख्य कृत्वा न तु मनसा । ब्राह्मणस्याद्रोहित्वेपि क्षत्रियस्य दीर्घद्रोहित्वात् ॥ २७ ॥ तदेवाह असत्कार इति ॥ २८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६६ ॥

१६७

ब्राह्मण उवाच ।
अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान्द्विजर्षभान् ।
अन्विच्छन्परिचक्राम ब्राह्मणावसथान्बहून् ॥ १
पुत्रजन्म परीप्सन्वै शोकोपहतचेतन ।
नास्ति श्रेष्ठमपत्य मे इति नित्यमचिन्तयत् ॥ २
जातान्पुत्रान्सनिर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत् ।
नि श्वासपरमश्चासीद्द्रोण प्रति चिकीर्षया ॥ ३
प्रभाव विनय शिक्षा द्रोणस्य चरितानि च ।
क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ४
प्रतिकर्तु नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत ।
अभित सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन् ॥५
ब्राह्मणावसथ पुण्यमाससाद महीपति ।
तत्र नास्नातक कश्चिन्न चासीदव्रती द्विज ॥ ६
तथैव च महाभाग सोपश्यत्संशितव्रतौ ।
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ ॥ ७
सहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ।
तारणेयौ युक्तरूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ॥ ८
स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रित ।
बुद्ध्वा बल तयोस्तत्र कनीयासमुपह्वरे ॥ ९
प्रपेदे छन्दयन्कामैरुपयाज धृतव्रतम् ।
पादशुश्रूषणे युक्त प्रियवाक्सर्वकामद ॥ १०
अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच स ।
येन मे कर्मणा ब्रह्मन्पुत्र स्याद्द्रोणमृत्यवे ॥ ११
उपयाजकृते तस्मिन्गवा दाताऽस्मि तेऽर्बुदम् ।
यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनस सुप्रिय भवेत् ।
सर्व तत्ते प्रदाताऽह न हि मेऽत्रास्ति सशय ॥१२
इत्युक्तो नाहमित्येव तमृषि प्रत्यभाषत ।
आराधयिष्यन्द्रुपद स त पर्यचरत्पुन ॥ १३
तत सवत्सरस्यान्ते द्रुपद स द्विजोत्तम ।
उपयाजोऽब्रवीत्काले राजन्मधुरया गिरा ॥ १४
ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन्गहने वने ।
अपरिज्ञातशौचाया भूमौ निपतित फलम् ॥ १५
तदपश्यमह भ्रातुरसाप्रतमनुव्रजन् ।
विमर्श सकरादाने नाय कुर्यात्कदाचन ॥ १६
दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषान्पापानुबन्धकान् ।
विविनक्ति न शौच य सोऽन्यत्रापि कथ भवेत् ॥
सहिताध्ययन कुर्वन्वसन्गुरुकुले च य ।
भैक्ष्यमुत्सृष्टमन्येषा भुङ्क्ते स्म च यदा तदा ॥ १८
कीर्तयन्गुणमन्नानामघृणी च पुन पुन ।
त वै फलार्थिन मन्ये भ्रातर तर्कचक्षुषा ॥ १९
त वै गच्छस्व नृपते स त्वा सयाजयिष्यति ।
जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेन विचिन्तयन् ॥ २०
उपयाजवच श्रुत्वा याजस्याश्रममभ्यगात् ।
अभिसपूज्य पूजार्हमथ याजमुवाच ह ॥ २१
अयुतानि ददान्यष्टौ गवा याजय मा विभो ।
द्रोणवैराभिसतप्त प्रह्लादयितुमर्हसि ॥ २२
स हि ब्रह्मविदा श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तम ।
तस्माद्द्रोण पराजैष्ट मा वै स सखिविग्रहे ॥ २३
क्षत्रियो नास्ति तस्यास्या पृथिव्या कश्चिदग्रणी ।
कौरवाचार्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमत ॥ २४
द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च ।
षडरत्नि धनुश्चास्य दृश्यते परम महत् ॥ २५
स हि ब्राह्मणवेषेण क्षात्र वेगमसशयम् ।
प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामना ॥ २६
क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थित ।
तस्य ह्यस्त्रबल घोरमप्रधृष्य नरैर्भुवि ॥ २७
ब्राह्म सधारयस्तेजो हुताहुतिरिवानल ।
समेत्य स दहत्याजौ क्षात्रधर्मपुर सर ॥ २८

१६७

अमर्षीति ॥ १ ॥ पुत्रान्बन्धूश्च धिगित्यब्रवीदित्यन्वय ॥ ३ ॥ कल्माषीं कृष्णवर्णा यमुनामभित गङ्गाकूले च परिभ्रमन् । कल्माषपादस्य कल्माषीमभित समीपे इत्यन्ये ॥५॥ परमे ब्रह्मणि वेदे वा स्थातु शील ययोस्तौ ॥ ७॥तारणेयौ कुमाराप्रभवौ कर्णवत्कानीनौ। 'तरणिर्द्युमणौ पुसि कुमारीनौकयो स्त्रियाम्' इति मेदिनी । सूर्यभक्तौ वा ब्राह्मणौ ब्रह्मविदौ ऋषिसत्तमौ मन्त्रद्रष्टृषु श्रेष्ठौ ॥ ८ ॥ उपह्वरे एकान्ते ॥ ९ ॥ प्रपेदे शरण गतवान् ॥ १० ॥ तस्मिन्कार्ये कृते सति अर्बुद दशकोटी दातास्मि दास्यामि ॥ १२ ॥ असा प्रत अयुक्त अनुव्रजन्नपश्य । विमर्श विचारम् । सकरादाने सकरो दोषसपर्क तद्युक्तवस्त्वादाने ॥ १६ ॥ उत्सृष्ट उच्छिष्ट ॥ १८ ॥ अघृणी लज्जाहीन ॥ १९ ॥ हे नृपते त गच्छ हे स्व हे आत्मीय । मनसा इद याजचरित जुगुप्समानो निन्दन् । विचिन्तयन् स्वकार्ये चेति शेष ॥ २० ॥ अष्टावयुतानि ददानि । 'रिक्तपाणिर्न पश्येत राजान देवता गुरुम्' इति स्मृतेरुपायनमात्रमेतत् न दक्षिणा अर्बुदप्रतिज्ञानात् ॥ २२ ॥ पराजैष्ट पराजितवान् । विपराभ्या जेरिति तङ् ॥ २३ ॥ तस्य तस्मात् अग्रणी श्रेष्ठ ॥ २४ ॥

ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्राह्म तेजो विशिष्यते ।
सोऽह क्षात्राद्बलाद्धीनो ब्राह्म तेज. प्रपेदिवान् ॥
द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्त ब्रह्मवित्तमम् ।
द्रोणान्तकमह पुत्र लभेय युधि दुर्जयम् ॥ ३०
तत्कर्म कुरु मे याज वितराम्यर्बुद गवाम् ।
तथेत्युक्त्वा तु त याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ॥
गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् ।
याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च स ॥३२
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपा ।
आचख्यौ कर्म वैतान तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३३
स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबल ।
इष्यते यद्विधो राजन्भविता ते तथाविध ॥ ३४
भारद्वाजस्य हन्तार सोऽभिसंधाय भूपति ।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपद कर्मसिद्धये ॥ ३५
याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा ।
प्रेहि मा राज्ञि पृषति मिथुन त्वामुपस्थितम्॥३६

राज्ञ्युवाच ।

अवलिप्त मुख ब्रह्मन्दिव्यान्गन्धान्बिभर्मि च ।
सुतार्थेनोपलब्धाऽस्मि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥३७

याज उवाच ।

याजेन श्रपित हव्यमुपयाजाभिमन्त्रितम् ।
कथ काम न सदध्यात्सा त्व विप्रेहि तिष्ठ वा ३८

ब्राह्मण उवाच ।

एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि सस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसंनिभ ॥३९
ज्वालावर्णो घोररूप किरीटी वर्म चोत्तमम् ।
बिभ्रत्सखड्ग सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहु ॥ ४०
सोऽध्यारोहद्रथवर तेन च प्रययौ तदा ।
तत प्रणेदु पञ्चाला प्रहृष्टा साधु साध्विति॥४१
हर्षाविष्टास्ततश्चैतान्नेय सेहे वसुधरा ।
भयापहो राजपुत्र पञ्चालाना यशस्कर ॥ ४२
राज्ञ शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
इत्युवाच महद्भूतमदृश्य खेचर तदा ॥ ४३
कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी स्वसितायतलोचना ॥ ४४
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ॥ ४५
मानुष विग्रह कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्या क्रोशात्प्रधावति ॥
या बिभर्ति पर रूप यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणीम् ॥ ४७
ता चापि जाता सुश्रोणी वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा निनीषु क्षत्रियान्क्षयम् ॥४८
सुरकार्यमिय काले करिष्यति सुमध्यमा ।
अस्या हेतो कौरवाणा महदुत्पत्स्यते भयम् ॥४९
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चाला प्रणेदु सिंहसङ्घवत् ।
न चैतान्हर्षसपूर्णानिय सेहे वसुधरा ॥ ५०
तौ दृष्ट्वा पार्षती याज प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्या जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ५१

ब्रह्मक्षत्रे इति सार्ध श्लोक । चोप्यर्थे ब्रह्मतेजसहित-क्षत्रतेजसि द्रोणगते विहिते श्रेष्ठे सत्यपि केवल ब्राह्म त्वदीय विशिष्यते क्षात्राद्बलात् । अह तु हीनो ब्राह्मबलेन । भीत इति पाठे ब्राह्माद्बलाद्भीतो ब्राह्म तेज प्रपेदिवान् शरण कृत वान् ॥ २९ ॥ येन पुत्र लभेय तत्कर्म कुरु । याज्यार्थं द्रुप-दस्येष्टसाधन यागं उपकल्पयत् मनसा तत्प्रयोग स्मृत वान् । अडभाव आर्ष ॥ ३१ ॥ गुर्वर्थ गुरुश्चासावर्थ-श्चेति । अतिभारोय यद्द्रोणहन्तु पुत्रस्योत्पादन इति हेतो उपयाज अकाममप्यचोदयत् उपकल्पने प्रेरितवान् । आत्म न्यप्रत्यय चेत' इति न्यायेन उपयाजमपि निश्चयार्थं सवादि-तवान् ॥ ३२ ॥ वैतान श्रौतामिसाध्य आचख्यौ आख्यातवान् ॥ ३३ ॥ स चेति उपयाज उवाच ॥ ३४॥ वैशपायन उवाच भारद्वाजस्येति । आजह्रे कृतवान् । कर्म सिद्धये कर्मफलसिध्यर्थम् ॥ ३५ ॥ प्रेहि प्रकर्षेणशीघ्र-मेहि । हविर्ग्रहीतुमिति शेष पृषति पृषतस्नुषे इत एव सब-न्धात्पुयोगे ङीष् । अन्ये तु पार्षतीति पाठं कल्पयन्ति॥३६॥ अवलिप्त दूषित लालादिना । अप्रक्षालितत्वादिति भाव । अवलेपस्तु गर्वेस्याल्लेपने दूषणेपि च' इति मेदिनी । गन्धान् अङ्गरागादिजान् । अस्नाताऽस्मीति भाव । ' यादतो धावते तस्यै श्यावदन् या स्नाति तस्या अप्सुमारुक ' ' इत्याद्युक्त्वा तिस्रो रात्रीर्व्रत चरेत्' इति विहितौ अस्पृश्याधर्मावेतौ । तदे वाह । नोपलब्धास्मि उपलब्धु स्प्रष्टु योग्या नास्मि । तस्मा न्मलवद्वाससा न सवदेतेति तया सह सवादस्यापि निषेधात् । अतो हेतो हे याज मम प्रिये इष्टे सुतार्थे सुतरूपे प्रयोजने तिष्ठ शुद्धिकाल प्रतीक्षस्वेत्यर्थ ॥ ३७॥ श्रपित पक्वम् । क्षेत्र रेत सेक च विना आवयो सामर्थ्यान्मिथुनमुत्पत्स्यत इत्यर्थ । विप्रेहि दूर वा गच्छ तिष्ठ वा । प्रयोगावेधिस्तु न विलब सहते इत्यर्थ ॥३८॥ नेय सेहे न सोढवती । अयोनि-जस्य धृष्टद्युम्नस्य तेजसो दु सहत्वादिति भाव ॥ ४२ ॥ अमरवर्णिनी देवकुमारीं दुष्टवधायोद्यता दुर्गेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

तथेत्युवाच त याजो राज्ञ प्रियचिकीर्षया ।
तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजा सपूर्णमानसा ॥ ५२
धृष्टत्वादत्यमर्षित्वाद्द्युम्नाद्युत्सभवादपि ।
धृष्टद्युम्न कुमारोऽय द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ५३
कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णा कृष्णाऽभूत्सा हि वर्णत ।
तथा तन्मिथुन जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५४
धृष्टद्युम्न तु पाञ्चाल्यमानीय स्व निवेशनम् ।
उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाज प्रतापवान् ॥ ५५
अमोक्षणीय दैव हि भावि मत्वा महामति ।
तथा तत्कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्यनुरक्षणात् ॥ ५६

इति श्रीमहा० आ० चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसभवे सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६७ ॥

१६८

वैशपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेया शल्यविद्धा इवाभवन् ।
सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महाबला ॥ १
तत कुन्तीसुतान्दृष्ट्वा सर्वास्तद्गतचेतस ।
युधिष्ठिरमुवाचेद वचन सत्यवादिनी ॥ २

कुन्त्युवाच ।

चिररात्रोषिता स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ।
रममाणा पुरे रम्ये लब्धभैक्षा महात्मन ॥ ३
यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
सर्वाणि तानि दृष्टानि पुन पुनररिंदम ॥ ४
पुनर्द्रष्टु हि तानीह प्रीणयन्ति न नस्तथा ।
भैक्ष च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५
ते वय साधु पञ्चालान्गच्छाम यदि मन्यसे ।
अपूर्वदर्शन वीर रमणीय भविष्यति ॥ ६
सुभिक्षाश्चैव पञ्चाला श्रूयन्ते शत्रुकर्शन ।
यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुम ॥ ७
एकत्र चिरवासश्च क्षमो न च मतो मम ।
ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्व पुत्र मन्यसे ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवत्या यन्मत कार्य तदस्माक पर हितम् ।
अनुजास्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुन ॥ ९

वैशपायन उवाच ।

तत कुन्ती भीमसेनमर्जुन यमजौ तथा ।
उवाच गमन ते च तथेत्येवाब्रुवस्तदा ॥ १०
तत आमन्त्र्य त विप्र कुन्ती राजन्सुतै सह ।
प्रतस्थे नगरी रम्या द्रुपदस्य महात्मन ॥ ११

इति श्रीमहाभा० आदि० चैत्ररथपर्वणि पाञ्चालदेशयात्रायामष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६८ ॥

१६९

वैशपायन उवाच ।

वसत्सु तेषु प्रच्छन्न पाण्डवेषु महात्मसु । आजगामाथ तान्द्रष्टु व्यास सत्यवतीसुत ॥ १
तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परतपा । प्रणिपत्याभिवाद्यैन तस्थु प्राञ्जलयस्तदा ॥ २
समनुज्ञाप्य तान्सर्वानासीनान्मुनिरब्रवीत् । प्रच्छन्न पूजित पार्थै प्रीतिपूर्वमिद वच ॥ ३

धृष्टत्वात् प्रगल्भत्वात् । धृष्णुत्वादिति पाठे पालने शक्तत्वात् । अत्यन्त अमर्ष । शत्रूत्कर्षासहिष्णुत्व तद्वत्त्वात् । द्युम्न वित्त तच्च राज्ञा बलमेव कवचकुण्डलादिक वा सहोत्पन्न तदादि र्यस्य शस्त्रास्त्रशौर्योत्साहादेस्तत् द्युम्नादि तस्य उत्सभवात् उत्कर्षेणोत्पत्तेश्च ॥ ५३ ॥ उपाकरोत् उपकृतवान् । अस्त्र हेतौ अस्त्रदानेन हेतुना राज्यार्धस्य हृतत्वात् तावतैवोपाकरोत् ॥ ५५ ॥ कीर्त्यनुरक्षणात् अन्यथा द्रोणो द्वेषात् भयाच्च न विद्या दत्तवानित्यकीर्ति स्यात् ॥ ५६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव० सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६७

१६८

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेया इति स्पष्टार्थोऽध्याय ॥ १ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६८ ॥

१६९

वसत्स्विति । प्रतस्थे इत्युक्त तत प्रागेवाजगामेत्यर्थ ॥ १ ॥

अयि धर्मेण वर्तध्व शास्त्रेण च परतपा ।
अयि विप्रेषु पूजा व पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४
अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवानृषि ।
विचित्राश्च कथास्तास्ता पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५
व्यास उवाच ।
आसीत्तपोवने काचिदृषे कन्या महात्मन ।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रू सर्वगुणान्विता ॥ ६
कर्मभि स्वकृतै सा तु दुर्भगा समपद्यत ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥७
ततस्तपुमथारेभे पत्यर्थमसुखा तत ।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शकरम् ॥ ८
तस्या स भगवास्तुष्टस्तामुवाच यशस्विनीम् ।
वर वरय भद्र ते वरदोऽस्मीति शकर ॥ ९
अथेश्वरमुवाचेदमात्मन सा वचो हितम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुन पुन ॥ १०
तामथ प्रत्युवाचेदमीशानो वदता वर ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति भारता ॥ ११
एवमुक्ता तत कन्या देव वरदमब्रवीत् ।
एकमिच्छाम्यह देव त्वत्प्रसादात्पतिं प्रभो ॥ १२
पुनरेवाब्रवीद्देव इद वचनमुत्तमम् ।
पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्त पतिं देहीत्यह पुन ॥ १३
देहमन्य गतायास्ते यथोक्त तद्भविष्यति ।
द्रुपदस्य कुले जज्ञे सा कन्या देवरूपिणी ॥ १४
निर्दिष्टा भवता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ।
पाञ्चालनगरे तस्मान्निवसध्व महाबला ।
सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न सशय. ॥ १५
एवमुक्त्वा महाभाग पाण्डवान्स पितामह ।
पार्थानामन्त्र्य कुन्ती च प्रातिष्ठत महातपाः ॥१६

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीजन्मान्तरकथने ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१६९॥

१७०

वैशपायन उवाच ।
गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्टमानसा ।
ते प्रतस्थु पुरस्कृत्य मातर पुरुषर्षभा ॥ १
आमन्त्र्य ब्राह्मण पूर्वमभिवाद्यानुमान्य च ।
समैरुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्ट परतपा. ॥ २
ते त्वगच्छन्नहोरात्रा तीर्थं सोमाश्रयायणम् ।
आसेदु पुरुषव्याघ्रा गङ्गाया पाण्डुनन्दना ॥ ३
उल्मुक तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनञ्जय. ।
प्रकाशार्थं ययौ तत्र रक्षार्थं च महारथ ॥ ४
तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते क्रीडयन् स्त्रिय ।
ईर्ष्युर्गन्धर्वराजो वै जलक्रीडामुपागतः ॥ ५
शब्द तेषा स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम् ।
तेन शब्देन चाविष्टश्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ६
स दृष्ट्वा पाण्डवास्तत्र सह मात्रा परतपान् ।
विस्फारयन्धनुर्घोरमिद वचनमब्रवीत् ॥ ७
सध्या सरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या ।
अशीतिभिर्लवैर्हीन तन्मुहूर्तं प्रचक्षते ॥ ८
विहित कामचाराणा यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ।
शेषमन्यन्मनुष्याणा कर्मचारेषु वै स्मृतम् ॥ ९
लोभात्प्रचार चरतस्तासु वेलासु वै नरान् ।
उपक्रान्तानि गृह्णीमो राक्षसै सह बालिशान् १०
अतो रात्रौ प्राप्नुवन्तो जल ब्रह्मविदो जना ।
गर्हयन्ति नरान्सर्वान्बलस्थान्नृपतीनपि ॥ ११
आरात्तिष्ठत मामह्य समीपमुपसर्पत ।
कस्मान्मा नाभिजानीत प्राप्त भागीरथीजलम् १२

अयीति कोमलामन्त्रणे ॥ ४ ॥ विलग्नमध्या कृश मध्या ॥ ६ ॥ पार्षती पार्षतदुहिता ॥ १५ ॥ इति आदि पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १६९ ॥

१७०

गते इति ॥ १ ॥ सोमाश्रय चन्द्रधरो रुद्र तस्य स्थान सोमाश्रयायणम् ॥ ३ ॥ उल्मुक ज्वलत्काष्ठम् ४ ॥ बलवत् अतिशायितम् ॥ ६ ॥ पूर्वरात्रागमेषु पश्चिमाया दिशि अर्धास्तमितार्कमण्डलरूपायां सध्या सरज्यते रक्ता भवति तस्यां मुहूर्त प्रस्थानकाल अशीतिभिर्लवैर्निमेषार्धैर्हीन प्रचक्षते ॥ ८ ॥ तदेव मुहूर्तं यक्षादीना कर्मचारेषु विहित अन्यन्मनुष्याणां कर्मचारेषु स्मृतमित्यन्वय । सध्यायामशीतिलवोपरि रात्रौ यक्षादीनामेव सचारकाल । अन्यदहर्मनुष्याणामित्यर्थ ॥ ९ ॥ जल प्राप्नुवतो नरान् ॥ ११ ॥

अङ्गारपर्ण गन्धर्व वित्त मा स्वबलाश्रयम् ।
अह हि मानी चेर्ष्युश्च कुबेरस्य प्रिय सखा ॥ १३
अङ्गारपर्णमित्येव ख्यात चेद वन मम ।
अनुगङ्ग चरन्कामाश्चित्र यत्र रमाम्यहम् ॥ १४
न कौणपा शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषा ।
इद समुपसर्पन्ति तत्कि समनुसर्पथ ॥ १५

अर्जुन उवाच ।

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्या च दुर्मते ।
रात्रावहनि संध्याया कस्य गुप्त परिग्रह ॥ १६
भुक्तो वाप्यथवाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गा प्राप्य सरिद्वराम् ॥
वय च शक्तिसपन्ना अकाले त्वामधृष्णुम ।
अशक्ता हि रणे क्रूर युष्मानर्चन्ति मानवा ॥ १८
पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनि सृता ।
गङ्गा गत्वा समुद्राम्भ सप्तधा समपद्यत ॥ १९
गङ्गा च यमुना चैव प्लक्षजाता सरस्वतीम् ।
रथस्था सरयूं चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ॥ २०
अपर्युषितपापास्ते नदी सप्त पिबन्ति ये ।
इय भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुन ॥ २१
देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ।
तथा पितॄन्वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभि ।
गङ्गा भवति वै प्राप्य कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ २२
असबाधा देवनदी स्वर्गसपादनी शुभा ।
कथमिच्छसि ता रोद्धु नैष धर्म सनातन ॥ २३
अनिवार्यमसबाध तव वाचा कथ वयम् ।
न स्पृशेम यथाकाम पुण्य भागीरथीजलम् ॥ २४

वैशपायन उवाच ।

अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आनम्य कार्मुकम् ।
मुमोच बाणान्निशितानहीनाशीविषानिव ॥ २५
उल्मुक भ्रामयस्तूर्ण पाण्डवश्चर्म चोत्तरम् ।
व्यपोहत शरास्तस्य सर्वानेव धनजय ॥ २६

अर्जुन उवाच ।

विभीषिका वै गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुच्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तेय फेनवत्प्रविलीयते ॥ २७
मानुषानतिगन्धर्वान्सर्वान्गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽह न तु मायया ॥ २८
पुरास्त्रमिदमाग्नेय प्रादात्किल बृहस्पति ।
भरद्वाजाय गन्धर्व गुरुर्मान्य शतक्रतो ॥ २९
भरद्वाजादग्निवेश्य अग्निवेशाद्गुरुर्मम ।
साध्विद मह्यमददद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तम ॥ ३०

वैशपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डव क्रुद्धो गन्धर्वाय मुमोच ह ।
प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेय ददाहास्य रथ तु तत् ॥ ३१
विरथ विप्लुत त तु स गन्धर्व महाबल ।
अस्त्रतेज प्रमूढ च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ ३२
शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनजय ।
भ्रातॄन्प्रति चकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३३
युधिष्ठिर तस्य भार्या प्रपेदे शरणार्थिनी ।
नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३४

गन्धर्व्युवाच ।

त्रायस्व मा महाभाग पतिं चेम विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरण प्राप्ता नाम्ना कुम्भीनसी प्रभो ॥ ३५

'न नहसा शृङ्गिणो वा न च देवाञ्जनस्रज । कुबेरस्य यथोष्णीष किं मा समुपसर्पथ ॥' इति प्राचीन पाठो देवबोधादिभिर्व्याख्यातत्वात् । हसान्ति विकसान्ति ते हसा । नमन्तो हसा येषा ते नहसा । भक्तानुग्राहका देवा सर्वत्राप्रतिहतगतयस्ते भवन्तो न भूचरत्वात् । कौणपा इति पाठे तु राक्षसा करालाकृतयो यूय न । रम्याकृतित्वात् । न कुलसा इति पाठेऽपि स एवार्थ । कुल स्यान्ति अन्त नयान्ति ते कुलसा । कुलकण्टका इत्यर्थ । शृङ्गिण कापालिका आभिचारिका वीरसाधनादिपरास्तेऽपि निशिथे जलप्रवेशार्हा न च शृङ्गकपालादि तच्चिह्न युष्मासु दृश्यते । न च देवाञ्जनस्रज । देवाना सबन्धीनि अञ्जनादीनि दिव्यदृष्टिप्रदानि स्रजश्च आकाशादिगतिप्रदा येषु सन्ति ते गन्धर्वयक्षादय उल्मुकधारित्वात् । जले शब्दकरत्वाच्च यक्षादिसङ्गविदामप्यज्ञातत्वात् । कुबेरस्य उष्णीषमिवोष्णीष शिरोमण्डनभूत सन्त मा किं समनुसर्पथ हेलया उपयाथ । यद्वा कुबेरस्य कुत्सितशरीरस्य हीनशक्ते यथा उष्णीष य कश्चित् हेलया उपसर्पति तद्वन्मा कथ जानीथेत्यर्थ ॥१५॥ यत्तु रात्रौ जल न स्प्रष्टव्यमित्युक्त तत्राह समुद्रे इति ॥१६॥ अह हि मानीत्युक्त तत्राह वयमिति अधृष्णुम धर्षितवन्त ॥१८॥ सप्तधा वस्वोकसारा नलिनीपावनी सीता चक्षु सिन्धुरलकनन्देति सप्तधा गत्वा समुद्राम्भ समपद्यतेति योजना ॥१९॥ अपर्युषितपापा नि शोषितपापा । एक आकाशरूप वप्र तट यस्या सा । 'तट वप्रम्' इति मेदिनी ॥ २१ ॥ असबाधा नि सङ्कटा इतरनदीवत्प्रावृषि रजस्वलात्वेन क्षणमप्यस्पृश्यत्व न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ २३ ॥ अहीन्सर्पान् आशीविषान्विषदष्ट्रान् ॥२५॥ चर्म छत्राकार आयुधपातत्राणम् । व्यपोहत अपसारितवान् ॥ २६ ॥ मानुषानतिमानुषाधिकान् लक्षयेऽतो दिव्येनास्त्रेण योत्स्ये ॥ २८ ॥ विप्लुत स्थाच्च्युत अत एव प्रमूढम् ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
युद्धे जित यशोहीन स्त्रीनाथमपराक्रमम् ।
को निहन्याद्रिपु तात मुञ्चेम रिपुसूदन ॥ ३६
अर्जुन उवाच ।
जीवित प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व मा शुच ।
प्रदिशत्यभय तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ ३७
गन्धर्व उवाच ।
जितोऽह पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग न नाम्ना जनससदि ॥ ३८
साध्विम लब्धवाँल्लाभ योऽह दिव्यास्त्रधारिणम्
गान्धर्व्या माययेच्छामि सयोजयितुमर्जुनम् ॥ ३९
अस्त्राग्निना विचित्रोऽय दग्धो मे रथ उत्तम ।
सोऽह चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ४०
सभृता चैव विद्येय तपसेह मया पुरा ।
निवेदयिष्ये तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ४१
सस्तम्भयित्वा तरसा जित शरणमागतम् ।
यो रिपु योजयेत्प्राणै कल्याण किं न सोऽर्हति ॥
चाक्षुषी नाम विद्येय या सोमाय ददौ मनु ।
ददौ स विश्वावसवे मम विश्वावसुर्ददौ ॥ ४३
सेय कापुरुष प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति ।
आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्य प्रतिनिबोध मे ॥
यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किंचन ।
तत्पश्येद्यादृश चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४५
एकपादेन षण्मासान् स्थितो विद्या लभेदिमाम् ।
अनुनेष्याम्यह विद्या स्वय तुभ्य व्रते कृते ॥ ४६
विद्यया ह्यनया राजन्वय नृभ्यो विशेषिता ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रदर्शिन ॥ ४७
गन्धर्वजानामश्वानामह पुरुषसत्तम ।
भ्रातृभ्यस्तव तुभ्य च पृथग्दाता शत शतम् ॥ ४८
देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनोजवा ।
क्षीणाक्षीणाभवन्त्येते न हीयन्ते च रहस ॥ ४९
पुरा कृत महेन्द्रस्य वज्र वृत्रनिबर्हणम् ।
दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्धनि ॥ ५०
ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोके यशोधन किंचित्सैव वज्रतनु स्मृता ॥ ५१
वज्रपाणिर्ब्राह्मण स्यात् क्षत्र वज्ररथ स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयस ॥ ५२
क्षत्रवज्रस्य भागेन अवध्या वाजिन स्मृता ।
रथाङ्गवडवा सूते शूराश्चाश्वेषु ये मता ॥ ५३
कामवर्णा कामजवा कामत समुपस्थिता ।
इति गन्धर्वजा काम पूरयिष्यन्ति मे हया ॥५४
अर्जुन उवाच ।
यदि प्रीतेन मे दत्त सशये जीवितस्य वा ।
विद्याधन श्रुत वाऽपि न तद्गन्धर्व रोचये ॥ ५५

स्त्री नाथो रक्षिता यस्य तम् ॥ ३६ ॥ अङ्गारवत् भास्वर दु स्पर्शो च पर्ण वाहन रथो यस्य सोऽङ्गारपर्णस्तस्य भावस्तत्ताम् ॥ ३८ ॥ लाभ लाभवत्सुखद सखायम् ॥ ३९ ॥ सभृता अर्जिता तपसा ॥ ४१ ॥ प्राणैर्योजयेत् न हन्यात् ॥ ४२ ॥ यदिति तत् धर्मिस्वरूप पश्येत् यादृश यद्धर्मविशिष्ट सामान्यतो विशेषतश्च सर्वे सर्वावस्थ वस्तु सर्वदा स्वसकल्पानुसारेण पश्येदित्यर्थ ॥४५॥ अनुनेष्यामि पश्चात्प्रापयिष्यामि ॥ ४६ ॥ विशेषिता विशिष्टा अविशिष्टास्तुल्या । अनुभावस्य आकाशगमनादृश्यत्वादे प्रदर्शिन दर्शनशीला ॥ ४७ ॥ क्षीणाश्च अक्षीणाश्च क्षीणाक्षीणा । वृद्धास्तरुणा वा एते न भवन्ति । रहसो वेगान्च न हीयन्ते इति नकारानुषङ्गेण योज्य । क्षीणा क्षीणा इति पाठे समर्था समर्था इत्यर्थ । ऐश्वर्यार्थस्य क्षयते कर्तरि निष्ठाया दैर्घ्ये णत्व च । एते रहसो वेगातिशयान्न हीयन्ते अपि तु आधिकमाधिक समर्था भवन्तीत्यर्थ ॥ ४९ ॥ अश्वोत्पत्तिमाह चतुर्भि पुरेति ॥ ५० ॥ भागीकृत शीर्णत्वादनेकधा भूतो वज्रभागस्तेषु तेषु स्थानेषु देवैरुपास्यते । स्थानान्येव सामान्यतो विशेषतश्चाह । लोके इति । यशोधन उत्कृष्ट स्पृहणीय सैव वज्रतनु वज्रस्य स्वरूपम् । सैवेति विधेयलिङ्गापेक्षया स्त्रीत्वम् । तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेतिवत् ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणस्य पाणि हवि प्रदत्वात् वज्र । इतरेषामार्त्विज्याभावेन हवि प्रक्षेपानर्हत्वात् । अत स देवैरुपास्यते । रथो हि देवब्राह्मणद्विषां नाशहेतुत्वाद्वज्र देवोपास्य । दानकर्मणोरपि ब्रह्मक्षत्रप्रीतिकरत्वाद्वज्रत्वम् । तेन वज्रवन्तो ब्राह्मणादयो देवैरुपजप्यन्त इत्यर्थ ॥ ५२ ॥ प्रकृते किमायात तदाह । क्षत्रेति । क्षत्रवज्र रथ तस्य भागेन अशत्वेन । अवध्या । अवधिभूता । वाजिनो वेगवन्त । रथस्य वज्रत्वे अश्वोत्कर्ष एव मुख्य न ध्वजादिकमित्यर्थ । रथाङ्ग रथचालकम् वडवा अश्वा । ये शूरास्ते च रथाङ्गम् । रथिना तुल्याश्च इत्यर्थ ॥५३॥ स्वीयेष्वश्वेषु विशेषमाह कामेति । गन्धर्वजा गन्धर्वलोकजा ॥ ५४ ॥ प्रीतेन दत्तमपि प्रतिप्रदानमन्तरेण न रोचये । 'ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विध प्रीतिलक्षणम्' इत्युक्ते । अन्यथा ऋणित्व मम स्यादिति भाव । पक्षान्तरे तु मम यशोहानि ॥ ५५ ॥

गन्धर्व उवाच ।
संयोगो वै प्रीतिकरो महत्सु प्रतिदृश्यते ।
जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५६
त्वत्तोऽप्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ।
तथैव योग्यं बीभत्सो चिराय भरतर्षभ ॥ ५७
अर्जुन उवाच ।
त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान्संयोगः शाश्वतोऽस्तु नौ
सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं भवेत् ॥ ५८
कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः ।
यान्तो वेदविदः सर्वे सन्तो रात्रावरिंदमाः ॥ ५९
गन्धर्व उवाच ।
अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।
यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया वै पाण्डुनन्दनाः ६०
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगदानवाः ।
विस्तरं कुरुवंशस्य धीमन्तः कथयन्ति ते ॥ ६१
नारदप्रभृतीनां तु देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान्कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ६२
स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम् ।
इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः सुकुलस्य ते ॥ ६३
वेदे धनुषि चाचार्यमभिजानामि तेऽर्जुन ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६४
धर्मं वायुं च शक्रं च विजानाम्यश्विनौ तथा ।
पाण्डुं च कुरुशार्दूल षडेतान्कुरुवर्धनान् ।
पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान् ॥ ६५
दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रभृतां वराः ।
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ६६
उत्तमां च मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम् ।
जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणाम् ॥ ६७
स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान् क्षन्तुमर्हति ।
धर्षणामात्मनः पश्यन्बाहुद्रविणमाश्रितः ॥ ६८
नक्तं च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्धते ।
यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत् ॥ ६९
सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्धन ।
येन तेनेह विधिना कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ७०
ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन्विजितस्त्वया ॥
यस्तु स्यात्क्षत्रियः कश्चित्कामवृत्तः परंतप ।
नक्तं च युधि युध्येत न स जीवेत्कथंचन ॥ ७२
यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः ।
जयेन्नक्तंचरान्सर्वान्सपुरोहितधूर्गतः ॥ ७३
तस्मात्तापत्य यत्किंचिन्नृणां श्रेय इहेप्सितम् ।
तस्मिन्कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः
वेदे षडङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः ।
धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ७५
जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च तदनन्तरम् ।
यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवाञ्शुचिः ॥
लाभं लब्धुमलब्धं वा लब्धं वा परिरक्षितुम् ।
पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ ७७
पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
प्राप्तुं वसुमतीं सर्वां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ ७८
न हि केवलशौर्येण तापत्याभिजनेन च ।
जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ ७९
तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्धन ।
ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ ८०

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वणि गन्धर्वपराभवे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।
तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह । तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थं विनिश्चितम् ॥ १
तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् । कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् २

आद्यं पक्षमादत्ते संयोग इत्यादिना ॥ ५६ ॥ युष्मभ्यः युष्मत्तः । यत् यस्माद्धेतोः ॥ ५८ ॥ अनग्नयः दारहीनत्वात् । अनाहुतयः समावृत्तत्वात् । आश्रमविशेषहीनोऽब्राह्मणो धर्षणीय इत्यर्थः ॥ ६० ॥ मनोबुद्धिं मनः सहिता बुद्धिं संकल्पनिश्चयौ । भावितात्मनां शोधितचित्तानाम् ॥ ६७ ॥ बाहुद्रविणं बाहुबलम् ॥ ६८ ॥ कामवृत्तः कृतदारः ॥ ७२ ॥ लाभं लब्धव्यं धनम् ॥ ७७ ॥ इति आदिपर्वणि नै० भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

पुरोहितप्रसादादेव तापत्यत्वं ख्यापयितुं तापत्येति संबोधनं कृतं तदर्थं पृच्छति । तापत्य इति । तापत्यार्थं तापत्यपदार्थम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ॥ ३
गन्धर्व उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् ।
यथावदखिलां पार्थ सर्वबुद्धिमतां वर ॥ ४
उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वच ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना भव ॥ ५
य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा ।
एतस्य तपती नाम बभूव सदृशी सुता ॥ ६
विवस्वतो वै देवस्य सावित्र्यवरजा विभो ।
विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ॥ ७
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी ।
नाप्सरा न च गन्धर्वी तथारूपेण काचन ॥ ८
सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना ।
स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेषा चैव भामिनी ॥
न तस्याः सदृशं कंचित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
भर्तारं सविता मेने रूपशीलगुणश्रुतैः ॥ १०
सम्प्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरं तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११
अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली ।
सूर्यमाराधयामास नृपः संवरणस्तदा ॥ १२
अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च नियतः शुचिः ।
नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ॥ १३
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दन ।
अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४
ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि ।
तपत्याः सदृशं मेने सूर्यः संवरणं पतिम् ॥ १५
दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् ।
नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय च ॥ १६
यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा ।
तथा भुवि महीपालो दीप्त्या संवरणोऽभवत् ॥
यथाऽर्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः ।
तथा संवरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः ॥ १८
स सोममतिकान्तत्वादादित्यमतितेजसा ।
बभूव नृपतिः श्रीमान्सुहृदां दुर्हृदामपि ॥ १९
एवंगुणस्य नृपतेस्तथावृत्तस्य कौरव ।
तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २०
स कदाचिदथो राजा श्रीमानमितविक्रमः ।
चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१
चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासासमन्वितः ।
ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२
स मृताश्वश्चरन्पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृप ।
ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३
स एक एकामासाद्य कन्यां परबलार्दनः ।
तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४
स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् ।
पुनः संतर्कयामास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५
वपुषा वर्चसा चैव शिखामिव विभावसोः ।
प्रसन्नत्वेन कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ २६
गिरिपृष्ठे तु सा यस्मिन्स्थिता स्वसितलोचना ।
विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ॥ २७
तस्या रूपेण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ।
स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २८
अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वलोकेषु योषितः ।
अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥
जन्मप्रभृति यत्किंचिद्दृष्टवान्स महीपतिः ।
रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किंचन ॥ ३०
तया बद्धमनश्चक्षुः पाशैर्गुणमयैस्तदा ।
न चचाल ततो देशाद्बुबुधे न च किंचन ॥ ३१
अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् ।
लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३२
एवं संतर्कयामास रूपद्रविणसंपदा ।
कन्यामसदृशीं लोके नृपः संवरणस्तदा ॥ ३३
तां च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः ।
जगाम मनसा चिन्तां कामबाणेन पीडितः ॥ ३४
दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना ।
अप्रगल्भां प्रगल्भस्तां तदोवाच मनोहराम् ॥ ३५
काऽसि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि ।
कथं च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३६
त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता ।
विभूषणमिवैतेषां भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३७
न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् ।
न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३८
या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वाऽपि वराङ्गनाः ।
न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३९

धिष्ण्येन मण्डलेन ॥ ६ ॥ सम्प्रदानं दानमात्रम् ॥ ११ ॥ सुहृदां दुर्हृदामपि मध्ये श्रीमान् ॥ १९ ॥ क्षुपः गुल्मः 'ह्रस्वशाखा शिफः क्षुपः' इत्यमरः ॥ २८ ॥ मत्तेवकाशत इति मत्तकाशिनी ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात्कान्ततरं तव ।
वदनं पद्मपत्राक्षि मां मथ्नातीव मन्मथः ॥ ४०
एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा ।
कामार्तं निर्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किंचन ॥ ४१
ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामिनीव चाभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४२
तामन्वेष्टुं स नृपतिः परिचक्राम सर्वतः ।
वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत्तदा ॥ ४३
अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च ।
निश्चेष्टः पार्थिवश्रेष्ठो मुहूर्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४४

इति श्रीमहा० आ० चैत्ररथपर्वणि तपत्युपाख्याने एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

गन्धर्व उवाच ।

अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः ।
पातनः शत्रुसङ्घानां पपात धरणीतले ॥ १
तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी ।
पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २
अथाबभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् ।
तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३
उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते न त्वमर्हस्यरिंदम ॥ ४
मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ ।
एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ॥ ५
ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् ।
अथ तामसितापाङ्गीमाबभाषे स पार्थिवः ॥ ६
मन्मथाग्निपरीतात्मा संदिग्धाक्षरया गिरा ।
साधु त्वमसितापाङ्गि कामार्तं मत्तकाशिनि ॥७
भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् ।
त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ॥८
कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति ।
दष्टमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ॥ ९
सा त्वं पीनायतश्रोणि मामाप्नुहि वरानने ।
त्वदधीना हि मे प्राणाः किंनरोद्गीतभाषिणि १०
चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुप्रतिमानने ।
न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्यामि खलु जीवितुम् ११
कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम् ।
तस्मात्कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ १२
भक्तं मामसितापाङ्गि न परित्यक्तुमर्हसि ।
त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भाविनि ॥१३
त्वद्दर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम् ।
न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि रोचते ॥ १४
प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि ।
दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ॥ १५
अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्रिभिः ।
मन्मथाग्निसमुद्भूतं दाहं कमललोचने ॥ १६
प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रह्लादयस्व मे ।
पुष्पायुधं दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम् ॥ १७
त्वद्दर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः ।
उपशामय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ॥ १८
गान्धर्वेण विवाहेन मामुपैहि वराङ्गने ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥१९

तपत्युवाच ।

नाहमीशात्मनो राजन्कन्या पितृमती ह्यहम् ।
मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ २०
यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर ।
दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ २१
न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः २२

वनजपत्राक्षीं जलजपत्राक्षीम् ॥ ४३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमो० ॥ १७१

१७२

अथेति ॥ १ ॥ प्रहसन् अन्य इव ॥ ४ ॥ आविष्कृतः प्रख्यातः स्त्रीलिङ्गपाठे तु आविर्भूतास्मि ॥ ५ ॥ प्रजहन्ति प्रजहति ॥ ८ ॥ अनाक्रन्दे अत्रातरि काले । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः । त्रातर्यपि च पुंसि स्यात्' इति मेदिनी ॥ ९ ॥ रोचते रुचिर्भवति ॥ १४ ॥ भूयः अधिकं अहरः हृतवानसि ॥ २१ ॥ तर्हि क्रियतां सङ्ग इति चेत्तत्राह । न चेति ॥ २२ ॥

का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम् ।
कन्या नाभिलषेन्नाथ भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ २३
तस्मादेवं गते काले याचस्व पितरं मम ।
आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ २४
स चेत्कामयते दातुं तव मामरिसूदन ।
भविष्याम्यद्य ते राजन्सततं वशवर्तिनी ॥ २५
अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २६

इति श्रीमहा० आदिपर्वणि चैत्ररथप० तपत्युपाख्याने द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १
अन्वेषमाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम् ।
अमात्यः सानुयात्रश्च तं ददर्श महावने ॥ २
क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरस्तं पतितं भुवि ॥ ३
बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना ।
त्वरया चोपसंगम्य स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ ४
तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम् ।
भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ॥ ५
प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या नयेन च ।
अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगतज्वरः ॥ ६
उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम् ।
मा भैर्मनुजशार्दूल भद्रमस्तु तवानघ ॥ ७
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तं तर्कयामास वै नृपम् ।
पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ८
वारिणा च सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषेचयत् ।
अस्पृशन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ९
ततः प्रत्यागतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः ।
सर्वं विसर्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ १०
ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम् ।
स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन्पुनरुपाविशत् ॥ ११
ततस्तस्मिन्गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ।
आरिराधयिषुः सूर्यं तस्थावूर्ध्वमुखः क्षितौ ॥ १२
जगाम मनसा चैव वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
पुरोहितममित्रघ्नः तदा संवरणो नृपः ॥ १३
नक्तंदिनमथैकत्र स्थिते तस्मिञ्जनाधिपे ।
अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १४
स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम् ।
दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः ॥ १५
तथा तु नियतात्मानं तं नृपं मुनिसत्तमः ।
आबभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १६
स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १७
सहस्रांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
वसिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १८
तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम् ।
महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेप्सितम् ॥ १९
यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर ।
तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ २०
एवमुक्तः स तेनर्षिर्वसिष्ठः प्रत्यभाषत ।
प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ॥ २१
वसिष्ठ उवाच ।
यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
तां त्वा संवरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ २२

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

एवमिति ॥ १ ॥ अनुयात्रं शिबिरभाण्डाद्याहर्तृभिः सहितः सानुयात्रः ॥ २ ॥ निरस्तं तपत्या त्यक्तम् ॥ ३ ॥ आगतसंभ्रमः जातभयः ॥ ४ ॥ पुण्डरीकयुक्तेन सुगन्धिना । उशीरमूलेन निर्मितं मुकुटं दाहापनयनार्थं राज्ञः शिरसि निहितमात्रं अस्फुटत् विशीर्णं सद्यः शुष्कमभूदित्यर्थः । पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥ बलं सैन्यम् ॥ १० ॥ गिरिप्रस्थे शैलशिखरे ॥ ११ ॥ द्वादशमे द्वादशसंख्यया मिते ॥ १४ ॥ दिव्येन विधिना योगबलेन ॥ १५ ॥ पश्यतः सतः पश्यतोर्थे वा ॥ १७ ॥

अस्पृशत्समुखमिति

स हि राजा बृहत्कीर्तिर्धर्मार्थविदुदारधी ।
युक्त सवरणो भर्ता दुहितुस्ते विहगम ॥ २३
इत्युक्त स तदा तेन ददानीत्येव निश्चित ।
प्रत्यभाषत त विप्र प्रतिनन्द्य दिवाकर ॥ २४
वर सवरणो राज्ञा त्वमृषीणा वरो मुने ।
तपती योषिता श्रेष्ठा किमन्यदपवर्जनात् ॥ २५
तत सर्वानवद्याङ्गी तपती तपन स्वयम् ।
ददौ सवरणस्यार्थे वासिष्ठाय महात्मने ॥ २६
प्रतिजग्राह ता कन्या महर्षिस्तपती तदा ।
वासिष्ठोऽथ विसृष्टस्तु पुनरेवाजगाम ह ॥ २७
यत्र विख्यातकीर्ति स कुरूणामृषभोऽभवत् ।
स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ॥ २८
दृष्ट्वा च देवकन्या ता तपती चारुहासिनीम् ।
वासिष्ठेन सहायान्ती संहृष्टोऽभ्यधिक बभौ ॥२९
रुरुचे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नमस्तलात् ।
सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ३०
कृच्छ्राद्द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञ समाहिते ।
आजगाम विशुद्धात्मा वासिष्ठो भगवानृषि ॥ ३१
तपसाराध्य वरद देव गोपतिमीश्वरम् ।
लेभे सवरणो भार्या वासिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ३२
ततस्तस्मिन्गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते ।
जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्या स नरर्षभ ॥ ३३
वासिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे ।
सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्तुं सह भार्यया ॥ ३४
तत पुरे च राष्ट्रे च वनेषूपवनेषु च ।
आदिदेश महीपालस्तमेव सचिव तदा ॥ ३५
नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाप्य वासिष्ठोऽथापचक्रमे ।
सोऽथ राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरो यथा ३६
ततो द्वादशवर्षाणि काननेषु वनेषु च ।
रेमे तस्मिन्गिरौ राजा तथैव सह भार्यया ३७
तस्य राज्ञ पुरे तस्मिन्समा द्वादश सत्तम ।
न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य भारत ॥ ३८
ततस्तस्यामनावृष्ट्या प्रवृत्तायामरिंदम ।
प्रजा क्षयमुपाजग्मु सर्वा सस्थाणुजङ्गमा ॥३९
तस्मिंस्तथाविधे काले वर्तमाने सुदारुणे ।
नावश्याय पपातोर्व्या तत सस्यानि नारुहन् ४०
ततो विभ्रान्तमनसो जना क्षुद्भयपीडिता ।
गृहाणि सपरित्यज्य बभ्रमु प्रदिशो दिश ॥ ४१
ततस्तस्मिन्पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहा ।
परस्परममर्यादा क्षुधार्ता जघ्निरे जना ॥ ४२
तत्क्षुधार्तैर्निराहारै शवभूतैस्तथा नरै ।
अभवत्प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ ४३
ततस्तत्तादृश दृष्ट्वा स एव भगवानृषि ।
अभ्यवर्षत धर्मात्मा वासिष्ठो मुनिसत्तम ॥ ४४
त च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत्पुरम् ।
तपत्या सहित राजन्व्युषित शाश्वती समा ।
तत प्रवृष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा ॥ ४५
तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगर पुन ।
प्रववर्ष सहस्राक्ष सस्यानि जनयन्प्रभु ॥ ४६
तत सराष्ट्रं मुमुदे तत्पुर परया मुदा ।
तेन पार्थिवमुख्येन भावित भावितात्मना ॥ ४७
ततो द्वादशवर्षाणि पुनरीजे नराधिप ।
तपत्या सहित पत्न्या यथा शच्या मरुत्पति ४८

गन्धर्व उवाच ।

एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्व यथा मत ॥ ४९
तस्या सजनयामास कुरु सवरणो नृप ।
तपत्या तपता श्रेष्ठ तापत्यस्त्व ततोऽर्जुन ॥ ५०

इति श्रीम० आदिप० चैत्ररथप० तपत्युपाख्यानसमाप्तौ त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

विहगम हे खेचर ॥ २३ ॥ किमन्यत् श्रेष्ठम् । अपवर्जनात् दानात् ॥ २५ ॥ कृच्छ्रात् क्लेशात् द्वादश रात्रसाध्ये समाहिते समाधौ नियमे समाप्ते सति ॥३१॥ गोपतिं सूर्यम् ॥ ३२ ॥ न ववर्ष राज्ञ कामासक्त्या वार्षिकज्योतिष्टोमादिक्रियालोपात् ॥ ३८ ॥ अवश्याय नीहारोऽपि न पपात कुतो वृष्टिरित्यर्थ ॥ ४० ॥ तत् तदा शवभूतै मृतसदृशै ॥ ४३ ॥ इति आदिपर्वणि नै० भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

१७४

वैशंपायन उवाच।
स गन्धर्ववच श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ ।
अर्जुन परया भक्त्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १
उवाच च महेष्वासो गन्धर्व कुरुसत्तम ।
जातकौतूहलोऽतीव वसिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २
वासिष्ठ इति तस्यैतदृषेर्नाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यह श्रोतु यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३
य एष गन्धर्वपते पूर्वेषा न पुरोहित ।
आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषि ॥ ४
गन्धर्व उवाच ।
ब्रह्मणो मानस पुत्रो वसिष्ठोऽरुन्धतीपति ।
तपसा निर्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ॥ ५
कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ सववाहतु ।
इन्द्रियाणा वशकरो वासिष्ठ इति चोच्यते ॥ ६
यस्तु नोच्छेदन चक्रे कुशिकानामुदारधी ।
विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम् ॥ ७
पुत्रव्यसनसतप्त शक्तिमानप्यशक्तवत् ।
विश्वामित्रविनाशाय न चक्रे कर्म दारुणम् ॥ ८
मृताश्च पुनराहर्तुं शक्त पुत्रान्यमक्षयात् ।
कृतान्त नातिचक्राम वेलामिव महोदधि ॥ ९
य प्राप्य विजितात्मान महात्मान नराधिपा ।
इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् ॥१०
पुरोहितमिम प्राप्य वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
ईजिरे क्रतुभिश्चैव नृपास्ते कुरुनन्दन ॥ ११
स हि तान्याजयामास सर्वान्नृपतिसत्तमान् ।
ब्रह्मर्षि पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ १२
तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सित ।
ब्राह्मणो गुणवान्कश्चित्पुरोधा प्रतिदृश्यताम् १३
क्षत्रियेणाभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
पूर्वं पुरोहित कार्य पार्थ राज्याभिवृद्धये ॥ १४
मही जिगीषता राज्ञा ब्रह्मकार्य पुर सरम् ।
तस्मात्पुरोहित कश्चिद्गुणवान्विजितेन्द्रिय ।
विद्वान्भवतु वो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ॥१५

इ० श्रीम० आदिप० चैत्ररथप० पुरोहितकरणकथने चतु सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७४ ॥

१७५

अर्जुन उवाच ।
किंनिमित्तमभूद्वैर विश्वामित्रवसिष्ठयो ।
वसतोराश्रमे दिव्ये शस न सर्वमेव तत् ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
इद वासिष्ठमाख्यान पुराण परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २
कान्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ ।
गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसभव ॥ ३
तस्य धर्मात्मन पुत्र समृद्धबलवाहन ।
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दन ॥ ४
स चचार सहामात्यो मृगया गहने वने ।
मृगान्विध्यन्वराहाश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५
व्यायामकर्शित सोऽथ मृगलिप्सु पिपासित ।
आजगाम नरश्रेष्ठ वसिष्ठस्याश्रम प्रति ॥ ६
तमागतमभिप्रेक्ष्य वसिष्ठ श्रेष्ठभागृषि ।
विश्वामित्र नरश्रेष्ठ प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७
पाद्यार्घ्याचमनीयैस्त स्वागतेन च भारत ।
तथैव परिजग्राह वन्येन हविषा तदा ॥ ८
तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मन ।
उक्ता कामान्प्रयच्छेति सा कामान्दुह्यते सदा ९
ग्राम्यारण्याश्चौषधीश्च दुदुहे पय एव च ।
षड्रस चामृतनिभ रसायनमनुत्तमम् ॥ १०
भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन ॥११
रत्नानि च महार्हाणि वासासि विविधानि च ।
तै कामै सर्वसपूर्णै पूजितश्च महीपति ॥ १२

१७४

स गन्धर्वेति ॥१॥ अपराधेन पुत्रशतवधरूपण ॥ ७ ॥ प्रकरणार्थमुपसहरति तस्मादिति ॥१५॥ इति श्री०नै०भा० भा० चतु सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७४ ॥

१७५

किंनिमित्तमिति ॥ १ ॥ मरुधन्वसु मरुसज्ञकेष्वल्पजलप्रदेशेषु। 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी ॥ ५ ॥ व्यायामकर्शित श्रमेण म्लान ॥ ६ ॥ श्रेष्ठभाक्पूज्यपूजक ॥ ७ ॥ परिजग्राह निमन्त्रितवान् ॥ ८ ॥ ग्राम्या व्रीह्यादय । आरण्या नीवारादय । षड्रसा मधुरादय । रसायन दिव्यदेहतापादकम् ॥ १० ॥ पेयानि क्षीरादीनि भक्ष्याणि दतैरवखण्डनीयान्यपूपादीनि । लेह्यानि पायसादीनि । चोष्याणि इक्षुकाण्डादीनि ॥ ११ ॥

सामात्य सबलश्चैव तुतोष स भृश तदा ।
षडुन्नता सुपार्श्वोरु पृथुपञ्चसमावृताम् ॥ १३
मण्डूकनेत्रा स्वाकारा पीनोध्नसमनिन्दिताम् ।
सुवालधिं शङ्कुकर्णा चारुशृङ्गा मनोरमाम् ॥१४
पुष्टायतशिरोग्रीवा विस्मित सोऽभिवीक्ष्य ताम्।
अभिनन्द्य स ता राजा नन्दिनी गाधिनन्दन १५
अब्रवीच्च भृश तुष्ट स राजा तमृषिं तदा ।
अर्बुदेन गवा ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुन ॥ १६
नन्दिनीं सम्प्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्य महामुने ।
वसिष्ठ उवाच ।
देवतातिथिपित्रर्थं याज्यार्थं च पयस्विनी ॥ १७
अदेया नन्दिनीय वै राज्येनापि तवानघ ।
विश्वामित्र उवाच ।
क्षत्रियोऽह भवान्विप्रस्तप स्वाध्यायसाधन १८
ब्राह्मणेषु कुतो वीर्य प्रशान्तेषु धृतात्मसु ।
अर्बुदेन गवा यस्त्व न ददासि ममेप्सितम् ॥ १९
स्वधर्मं न प्रहास्यामि नेष्यामि च बलेन गाम् ।
वसिष्ठ उवाच ।
बलस्थश्चासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रिय ॥२०
यथेच्छसि तथा क्षिप्र कुरु मा त्व विचारय ।
गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तस्तथा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ॥ २१
हसचन्द्रप्रतीकाशा नन्दिनीं ता जहार गाम् ।
कशादण्डप्रणुदिता काल्यमानामितस्तत ॥ २२
हम्भायमाना कल्याणी वसिष्ठस्याथ नन्दिनी ।
आगम्याभिमुखी पार्थ तस्थौ भगवदुन्मुखी २३
भृश च ताड्यमाना वै न जगामाश्रमात्तत ।
वसिष्ठ उवाच ।
शृणोमि ते रव भद्रे विनदन्त्या पुन पुन ॥ २४
ह्रियसे त्व बलाद्भद्रे विश्वामित्रेण नन्दिनी ।
किं कर्तव्य मया तत्र क्षमावान्ब्राह्मणो ह्यहम् २५
गन्धर्व उवाच ।
सा भयान्नन्दिनी तेषा बलाना भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विग्ना वसिष्ठ समुपागमत् ॥ २६

गौरुवाच ।
कशाग्रदण्डाभिहता क्रोशन्तीमामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन्किमुपेक्षसे ॥ २७
गन्धर्व उवाच ।
नन्दिन्यामेव क्रन्दन्त्या धर्षिताया महामुनि ।
न चुक्षुभे तदा धैर्यान्न चचाल धृतव्रत ॥ २८
वसिष्ठ उवाच ।
क्षत्रियाणा बल तेजो ब्राह्मणाना क्षमा बलम् ।
क्षमा मा भजते यस्माद्गम्यता यदि रोचते ॥ २९
नन्दिन्युवाच ।
किं नु त्यक्ताऽस्मि भगवन्यदेव त्व प्रभाषसे ।
अत्यक्ताऽह त्वया ब्रह्मन्नेतु शक्या न वै बलात् ३०
वसिष्ठ उवाच ।
न त्वा त्यजामि कल्याणि स्थीयता यदि शक्यते
दृढेन दाम्ना बद्धैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३१
गन्धर्व उवाच ।
स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य पयस्विनी ।
ऊर्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ रौद्रदर्शना ॥ ३२
क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्भारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्य व्यद्रावयत सर्वश ॥ ३३
कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्तत ।
क्रोधरक्तेक्षणा क्रोध भूय एव समाददे ॥ ३४
आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ ।
अङ्गारवर्ष मुञ्चन्ती मुहुर्वालधितो महत् ॥ ३५
असृजत्पह्लवान्पुच्छात्प्रस्रवाद्द्राविडाञ्छकान् ।
योनिदेशाच्च यवनान् शकृत शबरान्बहून् ॥ ३६
मूत्रतश्चासृजत्काश्चिच्छबराश्चैव पार्श्वत ।
पौण्ड्रान्किरातान्यवनान्सिंहलान्बर्बरान्खसान् ३७
चिबुकाश्च पुलिन्दाश्च चीनान्हूणान्सकेरलान् ।
ससर्ज फेनत सा गौर्म्लेच्छान्बहुविधानपि ३८
तैर्विसृष्टैर्महासैन्यैर्नानाम्लेच्छगणैस्तदा ।
नानावरणसच्छन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ॥ ३९
अवाकीर्यत सरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यत ।
एकैकश्च तदा योध पञ्चभि सप्तभिर्वृत ॥ ४०

सबल ससैन्य ।षडुन्नताम् षडायता । शिरो ग्रीवा सक्थिनी च सास्ना पुच्छमथस्तना । शुभान्येतानि धेनूनामायतानि प्र चक्षते । तथा पृथुभि पञ्चभिरङ्गै समावृता युक्ताम् । ललाट श्रवणौ चैव नयनद्वितय तथा । पृथून्येतानि शस्यन्ते धेनूना पञ्चसूरिभि ॥ १३ ॥ मण्डूकस्येव उच्छूने नेत्रे यस्या । पीन ऊध क्षीराशयो यस्यास्ता पीनोधस । सुवालधिं शोभनपुच्छा । शङ्कु इव तीक्ष्णाग्रौ कर्णौ यस्या सा ॥ १४ ॥ नन्दिनीं नामत ॥ १५ ॥ कशादण्डप्रणुदिता कशाघातेन खेद प्रापिताम् । काल्यमाना इतस्ततो निरोध्यमानाम् ॥ २२ ॥ पल्हवादयो म्लेन्छविशेषा प्रस्रवात् ऊध प्रदेशात् शकृत गोमयात् ॥ ३६ ॥ विष्टभ्य व्याप्य ॥ ४७ ॥

अमुञ्चन्त तु पन्थान तमृषि ऋषिसत्तम ।
जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥
आदि० १७६ ११

अस्त्रवर्षेण महता वध्यमान बल तदा ।
प्रभग्न सर्वतस्त्रस्त विश्वामित्रस्य पद्यत ॥ ४१
न च प्राणैर्वियुज्यन्ते केचित्तत्रास्य सैनिका ।
विश्वामित्रस्य सक्रुद्धैर्वासिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ४२
सा गौस्तत्सकल सैन्य कालयामास दूरत ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्य काल्यमान त्रियोजनम् ॥ ४३
क्रोशमान भयोद्विग्न त्रातार नाध्यगच्छत ।
दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्य ब्रह्मतेजोभव तदा ॥ ४४
विश्वामित्र क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत् ।
धिग्बल क्षत्रियबल ब्रह्मतेजोबल बलम् ॥ ४५
बलाबल विनिश्चित्य तप एव पर बलम् ।
स राज्य स्फीतमुत्सृज्य ता च दीप्ता नृपश्रियम् ॥
भोगाश्च पृष्ठत कृत्वा तपस्येव मनोदधे ।
स गत्वा तपसा सिद्धि लोकान्विष्टभ्य तेजसा ४७
तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ।
अपिबच्च तत सोममिन्द्रेण सह कौशिक ॥ ४८

इति श्रीमहा० आदि० चैत्र० वासिष्ठे विश्वामित्रपराभवे पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७५ ॥

१७६

गन्धर्व उवाच ।

कल्माषपाद इत्येव लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवशज पार्थ तेजसाऽसदृशो भुवि ॥ १
स कदाचिद्वन राजा मृगया निर्ययौ पुरात् ।
मृगान्विध्यन्वराहाश्च चचार रिपुमर्दन ॥ २
तस्मिन्वने महाघोरे खड्गाश्च बहुशोऽहनत् ।
हत्वा च सुचिर श्रान्तो राजा निववृते तत ॥ ३
अकामयत्त याज्यार्थे विश्वामित्र प्रतापवान् ।
स तु राजा महात्मान वासिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ४
तृषार्तश्च क्षुधार्तश्च एकायनगत पथि ।
अपश्यदजित सख्ये मुनि प्रतिमुखागतम् ॥ ५
शक्ति नाम महाभाग वसिष्ठकुलवर्धनम् ।
ज्येष्ठ पुत्र पुत्रशताद्वसिष्ठस्य महात्मन ॥ ६
अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येव पार्थिवोऽब्रवीत् ।
तथा ऋषिरुवाचैन सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ ७
मम पन्था महाराज धर्म एष सनातन ।
राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देय पन्था द्विजातये ॥ ८
एव परस्पर तौ तु पथोऽर्थे वाक्यमूचतु ।
अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ॥ ९
ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्मपथे स्थित ।
नापि राजा मुनेर्मानात्क्रोधाच्चाथ जगाम ह ॥ १०
अमुञ्चन्त तु पन्थान तमृषि नृपसत्तम ।
जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ११
कशाप्रहाराभिहतस्तत स मुनिसत्तम ।
त शशाप नृपश्रेष्ठ वासिष्ठ क्रोधमूर्छित ॥ १२
हसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् ।
तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ १३
मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् ।
गच्छ राजाधमेत्युक्त शक्तिना वीर्यशक्तिना १४
ततो याज्यनिमित्त तु विश्वामित्रवसिष्ठयो ।
वैरमासीत्तदा त तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ १५
तयोर्विवदतोरेव समीपमुपचक्रमे ।
ऋषिरुग्रतपा पार्थ विश्वामित्र प्रतापवान् ॥ १६
तत स बुबुधे पश्चात्तमृषि नृपसत्तम ।
ऋषे पुत्र वसिष्ठस्य वसिष्ठमिव तेजसा ॥ १७
अन्तर्धाय तदात्मान विश्वामित्रोऽपि भारत ।
तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मन प्रियम् ॥ १८

इति आदिपर्वणि नै० भा० भा० पञ्चसप्तत्यधिकशततमो० १७५

१७६

कल्माषपाद इति । असदृश नास्ति सदृशस्तुल्यो यस्य स ॥ १ ॥ याज्यार्थे अय मम याज्यो भवत्वित्येतदर्थम् ॥ ४ ॥ एकायनगत एकस्यैव अयन गमन यत्र तत्र गत अति सङ्कुचितमार्गे गत इत्यर्थ ॥ ५ ॥ पथो मार्गात् ॥ ७ ॥ धर्म सनातन राज्ञ पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्था इत्यादि शास्त्रविहित ॥ ८ ॥ मानात् क्रोधाच्च मुनेर्मार्गात् नापचक्राम अथ हठातिशयानन्तरम् ॥ १० ॥ तत इति । एव विश्वामित्र स्वविद्याबलात् शक्तिनृपयोर्वैरमुत्पाद्य त नृप याज्य यदा विश्वामित्रोऽन्वपद्यत तदा तयो वैरमासीदित्यर्थ ॥ १५ ॥ तयो शक्तिनृपयोर्विवदतो सतो ऋषि राजर्षि ॥ १६ ॥ पश्चाद्विश्वामित्रागमनानन्तर ऋषि शक्ति ॥ १७ ॥ तदात्मान तत आत्मान उभौ शक्तिराजानौ अतिचक्राम वञ्चितवान् ॥ १८ ॥

स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तम ।
जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १९
तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम ।
विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति ॥ २०
शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
राक्षसः किंकरो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ २१
रक्षसा तं गृहीतं तु विदित्वा मुनिसत्तम ।
विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिंदम ॥ २२
ततः स नृपतिस्तेन रक्षसान्तर्गतेन वै ।
बलवत्पीडितः पार्थ नान्वबुध्यत किंचन ॥ २३
ददर्शाथ द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम् ।
अयाचत क्षुधापन्नः समांसं भोजनं तदा ॥ २४
तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा ।
आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्तं प्रतिपालयन् ॥ २५
निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम् ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ च द्विजसत्तम ॥ २६
ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् ।
निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ प्रविवेश महामनाः ॥ २७
ततोऽर्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम् ।
उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २८
गच्छामुष्मिन्वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते ।
अन्नार्थी तं त्वमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २९

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् ।
निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ ३०
राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः ।
अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ ३१
तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यघातिनाम् ।
गत्वाजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ ३२
एतत्संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै ।
तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ ३३
स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तम ।
अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३४

ब्राह्मण उवाच ।

यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः ।
तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३५
सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना तथा ।
उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३६
द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् ।
रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृप ॥ ३७
ततः स नृपतिश्रेष्ठो रक्षसापहृतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ॥ ३८
यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया ।
तस्मात्त्वत्तः प्रवर्तिष्ये खादितुं पुरुषानहम् ॥ ३९
एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च ।
शक्तिनं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् ॥
शक्तिनं तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः ।
वसिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः संदिदेश ह ॥ ४१
स तांश्छक्त्यवरान्पुत्रान्वसिष्ठस्य महात्मनः ।
भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ४२
वसिष्ठो घातिताञ्श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान्सुतान् ।
धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ ४३
चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः ।
नत्वेव कौशिकोच्छेदं मेने मतिमतां वरः ॥ ४४
स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः ।
गिरेस्तस्य शिलायां तु तूलराशाविवापतत् ॥ ४५
न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ।
तदाग्निमिद्धं भगवान्संविवेश महावने ॥ ४६
तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः ।
दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४७
स समुद्रमभिप्रेक्ष्य शोकाविष्टो महामुनिः ।
बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदाम्भसि ॥४८
स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ।
न ममार यदा विप्रः कथंचित्संशितव्रतः ।
जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४९

इति श्रीम० आदिप० चैत्ररथप० वासिष्ठे वसिष्ठशोके षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

तस्य राज्ञो भावं शक्तिप्रसादनपरं ज्ञात्वा तदन्तरे रक्षः प्रवेशितवान् ॥ २० ॥ बलवत् अत्यन्तम् ॥ २३ ॥ अत्र नरमांसे लोलुपा आसक्तिः ॥ ३५ ॥ मुमोच पातयामास आत्मानं देहम् ॥ ४५ ॥ 'कौशिकः क्षत्रियो विप्रो जज्ञेऽस्यार्थे शतं मुनीन् । जातिविप्रो वसिष्ठस्तु खेदितोपि क्षमापरः '॥ ४९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

* मित्रपालकः सौदास एव

१७७

गन्धर्व उवाच ।

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः ।
निर्जगाम सुदुःखार्तः पुनरप्याश्रमात्ततः ॥ १
सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा ।
वृक्षान्बहुविधान्पार्थ हरन्तीं तीरजान्बहून् ॥ २
अथ चिन्तां समापेदे पुनः कौरवनन्दन ।
अम्भस्यस्या निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३
ततः पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः ।
तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः ॥ ४
अथ छित्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलसूदन ।
स्थलस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत् ॥ ५
उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः ।
विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः ॥ ६
शोके बुद्धिं तदा चक्रे न चैकत्र व्यतिष्ठत ।
सोऽगच्छत्पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ ७
दृष्ट्वा स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा ।
चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत् ॥ ८
सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥ ९
ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना ।
मर्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १०
स गत्वा विविधाञ्शैलान्देशान्बहुविधांस्तथा ।
अदृश्यन्त्याख्यया वध्वाथाश्रमेऽनुसृतोऽभवत् ॥ ११
अथ शुश्राव संगत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ।
पृष्ठतः परिपूर्णार्थं षड्भिरङ्गैरलंकृतम् ॥ १२
अनुव्रजति कोऽन्वेष मामित्येवाथ सोऽब्रवीत् ।
अहमित्यदृश्यन्तीमं सा स्नुषा प्रत्यभाषत ।
शक्तेर्भार्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १३

वासिष्ठ उवाच ।

पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः ॥ १४

अदृश्यन्त्युवाच ।

अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते ।
समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्यतो मुने ॥ १५

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तस्तया हृष्टो वसिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः ।
अस्ति संतानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्तत ॥ १६
ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघ ।
कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने ॥ १७
स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।
आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम् ॥ १८
अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः ।
भयसंविग्नया वाचा वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १९
असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः ।
प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः ॥ २०
तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन ।
त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्ववेदविदां वर ॥ २१
पाहि मां भगवन्पापादस्माद्दारुणदर्शनात् ।
राक्षसोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते ॥ २२

वसिष्ठ उवाच ।

मा भैः पुत्रि न भेतव्यं राक्षसात्तु कथंचन ।
नैतद्रक्षो भयं यस्मात्पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ २३
राजा कल्माषपादोऽयं वीर्यवान्प्रथितो भुवि ।
स एषोऽस्मिन्वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २४

गन्धर्व उवाच ।

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वसिष्ठो भगवानृषिः ।
वारयामास तेजस्वी हुंकारेणैव भारत ॥ २५
मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा ।
मोक्षयामास वै शापात्तस्माद्योगान्नराधिपम् ॥ २६
स हि द्वादश वर्षाणि वसिष्ठस्यैव तेजसा ।
ग्रस्त आसीद्ग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ २७
रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् ।
तेजसा रञ्जयामास संध्याभ्रमिव भास्करः ॥ २८
प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपतिः काले वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २९
सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते मुनिसत्तम ।
अस्मिन्काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ३०

१७७

ततो दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ वध्वा स्नुषया ॥ ११ ॥ मा भैः मा भैषी गातिस्थेति सूत्रे भ्य इति बिभेतेरपि ग्रहणपक्षे सिचो लुक् ॥ २३ ॥ तस्माद्योगात् अभ्युक्षणात् योगजसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥ प्रागेवैतत्कुतो न कृतमित्यत आह स हीति वसिष्ठस्य शक्तिरूपस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

वृत्तमेतद्यथाकाल गच्छ राज्य प्रशाधि वै ।
ब्राह्मण तु मनुष्येन्द्र माऽवमस्था कदाचन ॥ ३१

राजोवाच ।

नावमस्ये महाभाग कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् ।
त्वन्निदेशे स्थित सम्यक्पूजयिष्याम्यह द्विजान् ॥
इक्ष्वाकूणा च येनाहमनृण स्या द्विजोत्तम ।
तत्त्वत्त प्राप्तुमिच्छामि सर्ववेदविदावर ॥ ३३
अपत्यमीप्सित मह्य दातुमर्हसि सत्तम ।
शीलरूपगुणोपेतमिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ ३४

गन्धर्व उवाच ।

ददानीत्येव त तत्र राजान प्रत्युवाच ह ।
वासिष्ठ परमेष्वास सत्यसधो द्विजोत्तम ॥ ३५
तत प्रतिययौ काले वासिष्ठ सह तेन वै ।
ख्याता पुरीमिमा लोकेष्वयोध्या मनुजेश्वर ३६
त प्रजा प्रतिमोदन्त्य सर्वा प्रत्युद्गतास्तदा ।
विपाप्मान महात्मान दिवौकस इवेश्वरम् ॥ ३७
सुचिराय मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यलक्षणाम् ।
विवेश सहितस्तेन वसिष्ठेन महर्षिणा ॥ ३८
ददृशुस्त महीपालमयोध्यावासिनो जना ।
पुरोहितेन सहित दिवाकरमिवोदितम् ॥ ३९
स ता पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवता वर ।
अयोध्या व्योम शीताशु शरत्काल इवोदित ४०
ससिक्तमृष्टपन्थान पताकाध्वजशोभितम् ।
मन प्रह्लादयामास तस्य तत्पुरमुत्तमम् ॥ ४१
तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन ।
अशोभत तदा तेन शक्रेणेवामरावती ॥ ४२
तत प्रविष्टे राजर्षौ तस्मिंस्तत्पुरमुत्तमम् ।
राज्ञस्तस्याज्ञया देवी वसिष्ठमुपचक्रमे ॥ ४३
महर्षि सविद कृत्वा सबभूव तया सह ।
देव्या दिव्येन विधिना वासिष्ठ श्रेष्ठभागृषि ४४
ततस्तस्या समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तम ।
राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम मुनिराश्रमम् ॥ ४५
दीर्घकालेन सा गर्भ सुषुवे न तु त यदा ।
तदा देव्यश्मना कुक्षिं निर्बिभेद यशस्विनी ॥ ४६
ततोऽपि द्वादशे वर्षे स जज्ञे पुरुषर्षभ ।
अश्मको नाम राजर्षि पौदन्य यो न्यवेशयत् ४७

इति श्रीमहा० आदि० चैत्र० वासिष्ठे सौदाससुतोत्पत्तौ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७७ ॥

१७८

गन्धर्व उवाच ।

आश्रमस्था तत पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत ।
शक्ते कुलकर राजन्द्वितीयमिव शक्तिनम् ॥ १
जातकर्मादिकास्तस्य क्रिया स मुनिसत्तम ।
पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान्स्वयम् ॥ २
परासु स यतस्तेन वासिष्ठ स्थापितो मुनि ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृत ॥ ३
अमन्यत स धर्मात्मा वासिष्ठ पितर मुनि ।
जन्मप्रभृति तस्मिंस्तु पितरीवान्ववर्तत ॥ ४
स तात इव विप्रर्षिं वासिष्ठ प्रत्यभाषत ।
मातु समक्ष कौन्तेय अदृश्यन्त्या परतप ॥ ५
तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुर वच
अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वती तमुवाच ह ॥ ६
मा तात तात तातेति ब्रूह्येन पितर पितु ।
रक्षसा भक्षितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७
मन्यसे य तु तातेति नैष तातस्तवानघ ।
आर्य एष पिता तस्य पितुस्तव यशस्विन ॥ ८

वृत्त निष्पन्न एतत् यत्त्वया कर्तव्य अस्मदिष्ट । विरुद्धलक्षणया इयमुक्ति । त्वयैव रक्षोभिभूतेन मम पुत्रशत भक्षितमिति भाव ॥३१॥ पन्थानमित्यार्ष पुस्त्वम् ॥४१॥ सविद ऐकमत्यम् । सबभूव मिथुनीबभूव । दिव्येन स्वर्ग्येण अलौल्येनेत्यर्थ ॥ ४४ ॥ पौदन्य पुरम् । वौदन्यामिति तु पठितु युक्तम् । आदिविकारो वा वोदन निशामन तदर्हं बोदनमिति भाषाया प्रसिद्धम् ॥४७॥ इति आदि० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७७ ॥

१७८

आश्रमस्थेति ॥ १ ॥ परासुरिति । परासोराशासनमवस्थान येन स पराशर परा आङ् पूर्वात् शासेर्डरन्प्रत्यय कल्प्य ॥ ३ ॥

स एवमुक्तो दु खार्त सत्यवागृषिसत्तम ।
सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महामना ॥ ९
त तथा निश्चितात्मान स महात्मा महातपा ।
ऋषिर्ब्रह्मविदा श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्त्यधी ॥ १०
वसिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ।
वसिष्ठ उवाच ।
कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपति ॥ ११
याज्यो वेदविदा लोके भृगूणा पार्थिवर्षभ ।
स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च ॥ १२
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशापति ।
तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कथचन ॥ १३
बभूव तत्कुलेयाना द्रव्यकार्यमुपस्थितम् ।
भृगूणा तु धन ज्ञात्वा राजान सर्व एव ते ॥ १४
याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तास्ततो भार्गवसत्तमान् ।
भूमौ तु निदधु केचिद्भृगवो धनमक्षयम् ॥ १५
ददु केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ।
भृगवस्तु ददु केचित्तेषा वित्त यथेप्सितम् ॥ १६
क्षत्रियाणा तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ।
ततो महीतल तात क्षत्रियेण यदृच्छया ॥ १७
खनताधिगत वित्त केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
तद्वित्त ददृशु सर्वे समेता क्षत्रियर्षभा ॥ १८
अवमन्य तत क्रोधाद्भृगूस्ताञ्छरणागतान् ।
निजघ्नु परमेष्वासा सर्वांस्तान्निशितै शरै ॥
आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरु सर्वां वसुंधराम् ।
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेव भयात्तदा ॥ २०
भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्ग हिमवन्त प्रपेदिरे ।
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दध्रे महौजसम् ॥ २१
ऊरुणैकेन वामोरूर्भर्तु कुलविवृद्धये ।
तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्दिता ॥ २२
गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे ।
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्त गर्भं हन्तुमुद्यता ॥ २३
ददृशुर्ब्राह्मणी तेऽथ दीप्यमाना स्वतेजसा ।
अथ गर्भ स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ॥२४
मुष्णन्दृष्टी क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्कर ।
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमु ॥ २५
ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टय ।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥२६
ऊचुश्चैना महाभागा क्षत्रियास्ते विचेतस ।
ज्योति प्रहीणा दु खार्ता शान्तार्चिष इवाग्नय ॥
भगवत्या प्रसादेन गच्छेत्क्षत्र सचक्षुषम् ।
उपारम्य च गच्छेम सहिता पापकर्मिण ॥ २८
सपुत्रा त्वं प्रसाद न कर्तुमर्हसि शोभने ।
पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञ सत्रातुमर्हसि ॥ २९

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्याने अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७८ ॥

१७९

ब्राह्मण्युवाच ।
नाह गृह्णामि वस्ताता दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता ।
अयं तु भार्गवो नूनमूरुज कुपितोऽद्य व ॥ १
तेन चक्षूंषि वस्ताता व्यक्त कोपान्महात्मना ।
स्मरता निहतान्बन्धूनादत्तानि न सशय ॥ २
गर्भानपि यदा यूय भृगूणा घ्नतपुत्रका ।
तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशत धृत ॥ ३
षडङ्गश्चाखिलो वेद इम गर्भस्थमेव ह ।
विवेश भृगुवंशस्य भूय प्रियचिकीर्षया ॥ ४
सोऽय पितृवधाद्व्यक्त क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति ।
तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि व ॥ ५
तामिम तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् ।
अय व प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टी प्रमोक्ष्यति ॥ ६

मैत्रावरुणिर्मित्रावरुणयो पुत्र अन्त्यधी अन्ते सिद्धान्ते साध्वी अन्त्याधीर्यस्य सोन्त्यधी ॥ १० ॥ तद्गर्भ तस्या गर्भं उपलभ्य ब्राह्मणी या काचित् भयार्दिता ज्ञातस्यापि गर्भस्य किमिति गोपनं कृतमिति हेतोर्भीता ॥ २२॥ उपह्वरे समीपे ॥ २३ ॥ *दुदुवुस्तामनिन्दितामिति पाठे हन्तुमिति शेष ॥ २४ ॥ उपारम्य पापनिवृत्तिं कृत्वा पापकर्मिणोपि वयम् ॥ २८ ॥ इति आ० नै० भा० भा० अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७८ ॥

*ददृशुर्ब्राह्मणीं तेथेत्यग्रे इति शेष

१७९

नाहमिति भो ताता ॥ १ ॥ आदत्तानि आत्तानि । ददानेस्य रूपम् ॥ २ ॥ तात हे ताता सबोधनार्थो निपातो वायम् ॥ ६ ॥

वासिष्ठ उवाच ।
एवमुक्तास्तत सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
ऊचु प्रसीदेति तदा प्रसाद च चकार स ॥ ७
अनेनेव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तम ।
स और्व इति विप्रर्षिरूरु भित्त्वा व्यजायत ॥ ८
चक्षूषि प्रतिलभ्या च प्रतिजग्मुस्ततो नृपा ।
भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९
स चक्रे तात लोकाना विनाशाय महामना ।
सर्वेषामेव कार्त्स्न्येन मन प्रवणमात्मन ॥ १०
इच्छन्नपचितिं कर्तुं भृगूणा भृगुनन्दन ।
सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधित ॥ ११
तापयामास ताँल्लोकान्सदेवासुरमानुषान् ।
तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्पितामहान् ॥ १२
ततस्त पितरस्तात विज्ञाय कुलनन्दनम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्व ऊचुरिद वच ॥ १३
पितर ऊचु ।
और्व दृष्ट प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
प्रसाद कुरु लोकाना नियच्छ क्रोधमात्मन ॥१४
नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभि ।
वधो ह्युपेक्षित सर्वैं क्षत्रियाणा विहिंसताम् ॥
आयुषा विप्रकृष्टेन यदा न खेद आविशत् ।
तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सित स्वयम् १६
निखात यच्च वै वित्त केनचिद्भृगुवेश्मनि ।
वैरायैव तदा न्यस्त क्षत्रियान्कोपयिष्णुभि ॥१७
किं हि वित्तेन न कार्य स्वर्गेप्सूना द्विजोत्तम ।
यदस्माक धनाध्यक्ष प्रभूत धनमाहरत् ॥ १८
यदा तु मृत्युरादातु न न शक्नोति सर्वश ।
तदास्माभिरय दृष्ट उपायस्तात समत ॥१९॥
आत्महा च पुमास्तात न लोकाँल्लभते शुभान् ।
ततोऽस्माभि समीक्ष्यैव नात्मनात्मा निपातित ॥
न चैतन्न प्रिय तात यदिद कर्तुमिच्छसि ।
नियच्छेद् मन पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २१
मा वधी क्षत्रियास्तात न लोकान्सप्त पुत्रक ।
दूषयन्त तपस्तेज क्रोधमुत्पतित जहि ॥ २२

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वण्यौर्ववारणे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७९ ॥

१८०

और्व उवाच ।
उक्तवानस्मि या क्रोधात्प्रतिज्ञा पितरस्तदा ।
सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १
वृथारोषप्रतिज्ञो वै नाह भावितुमुत्सहे ।
अनिस्तीर्णो हि मा रोषो दहेदग्निरिवारणिम्॥ २
यो हि कारणत क्रोध सजात क्षन्तुमर्हति ।
नाल स मनुज सम्यक् त्रिवर्ग परिरक्षितुम् ॥ ३
अशिष्टाना नियन्ता हि शिष्टाना परिरक्षिता ।
स्थाने रोष प्रयुक्त स्यान्नृपै सर्वजिगीषुभि ॥ ४
अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भशय्यागतस्तदा ।
आराव मातृवर्गस्य भृगूणा क्षत्रियैर्वधे ॥ ५
सहारो हि यदा लोके भृगूणा क्षत्रियाधमैः ।
आगर्भोच्छेदनात्क्रान्तस्तदा मा मन्युराविशत् ६

ऊरुत उत्पन्न और्व इति निरुक्तिमाह अनेनेति ॥ ८ ॥ आत्मनो मन सर्वेषा अपचितिं कर्तुं प्रवण उन्मुख इच्छन्स्वमनोपचितिं कर्तुं योजयतीत्यर्थ ॥ १० ॥ विप्रकृष्टेन अतिदूरगेन बहुना क्षत्रियैर्निमित्तमात्रै ॥ १६ ॥ आत्महेति। एतेन भृगुपतनादिना मरण ब्राह्मणेतरविषय दर्शितम् ॥ २० ॥ मावधीरिति । क्षत्रियान् तदनियतृत्वेनानपराधिन । सप्तलोकान् भूरादींश्च मा वधा किं तु तप सभृत तेजो दूषयन्त क्रोध जहि। पाठान्तरमु पेक्ष्य ॥ २२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७९ ॥

१८०

उक्तवानिति ॥ १ ॥ अनिस्तार्ण अकृतकार्य ॥ २ ॥ वृथोत्पन्न क्रोधो जेतव्यो न तु सकारणक इत्याह यो हीति ॥ ३ ॥ क्रोधकारणान्याह अशिष्टानामिति स्थाने युक्तम् ॥ ४ ॥ तद्विपरीत क्षत्रियाश्चकुरित्याह अश्रौषमिति ॥५ ॥ क्रान्त उपक्रान्त ॥ ६ ॥

संपूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा ।
भयात्सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परायणम् ॥ ७
तान्भृगूणां यदा दारान्कश्चिन्नाभ्युपपद्यत ।
माता तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ८
प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते ।
तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोपपद्यते ॥ ९
यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु ॥ १०
जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति ।
ईशः सन्सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ११
राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम ।
शक्तैर्न शकितास्त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १२
अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम् ।
भवता च वचो नालमहं समभिवर्तितुम् ॥ १३
ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो महत् ।
उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् १४
यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १५
भवता च विजानामि सर्वलोकहितेप्सुताम् ।
तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः १६

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः १७
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १८
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ।
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
न चैव सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् २०

वसिष्ठ उवाच ।

ततस्तं क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वरुणालये ।
उत्ससर्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २१
महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः ।
तमग्निमुद्गिरद्वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २२
तस्मात्त्वमपि भद्रं ते न लोकान्हन्तुमर्हसि ।
पराशर पराँल्लोकाञ्जानञ्ज्ञानवतां वर ॥ २३

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्यानेऽशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

गन्धर्व उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।
न्ययच्छदात्मनः क्रोधं सर्वलोकपराभवात् ॥ १
ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ।
ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तेयोऽथ पराशरः ॥ २
ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान्स महामुनिः ।
ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ३
न हि तं वारयामास वसिष्ठो रक्षसां वधात् ।
द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात्
त्रयाणां पावकानां च सत्रे तस्मिन्महामुनिः ।
आसीत्पुरस्ताद्दीप्तानां चतुर्थ इव पावकः ॥ ५
तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन शक्तिजः ।
तद्विदीपितमाकाशं सूर्येणेव घनात्यये ॥ ६

तर्हि क्षत्रिया एव वध्या न तु लोका इत्यत आह । संपूर्णेति द्वाभ्याम् । कोशो जरायुरूपा मांसपेशी । संपूर्णः कोशो यासां ताः । परिपक्वगर्भा इत्यर्थः । 'कोशोऽर्थसंचये मांसपेश्याम्' इति विश्वः । संपूर्णशोका इत्यपि पठन्ति। लोकैः सत्यपि सामर्थ्ये मन्मातॄणां त्राणं न कृतमतस्तेऽपि वध्या एवेत्यर्थः ॥७॥ एतदेवोपपादयति प्रतिषेद्धेति। प्रतिषेद्धरि सति पापकृदेव नोपलभ्यते । असति तु सर्वोपि पाप एव प्रवर्तेत इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ९ ॥ पापं पापकारिणम् ॥ ११ ॥ किल्बिषात् अशासनजात् ॥ १४ ॥ आदातुं उच्छेत्तुम्॥१७॥आपोमया इति । कारणीभूतास्वप्सु दग्धासु लोका अपि दग्धप्राया इत्यर्थः ॥ १८ ॥ उपयुङ्क्ते भक्षयति ॥ २१ ॥ हयशिरः वडवामुखम् ॥ २२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

एवमिति ॥ १ ॥ मा भाङ्क्षं न नाशयेयम् ॥ ४ ॥ शुभ्रेण पापिनां निग्रहाश्निर्मलेन । तेन यज्ञेन याज्ञियेन द्रव्येण हूयमानेन ॥ ६ ॥

ततं वसिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे ।
तेजसा दीप्यमानं वै द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७
ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः ।
समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८
तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुः ।
तत्राजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९
पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ ।
उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिन्दमम् ॥ १०
कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक ।
अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११
प्रजोच्छेदमिमं मह्यं न हि कर्तुं त्वमर्हसि ।
नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ॥ १२
शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर ।
अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्कुरुषे त्वं पराशर ॥ १३
शक्तिं चापि हि धर्मज्ञ नातिक्रान्तुमिहार्हसि ।
प्रजायाश्च ममोच्छेदं न चैवं कर्तुमर्हसि ॥ १४
शापाद्धि शक्तेर्वासिष्ठ तदा तदुपपादितम् ।
आत्मजेन स दोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ॥ १५
न हि तं राक्षसः कश्चिच्छक्तो भक्षयितुं मुने ।
आत्मनैवात्मनस्तेन दृष्टो मृत्युस्तदाऽभवत् ॥ १६
निमित्तभूतस्तत्रासीद्विश्वामित्रः पराशर ।
राजा कल्माषपादश्च दिवमारुह्य मोदते ॥ १७
ये च शक्त्यवराः पुत्रा वसिष्ठस्य महामुने ।
ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ॥१८
सर्वमेतद्वसिष्ठस्य विदितं वै महामुने ।
रक्षसां च समुच्छेद एष तात तपस्विनाम् ॥ १९
निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वासिष्ठनन्दन ।
तत्सत्रं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ २०
गन्धर्व उवाच ।
एवमुक्तः पुलस्त्येन वसिष्ठेन च धीमता ।
तदा समापयामास सत्रं शाक्तो महामुनिः ॥२१
सर्वराक्षससत्राय सम्भृतं पावकं तदा ।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज महावने ॥ २२
स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मन एव च ।
भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ २३

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्याने एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

अर्जुन उवाच ।
राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदां वरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै संनियोजिता ॥१
जानता वै परं धर्मं वसिष्ठेन महात्मना ।
अगम्यागमनं कस्मात्कृतं तेन महर्षिणा ॥ २
अधर्मिष्ठं वसिष्ठेन कृतं चापि पुरा सखे ।
एतन्मे संशयं सर्वं छेत्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ३
गन्धर्व उवाच ।
धनंजय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वासिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथा मित्रसहं नृपम् ॥ ४
कथितं ते मया सर्वं यथा शप्तः स पार्थिवः ।
शक्तिना भरतश्रेष्ठ वासिष्ठेन महात्मना ॥ ५
स तु शापवशं प्राप्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
निर्जगाम पुराद्राजा सहदारः परंतप ॥ ६
अरण्यं निर्जनं गत्वा सदारः परिचक्रमे ।
नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम् ॥ ७
नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम् ।
अरण्यं घोरसन्नादं शापग्रस्तः परिभ्रमन् ॥ ८

अपविघ्नं ते सत्रमिति शेषः । अजानतामिति पापमपि कृत्वा नन्दसीति साधिक्षेपप्रश्नः ॥ ११ ॥ मह्यं मम ॥ १३ ॥ शक्तिं चेति । पुत्रदोषेण पिता नश्यतीत्युक्तम् ॥ १४ ॥ शापात् शक्तिना शप्तो राजा शक्तिमेव भक्षितवान् अतः शक्तेरेवायमपराधो न रक्षसामित्यर्थः ॥ १५ ॥ मोदते शक्तिः ॥ १७ ॥ समुच्छेदे एष त्वं निमित्तभूत इति योजना ॥ १९ ॥ मुञ्च त्यज ॥ २० ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाशीत्य॰ धिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

राज्ञेति ॥ १ ॥ अगम्या स्नुषातुल्यत्वात् ॥२॥

स कदाचित्क्षुधाविष्टो मृगयन्भक्ष्यमात्मन ।
ददर्श सुपरिक्लिष्ट कस्मिंश्चिन्निर्जने वने ॥ ९
ब्राह्मण ब्राह्मणी चैव मिथुनायोपसगतौ ।
तौ त वीक्ष्य सुवित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ १०
तयो प्रद्रवतोर्विप्र जग्राह नृपतिर्बलात् ।
दृष्ट्वा गृह्णत भर्तारमथ ब्राह्मण्यभाषत ॥ ११
शृणु राजन्मम वचो यत्वा वक्ष्यामि सुव्रत ।
आदित्यवशप्रभवस्त्व हि लोके परिश्रुत ॥ १२
अप्रमत्त स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रत ।
शापोपहतदुर्धर्ष न पाप कर्तुमर्हसि ॥ १३
ऋतुकाले तु सप्राप्ते भर्तृव्यसनकर्शिता ।
अकृतार्थो ह्यह भर्त्रा प्रसवार्थ समागता ॥ १४
प्रसीद नृपतिश्रेष्ठ भर्ताऽय मे विसृज्यताम् ।
एव विक्रोशमानायास्तस्यास्तु स नृशसवत् ॥ १५
भर्तार भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम् ।
तस्या क्रोधाभिभूताया यान्यश्रूण्यपतन्भुवि १६
सोऽग्नि समभवद्दीप्तस्त च देश व्यदीपयत् ।
तत सा शोकसतप्ता भर्तृव्यसनकर्शिता ॥ १७
कल्माषपाद राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा ।
यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशसवत् १८
प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रियो भर्ता महायशाः ।
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षत ॥ १९
पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम् ।
यस्य चर्षेर्वसिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिता ॥२०
तेन सगम्यते भार्या तनय जनयिष्यति ।
स ते वशकर पुत्रो भविष्यति नृपाधम ॥ २१
एव शप्त्वा तु राजान सा तमाङ्गिरसी शुभा ।
तस्यैव सनिधौ दीप्त प्रविवेश हुताशनम् ॥ २२
वसिष्ठश्च महाभाग सर्वमेतदवैक्षत ।
ज्ञानयोगेन महता तपसा च परतप ॥ २३
मुक्तशापश्च राजर्षि कालेन महता तत ।
ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारित ॥ २४
न हि सस्मार स नृपस्त शाप काममोहित ।
देव्या सोऽथ वच श्रुत्वा सभ्रान्तो नृपसत्तम ॥
त शापमनुसस्मृत्य पर्यतप्यद्भृश तदा ।
एतस्मात्कारणाद्राजा वसिष्ठ सन्ययोजयत् ।
स्वदारेषु नरश्रेष्ठ शापदोषसमन्वित ॥ २६

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वणि वसिष्ठोपाख्याने द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८२ ॥

१८३

अर्जुन उवाच ।
अस्माकमनुरूपो वै य स्याद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्व हि विदित तव ॥ १
गन्धर्व उवाच ।
यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौम्य उत्कोचके तीर्थे त वृणुध्व यदीच्छथ ॥ २
वैशपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेय प्रददौ तद्यथाविधि ।
गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचन चेदमब्रवीत् ॥ ३
त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम ।
कार्यकाले ग्रहीष्याम स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत्
तेऽन्योन्यमभिसपूज्य गन्धर्व पाण्डवाश्च ह ।
रम्याद्भागीरथीतीराद्यथाकाम प्रतस्थिरे ॥ ५
तत उत्कोचक तीर्थ गत्वा धौम्याश्रम तु ते ।
त वव्रु पाण्डवा धौम्य पौरोहित्याय भारत ॥ ६
तान्धौम्य प्रतिजग्राह सर्ववेदविदा वर ।
वन्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७
ते समाशसिरे लब्धा श्रिय राज्य च पाण्डवा ।
ब्राह्मण त पुरस्कृत्य पाञ्चालीं च स्वयवरे ॥ ८
पुरोहितेन ते नाथ गुरुणा सगतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मान मेनिरे भरतर्षभा ॥ ९
स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषा गुरुरुदारधी ।
तेन धर्मविदा पार्था याज्या धर्मविद कृता १०

अकृतार्थौ अकृतपुत्रत्वात् ॥१०॥ मदयन्त्या महिष्या ॥२४॥
इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८२ ॥

१८३
अस्माकमिति ॥ १ ॥ प्रतिजग्राह अङ्गीचकार ॥ ७ ॥
पाञ्चालीं च लब्धामाशसिरे ॥ ८ ॥

वीरांस्तु सहितान्मेने प्राप्तराज्यान्स्वधर्मत । बुद्धिवीर्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिव द्विज ॥ ११
कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपा । मेनिरे सहिता गन्तु पाञ्चाल्यास्त स्वयंवरम् ॥१२

इति श्रीमहा० आदि० चैत्ररथपर्वणि धौम्यपुरोहितकरणे त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१८३॥

समाप्त चैत्ररथपर्व ।

स्वयंवरपर्व ।

१८४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते नरशार्दूला भ्रातर पञ्च पाण्डवा । प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टु त च देश महोत्सवम् ॥ १
ते प्रयाता नरव्याघ्रा सह मात्रा परंतपा । ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छत सगतान्बहून् ॥ २
त ऊचुर्ब्राह्मणा राजन्पाण्डवान्ब्रह्मचारिण । क भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वाऽभ्यागता इह ॥३

युधिष्ठिर उवाच ।

आगतानेकचक्राया सोदर्यानेकचारिण । भवन्तो वै विजानन्तु सह मात्रा द्विजर्षभा ॥ ४

ब्राह्मणा ऊचु ।

गच्छताद्यैव पञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशने । स्वयंवरो महांस्तत्र भविता सुमहाधन ॥ ५
एकसार्थप्रयाता स्म वय तत्रैव गामिन । तत्र ह्यद्भुतसकाशो भविता सुमहोत्सव ॥ ६
यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मन । वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७
दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी । धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रो प्रतापिन ॥ ८
यो जात कवची खड्गी सशर सशरासन । सुसमिद्धे महाबाहु पावके पावकोपम ॥ ९
स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा । नीलोत्पलसमो गन्धो यस्या क्रोशात्प्रवाति वै ॥
यज्ञसेनस्य च सुता स्वयंवरकृतक्षणाम् । गच्छामो वै वय द्रष्टु त च दिव्य महोत्सवम् ११
राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणा । स्वाध्यायवन्त शुचयो महात्मानो यतव्रता ॥
तरुणा दर्शनीयाश्च नानादेशसमागता । महारथा कृतास्त्राश्च समुपेष्यन्ति भूमिपा ॥ १३
ते तत्र विविधान्दायान्विजयार्थं नरेश्वरा । प्रदास्यन्ति धन गाश्च भक्ष्य भोज्य च सर्वश ॥१४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा चैव स्वयंवरम् । अनुभूयोत्सव चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५
नटा वैतालिकास्तत्र नर्तका सूतमागधा । नियोधकाश्च देशेभ्य समेष्यन्ति महाबला ॥१६
एव कौतूहल कृत्वा दृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च । सहास्माभिर्महात्मान पुन प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥१७
दर्शनीयाश्च व सर्वान्देवरूपानवस्थितान् । समीक्ष्य कृष्णा वरयेत्सगत्यैकतम वरम् ॥ १८
अय भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो महाभुज । नियुज्यमानो विजये सगत्या द्रविण बहु । आहरिष्यन्नय नून प्रीतिं वो वर्धयिष्यति ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

परम भो गमिष्यामो द्रष्टु चैव महोत्सवम् । भवद्भि सहिता सर्वे कन्यायास्त स्वयंवरम् ॥२०

इति श्रीमहा० आदि० स्वयंवरपर्वणि पाण्डवागमने चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८४ ॥

इति आ० नै० भा० भा० त्र्यशीत्यधिकशततमो० ॥१८३॥

१८४

ततस्ते इति ॥ १ ॥ दायान् देयानि तानेवाह धनमित्यादि ॥ १४ ॥ नटा वेषभेदकारिण । वैतालिका मङ्गलपाठकारिण । नर्तका प्रसिद्धा । सूता पौराणिका मागधा वंशसूचका नियोधका मल्ला ॥ १६ ॥ सगत्या दैवयोगेन ॥ १८ ॥ परम यथेष्टम् ॥ २० ॥ इति आ० नै० भा० भा० चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८४॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमेजय ।
राज्ञा दक्षिणपञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १
ततस्तेषु महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् ।
ददृशुः पाण्डवा वीरा मुनिं द्वैपायनं तदा ॥ २
तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च सत्कृताः ।
कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३
पश्यन्तो रमणीयानि वनानि च सरांसि च ।
तत्र तत्र वसन्तश्च शनैर्जग्मुर्महारथाः ॥ ४
स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रियवादिनः ।
आनुपूर्व्येण संप्राप्ताः पञ्चालान्पाण्डुनन्दनाः ॥ ५
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारं च पाण्डवाः ।
कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥ ६
तत्र भैक्षं समाजह्रुर्ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः ।
तान्संप्राप्तांस्तथा वीराञ्जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥
यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥८
सोऽन्वेषमाणः कौन्तेय पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनानम्यं कारयामास भारत ॥ ९
यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।
तेन यन्त्रेण समितं राजा लक्ष्यं चकार सः ॥ १०
द्रुपद उवाच ।
इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥
वैशंपायन उवाच ।
इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरमघोषयत् ।
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥१२
ऋषयश्च महात्मानः स्वयंवरदिदृक्षवः ।
दुर्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३
ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।
ततोऽर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४
उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयंवरम् ।
ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ॥ १५
शिशुमारशिरः प्राप्य न्यविशंस्ते स्म पार्थिवाः ।
प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे ।
समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६
प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः ।
वितानेन विचित्रेण सर्वतः समलंकृतः ॥ १७
तूर्यौघशतसंकीर्णः परार्ध्यागुरुधूपितः ।
चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामोपशोभितः ॥ १८
कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः ।
सर्वतः संवृतः शुभ्रैः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रयैः ॥१९
सुवर्णजालसंवीतैर्मणिकुट्टिमभूषणैः ।
सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २०
स्रग्दामसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः ।
हंसांशुवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१
असंबाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२
तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलंकृताः ।
स्पर्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३
तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् ।
राजसिंहान्महाभागान्कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४
महाप्रसादान्ब्रह्मण्यान्स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः ।
प्रियान्सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५
मञ्चेषु च परार्ध्येषु पौरजानपदा जनाः ।
कृष्णादर्शनसिध्द्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६

१८५

एवमिति ॥ १ ॥ स्कन्धावारं राजगृहप्राकारं लोकस- मूहस्थानं वा। स्कन्धः स्यात्सपतावंसे सांपरायसमूहयो ' इति मेदिनी ॥ ६ ॥ न जज्ञिरे न ज्ञातवन्तः ॥ ७ ॥ अनानम्यं नमयितुमशक्यम् ॥९॥ वैहायसं अन्तरिक्षगतम् । यन्त्रं तीव्रवेगवत्तया भ्रमणेन लक्ष्यमार्गसंकोचकमन्तराबद्धम् समितं यन्त्रच्छिद्रद्वारा उपलक्षितम् । लक्ष्यमपि वैहायसमित्यर्थः । अस्त्रशिक्षाया एकेनार्जुनेनैव चललक्ष्यपातनं कृतमतः स एव चलयन्त्रद्वारा लक्ष्यं भेत्स्यति नान्य इति। तदन्वेषणायायं यत्नो द्रुपदेन कृतः । यद्यपि कर्णस्याप्येतत्सुकरं तथापि हीनकुलत्वा त्स सुतैरिहरः इति भावः ॥ १० ॥ सज्यं धनुः कृत्वा इदं यन्त्रमतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा वेद्धुं समर्थः ॥ ११ ॥ उपो- पविष्टाः पादपूरणार्थो उपेत्यस्यावृत्तिः 'प्रसमुपोद पादपूरणे ' इति ॥ १५ ॥ शिशुमारो जलजन्तुः तदाकारस्तारासमूहा- त्मको विष्णुः तस्य शिरःप्रदेशे ऐशान्यां दिशि । अत एव सा अपराजिता दिक् । तां दिशं प्राप्य न्यविशन् । तामेव दिशमाह प्रागिति । प्रागुत्तरेण प्रागुदीच्योरन्तराले नगरा- त्समीपे । एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इत्यनेनैतदिदम् ॥१६॥ विमानेषु सप्तभूमिगृहेषु । विमानो व्योमयाने च सप्तभूमि- गृहेपि च' इति मेदिनी ॥ २३ ॥

ब्राह्मणैस्ते च सहिता पाण्डवा समुपाविशन् ।
ऋद्धिं पञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम् ॥२७
तत समाजो ववृधे स राजन्दिवसान्बहून् ।
रत्नप्रदानबहुल शोभितो नटनर्तकै ॥ २८
वर्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोडशे ।
आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९
माला च समुपादाय काञ्चनीं समलंकृताम् ।
अवतीर्णा ततो रङ्ग द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३०
पुरोहित सोमकाना मन्त्रविद्ब्राह्मण शुचि ।
परिस्तीर्य जुहावाग्निमाज्येन विधिवत्तदा ॥ ३१
सतर्पयित्वा ज्वलन ब्राह्मणा॰स्वस्ति वाच्य च ।
वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्तत ॥ ३२
नि॰शब्दे तु कृते तस्मिन्धृष्टद्युम्नो विशांपते ।
कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनि स्वन ॥ ३३
रङ्गमध्ये गतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा ।
वाक्यमुच्चैर्जगादेद श्लक्ष्णमर्थवदुत्तमम् ॥ ३४

इद धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणा
शृण्वन्तु मे भूपतय समेता ।
छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्व
शरै शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैं ॥ ३५
एतन्महत्कर्म करोति यो वै
कुलेन रूपेण बलेन युक्त ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेय
कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३६
तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्र
पश्चादिद ता भगिनीमुवाच ।
नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च
सकीर्तयन्भूमिपतीन्समेतान् ॥ ३७

इति श्रीमहा॰ आदि॰ स्वयंवरपर्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८५ ॥

१८६

धृष्टद्युम्न उवाच ।
दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षण ।
विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दु शासनस्तथा ॥ १
युयुत्सुर्वायुवेगश्च भीमवेगरवस्तथा ।
उग्रायुधो बलाकी च करकायुर्विरोचन ॥ २
कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्चा कनकध्वज ।
नन्दको बाहुशाली च तुहुण्डो विकटस्तथा ॥ ३
एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा महाबला ।
कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागता ॥ ४
असंख्याता महात्मान पार्थिवा क्षत्रियर्षभा ।
शकुनि सौबलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बल ॥ ५
एते गान्धारराजस्य सुता सर्वे समागता ।
अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृता वरौ ॥ ६
समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थे समलंकृतौ ।
बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च पार्थिव । ७
सहदेवजयत्सेनौ मेघसन्धिश्च पार्थिव ।
विराट सह पुत्राभ्या शङ्खेनैवोत्तरेण च ॥ ८
वार्धक्षेमि सुशर्मा च सेनाबिन्दुश्च पार्थिव ।
सुकेतु सहपुत्रेण सुनाम्ना च सुवर्चसा ॥ ९
सुचित्र सुकुमारश्च वृक सत्यधृतिस्तथा ।
सूर्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा ॥ १०
अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबल ।
समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेन प्रतापवान् ॥ ११
जलसन्ध पितापुत्रौ विदण्डो दण्ड एव च ।
पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ १२
कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा ।
मद्रराजस्तथा शल्य सहपुत्रो महारथ ॥ १३
रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च ।
कौरव्य सोमदत्तश्च पुत्रश्चास्य महारथ ॥ १४
समवेतास्त्रय शूरा भूरिर्भूरिश्रवा शल ।
सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च पौरव ॥ १५
बृहद्बल सुषेणश्च शिबिरौशीनरस्तथा ।
पटच्चरनिहन्ता च कारुषाधिपतिस्तथा ॥ १

परिस्तीर्य दर्भैं परित स्तीर्त्वा ॥ ३१ ॥ इद धनु इद च लक्ष्य इमे च बाणा । चलयन्त्रच्छिद्रद्वारा युगपत्पञ्चबाणान्लक्ष्ये य समर्पयति तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयमिति द्वयो सबन्ध व्योमचरैर्बाणै ॥ ३५ ॥ तान् नृपान्प्रति ॥ ३७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८५ ॥

१८६

दुर्योधन इत्यादि स्पष्टार्थो ग्रन्थ ॥ १ ॥

संकर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्यवान् ।
साम्बश्च चारुदेष्णश्च प्राद्युम्नि सगदस्तथा ॥ १७
अक्रूर सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महामति ।
कृतकर्मा च हार्दिक्य पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १८
विदूरथश्च कङ्कश्च शङ्कुश्च सगवेषण ।
आशावहोऽनिरुद्धश्च समीक सारिमेजय ॥ १९
वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा ।
उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्तिता ॥ २०
भगीरथो बृहत्क्षत्र सैन्धवश्च जयद्रथ ।
बृहद्रथो बाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथ ॥ २१
उलूक कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ ।
वत्सराजश्च मतिमान्कोसलाधिपतिस्तथा ॥ २२
शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासंधस्तथैव च ।
एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वरा ॥ २३
त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रिया प्रथिता भुवि ।
एते भेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थे लक्ष्यमुत्तमम् ।
विध्येत य इद लक्ष्य वरयेथा शुभेऽद्य तम् ॥ २४

इति श्रीमहा० आदि० स्वयवरपर्वणि राजनामकीर्तने षडशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८६ ॥

१८७

वैशंपायन उवाच ।
तेऽलंकृता कुण्डलिनो युवान
परस्पर स्पर्धमाना नरेन्द्रा ।
अस्त्र बल चात्मनि मन्यमाना
सर्वे समुत्पेतुरुदायुधास्ते ॥ १
रूपेण वीर्येण कुलेन चैव
शीलेन वित्तेन च यौवनेन ।
समिद्धदर्पा मदवेगभिन्ना
मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्रा ॥ २
परस्पर स्पर्धया प्रेक्षमाणा
सकल्पजेनाभिपरिप्लुताङ्गा ।
कृष्णा ममैवेत्यभिभाषमाणा
नृपासनेभ्य सहसोदतिष्ठन् ॥ ३
ते क्षत्रिया रङ्गगता समेता
जिगीषमाणा द्रुपदात्मजा ताम् ।
चकाशिरे पर्वतराजकन्या
मुमा यथा देवगणा समेता ॥ ४
कन्दर्पबाणाभिनिपीडिताङ्गा
कृष्णागतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्रा ।
रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थे
द्वेष प्रचक्रु सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५
अथाययुर्देवगणा विमानै
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च ।
साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव
यम पुरस्कृत्य धनेश्वर च ॥ ६
दैत्या सुपर्णाश्च महोरगाश्च
देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च ।
विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च
गन्धर्वमुख्या सहसाप्सरोभि ॥ ७
हलायुधस्तत्र जनार्दनश्च
वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथाप्रधानम् ।
प्रेक्षा स्म चक्रुर्यदुपुङ्गवास्ते
स्थिताश्च कृष्णस्य मते महान्त ॥ ८
दृष्ट्वा तु तान्मत्तगजेन्द्ररूपान्
पद्माभिपद्मानिव वारणेन्द्रान् ।
भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहान्
कृष्ण प्रदध्यौ यदुवीरमुख्य ॥ ९
शशस रामाय युधिष्ठिर स
भीम सजिष्णु च यमौ च वीरौ ।
शनै शनैस्तान्प्रसमीक्ष्य रामो
जनार्दन प्रीतमना ददर्श ह ॥ १०

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८६ ॥

१८७

तेऽलंकृता इति॥१॥ सकल्पजेन कामेन॥३॥अभित पद्मा लक्ष्मीर्येषा तान्सर्वाङ्गसुदरानित्यर्थ अतिपद्मानिति पाठेपि स एवार्थ । आनिमत्तानित्यपपाठ ॥ ९

अन्ये तु वीरा नृपपुत्रपौत्राः
कृष्णागतैर्नेत्रमनःस्वभावैः ।
व्यायच्छमाना ददृशुर्न तान्वै
सदष्टदन्तच्छदताम्रनेत्राः ॥ ११
तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते
वीरौ यमौ चैव महानुभावौ ।
तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे
कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ १२
देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं तत्
सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम् ।
दिव्येन गन्धेन समाकुलं च
दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणम् ॥ १३
महास्वनैर्दुन्दुभिनादितैश्च
बभूव तत्संकुलमन्तरिक्षम् ।
विमानसंबाधमभूत्समन्तात्
सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४
ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण
कृष्णानिमित्तं कृतविक्रमाश्च ।
सकर्णदुर्योधनशाल्वशल्य-
द्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ॥ १५
कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा
विदेहराजो यवनाधिपश्च ।
अन्ये च नानानृपपुत्रपौत्रा
राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ॥ १६
किरीटहाराङ्गदचक्रवालै-
र्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते ।
अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता
बलेन वीर्येण च नर्दमानाः ॥ १७
तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं
सज्यं न शेकुर्मनसापि कर्तुम् ।
ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन
विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ॥ १८
विचेष्टमाना धरणीतलस्था
यथाबलं शैक्ष्यगुणक्रमाश्च ।
गतौजसः स्रस्तकिरीटहारा
विनिःश्वसन्तः शमयाबभूवुः ॥ १९
हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन
विस्रस्तहाराङ्गदचक्रवालम् ।
कृष्णानिमित्तं विनिवृत्तकामं
राज्ञां तदा मण्डलमार्तमासीत् ॥ २०
सर्वान्नृपांस्तान्प्रसमीक्ष्य कर्णो
धनुर्धराणां प्रवरो जगाम ।
उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं तत्
सज्यं चकाराशु युयोज बाणान् ॥ २१
दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा
भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् ।
धनुर्धरा रागकृतप्रतिज्ञ-
मत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥ २२
दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चै-
र्जगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं
तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् । २३
एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः ।
चेदीनामधिपो वीरो बलवानन्तकोपमः ॥ २४
दमघोषसुतो धीरः शिशुपालो महामतिः ।
धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २५
ततो राजा महावीर्यो जरासंधो महाबलः ।
धनुषोऽभ्याशमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः २६
धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ।
तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ॥
ततः शल्यो महावीरो मद्रराजो महाबलः ।
तदप्यारोप्यमाणस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २८
तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
निक्षिप्तवादेषु जनाधिपेषु ।
कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्तुं
सज्यं धनुस्तत्सशरं प्रवीरः ॥ २९

इति श्रीमहा० आदिप० स्वयंवरप० राजपराङ्मुखीभवने सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८७॥

व्यायच्छमाना व्याददाना चक्षुः प्रसार्य कृष्णामेव ददृशुर्न पाण्डवान् ॥ ११ ॥ तथैव पार्था इति । कामाभिभूतत्वाद्रामकृष्णादींश्च ददृशुरिति भावः ॥ १२ ॥ विमानसंबाधं विमानसंकीर्णम् ॥१४॥ संहननोपपन्नं अत्यन्तकाठिन्येन युक्तं । स्फुरता नामयितुमसामर्थ्यात्कराग्निं सरत्कोटितया । अत एव विक्षिप्यमाणाः दण्डेन वीटा इव । धनुषा धनुष्कोट्या शमयाबभूवुरिति द्वयोः संबन्धः ॥१८॥ चक्रवालं मण्डलं ॥ २० ॥ सामर्षहासं नीचकुलयोगादमर्षः सूर्यापराधत्वात् हासः ॥२३॥ धनुरादायमानः परीक्षमाणः दैर्घ्यं शोधनेऽस्य रूपं ॥ २५ ॥ अभ्याशं समीपं ॥ २६ ॥ धनुषा आकृष्यमाणेन ॥२७॥आरोप्यमाणः सजीकर्तुमिच्छन् ॥ २८ ॥ निक्षिप्तवादेषु त्यक्तधनुरुद्यमनकथेषु ॥ २९ ॥ इति आ० नै० भा० सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८७॥

१८८

वैशंपायन उवाच ।
यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणि ।
अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १
उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजिनानि च ।
दृष्ट्वा संप्रस्थितं पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २
केचिदासन्विमनसः केचिदासन्मुदान्विताः ।
आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविनः ॥ ३
यत्कर्णशल्यप्रमुखैः क्षत्रियैर्लोकविश्रुतैः ।
नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४
तत्कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा ।
बटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५
अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु ।
कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६
यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वाऽप्यथ ब्राह्मणचापलात् ।
प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्यतां साधु मा गमत् ॥ ७
ब्राह्मणा ऊचुः ।
नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः ।
न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८
केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः ।
पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्येण हिमवानिव ॥ ९
सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः ।
संभाव्यमस्मिन्कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ॥ १०
शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयं व्रजेत् ।
न च तद्विद्यते किंचित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ॥ ११
ब्राह्मणानामसाध्यं च नृषु संस्थानचारिषु ।
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढव्रताः ॥ १२
दुर्बला अपि विप्रा हि बलीयांसः स्वतेजसा ।
ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन् ॥ १३
सुखं दुःखं महद्ध्रस्वं कर्म यत्समुपागतम् ।
जामदग्न्येन रामेण निर्जिताः क्षत्रिया युधि ॥ १४
पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा ।
तस्माद्ब्रुवन्तु सर्वेऽत्र बटुरेष धनुर्महान् ॥ १५
आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः ।
एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ॥ १६
अर्जुनो धनुषोऽभ्याशे तस्थौ गिरिरिवाचलः ।
स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ १७
प्रणम्य शिरसा देवमीशानं वरदं प्रभुम् ।
कृष्णं च मनसा कृत्वा जगृहे चार्जुनो धनुः ॥ १८
यत्पार्थिवै रुक्मसुनीथवक्रै
राधेयदुर्योधनशल्यशाल्वैः ।
तदा धनुर्वेदपरैर्नृसिंहैः
कृतं न सज्यं महतोऽपि यत्नात् ॥ १९
तदर्जुनो वीर्यवतां सदर्प-
स्तदैन्द्रिरिन्द्रावरजप्रभावः ।
सज्यं च चक्रे निमिषान्तरेण
शरांश्च जग्राह दशार्धसंख्यान् ॥ २०
विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च
छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ।
ततोऽन्तरिक्षे च बभूव नादः
समाजमध्ये च महान्निनादः ॥ २१
पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः
पार्थस्य मूर्ध्नि द्विषतां निहन्तुः ॥ २२
चैलानि विव्यधुस्तत्र ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
विलक्षितास्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्वशः ।
न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात्पुष्पवृष्टयः ॥ २३
शताङ्गानि च तूर्याणि वादकाः समवादयन् ।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तत्र सुस्वराः ॥ २४
तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूव रिपुसूदनः ।
सह सैन्यैश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष सः ॥ २५

१८८

यदेति जिष्णुरर्जुनः ॥१॥ प्राणतः शक्तितः ॥५॥ दर्पात् गर्वात्। हर्षात् औत्सुक्यात्। चापलात् अनवस्थितत्वात् ॥७॥ लोकेषु ब्रह्मलोकान्तेषु नृषु पुरुषेषु संस्थानचारिषु देवासुरायाकारैश्चरत्सु। तत्कर्म न विद्यते यत् ब्राह्मणानामसाध्यमिति संबन्धः ॥ ११ ॥ महत् ह्रस्वं। महदपि क्षुद्रं भवति यत्र तत् कर्म। तदेवोदाहरति जामदग्न्येनेति ॥१४॥ ब्राह्मणवचसा क्षुद्रेणापि महत्कर्म कर्तुं शक्यमित्यभिप्रेत्य सर्वेप्येकमत्येनाहुः तस्मादिति ॥ १५ ॥ राधेयः कर्णः ॥ १९ ॥ विव्यधुः विजयध्वजवदुच्छ्रितवन्तः। विलक्षिताः विगमलक्षितं दृष्टिर्येषां ते तथाभूताः शत्रवः लक्ष्येण विना कृता वा ॥ २३ ॥ शतं अनन्तानि अङ्गानि नखाङ्गुलिदण्डधनुर्ज्याचक्रादीनि वादनोपाया येषां तानि। 'अङ्गं गात्रान्तिकोपायप्रतीकेषु' इति विश्वः ॥ २४ ॥ साहाय्यार्थं द्रौपदीलाभात् क्षुब्धैर्नृपान्तैर्युद्धप्रसक्तौ सत्याम् ॥२५॥

तस्मिंस्तु शब्दे महति प्रवृद्धे
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
सार्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २६
विद्धं तु लक्ष्यं प्रसमीक्ष्य कृष्णा
पार्थं च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य ।
आदाय शुक्लाम्बरमाल्यदाम
जगाम कुन्तीसुतमुत्स्मयन्ती ॥ २७
स तामुपादाय विजित्य रङ्गे
द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः ।
रङ्गान्निरक्रामदचिन्त्यकर्मा
पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ २८

इति श्रीमहा० आ० स्वयंवरपर्वणि लक्ष्यच्छेदनेऽष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

वैशंपायन उवाच ।
तस्मै दित्सति कन्यां तु ब्राह्मणाय तदा नृपे ।
कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १
अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च संगतान् ।
दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितां वराम् ॥ २
अवरोप्येह वृक्षं तु फलकाले निपात्यते ।
निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ॥ ३
न ह्यर्हत्येष संमानं नापि वृद्धक्रमं गुणैः ।
हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ॥ ४
अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान् ।
गुणवद्भोजयित्वान्नं ततः पश्चान्न मन्यते ॥ ५
अस्मिन्राजसमावाये देवानामिव संनये ।
किमयं सदृशं कंचिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ६
न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ७
अथवा यदि कन्येयं न च कंचिद्बुभूषति ।
अग्नावेनां परिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ८
ब्राह्मणो यदि चापल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् ।
विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथंचन ॥ ९
ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं हि वसूनि च ।
पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ १०
अवमानभयाच्चैव स्वधर्मस्य च रक्षणात् ।
स्वयंवराणामन्येषां मा भूदेवंविधा गतिः ॥ ११
इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः ।
द्रुपदं तु जिघांसन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ १२
तान्गृहीतशरावापान्क्रुद्धानापततो बहून् ।
द्रुपदो वीक्ष्य संत्रासाद्ब्राह्मणाञ्शरणं गतः ॥ १३
वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान् ।
पाण्डुपुत्रौ महेष्वासौ प्रतियातावरिंदमौ ॥ १४
ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते
महीक्षितो बद्धगोधाङ्गुलित्राः ।
जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रा-
वमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १५
ततस्तु भीमोऽद्भुतभीमकर्मा
महाबलो वज्रसमानसारः ।
उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो
निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १६
तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी
दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ।
तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य
पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १७
तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-
र्जिष्णुः स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
विसिस्मिये चापि भयं विहाय
तस्थौ धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥ १८
तत्प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-
र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा ।
दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्यं
हलायुधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १९
य एष सिंहर्षभखेलगामी
महद्धनुः कर्षति तालमात्रम् ।

उत्स्मयन्ती उत्तमपतिलाभादत्यन्तं गर्वं कुर्वती ॥ २७ ॥
इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भा० भा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८८ ॥

१८९

तस्मै दित्सतीति ॥ १ ॥ अवरोप्येत्यस्य व्याख्या अयं हीति व्यवहितश्लोकेन ॥ ४ ॥ संत्रासात् ब्राह्मणकोपेन सर्वं क्षत्रं नश्येदिति शङ्कोत्थात् भयात् ॥ १३ ॥

एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति
यद्यस्मि संकर्षण वासुदेव ॥ २०
यस्त्वेष वृक्ष तरसाऽवभज्य
राज्ञा निकारे सहसा प्रवृत्त ।
वृकोदरान्नान्य इहैतदद्य
कर्तुं समर्थ समरे पृथिव्याम् ॥ २१
योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्ष
स्तनुर्महासिंहगतिर्विनीत ।
गौर प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो
विनि सृत सोऽच्युतधर्मपुत्र ॥ २२
यौ तौ कुमाराविव कार्तिकेयौ
द्वावश्विनेयाविति मे वितर्क ।
मुक्ता हि तस्माज्जतुवेश्मदाहात्
मया श्रुता पाण्डुसुता पृथा च ॥ २३
तमब्रवीन्निर्जलतोयदाभो
हलायुधोऽनन्तरज प्रतीत ।
प्रीतोऽस्मि दृष्ट्वा हि पितृष्वसारम्
पृथा विमुक्ता सह कौरवाग्र्यै ॥ २४

इति श्रीमहा० आ० स्वयवरपर्वणि कृष्णवाक्ये ऊननवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८९ ॥

—*—

१९०

वैशपायन उवाच ।
अजिनानि विधुन्वन्त करकाश्च द्विजर्षभा ।
ऊचुस्ते भीर्न कर्तव्या वय योत्स्यामहे परान् ॥१
तानेव वदतो विप्रानर्जुन प्रहसन्निव ।
उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूय तिष्ठथ पार्श्वत ॥ २
अहमेनानजिह्माग्रै शतशो विकिरञ्छरै ।
वारयिष्यामि सक्रुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ३
इति तद्धनुरानम्य शुल्कावाप्त महाबल ।
भ्रात्रा भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचल ॥ ४
तत कर्णमुखान्दृष्ट्वा क्षत्रियान्युद्धदुर्मदान् ।
सपेततुरभीतौ तौ गजौ प्रतिगजानिव ॥ ५
ऊचुश्च वाच परुषास्ते राजानो युयुत्सव ।
आहवे हि द्विजस्यापि वधो दृष्टो युयुत्सत ॥ ६
इत्येवमुक्त्वा राजान सहसा दुद्रुवुर्द्विजान् ।
तत कर्णो महातेजा जिष्णु प्रति ययौ रणे ॥ ७
युद्धार्थी वासिताहेतोर्गज प्रतिगज यथा ।
भीमसेन ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ॥ ८
दुर्योधनादय सर्वे ब्राह्मणै सह सगता ।
मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यस्तदाहवे ॥ ९
ततोऽर्जुन प्रत्यविध्यदापतन्त शितै शरै ।
कर्ण वैकर्तन श्रीमान्विकृष्य बलवद्धनु ॥ १०
तेषा शराणा वेगेन शिताना तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ ११
तावुभावप्यनिर्देश्यौ लाघवाज्जयता वरौ ।
अयुध्येता सुसरब्धावन्योन्यविजिगीषिणौ ॥ १२
कृते प्रतिकृत पश्य पश्य बाहुबल च मे ।
इति शूरार्थवचनैरभाषेता परस्परम् ॥ १३
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिम भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तन कर्ण सरब्ध समयोधयत् १४
अर्जुनेन प्रयुक्तास्तान्बाणान्वेगवतस्तदा ।
प्रतिहन्य ननादोच्चै सैन्यानि तदपूजयन् ॥ १५
कर्ण उवाच ।
तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य सयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविजयस्य च ॥ १६
किं त्व साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहय साक्षाद्वा विष्णुरच्युत १७
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रित ।
विप्ररूप विधायेद मन्ये मा प्रतियुध्यसे ॥ १८

घोणा नासा ॥ २२ ॥ कार्तिकेयावित्यभूतोपमा ॥ २३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊननवत्याधिकशततमोऽध्याय ॥ १८९ ॥

१९०

अजिनानीति ॥१॥ शुल्कावाप्त पणप्राप्तम् ॥४॥ विजिगीषिणौ विजिगीषावन्तौ ॥ १२ ॥ शूराणां अर्थवद्भिर्वचनै शूरार्थवचनै ॥१३॥ प्रतिहन्य प्रतिहत्या वा ल्यपीति पक्षेऽनुनासिकलोपाभावान्न तुक् । तत प्रतिहननम् ॥१५॥

१९१

वैशंपायन उवाच ।

गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ
भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १

कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रौ
प्रोवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे ।
पश्चाच्च कुन्ती प्रसमीक्ष्य कृष्णां
कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २

साऽधर्मभीता परिचिन्तयन्ती
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम् ।
पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती
युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३

कुन्त्युवाच ।

इयं तु कन्या द्रुपदस्य राज्ञ
स्तवानुजाभ्यां मयि संनिविष्टा ।
यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं
समेत्य भुङ्क्तेति नृप प्रमादात् ॥ ४

मया कथं नानृतमुक्तमद्य
भवेत्कुरूणामृषभ ब्रवीहि ।
पञ्चालराजस्य सुतामधर्मो
न चोपवर्तेत न विभ्रमेच्च ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तो मतिमान्नृवीरो
मात्रा मुहूर्तं तु विचिन्त्य राजा ।
कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो
धनंजयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६

त्वया जिता फाल्गुन याज्ञसेनी
त्वयैव शोभिष्यति राजपुत्री ।
प्रज्वाल्यतामग्निरमित्रसाह
गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं
कृथा न धर्मोऽयमशिष्टदृष्टः ।
भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८

अहं ततो नकुलोऽनन्तरं मे
पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी ।
वृकोदरोऽहं च यमौ च राज
न्नियं च कन्या भवतो नियोज्याः ॥ ९

एवं गते यत्करणीयमत्र
धर्म्यं यशस्यं कुरु तद्विचिन्त्य ।
पञ्चालराजस्य हितं च यत्स्यात्
प्रशाधि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम् ।
दृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ॥ ११

दृष्ट्वा ते तत्र पश्यन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ १२

तेषां तु द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम् ।
संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १३

काम्यं हि रूपं पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् ।
बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १४

तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनवचः कृत्स्नं सस्मार मनुजर्षभ ॥ १५

अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्मिथो भेदभयान्नृप ।
सर्वेषां द्रौपदी भार्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचस्तत्प्रसमीक्ष्य सर्वे
ज्येष्ठस्य पाण्डोस्तनयास्तदानीम् ।
तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभिः
सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः ॥ १७

वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरा
नाशङ्कमानः सहरौहिणेयः ।
जगाम तां भार्गवकर्मशालां
यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ १८

तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः ।
अजातशत्रुं परिवार्य तांश्च
प्युपोपविष्टाञ्ज्वलनप्रकाशान् ॥ १९

१९१

गत्वेति ॥१॥ अधर्मो बहुभर्तृतारूपस्तस्माद्भीता ॥३॥ अधर्मो बहुभर्तृतारूपः विभ्रमेच्च तेनाधर्मेण तिर्यग्योनौ पुनः पुनर्विशेषेण भ्रमेत् ॥५॥ न धर्मोऽयं दृष्टः अयं कः यः मां भवान् अशिष्टं शासितवान् । निवेश्यः विवाह्यः ॥ ८ ॥ भेदभयं यस्य द्रौपदी तस्येतरे शत्रवः स्युरिति भेदः ॥१६॥ रौहिणेयो बलदेवः ॥ १८ ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य
कुन्तीसुत धर्मभृता वरिष्ठम् ।
कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञ ॥ २०
तथैव तस्याप्यनुरौहिणेय
स्तौ चापि हृष्टा कुरवोऽभ्यनन्दन् ।
पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरा-
वगृह्णता भारतमुख्यपादौ ॥ २१
अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीर
प्रपच्छ कृष्ण कुशल विलोक्य ।
कथ वय वासुदेव त्वयेह
गूढा वसन्तो विदिताश्च सर्वे ॥ २२
तमब्रवीद्वासुदेव प्रहस्य
गूढोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन् ।
त विक्रम पाण्डवेयानतीत्य
कोऽन्य कर्ता विद्यते मानुषेषु ॥ २३
दिष्ट्या सर्वे पावकाद्विप्रमुक्ता
यूय घोरात्पाण्डवा शत्रुसाहा ।
दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्र
सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ २४
भद्र वोऽस्तु निहित यद्गुहायाम
विवर्धध्व ज्वलना इवैधमाना ।
मा वो विदु पार्थिवा केचिदेव
यास्यावहे शिबिरायैव तावत् ।
सोऽनुज्ञात पाण्डवेनाव्ययश्री
प्रायाच्छीघ्र बलदेवेन सार्धम् ॥ २५

इति श्रीमहा० आदिप० स्वयवरप० रामकृष्णागमने एकनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९१ ॥

१९२

वैशपायन उवाच ।

धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्य पृष्ठत कुरुनन्दनौ ।
अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशने ॥ १
सोऽज्ञायमान पुरुषानवधाय समन्तत ।
स्वयमारान्निलीनोऽभूद्भार्गवस्य निवेशने ॥ २
साय च भीमस्तु रिपुप्रमाथी
जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ ।
भैक्ष चरित्वा तु युधिष्ठिराय
निवेदयाचक्रुरदीनसत्त्वा ॥ ३
ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजा ता-
मुवाच काले वचन वदान्या ।
त्वमग्रमादाय कुरुष्व भद्रे
बलिं च विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४
ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्य
परिश्रिता ये परितो मनुष्या ।
ततश्च शेष प्रविभज्य शीघ्र-
मर्धं चतुर्धा मम चात्मनश्च ॥ ५
अर्धं तु भीमाय च देहि भद्रे
य एष नागर्षभतुल्यरूप ।
गौरो युवा सहननोपपन्न
एषो हि वीरो महुभुक्सदैव ॥ ६
सा हृष्टरूपेव तु राजपुत्री
तस्या वच साधु विशङ्कमाना ।
यथावदुक्त प्रचकार साध्वी
ते चापि सर्वे बुभुजुस्तदन्नम् ॥ ७
कुशैस्तु भूमौ शयन चकार
माद्रीपुत्र सहदेवस्तरस्वी ।
यथा स्वकीयान्यजिनानि सर्वे
सस्तीर्य वीरा सुषुपुर्धरण्याम् ॥ ८
अगस्त्यशास्तामभितो दिश तु
शिरासि तेषा कुरुसत्तमानाम् ।
कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषाम्
पादान्तरे चाथ बभूव कृष्णा ॥ ९

शत्रुसाहा शत्रुवेगस्य सोढार ॥ २४ ॥ यद्भद्र गुहाया बुद्धौ वो निहितं तद्वोऽस्तु ॥ २५ ॥ इति आदिपर्वणि नैल० भारतभावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९१ ॥

१९२

धृष्टद्युम्न इति ॥ १ ॥ स अज्ञायमान पाण्डवैरितरैश्च । आरात्समीपे ॥ २ ॥ अग्र प्रथममादाय बलिं कुरुष्व भिक्षा च देहि ॥ ४ ॥ परिश्रिता अन्येऽन्नोपजीविन । चतुर्धा मम चात्मनश्चेत्यर्धं षोढाऽर्धं भीमायेत्यर्थ ॥ ५ ॥ सहननोपपन्नो दृढ पुष्टश्च ॥ ६ ॥ साधु विशङ्कमाना स्वस्य श्रेयस्तर्कयन्ती । 'शङ्का त्रासे वितर्के च' इति मेदिनी ॥ ७ ॥ अगस्त्येन शास्ता शिक्षिता तां दक्षिणा अभित । सर्वेऽपि दाक्षिणाशिरस पुरस्तात् शिरोदेशस्यैव पादान्तरे पादसमीपप्रदेशे ॥ ९ ॥

अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः
पादोपधानीव कृता कुशेषु ।
न तत्र दुःखं मनसापि तस्या
न चावमेने कुरुपुङ्गवांस्तान् ॥ १०
ते तत्र शूराः कथयांबभूवुः
कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः ।
अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागान्
खड्गान्गदाश्चापि परश्वधांश्च ॥ ११
तेषां कथास्ताः परिकीर्त्यमानाः
पञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् ।
शुश्राव कृष्णां च तदा निषण्णां
ते चापि सर्वे ददृशुर्मनुष्याः ॥ १२
धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्वं
वृत्तं तेषां कथितं चैव रात्रौ ।
सर्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन
निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम ॥ १३
पञ्चालराजस्तु विषण्णरूपः
स्तान्पाण्डवानप्रतिविन्दमानः ।
धृष्टद्युम्नं पर्यपृच्छन्महात्मा
क्व सा गता केन नीता च कृष्णा ॥१४
कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन
वैश्येन वा करदेनोपपन्ना ।
कच्चित्पदं मूर्ध्नि न पङ्कदिग्धम्
कच्चिन्न माला पतिता श्मशाने ॥ १५
कच्चित्सवर्णप्रवरो मनुष्य
उद्रिक्तवर्णोऽप्युत एव कच्चित् ।
कच्चिन्न वामो मम मूर्ध्नि पादः
कृष्णाभिमर्शेन कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६
कच्चिन्न तप्स्ये परमप्रतीतः
संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण ।
वदस्व तत्त्वेन महानुभावः
कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७
विचित्रवीर्यस्य सुतस्य कच्चित्
कुरुप्रवीरस्य ध्रियन्ति पुत्राः ।
कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य
धनुर्गृहीतं निहतं च लक्ष्यम् ॥ १८

इति श्रीमहा० आदिप० स्वयंवरप० धृष्टद्युम्नप्रत्यागमने द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

समाप्तं स्वयंवरपर्व ।

वैवाहिकपर्व ।

१९३

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः
पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः ।
धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रबर्हो
वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १
धृष्टद्युम्न उवाच ।
योऽसौ युवा व्यायतलोहिताक्षः
कृष्णाजिनी देवसमानरूपः ।
यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं
लक्ष्यं च यः पातितवान्पृथिव्याम् ॥ २
असज्जमानश्च ततस्तरस्वी
वृत्तो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः ।
चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु
सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३
कृष्णा प्रगृह्याजिनमन्वयात्तम्
नागं यथा नागवधूः प्रहृष्टा ।

पादोपधानीव सर्वेषां पादस्पर्शं लभमाना । कुशेषु कुशासनेषु ॥ १० ॥ पृतनाधिकाराः सेनाधीशयोग्याः ॥ ११ ॥ अप्रतिविन्दमानः अजानन् ॥ १४ ॥ मूर्ध्नि पदं हीनवर्णयोगात् वैश्यपक्षे तु न पातित्यम् शूद्रपक्षे तु 'पद्यु वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रः' इति शूद्रस्य पाद्युक्तश्मशानत्वश्रुतेस्तत्र मालावत् सुकुमारी बाला न पतितेति स्पष्टमुक्तम् ॥ १५ ॥ सवर्णप्रवरः क्षात्रियश्रेष्ठः । उद्रिक्तवर्णो ब्राह्मणः । मूर्ध्नि पादस्तु वेषमात्रेण ब्राह्मणत्वानिश्चयात् शौर्यस्य च कर्णैकलव्ययोः सूतशूद्रयोरपि दृष्टत्वात् संभावितः ॥ १६ ॥ कच्चिदिति कामप्रवेदने । पार्थेन संयुज्य परमप्रतीतोऽत्यन्तहृष्टोऽसि । तादृशशौर्यस्यान्यत्रासंभवात् ॥ १७ ॥ ध्रियन्ति जीवन्ति ॥ १८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

तत इति । प्रबर्हः उत्तमः ॥ १ ॥

अमृष्यमाणेषु नराधिपेषु
कुद्धेषु वै तत्र समापतत्सु ॥ ४
ततोऽपर पार्थिवसङ्घमध्ये
प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् ।
प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघान्
क्रुद्धोऽन्तक प्राणभृतो यथैव ॥ ५
तौ पार्थिवाना मिषता नरेन्द्र
कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ ।
विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ
बाह्या पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६
तत्रोपविष्टार्चिरिवानलस्य
तेषा जनित्रीति मम प्रतर्क ।
तथाविधैरेव नरप्रवीरै
रुपोपविष्टैस्त्रिभिरग्निकल्पै ॥ ७
तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादौ
उक्ता च कृष्णा त्वभिवादयेति ।
स्थिता च तत्रैव निवेद्य कृष्णाम्
भिक्षाप्रचाराय गता नराग्र्या ॥ ८
तेषा तु भैक्ष्य प्रतिगृह्य कृष्णा
दत्त्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा ।
ता चैव वृद्धा परिवेष्य ताश्च
नरप्रवीरान्स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९
सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव
कृष्णा च तेषा चरणोपधाने ।
आसीत्पृथिव्या शयन च तेषा
दर्भाजिनाग्र्यास्तरणोपपन्नम् ॥ १०
ते नर्दमाना इव कालमेघा
कथा विचित्रा कथयाबभूवु ।
न वैश्यशूद्रौपयिकी' कथास्ता
न च द्विजाना कथयन्ति वीरा ॥ ११
नि सशय क्षत्रियपुङ्गवास्ते
यथा हि युद्ध कथयन्ति राजन् ।
आशा हि नो व्यक्तमिय समृद्धा
मुक्तान्हि पार्थाञ्छृणुमोऽग्निदाहात् १२
यथा हि लक्ष्य निहत धनुश्च
सज्य कृत तेन तथा प्रसह्य ।
यथा हि भाषन्ति परस्पर ते
छन्ना ध्रुव ते प्रचरन्ति पार्था ॥ १३

तत स राजा द्रुपद प्रहृष्ट
पुरोहित प्रेषयामास तेषाम् ।
विद्याम युष्मानिति भाषमाणो
महात्मान पाण्डुसुतास्तु कच्चित् ॥ १४
गृहीतवाक्यो नृपते पुरोधा
गत्वा प्रशसामभिधाय तेषाम् ।
वाक्य समग्र नृपतेर्यथाव
दुवाच चानुक्रमविक्रमेण ॥ १५
विज्ञातुमिच्छत्यवनीश्वरो व
पञ्चालराजो वरदो वरार्ह ।
लक्ष्यस्य वेद्धारमिम हि दृष्ट्वा
हर्षस्य नान्त प्रतिपद्यते स ॥ १६
आख्यात च ज्ञातिकुलानुपूर्वी
पद शिर सु द्विषता कुरुध्वम् ।
प्रह्लादयध्व हृदय ममेद
पञ्चालराजस्य च सानुगस्य ॥ १७
पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञ
प्रिय सखा चात्मसमो बभूव ।
तस्यैष कामो दुहिता ममेय
स्नुषा प्रदास्यामि हि कौरवाय ॥ १८
अय हि कामो द्रुपदस्य राज्ञो
हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गा ।
यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहु
र्धर्मेण विन्देत सुता ममैताम् ॥ १९
कृत हि तत्स्यात्सुकृत ममेद
यशश्च पुण्य च हित तदेतत् ।
अथोक्तवाक्य हि पुरोहित स्थितं
ततो विनीत समुदीक्ष्य राजा ॥ २०
समीपतो भीममिद शशास
प्रदीयता पाद्यमर्घ्य तथाऽस्मै ।
मान्य पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञ
तस्मै प्रयोज्याभ्यधिका हि पूजा ॥ २१
भीमस्ततस्तत्कृतवान्नरेन्द्र
ता चैव पूजा प्रतिगृह्य हर्षात् ।
सुखोपविष्ट तु पुरोहित तदा
युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ॥ २२

महीप्ररोह वृक्षम् ॥५॥ उक्ता ताभ्यामिति शेष ॥८॥ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधानम् ॥ ९ ॥ दर्भाणा अजिनाग्र उपर्यजिन च तदास्तरणं चेति समास ॥ १० ॥ विद्याम वेदितुमिच्छाम ॥१४॥ आख्यात कथयत ॥ १७ ॥

पञ्चालराजेन सुता निसृष्टा
स्वधर्मदृष्टेन यथा न कामात् ।
प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा
सा तेन वीरेण तथानुवृत्ता ॥ २३
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा
न चापि शीले न कुले न गोत्रे ।
कृतेन सज्येन हि कार्मुकेण
विद्धेन लक्ष्येण हि सा विसृष्टा ॥ २४
सेयं तथानेन महात्मनेह
कृष्णा जिता पार्थिवसङ्घमध्ये ।
नैवंगते सौमकिरद्य राजा
संतापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ॥ २५
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः
स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ।
संप्राप्यरूपां हि नरेन्द्रकन्या-
मिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ॥ २६
न तद्धनुर्मन्दबलेन शक्यं
मौर्व्या समायोजयितुं तथा हि ।
न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन
लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २७
तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं
पञ्चालराजोऽर्हति कर्तुमद्य ।
न चापि तत्पातनमन्यथेह
कर्तुं हि शक्यं भुवि मानवेन ॥ २८
एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु
पञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः ।
तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो
निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २९

इति श्रीमहा० आदिप० वैवाहिकप० पुरोहितयुधिष्ठिरसंवादे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९३॥

१९४

दूत उवाच ।
जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा
विवाहहेतोरुपसंस्कृतं च ।
तदाप्नुवध्वं कृतसर्वकार्याः
कृष्णा च तत्रैव चिरं न कार्यम् ॥ १
इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्राः
सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः ।
एतान्समारुह्य परैत सर्वे
पञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयाताः कुरुपुङ्गवास्ते
पुरोहितं तं परियाप्य सर्वे ।
आस्थाय यानानि महान्ति तानि
कुन्ती च कृष्णा च सहैकयाने ॥ ३
श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य
यान्युक्तवान्भारत धर्मराजः ।
जिज्ञासयैवाथ कुरूत्तमानां
द्रव्याण्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४
फलानि माल्यानि च संस्कृतानि
वर्माणि चर्माणि तथासनानि ।
गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जू-
र्बीजानि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५
अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः
सर्वाणि कृत्यान्यखिलेन तत्र ।
क्रीडानिमित्तान्यपि यानि तत्र
सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६

शुल्कं मूल्यपणः तेनैव अनुवृत्ता अनुसृता ॥ २३ ॥ तदेवाह कृतेनेति ॥ २४ ॥ सौमकिर्द्रुपदः ॥ २५ ॥ संप्राप्यरूपां अस्माकं योग्यस्वरूपाम् ॥ २६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

जन्यार्थमिति । जन्यार्थं वरपक्षीयजनार्थम् । कृष्णां च तत्रैवाप्नुवध्वं पाणिग्रहणविधिना । कृष्णा चेति पाठे आप्नोतु अन्नं भवदीयत्वात् भवद्भिः सहैवेति भावः ॥ १ ॥ परियाप्य प्रस्थाप्य ॥ ३ ॥ पुनः क्षत्रियत्वं परीक्षितुं द्रव्याण्युपसंजहार एकत्र कृत्वा दर्शितवान् ॥ ४ ॥ फलवर्म गवादीनि क्रमात्त्रैवर्णिकयोग्यानि ॥ ५ ॥ कृन्तन्तीति कृत्यानि । कृती छेदनेऽस्मात् क्यप् । शिल्पिनां प्रहरणानि वास्यादीनि । क्रीडानिमित्तानि शुष्कैश्छिद्रदोरजनादिरूपा ब्राह्मणक्षत्रियादीनां क्रीडास्तासां साधनानि । अल्पानि यज्ञपात्राणि कृत्रिमाश्वादीनि सरङ्गपटानि च । तत्र देशे तत्र काले तत्र परीक्षणे निमित्ते ॥ ६ ॥

वर्माणि चर्माणि च भानुमन्ति
खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्रा ।
धनूषि चाग्र्याणि शराश्च चित्रा
शक्त्यृष्टय काञ्चनभूषणाश्च ॥ ७
प्रासा भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च
साङ्ग्रामिकं चैव तथैव सर्वम् ।
शय्यासनान्युत्तमवस्तुवन्ति
तथैव वासो विविधं च तत्र ॥ ८
कुन्ती तु कृष्णा परिगृह्य साध्वी
मन्त पुर द्रुपदस्याविवेश ।
स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं
प्रत्यर्चयामासुरदीनसत्त्वा ॥ ९
तान्सिंहविक्रान्तगतीन्निरीक्ष्य
महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् ।
गूढोत्तरासान्भुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बबाहून्पुरुषप्रवीरान् ॥ १०
राजा च राज्ञ सचिवाश्च सर्वे
पुत्राश्च राज्ञ सुहृदस्तथैव ।
प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राजन्
हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११
ते तत्र वीरा परमासनेषु
सपादपीठेष्वविशङ्कमाना ।
यथानुपूर्वं विविशुर्नराग्र्या
तथा महार्हेषु न विस्मयन्त ॥ १२
उच्चावचं पार्थिवभोजनीयं
पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु ।
दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेषा
सभोजकाश्चाप्युपजह्रुरन्नम् ॥ १३
ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा
यथात्मकामं सुभृशं प्रतीता ।
उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि राजन्
साङ्ग्रामिकं ते विविशुर्नृवीरा ॥ १४
तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो
राजा च सर्वै सह मन्त्रिमुख्यै ।
समर्चयामासुरुपेत्य हृष्टा
कुन्तीसुतान्पार्थिवराजपुत्रान् ॥ १५

इति श्रीमहा० आदि० वैवाहिकपर्वणि युधिष्ठिरादिपरीक्षणे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१९४॥

१९५

वैशंपायन उवाच ।
तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युति ॥ १
पर्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम् ।
कथं जानीम भवत क्षत्रियान्ब्राह्मणानुत ॥ २
वैश्यान्वा गुणसंपन्नानथवा शूद्रयोनिजान् ।
मायामास्थाय वा विप्राश्चरत सर्वतो दिशम् ॥ ३
कृष्णाहेतोरनुप्राप्ता देवा संदर्शनार्थिन ।
ब्रवीतु नो भवान्सत्यं संदेहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४
अपि न संशयस्यान्ते मन संतुष्टिमावहेत् ।
अपि नो भागधेयानि शुभानि स्यु परंतप ॥ ५
इच्छया ब्रूहि तत्सत्यं सत्यं राजसु शोभते ।
इष्टापूर्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६
श्रुत्वा ह्यमरसंकाश तव वाक्यमरिंदम ।
ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानत ॥ ७
युधिष्ठिर उवाच ।
मा राजन्विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते ।
ईप्सितस्ते ध्रुव काम संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८
वयं हि क्षत्रिया राजन्पाण्डो पुत्रा महात्मन ।
ज्येष्ठं मां विद्धि कौंतेय भीमसेनार्जुनाविमौ ॥ ९

उत्तमवस्तूनि रत्नखचितताम्बूलधानीप्रभृतीनि तद्वन्ति। ॥ ८ ॥ महर्षभाक्षान्महर्षभो महोक्षस्तस्येवाक्षिणी येषां तान्। ... मतोर्भस्यवत्त्वमार्षम् ॥ ८ ॥ गूढोत्तरासान्गूढजत्रून् ॥१०॥ सुमृष्ट अभ्यञ्जनवासोत्करणादिभि सम्यक् परिष्कृत पाण्डवाना वेषो यैस्ते सुमृष्टवेषा । ते च सभोजकाश्च यथायोग्य ताम्बूलादिकमपूपादिक चान्नमदनीय उपाजह्रु ॥ १३ ॥ इति आदि० नैल० भारतभावदीपे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९४ ॥

१९५

तत इति । ब्राह्मेण ब्राह्मणार्थमुचितेनाभ्युत्थानादिना । परिग्रहेण आतिथ्येन ॥ १ ॥ इष्टं यागादि आपूर्तं वाप्यादि तव धर्मकृत्य नश्येद्यद्यसत्य ब्रूया इत्यर्थ ॥ ६ ॥

आभ्या तव सुता राजन्निर्जिता राजससदि ।
यमौ च तत्र कुन्ती च यत्र कृष्णा व्यवस्थिता ॥
व्येतु ते मानस दु ख क्षत्रिया स्मो नरर्षभ ।
पद्मिनीव सुतेय ते ह्रदाद्न्यह्रद गता ॥ ११
इति तथ्य महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते ।
भवान्हि गुरुरस्माक परम च परायणम् ॥ १२
वैशपायन उवाच ।
तत स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचन ।
प्रतिवक्तु मुदा युक्तो नाशकत्त युधिष्ठिरम् ॥ १३
यत्नेन तु स त हर्ष सनिगृह्य परतप ।
अनुरूप तदा वाचा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १४
पप्रच्छ चैन धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुता पुरात् ।
स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डव ॥ १५
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् ।
विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्र नरेश्वरम् ॥ १६
आश्वासयामास च त कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदता वर ॥ १७
तत कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि ।
यमौ च राज्ञा सदिष्टौ विविशुर्भवन महत् ॥ १८
तत्र ते न्यवसन्राजन्यज्ञसेनेन पूजिता ।
प्रत्याश्वस्तस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तम् ॥ १९
गृह्णातु विधिवत्पाणिमद्याय कुरुनन्दन ।
पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुन कुरुता क्षणम् ॥ २०
वैशपायन उवाच ।
तमब्रवीत्ततो राजा धर्मात्मा च युधिष्ठिर ।
ममापि दारसबन्ध कार्यस्तावद्विशापते ॥ २१
द्रुपद उवाच ।
भवान्वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम ।
यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥२२
युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वेषा महिषी राजन्द्रौपदी नो भविष्यति ।
एव प्रव्याहृत पूर्व मम मात्रा विशापते ॥ २३
अह चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डव ।
पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता सुता तव ॥ २४
एष न समयो राजन् रत्नस्य सह भोजनम् ।
न च त हातुमिच्छाम समय राजसत्तम ॥ २५
सर्वेषा धर्मत कृष्णा महिषी नो भविष्यति ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषा गृह्णातु ज्वलने करान् ॥ २६
द्रुपद उवाच ।
एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्य कुरुनन्दन ।
नैकस्य बहव पुस श्रूयन्ते पतय क्वचित् ॥ २७
लोकवेदविरुद्ध त्व नाधर्म धर्मविच्छुचि ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥ २८
युधिष्ठिर उवाच ।
सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वय गतिम् ।
पूर्वेषामानुपूर्व्येण यात वर्त्मानुयामहे ॥ २९
न मे वागनृत प्राह नाधर्मे धीयते मति ।
एव चैव वदन्त्यम्बा मम चैतन्मनोगतम् ॥ ३०
एष धर्मो ध्रुवो राजश्चरैनमविचारयन् ।
मा च शङ्का तत्र ते स्यात्कथचिदपि पार्थिव॥३१
द्रुपद उवाच ।
त्व च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुत ।
कथयन्त्विति कर्तव्य श्व काले करवामहे ॥ ३२
वैशपायन उवाच ।
ते समेत्य तत सर्वे कथयन्ति स्म भारत ।
अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया ॥ ३३

इति श्रीमहाभा० आदिप० वैवाहिकप० द्वैपायनागमने पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१९५॥

क्षणं देवपूजादिपर्वोत्सव विवाहात्प्राक्कालीन कुलधर्मम् । 'क्षण पर्वोत्सवेपि स्यात्तथा मानेप्यनेहस ' इति मेदिनी॥२० अनिविष्ट अकृतविवाह ॥२४॥ समयो नियम ॥ २५ ॥ ज्वलने ज्वलनसमीपे करान् गृह्णातु पञ्चपाणिग्रहणानि करोतु ॥ २६ ॥ पुस पुमास यद्वा पुस वेदकर्तु परमात्मन सकाशाच्च श्रूयन्ते । तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दत इति वेदविरुद्ध च । अविहित निषिद्ध चैतदित्यर्थ ॥ २७ ॥ सूक्ष्म 'नैकस्यै बहव सहपतय ' इति श्रुत्या सहेति युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितो न तु समयभेदेन ततश्चापि निषिद्धम् । मात्रा समेत्य भुङ्क्तेत्याज्ञप्त च न लङ्घनीयम् । पित्रोराज्ञया निषिद्धमपि कर्तव्यम् । परशुरामकृतमातृवधवत् । किमुताऽनिषिद्धमिति भाव । पूर्वेषा प्रचेत प्रभृतीना तैयात वर्त्म बहूनामेकपत्नीत्व अनुयामहे । तच्च आनुपूर्व्येणैव नत्वक्रमेण ॥ २९ ॥ इति आ० नै० भा० भा० पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवा सर्वे पाञ्चाल्यश्च महायशा ।
प्रत्युत्थाय महात्मान कृष्ण सर्वेऽभ्यवादयन् ॥ १
प्रतिनन्द्य स ता पूजा पृष्ट्वा कुशलमन्तत ।
आसने काञ्चने शुद्धे निषसाद महामना ॥ २
अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामिततेजसा ।
आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदा वरा ॥ ३
ततो मुहूर्तान्मधुरा वाणीमुच्चार्य पार्षत ।
पप्रच्छ त महात्मान द्रौपद्यर्थं विशापते ॥ ४
कथमेका बहूना स्याद्धर्मपत्नी न सकर ।
एतन्मे भगवान्सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम् ॥ ५

व्यास उवाच ।

अस्मिन्धर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके ।
यस्य यस्य मत यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ६

द्रुपद उवाच ।

अधर्मोऽय मम मतो विरुद्धो लोकवेदयो ।
न ह्येका विद्यते पत्नी बहूना द्विजसत्तम ॥ ७
न चाप्याचरित पूर्वैरय धर्मो महात्मभि ।
न चाप्यधर्मो विद्वद्भिश्चरितव्य कथचन ॥ ८
ततोह न करोम्येन व्यवसाय क्रिया प्रति ।
धर्म सदैव सदिग्ध प्रतिभाति हि मे त्वयम् ॥९

धृष्टद्युम्न उवाच ।

यवीयस कथ भार्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ ।
ब्रह्मन्समभिवर्तेत सवृत्त सस्तपोधन ॥ १०
न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्म कथचन ।
अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११
कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मस्ततोऽय न व्यवस्यते ।
पञ्चाना महिषी कृष्णा भवत्विति कथचन ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

न मे वागनृत प्राह नाधर्मे धीयते मति ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषो धर्म कथचन ॥ १३
श्रूयते हि पुराणेपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृता वरा ॥ १४
तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मन ।
सगताभूद्दश भ्रातृनेकनाम्न प्रचेतस ॥ १५
गुरोर्हि वचन प्राहुर्धर्म्य धर्मज्ञसत्तम ।
गुरूणा चैव सर्वेषा माता परमको गुरु ॥ १६
सा चाप्युक्तवती वाच भैक्षवद्भुज्यतामिति ।
तस्मादेतदह मन्ये पर धर्म द्विजोत्तम ॥ १७

कुन्त्युवाच ।

एवमेतद्यथा प्राह धर्मचारी युधिष्ठिर ।
अनृतान्मे भय तीव्र मुच्येऽहमनृतात्कथम् ॥ १८

व्यास उवाच ।

अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातन ।
ननु वक्ष्यामि सर्वेषा पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् १९
यथाय विहितो धर्मो यतश्चाय सनातन ।
यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न सशय २०

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय भगवान्व्यासो द्वैपायन प्रभु ।
करे गृहीत्वा राजान राजवेश्म समाविशत् ॥२१
पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत ।
विविशुर्यत्र तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ २२
ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने ।
आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २३

इति श्रीमहाभा० आदिप० वैवाहिकप० व्यासवाक्ये षण्णवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९६ ॥

१९६

ततस्ते इति । कृष्ण व्यासम् ॥ १ ॥ विप्रलब्धे अति गहनतया शास्त्रीयेन कापट्येन हते । अत एव लोकवेदविरोधके ॥ ६ ॥ क्रिया प्रति व्यवसाय निश्चयम् ॥ ९ ॥ न मे इति । वक्तृत्व वाच एव धर्मो न पुरुषस्य निर्विशेषस्य अत उक्त न मे वागिति । एव मतिमनसोरपि ज्ञेयम् । वागादीना वक्तृत्वादिधर्मवता असङ्गेन पुसा सबन्धस्तु न वास्तव सभवति । अत एवोक्तम् । 'नि सगेस्य ससगेन कूटस्थस्य विकारिणा । आत्मनोऽनात्मनायोगो वास्तवो नोपपद्यते' इति । अत्र पञ्चानामेकपत्नीत्वे ॥ १३ ॥ राजान द्रुपदम् ॥ २१ ॥ उभौ व्यासद्रुपदौ ॥ २२ ॥ अत्र यत्रदेवादद्दुरित्यादिना त्रिपथगां नदीमित्यन्तो नारायण्युपाख्यानग्रन्थोऽध्यायद्वयात्मक क्वचित्पुस्तके पठ्यते ॥ २३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९६ ॥

१९७

व्यास उवाच ।

पुरा वै नैमिषारण्ये देवा सत्रमुपासते ।
तत्र वैवस्वतो राजन् शामित्रमकरोत्तदा ॥ १

ततो यमो दीक्षितस्तत्र राजन्
नामारयत्कंचिदपि प्रजानाम् ।
तत प्रजास्ता बहुला बभूवु
कालातिपातान्मरणप्रहीणा ॥ २

सोमश्च शक्रो वरुण कुबेर
साध्या रुद्रा वसवोऽथाश्विनौ च ।
प्रजापतिर्भुवनस्य प्रणेता
समाजग्मुस्तत्र देवास्तथाऽन्ये ॥ ३

ततोऽब्रुवन्लोकगुरु समेता
भयात्तीव्रान्मानुषाणा विवृध्द्या ।
तस्माद्भयादुद्विजन्त सुखेप्सव
प्रयाम सर्वे शरण भवन्तम् ॥ ४

पितामह उवाच ।

किं वो भय मानुषेभ्यो यूय सर्वे यदाऽमरा ।
मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भय भवितुमर्हति ॥ ५

देवा ऊचु ।

मर्त्या अमर्त्या सवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागता ॥ ६

श्रीभगवानुवाच ।

वैवस्वतो व्यापृत सत्रहेतो
स्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्या ।
तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्ये
तत एषा भवितैवान्तकाल ॥ ७

वैवस्वतस्यैव तनुर्विभक्ता
वीर्येण युष्माकमुत प्रवृद्धा ।
सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले
न तत्र वीर्यं भविता नरेषु ॥ ८

व्यास उवाच ।

ततस्तु ते पूर्वजदेववाक्य
श्रुत्वा जग्मुर्यत्र देवा यजन्ते ।
समासीनास्ते समेता महाबला
भागीरथ्या ददृशु पुण्डरीकम् ॥ ९

दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवु
स्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम ।
सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभा
यत्र देवी गङ्गा सतत प्रसूता ॥ १०

सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी
गङ्गा देवी व्यवगाह्य व्यतिष्ठत् ।
तस्याश्रुबिन्दु पतितो जले य
स्तत्पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम् ॥ ११

तदद्भुत प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
मपृच्छत्ता योषितमन्तिकाद्वै ।
का त्व भद्रे रोदिषि कस्य हेतो-
र्वाक्य तथ्य कामयेऽह ब्रवीहि ॥ १२

स्त्र्युवाच ।

त्व वेत्स्यसे मामिह याऽस्मि शक्र
यदर्थं चाह रोदिमि मन्दभाग्या ।
आगच्छ राजन्पुरतो गमिष्ये
द्रष्टाऽसि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १३

व्यास उवाच ।

ता गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं
सोपश्यदारात्तरुण दर्शनीयम् ।
सिद्धासनस्थ युवतीसहाय
क्रीडन्तमक्षैर्गिरिराजमूर्ध्नि ॥ १४

तमब्रवीद्देवराजो ममेद
त्व विद्धि विद्वन्भुवन वशे स्थितम् ।
ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवी
दृष्ट्वा तमक्षै सुभृश प्रमत्तम् ॥ १५

क्रुद्ध च शक्र प्रसमीक्ष्य देवो
जहास शक्र च शनैरुदैक्षत ।
सस्तम्भितोऽभूदथ देवराज-
स्तेनेक्षित स्थाणुरिवावतस्थे ॥ १६

१९७

पुरेति । शमिता यज्ञे पशुवधकर्ता तस्य कर्म शामित्रम् ॥ १ ॥ यमो दीक्षित । सत्रे हि ये यजमानास्त ऋत्विज सर्वेषा दीक्षास्ति यजमानत्वात् । कालातिपातात् मरणकालातिक्रमात् ॥ २ ॥ यत्र प्रजापतिस्तत्र सोमादय समाजग्मु ॥ ३ ॥ तस्मिन्कृतसर्वकार्ये समाप्तियज्ञे सति एषा लोकानामन्तकालो भविता ॥ ७ ॥ यत वैवस्वतस्यैव तनु प्रवृद्धा योगबलेन विपुला विभक्ता द्वैधीभाव गता सती । सा एषा अन्तो विनाशो भविता वीर्ये देवता साम्यम् ॥ ८ ॥ तस्या अश्रुबिन्दु सधिरार्षे ॥ ११ ॥ कामये श्रोतुम् ॥ १२ ॥ युवतीसहाय रुद्रम् ॥ १४ ॥ अक्षैः हेतुभि प्रमत्त असावधानम् ॥ १५ ॥ सस्तम्भित वज्र मोक्तु उद्यत सन् अत एव स्थाणुरिव ॥ १६ ॥

यदा तु पर्याप्तमिहास्य क्रीडया
तदा देवीं रुदतीं तामुवाच ।
आनीयतामेष यतोऽहमारा
न्नैनं दर्पः पुनरप्याविशेत ॥ १७
ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु
स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम् ।
तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा
मैवं पुनः शक्र कृथाः कथंचित् ॥ १८
निवर्तयैनं च महाद्रिराजं
बलं च वीर्यं च तवाप्रमेयम् ।
छिद्रस्य चैवाविश मध्यमस्य
यत्रासते त्वद्विधाः सूर्यभासः ॥ १९
स तद्विवृत्य विवरं महागिरे-
स्तुल्यद्युतींश्चतुरोऽन्यान्ददर्श ।
स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः
कच्चिन्नाहं भविता वै यथेमे ॥ २०
ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं
विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच ।
दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो
यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१
उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः
प्रावेपतार्तो भृशमेवाभिषङ्गात् ।
स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव तुन्न-
मश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्ध्नि ॥ २२
स प्राञ्जलिर्वै वृषवाहनेन
प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः ।
उवाच देवं बहुरूपमुग्रं
मद्याशेषस्य भुवनस्य त्वं भवाद्य ॥ २३
तमब्रवीदुग्रवर्चाः प्रहस्य
नैवंशीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति ।
एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्ता-
त्तस्मादेतां दरीमाविश्य शेध्वं ॥ २४
तत्र ह्येव भवितारो न संशयो
योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम् ।
तत्र यूयं कर्म कृत्वाऽविषह्यं
बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं
स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् ।
सर्वं मया भाषितमेतदेवं
कर्तव्यमन्यद्विविधार्थयुक्तम् ॥ २६
पूर्वेन्द्रा ऊचुः ।
गमिष्यामो मानुषं देवलोका-
द्दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः ।
देवास्त्वस्मानादधीरञ्जनन्यां
धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च ।
अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान्योधयित्वा
आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ॥ २७
व्यास उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु
देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह ।
वीर्येणाहं पुरुषं कार्यहेतो-
र्दद्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८
विश्वभुग्भूतधामा च शिबिरिन्द्रः प्रतापवान् ।
शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥ २९
तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा
प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम् ।
तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां
श्रियं भार्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ ३०
तैरेव सार्धं तु ततः स देवो
जगाम नारायणमप्रमेयम् ।
अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं
सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ॥ ३१
स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव
ततः सर्वे संबभूवुर्धरण्याम् ।
स चापि केशौ हरिरुद्बबर्ह
शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णम् ॥ ३२

क्रीडया पर्याप्तं क्रीडा समाप्ता॥१७॥एनं बिलद्वाररोधिनं अद्रिराजं निवर्तय दूरीकुरु यथा बलादिकं तवाप्रमेयं तथा निवर्तय ॥१९॥ ततः शीघ्रं अप्रवेशाद्धेतोः ॥ २१ ॥ एवं दरीं प्रविशेत्युक्तः उवाच हे भव अद्य त्वं अशेषस्य भुवनस्य आद्यः पतिरसि । अद्येत्यनेन मां जित्वैव न त्वन्यथेति सूचितम् ॥ २३॥ शेषं प्रसादम् 'शेषः संकर्षणे वधे अनन्ते ना प्रसादे च' इति मेदिनी ॥२४॥ दुराधरो दुष्प्रापः ॥ २७ ॥ वीर्येण शुक्रद्वारा पुरुषं अंशभूतं दद्यां स्वयं तु आधिकारिकत्वादिहैव तिष्ठेयमिति भावः ॥ २८ ॥ तेजस्वी इन्द्रांशः ॥ २९ ॥ सन्निसर्गात्सुस्वभावात् । श्रियमिति । द्रौपदीं स्वर्गश्रीं ताम् ॥ ३० ॥ तैः विश्वभुगादिभिः स देवो महादेवः ॥ ३१ ॥ व्यदधात् विहितवान् आज्ञप्तवानित्यर्थः । उद्बबर्ह उद्धृतवान् ॥ ३२ ॥

तौ चापि केशौ निविशेता यदूना
कुले स्त्रियौ देवकी रोहिणी च ।
तयोरेको बलदेवो बभूव
योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केश ।
कृष्णो द्वितीय केशव सबभूव
केशो योसौ वर्णत कृष्ण उक्त ॥ ३३
ये ते पूर्व शक्ररूपा निबद्धा
स्तस्या दया पर्वतस्योत्तरस्य ।
इहैव ते पाण्डवा वीर्यवन्त
शक्रस्याश पाण्डव सव्यसाची ॥३४
एवमेते पाण्डवा सबभूवु-
र्ये ते राजन्पूर्वमिन्द्रा बभूवु ।
लक्ष्मीश्चैषा पूर्वमेवोपदिष्टा
भार्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३५
कथ हि स्त्री कर्मणा ते महीतलात्
समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात् ।
यस्या रूप सोमसूर्यप्रकाश
गन्धश्चास्या क्रोशमात्रात्प्रवाति ॥ ३६
इद चान्यत्प्रीतिपूर्व नरेन्द्र
ददानि ते वरमत्यद्भुत च ।
दिव्य चक्षु पश्य कुन्तीसुतास्त्व
पुण्यैर्दिव्यै पूर्वदेहैरुपेतान् ॥ ३७

वैशपायन उवाच ।

ततो व्यास परमोदारकर्मा
शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञ ।
चक्षुर्दिव्य प्रददौ ताश्च सर्वान्
राजाऽपश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३८
ततो दिव्यान्हेमकिरीटमालिन
शक्रप्रख्यान्पावकादित्यवर्णान् ।
बद्धापीडाश्चारुरूपाश्च यूनो
व्यूढोरस्कास्तालमात्रान्ददर्श ॥ ३९
दिव्यैर्वस्त्रैररजोभि सुगन्धै
र्माल्यैश्चाग्र्यै शोभमानानतीव ।
साक्षात्त्र्यक्षान्वा वसूश्चापि रुद्रा
नादित्यान्वा सर्वगुणोपपन्नान् ॥ ४०
तान्पूर्वेन्द्रानभिवीक्ष्याभिरूपान्
शक्रात्मज चेन्द्ररूप निशम्य ।
प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च
दिव्या माया तामवेक्ष्याप्रमेयाम् ॥ ४१
ता चैवाग्र्या स्त्रियमतिरूपयुक्ता
दिव्या साक्षात्सोमवह्निप्रकाशाम् ।
योग्या तेषा रूपतेजोयशोभि
पत्नी मत्वा हृष्टवान्पार्थिवेन्द्र ॥ ४२
स तदृष्ट्वा महदाश्चर्यरूप
जग्राह पादौ सत्यवत्या सुतस्य ।
नैतच्चित्र परमर्षे त्वयीति
प्रसन्नचेता स उवाच चैनम् ॥

व्यास उवाच ।

आसीत्तपोवने काचिदृषे कन्या महात्मन ।
नाध्यगच्छत्पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ४४
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शकरम् ।
तामुवाचेश्वर प्रीतो वृणु काममिति स्वयम्॥४५
सैवमुक्ताऽब्रवीत्कन्या देव वरदमीश्वरम् ।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुन पुन ॥ ४६
ददौ तस्यै स देवेशस्त वर प्रीतमानस ।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शकर ॥ ४७
सा प्रसादयती देवमिद भूयोऽभ्यभाषत ।
एक पतिं गुणोपेत त्वत्तोऽर्होमीति शकर ॥ ४८
ता देवदेव प्रीतात्मा पुन प्राह शुभ वच ।
पञ्चकृत्वस्त्वयोक्तोऽह पतिं देहीति वै पुन ॥ ४९

अत्र केशावेव रेतोरूपौ । पाण्डवानामिव राम कृष्णयोरपि प्रकरणसगत्यर्थ साक्षाद्देवरेतस उत्पत्तेरवश्यवक्तव्यत्वात् । अत एव देवक्या रोहिण्या च साक्षात्केशप्रवेश उच्यते न तु वसुदेवे । तथा सति तु 'देवाना रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधय 'इत्यादि श्रौतप्रनाड्याऽस्मदादिवत्तयोरपि व्यवधानेन देवप्रभवत्व स्यात् । तथा च । एतन्नानावताराणां निधान बीजमव्ययमिति भगवत साक्षान्मत्स्याद्यवतारबीजत्वमुच्यमान विरुध्येत । अपि च केशरेतसोर्देहजत्वे समानेपि रेत प्रभवत्वेऽर्वाक्स्रोतस्त्वेन मनुष्यत्व पुत्रत्व च स्यात् । तथा च कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति श्रीमद्भागवतोक्ति सगच्छते । न च केशोद्धरणात्कृष्णस्याप्यशत्व प्रतीयत इति वाच्यम् । केशस्य देहावयवत्वाभावात् । तस्मान्मुनिवधे कर्तव्ये यथाऽपा फेने वज्रस्य प्रवेश एव देवकीरोहिण्योर्जठरप्रवेशो कर्तव्यै केशद्वयेन द्वारभूतेन भगवत कात्स्न्येनैवाविर्भावो द्रष्टव्य इति युक्तम् ॥ ३३ ॥ दिव्य द्योतमान दिवि विहित वा सार्वज्ञ्यप्रदत्वात् ॥३७॥ तस्य राज्ञ तस्मै राज्ञे ॥ ३८ ॥ बद्धापीडान् परिहितालकारान् । तालमात्रान् तालवृक्षप्रमाणान् ॥ ३९ ॥

* ते कर्मणा यजनेन ।

तत्तथा भविता भद्रे वचस्तद्भद्रमस्तु ते ।
देहमन्य गतायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ५०
द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता वै देवरूपिणी ।
पञ्चाना विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ५१
स्वर्गश्री पाण्डवार्थं तु समुत्पन्ना महामखे ।
सेह तप्त्वा तपो घोर दुहितृत्व तवागता ॥ ५२
सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा
पञ्चानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा ।
सृष्टा स्वय देवपत्नी स्वयभुवा
श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्ट कुरुष्व ॥ ५३

इति श्रीमहाभा० आदिप० वैवाहिकप० पञ्चेन्द्रोपाख्याने सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥१९७॥

१९८

द्रुपद उवाच ।
अश्रुत्वैव वचन ते महर्षे
मया पूर्व यतित सविधातुम् ।
न वै शक्यं विहितस्यापयान
तदेवेदमुपपन्न विधानम् ॥ १
दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्तनीय
स्वकर्मणा विहित नेह किंचित् ।
कृत निमित्त हि वरैकहेतो-
स्तदेवेदमुपपन्न विधानम् ॥ २
यथैव कृष्णोक्तवती पुरस्ता
न्नैकान्पतीन्मे भगवान्ददातु ।
स चाप्येव वरमित्यब्रवीत्ताम्
देवो हि वेत्ता परम यदत्र ॥ ३
यदि चैव विहित शकरेण
धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराध ।
गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या
यथोपजोष विहितैषा हि कृष्णा ॥ ४
वैशपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्मराज
मद्यैव पुण्याहमुत व पाण्डवेया ।
अद्य पौष्य योगमुपैति चन्द्रमा
पाणि कृष्णायास्त्व गृहाणाद्य पूर्वम् ॥५
ततोऽराजा यज्ञसेन सपुत्रो
जन्यार्थमुक्त बहु तत्तदग्र्यम् ।
समानयामास सुता च कृष्णा-
माप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६
ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य
समाजग्मु सहिता मन्त्रिणश्च ।
द्रष्टु विवाह परमप्रतीता
द्विजाश्च पौराश्च यथा प्रधाना ॥ ७
ततोऽस्य वेश्माग्र्यजनोपशोभित
विस्तीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम् ।
बलौघरत्नौघविचित्रमाबभौ
नभो यथा निर्मलतारकान्वितम् ॥ ८
ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा
विभूषिता कुण्डलिनो युवान ।
महार्हवस्त्राम्बरचन्दनोक्षिता
कृताभिषेका कृतमङ्गलक्रिया ॥ ९
पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा
सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुस्तत सदो
महर्षभागोष्ठमिवाभिनन्दिन ॥ १०
तत समाधाय स वेदपारगो
जुहाव मन्त्रैर्ज्वलित हुताशनम् ।
युधिष्ठिर चाप्युपनीय मन्त्रवि-
न्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९७ ॥

१९८

अश्रुत्वेति । विहितस्य दैवेनोपस्थापितस्य अपयान उपेक्षा । तदेव विधान प्राकृत उपपन्न कर्तुं युक्तम् ॥ १ ॥ ग्रन्थिर्ग्रथना । स्वकर्मणा इदानीं तनेन विहित सिद्ध निमित्त तप ॥ २ ॥ पौष्य पुष्यत्यनेनेति त न तु पुष्य तस्या वैवाहिकत्वात् । पौष्यमिति पाठे पुष्याय हित बहुसततिप्रद मित्यर्थ । हे आद्य हे ज्येष्ठ ॥ ५ ॥

प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी
परिणाय्ययामास स वेदपारगः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं
पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ १२
क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा
वरस्त्रियस्ते जगृहुस्तदा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो
महारथाः कौरववंशवर्धनाः ॥ १३
इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद देवर्षिरतीतमानुषम् ।
महानुभावा किल सा सुमध्यमा
बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४
कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ
महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम् ।
शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनमालिनाम् ॥ १५
शतं गजानामपि पद्मिनां तथा
शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
तथैव दासीशतमग्र्ययौवनं
महार्हवेषाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६
पृथक्पृथक् दिव्यदृशां पुनर्ददौ
तदा धनं सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
तथैव वस्त्राणि विभूषणानि
प्रभावयुक्तानि महानुभावः ॥ १७
कृते विवाहे च ततस्तु पाण्डवाः
प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः
पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८

इति श्रीमहा० आदि० वैवाहिकपर्वणि द्रौपदीविवाहे अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९८॥

१९९

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य ह ।
न बभूव भयं किंचिद्देवेभ्योऽपि कथंचन ॥ १
कुन्तीमासाद्य ता नार्यो द्रुपदस्य महात्मनः ।
नाम संकीर्तयन्त्योऽस्या जग्मुः पादौ स्वमूर्धभिः
कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वा तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥३
रूपलक्षणसंपन्नां शीलाचारसमन्विताम् ।
द्रौपदीमवदत्प्रेम्णा पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४
यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ ।
रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५
यथा वैश्रवणे भद्रा वसिष्ठे चाप्यरुन्धती ।
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६
जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसंपन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥ ७
अतिथीनागतान्साधून्वृद्धान्बालांस्तथा गुरून् ।
पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८
कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सला ॥ ९
पतिभिर्निर्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः ।
कुरु ब्राह्मणसात्सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १०
पृथिव्यां यानि रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते ।
तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम् ॥
यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसंवृताम् ।
तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये जातपुत्रां गुणान्विताम् ॥

चतुर्युजां अश्वचतुष्टययुजाम् । हेममयं खलीनं अश्वमुखस्थं नियामकं 'लगाम' इति भाषया प्रसिद्धम् । रथप्रसङ्गाद्वा खलीनं युगं तेन मालिनाम् ॥ १५ ॥ पद्मानि गजोत्तमलक्षणानि तद्वतां पद्मिनां श्रीमतां वा । यद्वा हेमशृङ्गिणामिति दृष्टान्तानुगुण्यात्पद्मं पद्माकारं गजपल्याणं अष्टकोणमष्टस्तम्भं शिखरकलशादियुक्तं तद्वताम् ॥ १६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९

पाण्डवैरिति ॥१॥ क्षुमा अतसी तद्विकारभूतं वस्त्रं क्षौमम् ॥ ३ ॥ जीवसूः आयुष्मत्सततिप्रसूः ॥ ७ ॥ अभिषिच्यस्व अभिषेकं प्राप्नुहि । नृपतिं पश्चादभिषिक्तं राजानमनु ॥ ९ ॥ हे वधु अद्य ॥ १२ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु कृतदारेभ्य पाण्डुभ्य प्राहिणोद्धरि ।
वैदूर्यमणिचित्राणि हैमान्याभरणानिच ॥ १३
वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधव ।
कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥१४
शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च ।
वैदूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च ॥ १५
रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलकृता ।
प्रेष्या सप्रददौ कृष्णो नानादेश्या स्वलकृता ॥
गजान्विनीतान्भद्राश्च सदश्वाश्च स्वलकृतान् ॥
रथाश्च दान्तान्सौवर्णै शुभ्रै पट्टैरलकृतान् ॥ १७
कोटिशश्च सुवर्ण च तेषामकृतकं तथा ।
वीथीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदन ॥ १८
तत्सर्व प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिर ।
मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया ॥ १९

इति श्रीमहा० आदि० वैवाहिकपर्वणि नवनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९९ ॥

समाप्तं वैवाहिकपर्व ।

विदुरागमनराज्यलम्भपर्व ।

२००

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञा चरैराप्तै प्रवृत्तिरुपनीयत ।
पाण्डवैरुपसपन्ना द्रौपदी पतिभि शुभा ॥ १
येन तद्धनुरादाय लक्ष्य विद्ध महात्मना ।
सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महाबाणधनुर्धर ॥ २
य शल्य मद्रराज वै प्रोत्क्षिप्यापातयद्बली ।
त्रासयामास सक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान्रणे ॥ ३
न चास्य सभ्रम कश्चिदासीत्तत्र महात्मन ।
स भीमो भीमसंस्पर्श शत्रुसेनाङ्गपातन ॥ ४
ब्रह्मरूपधराञ्श्रुत्वा प्रशान्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणा विस्मय समजायत ॥ ५
सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता ।
पुनर्जातानिव च तांस्तेऽमन्यन्त नराधिपा ॥ ६
धिगकुर्वंस्तदा भीष्म धृतराष्ट्र च कौरवम् ।
कर्मणाऽतिनृशसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७
वृत्ते स्वयवरे चैव राजान सर्व एव ते ।
यथागत विप्रजग्मुर्विदित्वा पाण्डवान्वृतान् ॥ ८
अथ दुर्योधनो राजा विमना भ्रातृभि सह ।
अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९
विनिवृत्तो वृत दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् ।
त तु दु शासनोव्रीडो मन्द मन्दमिवाब्रवीत् ॥१०
यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न स ।
न हि त तत्त्वतो राजन्वेद कश्चिद्धनजयम् ॥ ११
दैव च परम मन्ये पौरुष चाप्यनर्थकम् ।
धिगस्तु पौरुष तात भ्रियन्ते यत्र पाण्डवा ॥१२
एव सभाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम् ।
विविशुर्हास्तिनपुर दीना विगतचेतस ॥ १३
त्रस्ता विगतसकल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजस ।
मुक्तान्हव्यभुजश्चैव सयुक्तान्द्रुपदेन च ॥ १४
धृष्टद्युम्न तु सचिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम् ।
द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान्सर्वयुद्धविशारदान् ॥ १५
विदुरस्त्वथ ता श्रुत्वा द्रौपदीं पाण्डवैर्वृताम् ।
व्रीडितान्धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६
तत प्रीतमना क्षत्ता धृतराष्ट्र विशापते ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्धन्त इति विस्मित ॥
वैचित्रवीर्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत् ।
अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८

प्रेष्या दासी ॥ १६ ॥ भद्रान् भद्रजातीयान् ॥ १७ ॥ अकृतक जाम्बूनद आकरेषु धमनादिना अनुत्पादित । वीथीकृत धान्यराशिवत् पृथक्पृथक् मालया राशीकृतम् । राशीकृतमिति पाठे पिण्डीकृत । कृताकृतमिति पाठे घटितमघटितच ॥ १८ ॥ इति आदिप० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९९ ॥

२००

तत इति । चरै चारै ॥ १ ॥ सेनाङ्गाना रथगजादीना पातन ॥ ४ ॥ विस्मये हेतुमाह सपुत्रेति ॥ ६ ॥ अव्रीड इति छेद । व्रीडन्निवेति पाठ । अन्यथा मन्द मन्दमित्यस्यानुपपत्ति ॥१०॥

मन्यते स वृत पुत्र ज्येष्ठ द्रुपदकन्यया ।
दुर्योधनमविज्ञानात्प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वर ॥ १९
अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषण बहु ।
आनीयता वै कृष्णेति पुत्र दुर्योधन तदा ॥ २०
अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान्वृतान् ।
सर्वान्कुशलिनो वीरान्पूजितान्द्रुपदेन ह ॥ २१
तेषा सबन्धिनश्चान्यान्बहून्बलसमन्वितान् ।
समागतान्पाण्डवेयैस्तस्मिन्नेव स्वयवरे ॥ २२
धृतराष्ट्र उवाच ।
यथैव पाण्डो पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिका मम ।
यथा चाभ्यधिका बुद्धिर्ममतान्प्रति तच्छृणु ॥२३
यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवा ।
तेषा सबन्धिनश्चान्ये बहवश्च महाबला ॥ २४
को हि द्रुपदमासाद्य मित्र क्षत्त सबान्धवम् ।
न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरपि पार्थिव ॥ २५
वैशपायन उवाच ।
त तथा भाषमाण तु विदुर प्रत्यभाषत ।
नित्य भवतु ते बुद्धिरेषा राजञ्छत समा ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजन्विदुर स्व निवेशनम् २६
ततो दुर्योधनश्चापि राधेयश्च विशापते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिद तदा ॥ २७
सनिधौ विदुरस्य त्वा दोष वक्तु न शक्नुव ।
विविक्तमिति वक्ष्याव किं तवेद चिकीर्षितम् २८
सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मन ।
अभिष्टौषि च यत्क्षत्त समीपे द्विषता वर ॥ २९
तेषा बलविघातो हि कर्तव्यस्तात नित्यश ॥३०
ते वय प्राप्तकालस्य चिकीर्षा मन्त्रयामहे ।
यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भपर्वणि दुर्योधनवाक्ये द्विशततमोऽध्याय ॥२००॥

२०१

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा युवाम् ।
विवेक्तु नाहमिच्छामि त्वाकार विदुर प्रति ॥ १
ततस्तेषा गुणानेव कीर्तयामि विशेषत ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितै ॥ २
यच्च त्व मन्यसे प्राप्त तद्ब्रवीहि सुयोधन ।
राधेय मन्यसे यच्च प्राप्तकाल वदाशु मे ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अद्य तान्कुशलैर्विप्रै सुगुप्तैराप्तकारिभि ।
कुन्तीपुत्रान्भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४
अथवा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसचयै ।
पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वश ॥ ५
परित्यजेद्यथा राजा कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
अथ तत्रैव वा तेषा निवास रोचयन्तु ते ॥ ६
इहैषा दोषवद्वास वर्णयन्तु पृथक्पृथक् ।
ते भिद्यमानास्तत्रैव मन कुर्वन्तु पाण्डवा ॥ ७
अथवा कुशला केचिदुपायनिपुणा नरा ।
इतरेतरत पार्थान्भेदयन्त्वनुरागत ॥ ८
व्युत्थापयन्तु वा कृष्णा बहुत्वात्सुकर हि तत् ।
अथवा पाण्डवास्तस्या भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९
भीमसेनस्य वा राजन्नुपायकुशलैर्नरै ।
मृत्युर्विधीयता छन्नै स हि तेषा बलाधिक १०
तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मान्न मन्यते ।
स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषा चैव परायणम् ॥ ११
तस्मिंस्त्वभिहते राजन् हतोत्साहा हतौजस ।
यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषा व्यपाश्रय १२

वै चार्थे । कृष्णाभूषण च तत्परिधानार्थमानीयतामित्यर्थ ॥ २० ॥ गतश्री नष्टश्री क भवेन ऐश्वर्येणार्थी न बुभूषेद्भवितुमिच्छेत् अपि तु सर्वोपीच्छेत् ॥ २५ ॥ सपत्नवृद्धिं तत्कृता वृद्धिम् । वृद्धिमिति पाठ स्वच्छ । हे वरश्रेष्ठ द्विषता द्विषत शत्रून् ॥ २९ ॥ प्राप्तकालस्य कर्मण चिकीर्षा कर्तव्यताम् ॥ ३१ ॥ इति आदिप० नैलक० भारतभावदीपे द्विशततमोऽध्याय ॥ २०० ॥

२०१

अहमिति । विवेक्तु व्यक्तीकर्तुम् ॥ १ ॥ इङ्गितै चेष्टितै ॥ २ ॥ यच्च कर्तव्यम् ॥ ३ ॥ आप्तकारिभि अवञ्चकै ॥४॥ भिद्यमाना अस्मत्त पृथग्भवन्त ॥ ७ ॥

अजेयो ह्यर्जुन सख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे ।
तमृते फाल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥१३
ते जानानास्तु दौर्बल्य भीमसेनमृते महत् ।
अस्मान्बलवतो ज्ञात्वा न यतिष्यन्ति दुर्बला १४
इहागतेषु वातेषु निदेशवशवर्तिषु ।
प्रवर्तिष्यामहे राजन् यथाशास्त्र निबर्हणम् ॥ १५
अथवा दर्शनीयाभि प्रमदाभिर्विलोभ्यताम्
एकैकस्तत्र कौन्तेयस्तत कृष्णा विरज्यताम् १६
प्रेष्यता चैव राधेयस्तेषामागमनाय वै ।
तैस्तै प्रकारै सनीय पात्यन्तामाप्तकारिभि १७
एतेषामभ्युपायाना यस्ते निर्दोषवान्मत ।
तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ १८
यावद्यकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिवर्षभे ।
तावदेव हि ते शक्या न शक्यास्तु तत परम् १९
एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्तते ।
साध्वी वा यदि वाऽसाध्वी किं वा राधेय मन्यसे

इति श्रीमहा० आ० विदुरागमनराज्यलम्भप० दुर्योधनवाक्ये एकाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२०१॥

२०२

कर्ण उवाच ।

दुर्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मति ।
न ह्युपायेन ते शक्या पाण्डवा कुरुवर्धन ॥ १
पूर्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया ।
निग्रहीतु तदा वीर न चैव शकितास्त्वया ॥ २
इहैव वर्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव ।
अजातपक्षा शिशव शकिता नैव बाधितुम् ॥ ३
जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धा सर्वशोऽद्य ते ।
नोपायसाध्या कौन्तेया ममैषा मतिरच्युत ॥ ४
न च ते व्यसनैर्योक्तु शक्या दिष्टकृतेन च ।
शकिताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामह पदम् ॥ ५
परस्परेण भेदश्च नाधातु तेषु शक्यते ।
एकस्या ये रता पत्न्या न भिद्यन्ते परस्परम् ६
न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितु परै ।
परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावत ॥ ७
ईप्सितश्च गुण स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता ।
त च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितु क्षमा ॥ ८
आर्यव्रतश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रिय ।
न सत्यक्षति कौन्तेयान् राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥९
यथाऽस्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान् ।
तस्मान्नोपायसाध्यास्तानह मन्ये कथचन ॥ १०
इद त्वद्य क्षम कर्तुमस्माक पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशापते ॥ ११
तावत्प्रहरणीयास्ते तत्तुभ्य तात रोचताम् ।
अस्मत्पक्षो महान्यावद्यावत्पाञ्चालको लघु ।
तावत्प्रहरण तेषा क्रियता मा विचारय ॥ १२
वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि च कुलानि च ।
यावन्न तेषा गान्धारे तावद्विक्रम पार्थिव ॥ १३
यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मन ।
सह पुत्रैर्महावीर्यैस्तावद्विक्रम पार्थिव ॥ १४
यावन्नायाति वार्ष्णेय कर्षन्यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयाना पाञ्चाल्यसदन प्रति ॥ १५
वसूनि विविधान्भोगान्राज्यमेव च केवलम् ।
नात्याज्यमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे कथचन १६
विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना ।
विक्रमेण च लोकास्त्रीञ्जितवान्पाकशासन ॥१७
विक्रम च प्रशसन्ति क्षत्रियस्य विशापते ।
स्वको हि धर्म शूराणा विक्रम पार्थिवर्षभ ॥१८

व्युत्थापन तु स्वभर्तॄणा त्याग स च बहुत्वदोषेण सुकर । अथवेति । तस्या भर्तृषु वैषम्य प्रदर्श्य पाण्डवानेव वा तस्या भेदयन्तु ततश्च ता लप्स्यामहे इति शेष ॥९॥ न पादभाक् न चतुर्थांशतुल्य ॥ १३ ॥ एकैक कौन्तेय प्रलोभनीय । तत्र तेषु । तत प्रलोभमानात् ॥ १६ ॥ सनीय ऐक्य नीत्वा ॥ १७ ॥ शक्या घातयितुमिति शेष ॥ १९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारत भावदीपे एकाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०१ ॥

२०२

दुर्योधनेति ॥ १ ॥ जातपक्षा सहायवन्त तदन्ये अजातपक्षा ॥ ३ ॥ दिष्टकृतेन दैवनिर्माणेन शकिता शक्तिमन्त जतुगृहादिभ्य आत्मान मोचयितु शक्ता अभूवन्नित्यर्थ ॥ ५ ॥ परिद्यूनान् शोच्यान् भिक्षाभोजित्वादिना मृजावत सुवेषान् ॥७॥ लघु अल्पक ॥१२॥

ते बलेन वय राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
प्रमथ्य द्रुपद शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९
न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवा ।
शक्या साधयितु तस्माद्विक्रमेणैव ताञ्जहि ॥२०
तान्विक्रमेण जित्वेमामखिला भुङ्क्ष्व मेदिनीम् ।
अतो नान्य प्रवक्ष्यामि कार्योपाय जनाधिप ॥२१
वैशपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्र प्रतापवान् ।
अभिपूज्य तत पश्चादिद वचनमब्रवीत् ॥ २२
उपपन्न महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने ।
त्वयि विक्रमसपन्नमिद वचनमीदृशम् ॥ २३
भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च ।
युवा च कुरुत बुद्धिं भवेद्या न सुखोदया ॥ २४
तत आनाय्य तान्सर्वान्मन्त्रिण सुमहायशा ।
धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५

इति श्रीमहाभा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भप० धृतराष्ट्रमन्त्रणे द्व्यधिकशततमोऽध्याय ॥ २०२ ॥

२०३

भीष्म उवाच ।
न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रै कथंचन ।
यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसशयम् ॥ १
गान्धार्याश्च यथा पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मम ।
यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २
यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्योधनस्य ते ।
तथा कुरूणा सर्वेषामन्येषामपि पार्थिव ॥ ३
एव गते विग्रह तैर्न रोचे
सधाय वीरैर्दीयतामर्धभूमि ।
तेषामपीद प्रपितामहाना
राज्य पितुश्चैव कुरूत्तमानाम् ॥ ४
दुर्योधन यथा राज्य त्वमिद तात पश्यसि ।
मम पैतृकमित्येव तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवा ॥ ५
यदि राज्य न ते प्राप्ता पाण्डवेया यशस्विन ।
कुत एव तवापीद भारतस्यापि कस्यचित् ॥ ६
अधर्मेण च राज्य त्व प्राप्तवान्भरतर्षभ ।
तेऽपि राज्यमनुप्राप्ता पूर्वमेवेति मे मति॰ ॥ ७
मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ।
एतद्धि पुरुषव्याघ्र हित सर्वजनस्य च ॥ ८
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते न हित नो भविष्यति ।
तवाप्यकीर्ति सकला भविष्यति न सशय ॥ ९
कीर्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्तिर्हि परम बलम् ।
नष्टकीर्तेर्मनुष्यस्य जीवित ह्यफल स्मृतम् ॥ १०
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव ।
तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ११
तमिम समुपातिष्ठ धर्म कुरुकुलोचितम् ।
अनुरूप महाबाहो पूर्वेषामात्मन कुरु ॥ १२
दिष्ट्या ध्रियन्ते पार्था हि दिष्ट्या जीवति सा पृथा
दिष्ट्या पुरोचन पापो न सकामोऽत्यय गत १३
यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तीभोजसुतासुता ।
तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ॥१४
लोके प्राणभृता कंचिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम् ।
न चापि दोषेण तथा लोको मन्येत्पुरोचनम् ।
यथा त्वा पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति १५
तदिद जीवित तेषा तव किल्बिषनाशनम् ।
समन्तव्य महाराज पाण्डवाना च दर्शनम् ॥ १६
न चापि तेषा वीराणा जीवता कुरुनन्दन ।
पित्र्योंश शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् १७
ते सर्वेऽवस्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतस ।
अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषत ॥ १८
यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्य प्रिय च मे ।
क्षेम च यदि कर्तव्य तेषामर्धं प्रदीयताम् ॥

इति श्रीमहा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भप० भीष्मवाक्ये त्र्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२०३॥

आनयाम स्ववशमिति शेष ॥१९॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भा० भा० द्व्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२०२॥

२०३

न रोचते इति ॥ १ ॥ मधुरेण प्रीत्या ॥ ८ ॥ ध्रियन्ते जीवन्ति । सकामो नासीत् । अत्यय नाशम् ॥१३॥ दोषेण युक्त गच्छति जानाति ॥ १५ ॥ समन्तव्य समत कर्तव्यम् ॥१६॥ अधर्मेण जतुगृहदाहादिना ॥१८॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०३ ॥

२०४

द्रोण उवाच ।
मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्र हितैर्नृप ।
धर्म्यमर्थ्यं यशस्य च वाच्यमित्यनुशुश्रुम ॥ १
ममाप्येषा मतिस्तात या भीष्मस्य महात्मन ।
संविभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष सनातन ॥ २
प्रेष्यता द्रुपदायाशु नर कश्चित्प्रियवद ।
बहुल रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३
मिथ कृत्य च तस्मै स आदाय वसु गच्छतु ।
वृद्धिं च परमा ब्रूयात्त्वत्सयोगोद्भवा तथा ॥ ४
सप्रीयमाण त्वा ब्रूयाद्राजन्दुर्योधन तथा ।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५
उचितत्व प्रियत्व च योगस्यापि च वर्णयेत् ।
पुन पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च सान्त्वयन् ॥
हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च ।
वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्या॰ सप्रयच्छतु ॥ ७
तथा द्रुपदपुत्राणा सर्वेषा भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषा कुन्त्या युक्तानि यानि च
एव सान्त्वसमायुक्त द्रुपद पाण्डवै सह ।
उक्त्वा सोऽनन्तर ब्रूयात्तेषामागमन प्रति ॥ ९
अनुज्ञातेषु वीरेषु बल गच्छतु शोभनम् ।
दु शासनो विकर्णश्चाप्यानेतु पाण्डवानिह ॥ १०
ततस्ते पाण्डवा श्रेष्ठा पूज्यमाना सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११
एतत्तवमहाराज पुत्रेषु तेषु चैव हि ।
वृत्तमौपयिक मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२
कर्ण उवाच ।
योजितावर्थमानाभ्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेता त्वच्छ्रेय किमद्भुततरं तत ॥ १३
दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
ब्रूयान्नि श्रेयस नाम कथ कुर्यात्सता मतम् ॥ १४
न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे चेतराय वा ।
विधिपूर्वं हि सर्वस्य दु ख वा यदि वा सुखम् १५
कृतप्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानव ।
ससहायोऽसहायश्च सर्वं सर्वत्र विन्दति ॥ १६
श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इतीश्वर ।
आसीद्राजगृहे राजा मागधाना महीक्षिताम् ॥
स हीन करणै सर्वैरुच्छ्वासपरमो नृप ।
अमात्यसस्थ सर्वेषु कार्येष्वेवाभवत्तदा ॥ १८
तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वरस्तदा ।
स लब्धबलमात्मान मन्यमानोवमन्यते ॥ १९
स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च ।
आददे सर्वशो मूढ ऐश्वर्य च स्वय तदा ॥ २०
तदादाय च लुब्धस्य लोभाल्लोभोप्यवर्धत ।
तथा हि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१
हीनस्य करणै सर्वैरुच्छ्वासपरमस्य च ।
यतमानोऽपि तद्राज्य न शशाकेति न श्रुतम् ॥

२०४

मन्त्रायेति । हितैर्मित्रै ॥१॥ तेषा पाण्डवानाम् ॥३॥ मिथ कृत्य साबान्धिक वरपक्षीयैर्वध्वलङ्कारादि कन्यापक्षीयै र्वरालङ्कारादि । तस्मै द्रुपदाय तदर्थे । ऐतेन मिथ कृत्ये एव श्वशुरो जामातृदाय गृह्णीयान्नान्यथेति सिद्धम् । वृद्धिं चेति । त्वत्सयोगादस्माक महत्वाप्तिर्जातेति धृतराष्ट्रो दुर्योधनश्च मन्यत इति तत्र वक्तव्यमित्यर्थ ॥ ४ ॥ योगस्य सबन्धस्य ॥ ६ ॥ सप्रयच्छतु त्वदीयोऽमात्यादि ॥७॥ तथा आभरणानि प्रयच्छन्त्वित्यनुषज्य प्रत्येक द्रुपदपुत्राणामित्यादिषु योज्यम् ॥ ८ ॥ औपयिक अवश्यकर्तव्यम् ॥ १२ ॥ अनन्तरौ अन्तरज्ञौ भीष्मद्रोणौ ॥ १३ ॥ नन्वन्तरज्ञौ चेत्कथ मच्छ्रेयो नानुमन्त्रयेतामित्याशङ्क्यान्तरज्ञाभासाविमौ नत्वन्त रज्ञावित्याह । दुष्टेनेति । दुष्टेन मित्रद्रोहवता । मनसा सकल्पेन । प्रच्छन्नेन शत्रुहितेप्सुनापि स्वामिहितवदाभासमानेन । अन्तरात्मना बुध्या । योब्रूयान्मन्त्रम् स सता साधूना विश्वस्तानां स्वामिना मत इष्ट नि श्रेयस कल्याण कथ कुर्यान्न कथमपि । शठमित्र हि पातयत्येव न हितायेत्यर्थ ॥१४॥ ननु शठमित्रत्व त्वस्य त्वय्यप्याशङ्क्येत तथा च सर्वत्रानाश्वासप्रसंग इत्याशङ्क्य दैवमेव मुख्य वृद्धिह्रासादिहेतुरित्याह । न मित्राणीति । मित्राणि साध्वसाधूनि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसकटेषु । श्रेयसे इतराय नाशाय वा न प्रभवन्ति । हि यस्माद्विधिपूर्वं पुण्यापुण्यैकहेतुक सर्वं सुखादिकम् ॥ १५ ॥ एतदेव स्पष्टयति । कृतेति । सर्वं दैवोपनीतम् । सर्वत्र देशे काले च ॥ १६ ॥ अत्राख्यायिकामाह । श्रूयत इति । ईश्वर समर्थ । राजगृहे तन्नामके नगरे ॥ १७ ॥ करणैश्चक्षुरादिभिर्हीनो विकल । उच्छ्वास एव परमो भवतीति हीनहेतुर्यस्य स । अमात्यसस्थ अमात्याधीन ॥ १८ ॥ अव मन्यते राजानमिति शेष ॥ १९ ॥ न शशाक हर्तुमिति शेष ॥ २२ ॥

किमन्यद्विहिता नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता ।
यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशांपते ॥२३
मिषतः सर्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् ।
अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४
एवं विद्वन्नुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५

द्रोण उवाच ।
विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते ।
दुष्टः पाण्डवहेतोस्त्वं दोषमाख्यापयस्युत ॥ २६
हितं तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुलवर्धनम् ।
अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत्परमं हितम् ॥ २७
अतोऽन्यथा चेत्क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम् ।
कुरवो वै विनङ्क्ष्यन्ति न चिरेणैव मे मतिः ॥ २८

इति श्रीमहा० आ० विदुरागमनराज्यलम्भपर्वणि द्रोणवाक्ये चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०४॥

२०५

विदुर उवाच ।
राजन्निःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।
न त्वशुश्रूषमाणे वै वाक्यं संप्रतितिष्ठति ॥ १
प्रियं हितं च तद्वाक्यमुक्तवान्कुरुसत्तम ।
भीष्मः शान्तनवो राजन्प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २
तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम् ।
तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव ॥ ३
चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् ।
आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात्प्रज्ञयाधिकः ॥४
इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च ।
समौ च त्वयि राजेन्द्र तथा पाण्डुसुतेषु च ॥ ५
धर्मे चानवरौ राजन्सत्यतायां च भारत ।
रामाद्दाशरथेश्चैव गयाच्चैव न संशयः ॥ ६
न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किंचन ।
न चाप्यपकृतं किंचिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७
तावुभौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृपे त्वयि ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८
प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिँल्लोके नराधिप ।
त्वन्निमित्तमतो नेमौ किंचिज्जिह्मं वदिष्यतः ॥ ९
इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन ।
न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ॥ १०
एतद्धि परमं श्रेयो मन्येऽहं तव भारत ।
दुर्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव ॥ ११
तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ।
तेषु चेदहितं किंचिन्मन्त्रयेयुरतद्विदः ॥ १२
मन्त्रिणस्ते न च श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः ।
अथ ते हृदये राजन्विशेषः स्वेषु वर्तते ।
अन्तरस्य विवृण्वाना श्रेयः कुर्युर्न ते ध्रुवम्॥१३
एतदर्थमिमौ राजन्महात्मानौ महाद्युती ।
नोचतुर्विवृतं किंचिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १४
यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १५
कथं हि पाण्डवः श्रीमान्सव्यसाची धनंजयः ।
शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवतापि हि ॥ १६

आख्यायिकातात्पर्यमाह । किमिति । तस्य अम्बुवीचस्य सा पुरुषेन्द्रता तन्नरेन्द्रत्वं नूनं विहिता विधिप्राप्तैव न तु यत्नसंपादिता । किमन्यद्दृष्टात्परायणमस्ति न किमपीति भावः । प्रकृते योजयति यदीति ॥ २३ ॥ ते तव मतं विद्म भावदोषेण चित्तगतद्वेषेण ॥ २६ ॥ अहं यद्ब्रवीमि अतोन्यथा ॥ २८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

२०५

राजन्निति ॥ १ ॥ आभ्यां भीष्मद्रोणाभ्याम् । पक्षम्भ्रान्तमिदम् ॥ ४ ॥ अनवरौ श्रेष्ठौ ॥ ६ ॥ अनयोः एताभ्यां कर्तरि षष्ठी ॥ ७ ॥ पक्षसंश्रितं अन्यतरस्यैव हितम् ॥१०॥ तेषु पाण्डवेषु ॥ १२ ॥ ते तव मन्त्रिणस्तवान्तरस्य विशेषं विवृण्वानास्ते ध्रुवं शाश्वतं हितं न कुर्युः । तव वैषम्यदोषमेव ते प्रकाशयिष्यन्ति न तु कार्यं साधयिष्यन्तीत्यर्थः ॥१३॥ एतदर्थं पाण्डवानां श्रेयोर्थम् । विवृतं विस्पष्टम् । विकृतमिति पाठे परुषम् । एष पाण्डवानां श्रेयो भवत्वित्येवरूपः । हिशब्देन तत्र तस्यैव प्रतीतिं प्रमाणयति ॥ १४ ॥ यच्चेति । अशक्यतां अजय्यताम् तव पुरस्तात् यच्चाहतुरिति संबन्धः । तद्भद्रमस्तु ते तत्तेभ्यः पाण्डवेभ्यस्तव भद्रमस्तु । क्रुद्धाः पाण्डवास्तव सर्वान्पुत्रान्मा हिंस्युरिति भावः ॥ १५ ॥

भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान् ।
कथ स्म युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १७
तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव ।
कथ विजेतु शक्यौ तौ रणे जीवितुमिच्छता ॥१८
यस्मिन्धृतिरनुक्रोश क्षमा सत्य पराक्रम ।
नित्यानि पाण्डवे ज्येष्ठे स जीयेत रणे कथम् ॥
येषा पक्षधरो रामो येषा मन्त्री जनार्दन ।
किं नु तैरजितं सख्ये येषा पक्षे च सात्यकि ॥
द्रुपद श्वशुरो येषा येषा स्यालाश्च पार्षता ।
धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजा ॥ २१
सोऽशक्यता च विज्ञाय तेषामग्रे च भारत ।
दायाद्यता च धर्मेण सम्यक्तेषु समाचर ॥ २२
इद निर्दिष्टमयश पुरोचनकृत महत् ।
तेषामनुग्रहेणाद्य राजन्प्रक्षालयात्मन ॥ २३
तेषामनुग्रहश्चाय सर्वेषा चैव न कुले ।
जीवित च पर श्रेय क्षत्रस्य च विवर्धनम् ॥ २४
द्रुपदोपि महाराजा कृतवैरश्च न पुरा ।
तस्य सग्रहण राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २५
बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशापते ।
यत कृष्णस्तत सर्वे यत कृष्णस्ततो जय ॥२६
यश्च साम्नैव शक्येत कार्य साधयितु नृप ।
को दैवशप्तस्तत्कार्य विग्रहेण समाचरेत् ॥ २७
श्रुत्वा च जीवत पार्थान्पौरजानपदा जना ।
बलवद्दर्शने हृष्टास्तेषा राजन्प्रिय कुरु ॥ २८
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबल ।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषा वच कृथा ॥२९
उक्तमेतत्पुरा राजन्मया गुणवतस्तव ।
दुर्योधनापराधेन प्रजेय वै विनङ्क्ष्यति ॥ ३०

इति श्रीमहा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भपर्वणि विदुरवाक्ये पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२०५

२०६

धृतराष्ट्र उवाच ।
भीष्म शान्तनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषि ।
हित च परम वाक्य त्व च सत्य ब्रवीषि माम् ॥
यथैव पाण्डोस्ते वीरा कुन्तीपुत्रा महारथा ।
तथैव धर्मत सर्वे मम पुत्रा न सशय ॥ २
यथैव मम पुत्राणामिद राज्य विधीयते ।
तथैव पाण्डुपुत्राणामिद राज्य न सशय ॥ ३
क्षत्तरानय गच्छैतान्सह मात्रा सुसत्कृतान् ।
तयाच देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४
दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था दिष्ट्या जीवति सा पृथा
दिष्ट्या द्रुपदकन्या च लब्धवन्तो महारथा ॥५
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्या शान्त पुरोचन ।
दिष्ट्या मम पर दु खमपनीत महाद्युते ॥ ६
वैशपायन उवाच ।
ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।
सकाश यज्ञसेनस्य पाण्डवाना च भारत ॥ ७
समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च ।
द्रौपद्या पाण्डवाना च यज्ञसेनस्य चैव ह ॥ ८
तत्र गत्वा स धर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
द्रुपद न्यायतो राजन्सयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ९
स चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुर तत ।
चक्रतुश्च यथान्याय कुशलप्रश्नसविदम् ॥ १०
ददर्श पाण्डवास्तत्र वासुदेव च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान्पप्रच्छानामय तत ॥ ११
तैश्चाप्यमितबुद्धि स पूजितो हि यथाक्रमम् ।
वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्त पुन पुन ॥ १२
पप्रच्छानामय राजस्ततस्तान्पाण्डुनन्दनान् ।
प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥१३
पाण्डवाना च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशापते ।
द्रुपदस्य च पुत्राणा यथा दत्तानि कौरवै ॥ १४
प्रोवाच चामितमति प्रश्रित विनयान्वित ।
द्रुपद पाण्डुपुत्राणा सनिधौ केशवस्य च ॥ १५
विदुर उवाच ।
राजञ्छृणु सहामात्य सपुत्रश्च वचो मम ।
धृतराष्ट्र सपुत्रस्त्वा सहामात्य सबान्धव ॥१६

अग्रे तात्पितुरेव पाण्डो राज्यभागित्वकाले । दायाद्यता पितृधनभोजनार्हताम् ॥ २२ ॥ बलवत् अत्यन्तम् ॥ २८ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०५ ॥

२०६

भीष्म इति ॥१॥ न्यायतो ज्येष्ठानुक्रमेण । सयुक्तमालिङ्गननमस्कारादिना मिलितम् ॥ ९ ॥

अब्रवीत्कुशलं राजन्प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
प्रीतिमांस्त दृढं चापि सबन्धेन नराधिप ॥ १७
तथा भीष्मः शान्तनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञ सर्वतः परिपृच्छति ॥ १८
भारद्वाजो महाप्राज्ञो द्रोणः प्रियसखस्तव ।
समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १९
धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया सबन्धमीयिवान् ।
कृतार्थं मन्यतेत्मानं तथा सर्वेपि कौरवाः ॥ २०
न तथा राज्यसप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता ।
यथा सबन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २१
एतद्विदित्वा तु भवान्प्रस्थापयतु पाण्डवान् ।
दृष्टुं हि पाण्डुपुत्रांश्च त्वरन्ति कुरवो भृशम् ॥ २२
विप्रोषिता दीर्घकालमेते चापि नरर्षभाः ।
उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति तथा पृथा ॥ २३
कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्वाः कुरुवरास्त्रियः ।
द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरं च विषयाश्च नः ॥ २४
स भवान्पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु मा चिरम् ।
गमनं सहदाराणामेतदत्र मतं मम ॥ २५
निसृष्टेषु त्वया राजन्पाण्डवेषु महात्मसु ।
ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कान्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया॥२६

इति श्रीमहा० आदि० विदुरागमनराज्यलम्भप० विदुरद्रुपदसंवादे षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०६

२०७

द्रुपद उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः सबन्धेस्मिन्कृते प्रभो ॥ १
गमनं चापि युक्तं स्याद्दृढमेषां महात्मनाम् ।
न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २
यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ३
रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः ।
एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

परवन्तो वयं राजस्त्वयि सर्वे सहानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या तत्करिष्यामहे वयम् ५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं रोचते मम ।
यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६

द्रुपद उवाच ।

यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।
प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७
यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम सांप्रतम् ।
तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न सशयः ॥ ८
न तद्ध्यायति कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथैषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना ।
पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते ॥ १०
आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् ।
सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
श्रुत्वा चाप्यागतान्वीरान्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२
विकर्णं च महेष्वासं चित्रसेनं च भारत ।
द्रोणं च परमेष्वासं गौतमं कृपमेव च ॥ १३
तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महाबलाः ।
नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४
कौतूहलेन नगरं दीप्यमानमिवाभवत् ।
तत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५
ततः उच्चावचा वाचः पौरैः प्रियचिकीर्षुभिः ।
उदीरिता अशृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयंगमाः ॥ १६

मन्यतेत्मानं ते आत्मानमिति छेदः ॥ २० ॥ निसृष्टेषु अनुज्ञातेषु ॥ २६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

२०७

एवमिति ॥ १ ॥ सविहारं सलीलम् ॥ ११ ॥ प्रतिग्रहाय प्रत्युद्गमनाय ॥ १२ ॥ कौतूहलेन दर्शनेच्छया ॥ १५ ॥

अथ स पुरुषव्याघ्र पुनरायाति धर्मवित् ।
यो न स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७
अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव जनप्रिय ।
आगत प्रियमस्माक चिकीर्षुर्नात्र सशय ॥ १८
किं तु नाथ कृत तात सर्वेषा न पर प्रियम् ।
यन्न कुन्तीसुता वीरा नगर पुनरागता ॥ १९
यदि दत्त यदि हुत विद्यते यदि नस्तप ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवा शरदा शतम् ॥ २०
ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मन ।
अन्येशा च तदर्हाणा चक्रु पादाभिवन्दनम् २१
कृत्वा तु कुशलप्रश्न सर्वेण नगरेण च ।
न्यविशन्ताथ वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् २२
विश्रान्तास्ते महात्मान कञ्चित्काल महाबला ।
आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

भ्रातृभि सह कौन्तेय निबोध गदतो मम ।
पुनर्नो विग्रहो माभूत्खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४
न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्त प्रबाधितुम् ।
सरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ॥ २५
अर्ध राज्यस्य सप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ।

वैशपायन उवाच ।

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्य नृप सव प्रणम्य च ॥ २६
प्रतस्थिरे ततो घोर वन तन्मनुजर्षभा ।
अर्ध राज्यस्य सप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥
ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमा ।
मण्डयाचक्रिरे तद्वै पर स्वर्गवदच्युता ॥ २८
तत पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथा ।
नगर मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमा ॥ २९
सागरप्रतिरूपाभि परिखाभिरलकृतम् ।
प्राकारेण च सपन्न दिवमावृत्य तिष्ठता ॥ ३०
पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमराशिनिभेन च ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठ नागैर्भोगवतीमिव ॥ ३१
*द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारै सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमै ॥ ३२
विविधैरपि निर्विद्धै शस्त्रोपेतै सुसवृतै ।
शक्तिभिश्चावृत तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगै ॥ ३३
×तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्त शुशुभे योधरक्षितम् ।
तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम् ॥३४
आयसैश्च महाचक्रै शुशुभे तत्पुरोत्तमम् ।
सुविभक्तमहारथ्य देवताबाधवर्जितम् ॥ ३५
विरोचमान विविधै पाण्डुरैर्भवनोत्तमै ।
तत्त्रिविष्टपसकाशमिन्द्रप्रस्थ व्यरोचत ॥ ३६
मेघवृन्दमिवाकाशे विद्ध विद्युत्समावृतम् ।
तत्र रम्ये शिवे देशे कौरव्यस्य निवेशनम् ॥ ३७
शुशुभे धनसपूर्ण धनाध्यक्षक्षयोपमम् ।
तत्रागच्छन्द्विजा राजन्सर्ववेदविदा वरा ॥ ३८
निवास रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ।
वणिजश्चाययुस्तत्र नानादिग्भ्यो धनार्थिन ॥ ३९
सर्वशिल्पविदस्तत्र वासायाभ्यागमस्तदा ।
उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्तत ॥ ४०
आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ।
पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च लकुचै पनसैस्तथा ॥ ४१
शालतालतमालैश्च बकुलैश्च सकेतकै ।
मनोहरै सुपुष्पैश्च फलभारावनामितै ॥ ४२
प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितै ।
जम्बूभि पाटलाभिश्च कुब्जकैरतिमुक्तकै ॥ ४३
करवीरै पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमै ।
नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतै ॥ ४४
मत्तबर्हिणसघुष्टकोकिलैश्च सदामदै ।
गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहै ॥ ४५
मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथाऽजगतिपर्वतै ।
वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभि परमाम्भसा ॥

किं तु न प्रिय न कृत अपि तु सब कृतमेव। किं तु इति पाठे तु शब्दो वाक्यालङ्कारे पुन शब्दार्थ । किं पुनर्न कृत अपि तु सर्वं कृतमेवेति पूर्ववदेवार्थ ॥१९॥ नगरेण सह कुशल-पश्न कृत्वा । नगरेणापि कृतकुशलप्रश्ना ॥ २२ ॥ पार्थेन अर्जुनेन ॥ २५ ॥ घोर वनमिति । भूमेरध सस्यशून्यो देश पाण्डवेभ्यो दत्त इति ज्ञायते॥ २७॥तद्वैतद्घोर वन सत्स्वर्गव न्मण्डयाचक्रिरे ॥ २८ तदेवाह । नगर मापयामासुरित्या दिना॥ २९ ॥ भोगवतीमिवेति प्रथमार्थे द्वितीया । ईमिति निपातप्रक्षेपो वा । भोगवती यथेत्यपेक्षिते प्रमादपाठो वा ॥ ३१ ॥ निर्विद्धै आच्छिद्रै अभेद्यैर्वा । शक्तिभिर्हस्तक्षेप्या भिर्लोहमयीभि ॥ ३३ ॥ तीक्ष्णाश्च तेऽङ्कुशाश्च शतघ्न्यश्च ताभि । आग्नेयौषधबलेनोत्क्षिप्तेन दृषत्पिण्डेन या युगपच्छत सहस्र वा मनुष्यादीन् घ्नन्ति ताभि शतघ्नीभिर्दुर्गारूढाभि ॥३४॥ विद्ध मिथ श्लिष्टम्॥३७॥ क्षयोपम गृहोपमम्॥३८ अजगतिपर्वतै नृपलीलायात्रार्थै कृत्रिमै पर्वतै । 'अजश्छागेहरिब्रह्म विल्वस्मरहरेन्नृपे । गति र्मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्राभ्युपाययो 'इति च मेदिनी ॥ ४६ ॥
*द्वाभ्या पक्षाभ्या कपाटाभ्यां गरुडप्रख्यानि भयानकत्वात्।
× तल्पै राक्षिभि पुरुषै तेषामेव विशेषणमाभ्यासिकैरिति मिश्रा । तत्राभ्यासिकैरित्यस्य शस्त्राधभ्यासे नियुक्तैरित्यर्थ ।

सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ।
हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः ॥ ४७
रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः ।
तडागानि च रम्याणि बृहन्ति सुबहूनि च ॥ ४८
तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमाविशतां महत् ।
पाण्डवानां महाराज शश्वत्प्रीतिरवर्धत ॥ ४९
तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते ।
पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवप्रस्थवासिनः ॥ ५०
पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ५१
तां निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः ।
ययौ द्वारवतीं राजन्पाण्डवानुमते तदा ॥ ५२

इति श्रीमहा० आदिप०विदुरागमनराज्यलम्भपर्वणि पुरनिर्माणे सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०७॥

२०८

जनमेजय उवाच ।
एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन ।
अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
सर्व एव महासत्त्वा मम पूर्वपितामहाः ।
द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं तानन्ववर्तत ॥ २
कथं च पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः ।
वर्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ ३
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
तेषां चेष्टितमन्योन्यं युक्तानां कृष्णया सह ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः ।
रेमिरे खाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परंतपाः ॥ ५
प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
पालयामास धर्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६
जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।
मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७
कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषर्षभाः ।
आसांचक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८
अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव महात्मसु ।
नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ९
आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः ।
देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ॥ १०
प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान्राज्यं तस्मै न्यवेदयत् ।
प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनास्तदा ॥ ११
आशीर्भिर्वर्धयित्वा च तमुवाचास्यतामिति ।
निषसादाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ॥ १२
कथयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् ।
श्रुत्वैतद्द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ॥ १३
जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह ।
तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ॥ १४
कृताञ्जलिः सुसंवीता स्थिताऽथ द्रुपदात्मजा ।
तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तमः ॥ १५
आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः ।
गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १६
गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् ।
विविक्ते पाण्डवान्सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १७
नारद उवाच ।
पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ [१८]
सुन्दोपसुन्दौ हि पुरा भ्रातरौ सहितावुभौ ।
आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १९
एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ ।
तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ २०

वनावृता वनैः आरामैः आवृता जलपूर्णा वा ॥४८॥ पुण्यैर्जनैरुपेतम् ॥ ४९ ॥ राज्ञा धृतराष्ट्रेण धर्मस्य युधिष्ठिरस्य । प्रणयने प्रापणे ॥ ५० ॥ इति आ० नै० भा० भा० सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२०७॥

२०८

एवमिति ॥१॥ तत्रोषुः तत्र इन्द्रप्रस्थे ऊषुर्वासं कृतवन्तः ॥ ७ ॥ आसांचक्रुः स्थिरासना बभूवुः । पार्थिवेषु राजसंबन्धिषु आसनेष्वधिकारविशेषेषु ॥ ८ ॥ सुसंवीता सम्यक्कृतावगुण्ठना ॥१५॥

रक्ष्यता सौहृद तस्मादन्योन्यप्रीतिभावकम् ।
यथा वो नात्र भेद स्यात्तत्कुरुष्व युधिष्ठिर २१
युधिष्ठिर उवाच ।
सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने ।
उत्पन्नश्च कथ भेद कथ चान्योऽन्यमघ्नताम् ॥२२
अप्सरा देवकन्या वै कस्य चैषा तिलोत्तमा ।
यस्या कामेन समत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥२३
एतत्सर्वं यथावृत्त विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्पर कौतूहल हि मे ॥ २४

इति श्रीमहा०आदि०विदुरागमनराज्यलम्भप०युधिष्ठिरनारदसवादेऽष्टाधिकद्विशततमोऽध्याय २०८

२०९

नारद उवाच ।
शृणु मे विस्तरेणेममितिहास पुरातनम् ।
भ्रातृभि सहित पार्थ यथावृत्त युधिष्ठिर ॥ १
महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपो पुरा ।
निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २
तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपराक्रमौ ।
सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ॥ ३
तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसमतौ ।
निरन्तरमवर्तेता समदु खसुखावुभौ ॥ ४
विनाऽन्योन्य न भुञ्जाते विनाऽन्योन्य न जल्पत
अन्योऽन्यस्य प्रियकरावन्योऽन्यस्य प्रियवदौ ॥५
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकोऽभवत्कृत ।
तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ॥ ६
त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयम् ।
दीक्षा कृत्वा गतौ विन्ध्य तावुग्र तेपतुस्तप ॥ ७
तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतु ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥ ८
मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतु ।
आत्ममासानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
ऊर्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकाल धृतव्रतौ ॥ ९
तयोस्तप प्रभावेण दीर्घकाल प्रतापित ।
धूम प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०
ततो देवा भय जग्मुरुग्र दृष्ट्वा तयोस्तप ।
तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ ११
रत्नै प्रलोभयामासु स्त्रीभिश्चोभौ पुन पुन ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्ग व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १२
अथ माया पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनो ।
भगिन्यो मातरो भार्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा १३
प्रपात्यमाना विस्रस्ता शूलहस्तेन रक्षसा ।
भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टाभरणवासस ॥ १४
अभिभाष्य तत सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशु ।
न च तौ चक्रतुर्भङ्ग व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १५
यदा क्षोभ नोपयाति नार्तिमन्यतरस्तयो ।
तत स्त्रियस्ता भूत च सर्वमन्तरधीयत ॥ १६
तत पितामह साक्षादभिगम्य महासुरौ ।
वरेण छन्दयामास सर्वलोकहित प्रभु ॥ १७
तत सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ ।
दृष्ट्वा पितामह देव तस्थतु प्राञ्जली तदा ॥ १८
ऊचतुश्च प्रभु देव ततस्तौ सहितौ तदा ।
आवयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीत पितामह ॥ १९
मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ ।
उभावप्यमरौ स्याव प्रसन्नो यदि नौ प्रभु ॥२०
ब्रह्मोवाच ।
ऋतेऽमरत्व युवयो सर्वमुक्त भविष्यति ।
अन्यद्वृणीत मृत्योश्च विधानममरै समम् ॥ २१
प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यत तप ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्व विधीयते ॥ २२

अन्योन्यप्रीतिभावकम् परस्परप्रात्या भावो वृद्धिर्यस्य तत्तथा ॥ २१ ॥ अघ्नतां हतवन्तौ ॥ २२ ॥ कस्य देवस्य कन्या ॥ २३ ॥ इति आदिपर्वणि नै० भा० भा० अष्टाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०८ ॥

२०९

शण्वितिं॥१॥ निरन्तरं मतिभेद विना॥४॥येनामरतुल्यत्व भवेत्तादृश विधान वृणीत ज्ञापयतम् ॥ २१ ॥ प्रभविष्याव प्रभुत्वमैश्वर्यं करिष्याव । यत्कामो यदारभेतत्समाप्तौ तदेव लभते नान्यदित्यर्थ ॥ २२ ॥

त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थित तप ।
हेतुनाऽनेन दैत्येन्द्रौ न वा काम करोम्यहम् २३
सुन्दोपसुन्दावूचतु ।
त्रिषु लोकेषु यद्भूत किंचित्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वस्मान्नौ भय न स्यादृतेन्योऽन्य पितामह ॥२४
पितामह उवाच ।
यत्प्रार्थित यथोक्त च काममेतद्ददानि वाम् ।
मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वा भविष्यति ॥ २५
नारद उवाच ।
तत पितामहो दत्वा वरमेतत्तदा तयो ।
निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोक जगाम ह ॥ २६
लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ ।
अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवन गतौ ॥ २७

तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ मनस्विनौ ।
सर्व सुहृज्जनस्ताभ्या प्रहर्षमुपजग्मिवान् ॥ २८
ततस्तौ तु जटा भित्त्वा मौलिनौ सबभूवतु ।
महार्हाभरणोपेतौ विरजोम्बरधारिणौ ॥ २९
अकालकौमुदीं चैव चक्रतु सार्वकालिकीम् ।
नित्य प्रमुदित सर्वस्तयोश्चैव सुहृज्जन ॥ ३०
भक्ष्यता भुज्यता नित्य दीयता रम्यतामिति ।
गीयता पीयता चेति शब्दश्चासीद्गृहे गृहे ॥ ३१
तत्र तत्र महानादैरुत्कृष्टतलनादितै ।
हृष्ट प्रमुदित सर्व दैत्यानामभवत्पुरम् ॥ ३२
तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्दैत्याना कामरूपिणाम् ।
समा संक्रीडता तेषामहरेकमिवाभवत् ॥ ३३

इति श्रीमहा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भपर्वणि सुदोपसुन्दोपाख्याने नवाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०९ ॥

२१०

नारद उवाच ।
उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणावुभौ ।
मन्त्रयित्वा तत सेना तावाज्ञापयता तदा ॥ १
सुहृद्भिरप्यनुज्ञातौ दैत्यैर्वृद्धैश्च मन्त्रिभि ।
कृत्वा प्रास्थानिक रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २
गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सह वार्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३
मङ्गलै स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसहितै ।
चारणै स्तूयमानौ तौ जग्मतु परया मुदा ॥ ४
तावन्तरिक्षमुत्प्लुत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
देवानामेवभवन जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ ॥ ५
तयोरागमन ज्ञात्वा वरदान च तत्प्रभो ।
हित्वा त्रिविष्टप जग्मुर्ब्रह्मलोक तत सुरा ॥ ६
ताविन्द्रलोक निर्जित्य यक्षरक्षोगणास्तदा ।
खेचराण्यपि भूतानि जघ्नतुस्तीव्रविक्रमौ ॥ ७
अन्तर्भूमिगतान्नागाञ्जित्वा तौ च महारथौ ।

समुद्रवासिनी सर्वा म्लेच्छजातीर्विजिग्यतु ॥
तत सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ ।
सैनिकाश्च समाहूय सुतीक्ष्ण वाक्यमूचतु ॥ ९
राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातय ।
तेजो बल च देवाना वर्धयन्ति श्रिय तथा ॥ १०
तेषामेव प्रवृत्ताना सर्वेषामसुरद्विषाम् ।
सभूय सर्वैरस्माभि कार्य सर्वात्मना वध ॥११
एव सर्वान्समादिश्य पूर्वतीरे महोदधे ।
क्रूरा मतिं समास्थाय जग्मतु सर्वतोमुखौ ॥
यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजा ।
तान्सर्वान्प्रसभ हत्वा बलिनौ जग्मतुस्तत ॥ १३
आश्रमेष्वग्निहोत्राणि मुनीना भावितात्मनाम् ।
गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्ध सैनिकास्तयो ॥
तपोधनैश्च ये क्रुद्धै शापा उक्ता महात्मभि ।
नाक्रामन्त तयोस्तेपि वरदाननिराकृता ॥ १५

यथावद्वा यथावदेव ॥ २५ ॥ मौलिनौ किरीटवन्तौ 'मौलि किरीटे धम्मिल्ले' इति मेदिनी । त्रीह्यादित्वादिनि ॥ २९ ॥ तलनादितै करतलध्वनिभि वाद्यघोषैर्वा ॥ ३२ ॥ समा बहूनि वर्षाणि एक दिनमिवाभूत् ॥ ३३ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०९ ॥

२१०

उत्सवे इति ॥ १ ॥ मघासु गमनार्थे निषिद्धेपि नक्षत्रे आसुरत्वाद्ययतु ॥२॥ विजयप्रतिसहितै विजयकथकै ॥४॥ नाक्रामन्त न व्याप्तवन्त । तयो तौ । कर्मणि षष्ठी॥१५॥

नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ता शिलास्विव
नियमान्सपरित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातय ॥ १६
पृथिव्या ये तप सिद्धा दान्ता शमपरायणा ।
तयोर्भयाद्दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगा ॥ १७
मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवै ।
शून्यमासीज्जगत्सर्वं कालेनेव हत तदा ॥ १८
ततो राजन्नदृश्याद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ ।
उभौ विनिश्चय कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ १९
प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ ।
सलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २०
सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ ।
तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन्दृष्ट्वा निजघ्नतु ॥ २१
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रणष्टनृपतिद्विजा ।
उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२
हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तदेवकार्या च पुण्योद्वाहविवर्जिता ॥ २३
निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा ।
अस्थिकङ्कालसकीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ २४
निवृत्तपितृकार्यं च निर्वषट्कारमङ्गलम् ।
जगत्प्रतिभयाकार दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५
चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकस ।
जग्मुर्विषाद तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयो ॥ २६
एव सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
नि सपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतु ॥ २७

इति श्रीमहा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने दशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१० ॥

२११

नारद उवाच ।

ततो देवर्षय सर्वे सिद्धाश्च परमर्षय ।
जग्मुस्तदा परामार्ति दृष्ट्वा तत्कदन महत् ॥ १
तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रिया ।
पितामहस्य भवन जगत कृपया तदा ॥ २
ततो ददृशुरासीन सहदेवै पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात्परिवारितम् ॥ ३
तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह ।
चन्द्रादित्यौ च शक्रश्च पारमेष्ठ्यास्तथर्षय. ॥ ४
वैखानसा वालखिल्या वानप्रस्था मरीचिपा ।
अजाश्चैवाविमूढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विन ॥ ५
ऋषय सर्व एवैते पितामहमुपागमन् ।
ततोऽभिगम्य ते दीना सर्व एव महर्षय ॥ ६
सुन्दोपसुन्दयो. कर्म सर्वमेव शशसिरे ।
यथा हृत यथा चैव कृत येन क्रमेण च ॥ ७
न्यवेदयस्तत सर्वमखिलेन पितामहे ।
ततो देवगणा सर्वे ते चैव परमर्षय ॥ ८
तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् ।
तत पितामह श्रुत्वा सर्वेषा तद्वचस्तदा ॥ ९
मुहूर्तमिव सचिन्त्य कर्तव्यस्य च निश्चयम् ।
तयोर्वध समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ १०
दृष्ट्वा च विश्वकर्माण व्यादिदेश पितामह ।
सृज्यता प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपा ॥ ११
पितामह नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्ममे योषित दिव्या चिन्तयित्वा पुन पुन ॥ १२
त्रिषु लोकेषु यत्किचिद्भूत स्थावरजङ्गमम् ।
समानयद्दर्शनीय तत्तदत्र स विश्ववित् ॥ १३
कोटिशश्चैव रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।
ता रत्नसघातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १४
सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणा रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १५

अदृश्यद्भिरन्तर्हितै । ऋषिभिर्हेतुभूतैस्ते विकुर्वाते विविधानि सिंहव्याघ्रादीनि रूपाणि जगृहाते तिरोभावाय । ततस्तद्रूपाज्ञानात्प्रकटान्मुनीन् गजादिरूपौ निजघ्नतुरित्यर्थ ॥ १९ ॥ तदेवाह प्रभिन्नेति प्रभिन्नौ मदेन क्लिन्नौ करटौ गण्डदेशौ ययोस्तौ । सलीनमपि मुनिम्॥२०॥उत्सवो यात्राविवाहादि ॥ २२ ॥ निवृत्तविपणा क्रयविक्रयादिव्यवहारशून्या आपणा हट्टा यस्याम् ॥ २३ ॥ अस्थीनि हस्तपादादिसबन्धीनि । कङ्काला देहमध्यास्थानि पार्श्वादिसहितानि ॥२४॥ ग्रहा कुजादय तारा सप्तर्ष्यादय । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि ॥ २६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१० ॥

न तस्या सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसपदा ।
नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥१६
सा विग्रहवतीव श्री कामरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूताना चक्षूषि च मनासि च ॥ १७
तिल तिल समानीय रत्नाना यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामह ॥१८
ब्रह्माण सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ॥१९

पितामह उवाच ।

गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्या तिलोत्तमे ।
प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ २०
त्वत्कृते दर्शनादेव *रूपसपत्कृतेन वै ।
विरोध स्याद्यथा ताभ्यामन्योन्येन तथा कुरु ॥

नारद उवाच ।

सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम् ।
चकार मण्डल तत्र विबुधाना प्रदक्षिणम् ॥ २२
प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वर ।
देवाश्चैवोत्तरेणासन्सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २३
कुर्वत्या तु तदा तत्र मण्डल तत्प्रदक्षिणम् ।
इन्द्र स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २४
द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वतस्तया ।
अन्यदञ्चितपक्ष्माक्ष दक्षिण नि सृत मुखम् ॥ २५
पृष्ठत परिवर्तन्त्या पश्चिम नि सृत मुखम् ।
गतया चोत्तर पार्श्वमुत्तर नि सृत मुखम् ॥२६
महेन्द्रस्यापि नेत्राणा पृष्ठत पार्श्वतोग्रत ।
रक्तान्ताना विशालाना सहस्र सर्वतोऽभवत् ॥
एव चतुर्मुख स्थाणुर्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदन ॥ २८
तथा देवनिकायाना महर्षीणा च सर्वश ।
मुखानि चाभ्यवर्तन्त येन याति तिलोत्तमा ॥२९
तस्या गात्रे निपतिता दृष्टिस्तेषा महात्मनाम् ।
सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देव पितामहम् ॥ ३०
गच्छन्त्या तु तया सर्वे देवाश्च परमर्षय ।
कृतमित्येव तत्कार्यं मेनिरे रूपसपदा ॥ ३१
तिलोत्तमाया तस्या तु गताया लोकभावन ।
सर्वान्विसर्जयामास देवानृषिगणाश्च तान् ॥ ३२

इति श्रीमहा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने तिलोत्तमाप्रस्थापने एकादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २११ ॥

२१२

नारद उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ नि सपत्नौ गतव्यथौ ।
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्र कृतकृत्यौ बभूवतु ॥ १
देवगन्धर्वयक्षाणा नागपार्थिवरक्षसाम् ।
आदाय सर्वरत्नानि परा तुष्टिमुपागतौ ॥ २
यदा न प्रतिषेद्धारस्तयो सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ३
स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्ष्यभोज्यै सुपुष्कलै ।
पानैश्च विविधैर्हृद्यै परा प्रीतिमवापतु ॥ ४
अन्त पुरवनोद्याने पर्वतेषु वनेषु च ।
यथेप्सितेषु देशेषु विजह्रातेऽमराविव ॥ ५
तत कदाचिद्विन्ध्यस्य प्रस्थे समशिलातले ।
पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतु ॥ ६
दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तावुभौ ।
वरासनेषु सहृष्टौ सहस्त्रीभिर्निषीदतु ॥ ७
ततो वादित्रनृत्याभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रिय ।
गीतैश्च स्तुतिसयुक्तै प्रीत्या समुपजग्मिरे ॥ ८

२११

तस्या गात्रे सूक्ष्ममपि तदङ्ग नास्ति । यच्छब्दस्तदर्थे । रूपसपदाहेतुभूतया यत्र नियुक्ता निरीक्षता दृष्टिर्न सज्जतीति सबन्ध ॥ १६ ॥ प्रलोभन अर्थात्सुन्दोपसुन्दयोरेव ॥२०॥ ताभ्या तयो ॥ २१ ॥ मण्डल समुदाय ॥२२॥ भगवान्विष्णु । प्राङ्मुखभावादिना तेषामपि तत्र मोहो द्योतित ॥ २३ ॥ द्रष्टुकामस्य स्थाणो ॥ २५ ॥ देवनिकायाना देवसघाना येन देशेन मार्गेण सा याति तथा मुखानि अभ्यवर्तन्त ॥ २९ ॥ इति आदिप० नै० भा० भा० एकादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २११ ॥

* रूपसपत्करणेन हेतुना

२१२

जित्वेति । कृत्वा स्वाधीन अव्यग्र निर्विशेष यथा स्यात्तथा ॥ १ ॥ प्रस्थे शिखरे ॥ ६ ॥

ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
वेष साक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९
नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान्प्रचिन्वती ।
शनैर्जगाम त देश यत्रास्ता तौ महासुरौ ॥ १०
तौ तु पीत्वा वर पान मदरक्तान्तलोचनौ ।
दृष्ट्वैव ता वरारोहा व्यथितौ सबभूवतु ॥ ११
तावुत्थायासन हित्वा जग्मतुर्यत्र सा स्थिता ।
उभौ च कामसमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥ १२
दक्षिणे ता करे सुभ्रु सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥
वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्या च सुरापानमदेन च ॥ १४
सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योऽन्य भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतु ॥ १५
मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६
नैषा तव ममैषेति ततस्ता मन्युराविशत् ।
तस्या रूपेण समत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ ॥ १७
तस्या हेतोर्गदे भीमे सगृह्णीतामुभौ तदा ।
प्रगृह्य च गदे भीमे तस्या ता काममोहितौ ॥१८
अह पूर्वमह पूर्वमित्यन्योऽन्य निजघ्नतु ।
तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ॥ १९
रुधिरेणावसिक्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ ।
ततस्ता विद्रुता नार्य स च दैत्यगणस्तथा ॥२०
पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पित ।

तत पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभि ॥ २१
आजगाम विशुद्धात्मा पूजयश्च तिलोत्तमाम् ।
वरेण छन्दयामास भगवान्प्रपितामह ॥ २२
वर दित्सु स तत्रैना प्रीत प्राह पितामह ।
आदित्यचरिताँल्लोकान्विचरिष्यसि भाविनि २३
तेजसा च सुदृष्टा त्वा न करिष्यति कश्चन ।
एव तस्यै वर दत्वा सर्वलोकपितामह ॥ २४
इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोक गत प्रभु ।

नारद उवाच ।

एव तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ ॥२५
तिलोत्तमार्थे सक्रुद्धावन्योऽन्यमभिजघ्नतु ।
तस्माद्ब्रवीमि व स्नेहात्सर्वान्भरतसत्तमा ॥ २६
यथा वो नात्र भेद स्यात्सर्वेषा द्रौपदीकृते ।
तथा कुरुत भद्र वो मम चेत्प्रियमिच्छथ ॥ २७

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा ।
समय चक्रिरे राजस्तेऽन्योऽन्यवशमागता ।
समक्ष तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजस ॥ २८
द्रौपद्या न सहासीनानन्योऽन्य योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ २९
कृते तु समये तस्मिन्पाण्डवैर्धर्मचारिभि ।
नारदोऽप्यगमत्प्रीत इष्ट देश महामुनि ॥ ३०
एव तै समय पूर्व कृतो नारदचोदितै ।
न चाभिद्यन्त ते सर्वे तदाऽन्योऽन्येन भारत ३१

इति श्रीमहा० आदिप० विदुरागमनराज्यलम्भप० सुन्दोपसुन्दोपाख्याने
द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१२ ॥

समाप्त विदुरागमनराज्यलम्भपर्व ।

वेष श्रृङ्गार आधाय साक्षिप्त आक्षिप्त आक्षेपो मनोवैकल्य तेन सह यथा स्यात्तथा । सूक्ष्मैकवाससो धारितत्वाद्विविक्तावयवत्वेन जन व्याकुलयन्तीत्यर्थ ॥९॥ व्यथितौ कामेन ॥ ११ ॥ तेजसाऽर्कवत्परदृष्ट्यभिभावकत्वात्सुदृष्टा सम्यग्दृष्टा न करिष्यति कश्चित् ॥ २४ ॥ इति आदिपर्वणि नै० भा० भा० द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१२ ॥

दक्षिणे ता कर सुभ्रू सुन्दा जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणा तिलोत्तमाम् ॥

आदि २१२ १३

अर्जुनवनवासपर्व

२१३

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १
तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम् ।
बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्तिनी ॥ २
ते तया तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः ।
बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३
वर्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यवर्धन्कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४
अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशांपते ।
कस्यचित्तस्करा जह्रुः केचिद्गा नृपसत्तम ॥ ५
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः ।
आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत्स पाण्डवान् ॥ ६
ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
प्रसह्य चास्मद्विषयादभ्यधावत पाण्डवाः ॥ ७
ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्ध्वाङ्क्षैः प्रलुप्यते ।
शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्दति ॥८
अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ॥ ९
ब्राह्मणस्वे हृते चोरैर्धर्मार्थे च विलोपिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणा ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

रोरूयमाणस्याभ्याशे भृशं विप्रस्य पाण्डवः ।
तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ११
श्रुत्वैव च महाबाहुर्माभैरित्याह तं द्विजम् ।
आयुधानि च यत्रासन्पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १२
कृष्णया सह तत्रास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संप्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ॥ १३
तस्य चार्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः ।
आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १४
ह्रियमाणे धने तस्मिन्ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ १५
उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान्स्यान्महीपते ।
यद्यस्य रुदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १६
अनास्तिक्यं च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे ।
प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १७
अनादृत्य तु राजानं गते मयि न संशयः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्मयि चैवानृतं भवेत् ॥ १८
अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम ।
सर्वमन्यत्परिहृतं धर्षणात्तु महीपते ॥ १९
अधर्मो वै महानस्तु वने वा मरणं मम ।
शरीरस्य विनाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ २०
एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशांपते ॥ २१
धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत ।
ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत्परधनैषिणः ॥ २२
न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छावहे सह ।
यावन्निवर्तयाम्यद्य चौरहस्ताद्धनं तव ॥ २३
सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी ।
शरैर्विध्वस्य तांश्चौरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २४
ब्राह्मणं समुपाकृत्य यशः प्राप्य च पाण्डवः ।
ततस्तद्गोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ॥ २५
आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची धनंजयः ।
सोऽभिवाद्य गुरून्सर्वान्सर्वैश्चाप्यभिनन्दितः ॥ २६
धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश मे प्रभो ।
समयः समतिक्रान्तो भवत्संदर्शने मया ॥ २७

२१३

एवमिति ॥ १ ॥ नागैर्गजैः । सरस्वती बहुसरोयुक्ता वनस्थली । सा हि गजैर्युक्ताऽन्यैश्छेत्तुमशक्या । तथा च गजाः बलिनः । एवं ते मिथो वृद्धिहेतव इत्यर्थः ॥ ३ ॥ हस्तधारणा क्रियतां अभयं दीयतामित्यर्थः ॥ १० ॥ उपप्रेक्षणजः उपेक्षाजन्यः अधर्म इति छेदः ॥ १६ ॥ अनास्तिक्यं आस्तिक्याभावः । रक्षणे विषये । प्रतितिष्ठेत स्थिरं स्यात् । तेन च नोऽस्माकं अधर्मश्च महान् भवेत् ॥ १७ ॥ राजानं सस्त्रीकं आयुधागारस्थं प्रति मयि गते सति ॥ १८ ॥ अनुप्रवेशे एकस्मिन् स्त्रिया सह रममाणेऽन्यस्य तत्र गमने। अन्यत् वनवासादिकम् । परिहृतं तुच्छम् । धर्षणात्तु अधर्मो महान् इति संबन्धः ॥ १९ ॥ वा शब्द इवार्थे । येनाधर्मेण मम वने मरणमिव स्यात्स एवास्तु यतोऽस्मात् ब्रह्मस्वरक्षणजो धर्मः श्रेष्ठः ॥ २० ॥ आपृच्छ्य धनुश्चादाय ॥ २१ ॥ समुपाकृत्य प्रसाद्य स्वपुरं आजगामेति द्वितीयेनान्वयः ॥ २५ ॥

वनवास गमिष्यामि समयो ह्येष न कृत ।
इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ॥ २८
कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्त सज्जमानया ।
युधिष्ठिरो गुडाकेश भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २९
उवाच दीनो राजा च धनजयमिद वच ।
प्रमाणमस्मि यदि ते मत्त शृणु वचोऽनघ ॥ ३०
अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवास्त्व ममाप्रियम् ।
सर्वं तदनुजानामि व्यलीक न च मे हृदि ॥ ३१
गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयस ।
यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपक ॥ ३२
निवर्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचन मम ।
न हि ते धर्मलोपोस्ति न च ते धर्षणा कृता ॥३३
अर्जुन उवाच ।
न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवत श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ ३४
वैशंपायन उवाच ।
सोऽभ्यनुज्ञाय राजान वनचर्याय दीक्षित ।
वने द्वादश वर्षाणि वासायानुजगाम ह ॥ ३५

इति श्रीमहा० आदिप० अर्जुनवनवासपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्रायां त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२१३

२१४

वैशंपायन उवाच ।
त प्रयान्त महाबाहु कौरवाणा यशस्करम् ।
अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगा ॥ १
वेदवेदाङ्गविद्वासस्तथैवाध्यात्मचिन्तका ।
भैक्षाश्च भगवद्भक्ता सूता पौराणिकाश्च ये ॥ २
कथकाश्चापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकस ।
दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुर द्विजा ३
एतैश्चान्यैश्च बहुभि सहायै पाण्डुनन्दन ।
वृत श्लक्ष्णकथै प्रायान्मरुद्भिरिव वासव ॥ ४
रमणीयानि चित्राणि वनानि च सरासि च ।
सरित सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५
पुण्यान्यपि च तीर्थानि ददर्श भरतर्षभ ।
स गङ्गाद्वारमाश्रित्य निवेशमकरोत्प्रभु ॥ ६
तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु त्वं जनमेजय ।
कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूना प्रवरो हि स ॥ ७
निविष्टे तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत ।
अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकश ॥ ८
तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च ।
कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च ॥ ९
कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतै सत्पथि स्थितै ।
शुशुभेऽतीव तद्राजन गङ्गाद्वार महात्मभि ॥ १०
तथा पर्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डवर्षभ ।
अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह ॥ ११
तत्राभिषेक कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान् ।
उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्यचिकीर्षया ॥ १२
अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्जले महाराज उलूप्या कामयानया ॥ १३
ददर्श पाण्डवस्तत्र पावक सुसमाहित ।
कौरव्यस्याथ नागस्य भवने परमार्चिते ॥ १४
तत्राग्निकार्यं कृतवान्कुन्तीपुत्रो धनजय ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशन ॥ १५
अग्निकार्यं स कृत्वा तु नागराजसुता तदा ।
प्रहसन्निव कौन्तेय इद वचनमब्रवीत् ॥ १६
किमिद साहस भीरु कृतवत्यसि भाविनि ।
कश्चाय सुभगे देश का च त्व कस्य वात्मजा १७

समय अनुप्रवेष्टुर्द्वादशवार्षिको वनवासनियम ॥ २८ ॥ सज्जमानया स्खलन्त्या ॥ २९ ॥ अनुजानामि ब्राह्मणार्थत्वेन गुणत्वेनैवाङ्गीकरोमि । व्यलीक अप्रियम् ॥ ३१ ॥ उपघातोऽनिष्ट । विधिलोपको धर्मघ्न ॥ ३२ ॥ न च ते त्वया ॥ ३३ ॥ इति आ० नै० भा० भा० त्रयोदशाधिक द्विशततमोऽध्याय ॥ २१३ ॥

२१४

त प्रयान्तमिति ॥ १ ॥ भैक्षा भिक्षाजीविनो यतयो ब्रह्मचारिणश्च । चौक्षा इति पाठे चोक्षा शुचयस्त एव चौक्षा चोक्षो गीते शुचौ दक्षे तथा तीक्ष्णमनोज्ञयो ' इति मेदिनी । चोक्षा इत्येव मुख्य पाठ ॥ २ ॥ श्रमणा ऊर्ध्वरेतसो यतयो ब्रह्मचारिणश्च ॥ ३ ॥ अग्निकार्यचिकीर्षयेति । पत्नीसानिध्याभावेपि प्रवसता औपासनहोम कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ ११ ॥ अपकृष्टोऽपनीत । कामयानया त पतिमिच्छन्त्या ॥ १३ ॥ अशङ्कमानेन आपद्धर्मनिश्चयवता विस्मयरहितेन ॥ १५ ॥

उलूप्युवाच ।
ऐरावतकुले जात कौरव्यो नाम पन्नग ।
तस्यास्मि दुहिता राजन्नुलूपी नाम पन्नगी ॥ १८
साऽह त्वामभिषेकार्थमवतीर्ण समुद्रगाम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता ॥ १९
ता मामनङ्गग्लपिता त्वत्कृते कुरुनन्दन ।
अनन्या नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ॥ २०
अर्जुन उवाच ।
ब्रह्मचर्यमिद भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्ट नाहमस्मि स्वय वश ॥ २१
तव चापि प्रिय कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ।
अनृत नोक्तपूर्वं च मया किंचन कर्हिचित् ॥ २२
कथं च नानृत मे स्यात्तव चापि प्रिय भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्या भुजङ्गमे ॥ २३
उलूप्युवाच ।
जानाम्यह पाण्डवेय यथा चरसि मेदिनीम् ।
यथा च ते ब्रह्मचर्यमिदमादिष्टवान्गुरु ॥ २४
परस्परं वर्तमाना द्रुपदस्यात्मजा प्रति ।
यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात्स वै द्वादशवार्षिकम् २५
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति व समय कृत ।
तदिद द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् ॥ २६
कृतवास्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
परित्राण च कर्तव्यमार्तानां पृथुलोचन ॥ २७
कृत्वा मम परित्राण तव धर्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रम ॥
स च ते धर्म एव स्याद्दत्वा प्राणान्ममार्जुन ।
भक्ता च भज मा पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ॥ २८
न करिष्यसि चेदेव मृता मामुपधारय ।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥ ३०
शरण च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ।
दीनाननाथान्कौन्तेय परिरक्षसि नित्यश ॥ ३१
साऽह शरणमभ्येमि रोरवीमि च दु खिता ।
याचे त्वा चाभिकामाह तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामा कर्तुमर्हसि ॥ ३२
वैशपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेय पन्नगेश्वरकन्यया ।
कृतवास्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थित सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ३४
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वार तया सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥३५
दत्वा वरमजेयत्व जले सर्वत्र भारत ।
साध्या जलचरा सर्वे भविष्यन्ति न सशय ३६

इति श्रीमहा० आदि० अर्जुनवनवासपर्वणि उलूपीसङ्गे चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१४ ॥

२१५

वैशपायन उवाच ।
कथयित्वा च तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्य स भारत ।
प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मज ॥ १
अगस्त्यवटमासाद्य वसिष्ठस्य च पर्वतम् ।
भृगुतुङ्गे च कौन्तेय कृतवान् शौचमात्मन ॥ २
प्रददौ गोसहस्राणि सुबहूनि च भारत ।
निवेशाश्च द्विजातिभ्य सोऽददत्कुरुसत्तम ॥ ३
हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तम ।
दृष्टवान्पाण्डवश्रेष्ठ पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४
अवतीर्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणै सह भारत ।
प्राची दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभ ॥ ५
आनुपूर्व्येण तीर्थानि दृष्टवान्कुरुसत्तम ।
नदीं चोत्पलिनीं रम्यामरण्य नैमिष प्रति ॥ ६

समुद्रगां गङ्गाम् ॥ १९ ॥ अनङ्गग्लपिता कामेन पीडिताम् ॥ २० ॥ जानाम्यह पाण्डवेयेत्यादिना स्वस्याता न्द्रिय ज्ञान दर्शयन्ती द्रौपदीनिमित्तमेव तव ब्रह्मचर्यं नान्यत्रेत्याह । अत एवाग्रेपि चित्राङ्गदासुभद्रयो पाणिग्रहण सगच्छते ॥ २४ ॥ परित्यज्य मुनिसमाजे त विसृज्य ॥ ३५ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१४ ॥

२१५

कथयित्वेति ॥१॥ भृगुतुङ्गे तुङ्गनाथ इति प्रसिद्धे ॥२॥

नन्दामपरनन्दा च कौशिकी च यशस्विनीम् ।
महानदी गया चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७
एव तीर्थानि सर्वाणि पश्यमानस्तथाश्रमान् ।
आत्मन पावन कुर्वन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ च गा ॥८
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि तीर्थानि कानिचित् ।
जगाम तानि सर्वाणि पुण्यान्यायतनानि च ॥९
दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धन चापि ददौ तत ।
कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणा पाण्डवानुगा ।
अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्तन्त भारत ॥ १०
स तु तैरभ्यनुज्ञात कुन्तीपुत्रो धनजय ।
सहायैरल्पकै शूर प्रययौ यत्र सागर ॥ ११
स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च ।
हर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभु ॥ १२
महेन्द्रपर्वत दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् ।
समुद्रतीरेण शनैर्मणिपूर जगाम ह ॥ १३
तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ॥ १४
मणिपूरेश्वर राजन्धर्मज्ञ चित्रवाहनम् ।
तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥ १५
ता ददर्श पुरे तस्मिन्विचरन्तीं यदृच्छया ।
दृष्ट्वा च ता वरारोहा चकमे चैत्रवाहिनीम् ॥ १६
अभिगम्य च राजानमवदत्स्व प्रयोजनम् ।
देहि मे खल्विमा राजन् क्षत्रियाय महात्मने १७
तच्छ्रुत्वा त्वब्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम्
उवाच त पाण्डवोह कुन्तीपुत्रो धनजय ॥ १८
तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्वमिद वच ।
राजा प्रभञ्जनो नाम कुलेऽस्मिन्सबभूव ह ॥ १९
अपुत्र प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ।
उग्रेण तपसा तेन देवदेव पिनाकधृक् ॥ २०
ईश्वरस्तोषित पार्थ देवदेव उमापति ।
स तस्मै भगवान्प्रादादेकैक प्रसव कुले ॥ २१
एकैक प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन्कुले सदा ।
तेषा कुमारा सर्वेषा पूर्वेषा मम जज्ञिरे ॥ २२
एका च मम कन्येय कुलस्योत्पादिनी भृशम् ।
पुत्रो ममायमिति मे भावना पुरुषर्षभ ॥ २३
पुत्रिका हेतुविधिना सज्ञिता भरतर्षभ ।
तस्मादेक सुतो योऽस्या जायते भारत त्वया २४
एतच्छुल्क भवत्वस्या कुलकृज्जायतामिह ।
एतेन समयेनेमा प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २५
स तथेति प्रतिज्ञाय ता कन्या प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिंस्तत्र कुन्तीसुत समा २६
तस्या सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य वराङ्गनाम् ।
आमन्त्र्य नृपति त तु जगाम परिवर्तितुम् ॥ २७

इति श्रीमहाभा० आदिप० अर्जुनवनवासप० चित्राङ्गदासगमे पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२१५

२१६

वैशपायन उवाच ।
तत समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभ ।
अभ्यगच्छत्सुपुण्यानि शोभितानि तपस्विभि १
वर्जयन्ति स्म तीर्थानि तत्र पञ्च स्म तापसा ।
अवकीर्णानि यान्यासन्पुरस्तात्तु तपस्विभि ॥ २
अगस्त्यतीर्थ सौभद्र पौलोम च सुपावनम् ।
कारन्धम प्रसन्न च हयमेधफल च तत् ॥ ३
भारद्वाजस्य तीर्थ तु पापप्रशमन महत् ।
एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श कुरुसत्तम ॥ ४

निवेशान् गृहाणि ॥३॥ महानदीं गयास्थामेव नदीम् ॥७॥ राष्ट्रद्वारेषु पर्वतसन्धिमार्गेषु। कलिङ्गस्थतीर्थानामनतिप्रशस्तत्वात् उपावर्तन्त परावृत्ता ॥ १० ॥ चैत्रवाहिनीं चित्रवाहनस्य दुहितरम् ॥१६॥ हेतुविधिना पुत्रहेतौ । पुत्रिकायामपि पुत्रशब्दप्रयोगविधानात् । लाङ्गल जीवनमितिवत् तथा च लिङ्ग पुमास एव मे पुत्रा जायेरन्निति । तेन पुत्र्यपि पुत्रसज्ञिता ॥२४॥ शुल्क मौल्यम् । अद्यापि पुत्रिकापुत्रस्यैव राज्यमिति दक्षिणकेरलेष्वाचारो दृश्यते ॥ २५ ॥ समा वर्षाणि । हिमा इति पाठेपि हेमन्तत्रयेण स एवार्थे लक्ष्य । पश्येम त्वा शतऽहिम इति वेदे प्रयोगाच्च ॥ २६ ॥ इति आदिपर्वणि नै०भा०भावदीपे पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१५ ॥

२१६

तत इति ॥ १॥ पञ्च तीर्थानि आगस्त्यसौभद्रपौलोमकारन्धमभारद्वाजीयानि पञ्च तीर्थानि ॥ २ ॥

विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डव ।
दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ५
तपस्विनस्ततोऽपृच्छत्प्राञ्जलिः कुरुनन्दन ।
तीर्थानीमानि वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ६
तापसा ऊचुः ।
ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ।
तत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्वार्यमाणस्तपोधनैः ।
जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ८
ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् ।
विगाह्य सहसा शूरः स्नानं चक्रे परंतप ॥ ९
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ १०
स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ ११
उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्जुनेन यशस्विना ।
बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ॥ १२
दीप्यमाना श्रिया राजन्दिव्यरूपा मनोरमा ।
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १३
तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।
का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वाऽसि जलेचरी ॥ १४
किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती पुरा ।
वर्गोवाच ।
अप्सराऽस्मि महाबाहो देवारण्यविहारिणी १५
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ।
मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगमाः शुभाः १६
ताभिः सार्धं प्रयाताऽस्मि लोकपालनिवेशनम् ।
ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ १७
रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ।
तस्यैव तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम् ॥ १८
आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं व्यकाशयत् ।
तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपं चाद्भुतमुत्तमम् ॥ १९
अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ।
अहं च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ॥ २०
यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ।
गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयित्वा च तं द्विजम् ॥ २१
स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथंचन ।
नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ २२
सोऽशपत्कुपितोऽस्मासु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ।
ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः ॥ २३

इति श्रीमहा० आदिप० अर्जुनवनवासपर्वणि तीर्थग्राहविमोचने षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२१६

२१७

वर्गोवाच ।
ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भारतसत्तम ।
अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् ॥ १
रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः ।
अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २
एष एव वधोऽस्माकं सुपर्याप्तस्तपोधन ।
यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचारिणः ।
तस्माद्धर्मेण वर्धं त्वं नास्मान्हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
सत्यो भवतु कल्याण एष वादो मनीषिणाम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मस्तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् ।
प्रसादं कृतवान्वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७

धर्मबुद्धिभिः दुर्मरणजं दोषं तीर्थेनाप्यविनाश्यं पश्यद्भिः ॥ ५ ॥ उत्कृष्ट एव उद्धृतमात्र ॥ १२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

२१७

ततो वयमिति । अयाम गतवत्यः ॥ १ ॥ प्रलोब्धुं प्रलोभयितुम् ॥ ३ ॥ वर्धं वर्धस्व ॥ ४ ॥ मैत्रः सर्वभूतसुहृत् । एष वादः मैत्रो ब्राह्मण इत्युद्घोषः ॥ ५ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
शत शतसहस्रं तु सर्वमक्षय्यवाचकम् ।
परिमाण शत त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम् ॥ ८
यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्ती पुरुषाञ्जले ।
उत्कर्षति जलात्तस्मात्स्थल पुरुषसत्तम ॥ ९
तदा यूय पुन सर्वा स्व रूप प्रतिपत्स्यथ ।
अनृत नोक्तपूर्व मे हसतापि कदाचन ॥ १०
तानि सर्वाणि तीर्थानि तत प्रभृति चैव ह ।
नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्याति यास्यन्ति सर्वश ।
पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम्११
वर्गोवाच ।
ततोभिवाद्य त विप्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
अचिन्तयामोऽपसृत्य तस्माद्देशात्सुदु खिता १२
क नु नाम वय सर्वा कालेनाल्पेन त नरम् ।
समागच्छेम यो नस्तद्रूपमापादयेत्पुन ॥ १३
ता वय चिन्तयित्वैव मुहूर्तादिव भारत ।
दृष्टवत्यो महाभाग देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४
सम्प्रहृष्टा स्म त दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् ।
अभिवाद्य च त पार्थ स्थिता स्म व्रीडितानना १५
स नोपृच्छद् दु खमूलमुक्तवत्यो वय च तम् ।
श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिद वचनमब्रवीत् ॥ १६
दक्षिणे सागरानूपे पञ्च तीर्थानि सन्ति वै ।
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम्१७
तत्राशु पुरुषव्याघ्र पाण्डवेयो धनजय ।
मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दु खादस्मान्न सशय १८
तस्य सर्वा वय वीर श्रुत्वा वाक्यमितो गता ।
तदिद सत्यमेवाद्य मोक्षिताह त्वयाऽनघ ॥ १९
एतास्तु मम ता सख्यश्चतस्रोऽन्या जले श्रिता ।
कुरु कर्म शुभ वीर एता सर्वा विमोक्षय ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ता पाण्डवश्रेष्ठ सर्वा एव विशांपते ।
तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्यवान्२१
उत्थाय च जलात्तस्मात्प्रतिलभ्य वपु स्वकम् ।
तास्तदाऽप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२
तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ता प्रभु ।
चित्राङ्गदा पुनर्द्रष्टु मणिपूर पुनर्ययौ ॥ २३
तस्यामजनयत्पुत्र राजान बभ्रुवाहनम् ।
त दृष्ट्वा पाण्डवो राजश्चित्रवाहनमब्रवीत् ॥ २४
चित्राङ्गदाया शुल्क त्व गृहाण बभ्रुवाहनम् ।
अनेन च भविष्यामि ऋणान्मुक्तो नराधिप ॥२५
चित्राङ्गदा पुनर्वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दन ।
इह वै भव भद्र ते वर्धेथा बभ्रुवाहनम् ॥ २६
इन्द्रप्रस्थनिवास मे त्व तत्रागत्य रस्यसि ।
कुन्तीं युधिष्ठिर भीम भ्रातरौ मे कनीयसौ ॥२७
आगत्य तत्र पश्येथा अन्यानपि च बान्धवान् ।
बान्धवै सहिता सर्वैर्नन्दसे त्वमनिन्दिते ॥ २८
धर्मे स्थित सत्यधृति कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिर ।
जित्वा तु पृथिवीं सर्वां राजसूय करिष्यति ॥ २९
तत्रागच्छन्ति राजान पृथिव्या नृपसज्ञिता ।
बहूनि रत्नान्यादाय आगमिष्यति ते पिता ॥ ३०
एकसार्थं प्रयातासि चित्रवाहनसेवया ।
द्रक्ष्यामि राजसूये त्वा पुत्र पालय मा शुच ३१
बभ्रुवाहननाम्ना तु मम प्राणो महीचर ।
तस्माद्भरस्व पुत्र वै पुरुष वंशवर्धनम् ॥ ३२
चित्रवाहनदायादं धर्मात्पौरवनन्दनम् ।
पाण्डवाना प्रिय पुत्र तस्मात्पालय सर्वदा ॥ ३३
विप्रयोगेन सताप मा कृथास्त्वमनिन्दिते ।
चित्राङ्गदामेवमुक्त्वा गोकर्णमभितोगमत् ॥ ३४
आद्य पशुपते स्थान दर्शनादेव मुक्तिदम् ।
यत्र पापोपि मनुज प्राप्नोत्यभयद पदम् ॥ ३५

इति श्रीमहाभा०आदिप०अर्जुनवनवासपर्वण्यर्जुनतीर्थयात्रायां सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२१७

शतसहस्रादय शब्दा अनन्तवाचका इह तु शतशब्द शतमेव वक्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥ यदा चेति । उत्कर्षण मेवावधिर्न शतसख्येति भाव ॥ ९ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१७ ॥

२१८

वैशंपायन उवाच ।
सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रम ॥ १
समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २
प्रभासदेश संप्राप्त बीभत्सुमपराजितम् ।
सुपुण्य रमणीय च शुश्राव मधुसूदन ॥ ३
ततोभ्यगच्छत्कौन्तेय सखाय तत्र माधव ।
ददृशाते तदान्योन्य प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४
तावन्योऽन्य समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशल वने ।
आस्ता प्रियसखायौ तौ नरनारायणवृषी ॥ ५
ततोर्जुन वासुदेवस्ता चर्या पर्यपृच्छत ।
किमर्थ पाण्डवैतानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६
ततोऽर्जुनो यथावृत्त सर्वमाख्यातवास्तदा ।
श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभु ॥ ७
तौ विहृत्य यथाकाम प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ।
महीधर रैवतक वासायैवाभिजग्मतु ॥ ८
पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्त महीधरम् ।
पुरुषा मण्डयाचक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ९
प्रतिगृह्यार्जुन सर्वमुपभुज्य च पाण्डव ।
सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नटनर्तकान् ॥ १०
अभ्यनुज्ञाय तान्सर्वानर्चयित्वा च पाण्डव ।
सत्कृत शयन दिव्यमभ्यगच्छन्महामति ॥ ११
ततस्तत्र महाबाहु शयान शयने शुभे ।
तीर्थाना पल्वलाना च पर्वताना च दर्शनम् ।
आपगाना वनाना च कथयामास सात्वते ॥ १२
एव स कथयन्नेव निद्रया जनमेजय ।
कौन्तेयोपि हृतस्तस्मिन्शयने स्वर्गसंमिभे ॥१३
मधुरेणैव गीतेन वीणाशब्देन चैव ह ।
प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४
स कृत्वाऽवश्यकार्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दित ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५
अलकृता द्वारका तु बभूव जनमेजय ।
कुन्तीपुत्रस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६
दिदृक्षन्तश्च कौन्तेय द्वारकावासिनो जना ।
नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्ण शतसहस्रश ॥ १७
अवलोकेषु नारीणा सहस्राणि शतानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकाना च समवायो महानभूत् ॥१८
स तथा सत्कृत सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजै ।
अभिवाद्याभिवाद्याश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दित ॥ १९
कुमारै सर्वशो वीर सत्कारेणाभिचोदित ।
समानवयस सर्वानाश्लिष्य स पुन पुन ॥ २०
कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते ।
उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरी ॥ २१

इति श्रीमहा० आदिपर्व० अर्जुनवनवासपर्व० अर्जुनद्वारकागमनेऽष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२१८॥

समाप्त अर्जुनवनवासपर्व ।

सुभद्राहरणपर्व ।

२१९

वैशंपायन उवाच ।
तत कतिपयाहस्य तस्मिन्रैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ॥ १
तत्र दान ददुर्वीरा ब्राह्मणेभ्य सहस्रश ।
भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महे तस्य गिरेस्तदा ॥ २
प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्तत ।
स देश शोभितो राजन्कल्पवृक्षैश्च सर्वश ॥ ३

२१८

स इति । अपरान्तेषु पश्चिमसमुद्रतीरेषु ॥ १ ॥ काञ्चनाङ्गेन स्वर्णमयध्वजादिमता ॥ १५ ॥ निष्कुटेषु गृहारामेष्वपि अलकृता किमुत राजमार्गादिषु ॥ १६ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१८ ॥

२१९

तत इति ॥ १ गिरे महे पर्वतदैवत्ये उत्सवे ॥ २ ॥

वादित्राणि च तत्रान्ये वादका समवादयन् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चैव जगुर्गेयानि गायना ॥ ४
अलकृता कुमाराश्च वृष्णीना सुमहौजसाम् ।
यानैर्हाटकचित्रैश्च चञ्चूर्यन्ते स्म सर्वश ॥ ५
पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा ।
सदारा सानुयात्राश्च शतशोथ सहस्रश ॥ ६
ततो हलधर क्षीबो रेवतीसहित प्रभु ।
अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७
तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेन प्रतापवान् ।
अनुगीयमानो गन्धर्वै स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च क्षीबौ समरदुर्मदौ ।
दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ९
अक्रूर सारणश्चैव गदो बभ्रुर्विदूरथ ।
निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १०
सत्यक सात्यकिश्चैव भङ्गकारमहारवौ ।
हार्दिक्य उद्धवश्चैव ये चान्ये नानुकीर्तिता ॥ ११
एते परिवृता स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक्पृथक् ।
तमुत्सव रैवतके शोभयाचक्रिरे तदा ॥ १२
चित्रकौतूहले तस्मिन्वर्तमाने महाद्भुते ।
वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतु ॥ १३
तत्र चङ्क्रममाणौ तौ वसुदेवसुता शुभाम् ।
अलकृता सखीमध्ये भद्रा ददृशतुस्तदा ॥ १४
दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्प समजायत ।
त तदैकाग्रमनस कृष्ण पार्थमलक्षयत् ॥ १५
अब्रवीत्पुरुषव्याघ्र प्रहसन्निव भारत ।
वनेचरस्य किमिद कामेनालोड्यते मन ॥ १६
ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
सुभद्रा नाम भद्र ते पितु मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितर स्वयम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैषा सपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८
कृतमेव तु कल्याण सर्व मम भवेद्ध्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीय स्वसा तव १९
प्राप्तौ तु क उपाय स्यात्त ब्रवीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तदा सर्व यदि शक्य नरेण तत् २०

वासुदेव उवाच ।

स्वयवर क्षत्रियाणा विवाह पुरुषर्षभ ।
स च सशयित पार्थ स्वभावस्यानिमित्तत २१
प्रसह्य हरण चापि क्षत्रियाणा प्रशस्यते ।
विवाहहेतु शूराणामिति धर्मविदो विदु ॥ २२
स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
हर स्वयवरे ह्यस्या को वै वेद चिकीर्षितम् २३
ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
शीघ्रगान्पुरुषानन्यान्प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४
धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।
श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डव ॥ २५

इति श्रीमहा० आदिप० सुभद्राहरणपर्वणि युधिष्ठिरानुज्ञायामूनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२१९

२२०

वैशपायन उवाच ।

तत सवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनजय ।
गता रैवतके कन्या विदित्वा जनमेजय ॥ १
वासुदेवाभ्यनुज्ञात कथयित्वेतिकृत्यताम् ।
कृष्णस्य मतमादाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २
रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
शैब्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३
सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना ।
ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषता हर्षघातिना ॥ ४

चञ्चूर्यन्ते देदीप्यन्ते ॥ ५ ॥ क्षीबो मधुमत्त ॥ ७ ॥ वक्ष्यामि पितर स्वयमिति कृष्णेन दापयिष्यामीति सूचितेपि प्राप्तौ तु क उपाय इति पृच्छन्नर्जुन प्रतिग्रह नानुमन्यत इति गम्यते ॥ २० ॥ स्वभावस्यानिमित्तत स्त्रीचित्तस्य शौर्यपाण्डित्याद्यनपेक्षत्वात् । स्त्रियो ह्यपरीक्षितेपि पुसि आपाततो रमणार्थे सद्य सकामा भवन्तीति भाव ॥२१॥ अनुजज्ञे अनुज्ञातवान् ॥ २५ ॥ इति आ० नै० भा० भा० ऊनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२१९॥

२२०

तत इति । तस्मिन् विवाहसन्देशे ॥ १ ॥ इतिकृत्यता अग्रेतनी इतिकर्तव्यताम् ॥ २ ॥

सनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
मृगयाव्यपदेशेन प्रययौ पुरुषर्षभः ॥ ५
सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम् ।
दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥
प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ।
सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामबाणप्रपीडितः ॥ ७
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८
ह्रियमाणां तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिका जनाः ।
विक्रोशन्तोऽद्रवन्सर्वे द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९
ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम् ।
सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् १०
तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सांनाहिकीं ततः ।
समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११
क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ।
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः समन्ततः ॥ १२
तत्र जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥१३
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः १४
तेषां समुपविष्टानां देवानामिव सनये ।
आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः १५
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसंरक्तलोचनाः ।
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ १६
योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च ।
धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७
सूतानुच्चुक्रुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च ।
स्वयं च तुरगान्केचिदयुञ्जन्हेमभूषितान् ॥ १८
रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च ।
अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत्तुमुलं महत् ॥ १९
वनमाली ततः क्षीबः कैलासशिखरोपमः ।
नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णींभूते जनार्दने ।
अस्य भावमविज्ञाय संक्रुद्धा मोघगर्जिताः ॥ २१
एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः ।
यदस्य रुचिरं कर्तुं तत्कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२
ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात् ।
तूष्णींभूतास्ततः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन्
समं वचो निशम्यैव बलदेवस्य धीमतः ।
पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४
ततोऽब्रवीद्वासुदेवं वचो रामः परंतप ।
किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५
सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥
को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।
मन्यमानः कुले जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् २७
इच्छन्नेव हि संबन्धं कृतं पूर्वं च मानयन् ।
को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत् ॥२८
सोऽवमन्य तथाऽस्माकमनादृत्य च केशवम् ।
प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९
कथं हि शिरसो मध्ये कृतं तेन पदं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३०
अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुंधराम् ।
न हि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१
तं तथा गर्जमानं तु मेघदुन्दुभिनिःस्वनम् ।
अन्वपद्यन्त ते सर्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहा० आदिप० सुभद्राहरणपर्वणि बलदेवक्रोधे विंशत्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२०॥

समाप्तं सुभद्राहरणपर्व ।

• भेरीं दुंदुभिम् । सांनाहिकीं सनद्धाः सर्वे भवतेति सूचयन्तीम् ॥ ११ ॥ सनये समुदाये ॥१५॥ श्रुत्वा पार्थस्य विक्रमं श्रुत्वा ग्राह्यं गृहीत्वा रूपं उपदेशात्मकमालोकम् ॥ २३ ॥ भवेन ऐश्वर्येण ॥२८॥ अन्वपद्यन्त अनुमोदितवन्तः ॥३२॥
इति आ० नै० भा० विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२०॥

हरणाहरणपर्व ।

२२१

वैशंपायन उवाच ।
उक्तवन्तो यथा वीर्यमसकृत्सर्ववृष्णय ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्य धर्मार्थसयुतम् ॥ १
नावमान कुलस्यास्य गुडाकेश प्रयुक्तवान् ।
संमानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोय न सशय ॥ २
अर्थलुब्धान्न व पार्थो मन्यते सात्वतान्सदा ।
स्वयवरमनाधृष्य मन्यते चापि पाण्डव ॥ ३
प्रदानमपि कन्याया पशुवत्कोनुमन्यते ।
विक्रय चाप्यपत्यस्य क कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥ ४
एतान्दोषास्तु कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मति ।
अत प्रसह्य हृतवान्कन्या धर्मेण पाण्डव ॥ ५
उचितश्चैव सबन्ध सुभद्रा च यशस्विनीम् ।
एष चापीदृश पार्थ प्रसह्य हृतवानिति ॥ ६
भरतस्यान्वये जात शान्तनोश्च यशस्विन ।
कुन्तिभोजात्मजापुत्र को बुभूषेत नार्जुनम् ॥ ७
न च पश्यामि य पार्थ विजयेत रणे बलात् ।
वर्जयित्वा विरूपाक्ष भगनेत्रहर हरम् ॥ ८
अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष ।
स च नाम रथस्तादृङ्मदीयास्ते च वाजिन ॥ ९
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्र को नु तेन समो भवेत् ।
तमभिद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनजयम् ॥ १०
न्यवर्तयत सहृष्टा ममैषा परमा मति ।
यदि निर्जित्य व पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वक पुरम् ॥
प्रणश्येद्वो यश सद्यो न तु सान्त्वे पराजय ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप ॥ १२
निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाह कृतवान्प्रभु ।
उषित्वा तत्र कौन्तेय सवत्सरपरा क्षपा ॥ १३
विहृत्य च यथाकाम पूजितो वृष्णिनन्दनै ।
पुष्करे तु तत शेष काल वर्तितवान्प्रभु ॥ १४
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमागत ।
अभिगम्य च राजान नियमेन समाहित ॥ १५
अभ्यर्च्य ब्राह्मणान्पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ।
त द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम् ॥ १६
तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा ।
सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्ध श्लथायते ॥ १७
तथा बहुविध कृष्णा विलपन्ती धनजय ।
सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् १८
सुभद्रा त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवासिनीम् ।
पार्थ प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपु ॥
साऽधिक तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ।
भवन श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना ॥ २०
ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथा भद्रा यशस्विनी
ता कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्धनि ॥ २१
प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युञ्जतातुलाम् ।
ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ २२
ववन्दे द्रौपदी भद्रा प्रेष्याऽहमिति चाब्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय तदा कृष्णा स्वसार माधवस्य च ॥२३
परिष्वज्यावदत्प्रीत्या नि सपत्नोऽस्तु ते पति ।
तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ २४
ततस्ते हृष्टमनस पाण्डवेया महारथा ।
कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय ॥ २५
श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्ष सप्राप्त स्व पुरोत्तमम् ।
अर्जुन पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगत तदा ॥ २६
आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशव ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रै सह वीरैर्महारथै ॥ २७
भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च बहुभिर्वृत ।
सैन्येन महता शौरिरभिगुप्त परतप ॥ २८
तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशा ।
अक्रूरो वृष्णिवीराणा सेनापतिररिंदम ॥ २९
अनाधृष्टिर्महातेजा उद्धवश्च महायशा ।
साक्षाद्बृहस्पते शिष्यो महाबुद्धिर्महामना ॥ ३०

२२१

उक्तवन्त इति ॥ १ ॥ अनाधृष्य कन्यालाभानियमाद- नादेयम् ॥ ३ ॥ प्रदान प्रतिग्रहो नीच कर्मेत्यर्थ ॥ ४ ॥ बुभूषेत प्राप्तुमिच्छेत् ॥ ७ ॥ अथ निष्कौरवामित्युक्त तत्राह । न चेति । अह तु भक्त्यैव तेन जितोस्मि परिशे षात्तु हर एव तत्प्रतियोद्धा नान्य इति भाव ॥ ८ ॥ सवत्सरपरा सवत्सरादधिका ॥ १३ ॥ शेष द्वादशवर्षपू रणम् ॥१४॥ श्लथायते दृढतरे बन्धान्तरेऽसति ॥१७॥ गोपा- लिकावपु बल्लवीवेषम् । गोपालकृष्णसबन्धात् । पट्टमहिषीवेषेण द्रौपद्या कोपो माभूदिति ॥ १९ ॥ भद्रा सुभद्रा ॥ २१ ॥ युञ्जत अयुक्त ॥ २२ ॥ महामात्रै श्रेष्ठै ॥ २७ ॥ दानप- तिरित्यक्रूरस्यैव कर्मनाम ॥ २९ ॥

सत्यक सात्यकिश्चैव कृतवर्मा च सात्वत ।
प्रद्युम्नश्चैव साम्बश्च निशठ शङ्कुरेव च ॥ ३१
चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्ली विपृथुरेव च ।
सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषा वर ॥ ३२
एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा ।
आजग्मु खाण्डवप्रस्थमादाय हरण बहु ॥ ३३
ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३४
ताभ्या प्रतिगृहीत तु वृष्णिचक्र महर्द्धिमत् ।
विवेश खाण्डवप्रस्थ पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३५
समृष्टसिक्तपन्थान पुष्पप्रकरशोभितम् ।
चन्दनस्य रसै शीतै पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३६
दहताऽगुरुणा चैव देशे देशे सुगन्धिना ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३७
प्रतिपेदे महाबाहु सह रामेण केशव ।
वृष्ण्यन्धकैस्तथा भोजै समेत पुरुषोत्तम ॥ ३८
सपूज्यमान पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रश ।
विवेश भवन राज्ञ पुरन्दरगृहोपमम् ॥ ३९
युधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि ।
मूर्ध्नि केशवमाघ्राय बाहुभ्या परिषस्वजे ॥ ४०
त प्रीयमाणो गोविन्दो विनयेनाभिपूजयन् ।
भीम च पुरुषव्याघ्र विधिवत्प्रत्यपूजयत् ॥ ४१
ताश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथागतम् ॥ ४२
गुरुवत्पूजयामास काश्चित्काश्चिद्वयस्यवत् ।
काश्चिदभ्यवदत्प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादित ॥ ४३
तेषा ददौ हृषीकेशो जन्यार्थे धनमुत्तमम् ।
हरण वै सुभद्राया ज्ञातिदेय महायशा ॥ ४४
रथाना काञ्चनाङ्गाना किङ्किणीजालमालिनाम् ।
चतुर्युजामुपेताना सूतै कुशलशिक्षितै ॥ ४५
सहस्र प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च ।
श्रीमान्माथुरदेश्याना दोग्ध्रीणा पुण्यवर्चसाम् ४६
वडवाना च शुद्धाना चन्द्रांशुसमवर्चसाम् ।
ददौ जनार्दन प्रीत्या सहस्रं हेमभूषितम् ॥ ४७
तथैवाश्वतरीणा च दान्ताना वातरहसाम् ।
शतान्यञ्जनकेशीना श्वेताना पञ्च पञ्च च ॥ ४८
स्नानपानोत्सवे चैव प्रयुक्तं वयसान्वितम् ।
स्त्रीणा सहस्रं गौरीणा सुवेषाणा सुवर्चसाम् ४९
सुवर्णशतकण्ठीनामरोमाणा स्वलङ्कृताम् ।
परिचर्यासु दक्षाणा प्रददौ पुष्करेक्षण ॥ ५०
पृष्ठ्यानामपि चाश्वाना बाह्लिकाना जनार्दन ।
ददौ शतसहस्राख्य कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ५१
कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चस ।
मनुष्यभारान्दाशार्हो ददौ दश जनार्दन ॥ ५२
गजाना तु प्रभिन्नाना त्रिधा प्रस्रवता मदम् ।
गिरिकूटनिकाशाना समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ५३
गुप्ताना पटुघण्टाना चारूणा हेममालिनाम् ।
हस्त्यारोहैरुपेताना सहस्र साहसप्रिय ॥ ५४
राम पाणिग्रहणिक ददौ पार्थाय लाङ्गली ।
प्रीयमाणो हलधर सबन्ध प्रतिमानयन् ॥ ५५
स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् ।
महागजमहाग्राह पताकाशैवलाकुल ॥ ५६
पाण्डुसागरमाविद्ध प्रविवेश महाधन ।
पूर्णमापूरयस्तेषा द्विषच्छोकावहोऽभवत् ॥ ५७
प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजा युधिष्ठिर ।
पूजयामास ताश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५८
ते समेता महात्मान कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमा ।
विजह्रुरमरावासे नरा सुकृतिनो यथा ॥ ५९
तत्र तत्र महानादैरुत्कृष्टतलनादितै ।
यथायोग यथाप्रीति विजह्रु कुरुवृष्णय ॥ ६०

हरण प्रीतिदायम् ॥ ३३ ॥ प्रतिग्रहार्थं सन्मानेन आनेतुम् ॥ ३४ ॥ प्रतिपेदे प्राप्तवान् खाण्डवप्रस्थमिति सबन्ध ॥ ३८ ॥ जन्यार्थे जनी वधूस्तामर्हन्तो जन्या वरपक्षीयास्तेषामर्थे ॥ ४४ ॥ चतुर्युजा वाहचतुष्कयुजाम् ॥ ४५ ॥ सहस्र रथाना गवा दोग्ध्रीणाम् ॥ ४६ ॥ वडवाना अश्वानाम् ॥ ४७ ॥ गौरीणा अदृष्टरजसाम् ॥ ४९ ॥ सुवर्णशत सुवर्णमणिशत कण्ठे यासा तासाम् । अरोमाणां अनुद्भिन्नरोमावलीना स्वलङ्कृता सुतराम लङ्कृतानाम् ॥५०॥ पृष्ठ्यानां पृष्ठवाहिनाम् । बाह्लिकानां बाह्लिकदेशजानाम् ॥ ५१ ॥ कृताकृतस्य कृत आकरज धमनादिना साधित अकृत जाम्बूनद स्वत सिद्ध तस्य ॥ ५२ ॥ प्रभिन्नानाम् मत्ताना । त्रिधा गण्डगुह्यकर्णमूले ॥५३॥ स रत्नौघ पाण्डुसागर प्रविवेशेति सबन्ध ॥ ५६ ॥ आविद्ध सर्वतो विप्रकीर्ण । महाधनो बहुमूल्य ॥५७॥ तत्रेति । तत्र-स्तन्त्रीनाद गायन्तो वादयन्तश्च विजह्रुरित्यर्थ ॥६०॥

एवमुत्तमवीर्यास्ते विहृत्य दिवसान्बहून् ।
पूजिता कुरुभिर्जग्मु पुनर्द्वारवतीं प्रति ॥ ६१
रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहारथा ।
रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमै ॥ ६२
वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत ।
उवास नगरे रम्ये शक्रप्रस्थे महात्मना ॥ ६३
व्यचरद्यमुनातीरे मृगया स महायशा ।
मृगान्विध्यन्वराहाश्च रेमे सार्धं किरीटिना ॥६४
तत सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयन्तामिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत् ॥ ६५
दीर्घबाहु महोरस्कं वृषभाक्षमरिंदमम् ।
सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्यु नरर्षभम् ॥ ६६
अभिश्च मन्युमाश्चैव ततस्तमरिमर्दनम् ।
अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनि पुरुषर्षभम् ॥ ६७
स सात्वत्यामतिरथ सबभूव धनजयात् ।
मखे निर्मथनेनेव शमीगर्भाद्धुताशन ॥ ६८
यस्मिञ्जाते महातेजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
अयुत गा द्विजातिभ्य पादान्निष्कांश्च भारत ६९
दयितो वासुदेवस्य बाल्यात्प्रभृति चाभवत् ।
पितॄणामिव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमा ॥ ७०
जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रिया शुभा ।
स चापि ववृधे बाल शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ७१
चतुष्पाद दशविध धनुर्वेदमरिंदम ।
अर्जुनाद्वेदवेदज्ञ सकल दिव्यमानुषम् ॥ ७२
विज्ञानेष्वपि चास्त्राणा सौष्ठवे च महाबल ।
क्रियास्वपि च सर्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ७३
आगमे च प्रयोगे च चक्रे तुल्यमिवात्मना ।
तुतोष पुत्र सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनजय ॥ ७४
सर्वसहननोपेत सर्वलक्षणलक्षितम् ।
दुर्धर्षमृषभस्कन्ध व्यात्ताननमिवोरगम् ॥ ७५
सिंहदर्पं महेष्वास मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोष पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ७६
कृष्णस्य सदृश शौर्ये वीर्य रूपे तथा कृतौ ।
ददर्श पुत्र बीभत्सुर्मघवानिव त यथा ॥ ७७
पाञ्चाल्यपि तु पञ्चभ्य पतिभ्य शुभलक्षणा ।
लेभे पञ्च सुतान्वीरान् श्रेष्ठान्पञ्चाचलानिव ॥७८
युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्य सुतसोम वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्माण शतानीक च नाकुलिम् ॥ ७९
सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान्पञ्च महारथान् ।
पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ८०
शास्त्रत प्रतिविन्ध्य तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् ।
परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ८१
सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् ।
सुतसोम महेष्वास सुषुवे भीमसेनत ॥ ८२
श्रुत कर्म महत्कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना ।
जात पुत्रस्तथेत्येव श्रुतकर्मा ततोऽभवत् ॥ ८३

आभि इति ह्रस्वत्वमार्षम् मन्युमान् क्रोधवान् आतिशर इत्यर्थ ॥ ६७ ॥ शमीगर्भात् शमीगर्भे जातादश्वत्थात् । निर्मथनेन अरण्या सघर्षणेन । अत्राश्वत्थवदर्जुन 'तस्यार्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति श्रुतेरध स्थार्धदेहरूपत्वादधरारणिवत्सुभद्रा अग्निवदभिमन्युरिति साम्यम् ॥ ६८ ॥ निष्कान् सुवर्णमणिमाला ॥ ६९ ॥ क्रिया लालनपालनालंकरणादिका ॥७१॥चतुष्पादमिति । 'मन्त्रमुक्त पाणिमुक्त मुक्तामुक्त तथैव च । अमुक्त च धनुर्वेदे चतुष्पाच्छस्त्रमीरितम्'यस्य प्रयोग एवास्ति नतूपसहारस्तदाद्यम् बाणादि द्वितीयम् प्रयोगो पसहाराभ्या युक्त तृतीयम् । चतुर्थं मन्त्रसाधित ध्वजादियद्दर्शनादेव शत्रव पलायन्ते । यद्वा सूत्रशिक्षाप्रयोगरहस्यानीति चत्वारो ग्रन्थपादा ।दशविध ग्रन्थार्थानुष्ठान यथा । 'आदानमथ सधान मोक्षण विनिवर्तन । स्थान मुष्टि प्रयोगश्च प्रायश्चित्तानि मण्डलम् । रहस्य चेति दशधा धनुर्वेदाङ्गमिष्यते।'आदान बाणस्य निषङ्गात् । सधान मौर्व्या योग । मोक्षण लक्ष्ये निपातनम् । विनिवर्तन हीनशक्तौ लक्ष्ये पातितस्यास्त्रस्य प्रत्यावर्तनम् । स्थान मध्य उपमध्य वा धनुषो ज्यायाश्च धारणे शरसन्धाने च । मुष्टिस्त्र्यङ्गुलिश्चतुरङ्गुलिर्वा । प्रयोगस्तर्जनीमध्यमयोर्मध्यमाङ्गुष्ठयोर्वा मध्येन बाणसयोजनम् । प्रायश्चित्तानि स्वत परतो वा प्राप्तस्य प्राप्स्यमानस्य वा ज्याघातशरघातादेरभिघातार्थास्तलत्राणप्रत्यस्त्रादिविधय । मण्डलानि चक्रवत् भ्रमता रथेन भ्राम्यमाणस्य लक्ष्यस्य वेध । रहस्य शब्दादिवेधो युगपदनेकेषु लक्ष्येषु शरपात इत्यादि । दिव्य ब्रह्मास्त्रादि । मानुष खड्गादि ॥७२॥ अस्त्राणा अकाले प्रयोगानां विज्ञाने विशिष्टे ज्ञाने । सौष्ठवे अन्येषा प्रयोगपटुत्वे। क्रियासु शारीरीषु उत्सर्पणप्रसर्पणादिषु । विशेषान् आधिक्यानि । अभित साकल्येनाशिक्षयदर्जुन पुत्रम् ॥७३ आगमे शास्त्रे प्रयोगे अनुष्ठाने ॥ ७४ ॥ सर्वसहननोपेत सहननै पराभिभावकैर्गुणैरुपेतम् ॥ ७५॥ कृष्णस्येति । 'नराणा मातुलक्रम' इति न्यायेन रेत सेक्तुर्नैत्य कृष्णध्यायित्वेन वां कृष्णस्य सदृशम् । त अर्जुन यथा मघवान् ॥७७ ॥ परप्रहरणज्ञाने शत्रुकृतप्रहारवेदनाया विन्ध्य इव निर्विज्ञान इति प्रतिविन्ध्य स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ८१ ॥

शतानीकस्य राजर्षे कौरव्यस्य महात्मन ।
चक्रे पुत्र स नामान नकुल कीर्तिवर्धनम् ॥ ८४
ततस्त्वजीजनत्कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते ।
सहदेवात्सुत तस्माच्छतसेनेति य विदु ॥ ८५
एकवर्षान्तरास्त्वेते द्रौपदेया यशस्विन ।
अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहितैषिण ॥ ८६
जातकर्माण्यानुपूर्व्याच्चूडोपनयनानि च ।
चकार विधिवद्धौम्यस्तेषा भरतसत्तम ॥ ८७
कृत्वा च वेदाध्ययन तत सुचरितव्रता ।
जगृहु सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनाद्दिव्यमानुषम् ॥ ८८
दिव्यगर्भोपमै पुत्रैर्व्यूढोरस्कैर्महारथै ।
अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८९

इति श्रीमहा० आदिप० हरणाहरणपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२१ ॥

समाप्त हरणाहरणपर्व ।

खाण्डवदाहपर्व ।

२२२

वैशपायन उवाच ।
इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान्नराधिपान् ।
शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञ शान्तनवस्य च ॥ १
आश्रित्य धर्मराजान सर्वलोकोऽवसत्सुखम् ।
पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिन ॥ २
स सम धर्मकामार्थान्सिषेवे भरतर्षभ ।
त्रीनिवात्मसमान्बन्धूञ्ज्ञातिमानिव मानयन् ॥ ३
तेषा समविभक्ताना क्षितौ देहवतामिव ।
बभौ धर्मार्थकामाना चतुर्थ इव पार्थिव ॥ ४
अध्येतार पर वेदान्प्रयोक्तारं महाध्वरे ।
रक्षितार शुभाँल्लोकाँल्लेभिरे त जनाधिपम् ॥ ५
अधिष्ठानवती लक्ष्मी परायणवती मति ।
वर्धमानोऽखिलो धर्मस्तेनासीत्पृथिवीक्षिताम् ॥ ६
भ्रातृभि सहितो राजा चतुर्भिरधिक बभौ ।
प्रयुज्यमानैर्वितितो वेदैरिव महाध्वर ॥ ७
त तु धौम्यादयो विप्रा परिवार्योपतस्थिरे ।
बृहस्पतिसमा मुख्या प्रजापतिमिवामरा ॥ ८
धर्मराजे ह्यतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले ।
प्रजाना रेमिरे तुल्य नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९
न तु केवलदैवेन प्रजाभावेन रेमिरे ।
यद्बभूव मन कान्त कर्मणा स चकार तत् ॥ १०
न ह्ययुक्त न चासत्य नासह्य न च वाऽप्रियम् ।
भाषित चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमत ॥ ११
स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च ।
चिकीर्षन्सुमहातेजा रेमे भरतसत्तम ॥ १२

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२२१॥

२२२

इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्त इति ॥ १ ॥ पुण्यानि लक्षणानि ऊर्ध्वरेखादीनि गाम्भीर्यादीनि च कर्माणि आरम्भकाणि क्रियमाणानि च यस्य तम् ॥ २ ॥ सम परस्परापीडया ॥ ३ ॥ तेषामिति । यथा त्रयाणाममात्याना चतुर्थो राजा आराध्यत्वेन भाति यथा वा धर्मार्थकामाना त्रयाणां चतुर्थो मोक्षस्वरूप आत्मा आराध्यत्वेन भाति तथैव धर्मादय स्वयमुपतिष्ठन्तीत्यर्थ ॥४॥ पर अध्येतार परस्य ब्रह्मणोधिगन्तारम् । वेदान्वेदानाम् । ब्रह्मकर्मनीतिनिष्ठमिति विशेषणत्रयार्थ ॥५॥ अधिष्ठानेति । चलापि लक्ष्मीर्दृढास्पदाऽभूत् । परायण परा काष्ठा तद्वती ता प्राप्तेत्यर्थ ॥ ६ ॥ महान् अथर्ववेदोक्ततत्कर्माङ्गोपासनायुक्त । ऋग्यजु सामसाध्यो ज्योतिष्टोमादि ॥ ७॥ तुल्य युगपत् । तुल्यमित्यत्र युत्येति पाठे युत्वा नेत्राणि प्रीत्या हृदयानि च रेमिरे इत्यन्वय ॥ ९ ॥ दैवेन देवो राजा तत्कर्मणा पालनेन न केवल रमिरे अपि तु भावेन भक्त्या । तत्र हेतु । यदिति । मन कान्त मनोरम प्रजानाम् ॥ १० ॥ कर्मणा प्रियकरत्वमुक्त्वा वाङ्मनसाभ्यामपि तदाह द्वाभ्याम् । न हीति । असह्य दु खदम् । अहितमिति पाठेपि स एवार्थ । अप्रिय प्रीत्यनुत्पादकम् । भाषित वचनम् । जज्ञे प्रादुर्बभूव ॥ ११ ॥

तथा तु मुदिता सर्वं पाण्डवा विगतज्वरा ।
अवसन्पृथिवीपालास्तापयन्त स्वतेजसा ॥ १३
नत कतिपयाहस्य बीभत्सु कृष्णमब्रवीत् ।
उष्णानि कृष्ण वर्तन्ते गच्छावो यमुना प्रति १४
सुहृज्जनवृतौ तत्र विहृत्य मधुसूदन ।
सायाह्ने पुनरेष्यावो रोचता ते जनार्दन ॥ १५

वासुदेव उवाच ।

कुन्तीमातममाप्येतद्रोचते यद्वय जले ।
सुहृज्जनवता पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६

वैशपायन उवाच ।

आमन्त्र्य तौ धर्मराजमनुज्ञाप्य च भारत ।
जग्मतु पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ तत ॥ १७
विहारदेश सप्राप्य नानाद्रुममनुत्तमम् ।
गृहैरुच्चावचैर्युक्त पुरन्दरपुरोपमम् ॥ १८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधने ।
माल्यैश्च विविधैर्गन्धैर्युक्त वार्ष्णेयपार्थयो ॥ १९
विवेशान्त पुर तूर्णं रत्नैरुच्चावचै शुभै ।
यथोपजोष सर्वश्च जनश्चिक्रीड भारत ॥ २०
स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधरा ।
मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीडुर्वामलोचना ॥ २१
वने काश्चिज्जले काश्चित्काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गना ।
यथादेश यथाप्रीति चिक्रीडु पार्थकृष्णयो ३२
द्रौपदी च सुभद्रा च वासास्याभरणानि च ।
प्रायच्छता महाराज स्त्रीणा ते स्म मदोत्कटे २३
काश्चित्प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथा परा ।
जहसुश्च परा नार्य पपुश्चान्या वरासवम् ॥ ३४
रुरुधुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम् ।
मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २५
वेणुवीणामृदङ्गाना मनोज्ञाना च सर्वश ।
शब्देन पूर्यते हर्म्य तद्वन सुमहर्द्धिमत् ॥ २६
तस्मिंस्तदा वर्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ ।
समीप जग्मतु कचिदुद्देश सुमनोहरम् ॥ २७
तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरजयौ ।
महार्हासनयो राजस्ततस्तौ सनिषीदतु ॥ २८
तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानीतराणि च ।
बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २९
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव ।
अभ्यागच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनजयौ ॥ ३०
बृहच्छालप्रतीकाश प्रतप्तकनकप्रभ ।
हरिपिङ्गोज्ज्वलश्मश्रु प्रमाणायामत सम ॥ ३१
तरुणादित्यसकाशश्चीरवासा जटाधर ।
पद्मपत्रानन पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३२
उपसृष्ट तु त कृष्णौ भ्राजमान द्विजोत्तमम् ।
अर्जुनोवासुदेवश्चतूर्णमुत्पत्य तस्थतु ॥ ३३

इति श्री० आ० खाण्डवदाहपर्वणि ब्राह्मणरूप्यनलागमने द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२२२॥

२२३

वैशपायन उवाच ।

सोऽब्रवीदर्जुन चैव वासुदेव च सात्वतम् ।
लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपत ॥ १
ब्राह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा ।
भिक्षे वार्ष्णेयपार्थौ वामेका तृप्तिं प्रयच्छतम् ॥ २
एवमुक्तौ तमब्रूता ततस्तौ कृष्णपाण्डवौ ।
केनान्नेन भवास्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३
एवमुक्त स भगवानब्रवीत्तावुभौ तत ।
भाषमाणा तदा वीरौ किमन्न क्रियतामिति ॥ ४

ब्राह्मण उवाच ।

नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावक मा निबोधतम् ।
यदन्नमनुरूप मे तद्युवा सप्रयच्छतम् ॥ ५

उष्णानि निदाघदिनानि ॥ १४ ॥ कुन्ती माता यस्येति हे कुन्तीमातर्हेऽर्जुन ॥ १६ ॥ गृहै मध्येयमुन निर्मितै क्रीडावाप्यादियुक्तै ॥१८॥ भक्ष्याद्यैर्युक्त विहारस्थानम् ॥१९॥ विवेशान्त पुर कर्तृ रत्नैर्युक्तम् ॥२०॥ उद्देश प्रदेशम् ॥ २७ ॥ हरिपिङ्ग नीलपीताखिलाङ्ग ज्वलश्मश्रु ज्वाला सत्पीतश्मश्रु ॥ ३१ ॥ उपसृष्ट समीपागत उपलक्ष्य उत्पत्य आसनात् ॥३३॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२२ ॥

२२३

सोऽब्रवीदिति ॥ १ ॥ वा भिक्षे युवा दातु समर्थौ प्रार्थये ॥ २ तस्यान्नस्य दाने ॥ ३ ॥ क्रियतामिति । भाषमाणौ तौ प्रति अब्रवीदित्यन्वय ॥ ४ ॥

इदमिन्द्र सदा दाव खाण्डव परिरक्षति ।
न च शक्नोम्यह दग्धु रक्ष्यमाण महात्मना ॥ ६
वसत्यत्र सखा तस्य तक्षक पन्नग सदा ।
सगणस्तत्कृते दाव परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७
तत्र भूतान्यनेकानि रक्षतेऽस्यप्रसङ्गत ।
त दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धु शक्रस्य तेजसा ॥ ८
स मा प्रज्वलित दृष्ट्वा मेघाम्भोभि प्रवर्षति ।
ततो दग्धु न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९
स युवाभ्या सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्या समागत ।
दहेय खाण्डव दावमेतदन्न वृत मया ॥ १०
युवा तूदकधारास्ता भूतानि च समन्तत ।
उत्तमास्त्रविदौ सम्यक्सर्वतो वारयिष्यथ ॥ ११

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवानग्नि खाण्डव दग्धुमिच्छति ।
रक्ष्यमाण महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ॥ १२
न ह्येतत्कारणं ब्रह्मन्नल्प संप्रति भाति मे ।
यद्ददाह सुसंक्रुद्ध खाण्डवं हव्यवाहन ॥ १३
एतद्विस्तरशो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
खाण्डवस्य पुरा दाहो यथा समभवन्मुने ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मे ब्रुवतो राजन्सर्वमेतद्यथातथम् ।
यन्निमित्त ददाहाग्नि खाण्डव पृथिवीपते ॥ १५
हन्त ते कथयिष्यामि पौराणीमृषिसंस्तुताम् ।
कथामिमा नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ॥
पौराण श्रूयते राजन् राजा हरिहयोपम ।
श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुत ॥ १७
यज्वा दानपतिर्धीमान्यथा नान्योऽस्ति कश्चन ।
ईजे च स महायज्ञै क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणै ॥ १८
तस्य नान्याऽभवद्बुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप ।
सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ॥ १९
ऋत्विग्भि सहितो धीमानेवमीजे स भूमिप ।
ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचना ॥२०
कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्ते नराधिपम् ।
तत प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपति ॥ २१
चक्षुर्विकलता प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुम् ।
ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिप ॥ २२
सत्र समापयामास ऋत्विग्भिरपरै सह ।
तस्यैव वर्तमानस्य कदाचित्कालपर्यये ॥ २३
सत्रमाहर्तुकामस्य संवत्सरशतं किल ।
ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मन ॥ २४
स च राजाऽकरोद्यत्न महान्त ससुहृज्जन ।
प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशा ॥ २५
ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्त्वतन्द्रित ।
ते चास्य तमभिप्राय न चक्रुरमितौजस ॥ २६
स चाश्रमस्थान्राजर्षिस्तानुवाच रुषाऽन्वित ।
यद्यह पतितो विप्रा शुश्रूषा या न च स्थित ॥
आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सित ।
तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धा व्याघातयितुमद्य ताम् ॥ २८
अस्थाने वा परित्याग कर्तुं मे द्विजसत्तमा ।
प्रपन्न एव वो विप्रा प्रसादं कर्तुमर्हथ ॥ २९
सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वत कार्यवत्तया ।
प्रसादयित्वा वक्ष्यामि यन्न कार्यं द्विजोत्तमा ॥
अथवाह परित्यक्तो भवद्भिर्द्वेषकारणात् ।
ऋत्विजोऽन्यान्गमिष्यामि याजनार्थं द्विजोत्तमाः
एतावदुक्त्वा वचन विरराम स पार्थिव ।
यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परतप ॥ ३२
ततस्ते याजका क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ।
तव कर्माण्यजस्र वै वर्तन्ते पार्थिवोत्तम ॥ ३३
ततो वय परिश्रान्ता सततं कर्मवाहिन ।
श्रमादस्मात्परिश्रान्तान्स त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि ॥३४
बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासंभावितोऽनघ ।
गच्छ रुद्रसकाश त्व स हि त्वा याजयिष्यति ॥
साधिक्षेप वच श्रुत्वा सक्रुद्ध श्वेतकिर्नृप ।
कैलास पर्वत गत्वा तप उग्र समास्थित ॥ ३६
आराधयन्महादेव नियत संशितव्रत ।
उपवासपरो राजन्दीर्घकालमतिष्ठत ॥ ३७
कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोडशे ।
आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च ॥३८
ऊर्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन्स्थाणुरिवाचल ।
षण्मासानभवद्राजा श्वेतकि सुसमाहित ॥ ३९
त तथा नृपशार्दूल तप्यमानं महत्तप ।
शंकर परमप्रीत्या दर्शयामास भारत ॥ ४०

भूतानि बहिर्निर्गन्तुकामानि ॥ ८ ॥ महायज्ञै पञ्चभिर्देवयज्ञादिभि स्मार्तै क्रतुभि श्रौतैर्ज्योतिष्टोमादिभि । महासत्त्रैरिति पाठे सत्रमन्नदान लोकप्रसिद्धे ॥ १८ ॥ सत्रे यज्ञे ॥ १९ ॥ बुद्धिमोह बुद्धिवैकल्यम् । त्वरासभावितस्त्वरावश अस्मदीयश्रमाज्ञानादित्यर्थ ॥३५॥

उवाच चैनं भगवान्स्निग्धगम्भीरया गिरा ।
प्रीतोऽस्मि नरशार्दूल तपसा ते परंतप ॥ ४१
वरं वृणीष्व भद्रं ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ॥ ४२
प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत ।
यदि मे भगवान्प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४३
स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर ।
एतत्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ॥ ४४
उवाच भगवान्प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः ।
नास्माकमेतद्विषये वर्तते याजनं प्रति ॥ ४५
त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परंतप ॥ ४६
रुद्र उवाच ।
समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारी समाहितः ।
सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ॥ ४७
कामं प्रार्थयसे यं त्वं मत्तः प्राप्स्यसि तं नृप ।
एवमुक्तश्च रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः ॥ ४८
तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरः ॥ ४९
दृष्ट्वैव च स राजानं शंकरो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ॥ ५०
तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेहाद्येन कर्मणा ।
याजनं ब्राह्मणानां तु विधिदृष्टं परंतप ॥ ५१
अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परंतप ।
ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ॥ ५२
दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति
मन्नियोगान्महातेजाः संभाराः संभ्रियन्तु ते ॥ ५३
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् ।
स्वपुरं पुनरागम्य संभारान्पुनरार्जयत् ॥ ५४
ततः संभृतसंभारो भूयो रुद्रमुपागमत् ।
संभृता मम संभाराः सर्वोपकरणानि च ॥ ५५
त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ५६
दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
एष राजा महाभाग श्वेतकिर्द्विजसत्तम ॥ ५७
एनं याजय विप्रेन्द्र मन्नियोगेन भूमिपम् ।
बाढमित्येव वचनं रुद्रं त्वृषिरुवाच ह ॥ ५८
ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
यथाविधि यथाकालं यथोक्तं बहुदक्षिणम् ॥ ५९
तस्मिन्परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मनः ।
दुर्वाससाऽभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ६०
ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः ।
सोऽपि राजन्महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ६१
पूज्यमानो महाभागैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
बन्दिभिः स्तूयमानश्च नागरैश्चाभिनन्दितः ॥ ६२
एवं वृत्तः स राजर्षिः श्वेतकिर्नृपसत्तमः ।
कालेन महता चापि ययौ स्वर्गमभिष्टुतः ॥ ६३
ऋत्विग्भिः सहितः सर्वैः सदस्यैश्च समन्वितः ।
तस्य सत्रे पपौ वह्निर्हविर्द्वादशवत्सरान् ॥ ६४
सततं चाज्यधाराभिरैकात्म्ये तत्र कर्मणि ।
हविषा च ततो वह्निः परां तृप्तिमगच्छत ॥ ६५
न चैच्छत्पुनरादातुं हविरन्यस्य कस्यचित् ।
पाण्डुवर्णो विवर्णश्च न यथावत्प्रकाशते ॥ ६६
ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत ।
तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ॥ ६७
स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः ।
जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् ॥ ६८
तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ।
भगवन्परमा प्रीतिः कृता मे श्वेतकेतुना ॥ ६९
अरुचिश्चाभवत्तीव्रा तां न शक्नोम्यपोहितुम् ।
तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ॥ ७०
इच्छेयं त्वत्प्रसादेन स्वात्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।
एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद्भगवान्सर्वलोककृत् ॥ ७१
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ।
त्वया द्वादशवर्षाणि वसोर्धाराहुतं हविः ॥ ७२
उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् ।
तेजसा विप्रहीणत्वात्सहसा हव्यवाहन ॥ ७३

याजनप्रति याजनं उद्दिश्य । त्वया च सुमहत्तपस्तप्तम् । एतद्याजनं अस्माकं विषये न वर्तते इति संबन्धः । क्व तु न याजनेऽधिकारिण इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ सततं त्वाज्यधाराभिः । अच्छिन्नया आज्यधारया । बहुत्वमवयवाभिप्रायम् ॥४६॥ आद्येन अनादिवेदबोधितेन । विधिदृष्टं ब्राह्मणानामिदं हविरिति चतुर्धाकरणमन्त्रलिङ्गानुमितविधिदृष्टम् ॥ ५१ ॥ अत इति । स्वयं यज्ञभोक्ता भूत्वा ऋत्विक्त्वानभङ्गभयात्स्वयं न याजयामीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीक्षिताः कर्मसु निष्णाताः ॥६१॥ प्रकृतिं स्वभावम् ॥ ७१ ॥ वसोर्धारा पात्रविशेषः येन हूयमानं घृतद्रव्यं सन्ततधारारूपेण क्षरति । तेन हुतं हविर्धाराहुतमेव । वसोर्धारां जुहोतीत्युपक्रम्य घृतस्य वा एनमेषा धारेति वाक्यशेषात् ॥७२॥ उपयुक्तं भुक्तम् ॥७३॥

मा गमस्त्वं यथा वह्ने प्रकृतिस्थो भविष्यसि ।
अरुचिं नाशयिष्येह समयं प्रतिपद्यते ॥ ७४
पुरा देवनियोगेन यत्त्वया भस्मसात्कृतम् ।
आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् ॥ ७५
तत्र सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ।
तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यति ॥७६
गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोक्ष्यसि किल्बिषात् ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिमुखाच्च्युतम् ॥ ७७
उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ।
आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं वीर्यमास्थितः ।
सहसा प्राज्वलच्चाग्निः क्रुद्धो वायुसमीरितः ७८
प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्युस्तत्र निवासिनः ।
परमं यत्नमातिष्ठन्पावकस्य प्रशान्तये ॥ ७९
करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः ।
सिषिचुः पावकं क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ८०
बहुशीर्षास्ततो नागाः शिरोभिर्जलसंततिम् ।
मुमुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः ॥
तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः ।
विलयं पावकं शीघ्रमनयन्भरतर्षभ ॥ ८२
अनेन तु प्रकारेण भूयो भूयश्च प्रज्वलन् ।
सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ॥ ८३

इति श्रीमहा० आदि० खाण्डवदाहप० अग्निपराभवे त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः ।
पितामहमुपागच्छत्संक्रुद्धो हव्यवाहनः ॥ १
तच्च सर्वं यथान्यायं ब्रह्मणे संन्यवेदयत् ।
उवाच चैनं भगवान्मुहूर्तं स विचिन्त्य तु ॥ २
उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनघ ।
कालं च कंचित्क्षमतां ततस्त्वां वक्ष्यतेऽनल ॥ ३
भविष्यतः सहायौ ते नरनारायणौ तदा ।
ताभ्यां त्वं सहितो दावं धक्ष्यसे हव्यवाहन ॥ ४
एवमस्त्विति तं वह्निर्ब्रह्माणं प्रत्यभाषत ।
संभूतौ तौ विदित्वा तु नरनारायणावृषी ॥ ५
कालस्य महतो राजंस्तस्य वाक्यं स्वयंभुवः ।
अनुस्मृत्य जगामाथ पुनरेव पितामहम् ॥ ६
अब्रवीच्च तदा ब्रह्मा यथा त्वं धक्ष्यसेऽनल ।
खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शचीपतेः ॥ ७
नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो ।
संप्राप्तौ मानुषे लोके कार्यार्थं हि दिवौकसाम् ८
अर्जुनं वासुदेवं च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
तावेतौ सहितावेहि खाण्डवस्य समीपतः ॥ ९
तौ त्वं याचस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च ।
ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि ॥ १०
तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः ।
देवराजं च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ११
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः ।
कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ॥ १२
तं ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम ।
तच्छ्रुत्वा वचनं त्वग्नेर्बीभत्सुर्जातवेदसम् ॥ १३
अब्रवीन्नृपशार्दूल तत्कालसदृशं वचः ।
दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १४
अर्जुन उवाच ।
उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च ।
यैरहं शक्नुयां योद्धुमपि वज्रधरान्बहून् ॥ १५
धनुर्मे नास्ति भगवन्बाहुवीर्येण संमितम् ।
कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेन्मम ॥ १६
शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षय्यैः क्षिप्रमस्यतः ।
न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥
अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान्वातरंहसः ।
रथं च मेघनिर्घोषं सूर्यप्रतिमतेजसम् ॥ १८

मा गम ग्लानिमिति विपरिणामेनानुषज्यते । यथेत्यस्य यथापूर्वमित्यर्थः ॥ ७४ ॥ किं तत्खाण्डवमित्याकाङ्क्षायां पुरावृत्तं स्मारयति पुरेति ॥ ७५ ॥ किल्बिषात् ग्लानिरूपात् ॥ ७७ ॥ नानाप्रहरणोद्यमैः । नानाविधैः प्रहरणैः पादप्रक्षेपवृक्षशाखाताडनादिभिः । उद्यमैर्जलसेकादिभिश्च ॥ ८२ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२३॥

२२४

सत्विति ॥ १ ॥ मिषतः पश्यतः ॥ ७ ॥ शतक्रतोःसकाशात् ॥ १४ ॥

तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते समम् ।
येन नागान्पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे १९
उपायं कर्मसिद्धौ च भगवन्वक्तुमर्हसि ।
निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ २०
पौरुषेण तु यत्कार्यं तत्कर्तारौ स्व पावक ।
करणानि समर्थानि भगवन्दातुमर्हसि ॥ २१

इति श्रीमहा० आदिप० खाण्डवदाहप० अर्जुनाग्निसंवादे चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२४॥

२२५

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स भगवान्धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥ १
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् २
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥ ३
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत्प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथं च कपिलक्षणम् ॥ ४
कार्यं च सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥ ५
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ॥ ६
सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ ७
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ८
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ९
रथं च दिव्याश्वयुजं कपिप्रवरकेतनम् ।
उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः ॥ १०
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ।
सर्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ॥ ११
भानुमन्तं महाघोषं सर्वरत्नमनोरमम् ।
ससर्ज यं सुतपसा भौमनो भुवनप्रभुः ॥ १२
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ।
यं स्म सोमः समारुह्य दानवानजयत्प्रभुः ॥ १३
नवमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया ।
आश्रितौ तं रथश्रेष्ठं शक्रायुधसमावुभौ ॥ १४
तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा ।
तस्यां तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूलकेतनः ॥१५
दिधक्षन्निव तत्र स्म संस्थितो मूर्ध्न्यशोभत ।
ध्वजे भूतानि तत्रासन्विविधानि महान्ति च ॥
नादेन रिपुसैन्यानां येषां संज्ञा प्रणश्यति ।
स तं नानापताकाभिः शोभितं रथसत्तमम् ॥१७
प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।
संनद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रकः ॥ १८
आरुरोह तदा पार्थो विमानं सुकृती यथा ।
तच्च दिव्यं धनुः श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥१९
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ।
हुताशनं पुरस्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् ॥ २०
जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ।
मौर्व्यां तु योज्यमानायां बलिना पाण्डवेन ह २१
येऽशृण्वन्कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ।
लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्ये महेषुधी ॥ २२
बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः साह्यकर्मणि ।
वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ॥ २३

करणानि युद्धसाधनानि धनुरादीनि ॥ २१ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

२२५

एवमिति ॥ १ ॥ आदित्यं अदितेः पुत्रम् ॥२॥ प्रतिगृह्य पूजादिना स्वायत्तीकृत्य ॥ ३ ॥ महामात्रं अतिप्रमाणं समृद्धं प्रधानं वा ॥ ७ ॥ राजतैः रजतवर्णैः ॥१०॥ भानुमन्तं दीप्तिमन्तं भौमनो विश्वकर्मा ॥१२॥ शक्रायुधसमौ देहवासश्छविभ्यां नीलपिशङ्गवर्णौ ॥१४॥ तापनीया सौवर्णी । सिंहशार्दूलवत् भयंकरः केतनं कायो यस्य सः । 'केतनं लाञ्छने काये' इति विश्वः ॥१५॥ नादेन येषाम् ॥ १७ ॥ ज्यया मौर्व्या ॥२१॥ कल्यः समर्थः । साह्यकर्मणि साहाय्यके । वज्रं वज्राख्यं नाभौ यस्य तत् । सूत्रबद्धशकुनिवत्पुनः प्रयोक्तृहस्तमायातीत्यर्थः 'वज्रं त्रपुवरत्नयोः' इति मेदिनी ॥ २३ ॥

आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ।
अब्रवीत्पावकश्चैवमेतेन मधुसूदन ॥ २४
अमानुषानपि रणे जेष्यसि त्वमसंशयम् ।
अनेन तु मनुष्याणां देवानामपि चाहवे ॥ २५
रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानां चाधिकस्तथा ।
भविष्यसि न संदेहः प्रवरोऽपि निबर्हणे ॥ २६
क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैतत्त्वया माधव शत्रुषु ।
हत्वाऽप्रतिहतं संख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २७
वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् ।
दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं प्रभुः २८
ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टावर्जुनाच्युतौ ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥ २९
कल्यौ स्वो भगवन्योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः ।
किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सता ॥ ३०

अर्जुन उवाच ।

चक्रपाणिर्हृषीकेशो विचरन्युधि वीर्यवान् ।
चक्रेण भस्मसात्सर्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न कुर्याज्जनार्दनः ॥ ३१
गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्ये महेषुधी ।
अहमप्युत्सहे लोकान्विजेतुं युधि पावक ॥ ३२
सर्वतः परिवार्यैव दावमेनं महाप्रभो ।
कामं संप्रज्वलाद्यैव कल्यौ स्वः साह्यकर्मणि ३३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्दाशार्हेणार्जुनेन च ।
तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३४
सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तथा ।
ददाह खाण्डवं दावं युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३५
प्रतिगृह्य समाविश्य तद्वनं भरतर्षभ ।
मेघस्तनितनिर्घोषः सर्वभूतान्यकम्पयत् ॥ ३६
दह्यतस्तस्य च बभौ रूपं दावस्य भारत ।
मेरोरिव नगेन्द्रस्य कीर्णस्यांशुमतोंऽशुभिः ॥ ३७

इति श्रीमहा० आदि० खाण्डवदाहप० गाण्डीवादिदाने पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२५॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।

तौ रथाभ्यां रथश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १
यत्र यत्र च दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः ।
पलायन्तः प्रवीरौ तौ तत्र तत्राभ्यधावताम् ॥ २
छिद्रं न स्म प्रपश्यन्ति रथयोराशुचारिणोः ।
आविद्धावेव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३
खाण्डवे दह्यमाने तु भूताः शतसहस्रशः ।
उत्पेतुर्भैरवान्नादान्विनदन्तः समन्ततः ॥ ४
दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे ।
स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च तथापरे ॥ ५
समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन्भ्रातॄनथापरे ।
त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तत्रैव निधनं गताः ॥ ६
संदष्टदशनाश्चान्ये समुत्पेतुरनेकशः ।
ततस्तेऽतीव घूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७
दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले ।
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः ॥ ८
जलाशयेषु तप्तेषु क्वाथ्यमानेषु वह्निना ।
गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः समन्ततः ९
शरीरैरपरे दीप्तैर्देहवन्त इवाग्नयः ।
अदृश्यन्त वने तत्र प्राणिनः प्राणिसंक्षये ॥ १०
कांश्चिदुत्पततः पार्थः शरैः संछिद्य खण्डशः ।
पातयामास विहगान्प्रदीप्ते वसुरेतसि ॥ ११

अत एवाग्नेयं अस्त्रमिवास्त्रम् ॥२४॥ तदवाह क्षिप्तं क्षिप्तमिति ॥२७॥ युयुत्सता योद्धुमिच्छता॥३०॥सप्तार्चिः कालकराली प्रभृतिसप्तजिह्वावान् ॥ ३५ ॥ दह्यतः दह्यमानस्य ॥३७॥ इति आदिप० नै० भा० भा० पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

तौ रथाभ्यामिति । आश्रितौ तं रथं श्रेष्ठमिति द्वयोरेकरथस्थत्वं प्रागुक्तं तन्ठोभामात्रं भाव्युपयोगसूचनार्थम् । इह तु पृथक्पृथक्स्थावेवेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ आविद्धावेव अलातचक्रवद्भ्रामितावेव ॥ ३ ॥ निष्टप्ता अतितप्ता विशीर्णाः कर्कटीफलवद्विदीर्णाः विप्लुता भयाद्विद्रुता ॥ ५॥ शरीरैः दीप्तैर्लोहप्रतिमावदत्यन्ततप्तैः ॥१०॥ वसुरेतसि वह्नौ ॥११॥

ते शराचितसर्वाङ्गा निनदन्ते महारवान् ।
ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतु खाण्डवे पुन ॥ १२

शरैरभ्याहतानां च सहश स्म वनौकसाम् ।
विराव शुश्रुवे घोर समुद्रस्येव मथ्यत ॥ १३

वह्नेश्चापि प्रदीप्तस्य खमुत्पेतुर्महार्चिष ।
जनयामासुरुद्वेग सुमहान्त दिवौकसाम् ॥ १४

तेनार्चिषा सुसन्तप्ता देवा सर्षिपुरोगमा ।
ततो जग्मुर्महात्मान सर्वे एव दिवौकस ।
शतक्रतु सहस्राक्ष देवेशमसुरार्दनम् ॥ १५

देवा ऊचु ।

किं न्विमे मानवा सर्वे दह्यन्ते चित्रभानुना ।
कच्चिन्न सक्षय प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्य स्वयमेवान्ववेक्ष्य च ।
पाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहन ॥ १७

महता रथवृन्देन नानारूपेण वासव ।
आकाश समवाकीर्य प्रववर्ष सुरेश्वर ॥ १८

ततोऽक्षमात्रा व्यसृजन्धारा शतसहस्रश ।
चोदिता देवराजेन जलदा खाण्डव प्रति ॥ १९

असम्प्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदस ।
ख एव समशुष्यन्त न काश्चित्पावक गता ॥ २०

ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा ।
पुनरेव महामेघैरम्भासि व्यसृजद्बहु ॥ २१

अर्चिर्धाराभिसबद्ध धूमविद्युत्समाकुलम् ।
बभूव तद्वन घोर स्तनयित्नुसमाकुलम् ॥ २२

इति श्रीमहा० आदि० खाण्डवदाहप० इन्द्रक्रोधे षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२६ ॥

२२७

वैशंपायन उवाच ।

तस्याथ वर्षतो वारि पाण्डव प्रत्यवारयत् ।
शरवर्षेण बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १

खाण्डव च वन सर्वं पाण्डवो बहुभि शरै ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमा ॥ २

न च स्म किंचिच्छक्नोति भूत निश्चरितु तत ।
सच्छाद्यमाने खे बाणैरस्यता सव्यसाचिना ॥ ३

तक्षकस्तु न तत्रासीन्नागराजो महाबल ।
दह्यमाने वने तस्मिन्कुरुक्षेत्र गतो हि स ॥ ४

अश्वसेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य सुतो बली ।
स यत्नमकरोत्तीव्र मोक्षार्थं जातवेदस ॥ ५

न शशाक स निर्गन्तु निरुद्धोऽर्जुनपत्रिभि ।
मोक्षयामास त माता निगीर्य भुजगात्मजा ॥ ६

तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्त पुच्छमस्य निगीर्यते ।
निगीर्यमाणा साक्रामत्सुत नागी मुमुक्षया ॥ ७

तस्या शरेण तीक्ष्णेन पृथुधारेण पाण्डव ।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यच्छचीपति ॥८

त मुमोचयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम् ।
मोहयामास तत्कालमश्वसेनस्त्वमुच्यत ॥ ९

ता च माया तदा दृष्ट्वा घोरा नागेन वञ्चित ।
द्विधा त्रिधा च खगतान्प्राणिन पाण्डवोऽच्छिनत् ॥ १०

शशाप त च सक्रुद्धो बीभत्सुर्जिह्मगामिनम् ।
पावको वासुदेवश्चाप्यप्रतिष्ठो भविष्यसि ॥ ११

ततो जिष्णु सहस्राक्ष ख वितत्याशुगै शरै ।
योधयामास सक्रुद्धो वञ्चना तामनुस्मरन् ॥ १२

देवराजोऽपि त दृष्ट्वा सरब्ध समरेऽर्जुनम् ।
स्वमस्त्रमसृजत्तीव्र छादयित्वाऽखिल नभ ॥ १३

ततो वायुर्महाघोष क्षोभयन्सर्वसागरान् ।
वियत्स्थो जनयन्मेघाञ्जलधारासमाकुलान् ॥ १४

ततोऽशनिमुचो घोरास्तडित्स्तनितनि स्वनान् ।
तद्विघातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ॥ १५

वायव्यमभिमन्त्र्याथ प्रतिपत्तिविशारद ।
तेनेन्द्राशनिमेघाना वीर्यौजस्तद्विनाशितम् ॥ १६

जलधाराश्च ता शोष जग्मुर्नेशुश्च विद्युत ।
क्षणेन चाभवद्व्योम सप्रशान्तरजस्तम ॥ १७

मथ्यत मथ्यमानस्य ॥ १३ ॥ अक्ष रथचक्रद्वयसधानकाष्ठ तत्प्रमाणा अक्षमात्रा ॥ १९ ॥ इति आदिप० नै० भा० भा० षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥२२६॥

२२७

तस्याथेति ॥ १ ॥ निगीर्यते यावता कालेन तावदेव निगीर्यमाणा अर्जुनेन हन्यमाना सती आक्रामत् क्रान्तवती खमिति शेष । मुमुक्षया मोचनेच्छया ॥ ७ ॥ अप्रतिष्ठो निराश्रय असत्कीर्तिर्वा ॥ ११ ॥

सुखशीतानिलवह प्रकृतिस्थार्कमण्डलम् ।
निष्प्रतीकारहृष्टश्च हुतभुग्विविधाकृति ॥ १८
सिच्यमानो वसौघैस्तै प्राणिना देहनि सृतै ।
प्रजज्वालाथ सोऽर्चिष्मान्स्वनादै पूरयञ्जगत् ॥
कृष्णाभ्या रक्षित दृष्ट्वा त च दावमहङ्कृता ।
समुत्पेतुर्महाराज सुपर्णाद्या पतत्रिण ॥ २०
गरुत्मान्वज्रसदृशै पक्षतुण्डनखैस्तथा ।
प्रहर्तुकामो न्यपतदाकाशात्कृष्णपाण्डवौ ॥ २१
तथैवोरगसघाता पाण्डवस्य समीपत ।
उत्सृजन्तो विष घोर निपेतुर्ज्वलिताननाः ॥ २२
तांश्चकर्त शरै पार्थ सरोषाग्निसमुक्षितै ।
विविशुश्चापि त दीप्त देहाभावाय पावकम् ॥ २३
ततोऽसुरा सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।
उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिन ॥ २४
अय कणपचक्राश्मभुशुण्डयुद्यतबाहव ।
कृष्णपार्थौ जिघासन्त क्रोधसमूर्छितौजस २५
तेषामतिव्याहरता शस्त्रवर्ष प्रमुञ्चताम् ।
प्रममाथोत्तमाङ्गानि बीभत्सुर्निशितै शरै ॥ २६
कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिविनाशन ।
दैत्यदानवसघाना चकार कदन महत् ॥ २७
अथापरे शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तथा ।
वेलामिव समासाद्य व्यतिष्ठन्नमितौजस ॥ २८
तत शक्रोऽतिसक्रुद्धस्त्रिदशाना महेश्वर ।
पाण्डुर गजमास्थाय तावुभौ समुपाद्रवत् ॥ २९
वेगेनाशनिमादाय वज्रमस्त्र च सोऽसृजत् ।
हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदन ॥ ३०
तत समुद्यता दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम् ।
जगृहु सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ॥
कालदण्ड यमो राजन्गदा चैव धनेश्वर ।
पाशाश्च तत्र वरुणो विचित्रा च तथाशनिम् ३२
स्कन्द शक्ति समादाय तस्थौ मेरुरिवाचल ।
ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ॥ ३३
जगृहे च धनुर्धाता मुसल तु जयस्तथा ।
पर्वत चापि जग्राह क्रुद्धस्त्वष्टा महाबल ॥ ३४
अशस्तु शक्ति जग्राह मृत्युर्देव परश्वधम् ।
प्रगृह्य परिघ घोर विचचारार्यमा अपि ॥ ३५
मित्रश्च क्षुरपर्यन्त चक्रमादाय तस्थिवान् ।
पूषा भगश्च सक्रुद्ध सविता च विशापते ॥ ३६
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशा कृष्णपार्थौ प्रदुद्रुवु ।
रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबला ॥ ३७
विश्वेदेवास्तथा साध्या दीप्यमाना स्वतेजसा ।
एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ॥ ३८
कृष्णपार्थौ जिघासन्त प्रतीयुर्विविधायुधा ।
तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ॥ ३९
युगान्तसमरूपाणि भूतसमोहनानि च ।
तथा दृष्ट्वा सुसरब्ध शक्र देवै सहाच्युतौ ॥ ४०
अभीतौ युधि दुर्धर्षौ तस्थतु सज्जकार्मुकौ ।
आगच्छतस्ततो देवानुभौ युद्धविशारदौ ॥ ४१
व्यताडयेता सक्रुद्धौ शरैर्वज्रोपमैस्तदा ।
असकृद्भग्नसकल्पा सुराश्च बहुश कृता ॥ ४२
भयाद्रण परित्यज्य शक्रमेवाभिशिश्रियु ।
दृष्ट्वा निवारितान्देवान्माधवेनार्जुनेन च ॥ ४३
आश्चर्यमगमस्तत्र मुनयो नभसि स्थिता ।
शक्रश्चापि तयोर्वीर्यमुपलभ्यासकृद्रणे ॥ ४४
बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत् ।
ततोऽश्मवर्ष सुमहद्व्यसृजत्पाकशासन ॥ ४५
भूय एव तदा वीर्य जिज्ञासु सव्यसाचिन ।
तच्छरैरर्जुनो वर्ष प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षित ॥ ४६

निष्प्रताकार बलवदाश्रयात् भावि ग्लानिहीन हृष्ट हर्षो यस्य स ॥ १८ ॥ अय कणान् लोहगुलिका पिबतीति तथाविध आग्नेयौषधबलेन गर्भसभृता लोहगुलिकास्ता रका इव विकीर्यन्ते येन तद्यन्त्रमय कणप लोहमयम् । तथा चक्राश्मसंज्ञ यस्य भ्रमिबलेन महान्तोपि पाषाणा अतिदूरे क्षिप्यन्ते तत्काष्ठमय यन्त्र भुशुण्डी चर्मरज्जुमय यन्त्र पाषाणक्षेपणमेव । तै उद्यता बाहवो येषा ते असुरादय । अय कणपचक्राश्मभुशुण्डयुद्यतबाहव । क्रोधसम्मूर्छितौजस क्रोधेन सवर्द्धिततेजस ॥ २५ ॥ आतिव्याहरता कत्थमानानाम् ॥ २६ ॥ यथा चक्रवेगेन जलावर्त प्रवाहेण ईरितास्तृणादयो वेला प्राप्य विष्ठितत्व स्तब्धत्व प्राप्य तिष्ठन्ति । एव चक्रवेगेन अस्त्रबलजवेन ईरिता असुराद्या कृष्णार्जुनौ प्राप्य व्यतिष्ठन्नित्यर्थ । चक्र कोके इत्युपक्रम्य 'कुम्भकारोपकरणाब्जयो जलावर्त ' इति मेदिनी ॥ २८ ॥ गदा चैवेत्यत्र शिबिकामिति पाठ शिबिका गदेति प्राञ्च शिबिकामिति सानुस्वारपाठे तु तत्सदृशमोषद्वक्रमायुधमिति तु तत्त्वम् । तच्च द्राविडकैवर्तेषु प्रसिद्ध दारुमयम् । लोहमयमपि बलवत्सु सभाव्यत एव ॥ ३२ ॥ पर्वत चापीत्यत्र विचक्र परीतिपाठे विचक्र निश्चलम् ॥३४॥ अर्यमा अपीत्यत्र सधिरविवक्षित ॥ ३५ ॥ निमित्तानि सूचकानि उल्कापातादीनि ॥ ३९ ॥

विफलं क्रियमाणं तत्समवेक्ष्य शतक्रतुः ।
भूयः संवर्धयामास तद्वर्षं पाकशासनः ॥ ४७
सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पितरं तथा ॥ ४८
ततः उत्पाट्य पाणिभ्यां मन्दराच्छिखरं महत् ।
स द्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ४९
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः ।
शरैर्विध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ५०
गिरेर्विशीर्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ ।
सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः परिशीर्यतः ॥ ५१
तेनाभिपतिता दावं शैलेन महता भृशम् ।
शृङ्गेण निहतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥५२

इतिश्रीमहा०आदि० खाण्डवदाहपर्वणि देवकृष्णार्जुनयुद्धे सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२७॥

समाप्तं खाण्डवदाहपर्व ।

——×——

मयदर्शनपर्व ।

२२८

वैशंपायन उवाच ।
तथा शैलनिपातेन भीषिता खाण्डवालयाः ।
दानवा राक्षसा नागास्तरक्ष्वृक्षवनौकसः ॥ १
द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केसरिणस्तथा
मृगाश्च महिषाश्चैव शतशः पक्षिणस्तथा ॥ २
समुद्विग्ना विसस्रुपुस्तथान्या भूतजातयः ।
तं दावं समुदैक्षन्त कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ ॥ ३
उत्पातनादशब्देन संत्रासित इव स्थिताः ।
ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा ॥ ४
कृष्णमभ्युद्यतास्त्रं च नादं मुमुचुरुल्बणम् ।
तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः ॥ ५
ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ।
ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजो भास्वरं महत् ॥६
चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः ।
तेनार्ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः ॥ ७
निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ।
तत्रादृश्यन्त ते दैत्याः कृष्णचक्रविदारिताः ॥ ८
वसारुधिरसंपृक्ताः संध्यायामिव तोयदाः ।
पिशाचान्पक्षिणो नागान्पशूंश्चैव सहस्रशः ॥ ९
निघ्नश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ।
क्षिप्तं क्षिप्तं पुनश्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः ॥ १०
छित्त्वानेकानि सत्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ।
तथा तु निघ्नतस्तस्य पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ११
बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ।
समेतानां च सर्वेषां दानवानां च सर्वशः ॥ १२
विजेता नाभवत्कश्चित्कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ।
तयोर्बलात्परित्रातुं तं च दावं यदा सुराः ॥१३
नाशक्नुवञ्छमयितुं तदाऽभूवन्पराङ्मुखाः ।
शतक्रतुस्तु संप्रेक्ष्य विमुखानमरांस्तथा ॥ १४
बभूव मुदितो राजन्प्रशंसन्केशवार्जुनौ ।
निवृत्तेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी ॥ १५
शतक्रतुं समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना ।
न ते सखा संनिहितस्तक्षको भुजगोत्तमः ॥ १६
दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ।
न च शक्यौ युधा जेतुं कथंचिदपि वासव ॥ १७
वासुदेवार्जुनावेतौ निबोध वचनान्मम ।
नरनारायणावेतौ पूर्वदेवौ दिवि श्रुतौ ॥ १८
भवानप्यभिजानाति यद्वीर्यौ यत्पराक्रमौ ।
नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि ॥ १९
अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ।
पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः ॥ २०

गिरेः गिरिशृङ्गस्य ॥ ५१ ॥ शैलेन शिलासमूहेन करणेन शृङ्गेण कर्त्रा ॥ ५२ ॥ इतिं आ० नै० भा० भा० सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

तथेति । तरक्षवः स्वल्पव्याघ्राः ऋक्षा भल्लाः ॥१॥ प्रभिन्ना मदच्युताः केसरिणः उत्पन्नकेसरा युवान इत्यर्थः ॥ २ ॥ दावं वनम् ॥३॥ उत्पातनादाः निर्घातादयस्तच्छब्देन संत्रासिते वने इति शेषः । संचारिते इति पाठेपि स एवार्थः ॥४॥ ररास शब्दं कृतवान् ॥ ६ ॥

यक्षराक्षसगन्धर्वनराकिन्नरपन्नगै ।
तस्मादित सुरै सार्धं गन्तुमर्हसि वासव ॥ २१
दिष्ट चाप्यनुपश्यैतत्खाण्डवस्य विनाशनम् ।
इति वाक्यमुपश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वर ॥ २२
क्रोधामर्षौ समुत्सृज्य सप्रतस्थे दिव तदा ।
त प्रस्थित महात्मान समवेक्ष्य दिवौकस ॥ २३
सहिता सेनया राजन्ननुजग्मु पुरदरम् ।
देवराज तदायान्त सहदेवैरवेक्ष्य तु ॥ २४
वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनाद विनेदतु ।
देवराजे गते राजन्प्रहृष्टौ केशवार्जुनौ ॥ २५
निर्विशङ्कं वन वीरौ दाहयामासतुस्तदा ।
स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुन सुरान् ॥ २६
व्यधमच्छरसघातैर्देहिन खाण्डवालयान् ।
न च स्म किंचिच्छक्नोति भूत निश्चरितु तत २७
सच्छिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ।
नाशक्नुवश्च भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम् ॥ २८
निरीक्षितुममोघास्त्र योद्धु चापि कुतो रणे ।
शत चैकेन विव्याध शतेनैक पतत्रिणाम् ॥ २९
व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ।
न चालभन्त ते शर्म रोध सु विषमेषु च ॥ ३०
पितृदेवनिवासेषु सतापश्चाप्यजायत ।
भूतसघाश्च बहवो दीनाश्चक्रुर्महास्वनम् ॥ ३१
रुरुदुर्वारणाश्चैव तथा मृगतरक्षव ।
तेन शब्देन वित्रेसुर्गङ्गोदधिचरा झषा ॥ ३२
विद्याधरगणाश्चैव ये च तत्र वनौकस ।
न त्वर्जुन महाबाहो नापि कृष्णं जनार्दनम् ॥ ३३
निरीक्षितु वै शक्नोति कश्चिद्योद्धु कुत पुन
एकायनगता येऽपि निष्पेतुस्तत्र केचन ॥ ३४
राक्षसा दानवा नागा जघ्ने चक्रेण तान्हरि ।
ते तु भिन्नशिरोदेहाश्चक्रवेगाद्गतासव ॥ ३५
पेतुरन्य महाकाया प्रदीप्ते वसुरेतसि ।
स मासरुधिरौघैश्च वसाभिश्चापि तर्पित ॥ ३६
उपर्याकाशगो भूत्वा विधूम समपद्यत ।
दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च सप्रदीप्तमहानन ॥ ३७
दीप्तोर्ध्वकेश पिङ्गाक्ष पिबन्प्राणभृता वसाम् ।
ता स कृष्णार्जुनकृता सुधा प्राप्य हुताशन ॥ ३८
बभूव मुदितस्तृप्त परा निर्वृतिमागत ।
तथाऽसुर मय नाम तक्षकस्य निवेशनात् ॥ ३९
विप्रद्रवन्त सहसा ददर्श मधुसूदन ।
तमग्नि प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथि ॥ ४०
शरीरवाञ्जटी भूत्वा नदन्निव बलाहक ।
विज्ञाय दानवेन्द्राणा मय वै शिल्पिना वरम् ४१
जिघासुर्वासुदेवस्त चक्रमुद्यम्य धिष्ठित ।
स चक्रमुद्यत दृष्ट्वा दिधक्षन्त च पावकम् ॥ ४२
अभिधावार्जुनेत्येव मयस्त्राहीति चाब्रवीत् ।
तस्य भीतस्वन श्रुत्वा मा भैरिति धनजय ॥ ४३
प्रत्युवाच मय पार्थो जीवयन्निव भारत ।
त न भेतव्यमित्याह मय पार्थो दयापर ॥ ४४
त पार्थेनाभये दत्ते नमुचेर्भ्रातर मयम् ।
न हन्तुमैच्छद्दाशार्ह पावको न ददाह च ॥ ४५

वैशपायन उवाच ।

तद्वन पावको धीमान्दिनानि दश पञ्च च ।
ददाह कृष्णपार्थाभ्या रक्षित पाकशासनात् ॥ ४६
तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च ।
अश्वसेन मय चैव चतुर शार्ङ्गकास्तथा ॥ ४७

इति श्रीमहा० आदि० मयदर्शनप० मयदानवत्राणे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२८ ॥

२२९

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते । तस्मिन्वने दह्यमाने ब्रह्मन्नेतत्प्रचक्ष्व मे ॥ १
अदाहे ह्यश्वसेनस्य दानवस्य मयस्य च । कारण कीर्तित ब्रह्मञ्छार्ङ्गकाणा न कीर्तितम् २

गङ्गोदधिचरा इति अतिदूरस्थोपलक्षणम् ॥ ३२ ॥ एकायनगता सधीभूता ॥३४॥ कृता दत्ता मुधा स्वभोजनम् ॥३८॥ शार्ङ्गकान् पक्षिविशेषान् ॥ ४७ ॥ इति आदिपर्वणि नै० भारतभा० अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२८ ॥

२२९

किमर्थमिति ॥ १ ॥

तदेतदद्भुत ब्रह्मञ्छार्ङ्गकाणामनामयम् ।
कीर्तयस्वाग्निसमर्दे कथ ते न विनाशिता ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि यथाभूतमरिंदम ॥ ४
धर्मज्ञाना मुख्यतमस्तपस्वी संशितव्रत ।
आसीन्महर्षि श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुत ॥ ५
स मार्गमाश्रितो राजन्नृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
स्वाध्यायवान्धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रिय ॥ ६
स गत्वा तपस पार देहमुत्सृज्य भारत ।
जगाम पितृलोकाय न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७
स लोकानफलान्दृष्ट्वा तपसा निर्जितानपि ।
पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्थान्दिवौकस ॥ ८

मन्दपाल उवाच ।

किमर्थमावृता लोका ममैते तपसार्जिता ।
किं मया न कृत तत्र यस्यैतत्कर्मण फलम् ॥ ९
तत्राह तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् ।
फलमेतस्य तपस कथयध्व दिवौकस ॥ १०

देवा ऊचु ।

ऋणिनो मानवा ब्रह्मञ्जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न सशय ॥ ११
तदपाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा श्रुतै ।
तपस्वी यज्ञकृच्चासि न च ते विद्यते प्रजा ॥ १२
त इमे प्रसवस्यार्थे तव लोका समावृता ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्ष्यसि पुष्कलान् १३
पुनाम्नो नरकात्पुत्रस्त्रायते पितर श्रुति ।
तस्मादपत्यसताने यतस्व ब्रह्मसत्तम ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचस्तेषा दिवौकसाम् ।
क्व नु शीघ्रमपत्य स्याद्बहुल चेत्यचिन्तयत् ॥ १५
स चिन्तयन्नभ्यगच्छत्सुबहुप्रसवान् खगान् ।
शार्ङ्गिका शार्ङ्गको भूत्वा जरिता समुपेयिवान्॥
तस्या पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिन ।
तानपास्य स तत्रैव जगाम लपिता प्रति ॥ १७
बालान्स तानण्डगतान्सह मात्रा मुनिर्वने ।
तस्मिन्गते महाभागे लपिता प्रति भारत ॥ १८
अपत्यस्नेहसयुक्ता जरिता बह्वचिन्तयत् ।
तेन त्यक्ता न सत्याज्यानृषीनण्डगतान्वने ॥ १९
न जहौ पुत्रशोकार्ता जरिता खाण्डवे सुतान् ।
बभार चैतान्संजातान्स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ २०
ततोऽग्निं खाण्डव दग्धुमायान्त दृष्टवानृषि ।
मन्दपालश्चरस्तस्मिन्वने लपितया सह ॥ २१
त सकल्प विदित्वाग्नेर्ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् ।
सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् ॥ २२
पुत्रान्प्रतिवदन्भीतो लोकपाल महौजसम् ।

मन्दपाल उवाच ।

त्वमग्ने सर्वलोकाना मुख त्वमसि हव्यवाट् ॥२३
त्वमन्त सर्वभूताना गूढश्चरसि पावक ।
त्वामेकमाहु कवयस्त्वामाहुस्त्रिविध पुन ॥ २४
त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहमकल्पयन् ।
त्वया विश्वमिद सृष्ट वदन्ति परमर्षय ॥ २५
त्वदृते हि जगत्कृत्स्न सद्यो नश्येद्धुताशन ।
तुभ्य कृत्वा नमो विप्रा स्वकर्मविजिता गतिम् ॥
गच्छन्ति सह पत्नीभि सुतैरपि च शाश्वतीम् ।
त्वामग्ने जलदानाहु खे विषक्तान्सविद्युत ॥ २७
दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतय ।
जातवेदस्त्वयैवेद विश्व सृष्ट महाद्युते ॥ २८
तवैव कर्म विहित भूत सर्वं चराचरम् ।
त्वयापो विहिता पूर्वं त्वयि सर्वमिद जगत्॥२९
त्वयि हव्य च कव्य च यथावत्सप्रतिष्ठितम् ।
त्वमेव दहनो देव त्व धाता त्व बृहस्पति ॥ ३०
त्वमश्विनौ यमौ मित्र सोमस्त्वमसि चानिल ।

वैशंपायन उवाच ।

एव स्तुतस्तदा तेन मन्दपालेन पावक ॥ ३१

आवृता प्रतिषिद्धभोगा ॥ ९ ॥ प्रजायस्व प्रजेच्छा कुरु ॥१३॥ अपत्यसताने सततेरविच्छेदे ॥१४॥ जरिता नाम भार्याम्॥१६॥लपिता नामापरां भार्याम्॥१७॥ तान्बालान पास्येति सबन्ध ॥१८॥मुखमिति जीवरूपेण भोक्तृत्व॥२३॥ गूढ इति ब्रह्मरूपेणागोचरत्वम् । त्रिविध दिव्य भौममौदर्य च ॥२४॥ अष्टधापञ्चभूतात्मना सूर्यचन्द्रयजमानरूपेण च । यज्ञ वाह यज्ञनिर्वाहकम् ॥२५॥ त्वया सद्रूपेण विना नश्येदर्शन गच्छेत् । निरधिष्ठानकभ्रमायोगादित्यर्थ । कर्मणा त्वमेव गतिरित्याह तुभ्यमिति॥२६॥ पालन सहारश्च तवैव कर्मणा इत्याह त्वामिति॥२७॥ हेतय ज्वाला । जगत्स्रष्टिस्त्वत्त एवेत्याह जातवेद इति॥२८॥ तवैवेति । कर्मविधायको वेदोऽपि तवैव वाक्यम् । नि श्वसितमेतदृग्वेद इत्यादिश्रुते । आप इति भूतान्तरोपलक्षणम् । त्वयि अधिष्ठाने ॥२९॥ हव्यादिप्रति ष्ठामोक्तृत्वेन फलदातृत्वेन च त्वमेवेत्याह । त्वयीति ॥३०॥

तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजस ।
उवाच चैन प्रीतात्मा किमिष्ट करवाणि ते ॥ ३२
तमब्रवीन्मन्दपाल प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् ।
प्रदहन्खाण्डव दाव मम पुत्रान्विसर्जय ॥ ३३
तथेति तत्प्रतिश्रुत्य भगवान्हव्यवाहन ।
खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया । ३४

इति श्रीमहा० आदिप० मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने ऊनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२९

२३०

वैशपायन उवाच ।
तत प्रज्वलिते वह्नौ शार्ङ्गकास्ते सुदु खिता ।
व्यथिता परमोद्विग्ना नाधिजग्मु परायणम् ॥ १
निशम्य पुत्रकान्बालान्माता तेषा तपस्विनी ।
जरिता शोकदु खार्ता विललाप सुदु खिता ॥
जरितोवाच ।
अयमग्निर्दहन्कक्षामित आयाति भीषण ।
जगत्सदीपयन्भीमो मम दु खविवर्धन ॥ ३
इमे च मा कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतस ।
अबर्हाश्चरणैर्हीना पूर्वेषा व परायणा ॥ ४
त्रासयश्चायमायाति लेलिहानो महीरुहान् ।
अजातपक्षाश्च सुता न शक्ता सरणे मम ॥ ५
आदाय च न शक्नोमि पुत्रास्तरितुमात्मना ।
न च त्यक्तुमह शक्ता हृदय दूयतीव मे ॥ ६
क तु जह्यामह पुत्र कमादाय व्रजाम्यहम् ।
किं नु मे स्यात्कृत कृत्वा मन्यध्व पुत्रका कथम्
चिन्तयाना विमोक्ष वो नाधिगच्छामि किंचन ।
छादयिष्यामि वो गात्रै करिष्ये मरणं सह ॥ ८
जरितारौ* कुल ह्येतज्ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् ।
सारिसृक्क प्रजायेत पितॄणा कुलवर्धन ॥ ९
स्तम्बमित्रस्तप कुर्याद्द्रोणो ब्रह्मविदा वर ।
इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृण पुरा ॥१०
कमुपादाय शक्येय गन्तु कष्टापदुत्तमा ।
किं नु कृत्वा कृत कार्यं भवेदिति च विह्वला ।
नापश्यत्स्वधिया मोक्ष स्वसुताना तदानलात् ११
वैशपायन उवाच ।
एव ब्रुवाणा शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम् ।
स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्व पत यत्र न हव्यवाट् ॥ १२
अस्मास्विह विनष्टेषु भवितार सुतास्तव ।
त्वयि मातर्विनष्टाया न न स्यात्कुलसतति १३
अन्ववेक्ष्यैतदुभय क्षेम स्याद्यत्कुलस्य न ।
तद्वै कर्तुं पर कालो मातरेष भवेत्तव ॥ १४
मा त्व सर्वविनाशाय स्नेह कार्षी सुतेषु न
न हीद कर्म मोघ स्याल्लोककामस्य न पितु ॥१५
जरितोवाच ।
इदमाखोर्बिल भूमौ वृक्षस्यास्य समीपत ।
तदाविशध्व त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम् ॥ १६
ततोऽहं पासुना छिद्रमपि यास्यामि पुत्रका ।
एव प्रतिकृत मन्ये ज्वलत कृष्णवर्त्मन ॥ १७
तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहन्तु पासुसचयम् ।
रोचतामेष वो वादो मोक्षाय च हुताशनात् ॥
शार्ङ्गका ऊचु ।
अबर्हान्मासभूताश्च क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
पश्यमाना भयामेद प्रवेष्टु नात्र शक्नुम ॥ १९

खाण्डवे वने । तेन हेतुना । काले दाहवेलायाम् । शार्ङ्गाकाणा दिधक्षया न प्रजज्वाल ॥ ३४ ॥ इति आदिप० नै० भा० भा० ऊनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२९ ॥

२३०

तत इति । परायण त्रातारम् ॥ १ ॥ निशम्य आलोच्य ॥ २ ॥ कक्ष वनम् ॥ ३ ॥ कर्षयन्ति पीडयन्ति । अबर्हा अजातपक्षा । परायणास्त्रातार ॥ ४ ॥ सरणे गमने ॥ ५ ॥ तरितु वन लङ्घितुम् । नि सारयितुमन्तत इति पाठ अन्ततो निरग्निदेशे ॥६॥ किं न्विति किं कृत्वा कृतकृत्या स्यामित्यर्थ ॥ ७ ॥ प्रजायेत प्रजारूपेणोत्पद्येत ॥ ९ ॥ गन्तु लङ्घितुम् ॥ ११ ॥ पत गच्छ ॥ १२ ॥ नोऽस्माक सर्वविनाशाय सर्वेषा विनाशाय सुतेषु स्नेह माकार्षीरिति सबन्ध ॥१५॥ विहन्तु दूरीकर्तुम् वादो वचनम् ॥१८॥ क्रव्यादाखु मासाद

कथमग्निर्न नो धक्ष्येत्कथमाखुर्न नाशयेत् ।
कथं न स्यात्पिता मोघः कथं माता ध्रियेत न ॥
बिले आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम् ।
अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान्दाहो न भक्षणम्॥ २१
गर्हितं मरणं न स्यादाखुना भक्षिते बिले ।
शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात् २२

इति श्रीमहा० आदिप० मयदर्शनपर्वणि जरिताविलापे त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

जरितोवाच ।

अस्माद्बिलान्निष्पतितमाखुं श्येनो जहार तम् ।
क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च यातो नात्र भयं हि वः ॥

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथंचन ।
अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥२
संशयो वह्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्तनम् ।
मृत्युर्नो बिलवासिभ्यो बिले स्यान्नात्र संशयः ॥३
निःसंशयात्संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते ।
चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥

जरितोवाच ।

अहं वेगेन तं यान्तमद्राक्षं पतता वरम् ।
बिलादाखुं समादाय श्येनं पुत्रा महाबलम् ॥ ५
तं पतन्तं महावेगा त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् ।
आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषिकं बिलात् ॥
यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि ।
भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७
स यदा भक्षितस्तेन श्येनेनाखुः पतत्रिणा ।
तदाहं तमनुज्ञाप्य प्रत्युपाया पुनर्गृहम् ॥ ८
प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विश्रब्धा नास्ति वो भयम् ।
श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्महात्मना ॥ ९

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न विद्महे हृतं मातः श्येनेनाखुं कथंचन ।
अविज्ञाय न शक्याम प्रवेष्टुं विवरं भुवः ॥ १०

जरितोवाच ।

अहं तमभिजानामि हृतं श्येनेन मूषिकम् ।
नास्ति वोऽत्र भयं पुत्राः क्रियतां वचनं मम ॥ ११

शार्ङ्गका ऊचुः ।

न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयाद्धि नः ।
समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२
न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान्वेत्थ ये वयम् ।
पीड्यमाना बिभर्ष्यस्मान्का सती के वयं तव १३
तरुणी दर्शनीयाऽसि समर्था भर्तुरेषणे ।
अनुगच्छ पतिं मातः पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् १४
वयमग्निं समाविश्य लोकानाप्स्याम शोभनान् ।
अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे ।
जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनामयम् ॥ १६
ततस्तीक्ष्णार्चिरभ्यागात्त्वरितो हव्यवाहनः ।
यत्र शार्ङ्गा बभूवुस्ते मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७
ततस्तं ज्वलितं दृष्ट्वा ज्वलनं ते विहंगमाः ।
जरितारिस्ततो वाक्यं श्रावयामास पावकम् १८

इति श्रीमहाभा० आदिप० मयदर्शनप० शार्ङ्गकोपाख्याने एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२३१॥

मोघः निष्फलाऽपत्योत्पत्तिः । ध्रियेत जीवेत ॥ २० ॥ शिष्टादिष्टः शिष्टैरादिष्टः ॥ २२ ॥ इति आ० नै० भा० भा० त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

अस्मादिति ॥ १ ॥ वह्निरागच्छेदित्यत्र संशयः यतो वायोः सकाशाद्वह्नेर्निवर्तनं दृष्टम् ॥३ ॥ दिवं आस्थाय निरमित्रः अशत्रुर्भव अक्षयः स्वर्गस्तेऽस्त्विति भावः । हिरण्मयः दिव्यदेहः ॥ ७ ॥ प्रत्युपाया प्रत्यागतवत्यस्मि ॥ ८ ॥ न त्वमिति। अस्मास्त्यक्त्वा गन्तुमिच्छन्त्यास्तव मिथ्यैवायमुपचारो न वास्तव इति भावः । समाकुलेषु मदिग्धेषु । ज्ञानेषु ज्ञातव्यकार्येषु । तत् बिलप्रवेशनम् । बुद्धिकृतं बुद्धिमदाचरितं नैव । बिले शत्रुसद्भावशङ्कायां सत्यां बलात्तत्र प्रवेशो न युक्त इति भावः ॥ १२ ॥ न चेति । अस्मान् अग्रे वा उपकर्तॄन् भूतभाव्युपकारशून्यान् किमिति बिभर्षि । वयं तव के न केपीत्यर्थः । त्वं वा सती अस्माकं का न कापि । मातृसंबन्धस्य भ्रान्तिकल्पितत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥ आयाः आगच्छेः नः अस्मान् ॥ १५ ॥ तत इति । अग्निदाहात्प्रागेव तक्षकवज्जरितापि गताऽतो दाहात् षडेवमुक्ता इति पूर्वोक्तमविरुद्धम् ॥ १७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

२३२

जरितारिरुवाच ।
पुरत कृच्छ्रकालस्य धीमाञ्जागर्ति पूरुष ।
स कृच्छ्रकाल सप्राप्य व्यथा नैवैति कर्हिचित् १
यस्तु कृच्छ्रमनुप्राप्त विचेता नावबुध्यते ।
स कृच्छ्रकाले व्यथितो न श्रेयो विन्दते महत् २
सारिसृक्क उवाच ।
धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिद च न ।
प्राज्ञ शूरो बहूना हि भवत्येको न सशय ॥ ३
स्तम्बमित्र उवाच ।
ज्येष्ठस्तातो भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रत ।
ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान्किं करिष्यति ॥ ४
द्रोण उवाच ।
हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति न क्षयम् ।
सप्तजिह्वा न क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥ ५
वैशपायन उवाच ।
एव सभाष्य तेऽन्योन्य मन्दपालस्य पुत्रका ।
तुष्टुवु प्रयता भूत्वा यथाग्निं शृणु पार्थिव ॥ ६

जरितारिरुवाच ।
आत्माऽसि वायोर्ज्वलन शरीरमसि वीरुधाम् ।
योनिरापश्च ते शुक्र योनिस्त्वमसि चाम्भस ॥७
ऊर्ध्वं चाधश्च सर्पन्ति पृष्ठत पार्श्वतस्तथा ।
अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मय सवितुर्यथा ॥ ८
सारिसृक्क उवाच ।
माता प्रणष्टा पितर न विद्म
पक्षा जाता नैव नो धूमकेतो ।
न नस्त्राता विद्यते वै त्वदन्य-
स्तस्मादस्मात्त्राहि बालास्त्वमग्ने ॥ ९
यदग्ने ते शिव रूप ये च ते सप्त हेतय ।
तेन न परिपाहि त्वमार्तान्न शरणैषिण ॥ १०
त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो
नान्यस्तप्ता विद्यते गोषु देव ।
ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्व
परेणास्मान्प्रेहि वै हव्यवाह ॥ ११

२३२

पुरत इति । अत्र ससाराटव्या महामोहानलव्याप्ताया मातापि न त्रातु समर्था किं तु सर्वे स्वार्थकामा एवेति ससून्य ब्रह्मिष्ठ एव सर्वांस्त्रातु समर्थ इत्यस्मिन्नध्याये सूच्यते कथापक्षे तु स्पष्ट एवार्थ । तत्र जरितारिनाशितकामादिशत्रुगण आह पुरत इति । मरणात् प्रागेव ज्ञानाय यतितव्य ततश्च मरणव्यथा ज्ञानी न प्राप्नोति। 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुतेरित्याद्यश्लोकतत्त्वम् कृच्छ्रकालो मरण काल । व्यथा प्राणोत्क्रमणपीडाम् ॥१॥ एतदेव व्यतिरेक मुखेनाह यस्त्विति । विचेता अजितचित्त । व्यथितो देहान्तरे निपात्य कर्मणा वशीकृतो महच्छ्रेयो मोक्षम् ॥ २ ॥ उक्तव्यथानाश सत्सगादेव भवतीत्यन्वयव्यति रेकाभ्यामाह द्वाभ्याम् ॥र इति । धीरो ध्यानवान् । मेधावी ऊहापोहकुशल अतस्त्वमेवास्मान्पाहीति भाव ॥ ३ ॥ त्वदनुग्रह विना नास्ति तरणोपाय इत्याह ज्येष्ठ इति ॥ ४ ॥ द्रोणवाक्ये क्षय गृह अध्यात्म तु हरतीति हिरण्य विषयवासना सैव रेतो बीज यस्य स मोहो मरण कालिक । क्षय देहगेह एति । सप्तजिह्वा । काली मनो जवा धूम्रा कराली लोहिता तथा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचि सप्तजिह्वा विभावसो ॥' पक्षे पञ्चेन्द्रियाणि बुद्धिमनसी च तद्नु- कमानन मुख भोगसाधन यस्य स । लेलिहानो ग्रसि ष्यन्विसर्पति व्याप्नोति । अत स्वमोक्षाय स्वयमेव यति तव्यमिति भाव ॥ ५ ॥ एवमधिकारिणमुत्थाप्य अग्निस्तु- तिव्याजेन तत्त्वमुपदिशति । ब्रह्मैतश्चात्तत त्वयेत्युपसहारेऽ- ग्निवाक्यात्। तत्र मुख्यब्रह्मविद्याधिकारार्थं समष्ट्युपासना जरितारिराहात्मासीति द्वाभ्याम् वायो सूत्रात्मन 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्र वायुरेव व्यष्टिर्वायु समष्टि 'इति श्रुते । आत्मा स्वरूपमसि शरीरमसि वीरुधामिति विराडात्मत्व- मुक्तम् । वीरुधा योनि पृथ्वी आपश्च ते तव शुक्र बीज त्वदुत्पन्नम् । 'अग्नेराप अद्भ्य पृथिवी ' इति च श्रुते । आपस्ते शुक्रमित्यस्य व्याख्या योनिस्त्वमसि चाम्भस इति । यद्वा वायोरात्मा अन्तरिक्ष मरीचिरद्भिर्दत वीरुधा योनि पृथ्वी मरस्थिता यत्पृथिव्या अधस्तात्तदाप यद्दिव उपरिष्टात्तदम्भ । तथा च लोकसृष्टिरुक्ता भवति । 'अदोम्भ परेण दिव द्यौ प्रतिष्ठान्तरिक्ष मरीचय पृथिवीमरोया अधस्तात्ता आप इत्यैतरेये श्रुता लोकसृष्टिरुक्ता भवति । स इमान् लोका नसृजताम्भो मरीचिर्मरमाप इति उपक्रम्यात्र लोकात्मत्वेन स्तुतिर्न लोककर्तृत्वेनेत्यत समष्ट्युपासनायामेव तात्पर्यम् ॥ ७ ॥ अत्रानधिकारी सारिणी सृक्के सृक्किणी गल्पाभौ यस्य स सारिसृक्को बाह्यभोगासक्तो व्यष्टिरूपमेवाग्निं प्रार्थयते मातेति । प्रणष्टा अदर्शन गता ॥ ९ ॥ शिव शान्त लोक- हितम् । हेतयो ज्वाला पूर्वाक्ता ॥१०॥ गोषु रविरश्मिषु रविरपि त्वमेवेत्यर्थ । परेणास्मान् अस्मत्तो दूरे प्रेहि । परेणेत्येनबन्तम् ॥ ११ ॥

स्तम्बमित्र उवाच ।

सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥१२
त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः ।
मनीषिणस्त्वां जानन्ति बहुधा चैकधापि च १३
सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
काले प्राप्ते पचसि पुनः समिद्धः ।
त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-
स्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४

द्रोण उवाच ।

त्वमन्नं प्राणिभिर्भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यप्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५
सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो
भूमेरम्भो भूमिजातान्रसांश्च ।
विश्वानादाय पुनरुत्सृज्य काले
दृष्ट्वा वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६
त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः ।
जायन्ते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः ॥ १७
इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ।
शिवस्त्राता भवास्माकं माऽस्मानद्य विनाशय ॥
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ।
परेण प्रेहि मुञ्चास्मान्सागरस्य गृहानिव ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेन ब्रह्मवादिना ।
द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २०

अग्निरुवाच ।

ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया ।
ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥२१
मन्दपालेन वै यूयं मम पूर्वं निवेदिताः ।
वर्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन्दावमिति स्म ह ॥ २२

एवं व्यष्ट्युपासनासिद्धस्य सार्वात्म्योपासना सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रप्रसिद्धा शाण्डिल्यविद्यादिरूपां स्तम्बमित्राख्यः सर्वप्राणिसमुदायसखा आह सर्वमित्यादिना । त्वयीदं कनके कुण्डलादिवत् ॥ १२ ॥ बहुधा कार्यरूपेण एकधा कारणरूपेण ॥ १३ ॥ त्रीन् लोकानिति ब्रह्माण्डोपलक्षणम् । पचसि संहरसि । समिद्धः तमोगुणेन प्रवृद्धः । अत्र हेतुं श्रौतं दर्शयति । त्वं सर्वस्येति । प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानम् । प्रतिष्ठा लयस्थानम । एतेन 'एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' इतिश्रुतेरर्थो दर्शितः ॥ १४ ॥ यत्तु नान्तःप्रज्ञमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तुरीयं निर्विशेषं तदेतत् द्रोणो ब्रह्मविदां वर इत्युपक्रमात् ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वयेत्यग्निनापि द्रोणस्यैव स्तुतत्वाच्च द्रोणवाक्यस्य विषय इति ज्ञायते । अत्र च नान्तःप्रज्ञादिवाक्यार्था न च दृश्यतेऽतः कष्टमेतत् । श्रुतिबलेनैव स्पष्टीकुर्मः त्वमन्नमिति । हे जगत्पते त्वं अन्नम् । 'अद्यतेत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते' इति श्रुतेर्विराडसि । किमसौ नित्यः । नेत्याह । प्राणिभिर्भुक्तमिति । प्राणः सूत्रात्मा स उपास्यत्वेनास्ति येषां ते प्राणिनः सूत्रोपासकास्तैर्भुक्तमुपसंहृतम् । एतेन स्थूलस्य सूक्ष्मे लय उक्तः । तथा अन्तर्मध्ये भूतानि सूत्रशरीरारम्भकाणि अपञ्चीकृतवियदादीनि यस्य स अन्तर्भूतोसि । भूतलयस्थानमप्यसि । एतेन सूक्ष्मस्य कारणे विलापनमुक्तम् । अत एव जगतः स्थूलसूक्ष्मकार्यस्यपते सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रत्वम् । नित्यं प्रवृद्धोसि । कार्यकारणब्रह्मणोः सोपाधिकयोरुपाधितिरोभावाविर्भावानुसारि प्रवृद्धत्वम् । निरुपाधिकस्य तु नित्यमेव तत् । त्वयि शुद्धे प्रतिष्ठितं सर्वं कार्यकारणात्मकं रज्ज्वामिवोरगादिकर्मीभूतं त्वं पचसि संहरसि । एवं च नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञमित्यादिश्रुतेरर्थः स्थूलसूक्ष्मकारणरूपातीतं निष्कलं शिवं शब्दाभिधेयं प्रतिपादितम् ॥ १५॥ सूर्य इति । हे शुक्र शुद्ध सर्वोपाधिकालुष्यहीन त्वं सूर्यो भूत्वा रसानादाय पुनरुत्सृज्य काले वृष्ट्या भावयसीति संबन्धः । त्वं भूम्यादीनां रसान् सत्वानि आदाय संहृत्य सूर्ये कारणात्मा भूत्वा बीजमात्ररूपेण स्थित्वा पुनः प्रबोधकाले वृष्ट्या चित्सत्ताप्रदानेन पृथिव्यादीनि जनयसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ एता रसस्य ब्रह्मसत्ताया आश्रयत्वेन दृश्यमानाः सत्सदितिप्रत्ययविषयभूता वीरुदादयो जडपदार्था अपि त्वत्त एवोत्पन्ना इत्यर्थः । तेन प्रधानादेः कारणत्वं निरस्तम् । सुभद्रश्चेत्यत्र समुद्रश्चेति पाठे महोदधिशब्देन महान्ति ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थितानि उदकानि वीयन्तेस्मिन्निति व्युत्पत्याऽनेकब्रह्माण्डशुक्तिसपुटाश्रयभूतो जलावरणरूपः समुद्रो ग्राह्यः । तच्चावरणान्तराणामप्युपलक्षणम् ॥ १७ ॥ एवं परापरब्रह्मरूपेणाग्निं स्तुत्वा उपस्थितभयनिवृत्तिं प्रार्थयते । इदमिति । हे तिग्मांशो तीक्ष्णकर वह्ने । सद्मैव सद्म शरारम् । वरुणस्य रसनेन्द्रियाधिपते । परायणं अत्यन्तालम्बनम् । पक्षिदेहेन हि सर्वरसास्वादो लभ्यते । अतस्त्वं शिवः अन्तरात्मा अस्माकं त्राता भव ॥ १८ ॥ सागरस्य गृहान् नदीप्रवाहानिव अनभिभाव्यान् स्वामिभावकांश्च ज्ञात्वा मुञ्च ॥ १९ ॥ प्रतातात्मा हृष्टः ॥ २० ॥ मह्यं मम ॥ २२ ॥

तस्य तद्वचनं द्रोण त्वया यच्चेह भाषितम् ।
उभयं मे गरीयस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते ।
भृशं प्रीतोस्मि भद्रं ते ब्रह्मस्तोत्रेण सत्तम ॥ २३

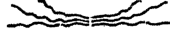
द्रोण उवाच ।

इमे मार्जारका शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति न ।
एतान्कुरुष्व दंष्ट्रास्त्वं हुताशन सबान्धवान् २४

वैशंपायन उवाच ।

तथा तत्कृतवानग्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् ।
ददाह खाण्डवं दावं समिद्धो जनमेजय ॥ २५

इति श्रीमहा० आदि० मयदर्शनपर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२३२

२३३

वैशंपायन उवाच ।

मन्दपालोपि कौरव्य चिन्तयामास पुत्रकान् ।
उक्त्वाऽपि च स तिग्मांशुं नैव शर्माधिगच्छति
स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत् ।
कथं न शक्ताः शरणे लपिते मम पुत्रकाः ॥ २
वर्धमाने हुतवहे वाते चाशु प्रवायति ।
असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजाः ॥३
कथं त्वशक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी ।
भविष्यति हि शोकार्ता पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४
कथमुड्डीयनेऽशक्तान्पतने च ममात्मजान् ।
संतप्यमाना बहुधा वाशमाना प्रधावती ॥ ५
जरितारिः कथं पुत्र सारिसृक्वः कथं च मे ।
स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ६
लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं तथा वने ।
लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ७
न ते पुत्रेष्ववेक्षाऽस्ति यानृषीनुक्तवानसि ।
तेजस्विनो वीर्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८
त्वयाऽग्नौ ते परीताश्च स्वयं हि मम संनिधौ ।
प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९
लोकपालो न तां वाचमुक्त्वा मिथ्या करिष्यति
समक्षं बन्धुकृत्येन तेन ते स्वस्थ मानसम् ॥ १०
तामेव तु ममामित्रां चिन्तयन्परितप्यसे ।
ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराऽभवत् ११
न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथंचन ॥ १२
गच्छ त्वं जरितामेव यदर्थं परितप्यसे ।
चरिष्याम्यहमप्येका यथा कुपुरुषाश्रिता॥ १३

मन्दपाल उवाच ।

नाहमेवं चरे लोके यथात्वमभिमन्यसे ।
अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४
भूतं हित्वा च भाव्यर्थे योवलम्बेत्स मन्दधीः ।
अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५
एष हि प्रज्वलन्नग्निर्लेलिहानो महीरुहान् ।
आविग्ने हृदि संतापं जनयत्यशिवं मम ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता पुनः ।
जगाम पुत्रकानेव जरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७
सा तान्कुशलिनः सर्वान्विमुक्ताञ्जातवेदसः ।
रोरूयमाणान्ददृशे वने पुत्रानिरामयान् ॥ १८

इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२

२३३

मन्दपाल इति । उक्त्वा मम पुत्रान्मा दहेति प्रार्थ्यापि ॥ १ ॥ शरणे गृहे । कथं तु न कथमपि ॥ २ ॥ उड्डीयने ऊर्ध्वपतने । पतने तिर्यग्गमने । वाशमाना रुदती ॥ ५ ॥ परीता ज्ञापिता ॥९॥ समक्षमिति । हे स्वस्थ ते तव मानसं तेन हेतुना बन्धुकृत्य लक्षणे रक्षणे समक्षं अभिमुखं न किंतु तामेवेत्यादिस्पष्टार्थम् ॥ १० ॥ न हीति । पक्षवता सहायवता । सुहृज्जनेन निःस्नेहेन नितरां स्नेहवता शक्तेन च पीड्यमान आत्मा पुत्रदाररूपः कथं च न उपद्रष्टुम् उपेक्षितुं न हि न्याय्यम्॥१२॥ अतस्त्वं जरितामेव गच्छेत्यधिक्षिप्याह । गच्छेति ॥ १३ ॥ एवं कामहतो नाहं चरे न चरामि ॥ १४ ॥ भूतं जरितामपत्यम् । भाव्यर्थे लपितं जनयितव्ये अपत्ये ॥ १५ ॥ जरितानामक जरा संप्राप्ता अस्याः सा जरिता । सर्वेन्द्रियव्याकुला ॥ १७ ॥

अश्रूणि मुमुचे तेषां दर्शनात्सा पुनः पुनः ।
एकैकश्येन तान्सर्वान्क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९
ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत ।
अथ ते सर्व एवैनं नाभ्यनन्दंस्तदा सुताः ॥ २०
लालप्यमानमेकैकं जरिता च पुनः पुनः ।
न चैवोचुस्तदा किंचित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१
मन्दपाल उवाच ।
ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तस्य चानुजः ।
मध्यमः कतमश्चैव कनीयान्कतमश्च ते ॥ २२
एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तं किं मां न प्रतिभाषसे ।
कृतवानपि हि त्यागं नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३
जरितोवाच ।
किं नु ज्येष्ठेन ते कार्यं किमनन्तरजेन ते ।
किं वा मध्यमजातेन किं कनिष्ठेन वा पुनः ॥ २४
या त्वं मां सर्वतो हीनामुत्सृज्यासि गतः पुरा ।
तामेव लपितां गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५
मन्दपाल उवाच
न स्त्रीणां विद्यते किंचिदमुत्र पुरुषान्तरात् ।
सापत्नकमृते लोके नान्यदर्थविनाशनम् ॥ २६
वैराग्निदीपनं चैव भृशमुद्वेगकारि च ।
सुव्रता चापि कल्याणी सर्वभूतेषु विश्रुता ॥ २७
अरुन्धती महात्मानं वसिष्ठं पर्यशङ्कत ।
विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ॥ २८
सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम् ।
अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा ।
लक्ष्याऽलक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव पश्यति ॥
अपत्यहेतोः सम्प्राप्तं तथा त्वमपि मामिह ।
इष्टमेव गते हि त्वं सा तथैवाद्य वर्तते ॥ ३०
न हि भार्येति विश्वासः कार्यः पुंसा कथंचन ।
न हि कार्यमनुध्याति नारी पुत्रवती सती ॥ ३१
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासते ।
स च तानात्मजान्सर्वानाश्वासयितुमुद्यतः ॥ ३२

इति श्रीमहा० आदिप० मयदर्शनप० शार्ङ्गकोपाख्याने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२३३॥

२३४

मन्दपाल उवाच ।
युष्माकमपवर्गार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया ।
अग्निना च तथेत्येवं प्रतिज्ञातं महात्मना ॥ १
अग्नेर्वचनमाज्ञाय मातुर्धर्मज्ञतां च वः ।
भवतां च परं वीर्यं पूर्वं नाहमिहागतः ॥ २
न संतापो हि वः कार्यः पुत्रका हृदि मां प्रति ।
ऋषीन्वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितं च वः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितान्पुत्रान्भार्यामादाय स द्विजः ।
मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४
भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धं खाण्डवं ततः ।
ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयञ्जगतो हितम् ॥ ५
वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः ।
जगाम परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६
ततोऽन्तरिक्षाद्भगवानवतीर्य पुरंदरः ।
मरुद्गणैर्वृतः पार्थं केशवं चेदमब्रवीत् ॥ ७
कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम् ।
वरं वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभं पुरुषेष्विह ॥ ८

स्त्रीणां अमुत्र परलोके पुरुषान्तराद्दते सापत्नकं च ऋतेऽन्यत् तृतीयं अर्थनाशनं पुरुषार्थघातकं नास्ति ॥ २६ ॥ तदुभयं निन्दति वैराग्नीति । एतच्चापरिहार्यं सतीनामपीत्याह सुव्रतेति॥२७॥निमित्तं भर्तुर्लक्षणमिव पश्यति कपटेन । अत एव नाभिरूपा प्रच्छन्नवेषा । तेन हेतुना लक्ष्याऽलक्ष्या च॥२९॥ इष्टं आप्तं तथारुन्धतीव शङ्कमाना । त्वमिव सापि तथैव । मयि अपत्यहेतोर्व्याकुले सति सा लापितापि तथैव वर्तते ॥ ३० ॥ यतः स्त्रीणामाप्तो नास्तीत्याह । न हीति । कार्यं भर्तृशुश्रूषादि । अनुध्याति मनसिकरोति ॥ ३१ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

२३४

युष्माकमिति ॥ १ ॥ मातुर्धर्मज्ञतां च वः मातुः वः युष्मत्सम्बन्धिनया धर्मज्ञता युष्मदाय परमधर्मज्ञानं मातुरस्तीति विज्ञायेत्यर्थः ॥२॥ ब्रह्म तत् वेदान्तप्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

पार्थस्तु वरयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः ।
प्रदातुं तच्च शक्रस्तु कालं चक्रे महाद्युतिः ॥ ९
यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति ।
तदा तुभ्यं प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः १०
अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन ।
तपसा महता चापि दास्यामि भवतोऽप्यहम् ११
आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि च सर्वशः ।
मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनंजय ॥ १२
वासुदेवोपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम् ।
ददौ सुरपतिश्चैव वरं कृष्णाय धीमते ॥ १३
एवं दत्वा वरं ताभ्यां सहदेवैर्मरुत्पतिः ।
हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ १४
पावकश्च तदा दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम् ।
अहानि पञ्च चैकं च विरराम सुतर्पितः ॥ १५
जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च
युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाचाच्युतार्जुनौ ॥ १६
युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम्
अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम् १७
एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ १८
परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोपि भरतर्षभ ।
रमणीये नदीकूले सहिताः समुपाविशन् ॥ १९

इति श्रीमहाभा० शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां आदिप० मयदर्शन० वरप्रदाने चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ समाप्तं मयदर्शनपर्वादिपर्व च ॥

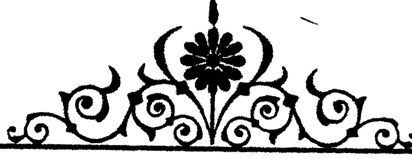

अतः परं सभापर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ । प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥ १

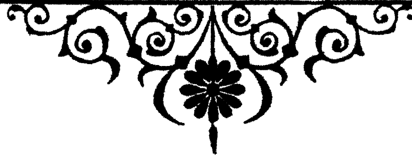
चरतं यत्र वाञ्छितमित्यनेनाप्रतिहतगतित्वं द्वयोरपि दत्तं मयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति आदिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते आदिपर्व समाप्तम् ॥

The Mahābhāratam

with the Bharata Bhawadeepa Commentary of Nilkantha

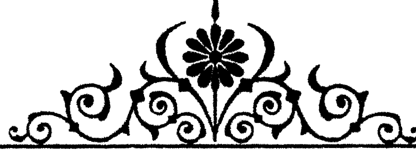

edited by
Pandit Ramchandrashastri Kinjawadekar

2. Sabhā Parva
Illustrated

Oriental Books Reprint Corporation
54 Rani Jhansi Road New Delhi 110055

श्रीः महाभारतम् ।

चतुर्धरवशावतस श्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचद्रशास्त्री किंजवडेकर
इत्येतै पाठान्तरटिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम

२ सभापर्व

ओरियण्टल बुक्स रीप्रिट कारपोरेशन

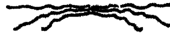
श्रीः।

सभापर्व।

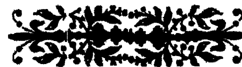
२

अनुक्रमणिका।

सभापर्वसमाप्तिः ।

सभापर्व २, उपपर्वाणि १०, अध्यायाः ८१, श्लोकाः २७२२.

॥ श्री॰ ॥

महाभारतम् ।

(सटीकम्)

सभापर्व

नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीन्मय पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलि श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुन पुन २

मय उवाच ।

अस्मात्कृष्णात्सुसरब्धात्पावकाच्च दिधक्षत ।
त्वया त्रातोस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ३

अर्जुन उवाच ।

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान्भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वय च ते ॥ ४

मय उवाच ।

युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ ।
प्रीतिपूर्वमह किंचित्कर्तुमिच्छामि भारत ॥
अह हि विश्वकर्मा वै दानवाना महाकवि ।
सोह वै त्वत्कृते कर्तुं किंचिदिच्छामि पाण्डव ॥६

अर्जुन उवाच ।

प्राणकृच्छ्राद्विमुक्त त्वमात्मान मन्यसे मया ।
एव गते न शक्ष्यामि किंचित्कारयितु त्वया ॥ ७
न चापि तव सकल्प मोघमिच्छामि दानव ।
कृष्णस्य क्रियता किंचित्तया प्रतिकृतं मयि ॥ ८

१

श्रीगणेशायनम ॥ बीजाकुरद्रुमसमेश्वरसूत्रविश्वान्मोक्षाय चिन्तयत यूयमभेदबुध्या । दास्याय बीजशतगर्भफलाममेक गोपालमेव कलयाम जगन्निदानम ॥१॥ जीवे भुजि स्वपर सृष्टवपुर्युजेव यत्रेशतापरधिया निजमायया वा । सृष्टैरुपाधि भिरसगचितावभीष्टा तस्मिन्ममास्तु रतिरात्मनि लक्ष्मणार्ये ॥२॥प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान्। प्राचां गुरूणा त्हृदयानुरूप कुर्मं सभापर्वणि भावदीपम् ॥३॥ तत्र पूर्वस्मिन्पर्वणि अन्ते शार्ङ्गका ज्ञानबलादेव वह्निमुखा- द्विमुक्ता इत्युक्त तच्च ज्ञान भगवद्भक्तिबलादेव लभ्यत इति प्रतिपादनायेद सभापर्व आरभ्यते । तत्र भक्तावपि रुच्युत्पा- दनार्थं भक्तिबलेनैव पाण्डवानां दिव्यसभालाभाद्यैश्वर्यं द्वेषे णापि भगवच्यानम् भगवत्सायुज्यप्रापकमिति शिशुपालनि- र्याणेन ध्यानमाहात्म्यम् । निरपराधिष्वपि पाण्डवेषु अभक्तानां दुर्योधनादीना द्वेषोत्पत्त्याऽभक्तदोषा । द्यूते द्रौपदीत्राणेन भगवतो भक्तपक्षपातित्वं समर्थानामपि पाण्डवानां सापराधे- ष्वपि दुर्योधनादिषु अप्रकोपेन भक्ताना तितिक्षा चेति भक्त- गुणाश्च दर्शिता । तत्र उपकर्त्रे प्रत्युपकारोऽवश्य कर्तव्य इत्ये तद्दर्शयितु पाण्डवार्थे मयेन वह्नितो मोचितेन अभूतपूर्वा सभा कृतेति तावद्वर्ण्यते ततोऽब्रवीन्मय पार्थमित्यादिना ॥ २ ॥ खाण्डवदाहे कृष्णात् चक्रेण जिघांसत ॥ ३ ॥ विश्व कर्म कृतिसाध्य यस्य स विश्वकर्मा महाकवि शिल्प- पण्डित ॥ ६ ॥ एवं गते प्रत्युपकारार्थं प्राप्ते त्वयि सति ॥ ७ ॥

चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ।
मुहूर्तमिव सदध्यौ किमय चोद्यतामिति ॥ ९
ततो विचिन्त्य मनसा लोकनाथ प्रजापति ।
चोदयामास त कृष्ण सभा वै क्रियतामिति १०
यदि त्व कर्तुकामोसि प्रिय शिल्पवता वर ।
धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ॥ ११
या कृता नानुकुर्वन्ति मानवा प्रेक्ष्य धिष्ठिता ।
मनुष्यलोके सकले तादृशी कुरु वै सभाम् ॥ १२
यत्र दिव्यानभिप्रायान्पश्येम हि कृतास्त्वया ।
आसुरान्मानुषाश्चैव सभा ता कुरु वै मय ॥ १३
वैशपायन उवाच ।
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्य सप्रहृष्टो मयस्तदा ।
विमानप्रतिमा चक्रे पाण्डवस्य शुभा सभाम् ॥
तत कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
सर्वमेतत्समावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ १५
तस्मै युधिष्ठिर पूजा यथार्हमकरोत्तदा ।
स तु ता प्रतिजग्राह मय सत्कृत्य भारत ॥ १६
स पूर्वदेवचरित तदा तत्र विशापते ।
कथयामास दैतेय पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ १७
स काल कचिदाश्वस्य विश्वकर्मा विचिन्त्य तु ।
सभा प्रचक्रमे कर्तु पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ १८
अभिप्रायेण पार्थाना कृष्णस्य च महात्मन ।
पुण्येऽहनि महातेजा कृतकौतुकमङ्गल ॥ १९
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान्पायसेन सहस्रश ।
धन बहुविध दत्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् ॥ २०
सर्वर्तुगुणसपन्ना दिव्यरूपा मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रा ना मापयामास सर्वत ॥ २१

इति श्रीमहा० सभाप० सभाक्रियापर्वणि सभास्थाननिर्णये प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

२

वैशपायन उवाच ।
उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवास जनार्दन ।
पार्थै प्रीतिसमायुक्तै पूजनार्होभिपूजित ॥ १
गमनाय मति चक्रे पितुर्दर्शनलालस ।
धर्मराजमथामन्त्र्य पृथा च पृथुलोचन ॥ २
ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वन्द्य पितृष्वसु ।
स तया मूर्ध्न्युपाघ्रात परिष्वक्तश्च केशव ॥ ३
ददर्शानन्तर कृष्णो भगिनी स्वा महायशा ।
तामुपेत्य हृषीकेश प्रीत्या बाष्पसमन्वित ॥ ४
अर्थ्य तथ्य हित वाक्य लघुयुक्तमनुत्तरम् ।
उवाच भगवान्भद्रा सुभद्रा भद्रभाषिणीम् ॥ ५
तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि स ।
सपूजितश्चाप्यसकृच्छिरसा चाभिवादित ॥ ६
तामनुज्ञाय वार्ष्णेय प्रतिनन्द्य च भामिनीम् ।
ददर्शानन्तर कृष्णा धौम्य चापि जनार्दन ॥ ७

सदध्यौ विचारितवान् ॥ ९ ॥ हे दैतेय हे दानव ॥ ११ ॥ आसुरान्मानुषानित्युपलक्षणम् । देवगन्धर्वादीना मप्यभिप्रायान् । लेपचित्रे लेख्यचित्रे च चतुर्दशभुवनान्तर स्थतत्तज्जातीयस्वाभाविकनानाविधलीलाप्रदर्शनेन मनोवृत्ती पश्येम । यद्दर्शनेन ब्रह्माण्डान्तरवर्ति सर्व वस्तुजात दृष्टप्राय भवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥ विमानप्रतिमेति नाम विमान सदृशीं वा ॥ १४ ॥ पूर्वदेवो वृषपर्वा दानव तस्य चरित बिन्दुसरसि यज्ञकरणादि ॥ १७ ॥ आश्वस्य स्वस्थचित्तो भूत्वा । प्रचक्रमे आरब्धवान् ॥ १८ ॥ किष्कुर्हस्त । सर्वत श्चतुर्दिक्षु ॥ २१ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

२

उषित्वेति ॥१॥ अर्थ्य अर्थादनपेतम् । तथ्य सत्यम् । लघु स्वल्पाक्षर युक्त युक्तिमत् अत एवानुत्तर पूर्वपक्षवदप्रत्याख्येयम्। 'तथ्य पथ्य हित वाक्य गुरु स्वल्पाक्षर मृदु' इति पाठे पथ्य सन्मार्गादनपेत गुरु बह्वर्थम् ॥५॥ स्वजनगामीनि मात्रादिषु स्वबान्धवेषु कुशलसदेशरूपाणि ॥ ६ ॥ भामिनीं दीप्तिमता भाविनीमिति पाठे सद्भावयुक्ताम् ॥ ७॥

ववन्दे च यथान्याय धौम्य पुरुषसत्तम ।
द्रौपदी सान्त्वयित्वा च आमन्त्र्य च जनार्दन ८
भ्रातॄनभ्यगमद्धीमान्पार्थेन सहितो बली ।
भ्रातृभि पञ्चभि कृष्णो वृत शक्र इवामरै ॥ ९
यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुडध्वज ।
कर्तुकाम शुचिर्भूत्वा स्नातवान्समलंकृत ॥ १०
अर्चयामास देवाश्च द्विजाश्च यदुपुङ्गव ।
माल्यजाप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ११
स कृत्वा सर्वकार्याणि प्रतस्थे तस्थुषा वर ।
उपेत्य स यदुश्रेष्ठो बाह्यकक्षाद्विनिर्गत ॥ १२
स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतै ।
वसु प्रदाय च तत प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ १३
काञ्चन रथमास्थाय तार्क्ष्यकेतनमाशुगम् ।
गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यैरायुधैरावृत शुभम् ॥ १४
तिथावप्यथ नक्षत्रे मुहूर्ते च गुणान्विते ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्ष शैब्यसुग्रीववाहन ॥ १५
अन्वारुरोह चाप्येन प्रेम्णा राजा युधिष्ठिर ।
अपास्य चास्य यन्तार दारुक यन्तृसत्तमम् ॥१६
अभीषून्सप्रजग्राह स्वय कुरुपतिस्तदा ।
उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजन सितम् ॥ १७
रुक्मदण्ड बृहद्वाहुर्विदुधाव प्रदक्षिणम् ।
तथैव भीमसेनोपि यमाभ्या सहितो बली ॥१८
पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनै सह ।
स तथा भ्रातृभि सर्वै केशव परवीरहा ॥ १९
अन्वीयमान शुशुभे शिष्यैरिव गुरु प्रियै ।
पार्थमामन्त्र्य गोविन्द परिष्वज्य सुपीडितम् २०
युधिष्ठिर पूजयित्वा भीमसेन यमौ तथा ।
परिष्वक्तो भृश ताभ्यां यमाभ्यामभिवादित ॥२१

ववन्दे चेति । पुरुषसत्तम पुरुषेषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु पञ्चसु । आद्यो व्यवहारत सत्य । उत्तरोत्तरेषा तु पूर्वपूर्वाधिष्ठानत्वात् तत्तदपेक्षया सत्यतरत्वम् । पुच्छ ब्रह्म तु षष्ठ तेषामधिष्ठानभूत मोक्षेऽप्यबाध्यत्वात्सत्तम । ननु कथ सत्तमे अस्थूलमनणु निष्कल निष्क्रिय शान्तम्' इत्यादिश्रुते । सर्वविशेषशून्ये नामरूप वन्दनादिक्रियायोगो घटेतेति चेत् । अत्र ब्रूम । 'कौलिके प्रतिमाद्वारा चैत्रे भोग इवेशता । असङ्गे भूम्नि जावौघ कल्पितोपाधियोगत ॥' अनादौ ससारे जीवेश्वरविभागस्याप्यनादित्वाद्रज्वा भुजङ्ग इव जीवौघस्याविद्यया शुद्धेपि चिदात्मनि ईशसूत्रादिक कल्पितम् । इदमेव ब्रह्मण शरीरमिति । यथा कौलिक प्रतिमा कृत्वा इदमेव चैत्रस्य शरीरमिति भावयति तद्वत् । यथा च प्रतिमाद्वारा चैत्रस्य भोगो भवत्येव शुद्धायामपि चिति जीवौघकल्पितोपाधिद्वारा ईशनादिक भवति । एतावास्तु विशेष । जीवस्य स्वाविद्याकल्पित शरीरान्तरमस्तीति प्रतिमानिमित्तकोपि भोग स्वदेहावच्छेदेनैव जायते न प्रतिमावच्छेदेन । चितस्तु तदभावाद्विभुत्वाच्च परकल्पितोपाध्यवच्छेदेनैव नियन्तृत्वादिक भवति । तच्चाकर्मजत्वाच्चितौ न सज्यते । यथा जीवे भोग यथा वा कल्पितसर्पगत भीषणत्वं रज्वाम् । एव च व्यवहारत ससारस्यायन्तशून्यत्वात् तत्कारणीभूतस्य ईशादेरपि तथात्व वक्तव्य किमुत ईशादिकारणीभूताया कृष्णमूर्ते । तथा हि बीजाङ्कुरतरूपमेषु ईशसूत्रविराट्सु अनन्तबीजगर्भफलोपम श्रीकृष्ण अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायक इति प्रसिद्धम् । अयमेव श्रीमच्छंकरभगवत्पादैर्वेदान्तसारे वनवृक्षदृष्टान्तेन समष्टिव्यष्टिरूपेण स्थूलसूक्ष्मकारणानि प्रतिपाद्य समष्टिवनदृष्टान्तेन प्रतिपादित । शास्त्रेपि अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यत्र य एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदेति ह वै सर्वेभ्य । सम्यो य एव वेद इति नामरूपवन्त आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिन नारायण मुदाहृत्य तस्य ऋक् च साम च गेष्णौ इति नारायणस्य कृत्स्नप्रपञ्चात्मके ऋक्सामे अङ्गुलिपर्वणी इत्युक्तम् । ततोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डाश्रयत्व मूर्ताकृतेर्ब्रह्मणो युज्यते । अयमेव नन्दनन्दनो महामायावी सृष्टिप्रलयकैवल्येषु क्रमापरमे सति जगदिन्द्रजाल स्वमूर्त्या सह तिरोधायापास्तसमस्तविशेष ब्रह्मात्मान प्रापयति कर्मशेषसत्त्वे पुनरुद्भावयति च । तनश्चास्य स्वाविद्याभावादसङ्गत्व पराविद्याकल्पितोपाधिसबन्धप्रतिमाद्या भोक्तृत्ववत् नियन्तृत्व अविद्यायाश्चाद्यन्तशून्यत्वान्नित्यत्व चेति सिद्धम् । ततश्चासङ्गत्वाद्युक्तमस्य पुरुषसत्तमत्व जनगमयितृत्वरूपजनार्दनत्वेन नियन्तृत्वं नियन्तृत्वादेव च 'उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या जनशिक्षार्थं धौम्यवन्दनेन वैदिकमर्यादापरिपालकत्व द्रौपदीसान्त्वनेन च सुहृदनुग्राहकत्व चेत्यादि सर्वं समञ्जसम् । अयमेवार्थो मङ्गलश्लोकाभ्यामस्माभि सगृहीतो न विस्मर्तव्य ॥ ८ ॥ भ्रातॄन् पितृष्वसु पुत्रान् ॥ ९ ॥ तस्थुषा स्थितिमता वर सनातन इत्यर्थ ॥ ११ ॥ अभीषून् रथाश्वरश्मीन् ॥१७॥

योजनार्धमथो गत्वा कृष्णः परपुरंजय ।
युधिष्ठिरं समामन्त्र्य निवर्तस्वेति भारत ॥ २२
ततोऽभिवाद्य गोविन्दं पादौ जग्राह धर्मवित् ।
उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्न्युपाघ्राय केशवम् ॥ २३
पाण्डवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।
गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २४
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
निवर्त्य च तथा कृच्छ्रात्पाण्डवान्सपदानुगान् ॥
स्वां पुरीं प्रययौ हृष्टो यथा शक्रोऽमरावतीम् ।
लोचनैरनुजग्मुस्ते तमादृष्टिपथात्तदा ॥ २६
मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ।
अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने ॥ २७
क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ।
अकामा एव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ॥ २८
निवृत्योपययुस्तूर्णं स्वं पुरं पुरुषर्षभाः ।
स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि त्वरितं द्वारकामगात् ॥ २९
सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतो यायिना तदा ।
दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ।
स गतो द्वारकां विष्णुर्गरुत्मानिव वेगवान् ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

निवृत्य धर्मराजस्तु सह भ्रातृभिरच्युतः ।
सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ३१
विसृज्य सुहृदः सर्वान्भ्रातॄन्पुत्रांश्च धर्मराट् ।
मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृपः ॥ ३२
केशवोऽपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा ॥ ३३
आहुकं पितरं वृद्धं मातरं च यशस्विनीम् ।
अभिवाद्य बलं चैव स्थितः कमललोचनः ॥ ३४
प्रद्युम्नसाम्बनिशठांश्चारुदेष्णं गदं तथा ।
अनिरुद्धं च भानुं च परिष्वज्य जनार्दनः ॥ ३५
स वृद्धैरभ्यनुज्ञातो रुक्मिण्या भवनं ययौ ।
मयोऽपि स महाभागः सर्वरत्नविभूषिताम् ।
विधिवत्कल्पयामास सभां धर्मसुताय वै ॥ ३६

इति श्रीमहाभा० सभाप० सभाक्रियाप० भगवद्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् ॥ १
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
यियक्षमाणेषु पुरा दानवेषु मया कृतम् ॥ २
चित्रं मणिमयं भाण्डं रम्यं बिन्दुसरः प्रति ।
सभायां सत्यसंधस्य यदासीद्वृषपर्वणः ॥ ३
आगमिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत ।
ततः सभां करिष्यामि पाण्डवस्य यशस्विनीम् ॥ ४
मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ।
अस्ति बिन्दुसरस्युग्रा गदा च कुरुनन्दन ॥ ५
निहिता भावयाम्येवं राज्ञा हत्वा रणे रिपून् ।
सुवर्णबिन्दुभिश्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढा ॥

सुपीडितं गाढं यथा भवति तथा परिष्वज्य ॥ २० ॥ संविदं पुनरेष्यामीति निश्चयं कृत्वा ॥ २५ ॥ लोचनैरिति सर्वेन्द्रियाग्राह्यमपि परमात्मानं प्रथमं प्रतिमादिषु संचिन्त्य मनोभिरिति पश्चात्प्रतिमां त्यक्त्वा मनसैव चिन्तयेदित्युक्तम् ॥२६॥ मनसो लये शौरिर्मानसमूर्तिरूपोऽन्तर्दधे अत एव ते अकामा निर्विकल्पसमाधिस्था 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति श्रुतेः यतो गोविन्दे निर्विकल्पे ब्रह्मणि गतं लीनं मानसं येषां ते तथा भूताः ॥२८॥ निवृत्येति समाधिसुखानुभवानन्तरं व्युत्थानं व्यनितम् ॥ २९ ॥ स गतेति पाठे गत्वा शीघ्रगमनशीलः गमेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्वनिप्। अनुदात्तोपदेशेति अनुनासिकलोपे ह्रस्वस्येति तुगागमः ॥ ३० ॥ कल्पयामास एवमेव करिष्यामीति मनसि विचारयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति सभा० नैलकण्ठीये भारतभा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

अथेति ॥१॥ भाण्डमिव भाण्डं मूलधनं विचित्ररत्नोपादानद्रव्यं कृतं हिङ्गुलादिवर्णैर्निर्मितं मणिमयं मणिप्रचुरं येन। कृत्रिममयूरादीनां चन्द्रकलोचनादीनि क्रियन्ते ॥३॥ राज्ञा वृषपर्वणा निहिता सा इदानीमप्यस्तीति भावयामि योज्यम् ततोऽर्वाक् भीमसेनं विना तदुद्यमनयोग्यस्य पुंसोऽजातत्वादिति भावः। भारसहा गदान्तरेण संनिपाते सत्यविचाल्या यतो दृढा ॥६॥

पद्मसौगन्धिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ।
पुष्पितैः पङ्कजैश्चित्रां कूर्मैर्मत्स्यैश्च काञ्चनैः ।
चित्रस्फटिकसोपानां निष्पङ्कसलिलां शुभाम् ३१
मन्दानिलसमुद्धूतां मुक्ताबिन्दुभिराचिताम् ।
महामणिशिलापट्टबद्धपर्यन्तवेदिकाम् ॥ ३२
मणिरत्नचितां तां तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः ।
दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात्प्रपतन्त्युत ॥ ३३
तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
आसन्नानाविधा लोलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥
काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३५
जलजानां च पद्मानां स्थलजानां च सर्वशः ।
मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान्स्म निषेवते ॥ ३६
ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
निष्ठितां धर्मराजाय मयो राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३७

इति श्रीमहाभा० सभाप० सभाक्रियापर्वणि सभानिर्माणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रवेशनं तस्याः चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
अयुतं भोजयित्वा तु ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ १
साज्येन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च ।
भक्ष्यैर्मूलैः फलैश्चैव मांसैर्वाराहहारिणैः ।
कृसरेणाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्वशः ॥ २
मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप ।
चोष्यैश्च विविधैः राजन्पेयैश्च बहुविस्तरैः ॥ ३
अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ।
तर्पयामास विप्रेन्द्रान्नानादिग्भ्यः समागतान् ॥४
ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः पुनः ।
पुण्याहघोषस्तत्रासीद्दिवस्पृगिव भारत ॥ ५
वादित्रैर्विविधैर्दिव्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च ॥ ६
तत्र मल्ला नटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा ।
उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ७
तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि ८
सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह आसते ।
आसांचक्रुर्नरेन्द्राश्च नानादेशसमागताः ॥ ९
असितो देवलः सत्यः सर्पिर्माली महाशिराः ।
अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥ १०

पद्मसौगन्धिकवतीं । पद्माकारैः सौगन्धिकैः पद्मरागैर्युक्ताम् । पद्मरागमयपद्मामित्यर्थः । 'सौगन्धिकं तु कल्हारे पद्मरागे च ' इति मेदिनी । हैमसौगन्धिकवतीमिति पाठः स्पष्टार्थः । पुष्पितैर्विकसितैः । निष्पङ्केति विद्यमानमपि सलिलमतिस्वच्छत्वात् आशयरूपेणैव प्रकाशते न स्वरूपेण स्फटिकजपाकुसुमवत् । अनेन तत्र स्थलभ्रमकारणमुक्तम्॥ ३१॥ मन्दानिलेन समुद्धूता समुच्छलितबिन्दुम् । अत एव सर्वतः प्रसृतनालिनीपत्रेषु मुक्तातुल्यैर्जलबिन्दुभिः आचितां व्याप्ताम् । महामणिमयाः शिलापट्टाः दीर्घचतुरस्रपाषाणाः तैर्बद्धा पर्यन्ते समीपे चतुर्दिक्षु वेदिका यस्यास्ताम् ॥३२॥ मणिरत्नचितां तां नलिनीं तु अभ्येत्य अधिगत्य ज्ञात्वा । अयं भावः अदृष्टपूर्वैरतिभास्वरैः पत्रनालपुष्पैराच्छन्नत्वात्सलिलस्य काचमय्यावैदूर्यमणिमय्या वा भुवि कृत्रिमाण्येव कमलादीनीति भ्रमान्मणिरत्नचिताभूमिरेवेयमिति तां नलिनीं ज्ञात्वा स्थलभ्रमाज्जले पतन्तीति॥ ३३॥ तां सभां अभितः इति कर्मप्रवचनीययोगात् द्वितीया । तस्याः सभायाः समन्ततः इत्यर्थः ॥३४॥ पुष्करिण्यस्तटाकाः ॥ ३५ ॥ परिचतुर्दशैः चतुर्दशाधिकैः ॥ ३७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

ततः इति ॥ १ ॥ कृसरेण तिलमिश्रौदनेन । 'ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्तितः । तिलकल्कान्विनिक्षिप्य श्रितो वा कृसरो भवेत्' इति गृह्यविदः । जीवन्त्या पाकविशेषेण । ओदनस्यैव यवनभाषया 'बिरिंजि' इत्युच्यते शाकविशेषेणेत्यन्ये ॥ २ ॥ अहतैः अनुपभुक्तैः ॥ ४ ॥ दैवतानि द्वारादिषु स्थानेषु पितामहादीनि। 'द्वारे पितामहं विद्यात्' इति गृह्यात् ॥६॥ मल्ला बाहुयोधिनः झल्ला लकुटयोधिनः ॥ ७ ॥

बको दाल्भ्य स्थूलशिरा कृष्णद्वैपायन शुक ।
सुमन्तुर्जैमिनि पैलो व्यासशिष्यास्तथा वयम् ॥
तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षण ।
अप्सुहोम्यश्च धौम्यश्च अणीमाण्डव्यकौशिकौ ॥
दामोष्णीषस्त्रैवलिश्च पर्णादो घटजानुक ।
मौञ्जायनो वायुभक्ष पाराशर्यश्च सारिक ॥ १३
बलिवाक सिनीवाक सत्यपाल कृतश्रम ।
जातूकर्ण शिखावांश्च आलम्ब पारिजातक ॥
पर्वतश्च महाभागो मार्कण्डेयो महामुनि ।
पवित्रपाणि सावर्णो भालुकिर्गालवस्तथा ॥ १५
जङ्घाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगस्तथा भृगु ।
हरिबभ्रुश्च कौण्डिन्यो बभ्रुमाली सनातन ॥ १६
काक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोथ गौतम ।
पैङ्गयो वराह शुनक शाण्डिल्यश्च महातपा १७
कुक्कुरो वेणुजङ्घोथ कालाप कठ एव च ।
मुनयो धर्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रिया १८
एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगा ।
उपासते महात्मान सभायामृषिसत्तमा ॥ १९
कथयन्त कथा पुण्या धर्मज्ञा शुचयोऽमला ।
तथैव क्षत्रियश्रेष्ठा धर्मराजमुपासते ॥ २०
श्रीमान्महात्मा धर्मात्मा मुञ्जकेतुर्विवर्धन ।
सङ्ग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ २१
कक्षसेन क्षितिपति क्षेमकश्चापराजित ।
कम्बोजराज कमठ कम्पनश्च महाबल ॥ २२
सतत कम्पयामास यवनानेक एव य ।
बलपौरुषसपन्नान्कृतास्त्रानमितौजस ।
यथासुरान्कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ २३
जटासुरो मद्रकाना च राजा
कुन्ति पुलिन्दश्च किरातराज ।
तथाङ्गवाङ्गौ सह पुण्ड्रकेण
पाण्ड्योड्रराजौ च सहान्ध्रकेण॥ २४
अङ्गो वङ्ग सुमित्रश्च शैब्यश्चामित्रकर्शन ।
किरातराज सुमना यवनाधिपतिस्तथा ॥ २५
चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च य ।
श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागध ॥ २६
सुकर्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्शन ।
केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोथ कृतक्षण ॥ २७
सुधर्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबल ।
अनूपराजो दुर्धर्ष क्रमजिच्च सुदर्शन ॥ २८
शिशुपाल सहसुत करूषाधिपतिस्तथा ।
वृष्णीना चैव दुर्धर्षा कुमारा देवरूपिण ॥ २९
आहुको विपृथुश्चैव गद सारण एव च ।
अक्रूर कृतवर्मा च सत्यकश्च शिने सुत ॥ ३०
भीष्मकोथाकृतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्यवान ।
केकयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकि ॥ ३१
केतुमान्वसुमाश्चैव कृतास्त्रश्च महाबल ।
एते चान्ये च बहव क्षत्रिया मुख्यसमता ॥३२
उपासते सभाया स्म कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
अर्जुन ये च सश्रित्य राजपुत्रा महाबला ॥ ३३
अशिक्षन्त धनुर्वेद रौरवाजिनवासस ।
तत्रैव शिक्षिता राजन्कुमारा वृष्णिनन्दना ॥३४
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकि ।
सुधर्मा चानिरुद्धश्च शैब्यश्च नरपुङ्गव ॥ ३५
एते चान्ये च बहवो राजान पृथिवीपते ।
धनजयसखा चात्र नित्यमास्ते स्म तुम्बुरु ॥३६
उपासते महात्मानमासीन सप्तविंशति ।
चित्रसेन सहामात्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥३७
गीतवादित्रकुशला साम्यतालविशारदा ।
प्रमाणेथ लये स्थाने किन्नरा कृतनिश्रमा ॥ ३८
सचोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वसहितास्तदा ।
गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्याय मनस्विन ॥३९
पाण्डुपुत्रानृषींश्चैव रमयन्त उपासत ।
तस्या सभायामासीना सुव्रता सत्यसगरा ४०
दिवीव देवा ब्रह्माण युधिष्ठिरमुपासते ॥ ४१

इति श्री महाभा० सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥
समाप्त सभाक्रियापर्व ।

कालकेया कालकाया अपत्यानि असुरा ॥२३॥ रौरवाजिनवासस मृगचर्मपरीधाना ॥३४॥ सप्तविंशतिश्चित्रसेनाद्या गन्धर्वगणा ॥३७॥ साम्य तालविशेष शपेत्यपि पाठ शपा दक्षिणहस्तप्रहातनालविशेष 'शपा दक्षिणपातस्तु वामे ताल इति स्मृत ' इत्युक्ते । प्रमाण गीतवाद्यतालाना ध्वनिसाम्ये लये द्रुतमध्यविलम्बिते स्थाने उर शिर कण्ठादौ ॥ ३८ ॥
इति सभाप० नैलकण्ठीये भारतभा० चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

लोकपालसभाख्यानपर्व ।

५

वैशपायन उवाच ।

अथ तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १

वेदोपनिषदा वेत्ता ऋषि सुरगणार्चित ।
इतिहासपुराणज्ञ पुराकल्पविशेषवित् ॥ २
न्यायविद्धर्मतत्त्वज्ञ षडङ्गविदनुत्तम ।
ऐक्यसयोगनानात्वसमवायविशारद ॥ ३

५

अथ तत्रोपविष्टेष्विति । अत्र नारदो युधिष्ठिर प्रश्नमुखेन राजधर्माननुशास्ति ॥ १ ॥ तत्र शास्तु स्वरूप तावत् व्याचष्टे । अस्यापि कणिकतुल्यता माभूदिति वेदोपनिषदा वेत्तेति । वेदा ऋग्यजु सामाथर्वाण । उपनिषदो रहस्यविद्या श्चतुर्विधा । तत्र कर्माङ्गावबद्धोपासन 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर' इत्यादि शास्त्रविहितं कर्माङ्गेष्वश्वादिषु विराड् दृष्टिकरणम् । प्रतीकोपासन 'अन्न ब्रह्मेत्युपासीत आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश' इत्यादित्यादिमूर्तिषु ब्रह्मदृष्टिकरणम् । अहग्रहोपासन 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अह वै त्वमसि इति श्रुति हरिणात्मनो देवतायाश्चाभेदचिन्तन ज्ञान ब्रह्मात्मानुभव । वेदाना कर्मप्रतिपादकाना तदन्तर्गतानामुपनिषदा च वेत्ता पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता । अत एव ऋषि गन्ता फल प्रति वेदो क्तकृत्स्नफलभागी । कृतानुष्ठानत्वात् । अत एव सुरगणार्चित इतिहासपुराणे प्रसिद्धे पुराकल्प बहुकर्तृकमन्वाख्यान 'देवासुरा सयता आसन्'इत्यादिक वेदोक्तम् विशेष एककर्तृकमन्वाख्यान परिकृत्याख्य 'हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजाऽपुत्र आस' इत्यादि तस्य योगबलात् प्रत्यक्षदर्शी ॥२॥ न्याय पञ्चाङ्गम धिकरणम् यथा विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। सगति श्चेति पञ्चाङ्ग शास्त्रेऽधिकरण विदु ' अत्र यूपस्य स्वरु करो तीति वाक्य विषय । तत्र षष्ठी यूपसबन्धीतिकर्तव्यतालक्ष णार्था । उत यूपावयवलक्षणार्थेति सदेहो विशय । एतावेव पूर्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । कल्पनालाघवानुग्रहादुत्तर सिद्धान्त । फल अनुष्ठानभेद । पूर्वपक्षे तक्षणाष्टाश्रीकरणादिना काष्ठा न्तर यूपसदृश निर्मातव्यम् । सिद्धान्ते एकदेशस्य पृथक्करण मात्रमिति। इदमेव पञ्चक मोक्षधर्मेषूक्तम् ।'सूक्ष्म साख्य क्रमौ चोभौ निर्णय सप्रयोजन । पञ्चैतान्यनुजानीहि वाक्यमि त्युच्यते बुधै ॥ ' इति सूक्ष्म गहनार्थत्वाद्विषय । साख्य एव मेव वेति विचार । क्रम अतिक्रम । सिद्धान्तस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थ । निर्णय सिद्धान्त । प्रयोजन फलमिति वाक्य वाक्यार्थनिर्णयोपाय । एव पूर्वोत्तरमीमासाधिकरणानि न्याय तद्वित् । धर्मज्ञ मन्वादिप्रणीतशास्त्रतत्त्वज्ञ । षडङ्ग वित् । शिक्षा कल्पो व्याकरण छदोविचितिर्निरुक्त ज्योतिषमिति षड्वेदाङ्गानि । अनुत्तम अत्युत्कृष्ट । ऐक्यसयोगना नात्वसमवायविशारद । ऐक्यादित्रय सर्वेष्वपि शास्त्रेषु समा नम् । यथा मीमासायां समिधो यजतीत्यादि प्रयाजाद्यङ्गवा क्याना दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति महावाक्येनैक वाक्यत्वमैक्यम् । सयोगनानात्व सयोगपृथक्त्वम् । यथा दध्ना जुहोतीति वाक्यान्नित्यमपि दधि दध्नेन्द्रियकामस्येति वाक्या न्तरेणेन्द्रियार्थमपि पृथग्विधीयते तेन द्वयमपि युगपद्दध्ना साध्यत इति । समवाय एकस्मिन्कर्मण्यनेकेषा धर्माणा सनिपात । यथा इष्टिपशुसोमात्मके राजसूये इष्ट्यादीना दर्शादित्रिकद्वय स्येव साक्षात्परमापूर्वजनकत्वे उपनिपात न त्वङ्गानामिव पर परया परमापूर्वोपकारकत्वम्। यद्वा 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन' इति आत्मविवि दिषोत्पादकापूर्व वेदानुवचनादीनामेककार्यकारित्वलक्षणमै क्यम्। नन्वेककर्माङ्गत्वाभावे कथमेषामैक्य अत आह। सयोग नानात्वेति । स्वस्ववाक्योत्पन्नाना पृथक्फलानामप्येषा सयोग पृथक्त्वन्यायेन विविदिषार्थत्वमपि युक्तमेवेत्यर्थ । नन्वेषा समुच्चितानामेककार्यकारित्वे समुच्चयासभव । राजसूया दीना ब्राह्मणाद्यनुपयोगित्वात् । प्रत्येक चेदितरवैयर्थ्यमि त्याशङ्क्याह समवायविशारद इति । समवाय यथाधिकार कर्मसबन्ध । अयमर्थ ब्राह्मणादीना राजसूयादिष्वनधिका रान्न तत्प्राप्ति । विविदिषाया पापनिवृत्तिफलकैर्नित्यैरेवो त्पत्तेर्न तदर्थ फलतो निषिद्धाना श्येनादीनां प्राप्ति । अत एव हेतुद्वयात्पवित्रेष्ट्यादिक काम्यमपि न निवार्यते। नित्या नामपि न सर्वेषा समुच्चय । विविदिषाख्यदृष्टफलकत्वात् । तस्मान्न सर्वकर्मसमुच्चयो नापीतरवैयर्थ्यमिति । एवरूप एव समुच्चयोऽत्र समवायशब्दार्थ । अस्मिन्नर्थे विशारद विवेकसमर्थ । यद्वा ऐक्य साधर्म्यात्पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वेन रूपेण । सयोगनानात्व असाधारणधर्मसबन्ध तेन पृथिवी त्वजलत्वादिरूपेण भेदोपि। समवाय शरीरे पञ्चानामपि भूताना मेलक एतेषा तत्त्व साधर्म्यं वैधर्म्यं सकर च ज्ञातु कुशल इत्यर्थ ॥ ३ ॥

वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः ।
परापरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः ॥ ४
पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ।
उत्तरोत्तरवक्ता च वदतोपि बृहस्पतेः ॥ ५
धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतनिश्चयः ।
तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामतिः ॥ ६
प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
साङ्ख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सुः सुरासुरान् ७
सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।
षाड्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ८

न केवलं ज्ञातुमेव कुशलः किं तु वक्तुमित्याह । वक्तेति । वक्तापि समानाधिकरण एवेत्याह प्रगल्भ इति । असंबद्धप्रलापी नेत्यर्थः । यतः मेधावी ऊहापोहकुशलः । तादृशोपि स्मृतिमान् । अधीतं न नाशितवानित्यर्थः । नयवित् दायविभागादिव्यवहारवित् । कविः अनागतदर्शी । परापरविभागज्ञः परापरयोर्ज्ञानकाण्डकर्मकाण्डयोर्विभागं यथायोग्यं शिष्येषु विभजन् तज्ज्ञः । यतः प्रमाणकृतनिश्चयः प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमादि । तच्च द्विविधं लौकिकमलौकिकं च । आद्यं घटवह्निस्वर्गादिविषयम् । द्वितीयं निर्विशेषात्मवस्तुतत्त्वविषयम् । तथा हि अहंकारादिकमात्मनि सुषुप्त्यादावदृष्टत्वान्मिथ्येति तत्र प्रत्यक्षं सुप्तो निर्विशेषत्वम् । तथा द्रष्टृदृश्यौ एकोपादानकौ भास्यभासकत्वात् श्रोत्रशब्दवत् भास्यभासकौ च दृश्यद्रष्टारौ तस्मादेकोपादानकौ यौ न तथा तौ नैकोपादानकौ यथा शब्दघ्राणाविति व्यतिरेकतो वा साध्यसिद्धौ सत्यां उपादानोपादेययोरभेदाद्दृङ्मात्रवस्तुतत्त्वमिति सिद्ध्यति । अनुमानादप्यात्मनो निर्विशेषत्वं घटज्ञानं पटज्ञानमिति दर्शिविशेषदर्शनानुभवस्य घटाकाशादिवदौपाधिकत्वात् । तथागमोपि आत्मनो निर्विशेषत्वे प्रसिद्धः 'अस्थूलमनणु निर्गुणं निष्क्रियम्' इत्यादि ॥४॥ नन्वनुमानबलात् चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षं यजमानः प्रस्तर इत्यादिरागमश्च शिथिलीक्रियते । अनुमानमपि नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खवदित्यादिकं 'नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्' इत्यागमेन तथा च सर्वमपि प्रमाणं सदोषमतस्तत्र कृतनिश्चयत्वं दूरापेतमित्याशङ्क्याह । पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् । तत्र परं बोधयितुं प्रवृत्तस्यानुमानवाक्ये प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवाः । तत्र पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमादिति हेतुः । यथा महानस इति दृष्टान्तः उदाहरणम् । धूमवांश्चायं इत्युपनयः । तस्माद्वह्निमानिति निगमनम् । अस्मिन्वाक्ये गुणोऽनुकूलतर्कः यदि वह्निमान्न स्यात्तर्हि धूमवानपि न स्यात् । दोषः हृदो वह्निमानित्यादावित्याश्रयासिद्धिप्रभृतिः । तावुभौ वेत्तीति तथा । तथा चानुमानं प्रत्यक्षागमौ शिथिलीकरोतु श्रीह्निमसूरादौ शुचित्वाशुचित्वविभागस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । तत्रानुकूलतर्काभाव एवानुमानबाधको न त्वागम इति स्थितम् । तथा च लौकिकप्रमाणाधिकारिणे अपरं कर्मकाण्डमेव विभजते इतरस्य इतरदिति विवेकः ॥ ५ ॥ यथावत्कृतनिश्चयः । लौकिकानां प्रमाणानां प्रामाण्यमादाय धर्मार्थकामानां पुरुषार्थत्वनिश्चयः । इतरेषां प्रामाण्यमुपजीव्यमनुपमृद्य मोक्षस्यास्य पुरुषार्थत्वनिश्चयः । तदा लौकिकप्रमाणबाधात् । वेदा अवेदा इति श्रुतेः । लौकिकं तद्वद्वेदः प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ' इत्यभियुक्तोक्तेश्च । आत्मनिश्चयादर्वागेवेति शेषः आ आत्मनिश्चयादिति वा छेदः । महामतिः आत्मज्ञः । 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति तस्यैव सार्वज्ञ्यश्रुतेः ॥६॥ साङ्ख्ययोगविभागज्ञः । साङ्ख्यं वेदान्तविचारः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः अनयोर्विभागः । उपयोगः । तत्र श्रवणात्मको वाक्यार्थविचारः प्रमाणगतासंभावनानिवृत्त्युपयोगी । मननाख्यः श्रुतस्यार्थस्य तर्केणानुसन्धानरूपो विचारः प्रमेयगतां संभावनां निवृत्त्युपयोगी । अद्वैतमेव वेदो वदति युक्तियुक्तं चैतदेवेति साङ्ख्यविभागः । निदिध्यासनापरपर्यायो योगः अनात्मसु देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपां विपरीतभावनां निवर्त्य ज्ञातृज्ञानज्ञेयाभाववन्तं दृङ्मात्रप्रत्ययगोचरयतीति योगविभागः । ये तु 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ' इति वासिष्ठवचनमुदाहृत्य चित्तनाशरूपात्मदर्शनस्य द्वावुपायाविति वदन्ति । 'तेषां तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरोधः । सवादिभ्रमवद्योगोपि ज्ञानं जनयित्वैव फलद इति चेत्तस्योपसर्जनत्वं कर्मणामिव स्यात्तथा च नोपायान्तरं योग इत्यापतति । वासिष्ठवाक्यं तु क्रमभेदमाह न तूपायभेदम् । तथा च कृतोपास्तेर्योग उपसर्जनं वाक्यार्थसंभवं ज्ञानं प्रधानम् । अकृतोपास्तेस्तु ज्ञानमुपसर्जनं योगः प्रधानम् । यथा दृष्टगोपिण्डस्यापि अगृहीतशब्दार्थसंगतिकस्य इयं गौरिति वाक्यमेव गवाज्ञानतुत् न चक्षुस्तेन विषयीकृतेपि गोपिण्डे गोबुभुत्सानुवृत्तेः । एवं साक्षात्कृतत्वपदार्थस्यापि तत्त्वमसीति वाक्यमेव संसारानर्थमूलब्रह्माज्ञानस्य निवर्तकं न मनः तेन दृष्टेपि त्वमर्थे ब्रह्माज्ञानानुवृत्तिदर्शनात् । एवं सास्नादिमती गौरिति लक्षणतो ज्ञातगोपदार्थस्यापि गोपिण्डदर्शनमेव गोबुभुत्सानिवर्तकं न तु वाक्यम् । तथा श्रवणादिना ज्ञानब्रह्मपदार्थ

युद्धगान्धर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा ।
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनिः ॥ ९
लोकाननुचरन्सर्वानागमत्तां सभां नृप ।
नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ १०
पारिजातेन राजेन्द्र पर्वतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥ ११
सभास्थान्पाण्डवान्द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः ।
जयाशीर्भिस्तु तं विप्रो धर्मराजानमार्चयत् ॥ १२
तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ॥ १३
अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ।
तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ॥ १४
गां चैव मधुपर्कं च संप्रदायार्घ्यमेव च ।
अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ १५
तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।
सोऽर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ।
धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ १६

नारद उवाच ।

कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः ।
सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ १७
कच्चिदाचरितां पूर्वैर्नरदेव पितामहैः ।
वर्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्मार्थसहितां त्रिषु ॥ १८

स्यापि योगादेव दर्शनं न तु वाक्यात् तेन तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामाति मनसैवानुद्रष्टव्यमिति च शब्दमनसो ज्ञानस्करणत्वानुवादकश्रुत्योर्व्यवस्था सिद्ध्यति । तदिदमुक्तमाख्ययोगविभागज्ञ इति । विभागो हि द्वयो समुच्चिये ककार्यकारित्वे सति सभवति न तु व्रीहियववद्विकल्पेक्का र्यकारित्वे इत्यास्तां तावत् । 'साख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । एवं ब्राह्म्या विद्यया सपन्नत्वमुक्त्वा राजयोगविद्यान्तरसपत्तिमप्याह । निर्विवित्सुः सुरासुरानित्यादिना । निर्विवित्सुः विवित्सुर्विचारं कर्तुमिच्छुः निर्विवित्सुस्तद्विरोधी उभयेषां वीप्रमोषणेन कलहप्रवर्तक । यद्वा निर्वेदो युद्धादुपरतिस्तं कर्तुमिच्छुः लोकनाशभयादित्यर्थः । एतेन भेदाभिज्ञत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥ सधिवित् साम विग्रहो निग्रहो दण्ड इत्यर्थः । अनुमानविभागवित् । स्वपरशक्तिबलाबलेऽनुमानतो निश्चित्य विभाग विभजनं परामात्यादिभ्यो धनप्रदानं तद्वित् । अनुमाय विभागविदिति गौडाः पठन्ति । एवं च नातिशास्त्रप्रसिद्धोपायचतुष्टयाभिज्ञत्वं उक्तम् । षाड्गुण्यविधियुक्तश्च षड्गुणाः सधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्याः त एव षाड्गुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । तस्य विधिः अज्ञातज्ञापनं तेन युक्त । सर्वदा विजिगीषुभ्य षाड्गुण्यादिकमुपादिशति स्वस्य निःशत्रुत्वेऽप्याधिकारिकत्वात् । तत्र सधिविग्रहौ प्रत्येकं द्विविधौ । प्रबलदुर्बलयोर्विजिगीषावतो समभूमौ युद्धप्रसंगे आद्यो विग्रहमिच्छति दण्डेनैव । परः सधिमिच्छति दानेनेति । तयोरेव दुर्बलोऽभेद्यदुर्गाश्रितश्चेद्बलवतापि सह देशोल्लुण्ठनादिना विग्रहमिच्छति । इतरस्तु तेन सहाल्पकरग्रहेणापि सधिमेवेच्छति । तथा च दुर्बलद्वारकौ सन्धिविग्रहावन्यौ प्रबलद्वारकावन्यौ । तदिदमुक्तं रामायणे 'द्वियोनी सधिविग्रहौ' इति तत्र प्रबलयोनिविग्रहः यानासनयो प्रयोजक । दुर्बलयोनिः सधिर्द्वैधीभावसमाश्रययो । तथोक्तं कामन्दकीये । 'सधेश्च विग्रहस्यापि द्वैगुण्यं संप्रचक्षते । यानासने विग्रहस्य रूपं सधेः परं द्वयम्' इति । द्वौ गुणभूतौ यस्य स द्विगुणः । स च स च तौ तयोर्भावो द्वैगुण्यं तत्र यानं विजिगीषोररिं प्रति यात्रा । आसनं कदाचिच्छक्तिप्रतिबन्धे च तत्रैव शत्रोर्दुर्गमावेष्ट्य तत्र धान्यादिप्रवेशनं प्रतिबध्नतावस्थानम् । बलवता विग्रहे बलवत्तरेण तच्छत्रुणा सार्धं कृत्वा उभयत्र दासोऽस्मीति वाचैवात्मसमर्पणं कर्तव्यं न कर्मणेति स द्वैधीभाव । यथोक्तं तत्रैव 'बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षित' इति । आरणां पीड्यमानस्य बलवद्दुर्गभूपालाद्याश्रयणं समाश्रय । एवं चोपायान्तर्गतौ सधिविग्रहावन्यौ षाड्गुण्यान्तर्गतौ चान्याविति न पुनरुक्तिः ८ युद्धगान्धर्वसेवी तदुभयप्रिय इत्यर्थः । सर्वत्र सर्वासु विद्यासु सर्वेषु कर्मसु च अप्रतिघः अप्रतिहतः पूर्णशक्तित्वात् । अन्यैः अमग वकारुण्यादिभिः मुनिः आत्मतत्त्वानुसधानवान् ॥ ९ ॥ आगमत् आगतवान् ॥ १० ॥ आर्चयत् पूजितवान् १२ ॥

कच्चिदर्थाश्च कल्पन्त इति कच्चिदिति कामप्रवेदने स्वाभिप्रायाविष्करणे त्वदीया अर्थाः स्वकार्यं यागदानकुटुम्बभरणादौ समर्था भवन्त्विति ममाभिप्राय इत्यर्थः । एवं करिष्यामि यथेतत्कामित्यन्ते राज्ञाङ्किनत्वादुपदेशपरोऽयं ग्रन्थ इत्यवसीयते । अथधर्मकामेमोक्षान् त्वदीयान् आवेदितानिच्छामीति क्रमेण पादचतुष्टयार्थं कच्चिदिति सर्वत्र सबन्धनीयम् । तत्रापि मनश्चान्तरात्मनि प्रणिधीयमानं प्रतिहन्यते कल्यन्तरैर्विषयोपपादार्थं ॥ १७ ॥ त्रिषु उत्तमाधममध्यमेषु ऋत्विक्पुरोहितादिषु धर्मेण सहितां वृत्तिं वर्तसे दण्ड्यद्वेष्यादिषु अधनमहिता प्रजासु पालनपड्भागहाराभ्यां धर्मार्थसहितामिति विवेक धमार्था च धर्मार्थौ चेति द्वन्द्वैकशेष तैः सहितामिति समास ॥ १८ ॥

कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा ।
उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ १९
कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सदा वरद सेवसे ॥ २०
कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायास्तथानघ ।
बलाबलं तथा सम्यक्चतुर्दश परीक्षसे ॥ २१
कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ।
तथा सन्धाय कर्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ २२
कच्चित्प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ ।
आढ्यास्तथा व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वशः ॥

कच्चिदर्थेनेति । अर्थलोभाद्धर्मबाधो नीचानां धर्मलाभादर्थबाधो विरक्तानां कामेन प्रीतिसारेण तात्कालिकसुखाभासप्रदर्शनबलेन मोहयता धर्मार्थयोर्बाधः कामुकानां प्रसक्तः त्वयि राज्यप्रतिकूलानां नीचत्वविरक्तत्वकामुकत्वानामभावमिच्छामार्थः ॥ १९ ॥ परस्परविरोधिनामेषां कथमेकेनानुष्ठानमित्याशङ्क्य कालभेदेनेत्याह । कच्चिदर्थमिति । 'पूर्वाह्णे चाचरेद्धर्मं मध्याह्नेऽर्थमुपार्जयेत् । सायाह्ने चाचरेत्काममित्येषा वैदिकी श्रुतिः' इति दक्षोक्तकालव्यवस्थामास्थाय त्रिवर्गं सेवसे इत्यर्थः । सदा वरदेति सम्बोधनेन परानुग्रहरूपो धर्मः सर्वस्मिन्नपि काले कर्तव्य इति सूचयति। समामिति पाठे अवैषम्येण आत्मसाम्येनेत्यर्थः ॥ २० ॥ कच्चिद्राजेति षड्गुणाः 'वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः' इति नारदस्तुतौ सूचिता वक्तृत्वादयः । अत्र राजगुणेषु वक्तृत्वं चारामात्यादिषु यथायोग्यं कार्योपदेशकौशलम् । प्रागल्भ्यं शत्रुदमनादौ उत्कर्षप्रदर्शनम् । मेधावित्वं तर्ककौशलम् । स्मृतिमान् कविरिति च अतीतानागतयोः परामर्शित्वम् । नयविदिति नीतिशास्त्रवित्त्वम् । एतैः राजगुणैरुपायान्बलाबलं अन्यांश्चतुर्दश त्वं परीक्षसे इति योजना। हे अनघ चतुर्दशभी राजदोषैर्वर्जित ते च वक्ष्यन्ते ' नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ।मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ॥ कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ज्ञात ॥ नास्तिक्यं परलोकापलापः । प्रमादोऽनवधानता । दीर्घसूत्रता चिरक्रियत्वम् । पञ्चवृत्तिता पञ्चेन्द्रियपरवशताम् । अर्थानां प्रयोजनानां एकचिन्तनं एकेनैव चिंतनम् । अनर्थज्ञैः विपरीतार्थदर्शिभिः सह चिन्तनं मन्त्रः । मङ्गलं उत्सवः । आदिपदाद्देवपूजादि तस्याप्रयोगमननुष्ठानम् । प्रत्युत्थानं च सर्वतः युगपत्सर्वदिग्व्यवस्थितशत्रूद्देशेन दण्डयात्रेति तदर्थः । यद्वा अथ परान् जयमलं विंशतिवर्गस्तद्रहितः । स च कामन्दकीये उक्तः । बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वपि सक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः । अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तो कालेन यश्च सः ॥ सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सार्धं न कुर्वीत विग्रही स्यात्तु केवलम् ' इति। उपायाः सप्त सामदानभेददण्डमन्त्रौषधेन्द्रजालाख्याः ॥ बलाबलं स्वपरपक्षयोः साम्यं परस्य हीनता स्वस्य वा हानतेति त्रिविधम् । यथायोगं बुद्ध्यादिभिः सामाद्यः पराक्षणायां । किमनेन शत्रुणा साम कर्तव्यं न वा । कर्तुमारब्धं चेत् सिध्यति न वा । सिद्धं चेत् ते कुशलं नवेति चारप्रेषणादिना च बलाबलप्रभृतिकं परीक्षणीयम् । तथा चतुर्दश देशादयोपि परीक्षणीयाः । ते च नीतिशास्त्रोक्ताः । देशो दुर्गं रथो हस्तिवाजियोधाधिकारिणः । अन्तःपुरान्नगणना शास्त्रलेख्यधनासवाः ॥ परीक्ष्या नृपैस्तेषां चतुर्दश नरेश्वरैः इति। योधाः शूराः अधिकारिणः देशपालदुर्गपालसेनापत्याद्यः गणना अश्वरथधनादीनां संख्या । लेख्यं आयव्ययनिर्णयाय सर्वस्य पत्रारोहकरणम् । धनं पर्याप्तमपर्याप्तं चेति विचार्यम् । आसवा मद्यवदपकारिणः प्रच्छन्नशत्रवः असव इति पाठे असुर्बलमित्यर्थः । बलाबलेन सम्यक्त्वमिति स्वाय परस्य च देशादिकं उक्तविधिना बलाबलेन युद्धचारैश्च पराक्षणायमित्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदेवाह कच्चिदात्मानमिति । आत्मानं प्रबलं परान् दुर्बलान्परीक्ष्य मे वशे राज्यं तथा विपरीते जयमूलस्य कोशस्य वृद्धये सन्धाय परैः सह साम कृत्वाऽष्टौ कर्माणि। कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरकरादानं शून्यानां च निवेशनम् अष्ट संधानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिः इति शास्त्रोक्तानि सेवसे। कुञ्जरबन्धनं बहुभक्षकत्वात्तेषां यथाविभागं ग्रामाणां वनैरेव ग्रामे ग्रामे पोषणार्थं बन्धनम् । खनाकरला गुत्पत्तिस्थानं आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानमितिभेदः । खननमात्रेण धमनादिनाऽभिमुखीकरणेन च तयोस्तल्लाभहेतुत्वात् ॥ २२ ॥ कृष्यादिनापि कोशवृद्धिः स्वाम्यादिप्रकृतिमन्त्रस्य परैर्धनादिना मोहने कृते सति न भवतीत्यत आह कच्चित्प्रकृतयः इति । सप्त स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोपि च' इति कोशोक्ताः ।तत्र स्वामिरूपा प्रकृतिः सप्तविधा। 'दुर्गाध्यक्षो बलाध्यक्षो धर्माध्यक्षश्चमूपतिः । पुरोधा वैद्यदैवज्ञौ सप्त प्रकृतयः स्मृताः ' इति प्रोक्ताः । बलाध्यक्षः बलस्य चतुरङ्गस्याहारादिदानेन पालकः

कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरिशङ्किता ।
त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रित तथा ॥२४
मित्रोदासीनशत्रूणा कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् ।
कच्चित्सन्धि यथाकाल विग्रह चोपसेवसे ॥ २५
कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे ।
कच्चिदात्मसमा वृद्धा शुद्धा सबोधनक्षमा ॥२६
कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीरमन्त्रिण ।
विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत ॥ २७
कच्चित्सवृतमन्त्रैस्ते अमात्यै शास्त्रकोविदै ।
राष्ट्र सुरक्षित तात शत्रुभिर्न विलुप्यते ॥ २८
कच्चिन्निद्रावश नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥ २९
कच्चिन्मन्त्रयसे नैक कच्चिन्न बहुभि सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्र परिधावति ॥३०
कच्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥ ३१
कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ता परोक्षास्ते विशङ्किता ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा ससृष्ट चात्र कारणम् ॥ ३२
आप्तैरलुब्धै क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिता ।
कच्चिद्राजन्कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुन ॥ ३३
विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित् ।
कच्चित्कारणिका धर्म सर्वशास्त्रेषु कोविदा ।
कारयन्ति कुमाराश्च योधमुख्याश्च सवश ॥३४
कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेक क्रीणासि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्नि श्रेयस परम् ॥ ३५

चमूपतिर्युद्धे चम्वा प्रणेता । धर्म कार्यमात्रम् । अमात्य मन्त्री। सुहृत् न्यायान्यायविभागकर्ता पर्षद्रूप । एते न तावका लुप्ता परैर्मोहिता माभूवन्। लुप्यतेर्मोहनार्थस्येद रूपम्। लुप्ता श्चेद्दुर्गादीनामिव नाशापत्तिरित्यर्थ । अथवा त एवाढ्या मन्तो व्यसनिनो द्यूतपानादिरता माभूवन्। 'त्दष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमात्पाप करोति'इति स्मृते अस्त्या द्यस्य व्यसनप्रसक्तिस्तदापि न कोशादीना वृद्धि स्यात् । कथ तर्हि स्यु । सर्वप्रकारै स्वनुरक्ता अत्यन्त स्वामिकार्य प्रीतिमन्त ॥ २३ ॥ दुर्गाध्यक्षादीना लोभतो विपरीत कार्यकारित्वेन नाशहेतुत्व प्रसिद्धम् । अमात्यसुहृदोस्तु लोभेन कथ नाशहेतुत्वमित्याशक्य मन्त्रभेदेने याह । कच्चि न्नेत्यादिना । अपरिशङ्किता येषु दौष्ट्यशङ्का नास्ति त कृतकै कृत्रिमै सुहृद्भूतैर्दूतै उभयवेतनै तव मन्त्रित मन्त्र न भिद्यते प्रकाश्यते कच्चित । तकर्दूतैर्वेति पाठे सम्यगपि मन्त्रित कुयुक्तिभिर्न विनाश्यत इत्यर्थ । त्वत्तो वा कृतक मित्र प्रति कथयत अमात्यैर्वा कृतके मन्त्रित भिद्यत इति सर्वत्र सबन्धनीयम् ॥ २४ ॥ मित्रेति । मित्र सम्यक परोक्ष्य तेन सह समन्य बलवता शत्रुणा मन्त्रि दुर्बलेन सह विग्रह मध्यमेन उभयवेतनेन उदासीनेन राज्ञा च सह वृत्ति साम्येन स्थितिं च कुर्यादिति सार्धश्लोकार्थ ॥ २५ ॥ तत्र मित्र कैर्गुणै परीक्षेतेत्यत आह । कच्चिदात्मसमा इति । शुद्धाचारत्व कुलीनत्व च नैर्मल्यस्यासाधारण लिङ्गम् । शुद्धा सबोधनक्षमा इत्यत्र शुचयो जीवितक्षमा इति पाठे आप त्समस्य राज्ञ उज्जीवने क्षमा इत्यर्थ ॥ २६ ॥ किमेव विधेन मन्त्रेणेत्यत आह अर्धेन विजय इति ॥ २७ ॥ मन्त्र- भेदो माभूदित्युक्त तत्फलमाह कच्चित्सवृतेति ॥ २८ ॥ कच्चिन्निद्रेति । यथाकाल स्वप्नप्रबोधवता ब्राह्मे मुहूर्तेऽमा त्यादिभि सह कृतस्य मन्त्रस्य पर्यालोचन कर्तव्यम् । 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मना हितम्' इति स्मृतेस्तदा निर्णी तोर्थो न विलम्बत इत्यवसायात ॥ २९ ॥ कच्चिन्मन्त्रेति । 'षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र इति प्रसिद्धेर्द्वाभ्यामेव मन्त्रयितव्य मित्यर्थ । मन्त्रभेदो न कर्त य इत्युक्त तदुपसहरति कच्चि त्त इति ॥ ३० ॥ स्वाम्यमात्यादिप्रकृतिसप्तकानुग्रहात् कृष्यादिकर्माष्टकसिद्धितश्च कोशवृद्धिरि युक्त तदनुवदति विशेषविधानार्थम् । कच्चिदर्थानिति । अर्थान् अर्थप्राप्त्युपा यान् लघुमूलान् अल्पव्ययसाध्यान् महोदयान् प्रचुरफलान् । तादृशान्कृष्याद्यारम्भकर्तृनन्यान् वैश्यादीन् तेभ्योपि करादा नेन कोशवृद्धिर्भवतीति भाव ॥ ३१ ॥ कच्चिन्न सर्व इति । कर्मणा अन्यन्ते बध्यन्त इति कर्मान्ता कृष्यादिकर्म बद्धा कृषीवलादय कच्चित्ते परोक्षा अज्ञाता न सन्ति । अथवा विशङ्किता अविश्वास्या न सन्ति । अथवा पुनरु त्सृष्टा । पुन पुनस्त्यक्तोपात्ता । ससृष्ट स्नेह । 'ससृष्ट त्रिषु सगते' इति मेदिनी । चिरपरिग्रहात् जाता विश्वास्या स्निग्धाश्च कर्मकरा अत्र महोदये कर्मणि कारण उदयनिमित्त ज्ञात्वा तादृशानेव सगृह्णीयादित्यर्थ ॥ ३२ ॥ एतदेवाह आप्तै रिति । क्रमिकै वृद्धक्रमागतै । ते च कृष्यादयश्च । कच्चिदिति । मन्त्रगुप्तिवत् कर्मगुप्तिरपि कर्तव्येत्यर्थ ॥३३॥ अनवाप्तानि अनारब्धानि न विदु कच्चिदिति आवृत्त्या यो ज्यम् । कोशवृद्ध्युपायमुक्त्वा बलवृद्ध्युपायमाह । कच्चित्कार- णिका इति । कारण ज्ञापन शिष्येभ्यो विद्याप्रतिपादन तदर्थं चरन्ति ते कारणिका कृपद्रोणसदृशा आचार्या कारयन्ति शिक्षयन्ति ॥ ३४ ॥ सुहृद्दुर्गामात्यसपद क्रमेण त्रिभिराह । कच्चित्सहस्रैरित्यादिभि । अर्थकृच्छ्रेषु प्रयोजनसकटेषु । नि श्रेयस कल्याणम ॥ ३५ ॥

कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकै ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरै ॥ ३६

एकोप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षण ।
राजान राजपुत्र वा प्रापयेन्महती श्रियम् ॥ ३७

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पच च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकै ३८

कच्चिद्द्विषामविदित प्रतिपन्नश्च सर्वदा ।
नित्ययुक्तो रिपून्सर्वान्वीक्षसे रिपुसूदन ॥ ३९

कच्चिद्विनयसपन्न कुलपुत्रो बहुश्रुत ।
अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहित ॥ ४०

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजु ।
हुत च होष्यमाण च काले वेदयते सदा ॥ ४१

कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिष प्रतिपादक ।
उत्पातेषु च सर्वेषु दैवज्ञ कुशलस्तव ॥ ४२

कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमा ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्या कर्मसु योजिता ॥

अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहान् शुचीन् ।
श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्व नियोजयसि कर्मसु ॥ ४३

कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजा ।
राष्ट्र तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥ ४४

कच्चित्त्वा नावजानन्ति याजका पतित यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतार कामयानमिव स्त्रिय ॥ ४५

कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमान् शुचि ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्ष सेनापतिस्तथा ॥ ४६

कच्चिद्बलस्य ते मुख्या सर्वयुद्धविशारदा ।
धृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिता ४७

कच्चिद्बलस्य भक्त च वेतन च यथोचितम् ।
संप्राप्तकाले दातव्य ददासि न विकर्षसि ॥ ४८

कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृता ।
भर्तु कुर्वन्ति दौर्गत्यात्सोऽनर्थ सुमहान्स्मृत ॥

कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वा कुलपुत्रा प्रधानत ।
कच्चित्प्राणास्तवार्थेषु सत्यजन्ति सदा युधि ५०

षष्ठा राष्ट्रसपदमाह । कच्चिदष्टादशान्येष्विति । तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यवगाह्य राजा कृतकृत्यो भवति । तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे । 'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूपति । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वंशिकस्तथा ॥१॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थाना नवमो विनियोजक ॥ २ ॥ प्रदेष्टा नगराध्यक्ष कार्यनिर्माणकृत्तथा । धर्माध्यक्ष सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चम ॥ ३ ॥ षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालक । अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥ ४ ॥ चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च । पाखण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ॥ ५ ॥ मन्त्रिण युवराज च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ।' इति । एषा तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुध । 'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि इति । परेषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्ज पञ्चदशसु च तीर्थेषु चारान् अन्य परस्पर चाविज्ञातान् त्रीन्त्रीन्प्रयुज्य तत्रत्या वार्ता सर्वचारसवादे तथ्या जानीयात् ज्ञात्वा च स्वप्रजानामनुरञ्जनेन परप्रजाना दु खितानामभयदानादिना आकर्षणेन च स्वराष्ट्र वर्धयेदित्युक्त भवति ॥ ३८ ॥ पूर्वोक्ताना गौणस्वामिना सपत् विवक्षु मुख्यस्वामिसपद तावदाह । कच्चिद्द्विषामिति । अविदित परकिंकरै प्रतिपन्न सावधान । प्रतियत्त इति पाठे प्रतीकारे यत्नवान् । नित्ययुक्तो नित्योद्योगी ॥ ३९ ॥ विनयसपन्न शिक्षायुक्त । कुलपुत्र सत्कुलज । अनसूयु परगुणेषु दोषारोपमकुर्वन् । अनुप्रष्टा शास्त्रचर्चाकुशल । असकार्ण इति पाठे सदसद्विवेकवान् ॥ ४० ॥ ऋजुरकुटिल ॥ ४१ ॥ अङ्गेषु सामुद्रिकशास्त्रोक्तरीत्या अङ्गाना परीक्षायाम् । उत्पातेषु दिव्यभौमशारीरेषु धूमकेतु-भूकपवामनेत्रस्फुरणादिषु आगाम्यशुभसूचकेषु ॥४२॥ सेना-पत्याकरकोशाध्यक्षकृष्याद्यवेक्षणादि मुख्यस यमनाचादि । उपधातीतान् छलरहितान् श्रेष्ठेषु ॥४३॥ मन्त्रकार्येषु॥४४॥ पतितमिति व्यतिरेकदृष्टान्त । नावजानन्ति नावमन्यन्ते । तत्र हेतु । उग्रप्रतिग्रहीतार उग्रमिति क्रियाविशेषणम् । यद्वा उग्र हिंस्र कर्म तेन प्रतिग्रहीतार धनस्य प्रजापीडक-मित्यर्थ । यथोक्त प्रजापीडनसतापात्समुद्भूतो महानल । राज्ञ प्राणान् बल कोश नादग्ध्वा विनिवर्तते ' इति । तथा च नाशहेतुकर्मकारिणि अवज्ञैव उचिताऽतस्त्वया तन्न कर्तव्यमित्यर्थ । कामयान कामतो यान पर्यटन यस्य त स्वैरिणमिव भ्रष्टत्वादरतिप्रदत्वाच्च स्त्रियोवमन्यन्ते तद्वत् ॥४५॥ हृष्टो धनमानादिना ॥४६॥ धृष्टावदाता प्रगल्भा निष्कपटाश्च अत एव विक्रान्ता जय कृतवन्त । एव गौणस्वामिसपदमुक्त्वा तद्वृद्धिहेतुमाह । त्वया सत्कृत्य मानिता इत्यादिना ॥४७॥ भक्त अहरहर्देय धान्यादि । वेतन मासात देय वित्तम् । विकर्षण कालातिक्रम ॥ ४८ ॥ दौर्गत्यात् दारिद्र्येण ॥ ४९ ॥ प्रधानत मन्त्रिणमारभ्य मन्त्रिप्रभृतय इत्यर्थ ॥५० ॥

कच्चिन्नैको बहूनर्थान्सर्वश साम्परायिकान् ।
अनुशास्ति यथाकाम कामात्मा शासनातिग ५१
कच्चित्पुरुषकारेण पुरुष कर्म शोभयन् ।
लभते मानमधिक भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ५२
कच्चिद्विद्याविनीताश्च नरान् ज्ञानविशारदान् ।
यथार्ह गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे ॥ ५३
कच्चिद्दारान्मनुष्याणा तवार्थे मृत्युमीयुषाम् ।
व्यसन चाभ्युपेताना बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ५४
कच्चिद्भयादुपगत क्षीण वा रिपुमागतम् ।
युद्धे वा विजित पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥ ५५
कच्चित्त्वमेव सर्वस्या पृथिव्या पृथिवीपते ।
समश्चानभिशक्यश्च यथा माता यथा पिता ५६
कच्चिद्व्यसनिन शत्रु निशम्य भरतर्षभ ।
अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविध बलम् ॥५७
यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिंदम ।
पार्ष्णिमूल च विज्ञाय व्यवसाय पराजयम् ॥५८
बलस्य च महाराज दत्वा वेतनमग्रत ।
कच्चिच्च बलमुख्येभ्य परराष्ट्रे परतप ।
उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हत ॥ ५९
कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रिय ।
परान् जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥६०
कच्चित्ते यास्यत शत्रून्पूर्व यान्ति स्वनुष्ठिता ।
सामदान च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणा ॥ ६१
कच्चिद्बल दृढ कृत्वा परान्यासि विशापते ।
ताश्च विक्रमसे जेतु जित्वा च परिरक्षसि ॥ ६२
कच्चिदष्टाङ्गसयुक्ता चतुर्विधबला चमू ।
बलमुख्यै सुनीता ते द्विषता प्रतिवर्धिनी ॥ ६३

साम्परायिकान् सग्रामहितान् शूरान् गजरथतुरगारोहान् पदातींश्च अर्थान्प्रयोजनानि नानुशास्ति । सर्वस्यैकाधिपत्ये तद्भेदेन सर्वनाशो युगपदेव स्यादिति भाव ॥५१॥ कच्चित्पुरुषेति । कृतज्ञो भवेदिति भाव ॥ ५२ ॥ कच्चिद्विद्येति । बुद्धिदान् मानयस्वेति भाव ॥ ५३ ॥ कच्चिद्दारानिति । जावता शूराणा विश्वासार्थ व्यसन चेति परलोकार्थम् ॥ ५४ ॥ तदेवाह युद्धे वेति ॥ ५५ ॥ सर्वस्या इति । प्रजानुकूल्यमपि जयहेतु ॥५६॥एव विजयहेतु प्रकृतिसपदमुक्त्वा विजयकालमाह । कच्चिद्व्यसनिनमिति। व्यसनै स्त्री द्यूत मृगया मद्य नृत्य गीत वृथाटनम् । वाद्य निन्दा दिवास्वापो व्यसनानि नृणा दश 'इत्युक्तैर्युक्तम् । त्रिविध बल । मन्त्रकोशभृत्यबलानि प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीर्वा ॥ ५७ ॥ पार्ष्णिमूल पार्ष्णिग्राहक आदिर्यस्य तत् द्वादशविध मण्डलम् । तच्चोक्त कामन्दकीये अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चम । एता प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृता ॥ सपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साह कृतश्रम । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरितिस्मृत ॥ अरिर्मित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमत परम् । अथारिमित्रमित्र च विजिगीषो पुरस्कृता ॥ पार्ष्णिग्राहस्तत पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठत ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर । अनुग्रहे सहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभु ॥ मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिक । अनुग्रहे सहताना व्यस्ताना च वधे प्रभु ' इति विजिगीषुशत्र्वोर्मित्रे तन्मित्रे चेति त्रीणि द्वन्द्वानि क्रमेण पुरत विजिगीषो पृष्ठत पार्ष्णिग्राहाक्रन्दौ । पार्ष्णिग्राह पृष्ठरक्षक । आक्रन्द प्रोत्साहक । एतयोरनुग्राहकौ आसारौ तत्तत्पृष्ठगतौ पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासारश्चेति दश पुरुषा । विजिगीषुशत्र्वो पार्श्वे मध्यम सर्वेषा पार्श्व उदासीन । इति मण्डल पार्ष्णिमूलमित्युच्यते । व्यवसाय कृत्यानिश्चय कृत्य च । अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानित । क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषित ॥ यथाभिलषितै कामै भिन्द्यादेताश्चतुर्विधान् । परकायान् स्वकीयास्तु रक्षेद्विजयकामुक ॥' इति नीतिशास्त्रोक्तम् । पराजय पराजयमूलाना व्यसनाना परपक्षे सद्भाव स्वपक्षे चाभाव विज्ञाय दिष्ट्या विशेषतो दैवनादिद्वारा ज्ञात्वा। तत्र दैव व्यसन पञ्चविधम्। मानुष च पञ्चविधम् । यथोक्त कामन्दकीये । हुताशनो जल व्याधिर्दुर्भिक्ष मरकस्तथा । इति पञ्चविध दैव व्यसन मानुष परम् ॥ अयुक्तेभ्यश्च चोरेभ्य परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजाना पञ्चधा भयम्॥' इति ॥५८॥ उपच्छन्नानि परैरलक्ष्याणि । रत्नानि उत्कृष्टवस्तूनि भेदायेत्यर्थ ॥ ५९ ॥ स्वनुष्ठिता शोभनेन पुरुषेण सम्यगनुष्ठिता । विधिवद्गुणा ये सामादय विधिवत् अनुष्ठिता सन्तो गुणा हिताय भवन्ति । अन्यथा विपरीताय । यथोक्तमभियुक्तै । ' चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया'इति। यद्वा सामादयोऽवश्यमनुष्ठेया यतो राज्ञा गुणा सधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसश्रया विधिवदग्निहोत्रादिविधिवदवश्यानुष्ठेया तदकरणे स्वराष्ट्रभङ्गादिना जातेन प्रजापीडनेन राज्ञा दोषोत्पत्ति ॥ ६१ ॥ बल स्वराज्य दृढप्रत्ययिभि शूरैराधिष्ठित सत् दृढ परानभिमान्य कृत्वा ॥ ॥ ६२ ॥ अष्टाङ्गसयुक्ता ' रथा नागा हया योधा पत्तय कर्मकारका । चारा दैशिकमुख्याश्च ध्वजिन्यष्टाङ्गिका मता' चतुर्विधबला मौलमैत्रभृत्याटविकैर्बलैर्युक्ता बलमुख्यै सेनापतिभि प्रतिवर्धिना प्रातिकूल्येन छेदिनी ॥ ६३ ॥

कच्चिल्लव च मुष्टिं च परराष्ट्रे परतप ।
अविहाय महाराज निहंसि समरे रिपून् ॥ ६४

कच्चित्स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव ।
अर्थान्समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ६५

कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसस्पर्शनानि च ।
घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ६६

कच्चित्कोशश्च कोष्ठं च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठित ॥ ६७

कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशांपते ।
रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ६८

कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च ।
प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ६९

कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुन ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्यय सशुद्ध्यते तव ॥ ७०

कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्वणिजः शिल्पिनः श्रितान् ।
अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ७१

कच्चिच्चायव्यये युक्ता सर्वे गणकलेखका ।
अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमाय व्यय तव ॥ ७२

कच्चिदर्थेषु सप्रौढान् हितकामाननुप्रियान ।
नापकर्षसि कर्मभ्य पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥ ७३

कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ।
त्व कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ७४

कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशांपते ।
अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिता ॥ ७५

कच्चिन्न चोरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टा कृषीवला ७६

कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ७७

कच्चिन्न भक्त बीज च कर्षकस्यावसीदति ।
प्रत्येक च शत वृध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ॥ ७८

कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्ता ते साधुभिर्जनै ।
वार्तायां सश्रितस्तात लोकोऽय सुखमेधते ॥ ७९

कच्चिच्छूरा कृतप्रज्ञा पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिता ।
क्षेम कुर्वन्ति सहत्य राजञ्जनपदे तव ॥ ८०

कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत्कृता ।
ग्रामवच्च कृता प्रान्तास्ते च सर्वे त्वदर्पणा ॥८१

लव सस्यच्छेदनकाल मुष्टि सस्याना गोपनकाल दुर्भिक्षमति यावत् । लून् छेदने मुषस्तेये आभ्या अधिकरणे घक्तिनो । परराष्ट्रे क्षेत्रस्थेषु सस्येषु सुखलभ्यान्नैर्दुर्भिक्षे च राजकुलल-धभक्तोपजीविभिर्निरक्षताक्राता शत्रव सुख ज्य्या इ यर्थ ॥६४॥ स्वपरराष्ट्रेषु स्वेति दृष्टान्तार्थ स्वराष्ट्रे इव परराष्ट्रे प्रविश्य बहव अधिकृता स्थाने स्थाने स्थिता स्थानपत्यादयोऽर्थान् प्रयोजनानि प्रजावशाकरणकरग्रहणादानि रक्षन्ति च परस्पर सभूय परकायमागत सेनापत्यादिक आभभूय राष्ट्र स्वीयाश्च रक्षन्तीत्यर्थ ॥ ६५ ॥ अभ्य वहार्याणि भक्ष्याणि । गात्रसस्पर्शनानि वस्त्राणि । सघर्षणानीति पाठे चन्दनागुरुकुङ्कुमकस्तूरिकादीनि घ्रेयाणि उत्तम रूपादीनि । अनुमता विश्वस्ता । तव त्वदर्थं रक्षन्ति न तु देशान्तरोत्पन्नानि तानि स्वयमेव स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ ॥६६॥ कोशो धनगृहम् । कोष्ठ धान्यस्थानम् ॥६७॥ आभ्यन्तरेभ्य सूदादिभ्य । बाह्येभ्य सेनापत्यादिभ्य । तानुभयान्स्वेभ्य पुत्रामात्यादिभ्य । तानपि मिथ पुत्रममात्यादमात्य च पुत्राद्रक्षसि ॥६८॥ कच्चिन्नेति। पानादिव्यसनज व्यय तव पूर्वाह्णे धर्माचरणकाले भृत्या न प्रतिजानन्ति नावेदयन्ति। आवेदने हि तदानीमागता शिष्टा पुरोहितादय पानादिदुर्व्यसनासक्त त्वां ज्ञात्वा त्यजेयुरिति भाव ॥ ६९ ॥ सुभिक्षसाम्यदुर्भिक्षेषु आयस्य पादेन पादाभ्या त्रिभि पादैर्वा व्यय सशुद्ध्यते पूर्यते । सर्वथापि कोशवृद्धि कार्येति भाव ॥७०॥ दुर्गतान् दरिद्रान् ॥ ७१ ॥ अनुतिष्ठन्ति निवेदयन्ति ॥ ॥ ७२ ॥ अनु प्रौढत्वहितकामत्वज्ञानानन्तर प्रियान् कर्मभ्योपकर्ष अधिकारच्युति सा च पूर्वं किल्बिष अप्राप्य दोषमदृष्ट्वा न कर्तव्येत्यर्थ ॥ ७३ ॥ अप्राप्तव्यवहारा अप्रौढा ॥ ७५ ॥ देवमातृका वृष्टिनिष्पाद्यसस्या ॥ ७७ ॥ प्रत्येक च शत प्रतिशतमेक वृद्ध्येति सबन्ध । एकैक प्रतिमास वर्धनीय इत्यर्थ । पादिक च शत वृद्ध्येति पाठे तु वर्षस्य शतचतुर्थांशो वृद्धि । तथा च किंचिदधिकाद्व्युत्तरवृद्धि । आद्ये सबन्धके वृद्धिरन्यत्र निर्बन्धके इति विभाग । यत्तु 'द्विक त्रिक चतुष्क च पञ्चक च समं शतम्। मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् इति त्रिकादिपक्षस्तु आधमर्णिकव्यवसायानुसारेणेति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥ वार्ता कृषिर्वाणिज्य पाशुपाल्य कुसीद चेति चतुर्विधा ॥७९॥ कच्चिच्छूरा इति । प्रतिग्राम पञ्च पञ्चेति स्वनुष्ठिता शोभनमनुष्ठितमनुष्ठान येषा ते तथा । ते च प्रशास्ता समाहर्ता सविधाता लेखक साक्षी चेति । समाहर्ता प्रजाभ्यो द्रव्यमुद्गृह्यैकीकृत्य राज्ञेऽर्पयिता । सविधाता प्रजासमाहर्त्रोरैकवाक्यताघटक । सहत्य एकीभूय ॥ ॥ ८० ॥ नगरवदित्यनेन बहुभि शूरैराधिष्ठिता ग्रामा । बहुतरैर्नगराणि । बहुतमैर्जनपदेश्वरस्थान पुरसज्ञम । ग्रामा शूद्रजनबहुला । आपणादियुक्त नगरम् । प्रान्ता सीमास्था आटविकानां ग्रामा । ते च सर्वे त्वदर्पणा । ते प्रान्तग्राम नगरपुरेशा त्वय्येव कृताकृतस्य धनस्य चार्पण निवेदन येषा

कच्चिद्बलेनानुगता समानि विषमाणि च ।
पुराणि चौरा निघ्नन्तश्चरन्ति विषये तव ॥ ८२
कच्चित्स्त्रिय सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिता ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासा कच्चिद्गुह्य न भाषसे ॥ ८३
कच्चिदात्ययिक श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च ।
प्रियाण्यनुभवञ्छेषे न त्वमन्त पुरे नृप ॥ ८४
कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्रे सुप्त्वा विशांपते ।
सचिन्तयसि धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ८५
कच्चिदर्थयसे नित्य मनुष्यान्समलकृत ।
उत्थाय काले कालज्ञै सह पाण्डव मन्त्रिभि ८६
कच्चिद्रक्ताम्बरधरा खड्गहस्ता स्वलकृता ।
उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिंदम ॥ ८७
कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत्पूज्येषु च विशांपते ।
परीक्ष्य वर्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥ ८८
कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।
मानस वृद्धसेवाभि सदा पार्थापकर्षसि ॥ ८९
कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गाया विशारदा ।
सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिता सदा ॥ ९०
कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशांपते ।
अर्थि प्रत्यर्थिन प्राप्तान्न पश्यसि कथचन ॥ ९१
कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात्प्रणयेन वा ।
आश्रिताना मनुष्याणा वृत्ति त्व सरुणत्सि वै ॥
कच्चित्पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिन ।
त्वया सह विरुध्यन्ते परै क्रीता कथचन ॥ ९३

कच्चिन्न दुर्बल शत्रुर्बलेन परिपीडित ।
मन्त्रेण बलवान्कश्चिदुभाभ्या च कथचन ॥ ९४
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वा भूमिपाला प्रधानत ।
कच्चित्प्राणास्त्वदर्थेषु सत्यजन्ति त्वया हृता ९५
कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।
ब्राह्मणाना च साधूना तव नै श्रेयसी शुभा ।
दक्षिणास्त्व ददास्येषा नित्य स्वर्गापवर्गदा ॥९६
कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनै ।
यतमानस्तथा कर्तु तस्मिन्कर्मणि वर्तसे ॥ ९७
कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजा ।
गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्ष सदक्षिणम् ॥ ९८
कच्चित्क्रतूनेकचित्तो वाजपेयाश्च सर्वश ।
पुण्डरीकाश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्तुमात्मवान् ९९
कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्दैवतास्तापसानपि ।
चैत्याश्च वृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणाश्च नमस्यसि१००
कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ।
अपि मङ्गलहस्तश्च जन पार्श्वेऽनुतिष्ठति ॥ १०१
कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ २
एतया वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्र न सीदति ।
विजित्य च मही राजा सोऽत्यन्तसुखमेधते ॥ ३
कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचि ॥ ४

ते तथाभूता । प्रान्ताधिपो ग्रामाधिपतौ । सोपि नगराधिपतौ । सोपि देशाधिपतौ । सोपि साक्षाद्राज्ञि सर्वं निवेदयतीत्यर्थ ॥ ८१ ॥ विषमाणि सदुर्गाणि निघ्नन्तो ये चरन्ति तान् बलेन सहित पुराध्यक्षोऽनुद्रवेदित्यर्थ । समेषु विषमेष्वपीति पाठे विषमेषु ईतिकालेषु । अतिवृष्ट्यादय ईतय ॥ ८ ॥ आसा वचन आसा पुरश्च गुह्य न भाषसे ॥ ८३ ॥ आत्ययिक अकल्याणम् ॥ ८४ ॥ पश्चिमे चतुर्थ तस्मादेव द्वौ प्रथमौ द्वितीयतृतीयावित्यर्थ ॥ ८५ यमवत् स हि दण्ड्येषु क्रूर पूज्येषु विनयवान् तद्वत् ॥ ८८ ॥आबाध दु खम् । नियमेन पथ्याशनादिना । मानसमाबाधम्॥८९॥अष्टाङ्गाया विचिकित्सायाम् । निदान पूर्वलिङ्गानि रूपाण्युपशयस्तथा । सप्राप्तिरौषधी रोगी परिचारक एव च'इति । अष्टावङ्गानि । अथवा रोगो रोगहेतु । आरोग्यमारोग्यहेतु । तेषा लक्षणानि च ॥ ९० ॥ अर्थिन याचका प्रत्यर्थिन परपरागतवृत्तिप्रतिबन्धात्क्षुब्धचित्ता । प्रत्येत्य तदर्थिन शत्रवो वा नशाब्दद्वयेन पश्येदेवेति उच्यते

॥ ९१ ॥ कच्चिन्नेति । योऽरिबलेन पूर्वं परिपीडित एव न हत स एव कालान्तरे मन्त्रेण उभाभ्या च मन्त्रबलाभ्या कच्चिद्बलवान्नेति योजना । कच्चित्ते इति पाठे ते तव बले सैन्येयोरि पूर्वपीडित इत्यादि पूर्ववत् ॥ ९४ ॥ प्रधानत प्राधान्येन हृता दानमानाभ्या वशीकृता । आहृता इति वा पाठ ॥ ९५ ॥ विद्यासु साधूना ब्राह्मणाना गुणतो गुण दृष्ट्वाऽर्चा पूजा प्रवर्तते ॥९६॥ तथा कर्तु पूर्वैराचरितवत्कर्तुम् । तस्मिन्त्रयी मूले ॥ ९७ ॥ तवाध्यक्ष त्वत्समक्षम् । सदाक्षिण्ये सदक्षिणालाभ यथास्यात्तथाऽश्नन्ति ॥९८॥ चैत्यान्स्थण्डिलवतो ग्रामसूचकान् वृक्षान् ॥१००॥ शोक-नीचाना मन्यु श्रेष्ठाना मङ्गलहस्तो मङ्गलप्रदो मन्त्रागदावित् पुरोहितादि अनुतिष्ठति स्वस्त्ययन करोति ॥ १०१ ॥ या एषा इदानीं वृत्तिरास्ति सैव सार्वदिका कच्चिदस्तीत्यर्थ ॥१०२॥ कच्चिदार्य इति । आर्यो विशुद्धात्मा च सन्नपि कस्मिंश्चिच्चिन्त्ये कर्मणि निमित्ते क्षारितो धनधान्यादिना रिक्त कृत । 'राजभि कृतदण्डास्तु शुध्यन्ति मलिना जना ' इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् शुचिरपि सन् अदृष्टशास्त्रकुशलैरनुपासितपण्डितै-

दुष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ ५
उत्पन्नान्कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत ।
अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता जनैः ६
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ।
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ॥ ७
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ।
मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ॥ ८
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलापि पार्थिवाः ॥ ९
कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।
कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ ११

नारद उवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एतदाख्याय स मुनिर्नारदो वै महातपाः ।
पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३

नारद उवाच ।

कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् ।
यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ १४
कच्चित्ते पुरुषा राजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ।
उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ १५
कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः ।
नित्यमर्थविदां तात यथाधर्मार्थदर्शिनाम् ॥ १६
कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मार्थं च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी ॥ १७
द्रव्योपकरणं किंचित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।
चातुर्मास्यावरं सम्यङ्नियतं संप्रयच्छसि ॥ १८
कच्चित्कृतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ।
सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ १९
कच्चित्सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ।
हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो ॥ २०
कच्चिदभ्यस्यते सम्यग्गृहे ते भरतर्षभ ।
धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रं च नागरम् ॥ २१
कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।
विषयोगास्तथा सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ २२
कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्वं व्यालभयात्तथा ।
रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ २३
कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून्व्यङ्गानबान्धवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ २४
षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः ।
निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ॥ २५

ततः कुरूणामृषभो महात्मा
श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ।
प्रणम्य पादावभिवाद्य तुष्टो
राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥ २६

मूर्खैरमात्यैः कच्चिन्न वध्यते हन्यतेऽधिकं धनलोभात् । अदृष्ट इति सविसर्गपाठे तु शास्त्रकुशलैरमात्यैरज्ञात इत्यर्थः ॥ ४ ॥ दुष्टः स्वभावतः । तत्कारी दुष्टकर्मकारी । तज्ज्ञैः चोरान्वेषिभिः कोष्ठपालैः दृष्टः सकारणः चोरितद्रव्यसहितो गृहीतो विगतश्चेति योजना ॥५॥ उत्पन्नानिति चो वार्थे । आढ्यस्य दरिद्रस्य वार्थान् उत्पन्नान् वाजकणिशन्यायेन स्वल्पकालेनैव बहुगुणां वृद्धिं प्राप्तान् तव अमात्याः मिथ्या अनृतान् चौर्यादिनाऽन्यायेनार्जितानिति कच्चिन्न पश्यन्ति । जनैः पिशुनैर्हृता हृतविवेकाः । पाठान्तरे धनैर्हृता वशीकृताः । लुब्धो हि लिप्सुः परत्रासं तमपि दोषमारोप्य तद्वित्तं जिहीर्षतीति प्रसिद्धम् ॥६॥ नास्तिक्यमित्यादि सार्धश्लोकत्रयं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥ कच्चिदभ्यागता इति । अवहार्यन्ते दाप्यन्ते शुल्कं राजग्राह्यं करम् ॥ १४ ॥ पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि । उपधाभिः छलैः ॥ १५ ॥ कृषितन्त्रेषु कृष्युत्पाद्येषु पुष्पफलेषु आर्द्रशुष्कधान्येषु । तथा गोषु जातेषु पुष्पफलेषु दुग्धघृतरूपेषु उत्पन्नेषु सत्सु मधुसर्पिषी 'अन्नं वै मधु' इति श्रुतेर्धान्यादिकमन्नं घृतं च यल्लोके ब्रह्मोत्तरं इत्युच्यते ॥ १७ ॥ द्रव्यं शिल्पिनां वेतनं उपकरणं स्वकार्यसाधनसामग्री । यथा चित्रोत्पादने रञ्जकद्रव्यादि चातुर्मास्यावरं मासचतुष्टयपर्याप्तानाधिकम् ॥ १८ ॥ सूत्रं संक्षेपवाक्यं व्यवस्था वा । हस्त्यादानां लक्षणपरीक्षाचिकित्सौषधोद्दीपनमादनादिप्रकारप्रतिपादकग्रन्थसिद्धान्तमात्रसंक्षेपयुक्तान् गृह्णासि तत्तदाचार्येभ्यः ॥ २० ॥ यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन सीसकास्यदृषद्गोलप्रक्षेपकाणि लोहमयानि भाषाया नालशब्दाभिधेयानि तेषां सूत्रं सूचकं शास्त्रम् । नागरं नगरहितम् ॥ २१ ॥ अस्त्राणि मन्त्रप्रयुक्तानि शस्त्राणि । ब्रह्मदण्डः आभिचारिकविद्या ॥ २२ ॥ व्यालः सर्पः व्याघ्रादेरप्येतदुपलक्षणम् ॥ २३ ॥ प्रव्रजितान् जातिबहिष्कृतान् अन्नमात्रार्थिनो दीनान् ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
एव करिष्यामि यथा त्वयोक्त
प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा ।
उक्त्वा तथा चैव चकार राजा
लेभे महीं सागरमेखला च ॥ २७
नारद उवाच ।
एव यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ १२८

इति श्रीमहा० सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि नारदप्रश्नमुखेन राजधर्मानुशासने पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
सपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ।
प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्न्याय्यमाहैत यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्याय क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ २
राजभिर्यद्यथा कार्यं पुरा वैतन्न सशय ।
यथान्यायोपनीतार्थं कृत हेतुमदर्थवत् ॥ ३
वय तु सत्पथ तेषा यातुमिच्छामहे प्रभो ।
न तु शक्य तथा गन्तु यथा तैर्नियतात्मभि ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्य तदभिपूज्य च ।
मुहूर्तात्प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचर मुनिम् ॥ ५
नारद सुस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिर ।
अपृच्छत्पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महाद्युति ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।
भवान्सचरते लोकान्सदा नानाविधान्बहून् ।
ब्रह्मणा निर्मितान्पूर्व प्रेक्षमाणो मनोजव ॥ ७
ईदृशी भविता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ।
इतो वा श्रेयसी ब्रह्मस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ॥ ८
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ।
पाण्डव प्रत्युवाचेद स्मयन्मधुरया गिरा ॥ ९
नारद उवाच ।
मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन्यथेय तव भारत ॥ १०
सभा तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमत ।
कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च ॥ ११
ब्रह्मणश्च सभा दिव्या कथयिष्ये गतक्लमाम् ।
दिव्यादिव्यैरभिप्रायैरुपेता विश्वरूपिणीम् ॥ १२
देवै पितृगणै साध्यैर्यज्वभिर्नियतात्मभि ।
जुष्टा मुनिगणै शान्तैर्वेदयज्ञै सदक्षिणै ।
यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्तते भरतर्षभ ॥ १३

उपसंहरति एव यो वर्तत इति ॥ १८ ॥ इति० सभा० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

६

सपूज्याथाभ्यनुज्ञात इति ॥ १ ॥ दिव्यसभालाभाद्र्वितो युधिष्ठिर उवाच भवानिति । सचरते समो गम्यच्छीति सूत्रे गमेर्गत्यर्थमात्रोपलक्षणपरत्वात् चरेरपि तङ्कर्मव्यतिहारे वा तङ् त्व हि लोकेषु सचरसि । लोकाश्च हार्दाकाशनिष्ठे त्वयि सचरन्तीति वार्थ तेन सर्वज्ञत्वमुक्तम् पूर्व मनुष्यसृष्टे प्राक् निर्मितान् देवलोकानित्यर्थ ॥ ७ ॥ क्वचिदिति । देवलोकापेक्षया मनुष्यलोके कचित्काले वा भविता भवित्री अनागतदर्शित्वात्तव तदपि विदितमेवेत्यर्थ ॥८॥ स्मयन् युधिष्ठिरस्यापि गर्वाभूत् देवतामहाभाग्याज्ञान चेति विस्मय प्रापुवन् ॥ ९ ॥ मानुषेषु न दृष्टा न श्रुतेति अग्रेपि न द्रक्ष्यते न श्रोष्यते पूर्वकल्पसमानरूपत्वादुत्तरस्यापीत्यर्थ ॥ १० ॥ कैलासेति । कुबेरस्येत्यर्थ ॥ ११ ॥ गतक्लमा अविद्यादिक्लेशवर्जिता तेन पूर्वासु तत्सत्त्व ज्ञायते । दिव्यादिव्यैरिति । दिव्या दिविभवा स्म्भोर्वेश्यादय अदिव्यास्तदन्ये मानुषा पित्राद्य । स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति तेन स पितृलोकेन सपन्नो महीयत इति ब्रह्मलोके तत्सत्त्वस्यापि श्रवणात् । अभिप्रेयन्ते सकल्प्यन्ते इत्यभिप्राया विषया तै विश्वरूपिणी भावकसकल्पानुसारि नानारूपवर्ती मानसीमित्यर्थ ॥ १२ ॥ जुष्टा सेविता यदि श्रवणे बुद्धि वर्तते तर्हि कथयिष्ये इति पूर्वेण सबन्ध ॥ १३ ॥

नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिर ।
प्राञ्जलिर्भ्रातृभि सार्धं तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमै ॥ १४
नारद प्रत्युवाचेद धर्मराजो महामना ।
सभा कथय ता सर्वा श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥
किंद्रव्यास्ता सभा ब्रह्मन्किंविस्तारा किमायता
पितामह च के तस्या सभाया पर्युपासते ॥ १६
वासव देवराज च यम वैवस्वत च के ।
वरुण च कुबेर च सभाया पर्युपासते ॥ १७
एतत्सर्वं यथान्याय ब्रह्मर्षे वदतस्तव ।
श्रोतुमिच्छाम सहिता पर कौतूहल हि न ॥१८
एवमुक्त पाण्डवेन नारद प्रत्यभाषत ।
क्रमेण राजन्दिव्यास्ता श्रूयन्तामिह न सभा

इति श्रीमहा० सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि युधिष्ठिरसभाजिज्ञासाया षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ।

७

नारद उवाच ।
शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मनिर्मिता ।
स्वय शक्रेण कौरव्य निर्जितार्कसमप्रभा ॥ १
विस्तीर्णा योजनशत शतमध्यर्धमायता ।
वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता ॥ २
जराशोकक्लमपेता निरातङ्का शिवा शुभा ।
वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ३
तस्या देवेश्वर पार्थ सभाया परमासने ।
आस्ते शच्या महेन्द्राण्या श्रिया लक्ष्म्या च भारत
बिभ्रद्वपुरनिर्देश्य किरीटी लोहिताङ्गद ।
विरजोम्बरश्चित्रमाल्यो ह्रीकीर्तिद्युतिभि सह ॥ ५
तस्यामुपासते नित्य महात्मान शतक्रतुम् ।
मरुत सर्वशो राजन्सर्वे च गृहमेधिन ॥ ६
सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा ।
मरुत्वन्तश्च सहिता भास्वन्तो हेममालिन ॥ ७
एते सानुचरा सर्वे दिव्यरूपा स्वलंकृता ।
उपासते महात्मान देवराजमरिंदमम् ॥ ८
तथा देवर्षय सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ।
अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्नय ॥ ९
तेजस्विन सोमसुतो विशोका विगतज्वरा ।
पराशर पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ ॥ १०
शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनि ।
दुर्वासा क्रोधन श्येनस्तथा दीर्घतमा मुनि ११
पवित्रपाणि सावर्णिर्याज्ञवल्क्योथ भालुकि ।
उद्दालक श्वेतकेतुस्ताण्ड्यो भाण्डायनिस्तथा१२
हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिव ।
हृद्यश्चोदरशाण्डिल्य पाराशर्य कृषीवल ॥ १३
वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च ।
करालदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरु ॥ १४
अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिन ।
ईशान सर्वलोकस्य वज्रिण समुपासते ॥ १५
सहदेव सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपा ।
समीक सत्यवाक्चैव प्रचेता सत्यसगर ॥ १६
मेधातिथिर्वामदेव पुलस्त्य पुलह क्रतु ।
मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्र महातपा ॥ १७
कक्षीवान्गौतमस्तार्क्ष्यस्तथा वैश्वानरो मुनि ।
मुनि कालकवृक्षीय आश्राव्योथ हिरण्मय ॥१८
सवर्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान ।
दिव्या आपस्तथौषध्य श्रद्धा मेधा सरस्वती१९
अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चैव पाण्डव ।
जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नव ॥ २०

इति सभा० नै० भा० भा० षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

७

शक्रस्येति । कर्मभिर्विश्वकर्मणो यत्नैर्निर्मिता । शक्रेण निर्जिता चेति सबन्ध ॥ १ ॥ अध्यर्धं सार्धं आयता दीर्घा वैहायसी खेचरी ॥ २ ॥ निरातङ्का निर्भया शिवा शान्त जना शुभा कल्याणावहा ॥ ३ ॥ शच्या नामत श्रिया शोभया ॥ ४ ॥ मरुतो गृहमेधिन इति सामानाधिकरण्यम् ॥६॥ सोमसुत सोमाभिषवकर्तार सोमयाजिन इति यावत् ॥ १० ॥ अर्थ अर्थाद्यभिमानिन्यो देवता ॥२०॥

प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावका सप्तविंशति ।
अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रश्च सवितार्यमा ॥ २१
भगो विश्वे च साध्याश्च गुरु शुक्रस्तथैव च ।
विश्वावसुश्चित्रसेन सुमनस्तरुणस्तथा ॥ २२
यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहास्तोमाश्च भारत ।
यज्ञवाहाश्च ये मन्त्रा सर्वे तत्र समासते ॥ २३
तथैवाप्सरसो राजन्गन्धर्वाश्च मनोरमा ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि ॥ २४
रमयन्ति स्म नृपते देवराज शतक्रतुम् ।
स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्त कर्मभिस्तथा ॥ २५
विक्रमैश्च महात्मान बलवृत्रनिषूदनम् ।
ब्रह्मराजर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ २६
विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्दीप्यमाना इवाग्नय ।
स्रग्विणो भूषिता सर्वे यान्ति चायान्ति चापरे ॥
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च नित्यमास्तां हि तत्र वै ।
एते चान्ये च बहवो महात्मानो यतव्रता ॥ २८
विमानैश्चन्द्रसङ्काशै सोमवत्प्रियदर्शना ।
ब्रह्मण सदृशा राजन्भृगु सप्तर्षयस्तथा ॥ २९
एषा सभा मया राजन्दृष्टा पुष्करमालिनी ।
शतक्रतोर्महाबाहो याम्यामपि सभा शृणु ॥ ३०

इति श्रीमहाभा० सभाप० लोकपालसभाख्यानपर्वणि इन्द्रसभावर्णन नाम सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

८

नारद उवाच ।

कथयिष्ये सभा याम्या युधिष्ठिर निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य या पार्थ विश्वकर्मा चकार ह ॥ १
तैजसी सा सभा राजन्बभूव शतयोजना ।
विस्तारायामसपन्ना भूयसी चापि पाण्डव ॥ २
अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णु सर्वत कामरूपिणी ।
नातिशीता न चात्युष्णा मनसश्च प्रहर्षिणी ॥ ३
न शोको न जरा तस्या क्षुत्पिपासे न चाप्रियम् ।
न च दैन्य क्लमो वापि प्रतिकूल न चाप्युत ॥ ४
सर्वे कामा स्थितास्तस्या ये दिव्या ये च मानुषा
सारवच्च प्रभूत च भक्ष्य भोज्यमरिंदम ॥ ५
लेह्य चोष्य च पेय च हृद्य स्वादु मनोहरम् ।
पुण्यगन्धा स्रजस्तस्य नित्य कामफला द्रुमा ॥६
रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव हि ।
तस्या राजर्षय पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमला ॥७
यम वैवस्वत तात प्रहृष्टा पर्युपासते ।
ययातिर्नहुष पूरुर्मांधाता सोमको नृग ॥ ८
त्रसदस्युश्च राजर्षि कृतवीर्य श्रुतश्रवा ।
अरिष्टनेमि सिद्धश्च कृतवेग कृतिर्निमि ॥ ९
प्रतर्दन शिबिर्मत्स्य पृथुलाक्षो बृहद्रथ ।
वार्तो मरुत्त कुशिक साकाश्य साकृतिर्ध्रुव ॥
चतुरश्व सदस्योर्मि कार्तवीर्यश्च पार्थिव ।
भारत सुरथश्चैव सुनीथो निशठो नल ॥ ११
दिवोदासश्च सुमना अम्बरीषो भगीरथ ।
व्यश्व सदश्वो वध्र्यश्व पृथुवेग पृथुश्रवा ॥१२
पृषदश्वो वसुमना क्षुपश्च सुमहाबल ।
रुषद्गुर्वृषसेनश्च पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ॥ १३
आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनर ।
औशीनरि पुण्डरीक शर्याति शरभ शुचि १४
अङ्गोरिष्टश्च वेनश्च दुष्यन्त सृञ्जयो जय ।
भाङ्गासुरि सुनीथश्च निषधोथ वहीनर ॥ १५
करधमो बाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधु ।
पेलो मरुत्तश्च तथा बलवान्पृथिवीपति ॥ १६

'ब्रह्मणोङ्गात्प्रसूतोग्निरङ्गिरा इति विश्रुत । दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयाविति त्रयी । निर्मन्थ्यो वैद्युत शूर सवर्तो लौकिकस्तथा । जाठरो विषग क्रव्यात्क्षेमवान्वैष्णवस्तथा । दस्युमान्बलदश्चैव शान्त पुष्टो विभावसु । ज्योतिष्मान्भरतो भद्र स्विष्टकृद्वसुमान्क्रतु । सोमश्च पितृमाश्चैव पावका सप्तविंशति ' ॥ २१ ॥ एव यज्ञदाक्षिणादय ॥ २३ ॥ पुष्करमालिना नामत ॥ ३० ॥ इति सभा० नै० भा० सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

८

कथयिष्ये इति ॥ १ ॥ तैजसी ज्योतिर्मया सौवर्णी वा भूयसी महती पूर्वसभात ॥ २ ॥ सर्वत कामरूपिणी यस्या सर्वं वस्तु सकल्पसमकालमेव सर्वात्मक भवतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ कामा काम्यमाना विषया । प्रभूत बहुलम् । भक्ष्य अपूपादि । भोज्य ओदनादि ॥ ५ ॥ लेह्य खण्डशर्करादि चोष्य इक्षुकाण्डादि स्रज परपरा तस्य भक्ष्याद्यन्नस्य कामफला आम्रादेरपि पनसादिक फलमुद्भवति कामानुसारादित्यर्थ ॥ ६ ॥

कपोतरोमा तृणक सहदेवार्जुनौ तथा ।
व्यश्व साश्व कृशाश्वश्च शशबिन्दुश्च पार्थिव ॥
रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोथ प्रतर्दन ।
अलर्क कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ॥ १८
जामदग्न्यश्च रामश्च नाभागसगरौ तथा ।
भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथाश्वो जनकस्तथा ॥ १९
राजा वैन्यो वारिसेन पुरुजिज्जनमेजय ।
ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तिश्च राजोपरिचरस्तथा ॥ २०
इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गौरपृष्ठो नघोलय ।
पद्मोथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्न प्रसेनजित् ॥ २१
अरिष्टनेमि सुद्युम्न पृथुलाश्वोऽष्टकस्तथा ।
शत मत्स्या नृपतय शत नीपा शत हया ॥ २२
धृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजया ।
शत च ब्रह्मदत्ताना वीरिणामीरिणा शतम् ॥ २३
भीष्माणा द्वे शतेप्यत्र भीमाना तु तथा शतम् ।
शत च प्रतिविन्ध्याना शत नागा शत हया ॥
पलाशाना शत ज्ञेय शत काशकुशादय ।
शान्तनुश्चैव राजेन्द्र पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ २५
उशङ्गव शतरथो देवराजो जयद्रथ ।
वृषदर्भश्च राजर्षिर्बुद्धिमान्सह मन्त्रिभि ॥ २६
अथापरे सहस्राणि ये गता शशबिन्दव ।
इष्ट्वाश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणै ॥ २७
एते राजर्षय पुण्या कीर्तिमन्तो बहुश्रुता ।
तस्या सभाया राजेन्द्र वैवस्वतमुपासते ॥ २८
अगस्त्योथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च ।
यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिण ॥ २९
अग्निष्वात्ताश्च पितर फेनपाश्चोष्मपाश्च ये ।
सुधावन्तो बर्हिषदो मूर्तिमन्तस्तथापरे ॥ ३०
कालचक्र च साक्षाच्च भगवान्हव्यवाहन ।
नरा दुष्कृतकर्माणो दक्षिणायनमृत्यव ॥ ३१
कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये ।
तस्या शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादय ३२
उपासते धर्मराज मूर्तिमन्तो जनाधिप ।
एते चान्ये च बहव पितृराजसभासद ।
न शक्या परिसख्यातु नामभि कर्मभिस्तथा ॥
असबाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा ।
दीर्घकाल तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा॥३४
ज्वलन्ती भासमाना च तेजसा स्वेन भारत ।
तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रता सत्यवादिन ॥३५
शान्ता सन्यासिन शुद्धा पूता पुण्येन कर्मणा
सर्वे भास्वरदेहाश्च सर्वे च विरजोम्बरा ॥ ३६
चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्या सर्वे ज्वलितकुण्डला ।
सुकृतै कर्मभि पुण्यै पारिबर्हैश्च भूषिता ॥ ३७
गन्धर्वाश्च महात्मान सङ्घशश्चाप्सरोगणा ।
वादित्र नृत्यगीत च हास्य लास्य च सर्वश ३८
पुण्याश्च गन्धा शब्दाश्च तस्या पार्थ समन्तत ।
दिव्यानि चैव माल्यानि उपतिष्ठन्ति नित्यश ॥
शत शतसहस्राणि धर्मिणा त प्रजेश्वरम् ।
उपासते महात्मान रूपयुक्ता मनस्विन ॥ ४०
ईदृशी सा सभा राजन्पितृराज्ञो महात्मन ।
वरुणस्यापि वक्ष्यामि सभा पुष्करमालिनीम् ४१

इति श्रीमहाभा० सभाप० लोकपालसभाख्यानप० यमसभावर्णन नामाष्टमोऽध्याय ॥८॥

राम इति । रामलक्ष्मणयोर्विष्णुशेषरूपेण स्वस्थान स्थयोरपि प्रतिमारूपेण उपासकानुग्रहार्थमत्रावस्थान बोध्यम् ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्राश्चैकशतमिति । पुराणेषु प्रायेणाधिकारिणामेव कीर्तनात्तेषा च प्रतिकल्प समाननामरूपकर्मत्वाद नेककल्प धर्मसभावासिना तेषा बहुत्व युक्तम् सेनापत्या दिशब्दवदधिकारवाचित्वाद्धृतराष्ट्रादिशब्दानाम् ॥ २३ ॥ अयमेव न्याय पलाशादियज्ञियद्रव्याद्यभिमानिदेवतासु ज्ञेय इत्याशयवानाह पलाशानामिति ॥ २५ ॥ कालचक्र चेति । सवत्सराद्यभिमानिन्यो देवता । दुष्कृतकर्माण विद्याविहीनकर्ममात्रनिष्ठा ॥ ३१ ॥ असबाधा असकार्णा ॥ ३४ ॥ सन्यासिन निष्कामकर्मकर्तार काम्याना कर्मणा त्यागिनो वा । पूर्वेषामपि आपस्तम्बेन 'तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येते । एव धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते' इति आनुषङ्गिकफलभागित्वदर्शनात् । निर्मिते रोपिते । अर्था दिव्यान्नपानादय ॥ ३६ ॥ पुष्करैर्मूर्तिमद्भिस्तीर्थविशेषै मालिनीं शोभिनीम् ॥ ४१ ॥ इति सभा० नै० भा० भावदीपे अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

९

नारद उवाच ।

युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्यामितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारतोरणा ॥ १
अन्त सलिलमास्थाय विहिता विश्वकर्मणा ।
दिव्यं रत्नमयैर्वृक्षै फलपुष्पप्रदैर्युता ॥ २
नीलपीतै सिता श्यामै सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभि ॥ ३
तथा शकुनयस्तस्या विचित्रा मधुरस्वरा ।
अनिर्देश्या वपुष्मन्त शतशोथ सहस्रश ॥ ४
सा सभा सुखसस्पर्शा न शीता न च घर्मदा ।
वेश्मासनवती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५
यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या च समन्वित ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषित ॥ ६
स्रग्विणो दिव्यगन्धाश्च दिव्यगन्धानुलेपना ।
आदित्यास्तत्र वरुण जलेश्वरमुपासते ॥ ७
वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥ ८
कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान्कुण्डधारश्च कर्कोटकधनजयौ ॥ ९
पाणिमान्कुण्डधारश्च बलवान्पृथिवीपते ।
प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजय ॥ १०
पताकिनो मण्डलिन फणावन्तश्च सर्वश ।
एते चान्ये च बहव सर्पास्तस्या युधिष्ठिर ।
उपासते महात्मान वरुण विगतक्लमा ॥ ११
बलिर्वैरोचनो राजा नरक पृथिवींजय ।
सह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवा ॥१२
सुहनुर्दुर्मुख शङ्ख सुमना सुमतिस्तत ।
घटोदरो महापार्श्व क्रथन पिठरस्तथा ॥ १३
विश्वरूप स्वरूपश्च विरूपोथ महाशिरा ।
दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावर ॥ १४
टिट्टिभो विटभूतश्च सह्लादश्चेन्द्रतापन ।
दैत्यदानवसङ्घाश्च सर्वे रुचिरकुण्डला ॥ १५
स्रग्विणो मौलिनश्चैव तथा दिव्यपरिच्छदा ।
सर्वे लब्धवरा शूरा सर्वे विगतमृत्यव ॥ १६
ते तस्या वरुण देव धर्मपाशधर सदा ।
उपासते महात्मान सर्वे सुचरितव्रता ॥ १७
तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च सा ।
कालिन्दी विदिशा वेणा नर्मदा वेगवाहिनी १८
विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती ।
इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा ॥ १९
गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरिद्वरा ।
किंपुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ॥२०
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चापि महानद ।
चर्मण्वती तथा चैव पर्णाशा च महानदी ॥ २१
सरयूर्वारवत्याथ लाङ्गली च सरिद्वरा ।
करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानद ॥ २२
लघती गोमती चैव सन्ध्या त्रि स्रोतसी तथा ।
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र सुतीर्था लोकविश्रुता २३
सरित सर्वतश्चान्या तीर्थानि च सरासि च ।
कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ॥ २४
पल्वलानि तडागानि देहवन्त्यथ भारत ।
दिशस्तथा मही चैव तथा सर्वे महीधरा ॥ २५
उपासते महात्मान सर्वे जलचरास्तथा ।
गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्वाप्सरसा गणा ॥ २६
स्तुवन्तो वरुण तस्या सर्व एव समासते ।
महीधरा रत्नवन्तो रसा ये च प्रतिष्ठिता ॥ २७
कथयन्त सुमधुरा कथास्तत्र समासते ।
वारुणश्च तथा मन्त्री सुनाभ पर्युपासते ॥ २८
पुत्रपौत्रै परिवृतो गोनाम्ना पुष्करेण च ।
सर्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वरमुपासते ॥ २९
एषा मया सपतता वारुणी भरतर्षभ ।
दृष्टपूर्वा सभा रम्या कुबेरस्य सभा शृणु ॥ ३०

इति श्रीम० सभाप० लोकपालसभाख्यानपर्वणि वरुणसभावर्णने नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

———×———

९

युधिष्ठिरेति ॥१॥ दिव्यैरिति तस्यामित्युत्तरश्लोकादपकृष्यते ॥२॥ अवतानैर्वितानवद्वृक्षस्वरूपाच्छादकै लताप्रतानै सिता बद्धा प्रदेशा इति शेष ॥३॥ वपुष्मन्त प्रशस्तदेहा ॥४॥ वारुण्या वरुणान्या भार्य्या वा ॥६॥ सपतता समागछता ॥ ३० ॥ इति सभा० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

१०

नारद उवाच ।
सभा वैश्रवणी राजञ्छतयोजनमायता ।
विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ १
तपसा निर्जिता राजन्स्वयं वैश्रवणेन सा ।
शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा ॥ २
गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते ।
दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता ॥ ३
महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा ।
सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते ॥ ४
दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता ।
तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः ॥ ५
स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः ।
दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते ।
दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने ॥ ६
मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन् ।
सौगन्धिकवनानां च गन्धं गन्धवहो वहन् ॥ ७
नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च ।
शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते ॥ ८
तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ।
दिव्यतानैर्महाराज गायन्ति स्म सभागताः ॥ ९
मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता ।
चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला ॥ १०
विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा ॥
वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
एताः सहस्रशश्चान्या नृत्यगीतविशारदाः ॥ १२
उपतिष्ठन्ति धनदं गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
अनिशं दिव्यवादित्रैर्नृत्यगीतैश्च सा सभा ॥ १३
अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
किंनरा नाम गन्धर्वा नरा नाम तथा परे ॥ १४
मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः ।
कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ॥ १५
कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
वराहकर्णस्ताम्रौष्ठः फलकक्षः फलोदकः ॥ १६
हंसचूडः शिखावर्तो हेमनेत्रो विभीषणः ।
पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः ॥ १७
वृक्षवास्यनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः ॥ १८
सदा भगवती लक्ष्मीस्तत्रैव नलकूबरः ।
अहं च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः ॥ १९
ब्रह्मर्षयो भवन्त्यत्र तथा देवर्षयोऽपरे ।
क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्वाश्च महाबलाः ॥ २०
उपासते महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम् ।
भगवान्भूतसंघैश्च वृतः शतसहस्रशः ॥ २१
उमापतिः पशुपतिः शूलभृद्भगनेत्रहा ।
त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतक्लमा ॥ २२
वामनैर्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्महारवैः ।
मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रधन्वा महाबलः ॥ २३
नानाप्रहरणैरुग्रैर्वातैरिव महाजवैः ।
वृतः सखायमन्वास्ते सदैव धनदं नृप ॥ २४
प्रहृष्टाः शतशश्चान्ये बहुशः सपरिच्छदाः ।
गन्धर्वाणां च पतयो विश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ २५
तुम्बुरुः पर्वतश्चैव शैलूषश्च तथापरः ।
चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ॥ २६
एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते ।
विद्याधराधिपश्चैव चक्रधर्मा सहानुजैः ॥ २७
उपाचरति तत्र स्म धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
किंनराः शतशस्तत्र धनानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २८
आसते चापि राजानो भगदत्तपुरोगमाः ।
द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ॥ २९
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
सह यक्षैः सगन्धर्वैः सह सर्वैर्निशाचरैः ॥ ३०
विभीषणश्च धर्मिष्ठ उपास्ते भ्रातरं प्रभुम् ।
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः ॥ ३१
मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ॥ ३२
एते चान्ये च बहवः सर्वे मेरुपुरोगमाः ।
उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम् ॥ ३३

१०

सभेति ॥ १ ॥ शशिप्रभाप्रावरणा शशिप्रभामपि धावल्येन तिरस्करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ विषक्ता लग्ना ॥ ३ ॥ रङ्गैरिति छेदः ॥ ५ ॥ मनोहृदयसंह्लादीति पाठे मनश्चित्तं हृदयं कदम्बगोलकाकृतिर्मांसखण्डः ॥ ८ ॥ दिव्यतानैः रम्यैस्तानैर्गीतशास्त्रप्रसिद्धैरेकोनपञ्चाशत्संख्यैः ॥ ९ ॥

नन्दीश्वरश्च भगवान्महाकालस्तथैव च ॥
शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ३४
काष्ठः कुटीमुखो दन्ती विजयश्च तपोधिकः ।
श्वेतश्च वृषभस्तत्र नर्दन्नास्ते महाबलः ॥ ३५
धनदं राक्षसाश्चान्ये पिशाचाश्च उपासते ।
पारिषदैः परिवृतमुपायान्तं महेश्वरम् ॥ ३६
सदा हि देवदेवेशं शिवं त्रैलोक्यभावनम् ।
प्रणम्य मूर्ध्ना पौलस्त्यो बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३७
ततोऽभ्यनुज्ञां सम्प्राप्य महादेवाद्धनेश्वरः ।
आस्ते कदाचिद्भगवान्भवो धनपतेः सखा ३८
निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सर्वान्निधीन्प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम् ३९
सा सभा तादृशी रम्या मया दृष्टान्तरिक्षगा ।
पितामहसभां राजन्कीर्तयिष्ये निबोध ताम् ॥

इति श्रीमहाभा० सभाप० लोकपालसभाख्यानप० धनदसभावर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

नारद उवाच ।

पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध मे ।
शक्यते या न निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत ॥ १
पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः ।
आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतक्लमः ॥ २
चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयंभुवः ।
स तामकथयन्मह्यं दृष्ट्वा तत्त्वेन पाण्डव ॥ ३
अप्रमेयां सभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ ।
अनिर्देश्यां प्रभावेण सर्वभूतमनोरमाम् ॥ ४
श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डवर्षभ ।
दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमिदमब्रुवम् ॥ ५
भगवन्द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभां शुभाम् ।
येन वा तपसा शक्या कर्मणा वापि गोपते ॥ ६
औषधैर्वा तथा युक्तैरुत्तमा पापनाशिनी ॥
तन्ममाचक्ष्व भगवन्पश्येयं तां सभां यथा ॥ ७
स तन्मम वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रतं वर्षसहस्रिकम् ॥ ८
ब्रह्मव्रतमुपास्स्व त्वं प्रयतेनान्तरात्मना ।
ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ॥ ९
ततः स भगवान्सूर्यो मामुपादाय वीर्यवान् ।
आगच्छत्तां सभां ब्राह्मीं विपाप्मा विगतक्लमः ॥
एवंरूपेति सा शक्या न निर्देष्टुं नराधिप ।
क्षणेन हि बिभर्त्यन्यदनिर्देश्यं वपुस्तथा ॥ ११
न वेद परिमाणं वा संस्थानं चापि भारत ।
न च रूपं मया तादृग्दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ १२
सुसुखा सा सदा राजन्न शीता न च घर्मदा ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत ॥

आस्ते इत्यावृत्त्या योजनीयम् । यदा भवः कदाचित्कुबेरसभामध्यास्ते तदा कुबेरोऽपि भवादनुज्ञां प्राप्य तन्निकटे आस्ते उपविशति ॥ ३८ ॥ इति सभा० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

पितामहेति ॥ १ ॥ देवयुगे कृतयुगे ॥ २ ॥ मानसीमित्यनेन भौतिकत्वव्यावृत्तिः तथाहि । 'आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः । आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात्'इति वासिष्ठोक्तरीत्या प्रपञ्चस्य त्रैविध्यं दृश्यते । तत्राद्यः स्थूलभूतमयः आधिभौतिकः । सूक्ष्मभूतमयः आतिवाहिकः स एव अति अत्यन्तं कार्याकारं वोढुं समर्थोऽतिवाही सूक्ष्मभूतसंघस्तेन निर्वृत्त इति योगात् । अत एव तत्र इन्द्रादिलोकरूपे स्वर्गे । 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्'इति स्वर्गपदनिर्वचनं संगच्छते । संभिन्नं मिश्रं ग्रस्तं भोगोत्तरपापावहम् । अभिलाषः संकल्पः तत्राप्याधिभौतिकस्य तत्त्वं आतिवाहिकं रज्जुरिव भुजङ्गस्य । अस्यापि तत्त्वं चित्तमेव । तदिदमुक्तं चित्तदेहक इति । तादृशी च प्रजापतिसभाऽतो मानसत्वं तत्र युक्तम् ॥ ४ ॥ औषधैः ज्योतिष्मत्यादिभिः कल्पोक्तप्रकारेण साधितैः ॥ ७ ॥ ब्रह्मव्रतं हार्दब्रह्मोपासनाम् ॥ ९ ॥ ततः स इति । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति ब्रह्मसभाप्रवेशोऽधिदैवं प्रत्यक्षसूर्यस्यैव द्वारत्वं अध्यात्मं तु इडाख्यसूर्यनाडीद्वारा ॥ १० ॥ एवमिति मानसत्वादेव रज्जूरगवत्सत्यसती वेति निर्वक्तुं न शक्या क्षणेनेति रज्जुर्यथा भावकबुद्ध्यनुरोधात् स्रक्सर्पदण्डधारादिरूपा तथेयमपि वैकुण्ठकैलासादिरूपेण भातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

नानारूपैरिव कृता मणिभि सा सुभास्वरै ।
स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च साक्षरा ॥
दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभै ॥ १५
अतिचन्द्र च सूर्य च शिखिन च स्वयप्रभा ।
दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयन्तीव भास्करम् १६
तस्या स भगवानास्ते विदधद्देवमायया ।
स्वयमेकोनिश राजन्सर्वलोकपितामह ॥ १७
उपतिष्ठन्ति चाप्येन प्रजाना पतय प्रभुम् ।
दक्ष प्रचेता पुलहो मरीचि कश्यप प्रभु १८
भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमोथ तथाङ्गिरा ।
पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लाद कर्दमस्तथा ॥ १९
अथर्वाङ्गिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपा ।
मनोन्तरिक्ष विद्याश्च वायुस्तेजो जल मही ॥२०
शब्दस्पर्शौ तथा रूप रसो गन्धश्च भारत ॥
प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत्कारणं भुव ॥ २१
अगस्त्यश्च महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्यवान ।
जमदग्निर्भरद्वाज सवर्तश्च्यवनस्तथा ॥ २२
दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिक ।
सनत्कुमारो भगवान् योगाचार्यो महातपा २३
असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ।
ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणि ॥ २४
आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो देहवास्तत्र भारत ।
चन्द्रमा सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ॥२५
वायव क्रतवश्चैव सकल्प प्राण एव च ।
मूर्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणा ॥ २६
एते चान्ये च बहवो ब्रह्माण समुपस्थिता ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दम ॥ २७
आयान्ति तस्या सहिता गन्धर्वाप्सरसा गणा
विंशति सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वश ॥२८
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोङ्गारक एव च ।
शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहा सर्व तथैव च ॥ २९
मन्त्रो रथन्तर चैव हरिमान्वसुमानपि ।
आदित्या साधिराजानो नामद्वन्द्वैरुदाहृता ॥
मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ।
तथा पितृगणा सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ ३१
ऋग्वेद सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ।
अथर्ववेदश्च तथा सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ३२
इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वश ।
ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च देवताश्चापि सर्वश ॥ ३३
सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ।
मेधा धृति श्रुतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यश क्षमा ॥३४
सामानि स्तुतिशस्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशापते ॥ ३५
नाटका विविधा काव्या कथाख्यायिककारिका
तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये गुरुपूजका ॥ ३६
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च दिवारात्रिस्तथैव च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतव षट् च भारत ॥३७

स्तम्भैरिति। यतो न क्षरा नापक्षयवती अत शाश्वती नित्या। 'एतत्सत्य ब्रह्मपुरम्'इति श्रुते ॥१४॥ अतिचन्द्रमिति। स्वयमित्यव्यय स्वयमह करोमि स्वय त्व करोषि स स्वयकृतवानित्यादिप्रयोगादव्याकृतप्रत्यगात्मवाचकम्। स एव प्रभा प्रकाशक ज्योतिर्यस्या सा स्वयप्रभा। जागरे हि सूर्यादीना घटादिप्रकाशकत्व दृष्ट तदात्मन एवेति साधयितु सूर्याद्यभावकाले स्वप्न प्रकृत्यात्राय पुरुष स्वयज्योतिरिति श्रुत्या साटोपमुक्तम्॥ १६ ॥ तस्यामिति। स महत्तत्त्वाभिमानी सूक्ष्ममन आख्य य प्रकृत्य स्मर्यते 'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धि ख्यातिरीश्वर । प्रज्ञा संवित् चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते' इति अत एव भगवान्सर्वैश्वर्यवान् देवमायया स्वाविद्यया विदध ल्लोकानिति शेष। विदधद्देवमानुषानिति पाठेपि स्वाविद्ययेत्यध्याहार्यम्। एकोनिश सत्स्वपि स्वसृष्टेषु पदार्थेषु ऐन्द्रजालिकवदेक एवेत्यर्थ ॥ १७ ॥ एकस्यैव विधैकव्यस्य सार्वात्म्य 'अह मनुरभव सूर्यश्च' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध प्रपञ्चयति उपतिष्ठन्तीत्यादिनाऽध्यायशेषेण॥१८॥यच्चान्यत् कालादृष्टादि॥२१॥सप्त चैवान्ये इति सप्तविंशतिर्नक्षत्राणीत्येके अन्ये तु विंशतिर्गन्धर्वाप्सरसा गणा सप्त चान्ये गन्धर्वा मुख्या ते च। 'हसो हाहाहुहूर्विश्वावसुर्वररुचिस्तथा। तृषणस्तुम्बुरुश्चैव गन्धर्वा सप्त कीर्तिता' इति ॥ २८ ॥ मन्त्र सामगानाश्रयभूतोऽभआयाहीत्यादि रथतर सामविशेष हरिमान्वसुमानिति कर्मविशेषयोरिन्द्रनामनी साधिराजान सेन्द्रा नामद्वन्द्वै अग्नीषोमेन्द्राग्न्यादिभि ॥ ३० ॥ हवींषि व्रीहिपश्वादिजानि ॥३१॥उपवेदा 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चार्थशास्त्रकम्'इति अङ्गानि शिक्षादानि ॥ ३३ ॥ दुर्गतरणी वाणी प्रणव सा च सप्तविधा अकार उकारो मकार अर्धमात्रानाद बिन्दु शक्तिरिति सप्तप्रकारा शान्तरूपाधिष्ठानप्रापका इत्यर्थ । संस्कृतप्राकृतपैशाच्यपभ्रंशललितमागधगद्यरूपा इत्यन्ये॥ ३४॥

सवत्सरा पञ्चयुगमहोरात्रश्चतुर्विध ।
कालचक्र च तद्दिव्य नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ ३८
धर्मचक्र तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरसा विनता इरा ॥ ३९
कालिका सुरभी देवी सरमा चाथ गौतमी ।
प्रभा कद्रूश्च वै देव्यौ देवताना च मातर ।
रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथापरा ४१
पृथिवी गा गता देवी ह्री स्वाहा कीर्तिरेव च ।
सुरा देवी शची चैव तथा पुष्टिररुन्धती ॥ ४२
सवृत्तिराशा नियति सृष्टिर्देवी रतिस्तथा ।
एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थु प्रजापतिम ४३
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवा ॥ ४४
पितृणा च गणान्विद्धि सप्तैव पुरुषर्षभ ।
मूर्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चापि शरीरिण ॥ ४५
वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ।
गार्हपत्या नाकचरा पितरो लोकविश्रुता ॥४६
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदा कलास्तथा ।
एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ॥ ४७
एतैराप्यायितै पूर्वं सोमश्चाप्याय्यते पुन ।
त एते पितर सर्वे प्रजापतिमुपास्थिता ॥ ४८
उपासते च सहृष्टा ब्रह्माणममितौजसम् ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा ॥४९
नागा सुपर्णा पशव पितामहमुपासते ।
स्थावरा जगमाश्चैव महाभूतास्तथापरे ॥ ५०
पुरदरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यम ।
महादेव सहोमोत्र सदा गच्छति सवश ॥ ५१
महासेनश्च राजेन्द्र सदोपास्ते पितामहम् ।
देवा नारायणस्तस्या तथा देवर्षयश्च ये ॥ ५२
ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजाऽयोनिजास्तथा ।
यच्च किंचित्त्रिलोकेस्मिन्दृश्यते स्थाणु जगमम् ।
सव तस्या मया दृष्टमिति विद्धि नराधिप ॥ '३
अष्टाशीति सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
प्रजावता च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव ॥ ५४
ते स्म तत्र यथाकाम दृष्ट्वा सवे दिवौकस ।
प्रणम्य शिरसा तस्मै सव यान्ति यथागमम्॥५५
अतिथीनागतान्देवान्दैत्यान्नागास्तथा द्विजान् ।
यक्षान्सुपर्णान्कालेयान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ५६
महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामह ।
दयावान्सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ५७
प्रतिगृह्य तु विश्वात्मा स्वयभूरमितद्युति ।
सान्त्वमानार्थसभोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ५८
तथा तैरुपयातैश्च प्रतियद्भिश्च भारत ।
आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ५९
सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
ब्राह्मया श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतक्लमा ६०
सा सभा तादृशी दृष्टा मया लोकेषु दुर्लभा ।
सभेय राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ६१
एता मया दृष्टपूर्वा सभा देवेषु भारत ।
सभेय मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा तव ॥ ६२

इति श्रीम० सभाप० लोकपालसभाख्यानप० ब्रह्मसभावर्णन नाम एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

सवत्सरा षष्टि प्रभवादय ते च पञ्च पञ्च एकैक युग । चतुर्विध मानुषोऽहोरात्र षष्टिघटिकाभि । पैत्रा मासेन दैवो वत्सरेण ब्राह्म कल्पेनेति कालचक्र द्वादशराश्यात्मकम् ॥ ३८ ॥ वैराजा विराट्प्रभवा सप्तपितृणा अग्निष्वात्तादय ॥ ४६ ॥ महादेव ईश्वरोपि सहोमो ब्रह्मविद्यासहितस्तत्रैवान्तर्भूत ॥ ५१ ॥ नारायणश्च विद्याप्राप्य शुद्ध आत्मापि तत्रेव प्राप्यत इत्यर्थ ॥ ५१ ॥ एकस्यापिसार्वात्म्यमुक्त उपसंहरति यच्चेति ॥ ५३ ॥ तत्प्राप्त्यधिकारिण आह अष्टाशीतीति ॥ ५४ ॥ ते स्म तत्रेत्यादिना यत्कौषीतकीये श्रुत पर्यङ्कस्थ ब्रह्म तेन सह सवादादिक च तदुपबृहयति ॥ ५५ ॥ ब्राह्मया श्रिया शमो दमस्तप शौचमित्यादिना प्रसिद्धया शमादिसपत्त्या ॥ ६० ॥ इति सभा० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

१२

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदता वर ।
वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि मे प्रभो ॥ १
वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो ।
दैत्येन्द्राश्चापि भूयिष्ठा सरित सागरास्तथा २
तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वज ॥ ३
पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षय ।
सर्वे देवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ४
शक्रस्य तु सभायां तु देवा सकीर्तिता मुने ।
उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षय ॥ ५
एक एव तु राजर्षिहरिश्चन्द्रो महामुने ॥
कथितस्ते सभायां वै देवेन्द्रस्य महात्मन ॥ ६
किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रत ।
येनासौ सह शक्रेण स्पर्द्धते सुमहायशा ॥ ७
पितृलोकगतश्चैव त्वया विप्र पिता मम ।
दृष्ट पाण्डुर्महाभाग कथ वापि समागत ॥ ८
किमुक्तवांश्च भगवंस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ।
त्वत्त श्रोतु सर्वमिद पर कौतूहल हि मे ॥ ९

नारद उवाच ।

यन्मा पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्र प्रति प्रभो ।
तत्तेह सप्रवक्ष्यामि माहात्म्य तस्य धीमत ॥१०
स राजा बलवानासीत्सम्राट् सर्वमहीक्षिताम् ।
तस्य सर्वे महीपाला शासनावनता स्थिता ११
तेनैक रथमास्थाय जैत्र हेमविभूषितम् ।
शस्त्रप्रतापेन जिता द्वीपा सप्त जनेश्वर ॥ १२
स निर्जित्य मही कृत्स्ना सशैलवनकाननाम् ।
आजहार महाराज राजसूय महाक्रतुम् ॥ १३
तस्य सर्वे महीपाला धनान्याजह्रुराज्ञया ।
द्विजाना परिवेष्टारस्तस्मिन्यज्ञे च तेऽभवन् ॥ १४
प्रादाच्च द्रविण प्रीत्या याचकाना नरेश्वर ।
यथोक्तवन्तस्ते तस्मिंस्तत पञ्चगुणाधिकम् १५
अतर्पयच्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणास्तदा ।
प्रसर्पकाले सप्राप्त नानादिग्भ्य समागतान् १६
भक्ष्यभोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृत ।
रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ।
तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत्
एतस्मात्कारणाद्राजन् हरिश्चन्द्रो विराजत ।
तेभ्यो राजसहस्रेभ्यस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १८
समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञ प्रतापवान् ।
अभिषिक्तश्च शुशुभे साम्राज्येन नराधिप ॥ १९
ये चान्ये च महीपाला राजसूय महाक्रतुम् ।
यजन्ते ते सहेन्द्रेण मोदन्ते भरतर्षभ ॥ २०
ये चापि निधन प्राप्ता सग्रामेष्वपलायिन ।
ते तत्सदनमासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ ॥ २१
तपसा ये च तीव्रेण त्यजन्तीह कलेवरम् ।
ते तत्स्थान समासाद्य श्रीमन्तो भान्ति नित्यश
पिता च त्वाह कौन्तेय पाण्डु कौरवनन्दन ।
हरिश्चन्द्रे श्रिय दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मय ॥ २३
विज्ञाय मानुष लोकमायान्त मा नराधिप ।
प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदेथास्त्व युधिष्ठिरम् २४
समर्थोसि मही जेतु भ्रातरस्ते स्थिता वशे ।
राजसूय क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ २५
त्वयीष्टवति पुत्रेह हरिश्चन्द्रवदाशु वै ।
मोदिष्ये बहुला शश्वत्समा शक्रस्य ससदि २६
एव भवतु वक्ष्येह तव पुत्र नराधिपम् ।
भूलोक यदि गच्छेयमिति पाण्डुमथाब्रुवम् ॥ २७
तस्य त्व पुरुषव्याघ्र सकल्प कुरु पाण्डव ।
गन्तासि त्व महेन्द्र[illegible] पूर्वै सह सलोकताम् २८
बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसा २९

१२

राजसूयमुपोद्घातयति । प्रायश इत्यादिना ॥ १॥ सहस्रवर्षव्रतप्राप्यां ब्रह्मसभामुपेक्ष्य हरिश्चन्द्रप्राप्ता इन्द्रसभा शक्यप्रवेशा मत्वा तत्साधन पृच्छति एक एवेति ॥ ६ ॥ यन्मां पृच्छसीत्यादे दाशार्हनगरीं प्रतीत्यन्तस्य परमतात्पर्य शक्रलोकप्रापको राजसूय अतियत्नसाध्य सिद्धश्च तीव्रानर्थहेतुरतो ब्रह्मसभाप्रापकमेव व्रतमनुष्ठेयमिति । अवान्तरंतात्पर्यं तु भूभारहरणार्थं ब्रह्मणा प्रेरितो नारद सर्वसहारहेतु राजसूय युधिष्ठिरद्वारा कारयितु युधिष्ठिर कृष्ण चोयोजयतीति ॥ १० ॥ येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च य । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञ स सम्राडिति शब्द्यते'॥११॥ 'जम्बूद्वीप कुशद्वीप शाक क्रौंचश्च शाल्मलि । गोमेद पुष्करश्चैव सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥ प्रसर्पोऽभिविसर्जनमिति निघण्टु ॥ १६ ॥ त्वाह त्वामाह ॥ २३ ॥ सकल्पकाम गन्तासि गमिष्यसि ॥ २८ ॥

युद्धं च क्षत्रशमन पृथिवीक्षयकारणम् ।
किंचिदेव निमित्त च भवत्यत्र क्षयावहम् ॥ ३०
एतत्संचिन्त्य राजेन्द्र यत्क्षेम तत्समाचर ।
अप्रमत्तोत्थितो नित्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ॥ ३१
भव एधस्व मोदस्व धनैस्तर्पय च द्विजान् ।
एतत्ते विस्तरेणोक्त यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
आपृच्छे त्वा गमिष्यामि दाशार्हनगरीं प्रति ३२
वैशपायन उवाच ।
एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय ।
जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यै समागत ॥ ३३
गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभि सह कौरव ।
राजसूय क्रतुश्रेष्ठ चिन्तयामास पार्थिव ॥ ३४

इति श्रीम० सभाप० लोकपालसभा० पाण्डुसदेशकथने द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

समाप्त लोकपालसभाख्यानपर्व ।

राजसूयारम्भपर्व ।

१३

वैशपायन उवाच ।
ऋषेस्तद्वचन श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिर ।
चिन्तयन्राजसूयेष्टिं न लेभे शर्म भारत ॥ १
राजर्षीणां च त श्रुत्वा महिमान महात्मनाम् ।
यज्वना कर्मभि पुण्यैर्लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २
हरिश्चन्द्र च राजर्षिं रोचमान विशेषत ।
यज्वान यज्ञमाहर्तु राजसूयमियेष स ॥ ३
युधिष्ठिरस्तत सर्वानर्चयित्वा सभासद ।
प्रत्यर्चितश्च तै सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ४
स राजसूय राजेन्द्र कुरूणामृषभस्तदा ।
आहर्तु प्रवण चक्रे मन सचिन्त्य चासकृत् ॥ ५
भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
किं हित सर्वलोकाना भवेदिति मनो दधे ॥ ६
अनुगृह्णन्प्रजा सर्वा सर्वधर्मभृता वर ।
अविशेषेण सर्वेषा हित चक्रे युधिष्ठिर ॥ ७
सर्वेषा दीयता देय मुष्णन्कोपमदावुभौ ।
साधु धर्मेति धर्मेति नान्यच्छ्रूयेत भाषितम् ॥ ८
एवंगते ततस्तस्मिन्पितरीवाश्वसञ्जना ।
न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ९
परिग्रहान्नरेन्द्रस्य भीमस्य परिपालनात् ।
शत्रूणा क्षपणाच्चैव बीभत्सो सव्यसाचिन ॥१०
धीमत सहदेवस्य धर्माणामनुशासनात् ।
वैनत्यात्सर्वतश्चैव नकुलस्य स्वभावत ।
अविग्रहा वीतभया स्वकर्मनिरता सदा ॥ ११
निकामवर्षा स्फीताश्च आसञ्जनपदास्तथा ।
वार्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्ष कर्षणं वणिक् ॥ १२
विशेषात्सर्वमेवैतत्सजज्ञे राजकर्मणा ।
अनुकर्ष च निष्कर्ष व्याधिपावकमूर्छनम् ॥ १३
सर्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञ प्रति परस्परम् ॥१४
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् ।
प्रिय कर्तुमुपस्थातु बलिकर्म स्वकर्मजम् ॥ १५
अभिहर्तु नृपा षट्सु पृथक्जात्यैश्च नैगमै ।
ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ १६
कामतोऽप्युपयुञ्जानै राजसैर्लोभजैर्जनै ।
सर्वव्यापी सर्वगुणी सर्वसाह स सर्वराट् ॥ १७

इति सभा० नैल० भारतभावदीपे द्वादशोऽध्याय ॥१२॥

१३

ऋषेरिति ॥ १ ॥ दीयतामित्युवाचेति शेष पाठान्तरे तु स्पष्टम् ॥८॥ अविग्रहा कलहशून्या ॥ ११ ॥ वार्धुषी वृद्ध्युपजीविका यज्ञसत्त्वानि क्रतूना सामर्थ्यानि सत्त्व पुष्कल फलप्रदत्वादिविषयाणि ॥ १२ ॥ अनुकर्ष दारिद्र्यात् राजकीयद्रव्यस्यातीतवर्षस्य ऋणत्वेन धारणम् । निष्कर्ष करार्थ प्रजापीडन मूर्छन वृद्धि ॥ १३ ॥ षट्सु सधिविग्रहादिषु यस्य प्रियादिक कर्तुं नैगमैर्वणिग्भि सह आसन्निति शेष इतरे नृपा वणिग्वत् येन करदीकृता इत्यर्थ तत्र तस्मिन् विषयो देश ॥ १६ ॥ कामतो यथेष्ट उपयुञ्जानै दिव्यान्नवस्त्रादिभोग कुर्वद्भि । यतो लोभजै विमोहोत्थै । राजसै-र्वृत्तिविशेषैस्तृष्णादिभिस्तादृशैरपि ववृधे वृद्धिमान् अभूत् १७

यस्मिन्नधिकृत सम्राड्भ्राजमानो महायशा ।
यत्र राजन्दश दिश पितृतो मातृतस्तथा ।
अनुरक्ता प्रजा आसन्नागोपाला द्विजातय १८
वैशंपायन उवाच ।
स मन्त्रिण समानाय्य भ्रातृंश्च वदता वर ।
राजसूय प्रति तदा पुन पुनरपृच्छत ॥ १९
ते पृच्छमाना सहिता वचोऽर्थ्य मन्त्रिणस्तदा ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञ यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ २०
येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुण गुणमृच्छति ।
तेन राजाऽपि त कृत्स्न सम्राड्गुणमभीप्सति ॥२१
तस्य सम्राड्गुणार्हस्य भवत कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य समय मन्यन्ते सुहृदस्तव ॥ २२
तस्य यज्ञस्य समय स्वाधीन क्षत्रसपदा ।
साम्ना षडग्नयो यस्मिंश्चीयन्ते शंसितव्रतै ॥ २३
दर्वीहोमानुपादाय सर्वान्य प्राप्नुते क्रतून् ।
अभिषेक च यस्यान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते ॥ २४
समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम् ।
अचिरात्त्व महाराज राजसूयमवाप्स्यसि ॥ २५
अविचार्य महाराज राजसूये मन कुरु ।
इत्येव सुहृद सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् ॥ २६
स धर्म्य पाण्डवस्तेषा वच श्रुत्वा विशापते ।
धृष्टमिष्ट वरिष्ठ च जग्राह मनसारिहा ॥ २७
श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानश्चाप्यात्मन क्षमम् ।
पुन पुनर्मनो दध्रे राजसूयाय भारत ॥ २८
स भ्रातृभि पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभि ।
मन्त्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्रवित् ॥ २९
युधिष्ठिर उवाच ।
इय या राजसूयस्य सम्राडर्हस्य सुक्रतो ।
श्रद्दधानस्य वदत स्पृहा मे सा कथ भवेत् ॥३०
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन ।
इदमूचुर्वच काले धर्मराज युधिष्ठिरम् ॥ ३१
अर्हस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूय महाक्रतुम् ।
अथैवमुक्ते नृपतावृत्विग्भिर्ऋषिभिस्तथा ॥ ३२
मन्त्रिणो भ्रातरश्चान्ये तद्वच प्रत्यपूजयन् ।
स तु राजा महाप्राज्ञ पुनरेवात्मनात्मवान् ॥ ३३
भूयो विममृशे पार्थो लोकाना हितकाम्यया ।
सामर्थ्ययोग सप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ॥ ३४
विमृश्य सम्यक्च धिया कुर्वन्प्राज्ञो न सीदति
न हि यज्ञसमारम्भ केवलात्मविनिश्चयात् ॥३५
भवतीति समाज्ञाय यत्नत कार्यमुद्वहन् ।
स निश्चयार्थ कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ॥ ३६
सर्वलोकात्पर मत्वा जगाम मनसा हरिम् ।
अप्रमेय महाबाहु कामाज्जातमज नृषु ॥ ३७
पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसमतै ।
नास्य किंचिदविज्ञात नास्य किंचिदकर्मजम् ३८
न स किंचिन्न विषहेदिति कृष्णममन्यत ।
स तु ता नैष्ठिकीं बुद्धि कृत्वा पार्थो युधिष्ठिर ॥
गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ।
शीघ्रगेन रथेनाशु स दूत प्राप्य यादवान् ॥ ४०
द्वारकावासिन कृष्ण द्वारवत्या समासदत् ।
दर्शनाकाङ्क्षिण पार्थं दर्शनाकाङ्क्षयाच्युत ॥ ४१
इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थमगात्तदा ।
व्यतीत्य विविधान्देशास्त्वरावान्क्षिप्रवाहन ४२
इन्द्रप्रस्थगत पार्थमभ्यगच्छज्जनार्दन ।
स गृहे पितृवद्भ्रात्रा धर्मराजेन पूजित ॥ ४३

॥ १७ ॥ यस्मिन्विषये राजन्राज्ञि पितृत पितृगुणै नाति शिक्षणादिभि मातृतो मातृगुणै वात्सल्यादिभि ॥ १८ ॥ वारुण गुण जलधातुजयम् सम्राड्गुण भूधातुजयम् ॥ २१ ॥ अग्नय अग्निस्थापनार्थानि स्थण्डिलानि । साम्ना सामवेद विहिते मन्त्रैश्चाथन्ते रच्यन्ते ॥ २३ ॥ दर्वीति । दर्वीहोमोऽग्निहोत्रादिस्तत्प्रभृतीन् सर्वान् क्रतून् इष्टिपशुसोमयागान्प्राप्नुते व्याप्नोति । तत्समुदायात्मक इत्यर्थ । अभिषेकफल सर्वजित्त्वम् । आत्रेयोऽङ्गमाभिषिषेच तस्माद्वङ्ग समन्त सर्वत पृथिवा जयन्परीयाय'इति श्रुतम् ॥ २४ ॥ धृष्ट प्रगल्भम् । इष्ट आप्ततम वरिष्ठ श्रेष्ठतमम् ॥ २७ ॥ कथ भवेत् फलवतीति शेष ॥ ३० ॥ आत्मवान् जितचित्त ॥ ३३ ॥ व्यमृशे कथ यज्ञ सिद्ध्येत्कथ वा लोकनाशो न स्यादिति विमर्श कृतवान् । सामर्थ्यं पृथ्वा जेतुम् । योग धनसप्राप्ति व्ययागमौ धनस्यैव ॥ ३४ ॥ एतान्सम्यक् सख्या दिना धिया च विमृश्य ॥ ३५ ॥ सर्वस्मात् लोक्यत इति लोको दृश्य मूलाज्ञान तस्मात्पर । 'तमस परस्तात्'इति श्रुते अत एव अप्रमेय वाङ्मनसातीतत्वात् । कामात् बहुस्या प्रजायेयेत्यादिश्रुतादीक्षणात् न तु कर्मवशत्वात् ॥ ३७ ॥ देवाना समतै कर्माभि बालेनापि पूतनावधादिभि समितैरिति पाठे देवकर्मतुल्यैरित्यथ । नास्येति सर्वज्ञ सर्वकृत् सर्वसह इति पादत्रयार्थ ॥ ३८ ॥ भूतगुरवेपि गुरुवत् आशीर्वादसंदेशादिना युक्तम् ॥४०॥ भ्रात्रा पितृष्वसृजेन ।

भीमेन च ततोपश्यत्स्वसार प्रीतिमान्वितु ।
प्रीत प्रीतेन सुहृदा रेमे स सहितस्तदा ॥ ४४
अर्जुनेन यमाभ्या च गुरुवत्पर्युपासित ।
त विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिन कल्पमच्युतम् ।
धर्मराज समागम्य ज्ञापयत्स्वप्रयोजनम् ॥ ४५
युधिष्ठिर उवाच ।
प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।
प्राप्यत येन तत्ते हि विदित कृष्ण सर्वश ॥ ४६
यस्मिन्सर्वं सभवति यश्च सर्वत्र पूज्यते ।
यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूय स विन्दति ॥ ४७
त राजसूय सुहृद कार्यमाहु समेत्य मे ।
तत्र मे निश्चिततम तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ४८
केचिद्धि सौहृदादेव न दोष परिचक्षते ।
स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ४९
प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम् ।
एवप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादा प्रयोजने ॥ ५०
त्व तु हेतूनतीत्यैतान्कामक्रोधौ व्युदस्य च ।
परम यत्क्षम लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ५१

इति श्रीमहा० सभाप०राजसूयारम्भप० वासुदेवागमने त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

कृष्ण उवाच ।
सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूय त्वमर्हसि ।
जानतस्त्वेव ते सर्वं किंचिद्वक्ष्यामि भारत ॥ १
जामदग्न्येन रामेण क्षत्र यदवशेषितम् ।
तस्मादवरज लोके यदिद क्षत्रसज्ञितम् ॥ २
कृतोथ कुलसकल्प क्षत्रियैर्वसुधाधिप ।
निदेशवाग्भिस्तत्ते ह विदित भरतर्षभ ॥ ३
ऐलस्येक्ष्वाकुवशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
राजान श्रेणिबद्धाश्च तथान्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४
ऐलवश्याश्च ये राजस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपा ।
तानि चैकशत विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५
ययातेस्त्वेव भोजाना विस्तरो गुणतो महान् ।
भजतेद्य महाराज विस्तर स चतुर्दिशम् ॥ ६
तेषा तथैव ता लक्ष्मी सर्वक्षत्रमुपासते ।
इदानीमेव वै राजञ्जरासधो महीपति ॥ ७
अभिभूय श्रिय तेषा कुलानामभिषेचित ।
स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाक्रम्य सर्वश ॥ ८
सोवनी मध्यमा भुक्त्वा मिथो भेदममन्यत ।
प्रभुर्यस्तु परो राजा यस्मिन्नेकवशे जगत् ॥ ९
स साम्राज्य महाराज प्राप्तो भवति योगत ।
त स राजा जरासध सश्रित्य किल सर्वश ॥१०

॥ ४३ ॥ क्षणिन सावसर कल्प समर्थम् ॥ ४५ ॥ इति सभापर्वणि नै० भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

१४

सर्वैरिति । सर्वराजजयाद्राजसूयेधिक्रियते राजजयश्च प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन जरासधवधेनैव जायत इत्यभिप्रेत्याह जानत इत्यादिना ॥ १ ॥ अवरज अर्वाग्जात यद्वा यत्प्लाधनपर अवशेषित क्षत्र तस्मात् । अवरात् नीचात् जात नीचजम् । अत एव क्षत्रसज्ञित न तु क्षत्रकर्मयोग्यम् ॥२॥ तैश्चाय कुलसकल्प सर्वक्षत्रसमुदाये सकेत कृत य सर्वक्षत्रजित्स अस्माक मध्ये सम्राट्राज्ञामपि राजा भविष्यतीति वक्ष्यमाण । निदेशवाग्भि पूर्वपूर्वोपदेशवाक्यै ह प्रसिद्धम् । तत्ते विदित । निदेशमार्गिभिरिति पाठे अस्वतन्त्रै क्षत्रियैरित्यर्थ ॥ ३ ॥ तत्र पूर्वं ऐल सम्राट् जात इत्याह । ऐलस्येति । ऐल पुरूरवा इक्ष्वाकुवशस्य च मनो इला इक्ष्वाकुश्च तत्र इलाया पुरूरवादय इक्ष्वाकोर्नाभागादयश्चेति सोमसूर्यवशीयराजसु द्वौ मुख्यौ तयो प्रकृतिं प्रजामिव प्रजा करदत्वात् । कासौ प्रकृतिरित्यत आह राजान इति । श्रेणिबद्धा तत्या दाम्ना बलीवर्दा इव आज्ञया बद्धा ॥४॥ वशद्वयेऽप्येव क्रमत शत सम्राजा कुलानि जातानीत्याह । ऐलवश्या इति ॥ ५ ॥ ययाते वशे । इति शेष अद्य सप्रति ॥ ६ ॥ इदानीमेव अभिषेचितो नरेन्द्रैरिति शेष ॥ ७ ॥ मध्यमां मथुरा शौरूपा अस्मदीया अस्मासु द्वारवतीं गतेषु भुक्त्वा मिथ अस्माभि सह भेद वैर अमन्यत । तेन स अस्मान्सर्वश्रेष्ठान् जित्वा स एव साम्राज्य प्राप्त इत्याह प्रभुरित्यादिना । चतुर्जस्तु परो राजेति पाठे चतुर्जो जरासध । द्वे मातरौ पिता जरा राक्षसी चेति चतुर्भ्यो जातत्वात् ॥ ९ ॥

राजन्सेनापतिर्जात शिशुपाल प्रतापवान् ।
तमेव च महाराज शिष्यवत्समुपस्थित ॥ ११
वक्र करूषाधिपतिर्मायायोधी महाबल ।
अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ ॥१२
जरासध महावीर्यं तौ हसडिम्भकावुभौ ।
वक्रदन्त करूषश्च करभो मेघवाहन ।
मूर्ध्ना दिव्यमणिं बिभ्रद्यमद्भुतमणिं विदु ॥ १३
मुरु च नरक चैव शास्ति यो यवनाधिप ।
अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्या वरुणो यथा ॥ १४
भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितु सखा ॥
स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा च विशेषत ॥ १५
स्नेहबद्धश्च मनसा पितृवद्भक्तिमास्त्वयि ।
प्रतीच्या दक्षिण चान्त पृथिव्या प्रति यो नृप ॥
मातुलो भवत शूर पुरुजित्कुन्तिवर्धन ।
स ते सन्नतिमानेक स्नेहत शत्रुसूदन ॥ १७
जरासन्ध गतस्त्वेव पुरा यो न मया हत ।
पुरुषोत्तमविज्ञातो योसौ चेदिषु दुर्मति ॥ १८
आत्मान प्रतिजानाति लोकेस्मिन्पुरुषोत्तमम् ।
आदत्ते सतत मोहाद्य स चिन्ह च मामकम् १९
वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वित ।
पौण्ड्रको वासुदेवेति योसौ लोकेभिविश्रुत २०
चतुर्थभाङ्महाराज भोज इन्द्रसखो बली ।
विद्याबलाद्यो व्यजयत्सपाण्ड्यक्रथकैशिकान् २१
भ्राता यस्याकृति शूरो जामदग्न्यसमोभवत् ।
स भक्तो मागध राजा भीष्मक परवीरहा ॥२२
प्रियाण्याचरत प्रह्वान्सदा सबन्धिनस्तत ।
भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थित ॥ २३
नकुल सबल राजन्नभ्यजानात्तथात्मन ।
पश्यमानो यशोदीप्त जरासधमुपस्थित ॥ २४
उदीच्याश्च तथा भोजा कुलान्यष्टादश प्रभो ।
जरासधभयादेव प्रतीची दिशमाश्रिता ॥ २५
शूरसेना भद्रकारा बोधा शाल्वा पटच्चरा ।
सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दा कुन्तिभि सह२६
शाल्वायनाश्च राजान सोदर्यानुचरै सह ।
दक्षिणा ये च पाञ्चाला पूर्वा कुन्तिषु कोशला ॥
तथोत्तरा दिश चापि परित्यज्य भयार्दिता ।
मत्स्या सन्यस्तपादाश्च दक्षिणा दिशमाश्रिता ॥
तथैव सर्वपाञ्चाला जरासधभयार्दिता ।
स्वराज्य संपरित्यज्य विद्रुता सर्वतो दिशम् ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य कसो निर्मथ्य यादवान् ।
बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्वृथामति ॥ ३०
अस्ति प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले ।
बलेन तेन स्वज्ञातीनभिभूय वृथामति ॥ ३१
श्रैष्ठ्य प्राप्त स तस्यासीदतीवापनयो महान् ।
भोजराजन्यवृद्धैश्च पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३२
ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्सभावना कृता ।
दत्वाऽक्रूराय सुतनु तामाहुकसुता तदा ॥ ३३
सकर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
हतौ कससुनाभानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ३४
भये तु समतिक्रान्ते जरासंधे समुद्यते ।
मन्त्रोय मन्त्रितो राजन्कुलैरष्टादशा वरै ३५
अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रै शत्रुघातिभि ।
न हन्यामो वय तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ३६
तस्य ह्यमरसकाशौ बलेन बलिना वरौ ।
नामभ्या हसडिम्भकावशस्त्रनिधनावुभौ ॥ ३७
तावुभौ सहितौ वीरौ जरासधश्च वीर्यवान् ।
त्रयस्त्रयाणा लोकाना पर्याप्ता इति मे मति ॥३८
न हि केवलमस्माक यावन्तोऽन्ये च पार्थिवा ।
तथैव तेषामासीच्च बुद्धिर्बुद्धिमता वर ॥ ३९
अथ हस इति ख्यात कश्चिदासीन्महानृप ।
रामेण स हतस्तत्र सग्रामेष्टादशावरे ॥ ४०
हतो हस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत ।
तच्छ्रुत्वा डिम्भको राजन्यमुनाम्भस्यमज्जत ४१
विना हसेन लोकेस्मिन्नाह जीवितुमुत्सहे ।
इत्येता मतिमास्थाय डिम्भको निधन गत ॥४२
तथा तु डिम्भक श्रुत्वा हस परपुरजय ।
प्रपेदे यमुनामेव सोपि तस्या न्यमज्जत ॥ ४३
तौ स राजा जरासध श्रुत्वा च निधन गतौ ।
पुर शून्येन मनसा प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४४

भगदत्तो मध्यस्थ इत्याह भगेति ॥१५॥ त्वत्पक्षे तु कुन्तिभोज एक एवेत्याह । मातुल इति ॥ १७ ॥ पौण्ड्रकोपि परपक्षे एवास्तीत्याह जरेति ॥ १८ ॥ अस्मच्छ्वशुरो भीष्मकोपि परपक्षे एवास्तीत्याह चतुर्थेति । पृथिव्याश्चतुर्थांशभाक् ॥ २१ ॥ स बल कुल च आत्मनो न ज्ञातवान् यतो मच्छत्रुपक्षे गत्वा मया जामात्रापि सह कलहमिच्छतीति भाव ॥२४॥ कुलै मन्त्रीपुरोहितश्चैवेत्यादिना प्राक् प्रदर्शितै ॥ ३५ ॥ न हन्यामो न हतवन्त वर्षशतैर्वर्षशततुल्यैस्त्रिभिर्वर्षैरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ न हस हत मरणतुल्या मूर्छा प्रापित ॥ ४० ॥

ततो वयममित्रघ्न तस्मिन्प्रतिगते नृपे ।
पुनरानन्दिन सर्वे मथुराया वसामहे ॥ ४५
यदा त्वभ्येत्य पितर सा वै राजीवलोचना ।
कसभार्या जरासंध दुहिता मागध नृपम् ।
चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदु खिता ॥ ४६
पतिघ्न मे जहीत्येव पुन पुनररिंदम ।
ततो वय महाराज त मन्त्र पूर्वमन्त्रितम् ॥ ४७
संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ।
पृथक्त्वेन महाराज संक्षिप्य महती श्रियम् ॥ ४८
पलायामो भयात्तस्य ससुतज्ञातिबान्धवाः ।
इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीची दिशमाश्रिता ॥
कुशस्थली पुरी रम्या रैवतेनोपशोभिताम् ।
ततो निवेश तस्या च कृतवन्तो वय नृप ॥ ५०
तथैव दुर्गसस्कार देवैरपि दुरासदम् ।
स्त्रियोपि यस्या युध्येयु किमु वृष्णिमहारथा
तस्या वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभया ।
आलोच्य गिरिमुख्य त मागध तीर्णमेव च ॥५२
माधवा कुरुशार्दूल परा मुदमवाप्नुवन् ।
एव वय जरासंधादभित कृतकिल्बिषा ॥ ५३
सामर्थ्यवन्त सबन्धाद्गोमन्त समुपाश्रिता ।
त्रियोजनायत सद्म त्रिस्कन्ध योजनावधि ॥ ५४
योजनान्ते शतद्वार वीरविक्रमतोरणम् ।
अष्टादशावरैर्नद्ध क्षत्रियैर्युद्धदुर्मदै ॥ ५५
अष्टादशसहस्राणि भ्रातॄणा सन्ति न कुले ।
आहुकस्य शत पुत्रा एकैकस्त्रिदशावर ॥ ५६
चारुदेष्ण सह भ्रात्रा चक्रदेवोथ सात्यकि ।
अहं च रौहिणेयश्च साम्ब प्रद्युम्न एव च ॥ ५७
एवमेते रथा सप्त राजन्नन्यान्निबोध मे ।
कृतवर्मा ह्यनाधृष्टि समीक समितिंजय ॥ ५८
कङ्क शङ्कुश्च कुन्तिश्च सप्तैते वै महारथा ।
पुत्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश ॥
वज्रसहनना वीरा वीर्यवन्तो महारथा ।
स्मरन्तो मध्यम देश वृष्णिमध्ये व्यवस्थिता ॥६०
स त्व सम्राड्गुणैर्युक्त सदा भरतसत्तम ।
क्षत्रे सम्राजमात्मान कर्तुमर्हसि भारत ॥ ६१
न तु शक्य जरासधे जीवमाने महाबले ।
राजसूयस्त्वयावाप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ॥ ६२
तेन रुद्धा हि राजान सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ।
कन्दरे पर्वतेन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपा ॥ ६३
स हि राजा जरासधो यियक्षुर्वसुधाधिपै ।
महादेव महात्मानमुमापतिमरिंदम ॥ ६४
आराध्य तपसोग्रेण निर्जितास्तेन पार्थिवा ।
प्रतिज्ञायाश्च पारं स गत पार्थिवसत्तम ॥ ६५
स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान्पृतनागतान् ।
पुरमानीय बध्वा च चकार पुरुषव्रजम् ॥ ६६
वय चैव महाराज जरासधभयात्तदा ।
मथुरा सपरित्यज्य गता द्वारवती पुरीम् ॥ ६७
यदि त्वेन महाराज यज्ञ प्राप्तुमभीप्ससि ।
यतस्व तेषा मोक्षाय जरासधवधाय च ॥ ६८
समारम्भो न शक्योयमन्यथा कुरुनन्दन ॥
राजसूयश्च कात्स्र्न्येन कर्तु मतिमता वर ॥ ६९
इत्येषा मे मती राजन्यथा वा मन्यसेनघ ।
एवगते ममाचक्ष्व स्वय निश्चित्य हेतुभि ॥ ७०

इति श्रीमहाभा० सभाप० राजसूयारम्भप० कृष्णवाक्ये चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्त त्वया बुद्धिमता यन्नान्यो वक्तुमर्हति ।
सशयाना हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि १
गृहे गृहे हि राजान स्वस्य स्वस्य प्रियकरा ।
न च साम्राज्यमाप्तास्त सम्राट्शब्दो हि कृच्छ्रभाक्
कथ परानुभावज्ञ स्व प्रशसितुमर्हति ।
परेण समवेतस्तु य प्रशस्य स पूज्यते ॥ ३
विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता ।
दूर गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्वह ॥ ४

इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

१५

राजसूय दुष्प्राप मत्वा शममेव परं मन्वान आह

विशालेति । भूमिरिव स्थिरा निश्चयात्मिका चित्तवृत्ति । सा बहुला विषयभेदाद्बहुप्रकारा । इद साधयिष्ये इत्येवरूपा । अत एव विशाला शालेव शाला आवरण निरावरणा ब्रह्मलोकायापि स्पृहयति । बहुरत्नसमाचिता बहुभिरनन्तैस्तत्तज्जात्युत्कृष्टैर्विषयैर्व्याप्ताऽत पुरुष कार्येषु स्वस्य बलाबल

शममेव परं मन्ये शमात्क्षेमं भवेन्मम ।
आरम्भे पारमेष्ठ्यं तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ५
एवमेते हि जानन्ति कुले जाता मनस्विनः ।
कश्चित्कदाचिदेतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६
वयं चैव महाभाग जरासंधभयात्तदा ।
शङ्किताः स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ७
अहं हि तव दुर्धर्ष भुजवीर्याश्रयः प्रभो ।
नात्मानं बलिनं मन्ये त्वयि तस्माद्विशङ्किते ॥ ८
त्वत्सकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च माधव ।
अर्जुनाद्वा महाबाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ।
एवं जानन्हि वार्ष्णेय विमृशामि पुनः पुनः ॥ ९
त्वं मे प्रमाणभूतोसि सर्वकार्येषु केशव ।
तच्छ्रुत्वा चाब्रवीद्भीमो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥

भीम उवाच ।

अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति ।
दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं याधि तिष्ठति ॥ ११
अतन्द्रितश्च प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।
जयेत्सम्यक्प्रयोगेण नीत्यार्थानात्मनो हितान् १२
कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनंजये ।
मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥ १३

कृष्ण उवाच ।

अर्थानारभते बालो नानुबन्धमवेक्षते ॥
तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १४
जित्वा जय्यान्यौवनाश्विः पालनाच्च भगीरथः ।
कार्तवीर्यस्तपोवीर्याद्बलात्तु भरतो विभुः ॥ १५
ऋध्या मरुत्तस्तान्पञ्च सम्राजस्त्वनुशुश्रुम ।
साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्वाकारं युधिष्ठिर ॥१६
निग्राह्यलक्षणं प्राप्तिर्धर्मार्थनयलक्षणैः ॥ १७
बार्हद्रथो जरासंधस्तद्विद्धि भरतर्षभ ।
न चैनमनुरुध्यन्ते कुलान्येकशतं नृपाः ॥ १८

न जानाति । स दूरं गत्वा बुद्धेः परां निष्ठां प्रत्यगात्मरूपां प्राप्य श्रेयो मोक्षाख्यं विजानाति नान्यथा । बहुषु दुष्प्राप्येष्वर्थेषु व्यासक्तचित्तत्वात् । यथोक्तम् भगवता 'व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयो व्यवसायिनाम्' इति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चय इति । प्राज्ञस्तु भूमिर्मन्त्रभूमिः मन्त्रस्य विषयः । विशाला विस्तीर्णा । बहुशाखा पुरुषभेदेन बुद्धिभेदात् । बहुला बहुपायविस्फुरणात् । अन एव बहुभिर्मन्त्रज्ञैः सह मन्त्र्यते । बहुभिर्भूहिरण्यहस्त्यश्वरथमित्रस्त्रीप्रभृतिभिरनेकैः रत्नैः समन्विता । एतस्यां मन्त्रभूमौ विगाह्यमानायां दूरं गत्वा अङ्गपञ्चकषड्गुणशक्तित्रयसिद्धित्रयसप्तोपायादिसमस्तनीतिभूमिमवगाह्य अतस्त्वमेव सर्वज्ञोस्मद्धितैषी कार्याकार्यनिश्चयं वेत्सीति भावः ॥ ४ ॥ 'यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्' इत्युक्ते शम एव श्रेयानित्याह शममिति । शमस्वीकारे हेतुमाह । आरम्भे राजसूयारम्भे।क्रतुफलं पारमेष्ठ्यं परमेष्ठितादात्म्यं दुष्प्रापम् । अशक्तत्वादस्माकमित्यर्थः ॥ ५ ॥ कृष्णमेवोद्दिश्याह एवमिति । एते अस्मदीयाः सभासदः मनस्विनो भीमादयः श्रेष्ठः सर्वान् जेतुं समर्थो भविष्यतीति जानन्ति ॥ ६ ॥ न त्वस्माकं मध्ये तादृशः कश्चिदस्तीत्याह वयं चेति ॥ ७ ॥ शङ्काया हेतुमाह अहं हीति ॥ ८ ॥ तथापि त्वत्प्रभृतीनां चतुर्णां मध्ये कश्चिदेनं हन्तुं समर्थोस्ति न वेति विमृशामि युष्माकमप्यनन्तशक्तित्वं जानन्नित्याह त्वत्सकाशादिति ॥ ९ ॥ नीत्यार्थान् नीतिप्राप्यानर्थान् नात्येति तृतीयान्तं वा ॥ १२ ॥ मागधम् जरासंधम् ॥१३॥ भीमं प्रकोपयन्कृष्ण उवाच अर्थानिति । बालः अव्युत्पन्नः अनुबन्धं विपाकं अर्थपरायणं स्वकार्यतत्परं न मृष्यन्ति न विचारयन्ति ॥ १४ ॥ यौवनाश्विर्मांधाता जय्यान् जेतव्यान् बाह्यान्तरशत्रून् जित्वा जयादयः पञ्च साम्राज्यहेतव इति भावः हित्वा करानिति पाठे करत्यागादयः पञ्च ॥ १५ ॥ सर्वाकारं जयादिपञ्चप्रकारम् । यौवनाश्विप्रभृतयः एकैकेन गुणेन साम्राज्यं प्राप्तास्त्वं तु तत्सर्वैरपि गुणैरिच्छसीति भावः ॥ १६ ॥ तानेव गुणानाह । निग्राह्या निग्रहमर्हन्ति ते निग्राह्या विजिताः शत्रव एव लक्षणं ध्वजो यस्य साम्राज्यस्य । एतेन जयपूर्वकं तत् मुख्यमित्युक्तम् । तच्च यौवनाश्वे दृष्टं प्राप्तिः पालनं भगीरथे प्राप्तिरिति साम्राज्यलक्षणं इत्येकदेशः गृह्णेन योज्यम् । सा च धर्मादिलक्षणैः सहितेति योज्यम् । धर्मो योगः कार्तवीर्ये ।अर्थो वृद्धिर्मरुत्ते। नयो नीतिबलं भरते ॥ १७ ॥ बार्हद्रथो जरासंधः इत्यत प्राक् 'मन्त्रान्वश्यानतुमृशन्नेवमेव सतां युगे । निग्राह्यलक्षणं प्राप्तो धर्मार्थनयलक्षणैः' इति पठन्ति। जरासंधस्तत्साम्राज्यं निग्राह्यलक्षणं प्राप्त इति सार्धेन संबन्धः किं भूतः सः धर्मार्थनयलक्षणैः । धर्मो लाभो नीतिश्च एतैर्लक्षणैः सतां युगे सङ्घे एवमेव वयमिव मन्त्रान् विचारान् वश्यान्स्वकार्यसाध्यान् अनुमृशन् अनुतिष्ठन् सर्वाकारं साम्राज्यमिच्छतस्तव जरासंधः प्रतिकूलोस्तीति विद्धि तर्हि स एव सम्राडस्त्विति चेत्तस्य राजपीडाकरत्वमित्याह न चेति ॥ १८ ॥

तस्मादिह बलादेव साम्राज्यं कुरुते हि सः ॥१९
रत्नभाजो हि राजानो जरासंधमुपासते ।
न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥२०
मूर्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषो बलात् ।
आदत्ते न च नो दृष्टो भागः पुरुषतः क्वचित् २१
एवं सर्वान्वशे चक्रे जरासंधः शतावरान् ।
तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ २२
प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे ।
पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ २३
क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः ।
ततः स्म मागधं सख्ये प्रतिबाधेम यद्वयम् ॥ २४
षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश ।
जरासंधेन राजानस्ततः क्रूरं प्रवर्त्स्यते ॥ २५
प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत् ।
जयेद्यश्च जरासंधं स सम्राण्नियतं भवेत् ॥ २६

इति श्रीम० सभाप० राजसूयारम्भप० कृष्णवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।
सम्राड्गुणमभीप्सन्वै युष्मान्स्वार्थपरायणः ।
कथं प्रहिणुयां कृष्ण सोहं केवलसाहसात् ॥ १
भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् ।
मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २
जरासंधबलं प्राप्य दुष्पारं भीमविक्रमम् ।
यमोपि न विजेताजौ तत्र वः किं विचेष्टितम् ॥३
अस्मिंस्त्वर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ।
तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मता मम ॥ ४
यथाहं विमृशाम्येकस्तत्तावच्छ्रूयतां मम ।
संन्यासं रोचये साधु कार्यस्यास्य जनार्दन ।
प्रतिहन्ति मनो मेद्य राजसूयो दुराहरः ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
अर्जुन उवाच ।
धनुः शस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ७
कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिष्ठिताः ।
बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ॥ ८
कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
निर्वीर्ये तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ॥ ९
क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिर्द्विषज्जये ।
सर्वैर्गुणैर्विहीनोपि वीर्यवान्हि तरेद्रिपून् ॥ १०

न अस्माभिर्न च दृष्टः जरासंधेन अभागः अस्वीकृतः पुरुषतः मूर्धाभिषिक्तेषु पुरुषेषु तेन सर्व वशीकृता इत्यर्थः ॥ २१ ॥ शतावरान् शतन्यूनान् ॥ २२ ॥ प्रमृष्टानां रुद्रदेवत्योयमिति प्रत्येकमभिमृष्टानाम् ॥ २३ ॥ तदा सत्कृतो भवतीत्यध्याहृत्य योज्यम् । ततः राज्ञां निग्रहाद्धेतोः प्रतिबाधेम हतुमाशास्महे । यत् मागधं प्रतिबाधेम तत्ततो हेतोरिति योज्यम् ॥ २४ ॥ क्रूरं राजवधाख्यं कर्म । पशुपतये बलिदानं प्रवर्त्स्यते कारयिष्यति ॥ २५॥ तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यतीति तस्य दुर्जयत्वमुक्त्वापि तज्जय एव साम्राज्यहेतुरित्याह प्राप्नुयादिति । स एवादौ जेतव्य इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ इति सभापर्वणि नै० भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सम्राडिति । एवं जरासंधात् भीषितो राजा कृष्णेन यइत्यादिना श्लोकेन भीमेनोक्तं उपायो दुष्करः इत्याह युष्मान् कृष्णभीमार्जुनान् प्रहिणुयां जरासंधवधार्थमिति शेषः ॥१॥ विजेता जेष्यति श्रमोपि विजयेताजाविति गौडपाठे तु श्रमः श्रमणो दुर्बलोपि जरासंधे महाये सति विजयेत शत्रूनिति शेषः ॥ ३ ॥ अर्थान्तरे इष्टफलाद्विपरीतफले कार्ये युक्तः पुरुषः प्रति अनर्थः प्रतिपद्यते प्राप्नोति तस्मात्कार्या कर्तुमिष्टा प्रतिपत्तिः । राजसूयबुद्धिः न युक्ता ॥ ४ ॥ कार्यस्य संन्यासः कर्ममात्रस्य त्यागः न तु क्रतुमात्रस्य काषायं सुलभमित्यन्ते दर्शनात् पारिव्राज्यमेव रोचये इत्यर्थः ॥ ५ ॥ वीर्यं उत्साहः । पक्षो वासुदेवः । भूमिः मन्त्रपूर्वकं कार्यनिश्चयः । बलं शारीरसेनादिरूपं सामर्थ्यम् ॥७॥ वैद्या विद्वांसः बलेनेति उत्साह एव श्रेयानित्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥ ११
जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवं च संश्रितम् ।
संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते ॥ १२
तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः ॥ १३
दैन्यं यथा बलवति तथा मोहो बलान्विते ।
तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥
जरासंधविनाशं च राज्ञां च परिरक्षणम् ।
यदि कुर्याम यज्ञार्थं किं ततः परमं भवेत् ॥ १५
अनारम्भे हि नियतो भवेदगुणनिश्चयः ।
गुणान्निःसंशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ १६
काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ।
साम्राज्यं तु भवेच्छक्यं वयं योत्स्यामहे परान् ॥

इति श्रीमहाभा० सभाप० राजसूयारम्भप० जरासंधवधमन्त्रणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।
जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च ।
या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १
न स्म मृत्युं वयं विद्म रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
न चापि कंचिदमरमयुद्धेनानुशुश्रुम ॥ २
एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ।
नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३
सुनयस्यानपायस्य संयोगे परमः क्रमः ।
संगत्या जायतेऽसाम्यं साम्यं च न भवेद्द्वयोः ४
अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः ।
संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोः ॥ ५
ते वयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ।
कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ।
पररन्ध्रे पराक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ६
व्यूढानीकैरतिबलैर्न युध्येदरिभिः सह ।
इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ७
अनवद्या ह्यसंबुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसद्म तत् ।
शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ८
एको ह्येव श्रियं नित्यं बिभर्ति पुरुषर्षभ ।
अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षयं नैव लक्षये ॥ ९

सिद्धिर्योगः अत्यन्ताभिनिवेश इति यावत् 'सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोः' इति विश्वः तच्च सिद्धिरूपं वीर्यं। कर्म पारिस्पन्दः दैवं भाग्यं तदुभयापेक्षं नोपयुज्यते न कार्यक्षमो भवति ॥ १२ ॥ तेन प्रमादेन शत्रुभ्यः शत्रुत ॥ १३ ॥ तस्मादुत्साहवता कर्मैव कर्तव्यं जयायेत्याह जरेति ॥ १५ ॥ अकरणे दोषमाह अनारम्भ इति। कर्मण इति शेषः आरब्धमपि प्रतिकूलं चेत्तत्राह गुणात्पूर्वोक्ताद्धनुरादिसंपत्तिरूपात्। नैर्गुण्यं अशक्तत्वम् ॥१६॥ पश्चात् अशक्तत्वनिश्चयादूर्ध्वं। काषायं गैरिकरक्तं वस्त्रम् ॥ १७ ॥ इति सभापर्वणि नै० भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

१७

जातस्येति ॥ १ ॥ सुनयस्य शोभनस्य मन्त्रस्य। अनपायस्य दैवादिप्रतिकूल्यहीनस्य। संयोगे प्राप्तौ सत्यां परमं त्कृष्टं क्रमं उपक्रमं सिध्यति तेन च संगत्या द्वयोर्मेलनेन असाम्यं अन्यतरोत्कर्षः जायते चकारो हेतौ यतः द्वयोर्युध्यतोः साम्यं न भवति तस्माद्विना युद्धं अशक्तत्वनिश्चयायोगादशक्तिशङ्कया तूष्णींमवस्थानं पराभवहेतुरिति भावः ॥ ४ ॥ विपक्षे दोषमाह। अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमक्षय इति। ननु परस्यापि नयादिमत्त्वे कथं स्वस्य जयस्यादित्याशङ्क्याह। संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोरिति। द्वयोरुपायादिसाम्ये तु द्वयोरपि परस्परभयाज्जये संशय एव भवति न तु जयः चात् पराजयो वा किं तु तादवस्थ्येन द्वावपि तिष्ठत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ साम्येप्यारम्भवैफल्यमित्याशङ्क्य स्वस्योत्कर्षमाह सार्धेन ते वयमिति॥६॥ नन्वेवं महतो राजकस्योत्थापने क्रतुविघ्न एव भवेदित्याशङ्क्याह व्यूढेति ॥ ७ ॥ उत्कर्षे कामप्राप्तिः सिद्धा साम्यं तु नैव भवेदित्याह एक इति। श्रियं साम्राज्यलक्ष्मीं तस्मादन्यतरजयनिश्चयाद्धतो अहं क्षयं स्वीयं नैवोपलक्षये किं तु परस्यैव क्षयो भविष्यतीत्यर्थः। तत्क्षयं चैवेति पाठे तस्य जरासंधस्य क्षयं लक्षये संभावये ॥ ९ ॥

अथवैन निहत्याजौ शेषेणापि समाहता ।
प्राप्नुयाम तत स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणा ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोय जरासध किंवीर्यं किंपराक्रम ।
यस्त्वा स्पृष्ट्वाग्निसदृश न दग्ध शलभो यथा॥११

कृष्ण उवाच ।

शृणु राजञ्जरासधो यद्वीर्यो यत्पराक्रम ।
यथा चोपेक्षितोस्माभिर्बहुश कृतविप्रिय ॥ १२
अक्षौहिणीना तिसृणा पति समरदर्पित ॥
राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली ॥ १३
रूपवान्वीर्यसपन्न श्रीमानतुलविक्रम ।
नित्य दीक्षाङ्कितततनु शतक्रतुरिवापर ॥ १४
तेजसा सूर्यसकाश क्षमया पृथिवीसम ।
यमान्तकसम क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपम ॥ १५
तस्याभिजनसयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ।
व्याप्तेय पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभि ॥१६
स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ।
उपयेमे महावीर्यो रूपद्रविणसयुते ।
तयोश्चकार समय मिथ स पुरुषर्षभ ॥ १७
नातिवर्तिष्य इत्येव पत्नीभ्या सनिधौ तदा ।
स ताभ्या शुशुभे राजा पत्नीभ्या वसुधाधिप ॥
प्रियाभ्यामनुरूपाभ्या करेणुभ्यामिव द्विप ।
तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिप ॥ १९
गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागर ।
विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमभ्यगात् ॥ २०
न च वशकर पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ।
मङ्गलैर्बहुभिर्होमै पुत्रकामाभिरिष्टिभि ।
नाससाद नृपश्रेष्ठ पुत्र कुलविवर्धनम् ॥ २१
अथ काक्षीवत पुत्र गौतमस्य महात्मन ।
शुश्राव तपसि श्रान्तमुदार चण्डकौशिकम् ॥२२
यदृच्छयागत त तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्या सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत् ॥ २३

तमब्रवीत्सत्यधृति सत्यवागृषिसत्तम ।
परितुष्टोस्मि राजेन्द्र वर वरय सुव्रत ॥ २४
तत सभार्य प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथ ।
पुत्रदर्शननैराश्याद्बाष्पसदिग्धया गिरा ॥ २५

राजोवाच ।

भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितोह तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे॥२६

कृष्ण उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेन्द्रिय ।
तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायाया समुपाविशत् ॥२७
तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह ।
अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफल किल ॥ २८
तत्प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च ।
राज्ञे ददावप्रतिम पुत्रसप्राप्तिकारणम् ॥ २९
उवाच च महाप्राज्ञस्त राजान महामुनि ।
गच्छ राजन्कृतार्थोसि निवर्तस्व नराधिप ३०
एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्य शिरसा प्रणिपत्य च ।
मुने पादौ महाप्राज्ञ स नृप स्वगृह गत ३१
यथासमयमाज्ञाय तदा स नृपसत्तम ।
द्वाभ्यामेक फल प्रादात्पत्नीभ्या भरतर्षभ ॥ ३२
ते तदाम्र द्विधा कृत्वा भक्षयामासतु शुभे ।
भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया मुने ३३
तयो समभवद्गर्भ फलप्राशनसभव ।
ते च दृष्ट्वा स नृपति परा मुदमवाप ह ॥ ३४
अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते ।
प्रजायेतामुभे राजञ्छरीरशकले तदा ॥ ३५
एकाक्षिबाहुचरणे अर्धोदरमुखस्फिचे ।
दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुरुभे भृशम् ॥ ३६
उद्विग्ने सह समन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाऽबले ।
सजीवे प्राणिशकले तत्यजाते सुदु खिते ॥ ३७
तयोर्धात्र्यौ सुसवीते कृत्वा ते गर्भसप्लवे ।
निर्गम्यान्त पुरद्वारात्समुत्सृज्याभिजग्मतु ॥ ३८

निहत्य सप्राप्य शेषेण वधेन वधहेतुना शत्रुणा 'शेष सकर्षणेनन्ते उपयुक्तेतरे वधे' इति विश्व । ज्ञातय जरासधबद्धा राजान ॥ १० ॥ पति पालक ॥ १३ ॥ यमो वैवस्वत अन्तक काल ॥ १५ ॥ नातिवर्तिष्ये वैषम्य न करिष्ये ॥ १८ ॥ रत्नै मुनियोग्यै उत्कृष्टद्रव्यै ॥ २३ ॥ अवान अशुष्क सरस मिति यावत् 'आमे फले शलाटु स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु'इत्यमर । अवातमिति पाठे नास्ति पातयिता वातो यस्य तत् ॥ २८ ॥ यथासमय यथाप्रतिज्ञ नातिवर्तिष्य इति दर्शितरीत्या ॥ ३२ ॥ प्रजायेता सुषुवतु ॥ ३५ ॥ स्फिक् कट्या अधोभाग ॥३६॥ ते शकले ॥३७॥ गर्भसप्लवे गर्भपाते सति ॥ ३८ ॥

ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी ।
जग्राह मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ३९
कर्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी ।
सयोजयामास तदा विधानबलचोदिता ॥ ४०
ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ।
एकमूर्तिधरो वीर कुमार समपद्यत ॥ ४१
तत सा राक्षसी राजन्विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
न शशाक समुद्वोढु वज्रसारमय शिशुम् ॥ ४२
बालस्ताम्रतल मुष्टि कृत्वा चास्ये निधाय स ।
प्राक्रोशदतिसरब्ध सतोय इव तोयद ॥ ४३
तेन शब्देन सम्भ्रान्त सहसान्त पुरे जन ।
निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परतप ॥ ४४
ते चाबले परिम्लाने पय पूर्णपयोधरे ।
निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ४५
ते च दृष्ट्वा तथाभूते राजान चेष्टसततिम् ।
त च बाल सुबलिन चिन्तयामास राक्षसी ४६
नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिन ।
बाल पुत्रमिम हन्तु धार्मिकस्य महात्मन ॥ ४७
सा त बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम् ।
कृत्वा च मानुष रूपमुवाच वसुधाधिपम् ॥ ४८

राक्षस्युवाच ।

बृहद्रथ सुतस्तेय मया दत्त प्रगृह्यताम् ।
तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् ।
धात्रीजनपरित्यक्तो मयाय परिरक्षित ॥ ४९

कृष्ण उवाच ।

ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे ।
त बालमभिपद्याशु प्रस्नवैरभ्यषिञ्चताम् ॥ ५०
तत स राजा सहृष्ट सर्व तदुपलभ्य च ।
अपृच्छद्धेमगर्भाभा राक्षसी तामराक्षसीम् ॥ ५१

राजोवाच ।

का त्व कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी ।
कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ५२

इति श्रीमहाभा० समाप० राजसूयारम्भप० जरासधोत्पत्तौ सप्तदशोध्याय ॥ १७ ॥

१८

राक्षस्युवाच ।

जरा नामास्मि भद्र ते राक्षसी कामरूपिणी ।
तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवस सुखम् ॥ १
गृहे गृहे मनुष्याणा नित्य तिष्ठामि राक्षसी ।
गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयभुवा ॥ २
दानवाना विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
यो मा भक्त्या लिखेत्कुड्ये सपुत्रा यौवनान्विताम्
गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् ।
त्वद्गृहे तिष्ठमानाह पूजिताह सदा विभो ॥ ४
लिखिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिरावृता ।
गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यभोज्यै सुपूजिता ॥ ५
साह प्रत्युपकारार्थ चिन्तयाम्यनिश तव ।
तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ ६
सश्लेषिते मया दैवात्कुमार समपद्यत ।
तव भाग्यान्महाराज हेतुमात्रमह त्विह ॥ ७
मेरु वा खादितु शक्ता किं पुनस्तव बालकम् ।
गृहसपूजनात्तुष्टया मया प्रत्यर्पितस्तव ॥ ८

कृष्ण उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा राजस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स सगृह्य कुमार त प्रविवेश गृह नृप ॥ ९
तस्य बालस्य यत्कृत्य तच्चकार नृपस्तदा ।
आज्ञापयच्च राक्षस्या मगधेषु महोत्सवम् ॥ १०
तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसम पिता ।
जरया सधितो यस्माज्जरासधो भवत्वयम् । ११
सोवर्धत महातेजा मागधाधिपते सुत ।
प्रमाणबलसपन्नो हुताहुतिरिवानल ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १२

इति श्रीमहाभारते सभापर्वाणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासंधोत्पत्तौ अष्टादशोऽध्याय ॥१८॥

सुखवहे एकीकृतयोर्वहन हि सुखेन भवतीति प्रसिद्धम् ॥४०॥समानीतमात्रे सयोजितमात्रे ॥४१॥ अराक्षसीं वेषत ॥५१ ॥ कामया कामेन यातीति इच्छाविहारिणा ॥५२॥ इति सभापर्वणि नैल० भा० भा० सप्तदशोऽध्याय ॥१७॥

१८

जरेति ॥ १ ॥ तिष्ठमाना सुस्थिरा ॥ ४ ॥ नन्दिकर समृद्धिकृत् ॥ १२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१९

कृष्ण उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनरेव महातपा ।
मगधेषूपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिक ॥ १
तस्यागमनसंहृष्ट सामात्य स पुर सर ।
सभार्य सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथ ॥ २
पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत ।
स नृपो राज्यसहित पुत्र तस्मै न्यवेदत् ॥ ३
प्रतिगृह्य च ता पूजा पार्थिवाद्भगवानृषि ।
उवाच मागध राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४
सर्वमेतन्मया ज्ञात राजन्दिव्येन चक्षुषा ।
पुत्रस्तु शृणु राजेन्द्र यादृशोय भविष्यति ॥ ५
अस्य रूप च सत्त्व च बलमूर्जितमेव च ।
एष श्रिया समुदित पुत्रस्तव न सशय ॥ ६
प्रापयिष्यति तत्सर्व विक्रमेण समन्वित ।
अस्य वीर्यवतो वीर्य नानुयास्यन्ति पार्थिवा ॥७
पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा खगा ।
विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिन ॥ ८
देवैरपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते ।
न रुज जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरया ॥ ९
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेष मूर्ध्नि ज्वलिष्यति ।
प्रभाहरोय सर्वेषा ज्योतिषामिव भास्कर ॥ १०
एनमासाद्य राजान समृद्धबलवाहना ।
विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ ११
एष श्रिय समुदिता सर्वराज्ञा ग्रहीष्यति ।
वर्षास्विवोदीर्णजला नदीर्नदनदीपति ॥ १२
एष धारयिता सम्यक्चातुर्वर्ण्य महाबल ।
शुभाशुभमिव स्फीता सर्वसस्यधरा धरा ॥ १३
अस्याज्ञावशगा सर्वे भविष्यन्ति नराधिपा ।
सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिण ॥ १४
एष रुद्र महादेव त्रिपुरान्तकर हरम् ।
सर्वलोकेष्वतिबल साक्षाद्द्रक्ष्यति मागध ॥ १५
एव ब्रुवन्नेव मुनि स्वकार्यमिव चिन्तयन् ।
विसर्जयामास नृप बृहद्रथमथारिहन् ॥ १६
प्रविश्य नगरी चापि ज्ञातिसबन्धिभिर्वृत ।
अभिषिच्य जरासध मगधाधिपतिस्तदा ॥ १७
बृहद्रथो नरपति परा निर्वृतिमाययौ ।
अभिषिक्ते जरासन्धे तदा राजा बृहद्रथ ।
पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनचरोभवत् ॥ १८
ततो वनस्थे पितरि मात्रोश्चैव विशापते ।
जरासध स्ववीर्येण पार्थिवानकरोद्वशे ॥ १९

वैशपायन उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनचरो नृप ।
सभार्य स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथ ॥ २०
जरासधोपि नृपतिर्यथोक्त कौशिकेन तत् ।
वरप्रदानमखिल प्राप्य राज्यमपालयत् ॥ २१
निहते वासुदेवेन तदा कसे महीपतौ ।
जातो वै वैरनिर्बन्ध कृष्णेन सह तस्य वै ॥ २२
भ्रामयित्वा शतगुणमेकोन येन भारत ।
गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् ॥ २३
तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्मण ।
एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ॥ २४
दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता ।
गदावसान तत्ख्यात मथुराया समीपत ॥ २५
तस्यास्ता हसडिम्भकावशस्त्रनिधनावुभौ ।
मन्त्रे मतिमता श्रेष्ठौ नीतिशास्त्रे विशारदौ ॥ २६
यौ तौ मया ते कथितौ पूर्वमेव महाबलौ ।
त्रयस्त्रयाणा लोकाना पर्याप्ता इति मे मति ॥ २७
एवमेष तदा वीर बलिभि कुकुरान्धकै ।
वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षित ॥ २८

इति श्रीमहाभा० सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासधप्रशसाया एकोनविंशतितमोऽध्याय ॥१९॥
समाप्त राजसूयारम्भपर्व ॥

१९

कस्येति ॥ १ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वेषा भूताना आत्मवत्प्रियतमस्येत्यर्थ ॥ १४ ॥ अशस्त्रनिधनौ न विद्यते शस्त्रेण निधन ययोस्तौ ॥ २६ ॥ नीतिहेतो बलीयसा स्पर्धा न कर्तव्येति नीतिस्तदर्थम् ॥ २८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशतितमोऽध्याय ॥१९॥

जरासंधवधपर्व ।

२०

वासुदेव उवाच ।

पतितौ हंसडिम्भकौ कंसश्च सगणो हत ।
जरासंधस्य निधने कालोयं समुपागत ॥ १
न शक्योसौ रणे जेतु सर्वैरपि सुरासुरैः ।
प्राणयुद्धेन जेतव्य स इत्युपलभामहे ॥ २
मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जय ।
मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नय ॥ ३
त्रिभिरासादितोस्माभिर्विजने स नराधिप ।
न संदेहो यथा युद्धमेकेनाभ्युपयास्यति ॥ ४
अवमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्याच्च दर्पित ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमभ्युपयास्यति ॥ ५
अलं तस्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबल ।
लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ६
यदि मे हृदयं वत्सि यदि ते प्रत्ययो मयि ।
भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
भीमार्जुनौ समालोक्य संप्रहृष्टमुखौ स्थितौ ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

अच्युताच्युत मामैवं व्याहरामित्रकर्शन ।
पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ९
यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ।
न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मी पराङ्मुखी॥ १०
निहतश्च जरासंधो मोक्षिताश्च महीक्षित ।
राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठत ॥ ११
क्षिप्रमेव यथा त्वेतत्कार्यं समुपपद्यते ।
अप्रमत्तो जगन्नाथ तथा कुरु नरोत्तम ॥ १२
त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दु खित ॥ १३
न शौरिणा विना पार्थो न शौरि पाण्डवं विना ।
नाजेयोस्त्यनयोर्लोके कृष्णयोरिति मे मति १४
अयं च बलिनां श्रेष्ठ श्रीमानपि वृकोदर ।
युवाभ्यां सहितो वीर किं न कुर्यान्महायशा ॥
सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्यमुत्तमम् ।
अन्धं बलं जडं प्राहु प्रणेतव्यं विचक्षणै ॥ १६
यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम् ।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥ १७
तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम् ।
वयमाश्रित्य गोविन्दं यताम कार्यसिद्धये ॥ १८
एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम् ।
पुरस्कुर्वीत कार्येषु कृष्णं कार्यार्थसिद्धये ॥ १९
एवमेव यदुश्रेष्ठं यावत्कार्यार्थसिद्धये ।
अर्जुन कृष्णमन्वेतु भीमोन्वेतु धनंजयम् ।
नयो जयो बलं चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तत सर्वे भ्रातरौ विपुलौजस ।
वार्ष्णेय पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ २१
वर्चस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदम् ।
आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिता ॥२२
अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्यतेजसाम् ।
रविसोमाग्निवपुषां दीप्तमासीत्तदा वपु ॥ २३
हतं मेने जरासंधं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ ।
एककार्यसमुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ २४
ईशौ हि तौ महात्मानौ सर्वकार्यप्रवर्तिनौ ।
धर्मकामार्थलोकानां कार्याणां च प्रवर्तकौ ॥ २५
कुरुभ्य प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६

२०

पतिताविति ।। १ ।। जयोर्जुन ॥ ३ ॥ बलौघ सेना प्रवाह विचक्षणै प्रणेतव्य अन्यथा अन्धजडवदाकिंचित्कर बलमित्यर्थ ॥ १६॥ एतदेव सदृष्टान्तमाह यत इति। धीवरा वराधिय यतो यस्मिन् देशे निम्न अयत्नत आक्रमणीय स्थान भवति त हि तत द्वितीयार्थे तसि इष्ट निरुपद्रवं देशं प्रति जड सैन्य नयन्ति न तु मृत्युमुखे महाबिल यतश्छिद्रं कुल्यारूप तत तेनैव मार्गेण जलं वारि इष्ट केदारादिप्रदेश नयन्ति तद्वत् ॥ १७॥ बलापेक्षया नीतिरेव श्रेष्ठेत्युपसंहरति तस्मादिति ॥ १८ ॥ परिच्छद अजिनदण्डकमण्डलुकाषायादिरूपां सामग्रीं आच्छाद्य स्वीकृत्य तया स्व वेषं तिरोधाय वा ॥ २२ ॥ ईशौ नरनारायणौ सर्वाणि कार्याणि निमेषोन्मेषादिमहाप्रलयान्तानि वर्तयितु

गण्डकीं च महाशोणं सदानीरां तथैव च ।
एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते ॥ २७
उत्तीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोसलान् ।
अतीत्य जग्मुर्मिथिलां मालां चर्मण्वतीं नदीम् ॥
अतीत्य गङ्गां शोणं च त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा ।
कुशचीरच्छदा जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः ॥ २९
ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभा० सभाप० जरासन्धवधप० कृष्णपाण्डवमागधयात्रायां विंशोऽध्यायः ॥२०॥

२१

वासुदेव उवाच ।
एष पार्थ महान्भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् ।
निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥ १
वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ २
एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः ।
रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३
पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोहरैः
निगूढा इव लोध्राणां वनैः कामिजनप्रियैः ॥ ४
शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।
औशीनर्यामजनयत्काक्षीवाद्यान्सुतान्मुनिः ॥ ५
गौतमस्य क्षयात्तस्मादथासौ तत्र सद्मनि ।
भजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहः ॥ ६
अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ।
गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ॥ ७
वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोध्राणां च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ॥ ८
अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ ।
स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥९
अपरिहार्या मेघानां मागधा मनुना कृताः ।
कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् ॥ १०
एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः ।
अर्थसिद्धिं त्वनुपमां जरासंधोऽभिमन्यते ॥ ११
वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ॥ १२
वार्ष्णेयः पाण्डवौ चैव प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ।
हृष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यसमाकुलम् ॥ १३
स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ।
ततो द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ॥ १४
बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः ।
मागधानां तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाद्रवन् ॥ १५
यत्र मांसादमृषभमाससाद बृहद्रथः ।
तं हत्वा मासतालाभिस्तिस्रो भेरीरकारयत् ॥ १६
स्वपुरे स्थापयामास तेन चानह्य चर्मणा ।
यत्र ताः प्राणदन्भेर्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ १७

इति सभापर्वणि नै० भा० भा० विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

एष मागधः मगधदेशसम्बन्धी निवेशः विन्यासः ॥ १ ॥ गौतमस्य भयादिति क्षयात् ऐश्वर्यात् असौ शूद्रायां जातोपि काक्षीवदादीनां वंशः मानवं वंशं भजते । स गौतमस्य नृपाणामुपयत्नुग्रहः ॥ ६ ॥ गौतमक्षयं गृहम् ॥७॥ गौतमौकः गौतमस्य ओको गृहम् ॥ ८ ॥ पुरस्य गिरिं पुरप्राकारसलग्नं गिरितुल्यं महास्तम्भं 'बुरुज इति भाषाया प्रसिद्धम् ॥ १४॥ चैत्यकं नगरसूचकम् ॥ १५ ॥ यत्रेति । मांसादं मांसाहारं ऋषभं ऋषभाकारं दैत्यमाससाद हतवान् । भेरीः दुन्दुभीन् मासतालाभिः मासेन तालो चानमनच्छेदो यासां ताभिराकृतिभिः उपलक्षिता इति योज्यम् । महतो हि कांस्यादिभाजनस्य सकृदाहतस्य चिरकालानुवर्ती ध्वनिरिति प्रसिद्धं। पूर्वे तु मासशब्देन द्वादशसंख्या तालशब्देन मध्यमाङ्गुष्ठप्रमाणं चोक्त्वा द्वादशतालप्रमाणाभिरिति व्याचक्षते । आकृतिभिः समिता इत्यध्याहृत्य योजना उभयत्रसमाना। 'तालः करतले-ऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालक्रियामाने तालः खड्गादिमुष्टिषु' इति विश्वः । मांसनालाभिरिति गौडपाठे तु मांसस्य नालवद्वेष्टनकर्त्रीभिः मासनालाभिवर्ध्रीभिः ॥ १६ ॥ तेन चर्मणा च आनह्येति व्यवहितेन सबन्धः । अवचूर्णिताः अवकीर्णा व्याप्ता इत्यर्थः यत्र पुरस्य गिरौ ॥ १७ ॥

भक्त्वा भेरीत्रयं तेपि चैत्यप्राकारमाद्रवन् ॥
द्वारतोभिमुखाः सर्वे ययुर्नानायुधास्तदा ॥ १८
मागधानां सुरुचिरं चैत्यकं तं समाद्रवन् ।
शिरसीव समाघ्नन्तो जरासंधं जिघांसवः ॥ १९
स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहत्तत्पुरातनम् ।
अर्चितं गन्धमाल्यैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ २०
विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेभिहत्याभ्यपातयन् ।
ततस्ते मागधं दृष्ट्वा पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ २१
एतस्मिन्नेव काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तानि जरासंधमदर्शयन् ॥ २२
पर्यग्न्यकुर्वंश्च नृपं द्विरदस्थं पुरोहिताः ।
ततस्तच्छान्तये राजा जरासंधः प्रतापवान् ।
दीक्षितो नियमस्थोसावुपवासपराभवत् ॥ २३
स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रा निरायुधाः ।
युयुत्सवः प्रविविशुर्जरासंधेन भारत ॥ २४
भक्ष्यमाल्यापणानां च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ।
स्फीतां सर्वगुणोपेतां सर्वकामसमृद्धिनीम् ॥ २५
तां तु दृष्ट्वा समृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ।
राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनंजयाः ।
बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महाबलाः २६
विरागवसनाः सर्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः ।
निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्य धीमतः ॥ २७
गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा ।
शालस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुरूषिताः ॥ २८
अशोभन्त महाराज बाहवो युद्धशालिनाम् ।
तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्शालस्कन्धानिवोद्गतान् ।
व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समपद्यत ॥ २९
ते त्वतीत्य जनाकीर्णाः कक्षास्तिस्रो नरर्षभाः ।
अहंकारेण राजानमुपतस्थुर्गतव्यथाः ॥ ३०
तान्पाद्यमधुपर्कार्हान्गवार्हान्सत्कृतिं गतान् ।
प्रत्युत्थाय जरासंध उपतस्थे यथाविधि ॥ ३१
उवाच चैतान्राजासौ स्वागतं वोस्त्विति प्रभुः ।
मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ॥ ३२

तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
वक्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्नियमस्थयोः ॥ ३३
अर्वाङ्निशीथात्परतस्त्वया सार्धं वदिष्यतः ।
यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः ॥ ३४
ततोर्धरात्रे संप्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ।
तस्य ह्येतद्व्रतं राजन्बभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ३५
स्नातकान्ब्राह्मणान्प्राप्ताञ्श्रुत्वा स समितिंजय ।
अप्यर्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत ॥ ३६
तांस्त्वपूर्वेण वेषेण दृष्ट्वा स नृपसत्तम ।
उपतस्थे जरासंधो विस्मितश्चाभवत्तदा ॥ ३७
ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासंधं नरर्षभाः ।
इदमूचुरमित्रघ्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ ३८
स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति तत्र व्यवस्थिताः ।
तं नृपं नृपशार्दूल प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३९
तानब्रवीज्जरासंधस्तथा पाण्डवयादवान् ।
आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंवृतान् ॥ ४०
अथोपविविशुः सर्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ।
संप्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्नयः ॥ ४१
तानुवाच जरासंधः सत्यसंधो नराधिप ।
विगर्हमाणः कौरव्य वेषग्रहणवैकृतान् ।
न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ४२
भवन्तीति नृलोकेस्मिन्विदितं मम सर्वशः ।
के यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याकृतलक्षणैः ॥ ४३
बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ।
एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते ॥ ४४
चैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह छद्मना ।
अद्वारेण प्रविष्टाः स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ४५
वदध्वं वाचि वीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
कर्म चैतद्विलिङ्गस्थं किं वोद्य प्रसमीक्षितम् ॥४६
एवं च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ।
प्रतीतां नानुगृह्णीत कार्यं किं वास्मदागमे ॥ ४७

चैत्यकं चित्या दृषदा चयनेन निर्वृत्तम् ॥ १९ ॥ शृङ्गं तं गिरिमिव शृङ्गवदुच्छ्रितं भाषायां मनुरा ' इति प्रसिद्धम् ॥ २० ॥ पर्यग्न्यकुर्वन् ज्वलता उल्मुकेन परितो भ्राम्यमाणेन यज्ञियं पशुमिव पर्यग्निकृतवन्त ॥ २२ ॥ विरागवसना विचित्ररागवसनाः ॥ २६ ॥ गोवासं गोष्ठम् ॥ २८ ॥ कक्षा द्वारदेशाः उत्तममध्यमाधमजनावस्थितियोग्याः ॥ ३० ॥ स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन् । कुशलं

निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा स्वस्ति सुतरां यत् अग्निः अविनाशि मोक्षपदं तत्ते अस्तु । कृष्णममक्षं मरिष्यमाणस्य तत्प्राप्यवस्यभावादिति भावः । मा जावेयथ ॥ ९ ॥ बहिर्माल्यानुलेपनाः बहिः समावर्तनादिनिमित्तं विना ॥ ४२ ॥ वाचि वार्यं न तु क्रियायां विलिङ्गस्थं अन्यलिङ्गमन्यत्कर्म त्यथ ॥ ४६ ॥ अर्हणां पूजां अस्मदागमे अस्मान् प्रति आगमने ॥ ४७ ॥

एवमुक्ते ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ४८
कृष्ण उवाच ।
स्नातकान्ब्राह्मणान्राजन्विध्यस्मांस्त्वं नराधिप
स्नातकव्रतिनो राजन्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥४९
विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत ।
विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमृच्छति ॥ ५०
पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् ।
क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ।
अप्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्बार्हद्रथेरितम् ॥ ५१
स्ववीर्यं क्षत्रियाणां तु बाह्वोर्धाता न्यवेशयत् ।
तद्दिदृक्षसि चेद्राजन्द्रष्टास्यद्य न संशयः ॥ ५२
अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहान् ।
प्रविशन्ति नरा धीरा द्वाराण्येतानि धर्मतः ॥५३
कायवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् ।
प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते सभा० जरासंधवधपर्वणि कृष्णजरासंधसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

जरासंध उवाच ।
न स्मरामि कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १
वैकृते वासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ।
अरिं वै ब्रूत हे विप्राः सतां समय एष हि ॥ २
अथ धर्मोपघाताद्धि मनः समुपतप्यते ।
योऽनागसि प्रसृजति क्षत्रियो हि न संशयः ॥ ३
अतोऽन्यथा चरँल्लोके धर्मज्ञः सन्महारथः
वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ४
त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि श्रेयान्वै साधुचारिणाम् ।
नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो जनाः ॥ ५
तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ।
अनागसं प्रजानां च प्रमादादिव जल्पथ ॥ ६
कृष्ण उवाच ।
कुलकार्यं महाबाहो कश्चिदेकः कुलोद्वहः ।
वहते यस्तन्नियोगाद्वयमभ्युद्यतास्त्वयि ॥ ७
त्वया चोपहृता राजन्क्षत्रिया लोकवासिनः ।
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किमनागसम् ॥ ८
राजा राज्ञः कथं साधून्हिंस्यान्नृपतिसत्तम ।
तद्राज्ञः संनिगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ९
अस्मांस्तदेनो गच्छेद्धि कृतं बार्हद्रथत्वया ।
वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः ॥ १०
मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन ।
स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शंकरम् ॥ ११
सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि ।
कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासंध वृथामतिः १२
यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समवाप्नुयात् ॥१३
ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ।
ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनिहन्तुमिहागताः ॥ १४
नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव तत् ।
मन्यसे स च ते राजन्सुमहान्बुद्धिविप्लवः ॥ १५

स्नातकत्वं समर्थ्य बाहिर्माल्यत्वादिकमपि क्षत्रियत्वेन समर्थयते विशेषेत्यादिना ॥ ५० ॥ वचस्तस्य वाग्वीर्यत्वस्य ॥ ५१ ॥ अद्वारेणेत्यादिना वैरं प्रकाशयति ॥५३॥ इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैकृतं अपकारः ॥ १ कथं अरिं मन्यध्वं तद्ब्रूत एष सत्यवचनस्य समयः मर्यादा ॥ २ ॥ प्रसजति प्रसञ्जयति अर्थद्धर्मोपघातं आरोपयति । स क्षत्रियः वृजिनां कष्टां गतिं आप्नोति न संशय इति योजना ॥ ३ ॥ उपहन्ति चात्मानम् ॥ ४ ॥ प्रजानां चानागसः जल्पथ विपरीतमर्थं वदथ ॥ ६ ॥ वैरमूलं प्रकाशयति कुलेति ॥ ७ ॥ एनोपगच्छेत् एनः पापं कर्तृ उपगच्छेत्प्राप्नुयात् सन्निरार्थं ॥१०॥ ननु ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत' इत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां मानुषाणामालम्भो देवतार्थं वध श्रूयते इत्याशङ्क्याह सवर्णो हीति ॥ १२ ॥

को हि जानन्नभिजनमात्मवान्क्षत्रियो नृप ।
नाविशेत्स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ १६
स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ।
जयन्ति क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ १७
स्वर्गयोनिर्महद्ब्रह्म स्वर्गयोनिर्महद्यशः ।
स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मृत्युः सोऽव्यभिचारवान्॥
एष ह्यैन्द्रो वैजयन्तो गुणैर्नित्यं समाहितः ।
येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ १९
स्वर्गमार्गाय कस्य स्याद्विग्रहो वै यथा तव ।
मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितः ॥ २०
मावमंस्थाः परान्राजन्नास्ति वीर्यं नरे नरे ।
समं तेजस्त्वया चैव विशिष्टं वा नरेश्वर ॥ २१
यावदेतदसंबुद्धं तावदेव भवेत्तव ।
विषह्यमेतदस्माकमतो राजन्ब्रवीमि ते ॥ २२
जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पं च मागध ।
मागमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ २३
दम्भोद्भवः कार्तवीर्य उत्तरश्च बृहद्रथः ।
श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ २४
युयुक्षमाणास्त्वत्तो हि न वयं ब्राह्मणा ध्रुवम् ।
शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ।
अनयोर्मातुलेयं च कृष्णं मां विद्धि ते रिपुम् २५
त्वामाह्वयामहे राजन्स्थिरो युध्यस्व मागध ।
मुञ्च वा नृपतीन्सर्वान्गच्छ वा त्वं यमक्षयम् २६

जरासंध उवाच ।

नाजितान्वै नरपतीनहमादद्मि कांश्चन ।
अजितः पर्यवस्थाता कोऽत्र यो न मया जितः २७
क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनम् ।
विक्रम्य वशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ २८
देवतार्थमुपाहृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।
अहमद्य विमुच्येयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ २९
सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ।
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ॥३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा जरासंधः सहदेवाभिषेचनम् ।
आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्मभिः ॥ ३१
स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ३२
ययोस्ते नामनी राजन्हंसेति डिम्भकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ३३
तं तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनां वरम् ।
स्मृत्वा पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३४
सत्यसंधो जरासंधं भुवि भीमपराक्रमम् ।
भागमन्यस्य निर्दिष्टमवध्यं मधुभिर्मृधे ॥ ३५
नात्मनात्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः ।
ब्राह्मीमाज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ३६

इति श्रीमहाभा० सभाप० जरासंधवधप० जरासंधकृष्णसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अभिजनं सजातीयं पाल्यतया जानन् ॥ १६ ॥ स्वर्गेति ब्रह्म वेदः यशः तपो वेदोक्तं कर्म च स्वर्गयोनिः सुखहेतुः । युद्धे मृत्युश्च अव्यभिचारवान् स्वर्गहेतुः वेदादानां अन्नतादीन् प्रति स्वर्गहेतुत्वं नास्ति युद्धे मृत्युस्तु न तथेत्यर्थः ॥१८॥ एष युद्धे मृत्युः ऐन्द्रः इन्द्रसंबन्धी । वैजयन्तः प्रासादः तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः येन लब्धेन समाहितः पूर्णः ॥ १९ ॥ स्वर्गमार्गहेतोर्विग्रहो वैरं अस्माभिः सह यथा तव पुण्यातिशयात् न तथान्यस्यास्ति अत्र हेतुः क्षत्रियावमानं इत्याह मागधैरिति सैन्यैरेव न बाहुबलेन ॥ २० ॥ विषह्यं असह्यं विगतं सह्यं सोढुं योग्यं सोढा यस्य तत् यद्वा तव एतावत् बलं अस्माकं विषह्यं सुसहम् ॥ २२ ॥ युयुक्षमाणास्त्वत्तो हि त्वत्तः त्वां युयुक्षमाणाः योगं कपटेन हननं तत्कर्तुमिच्छन्तः 'योगो विश्रब्धघातिनि' इति विश्वः । मुमुक्षमाणा इति पाठे नृपानिति शेषः । ब्राह्मणब्रुवा इति पाठे ब्राह्मणाधमाः ॥ २५ ॥ अजितः अन्यैरिति शेषः । पर्यवस्थाता शत्रुः ॥२७॥ व्यूढेन व्यूहरचनायास्थितेन ॥ ३० ॥ हंसडिम्भकाविव कौशिकचित्रसेनावित्याह ययोरिति ॥ ३३ ॥ मधुभिः यादवैः ॥ ३५ ॥ न हन्तुं इयेषेत्यन्वयः तत्र हेतुः ब्राह्मीमिति ॥ ३६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशंपायन उवाच ।
ततस्त निश्चितात्मान युद्धाय यदुनन्दन ।
उवाच वाग्मी राजान जरासंधमधोक्षज ॥ १
कृष्ण उवाच ।
त्रयाणा केन ते राजन्योद्धुमुत्सहेत मन ।
अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २
एवमुक्त स नृपतिर्युद्ध वव्रे महाद्युति ।
जरासंधस्ततो राजा भीमसेनेन मागध ॥ ३
आदाय रोचना माल्य मङ्गल्यान्यपराणि च ।
धारयन्नगदान्मुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानि च ।
उपतस्थे जरासंध युयुत्सु वै पुरोहित ॥ ४
कृतस्वस्त्ययनो राजा ब्राह्मणेन यशस्विना ।
समनह्यज्जरासंध क्षात्र धर्ममनुस्मरन ॥ ५
अवमुच्य किरीट स केशान्समनुगृह्य च ।
उदतिष्ठज्जरासंधो वेलातिग इवार्णव ॥ ६
उवाच मतिमान्राजा भीम भीमपराक्रम ।
भीम योत्स्ये त्वया सार्धं श्रेयसा निर्जित वरम्॥
एवमुक्त्वा जरासंधो भीमसेनमरिंदम ।
प्रत्युद्ययौ महातेजा शक्र बल इवासुर ॥ ८
तत संमन्त्र्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली ।
भीमसेनो जरासंधमाससाद युयुत्सया ॥ ९
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतु ।
वीरौ परमसहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ १०
करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
कक्षै कक्षा विधुन्वानावास्फोट तत्र चक्रतु ११
स्कन्धे दोर्भ्या समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहु ।
अङ्गमङ्गै समाश्लिष्य पुनरास्फालन विभो ॥१२
चित्रहस्तादिक कृत्वा कक्षाबन्ध च चक्रतु ।
गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् ॥१३
बाहुपाशादिक कृत्वा पादाहतशिरावुभौ ।
उरोहस्त ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥ १४
करसंपीडन कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव ।
नर्दन्तौ मेघसकाशौ बाहुप्रहरणावुभौ ॥ १५
तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्य कृतवीक्षणौ ।
सिंहाविव सुसक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम् ॥१६
अङ्गेनाङ्ग समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि ।
आवृत्य बाहुभिश्चापि उदर च प्रचक्रतु ॥ १७
उभौ कट्या सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ ।
अधोहस्त स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत् ॥१८
सर्वातिक्रान्तमर्याद पृष्ठभङ्ग च चक्रतु ।
सपूर्णमूर्च्छा बाहुभ्या पूर्णकुम्भ प्रचक्रतु ॥ १९
तृणपीड यथाकाम पूर्णयोग समुष्टिकम् ।
एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ॥ २०
तयोर्युद्ध ततो द्रष्टु समेता पुरवासिन ।
ब्राह्मणा वणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रश ॥ २१

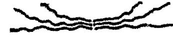
२३

तत इति ॥१॥ आदाय पुरोहित उपतस्थे इति सा र्ग मबन्ध । अगदान् औषधानि । निर्वृतीर्वेदनानि च । दु ख मूर्च्छयो काल सुखसज्ञाकराणि ॥४॥ समनह्यत् सनद्धो बभूव ॥५॥ कक्षै दोर्मूलै कक्षा प्रकोष्ठगता रज्जु धुन्वानौ । यत तत्र कक्षे आस्फोट चक्रतु । बाहुमूलास्फालनेन अङ्गदबन्ध रज्जुशेष कम्पयन्तावित्यर्थ ॥ ११ ॥ चित्रहस्तादिक हस्तस्यातिवेगेन आकुञ्चनप्रसारणोपयधश्चालनमुष्टाकरणानि चित्रहस्ता आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि । कक्षाबन्ध परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् । गलेति गल गण्डेन भालदेशेनाभिघातस्तेन । पाषाणसदृशागत्वात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव ससृजतुरित्यर्थ ॥ १३ ॥ बाहुपाशादिक चरणपाश आदिशब्दार्थ पादाभ्या आहता शिरा स्नायवो याभ्या तौ । दृढप्रहारेण नाडीपर्यन्तमपि वेदनावन्तावित्यर्थ । उरोहस्त उरसि चपेटाप्रहार । पूर्णकुम्भौ ग्रथिताङ्गुलिभ्या हस्ताभ्या परशिरस पीडन पूर्णकुम्भ । द्वित्व परस्पर द्वावपि चक्रतुरिति वक्तुम् ॥ १४ ॥ तलेन चपेटया ॥ १६ ॥ आवृत्य जत्रुदेशे पृष्ठ कृत्वा बाहुभि बहुत्वाद्वावपि मिथ उदर आदाय प्रचक्रतु प्रचिक्षिपतु कृ विक्षेपेऽस्य रूपम् ॥१७॥ एव कट्या सुपार्श्वे च प्रचक्रतु । तक्षवन्तौ तक्षस्तनूकरण गात्रसकोच इत्यर्थ तद्वन्तौ । अधोहस्त उदरस्याधस्तात् हस्त कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठस्योरसि च कण्ठोर समीपे आनीय आक्षिपत् आस्फालितवान् ॥ १८ ॥ पृष्ठस्य भूसबन्धेन जात भङ्ग पराभवम् । बाहुभ्या उदरादिनिपीडने सपूर्णमूर्च्छाम् ॥ १९ ॥ तृणपीड रज्जूकरणे तृणमिव यत्र बाह्वादिक व्यावर्त्यते तद्युद्ध तृणपीडम् । पूर्णयोग योगो विश्रब्धघातन तच्च पूर्णं अन्यत्र मुष्टेपात प्रदर्श्य अन्यत्रपातनमित्यर्थ । एवमादीनि पादाकर्षणशीर्षकक्षीकरणादीनि ॥ २० ॥

शूद्राश्च नरशार्दूल स्त्रियो वृद्धाश्च सर्वश ।
निरन्तरमभूत्तत्र जनौघैरभिसवृतम् ॥ २२
तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहात्तथा ।
आसीत्सुभीमसपातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २३
उभौ परमसहृष्टौ बलेन बलिना वरौ ।
अन्योन्यस्यान्तर प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ २४
तद्भीममुत्सार्यजन युद्धमासीदुपह्वरे ।
बलिनो सयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ २५
प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामनुकर्षविकर्षणै ।
आचकर्षतुरन्योन्य जानुभिश्चावजघ्नतु ॥ २६
तत शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
पाषाणसघातनिभै प्रहारैरभिजघ्नतु ॥ २७
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभि समसज्जेतामायसै परिघैरिव ॥ २८

कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्त प्रथमहनि ॥
अनाहार दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ २९
तद्वृत्त तु त्रयोदश्या समवेत महात्मनो ।
चतुर्दश्या निशाया तु निवृत्तो मागध क्रमात् ॥ ३०
त राजान तथा क्रान्त दृष्ट्वा राजञ्जनार्दन ।
उवाच भीमकर्माण भीम सबोधयन्निव ॥ ३१
क्रान्त शत्रुर्न कौन्तेय लभ्य पीडयितु रणे ।
पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मन ॥
तस्मात्तेनैव कौन्तेय पीडनीयो जनाधिप ।
सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्या भरतर्षभ ॥ ३३
एवमुक्त स कृष्णेन पाण्डव परवीरहा ।
जरासधस्य तद्रूप ज्ञात्वा चक्रे मति वधे ॥ ३४
ततस्तमजित जेतु जरासध वृकोदर ।
सरम्भ बलिना श्रेष्ठो जग्राह कुरुनन्दन ॥ ३५

इति श्रीमहाभा० सभाप० जरासधवधप० जरासधक्रान्तौ त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२४

वैशपायन उवाच ।
भीमसेनस्तत कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
बुद्धिमास्थाय विपुला जरासधवधेप्सया ॥ १
नाय पापो मया कृष्ण युक्त स्यादनुरोधितुम् ।
प्राणेन यदुशार्दूल बद्धकक्षेण वाससा ॥ २
एवमुक्तस्तत कृष्ण प्रत्युवाच वृकोदरम् ।
त्वरयन्पुरुषव्याघ्रो जरासधवधेप्सया ॥ ३
यत्ते दैव पर सत्त्व यच्च ते मातरिश्वन ।
बल भीम जरासधे दर्शयाशु तदद्य वै ॥ ४

एवमुक्तस्तदा भीमो जरासधमरिंदम ।
उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्त महाबल ॥ ५
भ्रामयित्वा शतगुण जानुभ्या भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठ सक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ॥ ६
करे गृहीत्वा चरण द्वेधा चक्रे महाबल ॥ ७
तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जत ।
अभवत्तुमुलो नाद सर्वप्राणिभयकर ॥ ८
वित्रेसुर्मागधा सर्वे स्त्रीणा गर्भाश्च सुस्रुवु ॥
भीमसेनस्य नादेन जरासधस्य चैव ह ॥ ९

निग्रह~ हस्तनाभ्या कन्धराकर्षणेन शत्रोरधोमुखीकरण । प्रग्रह शत्रोरुत्तानपातनार्थं पादाकर्षणम् ॥ २३॥ उत्सार्यजन हस्तबाहुबन्धेन परस्परापसारणाद्दूरीकृतप्रेक्षकजनम् । उपह्वे युद्धभूमौ उपह्वरे इति पाठे निकटदेशे ॥ २५ ॥ प्रकर्षणे पश्चादपसारणे इतरोऽनुकर्षति अवाङ्मुख पातयितुम् । आकर्षणे अर्वाक्कर्षणे इतरो विकर्षति तिर्यक् नयतीत्यर्थ । आचकर्षतु देहौ विलिलिखतु प्रहारैरिति शेष ॥ २६ ॥ नियुद्ध निगृह्य युद्धम् ॥२८॥ अनाहार नास्ति आहरणं आहार उपसहारो यस्य तत् । अविश्रान्त न विशेषेण श्रान्तोऽन्यतरो यस्मिंस्तत्तथा ॥२९॥ तद्वृत्त तादृशप्रकार युद्ध त्रयोदश्यां समवेत त्रयोदशीपर्यन्त जातमिति शेष । क्रमात् क्रम प्राप्य निवृत्त निगृहातप्रवृत्तो भूत् ॥ ३० ॥ सबोधयन्निव शिष्टाचारप्रदर्शनव्याजेन शत्रुवधकाल सूचयन्निव ॥ ३१ ॥ तस्मात्ते त्वया ॥ ३३ ॥ तद्रूप क्रान्तरूपम् ॥ ३४ ॥ सरम्भ कोपम् ॥ ३५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२४

भीमसेन इति॥१॥अनुरोधितु निरोद्धु प्राणेन बलेन ॥२॥ जानुभ्या धनुर्याष्टिवत्पृष्ठ सक्षिप्य विनाम्य ॥ ६ ॥

कि नु स्याद्धिमवान्भिन्न किं नु स्विद्दीर्यते मही ।
इति वै मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य नि स्वनात् ॥१०
ततो राज्ञ कुलद्वारि प्रसुप्तमिव त नृपम् ।
रात्रौ गतासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिंदमा ॥ ११
जरासधरथ कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ।
आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् १२
ते वै रत्नभुज कृष्ण रत्नार्हा पृथिवीश्वरा ।
राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥१३
अक्षत शस्त्रसपन्नो जितारि सह राजभि ।
रथमास्थाय त दिव्य निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥१४
य स सोदर्यवान्नाम द्वियोधी कृष्णसारथि ।
अभ्यासघाती सदृश्यो दुर्जय सर्वराजभि ॥१५
भीमार्जुनाभ्या योधाभ्यामास्थित कृष्णसारथि ।
शुशुभे रथवर्योसौ दुर्जय सर्वधन्विभि ॥ १६
शक्रविष्णू हि सग्रामे चेरतुस्तारकामये ।
रथेन तेन वै कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ १७
तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना ।
मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ १८
येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव
त प्राप्य समहृष्यन्त रथ ते पुरुषर्षभा ॥ १९
तत कृष्ण महाबाहु भ्रातृभ्या सहित तदा ।
रथस्थ मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिता ॥ २०
हयैर्दिव्यै समायुक्तो रथो वायुसमो जवे ।
अधिष्ठित स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ २१
असगो देवविहितस्तस्मिन्रथवरे ध्वज ।
योजनाद्ददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभ ॥ २२
चिन्तयामास कृष्णोथ गरुत्मन्त स चाभ्ययात् ।
क्षणे तस्मिन्स तेनासीच्चैत्यवृक्ष इवोच्छ्रित ॥ २३
व्यादितास्यैर्महानादै सह भूतैर्ध्वजालयै ।
तस्मिन्रथवरे तस्थौ गरुत्मान्पन्नगाशन ॥ २४
दुर्निरीक्ष्यो हि भूताना तेजसाभ्यधिक बभौ ।
आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृत ॥ २५
न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न रिष्यते ।
दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते चेह मानुषै ॥ २६
तमास्थाय रथ दिव्य पर्जन्यसमनि स्वनम् ।
निर्ययौ पुरुषव्याघ्र पाण्डवाभ्या सहाच्युत ॥२७
य लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथ ।
बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथ नृप ॥ २८
स निर्याय महाबाहु पुण्डरीकेक्षणस्तत ।
गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समदेशे महायशा ॥ २९
तत्रैन नागरा सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ।
ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ।
पूजयामासुरूचुश्च स्तुतिपूर्वमिद वच ॥ ३१
नैतच्चित्र महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने ।
भीमार्जुनबलोपेते धर्मस्य प्रतिपालनम् ॥ ३२
जरासधह्रदे घोरे दु खपङ्के निमज्जताम् ।
राज्ञा समभ्युद्धरण यदिद कृतमद्य वै ॥ ३३
विष्णो समवसन्नाना गिरिदुर्गे सुदारुणे ।
दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्त ते यदुनन्दन ॥ ३४
किं कुर्म पुरुषव्याघ्र शाधि न प्रणतिस्थितान् ।
कृतमित्येव तद्विद्धि नृपैर्यद्यपि दुष्करम् ॥ ३५
तानुवाच हृषीकेश समाश्वास्य महाजना ।
युधिष्ठिरो राजसूय क्रतुमाहर्तुमिच्छति ॥ ३६
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्व चिकीर्षत ।
सर्वैर्भवद्भिर्विज्ञाय साहाय्य क्रियतामिति ॥ ३७
तत सुप्रीतमनसस्ते नृपा नृपसत्तम ।
तथेत्येवाब्रुवन्सर्वे प्रतिगृह्यास्य ता गिरम् ॥ ३८
रत्नभाज च दाशार्हं चक्रुस्ते पृथिवीश्वरा ।
कृच्छ्राज्जग्राह गोविन्दस्तेषा तदनुकम्पया ॥ ३९
जरासधात्मजश्चैव सहदेवो महामना ।
निर्ययौ सजनामात्य पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ४०
स नीचै प्रणतो भूत्वा बहुरत्नपुरोगम ।
सहदेवो नृणा देव वासुदेवमुपास्थित ॥ ४१
भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्वाऽभय तदा ।
आददेस्य महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तम ॥ ४२

कुलद्वारि गृहद्वारि ॥ ११ ॥ भ्रातरौ भीमार्जुनौ बान्धवान् जरासधबद्धान् नृपान् ॥ १२ ॥ ते कृष्ण रत्नभुज चक्रुरित्यन्वय ॥ १३ ॥ सोदर्यवान् भीमयुक्त द्वियोधी द्वाभ्या हस्ताभ्या शराणा प्रक्षेपात् अभ्यासघाती पुन पुन रावृत्तिरभ्यास त परकीय हन्तु शीलमस्य धनुर्विद्याया परोत्कर्षजेता । सदृश्य रमणीयाङ्ग ॥ १५ ॥ शक्रविष्णू हिशब्द इवार्थे । तारकामये तारका तारा बृहस्पतिभार्या सैव आमयवत् विनाशहेतुर्यस्मिन् । आमयो रोग ॥१७॥ असग रथस्पर्शहीन ॥२२॥ चैत्यवृक्ष ग्रामादिचिह्नभूतो वृक्ष ॥ २३ ॥ रिष्यते हिंस्यते विध्यते इत्यपि पाठ ॥ २६ ॥ पार्थिवत्व साम्राज्यम् ॥ ३७ ॥ कृच्छ्रान्मोचितेभ्यो धनग्रहण यशोहानिकरमिति सकष्टात् ॥ ३९ ॥

अभ्यषिञ्चत तत्रैव जरासधात्मज मुदा ।
गत्वैकत्व च कृष्णेन पार्थाभ्या चैव सत्कृत ४३

विवेश राजा द्युतिमान्बार्हद्रथपुर नृप ।
अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासधिर्महात्मभि ॥ ४४

कृष्णस्तु सह पार्थाभ्या श्रिया परमया युत ।
रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुरुषर्षभ ॥ ४५

इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्या सहाच्युत ।
समेत्य धर्मराजान प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४६

दिष्ट्या भीमेन बलवाञ्जरासधो निपातित ।
राजानो मोक्षिताश्चैव बन्धनान्नृपसत्तम ॥ ४७

दिष्ट्या कुशलिनौ चेमौ भीमसेनधनजयौ ।
पुन स्वनगर प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ४८

ततो युधिष्ठिर कृष्ण पूजयित्वा यथार्हत ।
भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्ट परिषस्वजे ॥ ४९

तत क्षीणे जरासधे भ्रातृभ्या विहित जयम् ।
अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे भ्रातृभि सह ॥ ५०

यथावय समागम्य भ्रातृभि सह पाडव ।
सत्कृत्य पूजयित्वा च विससर्ज नराधिपान् ॥५१

युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्टमानसा ।
जग्मु स्वदेशास्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्तत ॥ ५२

एव पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दन ।
पाण्डवैर्घातयामास जरासधमरिं तदा ॥ ५३

घातयित्वा जरासध बुद्धिपूर्वमरिंदम ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथा कृष्णा च भारत ॥ ५४

सुभद्रा भीमसेन च फाल्गुन यमजौ तथा ।
धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वा पुरीं प्रति ॥ ५५

तेनैव रथमुख्येन मनसस्तुल्यगामिना ।
धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिश ॥ ५६

ततो युधिष्ठिरमुखा पाण्डवा भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ५७

ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने ।
जय लब्ध्वा सुविपुल राज्ञा दत्वाऽभय तदा ५८

सवर्धित यशो भूय कर्मणा तेन भारत ।
द्रौपद्या पाण्डवा राजन्परा प्रीतिमवर्धयन् ॥५९

तस्मिन्काले तु यद्युक्त धर्मकामार्थसहितम् ।
तद्राजा धर्मतश्चक्रे प्रजापालनकीर्तनम् ॥ ६०

इति श्रीमहा० सभापर्वणि जरासधवधपर्वणि जरासधवधे चतुर्विंशोऽध्याय ॥२४॥

समाप्त जरासधवधपर्व ।

दिग्विजयपर्व ।

२५

वैशपायन उवाच ।

पार्थ प्राप्य धनु श्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथ ध्वज सभा चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ १

अर्जुन उवाच ।

धनुरस्त्र शरा वीर्य पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्राप यदभीप्सितम् ॥ २

तत्र कृत्यमह मन्ये कोशस्य परिवर्धनम् ।
करमाहारयिष्यामि राज्ञ सर्वान्नृपोत्तम ॥ ३

विजयाय प्रयास्यामि दिश धनदपालिताम् ।
तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ ४

वैशपायन उवाच ।

धनजयवच श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिर ।
स्निग्धगम्भीरनादिन्या त गिरा प्रत्यभाषत ॥ ५

स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान्प्रयाहि भरतर्षभ ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदा नन्दनाय च ॥ ६

एकत्व सख्यम् ॥४३॥ यथावय ज्येष्ठानुक्रमेण प्रथम भीमेन तत कृष्णेन ततोऽर्जुनेन ॥५१॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

२५

क्षत्रियस्य शत्रुजयेन धनार्जन धर्म इति शिक्षाचारेण दर्शयिनु पाण्डवाना दिग्विजयमुपक्रामयति सप्तभिरध्यायै पार्थ प्राप्य धनु श्रेष्ठमित्यादिना ॥ १ ॥ पक्षो वासुदेव भूमि दुर्गम् ॥ २ ॥

विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्स्यसि ।
इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ॥ ७
अग्निदत्तेन दिव्येन रथेनाद्भुतकर्मणा ।
तथैव भीमसेनोपि यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ८
ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजेन पूजिताः ।
दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः ॥ ९
भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम् ।
प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयतास्त्रवित् ॥१०
खाण्डवप्रस्थमध्यस्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
आसीत्परमया लक्ष्म्या सुहृद्गणवृतः प्रभुः ॥ ११

इति श्रीमहाभा० सभाप० दिग्विजयपर्वणि दिग्विजयसंक्षेपकथने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

जनमेजय उवाच ।
दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरेणानुकीर्तय ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
धनंजयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ।
यौगपद्येन पार्थैर्हि निर्जितेयं वसुंधरा ॥ २
पूर्वं कुलिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन् ।
धनंजयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ३
आनर्तान्कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः ।
सुमण्डलं च विजितं कृतवान्सह सैनिकम् ॥ ४
स तेन सहितो राजन्सव्यसाची परंतपः ।
विजिग्ये शाकलं द्वीपं प्रतिविन्ध्यं च पार्थिवम्॥५
शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ॥
अर्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोभवत् ॥ ६
स तानपि महेष्वासान्विजिग्ये भरतर्षभ ।
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ७
तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशांपते ।
तेनासीत्सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ८
स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतषोभवत् ।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ ९
ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनंजयम् ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामविगतक्लमम् ॥ १०
उपपन्नं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि ॥ ११
अहं सखा महेन्द्रस्य शक्रादनवरो रणे ।
न शक्ष्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि १२
त्वमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक ॥ १३
अर्जुन उवाच ।
कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १४
तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ।
भवान्पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च ।
ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् ॥१५
भगदत्त उवाच ।
कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः ।
सर्वमेतत्करिष्यामि किं चान्यत्करवाणि ते ॥ १६

इति श्रीमहाभा० सभा० दिग्विजयप० अर्जुनदिग्विजये भगदत्तजये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

खाण्डवप्रस्थं खाण्डवदाहेन ख्यापितं स्थानम् ॥ ११ ॥ इति सभाप० नै० भा० भा० पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

इति सभाप० नै० भा० भा० षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त प्रत्युवाच भगदत्त धनजय ।
अनेनैव कृत सर्वं भविष्यत्यनुजानता ॥ १

ते विजित्य महाबाहु कुन्तीपुत्रो धनजय ।
प्रययावुत्तरा तस्माद्दिश धनदपालिताम् ॥ २

अन्तर्गिरिं च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् ।
तथैवोपगिरिं चैव विजिग्ये पुरुषर्षभ ॥ ३

विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपा ।
तान्वशे स्थापयित्वा स धनान्यादाय सर्वश ॥४

तैरेव सहित सर्वैरनुरज्य च तान्नृपान् ।
उलूकवासिन राजन्बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ५

मृदङ्गवर ादेन रथनेमिस्वनेन च ।
हस्तिना च निनादेन कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ६

ततो बृहन्तस्त्वरितो बलेन चतुरङ्गिणा ।
निष्क्रम्य नगरात्तस्माद्योधयामास फाल्गुनम् ॥७

सुमहान्सनिपातोभूद्धनजयबृहन्तयो ।
न शशाक बृहन्तस्तु सोढु पाण्डवविक्रमम् ॥ ८

सोऽविषह्यतम मत्वा कौन्तेय पर्वतेश्वर ।
उपावर्तत दुर्धर्षो रत्नान्यादाय सर्वश ॥ ९

स तद्राज्यमवस्थाप्य उलूकसहितो ययौ ।
सेनाबिन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् १०

मोदापुर वामदेव सुदामान सुसकुलम् ।
उलूकानुत्तराश्चैव ताश्च राज्ञ समानयत् ॥ ११

तत्रस्थ पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ।
किरीटी जितवान्राजन्देशान्पञ्चगणांस्तत ॥ १२

स देवप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दो पुर प्रति ।
बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत्प्रभु ॥ १३

स तै परिवृत सर्वैर्विष्वगश्व नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महातेजा पौरव पुरुषर्षभ ॥ १४

विजित्य चाहवे शूरान्पार्वतीयान्महारथान ।
जिगाय सेनया राजन्पुर पौरवरक्षितम् ॥ १५

पौरव युधि निर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिन ।
गणानुत्सवसकेतानजयत्सप्त पाण्डव ॥ १६

तत काश्मीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
व्यजयल्लोहित चैव मण्डलैर्दशभि सह । १७

ततस्त्रिगर्ता कौन्तेय दार्वा कोकनदास्तथा ।
क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्तन्त सर्वश ॥ १८

अभिसारीं ततो रम्या विजिग्ये कुरुनन्दन ।
उरगावासिन चैव रोचमान रणेऽजयत् ॥ १९

तत सिंहपुर रम्य चित्रायुधसुरक्षितम् ।
प्राधमद्बलमास्थाय पाकशासनिराहवे ॥ २०

तत सुह्माश्च चोलाश्च किरीटी पाण्डवर्षभ ।
सहित सर्वसैन्येन प्रामथत्कुरुनन्दन ॥ २१

तत परमविक्रान्तो बाल्हीकान्पाकशासनि ।
महता परिमर्देन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ २२

गृहीत्वा तु बल सार फाल्गुन पाण्डुनन्दन ।
दरदान्सह काम्बोजैरजयत्पाकशासनि ॥ २३

प्रागुत्तरा दिश ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यव ।
निवसन्ति वने ये च तान्सर्वानजयत्प्रभु ॥ २४

लोहान्परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि ।
सहितास्तान्महाराज व्यजयत्पाकशासनि ॥२५

ऋषिकेष्वपि सग्रामो बभूवातिभयकर ।
तारकामयसकाश परस्त्वृषिकपार्थयो ॥ २६

स विजित्य ततो राजन्नृषिकान्रणमूर्धनि ।
शुकोदरसमास्तत्र हयानष्टौ समानयत् ॥ २७

मयूरसदृशानन्यानुत्तरानपरानपि ।
जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत् ॥ २८

स विनिर्जित्य सग्रामे हिमवन्त सनिष्कुटम् ।
श्वेतपर्वतमासाद्य न्यविशत्पुरुषर्षभ ॥ २९

इति श्रीमहा० सभा० दिग्विजयपर्वणि फाल्गुनदिग्विजये नानादेशजये सप्तविंशोऽध्याय ॥२७॥

२७

एवमिति अनेनेव करदानेनैव अनुजानता अनुज्ञा दत्त कर्ता ॥ १ ॥ सनिपात सघर्ष ॥ ८ ॥ उत्सवसकेतान् स्त्रीपुसयो परस्परप्रीतिरेव रत्यर्थे सकेत न तु दापत्यव्यवस्था पशूनामिव यत्रास्तीत्यर्थ ॥ १ ॥ मण्डलै क्षुद्रराज्यै ॥ १७ ॥ अभिसारीं नगरीम् ॥ १९ ॥ प्रागुत्तरा ऐशानीम् ॥ २४ ॥ जवनान् धावने शीघ्रान् आशुगान् यदृच्छया चलनसमर्थान् ॥२८॥ निष्कुट शैलविशेषम्॥२९॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशोऽध्याय ॥२७॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य वीर्यवान् ।
देशं किंपुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १
महता संनिपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह ।
अजयत्पाण्डवश्रेष्ठः करे चैनं न्यवेशयत् ॥ २
तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम् ।
पाकशासनिरव्यग्रः सह सैन्यः समासदत् ॥ ३
तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् ।
ऋषिकुल्यास्तथा सर्वा ददर्श कुरुनन्दन ॥ ४
सरोमानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः ।
गन्धर्वरक्षितं देशमजयत्पाण्डवस्ततः ॥ ५
तत्र तित्तिरिकल्माषान्मण्डूकाक्षान्हयोत्तमान् ।
लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा ॥ ६
उत्तरं हरिवर्षं तु स समासाद्य पाण्डवः ।
इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ७
तत एनं महावीर्या महाकाया महाबलाः ।
द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचनमब्रुवन् ॥ ८
पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथंचन
उपावर्तस्व कल्याण पर्याप्तमिदमच्युत ॥ ९
इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं न स भवेन्नरः ।
प्रीयामहे त्वया वीर पर्याप्तो विजयस्तव ॥ १०
न चात्र किंचिज्जेतव्यमर्जुनात्र प्रदृश्यते ।
उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्तते ॥ ११
प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किंचन ।
न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ १२
अथेह पुरुषव्याघ्र किंचिदन्यच्चिकीर्षसि ।
तत्प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ १३
ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव ।
पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः ॥ १४
न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः ।
युधिष्ठिराय यत्किंचित्करपण्यं प्रदीयताम् ॥ १५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम् ॥ १६
एवं स पुरुषव्याघ्रो विजित्य दिशमुत्तराम् ।
संग्रामान्सुबहून्कृत्वा क्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा ॥ १७
स विनिर्जित्य राज्ञस्तान्करे च विनिवेश्य तु ।
धनान्यादाय सर्वेभ्यो रत्नानि विविधानि च ॥ १८
हयांस्तित्तिरिकल्माषाञ्शुकपत्रनिभानपि ।
मयूरसदृशानन्यान्सर्वाननिलरंहसः ॥ १९
वृतः सुमहता राजन्बलेन चतुरङ्गिणा ।
आजगाम पुनर्वीरः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ २०
धर्मराजाय तत्पार्थो धनं सर्वं सवाहनम् ।
न्यवेदयदनुज्ञातस्तेन राज्ञा गृहान्ययौ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते सभा० दि० प० अर्जुनोत्तरदिग्विजये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ।
धर्मराजमनुप्राप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ।
हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥ २
वृतो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्धनः ।
स गत्वा नरशार्दूलः पञ्चालानां पुरं महत् ॥ ३
पञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः ।
ततः स गण्डकाञ्शूरो विदेहान्भरतर्षभ ॥ ४
विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानजयत्प्रभुः ।
तत्र दाशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कृतवान्भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम् ॥ ५
भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म महात्मनः ।
अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम् ॥ ६

२८

स इति॥ १॥ न स भवेत् म्रियेतेत्यर्थः ॥ १०॥ क्षुमाऽतसीविशेषः 'क्षुमाऽतसी नीलिकयोः' इति मेदिनी। तत्तन्तुनिर्मितानि क्षौमाणि अजिनानि च ॥ १६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

एतस्मिन्निति ॥ १॥ बलचक्रेण सेनासमूहेन दंशितेन सन्नद्धेन ॥ २ ॥ दशार्णान् देशान् निरायुधं बाहुयुद्धम् ॥ ५ ॥ अधिचक्रे इति संबन्धः। जित्वा तस्य बलं ज्ञात्वा सैनापत्यं तस्मै दत्तवानित्यर्थः। अधिसेनापतिं सेनापतिष्वाधिक्ये मुख्यं चक्रे इति वाऽर्थः ॥ ६ ॥

ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः ।
सैन्येन महता राजन्कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ७
सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहानुगम् ।
जिगाय समरे वीरो बलेन बलिना वरः ॥ ८
स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्मणा ।
पूर्वदेशं महावीर्यो विजिग्ये कुरुनन्दन ॥ ९
ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत् ।
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ॥ १०
ततस्तु धर्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभ ।
शिशुपालं महावीर्यमभ्यगाज्जनमेजय ॥ ११
चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम् ।
उपनिष्क्रम्य नगरात्प्रत्यगृह्णात्परंतप ॥ १२
तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा ।
उभयोरात्मकुल्यौ कौशल्यं पर्यपृच्छताम् ॥ १३
ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशांपते ।
उवाच भीमं प्रहसन्किमिदं कुरुषेऽनघ ॥ १४
तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्मराजचिकीर्षितम् ।
स च तं प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः ॥ १५
ततो भीमस्तत्र राजन्नुषित्वा त्रिदशाः क्षपाः ।
सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि भीमदिग्विजये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत् ।
कोसलाधिपतिं चैव बृहद्बलमरिंदम ॥ १
अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम् ।
अजयत्पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ २
ततो गोपालकक्षं च सोत्तरानपि कोसलान् ।
मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं चाजयत्प्रभुः ॥ ३
ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम् ।
सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशे बली ॥ ४
एवं बहुविधान्देशान्विजिग्ये भरतर्षभ ।
भल्लाटमभितो जिग्ये शुक्तिमन्तं च पर्वतम् ॥ ५
पाण्डवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ।
स काशिराजं समरे सुबाहुमनिवर्तिनम् । ६
वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ॥ ७
युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः ।
ततो मत्स्यान्महातेजा मलदांश्च महाबलान् ॥ ८
अनघानभयांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ।
निवृत्य च महाबाहुर्मदधारं महीधरम् ॥ ९
सोमधेयांश्च निर्जित्य प्रययावुत्तरामुखः ।
वत्सभूमिं च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान्बलात् ॥ १०
भर्गाणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ।
विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ॥ ११
ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तं च पर्वतम् ।
तरसैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १२
शर्मकान्वर्मकांश्चैव व्यजयत्सान्त्वपूर्वकम् ।
वैदेहकं च राजानं जनकं जगतीपतिम् । १३
विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा ।
शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छद्मपूर्वकम् ॥ १४
वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात् ।
किरातानामधिपतीनजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १५
ततः सुह्मान्प्रसुह्मांश्च सपक्षानतिवीर्यवान् ।
विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्यधाद्बली ॥ १६
दण्डं च दण्डधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ।
तैरेव सहितैः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् ॥ १७
जारासंधिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह ।
तैरेव सहितैः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ १८
स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा ।
युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १९

वृषौ श्रेष्ठौ॥१३॥ त्रिदशाः त्र्यधिका दश त्रयोदश ॥१६॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९ ॥

३०

तत इति ॥ १ ॥ सुह्मा राढाः मागधानभ्यधाद्बली कर-प्रयच्छेत्युक्तवान्। पूर्वमेवपराक्रान्तत्वात् ॥ १ ॥

स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत।
ततो विजिग्ये बलवान्राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ २०
अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम्।
पाण्डवो बाहुवीर्येण निजघान महामृधे ॥ २१
ततः पुण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम्।
कौशिकीकच्छनिलयं राजानं च महौजसम् २२
उभौ बलभृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ।
निर्जित्याजौ महाराज वङ्गराजमुपाद्रवत् ॥ २३
समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनं च पार्थिवम्।
ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा॥ २४
सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः।
सर्वान्म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभ ॥ २५
एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पवनात्मजः।
वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्बली ॥ २६
स सर्वान्म्लेच्छनृपतीन्सागरानूपवासिनः।
करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च ॥ २७
चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमौक्तिककम्बलम्।
काञ्चनं रजतं चैव विद्रुमं च महाधनम् ॥ २८
ते कोटीशतसंख्येन कौन्तेयं महता तदा।
अभ्यवर्षन्महात्मानं धनवर्षेण पाण्डवम् ॥ २९
इन्द्रप्रस्थमुपागम्य भीमो भीमपराक्रमः।
निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सभा० दिग्विजयपर्वणि भीमप्राचीदिग्विजये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच।
तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः।
महत्या सेनया राजन्प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १
स शूरसेनान्कात्स्न्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः।
मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्बली ॥ २
अधिराजाधिपं चैव दन्तवक्रं महाबलम्।
जिगाय करदं चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत् ॥ ३
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम्।
तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्स पटच्चरान् ॥ ४
निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरं तथा।
तरसैवाजयद्धीमाञ्श्रेणिमन्तं च पार्थिवम् ॥ ५
नरराष्ट्रं च निर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत्।
प्रीतिपूर्वं च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ६
ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम्।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥ ७
चक्रे तेन स संग्रामं सहदेवेन भारत।
स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ ८
सेकानपरसेकांश्च व्यजयत्सुमहाबलः।
करं तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च ॥ ९
ततस्तेनैव सहितो नर्मदामभितो ययौ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महता वृतौ ॥
जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान् ॥ १०
ततो रत्नान्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ।
तत्र युद्धमभूद्राजन्दिवसद्वयमच्युत ॥ ११
स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः।
कोसलाधिपतिं चैव तथा वेणातटाधिपम् ॥ १२
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोशलान्नृपान्।
नाटकेयांश्च समरे तथा हेरम्बकान्युधि ॥ १३
मारुधं च विनिर्जित्य रम्यग्राममथो बलात्।
नाचीनानर्बुकांश्चैव राज्ञश्चैव महाबलः ॥ १४
तांस्तानाटविकान्सर्वानजयत्पाण्डुनन्दनः।
वाताधिपं च नृपतिं वशे चक्रे महाबलः ॥ १५
पुलिन्दांश्च रणे जित्वा ययौ दक्षिणतः पुरः।
युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवसं नकुलानुजः ॥ १६
तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम्।
गुहामासादयामास किष्किन्धां लोकविश्रुताम् ॥
तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च।
युयुधे दिवसान्सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ॥ १८
ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ।
ऊचतुश्चैव संहृष्टौ प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ १९

इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१
तथैवेति ॥ १ ॥ पटच्चरान् चोरदेशान् ॥ ४ ॥

गच्छ पाण्डवशार्दूल रत्नान्यादाय सर्वशः ।
अविघ्नमस्तु कार्याय धर्मराजाय धीमते ॥ २०
ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभ ॥ २१
पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ।
ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयंकरम् ॥ २२
सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयावहम् ।
चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान्हव्यवाहनः ॥ २३
ततो रथा हया नागाः पुरुषाः कवचानि च ।
प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ २४
ततः सुसंभ्रान्तमना बभूव कुरुनन्दनः ।
नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ २५

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवान्वह्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ।
सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

तत्र माहिष्मतीवासी भगवान्हव्यवाहनः ।
श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात्पारदारिकः ॥ २७
नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीवशोभना ।
साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा ॥ २८
व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत्प्रज्वलते न सः ।
यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते ॥ २९
ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् ।
नीलस्य राज्ञः सर्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ॥ ३०
ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया ।
चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् ।
तं तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्मिकस्तदा ॥ ३१
प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ।
तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसाऽवनिम् ॥
ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः ।
प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः ॥ ३३
प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा ।
चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ ३४
वरेण छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः ।
अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ ३५
ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना ॥ ३६
तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ।
बभूवुरनतिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल ॥ ३७
एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ।
स्वैरिण्यस्तत्र नार्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत ॥ ३८
वर्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ ।
भयादग्नेर्महाराज तदा प्रभृति सर्वदा ॥ ३९
सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम् ।
परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाचलः ।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत्पावकं ततः ॥ ४०

सहदेव उवाच ।

त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते ।
मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ॥ ४१
पावनात्पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥ ४२
चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ।
स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी ॥ ४३
वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः ।
कुमारसूस्त्वं भगवान्रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् ॥ ४४
अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे ।
पृथिवी बलमादध्याच्छिवं चापो दिशन्तु मे ॥ ४५
अपांगर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर ।
देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम् ॥ ४६
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि ।
नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् ॥ ४७
धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहाऽनिलसंभवः ।
सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम् ॥ ४८
एवं स्तुतोऽसि भगवन्प्रीतेन शुचिना मया ।
तुष्टिं पुष्टिं श्रुतं चैव प्रीतिं चाग्ने प्रयच्छ मे ॥ ४९

प्रत्यमित्रः शत्रुः ॥ २६ ॥ पारदारिकः स्वेनानूढाया अपि परकीयत्वात् परदारासक्तः गृहीतः विवशः ॥ २७ ॥ चकमे मानुषस्वरूपेण शब्दतः कामयामास । एवं सर्वेषामपि गृहे इत्युक्तं सर्वेषामिति । तया च स उपनीतः स्वीकृतः । नीलस्य राज्ञः अविदित इति शेषः ॥ ३० ॥ शोभनः सुनरो वा इष्टकृत् प्रियकृत् अतिशयेन स्विष्टकृत्तमः छन्दयामास प्रीणितवान् ॥ ३५ ॥ छन्दतः इच्छातः अनतिग्राह्या अत्यन्तं सुग्रहा न बभूवुः । सर्वासां अग्निना परिगृहीतत्वात् ॥ ३७ ॥ अप्रतिवारणे प्रातिकूल्येन स्त्रीणां वारणं कर्तुं न शक्तः कश्चिद्भविष्यतीति वरं तदेवाह स्वैरिण्य इति भर्तुरन्यस्य वा शरीरे प्रविश्याग्निरेवास्माकं भोगं करोतीति निश्चयादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तुष्टिं अलंबुद्धिं प्रीतिं सुखम् ॥ ४९ ॥

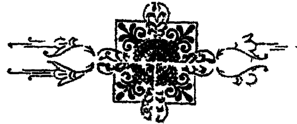
वैशपायन उवाच ।

इत्येव मन्त्रमाग्नेय पठन्यो जुहुयाद्विभुम् ।
ऋद्धिमान्सततं दान्त सर्वपापै प्रमुच्यते ॥ ५०

सहदेव उवाच ।

यज्ञविघ्नमिम कर्तु नार्हस्त्व हव्यवाहन ।
एवमुक्त्वा तु माद्रेय कुशैरास्तीर्य मेदिनीम् ॥ ५१
विधिवत्पुरुषव्याघ्र पावक प्रत्युपाविशत् ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ॥ ५२
न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधि ।
तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् ॥ ५३
सहदेव नृणा देव सान्त्वपूर्वमिद वच ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेय कृता मया ॥ ५४
वेद्मि सर्वमभिप्राय तव धर्मसुतस्य च ।
मया तु रक्षितव्यापुरिय भरतसत्तम ॥ ५५
यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वशधरा इति ।
ईप्सित तु करिष्यामि मनसस्तव पाण्डव ॥ ५६
तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलि शिरसा नत ।
पूजयामास माद्रेय पावक भरतर्षभ ॥ ५७
पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाभ्यगात्तदा ।
पावकस्याज्ञया चैवमर्चयामास पार्थिव ॥ ५८
सत्कारेण नरव्याघ्र सहदेव युधा पतिम् ।
प्रतिगृह्य च ता पूजा करे च विनिवेश्य च ॥ ५९
माद्रीसुतस्तत प्रायाद्विजयी दक्षिणा दिशम् ।
त्रैपुर स वशे कृत्वा राजानममितौजसम् ॥ ६०
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवेश्वरम् ।
आकृति कौशिकाचार्य यत्नेन महता तत ॥ ६१
वशे चक्रे महाबाहु सुराष्ट्राधिपति तदा ।
सुराष्ट्रविषयस्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे ॥ ६२
राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ।
भीष्मकाय स धर्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै ६३
स चास्य प्रतिजग्राह ससुत शासन तदा ।
प्रीतिपूर्व महाराज वासुदेवमवेक्ष्य च ॥ ६४
तत स रत्नान्यादाय पुन प्रायाद्युधा पति ।
तत शूर्पारक चैव तालाकटमथापि च ॥ ६५
वशे चक्रे महातेजा दण्डकाश्च महाबल ।
सागरद्वीपवासाश्च नृपतीन्म्लेच्छयोनिजान् ॥ ६६
निषादान्पुरुषादाश्च कर्णप्रावरणानपि ।
ये च कालमुखा नाम नरराक्षसयोनय ॥ ६७
कृत्स्न कोलगिरिं चैव सुरभीपट्टन तथा ।
द्वीप ताम्राह्वय चैव पर्वत रामक तथा ॥ ६८
तिमिङ्गिल च स नृप वशे कृत्वा महामति ।
एकपादाश्च पुरुषान्केरलान्वनवासिन ॥ ६९
नगरी सजयन्ती च पाषण्ड करहाटकम् ।
दूतैरेव वशे चक्रे कर चैनानदापयत् ॥ ७०
पाण्ड्याश्च द्रविडाश्चैव सहिताश्चोण्ड्रकेरलै ।
अन्ध्रास्तालवनाश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान् ॥ ७१
आटवी च पुरीं रम्या यवनाना पुर तथा ।
दूतैरेव वशे चक्रे कर चैनानदापयत् ॥ ७२
तत कच्छगतो धीमान्दूतान्माद्रवतीसुत ।
प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महात्मने ।
बिभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिंदम ॥ ७३
स चास्य प्रतिजग्राह शासन प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृत धीमानभ्यमन्यत स प्रभु ॥ ७४
तत सप्रेषयामास रत्नानि विविधानि च ।
चन्दनागुरुकाष्ठानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ७५
वासासि च महार्हाणि मणींश्चैव महाधनान् ।
न्यवर्तत ततो धीमान्सहदेव प्रतापवान् । ७६
एव निर्जित्य तरसा सान्त्वेन विजयेन च ।
करदान्पार्थिवान्कृत्वा प्रत्यागच्छदरिंदम ॥ ७७
धर्मराजाय तत्सर्व निवेद्य भरतर्षभ ।
कृतकर्मा सुख राजन्नुवास जनमेजय ॥ ७८

इति श्रीमहा० सभा० दिग्विजयपर्वणि सहदेवदक्षिणदिग्विजये एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

आग्नेय मन्त्र श्लोकरूप मन्त्राष्टक जुहुयात्पायसादिना स्वाहान्तैर्मन्त्रैर्होम कुर्यात् ॥ ५० ॥ अत्यगात् एन अतिक्रम्य सैन्य न ददाहेत्यर्थ ॥ ५३ ॥ पू पुरी ॥ ५५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ।
वासुदेवजितामाशां यथासावजयत्प्रभुः ॥ १
निर्याय खाण्डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ।
उद्दिश्य मतिमान्प्रायान्महत्या सेनया सह ॥ २
सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ३
ततो बहुधनं रम्यं गवाढ्यं धनधान्यवत् ।
कार्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४
तत्र युद्धं महच्चासीच्छूरैर्मत्तमयूरकैः ।
मरुभूमिं स कार्त्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ५
शैरीषकं महेत्थं च वशे चक्रे महाद्युतिः ।
आक्रोशं चैव राजर्षिं तेन युद्धमभून्महत् ॥ ६
तान्दशार्णान्स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः ।
शिबींस्त्रिगर्तानम्बष्ठान्मालवान्पञ्चकर्पटान् ॥ ७
तथा मध्यमकेयांश्च वाटधानान्द्विजानथ ।
पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ८
गणानुत्सवसंकेतान्व्यजयत्पुरुषर्षभ ।
सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीया महाबलाः ॥ ९
शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ।
वर्तयन्ति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥ १०
कृत्स्नं पञ्चनदं चैव तथैवामरपर्वतम् ।
उत्तरज्योतिषं चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ॥ ११
द्वारपालं च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः ।
रामठान्हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ॥ १२
तान्सर्वान्स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ।
तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय भारत ॥ १३
स चास्य गतभी राजन्प्रतिजग्राह शासनम् ।
ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ॥ १४
मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ।
स तेन सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशांपते ॥ १५
रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधां पतिः ।
ततः सागरकुक्षिस्थान्म्लेच्छान्परमदारुणान् ॥ १६
पह्लवान्बर्बरांश्चैव किरातान्यवनाञ्छकान् ।
ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ।
न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् ॥ १७
करभाणां सहस्राणि कोशं तस्य महात्मनः ।
ऊहुर्दश महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम् ॥ १८
इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ।
ततो माद्रीसुतः श्रीमान्धनं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १९
एवं विजित्य नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ।
प्रतीचीं वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभ ॥ २०

इति श्रीमहाभा० सभाप० दिग्विजयपर्वणि नकुलप्रतीचीविजये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

समाप्तं दिग्विजयपर्व ।

राजसूयपर्व ।

३३

वैशंपायन उवाच ।
रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।
शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १
बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।
निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ २
सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ता गोरक्षा कर्षणं वणिक् ।
विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ॥ ३

३२

नकुलस्येति ॥ १ ॥ रोहीतकं गिरिम् ॥ ४ ॥ मत्तमयूरसंज्ञैः क्षत्रियैः ॥ ५ ॥ पत्तनं पुटभेदनम् इत्यमरः ॥ १४ ॥ करभाणां उष्ट्राणाम् ॥ १८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

रक्षणादिति । शत्रूणां दस्यूनाम् ॥ १ ॥ बलीनां कराणां ... निकामं यथेष्टं वर्षतीति निकामवर्षी । स्फीतः समृद्धः ॥ २ ॥ सुप्रवृत्ताः स्वस्य परेषां च हितावहाः न तु क्रूराः । राजकर्मणः राज्ञः पुण्यात् ॥ ३ ॥

दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन्प्रति परस्परम् ।
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषा गिर ॥ ४
अवर्ष चातिवर्ष च व्याधिपावकमूर्छनम् ।
सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ५
प्रिय कर्तुमुपस्थातु बलिकर्म स्वभावजम् ।
अभिहर्तु नृपा जग्मुर्नान्यै कार्यै कथचन ॥ ६
धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।
कर्तु यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ७
स्वकोष्ठस्य परीमाण कोशस्य च महीपति ।
विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ ८
सुहृदश्चैव ये सर्वे पृथक्च सहिता ब्रुवन् ।
यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र साप्रतम् ॥ ९
अथैव ब्रुवतामेव तेषामभ्याययौ हरि ।
ऋषि पुराणो वेदात्माऽदृश्यश्चैव विजानताम् ॥
जगतस्तस्थुषा श्रेष्ठ प्रभवश्चाप्ययश्च ह ।
भूतभव्यभवन्नाथ केशव केशिसूदन ॥ ११
प्राकार सर्ववृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ।
बलाधिकारे निक्षिप्य सम्यगानकदुन्दुभिम् ॥ १२
उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधव ।
धनौघ पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृत ॥ १३
त धनौघमपर्यन्त रत्नसागरमक्षयम् ।
नादयन्रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १४
पूर्णमापूरयस्तेषा द्विषच्छोकावहोऽभवत् ।
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारत पुरम् ॥ १५
त मुदाभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ।
स पृष्ट्वा कुशल चैव सुखासीन युधिष्ठिर ॥ १६
धौम्यद्वैपायनमुखैर्ऋत्विग्भि पुरुषर्षभ ।
भीमार्जुनयमैश्चैव सहित कृष्णमब्रवीत् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्वशे कृष्ण वर्तते ।
धन च बहु वार्ष्णेय त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८
सोहमिच्छामि तत्सर्व विधिवद्देवकीसुत ।
उपयोक्तु द्विजाग्र्येभ्यो हव्यवाहे च माधव ॥१९
तदह यष्टुमिच्छामि दाशार्ह सहितस्त्वया ।
अनुजैश्च महाबाहो तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
तद्दीक्षापय गोविन्द त्वमात्मान महाभुज ।
त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥२१
मा वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो ।
अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुया क्रतुमुत्तमम् ॥ २२

वैशपायन उवाच ।

त कृष्ण प्रत्युवाचेद बहूक्त्वा गुणविस्तरम् ।
त्वमेव राजशार्दूल सम्राडर्हो महाक्रतुम् ।
सप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् ॥ २३
यजस्वाभीप्सित यज्ञ मयि श्रेयस्यवस्थिते ।
नियुङ्क्ष्व त्व च मा कृत्ये सर्व कर्तास्मि ते वच २४

युधिष्ठिर उवाच ।

सफल कृष्ण सकल्प सिद्धिश्च नियता मम ।
यस्य मे त्व हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थित ॥ २५

वैशपायन उवाच ।

अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभि सह ।
ईजितु राजसूयेन साधनान्युपचक्रमे ॥ २६
ततस्त्वाज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हण ।
सहदेव युधा श्रेष्ठ मन्त्रिणश्चैव सर्वश ॥ २७
अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभि ।
तथोपकरण सर्व मङ्गलानि च सर्वश ॥ २८
अधियज्ञाश्च सभारान्धौम्योक्तान्क्षिप्रमेव हि ।
समानयन्तु पुरुषा यथायोग यथाक्रमम् ॥ २९
इन्द्रसेनो विशोकश्च पूरुश्चार्जुनसारथि ।
अन्नाद्याहरणे युक्ता सन्तु मत्प्रियकाम्यया ॥ ३०

दस्युभ्य चोरेभ्य वञ्चकेभ्य धूर्तेभ्य राज्ञो राजवल्लभतो वा मृषा गिरो नाश्रूयन्त । सर्वापि सत्यवादिनो राजवदित्यर्थ । दस्यवोपि परस्पर न वञ्चयन्ति नाप्यन्यानेव अन्यत्र एते जातत खला अपि न तत्कर्म कुर्वन्तीत्यर्थ ॥ ४ ॥ मूर्छन प्रदीपनम् ॥ ५ ॥ जग्मु राजान प्रतीति शेष नान्यै जिगीषादिभि ॥ ६ ॥निचयो भाण्डागारम् ॥ ७ ॥ कोशो धन कोष्ठ वस्त्रधान्यादि तयो परिमाणम् ॥ ८ ॥ ऋषिर्नारायण अदृश्य इति छेद विजानता विदुषा अदृश्य प्रत्यगात्मत्वात् अविजानतां तु कार्य कारणरूपेण दृश्य तथा च श्रुति अविज्ञात विजानतां विज्ञानमविजानताम् ' इति ॥ १० ॥ प्रभव उत्पत्तिस्थान अप्ययो लयस्थानम् ॥ ११ ॥ प्राकार प्राकार इव रक्षक बलाधिकार सेनाधिपत्यम् ॥१२॥ जहृषे हर्ष प्राप ॥१५। मा मा अनुज्ञातु तदनुज्ञातुमर्हसीत्यपि पाठ ॥ २० ॥ त्व दीक्षस्वेति वक्तव्ये आत्मान दीक्षापयेत्युक्ति अकर्तुरात्मनो दीक्षणायोगादौपाधिकमेव प्रतिबिम्बचलनन्यायेनैव तस्य दीक्षापन ज्ञेयम् ॥ २१ ॥ श्रेयसि कल्याणकर्मे ॥२४॥ अधियज्ञान् यज्ञियान् सभारान् आज्यपश्वादीन् ॥ २९ ॥

सर्वकामाश्च कार्यन्ता रसगन्धसमन्विता ।
मनोरथप्रीतिकरा द्विजाना कुरुसत्तम ॥ ३१
तद्वाक्यसमकाल च कृत सव न्यवेदयन् ।
सहदेवो युधा श्रेष्ठो धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ ३२
ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विज समुपानयत् ।
वेदानिव महाभागान्साक्षान्मूर्तिमतो द्विजान् ३३
स्वय ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुत ।
धनजयानामृषभ सुसामा सामगोभवत् ॥ ३४
याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तम ।
पैलो होता वसो पुत्रो धौम्येन सहितोभवत् ॥
एतेषा पुत्रवर्गाश्च शिष्याश्च भरतर्षभ ।
बभूवुर्होत्रगा सर्वे वेदवेदाङ्गपारगा ॥ ३६
त वाचयित्वा पुण्याहमूहयित्वा च त विधिम्
शास्त्रोक्त पूजयामासुस्तद्देवयजन महत् ॥ ३७
तत्र चक्रुरनुज्ञाता शरणान्युत शिल्पिन ।
गन्धवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ३८
तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तम ।
सहदेव तदा सद्यो मन्त्रिण पुरुषर्षभ ॥ ३९
आमन्त्रणार्थं दूतास्त्व प्रेषयस्वाशुगान्द्रुतम् ।
उपश्रुत्य वचो राज्ञ स दूतान्प्राहिणोत्तदा ॥ ४०
आमन्त्रयध्व राष्ट्रेषु ब्राह्मणान्भूमिपानथ ।
विशश्च मान्याञ्शूद्राश्च सर्वानानयतेति च ॥ ४१
वैशपायन उवाच ।
समाज्ञप्तास्ततो दूता पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आमन्त्रयाबभूवुश्च आनयश्चापरान्द्रुतम् ।
तथा परानपि नरानात्मन शीघ्रगामिन ॥ ४२
ततस्ते तु यथाकाल कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
दीक्षयाचक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ४३
दीक्षित स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिर ।
जगाम यज्ञायतन वृतो विप्रै सहस्रश ॥ ४४
भ्रातृभिर्ज्ञातिभिश्चैव सुहृद्भि सचिवै सह ।
क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्रैर्नानादेशसमागत ॥ ४५
अमात्यैश्च नरश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ।
आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्तत ॥ ४६
सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगा ।
तेषामावसथाश्चक्रुर्धर्मराजस्य शासनात् ॥ ४७
बह्वन्नाच्छादनैर्युक्तान्सगणाना पृथक्पृथक् ।
सर्वर्तुगुणसपन्नाञ्छिल्पिनोथ सहस्रश ॥ ४८
तेषु ते न्यवसन्राजन्ब्राह्मणा नृपसत्कृता ।
कथयन्त कथा बह्वी पश्यन्तो नटनर्तकान् ॥ ४९
भुञ्जता चैव विप्राणा वदता च महास्वन ।
अनिश श्रूयते तत्र मुदिताना महात्मनाम् ॥ ५०
दीयता दीयतामेषा भुज्यता भुज्यतामिति ।
एवप्रकारा सजल्पा श्रूयन्ते स्मात्र नित्यश ५१
गवा शतसहस्राणि शयनाना च भारत ।
रुक्मस्य योषिता चैव धर्मराज पृथग्ददौ ॥ ५२
प्रावर्ततैव यज्ञ स पाण्डवस्य महात्मन ।
पृथिव्यामेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिविष्टपे ॥ ५३
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम्
नकुल हास्तिनपुर भीष्माय पुरुषर्षभ ॥ ५४
द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च ।
भ्रातृणा चैव सर्वेषा येनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि राजसूयपर्वणि राजसूयदीक्षाया त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

३४

वैशपायन उवाच ।
स गत्वा हास्तिनपुर नकुल समितिंजय ।
भीष्ममामन्त्रयाचक्रे धृतराष्ट्र च पाण्डव ॥ १
सत्कृत्यामन्त्रितास्तेन आचार्यप्रमुखास्तत ।
प्रययु प्रीतमनसो यज्ञ ब्रह्मपुर सरा ॥ २
सश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञ यज्ञविदस्तदा ।
अन्ये च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्भरतर्षभ ॥ ३
द्रष्टुकामा सभा चैव धर्मराज च पाण्डवम् ।
दिग्भ्य सर्वे समापेतु क्षत्रियास्तत्र भारत ॥ ४

काम्यन्त इति कामा मृष्टान्नादीनि ॥ ३१ ॥ धन जयाना धनजयगोत्राणा मध्ये श्रेष्ठ सुसामा नाम आङ्गिरस ॥ ३४ ॥ होत्रगा समसख्या ॥३६॥ ऊहयित्वा च त विधि राजसूयेन यक्ष्ये स्वाराज्यमवाप्नवानीति सकल्पादिरूपमूह कृत्वा देवयजन यज्ञस्थानम् ॥ ३७ ॥ शरणानि पत्नीशालादीन्यन्यगाराणि ॥ ३८ ॥ रुक्मस्य काञ्चनस्य शयनाना तूलिकादिसहिताना तल्पानाम् ॥ ५२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ३३

३४

स गत्वेति ॥ १ ॥

समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च ।
धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामति ॥ ५
दुर्योधनपुरोगाश्च भ्रातर सर्व एव ते ।
गान्धारराज सुबल शकुनिश्च महाबल ॥ ६
अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिना वर ।
तथा शल्यश्च बलवान्बाल्हिकश्च महाबल ॥ ७
सोमदत्तोथ कौरव्यो भूरिर्भूरिश्रवा शल ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोण सैन्धवश्च जयद्रथ ॥ ८
यज्ञसेन सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिप ।
प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिर्भगदत्तो महारथ ॥ ९
स तु सर्वै सह म्लेच्छै सागरानूपवासिभि ।
पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बल ॥ १०
पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्ग कालिङ्गकस्तथा ।
आकर्षा कुन्तलाश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ११
द्राविडा सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा ।
कुन्तिभोजो महातेजा पार्थिवो गौरवाहन ॥१२
बाल्हिकाश्चापरे शूरा राजान सर्व एव ते ।
विराट सह पुत्राभ्या मावेल्लश्च महाबल ॥ १३
राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वरा ।
शिशुपालो महावीर्य सह पुत्रेण भारत ॥ १४
आगच्छत्पाण्डवेयस्य यज्ञ समरदुर्मद ।
रामश्चैवानिरुद्धश्च कङ्कश्च सहसारण ॥ १५
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ॥ १६
वृष्णयो निखिलाश्चान्ये समाजग्मुर्महारथा ।
एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजा ॥ १७
आजग्मु पाण्डुपुत्रस्य राजसूय महाक्रतुम् ।
ददुस्तेषामावसथान्धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८
बहुभक्ष्यान्वितान्राजन्दीर्घिकावृक्षशोभितान् ।
तथा धर्मात्मज पूजा चक्रे तेषा महात्मनाम् १९
सत्कृताश्च यथोद्दिष्टाञ्जग्मुरावसथान्नृपा ।
कैलासशिखरप्रख्यान्मनोज्ञान्द्रव्यभूषितान् ॥ २०
सर्वत संवृतानुच्चै प्राकारै सुकृतै सितै ।
सुवर्णजालसंवीतान्मणिकुट्टिमभूषितान् ॥ २१
सुखारोहणसोपानान्महासनपरिच्छदान् ।
स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगन्धिन ॥ २२
हंसेन्दुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् ।
असबाधान्समद्वारान्युतानुच्चावचैर्गुणै ॥ २३
बहुधातुनिबद्धाङ्गान्हिमवच्छिखरानिव ।
विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन्भूमिपा भूरिदक्षिणम् २४
वृत सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
तत्सद पार्थिवै कीर्ण ब्राह्मणैश्च महर्षिभि ।
भ्राजते स्म तदा राजन्नाकपृष्ठ यथामरै ॥ २५

इति श्रीमहाभा० सभाप० राजसूयपर्वणि निमन्त्रितराजागमने चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।
पितामह गुरु चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिर ।
अभिवाद्य ततो राजन्निद वचनमब्रवीत् ॥ १
भीष्म द्रोण कृप द्रौणि दुर्योधनविविंशती ।
अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु सर्वश ॥ २
इद व सुमहच्चैव यदिहास्ति धन मम ।
प्रणयन्तु भवन्तो मा यथेष्टमभिमन्त्रिता ॥ ३
एवमुक्त्वा स तान्सर्वान्दीक्षित पाण्डवाग्रज ।
युयोज स यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ॥ ४
भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दु शासनमयोजयत् ।
परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ५
राज्ञा तु प्रतिपूजार्थ सजय स न्ययोजयत् ।
कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ६

यज्ञसेनो द्रुपद ॥ ९ ॥ दीर्घिका गृहवापी ॥१९॥ मणिकुट्टिम मणिबद्धा भूमि ॥ २१ ॥ आवसथान् अपश्य न्निति अनुकृष्टेन सबन्ध व इवार्थ ॥२४॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

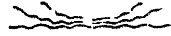
३५

पितामहमिति ॥ १ ॥ प्रणयन्तु प्रकर्षण श्रेय प्रापयन्तु अभिमन्त्रिता प्रार्थिता सन्त ॥ ३ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ।
दक्षिणानां च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ॥ ७
तथान्यान्पुरुषव्याघ्रांस्तांस्तांस्तस्मिन्न्ययोजयन् ।
बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे ॥ ८
क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ।
दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ९
चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं त्वभूत् ।
सर्वलोकसमावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ॥ १०
द्रष्टुकामः सभां चैव धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ॥ ११
रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्धयत् ।
कथं तु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात् ॥ १२
यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ।
भवनैः सविमानाग्रैः सोदर्कैर्बलसंवृतैः ॥ १३
लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ।
कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा ॥ १४
विचित्रै रत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ।
राजभिश्च समावृत्तैरतीव श्रीसमृद्धिभिः ।
अशोभत सदो राजन्कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १५
ऋद्ध्या तु वरुणं देवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ।
षडग्निनाथ यज्ञेन सोयजद्दक्षिणावता ॥ १६
सर्वाञ्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत् ।
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ।
रत्नोपहारसंपन्नो बभूव स समागमः ॥ १७
इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षाविशारदैः ।
तस्मिन्हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभिः ॥ १८
यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः ।
ततृपुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि राजसूयपर्वणि यज्ञकरणे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

समाप्तं राजसूयपर्व ।

अर्घाभिहरणपर्व ।

३६

वैशंपायन उवाच ।
ततोभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह ।
अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्हा महर्षयः ॥ १
नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः ।
समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तदा ॥ २

हिरण्यस्य काञ्चनस्य सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य ॥ ७ ॥ स्वामिवत्स्वीयवदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अर्हणानि उपायनानि ॥ ९ ॥ सर्वलोकसमावृत्तः सर्व उपायनप्रदैः लोकैः समावृत्तः वेष्टितः पिप्रीषुः प्राणयितुमिच्छुः ॥१०॥ सविमानाग्रैः द्रष्टुमागतानां देवानां विमानैः सहितानि सलग्नानि अग्राणि उपरिभागा येषां तैः ॥ १ ॥ लोकराजविमानैः इन्द्रादिलोकपालविमानैः लोकराजः स्वर्गो वा तत्रत्यविमानैः स्वर्गिणामप्याश्चर्यकरैरिव यत् इत्यर्थः ॥ १४ ॥ कौन्तेयस्य यज्ञ इति शेषः ॥ १ ॥ ऋद्ध्या तु वरुणं देवमित्यादेरध्यायशेषस्य तात्पर्यं सर्वाङ्गसंपूर्णोयं यज्ञ इत्यर्थः । षडग्निना षट् अग्नयः आरभ्यणीयः क्षत्रधृतिः व्युष्टः द्विरात्रः दशपेय इति ॥ १६ ॥ रत्नोपहारसंपन्न इत्यत्र रत्नोपहारकर्मण्य इति पाठे रत्नसाधनाशेः साधुना कर्मणा युक्तः ॥ १७ ॥ इडाकर्म स्विष्टकृदूर्ध्वं शिष्टं हविः प्रतिपत्तिकर्म । मन्त्रशिक्षाविशारदैः मन्त्रेषु शिक्षाया हस्तक्रियायां च विशारदैः ऋत्विग्भिः ॥ १८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

ततोभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सहेत्यादिका शिशुपालवधान्ता दशाध्यायी नानाविधमतभेदोपन्यासपूर्वकं कृष्णशिशुपालरूपेण ब्रह्मणि जीवस्य महाकाशमठाकाशन्यायेन लयं दर्शयति । तत्र कथापक्षे प्रत्यक्षवृत्त्यैव लभ्योर्थः स्पष्टः । अध्यात्मपक्षे तु परोक्षवृत्तिलभ्यतया तत्त्वं दुर्बोधमेवमिति । तदेव प्रकाश्यते अभिषेचनाये राजसूयाङ्गभूते सोमयागविशेषे ॥ १ ॥

समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयस्तथा ।
कर्मान्तरमुपासन्तो जजल्पुरमितौजस ॥ ३
एवमतन्न चाप्येवमेव चैतन्न चान्यथा ।
इत्यूचुर्बहवस्तत्र वितण्डा वै परस्परम् ॥ ४
कृशानथास्तत केचिदकृशास्तत्र कुर्वते ।
अकृशाश्च कृशाश्चक्रुर्हेतुभि शास्त्रनिश्चयै ॥ ५
तत्र मेधाविन केचिदर्थमन्यैरुदीरितम् ।
विचिक्षिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ६
केचिद्धर्मार्थकुशला केचित्तत्र महाव्रता ।
रेमिरे कथयन्तश्च सवभाष्यविदा वरा ॥ ७
सा वेदिर्वेदसपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभि ।
आबभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवायता ॥ ८
न तस्या सनिधौ शूद्र कश्चिदासीन्न चाव्रती ।
अन्तर्वेद्या तदा राजन्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ९
ता तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मी तदा यज्ञविधानजाम् ।
तुतोष नारद पश्यन्धर्मराजस्य धीमत ॥ १०
अथ चिन्ता समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ।
नारदस्तु तदा पश्यन्सर्वक्षत्रसमागमम् ॥ ११
सस्मार च पुरावृत्ता कथा ता पुरुषर्षभ ।
अंशावतरणे यासौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२
देवाना सगम त तु विज्ञाय कुरुनन्दन ।
नारद पुण्डरीकाक्ष सस्मार मनसा हरिम् ॥ १३
साक्षात्स विबुधारिघ्न क्षत्रे नारायणो विभु ।
प्रतिज्ञा पालयश्चेमा जात परपुरजय ॥ १४
सदिदेश पुरा योसौ विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्त पुनर्लोकानवाप्स्यथ ॥ १५
इति नारायण शम्भुर्भगवान्भूतभावन ।
आदित्यविबुधान्सर्वानजायत यदुक्षये ॥ १६
क्षितावन्धकवृष्णीना वशे वशभृता वर ।
परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥ १७
यस्य बाहुबल सेन्द्रा सुरा सर्वे उपासते ।
सोय मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दन ॥ १८
अहो बत महद्भूत स्वयभूर्यदिद स्वयम् ।
आदास्यति पुन क्षत्रमेव बलसमन्वितम् ॥ १९
इत्येता नारदश्चिन्ता चिन्तयामास सर्ववित् ।
हरि नारायण ध्यात्वा यज्ञैरीज्यन्तमीश्वरम् ॥ २०
तस्मिन्धर्मविदा श्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमत ।
महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानत ॥ २१
ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन्धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
क्रियतामर्हण राज्ञा यथार्हमिति भारत ॥ २२
आचार्यमृत्विज चैव सयुज च युधिष्ठिर ।
स्नातक च प्रिय प्राहु षडार्घ्यार्हान्नृप तथा ॥ २३
एतानर्घ्यानभिगतानाहु सवत्सरोषितान् ।
त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागता ॥ २४
एषामेकैकशो राजन्नर्घ आनीयतामिति ।
अथ चैषा वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन ।
उपनीयमान युक्त च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६

वैशपायन उवाच ।

ततो भीष्म शान्तनवो बुध्या निश्चित्य वीर्यवान्
वार्ष्णेय मन्यते कृष्णमर्हणीयतम भुवि ॥ २७

कर्मान्तर म ये मध्ये कम विरामकाल उपासन्त उपगच्छन्त प्राप्नुवन्त । असगतावित्यस्य रूप कर्मच्छिद्र प्राप्य जल्पकथा चक्रुरित्यर्थ । अमितौजस बहुप्रतिभावन्त ॥ ३ ॥ एवमेतदिति स्वपक्षस्थापन न चाप्येवमिति पर पक्षदूषण एव प्रतिवादिपक्षेपि । बहवस्तु सामान्या वितण्डा स्वपक्षपरपक्षस्थापनाहीना कथाम् ॥४॥ कृशान् युक्तिदौर्ब ल्यात् । अकृशान् युक्तिप्राबल्यात् । तत्र विपरीत कुर्वन्ति । हेतुभिर्नानाविधैस्तर्कै ॥ ५ ॥ तत्रेति परोक्तस्य दूषणे एवा दृता न तु शास्त्रतत्त्वे इति भाव ॥ ६ ॥ अथ चिन्ता समापेदे इत्यादिस्तस्थौ सबहुमानत इत्यन्तो ग्रन्थो नारदस्य पूर्वापरानुसधानात् । क्षत्रक्षयस्यात पर उपक्रमो जात इति चिन्ता चित्तव्यथा स्मृतिर्वा अंशावतरणात्प्राक् ब्रह्मसभाया निश्चितस्य भूभारहरणस्याभूदित्यर्थ ॥११॥ क्षत्रे क्षत्रिय जातौ जात आविर्भूत ॥ १४ ॥ नारायणस्य शम्भुत्व चतुर्वर्गापरपर्याय भूतभावनत्व चेति युक्त । एकस्यैव त्रिमूर्ति धारित्वात् यदुक्षये यदुगृहे ॥ १६ ॥ महद्भूत महाविष्णु स्वयभू अस्मदादिवच्छरीरव्यपाश्रयत्वेनापि भवन न सहते इत्यर्थ । आदास्यति आच्छेत्तुमिच्छति पुनरिति असकृदेत दनेन कर्म कृतमस्तीति सूचितम् ॥ १९ ॥ धर्मविदा श्रेष्ठो नारद धर्मराजस्य यज्ञैरीज्यम् ॥ २१ ॥ सयुज सबन्धिन श्वशुरादिं प्रिय मित्रम् ॥ २३ ॥ एकैकश प्रत्येक अथ अथापि एषा मध्ये वरिष्ठाय प्रथममिति शेष ॥ २५ ॥ बुध्या बुध्यति जानाति वस्तुतत्त्वमनयेति बुद्धि । श्रवण मननध्यानात्मिका चेतोवृत्ति तया निश्चित्य साक्षात्कृत्य अर्हणीयतम अर्हणीया ब्राह्मणा देवताप्रसादहेतुत्वात् । अर्ह णीयतरा देवा कामपूरकत्वात् । अर्हणीयतम आत्मा सर्वस्य तत्प्रीत्यर्थत्वात् । तथा च श्रुति 'न वा अरे देवाना कामाय देवा प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवा प्रिया भवन्ति' इति ।

एष ह्येषां समस्तानां तेजोबलपराक्रमैः ।
मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥२८
असूर्यमिव सूर्येण निर्वातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितं चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ २९
तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ।
उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ॥ ३०
प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ३१
स उपालभ्य भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
अपाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अर्घाभिहरणपर्वणि कृष्णार्घदाने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

—×—

३७

शिशुपाल उवाच ।
नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ।
महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणम् ॥ १
नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु ।
यत्कामात्पुण्डरीकाक्षं पाण्डवार्चितवानसि ॥ २
बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ।
अयं च स्मृत्यतिक्रान्तो ह्यापगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ३
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।
भवत्यभ्यधिकं भीष्मो लोकेष्ववमतः सताम् ॥४
कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ ५

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात् प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरं यदयमात्मा' इति च । भुवीत्यनेनात्मैव कर्मभूमावर्हणीयः । 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदवेदीन्महती विनष्टिः' इति श्रुतेरन्यत्र तदलाभात् ॥ २७ ॥ एवमात्मनो जिज्ञास्यत्वमुक्त्वा स्वरूपमाह एष हीति । एष पुरोवर्ती श्रीकृष्णः सूर्यश्च ज्योतिषां पदार्थप्रकाशकानां सूर्यचन्द्राग्निवागादीनां चन्द्राग्नितारादीनां च समस्तानां सम्यगस्तं गतानां स्वप्नावस्थायामग्निः च मध्ये तस्तपन्नाभातीति योजना । अयं भावः न तावदग्निः स्वयं ज्योतिः सूर्यकान्तादिद्वारा सूर्यस्यैव इन्धनादौ तद्रूपेणारूढत्वात् । नापि चन्द्रतारादि तस्य जलमयस्य सूर्यज्योतिषैव भास्यत्वात् । यथायं दृष्टान्त एव चक्षुरादयोपि न स्वशक्त्या प्रकाशकाः । किं तु आत्मसत्तानुवेधादेव तथा यथाग्न्याद्यभावेपि सूर्य इतरनिरपेक्षः प्रकाशयति एवमात्मा चक्षुराद्युपरमेपि स्वप्ने स्वप्रकाशेनैव सर्वं वासनामयं पदार्थजातं प्रकाशयति । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तेजोबलपराक्रमैः तेजः प्रकाशः । बलं तेजोन्तराभिभवसामर्थ्यं । पराक्रमः निरवशेषेण तमोनाशकत्वं च दृष्टान्ते तेज आदि दार्ष्टान्तिके तु तेजः चित्प्रकाशः बलं अबाध्यत्वं पराक्रमः सर्वोपादानत्वेन सर्वव्यापकत्वं च कथापक्षे तु तेजः कान्तिः बलं पराभिभवसामर्थ्यं पराक्रमः सम्प्रामोद्यमः ॥ २८ ॥ असूर्यमिवेति यथा गाढान्धकारस्थं घटादि असत्कल्पं अप्रकाशमानं च तस्य सत्तास्फूर्ती सूर्येणैव भवतः एवं अहंकारादेर्घटान्तस्यार्थजातस्य सत्ताप्रकाशौ चिदधीनावेवेति पूर्वोक्तस्यैव विवरणं । एवं तथा निवाते वातशून्येऽपवरके निदाघे विद्यमानान् जन्तून् वातः एवाह्लादयति एवं अयं स्वरूपानन्देन जगदाह्लादयति । 'एष ह्येवानन्दयाति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । सोयं प्रत्यग्दृशिरूप एव सन् दर्पणेन मुखमिव स्वमायया पराग्दृश्यत्वमिवापादितः पूजनीयः । अत्र हि देहाद्युपाधिविस्मरणेन लब्धपदं चित्तं मोक्षाय कल्पते । तथोक्तं भगवता पतञ्जलिना 'बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः' इति । बहिर्भूत्वात् अकल्पिता देहादिप्रत्ययेनासंकीर्णा महाविदेहेति धारणाया नाम ॥ २९ ॥ अपाक्षिपत् दूषितवान् ॥ ३२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

—

३७

कर्तृत्वादिकं कृष्णे वास्तवमेव न तु मायिकमाविद्यकं वा । शरीरमात्रस्य कर्मजन्यत्वनियमात् । मिथ्याभूतस्यापि वास्तवार्थक्रियाकारित्वे शुक्तिरजतादेरपि रजतोचितद्रवीभावापत्तेश्चेत्यभिसंदधानो जैमिनिमतानुसारी शिशुपालो वर्णाश्रमवयस्तपोविद्यादिभिरेव पुंसां श्रेष्ठ्याश्रेष्ठ्यविभागं बहुमन्यमानो नृपान्तरसाधारण्येन कृष्णमपूज्यं करोति । नायमिति वार्ष्णेयः वृष्णिषूत्पन्नः इति पूर्वोक्तं स्वयंभूत्वं निराकृतं तद्धि आत्मनः सर्वसाधारणं देहस्य तु अस्मदादिवद्द्वैवक्या जातत्वाद्देवमिति भावः ॥ १ ॥ आपगेयो भीष्मः ॥ ३ ॥

अथ वा मन्यसे कृष्ण स्थविरं कुरुपुङ्गव ।
वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६
अथ वा वसुदेवोपि प्रियकामोनुवृत्तवान् ।
द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोर्हति पूजनम् ॥ ७
आचार्यं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन ।
द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि । ८
ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन ।
द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोर्चितस्त्वया ॥ ९
भीष्मे शान्तनवे राजन्स्थिते पुरुषसत्तमे ।
स्वच्छन्दमृत्युके राजन्कथं कृष्णोर्चितस्त्वया १०
अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे ।
कथं कृष्णस्त्वया राजन्नर्चितः कुरुनन्दन ॥ ११
दुर्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुषसत्तमे ।
कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १२
द्रुमं किंपुरुषाचार्यमतिक्रम्य तथार्चितः ।
भीष्मके चैव दुर्धर्षे पाण्डुवत्कृतलक्षणे ॥ १३
नृपे च रुक्मिणिश्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च ।
शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥१४
अयं च सर्वराज्ञां वै बलश्लाघी महाबलः ।
जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत ॥१५
येनात्मबलमाश्रित्य राजानो युधि निर्जिताः ।
तं च कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १६
नैवर्त्विङ्नैव चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ।
अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया ॥ १७
अथ वाभ्यर्चनीयोयं युष्माकं मधुसूदनः ।
किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ १८
वयं तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
प्रयच्छाम करान्सर्वे न लोभान्न च सान्त्वनात् १९
अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
करानस्मै प्रयच्छाम सोयमस्मान्न मन्यते ॥ २०
किमन्यदवमानाद्धि यदेनं राजसंसदि ।
अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्घेणार्चितवानसि ॥ २१
अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् ।
को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां नियोजयेत् ॥२२
योयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान्पुरा ।
जरासंधं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ॥ २३
अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् ।
दर्शितं कृपणत्वं च कृष्णेऽर्घस्य निवेदनात् ॥ २४
यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ।
ननु त्वयापि बोद्धव्यं या पूजां माधवार्हसि ॥२५
अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ।
पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ २६
अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहु मन्यसे ।
हविषः प्राप्य निष्यन्दं प्राशिता श्वेव निर्जने ॥२७
न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामपमानः प्रयुज्यते ।
त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ २८
क्लीबे दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् ।
अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २९
दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ।
वासुदेवोप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ३०
इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अर्घाभिह० शिशुपालक्रोधे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

ननु अस्मदादिवज्जातोप्यराजापि वृद्धत्वादिना हेतुना पूज्यः कृष्ण इत्याशङ्क्य निराचष्टे अथ वा मन्यसे इत्यादिना ॥ ६ ॥ प्राप्तो लक्षणं राजचिह्नं छत्रचामरादि यः प्राप्तलक्षणः । प्राप्तापन्ने च द्वितीययेति समासः । तदन्योऽप्राप्तलक्षणस्तं । वस्तुवृत्त्यापि अतादृशः । असंगचिन्मात्रत्वात् । 'अलक्षणमचिन्त्यम्' इत्यादिश्रुतेरिति वाग्देवतायास्तात्पर्यम् ॥ २१ ॥ धर्मच्युतत्वमेवाह योयमिति । राजानं कंसम् ॥२३॥ अयुक्तामिति आत्मनः अयुक्ता पूजा अद्वैते पूज्यपूजकभावाभावेन भेदस्यायोगात् । अथापि हविषो निष्यन्दं लेशं प्राशितुं द्रौपदीशाकशेषवत्प्राश्नन्निव प्राप्य द्विचन्द्रादिवन्मायया भेदमारूढो भक्तोपहृततत्वाराव-देव बहु मन्यसे । निर्जने निर्मनुष्ये अन्तरिक्षे । श्वसितीति श्वा वायुः । 'मातरि श्वा सदागतिः' इति कोशः । मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति यास्कः । इति सरस्वत्याशयः कृष्णपक्षे तु स्पष्ट एवार्थः ॥ २७ ॥ प्रलम्भन्ते अवलम्बन्ते ॥ २८ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ।
उवाच चैनं मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १
नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् ।
अधर्मश्च परो राजन्पारुष्यं च निरर्थकम् ॥ २
न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिव ।
भीष्मः शान्तनवस्त्वेनं मावमंस्थास्त्वमन्यथा ॥३
पश्य चैतान्महीपालांस्त्वत्तो वृद्धतरान्बहून् ।
मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४
वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ।
न त्वेनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

नास्मै देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नाभिमन्यते ॥ ६
क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ।
यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ७
अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपाल सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ ८
न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः ॥ ९
कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ १०
तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।
एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ११
ज्ञानवृद्धा मया राजन्बहवः पर्युपासिताः ।
तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ॥ १२
समागतानामश्रौषं बहून्बहुमतान्सताम् ।
कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ॥ १३
बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे ।
न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ॥ १४
न संबन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथंचन ।
अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूतसुखावहम् ॥ १५
यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुञ्महे ।
न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ॥ १६
गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः ।
ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः ॥ १७
वैश्यानां धान्यधनवाञ्शूद्राणामेव जन्मतः ।
पूज्यतायां च गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ॥१८
वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यधिकं तथा ।
नृणां लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते॥१९
दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
संनतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताऽच्युते ॥ २०
तमिमं लोकसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्घ्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे संक्षन्तुमर्हथ ॥ २१
ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ।
सर्वमेतद्धृषीकेशस्तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ २२

३८

तत इति ॥ १ ॥ अधर्मश्चेति वेदैकगम्यापरदेवता कृष्णो न तर्कगम्या तर्कबलेन तु तां प्रत्याचक्षाणस्य शाकल्यस्येव तवाधर्मो महान् भवतीत्यर्थः ।यतः पारुष्यं च निरर्थकं परुषि पर्वाणि खण्डा भेद इति यावत् परुष्येव पारुष्यं स्वार्थे ष्यञ् तन्निरर्थकं स्वप्नगजवदर्थशून्यमाभासमात्रं । पौरुषं चेति पाठे पुरुषधर्मं कर्तृत्वादि पौरुषं तदपि सुप्तिसमाध्यादौ प्रत्यगात्मनि अदर्शनाद्रज्जूरगादिवदाभासमात्रं । तत्राधिष्ठानभूतमात्मवस्तु कृष्ण एव निरधिष्ठानकभ्रमायोगात् कथापक्षे पारुष्यं दुर्वाक्यत्वम् ॥ ॥ तच्च योगबलेनैव भीष्मो वेदेत्याह न हीति।परो धर्मः 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्'इति याज्ञवल्क्योक्तः ।यतस्तं भीष्मो वेदातोऽस्य वचस्य विश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अनुनयः नयो युक्तिस्तामनु पश्चात् भवतीत्यनुनयो मननानन्तरभावि ध्यानं योग इति यावत् नास्मै असंभावनाग्रस्ताय देयः पक्षे अनुनयः कुपितप्रसादनं सगुणोपास्त्यभावादनधिकारिणे इत्यर्थः सान्त्वनं शमः ॥ ६ ॥ तत्र मूढं मूढभाषयैव बोधयेदिति न्यायेन शिशुपालमतमनुसृत्यैव कृष्णस्याधिक्यमाह द्वाभ्यां क्षत्रिय इति ॥ ७ ॥ इतोऽप्यधिकमाह न हीति त्रैलोक्यान्तर्गतानां ब्रह्मादीनामित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदानीतनक्षत्रियेभ्यः ऋषभाः श्रेष्ठाः हिरण्याक्षादयः वार्ष्णेये मय प्रतिष्ठितं विलीनं किं कनककुण्डलन्यायेन नेत्याह निखिलेनेति । सत्यामपि कनकबुद्धौ कुण्डलबुद्ध्यनपायात् । रज्जुसर्पन्यायेनैवेयं सप्रतिष्ठा ज्ञानादेवतु कैवल्यमिति श्रुतेश्च पक्षान्तरे तु ब्रह्मणः कनकवत्परिणामित्वं कुण्डलस्येव प्रपञ्चस्य क्रियया प्रविलाप्यत्वं च स्यात् तथा चासंगो ह्ययं पुरुषः इत्यसंगत्वश्रुतेर्ज्ञानादेवेत्येवकारस्य च व्याकोप इति दिक् ॥ १० ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह ज्ञानवृद्धा इत्यादिना ॥ १२ ॥ कर्माणि पूतनावधादीनि ॥१३॥ कृतार्थं कृतं अर्थं उपकारम् ॥ १५ ॥ वैश्यानामिति लक्ष्मीपतित्वात् पुराणपुरुषत्वाच्च ॥१८॥ नियता च्युतेऽकर्मजत्वात् अन्यत्र कर्मजत्वादेवासस्थैर्यम् भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ लोकसंपन्नं ज्ञानसंपन्नम् ॥ २१ ॥

कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्यय ।
कृष्णस्य हि कृते विश्वमिद भूत चराचरम् ॥ २३
एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातन ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्पूज्यतमोऽच्युत ॥ २४
बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भ ख मही च या ।
चतुर्विध च यद्भूत सर्व कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २५
आदित्यश्चन्द्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ये ।
दिशश्च विदिशश्चैव सर्व कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २६
अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री छन्दसा मुखम् ।
राजा मुख मनुष्याणा नदीना सागरो मुखम् २७
नक्षत्राणा मुख चन्द्र आदित्यस्तेजसा मुखम् ।
पर्वताना मुख मेरुर्गरुड पतता मुखम् ॥ २८
ऊर्ध्व तिर्यगधश्चैव यावती जगतो गति ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान्केशवो मुखम् ॥ २९
अय तु पुरुषो बाल शिशुपालो न बुध्यते ।
सर्वत्र सर्वदा कृष्ण तस्मादेव प्रभाषते ॥ ३०
यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्ट मतिमान्नर ।
स वै पश्येद्यथा धर्म न तथा चेदिराडयम् ॥ ३१
सवृद्धबालेष्वथवा पार्थिवेषु महात्मसु ।
को नार्हं मन्यते कृष्ण को वाप्येन न पूजयेत् ॥ ३२
अथैना दुष्कृता पूजा शिशुपालो व्यवस्यति ।
दुष्कृतायां यथान्याय तथाऽय कर्तुमर्हति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अर्घाभिहरण० भीष्मवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

३९

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबल ।
व्याजहारोत्तर तत्र सहदेवोऽर्थवद्वच ॥ १
केशव केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।
पूज्यमान मया यो व कृष्ण न सहते नृपा ॥ २
सर्वेषा बलिना मूर्ध्नि मयेद निहित पदम् ।
एवमुक्ते मया सम्यगुत्तर प्रब्रवीतु स ॥ ३
स एव हि मया वध्यो भविष्यति न सशय ।
मतिमन्तश्च ये केचिदाचार्यं पितर गुरुम् ॥ ४
अर्च्यमर्चितमर्घार्हमनुजानन्तु ते नृपा ।
ततो न व्याजहारैषा कश्चिद्बुद्धिमता सताम् ॥ ५

लोकदृष्टया कृष्णमाहात्म्यमुक्त्वा शास्त्रदृष्टयापि तदाह कृष्ण एवेति। उत्पत्तिरपि उपादानमपि। अव्यय अविनाशी अपरिणामित्वात् रज्जुवत्परिणाम्युपादानस्य नाशावश्यभावादिति भाव अप्यय इति पाठे लयस्थान।कृष्णस्य कृते कृष्णार्थं सर्वशेषित्वात्। कृते इत्यव्यय तादर्थ्ये निपात्यते भूत उत्पन्न तेन विनाऽप्येतत् कृष्ण एव सत्य इत्यपि ज्ञेयम्।२३।नन्वपरिणामित्वे कृष्णस्य कथ परिणामिनमाकाशादिक प्रत्युपादानत्व कारणस्य कार्यसजातीयत्वनियमादित्याशङ्क्याह एष प्रकृति उपादान जगत । अव्यक्ता अप्रकटा रज्जुरिव स्पष्टमदृष्टा सर्पस्य कर्ता महदहकारादिरप्ययमेव । परिणामवद्विवर्तेपि कार्यस्य कारणानन्यत्वात् । महदादेश्च विवर्तरूपत्वात् नन्वन्योन्यत्रान्यत्कल्पयति महदादेस्तु कथ सदा सति स्वस्वकल्पकत्वमित्याशङ्क्याह सनातन इति। सुप्तिप्रलयादावपि तेषा सस्कारात्मना सत्त्वमस्ति अत कदाचित्प्रतीयमानत्वान्मिथ्यात्वेपि भ्रमत त्सस्कारपरपराया बीजाङ्कुरवदनादित्वान्महदादिरपि सनातनोनादिरेवेत्यर्थ । नन्वेव घृतकाठिन्यवदात्मनि महदादेराविर्भावतिरोभावौ उक्तौ स्याताम् । तथा चात्ममसत्ता कत्व तयो स्यादित्यत आह पर इति सर्वभूतेभ्य उत्पन्नेभ्यो महदादिभ्योऽतिरिक्त । महदाद्युपादान त्वज्ञानमेव न तु चिदात्मा । तदपि रज्ज्वज्ञानवत्तदनाद्यपि बाधे सति वस्तुवृत्त्या कालत्रयेपि तत्कार्यं नासीदिति प्रत्ययात्। यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायेन कार्यवत् अनिर्वचनीयमेव कल्प्यते अत कृष्ण एव परो न त्वज्ञान त्रैकालिकबाधविषयत्वात्तस्येति भाव । पूज्यतम इति निरुपाधिकप्रेमविषयत्वेन सर्वशेषित्व प्रत्यगात्मत्व चोक्त । अच्युत इति भोक्तृत्वरूपविकारनिषेध । अहकारस्यैव भोक्तृत्वादात्मनि च जलचन्द्रचाञ्चल्यवत्तदुपधानात्कल्पितमिति भाव ॥२४॥ अत एव कृष्णाद्वैत सिद्धमित्याह बुद्धिरित्यादिना । प्रतिष्ठित रज्जूरगवत् कृष्णानन्यत्वादित्यर्थ बुद्धिरहकार मन इतीन्द्रियाण्येकादश महान् महत्तत्व वायुरित्यादिपञ्चकेन पञ्चतन्मात्राणा स्थूलभूताना च ग्रहण चतुर्विध जरायुजादिभौतिकम् ॥ २ ॥ सर्वत्र सर्वदा सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सन्तमिति शेष ॥३०॥ उत्कृष्ट धर्मं आत्मदर्शनम् ॥३१॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

३९

य एवविध कृष्ण स एव वसुदेवसूनुरिति सहदेवप्रतिज्ञानारदवचनाभ्या निश्चेतुमध्यायमारभते एवमुक्त्वेत्यादि ॥१॥अप्रमेयो निर्गुणत्वात् पर पश्चाद्भावि कार्यं तत् आक्रामति व्याप्नोतीति पराक्रम उपादान । अप्रमेयश्चासौ पराक्रमश्चेति समास । शुद्धशबलब्रह्मरूपोय केशिहन्तेत्यर्थ ॥२ ॥

मानिना बलिना राज्ञा मध्ये वै दर्शिते पदे ।
ततोऽपतत्पुष्पवृष्टि सहदेवस्य मूर्धनि ॥ ६
अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन्साधु साध्विति ।
अविध्यदजित कृष्ण भविष्यद्भूतजल्पक ॥ ७
सर्वसंशयनिर्मोक्ता नारद सर्वलोकवित् ।
उवाचाखिलभूताना मध्ये स्पष्टतर वच ॥ ८
कृष्ण कमलपत्राक्ष नार्चयिष्यन्ति ये नरा ।
जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सभाष्या कदाचन ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

पूजयित्वा च पूजार्हान्ब्रह्मक्षत्रविशेषवित्
सहदेवो नृणा देव समापयत कर्म तत् ॥ १०
तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथ शत्रुकर्षण ।
अतिताम्रेक्षण कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ ११
स्थित सेनापतिर्याह मन्यध्व किं तु साप्रतम् ।
युधि तिष्ठाम संनह्य समेतान्वृष्णिपाण्डवान् ॥ १२
इति सर्वान्समुत्साह्य राज्ञस्तांश्चेदिपुङ्गव ।
यज्ञोपघाताय तत सोमन्त्रयत राजभि ॥ १३
तत्राहूता गता सर्वे सुनीथप्रमुखा गणा ।
समदृश्यन्त संक्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ १४
युधिष्ठिराभिषेक च वासुदेवस्य चार्हणम् ।
न स्याद्यथा तथा कार्यमेव सर्वे तदाऽब्रुवन् ॥ १५
निष्कर्षान्निश्चयात्सर्वे राजान क्रोधमूर्छिता
अब्रुवस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ १६
सुहृद्भिर्वार्यमाणाना तेषा हि वपुराबभौ ।
आमिषादपकृष्टाना सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १७
त बलौघमपर्यत राजसागरमक्षयम् ।
कुर्वाण समय कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ १८

इति श्रीमहा० सभा० अर्घाभिहरणपर्वणि राजमन्त्रणे एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥

समाप्त अर्घाभिहरणपर्व ।

ननु उपाध्यविवक्षया ब्रह्मभावोस्मदादीनामप्यस्ति तद्विवक्षाया तु फलशलाटुवत्कृष्णस्यास्माक च ज्ञानैश्वर्यतारतम्येपि तस्य व्यावृत्तत्वेनास्मदादिवदुभयविधब्रह्मभावो नास्त्येवेत्याशयेनाह कृष्णमिति । यथा परिमाणतारतम्यस्य विश्रान्तिराकाशादौ देशत कालतश्च परिच्छेदाभावात् एव तथा ऐश्वर्यतारतम्यस्यापि द्रष्टव्या । ननु प्रलये कार्यमात्रनाशस्य वक्तव्यत्वात्कथ कृष्णविग्रहस्य कालापरिच्छेद्यत्व युज्येतेति चेन्न । तस्याकार्यत्वात् । न हि पूर्वोदाहृतस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मण कार्यत्वं वक्तुं शक्य । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् इति न्यायविरोधात । शास्त्रान्तर्यन्यायविरोधाच्च । तत्र हि नित्यसिद्धेश्वरादर्वाचीनाना ज्ञानध्यानसिद्धानामीश्वराणामैश्वर्यं वियदादिजगत्सृष्टिसहारादिव्यापारवर्ज तेन सह भोगसाम्यमात्र । हेतुश्चात्रोक्त असंनिहितत्वादिति । भौतिकपदार्थसृष्ट्यादिसमकाले हि तेषा सृष्टिप्रलयावितिं न ते भूतोत्पत्तिलयकाले संनिहिता । अय तदानीमपि संनिहितोस्तीति नित्य एव । व्यावहारत सर्गपरपराया आद्यन्तशून्यत्वात्तद्धेतुहेतोरस्यापि तथात्व दुर्वार । नन्वस्य नित्यत्वे तल्लोकादेरपि नित्यत्व वाच्य। तथा चाद्वैतक्षतिरिति चेत् भ्रान्तोसि । यथा त्रैलोक्यनाशेपि ब्रह्मलोकाद्यस्ति तथा ब्रह्मलोकनाशेपि तल्लोकादिकमस्ति । यथा सत्स्वपि ब्रह्मलोकादिषु अस्मदादीना शुद्ध कैवल्यमप्रतिहत तथा तस्मिन्नपि सति भविष्यतीति का नो हानि । ये तु तल्लोकप्राप्तिरेव कैवल्यमित्याहुस्तदश्रौतमिति व्युत्पादितमन्यत्र । केचिदाहुरिम साम्ब केचिद्विष्णु परे रविम् । केचिद्गणेश केप्यम्बा मद्विधा पार्थसारथिम्' तस्मायुक्त कमलपत्राक्षस्य पूर्वोक्तरीत्या असगस्य साक्षाद्ब्रह्मत्व इतरेषातूपाधितादात्म्यव्यवहितमिति महान्भेद इति युक्त कृष्णस्यार्चनायतनत्व । प्रत्यग्दर्शेरेव देहेन्द्रियाद्युपाधिसान्निध्यान्मुकुरमुखवत्कृष्णरूपेण चरमे जन्मनि परामृश्यात्मनाभासमानत्वादिति दिक् ॥ ९ ॥ सुनीथ शिशुपाल ॥ १४ ॥ निर्वेदात् अपमानेन देहादौ वैराग्यात् आत्मनिश्चयात्स्वबलवत्त्वनिश्चयात् ॥ १६ ॥ समय सकेतम् ॥ १८ ॥ इति सभाप० नै० भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥

शिशुपालवधपर्व ।

४०

वैशंपायन उवाच ।
तत सागरसकाश दृष्ट्वा नृपतिमण्डलम् ।
संवर्तवाताभिहत भीम क्षुब्धमिवार्णवम् ॥ १
रोषात्प्रचलित सर्वमिदमाह युधिष्ठिर ।
भीष्म मतिमता मुख्य वृद्ध कुरुपितामहम् ।
बृहस्पतिं बृहत्तेजा पुरुहूत इवारिहा ॥ २
असौ रोषात्प्रचलितो महान्नृपतिसागर ।
अत्र यत्प्रतिपत्तव्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
यज्ञस्य च न विघ्न स्यात्प्रजाना च हित भवेत् ।
यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ४
इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
उवाचेद वचो भीष्मस्तत कुरुपितामह ॥ ५
मा भैस्त्व कुरुशार्दूल श्वा सिंह हन्तुमर्हति ।
शिव पन्था सुनीतोत्र मया पूर्वतर वृत ॥
प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तस्मिन्समागता ।
भषेयु सहिता सर्वे तथेमे वसुधाधिपा ॥ ७
वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथामी प्रमुखे स्थिता ।
भषन्ते तात सक्रुद्धा श्वान सिंहस्य सनिधौ ॥८
न हि सबुध्यते यावत्सुप्त सिंह इवाच्युत ।
तेन सिंहीकरोत्येताञ्श्वसिंहश्चेदिपुङ्गव ॥ ९
पार्थिवान्पार्थिवश्रेष्ठ शिशुपालोप्यचेतन ।
सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ १०
नूनमेतत्समादातु पुनरिच्छत्यधोक्षज ।
यदस्य शिशुपालस्य तेजस्तिष्ठति भारत ॥ ११
विप्लुता चास्य भद्र ते बुद्धिर्बुद्धिमता वर ।
चेदिराजस्य कौन्तेय सर्वेषा च महीक्षिताम् १२
आदातु च नरव्याघ्रो य यमिच्छत्यय तदा ।
तस्य विप्लवते बुद्धिरेव चेदिपतेर्यथा ॥ १३
चतुर्विधाना भूताना त्रिषु लोकेषु माधव ।
प्रभवश्चैव सर्वेषा निधन च युधिष्ठिर ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
इति तस्य वच श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृप
भीष्म रूक्षाक्षरा वाच श्रावयामास भारत ॥१५

इति श्रीमहा० सभाप० शिशुपालवधपर्वणि युधिष्ठिराश्वासने चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

४१

शिशुपाल उवाच ।
बिभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् । न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्ध सन्कुलपासन ॥ १

४०

अत्र स्वन्त भवेदन्न इतिपाठे न अस्माक स्वन्त शुभोदर्कम् ॥ ३ ॥ शिव पन्था कृष्णाश्रयरूप सुनीत सुनीतिसहित ॥ ६ ॥ नूनमेतदिति । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजोंशसभवम्'इति भगवद्वचनात् शिशुपालेपि विभूतिमत्त्वात्पूर्वं भगवत्पार्षदत्वाच्च पारमेश्वर ज्ञानैश्वर्यादिरूप तेजोस्ति तस्यादान तद्देहपातेनैवेति त हन्तुमिच्छतीत्यर्थ पुन शब्दो हिरण्याक्षाद्यपेक्षया ॥ ११ ॥ आदातु सहर्तुं विप्लवते विपर्यय प्राप्नोति ॥ १३ ॥ कुत कृष्णोऽन्येषा तेजांस्यादत्ते न तु तानि पृथक् तिष्ठन्तीत्यत आह चतुर्विधानामिति । चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य जले तरङ्गबुद्बुदन्यायेन तत्रैवोत्पत्तिप्रलययो श्रवणात् । एष योनि सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति तदनन्यत्वाच्च सर्वस्येति भाव ॥ १४ ॥ इति सभाप० नै० भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥

४१

ननु बिभीषिकाभिर्बह्वीभिरित्यादिग्रन्थो भगवन्निन्दापरत्वान्न भूतार्थवाद । किं तु ध्यानमात्र ध्येयसारूप्यप्रापकत्व द्वेषेणापि कर्तव्यमित्यतिशयोक्तिमात्र ध्यानविधेस्तावक । अन्यथा भगवन्निन्दाकर्ता वेनादीनां 'भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातित 'इत्यादिदोषस्मरणमनुपपन्न स्याद्बृहदारण्यकपञ्चमे च ब्रह्मविद याज्ञवल्क्य द्विषत शाकल्यस्य सद्यो मृत्युरुक्तोऽस्था च सस्कारालाभेन दुर्गतिश्च सूचिता । साक्षाद्ब्रह्मद्विषस्तु ततोप्याधिक दु ख वक्तव्य स्यात् । अत्र च द्विषतोपि शिशुपालस्यापराधशत क्षान्त्वा तस्मै भगवत

युक्तमेतत्तृतीयाया प्रकृतौ वर्तता त्वया ।
वक्तु धर्मादपेतार्थं त्व हि सर्वकुरूत्तम ॥ २
नावि नौरिव सबद्धा यथान्धो वान्धमन्वियात्
तथाभूता हि कौरव्या येषा भीष्म त्वमग्रणी ॥ ३
पूतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषत ।
त्वया कीर्तयतास्माक भूय प्रव्यथित मन ॥ ४
अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशव स्तोतुमिच्छत ।
कथ भीष्म न ते जिह्वा शतधेय विदीर्यते ॥ ५

यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरै ।
तमिम ज्ञानवृद्ध सन्गोप सस्तोतुमिच्छसि ॥ ६
यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम् ।
तौ वाऽश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ७
चेतनारहित काष्ठ यद्यनेन निपातितम् ।
पादेन शकट भीष्म तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ८
वल्मीकमात्र सप्ताह यद्यनेन धृतोऽचल ।
तदा गोवर्धनो भीष्म न तच्चित्र मतं मम ॥ ९

सायुज्य दत्तामित्युच्यते तस्मान्निन्दाग्रन्थ प्रकरणासगते भगवत्यसमवेतत्वाच्चाभूतार्थवाद एव । तथा हि । त्रिविधो र्थवाद ‘ विरोधे गुणवाद स्यादनुवादोवधारिते । भूतार्थ वादस्तध्यानादर्थवादस्त्रिधा मत ’ इत्युक्तलक्षण । एनेषां क्रमा दुदाहरणानि । प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्’ स्ववपोत्खनने देहस्यैव नाशो भवतीत्यभूतार्थवादोय । ‘अग्निर्वै हिमस्य भे षज’। मेधातिथिं ह काण्वायन मेषो भूत्वेन्द्रो जहार’इत्यादीनि। तस्मादिह निन्दकस्य मुक्तिर्विरुद्धेत्यभूतार्थवाद एवेति चेन्न तद्वत्कृत्स्नस्यापि भारतस्य तथा त्वापत्ते । अनन्यगतिप्रक्र रणबाधापत्तेश्चानर्थक्यप्रतिहताना विपरात बलाबलमिति न्यायेनाकाशादिश्रुतिवन्निन्दाश्रुतिरपि गौण्या वृत्या ब्रह्मपर तया नेयेति युक्तमुत्पश्याम । अत एव श्रीमद्भागवतेपि हरि निन्दाग्रन्थ स्तुतिपरत्वेनैव व्याख्यात श्रीधरस्वामिभि । एव भीष्मेण बोधित शिशुपाल स्वबोधमाविष्कुर्वीर्भीष्म तावन्महीकरोति विभीषिकाभिरिति । हे नभ्यप स त्व कुल्पा मध्ये वृद्ध सन्न अस्मान् पार्थिवान् बन्हीभिर्विभीषिका भि भीषयन्कस्मात्त्रपसे इति योजना । नोतु स्तोतु योग्य नभ्य पाति गोपायतीति हे नभ्यप हे परमेश्वर तत्त्वगूहनपर । कुल्पा कुलपतीना कुलतारकाणा ब्रह्मविदा मध्ये वृद्ध सन् न अस्मा न्पार्थिवान् शरीराकारपरिणतपृथिवीमात्रनिष्ठान् पृथिव्यशबा हुल्यान् शरीरस्य पृथिवीत्व । ‘यच्छरीर सा पृथिवी’इति श्रुतेश्च देहाभिमानयुक्तान् बन्हीभिर्नानाविधभेदवतीभिर्विभीषिकाभि ससारभीतिहेतुभि प्रमातृत्वमुखाभि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभि भीषयन्भीषयितु किमिति त्रपसे त्वया वृद्धेनास्माक ससारभय प्रदर्शनीयमेव न तु तत्रास्माकमनधिकारमाशक्य भीतिहर तत्त्व गोपनायमित्यर्थ ॥ १ ॥ ननु वस्तुतस्त्वमपि उक्त मेवेत्याशक्य यथा ज्ञात तथा नोक्तमित्याह युक्तमिति। तृती याया प्रकृतौ वर्तता त्वया एतदेव धर्मादपेतार्थं वक्तु युक्त मित्यन्वय । द्वे प्रकृती परिणामिन्यौ माया तस्या चित्प्रति बिम्बश्च । तृतीया प्रकृतिस्त्वेतदुभयाध्यासाधिष्ठान निर्वि शेष वस्तु तत्र वर्तमानेन तन्मात्रनिष्ठेन त्वया । धर्मादपेत

मोक्षस्तस्याकर्मसाध्यत्वात्तदर्थम् । धर्मादित्यलुक्समास । मोक्षार्थं एतदेव तृतीयप्रकृतिरूप वक्तु युक्त न तु सगुण । अस्माक ब्रह्मलोकान्तस्योपासनाफलस्यानपेक्षितत्वादित्यर्थ । एव च यथा ज्ञात तथा नोक्तमित्युक्त भवति उक्तेर्थे हेतुमाह त्व हि सर्वकुरूत्तम इति ॥ २ ॥ एतदेव सदृष्टान्त विवृणोति नावीति । यथाऽरित्रकर्णधारादिमत्या महानावि सबद्धा क्षुद्रा नौ पार प्राप्नोति । यथा वान्ध शरीर जडत्वात् अन्ध अन्न । भि सा स्त्री भक्तमन्धोन्नम्’इत्यमर । अन्वियात् अनुलक्षीकृत्य चलेत् । ‘अन्न ह प्राण ’ इति श्रुतेरनुभवाच्च । तथाभूता त्वद धीनगतयस्त्वदधीनजीवनाश्च कौरव्या येषा चास्मदादीनां त्व अग्रणी पुरो भूत्वा पुरुषार्थप्रापकस्तेपि तथाभूता एवे त्यर्थ । तस्मादनन्यगतिकानामस्माक अवश्य त्वया उपदेश कर्तव्य इति भाव ॥ ३ ॥ पूतनेति । अस्य सगुणब्रह्मण प्रव्यथित निर्गुणेपि गुणारोपेण वस्तुतत्त्वगोपनाद् खिलमि त्यर्थ ॥ ४ ॥ अवेति । लिप्तस्य मूर्खस्य इच्छत इति कर्मणि षष्ठ्य । लिप्त विषयसगिन मूर्खे मूढ मां केशव स्तोतुमिच्छन्त अव तुच्छमपि भगवद्भक्त मा पालय । हितोपदेशेनेति भाव । अत्याश्चर्यमेतदित्याह कथमिति । हे भीष्म हे वित् हे विद्वन्नते नम्रे मादृशेपि उपनते शिष्ये इय जिह्वा त्वदीया त्वया शतधा कथ न ईर्यते प्रेर्यते अनेकै प्रकारैस्तत्त्व प्रतिपादयितु मिति शेष ॥५॥ यत्रेति । यत्र सगुणे कुत्सा निन्दा बालतरै आपातत उपनिषन्मात्राध्येतृभिर्वृद्धैरपि । बालेतरैरिति पाठे वृद्धैरपि । यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मत तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते’ इत्यब्रह्मत्वे कुत्सा प्रयोक्तव्या । तमिम गोपयतीति गोप त गोप व्यधिकरणे द्वितीये । तस्य सबलस्य गूहनकर्तार शुद्ध सस्तोतु सम्यक् प्रस्तोतुमिच्छसि । प्रार्थनाया पञ्चमो लकार । स्तोतुं इच्छां कुर्वित्यर्थ ॥ ६ ॥ अनन्तब्रह्माण्डाधिपे मायाविन्यपि पूतनाघातादिकमत्यन्त तुच्छमित्याह यद्यनेनेत्यादिना । शकुनि पूतना । पाठा न्तरे शकुनिवत्खेचरस्तृणावर्त ॥ ७ ॥

भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीडता नगमूर्धनि ।
इति ते भीष्म शृण्वाना परे विस्मयमागता ॥ १०
यस्य चानेन धर्मज्ञ भुक्तमन्नं बलीयस ।
स चानेन हत. कस्मादित्येतन्न महाद्भुतम् ॥ ११
न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम् ।
यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञ वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ १२
स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च ।
यस्य चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रय ॥ १३
इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जनं धर्मिण सदा ।
भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ॥ १४
ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयासं केशवं मम ।
अजानत इवाख्यासि संस्तुवन्कौरवाधम ॥ १५
गोघ्न स्त्रीघ्नश्च सन्भीष्म त्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ।
एवंभूतश्च यो भीष्म कथं संस्तवमर्हति ॥ १६
असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगत प्रभु ।
संभावयति चाप्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दन ।
एवमेतत्सर्वमिति तत्सर्वं वितथं ध्रुवम् ॥ १७
न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १८
नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशय ।
अत पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ॥ १९
येषामर्च्यतम कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शक ।
धर्मवास्त्वमधर्मज्ञ सतां मार्गादवप्लुत ॥ २०
को हि धर्मिणमात्मानं जानञ्ज्ञानविदां वर ।
कुर्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ २१
चेत्त्वं धर्मं विजानासि यदि प्राज्ञा मतिस्तव ।
अन्यकामा हि धर्मज्ञ कन्यका प्राज्ञमानिना ।
अम्बा नामेति भद्रं ते कथं सापहृता त्वया ॥ २२

इति ते त्वत्त शृण्वाना विस्मयमागता नाहमित्यर्थ १० यस्य चेति । यस्य द्रौपद्यादे अन्नं अदनीयं शाकलेशादि भुक्तं स च कस्मात् कामयमान दुर्वासस तृप्त्यादिक इच्छन् अनेन कृष्णेन हत गत अनुसृत । हन्तेर्गत्यर्थत्वात् तदिष्टं संपादितमित्यर्थ । सर्वात्मनि कृष्णे शाकलेशेन तृप्ते विश्वतृप्तिर्जातेत्यपि नाद्भुतमित्यर्थ ॥ ११ ॥ नते नम्रे शिष्यसमीपे कथयतां सतां मुखात् इदं त्वदुक्तं पूतनावधादि मया श्रुतं । किं ज्ञातस्याऽस्य निरूपणेनेति भाव । हे कुलाधम कुलं गृहं अधमं यस्य गृहातीतसन्यासधर्मरत । यत्तु वाक्यं अहं वक्ष्ये वोढुं शक्ष्ये तत्कुरु । आमधर्मज्ञ अपक्वधर्म क्षयिष्णुफलत्वात् कर्मोपास्त्योः तदभिज्ञ मां प्रति तदेव वाक्यं अपूर्वार्थप्रतिपादकं वच निर्गुणब्रह्मविषयं कुरु । तच्चाहं ज्ञातुं शक्ष्ये इत्यर्थ ॥ १२ ॥ स्त्रीष्विति प्रतिश्रयोऽङ्गीकार यश्च स्वीयत्वेनाङ्गीकृतस्तस्मिन्नित्यर्थ । 'प्रतिश्रय सभाया चाश्रये' इति मेदिनी ॥ १३ ॥ हिंसाया अनिष्टत्वमनृत्वमुक्तं तत्त्वयि विज्ञानवति वितथं व्यर्थम् । 'हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते' इत्युक्ते ॥ १४ ॥ ज्ञानेति । ज्ञातज्ञापनं व्यर्थमित्यर्थ ॥१५॥ गोघ्न इति । गां वाचं हन्ति हिनस्ति ।'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुते । स्वस्माद्व्यावर्तयति तथा स्त्रीं च स्त्रीसृष्टौ सहायभूतां मायां तद्धन्ता । वाचा मायिकस्य गुणवत स्तुति कर्तव्या असौ त्वमाय वागतीत कथं संस्तवमर्हति न कथमपीति ॥ १६ ॥ मतिमतां मतिमद्भि श्रेष्ठ प्रशस्यतम । संभावयतीति । जनार्दन संसारवर्धनेन जनपीडनकर. मायावी ईश्वर त्वद्वाक्यात् तव वश्यवचसो वाक्यात् एतत्सर्वं पूतनाघातादि आत्मनि संभावयति सत्यत्वेन दर्शयति । श्रेष्ठेन त्वया यदेव वक्तव्यं तदेव लोक सत्यमित्यध्यवस्यति । वस्तुतस्तु एतत्सर्वं कृष्णे क्रियारोपणं वितथं । 'निष्कलं निष्क्रियम्'इत्यादिश्रुते ॥ १७ ॥ तत्र 'सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति संप्राप्ते तु कलौ युगे । नानुतिष्ठन्ति मैत्रेय शिश्नोदरपरायणा ' इति शब्दमात्रं वदन्ति न शमादिपरा भवन्ति तादृशो भीष्मो न भवतीत्याह द्वाभ्यां । न गाथेति । भूलिङ्गो नाम भूशाया पक्षी मा साहसमित्यनिशं वदन्नपि सिंहदंष्ट्रान्तरस्थं मांसमात्ते । स्वयं साहसमतिशयित करोति । तथा न हिंसादिकं कर्तव्यमिति वदन्नन्यो हिंसामेव करोतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ त्वं तु अस्मिन् चरमे जन्मनि यथा वदसि तथैव करोषीत्याह नूनमिति । प्रकृति शरीरं जघन्या चरमा तथा पाण्डवानामपि प्रकृतिर्जघन्याऽतो हेतो पापीयसा वेदोक्तधर्मसंरक्षकतरा । पातीति पा वेदोक्तो धर्म इति पाखण्डपदनिर्वचने व्यासेनैव व्याख्यातत्वात् त पातीति पापा अतिशयेन पापा पापीयसीति योगात् ॥ १९ ॥ चरमदेहत्वे गमकमाह येषामिति । अतो हेतो सर्वथा त्वं अवेति संबन्ध क अवेत्युच्यते योऽधर्मज्ञ धर्मज्ञो न भवति यश्च सतां मार्गात् प्लुत च्युतं नमिति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥ २० ॥ यथा वदसि तथा करोषीत्येतद्दर्शयितुं भीष्मस्य ब्रह्मचर्यदार्ढ्यं स्तौति पञ्चभि । को हीति । धर्मिणं धर्मेऽधिकारिणम् ॥ २१ ॥ अन्येति । हे प्राज्ञमानिना त्वया हृता या कन्यका सा त्वत्त कथं भद्रं आप न कथंचन दृढत्वात्तव ब्रह्मचर्यस्य ॥ २२ ॥

ता त्वयाऽपि हृता भीष्म कन्या नैषितवान्यत ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सता मार्गमनुष्ठित ॥ २३
दारयोर्यस्य चान्येन मिषत प्राज्ञमानिन ।
तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ २४
को हि धर्मोस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिद वृथा ।
यद्धारयासि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न सशय ॥ २५
न त्वह तव धर्मज्ञ पश्याम्युपचय क्वचित् ।
न हि ते सेविता वृद्धा य एव धर्ममब्रवी ॥ २६
इष्ट दत्तमधीत च यज्ञाश्च बहुदक्षिणा ।
सर्वमेतदपत्यस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २७
व्रतोपवासैर्बहुभि कृत भवति भीष्म यत् ।
सर्व तदनपत्यस्य मोघ भवति निश्चयात् ॥ २८
सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्याधर्मानुसारक ।
हसवत्त्वमपीदानी ज्ञातिभ्य प्राप्नुया वधम् ॥ २९
एव हि कथयन्त्यन्ये नरा ज्ञानविद पुरा ।
भीष्म यत्तदह सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वत ॥ ३०
वृद्ध किल समुद्रान्ते कश्चिद्धंसोभवत्पुरा ।
धर्मवागन्यथावृत्त पक्षिण सोनुशास्ति च ॥ ३१
धर्म चरत माधर्ममिति तस्य वच किल ।
पक्षिण शुश्रुवुर्भीष्म सतत सत्यवादिन ॥ ३२
अथास्य भक्ष्यमाजह्रु समुद्रजलचारिण ।
अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ॥ ३३
ते च तस्य समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वश ।
समुद्राम्भस्यमज्जन्त चरन्तो भीष्म पक्षिण ।
तेषामण्डानि सर्वेषा भक्षयामास पापकृत् ॥ ३४
स हस सप्रमत्तानामप्रमत्त स्वकर्मणि ॥
तत प्रक्षीयमाणेषु तेषु तेष्वण्डजोपर ।
अशङ्कत महाप्राज्ञ स कदाचिद्ददर्श ह ॥ ३५
तत स कथयामास दृष्ट्वा हसस्य किल्बिषम् ।
तेषा परमदु खार्त स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ॥ ३६
तत प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समीपगा ।
निजघ्नुस्त तदा हस मिथ्यावृत्त कुरूद्वह ॥ ३७
ते त्वा हससधर्माणमपीमे वसुधाधिपा ।
निहन्युर्भीष्म सक्रुद्धा पक्षिणस्त यथाण्डजम् ॥ ३८
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जना ।
भीष्म या ता च ते सम्यक्कथयिष्यामि भारत ॥ ३९

तव भ्रातापि तादृश इत्याह तामिति । यदर्थं हृता स भ्रातापि ता नैषितवान् । अन्यकामा हीति पूर्वोक्तहेतोरेवेत्यर्थ ॥ २३ ॥ अम्बा नाम्न्या प्रार्थ्यमानेनापि त्वया ब्रह्मचर्य न त्यक्तमित्युक्त्वा धर्मसकटेपि त्वया तन्न त्यक्तमित्याह दारयोरिति । यस्य विचित्रवीर्यस्य हे प्राज्ञ तव मिषत पश्यत मानिन मानवत ॥ २४ ॥ को हि धर्म इति । हे भीष्म ते तव निकटे अहि वृत्रासुरस्तस्य धर्मो दम्भदर्पादि कोस्ति न कोपीत्यर्थ । तव कोपि दम्भादिरासुरो धर्मो नास्ति अत यदिद धारयासि ब्रह्मचर्य तद्वृथा । व्यासेनेव त्वयापि भ्रातृक्षेत्रेषु अपत्योत्पादन कर्तु युक्तमेवासीदित्यर्थ । वा शब्दौ इवार्थे । ल्यब्लोपे पञ्चम्यौ । मोह प्राप्येव क्लीबत्व प्राप्येव मूर्च्छितवत् क्लीबवच्चासभावितविघ्न तव ब्रह्मचर्यमित्यर्थ ॥ २५ ॥ न त्विति । हे धर्मज्ञ क्वचिदपि साधने शमदमादौ तव उपचय वृद्धिं न पश्यामि इति न अपि तु पश्याम्येव । हिते हितनिमित्त त्वया वृद्धाश्च सेविता इत्यपि पश्यामि । तत्र लिङ्ग य एव धर्मम ब्रवीरिति एव कृष्णस्यैव पूज्यत्वरूप धर्म ॥ २६ ॥ इष्ट दत्तमिति सार्धश्लोकत्रय वाक्य । इष्टादिक अपत्यस्य षोडशीमपि कला नार्हति अनपत्यस्य च व्रतादिक मोघमित्येव अन्ये नरा कथयन्तीति योजना ॥ २७ ॥ स त्व अनपत्य सन्मिथ्याधर्म आध्यासिकधर्माऽपत्योत्पादनादि तस्य अनुसारक त अनुसर्तु वृद्धो वयोतीतत्वादयोग्योसीत्यर्थ । अनुशासनादिति पाठे मिथ्याधर्मानुशासन देहाभिमानयोग्य शास्त्र विहायानपत्यश्च वृद्धश्च जातोसीति सबन्ध । तस्माद्धसवत्सन्यासिवत् ज्ञातिभ्य ज्ञानेभ्य तत्त्वज्ञानात् । श्रवणादिव्यापारभेदात् बहुत्व वध गतिमोक्ष । गत्यर्थस्य हन्तेरिद रूप । श्रवणमनननिदिध्यासनै सम्यगनुष्ठितैरात्मान प्राप्नुहीत्यर्थ ॥ २९ ॥ यस्त्वनृताभिसधि शब्देनैव ज्ञान वदति न च ध्यानेन साक्षात्करोति स बध्यत इत्यस्मिन्नर्थे हसाख्यायिकामाह एव हीत्यादिना कुरूत्तमेत्यन्तेन ॥ ३० ॥ ते त्वामिति । ते इमे वसुधाधिपा शरीररूपाया पृथ्व्या अधिपाश्चालका प्राण एकादशेन्द्रियाणि च त्वा निहन्युरपि इतरानिव नानायोनिपातेन हिंस्युरपि न तु हिंसितवन्त । तत्र हनने दृष्टान्त । सक्रुद्धा पक्षिणस्तमण्डजमिवेति । अपि काक्वा हिंसाया अभाव द्योतयति । तत्र हेतु हससधर्माण हमा ध्यानभिक्षव तत्तुल्य सदाध्यायिन जितप्राणेन्द्रियगणमित्यर्थ ॥ ३८ ॥

अन्तरात्मन्यभिहते रौषि पक्षरथाशुचि । अण्डभक्षणकर्मैतत्तव वाचमतीयते ॥ ४०

इति श्रीमहा० सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवाक्ये एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

शिशुपाल उवाच ।

स मे बहुमतो राजा जरासंधो महाबलः ।
योऽनेन युद्धं नेयेष दासोयमिति संयुगे ॥ १
केशवेन कृतं कर्म जरासंधवधे तदा ।
भीमसेनार्जुनाभ्यां च कस्तत्साध्विति मन्यते ॥ २
अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना ।
दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासंधस्य भूपते ॥ ३
येन धर्मात्मनात्मानं ब्रह्मण्यमविजानता ।
नेषितं पाद्यमस्मै तद्दातुमग्रे दुरात्मने ॥ ४
भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनंजयाः ।
जरासंधेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम् ॥ ५
यद्ययं जगतः कर्ता यथैनं मूर्ख मन्यसे ।
कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति ॥ ६
इदं त्वाश्चर्यभूतं मे यदिमे पाण्डवास्त्वया ।
अपकृष्टाः सतां मार्गान्मन्यन्ते तच्च साध्विति ॥ ७
अथ वा नैतदाश्चर्यं येषां त्वमसि भारत ।
स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्वार्थानां प्रदर्शकः ॥ ८

शाब्दपाण्डित्यमेव लोके बहुलं न त्वार्थिकमित्यर्थः पूर्वोक्तवर्थार्थसंग्राहिका गाथा अस्तीत्याह गाथामिति ॥ ३९ ॥ अभिहते कामादिभिः रौषि वदसि धर्मं एतत्तव अशुचि अण्डभक्षणकर्म वाचमतीयते उक्तिविरुद्ध-मित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

एवं भीष्मप्रशंसामुखेन हरिं स्तुत्वा संप्रति जरासंधस्तुत्यापि तं स्तौति स मे इत्यादिना । ' निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इति गीतोक्ते समे ब्रह्मणि जरासंधोपि बहुमतः श्रेष्ठः यः अयं प्रत्यगात्मा दास इति मत्वाऽनेन स्वामिना कृष्णेन युद्धं न इयेष नैच्छितवान् ॥१॥ अनेनेत्यन्वादेशादयमर्थस्य प्रतीचः तदर्थेन कृष्णेनाभेदं दर्शयति केशवेनेति कः ब्रह्मा ॥ २ ॥ केशवादिभिर्यत्कृतं तदेवाह अद्वारेणेत्यादिना । कृष्णेन जरासंधानुग्रहार्थं गच्छता गजेन्द्रानुग्रह इव चतुर्भुजं गरुडारूढं स्वं रूपं प्रकाशितं किं तु प्रसिद्धमपि कृष्णरूपं ब्राह्मणवेषेणाच्छादितं । ततः ब्रह्मा साधु मन्यते । अन्यथा सर्वेषां तत्स्वरूपदृशां ब्रह्मलोकोल्लङ्घनेन ब्रह्मणोऽपमानो भवतीति दुःसहं तत्तस्य । तथा च श्रुतिः ' तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः 'इति । एषां देवानां । एतद्ब्रह्म । अद्वारेण प्रवेशादिकं मानुषं नाट्यमनुकुर्वतः शत्रुत्वाभिनयार्थं युक्तमेतत् लौकिकमर्यादाप्रदर्शनार्थम् ॥ ३ ॥ स्तुतिपक्षे चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । दुरात्मनो लोकस्याग्रे अस्मै कृष्णाय पाद्यं दातुं नेषितं तत्स्वरूपगूहनायेति भावः ॥४॥ विकृतं भोजनप्रत्याख्यानं वैराभिनयायेत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं कृष्णेन सह जीवतैवैकमत्यं प्राप्यान्ते कृष्णदर्शनेनैव प्राणांस्त्यजता तत्सायुज्यं प्राप्तमित्याह यद्ययमिति । अयं जरासंधाख्यो जीव एव जगतः कर्ता भवेत्तर्हि एनं मूर्खं प्रति यथातथा कस्मात् अन्यसे चेष्टसे मूर्खवदेनं कथं मन्यस इत्यर्थः । अतः उत्तरग्रन्थात्कृष्णस्तुतौ भीष्मेण पूतनावधादि असकृज्जरासंधपराजयान्तं च वाक्यजातमुक्तमिति ज्ञेयम् । अयं च ब्राह्मणं ब्राह्मणवेषेणागतं कृष्णं मरणकालेपि कस्मात् आत्मानं प्रत्यगात्मभावेन सम्यक् नावगच्छति किं तु अवगच्छत्येव अयं भावः । जीवश्चेत्परस्तर्हि जीवेन कृतं परेणैव कृतमिति जीवो न स्तोतव्यः पर्यनुयोक्तव्यो वा । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्'इति श्रुतेः । तस्यैव सर्व-चेष्टाप्रवर्तकत्वात् । 'तथा अन्ते मतिः सा गतिः 'इति स्मृते-रन्ते कृष्णं पश्यतः कृष्णभावः सिद्ध इति तस्य लोकदृष्ट्या कृष्णद्रोहित्वेपि न काचिद्धानिः । अन्ते कृष्णदर्शन-हेतोरनेकजन्मान्तरानुष्ठितस्य पुण्यपुञ्जस्य सत्त्वात्पुण्यवान्नैवेति स मन्तव्य इति ॥६॥ एवं मूर्खाणां विरुद्धवदाभासमानैर्वाक्यैः कृष्णं तद्भक्तांश्च स्तुत्वा सप्रत्ययनुपदोक्तरीत्या-स्य कैवल्यप्राप्तये कृष्णसंनिधौ मृत्युसंपादनार्थं तानेव निन्दति स्पष्टार्थैर्वाक्यैः । इदं त्वित्यादिना । तु शब्द उक्तवैपरीत्यद्योतनार्थः ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु ।
चुकोप बलिना श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ९
तथा पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते ।
भूयः क्रोधाभिताम्राक्षे रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ १०
त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ११
दन्तान्संदशतस्तस्य कोपाद्ददृशुराननम् ।
युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव जिघत्सतः ॥ १२
उत्पतन्तं तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम् ।
भीष्म एव महाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः ॥ १३
तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्यमाणस्य भारत ।
गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः ॥ १४
नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिंदमः ।
समुद्धृत्तो घनापाये वेलामिव महोदधिः ॥ १५
शिशुपालस्तु संक्रुद्धे भीमसेने जनाधिप ।
नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ १६
उत्पतन्तं तु वेगेन पुनः पुनररिंदमः ।
न स तं चिन्तयामास सिंहः क्रुद्धो मृगं यथा ॥ १७
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् ।
भीमसेनमभिक्रुद्धं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ १८
मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः ।
मत्प्रभावविनिर्दग्धं पतङ्गमिव वह्निना ॥ १९
ततश्चेदिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा तत्कुरुसत्तम ।
भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ २०

इति श्रीमहा० सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि भीमक्रोधे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

भीष्म उवाच ।

चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ।
रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ १
तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सबान्धवौ ।
वैकृतं तस्य तौ दृष्ट्वा त्यागाय कुरुतां मतिम् ॥ २
ततः सभार्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् ।
चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३
एष ते नृपते पुत्रः श्रीमाञ्जातो बलाधिकः ।
तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ४
न चैवैतस्य मृत्युर्वै न कालः प्रत्युपस्थितः ।
मृत्युर्हन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५
संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः ।
पुत्रस्नेहाभिसंतप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
येनेदमीरितं वाक्यं ममैतं तनयं प्रति ।
प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७
याथातथ्येन भगवान्देवो वा यदि वेतरः ।
श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ ८
अन्तर्भूतं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः ।
यस्योत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ ॥ ९
पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं तु लोचनम् ॥ १०
निमज्जिष्यति तं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ।
त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ॥ ११
पृथिव्यां पार्थिवाः सर्वे अभ्यागच्छन्दिदृक्षवः ।
तान्पूजयित्वा संप्राप्तान्यथार्हं स महीपतिः ॥ १२
एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा ।
एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ॥ १३
शिशुरङ्कसमारूढो न तत्प्राप निदर्शनम् ।
एतदेव तु संश्रुत्य द्वारवत्यां महाबलौ ॥ १४
ततश्चेदिपुरं प्राप्तौ संकर्षणजनार्दनौ ।
यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तां पितुस्तदा ॥ १५
अभिवाद्य यथान्यायं यथाश्रेष्ठं नृपं च ताम् ।
कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १६

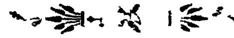
रूक्षं अर्थतः रूक्षाक्षरं शब्दतश्च ॥ ९ ॥ महासेनं कार्तिकेयम् ॥ १३ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वरिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

रुराव शब्दं चकार ॥ १ ॥ मृत्युः स्थूलदेहवियोगः । कालः यमः मृत्युः हन्ता ॥ ५ ॥ तथा चेति । रासभारावसदृशं समुदाहृतं शब्द॥११॥ निदर्शनं बाहुपातादिकं ज्ञापकं ॥१५॥ कुशलं बल्कोशादिवृद्धिः अनामयं आरोग्यं ॥१६॥

साभ्यर्च्य तौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः ।
पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात्स्वयम् ॥ १७
न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ ।
पततुस्तच्च नयनं न्यमज्जत ललाटजम् ॥ १८
तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत
ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्ताया महाभुज ॥ १९
त्वं ह्यार्तानां समाश्वासो भीतानामभयप्रदः ।
एवमुक्तस्ततः कृष्णः सोऽब्रवीद्यदुनन्दनः २०
मा भैस्त्वं देवि धर्मज्ञे न मत्तोऽस्ति भयं तव ।
ददामि कं वरं किं च करवाणि पितृष्वसः ॥ २१
शक्यं वा यदि वाऽशक्यं करिष्यामि वचस्तव ।
एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ॥ २२
शिशुपालस्यापराधान्क्षमेथास्त्वं महाबल ।
मत्कृते यदुशार्दूल विद्ध्येनं मे वरं प्रभो ॥ २३
कृष्ण उवाच ।
अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः ।
पुत्रस्य ते वधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥२४
भीष्म उवाच ।
एवमेष नृप पापः शिशुपालः सुमन्दधीः ।
त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २५

इति श्रीमहा० सभा० शिशु० शिशुपालवृत्तान्तकथने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

भीष्म उवाच ।
नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १
को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः ।
क्षेप्तुं कालपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ २
एष ह्यस्य महाबाहुस्तेजोंशश्च हरेर्ध्रुवम् ।
तमेव पुनरादातुमिच्छत्युत तथा विभुः ॥ ३
येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट् ।
गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्मानचिन्तयन् ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततो न ममृषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा ।
उवाच चैनं संक्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५
शिशुपाल उवाच ।
द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः ।
यस्य संस्तववक्ता त्वं बन्दिवत्सततोत्थितः ॥ ६
संस्तवे च मनो भीष्म परेषां रमते यदि ।
तदा संस्तौषि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्दनम् ॥७
दरदं स्तुहि बाल्हीकमिमं पार्थिवसत्तमम् ।
जायमानेन येनायमभवद्दारिता मही ॥ ८
वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले ।
स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ९
यस्येमे कुण्डले दिव्ये सहजे देवनिर्मिते ।
कवचं च महाबाहो बालार्कसदृशप्रभम् ॥ १०

अपराधशतमिति । हि प्रसिद्धं । वधार्हाणामन्येषामपि मया अपराधशतं क्षाम्यं । हे पितृष्वसः ते पुत्रस्य तु संबन्धवशात्सर्वथा क्षाम्यमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ यः आह्वयते युद्धायेति शेषः ॥ २५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥

४४

कृष्णस्यैव विनिश्चय इत्यनेन कृष्णप्रेरितोयं प्रलपतीत्युक्तम् ॥ १ ॥ कालपरीतात्मा कालेन ग्रस्तदेहः ॥ २ ॥ हरेस्तेजोंशस्यास्य शिशुपालस्य । एष हरिस्तं स्वांशं आदातुं संहर्तुं ऐच्छत । पुनः शब्दो हिरण्यकशिप्वाद्यपेक्षया ॥३॥ समुमूर्षुं कृष्णं कोपायतु मित्थ्यैव संक्रुद्धोऽपि सन् उत्तरं उत्कृष्टतरं वचनं उवाच ॥ ५ ॥ पुनस्तदेवाह द्विषतां न इति । समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । केशवस्य यः प्रभावः स द्विषतां तद्विषतामप्यस्माकमस्तु ॥ ६ ॥ एवं ईश्वरप्रभावं प्रार्थ्य तन्मूलहेतुं द्वेषमाहेतरस्तवेन संस्तवे चेत्यादिना । हित्वेति दधाते रूपं । जनार्दनं हृदि निधाय तद्रूपत्वेन इतरान् राज्ञः स्तुहीत्यर्थः । निन्दापक्षे त्वृजुरेवार्थः ॥ ७ ॥ जायमानेनेति पाठे दारिता भीमेन मातुरङ्कात्पतता शिलेव येन मही । विदारिता । यजमानेनेति पाठे ऋत्विग्भ्यो दत्तसता भयं प्रापिता । ब्राम्हणानामाधिपत्ये खलत्विग्रहायोगादिति भावः ॥ ८ ॥

वासवप्रतिमो येन जरासन्धोतिदुर्जय ।
विजितो बाहुयुद्धेन देहभेद च लम्भित ॥ ११
द्रोण द्रौणि च साधु त्व पितापुत्रौ महारथौ ।
स्तुहि स्तुत्यावुभौ भीष्म सतन द्विजसत्तमौ ॥१२
ययोरन्यतरो भीष्म सक्रुद्ध सचराचराम् ।
इमा वसुमती कुर्यान्नि शेषामिति म मति १३
द्रोणस्य हि सम युद्धे न पश्यामि नराधिपम् ।
नाश्वत्थाम्न सम भीष्म न च तौ स्तोतुमिच्छसि॥
पृथिव्या सागरान्ताया यो वै प्रतिसमो भवेत् ।
दुर्योधन त्व राजेन्द्रमतिक्रम्य महाभुजम् ॥ १५
जयद्रथ च राजान कृतास्त्र दृढविक्रमम् ।
द्रुम किं पुरुषाचार्य लोके प्रथितविक्रमम् ।
अतिक्रम्य महावीर्य किं प्रशससि केशवम् ॥ १६
वृद्ध च भारताचार्य तथा शारद्वत कृपम् ।
अतिक्रम्य महावीय किं प्रशससि केशवम् ॥ १७
धनुर्धराणा प्रवर रुक्मिण पुरुषोत्तमम् ।
अतिक्रम्य महावीर्य किं प्रशससि केशवम् ॥ १८
भीष्मक च महावीर्य दन्तवक्र च भूमिपम् ।
भगदत्त यूपकेतु जयत्सेन च माग धम् ॥ १९
विराटद्रुपदौ चोभौ शकुनि च बृहद्बलम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पाण्ड्य श्वेतमथोत्तमम् ॥
शङ्ख च सुमहाभाग वृषसेन च मानिनम् ।
एकलव्य च विक्रान्त कालिङ्ग च महारथम् २१
अतिक्रम्य महावीय किं प्रशससि केशवम् ।
शल्यादीनपि कस्मात्त्व न स्तौषि वसुधाधिपान् ।
स्तवाय यदि ते बुद्धिर्वर्तते भीष्म सर्वदा ॥ २२
किं हि शक्य मया कर्तुं यद्वृद्धाना त्वया नृप ।
पुरा कथयता नून न श्रुत धर्मवादिनाम् ॥ २३
आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तव ।
अनाचरितमार्याणा वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ २४
यदस्तव्यमिम शश्वन्मोहात्सस्तौषि भक्तित ।
केशव तच्च ते भीष्म न कश्चिदनुमन्यते ॥ २५
कथ भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि ।
समावेशयसे सर्व जगत्केवलकाम्यया ॥ २६
अथ चैषा न ते बुद्धि प्रकृतिं याति भारत ।
मयैव कथित पूर्व भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ २७
भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवत परे ।
भीष्म तस्या सदा वाच श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिता ॥
मा साहसमितीद सा सतत वाशते किल ।
साहस चात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते ॥ २९

वैप्रतिसम विगत प्रतिसमो यस्य स तथा स्वार्थे तद्धित अतुल इत्यर्थ ॥ १५ ॥ केशव अतिक्रम्य जयद्रथ किं प्रशससीति योज्य । निन्दापक्षे तु स्पष्ट एवार्थ ॥ १६ ॥ शल्यादीनिति । स्तवाय स्तूयते इति व्युत्पत्त्या स्तव परमेश्वरस्तस्मै तत्प्राप्तये किं न स्तौषि । अपि तु सर्वा न्परमेश्वरत्वेनैव स्तुहीत्यर्थ ॥ २२ ॥ किं हीति । पितामानेतिवत्सहार्थयोगाभावेपि तृतीया । वृद्धतमेन त्वया सह कथयता उपदिशता वृद्धाना वचन यतो मया न श्रुत अत किं कर्तुं शक्य अज्ञत्वादकिंचित्करोहमित्यर्थ ॥ २३ ॥ एव स्वगर्व परित्यज्य यत् ज्ञान तदाह आत्मेति । देह बुध्या आत्मपरयो स्तवो वा ईश्वरबुध्या तयोर्द्वेषो वा न कर्तव्य इति ते त्वत्त न अस्माभि श्रुतमिति योज्य ॥ २४ ॥ अस्तव्य वाचामगोचरत्वात । मोहात् माह अज्ञान आश्रित्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । मायिकैर्गुणै सर्वै र्गुणादिभि । निर्विशेषचिन्मात्रस्य केशवस्य स्तव कश्चि त्तदभिज्ञो नानुमन्यते ॥ २५ ॥ एतदेवाह कथमिति । भो भीष्म अजस्याविद्योपाधेर्जीवस्य पुरुष पुरि शये अन्तरात्मनि सच्चिदानन्दरूपे वर्ग देहेन्द्रियादिसघात तस्य पालयितरि को ह्येवान्यात्क प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् इति श्रुते । दुरात्मनि उपाधिधर्म कालुष्याद् स्थित आत्मा दुरात्मा विराट्सूत्रेश्वराख्य तद्धिते जगत्कथ समावेशयस । न हि मृद्घटन्यायेनात्र जगत्समा वेश अपरिणामित्वादस्य । किं तर्हि रज्जुसर्पन्यायेन तथा चाज्ञानमेव जगदुपादान अय तु तदधिष्ठानमात्र । यथोक्त अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारण । अज्ञान तदु पाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ' इति । केवलस्य निर्गुणस्य काम्यया इच्छया । सगुणोपासकाना निर्गुणप्राप्ति सद्यो न सभवतीत्यर्थ । पक्षे भोजस्य कसस्य । वर्गपाले गोसघपाले ॥ २६ ॥ अथ चेति । ते त्वत्सबन्धिना एषा पुर्सा बुद्धि प्रकृतिं न याति स्वकारणे न लीयते तर्हि भूलिङ्गशकुनिर्यथान्यद्वदत्यन्यत्करोति तद्वत्ते शुद्ध काम यन्ते शबल वदन्तीत्यर्थ । भुव लिङ्गतीति भूलिङ्गो बिलशायी पक्षिविशेष । एषेति पाठे एषा अस्मदीया बुद्धि ते त्वन्नीया त्वद्वृत्तेति योज्य । तदा स्वस्यैव शकु न्युपमत्व ॥ २७ ॥ अर्थविगर्हिता उक्तिविपरीतक्रियया अर्थो विगर्हितो यासा ता ॥ २८ ॥ वाशते शब्द करोति ॥ २९ ॥

सा हि मा सार्गल भीष्म मुखात्सिंहस्य खादत
दन्तान्तरविलग्न यत्तदा दत्तेऽल्पचेतना ॥ ३०
इच्छत सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम् ।
तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ सदा वाच प्रभाषसे ॥ ३१
इच्छता भूमिपालाना भीष्म जीवस्य संशयम् ।
लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता सम ३२
वैशंपायन उवाच ।
ततश्चेदिपते श्रुत्वा भीष्म स कटुक वच ।
उवाचेद वचो राजश्चेदिराजस्य शृण्वत ॥ ३३
इच्छता किल नामाह जीवाम्येषा महाक्षिताम्।
सोऽह न गणयाम्येतास्तृणेनापि नराधिपान् ॥३४
एवमुक्ते तु भीष्मेण तत सचुक्रुशुर्नृपा ।
केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्म जगर्हिरे ॥ ३५
केचिदूचुर्महेष्वासा श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वच ।
पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नाय भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ३६
हन्यता दुर्मतिर्भीष्म पशुवत्साध्वय नृपा ।
सर्वै समेत्य सरब्धैर्दह्यता वा कटाग्निना ॥ ३७
इति तेषा वच श्रुत्वा तत कुरुपितामह ।
उवाच मतिमान्भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ३८
उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमह समुपलक्षये ।
यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्व शृणुध्व वसुधाधिपा ॥३९
पशुवद्घातन वा मे दहन वा कटाग्निना ।
क्रियता मूर्ध्नि वो न्यस्त मयेद सकल पदम् ॥४०
एष तिष्ठति गोविन्द पूजितास्माभिरच्युत ।
यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥ ४१
कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम् ।
यादवस्यैव देवस्य देह विशतु पातित ॥ ४२

इति श्रीमहा० सभाप० शिशुपालवधपर्वणि भीष्मवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।
तत श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिराडुरुविक्रम ।
युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ १
आह्वये त्वा रण गच्छ मया सार्ध जनार्दन ।
यावदद्य निहन्मि त्वा सहित सर्वपाण्डवै ॥ २
सह त्वया हि मेऽवध्या सर्वथा कृष्णपाण्डवा ।
नृपतीन्समतिक्रम्य यैरराजा त्वमर्चित ॥ ३

मासार्गल दन्तान्तरलग्नस्य मासस्य बहिर्निर्गत माग उत्तोलम् ॥ ३० ॥ इच्छत इति । सा हि पक्षिणी मृत्युमुखे प्रविष्टापि तदुपेक्षया जीवन्ती यथा लोकानुप दिशति मा साहसमिति । तथा त्वमपि देहधारि वान्मृत्यु मुखे पतितोपि मृत्युना उपेक्षितो जीवसि अस्माश्चोपदि शसि मृत्युमुख न पतितव्यमिति तत्र हेतु । अधर्मिष्ठेति सर्वधर्मशून्य ब्रह्म अधमि तन्निष्ठ ब्रह्मनिष्ठो हि मृत्युमुखे न पततीति वेदशास्त्रप्रसिद्धम् ॥ ३१ ॥ अत्रैव हेत्वन्तरमाह इच्छतामिति पूजायां बहुवचन शान्तनो स्वपितुरिच्छया वरदानेनापि जीवसीत्यर्थ । लोकविदिति द्विष्टम्मति च च्छेद लोक आत्मा 'आत्मानमेव लोकमुपासीत इति श्रुते तद्वित् द्विष्ट द्वेषयुक्त हिंस्र क्षात्र कर्म यस्येत्येवविधोपि क्षत्रियोपि अत्यन्त ब्रह्मविदसीत्यर्थ पक्षान्तरे तु स्पष्टार्थ एव ग्रन्थ ॥ ३२ ॥ एव गूढाभिसधिना शिशुपालेन स्तुतोपि भीष्मस्तस्याभिलषित कैवल्य दातु तदुक्तानां कथ्या निन्दापरत्वमाश्रित्य वैरमुद्योतयन्नुवाच इच्छता किले त्यादिना ॥ ३४ ॥ कटाग्निना कक्षाग्निना ॥ ३७ ॥ कृष्णमिति देह विशत्वित्यनेन स्वस्य शिशुपालीय वैकुण्ठा त्पतनादिक पूर्ववृत्त विदितमस्तीति दर्शितम् ॥ ४२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशोऽध्याये ॥४४॥

४५

उरुविक्रम उरुमहान् विश्वव्यापी विक्रम पादविक्षेपो स शिशुपालो हरिणासहाभेदात् ॥१॥ तावत् रण गच्छ यावत्त्वां निहन्मि निश्चयेन प्राप्नोमि । हन्तेर्गत्यर्थत्वेन प्राप्त्यर्थत्वात् सद्य कैवल्येप्सु मा जरासंधमिव जितमात्र मा मुञ्चेत्यर्थ । सहित सर्वपाण्डवैरिति पाण्डवानामपि विध्वंसशक्त्व दर्शयति॥२ अवध्या अवधौ मर्यादाया साधव मर्यादापरिपालका मे मता एष सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति परमात्मन स्तावन्मर्यादाविधारकत्व स्पष्ट । तदशत्वात्पाण्डवानाम पीत्यर्थ । अत्र हेतुमाह नृपतानिति । अराजा नास्ति रञ्जकोऽस्मादन्य इति अराजा । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति एष ह्येवानन्दयाति'इत्यादिना परमात्मन एव मुख्यरञ्जकत्वश्रुत ॥ ३ ॥

ये त्वादासमराजान बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम् ।
अनर्हमर्हवत्कृष्ण वध्यास्त इति मे मति ॥ ४
इत्युक्त्वा राजशार्दूलस्तस्थौ गर्जन्नमर्षण ।
एवमुक्तस्तत कृष्णो मृदुपूर्वमिद वच ।
उवाच पार्थिवान्सर्वान्स समक्ष च वीर्यवान् ॥५
एष न शत्रुरत्यन्त पार्थिवा सात्वतीसुत ।
सात्वताना नृशसात्मा न हितोनपकारिणाम् ॥ ६
प्राग्ज्योतिषपुर यातानस्माञ्ज्ञात्वा नृशसकृत् ।
अदहद्द्वारकामेष स्वस्रीय सन्नराधिपा ॥ ७
क्रीडतो भोजराजस्य एष रैवतके गिरौ ।
हत्वा बध्वा च तान्सर्वानुपायात्स्वपुर पुरा ॥ ८
अश्वमेधे हय मेध्यमुत्सृष्ट रक्षिभिर्वृतम् ।
पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चय ॥ ९
सौवीरान्प्रतियाता च बभ्रोरेष तपस्विन ।
भार्यामभ्यहरन्मोहादकामा तामितो गताम् ॥१०
एष मायाप्रतिच्छन्न कारूषार्थे तपस्विनीम् ।
जहार भद्रा वैशाली मातुलस्य नृशसकृत् ॥ ११
पितृष्वसु कृते दु ख सुमहन्मर्षयाम्यहम् ।
दिष्ट्या हीद सर्वराज्ञा सनिधावद्य वर्तते ॥ १२
पश्यन्ति हि भवन्तोद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम् ।
कृतानि तु परोक्ष मे यानि तानि निबोधत ॥१३
इम त्वस्य न शक्ष्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम् ।
अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ १४
रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनासीन्मुमूर्षत ।
न च ता प्राप्तवान्मूढ शूद्रो वेदश्रुतीमिव ॥ १५

वैशपायन उवाच ।

एवमादि तत सर्वे सहितास्ते नराधिपा ।
वासुदेववच श्रुत्वा चेदिराज व्यगर्हयन् ॥ १६
तस्य तद्वचन श्रुत्वा शिशुपाल प्रतापवान् ।
जहास स्वनवद्धास वाक्य चेदमुवाच ह ॥ १७
मत्पूर्वा रुक्मिणी कृष्ण ससत्सु परिकीर्तयन् ।
विशेषत पार्थिवेषु व्रीडा न कुरुषे कथम् ॥ १८
मन्यमानो हि क सत्सु पुरुष परिकीतयेत् ।
अन्यपूर्वा स्त्रिय जातु त्वदन्यो मधुसूदन ॥ १९
क्षम वा यदि ते श्रद्धा मा वा कृष्ण मम क्षम ।
क्रुद्धाद्वापि प्रसन्नाद्वा किं मे त्वत्तो भविष्यति २०
तथा ब्रुवत एवास्य भगवान्मधुसूदन ।
मनसाऽचिन्तयच्चक्र दैत्यवर्गनिषूदनम् ॥ २१
एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्तगते सति ।
उवाच भगवानुच्चैर्वाक्य वाक्यविशारद ॥ २२
शृण्वन्तु मे महीपाला येनैतत्क्षमित मया ।
अपराधशत क्षाम्य मातुरस्यैव याचने ॥ २३
दत्त मया याचित च तानि पूर्णानि पार्थिवा ।
अधुना वधयिष्यामि पश्यता वो महीक्षिताम् ॥
एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् ।
व्यपाहरच्छिर क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षण ॥ २५
स पपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचल ।
ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्र्य ददृशुर्नृपा ॥ २६
उत्पतन्त महाराज गगनादिव भास्करम् ।
तत कमलपत्राक्ष कृष्ण लोकनमस्कृतम् ।
ववन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नराधिप ॥ २७
तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षित ।
यद्विवेश महाबाहु तत्तेज पुरुषोत्तमम् ॥ २८

त्वादास त्वा अदासमिति छेद । त्वा त्वा अन्दो बन्ध अदि बन्धने धातु । त अस्यति क्षिपतीति अदा सबन्धना शक बाल्यादारभ्येति शेष । दुर्मतिं अनर्हं दु स्थिता मतिं प्रवेष्टु अनर्हमित्यर्थ । अर्हवत्पूज्यवत् तेपि वध्या । अवोपसर्गस्य भागुरिमतेन अकारलोप पूर्ववदर्थ ॥ ४ ॥ एव गूढाशयेन स्तुतोपि भगवान् रूढ्यर्थाभिप्रायेण लोक दृष्ट्या त हन्तु वैरमाविष्करोति । एष न शत्रुरित्यादिना । नाहित सुप्सुपेति समास नेकधेत्यादिवत् द्वेषीत्यर्थ ॥६॥ सौवीरान् देशविशेषान् इतो हास्तिनापुरात् गता प्रस्थिता । सौवीरात्प्रतिपत्तौ चेति पाठे प्रतिपत्तौ विवाहकाले बभ्रो र्यादवस्य ॥ १० ॥ दोषान्तरमाह एष इति करूषो देश भेद करूराजार्थेऽण् मायाप्रतिच्छन्न कपटेन नद्वेष कृत्वे त्यर्थ । वैशाली विशालपुरी तदधिपस्य कन्याम् ॥११॥ तानि पूर्वोक्तानि निबोधत ॥ १३ ॥ मत्पूर्वा पित्रादिभि पूर्व मह्य प्रतिश्रुताम् ॥१८॥ मन्यमान स्वीकुर्वाण ॥१९॥ क्षम क्षमस्व श्रद्धापितृष्वसुर्वचसि अवश्यानुष्ठेयत्वबुद्धि ॥ २० ॥ याचत इति पाठे याचन याच तस्मात्प्रथमार्थे तासि ॥ २३ ॥ याचित मया दत्त प्रतिश्रुत । तानि शत अपराद्धानि । वधयिष्यामि वध प्रापयिष्यामि । ण्यताद्वधशब्दात् लट् ॥ २४ ॥ तेजो लिङ्गशरीर अग्र्य ससारानादितयाऽनादि ॥ २६ ॥ तच्च भगवता स्वमहि मान प्रकाशयता सर्वेषां दृष्टिविषयीकृत तेन अद्भुततम एतद्दर्शन । यद्विवेश महाबाहु तत्तेज पुरुषोत्तममित्य न्तस्य शिशुपालवधस्य तात्पर्यं द्वेषादिनाप्यन्ते भगवत्स्मरण

अनभ्रे प्रववर्ष द्यौ पपात ज्वलिताशनि ।
कृष्णेन निहते चैद्ये चचाल च वसुधरा ॥ २९
तत केचिन्महीपाला नाब्रुवस्तत्र किंचन ।
अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ३०
हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिषन्नमर्षिता ।
अपरे दशनैरोष्ठानदशन्क्रोधमूर्च्छिता ॥ ३१
रहश्च केचिद्वार्ष्णेय प्रशशसुर्नराधिपा ।
केचिदेव सुसरब्धा मध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् ॥ ३२
प्रहृष्टा केशव जग्मु सस्तुवन्तो महर्षय ।
ब्राह्मणाश्च महात्मान पार्थिवाश्च महाबला ३३
शशसुर्निर्वृता सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ।
पाण्डवस्त्वब्रवीद्भ्रातॄन्सत्कारेण महीपतिम् ॥ ३४
दमघोषात्मज वीर सस्कारयत मा चिरम् ।
तथा च कृतवन्तस्ते भ्रातुर्वै शासन तदा ॥ ३५
चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपते ।
अभ्यषिञ्चत्तदा पार्थ सह तैर्वसुधाधिपै ॥ ३६
तत स कुरुराजस्य क्रतु सर्वसमृद्धिमान् ।
यूना प्रीतिकरो राजन्स बभौ विपुलौजस ३७
शान्तविघ्न सुखारम्भ प्रभूतधनधान्यवान् ।
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च केशवेन सुरक्षित ॥ ३८
समापयामास च त राजसूय महाक्रतुम् ।
त तु यज्ञ महाबाहुरासमाप्तेर्जनार्दन ।
ररक्ष भगवाञ्शौरि शार्ङ्गचक्रगदाधर ॥ ३९
ततस्त्ववभृथस्नात धर्मात्मान युधिष्ठिरम् ।
समस्त पार्थिव क्षत्रमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ४०
दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ साम्राज्य प्राप्तवानसि ।
आजमीढाजमीढाना यश सवर्धित त्वया ॥ ४१
कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान्कृत ।
आपृच्छामो नरव्याघ्र सर्वकामै सुपूजिता ॥४२
स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुमर्हसि ।
श्रुत्वा तु वचन राज्ञा धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ४३
यथार्ह पूज्य नृपतीन्भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ।
राजान सर्व एवैते प्रीत्यास्मान्समुपागता ॥ ४४
प्रस्थिता स्वानि राष्ट्राणि मामापृच्छ्य परतपा ।
अनुव्रजत भद्र वो विषयान्त नृपोत्तमान् ॥ ४५
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पाण्डवा धर्मचारिण ।
यथार्ह नृपतीन्सर्वानेकैक समनुव्रजन ॥ ४६

विराटमन्वयात्तूर्ण धृष्टद्युम्न प्रतापवान् ।
धनजयो यज्ञसेन महात्मान महारथम् ॥ ४७
भीष्म च धृतराष्ट्र च भीमसेनो महाबल ।
द्रोण तु ससुत वीर सहदेवो युधा पति ॥ ४८
नकुल सुबल राजन्सहपुत्र समन्वयात् ।
द्रौपदेया ससौभद्रा पार्वतीयान्महारथान् ४९
अन्वगच्छस्तथैवान्यान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभा ।
एव सुपूजिता सर्वे जग्मुर्विप्रा सहस्रश ॥ ५०
गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु सर्वेषु ब्राह्मणेषु च ।
युधिष्ठिरमुवाचेद वासुदेव प्रतापवान् ॥ ५१
आपृच्छे त्वा गमिष्यामि द्वारका कुरुनन्दन ।
राजसूय क्रतुश्रेष्ठ दिष्ट्या त्व प्राप्तवानसि ॥ ५२
तमुवाचैवमुक्तस्तु धर्मराजो जनार्दनम् ।
तव प्रसादाद्गोविन्द प्राप्त क्रतुवरो मया ॥ ५३
क्षत्र समग्रमपि च त्वत्प्रसादाद्वशे स्थितम् ।
उपादाय बलिं मुख्य मामेव समुपस्थितम् ॥ ५४
कथ त्वद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ ।
न ह्यह त्वामृते वीर रतिं प्राप्नोमि कर्हिचित् ५५
अवश्य चैव गन्तव्या भवता द्वारकापुरी ।
एवमुक्त स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान् ॥ ५६
अभिगम्याब्रवीत्प्रीत पृथा पृथुयशा हरि ।
साम्राज्य समनुप्राप्ता पुत्रास्तेऽद्य पितृष्वस ५७
सिद्धार्था वसुमन्तश्च सा त्व प्रीतिमवाप्नुहि ।
अनुज्ञातस्त्वया चाह द्वारका गन्तुमुत्सहे ॥ ५८
सुभद्रा द्रौपदी चैव सभाजयत केशव ।
निष्क्रम्यान्त पुरात्तस्माद्युधिष्ठिरसहायवान् ॥ ५९
स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।
ततो मेघवपु प्रख्य स्यन्दन च सुकल्पितम् ।
योजयित्वा महाबाहुर्दारुक समुपस्थित ॥ ६०
उपस्थित रथ दृष्ट्वा तार्क्ष्यप्रवरकेतनम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामना ॥ ६१
प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ६२
त पद्भ्यामनुवव्राज धर्मराजो युधिष्ठिर ।
भ्रातृभि सहित श्रीमान्वासुदेव महाबलम् ॥६३
ततो मुहूर्त सगृह्य स्यन्दनप्रवर हरि ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्ष कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ॥६४

तत्प्राप्तिहेतुरिति यथोक्त श्रीमद्भागवते । गोप्य कामाद्भयात्कसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा । सबन्धाद्वृष्णय स्नेहा-
द्यूय भक्त्या वय प्रभो' इति कृष्ण प्राप्ता इति शेष ॥ ३८ ॥ सभाजयत प्रीणितवान ॥ ५९ ॥ सगृह्य निरुध्य ॥ ६४ ॥

अप्रमत्त स्थितो नित्यं प्रजा पाहि विशांपते ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजा ॥ ६५
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु सहस्राक्षमिवामरा ।
कृत्वा परस्परेणैव संविद् कृष्णपाण्डवौ ॥ ६६

अन्योन्य समनुज्ञाप्य जग्मतु स्वगृहान्प्रति ।
गते द्वारवतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप ॥ ६७
एको दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबल ।
तस्या सभाया दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ ॥ ६८

इति श्रीमहा० सभाप० शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवधे पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५
समाप्त शिशुपालवधपर्व ।

द्यूतपर्व ।

४६

वैशंपायन उवाच ।
समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे ।
शिष्यै परिवृतो व्यास पुरस्तात्समपद्यत ॥ १
सोऽभ्ययादासनात्तूर्णं भ्रातृभि परिवारित ।
पाद्येनासनदानेन पितामहपूजयत् ॥ २
अथोपविश्य भगवान्काञ्चने परमासने ।
आस्यतामिति चोवाच धर्मराज युधिष्ठिरम् ॥ ३
अथोपविष्ट राजान भ्रातृभि परिवारितम् ।
उवाच भगवान्व्यासस्तत्तद्वाक्यविशारद ॥ ४
दिष्ट्या वर्धसि कौन्तेय साम्राज्य प्राप्य दुर्लभम्
वर्धिता कुरव सर्वे त्वया कुरुकुलोद्वह ॥ ५
आपृच्छे त्वा गमिष्यामि पूजितोस्मि विशांपते।
एवमुक्त स कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ६
अभिवाद्योपसंगृह्य पितामहमथाब्रवीत् ।
युधिष्ठिर उवाच।
संशयो द्विपदा श्रेष्ठ ममोत्पन्न सुदुर्लभ ॥ ७
तस्य नान्योस्ति वक्ता वै त्वामृते द्विजपुङ्गव ।
उत्पातांस्त्रिविधान्प्राह नारदो भगवानृषि ॥ ८

दिव्यांश्चैवान्तरिक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह ।
अपि चैद्यस्य पतनाच्छन्नमौत्पातिक महत् ।
वैशंपायन उवाच ।
राज्ञस्तु वचन श्रुत्वा पराशरसुत प्रभु ॥ ९
कृष्णद्वैपायनो व्यास इद वचनमब्रवीत् ॥ १०
त्रयोदश समा राजन्नुत्पाताना फल महत् ।
सर्वक्षत्रविनाशाय भविष्यति विशांपते ॥ ११
त्वामेक कारण कृत्वा कालेन भरतर्षभ ।
समेत पार्थिव क्षत्र क्षय यास्यति भारत ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १२
स्वप्ने द्रक्ष्यसि राजेन्द्र क्षपान्ते त्व वृषध्वजम् ।
नीलकण्ठ भव स्थाणु कपालिं त्रिपुरान्तकम् १३
उग्र रुद्र पशुपतिं महादेवमुमापतिम् ।
हर शर्व वृष शूल पिनाकिं कृत्तिवाससम् ॥ १४
कैलासकूटप्रतिम वृषभेवस्थित शिवम् ।
निरीक्षमाण सतत पितृराजाश्रिता दिशम् ॥ १५
एवमीदृशक स्वप्न द्रक्ष्यसि त्व विशांपते ।
मा तत्कृते त्वनुध्याहि कालो हि दुरतिक्रम १६

त्वा त्वा संविद् समयम् ॥ ६६ ॥ अनुगमनादिशिष्टाचारप्रदर्शकोऽध्यायशेष स्पष्टार्थ ॥६७॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

७५

समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे' इत्यादे सभाया तात्पर्यं कुलक्षयनिमित्तभूतस्य कापुरुषस्य मरणमेव श्रेय इति सर्वै सह प्रीत्या जीवितव्यमिति ॥ १ ॥ दिव्या अशनिपातादय आन्तरिक्षा धूमकेत्वादय पार्थिवा भूकम्पादय ॥ ९ ॥ कपालिं कपालिन । सुपा सुलुगिति आष द्वितीयालोपे सति परमे व्योमन्नित्यादिवत् प्रातिपदिकमात्र शिष्यते । विभक्ते स्थानित्वान्नलोपाभाव तस्य चापदा तस्यत्वादन्तस्वारोपि भवतीति । मत्वर्थीय

स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामि कैलास पर्वत प्रति ।
अप्रमत्त स्थितो दान्त पृथिवीं परिपालय ॥१७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स भगवान्कैलास पर्वत ययौ ।
कृष्णद्वैपायनो व्यास सह शिष्यै श्रुतानुगै १८
गते पितामहे राजा चिन्ताशोकसमन्वित ।
निश्वसन्नुष्णमसकृत्तमेवार्थ विचिन्तयन् ॥ १९
कथ तु दैव शक्येत पौरुषेण प्रबाधितुम् ।
अवश्यमेव भविता यदुक्त परमर्षिणा ॥ २०
ततोऽब्रवीन्महातेजा सर्वान्भ्रातॄन्युधिष्ठिर ।
श्रुत वै पुरुषव्याघ्रा यन्मा द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ २१
तदा तद्वचन श्रुत्वा मरणे निश्चिता मति ।
सर्वक्षत्रस्य निधने यद्यह हेतुरीप्सित ॥ २२
कालेन निर्मितस्तात को ममार्थोऽस्ति जीवत ।
एव ब्रुवन्त राजान फाल्गुन प्रत्यभाषत ॥ २३
मा राजन्कश्मल घोर प्राविशो बुद्धिनाशनम् ।
सप्रधार्य महाराज यत्क्षम तत्समाचर ॥ २४
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिर्भ्रातॄन्सर्वान्युधिष्ठिर ।
द्वैपायनस्य वचन तत्रैव समचिन्तयन् ॥ २५
अद्यप्रभृति भद्र व प्रतिज्ञा मे निबोधत ।
त्रयोदश समास्तात को ममार्थोऽस्ति जीवत २६
न प्रवक्ष्यामि परुष भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् ।
स्थितो निदेशे ज्ञातीना योक्ष्ये तत्समुदाहरन् ॥२७
एव मे वर्तमानस्य स्वसुतेष्वितरेषु च ।
भेदो न भविता लोक भेदमूलो हि विग्रह ॥ २८
विग्रह दूरतो रक्षन्प्रियाण्येव समाचरन् ।
वाच्यतां न गमिष्यामि लोकेषु मनुजर्षभा ॥२९
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वचन पाण्डवा सनिशम्य तत् ।
तमेव समवर्तन्त धर्मराजहिते रता ॥ ३०
ससत्सु समय कृत्वा धर्मराड् भ्रातृभि सह ।
पितॄंस्तर्प्य यथान्याय देवताश्च विशापते ॥ ३१
कृतमङ्गलकल्याणो भ्रातृभि परिवारित ।
गतेषु क्षत्रियेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ३२
युधिष्ठिर सहामात्य प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
दुर्योधनो महाराज शकुनिश्चापि सौबल ।
सभाया रमणीयाया तत्रैवास्ते नराधिप ॥ ३३

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतप० युधिष्ठिरसमये षट्चत्वारिंशोऽध्यायाय ॥४६॥

४७

वैशंपायन उवाच ।
वसन्दुर्योधनस्तस्या सभाया पुरुषर्षभ ।
शनैर्ददर्श ता सर्वा सभा शकुनिना सह ॥ १
तस्या दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुरुनन्दन ।
न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ २
स कदाचित्सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपति ।
स्फाटिक स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ ३
स्ववस्त्रोत्कर्षण राजा कृतवान्बुद्धिमोहित ।
दुर्मना विमुखश्चैव परिचक्राम ता सभाम् ।
तत स्थले निपतितो दुर्मना व्रीडितो नृप ॥ ४
नि श्वसन्विमुखश्चापि परिचक्राम ता सभाम् ।
तत स्फाटिकतोया वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम्
वापीं मत्वा स्थलमिव सवासा प्रापतज्जले ॥ ५
जले निपतित दृष्ट्वा भीमसेनो महाबल ।
जहास जहसुश्चैव किंकराश्च सुयोधनम् ॥ ७
वासांसि च शुभान्यस्मै प्रददू राजशासनात् ।
तथागत तु त दृष्ट्वा भीमसेनो महाबल ॥ ८
अर्जुनश्च यमौ चोभौ सर्वे ते प्राहसस्तदा ।
नामर्षयत्ततस्तेषामवहासममर्षण ॥ ९
आकार रक्षमाणस्तु न स तान्समुदैक्षत ।
पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ॥ १०

इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

४७

वसन् दुर्योधनस्तस्यामित्याद्यध्यायद्वयस्य तात्पर्य पापिष्ठ परकल्याण दृष्ट्वा मरणमिच्छति । छलेन परलक्ष्मी वाहर्तुमिच्छति निर्घृण इति ॥ १ ॥ अभिप्रायान्क्रीडा दीनां क्रीडातत्स्थानाद्यभिनयप्रदर्शकचित्रादिगतान् आशय विशेषान् । नागसाह्वये नागेन हस्तिना समाननाम्नि हस्तिनापुरे ॥ २॥ द्यूतमूलमुपोद्घातयति स कदाचिदि॑ति॥३॥

आरुरोह तत सर्वे जहसुश्च पुनर्जना ।
द्वार तु पिहिताकार स्फाटिकं प्रेक्ष्य भूमिप ।
प्रविशन्नाहतो मूर्ध्नि व्याघूर्णित इव स्थित ॥ ११
तादृश च पर द्वार स्फाटिकोरुकपाटकम् ।
विघट्टयन्कराभ्या तु निष्क्रम्याग्रे पपात ह ॥ १२
द्वार तु विततकार समापेदे पुनश्च स ।
तद्वृत्त चेति मन्वानो द्वारस्थानादुपारमत् ॥ १३
एव प्रलम्भान्विविधान्प्राप्य तत्र विशापते ।
पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्योधनो नृप ॥ १४
अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाक्रतौ ।
प्रेक्ष्य तामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ १५
पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्यायमानस्य गच्छत ।
दुर्योधनस्य नृपते पापा मतिरजायत ॥ १६
पार्थान्सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् ।
कृत्स्न चापि हित लोकमाकुमार कुरूद्वह ॥ १७
महिमान पर चापि पाण्डवाना महात्मनाम् ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो विवर्ण समपद्यत ॥ १८
स तु गच्छन्ननेकाग्र सभामेकोऽन्वचिन्तयन् ।
श्रिय च तामनुपमा धर्मराजस्य धीमत ॥ १९
प्रमत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनस्तदा ।
नाभ्यभाषत्सुबलज भाषमाण पुन पुन ॥ २०
अनेकाग्र तु त दृष्ट्वा शकुनि प्रत्यभाषत ।
दुर्योधन कुतोमूल नि श्वसन्निव गच्छसि ॥ २१

दुर्योधन उवाच ।

दृष्ट्वेमा पृथिवीं कृत्स्ना युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मन ॥ २२
त च यज्ञ तथाभूत दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल ।
यथा शक्रस्य देवेषु तथाभूत महाद्युते ॥ २३
अमर्षेण तु सपूर्णो दह्यमानो दिवानिशम् ।
शुचिशुक्रागमे काले शुष्येत्तोयमिवाल्पकम् २४
पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालो निपातित ।
न च तत्र पुमानासीत्कश्चित्तस्य पदानुग ॥ २५
दह्यमाना हि राजान पाण्डवोत्थेन वह्निना ।
क्षान्तवन्तोऽपराध ते को हि तत्क्षन्तु मर्हति ॥२६
वासुदेवेन तत्कर्म यथाऽयुक्त महत्कृतम् ।
सिद्ध च पाण्डुपुत्राणा प्रतापेन महात्मनाम् ॥ २७
तथा हि रत्नान्यादाय विविधानि नृपा नृपम् ।
उपातिष्ठन्त कौन्तेय वैश्या इव करप्रदा ॥ २८
श्रिय तथागता दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।
अमर्षवशमापन्नो दह्यामि न तथोचित ॥ २९
एव स निश्चय कृत्वा ततो वचनमब्रवीत् ।
पुनर्गान्धारनृपतिं दह्यमान इवाग्निना ॥ ३०
वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विष ।
अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुम्
को हि नाम पुमाँल्लोके मर्षयिष्यति सत्त्ववान् ।
सपत्नानृध्यतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च ॥ ३२
सोऽह न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान्नापुमानपि ।
योऽह ता मर्षयाम्यद्य तादृशीं श्रियमागताम् ॥३३
ईश्वरत्व पृथिव्याश्च वसुमत्ता च तादृशीम् ।
यज्ञ च तादृश दृष्ट्वा मादृश को न सज्वरेत् ॥३४
अशक्तश्चैक एवाह तामाहर्तुं नृपश्रियम् ।
सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्यु विचिन्तये ॥३५
दैवमेव पर मन्ये पौरुष च निरर्थकम् ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुते शुभ्रा श्रिय तामहृता तथा ॥ ३६
कृतो यत्नो मया पूर्व विनाशे तस्य सौबल ॥
तच्च सर्वमतिक्रम्य सवृद्धोऽप्स्विव पङ्कजम् ॥ ३७
तेन दैव पर मन्ये पौरुष च निरर्थकम् ।
धार्तराष्ट्राश्च हीयन्ते पार्था वर्धन्ति नित्यश ३८
सोऽह श्रिय च ता दृष्ट्वा सभा ता च तथाविधाम् ।
रक्षिभिश्चावहास त परितप्ये यथाग्निना ॥ ३९

तद्वृत्त तादृशम् ॥ १३ ॥ प्रलम्भान्वञ्चनानि ॥ १४ ॥ अनेकाग्र विक्षिप्तचित्त ॥ १९ ॥ कुतोमूल कुत एतस्य दु खस्य मूलमुत्पन्नमित्यर्थ । कुतोहेतो मूल स्वस्थान प्रतिनि श्वसन् गच्छसीति वा ॥ २१ ॥ श्वेताश्वस्य अर्जुनस्य ॥ २२ ॥ शुचिशुक्रौ ज्येष्ठाषाढौ तयोरागमे ग्रीष्मर्तौ ॥ २४ ॥ पदानुग प्रतीकारकर्ता ॥ २५ ॥ अयुक्तमिति छेद ॥ २७ ॥ सोऽह न स्त्री या विवशत्वात्सपत्न्या अपि श्रिय सहते । किं तु पुमानस्मीत्यर्थ । तर्हि युद्धेनैव पाण्डवान् जेतुमिच्छेत्यत आह । न चाप्यस्त्री अर्जुनादिवदस्त्रबलहीन । तदपि सपादयेत्यत आह न पुमानिति परेषामिवात्युत्कृष्टमस्त्रबल साधयितुमसमर्थ । तर्हि क्लीबोऽसीति चेत्तत्राह नापुमानिति । न स्त्रीति पूर्वमेवोक्तमत अपुमानित्यनेन क्लीब एव ग्राह्य । नाप्यत्यन्तमसमर्थोऽस्मीत्यर्थ । योऽह शत्रुश्रिय सहिष्ये । तस्मात्तदपहरणे कश्चित्कपटो प्रायोऽन्वेषणीय इति भाव ॥ ३३ ॥ मृत्यु विचिन्तये इति शकुने सामर्थ्यं जानता तस्य स्वेष्टार्थसाधने उद्योग जनयितुमुक्तम् ॥ ३५ ॥

४९

वैशंपायन उवाच ।
अनुभूय तु राज्ञस्तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्गान्धारीपुत्रसंयुतः ॥ १
प्रियकृन्मतमाज्ञाय पूर्वं दुर्योधनस्य तत् ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौबलस्तदा ॥ २
दुर्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
शकुनिरुवाच ।
दुर्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः ।
दीनश्चिन्तापरश्चैव तं विद्धि मनुजाधिप ॥
न वै परीक्षसे सम्यगसह्यं शत्रुसंभवम् ।
ज्येष्ठपुत्रस्य हृच्छोकं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोसि पुत्रक ।
श्रोतव्यश्चेन्मया सोर्थो ब्रूहि मे कुरुनन्दन ॥ ६
अयं त्वां शकुनिः प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव संभवम् ॥ ७
ऐश्वर्यं हि महत्पुत्र त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवाप्रियम् ॥ ८
आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम् ।
आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥९
शयनानि महार्हाणि योषितश्च मनोरमाः ।
गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथासुखम् ॥१०
देवानामिव ते सर्वं वाचि बद्धं न संशयः ।
स दीन इव दुर्धर्ष कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ११
दुर्योधन उवाच ।
अश्नाम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।
अमर्षं धारये चोग्रं निनीषुः कालपर्ययम् ॥ १२
अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परं स्थितः ।
क्लेशान्मुमुक्षुः परजान्स वै पुरुष उच्यते ॥ १३
संतोषो वै श्रियं हन्ति त्वभिमानं च भारत ।
अनुक्रोशभये चोभे यैर्वृतो नाश्नुते महत् ॥ १४
न मां प्रीणाति मद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ।
अतिज्वलन्तीं कौन्तेये विवर्णकरणीं मम ॥ १५
सपत्नानृध्यतोत्मानं हीयमानं निशाम्य च ।
अदृश्यामपि कौन्तेयश्रियं पश्यन्निवोद्यताम् ॥ १६
तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ १७
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ।
दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रान्नमुत्तमम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ १८
कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ।
काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै परार्ध्यानपि कम्बलान् ।
गजयोषिद्गवाश्वस्य शतशोथ सहस्रशः ॥ १९
त्रिंशतं चोष्ट्रवामीनां शतानि विचरन्त्युत ।
राजन्या बलिमादाय समेता हि नृपक्षये ॥ २०
पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते ।
आहरन्क्रतुमुख्येऽस्मिन्कुन्तीपुत्राय भूरिशः ॥ २१
न क्वचिद्धि मया तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
यादृग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ २२
अपर्यन्तं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ।
शर्म नैवाभिगच्छामि चिन्तयानो विशांपते ॥२३
ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसङ्घशः ।
त्रिखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥२४

४९

अनुभूयेति ॥ १ ॥ विवर्णः पूर्ववर्णात् हानवर्णः हरिणः पाण्डुः दीनः क्षीणदर्पः ॥ ४ ॥ कुतोमूलं किंमूलं कुत इति प्रथमार्थे तसिः ॥ ६ ॥ पिशितौदनं मांसमयमन्नं । आजानेया जात्यश्वाः ॥ ९ ॥ विहाराः क्रीडास्थानानि ॥ १० ॥ वाचि बद्धं वाग्व्यापारमात्रसाध्यम् ॥ ११ ॥ प्रकृतीः प्रजाः क्लेशात् मुमुक्षुर्मोचयितुमिच्छन्नेव पुरुष इत्युच्यते ॥ १३ ॥ त्वत्प्रकृतयो निष्क्लेशा एव सन्तीत्यत आह यत संतोष ऐश्वर्ये अलं बुद्धिः श्रियं विद्यमानामपि हन्तीति संतुष्टस्य प्रजाः क्लेशं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । अभिमानं गर्वं । अनुक्रोशो दया भयं स्वोच्छेददृष्टिः महत् पदमिति शेषः ॥ १४ ॥ ऋध्यतः वर्धमानान् । आत्मानमिति छेदः पूर्वरूपमार्षं । निशाम्य विज्ञाय अदृश्यामपि व्यवहितत्वात् । कौन्तेयश्रियं मनसा उद्यतां पश्यन्निव विवर्णोस्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥ कदलीमृगा हरिणविशेषास्तेषां मोकानि अजिनानि तान्येव कृष्णश्यामारुणानि चित्रवर्णानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ वाटाः क्षेत्रादिवृत्तयः तासां धाना अभिनवोद्भेदो येषां ते इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः सस्यादिसंपन्नक्षेत्रादिवृत्तिमन्त इत्यर्थः । वाटो वृत्तौ च मार्गे च' इति । 'धाना भ्रष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेभिनवोद्भिदि' इति विश्वः । त्रिखर्वं खर्वत्रयसंख्यम् ॥ २४ ॥

कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
एतद्धन समादाय प्रवेश लेभिरे न च ॥ २५
पथैव मधुशक्राय धारयन्त्यमरास्त्रिय ।
तदस्मै कास्यमाहार्षीद्वारुण कलशोदधि ॥ २६
शङ्खप्रवरमादाय वासुदेवोभिषिक्तवान् ।
शैक्य रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम् ॥ २७
दृष्ट्वा च मम तत्सर्व ज्वररूपमिवाभवत् ।
गृहीत्वा तत्तु गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ ॥ २८
तथैव पश्चिम यान्ति गृहीता भरतर्षभ ।
उत्तर तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिण ॥ २९
तत्र गत्वार्जुनो दण्डमाजहारामित धनम् ।
इद चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे निगदत शृणु ॥ ३०
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणा परिविष्यताम् ।
स्थापिता तत्र सज्ञाभूच्छङ्खो ध्मायति नित्यश ३१
मुहुर्मुहु प्रणदतस्तस्य शङ्खस्य भारत ।
अनिश शब्दमश्रौष ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ ३२
पार्थिवैर्बहुभि कीर्णमुपस्थान दिदृक्षुभि ।
अशोभत महाराज नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ॥ ३३
सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै जनेश्वर ।
यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमत ॥ ३४
वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेषका ।
न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री राजन्युधिष्ठिरे ॥ ३५
ता दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रिय परमिकामहम् ।
शान्ति न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा ॥ ३६

शकुनिरुवाच ।

यामेतामतुला लक्ष्मी दृष्टवानसि पाण्डवे ।
तस्या प्राप्तावुपाय मे शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३७
अहमक्षेष्वभिज्ञात पृथिव्यामपि भारत ।
हृदयज्ञ पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने ॥ ३८
द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
आहूतश्चैष्यति व्यक्त द्यूतादपि रणादपि ॥ ३९
नियत त विजेष्यामि कृत्वा तु कपट विभो ।
आनयामि समृद्धि ता दिव्या चोपाह्वयस्व तम् ४०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त शकुनिना राजा दुर्योधनस्तत ।
धृतराष्ट्रमिद वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४१
अयमुत्सहते राजञ्छ्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञ स्थितो यस्यास्मि शासने
तेन सगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ४३
स हि धर्म पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी पर हितम् ।
उभयो पक्षयोर्युक्त वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम् ॥ ४४

कमण्डलूनिति। 'इन्द्रिय वा एतदस्मिन्लोके यद्दधि' इति खण्डे बह्वृचब्राह्मणे दधिमधुघृत आपश्चेत्यभिषेकद्रव्याणि विहितानि। तत्रेतरेषामग्रे दर्शनात इह कमण्डलून् घतपूर्णानिति द्रष्टव्यम् ॥ २५॥ यथैवेति अमर सोम तस्य स्त्रिय ओषधय । तद्दिव्य मधु अस्मै कास्य कास्यपात्रस्थ कृत्वा आहार्षीत् । अर्थात्सोम एव तथा वारुण वरुणप्रेषित दधि प्रसिद्ध । कलश इव कलशो जलपूर्णत्वात्समुद्र आहार्षीत् । दधिरिति पुस्त्व आर्ष लेखकप्रमादो वा । अन्ये तु कलशो दधि समुद्र मधु अमृत जलमित्यन्ये अमरस्त्रियो नद्य वारुण वरुणसबन्धाति व्याचक्षते ॥ २६ ॥ शैक्य वस्त्रामय पात्राधारभूत शिक्य 'कावडी' इति प्रसिद्ध । तत्र स्थित पात्र शैक्य । एतेन सामुद्रा आप उक्ता अन्या अपि पुण्या आपोऽभिषेकार्थमुक्ता प्रदेशान्तरे । 'वापीकूपतटाकेभ्यो हृदेभ्य सरसस्तथा । चतुर्भ्यश्च समुद्रेभ्य पल्वलादभिसधित ॥ प्रयागादेवयजनाज्जलान्यादाय सर्वत । गङ्गा सरस्वती चैव नर्मदा च दृषद्वतीइती॥एभ्यो जल समादाय तत्राभिषिषिचुर्द्विजा ' इति ॥ २७ ॥ पतत्रिण खेचरजाताया तैरेवोत्तरसमुद्रजलमानीतामित्यर्थ । अन्यथा चतुर्भ्यश्च समुद्रेभ्य इत्यनुपपन्न स्यात् ॥ २९ ॥ परिविष्यता परिवेष्यमाणाना सज्ञा सकेत ॥ ३१ ॥ उपतिष्ठन्त्यस्मिन्नित्युपस्थान सभाम् ॥ ३३ ॥ उपादाय स्थिता इति शेष ॥ ३४ ॥ अक्षेषु पाशेषु अभिज्ञात कुशल । हृदयज्ञ पातायिष्यमाणानामक्षाणा जयपराजयावहत्वाभिज्ञ पणज्ञ तदनुसारेण द्रव्यप्रयोगवित् । विशेषज्ञ दिक्कालाद्यानुकूल्याभिज्ञ ॥ ३८ ॥ द्यूतात् द्यूतहेतो रणात रणहेतो ॥ ३९ ॥ कपट अक्षाधिष्ठात्र्या देवताया वशीकरण । यद्वा सर्वतश्चतुष्कोणतया द्वादशधारेष्वक्षेषु षट तलानि भवन्ति । येषु त्रिषु त्रिषु देवयित्रोर्नामनी लिख्येते। तत्र कपट अन्त सुषिरमक्ष कृत्वा परनामाङ्कित प्रदेश गर्भ गुरुद्रव्यसाश्लिष्ट कृत्वा पातितस्याक्षस्य स्वनामैवोपरिभवति तदा स्वस्य जय परस्य नामाधस्थ तस्य पराजय इति ॥ ४० ॥ अपदान्तर अनुपदमेव ॥ ४२ ॥

दुर्योधन उवाच ।

निवर्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति ।
निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहमसशयम् ॥ ४५
स त्व मयि मृते राजन्विदुरेण सुखी भव ।
भोक्ष्यसे पृथिवी कृत्स्ना किं मया त्व करिष्यसि ४६

वैशपायन उवाच ।

आर्तवाक्य तु तत्तस्य प्रणयोक्त निशम्य स ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीत्प्रेष्यान्दुर्योधनमते स्थित ॥ ४७
स्थूणासहस्रैर्बृहती शतद्वारा सभा मम ।
मनोरमा दर्शनीयामाशु कुर्वन्तु शिल्पिन ॥ ४८
तत सस्तीर्य रत्नैस्ता तक्ष्ण आनाय्य सर्वश ।
सुकृता सुप्रवेशा च निवेदयत मे शनै ॥ ४९
दुर्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिप ।
धृतराष्ट्रो महाराज प्राहिणोद्विदुराय वै ॥ ५०
अपृष्ट्वा विदुर ह्यस्य नासीत्कश्चिद्विनिश्चय ।
द्यूते दोषाश्च जानन्स पुत्रस्नेहादकृष्यत ॥ ५१
तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान्कलिद्वारमुपस्थितम् ।
विनाशमुखमुत्पन्न धृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ ५२
सोभिगम्य महात्मान भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाविद वचनमब्रवीत् ॥ ५३

विदुर उवाच ।

नाभिनन्दामि ते राजन्व्यवसायमिम प्रभो ।
पुत्रैर्भेदो यथा न स्याद्द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ५४

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्त पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति ।
यदि देवा प्रसाद न करिष्यन्ति न सशय ॥ ५५
अशुभ वा शुभ वापि हित वा यदि वाऽहितम् ।
प्रवर्तता सुहृद्द्यूत दिष्टमेतन्न सशय ॥ ५६
मयि सनिहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च भारत ।
अनयो दैवविहितो न कथचिद्भविष्यति ॥ ५७
गच्छ त्व रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे ।
खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ ५८
न वाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ।
दैवमेव पर मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ५९
इत्युक्तो विदुरो धीमान्नेदमस्तीति चिन्तयन् ।
आपगेय महाप्राज्ञमभ्यगच्छत्सुदु खित ॥ ६०

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतप० दुर्योधनसतापे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ४९

५०

जनमेजय उवाच ।

कथ समभवद्द्यूत भ्रातॄणा तन्महात्ययम् ।
यत्र तद्व्यसन प्राप्त पाण्डवैर्मे पितामहै ॥ १

के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम ।
के चैनमन्वमोदन्त के चैन प्रत्यषेधयन् ॥ २

विस्तरेणैतदिच्छामि कथ्यमान त्वया द्विज ।
मूल ह्येतद्विनाशस्य पृथिव्या द्विजसत्तम ॥ ३

सौतिरुवाच ।

एवमुक्तस्ततो राज्ञा व्यासशिष्य प्रतापवान् ।
आचचक्षेथ यद्वृत्त तत्सर्व वेदतत्त्ववित् ॥ ४

वैशपायन उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेमा कथा भारतसत्तम ।
भूय एव महाराज यदि ते श्रवणे मति ॥ ५

विदुरस्य मति ज्ञात्वा धृतराष्ट्रोम्बिकासुत ।
दुर्योधनमिद वाक्यमुवाच विजने पुन ॥ ६

अल द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशसति ।
न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहित नो वदिष्यति ॥ ७

राज्य च कृत्स्न पार्थेभ्यो यज्ञार्थ वै निवेदितम् ।
हित हि परम मन्ये विदुरो यत्प्रभाषते ।
क्रियता पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हित तव ॥ ८

त्वासौ वा त्वा अमा निवर्तयिष्यति । वासावित्यादेर्वि वर्गता चेव सशोकता चेत्यन्तस्य दुर्योधनविलापस्य तात्पर्य पुण्यवता[illegible]श्वरप्रसादलभ्या ऋद्धिं दृष्ट्वा पापिना परितापो भवतीति ॥४५॥ रत्ने सस्तार्य रत्नखचिता कृत्वा । तक्ष्ण वर्धकिन । सर्वश सर्वदेशायान् ॥४९॥ व्यवसाय विनिश्चयम ॥ ५४ ॥ दिष्ट दैवम ॥ ५६ ॥ आपगेय भीष्मम् ॥६०॥

इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ४९ ॥

५०

कथमिति । व्यसन आपत् ॥१॥ सभास्तारा सभासद ॥ २ ॥

द्वार्विर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते ।
यत्प्राह शास्त्रं भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।
तद्वेद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ॥ ९
स्थितस्तु वचने तस्य सदाहमपि पुत्रक ।
विदुरो वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ॥ १०
उद्धवो वा महाबुद्धिर्वृष्णीनामर्चितो नृप ।
तदलं पुत्र द्यूतेन द्यूते भेदो हि दृश्यते ॥ ११
भेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्र परिवर्जय ।
पित्रा मात्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् १२
प्राप्तस्त्वमसि तन्नाम पितृपैतामहं पदम् ।
अधीतवान्कृती शास्त्रे लालितः सततं गृहे ॥ १३
भ्रातृज्येष्ठ स्थितो राज्ये विन्दसे किं न शोभनम्
पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ॥ १४
तत्प्राप्तोसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक ।
स्फीतं राष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् ॥ १५
नित्यमाज्ञापयन्भासि दिवि देवेश्वरो यथा ।
तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
समुत्थितं दुःखकरं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १६

दुर्योधन उवाच ।

अश्नाम्याच्छादयामीति प्रपश्यन्पापपूरुषः ।
नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोधमः स्मृतः ॥ १७
न मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणी विभो
ज्वलितामेव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥१८
सर्वां च पृथिवीं चैव युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
स्थिरोस्मि योहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते १९
आवर्जिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौकुराः ।
कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २०
हिमवत्सागरानूपाः सर्वे रत्नाकरास्तथा ।
अन्त्याः सर्वे पर्युदस्ता युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २१
ज्येष्ठोयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशांपते ।
युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ २२
उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानामर्घहारिणाम् ।
नादृश्यत परः पारो नापरस्तत्र भारत ॥ २३
न मे हस्तः समभवद्वसु तत्प्रतिगृह्णतः ।
अतिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूराहृतं वसु ॥ २४
कृतां बिन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ २५
वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत्स वृकोदरः ।
शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २६
तत्र स्म यदि शक्तः स्यां पातयेहं वृकोदरम् ।
यदि कुर्यां समारम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ॥ २७
शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यान्नात्र संशयः ।
सपत्नेनावहासो मे स मां दहति भारत ॥ २८
पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजशालिनीम् ।
मत्वा शिलासमां तोये पतितोस्मि नराधिप २९
तत्र मां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सुस्वरम् ।
द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ३०
क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किंकरा राजनोदिताः ।
ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखं परं मम ॥ ३१
प्रलम्भं च शृणुष्वान्यद्वदतो मे नराधिप ।
अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ३२
तत्र मां यमजौ दूरादालोक्याभिहतं तदा ।
बाहुभिः परिगृह्णीतां शोचन्तौ सहितावुभौ ३३
उवाच सहदेवस्तु तत्र मां विस्मयन्निव ।
इदं द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुनः पुनः ॥ ३४
भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च ।
संबोध्य प्रहसित्वा च इतो द्वारं नराधिप ॥ ३५
नामधेयानि रत्नानां पुरस्तान्न श्रुतानि मे ।
यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ॥ ३६

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भेदो वैरम् ॥ ११ ॥ समूर्च्छितमिति पाठे विवृद्धम् ॥ १६ ॥ अमर्षं असहिष्णुताम् ॥१७॥ साधारणीं विशेषरहिता ॥ १८ ॥ स्थिरः स्थावरः पाषाणतुल्योस्मि यतो न विदीर्णो भवामि ॥१९॥ आवर्जिता दासवद्वशगाः ॥२०॥ पर्युदस्ता दूरक्षिप्ताः ॥ २१ ॥ ज्येष्ठो वयोऽधिकः श्रेष्ठः प्रशस्यतमः युक्तो नियुक्तः ॥ २२ ॥ अर्घहारिणां बहुमूल्यवतां रत्नानां अश्वगजादितत्तज्जात्युत्कृष्टवस्तूनां पुरः स्थितानां प्रान्तापरान्तौ देशतः इयत्तावधारणं चक्षुषा न कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ समभवत्समर्थो नाभवत् । अतिष्ठन्त प्रतीक्षां कृतवन्तः । वसुन आहर्तारः वसु दातुम् ॥२४॥ स्फाटिकाः छदाः इव छदा उपकण्ठस्थसोपानादयो यस्यास्ताः । बिन्दुसरसः सकाशात् आहृतैः रत्नैः ॥ २५ ॥ प्रलम्भं वञ्चनाम् ॥ ३२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

दुर्योधन उवाच ।
यन्मया पाण्डवेयाना दृष्ट तच्छृणु भारत ।
आहृत भूमिपालैर्हि वसु मुख्य ततस्तत ॥ १
नाविद मूढमात्मान दृष्ट्वाह तदरेर्धनम् ।
फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व भारत ॥ २
और्णान्बैलान्वार्षदशाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
प्रावाराजिनमुख्याश्च काम्बोज प्रददौ बहून् ॥ ३
अश्वास्तित्तिरिकल्माषांस्त्रिशत शुकनासिकान् ।
उष्ट्रवामीस्त्रिशत च पुष्टा पीलुशमीङ्गुदै ॥ ४
गोवासना ब्राह्मणाश्च दासनीयाश्च सर्वश ।
प्रीत्यर्थ ते महाराज धर्मराज्ञो महात्मन ॥ ५
त्रिखर्व बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिता ।
ब्राह्मणा वाटधानाश्च गामन्त शतसघश ॥ ६
कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ॥ ७
एव बलिं समादाय प्रवेश लेभिरे न च ।
शत दासीसहस्राणा कार्पासिकनिवासिनाम् ८
श्यामास्तन्व्यो दीर्घकेश्यो हेमाभरणभूषिता ।
शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि राङ्कवाण्यजिनानि च ॥९
बलिं च कृत्स्नमादाय भरुकच्छनिवासिन ।
उपनिन्युर्महाराज हयान्गान्धारदेशजान् ॥ १०
इन्द्रकृष्टैर्वर्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमुखै ।
समुद्रनिष्कुटे जाता पारेसिन्धु च मानवा ११
ते वै रामा पारदाश्च आभीरा कितवै सह॥
विविध बलिमादाय रत्नानि विविधानि च १२
अजाविक गोहिरण्य खरोष्ट्र फलज मधु ।
कम्बलान्विविधांश्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिता १३
प्राग्ज्योतिषाधिप शूरो म्लेच्छानामधिपो बली।
यवनै सहितो राजा भगदत्तो महारथ ॥ १४
आजानेयान्हयाञ्शीघ्रानादायानिलरहस ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठति वारित ॥१५
अश्मसारमय भाण्ड शुद्धदन्तत्सरूनसीन् ।
प्राग्ज्योतिषाधिपो दत्वा भगदत्तोऽव्रजत्तदा १६
द्व्यक्षांस्त्र्यक्षाँल्ललाटाक्षान्नानादिग्भ्य समागतान्
औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान्पुरुषादकान् १७
एकपादांश्च तत्राहमपश्य द्वारि वारितान् ।
राजानो बलिमादाय नानावर्णाननेकश ॥ १८
कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभान्दूरपातिन ।
आजह्रुर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ॥ १९
प्रमाणरागसपन्नान्वक्षुतीरसमुद्भवान् ।
बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्य रजत बहु ॥ २०
दत्वा प्रवेश प्राप्तास्ते युधिष्ठिरनिवेशने ।
इन्द्रगोपकवर्णाभाञ्शुकवर्णान्मनोजवान् ॥ २१ ॥
तथैवेन्द्रायुधनिभान्सध्याभ्रसदृशानपि ।
अनेकवर्णानारण्यान्गृहीत्वाश्वान्महाजवान् ॥२२॥
जातरूपमनर्घ्य च ददुस्तस्यैकपादका ।
चीनाञ्छकास्तथा ओड्रान्बर्बरान्वनवासिन २३

५१

यन्मयेति ॥ १ ॥ फलत मल्यापरिच्छेदत भूमित देशभेदतो वा नाविदमिति सबन्ध । अपि तथापि मुख्यत वक्ष्यमाण धन प्रतिपद्यस्वेत्यर्थ । यद्वा फलतो जात वस्त्रादि भूमितो जात हीरादि ॥ २ ॥ और्णान्मेषरोमजान् । बैलान्बिलवासिमूषकादिरोमजान् । वार्षदशान् बिडालरोमजान् । जातरूपपरिष्कृतान्सुवर्णतन्तुभिर्वा तद्विन्दुभिर्वा च्चित्रितान् । और्णा प्रावारा अन्यान्यजिनानीति वा विभाग ॥ ३ ॥ तित्तिरिकल्माषान् तित्तिरिपक्षिवच्चित्रान् उष्ट्रा वाम्य गर्दभाश्वसकरजा उभयेपि पाल्वादिना पुष्टिं गता ॥ ४ ॥ गोवासना बलीवर्दपोषका क्षेत्रादिवृत्तिमन्तो ब्राह्मणा तथा दासनीया दास्ययोग्या शूद्रादय ब्राह्मणा एव वा तादृशा यथोक्त मूर्खान् ब्राह्मणानप्रकृत्य पुष्करप्रादुर्भावे 'यस्य नैव श्रुत नैव गृहीत विशापते । काम त धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत्' इति । अस्मिन्पक्षे त्रिखर्वं त्रीणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहा खर्वाणि न्युब्जानि धनलाभरूपफलहीनानि येषा ते त्रिखर्वा विद्याध्ययनसत्कर्मशून्यत्वात् याजनादिहीना इत्यर्थ । तैस्त्रिखर्वसज्ञै प्रदेयो बलिस्त्रिखर्वबलिस्तमित्यर्थ । वारिता इत्यनेन तेषा अत्यन्तहीनता दर्शिता॥५॥ कार्पासिको देशविशेष ॥ ८ ॥ भरुकच्छ देश काञ्चनमय सजलप्रदेशो यस्मिन्स तथा ।'भरुर्भर्तरि काञ्चने । अथ कच्छ स्यादनूपे' इति विश्व ॥ १० ॥ समुद्रसमीपस्थनिष्कुटे गृहोद्याने समुद्रनिष्कुटे । इन्द्रकृष्टै इन्द्रेणैवाकृष्टै न तु कर्षणादिक्षेत्रियकयत्नापेक्षै वनधान्यै वृष्ट्यभावे तु नदीमुखै नदीप्रभवै ॥ ११ ॥ फलज मधूकादिजातीयम् ॥ १३ ॥ अश्मसारा हीरपद्मरागादिमणय तन्मय भाण्ड भूषण । ' भाण्ड भूषणमात्रेपि ' इति विश्व । त्सरु खड्गमुष्टि ॥ १६ ॥ द्व्यक्षादय प्राच्यदेशभेदा ॥ १७ ॥ नानावर्णान् रासभान् ॥ १८ ॥ प्रमाणेन दैर्घ्यपुष्ट्यादिना रागेण रम्यवर्णेन च सपन्नान् अधिकान्॥२०॥

वार्ष्णेयान्हारहूणांश्च कृष्णान्हैमवतांस्तथा ।
नीपानूपानधिगतान्विविधान्द्वारवारितान् २४॥
बल्यर्थं ददतस्तस्य नानारूपाननेकशः ।
कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभाञ्छतपातिनः ।
अहार्षुर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ॥२५॥
प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाल्हीचीनसमुद्भवम् ॥
और्णं च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा ॥ २६ ॥
कुटीकृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः ।
श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम् २७
निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्वधान् ।
अपरान्तसमुद्भूतांस्तथैव परशूंस्तीक्ष्णान् ॥ २८ ॥
रसान्गन्धांश्च विविधान्रत्नानि च सहस्रशः ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः २९
शकास्तुषाराः कङ्काश्च रोमशाः शृङ्गिणो नराः ।
महागजान्दूरगमान्गणितानर्बुदान्हयान् ॥ ३० ॥
शतशश्चैव बहुशः सुवर्णं पद्मसंमितम् ।
बलिमादाय विविधं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ३१
आसनानि महार्हाणि यानानि शयनानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि गजदन्तमयानि च ॥ ३२ ॥
कवचानि विचित्राणि शस्त्राणि विविधानि च ।
रथांश्च विविधाकाराञ्जातरूपपरिष्कृतान् ॥ ३३॥
हयैर्विनीतैः संपन्नान्वैयाघ्रपरिवारितान् ।
विचित्रांश्च परिस्तोमान्रत्नानि विविधानि च ३४
नाराचानर्धनाराचाञ्छस्त्राणि विविधानि च ।
एतद्दत्त्वा महद्द्रव्यं पूर्वदेशाधिपा नृपाः ॥
प्रविष्टा यज्ञसदनं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

दुर्योधन उवाच ।
दायं तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसंचयम् ॥ १ ॥
मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ।
ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ॥ २ ॥
खसा एकासनाह्यर्हाः प्रदरा दीर्घवेणवः ॥
पारदाश्च कुलिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ३ ॥
तद्वै पिपीलिकं नाम उद्धृतं यत्पिपीलकैः ।
जातरूपं द्रोणमेयमहार्षुः पुञ्जशो नृपाः ॥ ४ ॥
कृष्णाँल्ललामांश्चमराञ्छुक्लांश्चान्याञ्छशिप्रभान् ।
हिमवत्पुष्पजं चैव स्वादु क्षौद्रं तथा बहु ॥ ५ ॥
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्यपोढं माल्यमम्बुभिः ।
उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ॥ ६ ॥
पार्वतीया बलिं चान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ७ ॥
ये परार्धे हिमवतः सूर्योदयगिरौ नृपाः ॥
कारूषे च समुद्रान्ते लौहित्यमभितश्च ये ॥ ८ ॥
फलमूलाशना ये च किराताश्चर्मवाससः ।
क्रूरशस्त्राः क्रूरकृतस्तांश्च पश्याम्यहं प्रभो ॥ ९ ॥
चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान्कालीयकस्य च ।
चर्मरत्नसुवर्णानां गन्धानां चैव राशयः ॥ १० ॥
कैरातकीनामयुतं दासीनां च विशांपते ।
आहृत्य रमणीयार्थान्दूरजान्मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥
निचितं पर्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्चसम् ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः १२
कैराता दरदा दर्वाः शूरा वै यमकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदा बाल्हिकैः सह १३

कुटीकृतं चित्रगुच्छाकारं कृतं । 'स्यात्कुटी कुम्भदास्यां च मुरायां चित्रगुच्छके' इति विश्वः ॥ २७ ॥ अपरान्तात्पश्चिमदेशात् समुद्भूतान् ॥ २८ ॥ रसान् रसवन्ति तर्बुजादीनि गन्धान् गन्धवन्ति मृगमदादीनि ॥२९॥ वैयाघ्रपरिवारितान् व्याघ्रचर्मणा परिवृतान् । परिस्तोमान् गजकम्बलान् । 'परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः ॥ ३४ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

दायं करार्थं देयं धनं 'दायो दाने यौतकादिधने' इति विश्वः ॥ १ ॥ कृष्णानित्यादयो मणिभेदाः 'पाठान्तरे' हिमजं हिमालयजम् ॥ ५ ॥ लौहित्यं पर्वतम् ॥८॥ कालीयकस्य कृष्णागुरोः ॥ १० ॥ निचितं राशीकृतं पर्वतेभ्योपि भूरि वर्चसं तेजस्वि अर्शआद्यच् ॥ १२ ॥

काश्मरिश्च कुमाराश्च घोरका हसकायना ।
शिवित्रिगर्तयौधेया राजन्या मद्रकेकया १४ ॥
अम्बष्ठा कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपा पल्हवै सह ।
वशातलाश्च मौलेया सह क्षुद्रकमालवै ॥ १५॥
पौण्ड्रिका कुकुराश्चैव शकाश्चैव विशापते ।
अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च शाणवत्या गयास्तथा ॥१६
सुजातय श्रेणिमन्त श्रेयास शस्त्रधारिण ।
अहार्षु क्षत्रिया वित्त शतशोऽजातशत्रवे ॥१७॥
वङ्गा कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ता सुपुण्ड्रका ।
दौवालिका सागरका पत्रोर्णा शैशवास्तथा१८
कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत ।
तत्रस्था द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात् ।
कृतकाला सुवलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ ॥ १९ ॥
ईषादन्तान्हेमकक्षान्पद्मवर्णान्कुथावृतान् ।
शैलाभान्नित्यमत्ताश्चाप्यभित काम्यक सर २०
दत्वैकैको दशशतान्कुञ्जरान्कवचावृतान् ।
क्षमावन्त कुलीनाश्च द्वारेण प्राविशस्तथा ॥ २१
एते चान्ये च बहवो गणा दिग्भ्य समागता ।
अन्यैश्चोपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभि ॥२२।
राजा चित्ररथो नाम गन्धर्वो वासवानुग ।
शतानि चत्वार्यददद्धयाना वातरंहसाम् ॥ २३ ॥
तुम्बुरुस्तु प्रमुदितो गन्धर्वो वाजिना शतम् ।
आम्रपत्रसवर्णानामददद्धेममालिनाम् ॥ २४ ॥
कृती राजा च कौरव्य शूकराणा विशापते ।
अददद्गजरत्नाना शतानि सुबहून्यथ ॥ २५ ॥
विराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम् ।
कुञ्जराणा सहस्रे द्वे मत्ताना समुपाहृते ॥ २६
पांशुराष्ट्राद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान् ।
अश्वाना च सहस्रे द्वे राजन्काञ्चनमालिनाम् ॥२७
जवसत्त्वोपपन्नाना वयस्थाना नराधिप ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत् ॥२८
यज्ञसेनेन दासीना सहस्राणि चतुर्दश ।
दासानामयुत चैव सदाराणा विशापते ।
गजयुक्ता महाराज रथा षड्विंशतिस्तथा ॥ २९
राज्य च कृत्स्न पार्थेभ्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम् ।
वासुदेवोपि वार्ष्णेयो मान कुर्वन्किरीटिन ॥ ३०

अददद्गजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्दश
आत्मा हि कृष्ण पार्थस्य कृष्णस्यात्मा धनजय ॥
यद्ब्रूयादर्जुन कृष्ण सर्व कुर्यादसशयम् ।
कृष्णो धनजयस्यार्थे स्वर्गलोकमपि त्यजेत् ॥ ३२
तथैव पार्थ कृष्णार्थे प्राणानपि परित्यजेत् ।
सुरभींश्चन्दनरसान्हेमकुम्भसमास्थितान् ॥ ३३
मलयाद्दर्दुराच्चैव चन्दनागुरुसचयान् ।
मणिरत्नानि भास्वन्ति काञ्चन सूक्ष्मवस्त्रकम् ॥ ३४
चोलपाण्ड्यावपि द्वार न लेभाते ह्युपस्थितौ ।
समुद्रसार वैदूर्यं मुक्तासघास्तथैव च ॥ ३५
शतशश्च कुथास्तत्र सिंहला समुपाहरन् ।
सवृता मणिचीरैस्तु श्यामास्ताम्रान्तलोचना ॥३६
ता गृहीत्वा नरास्तत्र द्वारि तिष्ठन्ति वारिता ।
प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिता ॥ ३७
उपाजह्रुर्विशश्चैव शूद्रा शुश्रूषवस्तथा ।
प्रीत्या च बहुमानाच्चाप्युपागच्छन्युधिष्ठिरम् ३८
सर्वे म्लेच्छा सर्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा ।
नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरेव च ॥ ३९
पर्यस्त इव लोकोय युधिष्ठिरनिवेशने ।
उच्चावचानुपग्राहान्राजभि प्रापितान्बहून् ॥ ४०
शत्रूणा पश्यतो दु खान्मुमूर्षा मे व्यजायत ।
भृत्यास्तु ये पाण्डवाना तास्ते वक्ष्यामि पार्थिव ४१
येषामाम च पक्व च सविधत्ते युधिष्ठिर ।
अयुत त्रीणि पद्मानि गजारोहा ससादिन ॥४२
रथानामर्बुद चापि पादाता बहवस्तथा ।
प्रमीयमाणमाम च पच्यमान तथैव च ॥ ४३
विसृज्यमान चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च ।
नाभुक्तवन्त नापीत नालकृतमसत्कृतम् ॥ ४४
अपश्य सर्ववर्णाना युधिष्ठिरनिवेशने ।
अष्टाशीति सहस्राणि स्नातका गृहमेधिन ॥ ४५
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिर ।
सुप्रीता परितुष्टाश्च ते त्वाशसन्त्यरिक्षयम् ॥ ४६
दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४७
अभुक्त भुक्तवद्वापि सर्वमाकुब्जवामनम् ।
अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशापते ॥ ४८

कृतकाला कृतप्रस्तावा कृतद्वारा इति पाठे द्वार प्रतीहारेण सल्यम् ॥१९॥ ईषादन्तान् लाङ्गलदण्डतुल्यदन्तान् हेकमक्षा सुवर्णवस्त्रा ॥२०॥ शूकरा देशभेदास्तेषाम् ॥२५॥ यज्ञसेनेन दत्तानीति शेष ॥ २९ ॥ समुद्रसार मुक्ताफलादि ॥ ३५ ॥ कुथान् करिकम्बलान् ॥ ३६ ॥ पर्यस्त इव भूदेशोपि स्वर्गीभूत इव उपग्राहानुपहारान् ॥ ४० ॥ प्रमीयमाण खार्यादिना मानेन गण्यमान आम अपक्वम् ॥ ४३ ॥

द्वौ करौ न प्रयच्छेता कुन्तीपुत्राय भारत। [सावान्धिकेन पाञ्चाला सख्येनान्धकवृष्णय ४९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसतापे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५२ ॥

५३

दुर्योधन उवाच ।
आर्यास्तु ये वै राजान सत्यसधा महाव्रता ।
पर्याप्तविद्या वक्तारो वेदान्तावभृथप्लुता ॥ १
धृतिमन्तो ह्रीनिषेवा धर्मात्मानो यशस्विन ।
मूर्धाभिषिक्तास्ते चैन राजान पर्युपासते ॥ २
दक्षिणार्थं समानीता राजभि कास्यदोहना ।
आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यस्तत्र तत्रगा ॥ ३
आजह्रुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत ।
अभिषेकार्थमव्यग्रा भाण्डमुच्चावच नृपा ॥ ४
बाल्हीको रथमाहार्षीज्जाम्बूनदविभूषितम् ।
सुदक्षिणस्तु युयुजे श्वेतै काम्बोजजैर्हयै ॥ ५
सुनीथ प्रीतिमाश्चैव ह्यनुकर्ष महाबल ।
ध्वज चेदिपतिश्चैवमहार्षीत्स्वयमुद्यतम् ॥ ६
दाक्षिणात्य सनहन स्रगुष्णीषे च मागध ।
वसुदानो महेष्वासो गजेन्द्र षष्टिहायनम् ॥ ७
मत्स्यस्त्वक्षान्हेमनद्धानेकलव्य उपानहौ ।
आवन्त्यस्त्वभिषेकार्थमापो बहुविधास्तथा ॥ ८
चेकितान उपासग धनु काश्य उपाहरत् ।
असिं च सुत्सरु शल्य शैक्य काञ्चनभूषणम् ॥९
अभ्यषिञ्चत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपा ।
नारद च पुरस्कृत्य देवल चासित मुनिम् ॥ १०
प्रीतिमन्त उपातिष्ठन्नभिषेक महर्षय ।
जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगा ॥ ११
अभिजग्मुर्महात्मानो मन्त्रवद्भूरिदक्षिणम् ।
महेन्द्रमिव देवेन्द्र दिवि सप्तर्षयो यथा ॥ १२
अधारयच्छत्रमस्य सात्यकि सत्यविक्रम ।
धनजयश्च व्यजन भीमसेनश्च पाण्डव ॥ १३
चामरे चापि शुद्धे द्वे यमौ जगृहतुस्तथा ।
उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे प्रजापति ॥ १४
तमस्मै शङ्खमाहार्षीद्वारुण कलशोदधि ।
शैक्य निष्कसहस्रेण सुकृत विश्वकर्मणा ॥ १५
तेनाभिषिक्त कृष्णेन तत्र मे कश्मलोभवत् ।
गच्छन्ति पूर्वादपर समुद्र चापि दक्षिणम् ॥ १६
उत्तर तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभि ।
तत्र स्म दध्मु शतश शङ्खान्मङ्गलकारकान् १७
प्राणदन्त समाध्मातास्ततो रोमाणि मेऽहृषन् ।
प्रापतन्भूमिपालाश्च ये तु हीना स्वतेजसा ॥ १८
धृष्टद्युम्न पाण्डवाश्च सात्यकि केशवोऽष्टम ।
सत्त्वस्था वीर्यसपन्ना ह्यन्योन्यप्रियदर्शना ॥ १९
विसज्ञान्भूमिपान्दृष्ट्वा मा च ते प्राहसस्तदा ।
तत प्रहृष्टो बीभत्सु प्रादाद्धेमविषाणिनाम् ॥२०
शतान्यनडुहा पञ्च द्विजमुख्येषु भारत ।
न रन्तिदेवो नाभागो यौवनाश्वो मनुर्न च ॥ २१
न च राजा पृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भगीरथ ।
ययातिर्नहुषो वापि यथा राजा युधिष्ठिर ॥ २२
यथातिमात्र कौन्तेय श्रिया परमया युत ।
राजसूयमवाप्यैव हरिश्चन्द्र इव प्रभु ॥ २३
एतान्दृष्ट्वा श्रिय पार्थे हरिश्चन्द्रे यथा विभो ।
कथ तु जीवित श्रेयो मम पश्यसि भारत ॥ २४
अन्धेनेव युग नद्ध विपर्यस्त नराधिप ।
कनीयासो विवर्धन्ते ज्येष्ठा हीयन्त एव च ॥२५

इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५२ ॥

५३

आर्यास्त्विति ॥ १ ॥ ह्रीनिषेवा लज्जावन्त ह्रीनि षेधा इति पाठे ह्रीरेवाकार्यनिषेधिका येषां ते ॥ २ ॥ अनुकर्ष रथाध स्थितदारु ॥६॥ अक्षान् शकटान् हेमनद्धान् स्वर्णपूर्णान् 'अक्ष कर्ष तुषे चक्रे शकटव्यवहारयो 'इति विश्व ॥ ८ ॥ उपासग निषग । सुत्सरु शोभनमुष्टि असिं खड्ग शैक्य शिक्यकृत पात्रम् ॥ ९ ॥ वारुण शङ्ख कलशोदधि समुद्र निष्कसहस्रेण सुवर्णेन सुकृत आलिप्त शङ्खम् ॥ १५ ॥ कश्मलो मूर्च्छा ॥ १६ ॥ मा च विसज्ञ दृष्ट्वा ॥ २० ॥ युग द्वापराख्य अन्धेनेव विधात्रा नद्ध सबद्ध अत एव विपर्यस्त ॥ २५ ॥

एव दृष्ट्वा नाभिविन्दामि शर्म ।
समीक्षमाणोपि कुरुप्रवीर ॥
तेनाहमेव कृशता गतश्च
विवर्णता चैव सशोकता च ॥ २६

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतप० दुर्योधनसतापे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

५४

धृतराष्ट्र उवाच ।
त्व वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेय पुत्र मा पाण्डवान्द्विष
द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधन तथा ॥ १
अव्युत्पन्न समानार्थ तुल्यमित्र युधिष्ठिरम् ।
अद्विषन्त कथ द्विष्यात्त्वादृशो भरतर्षभ ॥ २
तुल्याभिजनवीर्यश्च कथ भ्रातु श्रिय नृप ।
पुत्र कामयसे मोहान्मैव भू शाम्य मा शुच ३
अथ यज्ञविभूर्ति ता काङ्क्षसे भरतर्षभ ।
ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तु महाध्वरम् ॥ ४
आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुल धनम् ।
प्रीत्या च बहुमानाच्च रत्नान्याभरणानि च ॥ ५
आनार्याचरित तात परस्वस्पृहण भृशम् ।
स्वसतुष्ट स्वधर्मस्थो य स वै सुखमेधते ॥ ६
अव्यापार परार्थेषु नित्योद्योग स्वकर्मसु ।
रक्षण समुपात्तानामेतद्वैभवलक्षणम् ॥ ७
विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नर ।
अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्य भद्राणि पश्यति ॥८
बाहूनिवैतान्मा छेत्सी पाण्डुपुत्रास्तथैव ते ।
भ्रातॄणा तद्धनार्थ वै मित्रद्रोह च मा कुरु ॥ ९
पाण्डो पुत्रान्मा द्विषस्वेह राज
स्तथैव ते भ्रातृधन समग्रम् ।
मित्रद्रोहे तात महानधर्म
पितामहा ये तव तेपि तेषाम् ॥ १०
अन्तर्वेद्या ददद्वित्त कामाननुभवन्प्रियान् ।
क्रीडन्स्त्रीभिर्निरातङ्क प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ११

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतप० दुर्योधनसतापे चतु पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।
यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवल तु बहुश्रुत ।
न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी सूपरसानिव ॥ १
जानन्वै मोहयसि मा नावि नौरिव सयता ।
स्वार्थे किं नावधान ते उताहो द्वेष्टि मा भवान् २
न सन्तीमे धार्तराष्ट्रा येषा त्वमनुशासिता ।
भविष्यमर्थमाख्यासि सर्वदा कृत्यमात्मन ॥ ३॥
परनेयोऽग्रणीर्यस्य स मार्गान्प्रति मुह्यति ।
पन्थानमनुगच्छेयु कथ तस्य पदानुगा ॥ ४ ॥

इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥

५४

त्व वै इति । ज्येष्ठाया अपत्य ज्यैष्ठिनेय । कल्याण्यादीनामिनङ् ढक्च ॥ १ ॥ अव्युत्पन्न परकपटानभिज्ञ । समानार्थ तुल्यधन । तुल्यमित्र त्वन्मित्राद्रोहिण अद्विषन्त च त्वामपीति शेष ॥ २ ॥ सप्तगायत्र्यादानि छन्दासि तन्तव इव यस्य यज्ञपटस्य तम् ॥ ४ ॥ अन्तर्वेद्या यज्ञे ॥ ११ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतु पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥

५५

यस्येति । कार्योदर्कनिर्णायकमूहापोहकौशल प्रज्ञा ॥ १ ॥ नावि नारिवेत्यस्वातन्त्र्य द्वितीयो विकल्प ॥ २ ॥ आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुल धनमित्युक्त तत्राह भविष्यमिति । कृत्य इदानीमेवानुष्ठेयमर्थं द्यूतेन शत्रुश्रीहरणरूप प्रयोजन । तत् भविष्य यज्ञकालिक वदसि ॥ ३ ॥ ननु विदुरो द्यूत न मन्यते इत्याशङ्क्याह परनेय इति । अस्माकमग्रणीस्त्व विदुरशिक्षणीयो मा भूरित्यर्थ ॥ ४ ॥

राजन्परिणतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
प्रतिपन्नान्स्वकार्येषु संमोहयसि नो भृशम् ॥ ५॥
लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ।
तस्माद्राज्ञाऽप्रमत्तेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि॥६॥
क्षत्रियस्य महाराज जये वृत्तिः समाहिता ।
स वै धर्मस्त्वधर्मो वा स्ववृत्तौ का परीक्षणा ॥७
प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ।
प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां जिघृक्षुर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥
प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते ।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥९ ॥
शत्रुश्चैव हि मित्रं च न लेख्यं न च मातृका ।
यो वै संतापयति यं स शत्रुः प्रोच्यते नृप ॥१०॥
असंतोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम् ।
समुच्छ्रये यो यतते स राजन्परमो नयः ॥ ११॥
ममत्वं हि न कर्तव्यमैश्वर्ये वा धनेऽपि वा ।
पूर्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि तं विदुः ॥१२ ॥
अद्रोहसमयं कृत्वा चिच्छेद नमुचेः शिरः ।
शक्रः साभिमता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी १३
द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥१४
नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशांपते ।
येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ १५॥
शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात्समुपेक्षते ।
व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः १६
अल्पोऽपि ह्यरिरत्यर्थं वर्धमानः पराक्रमैः ।
वल्मीको मूलज इव ग्रसते वृक्षमन्तिकात् ॥१७॥
आजमीढरिपोर्लक्ष्मीर्मा ते रोचिष्ट भारत ।
एष भारः सत्त्ववतां नयः शिरसि धिष्ठितः १८॥
जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकाङ्क्षते ।
एधते ज्ञातिषु स वै सद्यो वृद्धिर्हि विक्रमः ॥१९॥
नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ।
अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शिष्ये वा निहतो युधि
एतादृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन विशांपते ।
वर्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयं त्वस्थिरवृद्धयः ॥ २१

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि दुर्योधनसंतापे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

शकुनिरुवाच ।
यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे ।
तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयतां वर ॥ १
आहूयतां परं राजन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अगत्वा संशयमहमयुद्ध्वा च चमूमुखे ॥ २
अक्षान्क्षिपन्नक्षतः सन्विद्वानविदुषो जये ।
ग्लहान्धनूंषि मे विद्धि शरानक्षांश्च भारत ॥ ३
अक्षाणां हृदयं मे ज्यां रथं विद्धि ममास्फुरम् ४

दुर्योधन उवाच ।
अयमुत्सहते राजञ्छ्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तत्तुभ्यं ज्ञातुमर्हसि ॥ ५

आनर्थेवाह तव हितं वदामीति चेत्तत्राह राजन्निति । मोहमेव ददासि न तु हितं वदसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रशाम्य भरतर्षभेति त्वदुक्तो निवृत्तिरूपो धर्मो बुभूषूणामस्माकं नेष्ट इत्याह लोकेत्यादिना ॥ ६ ॥ ननु विप्रियकर्ता शत्रुर्न च पाण्डवास्तथा सन्तीत्याशङ्क्याह शत्रुरिति ॥१०॥ ब्राह्मणं सन्यासिनम् ॥ १४ ॥ साधारणी तुल्या वृत्तिर्जीविका एकामिषत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥ मा ते रोचिष्ट रुचिकरी मा भूत् सत्त्ववतां बुद्धिमतां नयो नीतिः धिष्ठितः स्थितः अयं नयो धीमद्भिः शिरसा वोढव्य इत्यर्थः ॥१८॥ जन्मवृद्धिमिव जन्मप्रभृति जीवदेहादेर्या वृद्धिः स्वाभाविकी तामिव एधते वर्धते सद्य अर्थानां वृद्धिर्येन स सद्यो वृद्धिः विक्रमः पराक्रमः ॥ १९ ॥ नाप्राप्येति पाण्डवैश्वर्यं अप्राप्य अनवाप्य अद्येति यावत् । संशयो वितर्को न भविष्यति नाभविष्यत् । वितर्कमेवाह अवाप्स्ये इति । पाण्डवैश्वर्यं दृष्ट्वा इदं हर्तव्यं वा मया मर्तव्यं वेत्येवं वितर्को जात इत्यर्थः ॥ २० ॥ अस्थिराऽवृद्धिः रहिता-वृद्धिः सपत्नाः येषां ॥ २१ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

यां त्वमिति ॥ १ ॥ ग्लहान् पणान् ॥ ३ ॥ आस्फुरं अक्षविन्यासपातनादिस्थानम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य महात्मनः ।
तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ६
दुर्योधन उवाच ।
व्यपनेष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः ।
पाण्डवानां हिते युक्तो न तथा मम कौरव ॥ ७
नारभेतान्यसामर्थ्यात्पुरुषः कार्यमात्मनः ।
मतिसाम्यं द्वयोर्नास्ति कार्येषु कुरुनन्दन ॥ ८
भयं परिहरन्मन्द आत्मानं परिपालयन् ।
वर्षासु क्लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ॥ ९
न व्याधयो नापि यमः प्राप्तुं श्रेयः प्रतीक्षते ।
यावदेव भवेत्कल्पस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ १०
धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्वथा पुत्र बलिभिर्विग्रहो मे न रोचते ।
वैरं विकारं सृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ॥ ११
अनर्थमर्थं मन्यसे राजपुत्र
संग्रन्थनं कलहस्यातियाति ।
तद्वै प्रवृत्तं तु यथा कथंचित्
सृजेदसीन्निशितान्सायकांश्च ॥ १२
दुर्योधन उवाच ।
द्यूते पुराणैर्व्यवहारः प्रणीत-
स्तत्रात्ययो नास्ति न संप्रहारः ।
तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य
सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व ॥ १३
स्वर्गद्वारं दीव्यतां नो विशिष्टं
तद्वर्तिनां चापि तथैव युक्तम् ।
भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव
दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ १४
धृतराष्ट्र उवाच ।
वाक्यं न मे रोचते यत्त्वयोक्तं
यत्ते प्रियं तत्क्रियतां नरेन्द्र ।
पश्चात्तप्स्यसे तदुपाक्रम्य वाक्यं
न हीदृशं भावि वचो हि धर्म्यम् ॥ १५
दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैव सर्वं
विपश्चिता बुद्धिविद्यानुगेन ।
तदेवैतदवशस्याभ्युपैति
महद्भयं क्षत्रियजीवघाति ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
दैवं मत्वा परमं दुस्तरं च ।
शशासोच्चैः पुरुषान्पुत्रवाक्ये
स्थितो राजा दैवसंमूढचेताः ॥ १७
सहस्रस्तम्भां हेमवैदूर्यचित्रां
शतद्वारां तोरणस्फाटिकाख्याम् ।
सभामग्र्यां क्रोशमात्रायतां मे
तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥ १८
श्रुत्वा तस्य त्वरिता निर्विशङ्काः
प्राज्ञा दक्षास्तां तदा चक्रुराशु ।
सर्वद्रव्याण्युपजह्रुः सभायां
सहस्रशः शिल्पिनश्चैव युक्ताः ॥ १९
कालेनाल्पेनाथ निष्ठां गतां तां
सभां रम्यां बहुरत्नां विचित्राम् ।
चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेता-
माचख्युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः ॥ २०
ततो विद्वान्विदुरं मन्त्रिमुख्य-
मुवाचेदं धृतराष्ट्रो नरेन्द्रः ।
युधिष्ठिरं राजपुत्रं च गत्वा
मद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ २१
सभेयं मे बहुरत्ना विचित्रा
शय्यासनैरुपपन्ना महार्हैः ।
सा दृश्यतां भ्रातृभिः सार्धमेत्य
सुहृद्द्यूतं वर्ततामत्र चेति ॥ २२

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतप० युधिष्ठिरानयने षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नारभेतेति । परबुद्धिर्विनाशायेति भावः ॥ ८ ॥ भयं भयशङ्काहेतुं द्यूतादिकं परिहरन् ॥ ९ ॥ कल्पः समर्थः ॥१०॥ विकारं पूर्वावस्थाच्युतिं अनायसं अलोहजम् ॥११॥ अनर्थं द्यूताख्यमनर्थहेतुं संग्रन्थनं गुम्फनम् ॥१२॥ पुराणैर्नलादिभिः व्यवहारः प्रवृत्तिः प्रणीतः अनुष्ठितः अत्ययो नाशः संप्रहारो युद्धम् ॥ १३ ॥ स्वर्गद्वारं सुखद्वारं । शत्रूणामभिभवो धनलाभश्च सुखं तच्च न केवलेन धनेन यज्ञादिद्वारा वा । अत एव विशिष्टं श्रेष्ठं । दुरोदरं द्यूतम् ॥ १४ ॥ उपाक्रम्य संस्मृत्य । भावि भवितुं ऐश्वर्यं कर्तुं शीलमस्येति भावि । न श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ १५ ॥ दृष्टं ज्ञातं । बुद्धिविद्यानुगेन । बुद्धिः ऊहापोहकौशलं । विद्या शास्त्राध्ययनं दिव्यं ज्ञानं वा ॥१६॥ परमं प्रयत्नादधिकं । दुस्तरं यत्नशतेनाप्यपरिहार्यम् ॥ १७ ॥ क्रोशमात्रं आयतां दीर्घां तद्विस्तारां क्रोशमात्रविस्तारां । युक्ताः सनद्धाः ॥ १८ ॥ निष्ठां निष्पन्नत्वं हैमैरास्तरैरिति पाठे सुवर्णतन्तुनिर्मितैः कशिपुभिः ॥ २० ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।
मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिप ।
मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजश्चकार ह ॥ १
अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषां वर ।
नाभ्यनन्दद्वचो भ्रातुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २
विदुर उवाच ।
नाभिनन्दे नृपते प्रैषमेतं
मैवं कृथाः कुलनाशाद्बिभेमि ।
पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्या-
देतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
नेह क्षत्तः कलहस्तप्स्यते मां
न चेद्दैवं प्रतिलोमं भविष्यत् ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं
सर्वं जगच्चेष्टति न स्वतन्त्रम् ॥ ४
तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात् ।
क्षिप्रमानय दुर्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरानयने सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारै-
र्महाजवैर्बलिभिः साधु दान्तैः ।
बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
मनीषिणां पाण्डवानां सकाशे ॥ १
सोऽभिपत्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम् ।
प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २
स राजगृहमासाद्य कुबेरभवनोपमम् ।
अभ्यागच्छत धर्मात्मा धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३
तं वै राजा सत्यधृतिर्महात्मा
अजातशत्रुर्विदुरं यथावत् ।
पूजापूर्वं प्रतिगृह्याजमीढ-
स्ततोऽपृच्छद्धृतराष्ट्रं सपुत्रम् ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
विज्ञायते ते मनसोऽप्रहर्षः
कच्चित्क्षत्तः कुशलेनागतोऽसि ।
कच्चित्पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा
वशानुगाश्चापि विशोऽथ कच्चित् ॥ ५
विदुर उवाच ।
राजा महात्मा कुशली सपुत्र
आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पः ।
प्रीतो राजन्पुत्रगुणैर्विनीतो
विशोक एवात्मरतिर्महात्मा ॥ ६
इदं तु त्वां कुरुराजोऽभ्युवाच
पूर्वं पृष्ट्वा कुशलं चाव्ययं च ।
इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा
भ्रातॄणां ते दृश्यतामेत्य पुत्र ॥ ७
समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां
सुहृद्द्यूतं क्रियतां रम्यतां च ।
प्रीयामहे भवतां संगमेन
समागताः कुरवश्चापि सर्वे ॥ ८

५७

प्रैषः आज्ञावचनं । द्यूतकृते द्यूतनिमित्तं ॥ ३ ॥ दिष्टस्य दैवस्य वशे धात्रा स्थापयित्रा अन्तर्यामिणा प्रयोजकेन इदं जगच्चेष्टति । तथा च श्रुतिः 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति । पूर्वकर्मापेक्ष ईश एव सत्पथे असत्पथे वा मार्गे प्रवर्तयतीति श्रुत्यर्थः । तिष्ठताति पाठे कर्म अनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

तत इति ॥ १ ॥ तत् पुरमिति संबन्धः । द्विजातिभिः त्रैवर्णिकैः ॥ २ ॥ तं प्रति धृतराष्ट्रं अपृच्छत् ॥ ४ ॥ कुशलेन अस्मत्कुशलहेतो ॥ ५ ॥ आत्मरतिः आत्मनः स्वस्योत्कर्ष एव रतिर्यस्य । न तु धर्ममन्वीक्षते इति भावः दृढात्मेति पाठे कठिनचित्तः ॥ ६ ॥ अव्ययं धनादेरविनाशम् ॥ ७ ॥ रम्यतां क्रीडा क्रियतां ॥ ८ ॥

दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ।
तान्द्रक्ष्यसे कितवान्संनिविष्टा
न्नित्यागतोह नृपते तज्जुषस्व ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

द्यूते क्षत्त कलहो विद्यते न
को वै द्यूत रोचते बुध्यमान ।
किं वा भवान्मन्यते युक्तरूप
भवद्वाक्ये सर्व एव स्थिता स्म ॥ १०

विदुर उवाच ।

जानाम्यह द्यूतमनर्थमूल
कृतश्च यत्नोस्य मया निवारणे ।
राजा च मा प्राहिणोत्त्वत्सकाश
श्रुत्वा विद्वञ्छ्रेय इहाचरस्व ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना
विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रै ।
पृच्छामि त्वा विदुर ब्रूहि नस्तान्
यैर्दीव्याम शतश संनिपत्य ॥ १२

विदुर उवाच ।

गान्धारराज शकुनिर्विशांपते
राजाऽतिदेवी कृतहस्तो मताक्ष ।
विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा
सत्यव्रत पुरुमित्रो जयश्च ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

महाभया कितवा संनिविष्टा
मायोपधा देवितारोत्र सन्ति ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेद
सर्वं जगत्तिष्ठति न स्वतन्त्रम् ॥ १४

नाह राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासना-
न्न गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।
इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव
तदस्मि कर्ता विदुरात्थ मा यथा १५

न चाकाम शकुनिना देविताह
न चेन्मा जिष्णुराह्वयिता सभायाम् ।
आहूतोह न निवर्ते कदाचि
त्तदाहित शाश्वत वै व्रत मे ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा विदुर धर्मराज
प्रायात्रिक सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् ।
प्रायाच्छ्वोभूते सगण सानुयात्र
सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादि कृत्वा ॥ १७

दैव हि प्रज्ञा मुष्णाति चक्षुस्तेज इवापतत् ।
धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नर सित ॥ १८
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्त्रा युधिष्ठिर ।
अमृष्यमाणस्तस्याथ समाह्वानमरिंदम ॥ १९

दुरोदरा द्यूतकारा कितवान् धूर्तान् कपटिन इति यावत् । इत्यागत इति हेतो जुषस्व रोचय॥९॥बुध्यमान 'अन्ये जाया परिमृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्ष । पिता माता भ्रातर एनमाहुरजानीमो नयताबद्धमेत' इति श्रुत्युक्तान् द्यूतदोषान् जानन् । अक्ष पाशो यस्य वेदने बुद्धौ । अगृधत् गर्धं कृतवान् वाजा वेगवान् अक्षैर्दीव्ये इति यस्य बुद्धिरुत्पन्ना स सद्य एव पराभूयत इत्यर्थ । तथापि 'आज्ञा गुरूणा ह्यविचारणीया' इति न्यायेन तत्त्वदुक्तमवश्यमनुतिष्ठेयमित्याह किं वेति । सर्वे वय पाण्डवा ॥ १० ॥ द्यूते कृते इहलोकहानिर्गुर्वाज्ञोल्लङ्घने परलोकहानिरत श्रेय आमुष्मिक हित गुर्वाज्ञापालन प्रशस्त । तदेवआचरेत्यर्थ ॥ ११ ॥ शतश शतेन धनेन असख्यातेनेत्यर्थ । संनिपत्य सगम्य ॥ १२ ॥ अति अतिक्रम्य मर्यादां देवितु शीलमस्य स अतिदेवी । युष्मद्देहदारादिकमपि पणीकरिष्यतीत्यर्थ । कृतहस्त यथेष्टमक्षपातने कुशल यतो मताक्ष ज्ञाताक्षतत्त्व यद्वाऽतिदेवीकृतहस्त इत्येक पद । देवी राज्ञी द्रौपदी तस्या कृतो व्यापारितो हस्तो यैस्ते तदभिलाषवन्तो दुर्योधनादयस्तानप्यतिक्रान्त अतिदेवीकृतहस्त ते द्रौपदीं हर्तुमेवेच्छन्ति अय तु द्यूतेन हरिष्यतीत्यर्थ ॥ १३ ॥ महाभया महत् भय येभ्यस्ते । मायोपधा कपटपुरस्कारशीला ॥ १४ ॥ दुरोदर द्यूत । 'दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्' इति विश्व ॥ १५ ॥ न निवर्ते निवृत्त मां परे कृपणोयमिति वक्ष्यन्तीति भाव ॥ १६ ॥ प्रायात्रिक प्रकृष्टा धनदारादिसहिता यात्रा प्रयात्रा तस्यामुपयुक्त सर्वं प्रायात्रिक शकटवाम्यादि । सगणो भ्रात्रादिगणयुक्त । सानुयात्र सर्वसेवकयुक्त । आदि अत्तु शीलमस्य तत् आदिकृतान्तमुख । कृत्वा विधाय ॥ १७ ॥ ननु जानन्तोपि कुलक्षयावहाय द्यूताय कुतो निर्गता इत्यत आह दैवमिति दैव प्राक्तन कर्म धातुस्तदनुरोधेन प्रवर्तयितु सित बद्ध ॥ १८ ॥ क्षत्त्रा विदुरेण॥१९॥

बाल्हिकेन रथं यत्तमास्थाय परवीरहा ।
परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पाण्डव २०
राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः ।
धृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च ॥ २१
स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रगृहं ययौ ।
समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाण्डवः ॥२२॥
तथा भीष्मेण द्रोणेन कर्णेन च कृपेण च ।
समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह २३
समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह ।
दुर्योधनेन शल्येन सौबलेन च वीर्यवान् ॥२४॥
ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः ।
दुःशासनेन वीरेण सर्वैर्भ्रातृभिरेव च ॥ २५ ॥
जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः ।
ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २६ ॥
प्रविवेश गृहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
ददर्श तत्र गान्धारीं देवीं पतिमनुव्रताम् ॥ २७॥
स्नुषाभिः संवृतां शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ।
अभिवाद्य स गान्धारीं तया च प्रतिनन्दितः २८
ददर्श पितरं वृद्धं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २९

राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातास्ते च कौरवनन्दनाः ।
चत्वारः पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३०
ततो हर्षः समभवत्कौरवाणां विशांपते ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रियदर्शनान् ॥ ३१
विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाणि च ।
ददृशुश्चोपयातास्तान्द्रौपदीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ ३२
याज्ञसेन्याः परामृद्धिं दृष्ट्वा प्रज्वलितामिव ।
स्नुषास्ता धृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ३३
ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु संविदम् ।
कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च॥३४
ततः कृताह्निकाः सर्वे दिव्यचन्दनभूषिताः ।
कल्याणमनसश्चैव ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥
मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ ॥३५
उपगीयमाना नारीभिरस्वपन्कुरुपुङ्गवाः ।
अनन्तरं च तत्प्राप्य प्रीताः परपुरंजयाः ॥ ३६
जगाम तेषां सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् ।
स्तूयमानाश्च विश्रान्ताः काले निद्रामथात्यजन् ॥
सुखोषितास्ते रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः ।
सभां रम्यां प्रविविशुः कितवैरभिनन्दिताः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरसभागमनेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८

५९

वैशंपायन उवाच ।
प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
समेत्य पार्थिवान्सर्वान्पूजार्हानभिपूज्य च ॥ १

यथावयः समेयाना उपविष्टा यथार्हतः ।
आसनेषु विचित्रेषु स्पर्ध्यास्तरणवत्सु च ॥ २

बाल्हिकदेशजेनाश्वेन जातावेकवचनम्। अथ 'बाल्हिकं बाल्हिकं धीरहिंगुनो । द्वावेतौ पुंसि देशस्य प्रभेदे तुरगान्तरे'इति मेदिनी । परिच्छन्नः परिवृतो भ्रातृभिः तैश्च सह परिच्छिन्न इति पाठे अल्पपरिवारः ॥२०॥ ब्रह्मपुरःसरो ब्राह्मणपुरःसरः कालस्य समयेन संकेतेन अमुकस्मिन्दिने आगन्तव्यमित्येवरूपेण ॥ २१ ॥ समियाय धृतराष्ट्रेण सह समतः तेन परिष्वक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ददर्श पितरं धृतराष्ट्रं प्रति पुनरागत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवमन्येपि चक्रुरित्याह राज्ञेति । राज्ञा धृतराष्ट्रेण ॥ ३० ॥ प्रमनसः संतुष्टचित्ताः ॥ ३३ ॥ संविदं मिथः कथां व्यायाम श्रमः पूर्वो येषां तानि प्रतिकर्म केशप्रसाधनादि परिष्कारम् ॥ ३४ ॥ रतिविहारिणां स्त्रीसंगेन क्रीडताम् ॥ ३७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

प्रविश्येति ॥ १ ॥ समेयाना यथार्हमाशीर्नत्यादिना संगतिं कुर्वाणाः स्पर्ध्यानि स्पर्धाकराणि पश्यतां स्पृहणीयानीति यावत् ॥ २ ॥

तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्वेष्वथ नृपेषु च ।
शकुनि सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३

शकुनिरुवाच ।

उपस्तीर्णा सभा राजन्सर्वे त्वयि कृतक्षणा ।
अक्षानुप्त्वा देवनस्य समयोस्तु युधिष्ठिर ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

निकृतिर्देवन पाप न क्षात्रोत्र पराक्रम ।
न च नीतिर्ध्रुवा राजन्कि त्व द्यूत प्रशंससि ॥ ५
न हि मान प्रशसन्ति निकृतौ कितवस्य हि ।
शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशसवत् ॥ ६

शकुनिरुवाच ।

यो वेत्ति सख्या निकृतौ विधिज्ञ
श्चेष्टास्वखिन्न कितवोक्षजासु ।
महामतिर्यश्च जानाति द्यूत
स वै सर्व सहते प्रक्रियासु ॥ ७
अक्षग्लह सोऽभिभिवेत्पर न
स्ते नैव दोषो भवतीह पार्थ ।
दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्का
कुरुष्व पाण च चिर च मा कृथा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तम ।
इमानि लोकद्वाराणि यो वै भ्राम्यति सर्वदा ॥ ९
इद वै देवन पाप निकृत्या कितवै सह ।
धर्मेण तु जयो युद्धे तत्पर न तु देवनम् ॥ १०
नार्या म्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत ।
अजिह्ममशठ युद्धमेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ११
शक्तितो ब्राह्मणार्थाय शिक्षितु प्रयतामहे ।
तद्वै वित्त मातिदेवीर्मा जैषी शकुने परान् ॥ १२
निकृत्या कामये नाह सुखान्युत धनानि वा ।
कितवस्येह कृतिनो वृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ १३

शकुनिरुवाच ।

श्रोत्रिय श्रोत्रियानेति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्ता निकृतिं जना १४
अक्षैर्हि शिक्षितोभ्येति निकृत्यव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्ता निकृतिं जना १५
अकृतास्त्र कृतास्त्रश्च दुर्बल बलवत्तर ।
एव कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोभ्येति नाहुस्ता निकृतिं जना १६
एव त्व मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे ।
देवनाद्विनिवर्त्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ १७

उपस्तीर्णा आस्फुराख्येनाक्षपातनवाससा उपरिस्तीर्णा । कृतक्षणा कृतसकेता । उप्त्वा पातयित्वा ॥ ४ ॥ निकृतिर्वञ्चनम् । देवन द्यूतम् । पाप पापहेतु यतो न च नीति द्यूते सत्य नास्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ निकृतौ शाठ्ये एव शाठ्येन ॥ ६ ॥ सख्या सम्यक् ख्यान जयपराजयद्वारविवेकम् । निकृतौ छले परेण क्रियमाणे । विधिज्ञो द्यूतेतिकर्तव्यताभिज्ञ । यश्च महामतिर्जयावह पण कृत्वा पराजयावह चिकित्सति । स द्यूत जानाति स च प्रक्रियासु द्यूतक्रियासु सर्व कर्तु सहते उत्सहते ॥ ७ ॥ यत्तु देवन पापमित्युक्त तत्राह अक्षग्लह इति । पाशाधीनो ग्लह पणो जयपराजयरूपो व्यवहारः स प्रतिकूलश्चेत् न युष्माक अस्माक च दीव्यतां मध्ये पर अभिभवेत् । तेनैव अक्षग्लहेनैव दोष पराभवाख्यो भवति नत्वत्र स्वेच्छया कपट कर्तु शक्य दैवाधीनत्वादक्षपातस्येत्यर्थ । पाण पणनीय द्रव्य च कुरुष्व । वचनेन प्रत्यक्षेण वा पुर कुरुष्वेत्यर्थ ॥ ८ ॥ अय असित् यो लोकद्वाराणि स्वर्गापवर्गप्रापकाणि कर्म ज्ञानादीनि भ्राम्यति । तेषु सञ्चरति सोऽय एवमाहेति सबन्ध ॥ ९ ॥ द्विविध देवन अक्षै शास्त्रैश्च । तत्राद्य निन्दित्वा पर प्रशसति इद वा इति ॥ १० ॥ म्लेच्छन्ति अपशब्द कुर्वन्ति । भाषाभिर्गीर्भि । मायया कपटेन । न चरन्ति न कर्म कुर्वन्ति । वाचा देहेन च कौटिल्य न कुर्वन्तीति भाव । अत एवाजिह्ममकुटिल । अशठ कुटिलपुरुषहीनम् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणार्थाय ब्राह्मणप्रयोजनाय । शिक्षितु विद्यामुपादातु यतामहे येन वित्तेन । तद्वै वित्त अपहर्तु मातिदेवी सर्वस्वस्य पणीकरणेन अतिद्यूत मा कृथा ॥१२॥ नन्वक्षपाताधीनो जयस्तवापि समान इत्याशक्याह निकृत्येति निकृत्या नीचकर्मणा । इह कितवस्य एतद्वृत्त । कृतिन न पूज्यते सता न प्रशस्यमित्यर्थ ॥ १३ ॥ निकृत्या जिगीषाख्येन नीचकर्मणा। 'बहूनि मे अकृता कर्त्वानि युध्यैत्वेन सन्त्वेन पृच्छै ' इति मन्त्रवर्णात् युद्धेन वादेन वा जिगीषा नीचमेव कर्म । तथापि जना व्यावहारिका लोकास्ता जिगीषया शत्रु प्रति गतिं निकृतिं नीचकर्मत्वेन नाहु । श्रुतेर्विरक्तविषयत्वादित्यर्थ । अकृता कर्तुमयोग्यानि कर्त्वानि कर्तव्यानि भविष्यन्ति । तान्येवाह त्वेन एकेन युध्यै त्वेन सपृच्छै इति श्रुत्यर्थ ॥ १४ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह अक्षैरिति ॥ १५ ॥ एव त्व निकृतिं छल मन्यसे तर्हि श्रोत्रियादश्रोत्रिय इव विद्यावतो मत्त पराभवभीतस्त्व द्यूताद्विनिवर्तस्वेत्यर्थ ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

आहूतो न निवर्तेयामिति मे व्रतमाहितम् ।
विधिश्च बलवान्राजन्दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः १८
अस्मिन्समागमे केन देवनं मे भविष्यति ।
प्रतिपाणश्च कोन्योस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ १९

दुर्योधन उवाच ।

अहं दातास्मि रत्नानां धनानां च विशांपते ॥
मदर्थे देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्येनान्यस्य वै द्यूतं विषमं प्रतिभाति मे ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व काममेवं प्रवर्तताम् ॥ २१

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतप० युधिष्ठिरशकुनिसंवादे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

---*---

६०

वैशंपायन उवाच ।

उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव ते ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥ १
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
नातिप्रीतेन मनसा तेन्ववर्तन्त भारत ॥ २
ते द्वंद्वशः पृथक्चैव सिंहग्रीवा महौजसः ।
सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि च भेजिरे ३
शुशुभे सा सभा राजन्राजभिस्तैः समागतैः ।
देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिविष्टपम् ॥ ४
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्तयः ।
प्रावर्तत महाराज सुहृद्द्यूमनन्तरम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं बहुधनो राजन्सागरावर्तसंभवः ।
मणिर्हारोत्तरः श्रीमान्कनकोत्तमभूषणः ॥ ६
एतद्राजन्मम धनं प्रतिपाणोस्ति कस्तव ।
येन मां त्वं महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे ८ ७

दुर्योधन उवाच ।

सन्ति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि च ।
मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयस्वैनं दुरोदरम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि द्यूतारम्भे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

विधिः कारयितान्तर्यामी दिष्टं दैवम् ॥ १८ ॥ प्रतिपाणश्च कोन्योस्ति प्रतिपाणः पणप्रतिभूः तवाल्पधनत्वान्मत्तुल्यो धनिकः कोन्यो देवितास्तीति भावः । पणश्चैव हि कोन्यस्त इति पाठे तु पणः पणनकर्ता को न्यस्तः स्त्वया मृत्युमुखे इति शेषः । तव मया सह देवितुमनर्हत्वादितिभावः ॥ १९ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

उपोह्यमाने उपस्थाप्यमाने ॥ १ ॥ प्रतिपाणः एतत्तुल्यमौल्यं द्यूतार्थे स्थापितं वस्तु ॥ ७ ॥ दुरोदरं पणः । अर्थेषु त्वया स्थापितेषु मत्सरः हीनमौल्यत्वादिदोषबुद्धिः ॥८॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

युधिष्ठिर उवाच ।
मत्त कैतवकेनैव यज्जितोस्मि दुरोदरे ।
शकुने हन्त दीव्यामो ग्लहमाना परस्परम् ॥ १
सन्ति निष्कसहस्रस्य भाण्डिन्या भरिता शुभा
कोशो हिरण्यमक्षय्य जातरूपमनेकश ।
एतद्राजन्मम धन तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ २
वैशपायन उवाच ।
कौरवाणा कुलकर ज्येष्ठ पाण्डवमच्युतम् ।
इत्युक्त शकुनि प्राह जितमित्येव त नृपम् ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
अय सहस्रसमिता वैयाघ्र सुप्रतिष्ठित ।
सुचक्रोपस्कर श्रीमान्किङ्किणीजालमण्डित ॥४
सह्लादनो राजरथो य इहास्मानुपावहत् ।
जैत्रो रथवर पुण्यो मेघसागरनि स्वन ॥ ५
अष्टौ य कुररच्छाया सदश्वा राष्ट्रसमता ।
वहन्ति नैषा मुच्यत पदाद्भूमिमुपस्पृशन् ।
एतद्राजन्धन मह्य तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ ६
वैशपायन उवाच ।
एव श्रुत्वा व्यवसितो निकृति समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७
युधिष्ठिर उवाच ।
शत दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमभद्रिका ।
कम्बुकयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्य स्वलकृता ॥८
महार्हमाल्याभरणा सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिता ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यश्चतु षष्टिविशारदा ॥ ९
अनुसेवा चरन्तीमा कुशला नृत्यसामसु ।
स्नातकानाममात्याना राज्ञा च मम शासनात् ।
एतद्राजन्मम धन तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ १०
वैशपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृति समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
एतावन्ति च दासाना सहस्राण्युत सन्ति म ।
प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसना सदा ॥ १२
प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता युवानो मृष्टकुण्डला ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ।
एतद्राजन्मम धन तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ १३
वैशपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृति समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४
युधिष्ठिर उवाच ।
सहस्रसख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौबल ।
हेमकक्षा कृतापीडा पद्मिनो हेममालिन ॥१५
सुदान्ता राजवहना सर्वशब्दक्षमा युधि ।
ईषादन्ता महाकाया सर्वे चाष्टकरेणव ॥ १६
सर्वे च पुरभेत्तारो नवमेघनिभा गजा ।
एतद्राजन्मम धन तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ १७
वैशपायन उवाच ।
इत्येववादिन पार्थ प्रहसन्निव सौबल ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
रथास्तावन्त एवेमे हेमदण्डा पताकिन ।
हयैर्विनीतै सपन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभि ॥ १९

६१

मत्तेति । कैतवकेन कितवैर्निर्वृत्तेन कपटेन अरीहणादित्वा द्वुञ मत्त गर्वित ॥ १ ॥ साष्टपञ्शत सुवर्णानां निष्क भाण्डिन्यो मञ्जषा कुण्डिन्य इति पाठे कुण्डिन्य पात्र विशेषा । भरिता पूरिता । हिरण्य धनम् । जातरूप अकुप्य स्वणरा्यात्मकम् ॥ २ ॥ सहस्रसमित सहस्रथ तुल्य । वैयाघ्र व्याघ्रचर्मावनद्ध । स्वचक्रोपस्कर इति पाठे स्वस्य चक्र समुदाय तत्र उपस्कर उल्लासादिना शत्रुप्राति कारे यत्ना येन स । किङ्किणाना क्षुद्रघण्टिकानां जालेन मनृत ॥४॥ उपावहत् आनीतवान् ॥५॥ कुरर पक्षिविशे- षस्तत्तुल्यप्रभा कुररच्छाया । कुमुदछाया इतिपाठान्तरम् । एषा पदात् भूमौ न्यस्तात् भूमिमुपस्पृशन् भूचर न मुच्येत अतिदूरस्थोपि भूचर एषां पादाक्रान्त एव भवतीत्यर्थ । येन मुच्यन्ते पदाभूमिमुपस्पृशन्निति पाठे उपस्पृशन्नित्येकत्वमार्ष भूचरा येन मुच्यन्ते अतिक्रम्यन्ते इत्यर्थ ॥६॥ हेमभद्रिका हेममया भद्रिका माङ्गलिकालकारा मङ्गलसूत्रादयो यासा ता कम्बव शङ्खवलयानि निष्को वक्षोभूषणम् ॥८॥ चतु - षष्टिषु कलासु विशारदा कलानामानि तु श्रीमद्भागवतदशम- स्कन्धटीकायां श्रीधरस्वामिभिर्दर्शितानि ॥९॥ स्नातकादीनां अनुसेवा पादप्रक्षालनादिरूपां सेवामनुपश्चात् चरन्ति परिच- रन्ति साम गीति प्रत्युत्पादन वा ॥१०॥ प्रावारवसना पट्टाम्बराच्छादना ॥ १२ ॥ नागा गजा हेमकक्षा सुवर्ण गजरज्जव कृतापीडा कृतभूषणा पद्मिन गलगण्डस्थलादिषु पद्मचिन्हिता हेममालिन स्वर्णमालावन्त ॥ १५ ॥ ईषा लाङ्गलदण्ड अष्टकरेणव अष्टहस्तिनीका ॥ १६ ॥ दण्ड ध्वजदण्ड ॥ १९ ॥

एकैको त्यत्र लभते सहस्रपरमां भृतिम् ।
युध्यतोऽयुध्यतो वापि वेतनं मासकालिकम् ।
एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्ते वचने कृतवैरो दुरात्मवान् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान्गान्धर्वान्हेममालिनः
ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांस्तान्गाण्डीवधन्वने ॥ २२
युद्धे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्वमरिंदम ।
एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २४
युधिष्ठिर उवाच ।
रथानां शकटानां च श्रेष्ठानां चायुतानि मे ।
युक्तान्येव हि तिष्ठन्ति वाहैरुच्चावचैस्तथा ॥ २५
एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चीय सहस्रशः ।
यथा समुदिता वीराः सर्वे वीरपराक्रमाः ॥ २६
क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शालितण्डुलान्
षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे विपुलवक्षसः ।
एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २७
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २८
युधिष्ठिर उवाच ।
ताम्रलोहैः परिवृता निधयो ये चतुःशताः ।
पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ॥ २९
जातरूपस्य मुख्यस्य अनर्घेयस्य भारत ।
एतद्राजन्मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३१

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि देवने एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वापहारिणि ।
सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ॥ १
विदुर उवाच ।
महाराज विजानीहि यत्त्वा वक्ष्यामि भारत ।
मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ २
यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव
गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ।
दुर्योधनो भारतानां कुलघ्नः
सोयं युक्तो भवता कालहेतुः ॥ ३
गृहे वसन्तं गोमायुं त्वं वै मोहान्न बुध्यसे ।
दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम ॥ ४
मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नैव बुध्यते ।
आरुह्य तं मज्जति वा पतनं चाधिगच्छति ॥ ५
सोयं मत्तोक्षद्यूतेन मधुवन्न परीक्षते ।
प्रपातं बुध्यते नैव वैरं कृत्वा महारथैः ॥ ६
विदितं मे महाप्राज्ञ भोजेष्वेवासमञ्जसम् ।
पुत्रं संत्यक्तवान्पूर्वं पौराणां हितकाम्यया ॥ ७
अन्धका यादवा भोजाः समेताः कंसमत्यजन् ।
नियोगात्तु हते तस्मिन्कृष्णेनामित्रघातिना ॥ ८
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ।
त्वन्नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ॥ ९

भृतिं वेतनं । तच्च मासकालिकं न त्वाह्निकम् वार्षिकं चेति वक्तुं पुनर्वेतनग्रहणम् ॥२०॥ दुरात्मवान् दुष्टचित्तः ॥ २१ ॥ ताम्रलोहैः परिवृताः ताम्रभाजनेषु लोहभाजनेषु च मुद्रितमुखेषु निहिता इत्यर्थः निधिर्निक्षेपद्रव्यं अहतस्य केवलस्य ॥ २९ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

एवमिति ॥ १ ॥ रुराव शब्दं कृतवान् ॥ ३ ॥ काव्यां कविना शुक्रेणोक्तां नीतिं गिरम् ॥ ४ ॥ माध्विकः मधुपण्यवान् प्रपातं भृगुं प्रपतन्त्यस्मादिति व्युत्पत्तेः मज्जति तत्रैव मधुनि निमग्नो भवति । ततः प्रपतनं चाधिगच्छति ॥५॥ मधुवत् मधुनेव मत्तो विवशः ॥ ६ ॥ नियोगात् दैवयोगात् ॥ ८ ॥

निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ।
काकेनेमांश्चित्रबर्हान् शार्दूलान्क्रोष्टुकेन च ।
क्रीणीष्व पाण्डवान्राजन्मा मज्जीः शोकसागरे ॥
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ११
सर्वज्ञः सर्वभावज्ञः सर्वशत्रुभयंकरः ।
इति स्म भाषते काव्यो जम्भत्यागे महासुरान् ॥
हिरण्यष्ठीविनः कांश्चित्पक्षिणो वनगोचरान् ।
गृहे किल कृतावासाँल्लोभाद्राजा न्यपीडयत् ।
स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थी परंतप ॥ १३
आयतिं च तदात्वं च उभे सद्यो व्यनाशयत् ।
तदर्थकामस्तद्वत्त्वं मा द्रुहः पाण्डवान्नृप ॥ १४
मोहात्मा तप्यसे पश्चात्पक्षिहा पुरुषो यथा ।
जातं जातं पाण्डवेभ्यः पुष्पमादत्स्व भारत ॥१५
मालाकार इवारामे स्नेहं कुर्वन् पुनः पुनः ।
वृक्षानङ्गारकारीव मैनान्धाक्षीः समूलकान् ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ १६
समवेतान्हि कः पार्थान्प्रतियुध्येत भारत ।
मरुद्भिः सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पतिः १७

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि विदुरहितवाक्ये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

विदुर उवाच ।
द्यूतं मूलं कलहस्याभ्युपैति
मिथो भेदं महते दारुणाय ।
तदास्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
दुर्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥ १
प्रातिपेयाः शान्तनवा भीमसेनाः सबाह्लिकाः
दुर्योधनापराधेन कृच्छ्रं प्राप्स्यन्ति सर्वशः ॥ २
दुर्योधनो मदेनैव क्षेमं राष्ट्रं व्यपोहति ।
विषाणं गौरिव मदात्स्वयमारुजतेऽत्मनः ॥ ३
यश्चित्तमन्वेति परस्य राजन्
वीरः कविः स्वामवमन्य दृष्टिम् ।
नावं समुद्रे इव बालनेत्रा
मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥ ४
दुर्योधनो ग्लहते पाण्डवेन
प्रीयायसे त्वं जयतीति तच्च ।
अतिनर्मा जायते संप्रहारो
यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ ५

चित्रबर्हान् मयूरान् ॥ १० ॥ जम्भत्यागनिमित्तं सर्वज्ञः मनसा प्राणिनां भावं चित्ताशयं जानातीति तथाभूतः काव्यः शुक्रः अयं सर्वशत्रुभयंकरः इति भाषते स्म । सर्वेषां स्वपरपक्षीयाणां शत्रुश्च भयंकरश्चेति स तथा । त्यजेत् कुलार्थे पुरुषमिति भाषत इति वा योज्यम् ॥१२॥ न्यपीडयत् हतवान् लोभात् मांसलोभात् ॥ १३ ॥ आयतिं उत्तरकालं परलोकं उपकारिणां वधात् व्यनाशयत् । तदात्वं सांप्रतम् । इहापि सुखप्राप्यं धनं व्यनाशयत् । तत्तस्मादर्थकामः धनकामः ॥ १४ ॥ पक्षिहा पक्षिहा । पुष्पमिव सुष्यं उपहार्यं धनम् ॥ १५ ॥ अङ्गारकारी वृक्षशाखान्तनिघर्षणेन वन्ह्युत्पादको वायुरिव त्वं एतेषां परस्परसंघर्षणेन कुलक्षयं मा कुरु इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥६२॥

६३

द्यूतमिति । द्यूतं दारुणाय भयाय अभ्युपैतीति संबन्धः ॥ १ ॥ प्रातिपेयाः प्रतीपान्वयजाः कृच्छ्रं संकटम् ॥ २ ॥ क्षेमं व्यपोहति राष्ट्रमुपप्लुतं करोतीत्यर्थः । आरुजते भङ्गं नयति । आत्मनः पूर्वरूपमार्षम् ॥ ३ ॥ अन्वेति अनुसरति कविः क्रान्तदर्शी । स्वां दृष्टिं क्रान्तदर्शित्वम् । बालनेत्रां अव्युत्पन्ननेतृकाम् ॥ ४ ॥ ग्लहते पणं करोति । प्रीयायसे अतिशयेन प्रीयसे यस्तोय अप्रथमस्यापि यकारस्य द्वित्वमार्षम् । प्रियायस इति ह्रस्वपाठे तु प्रियमिव आचरसे । अतिनर्मातिविनोद एवान्ते संप्रहारो युद्धं आजायते । युद्धरूपेण परिणमते । अतः समुन्मज्जति संप्रहार इति पाठः ॥ ५ ॥

आकर्षस्तेऽवाक्फल सुप्रणीतो
हृदि प्रौढो मन्त्रपद समाधि ।
युधिष्ठिरेण कलहस्तवाय-
मचिन्तितोऽभिमत स्वबन्धुना ॥ ६

प्रातिपेया शान्तनवा शृणुध्व
काव्या वाच ससदि कौरवाणाम् ।
वैश्वानर प्रज्वालित सुघोर
मा यास्यध्व मन्दमनुप्रपन्ना ॥ ७

यदा मन्यु पाण्डवोऽजातशत्रु
र्न सयच्छेदक्षमदाभिभूत ।
वृकोदर सव्यसाची यमौ च
कोत्र द्वीप स्यात्तुमुले वस्तदानीम् ॥ ८

महाराज प्रभवस्त्व धनाना
पुरा द्यूतान्मनसा यावदिच्छे ।
बहुवित्तान्पाण्डवाश्चेज्जयस्त्व
किं ते तत्स्याद्वसु विन्देह पार्थान् ॥ ९

जानीमहे देवित सौबलस्य
वेद द्यूते निकृतिं पार्वतीय ।
यत प्राप्त शकुनिस्तत्र यातु
मा यूयुधो भारत पाण्डवेयान् ॥ १०

इति श्रीमहा० सभाप० द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये त्रिषष्टितमोऽध्याय ॥ ६३ ॥

६४

दुर्योधन उवाच ।
परेषामेव यशसा श्लाघसे त्व
सदा क्षत्त कुत्सयन्धार्तराष्ट्रान् ।
जानीमहे विदुर यत्प्रियस्त्व
बालानिवास्मानवमन्यसे नित्यमेव ॥ १

स विज्ञेय पुरुषोऽन्यत्रकामो
निन्दाप्रशसे हि तथा युनक्ति ।
जिह्वा कथ ते हृदय व्यनक्ति यो
न ज्यायस कुथा मनस प्रातिकूल्यम् २

आकर्षस्तेऽवाक्फल सुप्रणीत । आकर्षो द्यूत अवाक् नीचगामिफल यस्य सोऽवाक्फल हानिमृत्युनरकप्रद इत्यर्थ । सुप्रणीत सम्यक्प्रणीत उपस्थापित शकुनिनेत्युपहास । आकर्ष शारिफलके पाशके द्यूत इन्द्रिये ' इति विश्व । आकर्षस्ते स्वे वने कुप्रणीत इति पाठे स्व धन राज्यपुत्रादि तत्र आकर्ष धनाद्याकर्षणसाधन काष्ठादिमयो हस्त । कुत्सितेन शकुनिना प्रणीत यतोऽय द्यूतरूप समाधिर्नियम मन्त्रपदो मन्त्रपूर्वको भवता हृदि प्ररूढ । किं तावतेत्यत आह युधिष्ठिरेणेति । अयमेव आकर्ष कलह कलहरूपेण परिणस्यत इत्यर्थ ॥ ६ ॥ तत्फलमाह प्रातिपेया इति । काव्या कविना दीर्घदर्शिना मया ईरिताम् । मन्द दुर्योधन मात्यगाद्व इति पाठे व युष्माक मध्ये कश्चिदिम कलहवैश्वानर मात्यगात् अतिक्रम्य मागात् । किं तु अर्वागेव शाम्यध्वमित्याहोत्तरार्धेन ॥ ७ ॥ अयुद्धेन प्रशामयस्वेति राजान प्रति उक्तं युद्धे को दोष इत्यत आह यदेति द्वीप इव द्वीप आपत्समुद्र मज्जतामाश्रय ॥ ८ ॥ प्रभव उत्पत्ति यावदिच्छेस्तावत्ते धनमस्तीत्यर्थ अत्यन्त तृष्णाप्यफलेत्याह बह्विति । जय अजय जितवान् । किं ते तत् तत स्यान्न किमपि । अतो हेतोर्वसु विन्देह पार्थान् पार्थानेव धनरूपेण विन्द लभस्व । वसु जित्वेह पार्थानिति पाठे वसु जित्वा वसुजयशील । अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति जयते क्वनिप् । तादृशस्त्व पार्थानेव इह ईहस्व इच्छाविषयान् कुरु । तेनैव तव महाँल्लाभ इत्यर्थ ॥ ९ ॥ वेद जानीते । निकृतिं छलम् । मा यूयुध मा योधय ॥१०॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्याय ॥ ६३ ॥

६४

परेषामिति । यत्प्रिय ये प्रिया यस्य । बालान्मूर्खान् । अस्मिन्पादेऽक्षराधिक्यमार्षम् ॥ १ ॥ स इति अन्यत्र इष्टजयेऽनिष्टपराजये च कामोभिलाषो यस्य स अन्यत्रकाम विज्ञेय तत्र लिङ्ग इष्टप्रशसा अनिष्टनिन्दा चेत्याह निन्देति । ते तव जिह्वा कथ हृदय त्वदिस्थ अस्मासु द्वेष व्यनक्ति अवाच्यमपि प्रकटयतीत्यर्थ ।'जिह्वा मनस्ते त्वदय व्यनक्ति । ज्यायोऽन्तरान्मनस प्रातिकूल्यम् इति पाठे जिह्वा वागिन्द्रिय तत्सहित मन तत्प्रवर्तकमन्त करण तत ते तव त्वदय

उत्सङ्गे च व्याल इवाहितोसि
मार्जारवत्पोषक चोपहसि ।
भर्तृघ्न त्वा न हि पापीय आहु-
स्तस्मात्क्षत्त किं न बिभेषि पापात् ॥३
जित्वा शत्रून्फलमाप्त महद्वै
मास्मान्क्षत्त परुषाणीह वोच ।
द्विषद्भिस्त्व सप्रयोगाभिनन्दी
मुहुर्द्वेष यासि न सप्रयोगात् ॥ ४
अमित्रता याति नरोक्षम ह्यत्र
निगूहते गुह्यममित्रसस्तवे ।
तदाश्रितोऽपत्रप किंनु बाधसे
यदिच्छसि त्व तदिहाभिभाषसे ॥ ५
मा नोऽवमस्था विद्म मनस्तवेद
शिक्षस्व बुद्धिं स्थविराणा सकाशात् ।
यशो रक्षस्व विदुर सप्रणीत
मा व्यापृत परकार्येषु भूस्त्वम् ॥ ६
अह कर्तेति विदुर मा च मस्था
मा नो नित्य परुषाणीह वोच ।
न त्वा पृच्छामि विदुर यद्धित मे
स्वस्ति क्षत्तर्मा तितिक्षून्क्षिणु त्वम् ॥७
एक शास्ता न द्वितीयोस्ति शास्ता
गर्भे शयान पुरुष शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्ट प्रवणादिवाम्भो
यथा नियुक्तोस्मि तथा भवामि ॥ ८
भिनत्ति शिरसा शैलमहिं भोजयत च य ।
धीरेव कुरुते तस्य कार्याणामनुशासनम् ।
यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्र तेन विदन्ति ॥ ९
मित्रतामनुवृत्त तु समुपेक्षेत पण्डित ।
प्रदीप्य य प्रदीप्ताग्निं प्राक्किर नाभिधावति ।
भस्मापि न स विन्देत शिष्ट क्व च न भारत १०
न वासयेत्पारवर्ग्य द्विषन्त
विशेषत क्षत्तरहित मनुष्यम् ।
स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ
सुसान्त्विता ह्यसती स्त्री जहाति ॥११
विदुर उवाच ।
एतावता पुरुष ये त्यजन्ति
तेषा सख्यमन्तवद्ब्रूहि राजन् ।
राज्ञा हि चित्तानि परिप्लुतानि
सान्त्व दत्वा मुसलैर्घातयन्ति ॥ १२
अबालत्व मन्यसे राजपुत्र
बालोहमित्येव सुमन्दबुद्धे ।
य सौहृदे पुरुष स्थापयित्वा
पश्चादेन दूषयते स बाल ॥ १३

बुद्धिं आशय व्यनक्ति यत अन्तरान्मनस अपेक्ष्य बाह्य वाच प्रातिकूल्य ज्याय । विद्यमानोप्यस्मासु द्वेषो लोकलज्जाभयात् त्वया वाचा न वक्तव्य इत्यर्थ ॥ २ ॥ एतदेवाह उत्सगे चेति । पापीय पापतरम् । भर्तृघ्नत्वात्स्वामिद्रोहात् । पापीयमाहुरिति पाठे पापाय हित तस्मै हितामिति छ ॥ ३ ॥ सप्रयोग ऐक्य सख्य-मित्यर्थ । सप्रयोगात् अस्माभि सह सख्य कृत्वा तान् प्रशसन् मुहु वारवार द्वेष यासि अस्मद्द्वेष्यो भवसीत्यथः । सप्रमोहादित्यपि पाठ । तेषा सखा भूत्वा मौर्ख्यादस्माभि सह द्वेष करोषि सबन्धस्य साम्ये सत्यैतदयुक्तमित्यर्थ ॥४॥ अक्षम क्षन्तुमयोग्यम्। निगूहते गुह्य सर्वोपि । त्व तु तत्प्रकाशयसीति भाव । तदाश्रित पार्थिवाश्रिता । पार्थिव धृतराष्ट्र । यतो यथेष्ट माषसे ॥५॥ अह दुर्योधन कर्तेति च मा मस्था मा मन्यस्व । मावमस्था इति पाठे मामिति शेष । तितिक्षून् क्षमावत । क्षिणु क्षपय नात्रास्माकमपराध इत्यर्थ ॥ ७ ॥ कस्तर्हिं कर्तेत्यत आह एक इति । प्रवणात् निम्नात् ॥ ८ ॥ भिनत्ति येन नियुक्त स्वीयमपि शिरस्ताडयती त्यर्थ । भोजयते पिन्वश्चेति तद् । साक्षान्मृत्युमपि अहिं सर्पं यो रक्षयते इत्यर्थ । एवमनिष्टेपि कर्मणि स एव मा प्रेरयतात्यथ । तेन शासनेन । शास्यमेवामित्र विन्दति प्राप्नोति ॥ ९ ॥ समुपेक्षेत शासनमिति शेष । त्वत्पालकत्वेन त्वन्मित्र मा त्वमेव मा शाधीत्यथ । यदुक्त वैराग्निं प्रशमयस्वेति तत्राह प्रदीप्येति । प्रकर्षण दीप्तो दीपनी योग्निर्यस्य स प्रदीप्ताग्नि कर्पूर त प्राक् पूर्वं प्रदीप्य य शमयितु चिर नाभिधावति स तस्य कर्पूरस्य भस्मापि न विन्दति । तथा च एव पाण्डवान्प्रकोप्य यदि समूलाञ्ज्ञाशयामि तर्हि एते मां निर्मूलमुन्मलयिष्यन्तीति भाव । अत्र प्रदीप्य प्राकप्रदाप्ताद्वि प्राप्नु रत्नानि धावतीति पाठान्तर निर्मूलम् ॥१०॥ पारवर्ग्य परवग शत्रुमध्ये जातम् ॥ ११ ॥ एतावता नीतिशिक्षणेन । साक्षिवत् पुत्रे मयि वा पक्षपातमकुर्वन् ब्रूहि । राजन् हे धृतराष्ट्र राज्ञा हीति । परिप्लुतानि द्वेषेणेति शेष । तर्हि ते सान्त्व दत्वा घातयन्ति कोप प्रच्छादयन्त्येव । अय तु कोपप्रकाशनान्न राजनीतिविदिति भाव ॥ १२ ॥ अबालत्व पण्डितत्व आत्मन इति शेष । बालोह विदुर इति च मन्यसे । तद्विपरीतमित्याह य इति । सुहृत्सु अविश्वासकृदेव बाल इत्यथ । अबालस्त्वमिति पाठे त्व बाल इति दुर्योधने काकुत्त्या योज्यम्॥१३॥

न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धि
स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य
पतिं कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १४
अतः प्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वं
सर्वेषु कार्येषु हिताहितेषु ।
स्त्रियश्च राजञ्जडपङ्गुकांश्च
पृच्छ त्वं वै तादृशांश्चैव सर्वान् ॥ १५
लभ्यते खलु पापीयान्नरो नु प्रियवागिह ।
अप्रियस्य हि पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः १६
यस्तु धर्मपरश्च स्याद्धित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् १७
अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं
यशोमुषं परुषं पूतिगन्धिम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ १८
वैचित्रवीर्यस्य यशोधनं च
वाञ्छाम्यहं सह पुत्रस्य शश्वत् ।
यथा तथा तेस्तु नमश्च तेस्तु
ममापि च स्वस्ति दिशन्तु विप्राः ॥ १९
आशीविषान्नेत्रविषान्कोपयेन्न च पण्डितः ।
एवं तेहं वदामीदं प्रयतः कुरुनन्दन ॥ २०

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि विदुरहितवाक्ये चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

शकुनिरुवाच ।
बहुवित्तं पराजैषीः पाण्डवानां युधिष्ठिर ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेस्त्यपराजितम् ॥१
युधिष्ठिर उवाच ।
मम वित्तमसङ्ख्येयं यदहं वेद सौबल ।
अथ त्वं शकुने कस्माद्वित्तं समनुपृच्छसि ॥ २
अयुतं प्रयुतं चैव शङ्कुं पद्मं तथार्बुदम् ।
खर्वं शङ्खनिखर्वं च महापद्मं च कोटयः ॥ ३
मध्यं चैव परार्धं च सपरं चात्र पण्यताम् ।
एतन्मम धनं राजस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
गवाश्वं बहुधेनूकमसङ्ख्येयमजाविकम् ।
यत्किंचिदनुपर्णाशां प्राक्सिन्धोरपि सौबल ।
एतन्मम धनं सर्वं तेन दीव्याम्यहं त्वया ६
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७

ध्रुवं स्थिरं राज्यादिकं न रोचेत् न रोचते । यद्वा ध्रुवं निश्चितं हितोपदेष्टेति शेषः । भरतर्षभस्येत्युपहासः ॥१४॥ यत्तु परुषाणि मा वोच इत्युक्तं तत्राह लभ्यत इति । पथ्यं परिणामे हितम् ॥ १६ ॥ हे महाराज यं असन्तो न पिबन्ति तं सतां पेयं मन्युं दैन्यं पिब । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्युक्तम् । तच्च अव्याधिजम् । किंतु कटुजं दूषणजम् । 'दूषणे कटु' इति विश्वः । तीक्ष्णं मर्मच्छित् । उष्णं तापजनकम् । यशोमुषं कीर्तिघ्नम् । परुषं रूक्षं निःस्नेहं पूतिगन्धिम् । पूतिदुष्टः तद्गन्धिं दुष्टवदाभासमानम् । औषधमप्येतादृशम् । अव्याधये जायते तत् अव्याधिजम् । कटुजं कटुक्यादिकटुद्रव्यजम् । तीक्ष्णं वेदनाकरम् । उष्णं जाड्यनाशकम् । यशोमुषं कामोद्दीपनेन । परुषं घृतादिसाधनहीनम् । पूतिगन्धि लशुनादिवद्दुर्गन्धि । पिब मन्युं औषधं वा गिल । प्रशाम्य प्रशमं आरोग्यं च प्राप्नुहि ॥ १८ ॥ शश्वत निरन्तरम् ॥ १९ ॥ आशीविषान् दंष्ट्राविषान् । नेत्रविषान् दृष्टिविषान् । शस्त्रेण क्रोधदृष्ट्या च पाण्डवास्त्वां वक्ष्यन्तीति भावः ॥ २० ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बह्विति । पराजैषीः हारितवान् ॥ १ ॥ सपरं साधिकं परार्धादप्यधिकम् ॥ ४ ॥ पर्णाशा नदी ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
पुर जनपदो भूमिरब्राह्मणधनै सह ।
अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजञ्छिष्ट धन मम ।
एतद्राजन्मम धन तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ ८
वैशपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
राजपुत्रा इमे राजञ्शोभन्ते येविभूषिता ।
कुण्डलानि च निष्काश्च सर्व राजविभूषणम् ।
एतन्मम धन राजस्तेन दीव्याम्यह त्वया ॥ १०
वैशपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
श्यामो युवा लोहिताक्ष सिंहस्कन्धो महाभुज
नकुलो ग्लह एवको विध्येतन्मम तद्धनम् ॥ १२
शकुनिरुवाच ।
प्रियस्ते नकुलो राजन्राजपुत्रो युधिष्ठिर ।
अस्माक वशता प्राप्तो भूय केनेह दीव्यसे ॥ १३
वैशपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु तानक्षाञ्छकुनि प्रत्यदीव्यत ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४
युधिष्ठिर उवाच ।
अय धर्मान्सहदेवोनुशास्ति
लोके ह्यस्मिन्पण्डिताख्या गतश्च ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
दीव्याम्यह चाप्रियवत्प्रियेण ॥ १५
वैशपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १६
शकुनिरुवाच ।
माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजस्तवेमौ विजितौ मया ।
गरीयासौ तु ते मन्ये भीमसेनधनजयौ ॥ १७
युधिष्ठिर उवाच ।
अधर्मं चरसे नून यो नावेक्षसि वै नयम् ।
यो न सुमनसा मूढ विभेद कर्तुमिच्छसि ॥ १८
शकुनिरुवाच ।
गर्तें मत्त प्रपतते प्रमत्त स्थाणुमृच्छति ।
ज्येष्ठो राजन्वरिष्ठोसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ १९
स्वप्ने तानि न दृश्यन्ते जाग्रता वा युधिष्ठिर ।
कितवा यानि दीव्यन्त प्रलपन्त्युत्कटा इव॥२०
युधिष्ठिर उवाच ।
यो न• सख्ये नौरिव पारनेता
जेता रिपूणा राजपुत्रस्तरस्वी
अनर्हता लोकवीरेण तेन
दीव्याम्यह शकुने फाल्गुनेन ॥ २१
वैशपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २२
शकुनिरुवाच ।
अय मया पाण्डवाना धनुर्धर
पराजित पाण्डव सव्यसाची ।
भीमेन राजन्दयितेन दीव्य
यत्कैतव पाण्डव तेऽवशिष्टम् ॥ २३
युधिष्ठिर उवाच ।
यो नो नेता युधि न प्रणेता
यथा वज्री दानवशत्रुरेक ।
तिर्यक्प्रेक्षी सनतभ्रूर्महात्मा
सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ॥ २४
बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते
गदाभृतामग्र्य इहारिमर्दन ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
दीव्याम्यह भीमसेनेन राजन् ॥ २५
वैशपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २६
शकुनिरुवाच ।
बहुवित्त पराजैषीर्भ्रातृंश्च सहयद्विपान् ।
आचक्ष्व वित्त कौन्तेय यदि तेस्त्यपराजितम् २७

अप्रियवत् प्रियमपि द्यूते त्यजामीत्यर्थ ॥१५॥ सुमनसा परस्परमैकमत्यवता भेद वैमत्यम् ॥१८॥ मत्त वित्तविव अवित्तत्वेनाधर्मकर्ता। सगत नरके स्थाणु स्थाणुत्व ऋच्छति प्राप्नोति । आर्छताति पाठे आङ् पूर्वस्य रूपम् । ज्येष्ठो वय साधिक । वरिष्ठो गुणैरधिक ॥ १९ ॥ मत्तत्वमेवाह स्वप्न इति । मत्तस्य मम वच क्षन्तव्यमिति भाव ॥२०॥ सख्ये सग्रामे तरस्वी वेगवान् ॥ २१ ॥ कैतव कितवेभ्य आहृतम्य धनम् ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा ।
कुर्यामहं जितः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लुते ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९

शकुनिरुवाच ।

एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजये ।
शिष्टे सति धने राजन्पाप आत्मपराजयः ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा मताक्षस्तान्ग्लहे सर्वानवस्थितान् ।
पराजयं लोकवीरानुक्त्वा राज्ञां पृथक्पृथक् ॥ ३१

शकुनिरुवाच ।

अस्ति ते वै प्रिया राजन्ग्लह एकोऽपराजितः ।
पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

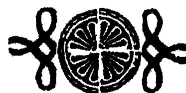
नैव ह्रस्वा न महती न कृशा नातिरोहिणी ।
नीलकुञ्चितकेशी च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३३
शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३४
तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा ।
तथा स्याच्छीलसंपत्या यामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ॥
सर्वैर्गुणैर्हि संपन्नामनुकूलां प्रियंवदाम् ।
यादृशीं धर्मकामार्थसिद्धिमिच्छेन्नरः स्त्रियम् ॥ ३६
चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते ।
आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३७
आभाति पद्मवद्वक्त्रं सस्वेदं मल्लिकेव च ।
वेदीमध्या दीर्घकेशी ताम्राक्ष्या नातिलोमशा ॥ ३८
तयैवंविधया राजन्पाञ्चाल्याहं सुमध्यया ।
ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ३९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन धीमता ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥
चुक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां संजज्ञिरे शुचः ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ४१
शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।
आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ४२
धृतराष्ट्रस्तु तं हृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ।
किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥ ४३
जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह दुःशासनादिभिः ।
इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ४४
सौबलस्त्वभिधायैव जितकाशी मदोत्कटः ।
जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते सभाप० द्यूतप० द्रौपदीपराजये पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

उपप्लुते जिते ॥ २८ ॥ पापिष्ठं अत्यधमं पापं पापहेतु ॥ ३० ॥ ग्लहे पणविषये राजानं प्रति एवमुक्त्वा राज्ञां पाण्डवानां पराजयं च लोकवीरान्प्रति उक्त्वा शकुनिरुवाचेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ३१ ॥ आत्मानं प्रति पणं पुनर्जय दास्यान्मोचय । नो चेत् द्रौपदी वाऽस्मद्दासी भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ नातिरोहिणी नातिरक्ता ॥ ३३ ॥ शारदोत्पलसेविन्या लक्ष्म्या रूपेण समानया । श्रिया लावण्यसौभाग्यादिरूपया च समानया । श्रीति भिन्नं पदं छान्दसस्तृतीयाया लुक्पूर्वसवर्णो वा ॥ ३४ ॥ तथैवेति लक्ष्मीसाम्यमुच्यते ॥ ३५ ॥ धर्मकामार्थसिद्धिं धर्मकामयोरर्थयोः सिद्धिर्यया सा तथा ताम् । अर्थामिति पाठे सिद्धिमिव सिद्धिम् ॥ ३६ ॥ मल्लिकेव सुरभिरिति शेषः । समोदो मल्लिकेव चेति गौडपाठे समोदः परिमलः वेदीव कृशमध्या ॥ ३८ ॥ सुमध्यया सुन्दरमध्यया ॥ ३९ ॥ आकारं हर्षकृतं स्वाभिप्रायम् ॥ ४३ ॥ एवं अभिधाय अस्ति ते वै प्रियाराजन्नित्यादिकमुक्त्वा जितकाशी जयशोभी ॥४५॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥६५॥

६६

दुर्योधन उवाच ।

एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व
प्रिया भार्या समता पाण्डवानाम् ।
समार्जता वेश्म परैतु शीघ्र
तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥ १

विदुर उवाच ।

दुर्विभाष भाषित त्वादृशेन
न मन्द सबुध्यसि पाशबद्ध ।
प्रपाते त्व लम्बमानो न वेत्सि
व्याघ्रान्मृग कोपयसेतिवेलम् ॥ २
आशीविषास्ते शिरसि पूर्णकोपा महाविषा ।
मा कोपिष्ठा सुमन्दात्मन्मा गमस्त्व यमक्षयम् ३
न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवितुमर्हति ।
अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मति ॥ ४
अय धत्ते वेणुरिवात्मघाती
फल राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्र ।
द्यूत हि वैराय महाभयाय
मत्तो न बुध्यत्ययमन्तकालम् ॥ ५
नारुन्तुद स्यान्न नृशसवादी
न हीनत परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न ता वदेदुषती पापलोक्याम् ॥ ६
समुच्चरन्त्यतिवादाश्च वक्त्रा
यैराहत शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य ना मर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु । ७
अजो हि शस्त्रमगिलत्किलैक
शस्त्रे विपन्ने शिरसास्य भूमौ ।
निकृन्तन स्वस्य कण्ठस्य घोर
तद्वद्वैर मा कृथा पाण्डुपुत्रै ॥ ८
न किंचिदित्थ प्रवदन्ति पार्था
वनेचर वा गृहमेधिन वा ।
तपस्विन वा परिपूर्णविद्य
भषन्ति हैव श्वनरा सदैव ॥ ९
द्वार सुघोर नरकस्य जिह्म
न बुध्यते धृतराष्ट्रस्य पुत्र ।
तमन्वेतारो बहव कुरूणा
द्यूतोदये सह दु शासनेन ॥ १०
मज्जन्त्यलाबूनि शिला प्लवन्ते
मुह्यन्ति नावोम्भसि शश्वदेव ।
मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न मे वाच पथ्यरूपा शृणोति ॥ ११

६६

एहीति । वेश्म समार्जता परैतु पराकृता धिकृता सती एतु आयातु ॥ १ ॥ दुर्विभाष दुर्विकल्पम् ॥ २ ॥ वेणु वेनापरनामा राजा स हि ऐश्वर्य प्राप्य मान्यान् असमानयन् सद्यो नष्ट एवमयमपीत्यर्थ ॥ ५ ॥ अरुन्तुद मर्मभेदी । नृशसवादी परुषवादी। हीनत नीचेन कर्मणा द्यूतादिना। पर शत्रु अभ्याददीत वशे कुर्वीत। उषतीं दाहिकां । रुशतीमिति पाठे अकल्याणीम् । पापलोक्या नरकावहाम् ॥ ६ ॥ अजो हि शस्त्रमगिलत्किलैक इति । इय कथा वनेकचरप्रसिद्धा । एकोऽज शस्त्रमगिलत् गिलितुमारब्धस्ततस्तदशक्नुवन् भूमौ आस्य निपात्य पद्भ्यामुच्चाल्य भोक्तुमारब्ध ततस्तस्मिन्नु च्चलिते सति शिरसा सह स्वस्य कण्ठस्य निकृन्तन प्राप्य ममार । तद्वत्त्वमपि पाण्डवैर्वैरशस्त्रेण स्वहनन मा कृथा इति प्राञ्च । कश्चित्किल मत्स्यघाती बडिश धान्यपिष्टेनोप लिप्य यावज्जलाशये पातयति तावद्गृहच्छागेन चापलात्त स्सपिष्टमेव गिलितम् । तन्निष्कासने विदीर्णकण्ठश्छागो ममा रेत्याख्यायिकात्र दृष्टान्तार्थमुक्ता । पदयोजना तु एक अज घोर शस्त्र बडिश अगिलत् गिलितवान् । कुतोस्य घोरत्व तत्राह । अस्य अजस्य शिरसा सह भूमौ शस्त्रे विपन्ने विशेषेण प्राप्ते सति स्वस्य कण्ठस्य निकृन्तन कर्तन छेदहेतु यतोऽभवदित्यन्वय । अजकण्ठस्थ शस्त्र सूत्रेणाकृष्यमाण तच्छिरसा सहैव तद्देहाद्विभक्तमभूदित्यर्थ । पद्भिरपास्य भूमिमिति पाठे तु शस्त्रे विपन्ने पद्भिर्भूमिमपास्य कण्ठस्य कृन्तन छेदन आपेत्याध्याहृत्य योज्यम् । अय भाव । पशुकण्ठान्नि ष्कास्यमाणे बडिशे पशुरेव अन्तरिक्षस्थोऽभवन्न तु ततो बडिश वियुज्यते ततश्च पशोर्मरणानिश्चयाद्बडिशार्थी तस्य कण्ठच्छेद कृतवानिति । एव बडिशस्थानीया द्रौपदी स्पृशन् छाग इव त्वमपि नङ्क्ष्यसीति भाव ॥ ८ ॥ पार्था न किंचिद्वदन्ति । श्वनरास्तु न किंचिद्वदन्ति । अन्यद्दुर्वा-च्यादिति शेष । वनेचर वानप्रस्थम् । भषन्ति हैव श्वनरा शुनकतुल्या नरा आपत्सु धीरानुद्दिश्य भषन्ति । धीरास्तु धीरत्वादेव तन्न गणयन्तीत्यपि पाण्डवान्प्रत्यापयतीति ध्वनि ॥ ९ ॥ द्यूतोदये द्यूतकृते उत्कर्षे ॥ १० ॥ अलाबुमज्जनादिवत् हितमप्याहितवद्दुष्टाना भातीत्याश्चार्यम् ॥ ११ ॥

अन्तो नूनं भवितायं कुरूणां
सुदारुणः सर्वहरो विनाशः ।
वाचः काव्याः सुहृदां पथ्यरूपा
न श्रूयन्ते वर्धते लोभ एव ॥ १२

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

वैशंपायन उवाच ।
धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो
दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
अवैक्षत प्रातिकामीं सभाया
मुवाच चैनं परमार्यमध्ये ॥ १

दुर्योधन उवाच ।
प्रातिकामिन्द्रौपदीमानयस्व
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीतो
न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः
प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य ।
प्रविश्य च श्वेव हि सिंहगोष्ठं
समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ३

प्रातिकाम्युवाच ।
युधिष्ठिरो द्यूतमदेन मत्तो
दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् ।
सा त्वं प्रपद्यस्व धृतराष्ट्रस्य वेश्म
नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि ॥ ४

द्रौपद्युवाच ।
कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामि
न्को हि दीव्येद्भार्यया राजपुत्रः ।
मूढो राजा द्यूतमदेन मत्तो
ह्यभून्नान्यत्कैतवमस्य किंचित् ॥ ५

प्रातिकाम्युवाच ।
यदा नाभूत्कैतवमन्यदस्य
तदादेवीत्पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा
स्वयं चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥ ६

द्रौपद्युवाच ।
गच्छ त्वं कितव गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवा नु माम् ॥ ७
एतज्ज्ञात्वा समागच्छ ततो मां नय सूतज ।
ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।
सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।
युधिष्ठिरं नरेन्द्राणां मध्ये स्थितमिदं वचः ॥ ९
कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवापि माम् ॥ १०
युधिष्ठिरस्तु निश्चेता गतसत्त्व इवाभवत् ।
न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।
इहैवागत्य पाञ्चाली प्रश्नमेनं प्रभाषताम् ।
इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्याश्चैतस्य यद्वचः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।
स गत्वा राजभवनं दुर्योधनवशानुगः ।
उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निव ॥ १३

प्रातिकाम्युवाच ।
सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति
मन्ये प्राप्तः संशयः कौरवाणाम् ।
न वै समृद्धिं पालयते लघीयान्
यस्त्वां सभां नेष्यति राजपुत्रि ॥ १४

अन्तो नाशकरः ॥ १२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धिगस्त्विति । अधिक्ब्रुवाण इति पाठे इति शब्दाध्याहारः । अधिकं निर्मर्यादं ब्रुवाण इत्यर्थः । प्रातिकामीशब्द ईकारान्त इन्नन्तश्च ॥ १ ॥ विवदति विपरीतं वदति ॥ २ ॥ सिंहगोष्ठं सिंहस्थानम् ॥ ३ ॥ कैतवं कितवेभ्यो देयं धनम् ॥ ५ ॥ लघीयान् नीचतरः ॥ १४ ॥

ततो जवेनाभिससार रोषा-
दुःशासनस्तामभिगर्जमान ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥

सभा० ६८ २९

द्रौपद्युवाच ।

एव नून व्यदधात्संविधाता
स्पर्शावुभौ स्पृशतो वृद्धबालौ ।
धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके
स न शमं धास्यति गोप्यमान ॥ १५

सोयं धर्मो मात्यगात्कौरवान्वै
सभ्यान्गत्वा पृच्छ धर्म्यं वचो मे ।
ते मा ब्रूयुर्निश्चितं तत्करिष्ये
धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठा ॥ १६

श्रुत्वा सूतस्तद्वचो याज्ञसेन्या
सभां गत्वा प्राह वाक्यं तदानीम् ।
अधोमुखास्ते न च किंचिदूचु-
र्निर्बन्धं तं धार्तराष्ट्रस्य बुद्ध्वा ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनचिकीर्षितम् ।
द्रौपद्या संमतं दूतं प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ १८
एकवस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ।
सभामागम्य पाञ्चालि श्वशुरस्याग्रतो भव ॥ १९
अथ त्वामागतां दृष्ट्वा राजपुत्रीं सभां तदा ।
सभ्याः सर्वे विनिन्देरन्मनोभिर्धृतराष्ट्रजम् ॥ २०
स गत्वा त्वरितं दूतः कृष्णाया भवनं नृप ।
न्यवेदयन्मतं धीमान्धर्मराजस्य निश्चितम् ॥ २१
पाण्डवाश्च महात्मानो दीना दुःखसमन्विता ।
सत्येनातिपरीताङ्गा नोदीक्षन्ते स्म किंचन ॥ २२

ततस्त्वेषां मुखमालोक्य राजा
दुर्योधन सूतमुवाच हृष्टः ।
इहैवैतामानय प्रातिकामिन्
प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ २३

ततः सूतस्तस्य वशानुगामी
भीतश्च कोपाद्द्रुपदात्मजायाः ।
विहाय मानं पुनरेव सभ्या-
नुवाच कृष्णा किमहं ब्रवीमि ॥ २४

दुर्योधन उवाच ।

दुःशासनैष मम सूतपुत्रो
वृकोदरादुद्विजतेल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं
किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ २५

ततः समुत्थाय स राजपुत्रः
श्रुत्वा भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथाना-
मित्यब्रवीद्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ २६

एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे
दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून्भजस्वायतपत्रनेत्रे
धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ॥ २७

ततः समुत्थाय सुदुर्मना सा
विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता
वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुंगवस्य ॥ २८

ततो जवेनाभिससार रोषा-
द्दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २९

ये राजसूयावभृथे जलेन
महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं
बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ ३०

स तां पराकृष्य सभासमीप-
मानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथव-
च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ॥ ३१

सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः
शनैरुवाचाथ रजस्वलास्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे
सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ ३२

ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य
केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ॥ ३३

संविधाता ईश्वर । स्पर्शौ सुखदुःखे वृद्धबालौ पाण्डितमूर्खौ स्पृशतः प्राप्नुतः शमं स्वास्थ्यम् । धास्यति करिष्यति गोप्यमानः रक्ष्यमाणः ॥ १५ ॥ मानं दुर्योधनस्याज्ञाभङ्गेन तस्य श्रेष्ठत्वं विहाय तिरस्कृत्य ॥२४॥ उद्विजते बिभेति । अवशाः अस्मद्दासत्वात् ॥ २५ ॥ परैहि धिक्कृता सती एहि ॥ २७ ॥ ऊर्मिमत्सु वेणीरूपेण संनिवेशिततया च प्रवहन्नदीजलवन्निम्नोन्नतेषु । ऊर्मयः वेण्यलंकारास्तद्वत्सु वा ॥ २९ ॥ कृष्णजिष्णू हरिनरौ नारायणनरावित्यर्थः ॥ ३३ ॥

दुःशासन उवाच ।

रजस्वला वा भव याज्ञसेनि
एकाम्बरा वाप्यथवा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी
दासीषु वासश्च यथोपजोषम् ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा
दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना
शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ॥ ३५

द्रौपद्युवाच ।

इमे सभायामुपनीतशास्त्राः
क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे
तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ॥ ३६

नृशंसकर्मंस्त्वमनार्यवृत्त
मा मां विवस्त्रां कुरु मा विकार्षीः ।
न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः
सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ॥ ३७

धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा
धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलक्ष्यः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्र-
मिच्छामि दोषं न गुणान्विसृज्य ॥ ३८

इदं त्वकार्यं कुरुवीरमध्ये
रजस्वलां यत्परिकर्षसे माम् ।
न चापि कश्चित्कुरुतेऽत्र कुत्सां
ध्रुवं तवेदं मतमभ्युपेतः ॥ ३९

धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां
प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ४०

द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं
क्षत्तुस्तथैवास्य महात्मनोऽपि ।
राज्ञस्तथा हीममधर्ममुग्रं
न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा
भर्तॄन्कटाक्षैः कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहान्
संदीपयामास कटाक्षपातैः ॥ ४२

हृतेन राज्येन तथा धनेन
रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथा त्रपाकोपसमीरितेन
कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ॥ ४३

दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णा-
मवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पा-
मुवाच दासीति हसन्सशब्दम् ॥ ४४

कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः
संपूजयामास हसन्सशब्दम् ।
गान्धारराजः सुबलस्य पुत्र-
स्तथैव दुःशासनमभ्यनन्दत् ॥ ४५

सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये
ताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ।
तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां
दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ॥ ४६

भीष्म उवाच ।

न धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवेक्तुं
शक्नोमि ते प्रश्नमिमं यथावत् ।
अस्वाम्यशक्तः पणितुं परस्वं
स्त्रियाश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ४७

त्यजेत सर्वां पृथिवीं समृद्धां
युधिष्ठिरो धर्ममथो न जह्यात् ।
उक्तं जितोऽस्मीति च पाण्डवेन
तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ४८

यथोपजोषं यथारुचि ॥३४॥ उपनीतशास्त्राः अध्यापितशास्त्राः । गुरुस्थाना गुरुतुल्यस्थानाः पित्रादितुल्याः । एवं एकवस्त्रत्वेन ॥ ३६ ॥ निपुणोपलक्ष्यः सूक्ष्मबुद्धिमद्भिरेव ज्ञेयः । वाचेति । नाहमपराधिना भार्यास्मीति भावः ॥ ३८ ॥ कश्चिदपि तव कुत्सां न कुरुते किं तु सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं मतमभ्युपेतः ॥ ३९ ॥ अस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य ॥ ४१ ॥ आधूय आकम्प्य ॥ ४४ ॥ भर्तुर्वशतां दासभार्यापि दास्येवेति भावः ॥ ४७ ॥ जितोऽस्मीति वदतात्मैव पराजितो न तु स्त्री ॥ ४८ ॥

द्यूतेऽह्नितयि शकुनिर्नरेषु
कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकाम ।
न मन्यते ता निकृतिं युधिष्ठिर-
स्तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ४९

द्रौपद्युवाच ।

आहूय राजा कुशलैरनार्यै
र्दुष्टात्मभिर्नैकृतिकै सभाया ।
द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्न
कस्मादय नाम निसृष्टकाम ॥ ५०

अशुद्धभावैर्निकृतिप्रवृत्तै-
रबुध्यमान कुरुपाण्डवाग्र्य ।
सभूय सर्वैश्च जितोपि यस्मात्
पश्चादय कैतवमभ्युपेत ॥ ५१

तिष्ठन्ति चेमे कुरव सभाया
मीशा सुताना च तथा स्नुषाणाम् ।
समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्य
विब्रूत मे प्रश्नमिमं यथावत् ॥ ५२

वैशपायन उवाच ।

तथा ब्रुवन्तीं करुण रुदन्ती
मवेक्षमाणा कृपणान्पतींस्तान् ।
दु शासन० परुषाण्यप्रियाणि
वाक्यान्युवाचामधुराणि चैव ॥ ५३

ता कृष्यमाणा च रजस्वला च
स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् ।
वृकोदर प्रेक्ष्य युधिष्ठिर च
चकार कोप परमार्तरूप ॥ ५४

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि द्रौपदीप्रश्ने सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

६८

भीम उवाच ।

भवन्ति गेहे बन्धक्य कितवाना युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि १
काश्यो यद्धनमाहार्षीद्द्रव्य यच्चान्यदुत्तमम् ।
तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २
वाहनानि धन चैव कवचान्यायुधानि च ।
राज्यमात्मा वय चैव कैतवेन हृत परै ॥ ३
न च मे तत्र कोपोभूत्सर्वस्येशो हि नो भवान् ।
इम त्वतिक्रम मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४
एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवै ।
त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशसैरकृतात्मभि ॥ ५
अस्या कृते मन्युरय त्वयि राजन्निपात्यते ।
बाहू ते सप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिर ।
परैस्ते नाशित नून नृशसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७
न सकामा परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।
भ्रातर धार्मिक ज्येष्ठ कोतिवर्तितुमर्हति ॥ ८
आहूतो हि परै राजा क्षात्र व्रतमनुस्मरन् ।
दीव्यते परकामेन तन्न कीर्तिकर महत् ॥ ९

न च राजजयेनैव त्वज्जय सिध्यति द्यूतमर्यादाविदा शकुनिनैव तव पृथक् पणीकरणादित्याह द्यूते इति । राजा तु पराज्ञया त्वा पणीकृतवान् न स्वेच्छयाऽतोऽस्वामी कथ पणितवानिति राज्ञोपि दोषो नास्ति । तथा च शकुनिबुध्यैव त्वमाजिता तच्च शकुनिर्न मन्यते इत्याह नेति यत पणीकृता अत प्रागजिता । यतश्चापरदासेन पणीकृता ततोप्यजितैवेति भाव ॥ ४९ ॥ नातिकृतप्रयत्नोऽनभ्यस्तद्यूत । राजा मां सभायामाहूय कथ निसृष्टकाम अनीशोपि सन् मदाह्वानेन शत्रून्सकामान्कथ कृतवानित्यर्थ ॥ ५० ॥ जितोपीति । आत्मपराजयावसानत्वात् द्यूतस्य । कथ ततोप्युपरिदेवितवानित्यर्थ ॥ ५१ ॥ विब्रूत विस्पष्ट ब्रूत न तु भीष्मवत्सदिग्धमिति भाव ॥ ५२ ॥ तथेति भीष्मेण द्रौपदीमाहात्म्यख्यापनाय प्रश्नस्योत्तर नोक्तम् । दु शासनस्तु पाण्डवपक्षपातिनापि भीष्मेण सशयोपन्यासादस्माकमेव जय इति मन्वानो यत्किंचित्प्रलपितेत्यर्थ ॥ ५३ ॥ पर अत्यन्तम् ॥ ५४ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तषष्टितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

६८

भवन्तीति ॥ १ ॥ ते तव पुर इतिशेष सप्रधक्ष्यामि ॥ ६ ॥ परकामेन परेच्छया ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच ।

एवमस्मिन्कृत विद्या यदि नाह धनजय ।
दीप्तेऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेय बलादिव ॥ १०

वैशपायन उवाच ।

तथा तान्दु खितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्धृतराष्ट्रज ।
कृष्यमाणा च पाञ्चाली विकर्ण इदमब्रवीत् ॥११
याज्ञसेन्या यदुक्त तद्वाक्य विब्रूत पार्थिवा ।
अविवेकेन वाक्यस्य नरक सद्य एव न ॥ १२
भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमावुभौ ।
समेत्य नाहतु किंचिद्विदुरश्च महामति ॥ १३
भारद्वाजश्च सर्वेषामाचार्य कृप एव च ।
कुत एतावपि प्रश्न नाहतुर्द्विजसत्तमौ ॥ १४
ये त्वन्ये पृथिवीपाला समेता सर्वतोदिशम् ।
कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥ १५
यदिद द्रौपदीवाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा ।
विमृश्य कस्य क पक्ष पार्थिवा वदतोत्तरम् १६
एव स बहुश सर्वानुक्तवास्तान्सभासद ।
न च ते पृथिवीपालास्तमूचु साध्वसाधु वा १७
उक्त्वा सकृत्तथा सर्वान्विकर्ण पृथिवीपतीन् ।
पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य नि श्वसन्निदमब्रवीत् ॥
विब्रूत पृथिवीपाला वाक्य मा वा कथचन ।
मन्ये न्याय्य यदत्राह तद्धि वक्ष्यामि कौरवा ॥
चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगया पानमक्षांश्च ग्राम्ये चैवातिरक्तताम् ॥२०
एतेषु हि नर सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्तते ।
यथाऽयुक्तेन च कृता क्रिया लोको न मन्यते॥ २१
तदय पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्तता भृशम् ।
समाहूतेन कितवैरास्थितो द्रौपदपिण ॥ २२
साधारणी च सर्वेषा पाण्डवानामनिन्दिता ।
जितेन पूर्वं चानेन पाण्डवेन कृत पण ॥ २३
इय च कीर्तिता कृष्णा सौबलेन पणार्थिना ।
एतत्सर्वं विचार्याह मन्ये न विजितामिमाम् २४
एतच्छ्रुत्वा महानाद सभ्यानामुदतिष्ठत ।
विकर्ण शसमानाना सौबल चापि निन्दताम् २५
तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेय क्रोधमूर्छित ।
प्रगृह्य रुचिर बाहुमिद वचनमब्रवीत् ॥ २६

कर्ण उवाच ।

दृश्यन्ते वै विकर्णेह वैकृतानि बहून्यपि ।
तज्जातस्तद्विनाशाय यथाग्निररणिप्रज ॥ २७
एते न किंचिदप्याहुश्चोदिता ह्यपि कृष्णया ।
धर्मेण विजितामेता मन्यन्ते द्रुपदात्मजाम् ॥ २८
त्व तु केवलबाल्येन धार्तराष्ट्र विदीर्यसे ।
यद्ब्रवीषि सभामध्ये बाल स्थविरभाषिनम् ॥ २९
न च धर्मं यथातत्त्व वेत्सि दुर्योधनावर ।
यद्ब्रवीषि जिता कृष्णा न जितेति सुमन्दधी ३०
कथ ह्यविजिता कृष्णा मन्यसे धृतराष्ट्रज ।
यदा सभाया सर्वस्व न्यस्तवान्पाण्डवाग्रज ॥३१
अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ ।
एव धर्मजिता कृष्णा मन्यसे न जिता कथम् ३२
कीर्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवै ।
भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३३
मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् ।
अधर्मेणेति तत्रापि शृणु मे वाक्यमुत्तमम् ॥ ३४
एको भर्ता स्त्रिया देवैर्विहित कुरुनन्दन ।
इय त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥ ३५
अस्या सभामानयन न चित्रमिति मे मति ।
एकाम्बरधरत्व वाप्यथवापि विवस्त्रता ॥ ३६
यच्चैषा द्रविण किंचिद्या चैषा ये च पाण्डवा ।
सौबलेनेह तत्सर्व धर्मेण विजित वसु ॥ ३७
दु शासन सुबालाय विकर्ण प्राज्ञवादिक ।
पाण्डवाना च वासासि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥३८
तच्छ्रुत्वा पाण्डवा सर्वे स्वानि वासासि भारत ।
अवकीर्योत्तरीयाणि सभाया समुपाविशन् ॥ ३९
ततो दु शासनो राजन्द्रौपद्या वसन बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टु प्रचक्रमे ॥ ४०

एवमिति । एव त्वदुक्तप्रकारेण अस्मिन् प्रस्तुते विषये कृत कुशल धर्मपालनाख्य यदि न विद्या न जानीया तर्हि बाहू दहेयमेव । यतो जानाम्यतो न दहामीत्यर्थ ॥ १० ॥ सर्वतोदिश सर्वदेशीया ॥१५॥ महीक्षिता राज्ञा ग्राम्ये स्त्रीभोगे ॥ २० ॥ तथेति । कृताप्यकृतैव सा क्रियेत्यर्थ ॥ २१ ॥ समाहूतेन प्रेरितेन ॥ २२ ॥ सर्वेषां भार्या कथमेकेन पणीकर्तुं शक्येत्याह साधारणीति ॥ २३ ॥ एतत्सर्वं राज्ञो व्यसनित्व जितत्व परप्रवर्तितत्व द्रौपद्या साधारणत्व चेति हेतुचतुष्कम् ॥२४॥ वैकृतानि विपरीतानि ॥ २७ ॥ तान्येवाह यदिति ॥२९॥ प्राज्ञवादिक प्राज्ञमानी ॥ ३८ ॥ अवकीर्य समन्ततस्त्यक्त्वा ॥ ३९ ॥

ततो दु शासनो राजन्द्रौपद्या वसन बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टु प्रचक्रमे ॥

सभा० ६८४०

वैशंपायन उवाच ।

आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ।
गोविन्द द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय ॥ ४१
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ।
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन ॥ ४२
कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येवसीदतीम् ॥ ४३
इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रारुदद्दुःखिता राजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ॥४४
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोभवत् ।
त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात्॥
कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।
ततस्तु धर्मोन्तरितो महात्मा
समावृणोद्वै विविधैः सुवस्त्रैः ॥ ४६
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशांपते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ४७
नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ॥ ४८
ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्घोरदर्शनः ।
तदद्भुततमं लोको वीक्ष्य सर्वे महीभृतः ।
शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ४९
शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये बृहत्स्वनः ।
क्रोधाद्विस्फुरमाणौष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ५०

भीम उवाच ।

इदं मे वाक्यमादध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ।
नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ५१
यद्येतदेवमुक्त्वाहं न कुर्यां पृथिवीश्वराः ।
पितामहानां पूर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ५२
अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ।
न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं युधि ॥ ५३

वैशंपायन उवाच ।

तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ५४
यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः ।
ततो दुःशासनः श्रान्तो व्रीडितः समुपाविशत्॥
धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समभूल्लोमहर्षणः ।
सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुन्तीसुतांस्तथा ॥ ५६
न विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतमिति स्म ह ।
सुजनः क्रोशति स्मात्र धृतराष्ट्रं विगर्हयन् ॥ ५७
ततो बाहू समुत्क्षिप्य निवार्य च सभासदः ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५८

विदुर उवाच ।

द्रौपदीप्रश्नमुक्त्वैव रोरवीति त्वनाथवत् ।
न च विब्रूत तं प्रश्नं सभ्या धर्मोत्र पीड्यते ॥ ५९

आकृष्यमाण इति । हरिः सर्वदुःखसहर्ता खलस्य हर्ता वा । गोविन्दो गवां इन्द्रियाणां विन्दतीति विन्दो लब्धा। सर्वेन्द्रियचालकत्वात्सन्निहितो मां कथं न जानासि । सनिहितोप्यशक्तः किं कुर्यादत आह । द्वारकावासिन्निति । एकरात्रेणैव स्वीयान् आपदः सकाशादुद्धर्तुं समुद्रमध्ये पुरीं निर्माणं तां पुरीं प्रति सर्वनगरस्य युगपत्प्रापणं च कुर्वंस्त्वं मम त्राणमीषत्करमित्यर्थः । ननु सनिहितः शक्तश्च किमिति दुष्टाननुगृह्णीयादत आह । कृष्ण स्मृतमात्र एव सर्वदोषकर्षण ननु तथापि ' अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता । अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ' इत्युक्ते स्वाभाविकस्त्रीदोषो नापनेतुं शक्य । न त्वाशीविषदष्टाऽमृतस्रवा कर्तुं शक्येत्यत आह गोपीजनप्रिय नरेषु तावदत्यन्तं नीचा गोपाः तत्स्त्रियस्तु ततोपि नीचतरास्तास्वपि तवानुग्रहो दृश्यते किमुत मादृश्यां त्वदेकशरणायां वयैव राजसूयाभिषेकेणानुगृहातायामिति भावः ॥ ४१ ॥ केशव कश्च अश्च ईशश्च ब्रह्माविष्णुरुद्राः ते सह वाति गच्छतीति केशवः ब्रह्मादीनामपि प्रवर्तकः तदात्मकेति । अतः सर्वथा त्वं मामनुगृह्णीष्वेति भावः । आर्तिनाशनेति गोवर्द्धनोद्धरणदावाग्निपानादिना व्रजवासिनामार्तिस्त्वयैव यथा नाशिता तथा ममाप्यार्तिं नाशयेति भावः ॥ ४२ ॥ विश्वात्मन् विश्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः । विश्वभावन विश्वकर्तः । अन्तर्यामित्वेन शत्रुं वाऽस्मिन्नर्थे उदासीनं कुरु अथवा विश्वकर्तृत्वेन वस्त्राणि बहूनि समर्पयेति भावः ॥ ४३ ॥ भामिनी दीप्तिमती स्वस्मिन् भगवदनुग्रहनिश्चयात् शत्रून्गणयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ गह्वरितः करुणातिशयाद्गद्गदकण्ठः ॥ ४५ ॥ धर्मोन्तरितः धर्म एव अन्तरं वस्त्रं तद्भावं गतवान् गत्वा च तां वस्त्रपूगैः समावृणोच्च ॥ ४६ ॥ नानारागाणि च विरागाणि केवलश्वेतानि च । नास्त्यकार्यं कदर्याणां नास्त्यक्षाम्यं महात्मनाम् । नास्त्युपेक्ष्यो हरेर्भक्त इति सूते प्रदर्शितम् ॥४८॥ शशाप शपथं कृतवान् ॥५०॥

सभा प्रपद्यते ह्यार्त प्रज्वलन्निव हव्यवाट् ।
त वै सत्येन धर्मेण सभ्या प्रशमयन्त्युत ॥ ६०
धर्मप्रश्नमतो ब्रूयादार्य सत्येन मानव ।
विब्रूयुस्तत्र त प्रश्न कामक्रोधबलातिगा ॥ ६१
विकर्णेन यथाप्रश्नमुक्त प्रश्नो नराधिपा ।
भवन्तोपि हित प्रश्न विब्रुवन्तु यथामति ॥ ६२
यो हि प्रश्न न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभा गत ।
अनृते या फलावाप्तिस्तस्या सोऽर्ध समश्नुते ६३
य पुनर्वितथ ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभा गत ।
अनृतस्य फल कृत्स्न सप्राप्नोतीति निश्चय ॥ ६४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातन ।
प्रह्लादस्य च सवाद मुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ६५
प्रह्लादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचन
कन्याहेतोराङ्गिरस सुधन्वानमुपाद्रवत् ॥ ६६
अह ज्यायानह ज्यायानिति कन्येप्सया तदा ।
तयोर्देवनमत्रासीत्प्राणयोरिति न श्रुतम् ॥ ६७
तयो प्रश्नविवादोभूत्प्रह्लाद तावपृच्छताम् ।
ज्यायान्क आवयोरेक प्रश्न प्रब्रूहि मा मृषा ६८
स वै विवदनाद्भीत सुधन्वान विलोकयन् ।
त सुधन्वाब्रवीत्क्रुद्धो ब्रह्मदण्ड इव ज्वलन् ॥ ६९
यदि वै वक्ष्यसि मृषा प्रह्लादाथ न वक्ष्यसि ।
शतधा ते शिरो वज्री वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ७०
सुधन्वना तथोक्त सन्व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
जगाम कश्यप दैत्य परिप्रष्टु महौजसम् ॥ ७१

प्रह्लाद उवाच ।

त्व वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ।
ब्राह्मणस्य महाभाग धर्मकृच्छ्रमिद शृणु ॥ ७२
यो वै प्रश्न न विब्रूयाद्वितथ चैव निर्दिशेत् ।
के वै तस्य परे लोकास्तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ७३

कश्यप उवाच ।

जानन्नविब्रुवन्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भयात्तथा ।
सहस्र वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७४
साक्षी वा विब्रुवन्साक्ष्य गोकर्णशिथिलश्चरन् ।
सहस्र वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७५
तस्य सवत्सरे पूर्णे पाश एक प्रमुच्यते ।
तस्मात्सत्य तु वक्तव्य जानता सत्यमञ्जसा ॥७६
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभा यत्रोपपद्यते ।
न चास्य शल्य कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासद ७७
अर्ध हरति वै श्रेष्ठ पादो भवति कर्तृषु ।
पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासद ।
एनो गच्छति कर्तार निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ७९
वितथ तु वदेयुर्ये धर्म प्रह्लाद पृच्छते ।
इष्टापूर्त च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥ ८०
हृतस्वस्य हि यद्दु ख हतपुत्रस्य चैव यत् ।
ऋणिन प्रति यच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ॥८१
स्त्रिया पत्या विहीनाया राज्ञा ग्रस्तस्य चैव यत्
अपुत्रायाश्च यद्दु ख व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ॥८२
अध्यूढायाश्च यद्दु ख साक्षिभिर्विहतस्य च ।
एतानि वै समान्याहुर्दु खानि त्रिदिवेश्वरा ॥८३
तानि सर्वाणि दु खानि प्राप्नोति वितथ ब्रुवन् ।
समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चेति धारणात् ॥ ८४
तस्मात्सत्य ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्या न हीयते ।
कश्यपस्य वच श्रुत्वा प्रह्लाद पुत्रमब्रवीत् ॥८५

धर्मपीडामेवाह सभामित । आर्तस्यात्राणेन सभ्याना धर्मनाशोस्त्येव यथोक्त 'न सभा प्रविशेत्प्राज्ञ सभ्यदोषाननुस्मरन् । अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ' इति ॥ ६० ॥ एतदेवाह यो हि प्रश्नमित्यादिना ॥ ६३ ॥ आङ्गिरसस्य सुधन्वन ६५ ॥ केशिन्या कन्यया विरोचनसुधन्वानौ पृष्टौ युवयो को ज्यायान् कुलशीलादिना श्रेष्ठ इति तौ च स्व स्व ज्यायस्त्व प्रति जानानौ प्राणेनैव पण्येन देवन पण चक्रतु । प्राणयोरिति विषसप्तमी पराजितेन यावज्जीव जेतुर्दास्य कर्तव्यमित्यर्थ । प्राणानामाश्वरस्तवेत्युपसहारात् ॥ ६७ ॥ विवदनात् मृषावादात् ब्रह्मदण्ड ब्रह्मणा निर्मित कालदण्ड ब्रह्मशाप इत्यपि केचित् ॥ ६९ ॥ व्यथित कम्पयुक्त ॥ ७१ ॥ अविब्रुवन् विस्पष्टमब्रुवन् ॥७४॥ गोकर्णशिथिल उभयपक्षस्पर्शी प्रति मुञ्चति क्षिपति ॥ ७५ ॥ अञ्जसा तत्त्वत ॥७६॥ धर्मोऽधर्मेण विद्ध । द्वयोर्विवदतोरेक । स्वय मिथ्यावादी सन्नित धर्मिष्ठ मिथ्यावादीति वदति सोयमधर्मेण धर्मस्य वेध । तत्र अवचनात् मिथ्यावचनात्सादिग्धवचनाद्वा ये धर्म शल्य न निकृन्तन्ति न छिन्दन्ति त एव तेनाधर्मेण विद्धा भवन्ति ॥७७॥ तदेव विवृणोति अर्धमिति । अर्ध अधर्मस्येति शेष श्रेष्ठ । सभापति ॥ ७८ ॥ इष्ट यागादि आपूर्त वाप्यादि परावरान् भूतान् भाविनश्च ॥ ८० ॥ अध्यूढाया कृतसपत्नीकाया ॥ ८३ ॥ समक्षेति साक्षाद्दर्शनाद्वा आप्तवाक्याद्वाऽधिगतस्यार्थस्य धारणात्साक्षीत्यर्थ ॥ ८४ ॥ तस्मादिति लोभादिदोषात्तस्य विप्लावने तु धर्माद्धीयत एवेत्यभिप्राय ॥ ८५ ॥

श्रेयान्सुधन्वा त्वत्तो वै मत्त श्रेयांस्तथाङ्गिरा ।
माता सुधन्वनश्चापि मातृत श्रेयसी तव ।
विरोचन सुधन्वाऽय प्राणानामीश्वरस्तव ॥ ८६

सुधन्वोवाच ।

पुत्रस्नेह परित्यज्य यस्त्व धर्मे व्यवस्थित ।
अनुजानामि ते पुत्र जीवत्वेष शतं समा ॥ ८७

विदुर उवाच ।

एव वै परम धर्म श्रुत्वा सर्वे सभासद ।
यथा प्रश्न तु कृष्णाया मन्यध्व तत्र किं परम् ८८

वैशपायन उवाच ।

विदुरस्य वच श्रुत्वा नोचु किंचन पार्थिवा ।
कर्णो दु शासन त्वाह कृष्णा दासीं गृहान्नय ८९
ता वेपमाना सव्रीडा प्रलपन्तीं स्म पाण्डवान् ।
दु शासन सभामध्ये विचकर्ष तपस्विनीम् ९०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपद्याकर्षणेऽष्टषष्टितमोध्याय ॥ ६८ ॥

६९

द्रौपद्युवाच ।

पुरस्तात्करणीय मे न कृत कार्यमुत्तरम् ।
विह्वलास्मि कृतानेन कर्षता बलिना बलात् ॥ १
अभिवाद करोम्येषा कुरूणा कुरुससदि ।
न मे स्यादपराधोय यदिद न कृत मया ॥ २

वैशपायन उवाच ।

सा तेन च समाधूता दु खेन च तपस्विनी ।
पतिता विललापेद सभायामतथोचिता ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

स्वयवरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागतै ।
न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभा गता ॥ ४
या न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे ।
साहमद्य सभामध्ये दृश्यामि जनससदि ॥ ५
या न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमाना गृहे पुरा ।
स्पृश्यमाना सहन्तेऽद्य पाण्डवास्ता दुरात्मना ६
मृष्यन्ति कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ।
स्नुषां दुहितर चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम् ॥ ७
किं न्वत कृपण भूयो यदह स्त्री सती शुभा ।
सभामध्य विगाहेऽद्य क्व नु धर्मो महीक्षिताम् ८
धर्म्या स्त्रिय सभा पूर्वे न नयन्तीति न श्रुतम् ।
स नष्ट कौरवे येषु पूर्वो धर्म सनातन ॥ ९
कथ हि भार्या पाण्डूना पार्षतस्य स्वसा सती ।
वासुदेवस्य च सखी पार्थिवाना सभामियाम् ॥
तामिमा धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ।
ब्रूत दासीमदासी वा तत्करिष्यामि कौरवा ॥ ११
अय मा सुदृढ क्षुद्र कौरवाणा यशोहर ।
क्लिश्नाति नाह तत्सोढु चिर शक्ष्यामि कौरवा ॥
जिता वाप्यजिता वापि मन्यध्व मा यथा नृपा ।
तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवा १३

भीष्म उवाच ।

उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य परमा गति ।
लोके न शक्यते ज्ञातुमपि विज्ञैर्महात्मभि ॥ १४
बलवांश्च यथा धर्म लोके पश्यति पूरुष ।
स धर्मो धर्मवेलाया भवत्यभिहत पर ॥ १५

इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टषष्टितमोऽध्याय ॥ ६८ ॥

६९

पुरस्तादिति । तावत्प्रतीक्ष दु प्रज्ञ दु शासननराधमेत्यत पर पुरस्तादिति पठन्ति केचित् । प्रतीक्ष प्रतीक्षस्व ॥१॥ दृश्यामि पृथग्जनस्त्रीवत् दृश्यामिवात्मान करोमि ॥ ५ ॥ विगाहे पर्यालोचयामि ॥ ८ ॥ पाण्डूना पाण्डवानाम् । आर्षस्तद्धितलुक् । पार्षतस्य धृष्टद्युम्नस्य । कथ इया प्राप्नुयाम् ॥१०॥ किमज्ञत्वान्न विवेक्तुमर्हसि नेत्याह बलवानिति । बलवान् कर्णदुर्योधनादिर्यद्वेत्ति स एव धर्म । परस्तु दुर्बलेनोक्त अभिहित धर्मोप्यधर्मो भवतीति भाव । अभिहित परै रिति पाठे तु अधर्मवेलायामपि परैर्बलवद्भिरुक्त एव धर्मो भवति न दुर्बलोक्त इति आकार प्राश्लिष्य योज्यम् ॥ १५ ॥

श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं त
द्धर्षश्चासीत्कौरवाणां सभायाम् ।
सर्वे चासन्पार्थिवाः प्रीतिमन्तः
कुरुश्रेष्ठं धार्मिकं पूजयन्तः ॥ ८
युधिष्ठिरं च ते सर्वे समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।
किं नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ ९
किं नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः ।
भीमसेनो यमौ चोभौ भृशं कौतूहलान्विताः ॥
तस्मिन्नुपरते शब्दे भीमसेनोऽब्रवीदिदम्
प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं भुजं चन्दनचर्चितम् ॥ ११
भीमसेन उवाच ।
यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ १२
ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यतेऽजितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ १३
न हि मुच्येत मे जीवन्पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्धजानिमान् १४
पश्यध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव ।
नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ १५
धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि संकटम् ।
गौरवेण विरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ १६
धर्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।
धार्तराष्ट्रानिमान्पापान्निष्पिषेयं तलासिभिः १७
वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
क्षम्यतामिदमित्येवं सर्वं सम्भाव्यते त्वयि ॥ १८

इति श्रीमहाभा० सभाप० द्यूतपर्वणि भीमवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

कर्ण उवाच ।
त्रयः किलेमे ह्यधना भवन्ति
दासः पुत्रश्चास्वतन्त्रा च नारी ।
दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे
हीनेश्वरा दासधनं च सर्वम् ॥ १
प्रविश्य राज्ञः परिवारं भजस्व
तत्ते कार्यं शिष्टमादिश्यतेऽत्र ।
ईशास्तु सर्वे तव राजपुत्रि
भवन्ति वै धार्तराष्ट्रा न पार्थाः ॥ २
अन्यं वृणीष्व पतिमाशु भाविनि
यस्माद्दास्यं न लभसि देवनेन ।
अवाच्या वै पतिषु कामवृत्ति
र्नित्यं दास्ये विदितं तत्तवास्तु ॥ ३

साचि तिर्यक् ॥ ९ ॥ यद्ययं नः कुलस्य प्रभुर्न स्यात्तर्हि न मर्षयेमहि यतोयं प्रभुस्ततो मर्षयामहे इत्यर्थः ॥१२॥ ईश इति अजितमिति छेदः । द्रौपदीपणनात् प्रागिति शेषः यद्ययमात्मानमजितं मन्यते तर्हि वयं पूर्वमेव भवद्भिर्जिताः सन्तः इदानीं विजिता द्रौपद्यर्थे मिथ्यावादेन सुतरां जिताः स्म इत्यर्थः । अतो द्रौपदी न दासभावमापन्नेति भावः ॥ १३ ॥ नन्वजितेनापि त्वया किं स्यात्तत्राह न हीत्यादि ॥ १४ ॥ पाशसितः पाशबद्धः ॥ १६ ॥ तलासिभिः चपेटाखड्गैः ॥ १७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

क्वचित् 'त्रयः किलेमे सधनाः सभायां भीष्म क्षत्ता कौरवाणां गुरुश्च । ये स्वामिनं दुष्टतमं वदन्ति वाञ्छन्ति वृद्धिं न च विक्षिपन्ति' इति श्लोकः प्रथमः । 'त्रयः किलेमे अधनाः' इति द्वितीयः । सधनाः समर्थाः धर्मोल्लङ्घने इत्यर्थः । वृद्धिं स्वामिनो मूलच्छेदनम् । न च विक्षिपन्ति पापकरणे व्याकुलाश्च न भवन्ति । दासस्य पत्नी हीनेश्वरा दासधनं च सर्वं हीनेश्वरं सत् भद्रे कल्याणभाजि तयोरीश्वरे द्वयमपि तत् न्यसनीयमित्यर्थः । तथा च स्मृतिः 'त्रय एवाधनाः लोके भार्या दासस्तथा सुतः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्' इति। तथा च राजजयेनैव तत्पत्न्यपि जितैव न तु तत्र आजितेन जितेन वा पराजितेति विमर्शः सम्भवतीति भावः ॥ १ ॥ परिवारं दारान् भजस्व पादसंवाहनादिना सेवस्व ॥ २ ॥ अन्यमिति । पतिजयेनात्मजयं न मन्यसे चेदपतिका त्वं रत्यर्थमन्यं पतिं वृणीष्व । पतिषु कामवृत्तिर्यथेष्टं वर्तनं लोके स्त्रीणामवाच्यं दास्ये तु तत् विदितं प्रसिद्धं । अतः परिमितपतिकाद्दारभावादनन्तपतिकं दास्यमेव तवास्त्विति भावः ॥ ३ ॥

पराजितो नकुलो भीमसेनो
युधिष्ठिरः सहदेवार्जुनौ च ।
दासीभूता त्वं हि वै याज्ञसेनि
पराजितास्ते पतयो नैव सन्ति ॥ ४
प्रयोजनं जन्मनि किं न मन्यते
पराक्रमं पौरुषं चैव पार्थे ।
पाञ्चाल्यस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये यो व्यदेवीद्ग्लहेषु ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी
भृशं निशश्वास तदार्तरूपः ।
राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो
दहन्निवैनं क्रोधसंरक्तदृष्टिः ॥ ६
भीम उवाच ।
नाहं कुप्ये सूतपुत्रस्य राजन्
नैष सत्यं दासधर्मः प्रदिष्टः ।
किं विद्विषो वै मामेवं व्याहरेयु-
र्नादेवीस्त्वं यद्यनया नरेन्द्र ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनवचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं तूष्णीं भूतमचेतनम् ॥ ८
भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने ।
प्रश्नं ब्रूहि च कृष्णां त्वमजितां यदि मन्यसे ॥ ९
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकम् ।
स्मयन्निवेक्ष्य पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोहितः ॥ १०
कदलीदण्डसदृशं सर्वलक्षणसंयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ ११
अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ।
द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ १२
भीमसेनस्तमालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ।
प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव ॥ १३
पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्वृकोदरः ।
यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते महाहवे ॥ १४
क्रुद्धस्य तस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यः पावकार्चिषः ।
वृक्षस्येव विनिश्चेरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ १५
विदुर उवाच ।
परं भयं पश्यत भीमसेना-
द्बुध्यध्वं पार्थिवाः प्रातिपेयाः ।
दैवेरितो नूनमयं पुरस्तात्
परो नयो भरतेषूदपादि ॥ १६
अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्रा
यस्मात्स्त्रियं विवदध्वं सभायाम् ।
योगक्षेमौ नश्यतो वः समग्रौ
पापान्मन्त्रान्कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ १७
इमं धर्मं कुरवो जानताशु
ध्वस्ते धर्मे परिषत्संप्रदुष्येत् ।
इमां चेत्पूर्वं कितवोऽग्लहिष्य-
दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ १८
स्वप्ने यथैतद्धि जितं धनं स्या-
देवं मन्ये यस्य दीव्यत्यनीशः ।
गान्धारराजस्य वचो निशम्य
धर्मादस्मात्कुरवो मापयात ॥ १९
दुर्योधन उवाच ।
भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्जुनस्य
स्थितोऽहं वै यमयोश्चैवमेव ।
युधिष्ठिरं ते प्रवदन्त्वनीशं
मथो दास्यान्मोक्ष्यसे याज्ञसेनि ॥ २०
अर्जुन उवाच ।
ईशो राजा पूर्वमासीद्ग्लहे नः
कुन्तीसुतो धर्मराजो महात्मा ।
ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा
तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव ॥ २१

नैव सन्ति अस्मद्दासाः पाण्डवाः अस्माभिः प्रत्याख्याताश्चेत् त्वां नैव भोक्तुं समर्था भवेयुरिति भावः ॥ ४ ॥ प्रयोजनमिति । यः इमां व्यदेवीत् स जन्मनि प्रयोजनं जन्मसाफल्यं किं न मन्यतेऽपि तु मन्यत एव । एवं पराक्रमादावपि योज्यम् ॥ ५ ॥ एष दासधर्मः भर्तुरुत्कर्षवर्णनम् ॥ ७ ॥ अपोह्य अपद्दृत्य ॥ १० ॥ अभ्युत्स्मयित्वा प्रोत्साह्य ॥ १२ ॥ उदपादि उत्पन्नः ॥ १६ ॥ अतिद्यूतं पणितद्रव्यमर्यादामतिक्रान्तम् । योगक्षेमौ योगो लब्धेन राज्यादिना संबन्धस्तस्य क्षेमः कल्याणं 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ १७ ॥ परिषत् सभा संप्रदुष्येत् धर्मातिक्रमादिति शेषः । कितवो युधिष्ठिरः अपराजितात्मा सन् पूर्वं चेत् अग्लहिष्यत् पणीकृतवान्-भविष्यत् तर्हि सा भवद्दासी स्यादेवेति भावः ॥ १८ ॥ यस्य येन धनेनानीशो दीव्यति तत् स्वप्ने यथा धनं आभासजितं तद्वदित्यर्थः । 'यस्यैते तस्य तद्धनम्' इति स्मृतिस्तु दासभावेऽर्जितं धनं स्वामिगामीत्याह न तु ततः प्राक्तनमपीति मापयात मागच्छत ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ।
त रासभा प्रत्यभाषन्त राज-
न्समन्तत पक्षिणश्चैव रौद्रा ॥ २२
त वै शब्द विदुरस्तत्त्ववेदी
शुश्राव घोर सुबलात्मजा च ।
भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वा
न्स्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चै ॥ २३
ततो गान्धारी विदुरश्चापि विद्वा
स्तमुत्पात घोरमालक्ष्य राज्ञे ।
निवेदयामासतुरार्तवत्तदा
ततो राजा वाक्यमिद बभाषे ॥ २४
धृतराष्ट्र उवाच ।
हतोसि दुर्योधन मन्दबुद्धे
यस्त्व सभाया कुरुपुङ्गवानाम् ।
स्त्रिय समाभाषसि दुर्विनीत
विशेषतो द्रौपदी धर्मपत्नीम ॥ २५
एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
हितान्वेषी बान्धवानामपायात् ।
कृष्णा पाञ्चालीमब्रवीत्सान्त्वपूर्वं
विमृश्यैतत्प्रज्ञया तत्त्वबुद्धि ॥ २६
धृतराष्ट्र उवाच ।
वर वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिवाञ्छसि ।
वधूना हि विशिष्टा मे त्व धर्मपरमा सती ॥ २७

द्रौपद्युवाच ।
ददासि चेद्वर मह्य वृणोमि भरतर्षभ ।
सर्वधर्मानुग श्रीमानदासोस्तु युधिष्ठिर ॥ २८
मनस्विनमजानन्तो मैव ब्रूयु कुमारका ।
एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविन्ध्य ममात्मजम् २९
राजपुत्र पुरा भूत्वा यथा नान्य पुमान्क्वचित् ।
राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ॥३०
धृतराष्ट्र उवाच ।
एव भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे ।
द्वितीय ते वर भद्रे ददानि वरयस्व ह ।
मनो हि मे वितरति नैक त्व वरमर्हसि ॥ ३१
द्रौपद्युवाच ।
सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनजयौ ।
यमौ च वरये राजन्नदासान्स्ववशानहम् ॥ ३२
धृतराष्ट्र उवाच ।
तथास्तु ते महाभागे यथा त्व नन्दिनीच्छसि ।
तृतीय वरयास्मत्तो नासि द्वाभ्या सुसत्कृता ।
त्व हि सर्वस्नुषाणा मे श्रेयसी धर्मचारिणी ३३
द्रौपद्युवाच ।
लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ।
अनर्हा वरमादातु तृतीय राजसत्तम ॥ ३४
एकमाहुर्वैश्यवर द्वौ तु क्षत्रस्त्रियो वरौ ।
त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शत वरा ॥ ३५
पापीयास इमे भूत्वा सतीर्णा पतयो मम ।
वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ३६

इति श्रीमहाभारते सभाप० द्यूतपर्वणि द्रौपदीवरलाभे एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

---*---

७२

कर्ण उवाच ।
या न श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण समता ।
तासामेतादृश कर्म न कस्याश्च न शुश्रुम ॥ १
क्रोधाविष्टेषु पार्थेषु धार्तराष्ट्रेषु चाप्यति ।
द्रौपदी पाण्डुपुत्राणा कृष्णा शान्तिरिहाभवत् २
अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणा नौरेषा पारगाभवत् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
तद्वै श्रुत्वा भीमसेन कुरुमध्येत्यमर्षण ।
स्त्रीगति पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मना ॥ ४

अग्निहोत्रे गृहाग्निसमीपे ॥ २२ ॥ सुबलात्मजा गान्धारी ॥ २३ ॥ प्रतिविन्ध्य युधिष्ठिरसुतम् ॥२९॥ स्ववशान् अपराधीनान् ॥३२॥ वर आदातु नोत्सहे यतोऽनर्हा ॥ ३४ ॥ अनर्हत्वमेवाह एकमिति ॥ ३५ ॥ पापीयास दासभावेन नीचा वेत्स्यन्ति लप्स्यन्ति विद्लृ लाभे इत्यस्य रूपम् ॥ ३६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७१ ॥

७२

या न इति ॥ १ ॥ अप्लवे नौकाहीने । अप्रतिष्ठे अगाधे । अम्भसीवाम्भसि विपत्समुद्रे ॥ ३ ॥

भीम उवाच ।

त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ।
अपत्य कर्म विद्या च यत सृष्टा प्रजास्तत ॥ ५
अमेध्ये वै गतप्राणे शून्ये ज्ञातिभिरुज्झिते ।
देहे त्रितयमेवैतत्पुरुषस्योपयुज्यते ॥ ६
तन्नो ज्योतिरभिहत दाराणामभिमर्शनात् ।
धनजय कथस्वित्स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

न चैवोक्ता न चानुक्ता हीनत परुषा गिर ।
भारत प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषा ॥ ८
स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्त प्रतिविजानन्तो लब्धसभावना स्वयम् ९

भीम उवाच ।

इहैवैतास्तुरा सर्वान्हन्मि शत्रून्समागतान् ।
अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान्हन्मि भारत ॥ १०
किं नो विवदितेनेह किमुक्तेन च भारत ।
अद्यैवैतान्निहन्मीह प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ११
इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभि सह ।
मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुर्मुहुरुदैक्षत ॥ १२
सान्त्व्यमानो वीक्षमाण पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
खिद्यत्येव महाबाहुरन्तर्दाहेन वीर्यवान् ॥ १३
क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्य कर्णादिभ्यो नराधिप ।
सधूम सस्फुलिङ्गार्चि पावक समजायत १४
भ्रुकुटीकृतदुष्प्रेक्ष्यमभवत्तस्य तन्मुखम् ।
युगान्तकाले सप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिण ॥ १५
युधिष्ठिरस्तमावार्य बाहुना बाहुशालिनम् ।
मैवमित्यब्रवीच्चैन जोषमास्वेति भारत ॥ १६
निवार्य च महाबाहु कोपसरक्तलोचनम् ।
पितर समुपातिष्ठद्धृतराष्ट्र कृताञ्जलि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्यूतप० भीमक्रोधे द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥

७३

युधिष्ठिर उवाच ।

राजन्किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मास्त्वमीश्वर ।
नित्य हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

अजातशत्रो भद्र ते अरिष्ट स्वस्ति गच्छत ।
अनुज्ञाता सहधना स्वराज्यमनुशासत ॥ २
इद चैवावबोद्धव्य वृद्धस्य मम शासनम् ।
मया निगदित सर्व पथ्य नि श्रेयस परम् ॥ ३
वेत्थ त्व तात धर्माणा गतिं सूक्ष्मा युधिष्ठिर ।
विनीतोसि महाप्राज्ञ वृद्धाना पर्युपासिता ॥ ४

ज्योतींषि लोकप्रकाशकानि । अपत्य कर्म विद्या चेति यत यस्माद्धेतोस्तत ज्योतिस्त्रयात् । प्रजा स्थावरजङ्गमा सृष्टा । अय भाव । कर्मोपास्ति प्राप्य लोकद्वय अपत्यप्राप्यश्चाय लोक । तथा च श्रुति 'सोय लोक पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक ' इति। विद्या उपासना। पितृलोक स्वर्ग देवलोको ब्रह्मलोक ॥५॥ मरणानन्तरमेतान्येव ज्योतींष्युपकुर्वन्तीत्याह अमेध्ये इति । अमेध्ये अशुचौ ॥ ६ ॥ तन्न इति । न दाराणामिति सबन्ध । तत्परलोकीय अपत्यादिक ज्योति अस्मदीयाना दाराणामभिमर्शनादभिहत अभित सर्वत हत गत ज्ञातमस्माभिरित्यर्थ । आभिहितमिति पाठे ओहाङ्गतावित्यस्य रूप । य ससदि परदारान् स्पृष्ट्वा न त्रपते स विविक्तेऽवश्य पारदारिक स्यादेवेति भाव । एव सर्वान् निन्दित्वा कर्णं समुद्दिश्याह धनजयेति । तथा च आभिमृष्टज परै आभिमृष्टेभ्यो दारेभ्यो जातमपत्य कथस्वित्स्यात् सकरजत्वान्नीचकर्मकृदेव स्यात् । सूतबीजाद्वीरोत्पत्तेरसभवात् कसवत्कर्णोपि असुरबीजोद्भव । क्रूरकर्मकरत्वादिति भाव ॥७॥ हीनत हीनै प्रतिजल्पन्ति प्रत्युत्तरयन्ति॥८॥ प्रतिविजानन्त कृतस्य प्रतीकार जानन्त । लब्धसभावना प्राप्तपूजा ॥९॥ इहैवैतांस्तूरा सर्वान् तूरा त्वरया त्वरते क्विपिज्वरत्वरेत्युपधायाश्चकारयोरूठ् । एतान् स्तुतानित्यपपाठ निष्क्रम्य इत स्थानादिति शेष समूलान् कोशदेशदुर्गादिसहितान् ॥ १० ॥ विवदितेन विवादेन ॥ ११ ॥ स्रोतोभ्य निर्गममार्गेभ्य ॥ १४ ॥ जोष तूष्णीं आस्व उपविश ॥ १६ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥

७३

राजन्निति ॥१॥ अरिष्ट निर्विघ्नम् ॥ २ ।

यतो बुद्धिस्तत शान्ति प्रशम गच्छ भारत ।
नादारुणि पतेच्छस्त्र दारुण्येतन्निपात्यते ॥ ५
न वैराण्यभिजानन्ति गुणान्पश्यन्ति नागुणान् ।
विरोध नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपूरुषा ॥ ६
स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्त परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ७
सवादे परुषाण्याहुर्युधिष्ठिर नराधमा ।
प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतेऽनुक्ता परुषमुत्तरम् ॥ ८
न चोक्ता नैव चानुक्तास्त्वहिता परुषा गिर ।
प्रतिजल्पन्ति वै धीरा सदा तूत्तमपूरुषा ॥ ९
स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्त प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मन १०
असभिन्नार्थमर्यादा साधव प्रियदर्शना ।
तथा चरितमार्येण त्वयास्मिन्सत्समागमे ॥ ११
दुर्योधनस्य पारुष्य तत्तात हृदि मा कृथा ।
मातर चैव गान्धारी मा च त्व गुणकाङ्क्षया १२
उपास्थित वृद्धमन्ध पितर पश्य भारत ।
प्रेक्षापूर्व मया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ॥ १३
मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणा च बलाबलम् ।
अशोच्या कुरवो राजन्येषा त्वमनुशासिता ॥ १४
मन्त्री च विदुरो धीमान्सर्वशास्त्रविशारद ।
त्वयि धर्मोऽर्जुने धैर्य भीमसेने पराक्रम ॥ १५
श्रद्धा च गुरुशुश्रूषा यमयो पुरुषाग्र्ययो ।
अजातशत्रो भद्र ते खाण्डवप्रस्थमाविश ।
भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्र धर्मे ते धीयता मन १६

वैशपायन उवाच ।

इत्युक्तो भरतश्रेष्ठ धर्मराजो युधिष्ठिर ।
कृत्वार्यसमय सर्व प्रतस्थे भ्रातृभि सह ॥ १७
ते रथान्मेघसकाशानास्थाय सह कृष्णया ।
प्रययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थ पुरोत्तमम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते सभाप० द्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रवरप्रदानपूर्वकमिन्द्रप्रस्थप्रति युधिष्ठिरगमने त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

समाप्त द्यूतपर्व ।

अनुद्यूतपर्व ।

७४

जनमेजय उवाच ।

अनुज्ञातास्तान्वि दित्वा सरत्नधनसचयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्राणा कथमासीन्मनस्तदा ॥ १

वैशपायन उवाच ।

अनुज्ञातास्तान्विदित्वा धृतराष्ट्रेण धीमता ।
राजन्दु शासन क्षिप्र जगाम भ्रातर प्रति ॥ २
दुर्योधन समासाद्य सामात्य भरतर्षभ ।
दु खार्तो भरतश्रेष्ठ इद वचनमब्रवीत् ॥ ३

दु शासन उवाच ।

दु खेनैतत्समानीत स्थविरो नाशयत्यसौ ।
शत्रुसाद्गमयद्द्रव्य तद्बुध्यध्व महारथा ॥ ४

यत इति । शान्तिरेव बुद्धे फलमित्यर्थ । अदारुणि काष्ठ भिन्ने पाषाणादौ । मृदुरेव बाध्यत इत्यर्थ ॥५॥ बाधनेपि सता वृत्तमाह नेति॥६॥सन्त इति प्रत्युपकाराशया उपकार न कुर्वन्तीत्यर्थ ॥७॥ अधममध्यमोत्तमाना कलहप्रसगे वृत्तमाह सवादे इति ॥८॥ दुर्वचोभिरुक्ता अनुक्ता वा सन्त अहिता दु खकर्त्री यत परुषा मर्मच्छिदस्तादृशीर्गिर ॥ ९ ॥ सन्त इति । आत्मौपम्येन परस्यापि दु ख माभूदिति जानन्त इत्यर्थ ॥ १० ॥ भ्रातृभिर्दुर्योधनादिभि ॥ १६ ॥ सर्व समय कृत्वा मदुक्त यत्तत्तथैवास्त्विति प्रतिज्ञाय ॥ १७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७३ ॥

७४

अनुज्ञातानिति ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रेण यथाप्रतिज्ञ सुहृद्द्यूते कृतेपि पुरुषकाराद्बलवत्तर दैव कौरवान् सर्वभूपक्षयहेतौ अनुद्यूते प्रावर्तयदित्याह अनुज्ञातानिति ॥ २ ॥ भरतश्रेष्ठ भरतस्य दुर्योधनस्य दृष्ट्या श्रेष्ठ प्रशस्यतमो दु शासन ॥३॥ स्थविरो वृद्ध इति साधिक्षेपमुक्त शत्रुसात् शत्रुवश गमयद्गमयत्प्रापितवान् ॥ ४ ॥

अथ दुर्योधन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
मिथ सगम्य सहिता पाण्डवान्प्रतिमानिन ॥५
वैचित्रवीर्यं राजान धृतराष्ट्र मनीषिणम् ।
अभिगम्य त्वरायुक्ता श्लक्ष्ण वचनमब्रुवन् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

न त्वयेद श्रुत राजन्यज्जगाद बृहस्पति ।
शक्रस्य नीतिं प्रवदन्विद्वान्देवपुरोहित ॥ ७
सर्वोपायैर्निहन्तव्या शत्रव शत्रुसूदन ।
पुरा युद्धाद्बलाद्वापि प्रकुर्वन्ति तवाहितम् ॥ ८
ते वय पाण्डवधनै सर्वान्सपूज्य पार्थिवान् ।
यदि तान्योधयिष्याम किं वै न परिहास्यति ९
अहीनाशीविषान्क्रुद्धान्नाशाय समुपस्थितान् ।
कृत्वा कण्ठे च पृष्ठे च क समुत्स्रष्टुमर्हति ॥ १०
आत्तशस्त्रा रथगता कुपितास्तात पाण्डवा ।
नि शेष व करिष्यन्ति क्रुद्धा ह्याशीविषा इव ११
सनद्धो ह्यर्जुनो याति विधृत्य परमेषुधी ।
गाण्डीव मुहुरादत्ते नि श्वसश्च निरीक्षते ॥ १२
गदा गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदर ।
स्वरथ योजयित्वाशु निर्यात इति न श्रुतम् १३
नकुल खड्गमादाय चर्म चाप्यर्धचन्द्रवत् ।
सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिङ्गितै ॥ १४
ते त्वास्थाय रथान्सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् ।
अभिघ्नन्तो रथव्रातान्सेनायोगाय निर्ययु ॥ १५
न क्षस्यन्ते तथास्माभिर्जातु विप्रकृता हि ते ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेश कस्तेषा क्षन्तुमर्हति ॥ १६

पुनर्दीव्याम भद्र ते वनवासाय पाण्डवै ।
एवमेतान्वशे कर्तुं शक्ष्याम पुरुषर्षभ ॥ १७
ते वा द्वादश वर्षाणि वय वा द्यूतनिर्जिता ।
प्रविशेम महारण्यमजिनै प्रतिवासिता ॥ १८
त्रयोदश सजनेन अज्ञाता प्रतिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ १९
निवसेम वय ते वा तथा द्यूत प्रवर्तताम् ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमिद कुर्वन्तु पाण्डवा ॥ २०
एतत्कृत्यतम राजन्नस्माक भरतर्षभ ।
अय हि शकुनिर्वेद सविद्यामक्षसपदम् ॥ २१
दृढमूला वय राज्ये मित्राणि परिगृह्य च ।
सारवद्विपुल सैन्य सत्कृत्य च दुरासदम् ॥ २२
ते च त्रयोदशे वर्षे पारयिष्यन्ति चेद्व्रतम् ।
जेष्यामस्तान्वय राजन्रोचता ते परतप ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान्काम व्यध्वगतानपि ।
आगच्छन्तु पुनर्द्यूतमिद कुर्वन्तु पाण्डवा ॥ २४

वैशपायन उवाच ।

ततो द्रोण सोमदत्तो बाल्हीकश्चैव गौतम ।
विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २५
भूरिश्रवा शान्तनवो विकर्णश्च महारथ ।
मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोस्त्विति च सर्वश २६
अकामाना च सर्वेषा सुहृदामर्थदर्शिना ।
अकरोत्पाण्डवाह्वान धृतराष्ट्र सुतप्रिय ॥ २७

इति श्रीमहाभा० सभाप० अनुद्यूतप० युधिष्ठिरप्रत्यानयने चतु सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७४ ॥

पाण्डवान्प्रति प्रतिकर्तुम् ॥ ५ ॥ त्वया इदं किं न श्रुतमिति काका नञो योजना अपि तु श्रुतमेव ॥ ७ ॥ पुरा युद्धात् युद्धमकृत्वेत्यर्थ बलाद्युद्धेन वा ये अहित कुर्वन्ति ते निहन्तव्या इति योजना ॥ ८ ॥ तान् पाण्डवान् । परिहास्यति नंक्ष्यति ॥ ९ ॥ परमेषुधी श्रेष्ठौ निषङ्गौ ॥ १२ ॥ आकार अभिप्राय इङ्गितैश्चेष्टितै चक्रु आविश्चक्रु क्रु विक्षेपे इत्यस्य रूपम् ॥ १४ ॥ सेनायोगाय सैन्यमेलनाय ॥ १५ ॥ न क्षस्यन्ते न क्षमा करिष्यन्ते । जातु कदाचित् । विप्रकृता विकार प्रापिता तेषां मध्ये ॥ १६ ॥ सजनेन समानजनेन अज्ञाता ॥१९॥ सविद्यां अक्षवशीकरणविद्यासहिताम् ॥२१॥ सारवत् बलवत्॥२२॥ व्यध्वगतान् दूरगतान् ॥ २४ ॥ वैश्यापुत्रो युयुत्सु ॥२५॥ अकामाना द्यूतमनिच्छतां सताम् ॥ २७ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतु सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७४ ॥

७५

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्ता गान्धारी शोककर्षिता ॥ १
जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥ २
व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ।
अन्तो नूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ॥ ३
मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत ।
मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ॥ ४
मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ।
बद्धं सेतुं को नु भिन्द्याद्धमेच्छान्तं च पावकम् ॥५
शमे स्थितान्को नु पार्थान्कोपयेद्भरतर्षभ ।
स्मरन्तं त्वामाजमीढ स्मारयिष्याम्यहं पुनः ॥ ६
शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे चेतराय च ।
न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन्कथंचन ॥ ७
त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः
तस्मादयं मद्वचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ॥ ८
तथा तेन कृतं राजन्पुत्रस्नेहान्नराधिप ।
तस्य प्राप्तं फलं विद्धि कुलान्तकरणाय यत् ॥ ९
शमेन धर्मेण नयेन युक्ता
या ते बुद्धिः सास्तु ते मा प्रमादीः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ १०
अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं धर्मदर्शिनीम् ।
अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुम् ॥
यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः ।
पुनर्द्यूतं च कुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह ॥ १२

इति श्रीमहाभा० सभाप०अनुद्यूतप० गान्धारीवाक्ये पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम् ।
उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १
उपास्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर ।
एहि पाण्डव दीव्येति पिता त्वाहेति भारत ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नुवन्ति शुभाशुभम् ।
न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि ॥ ३
अक्षद्यूते समाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च ।
जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
असंभवे हेममयस्य जन्तो-
स्तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।
प्रायः समासन्नपराभवाणां
धियो विपर्यस्ततरा भवन्ति ॥ ५
इति ब्रुवन्निववृते भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ ६
विविशुस्ते सभां तां तु पुनरेव महारथाः ।
व्यथयन्ति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ॥ ७
यथोपजोषमासीनाः पुनर्द्यूतप्रवृत्तये ।
सर्वलोकविनाशाय दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ८
शकुनिरुवाच ।
अमुञ्चत्स्थविरो यद्वो धनं पूजितमेव तत् ।
महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु मे भरतर्षभ ॥ ९

७५

अथेति ॥ १ ॥ मतिं माभिमंस्थाः, अभिमतां मा कुरु ॥ ४ ॥ धमेत् उद्बोधयेत् ॥ ५ ॥ त्वन्नेत्राः त्वमेव नेता येषां ते त्वन्नेत्राः । दीर्णाः त्वत्तो भिन्नमर्यादाः सन्तः प्रहासिषुः जीवितत्यागेनेति शेषः ॥८॥ मा प्रमादीः अनवहितो मा भूः मृदुप्रौढा मृदुषु समाहिता सती प्रौढा भूत्वा ॥ १० ॥ अन्तो नाशः कामं यथेष्टम् ॥ ११ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

तत इति ॥ १ ॥ असंभवे इति धृतराष्ट्रमुद्दिश्य उक्तम् ॥ ५ ॥ यथोपजोषं यथासुखम् ॥८॥ पूजितं इष्टम् ॥ ९ ॥

वय वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिता ।
प्रविशेम महारण्य रौरवाजिनवासस ॥ १०

त्रयोदश च सजने अज्ञाता परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ११

अस्माभिर्निर्जिता यूय वने द्वादशवत्सरान् ।
वसध्व कृष्णया सार्धमजिनै प्रतिवासिता ॥१२

त्रयोदश च सजने अज्ञाता परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ १३

त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्य प्रतिपत्तव्यमितरैरथवेतरै ॥ १४

अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत ॥ १५

अथ सभ्या सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा ।
ऊचुरुद्विग्नमनस सवेगात्सर्व एव हि ॥ १६

सभ्या ऊचु ।

अहो धिग्बान्धवा नैन बोधयन्ति महद्भयम् ।
बुध्या बुध्येन्न वा बुध्येदय वै भरतर्षभ ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

जनप्रवादान्सुबहूञ्शृण्वन्नपि नराधिप ।
ह्रिया च धर्मसयोगात्पार्थो द्यूतमियात्पुन १८

जानन्नपि महाबुद्धि पुनर्द्यूतमवर्तयत् ।
अप्यासन्नो विनाश स्यात्कुरूणामिति चिन्तयन्॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कथ वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।
आहूतो विनिवर्तत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ २०

शकुनिरुवाच ।

गवाश्व बहुधेनूकमपर्यन्तमजाविकम् ।
गजा कोशो हिरण्य च दासीदासाश्च सर्वश ॥

एष नो ग्लह एवैको वनवासाय पाण्डवा ।
यूय वय वा विजिता वसेम वनमाश्रिता ॥ २२

त्रयोदश च वै वर्षमज्ञाता सजने तथा ।
अनेन व्यवसायेन दीव्याम पुरुषर्षभा ॥ २३

समुत्क्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत ।
प्रतिजग्राह त पार्थो ग्लह जग्राह सौबल ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २४

इति श्रीमहाभा० सभाप० अनुद्यूतप० पुनर्युधिष्ठिरपराभवे षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

७७

वैशंपायन उवाच ।

तत पराजिता पार्था वनवासाय दीक्षिता ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ १

अजिनै सवृतान्दृष्ट्वा हृतराज्यानरिंदमान् ।
प्रस्थितान्वनवासाय ततो दु शासनोऽब्रवीत् ॥ २

प्रवृत्त धार्तराष्ट्रस्य चक्र राज्ञो महात्मन ।
पराजिता पाण्डवेया विपत्तिं परमा गता ॥ ३

अद्य देवा सप्रयाता समैर्वर्त्मभिरस्थलै ।
गुणज्येष्ठास्तथा श्रेष्ठा श्रेयासो यद्वय परै ॥ ४

नरक पातिता पार्था दीर्घकालमनन्तकम् ।
सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टा शाश्वती समा

धनेन मत्ता ये ते स्म धार्तराष्ट्रान्प्रहासिषु ।
ते निर्जिता हृतधना वनमेष्यन्ति पाण्डवा ॥ ६

व्यवसायेन निश्चयेन ॥ १५ ॥ सवेगात् आतिशयात् ॥१६॥ एन दुर्योधन हे भरतर्षभ हे धृतराष्ट्र ॥ १७ ॥ ह्रिया कार्पण्यदोषान्निवृत्त इति लज्जया । धर्मसयोगात् तीर्थाटनजात् ॥ १८ ॥ गजाश्वादिक बहुधेनूक बहुदोग्ध्रीक । पणी कृतमिति शेष ॥ २१ ॥ सप्रति एक एव पण इत्याह एष इति ॥ २२ ॥ समुत्क्षेपेण एकेनैव वचनोपक्षेपेण । सकृद्या हृतमात्रेणेत्यर्थ । प्रतिजग्राह त ग्लह अङ्गीचकार । तत सौबलो ग्लह जग्राह पाश पातितवान् ॥ २४ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७६ ॥

७७

तत इति । दीक्षा व्रतग्रहण तत्सजात येषा ते दीक्षिता ॥ १ ॥ पाण्डो स्त्रियौ पाण्ड्वौ ऊङुत इत्यूङ्तात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि तयोरपत्यानि पाण्डवेया ॥३॥ समै सर्वै वर्त्मभि मार्गै अस्थलै आगन्तृभिरतिसकीर्णत्वात् स्थलहीनै । सप्रयाता अस्मान्प्रतीति शेष । सर्वेऽद्य देवा अनुकूला इत्यर्थ । गुणै श्रीमत्त्वादिभि ज्येष्ठा तथा श्रेष्ठा वयसा अत एव श्रेयास प्रशस्यतरा ॥ ४ ॥ प्रहासिषु सभाया दुर्योधन जले पतित दृष्ट्वा हास कृतवन्त ॥ ६ ॥

चित्रान्संनाहानवमुञ्चन्तु चैषां
वासांसि दिव्यानि च भानुमन्ति ।
विवास्यन्तां रुरुचर्माणि सर्वे
यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ॥ ७
न सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा
इत्येव ये भावितबुद्धयः सदा ।
ज्ञास्यन्ति तेऽऽत्मानमिमेऽद्य पाण्डवा
विपर्यये षण्ढतिला इवाफलाः ॥ ८
इदं हि वासो यदि वेदृशानां
मनस्विनां रौरवमाहवेषु ।
अदीक्षितानामजिनानि यद्वद्
बलीयसां पश्यत पाण्डवानाम् ॥ ९
महाप्राज्ञः सौमकिर्यज्ञसेनः
कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय ।
अकार्षीद्वै सुकृतं नेह किंचित्
क्लीबाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ १०
सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान्
दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् ।
कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि
पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥ ११
एते हि सर्वे कुरवः समेताः
क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः ।
एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे
न त्वा नयेत्कालविपर्ययोऽयम् ॥ १२
यथाऽफला षण्ढतिला यथा चर्ममया मृगाः
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा अपि ॥ १३
किं पाण्डवांस्त्वं पतितानुपास्य
मोघः श्रमः षण्ढतिलानुपास्य ।
एवं नृशंसः परुषाणि पार्था
नश्रावयद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ १४
तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी
निर्भर्त्स्योच्चैः संनिगृह्यैव रोषात् ।
उवाच चैनं सहसैवोपगम्य
सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

क्रूर पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ।
गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकत्थसे ॥ १६
यथा तुदसि मर्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम् ।
तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्माणि संयुगे ॥ १७
ये च त्वामनुवर्तन्ते क्रोधलोभवशानुगाः ।
गोप्तारः सानुबन्धांस्तान्नेतास्मि यमसादनम् ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं
दुःशासनस्तं परिनृत्यति स्म ।
मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं
गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः ॥ १९

भीमसेन उवाच ।

नृशंस परुषं वक्तुं शक्यं दुःशासन त्वया ।
निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकत्थितुमर्हति ॥ २०
मैव स्म सुकृतांल्लोकान्गच्छेत्पार्थो वृकोदरः ।
यदि वक्षो हि ते भित्त्वा न पिबेच्छोणितं रणे ॥

संनाहान् उष्णीषकवचकटिबन्धादीन् । भानुमन्ति सुवर्णतन्तुमयत्वाद्दीप्तिमन्ति । विवास्यन्तां परिधाप्यन्तां । रुरुः कृष्णमृगः । ईदृशा अस्मत्सदृशाः । अफला निर्वीर्याः ॥ ८ ॥ इदं चेति । यत् इवेति छेदः यदिदं रौरवं वासः । आहवेषु यज्ञेषु यान्येव संग्रामनामानि तानि यज्ञनामानीति यास्कः । ईदृशानां दीक्षितानामिव पाण्डवानां दृश्यते । तच्च तद्वत् पश्यत । यद्वत् अदीक्षितानां कैवर्तादीनामजिनानीति योजना । अदीक्षायामपि दीक्षितवासांसि वसाना कैवर्तकवद्दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ यज्ञसेनो द्रुपदः ॥ १० ॥ सूक्ष्मप्रावारान् तुच्छपश्चिमानीयवस्त्रान् । अप्रतिष्ठान् त्यक्तस्थानान् ॥ ११ ॥ कालविपर्ययः क्लेशकालः त्वा न नयेत् न कर्षेत् । न त्वां तपेदित्यपि पाठः ॥ १२ ॥ काकयवा निस्तन्दुलतृणधान्यः ॥ १३ ॥ गान्धारस्य शकुनेर्विद्यया न तु बाहुबलेनेति भावः ॥ १६ ॥ स्मारयिता स्मारयिष्यामि ॥ १७ ॥ सानुबन्धान्सपुत्रबान्धवान् ॥ १८ ॥ अजिनैर्विवासितं आच्छादितं तावन्मात्रया संपत्त्या सह राज्यात् बहिष्कृतमित्यर्थः । धर्मेण निबद्धो निरुद्धो मार्गो रिपुमर्दनारम्भो यस्य तं मधुपर्के गौर्गौरिति त्रिर्निवेदितायां गोर्वध उत्सर्गश्च दृष्टः । तत्सामान्यात् अन्तकरूपायातिथये निवेदिताः । पाण्डवपशव उत्सृष्टाः । ते पुनर्वयं मृत्युमुखात् प्रमुक्ता इति उत्सृष्टमात्रा एव वेगेन पलायन्ते पुनरस्मानयं मावधिष्टेति । तेषां परिहासेन व्याकुलीकरणाय पुनराह्वानं क्रियते गौर्गौरिति । मृत्युभयात् पशुवत् प्राणभयात् पलायन्त इति पाण्डवानां कातरत्वसूचकोऽयमुपहासः । अस्योत्तरं द्रोणपर्वणि भीमसेनो वक्ष्यति । 'येऽस्मान्पूर्वं प्रनृत्यन्ति मुहुर्गौरिति गौरिति । तान्वयं प्रतिनृत्याम पुनर्गौरिति गौरिति' इति । उत्सृष्टान्पशूनिव भावयितुमाह्वयन्तो येऽस्मान् पूर्वं प्रनृत्यन्ति तानेव युद्धे विदारितान् दृष्ट्वा नृत्याम इति तदर्थः ॥ १९ ॥

धार्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
शम गन्तास्मि न चिरात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥२२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं
दुर्योधनो भीमसेनस्य हर्षात् ।
गतिं स्वगत्यानुचकार मन्दो
निर्गच्छतां पाण्डवानां सभायाः ॥ २३
नैतावता कृतमित्यब्रवीत्तं
वृकोदरः संनिवृत्तार्धकायः ।
शीघ्रं हि त्वा निहतं सानुबन्धं
संस्मार्याहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ ॥ २४
एवं समीक्ष्यात्मनि चावमानं
नियम्य मन्युं बलवान्स मानी ।
राजानुगः संसदि कौरवाणां
विनिष्क्रामन्वाक्यमुवाच भीमः ॥ २५

भीमसेन उवाच ।

अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनंजयः ।
शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६
इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः ।
सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति २७
सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि ।
शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८
वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ॥ २९

अर्जुन उवाच ।

नैव वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ३०

भीमसेन उवाच ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ३१

अर्जुन उवाच ।

असूयितारं द्रष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३२
अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः ॥ ३३
ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
तांश्च सर्वानहं बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ॥ ३४
चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ३५
न प्रदास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे ।
दुर्योधनोऽभिसत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः ।
प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३७
सौबलस्य वधं प्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत् ।
क्रोधसंरक्तनयनो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३८

सहदेव उवाच ।

अक्षान्यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।
नैतेऽक्षा निशिता बाणास्त्वयैते समरे वृताः ॥ ३९
यथा चैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।
कर्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्याणि सर्वशः ॥ ४०
हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वामेवेह सबान्धवम् ।
यदि स्थास्यसि संग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ ४१
सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोपि विशांपते ।
दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२

नकुल उवाच ।

सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ।
यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्योधनप्रिये ४३
तान्धार्तराष्ट्रान्दुर्वृत्तान्मुमूर्षून्कालनोदितान् ।
गमयिष्यामि भूयिष्ठानहं वैवस्वतक्षयम् ॥ ४४
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।
निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्तास्मि न चिरादिव ४५

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः ।
प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ ४६

इति श्रीमहाभा० सभाप० अनुद्यूतप० पाण्डवप्रतिज्ञाकरणे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

मिषतां पश्यताम् ॥२२॥ प्रतिवक्ष्यामि अस्य परिहासस्योत्तरमिति शेषः ॥ २४ ॥ आत्मनि चित्ते ॥ २५ ॥ परुषस्य कर्कशस्य ॥२९॥ व्यवसितं चिकीर्षितं द्रष्टारः द्रक्ष्याम ॥ ३० ॥ द्रष्टारं उत्तेजकं प्रवक्तारं कुबुद्धे ॥ ३२ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

युधिष्ठिर उवाच ।

आमन्त्रयामि भरतास्तथा वृद्ध पितामहम् ।
राजान सोमदत्त च महाराज च बाह्लिकम् ॥ १
द्रोण कृप नृपाश्चान्यानश्वत्थामानमेव च ।
विदुर धृतराष्ट्र च धार्तराष्ट्राश्च सर्वश ॥ २
युयुत्सु सजय चैव तथैवान्यान्सभासद ।
सर्वानामन्त्र्य गच्छामि द्रष्टास्मि पुनरेत्य व ॥ ३

वैशपायन उवाच।

न च किंचिद्थोचुस्त ह्रियासन्ना युधिष्ठिरम् ।
मनोभिरेव कल्याण दध्युस्ते तस्य धीमत. ॥ ४

विदुर उवाच ।

आर्या पृथा राजपुत्री नारण्य गन्तुमर्हति ।
सुकुमारी च वृद्धा च नित्य चैव सुखोचिता ॥५
इह वत्स्यति कल्याणि सत्कृता मम वेश्मनि ।
इति पार्था विजानीध्वमगद वोस्तु सर्वश ॥ ६

पाण्डवा ऊचु ।

तथेत्युक्त्वा ब्रुवन्सर्वे यथा नो वदसेनघ ।
त्व पितृव्य पितृसमो वय च त्वपरायणा. ॥ ७
यथा ज्ञापयसे विद्वस्त्व हि न परमो गुरु ।
यच्चान्यदपि कर्तव्य तद्विधत्स्व महामते ॥ ८

विदुर उवाच ।

युधिष्ठिर विजानीहि ममेद भरतर्षभ ।
नाधर्मेण जित कश्चिद्व्यथते वै पराजये ॥ ९
त्व वै धर्म विजानीषे युद्धे जेता धनंजय ।
हन्तारीणा भीमसेनो नकुलस्त्वर्थसग्रही ॥ १०
सयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तम ।
धर्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्मचारिणी ॥ ११
अन्योन्यस्य प्रिया सर्वे तथैव प्रियदर्शना ।
परैरभेद्या सतुष्टा को वा न स्पृहयेदिह ॥ १२
एष वै सर्वकल्याण समाधिस्तव भारत ।
नैन शत्रुर्विषहते शक्रेणापि समोप्युत ॥ १३
हिमवत्यनुशिष्टोसि मेरुसावर्णिना पुरा ।
द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते ॥ १४
भृगुतुङ्गे च रामेण दृषद्वत्या च शम्भुना ।
अश्रौषीरसितस्यापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ १५
कल्माषीतीरसस्थस्य गतस्त्व शिष्यता भृगो ।
द्रष्टा सदा नारदस्ते धौम्यस्तेय पुरोहित ॥ १६
मा हासी॰ सापराये त्वं बुद्धि तामृषिपूजिताम् ।
पूरूरवसमैल त्व बुद्ध्या जयसि पाण्डव ॥ १७
शक्त्या जयसि राज्ञोन्यानृषीन्धर्मोपसेवया ।
ऐन्द्रे जये धृतमना याम्ये कोपविधारणे ॥ १८
तथा विसर्गे कौबेरे वारुणे चवै सयमे ।
आत्मप्रदान सौम्यत्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम् ॥ १९
भूमेः क्षमा च तेजश्च समग्र सूर्यमण्डलात् ।
वायोर्बल प्राप्नुहि त्व भूतेभ्यश्चात्मसपदम् ॥ २०
अगद वोस्तु भद्र वो द्रष्टास्मि पुनरागतान् ।
आपद्धर्मार्थकृच्छ्रेषु सर्वकार्येषु वा पुन ॥ २१
यथावत्प्रतिपद्येथा काले काले युधिष्ठिर ।
आपृष्टोसीह कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत २२
कृतार्थं स्वस्तिमन्त त्वा द्रक्ष्याम पुनरागतम् ।
न हि वो वृजिन किंचिद्वेद कश्चित्पुरा कृतम् २३

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डव सत्यविक्रम ।
भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठित युधिष्ठिर. ॥२४

इति श्रीमहाभा॰ सभाप॰ अनुद्यूतप॰ युधिष्ठिरवनप्रस्थानेऽष्टसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७८ ॥

७८

आमन्त्रयामीति ॥ १ ॥ द्रष्टास्मि द्रक्ष्यामि ॥ ३ ॥ आसन्ना नम्रा ॥ ४ ॥ अगद आरोग्यम् ॥ ६ ॥ मम मतमिति शेष ॥ ९ ॥ समाधि मन स्वास्थ्यकरो नियम ॥ १३ ॥ मा हासीर्मा त्यज । सापराये परलोकविषये ॥ १७ ॥ विधारणे नियमने ॥ १८ ॥ विसर्गे दाने । सयमे वशीकरणे । पूर्वश्लोकाद्धृतमना इत्यनुकृष्य योज्य । आत्मप्रदान सर्वहितार्थे शरीरादेर्व्यापारण । उपजीवन जीवनहेतुत्व । ऐन्द्रे इति लोकपालगुणान् पञ्चभूतगुणांश्च सर्वसपत्तिहेतून् जयादीन्प्राप्नुहीत्यर्थ ॥ १९ ॥ इति सभापर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७८ ॥

७९

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्संप्रस्थिते कृष्णा पृथा प्राप्य यशस्विनीम् ।
अपृच्छद्भृशदुःखार्ता याश्चान्यास्तत्र योषित ॥१
यथार्हं वन्दनाश्लेषान्कृत्वा गन्तुमियेष सा ।
ततो निनादः सुमहान्पाण्डवान्तःपुरेऽभवत् ॥ २
कुन्ती च भृशसंतप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ।
शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ॥ ३
वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ४
न त्वां संदेष्टुमर्हामि भर्तॄन्प्रति शुचिस्मिते ।
साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ५
सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ६
भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैकृतं नोपजायते ।
गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ७
सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सीदेन्महामतिः ॥ ८
तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ।
शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेशी विनिर्ययौ ॥ ९
तां क्रोशन्तीं पृथा दुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ।
अथापश्यत्सुतान्सर्वान्हृताभरणवाससः ॥ १०
रुरुचर्मावृततनून्ह्रिया किंचिदवाङ्मुखान् ।
परैः परीतान्संहृष्टैः सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ॥ ११
तदवस्थान्सुतान्सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ।
स्वजमानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२
कुन्त्युवाच ।
कथं सद्धर्मचारित्रान्वृत्तस्थितिविभूषितान् ।
अक्षुद्रान्दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान्सदा ॥ १३
व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।
कस्यापध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया ॥ १४
स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मानजीजनम् ।
दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ १५
कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वने ऋद्धिविनाकृताः ।
वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६
यद्येतदेवमज्ञास्यं वने वासो हि वो ध्रुवम् ।
शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ १७
धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा ।
यः पुत्राधिमसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् ॥ १८
धन्या चातीन्द्रियज्ञानामिमां प्राप्ता परां गतिम् ।
मन्ये तु माद्री धर्मज्ञा कल्याणी सर्वथैव तु ॥ १९
रत्या मत्या च गत्या च ययाहमभिसंधिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिङ्मां संक्लेशभागिनीम् ॥ २०
पुत्रका न विहास्ये वः कृच्छ्रलब्धान्प्रियान्सतः ।
साहं यास्यामि हि वनं हा कृष्णे किं जहासि माम् ॥
अन्तवन्त्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किं नु प्रमादतः ।
ममान्तो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम् ॥ २२
हा कृष्ण द्वारकावासिन्क्वासि संकर्षणानुज ।
कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ॥
अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायन्ति वै नराः ।
तांस्त्वं पासीत्ययं वादः स गतो व्यर्थतां कथम् ॥
इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिनः ।
नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां क्रियतां दया ॥२५
सेयं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु ।
स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ॥ २६
हा पाण्डो हा महाराज क्वासि किं समुपेक्षसे ।
पुत्रान्विवास्यतः साधूनरिभिर्द्यूतनिर्जितान् ॥ २७
सहदेव निवर्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः ।
शरीरादपि माद्रेय मा मा त्याक्षीः कुपुत्रवत् ॥ २८

७९

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ अरिष्टं निर्विघ्नं । मदनुध्यानबृंहिता । स्त्रीगुणेन पातिव्रत्येन युक्तापि मातृगुणेन वात्सल्येनापि वर्धिता । भर्तृषु भक्तिस्नेहवती भवेति भावः ॥ ६ ॥ शोणिताक्तैकवसना रजस्वला ॥ ९ ॥ स्वजमाना आलिङ्गमाना ॥१२॥ अपध्यानजं क्रोधजम् ॥ १४ ॥ ऋद्धिविनाकृता सपद्विहीना वृद्धीति पाठेपि स एवार्थः ॥१६॥ शतशृङ्गात् पर्वतात् ॥ १७ ॥ पुत्राधिं पुत्रविषयां मनःपीडाम् ॥ १८ ॥ अभिसंधिता वृता मह्यं मम ॥ २० ॥ भो पुत्रका वः युष्मान् न विहास्ये॥२१॥असुधर्मे प्राणधारणे। अन्तवति विनाशवति । प्रमादतः पाण्डोरिव ममान्तः किं नु नैव विहितः ॥ २२ ॥ अनादिनिधनमिति । द्वारकावासिनि उपाधिमति उत्पत्तिनाशयोर्निराकरणं। अनुपाधौ कारणोपाधौ वा तयोरप्रसक्तेः । अत एव उत्पत्तौ चतुर्भुजरूपमेव वसुदेवेन दृष्टं। यत्तु 'शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः । अर्जुनो दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ' इति शरीरदाहवचनं । तदनुत्पत्तिवचनविरोधात्तिरोभावमात्राभिप्रायम्॥२४॥

व्रजन्तु भ्रातरस्तेमी यदि सत्याभिसन्धिन ।
मत्परित्राणज धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
एव विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजु ॥ ३०
विदुरश्चापि तामार्तो कुन्तीमाश्वास्य हेतुभि ।
प्रावेशयद्गृह क्षत्ता स्वयमार्ततर शनै ॥ ३१
धार्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्च निखिलेनोपलभ्य तत् ।
गमन परिकर्ष च कृष्णाया द्यूतमण्डले ॥ ३२
रुरुदु सुस्वन सर्वा विनिदन्त्य कुरून्भृशम् ।
दध्युश्च सुचिर काल करासक्तमुखाम्बुजा ॥ ३३
राजा च धृतराष्ट्रस्तु पुत्राणामनय तदा ।
ध्यायन्नुद्विग्नहृदयो न शान्तिमधिजग्मिवान् ॥ ३४
स चिन्तयन्ननेकाग्र शोकव्याकुलचेतन ।
क्षत्तु सप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ॥ ३५
ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
त पर्यपृच्छत्सविग्नो धृतराष्ट्रो जनाधिप ॥ ३६

इति श्रीमहाभा० सभाप० अनुद्यूतप० द्रौपदीकुन्तीसवादे एकोनाशीतितमोध्याय ॥ ७९ ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।
तमागतमथो राजा विदुर दीर्घदर्शिनम् ।
साशङ्क इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोम्बिकासुत ॥ १
धृतराष्ट्र उवाच ।
कथ गच्छति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीमसेन सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २
धौम्यश्चैव कथ क्षत्तर्द्रौपदी च यशस्विनी ।
श्रोतुमिच्छाम्यह सर्वं तेषा शस विचेष्टितम् ॥ ३
विदुर उवाच ।
वस्त्रेण सवृत्य मुख कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
बाहू विशालौ सपश्यन्भीमो गच्छति पाण्डव ४
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
माद्रीपुत्र सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ॥ ५
पांसूपलिप्तसर्वांगो नकुलश्चित्तविह्वल ।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ६
कृष्णा तु केशै प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना ।
दर्शनीया प्ररुदती राजानमनुगच्छति ॥ ७
धौम्यो रौद्राणि साम्मानि याम्यानि च विशांपते ।
गायन्गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवा ।
तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेव व्रजन्ति ते ॥ ९
विदुर उवाच ।
निकृतस्यापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च ।
न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमत ॥ १०
योसौ राजा घृणी नित्य धार्तराष्ट्रेषु भारत ।
निकृत्या भ्रशित क्रोधान्नोन्मीलयति लोचने ११
नाह जन निर्दहेय दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा ।
स पिधाय मुख राजा तस्माद्गच्छति पाण्डव १२
यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदत॰ शृणु ।
बाह्वोर्बलेन नास्ति समो ममेति भरतर्षभ ॥ १३
बाहू विशालौ कृत्वासौ तेन भीमोपि गच्छति ।
बाहू विदर्शयन्राजन्बाहुद्रविणदर्पित ॥ १४
चिकीर्षन्कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपत ।
प्रदिशञ्छरसपाता कुन्तीपुत्रोर्जुनस्तदा ॥ १५
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
असक्ता सिकतास्तस्य यथा सप्रति भारत ।
असक्त शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥ १६
न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ।
मुखमालिप्यते नासौ सहदेवोपि गच्छति ॥ १७

हेतुभि दैवप्राबल्यादिप्रतिपादकैर्वचनै ॥ ३१ ॥ अनेकाग्र व्याकुलचित्त ॥ ३५ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनाशीतितमोऽध्याय ॥ ७९ ॥

८०

तमागतमिति ॥ १ ॥ शस कथय ॥ ३ ॥ याम्यानि यमदेवत्यानि ॥ ८ ॥ घृणी दयावान् ॥ ११ ॥ असक्ता परस्परमलग्ना ॥ १६ ॥

नाह मनास्याद्देय मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो ।
पासूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १८
एकवस्त्रा प्ररुदती मुक्तकेशी रजस्वला ।
शोणितेनाक्तवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
यत्कृतेहमिद प्राप्ता तेषा वर्षे चतुर्दशे ।
हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रिया ॥ २०
बहुशोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वला ।
एव कृतोदका भार्या प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम् २१
कृत्वा तु नैर्ऋतान्दर्भान्धीरो धौम्य पुरोहित ।
सामानि गायन्याम्यानि पुरतो याति भारत २२
हतेषु भारतेष्वाजौ कुरूणा गुरवस्तदा ।
एव सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योपि गच्छति
हा हा गच्छन्ति नो नाथा समवेक्ष्यध्वमीदृशम् ।
अहो धिक्कुरुवृद्धाना बालनामिव चेष्टितम् ॥ २४
राष्ट्रेभ्य पाण्डुदायादाँल्लोभान्निर्वासयन्ति ये ।
अनाथा स्म वय सर्वे वियुक्ता पाण्डुनन्दनै २५
दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीति कौरवेषु न ।
इति पौरा सुदु खार्ता क्रोशन्ति स्म पुन पुन ॥
एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसाय मनोगतम् ।
कथयन्तश्च कौन्तेया वन जग्मुर्मनस्विन ॥ २७
एव तेषु नराग्र्येषु निर्यत्सु गजसाह्वयात् ।
अनभ्रे विद्युतश्चासन्भूमिश्च समकम्पत ॥ २८
राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशापते ।
उल्का चाप्यपसव्येन पुर कृत्वा व्यशीर्यत ॥ २९
प्रत्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसा ।
देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ ३०
एवमेते महोत्पाता प्रादुरासन्दुरासदा ।
भरतानामभावाय राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

एव प्रवदतोरेव तयोस्तत्र विशापते ।
धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमत ॥ ३२
नारदश्च सभामध्ये कुरूणामग्रत॰ स्थित ।
महर्षिभि परिवृतो रौद्र वाक्यमुवाच ह ॥ ३३
इतश्चतुर्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवा॰ ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ३४
इत्युक्त्वा दिवमाक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत ।
ब्राह्मीं श्रिय सुविपुला बिभ्रद्देवर्षिसत्तम ॥ ३५
ततो दुर्योधन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
द्रोण द्वीपममन्यन्त राज्य चास्मै न्यवेदयन् ॥ ३६
अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ।
दु शासन च कर्ण च सर्वानेव च भारतान् ॥ ३७
अवध्यान्पाण्डवान्प्राहुर्देवपुत्रान्द्विजातय ।
अह वै शरण प्राप्तान्वर्तमानो यथाबलम् ॥ ३८
गन्ता सर्वात्मना भक्त्या धार्त्तराष्ट्रान्सराजकान् ।
नोत्सहेय परित्यक्तु दैव हि बलवत्तरम् ॥ ३९
धर्मत पाण्डुपुत्रा वै वन गच्छन्ति निर्जिता ।
ते च द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवा ॥४०
चरितब्रह्मचर्याश्च क्रोधामर्षवशानुगा ।
वैर निर्यातयिष्यन्ति महद्दु खाय पाण्डवा ॥ ४१
मया च भ्रंशितो राजन्द्रुपद सखिविग्रहे ।
पुत्रार्थमयजद्राजा वधाय मम भारत ॥ ४२
याजोपयाजतपसा पुत्र लेभे स पावकात् ।
धृष्टद्युम्न द्रौपदीं च वेदीमध्यात्सुमध्यमाम् ॥ ४३
धृष्टद्युम्नस्तु पार्थाना स्याल सबन्धतो मत ।
पाण्डवाना प्रियरतस्तस्मान्मा भयमाविशत् ॥४४
ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
मर्त्यधर्मतया तस्मादद्य मे साध्वसो महान् ॥ ४५
गतो हि पक्षता तेषा पार्षत परवीरहा ।
रथातिरथसख्याया योग्रणीरर्जुनो युवा ॥ ४६
सृष्टप्राणो भृशतर तेन चेत्सगमो मम ।
किमन्यद्दु खमधिक परम भुवि कौरवा ॥ ४७
धृष्टद्युम्नो द्रोणमृत्युरिति विप्रथित वच ।
मद्वधाय श्रुतोप्येष लोके चाप्यतिविश्रुत ॥ ४८
सोय नूनमनुप्राप्तस्त्वत्कृते काल उत्तम ।
त्वरित कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ॥ ४९
मुहूर्त सुखमेवैतत्तालच्छायेव हैमनी ।
यजध्व च महायज्ञैर्भोगानश्नीत दत्त च ॥ ५०

हतपत्यो हतभर्तृका ॥ २० ॥ नैर्ऋतान् निर्ऋतिकोणगान् ॥२२॥ व्यवसाय निश्चयम् ॥२७॥ निर्यत्सु गच्छत्सु ॥ २८ ॥ प्रत्याहरन्ति नगरसमीपे प्रेतमांसास्थ्यादीनि आनयन्ति । प्रतिकूल भषन्ति वा ॥३०॥ ब्राह्मीं श्रिय अणिमाद्यैश्वर्य सर्वेषु लोकेषु कामचारम् ॥३५॥ द्वीप आश्रयम् ॥ ३६ ॥ सराजकान् राजसमूहसहितान् ॥ ३९ ॥ देवदत्त दैवैर्दत्त साध्वसो भय मूर्तिमत् ॥४५॥ सगम सग्राम । सृष्टप्राण प्राणत्यागेनापीत्यर्थ । परम अनन्तम् ॥ ४७ ॥ नैतदेतावता कृत एतत् श्रेय कल्याण न एतावता पाण्डवनिर्वासनमात्रेण कृत भवति ॥ ४९ ॥ हैमनी हेमन्तसबन्धिनी ॥ ५० ॥

इतश्चतुर्दशे वर्षे महत्प्राप्स्यथ वैशसम् ।
द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ५१
सम्यगाह गुरुः क्षत्तरुपावर्तय पाण्डवान् ।
यदि ते न निवर्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः ।
सशस्त्ररथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि विदुरधृतराष्ट्रद्रोणवाक्ये अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।
वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ।
धृतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ १
तं चिन्तयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
निःश्वसन्तमनेकाग्रमिति होवाच संजयः ॥ २
संजय उवाच ।
अवाप्य वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिप ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्राज्याद्राजन्किमनुशोचसि ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
अशोच्यत्वं कुतस्तेषां येषां वैरं भविष्यति ।
पाण्डवैर्युद्धशौण्डैर्हि बलवद्भिर्महारथैः ॥ ४
संजय उवाच ।
तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरमुपस्थितम् ।
विनाशो येन लोकस्य सानुबन्धो भविष्यति ॥ ५
वार्यमाणो हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
पाण्डवानां प्रियां भार्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ॥ ६
प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निर्लज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ७
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥ ८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे समुपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ९
अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः ।
उत्तिष्ठन्ति विनाशाय नूनं तच्चास्य रोचते ॥ १०
न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ११
आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् ॥ १२
अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां विभावसोः ।
को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् ॥ १३
पर्यानयेत्सभामध्ये विना दुर्द्यूतदेविनम् ।
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा शोणितेन परिप्लुता ॥ १४
एकवस्त्राथ पाञ्चाली पाण्डवानभ्यवैक्षत ।
हृतस्वान्हृतराज्यांश्च हृतवस्त्रान्हृतश्रियः ॥ १५
विहीनान्सर्वकामेभ्यो दासभावमुपागतान् ।
धर्मपाशपरिक्षिप्तानशक्तानिव विक्रमे ॥ १६
क्रुद्धां चानर्हतीं कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ॥ १७
इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ।
धृतराष्ट्र उवाच ।
तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी ॥ १८
अपि शेषं भवेदद्य पुत्राणां मम संजय ।
भरतानां स्त्रियः सर्वा गान्धार्या सह संगताः ॥ १९
प्राक्रोशन्भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां समागताम् ।
धर्मिष्ठां धर्मपत्नीं च रूपयौवनशालिनीम् ॥ २०
प्रजाभिः सह संगम्य तत्यनुशोचन्ति नित्यशः ।
अग्निहोत्राणि सायाह्ने न चाहूयन्त सर्वशः ॥ २१
ब्राह्मणाः कुपिताश्चासन्द्रौपद्याः परिकर्षणे ।
आसीन्निष्ठानको घोरो निर्घातश्च महानभूत् ॥ २२
दिवं उल्काश्चापतन्त राहुश्चार्कमुपाग्रसत् ।
अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन्भयम् ॥ २३

वैशसं नाशम् ॥ ५१ ॥ इति सभापर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वनं गतेष्विति ॥ १ ॥ युद्धशौण्डैः युद्धे दक्षैः ॥ ४ ॥ अवाचीनानि विपरीतानि ॥ ८ ॥ शेषं हतावशेषं कतिपयानामेकस्य वा जीवनं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ निष्ठानकः प्रलयदुन्दुभिश्चण्डवात इत्यर्थः । निष्ठानक इति पाठेपि स एवार्थः निर्घातः वज्रशब्दः ॥ २२ ॥

तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धुताशन ।
ध्वजाश्चापि व्यशीर्यन्त भरतानामभूतये ॥ २४
दुर्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन्भैरव शिवा
तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभा सर्वतो दिश २५
प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह सजय ।
कृपश्च सोमदत्तश्च बाल्हीकश्च महामना ॥ २६
ततोहमब्रुव तत्र विदुरेण प्रचोदित ।
वर ददानि कृष्णायै काङ्क्षित यद्यदिच्छति ॥ २७
अवृणोत्तत्र पाञ्चाली पाण्डवानामदासताम् ।
सरथान्सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञासिषमप्यहम् ॥ २८
अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुर सर्वधर्मवित् ।
एतदन्तास्तु भरता यद्व कृष्णा सभा गता ॥ २९
यैषा पाञ्चालराजस्य सुता सा श्रीरनुत्तमा ।
पाञ्चाली पाण्डवानेतान्दैवसृष्टोपसर्पति ॥ ३०
तस्या पार्था परिक्लेश न क्षस्यन्ते त्वमर्षणा ।
वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महारथा
तेन सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिता ।
आगमिष्यति बीभत्सु पाञ्चालै परिवारित ३२
तेषा मध्ये महेष्वासो भीमसेनो महाबल ।
आगमिष्यति धुन्वानो गदा दण्डमिवान्तक ३३
ततो गाण्डीवनिर्घोष श्रुत्वा पार्थस्य धीमत ।
गदावेग च भीमस्य नाल सोढु नराधिपा ३४
तत्र मे रोचते नित्य पार्थै साम न विग्रह ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान्बलवत्तरान् ३५
तथा हि बलवान्राजा जरासन्धो महाद्युति ।
बाहुप्रहरणेनैव भीमेन निहतो युधि ॥ ३६
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
उभयो पक्षयोर्युक्त क्रियतामविशङ्कया ॥ ३७
एव कृते महाराज पर श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ।
एव गाल्वलगणे क्षत्ता धर्मार्थसहित वच ॥ ३८
उक्तवान्न गृहीत वै मया पुत्रहितैषिणा ॥ ३९

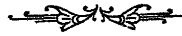
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयासिक्या सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रसजयसवादे एकाशीतितमोऽध्याय ॥८१॥

अनुद्यूतपर्व समाप्तम् ।

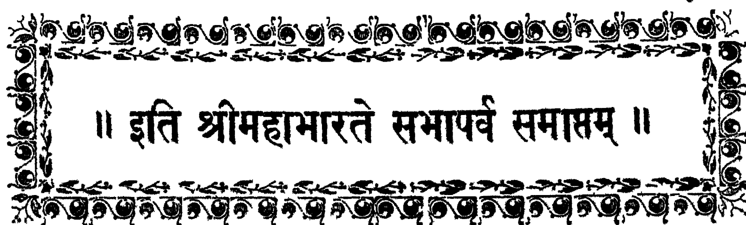
एतत्सर्व सभापर्व मयाख्यात महर्षय । अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र सख्यया ॥ १ ॥
श्लोकाना द्वे सहस्रे तु सप्तश्लोकशतानि च । श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
सभापर्व समाप्तम् ।

अस्यानन्तर आरण्यकं पर्व भविष्यति तस्यायमाद्य श्लोक ।
जनमेजय उवाच ।
एव द्यूतजिता पार्था कोपिताश्च दुरात्मभि । धार्तराष्ट्रै सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥

शिवा शृगाला ॥ २५ ॥ अनुज्ञासिष अनुज्ञातवान् । अडभाव आर्ष पाठान्तरे तु सुगमम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरधरचतुधरवशावतसश्रीगोविन्दसूरिसूनुश्रीनीलकण्ठविरचिते भारतभावदीपे सभापर्वार्थप्रकाशे एकाशीतितमोऽध्याय ॥ ८१ ॥

अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्ध किल्बिषम् ।
विश्वामित्र तप्यमान मेनका भीरुराश्रमे ॥
आदि० ७२ २